

Ҷумҳуриятнома

ЎЗБЕК МАҚОЛЛАРИНИНГ ИЗОХДИ-ЛУҒАТИ

КИШИГА НЕЧА КЕЛСА МУШКИЛ ХОЛ.
ҲИКМАТУ АҚЛ АНГА ЭРУР ҲАЛЛОЛ.
КИМНИКИ БИЛАЙ ДЕСАНГ МАҚОЛИН
АНГЛА,
АСЛИН ДЕСАНГ АНГЛАЙИН ФИОЛИН
АНГЛА.

Алишер Навоий

ХАЛҚ ҲИМАТЛАРИ — «ТУРМУШ ОНАСИ-
НИНГ ДАРД ЧЕКИБ ТУҚҚАН ТЎНҒИЧ
ЎҒЛИ».

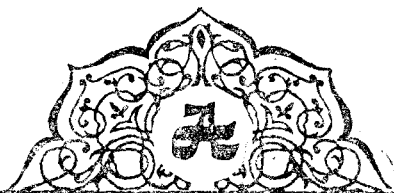
Абдулла Қодирий

ХАР ҚИРРАСИДА ЕТТИ РАНГ ОФТОБ ТОВЛА-
НИБ ТУРГАН ХАЛҚИМИЗ ИЖОДИ УНЧА-
МУНЧА КИШИНИНГ ЗЕҲНИ ЕТМАЙДИҒАН
ДАРАЖАДА БОЙДИР.

Ғафур Ғулом

Ш. Шомақсудов, Ш. Шораҳмедов

Ўқимаётмома

ЎЗБЕК МАҚОЛЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

ЎЗБЕК СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ
БОШ РЕДАКЦИЯСИ
ТОШКЕНТ — 1990

82.3
Ш—77

4803000000
Ш $\frac{\quad}{358-90}$ 90

ISBN № 5—89890—028—4

© Узбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1990

ЎЗ ҚАДРИНИ БИЛГАН СЎЗ ҚАДРИНИ БИЛАР

Инсон насли инсон бўлиб, қўли ишга, тили сўзга келиб, бир-бири билан муомала қила бошлабди-ки, бу ажиб, чигал, борлиги сирлардан иборат дунёда яшаш дарсини ўқийди ва то шу кунгача бу дарс тугамаган. Энг буюк донишмандлар умрларини илму фанга бағишлаб, жаҳон кезиб, дунё-дунё китоб ўқиб, оламдан кетар чоғи, мен ҳаётдан ҳеч нарса билмай кетмоқдаман, деганлар. Не ажаб, ҳаёт илмини тугал англамоққа нафақат бир инсон умри, балки инсонлар умри етмайди.

Йўл юриб кетаётган инсофли одам беҳосдан чуқурликка тойиб кетса, ўрнидан туриб, этак қоқиб кетавермайди. Мен йиқилдим, бошқалар йиқилмасин, деб чуқурни текислаб қўяди, ё бўлмаса, бирорта таёқни суқиб белги қўйиб кетади. Бу, эй йўловчи, эҳтиёт бўл, бу ерда чуқур бор, кўзингга қара, деган ишора бўлади. Боболар ҳикмати ана ўша таёқдир.

Одамлар бошқаларни ўйлаб бекилган булоқ кўзини очадилар, дарахт экадилар. Мендан кейин дунёга келувчилар ташналик азобини кўрмасинлар, очликдан, офтоб тигидан кийналмасинлар, дея шундай қиладилар. Боболар ҳикмати ана ўша булоқ, ана ўша дарахтдир.

Одамлар масжид ва мадраса қурадилар. Йўл солиб, кўприк қиладилар, карвонсаройлар тиклайдилар. Ўзларидан кейин келувчилар ҳам имонли, илм-маърифатли бўлсинлар деб, эллар, юртлар ўртасида яхши борди-келдилар бўлсин деб шундай қиладилар. Боболар ҳикмати ана ўша йўл, кўприк ва карвонсаройлардир.

Ҳикматли сўзлар, мақоллар биз учун асрларнинг садоси, узоқ ўтмиш билан ҳамнафаслик ҳиссини уйғотувчи мангу чакирик, замонлараро кўприқдир.

Ҳикматли сўзлар, мақоллар — номаълум шоирларнинг юрак сатрлари, халқ истеъдодининг масофа билмас шуълалари, зулм, адоват, ҳақсизлик кўксига санчилувчи адолат тиғидир.

Ҳикматли сўзлар, мақоллар — ҳеч бир подшо эълон қилмаган фармон, ҳеч бир президент муҳрламаган қонун, ҳеч бир давлат томонидан битилмаган конституциядир.

Ҳар кимки вафо қилса вафо топғусидир,
Ҳар кимки жафо қилса жафо топғусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса жазо топғусидир.

Улуғ шоир Бобур Мирзо шеърга солган шу бир халқ мақолида неча-неча китобларга жо бўлган қонун мажмуаларининг маъноси бор.

Ўз қадрини билган сўз қадрини билади. Иншооллох, бу ҳам бир мақол бўлса. Биз йўқотган қадрини қайта топаётган халқмиз. Масжидларимиз, муқаддас китобларимиз, унутилган байрамларимиз, удумларимиз, одатларимиз қайтиб келаётган бир замонда, ўз она тилимиз, тарихимиз, маданиятимиз муносиб ўринни топаётган бир даврда ўзбекман деган ҳар бир инсон ўз юрти кечмишини ва ҳозирини мукамал билмоғи, ўз она тилисининг зарғари бўлмоғи лозим. Мақол эса сўз кўркигина эмас, дилнинг ҳам, умрнинг ҳам кўркидир. Ўз қадрини билган одам сўзни пала-партиш ишлатмайди, унинг аёл маъносини қидиради, билиб ўрнига қўйиб гапирди. Билган одам, масалан, «хузуримга кириш», ёки «сизни лутфан таклиф этаман», демайди. Хузур — ҳозир бўлиш лозим бўлган жой. Подшонинг хузурини, катта амалдорнинг хузурини

бўлиши мумкин. Лутф этмак — марҳамат кўрғазмак дегани. Кишидан лутфан ташриф буюришни сўраш мумкин. Лекин лутфан таклиф этиш — ўзни ғоят мутақаббир тутиш демакдир.

Тилимизда «гап кўп — кўмир оз» деган мақол бор. Мен маъзи давраларда унинг шарҳини сўраб ўртага масала ташлаб кўрдим. Ҳар ким ҳар хил шарҳ қилади. «Уруш йилларида кўмир озлигида айтилган бу», — деди биров. Яна кимдир «гапинида тош босадиган маъно кам ёки гап кўп-у, унинг кўри йўқ» деган маъно билан изоҳлади. Ушбу китоб муаллифлари мана шу мақолни танча суҳбатлари билан боғлаб анчагина мантқиққа яқин изоҳ берганлар. Лекин барибир менинг кўнглимдаги иштибоҳ ёзилмади.

Менимча, унинг асли бундоқ бўлган: Гап кўп-ку, умр оз. Ку юкламаси умр сўзи билан кўшилиб кўмир шаклини олган. Натижада шундай чуқур маъноли мақол анча жўнлашиб қолган.

«Отдош»нинг «адаш»га, «тупроқ»нинг «турпоқ»қа, «бўрё»нинг «бўйра»га айланиши ёки Бувайда, Риштон, Ангрен каби жой номларининг пайдо бўлиши ҳам ана шундай ҳодисадир...

Кўлингиздаги китобни халқ дурдоналаридан тузилган ўзига хос жавоҳир сандиғи деб аташ мумкин. Муаллифларнинг бу хайрли меҳнати халқимиз маданияти учун улкан бойлик бўлиб қўшилади. Ўйлайманки, бу китоб ҳар бир ўзбек хонадонини безайди, қўлдан кўймай ўқилади.

Джамил Раҳмонов

маънолар махзани

Ҳикматлар... Ҳар куни ҳар биримиз ҳар кимдан эшитиб, ҳар кимга айтиб юрадиган ҳад-ҳисобсиз ҳикматлар... Мозийдан бизнинг замонамизга асрлар оша, авлодлар ва аждодлар оша, эллар ва элатлар оша, тиллар ва диллар оша етиб келган бу ҳикматлар халқ тафаккурининг, халқ ҳаётий тажрибасидан келиб чиқадиган хулосавий фикрларнинг ихчам ва кўркем бир бадний ифодасидир. Уларнинг ҳар бирига бутун-бутун китобларга татиғулик кенг ва чуқур маъно, ҳис-туйғу жо бўлган. Шу бонс халқ асрлар давомида яратган, сайқал берган ҳар бир ҳикматни тўлақонли, етук бир бадний асар десак, муболага қилмаган бўламиз.

Ҳўш, ҳикмат дегани нима ўзи? Ҳикмат сўзининг луғавий маъноси — ўта донолик, ақл-заковат билан оқилона айтилган, «михлаб кўйилган», ўзгартириб бўлмайдиган чуқур маъноли гап, демакдир. Халқ ижодиётининг ўзига хос бўлган бу жанри оғзаки нутқда ҳам, ёзма адабиётда ҳам турли хил атамалар билан номланади: мақол, матал, нақл, масал, зарбулмасал, ҳикматли сўз ибора, таъбир, афоризм, оталар сўзи, ота-боболардан қолган сўз, абушқа сўзи, машойиҳлар сўзи, донолар сўзи, донишмандлар сўзи, ҳикматлар сўзи, оқинлар сўзи, қадимгилар сўзи, бурунчилар сўзи, илгари ўтган яхшилар сўзи ва х. к. Булар орасида мақол (яъни, айтилган, айтиб қолдирилган сўз) атамаси энг кўп ва оммавий равишда қўлланилади.

Доно фикрни, ўткир ҳақиқатни, терап мазмуни, сўз хазинасининг дуру жавоҳирларини ўзида мужассам этган ранг-баранг мақоллар нутқимизнинг экспрессив (яъни, таъсир этувчи, ҳис-ҳаяжон уйғотувчи) воситалари орасида энг таъсирчан, энг эсда қолувчи, кишини ўйлашга, фикр-мулоҳаза юритишга беихтиёр мажбур қилувчи кучга эгадур. Уларнинг кишилик жамияти ва ҳар бир инсон ҳаёти учун нақадар қимматли аҳамиятга молик эканлигини жаҳон донишмандлари қадим-қадимдан эътироф этиб, қайта-қайта уқтириб келганлар. Мана, шундай фикрларнинг айримлари билан танишинг: «Барча кишининг кучи овқатдандир, ақлнинг кучи эса ҳикматдандир» (Аристотель); «Агар ақли бўлишни истасанг, ҳикмат ўргангилки, ақл ҳикмат билан камол топади» (Кайковус); «Халқ орасида кўпчилик тилдан қўймайдиган сўз асло ўлмайд» (Гесиод); «Сўзлар — асрга, фикрлар — асрларга татийди» (Н. М. Карамзин); «Қисқа ифодаланган ўткир фикрлар ҳаётни яхшилашга кўп хизмат қилади» (Цицерон); «Мен қадимги донишмандларнинг... бизга қолдириб кетган ақл дурдоналарини кўздан кечираман; агарки биз улардан нимадир яхши бир нарсага дуч келсак, уни ўзлаштириб оламиз ва жуда катта фойда орттирган бўламиз» (Сукрот); «Қадимдан одамларнинг доно ва бағоят гўзал ҳикматли сўзлари мавжуд; биз улардан ўрганмоғимиз даркор» (Геродот); «Ҳар куни ақалли битта кўшиқ эшитиш, яхши расм кўриш ва иложи бўлса, истаган бир ҳикматли сўзни ўқиб олиш даркор... Турли-туман тарбиявий ҳикоятлар ва ҳикматли сўзларни тўплаш — тенгсиз давлатдир» (И. Гёте); «Катта мақоллар тўпланини тузиш керак. Бу эса, ёзувчиларимиз ва нотикларимиз учун катта бир хазина бўлиб хизмат этади», (В. И. Ленин).

Ҳар бир халқ асрлар давомида жуда катта ҳаётий тажриба тўплайди, шу тажрибани турли воситалар билан келажак авлодларга мерос қилиб қолдиради. Мақол ва ҳикмат сўзлар ана шундай бебаҳо маънавий меросимиз

ҳисобланади. Дунёда ҳикмат дурдоналари яратмаган, уларни асрлар оша кўз қорачигидай асраб, авайлаб, сайқал бериб, дилида, тилида сақлаб келмаётган бирор халқ йўқ. Ўзбек халқи ана шуларнинг биридир. Жаҳон маданиятининг равнақи учун Ал Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий, Бобур, Мирзо сингари кўплаб буюк олим ва мутафаккирлар етиштириб берган халқимизнинг маданиятини, донишмандлигини, умуман, камолотини ер юзининг жамотчилиги қадимдан эътироф этиб келган.

Европанинг таниқли шарқшунос олими, профессор Г.Вамбери ўтган асрнинг иккинчи ярмида ўлкамизга қилган сафаридан қайтгач, қуйидагича ёзган эди: «...Шарқ қадимдан шеърият туйғулари ўлкаси бўлиб келган... Шунинг учун ҳам ўтовда истиқомат қилувчи кишиларда шеъриятга бўлган иштиёқ Париж ёки Лондондаги маълумотли жамият аъзоларидагига қараганда кучлироқ эканлигига ҳеч ким ажабланмаслиги керак... Ўрта Осиёда бир-бирига мухаббат қўйган ёш ошиқ-мошиқлар ҳам, руҳонийлар ва оқсуқлар ҳам — ҳуллас, ҳамма-ҳамма поэтик ижодиётга бир хилда қизиқади... Мақолларни ёзма тилда ҳам, жонли тилда ҳам учратиш, юрт қазоларининг саройида ҳам, кўчманчининг ўтовидида ҳам эшитиш мумкин... Сахро ўғлони бундай «оталар сўзи»ни ҳамма вақт юзига жиддий тус қиритган ҳолда тинглайди. Мақол маъносига зид бўлган ҳеч қандай оқилона гап, ҳеч қандай инонтирувчи сўз унинг фикрига таъсир қила олмайди, унинг табиатидаги туғма мутаассиблик ҳеч нарсага ажодлар ва улар қолдирган ҳикматларнинг донолик билан айтилганига, нотўғри айтилмаганига астойдил, қаттиқ ишончидан бошқа ҳеч бир нарсада бунчалик кучли тарзда намоеъ бўлмайди¹.

Мақолларни «Ҳаёт қомуси», озгаки энциклопедия, ўзига хос бир бадний-тарихий солнома дейиш мумкин. Улар кишиларнинг ақлини ўткирлаштиради, нуқтини равшан ва таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлай билишга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммоларни тўғри ечишга ўргатади, турмушининг жамини катта-кичик масалалари хусусида қимматли маслаҳатлар беради.

Умуман инсоният яратган мақолларнинг тематикаси кенг ва ранг-барангдир. Айниқсан, шеърияти ва дидактизми билан қадимдан машҳур бўлиб тематик жиҳатдан шу қадар бой, шу қадар кенг, шу қадар ранг-барангки, уларда ижтимоий ҳаётнинг энг мураккаб муаммоларидан тортиб оилавий ҳаётнинг энг кичик урф-одатларигача, олий ахлоқий нормалардан тортиб кишилар характеридаги майда-чуйда нуқсонларгача, фалсафий дунёқарашдан тортиб энг кичик жониворларнинг хусусиятигача... ўз ишончидан топган. Қисқаси, табиат ва жамият ҳаётининг бирон-бир соҳаси йўқки, у мақолларда ўз аксини топмаган бўлсин, деб дадил айта оламиз.

Халқимизнинг ўнларча асрлар давомида тўпланган бой ҳаётий тажрибаси сон-саноксиз мақолларда умумлаштирилган ва типиклаштирилган. Уларда ота-боболаримиз босиб ўтган йўлни, кечирган турмушларини, шодликлари ва чеккан азоб-уқубатларини, эзувчи синфга нисбатан бўлган қаҳр-ғазабларини, теран мазмунли панд-насиҳатларини, қадимги даврларда, ўрта аср ва ундан кейинги асрларда яшаган ажодларимизнинг урф-одатларини, анъаналарини қўрамыз, ҳис этамиз. Ана шу бой ижод дурдоналарини имкони борича тўла тўплаш, чуқур ўрганиш ва нашр қилиб, халқ оmmasига қайта тақдим этиш — эзгу ва муҳим вазифалардан биридир.

Ўзбекистонда мақол тўплamlари анча-мунча нашр этилган. Лекин, афсуски, уларни ҳали мукамал йиғилган мақоллар деб бўлмайди. Халқимиз асрлар давомида яратган ва ҳозир ҳам яратаётган минглаб, ўн минглаб ажойиб мақоллар оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб юрибди, аммо ҳали

¹ В ам б е р и Г. Очерки Средней Азии.— М., 1868.—323—324-бетлар.

¹ В ам б е р и Г. Очерки жизни и нравов Востока — СПб., 1877.—313—314-бетлар.

котога тўла туширилганча йўқ. Ҳамма гап шу дурдоналарни бир хазинага жамулаётган қилишда қолган. Бу ишни сира-сира кечиктирмаслик керак, аслоғи. Чунки, мақолларнинг тўлиқ ва тўғри вариантларини кўп билладиган кечса авлод аста-секин ҳаётдан ўтиб ажойиб мақол ва иборалар ҳам ўз умрини тугатапти. Шушундай экан, бу борада вақт — ниҳоятда ганимат.

Ота-боболаримизнинг бой тажрибаларига амал қилиш, уларнинг анъаналарини ҳозирги замон анъаналари билан бойитган ҳолда давом эттириш учун бизга мерос қилиб қолдирилган мақолларни шунчаки йиғиб, нашр этишгина қолмасдан, уларнинг маъносини чуқур билмоқ ҳам керак бўлади.

Мазкур сатрларнинг муаллифлари бир неча ўн йиллардан бери халқ оралигида ижодини кузатиб, ўн мингдан ортқ (вариантлари билан ўн беш мишга яқин) мақол йиғиб, улардан кўпчилигининг тўғри ва кўчма маъноларини аниқлашга ҳаракат қилдилар. Ушбу изохли луғат шунинг самараси уларро мухтарам китобхонларимизга тақдим этилаётир.

Мақоллар замонлар оша тобора сайқалланади, пишийди, мазмуни теранланади. Баъзи ҳолларда эса, бунинг аксича, эшитувчи ва қайта талаффуз этиувчиларнинг муайян мақолда айтилмоқчи бўлган маънони тушунмаслиги ҳуд эшитганини эслай олмай, ўзича қўшиб-чатиб айтиши, ёинки маълум бир фикрни исботламоқ, маълум бир ҳолни ифодаламоқ учун эшитган мақоли таркибидаги айрим сўзлар ўрнига атайин бошқа сўзлар ишлатиб, асл маъноси ва мазмунини бошқа томонга буриб айтиши оқибатида кўпгина мақоллар кейинги авлодлар орасида аслига нисбатан нотўғри, мантқиққа эид тарзда қўлланиладиган бўлиб қолган. Бу ҳолни ҳозир ҳам халқимиз орасида қўллаинаяётган ва ёзма адабиётда, кинофильмлар ва театр томошаларида, матбуот, радио ва телевиденнеда ишлаётган, ҳатто ҳикмат дурдоналарининг айрим тўпламларига киритилган бир қанча мақолларда кўриш мумкин. Масалан: Айрим асарлар ва мақол тўпламларида «Ҳайт» деган — туяга мадад» мақолини «Ҳой» деган туяга мадад», «Чу» деган ҳам туяга мадад», «Ҳа-ха» деган туяга мадад» тарзида; «Эрни номус ўлдирад, куёни камчи ўлдирад» мақолини «(Эрни номус ўлдирад, Куёни камчи ўлдирад» тарзида; «Пиёзнинг пўсти кўп, Ёмоннинг дўсти кўп» мақолини «Ёнғоқнинг пўсти кўп, Ёмоннинг дўсти кўп» тарзида; «Касални яширсанг, иситмаси ошқора қилади», мақолини «Ўлимни яширсанг, иситмаси ошқора қилади» тарзида; «Арзимаиди галласи, куйдиради шогирдонаси» мақолини «Арзимаиди галваси, куйдиради шавласи» тарзида; «Ёв қочса, ботир кўпаяр» мақолини «Ёв қочса, душман кўпаяр» тарзида учратамиз ва ҳ к. Булар ва булар сингари мақолларнинг қайси варианты тўғри-ю, қайси бири нотўғри эканлигига ҳурматли китобхонларимиз ушбу тўпламни ўқиғач, озми-кўпми каноат ҳосил қиладилар, деган умиддамиз.

Мақолларнинг халқимиз ўртасида (ҳозир ва ўтган асрларда, турли вилоятларда, районларда) ҳамда туркий халқларда мавжуд бўлган вариантларини бир-бирига чоғиштириб, лексикологик ўрганиб, энг тўғри ва тўлиқ вариантини топиш айниқса муҳимдир. Илганишимиз давомида кўпгина мақолларнинг тўғри ва тўлиқ вариантини топишга бир қадар муваффақ бўлдик. Масалан: «Яланғоч сувдан тоймас», мақолининг иккинчи, асосий фикрни билдирувчи компонентни тушиб қолганини аниқланди. Асли тўлиқ варианты: «Ечинган сувдан қайтмас, Кезанган сувдан қайтмас», экан. Одатда «Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўргалар» тарзида қўлланиладиган мақолининг тўғри ва тўлиқ варианты Г.Вамберининг буидан бир аср муқаддам чоп этилган тўпламида учрайди: «Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўргалур, Уста кўрмаган шогирд андин-мундин қармалур». Давлат архивида Н.П.Остроумов фондида сақланаётган мақоллар кўлэмалари орасида ҳам шу вариант бор. Баъзан «Онамнинг (?) ўлишини билсам, бир коп кепакка алмашиб ердим¹, «Отамнинг (?) ўларин билсам, чекса кепакка сотиб ердим», деган мақолларни кимдандир эшитиб ё қаер-

¹ Қаранг: «Ўзбек халқ мақоллари». Икки томлик.— Т., «Фан», 1987.— I том, 323-бет.

дандир ўқиб қоламиз. Бундоқ ўйлаб қаралса, бу мантикқа ҳам, одабийликка ҳам, ахлоққа ҳам зид фикр. Доно халқ бундай ғайриинсоний ва ғайриахлоқий гапни айтмайди ҳам, уни маъқул кўриб, мақол тариқасида айтиб юрмайди ҳам! Ивланишларимиздан маълум бўлишича мазкур мақолларнинг мантикка тўғри варианты туркман халқида сақланиб қолган ва у: «Атымын олжегини билсем, дуза чалканардым»¹ (таржимаси: «Отимнинг ўлишини билсам, тузга алмашардим»), дсб кўлланилар экан. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Мақоллар маъзига уларни яратган халқнинг асрий ҳаёти, дунёқараши, урф-одатлари сингиб кетган. Модомики шундай экан, мақолларнинг тарихий илдизларини аниқлаш, уларнинг ғоявий-тематик мазмунини очиб бериш кўп ивланишни, узоқ йиллар мобайнида сабр-тоқат билан иш олиб боришни тақозо этади.

Мақолларни муваффақиятли этимологизация қилиш — ижтимоий тараккиётнинг тадрижий ривожланиш йўлларини, халқимизнинг одати қадималарини, барча касб ва хунарларнинг ўзига хос томонларини, уларда ишлатилган қурол-асбобларни, ҳар бир касб-хунар аҳлининг жарғонларини, ҳайвонот дунёсидаги кўплаб жондорларнинг ва ўсимликлар оламидаги қанчадан-қанча ўсимликларнинг ўзига хос хусусиятларини, табиат ҳодисаларининг қонуниятларини, табобат илмининг кўпгина томонларини, ислом дини мафқурасини, фалсафий тушунчаларни, кўйингчи, серкира ҳаётнинг жамики томонларини атрофлича билишни тақозо этади.

Ушбу тўпلامни тайёрлаш давомида мақолларнинг тўғри ва мажозий маъноларини, уларда учрайдиган архаик сўзлар ҳамда ибораларнинг асл ва кўча маъноларини аниқлаш мақсадида тарих, этнография, шарқшунослик, педагогика, филология, ҳуқуқшунослик, деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, биология, зоология, ўсимликшунослик, медицина, астрономия, метеорология ва бошқа фанларга оид тадқиқотлар, қомуслар, лугатлар, маълумотномалардан, шунингдек, араб, форс тилларининг, бир қанча туркий тилларнинг лугатларидан фойдаланишга; кўпни кўрганлардан ҳамда бир қанча соҳаларнинг мутахассисларидан, бир қанча касбларнинг эгаларидан (ҳатто, собиқ беданабоз, қиморбозлар, даллол, жаллоб, савдогар ва дўқондорлардан, қосиб, хунарманд, кўнчи, мискара, заргар, деҳқон, боғбон, чўпон, овчи ва бошқалардан) сўраб-суриштиришга тўғри келди.

У ёки бу мақолнинг кўча маъносини, унда нима дейилмоқчи бўлаётганини аниқлаш учун мақолада келтирилган образларнинг моҳиятини тўғри англамоқ керак. Халқ оғзаки ижодининг кўпчилик жапрларида, жумладан, мақолларда халқ жамиятдаги муносабатлар, ҳодиса ва ҳолатларни соддароқ, ойдинроқ ифодаламоқ мақсадида табиатдаги ўз хусусиятлари билан шунга мос келадиган турли нарсалар (ҳайвонлар, ўсимликлар, уларнинг мевалари, жисмлар, уй жиҳозлари, кийим-кечаклар, иш қуроллари, меҳнат маҳсулотлари ва ҳ.к.) образдан усталик билан фойдаланади. Ана шу нарсаларнинг ҳар бирини тимсол қилиб олиб, улар воситасида муайян сифатларга (хоҳ ижобий, хоҳ салбий) эга бўлган кишиларнинг образини гавдалантиради. Масалан: халқимиз шерни — мард, довюрак, ботирларга; туяни — эл-юрт оғаларига, бузрукларига, шунингдек қучли, чидамли, сабот-матонатли, баъзи ҳолларда эса такаббур кишиларга; эшак ва ҳўкизни — бефаҳм, бефаросат, дангасаларга; кўйни — ювош табиатли кишиларга, шунингдек мазлумларга; эчкини — айёрларга, енгил табиатлиларга; бўта, бузоқ, той, қулун, кўзи, улоқ, хўтук, палапонни — болаларга; итни — очкўз, суллоҳ иллатларга эга бўлган кишиларга; бўрини — қонхўр, золимларга; тулкини — айёр, икки юзмамчиларга; қуёни — қўрқоқларга; қулонни — серкак, хўшёр, ақлли, тадбиркорларга; сичқон, қаламуш, чумчуқ, чигирткани — текинхўр ва зарарқунандаларга (айрим ҳолларда сичқонни — мазлумларга); чумолини — меҳнатқаш,

¹ Туркменско-русский словарь.—М., 1968.—502- бет.

маздумларга; курбақани — ишёкмас, дангаса, куруқ мақтанчоқларга; бургут, лочин, шунқорни — довюрак, ботир, мард, чаққон одамларга; қарға, кузгунни — кўпинча тошқўнги, қора ниятли кишиларга; гулни — кўпинча қизларга; янтоқ, қамғокни — куруқ мақтанчоқларга; қовун, бугдой, олма сингариларни — яхши одамларга; ковоқ, таррак, арпа, қорамуғ, курмак сингариларни — ёмон одамларга ташбих этади ва х.к.

Кўпгина мақолларнинг тўғри ва мажозий маъноларини аниқ далиллар, шак-шубҳага ўрин қолдирмайдиган қатъий хулосалар асосида тўлақонли ифодалаб беришнинг имкони йўқ, албатта. Шундай ҳолларда тадқиқотчи илмий фараз қилишга мажбур бўлади. Француз мақоллари ва ибораларини изоҳлаш билан шуғулланган олим А.Г.Назарян бу хусусда шундай хулосага келган: «... Муайян иборанинг хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш ва семантик тўзлишини багафсил таҳлил этиш асосида қилинган гипотеза унинг келиб чиқишини ёритишга қўшимча нур бахш этиши мумкин. Идиоматизмнинг фараз қилинган этимологиясини ҳужжат билан исботлаш ва мисоллар ёки далиллар билан мустаҳкамлаш мумкин бўлмаган ҳолларда унинг шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатмоқ жуда муҳимдир. Бу нарса муайян идиоматизмин тадқиқ этишни анча илгарига суриши ва бизни унинг аниқ этимологиясига яқинлаштириши мумкин¹.

Халқ мақолларининг тематикасини, гоъвий йўналишини аниқламоқ, синфли жамятда уларнинг қайсилари қайси синфнинг мафқурасини, дунёқарашини, ахлоқини ақс эттирганлиги, ҳаётий қузатишлар натижа-сида турмушнинг муайян томонлари хусусида қандай хулосаларга келинганлиги тўғрисида фикр юритмоқ ва шу асосда тетишли хулосалар чикармоқ учун мақолларни тасниф (классификация) қилиш керак бўлади. Бу нарсанинг зарурлигига фольклоршунос олимлар ва мақолларни нашрга тайёрловчилар қарийб бир ярим асрдан буён аҳамият бериб келмоқдалар. Ана шу давр ичида мақолларни тўплаб, нашр эттирганларнинг ҳар бири уларни ўзича тасниф қилган. Натижада таснифнинг бир неча тури вужудга келган. Бу турларнинг асосийлари қуйидагилар: алифбо тартиби; мақолдаги асосий сўзга қараб тасниф этиш тартиби (бу айни замонда лексик ёхуд комусий тасниф деб ҳам юритилади); монографик тасниф; генетик тасниф; тематик тасниф. Мақолларнинг бирмунча тўпламлари тасниф қилинмай, дуч келган мақол тартибсиз равишда қозғога туширилиб, нашр этилаверилган.

«Мақоллар улардан англашиладиган тушуңчаларга қараб жойлаштирилса, халқ руҳиятининг чинакам очерки вужудга келади», деб ёзган эди таниқли рус тилшуноси ва паремасологи В. И. Даль².

Ушбу луғатдаги мақолларни алифбо тартибида жойлаштиришни лозим кўрдик. Аксарият кўпчилик мақолларнинг тўғри ва мажозий маънолари изоҳлаб берилгани тақдирда бу тартиб афзалликдан холи бўлмайди. Чунки, китобхон истаган мақолни китобдан осонгина топиб, унинг тўғри ва мажозий маъносини, қандай ҳолатларда қўлланишини билиб олади.

У ёки бу мақолнинг ҳозир қўлимизда мавжуд бўлган бир-икки ёхуд бир неча вариантини, шуниңдек, у ёки бу мақол билан мазмундош бўлган мақолларни бош ҳарфига кўра турли ҳарфлар орасига тарқатиб юбормасдан, иложи борича бир жойда келтиришга ҳаракат қилдик. Масалан: «Айтилган сўз — отилган ўк» мақолининг изоҳ қисмида шу мақол билан айнан мазмундош бўлган ёки мазмунан жуда яқин турадиган қуйидаги мақоллар ҳам келтирилди: «Оғиздан чиққан сўз қайтмас»; «Гап эгаси билан юрмайди»; «Сўзлаганин кумуш бўлса, тек турганин — олтин»; «Сақланган сўз — соф олтин»; «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт»; «Билган сўзни айт, билмаган

¹ Назарян А. Г. Почему так говорят по французски.— М., 1968.— 294-бет.

² Даль В. И. О русских пословицах // Современник, 1847.— 16.— 148-бет.

сўздан қайт». «Айтмасдан бурун сўзга сен эга, Айтгандан сўнг сенга сўз эга»; «Аривмаган гап оғизда қолсин!» ва ҳ.к.

Ўзбек мақолларининг анча-муўчаси изоҳсиз ҳам тушунарли. Лекин, кўплаб мақоллар борки, улар изоҳ талаб қилади. Бундай мақолларни баҳоли қудрат изоҳлашга ҳаракат қилдик.

Юқорида қайд қилганимиздек, мақоллар кўҳна тарихнинг муайян давларида, муайян дунёқарашдаги кишилар томонидан айтиб қолдирилган. Модомки, шундай экан, уларнинг тарихий илдиларини излаб топишда, тўғри ва мажозий маъноларини изоҳлаб беришда бир-икки тадқиқотчи бирмунча камчиликлар, ноаниқликлар, англашмовчиликлар ва чалкашликларга йўл қўйиши табиий. Бу ишимиз мақолларни изоҳлаш соҳасидаги дастлабки уринишдир. Келажакда мақоллар этимологиясига ва ушбу ишимизга доир фикр-мулоҳазалар билдирадиган, шунингдек, ҳали кўпчилик эшитмаган, қогога туширилмаган янги-янги мақолларни ёзиб юбориб, ота-боболаримизнинг асрлар оша яратган бой маданий меросини янада тўлароқ саклаб қолишдек хайрли ишга ўз ҳиссаларини қўшадиган барча ўртоқларга олдидан ўзимизнинг гойибона миннатдорчилигимизни билдирамиз.

Аввал ўйла, кейин сўйла.

Жамият аъзолари ўзаро муносабатларда сўйланиши одобига катъий риоя қилишлари зарурлиги таъкидланади. Киши айтадиган ҳар бир сўзи (гапи)ни аввал ўйлаб олиши, сўнг сўйланиши лозим. Ўйламай айтилган сўз кишини кўнчилик орасида уялиб қоллишига, хатто фожий аҳволга тушишига сабаб бўлиши мумкин. «Сўзини кўнчилида пишкармагунича тилга кетурма, Ва ҳар неқим кўнгилда бор — тилга сурма» (Навоий). Вар: «Ўйламагунича сўйлама»; «Кўп ўйла, оз сўйла»; «Ун қатим ўйла, бир қатим сўйла» (қатим — игнага бир марта ўтказиб иш этикишга етадиган, тикилаётган иш билан қулоч қилиб ёзилган қўлнинг учи орасидаги масофага тенг ип); «Дилда пишир, тилда гапир»; «Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир»; «Тез сўзлаган тез пушмон бўлар»; «Оғизга келган сўз арзон, овулга келган бўз арзон»; «Ўйланмаган жойдан тулки чиқар, ўйланмаган сўздан қулки чиқар»; «Англамай айтган тингламай ўлар, чайнамай ютган қавшамай ўлар».

Адабни беадабдан ўрган.

Лукмон Ҳакимдан «Адабни кимдан ўргандинг?» деб сўрадилар. Лукмон жавоб берди: «Адабни беадаблардан ўргандим, уларнинг ҳаракатларидаги менга мақбул бўлмаган нарсалардан ўзимни сақладим». (Саъдий, Гулистон). Вар.: «Ақлли аклсиздан ўрган»; «Тамизни бетамиздан ўрган»; «Ақлли ўрганар, аҳмоқ ўргатар»; «Одобнинг нима эканини одобсизни кўрганда биласан».

Аёз кўрган кунинг унутма, кўн чоригинг қуритма.

Аёз исмли оддий бир чўпон ақлли

ва ҳозиржавоблиги туфайли қон вазири даражасига кўтарилади. У чўпонликда кечирган оғир қундларини унутмаслик учун чоригини ўз хонаси эшигининг тенасига осиб қўйган экан. Ҳар гал унга кўзи тушганида ўзига ўзи: «Аёз, кўрган кунинг унутма, кўн чоригинг қуритма!» деб кўяр экан. Бу мақол бирор юқоғи мартаба ёки мавқега эришган (ёхуд бойиб кетган) шахсларга нисбатан улар аҳволини унутиб қишиниб кетганда ва бошқаларни менсимай қўйганда айтилади. «Кўн чоригинг қуритма» дейилишига сабаб ўтмишда хом теридан тикилган чорик қовжираб ёрилиб кетмаслиги учун вақт-вақти билан намлаб турилган. Вар.: «Атлас кийсан бўзингни унутма, кимхоб кийсанг — алагингни» (кимхоб — ўриш ипак, аркоғи зардан тўқилган мато; алак — пахта ишдан қўлда тўқилган мато; силлик бўз).

Аёл ердан чиққан эмас — эркак боласи, эркак кўкдан тушган эмас — аёл боласи.

Маълумки, феодализм даврида хотин-қизлар таҳқирланган, эзилган, уларнинг инсоний ҳуқуқлари поймол қилинган, уларга ихсонат кўзи билан қаралган. Шариятга тиштинроғи билан ёпишиб олган эксплуататорлар синфининг вакиллари ҳамда рухонийлар хотин-қизларни камситувчи мақоллар «ижод» қилганлар. М-н: «Олтин бошли хотиндан бақир бошли эр ортиқ» (бақир — мис); «Хотиннинг сочи узун, ақли қиска»; «Хотин ғайратлиб, қозон қайнатолмас»; «Хотин бошлагандан тўй бўлмас»; «Байтал чопгани билан пойга ололмас»; «Остингдаги отингга ишонма, қўйингдаги хотинингга

ишонама»; «Далласи айтма сиринги, Адаб олар булинги, Хотинга айтма сиринги, Бир нулча кўрмас хунинги» (бул — мел); «Ўлган — аёл бўлсин, Тўқилган — айроп бўлсин»; «Зар — нинхон, заң — нихон». Бу билан: «Зарини (олинларини) ҳам ҳеч кимга кўрсатмай сақла, занинги (хотининги) ҳам», деб «насихат» қилганлар; «Хотин деган эрдан тўрт элик пастда юриши керак» ва ш.к.

Аммо, халқ оммасининг илгор дунёқарани вакиллари ҳаётнинг паст-баландни ақл тарозусига солиб, хотин-қизлар ҳам чин инсон эканлигини, улар еилавий ҳаётда ҳам, жамиятда ҳам муҳим ўрни тутишларини таъкидлаганлар, аёлларнинг юксак инсоний фазилатларини мадҳ этганлар, уларни севиш, қадрлаш, ҳурмат қилиш зарурлигини уқтирганлар: «Хотинли рўзгор гулдир, Хотинсиз рўзгор чўлдир»; «Хотинсиз уйи кўр — қаро ериш кўр»; «Хотини ўлганинг хонаси куяр»; «Оиланинг изати — ҳаётининг лаззати»; «Мард хотинин каритмас, Ботир огин хоритмас» ва ш.к.

Азага борган хотини ўз дардини айтиб йиглайди.

Қадимий урф-одатга кўра, бирор киши ўлса, кўни-қўлини, қариндош хотинлар азага келиб, аввал аза эгаси билан тик туриб кўришиб йиглайдилар, сўнг уйга кириб, давра қуриб ўтирадилар. Азадор аёллардан бири мархумнинг таърифини қўшиқ қилиб айтиб, йиглайди. Кўнгил сўраб келган аёллар унга қўшилиб, ув тортиб йиглайдилар. Борди-ю, азадор аёл айтиб йиғлашни билмаса, азага келган аёллардан биладигани ўзларига тегишли бирор мархумни ёдлаб уни таърифлаб йиглайди. Мана шунга «ўз дардини айтиб йиғлаш» деганлар. Мажозий маънода: бирор киши ўз бошига тушган ташвишни айтиб, «юрагини бўшашиб» турганда бошқа одам ўринсиз ҳолда ўз дард-ҳасратини айта бошлайди, мазкур мақол шунга ўхшаш ҳолатларда қўлланилади.

Азроилнинг бир турқи — бўрида.

Диний ривоятга кўра, Азроил тўрт фариштанинг бири бўлиб, унга одамларнинг жонини олиш топширилган эмиш. Мазкур мақолда ваҳшийлик тимсоли бўлмиш бўри Азроилга ташбиҳ этилган ва у ҳаётда раҳм-шафқатни билмайдиганларга нисбатан қўлланилади.

Айбнинг бўлса қилдай, кўрсатурлар филдай.

Бу мақол ижтимоий адолатсизликка, бировнинг арзимас айбини ниҳоятда бўрттириб кўрсатувчиларга қарата айтилган.

Айбини билган — авлиё.

Вар. «Ҳар ким ўз айбини билса, вали бўлади»; «Ўз айбини билган — мард»; «Ҳар ким ўз айбини билмас»; «Ҳар ким ўз айбини билса, ёрилиб ўлади»; «Аввал ўз айбинини бил, Кейин ўзгадан кул»; «Аввал ўзинини тузат, Кейин ўзгани кузат»; «Аввал ўзинга бок, сўнг ногора қок».

Айбсиз ёр қидирган ёрсиз қолар.

Турмуш қуриш учун қиз танлаган йиғит ёки йиғит танлаган қиз унисини ўпоқ, бунисини сўпоқ деб нижиқлик қилаверса, охири аввалгиларидан ўзолмайдиганга дучор бўлади. Вар.: «Гул танлаган қора толга ҳам кўнолмапти»; «Танлаб-ташлаб, тозга йўлиқибди».

Айиқ билагига ишонади, одам — юрагига.

Эмишким айиқда куч бўлгани билан «юрак» йўқ. У бор кучини билагига йиғармиш. Одамда эса айиқчалик куч бўлмаса ҳам дев юрак бўлади. Шунинг учун ҳар қандай оғир ишга ҳам жазм этади.

Айиқ ўлмай туриб терисини шиладилар.

Маъно маъноси аниқ воқеликдан йироқ бўлиб, мажозий маънода

ишлатилади. Яъни ёмон фарзандлар ўз ота-оналарининг ҳали кўзи тириклигидаёқ улардан қоладиган мол-мулк (мерос)ни ўзаро импжимда бўлиб оладилар. Буни сезиб қолган ота-она ёхуд бошқалар мазкур мақолни ишлатадилар. «Азроил одамнинг жонига қасд, Ёмон ўғил отанинг молига қасд».

Айиқ ўз кучини ўзи билмайди.

Мақол мажозий маънода ўз имконини ўзи билмайдиган ва ундан фойдалана олмайдиган лапашанг, ношуд, дангаса, ялқов одамларга нисбатан қўлланади.

Айиқ ўз товонини ялаб жон сақлайди.

Эмишким, айиқ кишда уясига кириб олиб, ҳеч қандай овқат емасдан, ўз товонини (мойини) ялаб, жон сақлайди. Мажозий манода: «Ёзда куч-гайратингни, меҳнатингни аямай ишлаб, кўр-кут йиғсанг, кишда еб, тирикчилигингни ўтказасан» дейилмоқчи.

Айрилар дўст аёвли нарсанг-ни сўраб.

Вар.: «Айрилар дўст эгарнинг орка қонини сўрайди», Эгарнинг олди қоши бўлади, орка қоши бўлмайди. Айтилмоқчики, айриладиган дўст энг аёвли ёхуд топилмайдиган, йўқ нарсани жўрттага сендан сўраб, бермасанг ёки топиб беролмасанг, шу баҳона билан ажраб кетади.

Айрилганни айиқ ер, бўлинганни — бўри.

Қатор мақоллар кишини кўпчилик билан бирга бўлишга ундайди, якка-ёлғиз яшаш, кўпчиликдан ажралиш ёмон оқибатларга олиб боришини кўрсатади: «Айрилмагин элингдан, Қувват кетар белингдан»; «Айрилган озар, бирлашган ўзар»; «Ёрдан айрилсанг ҳам, элдан айрилма»; «Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма»; «Тўдадан ажралган — тўрга тушар»; «Тўдадан айрилган қўйни бўри ютар»; «Сурувдан қолган —

сурилиб ўлар»; «Тўпдан айрилганни қароқчи санчар»; «Юртдан айрилганни ёв чопади»; «Тўпидан айрилган ғоз тўп қарғага ем бўлур»; «Тўпдан чиқсанг ҳам, кўпдан чиқма»; «Очдан қолсанг қол, кўчдан қолма»; «Қатордан қолдинг — хатарда қолдинг» (туя қарвони ҳам «қатор» дейилади). Агар қатордан, яъни қарвондан ажрасанг, якка ўзинг чўл-биёбонда катта хавф-хатарга қоласан — талончига йўликиншинг, йирткичларга ем бўлишинг мумкин, шунинг учун кўпчиликдан сира ажрай кўрма дейилмоқчи.

Айрилиқ — ўлимдан қаттиқ.

Бунда она-юртидан, ота-онадан, туғишган жигарлардан суюқли маҳбубдан, фарзанддан, ёр-дўстлардан айрилиш назарда тутилган. Вар.: «Айрилиқнинг шиддати, Қон йиғлатар муддати».

Айтилган сўз — отилган ўқ.

Жамоа орасида ёхуд айрим шахсларга бирор гапни айтишдан аввал уни обдон ўйлаб, атрофлича мулоҳаза қилиб олиш зарурлиги уқтириляпти. Кишининг айтган ҳар бир сўзи — хоҳ яхши, хоҳ ёмон, хоҳ ўринли, хоҳ ўринсиз бўлсин, уни асло кайтариб бўлмайди. Айниқса ҳақорат, пичинг, кесатик, мазах, камситиш каби сўзлардан эҳтиёт бўлиш керак. Вар.: «Оғиздан чиққан сўз қайтмас»; «Гап эгаси билан юрмайди»; «Пуф десанг, оғзингдан чиқади-кетади, оқибатини ўйла»; «Сўзлаганинг кумуш бўлса, тек турганинг — олтин»; «Сақланган сўз — соф олтин»; «Айтмасдан бурун сўзга сен эга, Айтгандан сўнг сенга сўз эга»; «Айтар сўзини айт, Айтмас сўздан қайт»; «Арзимаган гап оғизда қолсин!».

Айтмоқ осон, қилмоқ қийин.

Бу мақолни кўпинча «мақтанма, айтишга айтяпсан-у, аммо қила олмайсан», деган маънода қўллайдилар. Бундан ташқари, ишни бажарувчи томонидан мушкул иш топширган кишига нисбатан айтилади. Вар.: «Гап билан ўроқ ўриш осон»; «Сўз-

да ботир бўлмоқ осон»; «Ўртоқларимиз Қамишкапада мактаб қурмоқчилар... Гап билан уроқ ўриш осон. Янги мактаб қуришга арава арава ёғоч, тахта, туноқа керак. Хўш, буларни қаёқдан топиб бўлади?» (П.Турсун, Уқитувчи).

Айтишсанг сўз чиқади, туртишсанг кўз чиқади.

Киши бир-бири билан сўз талашса, икки тараф ҳам ўзига лойиқ сўз топа олади. Натижада гапдан гап чиқиб, жанжалга айланиб кетиши мумкин. Шунингдек, киши бир-бири билан туртишса (гарчи бу ҳазил бўлса ҳам), ахири бориб чинга айланиши, уришишга, муштлашишга олиб келиши мумкин. Мазкур мақол: «Арзиманган нарсага гап талашма, худа-беҳудага уришиб, туртишиб, жанжаллашиб юрма» деб ўғит беради. Вар.: «Айтишган сўнг дов эмасму, Олишган сўнг ёв эмасму»; «Баҳс баҳсдан тугилади»; «Бир гапдан қолсанг — олам гулистон!».

Айтмаган кўноқ — йўнмаган таёқ.

Шох-шаббаси йўнилмаган таёқ эшикдан сигмайди, сигса ҳам қийинлик билан ўтади. Мақолда айтилмаган меҳмон ана шундай йўнилмаган таёққа қиёс қилинади. «Айтмаган ерга борма, сигмайсан, сиздирмайдилар, ўзинг ноқулай аҳволда қоласан», дейилмоқчи. Вар.: «Айтилган ерга бор, Айтилмаган ерда нима бор?!»; «Айтган ерга эринма, Айтмаган ерда кўринма»; «Чақиргандан қолма, ўзинг босиб борма»; «Эр тилаган жойда азиз»; «Сўзинг қайтар жойдан ўзинг қайт»; «Очилар қопқани билиб қоқ»; «Эшик очиб бўлса ҳам, сўраб кир»; «Индаксиз келган — тўшаксиз ўтирур». Кейинги мақолда келтирилган «Индак» сўзи «индов» деб ҳам талаффуз этилади ва чакирув, таклиф қилув маъноларини англатади. Ҳатто тўйларда махсус индакчилар ҳам бўлади (ҳозир ҳам учраб туради). Маълум-

ки, никоҳ куни куёвни келинниқига кузатиб бормоқ ва келинни олиб келмоқ мақсадида ёр-дўстлар куёвниқига йигиладилар. Шунда то келинниқидан индакчи келиб, «Қани, марҳамат қилаверинглар» деб тўйбошининг кулоғига шипшитиб кўймаганича ёхуд шундай маънода имошиора қилмаганича куёв ва унинг ҳамроҳлари йўлга тушмайдилар. Индакчи келганидан кейингина ўринларидан туриб, карнай-сурнай ва ўйин-кулги билан йўлга тушадилар.

Айтсам тилим қуяди, айтмасам — дилим.

Киши ҳаётида шундай ҳоллар ҳам бўладики, ўзининг танг, почор аҳволни бировга айтай деса, бунинг ҳар томонини ўйлаб: «Нима деркин, тўғри тушуниб, ҳамдард бўлармикан ё силтаб ташлармикин, тушунса — хўп-хўп, тушунмаса ўзимга ноқулай бўлади, шармандам чиқади», деган мулоҳазаларга боради-да, айтмайди. Айтмайди-ю, лекин ич-ичидан ўртанади. «Айтсам тилим қуяди, айтмасам — дилим, жоп ака! — деди қорн бутун вужуди ўртаниб кетаётгандай тўлганиб. — Мен бу сирни шу чок-қоча ичимда сақлаб келаётган эдим, энди айтмасам бўлмайди, чунки бу миш-миш оғизга тушиб бораётибди» (А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироклари).

Алдагани бола яхши.

Тўғри маънода йўнлаётган, хархаша қилаётган ё бирор жойга эргашаётган болани наъда билан ёки қўлига бирор нарса бериб осонгина тинч-лангирсалар, кўндирсалар, шундай деб қўядилар. Вар.: «Алдамоққа бачча яхши, Чайнамоққа — қулча».

Али жинни, Али жиннининг бари жинни.

Бу мақолни «жинни»ликда, жанжалкашлик ва шаллақиликда бир-биридан қолишмайдиган эр-хотин, ака-ука, опа-сингил, қуда-андаларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: «Онаси жинни — бари жинни»; «Тухуми бирининг бари бир»; «Туйнигидан қа-

расам — бири жинни, Эшигидан қарасам — бари жинни».

Аллақайтиб бир бозор, уни ҳам ёмғир бузар.

Вар.: «Ҳафтада бир кун бозор, Уни ҳам ёмғир бузар», «Ойда-йилда бир бозор, Мени(нг) ҳамёним безар» (безар — буида «безамоқ», «бажармоқ» маъносида эмас, «безмоқ, ёлқимоқ, зирилламоқ» маъносида). Орзиқиб кутилган дамларга энди етдим деганда бирор сабабга кўра иш бузилса (масалан, киши орзу-ҳавас билан тўй қилганда ёғингарчилик бўлса ё киши аллақайтиб тўйга ё зиёфатга борса-ю, бирор хунук воқеа содир бўлиб, тўй ё зиёфат унга татимаса), орзиқиб кутилган нарсага энди етдим деганда бирор сабабга кўра у нарса кўлга кирмай қолса ва шу каби ҳолларда қўллайдилар.

Амир бўлса тамағир, на товуқ қолур, на кулонқир.

Кулонқир — хўрознинг катта жуссали бир тури, уни «бабақ хўроз» ҳам дейдилар. «Амир агар тамағир, олғич, юлғич бўлса, унинг амалдор ва йсонуллари ҳам ундан қолишмай фуқоронинг на товуғини қўяди, на кулонқирини», дейилмоқчи. Солиқ остида қолган халқ ўтмишда бундай мақолларни кўплаб яратган. Вар.: «Недшолик ҳақи — сағир ҳақи билан баробар» (бу — эзувчи синф намояндалари ва руҳонийларнинг фатвоси бўлиб, сағирлар, етим-есирлар ҳақига хиёнат қилмаслик қанча зарур бўлса, подшолик ҳақига, яъни солиқ тўлашликка ҳам хиёнат қилмаслик шунча зарур ва шарт, деб уқтирилган); «Кўп берсанг — озарлар, Кам берсанг — осарлар», «Борма хонга, ўзи келар молга, Борма бойга, ўзи келар уйга»; «Шоҳ шохда юрса, бек баргида юради»; «Шоҳ бирни сўраган бўлса, бек унинг фармони билан келиб, ўз манфаатини ҳам кўзлаб, халқдан иккинчи ундириб кетди» деган маъно яширинган. Солиқ остида қолган хонавайрон бўлган ва бек мақолаб во-

ситаси билан эксплуататорлардан солиқ йиғувчилардан шафқат тилган, уларни адолатга қақирган. «Бир қўйдан икки тери шилинмас»; «Хўкизининг териси икки қават бўлмайди»; «Таланган элдан тортиқ олма»; «Бузулган уйдан буловуч олма» (буловуч — чарх дастгоҳи қисмларидан бири); «Бўлинган элдан булдурғи олма» (бўлинган — «таланган, хонавайрон бўлган», маъносида; булдурғи — қамчи дастасининг учига боғланадиган қайиш).

Амма — хола йиғилиб дангона қилур, бўлиб ололмай хангома қилур.

Дангона — ов, сайд, улоқчи келтирган улоқ, хуллас, ганиматдан кўлга кирган, ўртада баҳам кўриладиган нарса. Бундан ташқари, бир неча киши пул йиғиб, мол олиб сўйиб, гўштини ўртада бўлиб олиши ҳам, ўғри ва қароқчилар топган ўлжаларни ўз шериклари билан ўртада бўлишиб олиши ҳам «дангона» дейилади. Маъноси: «Амма-холагар ота-онадан қолган меросни тинчгина, ҳамжихатлик билан бўлишиб ололмай, бир-бирлари билан келишмай, нари-бери гап — (хангома)га борадилар, уриш-жанжал чиқарадилар».

Амри падар — аршдан аъло.

Арш — диний ақидага кўра, фазонинг энг юқори нуқтаси, худонинг мақони. Мақолда отанинг сўзи, амри, буйруғи ана шу аршдан ҳам улуғ деб кўрсатилади ва фарзандларга отанинг айтганини бажо келтириш лозимлиги уқтирилади. Вар.: «Уруғингга сўз айтсанг, Орасини узиб айт, Отанг ишга буюрса, намозингни бўзиб айт». Ислом эътиқодига кўра номозни бузиш, номоз ўқийдиган вақтда биров билан гапладиган ботқоқ нарсага алоҳидан уноҳ ҳисобланади. Бу Мақолда ҳам фарзанднинг орага бўлган ҳолати бениҳоя улуғланади. «Отанг сени ишга буюрса, ҳақда иш қилган бўзиб бўлса ҳам, унга «лаббай» деб жавоб бер», деб уқтирилган.

Андишанинг оти — кўрқоқ.

Баъзи одам сермулоҳаза бўлиб, нафсониятга тегиб айтилган гапга яраша аччиқ жавоб қайтаришининг, қаттиқ-курум гапиришининг, койиб ташлашининг ўрни келган бўлса ҳам, узок-яқинини, орқа-ўнгини ўйлаб, индамайди, ўзини тияди, андиша қилади. Баъзи одам эса бунинг фаркига бормади, «мендан кўрқиб, индамай турибди» деб ўйлаб, андишасизлигини тобора ошириб, уни хафасишида давом этади. Ана шундай пайтда «Андишанинг оти кўрқоқ бўпти-да!» деб киноя тарзида шу мақолни ишлатадилар.

Анқов бўлган кишининг, мазаси йўқ ишининг.

Бу мақолда анқов, ялқов, оvsар, телба, тентак, девона одамлар устидан кулинади: Вар.: «Анқов англамас, ҳанги тингламас», «Анқов остидаги отини олти ой излабди»; «Анқовга қирғовул қайда?»; «Ер юзини баҳмал олса ҳам, анқовга тақялик тегмайди» (тақя — ёстик); «Анқов, анқовнинг ўртоғи — ялқов»; «Ялқов билан анқов — душман учун ўнгай ов»; «Касалга даво топилса ҳам, анқовга даво топилмас»; «Ўта одам — бўйига ўсар»; «Бир шалтоқнинг ишини йиғирма эпчил эплай олмас»; «Тентакнинг тиними бўлмас, Ишининг уними бўлмас»; «Тентакнинг ишини тангри ўнгласин»; «Девонанинг ишини ўзи ўнгласин» (Бу кейинги икки мақолни ишни билмай, таваккалига, палапартишлик билан қилувчи ношуд одамларга нисбатан қўллайдилар).

Арава синса, раъйкорчи кўпаяр.

Одатда арава бузилмай, ўз йўлидан кетаверса, унга ҳеч ким эътибор ҳам бермайди. Борди-ю арава йўлида юки билан синиб қолгудек бўлса, ўтган-кетганлар орабидан «Ана ундоқ қилиш керак, мана бундоқ қилиш керак» деб қуруқ маслаҳат берадиган, аммо уни тузатишга бевосита кўмаклашмайдиган маслаҳатгўйлар, раъйкорчилар чиқиб қолади.

Шунингдек, бир одам ўз тирикчилигини ҳеч қандай гап-сўзсиз, тинчгина ўтказиб турган бўлса, у билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Мабодо бирор фалоқат юз бериб, молига, жонига шикаст етса, унга маслаҳат берувчилар кўпаяди. Ҳамма ҳар трафдан ҳар хил маслаҳат беравериб, бечорани гангитиб қўяди. Юқоридаги мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда мажозий маънода қўлланилади. Вар.: «Иш битгач, маслаҳатчи кўпаяр»; «Иш ўтгандан кейин насихатчи кўпаяр»; «Иш битгач, ёрдамчи кўпаяр».

Арава синса, ялқовга ўтин.

«Ялқов, дангаса арава синса, уни тузатишга эринадиди, ўтин қилиб ёқиб юбора қолади», дейилмоқчи. Вар.: «Танбалга — арава синса, ўтин, хўкиз ўлса гўшт».

Арава қўшолмасанг, тўғарма.

Аравага қўшилган отга дам бермоқ учун унинг бўйнидан бўйинчасини олиб, арвадан тўғариб (чиқариб), бир чеккага боғлаб хашақлатадилар. Шунда от дам олиб, қорин тўйгазиб, қувватга қиради. Кейин уни яна аравага қўшиб кетаверадилар. Аравага от қўшиш ҳам — бир ҳунар. Баъзи одам буни билмайди. Шундай одамга: «Аравага отни қўшолмасанг, тўғарма, кейин ўзинг қийналасан», — дейдилар. Бу мақолнинг тўғри маъноси. Мажози: (У ёки бу иш кўринишида осондек туюлгани билан, ўзи анча қийин бўлади, агар уни билмасанг, қўлингдан келмаса, уринмаёқ кўяқол.

Аравани от тортар, кўланкасин ит тортар.

Вар.: «Аравани от тортади, ит хансирайди». Мазкур мақоллар билан: «От аравани тортиб келса ҳам хансирамайди (яъни, иш қилганини билдирмайди), унинг ёнида ё орқасида бекордан-бекорга чоғиб келган ит хансирайди (яъни ўзини гўё ҳамма ишни бажариб келгандай қилиб

кўрсатади)», демокчи бўладилар. Кўрук мактанчоқларга нисбатан қўлланилади. Вар.: «Ишни асбоб қиладди, эгаси лоф уради»; «Ишни Эшмат қиладди, Тошмат лоф уради»; «Курол ишлайди-ю, қўл мактанари».

Арақ ичсанг маст қилур, аҳмоқ билан дўст қилур.

Замонавий мақол. Вар.: «Арақ ичган маст бўлур, Нодон каби паст бўлур»; «Аракхўр улфат — келтирар кулфат»; «Пиён улфат — зиён улфат»; «Ароққа салом берсанг, ақлинг билан хайрлаш»; «Мастни урма, ўзи йнқилади»; «Маст кайф қиладди, ўзини хайф қиладди»; «Маст кишига гулзор билан шўразор баробар»; «Мастлик — пастлик»; «Маст келди — паст келди»; «Пастак тоғда қор бўлмас, ароқхўрда ор бўлмас»; «Аринини ичган — азобини чекар»; «Ароқхўр — ўзинга қонхўр»; «Ароқ ичган ўзинга қанфан бичар»; «Ароқхўрлик — охири хўрлик»; «Ичкилик ишини бузар, Охири турмушнинг тўлар».

Арзон кира шахардан овора қиладди.

Арзимаган ҳаққа рози бўлиб қўйиб, кейин шартлашилган ишни бажаришда роса овора бўладиган киши томонидан ёхуд шундай кишига қарата айтилади.

Арзоннинг шўрваси татимас.

Арзон, ориқ гўштниг шўрваси татимсиз бўлади. Ота-боболар мол харид қилганда энг яхши, ниҳоятда сифатлисини олиш, арзон экан деб, яроқсиз нарсага пул сарфламаслик лозимлигини уқтирганлар. Чунки, қиммат нарса шак-шубҳасиз ҳар жиҳатдан яхши бўлади, бир қанча арзон нарсанинг ўрнини босади. Вар.: «Арзон беиллат эмас, Қиммат беҳикмат эмас»; «Қимматда бир хикмат бор, Арзонда бир иллат бор»; «Асил айнамас, олтин зангласмас»; «Ақл қаримас, асил чиримас»; «Айби бор мол арзон юради»; «Арзон ал-

дайди»; «Кераксиз нарса арзон бўлса ҳам — қиммат»; «Арзимаса, арзонга ҳам олма». «...Тракторнинг ҳақини ўн уч хўжаликка сочилганда битта отнинг уч қулик ем-хашагидан арзон тушинти ...Тиллабувам ...«Қиммат — беҳикмат эмас, арзон — беиллат эмас, буниг тагида бир иллат бордир, сабр қилайлик» деб ланжлик килдилар» (А.Қаҳҳор, Қўшчинор чироклари)

Ари чакди деб аразлама, боли бор.

Бу билан: «Кундалик муомалада бўлиб турадиган одамнинг мабодо сенга бирор аччиқ сўз айтиб қолса ёки бирор ёмонлик қилиб қўйса, буниг учун аразлаб, ундан бутунлай юз ўгириб кетма. Бугун аччиқ сўз айтган бўлса, эртага ширин сўз ҳам айтар, бугун ёмонлиги теккан бўлса, эртага яхшилиги ҳам тегиб қолар», деган маънода насиҳат қилдилар.

Арининг захрини чекмаган — болнинг қадрини билмас.

Вар.: «Аччиқни татиб қўрмагунча, шириннинг қадрига етмайсан». Маъноси шундаки, бирор нарса мол, пулни қийинчилик билан топмаган одам унинг қадрини билмайди, хор қиладди, ҳарра-шарра сарфлаб юборади. Шунингдек, турмуш кечиришда илгари қаттиқчилик қўрмаган одам кейинги фаровон турмушнинг қадрига етмайди.

Арининг уясига тегсанг, ўртага олиб талайди.

Вар.: «Ари уясига қўл тикма»; «Чу-моли инига чўп тикма»; Буларда: тинч ётган, сенга зиёни тегмаган нарсага тегақўрма, ўзингга шикаст етказасан», деб огоҳлантирилади.

Ариқни кимлар қазийди, сувни кимлар ичади?!

Мазкур мақол меҳнатни биров қилиб, роҳатни биров кўрса, қўлланилади.

Арпа — бугдой ош экан, олтин — кумуш тош экан.

Ривоят қилишларича: «Бир савдогар бой хуржушнинг бир ёнгига олтин, бир ёнгига кумуш тўлдириб, шу бойлигига ишонган ҳолда ҳеч қандай озик-овкат олмай, сафарга жўнабди. Унинг йўли кимсасиз чўлу биёбонга тушибди. Зог учмайдиган бу ерларда на сув бор-у, на овкат. Ҳалиги бой печа кун оч-наҳор юриб, ниҳоятда ҳолдан тойиб, нима қиларини билмай кетаётса, қаршисидан бир гадо чиқиб қолибди. Унинг халтаси тўла нон экан. Бойнинг кўзи нонга тушиб, суюнганидан сал бўлмаса ўзидан кетаёзибди. Мана бу хуржушдаги олтин-кумушларга нонингни айирбош қиласанми? дебди бой гадога. Гадонинг кўзи хуржуш тўла олтин-кумушга тушиб, юраги ёрилаёзибди ва дарҳол жон деб рози бўлибди. Бой унга олтин-кумушларини бериб, нонга тўйиб, дармонга кириб, яна йўлига равона бўлибди. Гадо бўлса хуржушнинг елкасига ташлаб, бир кун юрибди, икки кун юрибди, қорни ўлгудай очибди. Бирор сгулик нарса қаёқда?! Олтин-кумушнинг эса еб бўлмайти. Ахири очликдан силласи қуриб, ҳолдан тойиб, кумга йиқилиб ётиб қолибди. Улар ҳолга келганда олтин-кумушларини олдига қўйиб, қўли билан кумга ўйиб «Арпа-бугдой ош экан, Олтин-кумуш тош экан», деб ёзибди-да, оламдан ўтибди».

Арпа емаган отларим ажриққа зор бўлди, подшо минмаган отларим гадо тагида хор бўлди.

Вар.: «Ширмон емас хонийим зогорага зор бўлди»; «Хонийим бошига кун тушса, хамир қориб нон ёпар, Қирқ қулочли қудуқдан қовға билан сув тортар» (қовға — хом теридан ясалган челақ). Утмишда халқ бу мақоллар билан давлати ва амали бор пайтда тўқликка шўхлик қилиб, яхши овкатларни ҳам ноз қилиб еган, энг яхши кийим-кечакларнинг ҳам унча-мунчасини менсимеган,

давлатидан айрилгач ё амалдан тушгач, йўқсиллар қиядиган кўримсиз кийим-кечакларга ҳам зор бўлиб қолган собиқ амалдорлар, давлат-мандлар устидан қулган.

Арпа оғса кандугингни тузат, бугдой оғса — сомонхонангни.

Тажрибакор деҳқонларнинг айтишича, агар арпа бошоғини кўтаролмай, бир тарафга оғса, сояда дони тўлишиб, хосилдор бўлади. Шунинг учун «галла соладиган кандугингни тузат (яъни, ўрин-йиғимга тараддудингни кўравер); деганлар. Агар бугдой оғса, бунинг аксича, бошқлари бир-бирининг устига ётиб, қизиб, димикиб, дони куйиб, пучқоқ бўлиб қолади. Натижада экиннинг ҳаммаси сомонга чиқиб кетади. Шунинг учун «сомонхонангни тузат», деганлар. Вар.: «Бугдой бошоғи турса омборнинг тузат, Бугдой бошоғи ётса молхонанг тузат»; «Донинг бўлиги — омборнинг бўлиги».

Арпа пишар, ишингиз тушар.

Тирикчиликда бирор нарса етишмай қолганда мажбур бўлиб бировдан сўраб борилса-ю, у бермаса, қизганса, шу мақолни кўчма маънода: «Бизнинг ҳам қўлимизга маблағ кириб қолар, бир кунмас-бир кун сизнинг ҳам бизга ишингиз тушиб қолар, ўшанда бу қилингиз учун ўзингиз хижолат бўлиб ҳам қоларсиз», деб бевосита унинг юзига ёхуд орқаворатдан ённки ўз ичларида айтиб қўядилар.

Арпа эккан арпа олар, бугдой эккан бугдой олар.

Бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган ҳикояни XIII асрда Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий ўзининг «Қиссан Рабғузий» асарида, XVI асрда Абдулвахобхў жа ўғли Пошохожа (тахаллуси — «Хожа») ўзининг «Мифтоҳ ул-адл» асарида келтирган. «Луқмони Ҳаким аввал бир қул эрди. Хожаси бир

кун айди: ё Лукмон, фалон ерга бориб, арпа экил, фалон ерга бориб, бугдой экил, деди, эрса Лукмон бориб, арпа экил деган ерга бугдой экти, бугдой экил деган ерга арпа экти. Качонким экин тамом бўлди, эрса, Лукмоннинг хожаси келди, кўрдиким, арпа ерида бугдой экилмиш ва бугдой ерида арпа экилмиш. Хожаси айди: нечук мундоқ қилдинг? Лукмон айди: мен гумон қилдимким, арпа ерида бугдой битар ва бугдой ерида арпа битар, доб андоқ қилиб эрдим. Тақи Лукмон айди: эй хожа, печукким ёзуқ ўрида савоб битар, савоб ўрида ёзуқ битар?! Туну кун зулм қилурсан, тақи қиёматда савоб умид этарсан. Хожаси бу сўзни эшитти, эрса бир оқ урди, жамиъ эткан гуноҳларидин тавба ва истиффор қилди ва ҳам Лукмонни озоқ қилди. Эмди билмоқ керакким, ҳар ким бу дунёда не экса, охи ўрар». Вар.: «Арпа экин арпа олади, бугдой эккан бугдой олади, Мадалихон нимангни олади?»; «Арпа эккан арпа олади, Бугдой эккан бугдой олади Абдуллахон нимани олади?»; «Арпа экиб, бугдой кутма»; «Не эксанг, шу кўкарур»; «Ҳар ким экканини бичар»; «Ҳар ким экканини ўрар»; «Нимани эксанг, шуни ўрасан, ўлпонни тўлаб, қолганини кўрасан»; «Яхшилиқ эккан эсонлик ўрар»; «Ковун эккан қовоқ олмас»; «Қовоқ экиб, қовун кутма»; «Тол экиб, олма кутма»; «Тикандан тариқ унмас»; «Бўз тўқисанг, бўз оласан, Гилам тўқисанг, гилам оласан»; «Ўт берган ўтини олади, Сув берган — сувни»; «Тош қўйган тошни олади, Фишт қўйган — фиштини». Бу кейинги мақолга бир ҳикоя келтириладики, Бухоро хонларидан Абдуллахон Қарши даштига сардоба (сув сақланадиган ва ичига бир қарвон туя сиғадиган усти ёниқ чуқур ҳовуз) қурдира бошлабди. Бу бинога кетадиган фишт, тош ва ганчни шу атрофдаги деҳқонлар зиммасига юклябди. Бунинг устига уларни «хашар» ниқоби остида пул ҳам тўламай, овқат ҳам бермай, мажбуран ишлата бошлабди. Бундай жабр-зулмга қарши деҳқонлар исён кўтариб, иш ташлабдилар. Шунда Абдуллахон сардобанинг қурилиши ҳамда исённи

текшириш учун бевоСИТА ўзи сурат табдил қилиб (яъни, деҳқон қиёфасига кириб), ишловчилар орасига кириб борибди-да, бир деҳқон бободан сўрабди.

— Ота, Абдуллахон шунча ташвишлар билан бино қурдирыпти. Хўш, бундан Абдулхонга нима фойда-ю, қандай савоб тегаркин?.

— Э биродар,— дебди бобо,— кимки бу бинога нима ҳисса қўшипти, шуни олади-да! Тош қўйган тошни олади, Фишт қўйган — фиштини.

— Хўш, Абдуллахон бу бинога нима қўшди-ю, нима олади?

— Абдуллахон халққа жабр-зулм қўшди, азоб-уқубат қўшди, шуни олади-да, бошқа нимани оларди?!

Бобонинг бу гапи эл орасига тарқаб, кейинчалик мақолга айланиб кетган. Умуман, юқорида келтирилган мақоллар, «Кимки одамларга яхшилиқ қилган бўлса, одамлардан ҳам яхшилиқ кўради, ёмонлик қилган бўлса, ёмонлик кўради»,— деган маънода қўлланади.

Арпа тортишмасанг, торинма.

Одатда аррани икки киши икки тарафга ўтириб тортади, бир кишининг ўзи аралай олмайди. Мажози: «Эл-юрт билан меҳнат-машаққатни баробар тортишмасанг, сенга улуш тегмайди. Бунинг учун ториниб (хафа бўлиб, ўпкаланиб) торма, чунки ўзинг ҳисса қўшгансан»

Арслон қариса, сичқон инини пойлайди.

Вар.: «Арслон қариса, тулкига кулки булар»; «Бўри қариса, ови қочар»; «Ўғри қариса, ёлгончи бўлар, Бургут қариса, сичқончи бўлар». Маълумки, арслон — йиртқич ҳайвонларнинг, бургут — йиртқич қушларнинг энг зўри ҳисобланади. Сичқончи — йиртқич қуш, «япалоқ» деб ҳам атайдилар. Унинг уч тури бўлиб, икки тури кичкина, бир тури эса қалхатдек келади. «Сичқончи» деб аталганининг боиси шундаки, бу қушнинг бошқа жониворларга кучи етмай, сичқон тутиб ейди. Юқоридаги мақолларнинг

тўғри маъноси ўз-ўзидан аён: «Ана шундай зўрлар ҳам қариса, қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган бўлиб қолади». Мажозий маъноси: одам қариса, бой сипса, мансабдор амалидан тушса ва ҳ.к., ўзига мутлақо ярашмайдиган майда-чуйда ишларга айланишиб қолади».

Арслоннинг озгани айиққа чопади.

Маъноси: айиқ кучли бўлгани билан, «юраксиз», кўрқоқ бўлади. Арслонда эса куч ҳам бор, юрак ҳам бор, ғайрат ва фаросат ҳам бор. У шу жасорат туфайли ҳеч нарсадан кўрқмайди. Борди-ю, у мода айиқнинг алдовига озиб, унга чопса, ўзининг арслонлик наслига ва болаларига номус келтиради. Мажозий маъноси: Тарихда маълумки, ўтмишда бой ва амалдорлар камбағал, бева-бечераларнинг хотин қизларига кўз олайтирганлар, Халқ мазкур мақол билан ана шундай инсонийлик йўлидан озган, виждонсиз, инсофсиз одамларга нисбатан ўз нафратини билдирган, уларнинг устидан кулган.

Арслоннинг оғзидан ов олинмас.

Ҳеч қандай куч арслоннинг оғзидаги овни ололмаслиги табиий. Ота-боболар бу мақол билан фарзандларга: «Сен ҳам арслондек кўрқмас, ботир бўл, олгин-у олдирма!» деб уқтирганлар.

Арслоннинг ўлиги — сичқоннинг тириги.

Бу мақол «Ўз даврида зўр полвон, паҳлавон бўлган одам қартайиб, қурби кетиб қолган тақдирда ҳам унча-мунча одамга бўш келмайди» ёхуд «Илгари қатта бой бўлган одам камбағаллашиб қолгани тақдирда ҳам молиявий жиҳатдан унча-мунча камбағалдан устун туради», деган маъноларда қўлланади.

Артса — кетар, қоқса — йитар.

Бу мақол билан: «Агар биров сенинг кийимингни беҳосдан доғ қилиб қўйса ё чанг юқтирса, бунинг учун уни койиб, ҳафа қилма. Артсанг доғи кетади, коксанг чанги йитади (йўқолади)» дейилмоқчи.

Арча сувини ичган — минг йил яшар.

Арчалар Ўрта Осиёда Зарафшон, Туркистон ва Тянь-Шань тизма тоғларининг денгиз сатҳидан 900 — 3200 метр баландликдаги тоғ ён бағирларида тарқалган. Мутахассисларнинг ёзишича, арчаларнинг новдалари ва мевалари сабинол, педрол ва альдегидли эфир мойларига бой. Арчалар ҳақида ҳам бошқа «муқаддас» ўсимликлар сингари турли афсона ва диний ривоятлар тўқилган. Уларда таъкидланишича, арчага эътиқод қилган одам албатта, ўз орзу-истакларига эришар эмиш. Тоғдаги арча қандайдир «ҳаёт суви»дан ичиб турармиш. Шунинг учун минг йил яшармиш, кейин ўзидан ут чиқиб, ёниб кетармиш. Арчанинг «ҳаёт суви»дан ичган одам ҳам минг йил яшармиш. Юқоридаги мақол шу каби афсонавий тушунчалар маҳсулидир. Мақолда арчанинг шифобахш хусусиятига ишора қилинган. «Тоғ арчаси тоғ сарви бўлиб, эт узилишига, кўкрак огриқлари ва йўталга яхши фойда қилади. Ичилса, меъда учун яхши, ундаги кўпчишга жуда фойда қилади. Газандаларнинг чиқишидан келган зарарни қайтаради. Унинг (қизил арчанинг) барги солиб қайнатилган сирка билан оғиз чайқалса, тиш огригини тинчлантиради. Унинг меваси йўталга, жигарга фойда қилади» (Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари).

Арча хушбўйлигидан мингга қиради.

Мажозий маъноси: «Сен ҳам хуштабиат, хушмуомала, ширинсухан бўлсанг, кўп яшайсан». Вар.: «Арча

минг яшайди, Ёнғоқ билан тенг яшайди»; «Чинор чиранмас, арча қуримас».

Арқонга ун босилган, ғалвир-га сув солинган.

Вар.: «Бермас ғалвирда сув турар». Мазкур мақолларнинг келиб чиқиши Афанди латифаси билан боғлиқ. Кунлардан бир кун Афандининг эшигини икки киши тақиллатиб келибди. Афанди чиқиб қараса, иккаласи ҳам кўшнилар экан. Улардан бири: «Терак кесаётган эдик, арқон керак бўлиб қолди. Сизда узун арқон бор деб эшитувдим, шуни бериб турсангиз», деб илтимос қилибди. Шунда Афанди: «Бор, бор, аммо бўш эмас, арқонга ун босиб қўйганмиз, бўлмаса жоним билан берардим», дебди. «Ие арқонга ҳам ун босадими, Афандим», дебди кўшниси. «Бергиси келмагандан кейин бир баҳона топиш керак-да, ука!» дебди Афанди ва иккинчи кўшнисидан сўрабди: «Хўш, сизга нима керак?» «Менга ғалвирингизни бериб турсангиз. Бугдойни шопириб олмоқчи эдим», дебди у. «Бўш бўлса берардим, амма ғалвирга сув тўлғазиб қўйганмиз», дебди Афанди. Ҳар иккала кўшни ҳам ҳайратдан ёқа ушлаб, уй-уйига кетибди... Юкоридаги мақолларни қизғанчиқ одамларга нисбатан қўллайдилар.

Аргамчига қил — қувват.

(Арқон) нукул жундан қилинса, мўрт бўлади, салга узилиб кетади. Шунинг учун жунга озроқ қил (отнинг ёли ёки думидан) аралаштириб эшадилар. Шу озгина қил ҳам аргамчини пишиқ ва бақувват қилади. Мажозий маъноси; «Қийналиб, муҳтож бўлиб турган одамга озгина ёрдамлашиб юборсанг ҳам, унга анча қувват бахш этган бўласан, у сенинг шу озгина ёрдамнинг билан ҳам ўзини ўнглаб олиши мумкин». Вар.: «Чанқоққа бир томчи ҳам — мадад».

Асал — қилмайди касал.

«Асал гул ва бошқа нарсаларнинг устига тушадиган кўзга кўринмас

шудринг (шира) бўлиб, уни асаларилар териб олади. У шундай бир бугки, юқорига кўтарилиб, ҳавода етилади ва кечаси қуюқлашиб, асалга айланиб, пастга тушади. Унда тозаловчи, томирлар оғзини очувчи, ҳўлликларни шимдирувчи қувват бор. Чиркли чуқур яраларни тозалайди, янги жароҳатларни ёпиштиради, темирўткаларни тузатади, қулоқни тозалайди, қуритади ва эшитиш қобилиятини кучайтиради, кўз хиралашини кетказди, бўғимларни тузатади, меъдани кучайтиради ва иштаҳани оширади, газандаларнинг чиқишида ва афюн ичганда фойда қилади, қутурган ит қонганга ва заҳарли кўзикорин еганга даво, заҳарларга қарши фойдали нарса» (Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари). Вар.: «Асалари — оиланинг табиби», «Болни бол дейди, Болни таниган ейди» (асалфурушлар болни шундай деб мақтаб сотадилар); «Бол ҳам — бол, Баҳоси ҳам — бол» (баҳоси қиммат, демокчи); «Бор ерида бол арзон»; «Асал десанг, бир камир, Қўл тиксанг, икки камир»; «Бол билан балчик еса ҳам бўлади»; «Болнинг тагини е, сутнинг бетини» (Чунки, болнинг таги дурда бойлаб, соф асал ҳолига келади, сутнинг бети еса қаймоқ боғлайди).

Асилнинг хатоси бўлмас, нокаснинг — отаси.

Вар.: «Асилнинг баҳоси бўлмас, Ножинсинг ошноси бўлмас»; «Махсининг пошнаси бўлмас, Ножинсинг — ошниси». Нокас, ножинс — яъни, ёмон одам фақат ўзини ўйлайди, ўзим бўлай дейди, ўз манфаатини кўзлайди, ўзгаларни, ошна-оғайниларни, Ҳатто отасини ҳам танимайди, сийламайди, ҳурмат қилмайди.

Асирликда қанду асал егандан, эркинликда парча куйган нон яхши.

Асирлик, тутқинлик азобини торганлар тилидан айтиладиган «Банда бўлдим — ганда бўлдим»; «Оёғимда боғ, юрагимда доғ» деган мақоллар ҳам бор.

**Аслини билмай сўз демаслар,
наслини билмай қиз бермас-
лар.**

Вар.: «Қизни ошиғига бер»; «Қизни танлаганга бер»; «Қизни сўраганга бер, қимзини — сўсаганга»; «Қизнинг қимни севса — куёвинг шу»; «Беда берсанг тойга бер, касир-кусур чайнасин, қизни берсанг ёшга бер, ишқи билан ўйнасин»; «Тенгини топсанг, текин бер»; «Гулни гулга кўш»; «Олтин узукка — олмос кўз»; «Гавҳарга ҳам муносиб гардиш керак» (мазкур мақолларда ота-она қизини қимни лозим кўрса шунга турмушга беришнинг қарши чиқилган). «Яхши ерга берсанг қизни, силай-силаё султон қилур, ёмон ерга берсанг қизни, ура-ура ултон қилур» (ултон — оёқ кийимларига тагчарм қилинадиган, қовушнинг ичига солинадиган чарм); «Жавдар жойига тушса, бугдой бўлар, Бугдой жойига тушмаса, жавдар бўлар»; «Яхши ерга тушса, ёмон қиз яхши бўлар, Ёмон ерга тушса яхши қиз ёмон бўлар»; «Бир ўқиғанга бер, бир — тўқиғанга»; «Пўрдоқ сйман десанг, қизингни қассобга бер»; «Биясизга қимиз берма, Қизсизга қиз берма» (чунки, ҳар иккалди ҳам уларнинг кадрили билмайди); Мусофирга қиз берма — шаҳри секки, кўнгли икки»; «Олис ерга куда бўлсанг, туя-туя ош келар, Яқин ерга куда бўлсанг, туя-туя сўз келар»; «Қариндошдан қарз олма, қариндошга қарз берма, Қариндошдан қиз олма, қариндошга қиз берма»; «Қайроғоч қаттиқ экан, синмас экан, Қариндошга қиз берган тинмас экан»; «Дўст билан олиш-бериш қилма»; «Тукқан билан куда бўлдим, Тукқанидан жудо бўлдим». Мазкур мақолларда қариндошга, яқин ёрдўстларга қиз бериш ё улардан қиз олиш тавсия этилмаётганига сабаб шундаки, ҳар қандай оилада ҳам келишмовчилик, нари-бери гаплар бўлиб туради. Бу эса қариндошлар, дўстлар (яъни, қудалар)нинг бир-бирлари билан ҳафалашиб, ҳатто юз кўрмас бўлиб кетишларига сабаб бўлиши мумкин. Бундан ташқари, яқин қариндошлар бир-бирларига қиз

бериб, қиз олсалар, кўп ҳолларда туғилган болалар ё жисмоний, ё ақлий бирор нуқсонли бўладилар.

Аталадан суяк чиқибди.

Одатда аталага гўшт солинмайди. Гўшт солинмагач, ундан суяк ҳам чиқмайди. Бу мақолни мажозий маънода зикна, хасис одамдан иттифоқо бир саховатли иш чиқиб қолса ёхуд ҳеч нарса билмайдиган одамдан бирор маъноли фикр чиқиб қолса: «Ёпирай, аталадан суяк чиқибди-я!» деб таажубланадилар. Вар.: «Кесакдан олов чиқибди»; «Қарқуноқдан булбул чиқибди».

Афтинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпқаланма.

Маъноси: Ўзинг айбдор бўлсанг-у, шу айбонгни биров сенга тўғридан-тўғри айтса, ундан хафа бўлиб, ўпқалаб юрма, аксинча, тан ол, айбонгни тузатишга ҳаракат қил. Вар.: «Хунук юз ойнадан гина қилади»; «Қийшиқ юз ойнани қийшиқ дейди»; «Айбонгни айтгани айблама». Қимки санинг айбонгни айтур санга, Шафқат ила лутфу қарам қил анга (Пошшохожа).

Ахтарганда топилмас, керакмасда хор-зор.

Вар.: «Қоп тўлганда тезак учар»; «Ўқ топилса қуш кез келмас, Ош топилса дўст кез келмас»; «Емас ерда емиш кўп»; «Емас ерга ўт битар, Ичмас ерга сув битар»; «Қамонсизга қийиқ учрабди»; «Яроқсизга ёв йўлиқмас»; «Супурилмаган уйга меҳмон келар». Бу мақоллар иш аксига олган, омад юришмаган дамларда айтилади.

Аччиқ тер чиққандан аччиқ тил ҳам чиқади.

Киши қийналиб меҳнат қилаётган, машаққат чекаётган, ҳориб-чарчаб, ҳамма ёғидан тер чиқиб, қайфияти бузилиб турган пайтда бир одам унинг тепасига келиб. Ана уни ун-

доқ қилмабсан, мана буни бундоқ қилмабсан!» деса, уни аччиқ-аччиқ сўзлар билан койиб ташлаши — табиий. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган. «Бир чарчаганга тегма, бир — оч қолганга»; «Очнинг тили аччиқ бўлади», «Очнинг аччиғи ёмон»; «Оч зулук қаттиқ тишлайди»; «Оч билан олишма» деган мақолларда чарчаб ё оч қолиб турган одамга қаттиқ ботадиган гап-сўз ёхуд хатти-ҳаракат қилмаслик лозимлиги уқтирилган.

Аччиқни аччиқ кесар.

Вар.: «Заҳарни заҳар қайтарар»; Илон-чаён чакса, илон чаённинг заҳарини суртадилар; аччиқ гапга аччиқ гап билан жавоб қайтарадилар; урганини урадилар, сўканини сўкадилар ва б. Мазкур мақол билан ҳар бир иш ва ҳаракатнинг ўз муқобили борлиги, шунга риоя қилиш зарурлиги уқтирилади. «...Мен сизга оғир қонли жиноятингиздан қочиб қутилишнинг бирдан-бир йўлини таклиф қиламиз. Заҳарни заҳар кесади...— Яна одам ўлдиришинг?...— Барибир қўлингиз қонли... (А.Мухтор, Опасингиллар).

Ашулам кўп, овозим йўқ.

Вар.: «Ашулачи кўп-у, байт-ғазал етишмайди». Буларни ўзи қўлидан келмайдиган, аммо шунга қарамай: «Биламан, қўлимдан келади, лекин у йўқ, бу йўқ, деб баҳона қилувчи қуруқ мақтанчоқ одамларга нисбатан қўллайдилар.

Ая куймади, доя куйди.

Одатда туғаётган ая (она)дан ҳам кўпроқ уни туғдираётган доя куюнади, ташвиш тортади. Мажозан бир нарса йўқолса, синса, бузилса, унинг эгасидан кўра кўпроқ куюнадиган, ачинадиган, хафа бўладиган ўта куюнчак одамларга қарата айтадилар.

Аяган кўзга чўп тушар.

Вар.: «Аяган отнинг оёғи синар»; «Ташлаганга тош тегмас». Баъзан кўз

қорачиғидек авайлаб келинаётган нарсага, папалаб келинаётган болага, худди ўчакишгандек, бирор шикаст этади, Аямай, ўз ҳолига ташлаб қўйилганга эса бало ҳам урмайди. Мазкур мақоллар шундай ҳолларда айтилади.

Аямажуз — олти кун, қаҳри келса қаттиқ кун.

Аямажуз — айёми ажуз (ар. ажуз — кампир). Урта Осиё халқлари кишини 90 кун ҳисоблаб, «тўқсон» деб атаганлар. Яна бунга эҳтиёт юзасидан 10 кун қўшиб, юз кунга тўлғазиб, «сад пок» деб юритганлар. Тўқсон ҳозирги ҳисоб бўйича 13 декабрдан 13 мартгача бўлган даврга тўғри келади. Шу тўқсон кунининг охириги олти кунда қаттиқ совуқ бўлиб (кўп йиллик кузатишларга кўра), ер музлаши мумкин (баъзи йил совуқ бўлмай ҳам ўтади). Ана шу 6 кунни «Шиша» деб ҳам, «Аямажуз» деб ҳам атаганлар. «Шу ой ичида «кампир кунлари» бўлиб, унинг боши йигирма олтинчи шуботдир. У кетма-кет етти кун бўлади. Йил каби-сали бўлса, тўрт кун шуботдан, уч кун озор ойидан бўлади; (йил) каби-сали бўлмаса, уч кун шуботдан, тўрт кун озордан (бўлади)... Қадимгилар ҳикоясича, бу кунларнинг «кампир кунлари» деб аталишининг сабаби шуки, ...од қавми шу кунларнинг қаттиқ совуқ шамоли, гирдоблари ва даҳшатлари билан ҳалок бўлган. Улар жумласидан бир кампир тирик қолиб, ҳалок бўлганларга марсия айтиб, йиғлаган. Шунинг учун бу кунлар «кампир кунлари» деб аталган. У (кеча-кундузларнинг) қиссалари машҳурдир ...Баъзиларнинг гумонича, шу (кунларнинг «кампир кунлари») деб аталишига сабаб шуки, бир кампир (ҳавонинг) исганини кўриб, пахталик кийимини ечиб ташлаган ва шу кунларнинг соғумида ўлган. Баъзи араблар фикрича «кампир кунлари»нинг бундай деб аталишига (сабаб), бу кунлар кишининг «кампири» яъни охиридир» (Абу Райхон Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Вар.: «Аямажуз олти

кун, Олти ой кишдан қаттиқ кун»; «Аҳмон-дахмон олти кун, Қаҳрига олса қаттиқ кун»; «Аҳмон музи даҳмондай бўлса ҳам кўрқма, Кузнинг музи кўзгудай бўлса ҳам кўрқ»; «Ажум момо олти кун, сакангласа — саккиз кун, тўқангласа — тўқкиз кун»; «Ёзнинг пашшасидан эҳтиёт қил, Қишнинг — шашасидан». «Тўқсон, бир кунимча йўқсан», мақолини халқ аямажуз тилидан айтган.

Ақл билан адаб — эгизак.

Вар.: «Илмнинг каттаси — адаб»: «Ақл Ҳасандир, Одоб Ҳусандир, Адаб бозорда сотилмас»; «Адаб биносидан чиқма, ҳаё хилватидан чиқма»; «Хусн хулқи билан чиройли»; Одобли бола — элга манзур»; «Одобли бола — орли бола, одабсиз бола — шўрли бола»; «Адаби йўқ йигит — югани йўқ от». Халқимиз бу мақолларда кишига жамиятда ўзини қандай тутиши зарурлиги юзасидан таълим берар экан, аввало уни ақл, ахлоқ ва адаб эгаси бўлишга, виждонли, ор-номусли, соф кўнгилли, субутли бўлишга даъват этади.

Ақл — одамнинг олтин тожи.

Инсон ўз умрини мазмуни ва маъмурилик билан ўтказиши учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни била билиши, юксақ ақл ва тажриба эгаси бўлиши даркор. Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида ақл ва ақл эгаларини мадҳ этади, уларнинг ҳаётдаги ютуқларини кўрсатади, ақлсизлик, жоҳиллик, нодонлик, фаросатсизликни қоралайди: «Ақлдан ортиқ бойлик йўқ»; «Ақл — дунёнинг кўзи»; «Ақл — одамнинг кўрки»; «Бокқа булбул ярашар, одамга — ақл»; «Ақл — олтин сандик, одамига қараб очилади»; «Одамнинг тизгини — ақл»; «Тил — тан қоровули, ақл — жон қоровули»; «Кўз бор — кўрмоқ учун, ақл бор, — билмоқ учун»; «Ақл — кўрга кўз, соқовга тил»; «Ақл — сувдан тиник, ойнадан равшан»; «Ақл роҳатда эмас, роҳат — ақлда»; «Одам ақли — олмос, кесмагани қолмас»; «Ой тунда керак, ақл кунда керак»; «Ақл кўпга ет-

казур, хунар кўкка етказур»; «Ақлинг пеш — ишинг беш, Ақлинг кеч — ишинг ҳеч»; «Ақллилар йиғилса, қийин ишни битирар, Ақлсизлар йиғилса, осон ишни йитирар»; «Доно — дурдан аъло»; «Донилиқнинг чеки йўқ»; «Доно қариса ҳам, донолиги қаримас»; «Билимидан ақл чиқар, Ақлидан нақл чиқар»; «Ақклик бор уйда аҳиллик бор»; «Одам моли билан одам эмас, камоли билан одам»; «Ақча топгунча ақл топ»; «Кўп молдан оз ақл яхши»; «Қаллам бор — бир қоп тиллам бор»; «Отмиш норинг бўлгунча, ақли ёринг бўлсин» (нор деганда нор туя назарда тутилган); «Ақлсиз бой бўлгунча, Ақли гадоё бўл»; «Ақлнинг бозори йўқ, фаросатнинг — тарозиси»; «Ҳайф сумбат, ақл — қиммат» (Ҳайф сохта-сумбатинга, ақлинг бўлмаганидан кейин, дейилмоқчи); «Юзта аҳмоқдан битта ақли зўр»; «Туядай бўйинг бўлгунча, тугмадай ўйинг бўлсин»; «Туядек шаклдан — тугмадек ақл яхши»; «Ақл ақлдан қувват олади»; «Ақл бошдан чиқади, Асл тошдан чиқади»; «Ақл ёшда эмас, бошда»; «Ақл — ёшдан, одоб — бошдан»; «Тотли сув тошдан чиқар, Яхши ақл ёшдан чиқар»; «Ақл бўй билан ўлчанмас»; «Бўй етмаган ерга ўй етади»; «Бировнинг бўйи қалта, Бировнинг ўйи қалта»; «Ақли ознинг азоби кўп»; «Эси пастнинг — иши паст»; «Фикрли одам бош бўлур, фикрсиз одам тош бўлур», «Ақлсиз калланинг хом қовоқдан фарқи йўқ»; «Бош бўлмаса, гавда — лош» (лош-мурда, жасад); «Боши йўқнинг оши йўқ»; «Алқсиз оғиздагин олдирад»; «Ақли саёз панд ейди, Ақли теран қанд ейди»; «Ақлнинг ёққан чирогини аҳмоқ уриб ўчиролмас»; «Ақли мақтанса, ишини тиндирар, Ақлсиз мақтанса, оёгин синдирар»; «Ақли эр — эл боласи, Ақлсиз эр — эл балоси»; «Адабсиз уйга кириб бўлмас, Ақлсиз юртда туриб бўлмас» ва б.

Аҳмоқнинг катта — кичиги бўлмас.

«Аҳмоқ» — кенг маънодаги сўз бў-

либ, уни ақл-фаросатсиз, бадфеъл, безбет, дилозор, куруқ мақтапчоқ, дайди, ношуд, нодон, худбин ва хо-казо шу каби иллат эгаларига нисбатан ишлатади. Юзларча мақолларимизда ана шундай кишилар қораланади, уларнинг бутун кирдикорлари очиб ташаланади, улар устидан захарханда билан қулинади. «Аҳмоқнинг шохи-бутоғи бўлмас»; «Аҳмоқдан ақл сўрама»; «Аҳмоқда ақл йўқ, дангасада — дармон»; «Аҳмоқда «ақл» кўп, ялқовда «нақл» кўп» («ақл», «нақл» сўзлари кесатик маъносига); «Аҳмоқнинг онги йўқ, чопонининг енги йўқ»; «Аҳмоқнинг ақли — тўпигида»; «Аҳмоқнинг бошига ақл ёпиштириб қўйсанг, қўли билан кўчириб ташлайди»; «Тубдан ақл бўлмаса, туртган ақл қор қилмас»; «Аҳмоқнинг ақли тушдан кейин қиради»; «Аҳмоқ савдо қилар бозор ўтганда» (Бу кейинги икки мақол билан: «Аҳмоқ, бафаҳм, бсидрок, бeфаросат одам бир ишни ўйламай-нетмай, шоша-пиша қилиб қўяди-да, кейин дидига ёқмай қолса ё панд еса: «Эҳ аттанг, ундай қилсам бўларкан, бундай қилсам бўларкан», деб иш ўтгач эси жойига келиб қолади», демокчи бўлинган); «Девонадан ой боши сўрама»; «Қўрққан — отасин танимас, Аҳмоқ хатосин англамас»; «Ақлига айтсанг, билади, Аҳмоққа айтсанг, қулади»; «Аҳмоқ қаримас, қариса ҳам аҳмоқлиги аримас»; «Ақлсиз — айтмасанг билмас, очмасанг кўрмас»; «Аҳмоқ — кўзидан маълум, сўзласа — сўзидан маълум»; «Ачиган қатиқ хурмачасидан маълум»; «Яхшини ўзидан бил, Ёмонни кўзидан бил»; «Айрон — ош бўлмас, Нодон бош бўлмас»; «Отхонадан айвон яхши, ҳамтовоқдан ҳайвон яхши» (ҳамтовоқ — аҳмоқлик, бeфаросатлик, тентақлик ва б.); «Девонага — икки дунё баробар»; «Тентакни тентақ десанг, тентақ тепасига чқайди»; «Аҳмоқни аҳмоқ десанг, арпа бўйи кўшилади»; «Ақлли десанг аҳмоқни, Бошга урар тўқмоқни»; «Тентакни тентақ десанг, бўрки қозондай бўлади»; «Бўёқчини бўёқчи деса, отасининг соқолини бўяйди» (Бу кейинги мақоллар «Аҳмоқ, тентақ одамга ҳадеб: «Сен аҳмоқсан, тен-

таксан, деяверилса, унинг айби юзига солинаверса, баттар жини кўзиб, илгаригидан ҳам ёмонроқ қилиқлар қила бошлайди» ёҳуд «Аҳмоқ, тентақ одамни жўрттага мазах қилиб, сен яхшисан, сен зўрсан, сен ундоксан, сен бундоксан... дейилса, у бу киноянинг асл маъносига тушуниб етмайди-да, ҳаволаниб кетиб, ўзининг беўхшов қилиқларини тагин ҳам авжига чиқаради», деган маъноларда қўлланилади). «Аҳмоқнинг зўри бир жойга икки қоқилади»; «Тентакнинг ўти тепасида ёнар»; «Амал тегса нодонга, ўзин урар ҳар ёнга»; «Аҳмоққа ақл битса, ақлининг шўри қурийди»; «Телбанинг териси қалин»; «Тентақ тепса темирни узади» (расмана одамга нисбатан тентақда куч кўп бўлади, дейилмоқчи). «Аҳмоқ тўқмоқ йиғади»; «Тентақ чўқмор йиғар, чумсаҳ чўп йиғар»; «Телба тош тўплар» (Ўтмишда чўқмор деярли ҳар бир хонадонда бўларди. Кишилар ёвдан, ўғри-ўтрукдан сақланишда ундан мудофаа қуроли сифатида фойдаланардилар. Уқорнидаги икки мақол билан; «Тентақ, телба, девона одамлардан ўзингни эҳтиёт қил. Чунки, уларнинг аксарияти қўлида ё қўйнида тош олиб юради. Бехосдан сенга тош отиб, бирор ерингни шикастлантириб қўйиши ҳам мумкин», демокчи бўладилар); «Аҳмоқнинг ўз қилиғи ўзига хуш кўринади»; «Аҳмоқ ўзи сўзлаб, ўзи қулар»; «Эшак ўз овозига ўзи завқ қилади»; «Аҳмоқ ўзин билдирар, Теварагин қулдирар»; «Ақли қисқанинг тили узун бўлади»; «Ақлининг қўли ишлар, Ақлсизнинг тили ишлар»; «Аҳмоқдан сўрама, ўзи айтади»; «Аҳмоқ хаёли билан бойийди»; «Аҳмоқ ўзини мақтар, Паҳмоқ қизини мақтар» (паҳмоқ — сочини ювиб-тарамай, бошидан бадбўй, чучмал хид таратиб юрадиган аёл); «Какку ўз отини айтиб сайрайди»; «Доно ўзини айблар, Нодон — ўзгани»; «Доно ўзини тергар, нодон — кўзини»; «Ақлининг қадри аҳмоқ ёнида билинади»; «Аҳмоқ ортиқ қиламан деб, тиртиқ қилади»; «Аҳмоқ бузарга бор, тузарга йўқ»; «Аҳмоқ саллани келтир десанг, қаллани келтиради»; «Битта аҳмоқ қудуққа тош ташласа, ўн-

та ақлини овора қилади»; «Икки тентак элга сиғмас»; «Тентак туққан ерин унутар»; «Тентак тўрини бермас»; «Тентак ҳорганини билмас, кўса — қариганини»; «Аҳмоққа Тўй-тепа нима йўл?!»; «Аҳмоққа Кува — бир тош» (бир тош — тахминан 8 чақирим 12 минг кадам); «Тентакнинг оёғи саккиз»; «Аҳмоқ ўз оёғидан ҳорийди»; «Ақлсиз бош икки оёққа типим бермайди»; «Ақлсизнинг жони азобда»; «Девонанинг «йўл бўлсин»и бўларми?!»; «Шармандага шаҳар кенг»; «Дайдига иш баҳона» (дайди одам «оёғи кичиб» бир ерда турулмади, бирор ишни баҳона қилиб, дайдиб кетади, дейилмоқчи); «Дайдининг боласи: «хуттага», — дейди» (дайди одам боласини ҳам бирга олиб юраверади, уни ҳам дайдиликка ўргатиб кўяди. Оқибатда бола дайдиликни тез-тез қўмсаб, «хуттага», яъни «ху анови ерга олиб бор», деб харҳаша қилаверади. «Ақлсизга тўра йўқ» («Аҳмоқ одам ҳеч кимнинг фарқига бормади, аҳмоқона сўзлари ва хатти-ҳаракатларини қилаверади. Сен уни тартибга чақираман деб овора бўлиб ўтирма, қайтага ўзинг уятга

қоласан», дейилмоқчи); «Телбага тилмоч керакмас»; «Аҳмоқ — аҳмоқ эмас аҳмоқни аҳмоқ қилган — аҳмоқ»; «Аҳмоққа салом бердим, Беш танга товон бердим»; «Аҳмоққа жавоб — сукут»; «Аҳмоқ билан гап талашгандан, мохов билан улоқ талашган яхши»; «Аҳмоқ билан ўртоқ бўлгандан, мохов билан ҳамтовоқ бўлган яхши»; «Қарғага ўқ отма, Ёмонга сўз қотма»; «Эссиз билан олишма, Юзсиз билан талашма» («Чунки, у беҳаё сўзлар билан кўпчиликнинг ўртасида шармандангани чиқаради» дейилмоқчи); «Итни қопди деб, уриб, бўлмас»; «Аҳмоқнинг ақиллаши — эшакнинг хангиллаши»; «Аҳмоқнинг демаги — олтин чивиннинг емаги» (Булар билан: «Агар аҳмоқ одам сенга бирор хунук гап қилса, у билан тенг бўлман деб ўтирма. Аҳмоқда, аҳмоқлигига боради. Унинг ақиллагани нима-ю, эшакнинг хангиллигани нима?!» демоқчи бўладилар); «Ақлининг олдида юр, Аҳмоқнинг — ортида»; «Аҳмоқ кўп сўрар, Ақли оз берар»; «Аҳмоққа йўл бер, Қўлига бел бер»; «Аҳмоқни урма-сўкма, алдаб-сулдаб ишга сол».

Балапон бошига, турумтой тўшига.

Балапон (бу сўзни «палапон деб ҳам талаффуз этадилар) кушнинг учирма бўлган жўжаси. Турумтой — ов кушларининг энг кичкинаси. Мақолининг тўғри маъноси шуки, ҳали учини яхши ўрганмаган балапон учмади деб ҳаракат қилади-да, йиқилиб тушиб, ўз бошига этади. Турумтой эса ўзининг кучи етмаган сайдга чошиб, тўшини обориб уриб, ўзига ўзи шикаст етказиши ўлади. Мажозий маъноси; «Ўз кучидан, ҳолидан ортиқча нарсага уринган одам ўзига ўзи зиён-захмат етказиши».

Балиқ бошидан сасийди.

Вар.: «Сув бошидан лойқар»; «Дарё бошидан лой келса, куйи оқим горагга дучор». Мажозий маъноси: Ҳар бир иш бошида чаток, хом қилинган бўлса, бора-бора баттар бўлаверади. Умуман бузилиш, емирилиш, инкироз тартибсизлик, нотинчлик ва б. асосан «юқори»дан бошланади». Ўтмишда эзилувчи синфнинг илгор дунёқарашли вакиллари мавжуд ижтимоий тузумнинг бузуқлигига сабаб — жамиятдаги ҳар иккала синфнинг ўзаро антогонистик муносабатларидагина эмас, балки биринчи навбатда, мамлакатни бошқариб турганларнинг (подшо, амир, хонларнинг) ўзи бузуқлиги, адолатсизлиги, калтабиниши ҳамда халқни потўғри йўлдан бошлаб боришида экинчилиги бир қадар тушуниб етганлар ва уларнинг ҳақиқий киёфларини фош этиб, мазкур мақолларни уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўлаганлар.

Балиқни сув лойқалатиб тутадилар .

Илгари балиқ тутганда бир одам учига карнайсимон қилиб тунука михланган ёғоч билан сувнинг лабига, булунг, камар жойларига шопиллатиб уриб келаверарди. Сувнинг оқимига томон пастроқда икки-уч киши катта тўр ушлаб турарди. Ҳалиги ёғочни урганда сув лойқаб ҳамда унинг шалоқлаган овозидан балиқлар чўчиб, сувнинг оқимига қараб қочар ва турга тушаверарди. Сув лойқаганда улар одамни кўролмади, пайқамай қоладилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода иғвогар, галамис одамларга нисбатан қўллайдилар. Бундай одамлар, бамисоли балиқчи сувни лойқатиб, сўнг балиқ тутгани каби, ўз фойдаларини кўзлаб, йўқ ердаги иғволар билан икки дўстнинг орасиви бузадилар, бир доиранинг одамларини бошқа бир доиранинг одамларига қарама-қарши қилиб қўядилар. кўпчиликнинг фикрини чалғитадилар ва бундан фойдаланиб, ўз ниятларига етмоқчи бўладилар.

Балчиққа тош отсанг, бетингга сачрайди.

Вар.: «Тупроқни чангитсанг, кўзингга уради»; «Кўкка тупурсанг, юзингга тушади»; «Кўкка кул сочма, кўзингга тушади»; «Балчиққа тош отсанг, шатмоғи ўзингга сачрар». Булар билан: Тинч ётган нарсани қўзғатиб нима қиласан, ўзингга зиёни тегади ёхуд бировга, ўзингдан каттага, мавқеи сендан юқорироқ одамга ёмон сўз қотма, татънали гап қилма, бунинг зиёни ўзингга уради, демоқчи бўладилар.

Барака нимада — чатоклик-ди.

Бу мақолни ўз манфаати йўлида бирер ишни жўрттага чатогин чиказувчи, савдо-сотикда бирни иккига пуллаш ёхуд бировга берган нарсасини кўпроқ қилиб ундириб олиш мақсадида (гарчи қилаётган иши инсофдан эмаслигини ўзи ҳам билиб турса-да) фирромлик, муттаҳамлик билан атайлаб чатоклик қилувчи ярамас одамларга инсбатан: «Бу бойликка, бу баракага у чатоклик, муттаҳамгарчилик билан эришган», деган маънода қўллайдилар.

Баримтадан кўрққан мол йиғмас, чигирткадан кўрққан экин эмас.

Бар.: «Чумчуқдан кўрққан тарик эмас»; «Таранчадан кўрққан тарик эмас», «Тулқидан кўрққан товуқ боқмас»; «Ўғридан кўрққан мол йиғмас». Ўтмишда зарарку-нанда ва хашоротлар (айниқса, чигиртка ва дала чумчуқлари) экинга ёпирилиб, деҳқонларнинг ҳолини хароб қиларди. Баримта — кўчманчи чорвадорлик давридаги одатлардан бири. Бу шундай: бир эл ё бир уруғнинг одами ёхуд одамлари кўшни бир ёинки бир юртга бориб, мол ўғрилаб келади. Еб кетилган «қарз»дан ёки ўғирликдан зиён кўрган элнинг ё уруғнинг одамлари ҳам вақтини топиб, куч тўплаб, «қарздор»нинг, ўғрининг юртига бостириб қириб, дуч келган кишининг мол-ҳолини талон-торож қилиб кетадилар. Шунини «баримта» дейдилар. Мақолда: «Ҳали ёпирилиб келмаган чигирткадан кўрқиб экин эммай, ҳали бостириб келмаган баримтачилардан кўрқиб мол йиғмай (яъни, чорва молинигни кўпайтирмай) ўтирма, экиннингни экавер, молинигни кўпайтиравер»; дейилмоқчи. Халқимиз бу мақоллар билан умуман бирор ишда иккиланиб туравермасликка, дадил ҳаракат қилишга даъват этади.

Барс йили — бойлик, қуён йили — қахатлик.

Бу — мучал йиллари билан боғлиқ бўлган мақоллардан бири. «Барс йилида бориғ соч, ҳеч бўлмаса тарик соч», «Сигир йили — тўқлик, қўй йили — йўқлик»; «Ит йилида бориғ ўсар»; «Ит йилида молиғ ўсар»; «Сичқон йили — тўқчилик, қуён йили йўқчилик»; «Қуён йилида ют бўлади» ва шу каби мақоллар ҳам мучал йилларининг яхши ё ёмон хусусиятларини ифода этади. Бу ўринда шунини айтиш керакки, мучал ҳисоби миллоддан аввалги VI асрдан маълумдир... Ўзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, мучал ҳисоби дастлаб Юнон-Вактрия педнолиги давридаги халқлар томонидан яратилган, кейинчалик бу удум Мўғилистон, Хитой, Япония, Хиндистон, Миср, Ироқ, Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиёга тарқалган» (Т. Ниёзов, Ш. Рустамхўжаев. Мучални сицаб кўринг). Кишилар туғилиш, ўлиш, буюқ воқеалар ва бошқаларни ўн икки ҳайвоннинг номи билан атаб, ҳар ўн икки йилда янгидан такрорланадиган йил ҳисобини юритиш система-си — мучал асосида «йил ағдариб» ҳисоблаганлар. Янги мучал йили ҳар йилнинг 22 март кунидан бошланади. Мучал йилларининг ҳар қайсиси тўғрисида турли халқлар турлича тасаввурга эга эдилар. Бир халқнинг у ёки бу йил тўғрисидаги тасаввурини иккинчи халқнинг тасаввурига мос ҳам келарди ва аксинча, бутунлай қарама-қарши ҳам бўларди. Кишилар муайян йилини кутли ё кутсиз келади, деб ҳисоблардилар. Бунда улар асосан об-ҳаво шароитларининг қулай ё ноқулай келишини, у ёки бу йил кишиларга бахт ё бахтсизлик келтиришини назарда тутардилар. Бу хусусда Махмуд Кошғарий ўзининг машҳур «Девону луготит турк» асарида шундай ёзади: «Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бир хикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон, Товуқ

кирса, озик-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товукнинг овкати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёгин-гарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнгиз йили кирса, совуқ, қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар». Турли халқларнинг, жумладан ўзбек халқининг мучал йиллари тўғрисидаги тасавурлари юқоридаги сингари мақолларда ўз аксини топган.

Бахилнинг боғи кўкармас.

Халқимиз бахил, зикна, хасис, ҳарис, қизганчиқ одамларга азалдан ёмон назар билан қараб келган. Унларча мақолларда уларнинг нақадар пасткаш кишилар эканлиги, ўзлари бировга бир нима бериш у ёқда турсин, бирдан иккинчисига бир нима берса ҳам ичлари ачиши, ўлган-тирилганларига қарамай мол-дунё тўплашлари, аммо бу мол-дунёни бировдан тугил ўзларидан ҳам қизганишлари ва бундай иллатнинг ёмон оқибатлари кўрсатилади: «Бахил билганин буклар, топганин тахлар»; «Қамиш сувга тўймас, хасис — пулга»; «Харис қариса ҳам, харислиги қаримас»; «Чўлоқнинг сайри йўқ, Хасиснинг ҳайри йўқ»; «Бахил эҳсондан қочар, Хасис меҳмондан қочар»; «Қора сув чанқоқ қондирмас, Бахил киши кўноқ қўндирмас» (қора сув шўр бўлиб, ҳар қанча ичган билан чанқоқни қондирмайди); «Бахилнинг туйнугидан ел қирмас, Эшигидан — эл»; «Бахилнинг кўзасидаги сувдан на фойда?!»; «Бахилдан тош сўрагунча, Гадойдан ош сўра» (Бахилдан тош — яъни, ўзига кераксиз, арзимеган бир нарса ни сўрасанг ҳам бермайди. Ундан кўра гадойдан — яъни, ҳеч нарсаси йўқ, фақир одамдан ош сўраганинг яхшироқ, дейилмоқчи); «Хасисдан юмurtқа олсанг, сариғи чикмас» (юмurtқа — тухим. Бу мақолда хасисдан мабодо бир нима тегиб қолудай бўлса ҳам, барибир ундан барақа топмайсан, дейилмоқчи); «Хасиснинг ярасидан қон

ҳам чикмайди»; «Бермаснинг оши пишмас, қозони ўтдан тушмас»; «Бермаснинг қозони қайнагунча, булоқдаги сув ҳам қуриydi»; «Бермаснинг баҳонаси кўп»; «Бахилнинг тузи татимас»; «Хасиснинг ошини емоққа темирдан тиш керак»; «Бахилнинг бағри қаттиқ»; «Ердан садо чикса чикар, бахилдан садо чикмас» (яъни, эл-юртнинг, кўпчиликнинг ҳождати учун маблағ йиғилганда, ҳар ким ўз ҳолига яраша бир нима беради. Аммо бахил, зикна одамдан сўраганларида, у на «ҳа» дейди, на «йўқ», фик этмай ўтираверади); «Бахилдан пул чикмас, Патирдан қил чикмас»; «Бахилдан омонат ажаб, Каримдан хиёнат ажаб» (Карим-карам қилувчи, сахий одам. Бахилдан омонатга вақтинча бўлса ҳам бир нима сўрама, барибир бермайди. Сахий одам эса ҳеч вақт хиёнат қилмайди, дейилмоқчи); «Пул бермас маърақа бузар»; «Пулнинг кўзи йўқ, Бахилнинг юзи йўқ»; «Бахилнинг қўлида Ой бўлса, оламни ёритмас»; «Бахил иложини топса, Ойни ҳам пуфлаб ўчиради» (У қамоли зикна-лигидан, Ойнинг ёруғи беҳудага исроф бўлиб кетаяпти-ку, деган ўй билан уни ўчиргиси келади, дейилмоқчи); «Бахилнинг шаъми оқса, қўзининг ёши оқар»; «Хасиснинг ёнидан моли чиккунча, танидан жони чиқади»; «Ёмон не ейди, на едиради»; «Ит похол устида ётиб, емагай, едирмагай»; «Ўзи ҳеч қўл тегизмас, чумчукка ҳам егизмас»; «Бахилнинг боғи кўкармас, кўкарса ҳам бар бермас» (бар — мева, ҳосил); «Хасис ҳаёсиз бўлар, ери гиё (х) сиз бўлар»; «Бахил бойимас, сахий камимас»; «Сахий бўлмас, бахил харом ўлади»; «Сахий хор бўлмас, Бахил бор бўлмас»;

Бахт — тилакда эмас, биллакда.

Вар., «Кишининг бахти — бел, биллаги»; «Бахт йўлда эмас, қўлда»; «Бахт қушини ушламоқ учун, бахт овига чикмоқ керак»; «Бахтли одамни излама, бахт йўлини изла». Уларда қуруқ тилак, орзу-истак, умид билан бахтга эришолмайсан, биллагингни ишга сол,

меҳнат қил, дейилмоқчи». Тўлаҳон: Бир гап борки, тилагим икки билагимда. Жон-жониворлар ҳаммаси ўз бошига кун кўради-ю, мен ота-онамнинг бошига кун кўраманми?» (Х. Ҳақимзода, Паранжи сирлари).

Бахтиёр бўлса замон, ношукур бўлма — ёмон.

Вар.: «Бахтиёр бўлса замон, ношукурлик кўп ёмон». Жамиятда замон қанчалик тинч, осойишта, тўқ ва фаровон бўлмасин, барибир нолиб юрувчи одамлар ҳам йўқ эмас. Мазкўр мақол шундай ношукур шахсларга қарата айтилади.

Бақ-бақ этган такани ёмғир ёққанда кўр, шақ-шақ этган келини сигир соққанда кўр.

Вар.: «Бақ-бақ этган серкани сув кечганда кўр, Шақ-шақ этган хотинни сигир ечганда кўр»; «Бақ-бақ этган такани қор босганда кўр, ман-ман деган йигитни ёв босганда кўр»; «Аргумогим жир-так отди, Лойни кўриб, таппа ётди»; «Қақиллаган хотинни қиз берганда кўрармиз». Така ва эчкиларнинг ёгингарчиликка тоқати бўлмайди. Улар қурғоқчиликда «бақ-бақ» этиб юраверадилар-у, аммо қор-ёмғир ёққанда шумшайиб, ўзларини оғилга уришга ҳаракат қиладилар. Ҳайдаб кетаётганда олдиндан сув чиқиб қолса, сувга тушишга унамай, тихирлик қиладилар. Юқоридаги мақоллар билан олдин мактаниб юрган одамнинг ҳолини бошига иш тушганда кўр, «попуги пасаийб», тили қисилиб, нафаси ичига тушиб, қизариб қолади, дейилмоқчи.

Бақани боссанг ҳам «вақ» этади.

Вар.: «Куйруғини боссанг сичқон ҳам чийиллайди»; «Боссанг, чувалчанг ҳам қисирлайди». Бир одам бир одамга ҳадеб озор бераверса, бўлар-бўлмасга уни койиб, камситиб, кесатик ва ҳақоратли гаплар қилаверса, у одам аввалига чидаб, тишини-

тишига кўйиб индамай юраверади, аммо бир кунмас-бир кун тоқати тоқ бўлади сўнг у ҳам дилига озор берган одамга қаттиқ-қурум гапириб койиб ташлайди ёки, ҳатто, сўқиб ҳам беради. Мазкур мақоллар шунга ўхшаш ҳолларда айтилади.

Бақироқ туянинг бори яхши, бақириб тургани ундан ҳам яхши.

Қартайиб қолган бўлса ҳам отанинг бори (яъни ҳаётлиги) яхши. Чунки, у гарчи бақириб-чақириб, қуттиқ-қурум гапириб, койиб бўлса ҳам, фарзандларини нотўғри, номақул йўлдан қайтариб туради. Ўғил-қизлар оламдан ўтган отасини ёдга олганларида, унинг баъзан аччиқ-аччиқ гаплар билан бўлса ҳам берган панд-насиҳатларини қумсаганларида ҳам шу мақолни айтадилар. Вар.: «Туя чўкса туки қолар, туя ўлса юки қолар», «Бақироқ туя норингдир, бақироқ ота мадорингдир»; «Ёмғир ёғса тўнинг ҳўл бўлур, отанг ўлса унинг ҳўл бўлур».

Бе келиб, бек бўлди, бек бўлиб, қув бўлди.

(Бе — «йўқ» деган маънода). Баъзи одам ҳеч нарсасиз, қуп-қуруқ келиб, бир амалга, мартабага ёки маблағга эга бўлади-да, кейин аввалги аяғчи ҳолини унутиб, мағруриятга берилиб, атрофдагиларни менсимамай, бирова бирор мадад бермай кўяди. Мазкур мақолни ана шундай кишиларга қарата айтадилар.

Бевафо ёр — жонингга дор.

Халқимиз яратган кўпгина мақолларда ёр-дўст танлашга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш, аввал обдан синаб, кейин дўстлашиш, қалбаки, зиён-заҳмат етказувчи, кўз ўнгингда дўст бўлиб туриб, орқандан душманлик қиладиган бевафо «дўст»ларнинг баҳридан ўттиш, улардан кўлни ювиб, қўлтиққа уриш» лозимлиги уқтирилади. Юқоридаги мақолда «ёр» деганда ҳам дўст, ҳам маҳ-

буба назарда тутилган. Вар.: «Варосиз ёрдан жафоли дор яхши»; «Бевафо дўстдан таёқ яхши, Бебахра гулдан япроқ яхши»; «Бевафо ғиройидан вафодор чўтир яхши»; «Бевафонинг кўнгли бегона, Бевафога кўнгли кўйган — девона»; «Вафосизга берилма, вафолдан айрилма»; «Билдинки бевафодир, кўнгил кўймоқ хатодир». Гулдасавсарни кўринг — сувга қараб қайрилади, Бевафо ёрни кўринг — ўлмай туриб айрилади (Халқ кўшини).

Бегимдан ҳам бегойим зўр.

Бу мақол — зулм, тенгсизлик ва адолатсизлик ҳукм сурган замонларда эзилувчи синф вакиллари гомонидан эзувчи синф вакилларига қарши қаратилган кўнглаб мақолларнинг бири бўлиб, у билан эрларидан (яъни, хону беклардан) ҳам ўтказиб жабру зулм қиладиган хотинлар (хонойим, бегойимлар) аччиқ пичинг остига олинган.

Бегона тупроқ — девона тупроқ.

Вар.: «Тупроқ бўлса бегона, замин бўлур девона». Илгари деҳқонлар гўнг топилмаса (топилган чоғида ҳам), бошқа бегона ернинг тупроғини, шунингдек эски деворларнинг тупроғини олиб келиб ерга, экин таъига солардилар, ер чопганда бу бурчакнинг тупроғини нариги бурчакка иргатардилар, Чунки, «бегона» тупроқ ерни «кутуртириб» ҳосилдор қилиб юборади.

Бедана тезотар бўлса, ўз бошини ўзи ёради.

Илгари бедана ишқибозлари дон-қовоқнинг уруғини олиб ташлаб, халво кириб турсин учун у ер-бу ернинг тешиб, ичига бедана солиб кўнрдилар. Бу кўпинча деҳқонларда бўларди. Шаҳарликлар эса, беданани асосан ёғоч гардишли турна солиб кўярдилар. Бедана (хуроз каби) бошини кўтариб-кўтариб сайрайди. Агар у тезотар

бўлса, боши тўрқовоққа кетма-кет урилавериб, ё бошининг пати тушиб кетади, ё ёрилади. Маъзий маъноси «Қиши тилим бор экан деб ҳар нарсани гапираверса, маҳмадоннагарчилик қилаверса, бир кунмас-бир кун ўз бошини ўзи галвага солиб кўяди».

Бедананинг уйи йўқ, қайга борса—битбилдиқ.

Вар.: «Ош пичоқнинг кини йўқ, битбилдиқнинг ини йўқ». Бу мақоллар ҳеч қаёққа сиғмайдиган, кўнимсиз, бир ишга қовушмай, ҳарала-тарала қилиб юрувчи бокибеғам кўча хандон одамларга қарата айтилади.

Бедананинг ҳам ўзига яраша ботмони бор.

Бу мақолнинг келиб чиқиши куйидаги лоф билан боғлиқ: «Бир суҳбат пайтида бир лофчи одам ўртоқларига мактаниб қолибди: «Тунов кунни бир бедана тутиб олиб сўювдим, нақ икки ботмон гўшт, бир ботмон ёғ қилди. Бола-чақаларим, кўни-кўшнилари билан еб-еб, қорнимиз тўйгандан кейин суякларини итга ташлаган эдик, бир ҳафта гажиди». «Бўлмаган гап! — дейишибди суҳбатдошлари.— Бедана ҳам ботмонлаб гўшт-ёғ қиларканми?!» Шунда лофчининг ёнидаги эплувчиси: «Бу бизнинг ботмонимиз эмас, бедананининг ўзига яраша ботмони бўлади, бу киши шу ботмон ҳисобидан айтдилар» деб, суҳбатни бошқа мавзуга буриб юборган экан». Шунга ўхшаш, бир одам катта оғизлик қилиб макталса, бирор нарса ҳақида ошириб-тошириб, кўпайтириб гапирса, одамлар бир-бирларига қулиб қараб: «Ҳа тўғри, бедананинг ҳам ўзига яраша ботмони бор-да!» дея, ҳалиги одамга пичинг қиладилар. Юқоридаги мақолни баъзан: «Ҳар бир одамнинг (хоҳ у катта бўлсин, хоҳ кичик) ўзига яраша кадр-қиммати бор. Уни кўзга илмай, назар-писанд қилмай юрма», деган маънода ҳам кўллайдилар. «Сичқоннинг ҳам ўзага яраша сезгиси бор» мақоли ҳам кейинги маънода ишлатилади.

Бедов от йўлда сури-нар.

Бедов — кучли, чопиб чарчамай-диган, энг яхши зотли от. Суринок — қоқилмок. Вар.: «От тўрт оёқли бўлса ҳам, қоқилади». Мажозий маъноси: «Хар қандай яхши одамнинг ҳам бирор нуқсонни бўлади, хар қандай оқил одам ҳам бирор хато қилиб қўйиши мумкин, шунинг учун ундан гина қилиб, ўпкаланиб юриш — яхши эмас. Бошқача айтганда: «Билгандан ҳам ўтади, билмагандан ҳам».

Бекка етгунча, Белинг синади.

Вар.: «Хонингга етгунча ҳолим қуриydi, Бегингга етгунча белим синади»; «Бегим!» дегунча белинг чиқади»; «Ҳокимга бориб «ҳолва» дегунча, козига бориб «кази» ейсан»; («кази» ейсай — калтак ейсан, деган маънода). Бу мақоллар билан: «Арз-додингни айтмок учун хон-бекларнинг ҳузурига осонликча киролмайсан», демокчи бўлганлар.

Бекор тургунча, бекор ишла.

Халкимиз асрлар давомида яратган сон-саноксиз мақоллар орасида меҳнатсеварлик мавзусига оид мақоллар салмоқли ўрин тутади. Буларда халқ турли мисоллар, ўхшатишлар воситаси билан меҳнатни севишга чорлайди. Бунинг боиси шундаки, меҳнат — инсон ҳаётининг маънавий бойлиги, моддий манбаи ва саломатлик гаровидир. Вар.: «Тек тургунча текин ишла»; «Тек турмаган тўк турар»; «Йўл устида тик турма, иш устида тек турма» (Бунда: «ҳамонки сафарга чоғланган экансан, йўл устида тик турма, юр, юраверсанг йўлинг унади; ҳамонки ишга чоғланган экансан, иш устида тек турма, ишла, ишлайверсанг ишинг унади», дейилмокчи); «Бўй ишлас, қўл ишлар»; «Ишлагандан юрган оғир, юргандан турган оғир»; «Бекорликдан бекорорлик туғилар»; «Бекорчиликдан бебазагарчилик чиқади»; «Бекорчининг хунари — гийбат»; «Бекорчининг бети йўк, Қозон осар эти йўк»; «Бекорчидан ҳамма

безор»: «Бекордан худо безор»; «Бекорчидан безиб қоч, Чақимчидан кўчиб қоч»;

Бекорга тош отилмас.

Мазмуни: Кишилар сенга бекорда-бекорга, ҳеч қандай сабабсиз таъна тоши отмайдилар. Таъна-тазарру қилсалар, улардан хафа бўлиб, гина қилиб юрмагин-да, ўз айбингни тузат.

Бекчам гўшт билан сийлайди, бегим — мушт билан.

Бу мақол хизматкор тилидан: (бекнинг ўғилчаси) раҳми келиб, мени гўшт (ва умуман бирор нарса) билан сийлайди. Чунки, у ҳали замонанинг паст баландини билмайдида. Бек эса, айбим бўлса-бўлмаса ураверади, сўкаверади, деган маънода айтилган.

Бели боғлиқнинг дили боғлиқ.

Ўрта Осиё халқларининг, жумладан ўзбекларнинг бир одаги-қадималари борки, оила аъзоларидан, яқин қариндош-уруғлардан бирортаси вафот этса, белларини боғлайдилар. Бу — мотам аломати, таъзия нишонаси. Бел боғлаган одам мотамзада бўлиб, кўнгли, дили бошқа нарсага мойилланмай, фақат шу мотам қайғуси билан банд бўлади. Бу мақол билан айтмокчи, агар шундай бели боғлиқни кўрсанг, унга одатдаги ҳазил-мутойибани йиғиштириб қўйиб, боғлиқ кўнглини очишга, тасалли беришга ҳаракат қил, қайғусига шерик бўл. Шунга ўхшаш «Азадорни тўйга зўрлама», деган мақол ҳам бор.

Бели оғримаганнинг нон ейишига қара.

Бу мақол ўзи меҳнат қилмай, ўзгалар меҳнати эвазига келган нарсалардан фойдаланувчи, уларнинг қадрига етмай, пала-партиш сарфлаб юборувчи текинхўр, анойи одамларга қарата айтилади. Ўтмишда отасидан қолган меросни худда

беҳудага гарра-шарра сарфлаб, айшират килувчиларга нисбатан ҳам кўлаганлар.

Беллашганда отангни аяма.

Вар.: «Авваламбор беллашма, беллашган сўнг аяшма»; «Беллашганинг белини уз»; «Курашганда отанг бўлса ҳам йиқ!»; «Гап келганда отангни ҳам аяма». Булар билан фақат беллашганда, курашганда, гап келгандагина эмас, умуман бирор ишга киришсанг, бирор мақсад сари чоғлансанг, ҳар қандай шароитда ҳам, ҳар қандай одамга ҳам бўш келма, дадил ҳаракат қил!» деган маънода насихат қиладилар.

Беллашсанг, мард билан беллаш.

Вар.: «Сўкишсанг, мард билан сўкиш». Булар билан: «Номард, кўрқоқ, пасткаш одамлар билан мулоқатда бўлма, ҳар бир хусусда (хатто, олишганда ҳам) мард, ботир, кўркмас, куч-қудратинг қадрига етадиган одамлар билан муносабатда бўл», деб насихат қиладилар.

Белни пешлаган билар, ерни ишлаган билар.

«Эл қадрини билмайди, эл ичида ёмонлар, Ер қадрини билмайди, Ер эрмаган одамлар». Мазкур мақолларда, «Меҳнатнинг ва меҳнат орқасидан келадиغان неъматларнинг қадрини меҳнат заҳматини чекканларгина яхши биладилар. Ўзлари меҳнат қилмаган, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган одамлар бунинг қадрини қайдан билсинлар?! деган маъно яширинган.

Бемаҳал ўтган товукнинг боши кетади.

Вар.: «Вақтсиз кичкирган хўроз қонга буланур»; «Бурун кичкирган хўрознинг боши кетади»; «Бемаҳал ўтган товукнинг бошини ке-

сарлар»; «Товук (хўроз бўлиб) кичкирса — ўз бошига бало»; «Вақтсиз кичкирган хўрозни сўй!»; «Мезгилсиз кичкирган товукнинг тепа сочин юлмоқ керак». Ўтмишда кишилар, хўроз бевақт (яъни, одатдаги вақтдан бошқа маҳалда) кичкирса, товук хўрозга ўхшаб кичкирса, оилага, эл-юртга бирор офат: бало-қазо келади, деган тушунчада бўлганлар ва шунинг учун ҳам, қадимдан келаётган ирим-сиримга кўра: бундай хўроз ё товукнинг бошини олиб ташлаганлар. «Хоразмда хўроз бевақт кичкирган тақдирда унга нисбатан кескин чоралар кўриш лозимлигини уктирувчи тавсиялар мавжуд эди. Бу тавсияларга кўра, уч кун ичида хўрознинг тожини кесиб ташлаш, агар у ҳам ёрдам бермаса, уни сўйиш лозим эди. Хўрозга ўхшаб кичкирадиган товукка нисбатан ҳам шундай чора кўриларди (Г. П. Снесарев, Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма). Этнограф К. А. Иностранцевнинг ёзишча, сосоний форслари хўрознинг бевақт кичкиришини, товукнинг одатдан ташқари кичкиришини яқинлашиб келаётган офат ҳақидаги огоҳлантириш, деб ҳисоблаганлар. Бундай эътиқодий тушунчалар билан боғлиқ бўлган «Кузгун сайраса — ўз бошига, Зағизгон сайраса — эл бошига»; «Ит, улисанг ўз бошинга кўринсин, Қуш, талпинсанг ўз бошинга кўринсин!»; «Ит улуса, элдан чиқарурлар»; деган мақоллар ҳам бор. Ўтмишда кишилар айрим қушларнинг сайрасидан хавфсираганлар, айримларининг сайрашини эса қутлардилар. Масалан: Кузгун сайраса, «қорни, совуқни тилаяпти, бу — унинг ўз бошигагина сўрагани»; деб йўярдилар. Зағизгон сайраса, «яхшилик бўлади, бирор хушхабар келади, унинг сайрагани — оила ва эл бошига яхшилик тилагани», деб қувонадилар, «огзинга мой!» деб, унинг сайрашини қутлардилар. Ит (осмонга қараб) улуса, «бир балони бошлайди» деб ўйлардилар ва «улиганинг (яъни, фалокат,

бало-қазо) ўз бошингга кўринсин, бизга кўринмасин» деб, уни уриб-уриб ховлидан, овулдан ҳайдаб чиқардилар. Ов қуши қўлда ҳадеб талпинаверса ҳам «бир бало келтиради», деб ўйлардилар.

Бемор ўзига ёқмаган овқатга ўч бўлади.

Ҳамма беморлар ҳам шундай бўлмади, албатта. Бу мақолни ўзи касал бўлатуриб, шу касалига салбий таъсир қиладиган, ботмайдиган, аҳволини баттар оғирлаштирадиган овқатларни орқа-ўнгига қарамай еяверувчи, шундай ўзига ёқмайдиган овқатларни пишириб ё келтириб беришни сўровчи беморларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. «Мараз бўлсанг ёнғоқ е, қулғуна бўлсанг — қалампир», деган мақол ҳам «...рки, бунда «ёнғоқ е, қалампир е» деб, тўғридан-тўғри насиҳат қилинмапти, аксинча «ха, еявер, касалингга ёқмайдиган нарсаларни еяверсанг тезроқ тузаласан!», деб киноя қилинмапти (мараз — тузалиши қийин бўлган, йиринг боғловчи, юкумли яра. Ёнғоқ маразни баттар қичитиб, кўзгатиб юборади; қулғуна — жароҳат, безларнинг оқма касали. Қалампир қулғунани баттар ачиштиради).

Беномусга — не номус?!

Халқимизда беномус, баҳаё, ориятсиз, юзсиз бетамиз, безори, имонсиз, уятсиз одамларни қораловчи, уларнинг бутун кирдикорларини очиб ташловчи, улар устидан захарханда билан қулувчи мақоллар кўп: «Беорга — не ор?!»; «Орсизнинг юзига тупурса, ёмғир ёғпти, дермиш»; «Орли орига қараса, орсиз: енгдим, дер»; «Орсиз қўлим синганда, орли юзим уялди»; «Оғиз ейди-ю, кўз уялади»; «Юзи йўқнинг кўзи йўқ»; «Юзсиз хотин — тузсиз котин»; «Юзсиз, юзсизнинг сўзи тузсиз»; «Бетамизда бет бўлмас, безорида — уят»; «Юзининг қоралиги уят эмас, юзикоралик — уят»;

«Қозон қораси кетар, юз қораси кетмас»; «Ори йўқнинг охори йўқ»; «Вафосизда хаё йўқ, хаёсизда вафо йўқ»; «Ҳаёсизнинг имони йўқ»; «Уялмагандан уял»; «Яхшининг ёти бўлмас, ёмоннинг — уяти»; «Бемаънида — не маъно?!»; «Бадхўйнинг бети қора»; «Телбанинг териси қалин»; «Бешармга арпа — баҳона»; «Ҳаёсизлар йиғилган ерда ҳаёлилар тоққа қочар»; «Беҳаёлар бел боғласа, ҳаёлилар уйга кирар» (Бу кейинги икки мақол билан: «Беҳаё, беномус одамлар оғзига келган сўзларни айтиб, бир-бирлари билан ҳақоратлашиб қолса, уятли, ор-номусли одамлар номусга чидай олмамай, улардан ўзларини олиб қочадилар», демоқчи бўлинади); «Ҳаё кетди — бало етди»; «Юзсиз кишига юзланма»; «Ориятсиз одамдан қоч!».

Берадиган инъомингни бетингга бағишладим!

Ҳикоя қилишларича, бир дарвеш каландар сафарда кетаётиб, йўл харажатларига муҳтож бўлиб қолибди. Дардини одамларга айтган экан, улар: «Бу шаҳарнинг бир бойи бор, ўшанга борсангиз бир нима инъом қилар», дейишибди. Дарвеш уни излаб борибди, салом берибди, бой алик ҳам олмай, ковогини солиб, афтини бужмай-тириб, жим ўтираверибди. Дарвеш бу ҳолни кўриб, индамай чиқиб кетаётган экан, бой: «Нега келдинг-у, нега кетяпсан?» деб тўнғиллабди. Шунда дарвеш: «Э, ўша берадиган инъомингни бетингга бағишладим!» депти-ю, чиқиб кетипти...

Унинг бу сўзлари халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, шунга ўхшаш ҳолларда, айниқса, оғриниб, писанда қилиниб берилаётган нарсани олмай, рад этганда қўллайдилар.

Берган бетга боқар, бермаган кимга ёқар?!

Вар.: «Берган бекка ёқар, бермаган кимга ёқар?!»; «Берган олганга ёқиб-

ни, бермаган дарёга окибди»; «Бермаган кишини ҳеч ким қилмас ишини»; «Ол-ол»чининг дўсти кўп, «бербер»чининг дўсти йўк»; «Берсанг отнинг чиқар, бермасанг датинг чиқар» деган зағ; кўчма маънода — ёмонлик. Мақолда: «Бор нарсанинг одамлар билан баҳам кўрсанг; саҳнилик қилсанг, одамлар сенинг отингнинг номингни яхшилик билан тилга оладилар, кишилар ўртасида отинг чиқади, обрўйинг ортади. Бор нарсаниги бермасанг, қизгансанг отингнинг ёмонлигини чиқади, номингни ёмонлик билан тилга оладилар, камчиликларингни бўрттирадилар, кўпчилик ўртасида беобрў қиладилар, уялтирадилар», демоқчи бўлинади); «Берганнинг юзи ёруғ, бермаганнинг юзи чоруг»; «Берган эшикка боқар, бермаган тешикка боқар» («Ёр-дўстларга, қариндош-уруғларга тўёна, совга қилган одам ўзи тўй ё бирор йиғин қилганда ўша ёр-дўстлари, қариндош-уруғлари унга ҳам тўёна, совга олиб келадилар. Берган одам эшик олдига туриб меҳмонларга «келинглар-келинглар», деб туради. Бермаган одамникога ҳеч ким ҳеч нима кўтариб келмайди. У одам маъюслаиб, кўзини бир нуқтага тикканча ўтираверади). «Эчки берган қўй олар, Ҳеч бермаган не олар?»; «Эксанг ўрарсан, қилсанг кўрарсан»; «Берсанг кўлинг билан, Ул борур ўзинг билан, Бермасанг кўлинг билан, Не борур ўзинг билан!»; «Бировнинг ҳақи бировнинг қорнида ётмайди» («Еб кетавермайди, ахири бир кун қайтаради», дейилмоқчи); «Йирокқа берсанг, яқиндан оласан»; «Совганики совгада қайтар, Ўлжаники — ўлжада»; «Азаники азада қайтар» (Халқимизда қадимдан келаётган бир одат борки, ўлган кишининг эгалари яқин қариндош аёлларга бир кийимликдан қора ё кўк мато берадилар. Орадан бир йил ўтган, шу қора ё кўк мато оingan аёллар «йил оши»га келганда ўлган кишининг эгаларига оқ кийимлик матолар қайтаришади. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши гарчи шу одат билан боғлиқ бўлса-да, умуман «бировга берилган нарса бутунлай йўқ бўлиб кетмайди, бир кунмас-бир кун қайтади», деган маънода

қўллашिलाди). «Гўжа ичганинг кўнгида бор» (гўжа бошқа овқатларга нисбатан паст саналади. Бу мақол билан: «Агар сен бировни гўжа билан меҳмон қилган бўлсанг (яъни, озгина яхшилик қилган бўлсанг) ҳам, у одам бу яхшиликни дилида сақлаб юради ва қачон бўлмасин, сенга ҳам яхшилик билан жавоб қайтаради. Шунинг учун одамларга озгина бўлса ҳам, қўлингдан келганча яхшилик қил», дейилмоқчи.

Берганнинг бетига қарама.

Буни «Бе берганнинг бетига қарама» (бе бермоқ — текинга бермоқ); «Берганнинг бетига қарама, Узумини е, боғини сўрама»; «Берганнинг бетига қарама, урганнинг — этига»; «Бергандан ол, ургандан қоч» тарзида ҳам қўллайдилар. Шунингдек, «Бек берганнинг тишига боқма»; «Бахшиш қилишган отнинг тишига боқилмас»; «Сийланган отнинг тишига қаралмас», деган мақоллар ҳам бор. Отнинг ва бошқа айрим ҳайвонларнинг тишини очиб кўриб, неча ёшда эканлигини аниқлайдилар. Бу кейинги мақолларнинг мажозий маъноси шундай: «Биров сенга бир нарсани холисона, текиндан-текинга инъом этса, миннатдорчилик билдиргин-у, олиб кетавер. Инъом этилган нарсанинг нарҳини, яхши-ёмонлигини сўраб-суриштирсанг, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрсанг, одамлар сени мазах қилиб куладилар».

«Берди» сени айтгунча белимни букма.

Бу мақолнинг келиб чиқиши шоир Машрабга нисбат бериб айтиладиган бир латифага боғлиқ. Кунлардан бир кун руҳонийлар Машрабдан: «Исминг нима?» деб сўрабдилар. Шунда у «Худой...» деб жавоб бера бошлаган экан, руҳонийлар шу заҳотиёк уни дўппослай кетибдилар ва қозига олиб бориб: «Мана бундан исмини сўрасак, «Худой» деб жавоб беради. Бу кофир бўлди!»— деб арз қилибдилар. Қози Машрабни сўроқ қилган-

да, у: «берди» сени айтгунимча уриб ўлдирмоқчи бўладилар, менинг исми — Худойберди», деган экан...» Бир гапни охиригача тингламай туриб, шошма-шошарлик билан ҳукм чиқарадиган кишиларга нисбатан шу мақолни ишлатадилар. Вар.: «Берди»сени айтгунча уриб ўлдирма»; «Гапнинг «берди»сени эшит»; «Сўзнинг «берди»сига қара».

Бери бўлса — эмчиман, нари бўлса — кимчиман.

Ўтмишда халқ тиббий ёрдамни табиблардан ташқари азайимхон, парихон, эшон, мулла ва бошқалардан оларди. Бундай «шифокор»лар халқнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмасдилар. Омма орасида турли касалликларнинг пайдо бўлиши ва кўплаб кишиларнинг ёстигини қуритишга, хавфли юқумли касалликлар (вабо ва бошқалар) нинг кенг тарқалиши ва қиргин келтиришига, чечак, қизамиқ сингарилар туфайли ёш болаларнинг кўплаб нобуд бўлишига сабаб ҳам асосан ана шунда эди. Халқнинг илғор вакиллари, мутафаккирлар буни тушуниб етганлар ва сохта, саводсиз табибларга ўзларининг салбий муносабатларини билдирганлар...

Саводсиз табиб жаллод шогирдидир, у тиг билан, бу захар билан азобловчидир. У шубҳасиз бундан яхшироқдир: у гуноҳкорларни ўлдирур, бу бегуноҳларни. Ҳеч гуноҳкор унинг қўлида хорланмасин ва ҳеч бегуноҳ бунинг қўлига касал бўлиб тушмасин» (А. Навоий. Асарлар, 13-том). Халқ оғзаки адабиёти асарларида, жумладан, мақолларда ҳам, аслида ҳеч қандай билими ва мутахассислиги бўлмаган, алдамқадамлик билан иш қўриш орқасида енгил-елпи ҳаёт кечириш йўлига кириб олган бундай «шифокор»ларнинг асл башараси очиб ташланган. Юқоридаги мақолни нодон табиблар тилидан айтганлар ва уларнинг ўзларига нисбатан киноя тарзида қўллаганлар. Яъни, «Касалинг ажалдан бери бўлса — эмчиман (яъни, тузатаман), аммо ажал-

дан нари бўлса — кимчиман» (яъни, бундай касалликнинг қаршисида мен кимман — ҳеч ким эмасман, ожизман, тузатолмайман, қўлимдан келмайди, дейилмоқчи). «Нодон мулла имонингни олар, нодон табиб — жонингни», деган мақол ҳам бор.

Бермас қизнинг қалини кўп.

Қизни сўраб келганга бергилари келмаса, кўп қалин сўраб, ўртага оғир шартлар қўйиб, хуллас совчиларнинг ҳафсаласини пир қилиб юборардилар. Мазкур мақол мажозига ҳам кўчган: биров бир нарса сўраб келса, тўғридан-тўғри «йўқ, бермайман», демайдиган, аммо турли баҳоналар кўрсатиб, бергиси келмайдиган бахил, қизганчиқ одамларга қарата айтадилар.

Берсанг ейман, урсанг ўламан.

Бу мақол ночор аҳволга тушиб, бировга муҳтож бўлиб қолган одам тилидан ҳам айтилади, ўзи меҳнат қилиб топишни хоҳламай, бировнинг инъом-эҳсонига умид боғлаб, таъма қилиб юрувчи дангаса, ишэкмас одамларга нисбатан киноя тарзида ҳам қўлланилади.

Бетга айтганининг захри йўқ.

Агар биров сенинг айбингни, камчилигингни тўғри ўзингга айтса, бундан хафа бўлма, ундан гина ҳам қилма, чунки унинг бу гапи сенга фойдадан ҳоли бўлмайди. Айбингни ўзингга айтмай, орқангдан бировларга айтса — бу ёмон, бунинг учун ундан ҳар қанча хафа бўлсанг арзийди, дейилмоқчи.

Бетимнинг қалини — жонимнинг хузури.

Меҳмондорчиликда ва бошқа ерда олдига қўйилган нарсани орқа-ўнгига қарамай апир-шапир еяверадиган, овқатга ён-веридаги одамлардан олдин қўл уриб, улардан кейин

қўл артадиган андишасиз, безбет, очкўз, суллоҳ еб тўймас одамга айтилади. Вар.: «Маза-маза — бетамизники»; «Хузур-хузур — бетамизники»; «Уялмаснинг ҳези кўп» (ҳез — роҳат, хузур); «Дашном еганим — беш нон еганим»; «Ишни килар Маҳамадшарип, Гўштини ер териб-териб»; «Лаганнынг таги — бети қаттикники» (қадимдан келаётган одат ва одоб юзасидан, бир неча киши бир лагандан овқат еганда таом озая бошлагани сайин, қоринлари тўйса-тўймаса, бирин-кетин қўл арта бошлайдилар. Лаганнынг тагида қолган озгина овқатни «Сиз олинг-сиз олинг» деб, бир-бирларини қистайдилар. Уятни билмаган бети қаттик одам эса, ҳамма қўл артиб бўлганидан кейин ҳам ейишда давом этаверади, лаганнынг тагини ялаб қўймагунча овқатдан бош кўтармайди. Мазкур мақол шунга қарата айтилган); «Ош озга қолди, боши тозга қолди»; «Безбетга қошиқ берсанг, овқатни оппоқ уради»; «Уялмаган буюрмаганин ейди»; «Эси паст(т) — уятни билмас»; «Элдан бурун тўйдим, Ёмонлигимни қўйдим».

Беш бармоқнинг бирини тишласанг, бари оғрир.

Мажозий маъноси: «Оила аъзолари ёхуд яқин қариндош-уруғлардан бирортасининг бошига фалокат тушса, кийиналса, азоб чекса, фақат унинг ўзинга эмас, ҳаммаси барабар қайгуради». Вар.: «Бир тиш оғриси, ёнидагиси ҳам оғрийди»; «Бағр оғриги киндик тўлгар»; «Хўқизнинг шохига урсанг, туёғи зирқирайди»; «Суйғуннинг бир шохига урсанг, икки шохи сизлайди» (суйғун — кийик, бугу; сизламоқ — зирқирамоқ); «Сойда ўн сигирнинг мугузи сирқирас, Қирда қирқ сигирнинг мугузи сирқирайди»; «Мугуз лат еса, туёқ сирқирайди» (мугуз — шох); «Бир сигирнинг шохи синса, мингники зирқирай»; «Далада бўри улуса, иғнинг ичи ачийди»; «Дарахтнинг шохидан тутсанг, танаси эшилади».

Беш қўл баробар эмас.

«Одамлар бир-бирларидан фарқ қиладилар, улар орасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам ақлли ва ақлсизлари ҳам, одобли ва одобсизлари бўлади, деган маънода қўлланилади.

Беш қўл оғизга сиғмас.

Вар.: «Беш панжа — оғиз йиртар»; «Беш панжанинги оғзингга бирдан тикма». Мажозий маъноси: «Ҳар бир нарсанинг ҳам меъёри бўлади. Ҳаммаси менга бўла қолсин, деб кўп нарсага ёпишсан, катта-катта ейишга ҳаракат қилсанг ўз жонингга жабр қилган бўласан, кўпчилик ўртасида обрўйнинг тўкилиб, шарманда бўласан. Шунинг учун бориға қаноат қил».

Бешикдаги бола беш турланади.

Вар.: «Бола еттига киргунча етмиш турланади». Бу мақоллар билан боланинг тоби қочиб қолганидан ташвиш тортаётган ота-оналарга тасалли берадилар.

Беғалва бош — бош эмас.

Ишлари ва ташвишлари кўплигидан, боши ғалвадан чиқмаётганидан қуянувчи, ҳасрат қилувчи одамларга: «Бундан хафа бўлманг, ҳамманинг бошида ҳам шундай ғалва бор, ғалвасиз бош ҳам бош эканми?» деб тасалли берганларида шу мақолни айтадилар.

Бизники — халтада, сизники — ўртада.

Ўз нарсасини бировдан қизганадиган, аммо бировнинг нарсасидан жон-жон деб фойдаланидаган мугўмбир, айёр одамларга қарата қочирим қилинади. Вар.: «Бўри ови — ўртада, қузғун ови — тепа-

да»; «Сеникини ейлик, меникини уйнайлик»; «Сизникига борганда ейлигу ичайлик, Бизникига келганда куйлайлигу уйнайлик»; «Сенинг отинг юра турсин, Менинг отим тура турсин»; «Амирнинг оти олтин козикада, факирнинг оти доим ёзикада»; «Бизники — бизга, Сизники ҳам — бизга»; «Бугун сиздан, эртага биздан».

Билганинг дарё бўлса, билмаганинг — денгиз.

Вар.: «Билганинг — бир тўккиз, билмаганинг — тўксон тўккиз»; «Билгандан билмаганинг кўп, кўргандан кўрмаганинг кўп»; «Билган киши «билдим» демас, билдим деса — билгани эмас»; «Бирини билган — бирини билмас». Булар: «Мен биламан, кўп нарсани биламан, деб мактанма, чунки ҳали билмаган нарсаларинг кўп, сендан ортиқ биладиганлар ҳам кўп», деган маънода кўлланилади.

«Билдим» дедим — тутилдим, «билмадим» дедим — қутилдим.

Маъноси: «Хар бир нарсага гувоҳлик бераверма, мен биламан, мен кўрганман, деяверма, акс холда бошинг галвага қолади, қайта-қайта сўрайвериб, хол-жонингга кўймайдилар, овора қиладилар, қимматли вақтингни оладилар». Вар.: «Кўрдим» дедим — тутилдим, «кўрмадим» дедим — қутилдим»; «Кўрдим» деган — кўп сўз, «кўрмадим» деган — бир сўз»; «Бале» дедим — банд бўлдим»; «Кочган қутилар, турган тутилар».

Билса — ҳазил, билмаса — чин.

Баъзи одамнинг қўли эгри бўлиб, бир ерга борганда ё бировнинг уйига кирганда, кўзига яхши кўринган нарсани чўнтагига уради. У «эгаси билиб қолса, ҳазиллашувдим,

дейман, билмай қолса чиндан ҳам олиб кетавераман», деган ҳаёлда таваккалига шундай қилади. Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан ва шунга ўхшаш ҳолларда киноя тарзида кўллайдилар.

Бир анор минг беморга даво.

«Нордон анор ва хусусан унинг шароби сафрони босади ва чиқиндиларнинг ички органларга оқишини тўхтатади. Унинг пўсти, айниқса куйдирилгани, жароҳатлар учун дори, кўздаги ҳароратга ва кундузи кўрмай қолишда фойда қилади, кўкракни қувватлантиради, кон тупуришда, хафаконга, меъданинг ялигилинишига, ич кетишига фойда қилади, гижжани ҳайдади» (Абу Али ибн Сино. Тиб конунлари). Назар ахли кўруб нортек янгоқинг. Масал: «Бир нору минг бемор», дерлар (Лутфий).

Бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилур?

Бу мақол тулкининг тилидан айтилган. Тулки ёгга ўч бўлади. Ўтмишда овчилар уни тутиш учун қопқонни тупроққа кўмиб, устига бир парча думба ёғи қўйиб кўярдилар. Тулки уни ейман деб келиб, қопқонга илинади. Аммо, ҳамма тулкилар ҳам осонликча қўлга тушавермасди. Чунки, тулки бошқа ҳайвонлар ичида энг сезгир, айёр ва хушёрдир. Мазкур мақол шунинг натижасида юзага келган бўлиб, мажозий маънода одамларни хушёр, эҳтиёткор бўлишга ундайди. Вар.: «Бозордаги ботмон қўйруқ, Тарозига тортган қўйруқ, Бир балоси бўлмаса, Нега шудгорда ётган қўйруқ?!»; «Бир балоси бўлмаса, қавакда қабоб на қилур?» (Бу кейинги мақол сичқон тилидан айтилган. Сичқонни йўқотмоқ учун инининг оғзига маргимуш сепилган жизза, қабоб жази қўйиб қўйганлар).

Бир бош — бало бош, икки бош — қозон ош.

Вар.: «Бошинг икки бўлмагунча, молинг икки бўлмас»; «Югурук отга ёл битмас, Тоқ йигитга мол битмас»; «Бўйдоқнинг бўйинини бий ейди, Топган-тутганини ит ейди»; «Бўйдоқликда бойлик йўқ»; «Эр молсиз бўлмас, йигит ёрсиз бўлмас»; «Ҳар ким беёрдир — бемордир». Булар билан: «Уйланмай, турмуш қурмай, ёлғиз, сўққа бош бўлиб юрма. То уйланмагунингча уйингга барака кирмайди, биринг икки бўлмайди», деган маънода йигитларни уйланишга тарғиб қиладилар.

Бир бошга — бир ўлим.

Мазмуни: киши ахир бир кун ўлади. Шундай экан, кўрқоқлик қилиб, номардларча тирик қолгандан кўра, мардонаворлик билан ўлган яхшироқ.

Бир бошоқ — бир сават нон.

Мазмуни: Доннинг бирор бошоғини ҳам ерда қодирма, нобуд қилма. Бир бошоқ донни эксанг, унинг ҳосйлидан бир сават нон бўлади. Умуман бу мақол билан ҳамма соҳада тежамкорликка ундайдилар.

Бир булдуриқ уч қорга татийди.

Булдуриқ — бутун борлиқни буркайдиган қалин қиров. Ерда кўпроқ нам тўпланишида умуман, табиат учун қордан ҳам фойдали ҳисобланади.

Бир бўри ўлжа топса, ўн бўри ҳозир бўлар.

Вар.: «Бўрининг топгани — бўрига». Бўрининг одати-бирор ўлжа топса, ишриқларини чақирмоқ учун улий бошлайди. Бирпасда аллақайёқдаги бўрилар ҳам шу ерда пайдо бўлиб, кўчиларга (ва умуман, ўлжага) биргаллашиб ҳужум қиладилар. Бўри маънода ҳамавақт қонхўр, золимлар-

га ташбиҳ этилади. Мазкур мақол билан золим, ноинсоф, ҳаромхўр одам агар бир мансабга эга бўлиб қолса, ён-атрофига ўзига ўхшаган одамларни тўплаб, халқни эзади, талайди, дейилмоқчи.

Бир ёмон анжир кесар, икки ёмон занжир кесар.

Маъноси «Бир ёмоннинг қўлидан унчалик катта иш келмайди, аммо икки ёмон биргаликда иш кўрса, ҳар қандай қабоҳат ишни ҳам қилишга қодир бўлади. Икки ёмонни ҳатто занжир билан боғлаб қўйсанг ҳам кесиб кетади.

Бир ёмоннинг бир яхшилиги ҳам бор.

Маъноси: «Бирор одамни «ёмон ёмон» деганга бутунлай ёмонга чиқариб юборма, бир кунмас бир кун унинг ҳам бирор яхшилиги тегиб қолади».

Бир жағга — бир ботмон.

Ўтмишда ҳар бир оила бутун қишлоқ рўзгоротини кузда ғамлаб оларди. Шунда ҳар бир жағга, яъни оиладаги ҳар бир жонга (янги туғилган чақалоқ ҳам шу ҳисобга киритиларди) бир ботмондан бугдой, унинг ярмисича гуруч, гуручнинг ярмисича ёғ ва б. ғамланган озуқалар бутун қишга старди.

Бир йигит қирк йилда бино бўлади.

Йигит — бу ерда «чин инсон, ҳар тарафлама етук одам» маъносига ишлатилган. Киши дунёда қирк йил яшаганидан кейингина ҳар жиҳатдан камол топади, ҳаётнинг паст-баландига тушунади, уйланиб, бола-чақалик бўлиб, ҳақиқий ҳаёт йўлини топиб олади, дейилмоқчи.

**Бир керак бўлган нарса
икки керак бўлмай қолмас.**

«Бирор асбобни ишлатиб, ишинг битгач ташлаб юборма (масалан, бел, кетмон ва б. иш қуролларини иш битгандан сўнг қаровсиз ташлаб қўйма), яна бир кун керак бўлиб қолади» ёхуд «бир одамдан ишингни битказиб олгач, унга тескари қараб кетма, ишим битди, энди бу одамнинг менга кераги йўқ, деб у билан алоқангни узма, муомалангни бузма», дейилмоқчи.

**Бир кун минг кун бўл-
мас.**

«Бир кеча минг кеча бўлмас» деб ҳам ишлатиладиган бу мақолни вақтинча бўлаётган қийинчиликка сабру тоқат қилмай, ҳадеб нолийверадиган одамга тасалли берганда ёхуд бирор ноқулай жойда тунаб қолишга тўғри келганда айтадилар.

**Бир кун туз ичган жойга
қирқ — кун салом.**

Вар.: «Тўйган ерга — тўққиз кун таъзим»; «Тузини ичиб, тузлуғига тупирма»; «Бир кунги танишга минг кун салом бер». Булар билан: «Яхшилик кўрган ерингни, одамнингни асло унутма, унга сира ҳам ёмонлиқни раво кўрма, уни ҳамиша ҳурмат қил» деб ўғит берилади.

**Бир кун туғилмоқ, бир кун
ўлмоқ бор.**

Бу марҳумнинг яқинларига тасалли берилганда айтилади.

**Бир кун жанжал бўлган уй-
дан қирқ кун барака кетар.**

Оилада бўлар-бўлмасга жанжал қилавермаслик, айниқса эр билан хотин аҳил бўлиши зарурлигини уқтирувчи бу мақолнинг бир неча варианты бор: «Бир кун урушганнынг қирқ кун насибаси кесилади»; «Жанжалли уйда барака бўлмас»; «жан-

жалли уй — азобли гўр»; «Шубҳали уйда тўша бўлмас» (тўша — сафар учун ҳозирланган озиқ-овқат жабдуқ-жамғарма. Эр-хотин бир-бирига ишонмаса, бир-биридан шубҳа қилса, уйда тўша, яъни барака бўлмайди, дейилмоқчи); Вар.: «Оила аҳил бўлса, омад ўз оёғи билан келади».

**Бир кунга ҳўқиз ўлмас, икки
кунга эгаси бермас.**

Бу мақолни кўпинча «Бировдан омонатга ҳўқиз сўраб олиб, ишим тезроқ бита қолсин, деган мақсадда уни ўлар-тирилганига қарамай ишлатавериш (ер ҳайдаш ё юк ташишда) яхши эмас. Бировнинг молини ўз молингдек авайлаб ишлатишинг керак. Акс ҳолда иккинчи сафар у одамдан бир нима сўраб борсанг, илтимосингни рад этиши турган гап», деган маънода ишлатади.

**Бир кўнгил иморати — минг
макка зиёрати.**

Халқ бу мақолида яхшилик қилиб, кўпчилик тугил ҳатто бир кишининг кўнглини шод ва обод қилиш («иморат» солиш) ҳам Маккага юз марта бориб, ҳаж қилиб келишдан кўра яхшироқ, хайрлироқ эканлигини кўрсатади.

Кимки бир кўнгли бузуғунинг хотирин шод айлағай.

Онча борким, каъба вайрон бўлса обод айлағай.
(Навоий.)

**Бир кўрган — билиш, икки
кўрган — таниш.**

Бирор киши билан биринчи марта танишганда ёхуд бир марта кўрган, танишган, ҳамсуҳбат, ҳамроҳ, ҳамкор бўлган одам билан яна учрашиб қолган пайтда айтилади. Вар.: «Бир кўрган — ошна, икки кўрган — қариндош»; «Тор ерда топишган кенг ерда кўришар».

**Бир майизни қирқ киши бў-
либ ебди.**

Бу мақол кишини сахийлик, тотув-

ни, ахиллик, ҳамжихатликка ундайди Вар: «Ёртини ёриб еган — тоғу оёнини белгиси»; «Яхши кўрган дунни билан ёрти қурт топсанг ёриб е, бутун қурт топсанг бўлиб е»; «Халтадаги — ўртадаги»; «Тенг еганини тангри суйипти»; «Ўлиб етувчи, бўлиб е».

Бир одам ариқ қазийди, минг одам сув ичади.

Вар: «Бир одам кўприк солади, минг одам ўтади»; «Бир киши қазиган кудуқдан минг киши сув ичади». Манноси: Кўпчиликнинг манфаати йўлида қилган хизматинг зоё кетмайди. Меҳнатинг самарасидан баҳраманд бўлган кишилар сенинг номингни яхшилик билан ёдга оладилар, кўпчиликнинг ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўласан. Шундай экан, эл юрт манфаати йўлида меҳнату тайратингни аяма.

Бир одам омов билан, еттовлон чўмич билан.

Вар: «Ўроқда йўк, машоқда йўк, хирмонда ҳозир» (машоқ — бугдой ўриб-йиғиб олинганидан кейин ерга тўкилиб қолган бошоқларни териб олиш); «Биров экар, биров бичар» (бичмоқ — ўрмоқ); «Чоракор чораклаб олар, бой акам ботмонлаб»; «Арзимаёйди ғалласи, куйдиради шогирдонаси» (шогирдона — шогирд-нешага, яъни энг куйи даражадаги солиқ ундирувчи шахсга натура — маҳсулот билан тўланадиган ҳақ). Бу сингари мақолларда ўтмишдаги тенгсизлик, ҳақ-ҳуқуқсизлик ўз изини қолдирган. Муаррих М. А. Абдураимовнинг ёзишича, илгари Ўрта Осиё хонликларида халқдан (жумладан, қишлоқ ахлидан) ўлпон, кафсан, қўш пули, сув пули, сомон пули, танобона, миробона, нақдина, ихрожат, амалот, олғот, солғот, маросимот, мулхоқот, закот, осие пули, обжувоз пули, харрос пули, боқи пули, мушрифона, мухассилона, мадади-лашкар ва ҳ.к. деб аталувчи ўттиз икки солиқ олинарди. Масалан, деҳқоннинг ғалласи пишиб, ўриб-йиғиб олганидан кейин хирмон тепасига амлоқдор (катта ер эгаси;

туман ҳоқими) ўзига қарашли ўлпончи, кафсанчи, закотчи, товачи, соғубардор (соғубардор — соғу кўтарувчи; соғуни «кепчик» ҳам дейдилар, ёғоч гаришга хом тери қоплаётган, ғаллни елпиш, совиритиш учун ишлатиладиган рўзгор буюми), шогирд-пеша сингари турли хил солиқларни йиғувчи югурдаклари билан келиб, хирмоннинг баракасини учириб, деҳқоннинг шўрини қуритиб кетарди. Хирмондан солиққа ғалла олиш кафсан дейилади. «Бир ғаллакор деҳқоннинг хирмонида 8 пуд дон уйиб қўйилган эди. Саркор (амлоқдор) келиб, хирмон кўтаришни бошлади. Унинг соғубардори икки пуд кафсан олди. Доруға этагига бир пуд, имомнинг вакили бир пуд, амин бир пуд дон солиб олди (кафсанчи, солиқчи, закотчи, ушрчи сингари балоҳўрлар хирмонга чўкка тушиб, чопонларининг, халатларининг орқа этагини, қайириб, ичига сиқканча дон тўлдириб, орқалаб кетавардилар). Саркор билан бирга келган новвой унинг олдига бир неча нон қўйиб, 20 фунт (1 фунт 400 граммдан ортиқроқ бўлган оғирлик ўлчови бирлиги) донни рухсат сўраб олди. Саркорнинг чилимдори ҳам 20 фунт ғалла олди. Бу қолган дон ҳам беш қисмга бўлинади. Шунинг бир қисми — 10 фунти ғазнага топшириш учун пойғирга ёзиб қўйилди. Деҳқоннинг ўзига 1 пуд ғалла қолдирилди (Соболев Л. Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе с предложением списка населенных мест округа). Вар: «Мард топади, номард ейди»; «От топади, эшак ейди»; «Бир семизини ейди, бири эгизини ейди»; «Бир сўраб ейди, бири бураб ейди»; «Тулки бор жойда товуқ урчимас»; «Эл устиди эллик қарға, Энди буларга ем қайда?»; «Ма санга, ма санга, Нима қолди Ҳасанга?!» «Ариқни қимлар қазийди, Сувни қимлар ичади»; «Емаганин ейдилар, Тегаверсин дейдилар»; «Келтир менга, Йўқдир сенга»; «Чигирткалар экин ер, Экмай-тикмай текин ер» («Қадим замонлардан бошлаб чигиртка ғалалари Ўрта Осиё, Африка ва Европадаги кўпгина экинларга бир неча бор ҳу

жум қилиб, сўлим боғларни, поёнсиз экинзорларни шип-шийдом қилган. Бунинг натижасида кўплаб одамлар очликдан қирилган. Масалан, 1901 йили фақат Сирдарё, Самарқанд, Фарғона областларининг ўзида Марокко чигирткасидан 125 минг 654 гектардан ортиқ экинлар нобуд бўлган... Революциядан илгари энтомолог В. И. Плотников бухоролик бир чолдан: «Бу йил пахта ва доннинг танобидан неча центнердан олмоқчисизлар!» деб сўраганда, у: «Чигирткадан сўнг қанча қолса, шунча оламиз» деб жавоб берганлиги зарарқунанда ҳашоратларга қарши курашишда революциядан аввал деҳқонлар нақадар ожиз бўлганлигини яққол ифодалайди» (А. Гофуров, Ҳайвонлар ҳақида фан ва дин). Мазкур мақолда текинхўр бойлар, амалдорлар ва руҳонийлар ана шундай офат бўлмиш чигирткаларга ташбиҳ этилган); «Деҳқон иши билан овора, Сичқон тешиги билан овора»; «Тайёр ошга — баковул, Шўрлик бошга ясовул» (ясовул — ўрта Осиё хонликлари даврида: юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуролли соқчи, лосбон; баковул — подшоҳ, амир, хон саройида: уларга аталган овқатни тотиб кўрувчи ва овқат тайёрлаш ишига масъул мансабдор; кўчма маънода: тайёрга айёр).

Бир одамга бир одам сабабчи бўлади.

Бир одам бошқа бир одамнинг востаси, ёрдами орқасида яхшилик кўрса, барака топса, битмаган иши битиб кетса ёхуд бир одам бошқа бир одамнинг хатти ҳаракати, гап сўзи, қаршилиги ва ҳ. к. туфайли зиён-заҳмат кўрса, шу мақолни қўлайдилар.

Бир одамга — бир уй-у, бир гўр.

Бу мақол ака-ука, қариндош-уруғ ёки бегонаникида қисиниб қимтиниб, хиложат чекиб яшаётган одам томонида уй-жой керак экан, бўлмаса хижолатдан, таъна-тазаррудан бош чиқмас экан, деган маънода айтиларди.

Бир онадан алвон хил бола туғилади.

Вар.: «Бир палакда неча хил қовун етишади»; «Овул бошқа бўлса ҳам тилак бир, Бармоқ бошқа бўлса ҳам билак бир», «Бир уядан неча алвон қуш учади»; «Бир онанинг боласи — бир тоғнинг лоласи»; «Доно онадан ҳам нодон ўғил туғилади»; «Бир таблада от ҳам бўлар, эшак ҳам» (табла — отхона) «Бир уядан бир саситқи»; «Бир палакдан минг хоммак»; «Тангри берганнинг ўғли тўрт бўлар, Бири номард бўлса бири мард бўлар»; «Товуқнинг ҳам бир тухуми палағда бўлади»; «Бир палакда неча хил қовун бўлади». Мажозан: бир ота-онадан бир неча бола туғилса, шу болалар ташқи кўринишда бир-бирларига ўхшасалар ҳам, хулқ-атворлари жиҳатидан ҳар хил бўладилар, бир-бирларига ўхшамайдилар.

Бир очликнинг бир тўқлиги бор.

Вар.: «Бир очликнинг бир тўқлиги бор, Бир тўқликнинг бир шўхлиги бор»; «Тўқнинг йўқлиги бор, Очнинг тўқлиги бор»; «Орик семирар, оч тўйинар», «Очиқ оғиз оч қолмас»; «Тиш берган худо ош (ҳам) берар»; «Қул ўлмас, ризқи камимас»; «Борлиқдан мақтанма, йўқликдан қайгурма»; «Эшакли отли ҳам бўлар»; «Той минган от ҳам минар»; «Бир аччиқнинг бир чучуги ҳам бор»; «Бугун юпун, эртага бутун» ва б.

Бир пул бериб йиғлатдим, минг пул бериб юпатдим.

Ўтмишда «гийранда» деб аталувчи (йиғловчи, йиғилатувчи) одамлар бўларди. Улар пулга ёлланиб ишлардилар азалик жойларда, кўмиш маросимларида марсия ўқиб, кишининг нозик ҳиссиётига бориб тегадиган сўзлар билан йиғлаб, ўлган одамнинг оила аъзоларини, қариндош-уруғларини, ёр-биродарларини, умуман ҳаммани чинакамига йиғлатардилар. Ана шу йиғлаш жарёнида ҳар ким гийрандага бир нима (пул, чопон, рў;

мол, кийимлик мато ва шу каби нарсаларни, чорвадорларда — отдан тортиб той, кўй, эчки, улоққача) келтириб берарди. Бундан ташкари ўлик эгаси олдиндан шартлашиб қўйилганига мувофиқ, унга пул берарди. Айрим ўз иззатини билмаган гийрандалар тушаётган унумга қараб, йиғисини авжига чиқариб, атрофдаги одамларнинг юрак-бағрини эзавергач, унга икки-уч баравар кўп нарса бериб, аранг йиғидан тиндирардилар. Юқоридаги мақолнинг асл маъноси шундай. Мажозий маънода гийранда сингари келадиган мўмай даромадга қизиқиб, гап-сўзини, хушбарини, наъмасини, хатти-ҳаракатини тобора авжига чиқараверадиган, охири одамларнинг жонига тегадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: «Гийранда кулиб йиғлар, Той берсанг эриб йиғлар»; «Той бериб йиғлатдим, от бериб тиндиrolмадим».

Бир сават тухумга бир тепки кифоя.

Вар.: «Бир гала қарғага бир кесак кифоя». Бу мақоллар билан: «У-хў, кўп экан, деб душмандан қўркма. Сиртидан кўп кўрингани билан, бир зарбалик ҳоли бор», деган маънода жангчи йигитларга далда берганлар.

Бир таёқ бошни ёради.

Кишини эҳтиёткор бўлишга ундовчи бу мақол билан: «Э, бу таёқ-ку, килич эмас-ку, деб писанд қилмай утирма, таёқ бўлса ҳам қанчадан-қанча одамнинг бошини ёра олади. Шунингдек, битта одам экан-ку, қўлидан нима ҳам келарди, деб ўйлама. Битта одам бир қанча одамни ишқастлаши мумкин», дейилмоқчи. Вар.: «Бир гугурт бир қишлоқни ёдиради».

Бир товукқа ҳам дон керак, ҳам — сув.

Мажозий маъноси: «Бола-чақани (аниқса, улар кўп бўлса) боқиш осон эмас. Ҳар бирига аллақанча

нарса керак. Бу нарсаларни муҳайё қиламан, деб ота-она озмунча қийналмайди». Вар.: «Куш нима топса, боласининг оғзига тутади»; «Жўжасига истаб дон, Товук боши қора қон»; «Овчи дат ейди, болалари эт ейди» (дат емоқ — азоб-уқубат чекмоқ).

Бир томчи сув чумолига да-ррё кўринар.

Озгина иш ҳам кўп ва оғир туюлиб, пешонасини тириштирадиган, бўйин товлайдиган ишқмас, даңгасаларга қарата шу мақолни айтиб, уларни мазах қилиб куладилар.

Бир тулки етти бўрини етаклайди.

Мажозий маъноси: «Бир айёр, хийлагар одам ўзидан ҳар томонлама кучли, аммо тўғри, андишали, хийла-найрангни билмайдиган бир қанча одамни «бурнидан ип ўтказиб», ўз манфаати йўлига етаклаб юради». «Тулки бўридан тўкроқ яшайди»; «Шер ўрмонда оч ётади, тулки куш гўшти сйди» деган мақоллар ҳам борки, буларни: ҳалол, виждонли, инсофли, сабр-қаноатли одам ҳар қанча оч қолса ёхуд бирор нарсага ҳар қанча муҳтож бўлиб қолса ҳамки, бировдан бир нима тама қилмайди. Очкўз, айёр, пасткаш одам эса турли хийла-найранглар ишлатиб, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилиб, тўқ яшайди», деган маънода қўллайдилар.

Бир хотиннинг хийласи қирк эшакка юк бўлар.

Вар.: «Эрнинг хийласи битта бўлса, хотиннинг хийласи мингта», «Хотиннинг макри шайтонга дарс бўлур». Булар баъзи айёр, маккора аёлларга нисбатан айтилади.

Бир чарчаганга тегма, бир — оч қолганга.

Вар.: «Бир очга тегма, бир-яланғочга»; «Бир ўлганга тегма, бир —

куйганга»; «Бир мастга тегма, бир — жиннига»; «Мастга хон йул берибди». Чарчаган, хориган, оч-ялангоч қолган, бирор нарсадан куйган одам ғазаб ҳолатида бўлади, аламини кимдан олишини билмай туради. Мазкур мақолларда шундай одамга асло тега кўрмаслик, ҳазиллашмаслик, ўришли-ўринсиз гап қилмаслик лозимлиги уқтирилади. Акс ҳолда киши бундай одамдан сўкиш эшитиши, зарба ейиши, шикаст топиши мумкин. Маст ва жинни одамдан киши тагин ҳам эҳтиётроқ бўлиши, уларни четлаб ўтиши зарур.

Бир эзма топади, бир — кезма.

Вар.: «Сўзни бир эзмадан сўра, бир — кезмадан». Одатда эзма одамни кишилар кўпда эқтирмайдилар. Аммо, эзма одам ҳар бир нарсага ижикиланиб сўраб, то тагига етмагунча қўймайди. Шу эзмалиги, сўраб-суриштиришдан эринмаслиги орқасида кўп нарсаларни билиб олади. Кезма одам ҳам кўп жойларни кезиб юриб, билмаганларини билади, кўрганларини кўради. Юқоридаги мақолларни: «Билмаган нарсангни эзма ва кезма одамлардан сўрасанг, билиб оласан» деган маънода ҳам қўллайдилар, эзма ва кезма одамлар устидан кулганда кино тарзида ҳам қўллайдилар.

Бир юзингни уришга қўй, бир юзингни — ярашга.

Маъноси: «Биров билан уришганда, сўкишганда кейин ярашадиган, муроса-мадора қилиб кетадиган тарафини ҳам кўзлаб иш кўр, бутунлай юз кўрмас бўлиб кетадиган қаттиқ уришиб-сўкишма».

Бир яхшига — Бир ёмон.

Бу мақолни кўпроқ эр-хотинларга нисбатан қўллайдилар. Эр-хотиннинг бири яхши-ю, бири ёмон бўлса кун кечириб кетишлари мумкин. Бирининг ёмонлигини бири кечирмаса, бири енгиллик қилганда бири оғирлик қилмаса, турмуш бузилади. Ма-

қолни айтганда ана шуни ҳам эслатиб ўтадилар. Вар.: «Бир яхшига бир ёмон ҳар қайда бор. Икки ёмон бир бўлса, кун қайда бор?!»

Бир қазога икки жазо йўқ.

Бунни кўпинча бир айб, гуноҳ учун ҳадеб уришиб-сўкаверсалар, жазолайверсалар, юзига солаверсалар, пеш қилаверсалар, шундай пайтда айтадилар.

Бир қиз эрга тегса, қирқ қиз туш кўради.

Қиз узатилгач, унинг тенгкур дугоналари ҳам турмуш қуриш тўғрисида ҳаёл сура бошлайдилар, «турмушга чиқилган яхши бўлармикин ё ота уйида юрган яхшироқмикин ...» деб ўйлайвериб ўйларига етолмайдилар, бу нарса ҳатто тушларига ҳам кириб чиқади. Мақолда ана шу ҳолат ўз ифодасини топган.

Бир қизга етти қўшни отаона.

Маъноси: «Қиз ахлоқ-одоби, ифати билан гўзалдир. Унинг бундай этилиши биргина ота-онанинг эмас, балки кўпчиликнинг тарбиясига боғлиқ. Шундай экан, бир қизга аτροφдаги қўни-қўшнилар ҳам мураббийлик қиладилар ва шундай қилишга уларнинг ҳақлари ҳам бор».

Бир қилган — мадад, икки қилган — одат.

«Бировга (ўғил-қизга, ака-ука ё опа-сингилга, қўни-қўшни ёки таниш-билишга) бирор нарсага муҳтож бўлиб қолганда ёрдам қилинса, бу мадад бўлади. Аммо, ҳадеб ёрдам қилинаверса, бу нарса одат тусига, кириб қолади. «Ҳа, ёрдам қилаверар экан-ку», деб ўзи ҳаракат қилгиси, ўзи меҳнат қилиб қийналиб эришгуси келмай қолади дангаса бўлиб, бериладиган мададга умид боғлаб юборди. Шунинг учун бировни ёрдамнингга одатлантириб қўйма, қийналса ҳам ўз тирикчилигини ўзи ўт-

каксин, дейилмоқчи. «Гадони гадо кичуинчи — садақа берувчи» мақоли ҳам шу маънода жуда ўринли.

Бир қишга қуён чориғи ҳам чидайди.

Қуён териси бошқа ҳайвонлар (масалан: қўй, эчки, қўзи, тулки, ҳатто сиққон)нинг терисидан ҳам юқа бўлади. Ундан пўстин ё телпак тикилса, кўпга чидайди. Ҳатто оёқ кийими — чориқ тикилса ҳам, бир кишни бемалол чиқазади. Мақол мажозан: «Қуён териси шундай юқа, нозик бўлатуриб, бир қишга чидайди-ку, наҳотки сен озгина кийинчиликка чидай олмайсан?!» деган маънода қўлланилади.

Бир қишнинг бир ёзи бўлади, қарғанинг қағиллагани қолади.

«Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ», дегандек, ёмон кунлар ўтиб кетади, яхши кунлар ҳам етиб келади. Йўқлик, муҳтожлик, қийин кунларингда сенга таъна қилганлар валдираганча қолаверадилар. Бундай таъналарни ўзингга олма, ўксинма, умидсизланма, аксинча далил бўл, қилаётган ишингни давом эттиравер», деган маънода мазкур мақол билан қийин аҳволда қолган одамга тасалли берадилар. Вар.: «Қиш ўтар, қоралик қарғага қолар».

Бир қорага — бир қора, бермаганинг бети қора.

Қора — қорамол, қўй, эчки маъносида келтирилган. Кўчманчи чорвадорлик даврида шундай таомил бор эдики, бир одамниқига фавқуллодда меҳмон келиб қолса-ю, унга сўйиштинини унда мол бўлмаса, дарҳол қўни-қўшшидан бирор мол олиб сўйиб, меҳмон қилиб юборар эди. Кейин шу қарига олган бир қорага бир қорани қайтариб берарди. Шундай фавқуллодда зарур бўлиб қолганда қарига қора бермаслик, қизғанишлик катта айб ҳисобланарди. Бер-

маганинг бетига ҳам қарамасдилар. Ҳатто «тўп» га солиб, унга «тўққиз айб» қўярдилар (тўққиз айб — жарима, улоқдан тортиб туягача тўққиз бош молни ундириб олиш).

Бир қорин мойни бир қумоқ чиритар.

Вар.: «Битта чириган олма бир омор олмани чиритади»; «Бир қўтир эчки бутун подани қўтир қилади»; «Бир қирчанги йилки бутун уюрни қирчанги қилади»; «Тиррақи бузқок бутун подани булғайди»; «Қўтир тақа қўра булғар». Мажозан: «Битта ёмон, ахлоқсиз, фасодчи, иғвогар, дилғир ва ҳ.к. одам бутун бир коллективни, ҳатто бутун бир юртни булғайди, унинг номига доғ туширади, номус келтиради; битта ахлоқсиз бола бир қанча боланинг хулқини бузади», дейилмоқчи.

Бир қўй кетидан минг қўй тўяди.

Ҳайвонлар ичида қўйда ўзига хос шундай яхши бир одат борки, у яйловда ўтлаб юрганида ўтни бир чимдим тишлаб еб, ўтиб кетаверади. Унинг кетидан келаётган қўйлар ҳам шу йўсинда ўтлаб, тўйинадилар. Бошқа ҳайвонлар эса ўтни тап-тақир қилиб еб, ўзларидан кейин келаётганларга қолдирмайдилар. Шунинг учун улар ўтни бир-бирларидан қизғаниб, сузишиб, тепишиб, бир-бирларидан ўзиб кетишга ҳаракат қиладилар. Ёхуд тарқоқ ҳолда ўтлайдилар. Мажозда саҳий, қўли очик, тўқ одамни қўйга, хасис, зикна, бахил, қизганчиқ одамни бошқа ҳайвонотга ташбих этиб, мазкуз мақол билан: «Битта саҳий одамнинг шарофати туфайли бир қанча одам баҳрамад бўлади», демоқчи бўлганлар.

Бир қўллаб сочасан, икки қўллаб ўрасан.

Ўтмишда ҳозиргидай экин экувчи сеялқалар бўлмаган, албатта. Дехқонлар галла экканда уруғлик донни этакка ё тўрвага солиб олиб, бир

қўллари билан ерга сочиб кетаверар эдилар. Фалла ўримида эса икки қўллари ҳам ишларди — бир қўл билан ўроқни, бир қўл билан бошокни ушлаб ўрардилар. Мақолда ана шу икки ҳолатни тасвирлаш орқали: «Фалла эхсанг, демакки — меҳнат қилсанг, баракали хирмон кўтаришга эришасан, бир қўллаб қилган меҳнатингнинг самарасини икки қўллаб оласан» демоқчи бўлинган ва меҳнатсеварлик тарғиб қилинган. В.: «Доналаб сочсанг, қоплаб оласан»; «Мисқоллаб сепган — ботмонлаб олар»; «Бир кун беда сочсанг, бир хафта беда ўрасан».

Бир қўчқорнинг шохи сингунча, юзта қўйнинг боши кетади.

Вар.: «Бир қўчқорнинг боши кетгунча, минг совлуқ боши кетади»; «Бир қўчқорнинг боши кетгунча, неча тўққоннинг бошини ейди»; «Битта қовун пишғунча, юзта сапча узилиб кетади»; «Бир хум сингунча, неча хумча синади». Буларни: «Бир бошлиқнинг бахтсизлиги унинг қўл остидаги қўллаб одамларнинг бахтсизлигига сабабчи бўлади», «Ана ўлади, мана ўлади, деб турилган бир қария ўғғунича неча-неча ёш-яланглар ўлиб кетади», деган маъноларда қўллайдилар.

Бирга вафо — мингга вафо.

Маъноси: «Бир кишига вафодорлик қилиб, мард номини олсанг, бунинг овозаси минг кишининг қулоғига бориб етади. Улар буни эшитиб, койил қолиб, руҳан хурсанд бўлиб, худди ўзларига вафодорлик қилганингдек, сенга мишнатдорчилик билдирадидилар, эл-юрт ўртасида обрў-эътиборинг ортади». Вар.: «Бирнинг кўнглини олдинг — мингнинг кўнглини олдинг».

Бирга туғилмоқ — бор, бирга турмоқ — йўқ.

Бир ота-онанинг фарзадлари бирга туғилган бўлишларига қарамай, кат-

та бўлгач бошқа-бошқа оила қуриб, алоҳида-алоҳида турмуш кечиришлари зарурлигини уқтирувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Бирга туғилмоқ бор, бирга ўлмоқ — йўқ»; «Молинг кўп бўлса, мактанма, Бошинг кўп бўлса, тўпланма» (Агар оиланг катта бўлса, яъни бир неча ака-уканг бўлиб, улар уйланган ва бола чақали бўлишса, бир оилга тўпланма. Чунки, уйланган ака-укалар бола чақалари билан бир ҳовлида яшасалар, бир қозондан овқатлансалар, турли оилавий сабаблар, айниқса болаларнинг ўзаро жанжаллари туфайли ака-укалар, овсинлар ўртасига совуқлик тушиши, нари-бери гап ўтиши, нағижада улар бир-бирлари билан хафалашиб, аразлашиб қолишлари, ҳатто «юз кўрмас» бўлиб кетишлари мумкин), дейилмоқчи) «Қизил оёқ пайдо бўлса, қизил юздан айирар» (қизил оёқ — яланг оёқ. Ёш болалар кўпинча яланг оёқ юрганлари учун улар «қизил оёқ» деб ҳам аталади. «Қизил юз» дейилганда ака-укалар назарда тутилади); «Йироқдаги кишиашар, яқиндаги тишлашар»; «Эллик йилда эл янги, Қирқ йилда қозон янги». Бу мақолнинг биринчи қисмида «эллик йил ичида кекса авлод вакиллари бирин-кетин оламдан ўтади, ёш авлод бирин-кетин туғилади, ўсиб-улғаяди-да, эл, яъни авлод янгиланади», дейилмоқчи. Иккинчи қисмининг маъноси шуки, ота-боболаримиздан қолиб келаётган одатга кўра, бир отадан туғилган бир неча ўғим то уйланиб, бола чақаси кўпайгунча — бунгача катта ўғил қирқ ёшнинг нарғ-берёғига бориб қолади — ота уйида бирга яшаб, бир қозондан овқатланади. Бола-чақалари кўпайгач, бир оилга сиғмай қоладилар. Шунда ака-укалар ўзаро маслаҳатлашиб ва ота-оналарининг розилигини олиб, қозонларини бўлак қилиб, ягона оиладан ажраб чиқиб кетадилар ва ҳар қайсилари алоҳида-алоҳида оила қуриб яшай бошлайдилар. Мазкур мақол уйланган, бола-чақали бўлган ака-укаларга бир-бирларига бўлган кадр-қим-

магларини сақламоқ учун алоҳида овил қуриб яшашни маслаҳат берганда айтилади.

Бириккан куч — куч, бирикмаган куч — пуч.

Иисон — якка ўзи, жамиятдан ажралган, ҳолда яшай олмайди. Халқимиз ўзининг бир қанча мақолларида кишига жамият билан, кўпчилик билан бирга бўлиш зарурлигини уқтиради, кўпчиликнинг, коллективнинг куч-қудрати қанчалар буюклигини, коллективдан ажралиш, якка-ёлғиз яшашни эса ёмон оқибатларга олиб боражагини ажойиб тамсиллар орқали кўрсатади: «Бир таёқни синдириб бўлади, ўн таёқни букиб ҳам бўлмайди»; «Бир киши — бир, Икки киши — шер»; «Ёлғиз ёғоч уй бўлмас, Ёлғиз йигит бий бўлмас; Эр бирлиги билан кучли, Шер — билага билан»; «Иковга биров ботолмас, Отлиққа яёв етолмас»; «Бешнинг боши бўлгунча, олтининг оёғи бўл»; «Бирлашиб дарё бўлур, таркалиб ирмоқ бўлур»; «Куч — бирликда»; «Кўшилганининг кўли узун»; «Бирлашган куч енгар»; «Бирлашган пода бўри ҳужумин қайтарар»; «Тарқоқлик йўқ бўлса, Душманга ўқ бўлар»; «Кўп ботирдан ёв кетар, Кўп чечандан дов кетар»; «Кўк ит енгмас, Кўп ит енгар»; «Чивин бирлашса, филни ҳолдан тойдирар»; «Чумоли бирикса, шерни йиқитар»; «Уюр қўйдан бўри ҳам кўрқар»; «Тўзиган ғозни тўпланган қарга олар»; «Икки туйгун ёпирилса — ғознинг шўри»; «Икки сиртлон бир сиртлоннинг сиртини йиртар»; «Икки сичқон бирикса, йўлбарс қуйруғин кертар»; «Қўллашиб кўтарган юк — енгил»; «Ёвга борсанг барнинг бор, Овга борсанг биринг бор»; «Ҳамжихатлик — давлат, Ёлғизлик — қуфлат»; «Озининг азончиси бўлгунча, Кўпнинг қозончиси бўл»; «Бойлик бойлик эмас, Бирлик — бойлик»; «Бирлик бўлмай, тириклик бўлмас»; «Бирлашган ўзар, Бирлашмаган тўзар».

Бирни кессанг, ўнни эк.

Бу ва бу сингари бир туркум мақолларда кўчат экиш, боғ қилиш тар-

ғиб этилади: «Бир дарахтдан ўн бўлур, ўнтасидан — ўрмон»; «Бир туп тоқ эксанг, бир туп тоқ эк»; «Отангдан мол қолгунча, тоқ қолсин»; «Боғбоннинг тоқ эккани — ўзига ном эккани»; «Кўчат эккан кўчиб кетмас»; «Кўчатни ким экса, соясида ўша ўтиради»; «Соя экмаган салқинда ётмас»; «Ўзинг ўстирган дарахтнинг меваси ширин бўлади»; «Бўстон бўлса боғинг, Булбул бўлур қўноғинг» (маъноси: «Боғингни обод қилиб, мевазор, гулзор бир бўстонга айлангирсанг, ҳузурингга яхши дўстлар келиб, азиз меҳмонинг бўладилар, бу қилган ҳайрли ишларинг билан уларнинг олқишига сазовор бўласан»). «Бир йил тут эккан, Юз йил гавҳар терар»; «Олтмишингда олма эксанг, Етмишингда емишин ерсан».

Бирники — мингга, мингники — туманга.

(туман — ўп минг, сон-саноксиз, ҳадди-ҳисобсиз, битмас-туганмас). Вар.: «Бирнинг касри — мингга, Мингнинг касри — туманга»; «Бирнинг касофати мингга тегар». Теғди касофати бари юртга ҳам, Борки масал: «Бирники — мингга» деган Муқимий). Лекин, бирники мингга, мингники туманга, дейдилар. Шу Раҳимга ўхшаган битта-иккита ўйин бузуқи кўпчиликнинг номини булғар эканда, ҳаммамизга ташвиш ортириб юрар экан (Х. Назир, Сўнмас чакмоқлар).

Биров учун биров туш кўриб бермайди.

Мажозий маъноси: «Ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиш ҳаракатида бўлиши керак. Ўзи учун ўзи жон қуйдирмай, бировнинг мададига умид боғлаш яхши эмас, бунинг фойдаси ҳам, самараси ҳам йўқ».

Бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан.

Ушбу мақолнинг келиб чиқиши диний афсонага бориб тақалади: «Ёлғондакам мусулмон бўлганлар «бу масжидга келиб-кейтиш бизга узоқлик қилади» деб, ўзларига яқин ерга

масжид солган эмишлар. Кейин авлиёни ўлдириш ниятида масжиднинг эшиги олдига катта чоҳ қазиб, устини хас-пўшлаб қўйганмишлар. Буни авлиё каромат билиб, ўша куни масжидга келмаган эмиш. Ғанимларнинг ўз ичларидан бириккитаси билмасдан келиб қолиб, ўзларининг одамлари қазиган чоҳга йиқилиб ўлган эмиш». «Бировга ёмонликни раво кўрсанг, унга ўзинг гирифтор бўласан»; деган маънода қўлланиладиган бу мақол классик адабиёда кўп учрайди:

Ҳар киши ким бировга қозғай чоҳ, Тушқай ул чоҳ уза ўзи ногоҳ (Навоий). Ушбу масал бордурур эл ичра фош, Зохиру равшан эрур андоқ куёш. Кимки қозар оқибат ул тушгуси. Кимки ёқар охир ўшул пишгуси (Нишотий). Вар.: «Юриб-юриб йўл оздим, Йўлларда қудуқ қоздим, Ўзим қозган қудуққа, йиқилиб ўлаёзим»; «Ёқма — пишарсан, қазима — тушарсан»; «Ўзингга яхшилик тиласанг, ўзгага ёмонлик қилма»; «Ётга соғинган — ўзига, Қошга соғинган — кўзига»; «Бировга қасд қилган — ўзини паст қилади»; «Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила»; «Бировни қарғасанг, ўзингга урар»; «Ёмон кўрганингни қаргама, яхши кўрганингни уради»; «Бировнинг бузоғи ўлсин десанг, ўзингнинг ҳўкизинг ўлади»; «Бировга шамол тиласанг, ўзингга бўрон кут»; «Кўшни деворини қавлама, ўзингникига наҳра очилади»; «Бировга бермагил озор, Хонумонингни бузар» ва ҳ. к.

Бировдан ўтгани биров билмайди.

Вар.: «Бировнинг жонидан ўтса, бировнинг ёнидан ҳам ўтмас»; «Омочнинг қийналганини тиркиш қаёқдан билсин?!» (тиркиш — хом теридан аёлларнинг сочига ўхшатиб ўрилган қайиш. У омочнинг «қулоғи» га, арва ва бошқа нарсаларга боғланади). «Бировнинг қулоғини кесган — бировга кигиз кесганча бўлмас»; «Тани бошқа дард билмас»; «Ўйи бошқанинг — мунги бошқа»; «Ҳар бутага ўт тушса, ўзи куйиб, ўзи ёнар»; «Ҳар ким ўзидан ўтгани ўзи би-

лади»; «Оғу ичганининг ичи билади»; «Тутуннинг аччиғини мўри билади» (мўри — ошхона, ўчоқ ва шу кабиларнинг тутун чиқиб кетадиган йўли, дудбўрон, мўркон). Мажози: «Ҳар ким ўзидан ўтган кийинчиликни, азоб уқубатни ўзи билади, азобини ҳам ўзи тортади, ўзгалар буни батамом, таг-туғигача билмайдилар, ҳис этмайдилар, эгасичалик эзилмайдилар ҳам», дейилмоқчи.

Бировнинг айбини сенга айтган — сенинг айбингни ҳам бировга айтади.

Буни кўпроқ «Бировни орқасидан ёмонлайдиган одам билан дўстлашма, сирдош бўлма, ундан ҳазар қил», деган маънода қўллайдилар.

Бировнинг бергани — кўргулик, меҳнатнинг бергани — тўйгулик.

Ўзи меҳнат қилмай, ўз тирикчилиги учун зарур бўлган моддий неъматларни ўзи ишлаб топмай бировдан тама қилиш тилаш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисобига яшаш — ўтакетган ёмон ҳислат ва текинхўрликдир. Бир туркум мақолларнинг ғоявий мазмуни ана шунга қаратилган: «Бировники — бир кунлик, ўзингники — минг кунлик»; «Биров бир кун тўйгазар, икки кун тўйгазар, тоқай тўйгазар?!»; «Бирни биров беради, кўпни — меҳнат»; «Биров сўз берар, бўз бермас»; «Бировнинг мис қозонидан ўзингнинг қора қозонинг яхши» (Мажозий маъноси: «Қам бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, ўзингникига қаноат қил, бировдан тама қилма»); «Бировнинг тўрт оёқлик отидан ўзингнинг икки оёғинг яхши»; «Бировнинг ёғлиқ нонидан ўзингнинг зоғоранг яхши»; «Бировга ишонган — оч қолар»; «Тилаб олган — қорин тўйдирмас»; «Киши берган — кишига озиқ бўлмас»; «Бировнинг лўкмаси билан киши тўймайди»; «Бировникида еган овқатинг, остонасида тушиб қолади»; «Қўлдан берганга қуш тўймас»; «Тиши чик-

кан болага чайнаб берган — ош бўлмас» (Одатда чақалоқ болага то тиши чикиб, ўзи чайнаб ейдиган бўлгунча сгулик нарсаларни аввал ўларга чайнаб, кейин едирадилар. Мажози: «Болалигингда бировга қарам бўлсанг, бунинг айби йўқ. Аммо, катта бўлганингдан кейин бировнинг қўлига қараб ўтирувчи бўлма, ўзинг ишла, ўзинг топ, ўзинг е, тирикчилигингни мустақил кечириш ҳаракатида бўл»). «Тилаб олган тўн тиззага чикмас»; «Кишининг моли кишига суд килмас» (суд — фойда, наф), «Берувчининг қўли балаид, олувчининг қўли тубан» (одатда бировга бир нима бераётган кишининг қўли олаётган кишининг қўлидан баландроқ туради. Мажозий: «Бировдан бир нима сўрагудек бўлсанг, ўзингни ундан наст олишга, ялиниб-ёлворишга мажбур бўласан. Бераётган одам эса, сендан устун туради, тили узун бўлади, хоҳласа беради, хоҳламаса йўқ. Агар у бермаса, рад этса, уни-буни баҳона қилса ё сенга кинояли гап қилса, ўзингнинг хижолат тортганинг, қизарганинг, ноқулай ахволга тушганинг қолади. Шунинг учун, имкони борича бировдан бир нима сўрама, ўз эҳтиёжингни ўзинг таъминлашга ҳаракат қил»). «Тилаб олган иззат — ўлимдан қаттиқ» (Иззат-хурматни ўзгалардан тилаб олмақ эмас, унга кишининг ўзи сазовор бўлмоғи, сазовор бўлишга лойиқ ишлар қилмоғи керак», дейилмоқчи), «Термулганинг — тиланганинг эмасму?!»; «Тилангандан — тилинган яхши» (Бировга тиланиб, қарам бўлиб, ялиниб, ўзгалар ҳисобга яшагандан — тилиниб, тилкачора бўлиб, ўлиб кетган яхши», дейилмоқчи), «Этилмаган бошдан бурк тушмас» (одатда бош эгилсагина бош кийим тушиб кетади. Бу билан: «Бировга бош эгмай, яъни сўрама беришини сўраб, ялиниб-ёлвормасанг, ўз тирикчилигингни ўз меҳнатинг орасида мустақил равишда ўтказишга ҳаракат қилсанг, оқирт ўртасида хижолат тортмайсан, обрўйинг тушмайди, юзинг ёруғ, тилинг узун бўлади», деган маънода насихат қиладилар).

Бировнинг иши — кўнгилингнинг хуши.

Вар.: «Бировнинг ишига бировнинг қўли саратонда совқотибди»; «Бировнинг гами кеч кирса, эрта чиқар»; «Бировга қолган кун — тонг отмаган тун». Маъноси: «Бировга орқа қилмасдан, ўз ишингни ўзинг қил. Биров сенинг гамингни емайди, ўзининг ташвишлари ҳам ўзи учун етарли. Сенинг ишингни вақт топса, ҳафсала қилса, хушига келсагина қилиб беради, бўлмаса йўқ. Бунинг учун ундан хафа бўлма, гина қилма. Ўз тирикчилигингни ўзинг ўтказиш ҳаракатида бўл».

Бировнинг уйига боқма, бе-маҳал эшигин қоқма.

Вар.: «Қоқма киши қоққасин, ўз қоққангни қоқарлар»; «Кишининг қапусини қўлинг билан очсанг, сенинг қапувингни оёқ билан очарлар»; «Кишининг эшигига боқма, сенинг ҳам деворингдан боқарлар»; «Бировнинг эшигига бурун тикма, қисилиб қолади»; «Қирма киши боғига, Қирар у ҳам боғинга»; Кишининг боғига тош отма»; Булар билан парда орасида: «Бировнинг оиласига, хотин-қизига ёмон назар билан қарама, кўз олайтирма, ақ ҳолда сенинг оиланга бундан ҳам баттарроқ кўз олайтирадилар. Ўзгаларнинг оиласини ҳам ўз оилангдек бил, шунга қараб жавоб-муомалада бўл, деган маънода насихат қиладилар.

Бировнинг қўли билан тикан юлиш осон.

Вар.: Бир одам бирор ишнинг кийинлигини кўра-била туриб ёхуд осон фаҳмлаб, бошқа бир одамга: «Шу ишни қилгин» деса, у одам: «Қилмайман, бу иш менинг қўлимдан келмайди» ёхуд «Бу иш жуда ҳам мушкул-ку, ахир!» дейишига қарамай, мажбур этса, кийин-қистовга олаверса, шундай пайтда ўша иш буюрган одамга нисбатан аччиқ киноя тарзида мазкур мақолни қўлайдилар.

Бировнинг эшигин эл очар, бировнинг эшигин ел очар.

Бу мақол совчиларнинг келиш-келмаслигига тааллуқли. «Бировнинг эшигин эл очади, яъни қизига кўп совчилар келиб-кетаверади. Бировнинг қизига эса ҳеч ким совчи бўлиб келмайди, унинг эшигини фақат шамол очиб-ёпиб туради», демоқчи бўладилар.

Бит — ғамдан, бурга — намдан, пашша — димдан, кана — гўнгдан.

Вар.: «Бит босгани ғам босар, Ғам босгани бит босар». Ўтмишда, ёппасига очарчилик бўлган кезларда эл орасида бит кўпайиб кетиб, турли юқумли касалликлар тарқалиб, кўплар вафот этган. Халқ ўртасида «Бит ғамдан пайдо бўлади», деган тушунча бор эди. Яна: «Ориқ одам, шунингдек ориқ ҳайвонлар (қора мол, бузоқ, қўй, эчки, ит, мушук) кўпроқ битлаб кетади», деб ҳам ҳисоблаганлар. Очарчилик ғамидан ориқлаб, қоқсуяк бўлиб, битлаб кетадиган камбағал, бева-бечоралар оғир дардга чалинардилар. Бойларга эса шундай кезларда ҳам бало урмасди. Халқимизда «Битганга бит чиқмас, деган мақол ҳам борки, бундаги «битмоқ» сўзи «мол-дунёси кўпаймоқ, семирмоқ» маъносини англатади. Айтишларига қараганда, бит мойнинг ҳидини еқтирмасмиш, шунинг учун ҳам семиз, яъни мой босган одам кўпда битламасмиш. «Битганга бит чиқмас» мақолини камбағаллар бойларга қарата киноя тарзида қўллаб: «Ҳар қандай оғир дамларда ҳам бойга бало урмайди, унга ҳатто бит ҳам йўламайди, урганда — камбағални уради», демоқчи бўлганлар.

Битмас ишнинг бошига, ботир келар қошига.

Вар.: «Ёқар ишнинг бошига, Яхши келур қошига»; «Бузилган ишни ботир тузар». Маъноси: «Айрим одамларга оғир, мушкул, бажаришнинг иложи йўқдай бўлиб туюлган

ишни мард, ботир, ғайратчан, меҳнат машаққатидан кўркмайдиган одам келиб, юзага чиқариб беради»,

Битта эди моям, иккита бўлди дастмоям.

Она товуққа мояк қўядилар. У шу моякни босиб ётиб, тухум туғади. Сўнг битта тухум иккита бўлади. Бу мақол ўзининг ташвиши етмай тургандай, яна бировнинг ҳам ташвишини ейишга мажбур бўладиган одам тарафидан мажозий маънода айтилади.

Биҳишдан чиққан таёқ, югуртирар яланг оёқ.

«Бошга тушган таёқ, Югуртирар яланг оёқ» деб ҳам қўлланиладиган бу мақолнинг келиб чиқиши диний афсона билан боғлиқ: «Одам Ото билан Момо Ҳавво жаннатда шайтоннинг фирибига алданиб, ейиш ман этилган бугдойни еб қўйган эмишлар. Бу қилган гуноҳлари учун улар жаннатдан ялонғоч, яланг бош, яланг оёқ ҳолда қувилганмишлар. Ерга улар билан бир ҳўкиз, бир таёқ ҳам юборилганмиш. Одам Ото жаннатдан олиб тушилган бугдойни экиб, тирикчилик ўтказиш куйида ер ҳайдаб, ҳалиги таёқ билан ҳўкизнинг орқасидан яланг оёқ югуриб юрган эмиш...» Мажози: «Тирикчилик ташвишлари сени бир жойда бамайлихотир ўтқазиб, қўймайди, ҳоли-жонингга қарамай, ҳаракат қилишга, тиришишга, елиб-югуришга мажбур қилади».

Божа божани кўрса, тиши қичишади.

«Божа божани кўрса, боши қичийди», «Божа божани кўрса, авж олади», деб ҳам қўлланиладиган бу мақолни биргина божаларга (яъни, опа-сингилларнинг эрларига) қарата эмас, балки умуман, бировдан асло қолишгиси кемайдиган ҳол-қудрати етса-етмаси, унга тенглашишга, ҳатто ундан ўзиб кетишга (мас., Айрим яхши кийинса ундан ҳам яхшироқ кийинишга, биров тўй қилса ундан

ҳам ўтказиб тўй қилишга ва ҳ.к.) ўлиб кутулиб интилувчи одамларга қарата киноя тарзида айтадилар.

Бозор кўрган эчкидан кўрк.

Эчки бошқа чорва молларига қараганда анча айёр бўлади. Мабодо у бозорга олиб борилса-ю, сотилмай қолса, ўз жойига баттар айёрлашиб қайтади. Чунки у шаҳарга борган, бозорни, ғала-ғовурни, ода-дигаидан ташқари нарсаларни кўрган. Мазкур мақол айёр одамлар устидан кулинганди ёхуд айёр одамлардан сакланиш, эҳтиёт бўлиш зарурлиги уқтирилганда айтилади.

Бозордан бир бой чиқмайди, бир — гадой.

«Савдогар бой яна бирор фойда орттириш умидида кечгача бозордан чиқмайди, дўконини кош қорайгунча очиб ўтираверади. Гадей эса яна бир парча нон умидида бозордан кечгача чиқмайди», дейилмоқчи. Бойларнинг пул ва мол-дунёга харислигини ифодаловчи бу сингари мақоллар кўп: «Ой ботса ҳам, бой ётмас»; «Ит тинар, куш тинар, бой тинмас»; «Бир бойнинг уйқуси келмас, Бир — гадойнинг»; «Бой бувамининг ўттиз ботмон ери бор, бузоқ бойлар ери йўқ» («Фойдани катта олмадан деб, очкўзлик қилиб, ҳамма ерини экинзорга айлантириб, ҳатто буюк бойларлик ҳам жой қолдирмаган», дейилмоқчи).

Бой — бир бўронлик, ботир — бир ўқлик.

Бу мақолни «Бой: ана ундай бойман, мана бунча кўйим бор, деб мактавланди-ю, аммо бир бўрон туриб, юн бўлса, ҳамма кўйлари қирилиб кетди». Ботир ўз кучини мактаб, думофраклидан керилади-ю, аммо бир ванди ўқнинг ўзи уни қулата олмади. Мақтанишнинг ҳожати ҳам йўқ, фойдаси ҳам йўқ», деган маънода мақтанмоқларга қарата айтадилар. Вар.: «Бойлик — бир ойлик».

Бой бойга боқар, сув сойга оқар.

«Эзувчи синф вакиллари меҳнаткаш халқни эзиб ишлатиш, талаш, қийнаш, ўзлари учун тобора яхшироқ яшаш шароитларини яратиш, кўпроқ мол-дунё орттириш йўлида бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар; бир-бирларининг ёнларини оладилар», деган маънони ифода этувчи бу мақолнинг бир неча варианты бор: «Сув сойга оқар, пул — бойга»; «Бой ҳам бойга, худой ҳам бойга»; «Бой бойга тиришар, Камбағал камбағалга бўлишар»; «Бойнинг эшигини бой очиб, бойвачча бекитади»; «Авлиё ўз ченини қўллайди» (чен — теваарак-атроф, туташганлик, яқинлик). «Султон суягин хўрламас».

Бой борин бермас, йўқ қараб турмас.

Бу каби бир қанча мақолларда халқ зиқна, хасис ва бахил бойлар устидан заҳарханда билан қулади, уларнинг пасткаш одамлар эканлигини рўйи рост очиб ташлайди: «Бекники — бежоғлик, бойники — тежоғлик»; «Бойнинг ошини ейишга темирдан тиш керак»; «Бойнинг ошини бойтеват қизғанади» (бойтеват — барок, юнги ўсиқ, кўпак ит. Бойларнинг аксарияти эшик олдида шундай копагон ит боғлаб қўярди. Мақолда гўё ўзини бойга содиқ қилиб кўрсатадиган, бойнинг кўзига яхши кўринмоқ ниятида унинг ҳар бир нарсасини «пуф-пуфлаб» авайлайдиган лаганбардор хизматчи бойтеват итга ташбиҳ этилган). «Бой эшигин бойтеват қўргалайди»; «Бойнинг молини бойғиз қизғанар»; «Бойнинг ўзидан ҳам бойтевати ёмон»; «Бойлар — бойнинг йўлдоши, Гадей — бойнинг зиёндоши»; «Бойлик десанг коп-қоп, Бир пул десанг Аштархондан топ» (Аштархон — Астрахань). «Бойлиги шунча кўп-у, бир пул сўрасанг, бермайди, секин ғойиб бўлади, ўзини (узок-узокларга) олиб қолади», демоқчи бўлинган. Вар.: «Гап десанг коп-қоп, Пул десанг Самарқанддан топ»; « ... Олатоғдан топ»; « ... Қоратоғ-

дан топ»; «... Кўхи Қофдан топ»; «... «Хиротдан топ»; «Бой-бой деган номи бор, Чикар-чикмас жони бор». Мол-дунёси кўплигидан «бой-бой деган овозаси оламга тарқалган-у, ammo ўзи ўлгудай хасис, бировга бир нима бермайди, бирор меҳмон чакир-гудек ё тўй қилгудек бўлса, кетаётган сарф харажатларни кўриб, кўзи косасидан жони танасидан чиққудек бўлади», дейилмоқчи. «Ёнидан пули чикди танидан жони чикди» деган ибора ҳам шундай зикна бойларга нисбатан қўлланилади. «Бой қўлида Ой бўлса, олам ёритмас»; «Тунгизнинг семизлиги ўзига»; «Бой боёғон бўлса, ичаги торагон бўлар»; «Тухуми катталашган товук думини туткизмайди».

Бой бувамнинг оши бор. Ичи тўла тоши.

Вар.: «Бой бир қўли билан ош беради, бир қўли билан тош беради»; «Бойнинг оши — кўзнинг ёши». Бу мақоллар билан: «Бой сенга бекордан-бекорга ош бермайди. Унинг берадиган оши миннатли бўлади. Ош бергач, сени ишга солиб, бирор мўлжаллаб қўйган юмушини битириб олади. Ҳа, у анойи эмас», дейилмоқчи. Халқимиз бир туркум мақолларида камбағал деҳқонлар ва хизматчиларга бой ҳамда амалдорларнинг бундай миннатли ош-нонидан хазар қилишни тавсия этганлар: «Бойнинг ёғлиқ паловидан ўзингни қуруқ қатирмочинг яхши»; «Бойнинг юмуртқасидан йўқнинг юдуруғи яхши» (юмуртка — тухум; юдуруқ — муштум); «Амирнинг ошидан фақирнинг бой (т) и яхши»; «Золим оши ош бўлмас, Ёмон йиғилиб бош бўлмас» (ош бўлмас — ҳазм бўлмас).

Бой бўлсанг алак кий, камбағал бўлсанг ипак кий.

Алак — бўз, оддий ипдан тўкилган мато. У чидамсиз бўлиб, бот тўзийди. Алак чопон кийган киши йилига камида иккита янги чопон сотиб олиши керак бўлади. Ипаклик кийим (масалан, бекасам тўн) чидамли

бўлиб, эскирса ҳам ялтираб, янгидай кўриниб тураверади, ёзга ҳам, қишга ҳам, уйга ҳам, тўйга ҳам ярайверади. Мазкур мақол билан: «Бой бўз, алак кийса ҳам бўлади, чунки унинг тез тўзийдиган кийимни тез-тез янгилаб туришга қурби етади. Камбағал эса бундай қилолмайди, шунинг учун у бира тўла яхши матодан тикилган кийим олса, уни узоқ вақат кияди, анчагача кийим ташвишидан қутилади», демоқчи бўлганлар. Шунга ўхшаш «Бой бўлсанг шолгом е, камбағал бўлсанг палов е» мақоли ҳам бор. Шолгом еган кишининг бироз туриб қорни очади, яна овқтланиши керак. Истаган нарсасини истаган маҳалида ейишга бойларнинг қурби етади. Камбағал одам бир тўйиб, олса, шу билан юраверади. Ҳадеб овқатланишга унинг қурби етмайди. Шунинг учун мақолда: «Камбағал бўлсанг, бир еганда биракайига тўядиган палов е, шундагина ортиқча сарф-харажат қилишга мажбур бўлмайсан», дейилляпти.

Бойга берсанг бўлмасин.

Маъноси: «Бойга берсанг (яъни, берадиган қарзинг) бўлса, у ҳар қуни кистайвериб, ҳол-жонингга қўймайди ёхуд қарзинг эвазига сени ўлгудай ишлатади» Вар.: «Бойдан қарзинг узилгунча, бўйнинг узилади».

Бойга сирингни бой берма.

Бу билан: «Ночор аҳволингни бойга билдириб қўйсанг, у сенинг ҳар қандай паст баҳога ҳам ишлашга мажбур бўлаётганингни фаҳмлаб, арзон-гаровга ишлатишга уринади ёхуд пул зарур бўлиб қолиб, ноилложликдан сотмоқчи бўлган молнинг энг арзон баҳода олишга ҳаракат қилади. Шунинг учун бойга зинҳор сирингни билдирма», демоқчи бўлганлар.

Бойлик, бойлик туби — ўғирлик.

Маъноси: «Бойнинг бойлиги асли ўғирликка бориб тақалади. У камба-

гапни алдаб, арзон-гаровга ишла-
ган, унинг ҳақини еб, харом-хариш
пулар, турли хўйла-найранглар
билан бойлик орттиради. «Бой бой
бу нунча мингта камбағални мутай-
ди», «Бирининг манфаати — минг-
нинг офати».

Бойнинг божаси кўп, қул- нинг — хўжаси.

Маъноси: «Бойнинг божаси, яъни
кўма маънода унинг ёини олувчи,
кўллаб-қувватловчи одамлари кўп.
Қулнинг, яъни меҳнаткашнинг усти-
дан турувчи, унинг меҳнати ҳисоби-
га ишовчи, текинхўрлик билан кун
кечирувчи хўжайинлари кўп», де-
мокчи бўлинган. Битта ишловчининг
устидан бир неча одам хўжайинлик
қилса, ишлаётган одамга раёйкор-
лик қилувчи, ўргатувчи одамлар кўп
бўлса, киноя тарзида: «Битта-битта
туяга икки-икки карвонбош, ҳо кар-
вонбош, ҳу карвонбош»; «Саккиз
эчкига — саксон така»; «Тилланчи-
га — тўрғамчи, кўйчига — тўрт га-
нчи», деган мақолларни қўллайдилар
(кўйчи — бунда «кўй эгаси», «бой»
деган маънода келтирилган. Ган-
чи — кўйни боқиб берувчи, Бу ган-
чилар бойларнинг қўйларини қишин-
ёнин боқиб берадилар ва шунинг
эъазига, бошида шартлашганига кўра,
масалан, кирк қўйдан бир қўйни, ўн
кўйдан бир кўзини олардилар. Ган-
чиларнинг аксарияти ўртаҳол бой
бўлиб, қўл остида бир неча қўйчи-
ноилари бўлар, бойдан шартлашиб
олган қўйларини шуларга боқтирар,
уш эса уларнинг иши устидан на-
зорат қилиб турарди).

Бойнинг ерин ишлаб қолдим, лабгинамни тишлаб қолдим.

«Лабни тишлаб қолмоқ» — «бир хато
иш қилиб қўйиб, кейин пушаймон
бўлиб қолмоқ, панд еб қолмоқ
ишма қилишни билмай хайрон
бўлиб қолмоқ», деган маънони анг-
латади. Юқоридаги мақол бойга
ишлашиб, унинг ерини ишлаб, хир-
мон кўтарилганда арзимеган ҳақ
олган ёхуд қуруқ қолган хизматкор
тишдан айтилган. Вар.: «Бойга ёл-

ланган — молли бўлмас, Молли
бўлса ҳам, холли бўлмас»; «Бойнинг
туячиси бўлсанг, қув бўласан, Кўйчи-
си бўлсанг, қул бўласан»; «Ойга
бир тўқлига ёлга юрсанг, Кунда-кун-
да югурарсан» (ўтмишда бой чорва-
дорлар ёлланиб ишлайдиганларга
«пул бераман», деб эмас, «ойига
ё йилига бунча мол — кўй, эчки,
тўқли — бераман», деб шартлашар-
дилар. Аммо, тўлов муддати келганда
кўпинча уни-буни баҳона қилиб, мас.:
«бунча кўйимни нобуд қилгансан,
бунча кўйимга шикаст етказгансан,
бунча кўйим семирмади», деб бермас-
дилар ёхуд «эрта кел, индин кел»,
деб галга солардилар); «Ёлланган
эр ўнгалмас, Ёлланмаган — таги
ўлмас». Маъноси: «Бойга ёллансанг,
асло ўнгалмайсан, унга ўз кучингни
сотганинг қолади. Ёлланмасанг ҳам
бўлади, очликдан ўлиб қолмайсан,
бир амаллаб тирикчилик ўтказса ола-
сан».

Бойнинг мўриси қийшиқ бўл- са ҳам, тутуни тўғри.

Мажозий маъноси: «Нотўғри, ноҳақ
бўлса ҳам, бойнинг гапини маъқул-
лайдилар ва аксинча, ҳеч нимаси
йўқ камбағалининг тўғри сўзини ҳам
нотўғри дейдилар. Адолатсизлик шу
қадар!» Вар.: «Оғзи қийшиқ бўлса
ҳам, бойнинг ўгли гапирсин»; «Сўз-
ласин, бойнинг ўғли сўзласин»;
«Бойнинг оғзи қийшиқ бўлса ҳам,
сўзи тўғри»; «Хон гапирса — хонни-
ки маъқул, бек гапирса — бекники».

Бойнинг паловидан камбағал- нинг шўрваси қимматга туша- ди.

Бой рўзгорга керакли ҳамма нарса-
ни — дон-дундан тортиб, ўтин-кў-
мирғача, асбоб-анжомдан тортиб,
кийим-кечаккача — арзон ва сероб
вақтида кўтарасига олиб, ғамлаб
қўяди. Чунки, унинг бунга қурби
етади. Камбағал эса кундалигини,
жуда нари борса ҳафталигини ғам-
лай олади. Қиш-қировли кунлар
бошлангач, озуқа бўлсин, кийим-ке-
чак бўлсин, икки-уч баравар қим-
матга олишига тўғри келади. Юқо-

ридаги мақолда мисол тариқасида кам масаллик кетадиган шўрва ҳам камбағал учун кўп масаллик кетадиган паловга нисбатан қимматга тушади, деб кўрсатилганининг боиси ана шунда.

Бол еган оғизга балиқ ярашмас.

Одатда ширин нарсга еб турганда шўр ё чучмал нарсани оғиз хохламайди. Шунингдек, ширин гаплар айтиб турилганда, аччиқ-сассиқ гаплар қулоққа ёкмайди, хурсандчилик бўлиб турган жойда киши хафачиликни хохламайди. Мазкур мақолни ана шундай ҳолларда қўллайдилар.

Бол тутган бармоғин ялар.

Бу — кишиларни меҳнатсеварликка чорловчи кўпдан-кўп мақолларнинг бири бўлиб, унда «меҳнат қилган одам роҳатини ҳам кўради», деган фикр яширинган.

Қилди жонимга мени ширин лаб-бинг завқи, бале.

Бу масалдурким, «Киши бол тутса бормоғин ёлор»
(Оттой.)

Бола азиз, одоби ундан азиз.

Вар.: «Боланинг ўзи азиз, ўзидан одоби азиз»; «Одобли бола — орли бола, Одобсиз бола — шўрли бола»; «Бола безори — киши озори»; «Одобли бола оламга манзур»; «Одобли ўғил — кўкдаги юлдуз, Одобли киз — ёқадаги кундуз».

Бола баҳона дийдор ғанимат.

Киши асл ниятини яшириб, бошқа нарсани баҳона қилиб кўрсатса, шу мақолни қўллайдилар. «Элак баҳона, дийдор ғанимат», деган варианты ҳам борки, бу мақол кўни-кўшнига арзиммаган бир нарсани сўраб чиқиб узоқ гаплашиб қоладиган эзма хотинларга қарата айтилган. «Элакка чиққан хотиннинг элик оғиз гапи бор», деган мақол ҳам шу ҳолни ифода этади.

Бола йиғлаб катта бўлади.

Бу мақол кўпинча боласининг йиғлоқлигидан нолийдиган ёхуд меҳмонлар хузурида, бирор ерга борганда боласининг йиғлаганидан хижолат тортадиган ота-онага ўзгалар тарафидан тасалли берганда айтилади. Айрим ҳолларда эса боласининг йиғлоқлигини писанда ё масхара қилган ўзга кишиларга қарата ота-она тарафидан «Хечқиси йўқ боланинг одати, феъл-атвори шунақа бўлади, гўдақлигида кўп йиғлайди, бундан нолишнинг ҳам, буни масхара қилишнинг ҳам ҳожати йўқ», деган маънода айтилади.

Бола йиғламаса, она сут бермас.

Вар.: «Бола йиғламаса, она билмайди»; «Бола йиғламаса, она сути иймас»; «Киши ўзининг бирор эҳтиёжини токи айтмагунча ё билдирмагунча, ўзга одам буни билмайди, сезмайди ва шу эҳтиёжни кондиритиш ҳаракатида ҳам бўлмайди». Бу — кўплаб қадимий мақолларимизнинг биридир.

Булул йиғламаса чаман қулмайди.
Бола йиғламаса она билмайди.
(Румий.)

Бола соғлиги — она бўйлиги.

«Боланинг бармоғи оғриси, онанинг юраги ачийди», деган мақол ҳам бор. Дарҳақиқат, боланинг сал тоби қочса ҳам, биринчи галда онанинг юраги ачийди, қуюнади, ҳаловати йўқолади, ташвиши ортади. Боланинг саломатлигига доимо синчковлик билан эътибор бериш, унинг соғлиги тўғрисида касал бўлгач эмас, соғлом юрган пайтидан ўйлаш ва қайғуриш зарурлигини тавсия этганда шу мақолларни қўллайдилар.

Бола — эр-хотин тилмочи.

Вар.: «Бола — эр-хотин кавшари». Оилавий ҳаётда эр-хотин баъзан бир-бирдан аразлаб, гаплашмай юради. Ана шундай пайтда ёш бола улар ўртасида тилмочлик, кавшар-

лик вазифасини ўтайди. Ота онага ёхуд она отага бирор гап айтишга мажбур бўлиб қолса, аразлашгани бонсидан бевосита ўзига айтолмайди да, «Кизим сенга айтаман, келишим сен эшит» қабилида ўша айтмоқчи бўлган гапини болага қараб гапиреди ёхуд «бор, дадангга айт, фалон қилсин...», «бор, онангга айт, фалон қилсин...» деб, бир-бирига айтмоқчи бўлган гапини бола орқали етказди. Юқоридаги мақоллар шу ҳолатга қарата айтилган.

Бола ўтирганда ўтказди, юрганда югуртиради.

Вар.: «Бола юурса, кексанинг оёғи зирқирар»; «Бола чаққоннинг бир қўлини боғлар, Сусткашнинг — икки қўлини». Гўдак бола то оёкка босгунча, ётқизиб қўйилган жойда ётаверади, ўтқазиб қўйилган жойда ўтираверади. Она у-бу ишларини қилиб юраверади. Бола тетапоя бўлиб, юрадиган бўлгач, ҳар ёкка кетиб қолаверади. Она эса бирор жойга йиқилиб тушмасин, бирор қор-қол рўй бермасин, дея унинг кетидан югуриб юраверади. Натижада унинг «қўли боғланади», яъни уй юмушларини қилишга ҳам қўли тегмай қолади ёхуд елиб-югуриб ҳам болага қарашга, ҳам юмушларини қилишга мажбур бўлади. Юқоридаги мақолларда онанинг ана шу қийин ҳолати ўз аксини топган.

Болага иш буюр, кетидан ўзинг югур.

Вар. «Бола, боланинг иши чала», «боланинг иши — болача» (болача бу ерда «боладек», «болага хос» маъносини келтирилган); «Боланинг иши боп бўлмас, Эчкининг шохи соп бўлмас». Одатда болага бирор иш буюрилса, ё чала қилиб келади, ё буюриб қўяди, ё тўқади, ё синдиради. Болага иш буюриб уни бирор жонга юборса, кейин кишининг ўзи тинчмай, «нима қилдйкин, нима қилдйкин, нега кеч қолди», дея даволатирланиб, кетидан ўзи югури-

шига ёхуд чала қилиб, бузиб келган ишини қайтадан бориб, ўзи қилиб келишига тўғри келади. Мазкур мақолларни ана шундай ҳолларда қўлайдилар ёхуд бировга: «Катталар қиладиган ишни болага буюрма», демокчи бўлганларига ишлатадилар.

Болага тегма, балоси чиқар, хотинга тегма, қалоси чиқар.

Қал (қ) — чўкморга ўхшаган ёғоч, «косов» маъносини ҳам англатади. Мазкур мақол билан: «Болани ҳам, хотинни ҳам урма — ё балосига қоласан, ё калтак ейсан», демокчи бўлганлар. «Хотинингни урма, Этангингни бурма», деган мақол ҳам борки, бунда: «Хотинингни асло урма, сўкма, ундан юз ўғирма, арзимаган сабаб билан ундан «этак қокиб» кетма (яъни, тарк этма, воз кечма) деган фикр ётади.

Болага «ҳовли» дема, «қолва» де.

Мажози: «Болага таниш бўлган, у тушунадиган нарсани айтсанггина тушунади, акс ҳолда афтинга бақрайиб қараб тураверади. Болага муносиб сўзлар топиб, гап уқтиришнинг ўзи ҳам — бир санъат».

Болагинамнинг боласи — қандак ўрикнинг донаси.

Вар.: «Болам боласи — болам»; «Болам — болим, болам боласи — жоним»; «Данагидан магзи ширин»; «Қизгинамнинг боласи — боғимнинг гуллоласи». Яна «Болам севсин десанг, боласин сев», деган мақол ҳам борки, бу билан чол-кампирлар: «болангга боласи ширин, агар сен болангнинг боласини жон-дилинг билан севсанг, ардоқласанг, эркалатсанг, боланг бундан руҳланиб, сени янада севади, қадрлайди, иззат-хурматингни жойига қўяди», демокчи бўладилар.

Болалар ширинликнинг адо- йи, қариялар ширин сўзнинг гадойи.

Болалар ширинликка ўч бўлишади. Кимки уларга ширинлик берса, у одамнинг кимлигидан қатъи назар унга эл бўлиб, дархол унга ёпишиб кетадилар. Ширин сўз эса ҳаммага ҳам ёқади. Аммо, қариялар ширин сўзга айниқса муҳтож бўладилар. Сал дағалроқ гап ҳам уларга дархол «тегиб» кетади, аччиқлари чиқади. Сал ширинроқ гап эса ҳаста тан-ларига оройиш беради, чехраларига табассум югуради. Шунинг учун ки-шиларга, айниқса қарияларга нис-батаи ширинсухан бўлиш зарурлиги уқтирилади.

Болали уй — бозор, боласиз уй — мозор.

Фарзанд — оиланинг бойлиги, қу-вончи, ота-онанинг таянчи. Фар-занднинг дунёга келиши биргина ота-она учун эмас, балки атрофдаги кишилар — қариндош-уруғ, ёр-биродар, қўни-қўшни, таниш-билиш-лар учун ҳам олам-олам қувонч бахш этади. Кўпгина мақолларда шу нарса ўз аксини топган: «Болали уй — хандон, Боласиз уй — зин-дон»; «Болали уй — гулистон, Бола-сиз уй — гўристон»; «Болали уй — гулистон, Боласиз уй — зимистон»; «Болали уй — бозор, Шовкини кўн-гил ёзар»; «Бола — оиланинг ҳам гули, ҳам булбули»; «Тоғнинг кўр-ки — лола билан, Уйнинг кўрки — бола билан»; «Боласи кўп — бой бўлур»; «Боласи кўп уйда кунда тўй»; «Болали уйда гурбат йўқ»; «Болали уйда ғийбат йўқ» (ғийбат одатда бе-корчиликдан, зерикувдан келиб чи-қади, дейдилар. Оилада бола бўлмаса, эр-хотин ё оила аъзолари ўртасида ҳар хил ғийбатли гаплар келиб чиқиши мумкин. Агар бола бўлса, уни гапга солиб, ширин-ширин гап-лари ва қилиқларидан завқланиб, у билан овуниб, ғийбатга ҳам эҳтиёж қолмайди. Бу эса болали уйнинг яна бир яхши фазилатидир). «Болали кўрғонга бог етмас»; «Болали уйдан

бахт аримас». Халқимиз ўртасида шундай бир олқиш сўз ҳам борки, бировга: Ризқ-насибангиз камима-син, бола-чақангиз кўпайсин», деган маънода энг яхши тилакларни тила-ганларида: «Козон тўла ош бўлсин, Ёстиқ тўла бош бўлсин!» дейдилар.

Болали уйда сир ётмас.

Вар.: «Болали уйда сир турмайди, Боласиз уйда кир турмайди»; «Бо-лали уйда ўғрилик ётмас»; «Боллага айтилган сир — бойланмаган сир», Бу мақоллар билан: «Боланинг олдида ёхуд боллага оиладан ташқа-рига чиқмаслиги лозим бўлган сирли гапларни гапирмаслик керак. Чунки, бола бунинг фарқига бормай, ҳар бир ерда ва ҳар бир кишига айтиб, ошкор қилиб қўйиши турган гап», дейилмоқчи.

Оразин кўрдум ниҳон ашк айлади
сирримни фош,
Ёшурун қолмас ўғрилуқ ў ароким
бўлса ёш
(Навойи).

Болали ўрдак қўлдан кетол- мас, боласи ёш элдан кетол- мас.

Ёввойи ўрдак бу қўлдан у қўлга, у қўлдан бу қўлга учиб, ризқини топиб еб, тирикчилигини ўтказади. Болалаган ўрдак эса, хали уча ол-майдиغان болаларини ташлаб кетол-майди, уларни ўз паноҳига олади, тўйинтиради. Мажози:» Ота-она бола-чақани боқаман деб не-не машаққатларни чекади, унча-мунча ҳузур-ҳаловатдан, сафар-саёхатдан ҳам кечади». Вар.: «Болали қуён қочолмас».

Болалик — подшолик.

Вар.: «Болалигим — бойлигим». Бо-лалик — инсон умрининг энг ширин, ғам-ташвишлардан ҳоли бўлган энг бахтли даври. Мақолда бу қимматли давр жуда катта бойликка, ҳатто подшоликка ташбиҳ этилган.

Болалилар бош бўлар, боласизлар ёш бўлар.

Болали бўлиш — Эр хотин учун катталиқ катта бахт бўлса, боласизлик — энг катта бахтсизликдир. Бир туркум мақолларнинг мазмуни ана шу фикр билан йўғрилган: «Йигит обрўси — арғумоғи, келин обрўси — чақалоғи»; «Кўй кўзичоғи билан чиройли, Хотин — чақалоғи билан»; «Сигирнинг савлати — ортидаги бузоғи»; «Болали хотин — гул хотин, Боласиз хотин — тул хотин» (аксарият ҳолларда хотин туғмаса, эр уни кўйиб юборди, хотин тул бўлиб қолади). «Туккан — тўккиз бешик кучоқлар, Туғмаган — курук бешик кучоқлар»; «Ўғли йўқнинг ўрни йўқ, кизи йўқнинг кадри йўқ»; «Ўғли борнинг ўзи бор, Кизи борнинг изи бор»; «Ўғли йўқнинг бўғини йўқ»; «Ўғилсизнинг ўрни йўқ. Ўғилнинг кўнгли тўқ»; «Болалининг бели тинар, Боласизнинг бели синар» (Бу билан: «Боланг бўлса, бот фурсатда ўсиб-улғаяди, қўлтиғингга тиргак бўлиб киради, юмушларингга қарашали, белинг тинади, Боланг бўлмаса, ўла-ўлгунингча ишнинг ҳаммасини узинг қиласан, белинг синади», димоқчи бўладилар. Тўй-хашамда ски бирор хизматда болали хотин боласини боқиш, эмзиш, овитиш баҳонасида хизмат қилмайди, бир чеккада бели тиниб ўтиради. Боласиз хотинларнинг эса юмушдан бошлари чиқмайди. Мазкур мақолчи ана шундай ҳолга қарата ҳам айтидилар); «Боласи йўқнинг — бахти йўқ»; «Хотинсизга раҳмат йўқ, ўнгилсизга — давлат»; «Хотинсиз ўтиш — хато, Боласиз ўтиш жафо».

Болалининг боласини боқ-кўнча, ишини қил.

Ишонинг боласини боқиш, айниқса у шўх, серхараша, йиғлоқ бўлса — ишонда машаққатли. Ундан кўра ушунга одамнинг ҳар қанча оғир ишини қилиш берган маъқул. Вар.: «Бола боққандан — олов ёққан яхши».

Боланг бўлса суйгудек бўлсин, ўлса куйгудек бўлсин.

Бунда ота-онанинг орзуси ифода этилган: «Боланг бўлганига яраша яхши, ахлоқ-одобли бўлсин. У суйсанг суйганингга, ўлиб қолган чоғда ҳам йиғлашингга, куюнишингга арзигулик бўлсин. Ахлоқсиз, беадаб, безори боланинг бўлганидан бўлмагани яхши».

Боланг бўлса шўх бўлсин, шўх бўлмаса йўқ бўлсин.

Вар.: «Йигит деган шўх бўлсин, Шўх бўлмаса йўқ бўлсин»; «Бўлсанг шўх бўл, Бўлмасанг йўқ бўл». Йигит бўлса шўх бўлса, Юрса кўчалар тўлса. Дўстлар кўриб суюнса, Душманлар куйиб ўлса (Халқ кўшиги). Булар халқ ўртасидаги «Шўх бола бот кўйилади», деган тушунчанинг маъсулидир. «Шўх бот куйилар, Шилқим бот суйилар» ҳам дейдилар. Ҳаётий кузатишлар кўпчиликни куйидаги хулосага олиб келган: «Ёшлигида шўх бўлган бола тез орада куйилади, ғайратчан, миришқор, уддабуррон, ботир киши бўлиб етишади. Ёшлигида бўшанг, сўлдим бўлганлари эса катта бўлгач ҳам шундайлигича қолади, юрагида ўти бўлмайди, ғайратсизлиги ва ялқовлиги туфайли ҳаётини қийналиб ўтказади». Буни, албатта, ҳаётий қонуният деб бўлмайди, шунчаки кўп ҳолларда тасдиқланувчи бир ҳодисадир, холос.

Боланг ёмон бўлса ҳам, омон бўлсин.

Бунда, муболага тарзида бўлса ҳам, ота-она ўз фарзандларининг сиҳат-саломатлиги тўғрисида нечоғлик қайғуриши, уларнинг ҳамishi соғлом ва эсон-омон юришларини чин дилдан исташи, орзу қилиши ифода этилган.

Болани ёшдан ўргат, хотинни бошдан ўргат.

Вар.: «Бола тарбия — бешиқдан»;

«Болани ёшдан тий, хотинни — бошдан»; «Болани — бошдан, қизни ёшдан ўргат»; «Болани ёшдан асра, ниҳолни бошдан асра»; «Дарахтдан мева оламан десанг, ниҳоллигидан парвариш қил»; «Дарахт ўз жойида эгри битса, минг эгар тобин олсанг, тўғри бўлмас»; «Қуриган ёғоч эгилмас, Қуриган тикиш тугилмас» (тикиш — хом теридан тилишлаб ясалган майин кийиш ип); «Қотган навда эгилмагандек, Қотган гавда ҳам эгилмайди»; «Бола — лой, она — кулол»; «Бола — туққанники эмас, тарбиялаганники». Бу мақолларда болани ёшлигиданоқ тарбия қила бошлаш зарурлиги, ақс ҳолда тарбия таъсир қилмай қолиши кўрсатилган. Халқимиз ўртасида шундай бир ривоят ҳам бор: «Қунларнинг бирида буюк ҳаким Ибн Сино хузурига ёш эр-хотин келиб: «Эй донишманд, бизга фарзандимизни тарбия этиш хусусида маслаҳат берсангиз», деб мурожаат қилишади. «Болангиз қанчалик бўлди» сўради ҳаким, «Олти ойлик», «Аттанг, олти ойга кечикибсизлар!»

Болани пулли ҳам қилма, пулсиз ҳам қўйма.

Маъноси: «Ҳар иккала ҳолда ҳам бузилиб кетиши мумкин. Шунинг учун унга ҳожати учун зарур бўлган миқдордагина пул бер». Вар.: «Болани бозор томоққа ўргатма».

Боланинг эркаси — битнинг сиркаси.

Сирка — битнинг майдаси. У битдан ҳам ёмон бўлади. Кишининг ундан ариниши қийин. Бир туркум мақоллар болани асло эрка қилиб ўстирмаслик зарурлиги уқтирилади: «Қизгинамнинг эркаси — итгинамнинг сиркаси»; «Эрка кизнинг эл бўлиши қийин»; «Қизни эркалатсанг, эрнингга тегар, Ўғилни эркалатсанг, бурнингга тегар» (эрн — остки лаб, дудок); «Эркалатса онаси, Талтаяди боласи»; «Отаси бўлишганинг ўғли уришқоқ бўлар, Онаси бўлишган-

нинг қизи йиғлоқ бўлар» (Бу билан: «Ёш болаларнинг бошқалар билан бўлган муносабатида ота-она ўз ўғил-қизи ҳақ бўлса ҳам, ноҳақ бўлса ҳам, уларга ҳадеб бўлишаверса, улар «ёнимни оларкан-ку» деб, баттароқ хатти-ҳаракатда бўлади ва енгил табиати, уришқоқ, аразчи, сал нарсага йиғлайдиган, эркатой бўлиб ўсади», дейилмоқчи). «Эрка боқилган қулун текис ерда ҳам қоқилади» (Қулун — отнинг бир яшар боласи. Одатда қулунни болаларга миндириб, паст-баланд, ўнқир-чуқур жойлардан чоптириб, ёшлигидан ўргатардилар. Шунда у агар бирор жойга қоқилса, йиқилса, бора-бора бундай қилмайдиган бўлади. Бордию, увол бўлади, чарчаб қолади, деб уни аяб, эркалатиб боқсалар, ёшлигидан чиникиб бормайди, катта бўлганда текис ерда ҳам қоқиладиган бўлади. Маъноси: «Агар бола ёшлигидан меҳнатга, қийинчиликка кўниктирилмаса, катта бўлганда турмуш кечиринида салгина қийинчиликка ҳам бардош беролмайди»); «Эрка ўғил ёвга ярамас»; «Якка — ёмон, яккадан эрка ёмон».

Боласи ўлганнинг бағри куяр.

Ота-она учун фарзанднинг ўлимидан ҳам ортиқроқ азоб, қайғу ва алам, жабру жафо бўлмаса керак. Мақолларда шу нарса ҳам ўз аксини топган: «Ота ўлиб, бола қолса — муродига етгани, Бола ўлиб, ота қолса — армон ичда кетгани»; «Бола бешиқдан йиқилгунча, подшо тахтдан йиқилсин!» (бешиқдан йиқилгунча) — «ўлгунча» деган маънода). «Битта ўлса, тўртта тугилади» (бу мақол билан боласи ўлган ота-онага тасалли берадилар).

Боласиз хотин сумакка тўймас.

Одатда хотинлар «кўзлари ёришдан» аввал чақалоқ учун зарур бўлган асбоб-анжомларни ҳозирлай бошлайдилар. Мазкур мақолни маъжозий маънода молга харис бўлган,

ўзига керак бўлмаган нарсалар ҳам ниғаверадиган одамларга қарата киноя тарзда айтадилар.

Болта тегмаган ёғоч бўлмас.

Бировдан бирор гап эшитиб, хафа бўлаётган одамга мажозан: «Кўйинг, хафа бўлманг, оламда сўз тегмаган одам бўлмайди», деган маънода шу мақолни айтиб, тасалли берадилар.

Болта тушгунча кунда дам олар.

Вар.: «Болта келгунча тўнка дам олар, Қассоб келгунча — кўй». Мажози: «Машаққатли дамлар оралигидаги осойишталикдагина киши нафас ростлай олади». «Бола нонсиз чидаёлмайди. Шунинг учун (Бозор), «Болта келгунча, кунда тинч туради» деган мақолни эслаб: «Бугунни кўрай, эртага нима бўлганини кўрарман», деб хат беришга рози бўлди» (С.Айний, Дохунда).

Бор борини ейди, уятсиз орини ейди.

Маъноси: «Ор-номусли одам, озми-кўпми, ўзида борини еб, шунга қаноат қилади, бировникдан тама килмайди. Уяти йўқ беор одам эса ўзида бўлмаса ёхуд ўзида бўлса ҳам азбаройи суллоҳлигидан бировниккига кўз тикади, тилаб олиб ейди ва шу билан ўз ор-номусини ерга ўрди».

Бор бўлиб емагanning ур тишига, йўқ бўлиб ейман деганининг ур тишига!

Бу мақолда ўлган-тирилганига қараман мол-дунё тўплашга ҳаракат қиладиган, ammo бу мол-дунёни бировдан тугал ўзидан ҳам қизганадиган инкна, хасис одамларнинг ҳамда ўзида бўлмаса ҳам бировниккига кўз тиклаши, гоҳо сўраб, гоҳо ҳатто сўрамай суючи беор, тамагир одам-

ларнинг адабини бериб қўйиш зарурлиги ўқтирилган. Бундайларга қарата: «Бирни топсанг кийиб ўт, Бирни топсанг ейиб ўт», «Борингда ботиб е, йўғингда сотиб е»; «Бор бўлсанг «йўқман» дема, йўқ бўлсанг «тўқман» дема», мақолларини қўллайдилар.

Бор бўлсанг кўра олмайдилар, йўқ бўлсанг бера олмайдилар.

«Оч бўлсанг бера олмайдилар, Тўқ бўлсанг кўра олмайдилар» тарзида ҳам қўлланиладиган бу мақол билан: «Одамларнинг табиати хўп қизикда» йўқ бўлсанг сенга ёрдам бермайдилар, ўзларини сендан олиб қочишга ҳаракат қиладилар-у, бор бўлсанг кўра олмайдилар, сен ҳақингда орқаворатдан гап-сўз қиладилар, турли-туман бўлмагур бўҳтонларни таркатадилар. Бу қанақаси, ахир шу ҳам инсофданми?!» демоқчи бўлганлар.

Бор бўлсанг ошма, йўқ бўлсанг шошма.

Ошма — бу ерда «мақтанма, шишинма, манманликка берилма» маъносида; шошма — «сабр қил, умидсизланма» маъносида келтирилган ҳамда мол-дунёси борларга ошиқмаслик, камбағаллашиб қолганларга саросимага тушмаслик кераклиги ўқтирилади.

Бор-йўғини билмайман, бол тилайди томоғим.

Оилавий ҳаётда баъзи эрка хотин, арзанда ўғил, таътиқ қиз уйнинг аҳволини, шароитини эътиборга олмай, яхши-яхши ейишни ва кийишни истайди, ўз айтганини бажо келтиришни талаб қилади, «бунинг имкони йўқ, ахир» деганини тушунмайди, тушуниб турса ҳам буни эшитишни хоҳламайди. Мазкур мақолни ана шундайларга қарата киноя тарзида қўллайдилар.

Бор товогим, кел товогим, қайтишингда куруқ бўлсанг, ўрта йўлда син товогим.

Вар.: «Олинг куда, беринг куда, Олмасангиз, бермасангиз, ўлинг куда!» Бу ҳар иккала мақол ҳам асосан қудаларга тааллуқлидур. Одатга кўра, қадимги қудалар бирорталариникида бир воқеа (тўй, зиёфат, туғулик ва б.) бўлса бир-бирларини тансиқ таомлар, саруполар, совғалар билан йўқлайдилар. Шунда куда томондан келган тоғорага бу томондан ҳам бирор нарса солиб, қайтарилди. Мазкур мақоллар билан: «Куданг сени сийлаб шунча нарса бериб юборибдим, сен ҳам уни сийла, бўш қайтарма. Кези келиб уникида бирор воқеа бўлиб қолса, сен ҳам уни йўқла. Акс ҳолда куда-андачилик бўшашади, муносабатлар совиқди», дейилмоқчи. Юқоридаги мақолларни шу хилдаги лозимомадалар қилавериб, жонига текканлар киноя тарзида ҳам айтадилар.

Борга — баковул, йўққа — ясовул.

Баковул — хон дастурхончиси. **Ясовул** — амалдорлар югурдаги, уларни кўриқлаб юрувчи киши (бу ҳам ўзига яраша бир амал бўлган). Мазкур мақолни бой ва амалдорларга лаганбардорлик қилувчи, уларнинг атрофида «думини ликиллатиб» юрувчи, ҳаром томоғини тўйгазиш умидида уларнинг ҳар бир буйругини бажо келтирувчи, камбағал-йўқсилларни эса назар-писанд қилмай, ясовул каби «нари тур, бери тур!» деб хайдовчи, уларга бирон-бир яхшилиқни раво кўрмовчи ярамас шахсларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

Борга — бор дунё, йўққа — тор дунё.

Бир қанча мақолларда («Айшни нодон суриб, қулфатни доно тортади». Фуркат) ўтмиш замоннинг бутун кирдикорлари, иллатлари рўйи рост

очиб ташланган. Мақолларда халқ ўзининг оғир социал аҳволини, камбағаллик, қашшоқлик ва буларнинг оқибатида рўй берадиган оч-ялангочлик ҳамда турли мусибатларни тасвирлар экан, қиёслаш усулидан фойдаланиб, бойларнинг турмуши билан камбағалларнинг турмуши орасида «осмон билан ерча» фарқ борлигини, замон ҳам, бахт-саодат ҳам бойларга қулиб боқшини, уларнинг ошиги ҳаминша «олчи» туришини, шодлик устига шодлик келишини, камбағалларнинг бошига эса кетма-кет мусибат ва қулфатлар ёғилишини, қайғу келишини кўрсатади: «Борга — кунда байрам, кунда тўй, Йўққа — кунда алам, кунда ўй»; «Қўйи кўпнинг тўйи кўп»; «Бор сўйлайди, Йўқ ўйлайди»; «Бор борини айтади, йўқ — зорини»; «Борнинг бети ёруғ, Йўқнинг бети чоруг»; «Пули борнинг юзи бор»; «Пули йўқнинг тили йўқ»; «Пули бор — йўрға-йўрға, Пули йўқ — зўрға-зўрға»; «Пули борга — икки дунё бир қадам»; «Бозор — борники»; «Пуликка — бозор, Пулсизга — мозор»; «Пули борнинг оғзи чайнар, Пули йўқнинг кўзи ўйнар»; «Қорни тўқ товоқ ялар, Қорни оч бармоқ ялар»; «Қорни тўққа — бало йўқ»; «Хивада моли борнинг Бухорода қорни тўқ»; «Бор — билимтой, Йўқ — ҳоримтой»; «Бор — борича, Йўқ — ҳолича»; «Бойнинг бир йўқлиги — очнинг бир тўқлиги»; «Камбағал — топганда, бой — соғинганда», «Болталига сойда ўтин, Болтасизга қайда ўтин?!»; «Бойнинг пули — ўчоқнинг қули»; «Бор етти пуштини қўллар, йўқ ўзини ҳам қўллай олмас»; «Борнинг соққаси кирга қараб юмалар»; «Бойнинг мушуги қуён тутади»; «Бойнинг хўрози ўрдақ олади»; (Мажози: «Бой пулнинг кучи билан иложи йўқ ишни ҳам қила олади»); «Бор бошини силайди, йўқ — ёшини»; «Борнинг қозони биқир-биқир, йўқнинг қозони тикир-тикир»; «Ўлим борнинг молини сочар, йўқнинг сирини очар» (маъноси: азалик уйда ўтказиладиган маъракалар учун анча-мунча маблағ керак бўлади, шунда ким бой-у, ким камбағал эканлигини аниқ билиниб қолади); «Бойнинг

хотини ўлса тўшаги янгирад, Камбагалнинг хотини ўлса боши гангирад»; «Бойнинг қизи моли билан, Камбагалнинг қизи ҳусни билан» (маъноси «Бой ҳусну-жамоли, фазл-жамоли бўлмаса ҳам, моли-сепи кўп бўлганлиги учун унга совчилар кезади, турмушга чиқиб кетади. Камбагалнинг қизи агар ҳусндор бўлсагина унга совчилар келадилар, у шу ҳусн-жамоли туфайлигина турмушга чиқа олади»); «Икки бой куду бўлса, ўртада йўрга юради, Икки камбагал куду бўлса, ўртада тўра юради»; «Бой боласи — бойдаккина, эгарлаган тойдаккина»; «Бой боласи гап йиғар, Йўқ боласи чўп йиғар» («Бойнинг боласи бекорчиликдан гап йиғувчи, ғийбат сотувчи бўлади. Йўқнинг боласи эса гудаклигиданоқ тирикчилик ҳаракатига тушади: ўтин бўлсин деб, чўп-чак йиғиб келади, яъни у меҳнат билан овуниб, меҳнат билан ўсади, димоқчи). «Борнинг иши — фармон билан, Йўқнинг иши — армон билан»; «Камбагалнинг минг ўйлови — бойнинг бир мўйлови»; «Булутнинг кадри йўқ Ой ёнида, фақирнинг калри йўқ бой ёнида»; «Борнинг сўзини дерлар, Йўқнинг кўзини ерлар»; «Борнинг ошини ерлар, Йўқнинг бошини ерлар»; «Эчкиси кўлнинг сўзи жўп» (жўп — маъкул; «Ўзинг бўлсан молдор, Сўзинг бўлар зулфиқор» (зулфиқор — эътиқодий тушунчага кўра, Ҳазрати Алининг қиличи, бир сиптаганда қирқ кишини кесармиш). «Нонинг бор — номинг бор»; «Борнинг гапи — ўнг, йўқнинг гапи — тўнг»; «Бой келса, қозон остир, Ярли келса, таппи бостир» (ярли — камбагал, йўқкид. Бу мақолни халқ бойларнинг тилидан айтган ва уларнинг ўзини исбатан аччиқ киноя тарзида қўллаган). «Тўнига қараб тўрга ол, Нонинга қараб настга ол»; «Бой кийса — кутлуг бўлсин!», Камбагалнинг «кайдан олдинг?!»; «Тўни йўқнинг қуши йўқ»; «Биров сув тошомайди ичгани, Биров кечув тошомайди кечгани» (Мажози: «Биров бир бурда нонга, бир тийин пуна зор. Биров ҳарислик билан оман ичмай йиғиб-босган мол-дунёнинг қўлишгидан, қаерга сиздиришини билмайди, дейилмоқчи). «Топган

кияр икки иштон, Топмаганнинг кети — иштон»; «Биров тўйиб сакрайди, Биров тўнгиб сакрайди» (Тўнгомқ — совқотмок). «Биров зогора нонга зор, Биров симу зардан безор» (симу-зар — олтин, кумуш). «Биров тождор, биров бождор» (бождор — «қарздор» деган маънода); «Борнинг олasi кўп, Йўқнинг бераси кўп»; «Охир замон бойлари, Сувдай қайнар мойлари»; «Берганга — кўша-кўша, Бермаганга — ўша-ўша» ва б.

Бордан юқор, йўқдан нима чиқар?!

Вар.: «Бордан юқар, болдан томар»; «Бадавлатдан давлат юқар, Бедавлатдан — меҳнат»; «Тўқ чайқалмаса, оч тўймас». Бу каби мақоллар эксплуататор синф вакиллари ва уларнинг малайлари тарафидан тўқилган.

Борида чора-чора, йўғида банд бечора.

Чора — катта ёғоч тоғора (унда асосан норин қорилган). Борида озик-овқатни ё маблағни орқа-ўнгига қарамай, тежамай, катта-катта еб, сарфлаб, бот кунда тугаллайдиган ва бунинг оқибатида ноилж бўлиб, бечора бўлиб, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлиб қоладиган одамни мазах қилиб қўлганда шу мақолни айтадилар. Вар.: «Борида — чиликчилик, Йўғида — қурукчилик»; «Борида — полдилинг-полдилинг, Йўғида — қараб ўлтиринг»; «Борида тика-тика, Йўғида — сиқа-сиқа»; «Борида — ҳотам, Йўғида — мотам»; «Борида — бўри, Йўғида шўри»; «Борида ботиб ичган қайнотам, Йўғида сотиб ичган қайнотам».

Борсам нима берасан, Келсанг нима олиб келасан?

Бу мақолни тамағир, олғир, юлғич, суллоҳ, порохўр одамлар тилидан айтганлар ва шундайлардан ғазабланганда уларни мазах қилиб қўлайдилар.

**Босган изинг орқангда қол-
сін.**

Кишининг изи орқада қолиши таби-ий. Мазкур мақолни оғир ахволга тушган, қийналаётган, бошидан бирор мушкулни кечираётган одамга: «Бу кўрган оғир кунларинг орқангда қолсин, қайтиб келмасин, келажягинг порлоқ бўлсин!» деган маънода тасалли берганда айтилади.

**Ботир — ботир эмас, жон
сақлаган — ботир.**

Маъноси: «Ботирман, ўлимдан кўркмайман деб, ўзини ўк остига тутиб беришлик — ботирлик эмас. Жангда киши ўзини эҳтиёт қилиб, маҳорат кўрсатиб, жон сақлаши ҳам керак, шундагина унинг жангга фойдаси тегади». Вар.: «Ботирга ҳам жон керак»; «Сақланмаган алп жардан қулабди».

Ботирга таёқ ҳам — яроқ.

Вар.: «Ботирнинг мушти ҳам — яроқ»; «Бир нарча темир — қаҳрамонга қурол, эшакка тақа»; «Ура йўғида ўк руқ ҳам қурол» (йилқини тутарда икки қулочча узунликдаги иргай ёғочининг учига бир қулоч қил аркон боғлаб, сиртмоқ қилардилар-да, йилқини қувиб бориб, шу сиртмоқни унинг бўйнига ташлардилар. Ана шуни «ўкруқ» деб атардилар. Қадим замонлардаги жангларда душманни тириклайин тутиб олишда ўкруқдан фойдаланганлар). «Ботир қўлидаги қосов — қиличдан ўткир»; «Таёқ мард қўлида қилич бўлиб кетади»; «Ботир бўлмаганга яроқ ҳам қорғарлик қилмайди»; «Қўрқокқа қурол чикора, Қўрқмасга қурол чикора?» (сўз ўйин асосида тузилган бу мақолнинг маъноси шундай: Қўрқокқа қурол чикора — нима кераги бор, барибир ишлата олмайди, ёвни кўрса қўркиб қолади. Қўрқмасга қуролнинг нима кераги бор?! Чунки, у қуролсиз ҳам, мушти билан, таёқ билан, қўлига дуч келган нарса

билан ҳам мардонавор жанг қилиб, душманни енга олади»).

**Ботирдан «ботир» чиқса,
отаси билан олишар.**

Қўлидан бир иш келадиган бўлганда ё пулдор бўлганда ёхуд бирор амалга минганда оошқалар тугул, ҳатто отасини ҳам менсимай, писанд қилмай қўядиган ноқобил фарзанд қораланганда, унга баҳо берилганда шу мақол айтилади.

Ботирдан ўлим ҳам қўрқади.

Вар.: «Ажал ботирга ботинолмас»; «Ажал ботирдан безади, қўрқокни эзади»; «Ажал ботирдан қочар, Қўрқокнинг қонин сочар»; «Ажал қувгандан қочади, қонгани қувади»; «Ботир бошга бало тегмас»; «Қўрқмаснинг қони тўкилмас»; «Қўрқмас қирқ йил қиргинда юрса, ҳам қилич ўтмас».

**Бош бошлайди, оёқ тиш-
лайди.**

Кишининг яхши йўлга юриши ҳам, ёмон йўлга юриши ҳам, аввало бошга, миёдаги ўйловга боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам «Қадамингни билиб бос»; «Қўлинг билан қилар ишни бошинг билан ўйла», дейдилар. Орқа-ўнгини ўйламай, ноўя йўлларга юривчи, боши оққан томонга кетиб қолувчи саёқ одамларга нисбатан «Аҳмоқ бошнинг оғирлиги икки оёққа тушади» мақолни ишлатиб, уларнинг устидан қуладилар.

**Бош ёрилса бўрк ичида,
қўл синса енг ичида.**

Бўрк — чармдан, қорақўлдан ёки шерози мўйнадан цилиндрсимон қилиб тикилган эркаклар қишлик бош кийими (М.Асомиддинова, Ки-йим-кечак номлари). Бу мақол сир сақлашга оид бўлиб, асосан жангда ярадор ёхуд майиб бўлиб қолганликни душманга асло бил-

фармастик зарурлиги уқтирилган. Нар «Бўри ориқлигин билдирмас».

Бош кетса ҳам бўрк қолар.

Маъноси: «Киши ўлиб, тупроқ бўлиб кетса ҳам, унинг ёзган асари, қилган ёдгорлиги, одамларга қилган ҳайрли ишлари эл орасида абдий қолади».

Бош омон бўлса, дўппи тошилар.

Бу мақолли: «Киши учун энг зарур нарса, энг катта бойлик — тани соғлиқ. Соғлиқ бўлса, бошқа ҳамма нарсаи топиш мумкин, аммо ҳеч бир нарса билан соғлиқни топиб бўлмайди», деган маънода ҳам қўллайдилар, бирор нарсага муҳтожликдан, етишмовчиликдан ҳасрат қилган одамга тасалли берганда ҳам қўллайдилар. Вар.:

«Жон бўлса, жаҳон топилар, Ош бўлса — қозон»; «Омон бўлса бу бошим, Яна чиқар бу сочим»;

«Боши омоннинг — моли тугал».

«Кўй, кўй, қизим. Жонинг саломат бўлсин. Бош омон бўлса, дўппи тошилади. Мол-дунё — қўлни кири. Ҳаммаси топилиб кетади. Жонинг омон бўлсин қизим (С. Зуннунова, Гулхан).

Бошамаги бақувват бўлса, дардираги дариллайди.

Бошмак — болалар учирадиган варракнинг энг тепасига қўндаланг келиб ёништириладиган чўп ё камши. У ип билан тортиб эгилади, тортилган ипнинг ўртасига эса дардирак ёништирилади. Бошмак қанча бақувват бўлса, ип шунча тарап тортилади ва дардирак шунча бақувват дариллайди. Ақсинча, бошмак бўш ёғоч ё ингичка қамишдан қилинса, ип ҳам бўш тортилиб, дардиракнинг овози зўр-базўр чиқибди. Маъкур мақол билан мажозан: «Беч бақувват (яъни, пулдор) шахнинг тили бийроқ, гапи жарангдор, димоги чоғ бўлади. Пули

йўқ одамнинг овози зўр-базўр чиқади», дейилмоқчи. Вар.: «Беламаги бақувват бўлса, бели майишар». Беламак — варракнинг ўрта белига қўндаланг килиб ёништириладиган ўрта чўп ё камши. Агар беламак бақувват бўлса, каттиқ шамолда майишиб кетади, варрак каттикроқ силтанса, сишиб ҳам тушади. Маъноси: «Бели бақувват (яъни, камбағал) одам ўз ҳолидан, ўз имкониятидан ортикроқ сарф-харажат қиладиган бўлса, бели майишади (яъни, ҳоли хароб бўлади)».

Бошга тушгани кўз кўради.

Диний ривоятга кўра, ҳар бир кишининг тақдири (бош суюғига) ёзиб қўйилган бўлар эмиш. Киши ана шу ёзувга кўра ҳаёт кечирармиш. «Пешонанга ёзилганини кўрасан», деган гап ҳам, юқоридаги мақол ҳам шу тушунчадан келиб чиққан. Бирор мушкул аҳволга тушган одамга тасалли берилганда, қийин аҳволни бошидан кечираётган одам ўзини ўзи юпатмоқчи бўлганида ва шу каби ҳолларда маъкур мақол айтилади.

Боши бош бўлсин, туёғи тош бўлсин.

Вар.: «Бошинг бош бўлсин, Бақалчоғинг тош бўлсин» (бақалчоқ — отнинг туёғи устидаги бўғими; туёғи билан тўпигининг оралиғи). Бу мақоллар халқнинг қадимий иримида келиб чиққан: бозордан мол (от, сигир, қўй ё эчки) сотиб олиб уйга келтирилганда аёллар суюниб кетиб, уйдан югуриб чиқардилар-да, дарҳол молнинг олдига сунра ёзиб, унинг юки-юримига бир қайроқ тошни булаб олиб, шу тош билан отнинг (шунингдек, бошқа молларнинг) бошига уч марта уриб: «Бошинг — бош бўлсин» (яъни, молимнинг боши сен бўлгин, сенинг орқангдан молимнинг боши кўлайсин), туёғига ҳам уч марта уриб: «Туёғинг (ёки бақал-

чоғинг) тош бўлсин» (яъни, туёғинг тошдай мустаҳкам бўлсин, туёғинг йўқолмасин, туёғинг кўпайсин), деб ирим қилардилар. Қариялар янги туширган келинларга эзгу тилак билдирганларида юқоридаги мақолларни мажозий маънода айтадилар.

Бошидан ажралган сочига йиғлабди.

Бу мақолни пулга, мол-дунёга хирс кўйган, бойликдан ажраб қолишдан кўра, хатто саломатлигидан ажрашни маъқул биладиган харис одамларга нисбатан аччиқ киноя, истехзо тарзида айтадилар.

Бошидан ўтмаганинг қошидан ўтма.

Вар.: «Дард тортмаган — дард билмас». Юқоридаги мақоллар билан: «Қийин аҳволнинг ҳақида бировга дард-хасрат қилмоқчи бўлсанг, одамини топиб хасратлаш. Ранж-кулфат тортмаган, бошидан сеники каби кийинчиликларни ўтказмаган одам гапингнинг асл маъзига тушуниб етмайди ҳам, сенга бирон-бир фойдали маслаҳат ёхуд ёрдам бера олмайди ҳам. Бундайларнинг яқинига ҳам йўламай кўяқол», дейилмоқчи.

Бошим тоз, кўнглим ноз.

Вар.: «Бошим кал-у, кўнглим нозик»; Буни ҳамда «Ноз-ноз — кал Ниёз» мақолини ўзининг катта айби, нуқсонни бўла туриб, буни тан олмайдиган, нозу фиरोқ қиладиган, айбини айтганлардан ўпкалаб, гина қилиб юрадиган одамларга қарата айтадилар.

Бошингни салқинда сақла, оёғингни — иссиқда.

Бу — тиббий маслаҳат берувчи мақоллардан бири. Вар.: «Бошни иссиқдан сақла, Оёқни — совуқдан»; «Юракда ўт бўлсин, мияда муз бўлсин».

Бошлиқ яхши бўлса, эл тузар, бошлиқ ёмон бўлса, эл тўзар.

Ишдаги муваффақият ҳам, муваффақиятсизлик ҳам кўп хижатдан бошлиққа боғлиқ. Агар у ақлли, тажрибали, ишбилармон, камтарин, оддий кишиларга яқин, серғайрат, олижаноб бўлса, иш олға босади. Агар унда бу хислатлар бўлмаса, бунинг акси бўлади. Вар.: «Бошлиқ бўлмоқ осон, Бошламоқ кийин»; «Бошлиқ юмшоқ бўлган жойда, Юлғичларнинг пичоғи мойда»; «Бошлиқ тўра бўлса, лаганбардор кўпаяр»; «Бошлиқ бўш бўлса, дангаса кўпаяр»; «Бошлиқ бўлса сербуйрук, На мой колур, на куйрук» («Ориқлаб, озиб-тўзиб кетасан», дейилмоқчи); «Бераверсанг буйруқни, Хизматчи бурар куйруқни»; «Бошлиқ бўлсанг, бошли бўл».

Бояғи-бояғи, бой хўжанинг таёғи.

(ҳозир «бояғи-бояғи» деб талаффуз этадилар). Вар.: «Бояғи-бояғи, бой Хидирнинг таёғи»; «Бояғи-бояғи, Ҳасан буванинг таёғи»; «Эски ҳаммом. эски тос». Мажози: «Аҳвол илгаригидан сира ўзгармаган, ёмон ҳол яхши бўлмаган».

Бокқолнинг бурни — шайин, кўзи — палла.

Бокқоллар (ўтмишда асосан озиқ-овқат маҳсулотлари сотувчи майда савдогарлар)нинг аксарияти кишилар ҳақиқа хиёнат қиларди. Бу нарса кишиларда уларга нисбатан нафрат уйғотарди. Мазкур мақолда оз бўлса ҳам тароздан уриб қолиш ниятида бурнини шайинга тўғрилаб, икки кўзини икки палладан узмаган ҳолда титраб-қақшаб нарса тортувчи бокқолнинг ҳолати тасвирланган.

Боғ олсанг қишда ол, боғ сотсанг ёзда сот.

Бу савдо-сотикда ишнинг кўзини билиб иш кўришга ундовчи мақоллардан бири. Боғни қишда олиш, елда сотиш тавсия этилаётганининг босси шундаки, боғ ёзда кўркам бўлиб, нархи қиммат юради, қишда эса кўримсиз бўлиб, нархи арзон юради. Шундай қилган одам оёғида ҳам, сотишда ҳам ютади. Вар.: «Кўй олсанг ёмғирда ол, Оғ сотсанг ёмғирда сот» (Бозорда кўй кўшокда турганда ёмғирда қолса, жунжиб, кишининг кўзига кичик ва ориқдай бўлиб кўринади-да, арзонга кетади. От эса ёмғирда юнглари ювилиб, силлиқлашиб, ялтираб, кишининг кўзига чиройли кўриниб ва нархи қиммат юради. Шунинг учун жаллоблар отни сотишдан олдин атайлаб сувга шўнғитиб-шўнғитиб, бозорга олиб кирадилар); «Довулли кун кун олма, Ёғинли кун от олма»; «Гилям олсанг қоронғуда ол, Гилям сотсанг ёруғда сот» (Чунки, гилям қоронғуда киши кўзига гунгурт, рангсизроқ бўлиб, ёруғда ёхуд чирроғда ялтираб, чақнаб, «ёғин», «кўзни олғудай» бўлиб кўринади. Шунга қараб нархи ҳам қиммат ва арзон бўлади).

**Боғни боқсанг боғ бўлар,
ботмон даҳсар ёғ бўлар,
боқимсиз боғ тоғ бўлар,
юрак-бағринг доғ бўлар.**

(«Даҳсар» — форсча «дахсир» — нинг туркчада ифодаси бўлиб, оғирлик ўлчови «сир»нинг ўн қарра кўп микдори. «Сир» Эронда 75 граммга тўғри келади. Бухоро, Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида ботмоннинг тўртдан бир қисмини ташкил қилган. Хоразмда «ўнсир», «ўнсари» юритилган ва 5 килограммга тўғри келган (В.Хинц, Мусильманские меры и веса). Вар.: «Боғни боқсанг боғ бўлади, Даромадинг тоғ бўлади»; «Қарасанг — боғ, Қараманг — тоғ»; «Қарасанг — қанд

ейсан, Қарамасанг — панд ейсан»; «Боқсанг бутун бўлур, Ёқсанг ўтин бўлур» (бунда ҳам мевали дарахт назарда тутилган). «Боғбоннинг меҳнати кўп, Меваси — хўп» (хўп — хўб, «яқши», «ажойиб», «баракали», «мўл-кўл» деган маънода); «Боғ жамоли — боғбондан»; «Боғи борнинг боли бор».

Бу дунё — қарвонсарой.

Вар.: «Бу дунё — эски работ» (работ — сафарда кўниб ўтиладиган, тунаб қолинадиган жой; қарвонсарой). «Бу дунё қаптархонадир, Бири учодир-у, бири кўнодир». Мазкур мақоллар марҳумнинг яқинлирига тасалли берилганда: «Кўйинг, кўп қуюнаверманг. Дунёнинг иши, табиатнинг қонуни шундай: одамлар қарвонсаройга келиб — кетаверганлари, қаптарлар қаптархонага кўниб-учиб турганлари каби инсон ҳам дунёга келган киши — кетади ҳам», деган маънода айтилади.

**Бу дунё ўтар-кетар, дўстим,
бошингни кўтар.**

Тиррикчилик ўтказишда қийналиб, боши қотиб, манос бўлиб юрган одамга: «Кўй, хафа бўлма, бу қийинчиликлар ҳам ўтиб кетади, бошингни эгма, қадингни букма, бардам бўл, ҳаётга тик қара!», деган маънода тасалли берганларида, уни кўнглини кўтарганларида шу мақолни айтадилар.

**Бу тикилди, бало тикил-
масин.**

Баъзи одам хира, шилқим, суллоқ, «елим» бўлади. Бундай одам бировдан бир нима сўраганда «йўқ» дейилишига, рад этилишига қарамай, без бўлиб тураверади, юзсизларча яна қайта сўрайверади. Шунда атрофдагилар рад этаётган одамга қараб: «Келинг энди, бериб юбора қолинг, бош-кўзингиздан садақа, сизга бу одам тики-

либдими, майли, бало тикилмасин», дейдилар.

Бугунги чумчуқ кечаги чумчуққа чуғурлашни ўргатар.

Ўзидан каттага ақл ўргатувчи маҳмадоналарни мазах қилганда шундай дейдилар.

Бузоқни бўш қўйсанг, хурмачани ағдаради.

Бу — бола тарбиясига тааллуқли мақоллардан бири бўлиб, мажозан: «Болани бўш қўйсанг, ўз холига ташласанг, ҳар бир босган қаддини нозорат қилиб турмасанг, унинг хулқи бузилади, ҳаддидан ошиб кетади натижада ўзига ҳам сенга ҳам зиён-заҳмат етказиши мумкин», дейилмоқчи.

Вар.: Бузоқ кўп эмса бўқади, Бўш қўйсанг тўқади»; «Ўйноқи қўзичоқ ойна синдирар». Ота-боқўларинг ўзларининг ибратли сўзларида болаларида нисбатан бир оз қаттиқроқ туриш зарурлигини уқтирганлар: «Пайғамбарда ҳам озгина пўписа бўлади»; «Мўйнанинг пардози — чивик» (Илгари мўйнани ачитилган кепак ва ун билан ошлардилар. Мўйначилар уни ошлагандан кейин юнгининг орасига кириб қолган кепак ва ун қолдиқларини юнг тарафдан чивик билан уриб-уриб тозалардилар. Шундан кейин мўйна ялтираб, қўзга чиройли кўринадиган бўларди. Бу мақол ҳам асосан бола тарбияси хусусида гап кетганда «Болани тарбиялашда сўз билан эплаб бўлмаса, чивик билан шикаст етмайдиган жойига уриб туриш ҳам керак бўлади», деган маънода қўлланилади. «Болани сўкаверсанг бети қотар, Ураверсанг эти қотар» (Маъноси: «Болага таъзир бериш керак, лекин эви билан. Ҳадеб жеркиб ташлаверилса, каттиқ-курум гапираверилса, ураверилса, бола бора-бора бунга кўнгикиб, унча-мунча гап-сўзни ҳам, калтакни ҳам писанд қилмай-диган бўлиб қолади»).

Бузоқни тилга олсанг, ипмини узиб келади.

Мажозий маънода ўз номини узоқдан чала-ярим эшитиб қолса ҳам қулогини динг қиладиган, у одам ҳатто уни қақирмаган бўлса ҳам олдига югуриб бориб: «Мени қақирдингизми?» ёхуд «Лаббай» дейдиган одамга нисбатан истехзо тарзида қўллайдилар.

Бузоқнинг юургани — сомонхонагача

Вар.: «Товуқнинг учгани — томгача». Бу мақолларни бировнинг имконияти, ҳол-қудрати чекланганлигини билдирмоқчи бўлганларида ёхуд бировнинг имконияти ва ҳол-қудратини менсимай, назарписанд қилмай, ерга уриб, камситанларида айтадилар.

Булбул навоси — кўнгил ҳавоси.

Булбул — инсоннинг энг сеvimли, энг ардоқли қушларидан бири. Унинг ёқимли овози дилини яйратади, димоғни чоғ қилади. Вар.: «Булбул гулзорда гўзал»; «Булбулнинг суйгани — қизил гул»; «Булбулни ишқи — гулда»; «Булбул гулга ошиқ, Гул — санамга»; «Булбулга боғ яхши, Какликка — тоғ»; «Булбулнинг жойи — боғ»; «Булбулни қарқуноққа алиштирма»; «Булбул учгандан сўнг олтин қафасни ўт олсин!».

Бултур кесилган бармоғига бу йил йиғлабди.

Куч-қуввати, маблаг, имконияти бор пайтда бир ишни қилмай, вақтини зое ўтказиб юборган, кейин кўзи очилиб, пушаймон бўлиб, илгариги даврини қўмсаб, дод-хасрат қилувчилар ҳамда илгари эркатой, тантиқ бўлиб ўсган, умрида «қўлини совуқ сувга урмаган», кейин бирор оғирчиликка, зиён-заҳматга, қулфатга,

ишнинг ишга йўлиққач, ҳасрат қилиб,
«Кўлаб» юривчилар устидан
«Кўлаб»ларидан шундай дейдилар.

Бултур ўлган япалоқни бу ишга олибди.

«Япалоқ — бойўғли, бойқуш). Ёлгон-
ли рост қилиб, лоф урувчи, биров-
нинг қилган ишини «мен қилдим»
(мас., сотиб олган балиғини «ўзим
тутиб олдим») деб ёлгонни дун-
дирувчи, қуруқ мақтанчоқларга нис-
батан киноя тарзида қўлланилади.

Булут йиғлайди, гул кулади.

Ёмғир ёғса, гул тобора очилиб,
яшнаб, хандон бўлади. Бу мақолни
ишқ-муҳаббат дардида куйиб-ёна-
диган ошиқ-маъшукларга ва
умуман, биров туфайли бир нар-
сага етишолмай, ғам-алам чекиб,
куюниб юривчи одамларга дунё-
нинг иши шундай — биров йиғлай-
ди-ю, биров кулади. Бундан хафа
бўлманг деб тасалли берилганда ай-
тилади.

Кўз ёшимдин агар оғзингда эрур
Кулгу не тонг,
Чун бўлур неча булут йиғласа,
хандон ғунча
(Навий).

Боқ гулни гўзал жамолига гулшанда,
Кўргилки, булутда йиғи, гулда ханда
(Ҳофиз Шерозий)

Булутланган кун ёғмай қўй- мас, айлантирган оғриқ ол- май қўймас.

Ишқилобдан аввалги узоқ тарихий
длар давомида халқ малакали
медицина хизматидан баҳраманд
бўла олмаган. Турли касалликлар,
аниқса юқумли касалликлар кўп
бўлган, касалга чалинган кўпчилик
кишилар, шунингдек ноқулай шаро-
итларда ва медицина ёрдамсиз
туккан бир қанча оналар оламдан
бесвак кўз юмганлар. Кўплаб янги
тутилган ва ҳаётни эндигина кўра
бонлаган болалар нобуд бўлган,
беморлар ва уларни боқувчилар
кишилар кийинчиликларга дучор бўл-
ганлар. Бундай ҳоллар мақолларда

ҳам акс этган: «Кунда-кунда
ўлгандан — бир кунда ўлган яхши-
роқ» (Баъзи бир дард бедаво
бўладики, бундай дард билан
оғриган киши узоқ вақт соғай-
май, ахири жонидан тўйиб,
ўлимига ҳам рози бўлади. Мазкур
мақол шундай бедаво дардга йўлиқ-
қан кишилар тилидан айтилган).
«Касалингдан илгари кафан тайёр-
ла»; «Жонимни олмаган оғриқ —
жонимсан»; «Йўқолиб топилган мол
— ўлжа, оғриб соғайган жоң — ўл-
жа» ва б.

Буни деган оғиз яна дейди.

Бу мақол билан «Сенга бошқа-
ларни ёмонлайдиган «дўст», сени
ҳам бошқаларга ёмонлайди. Бундай
оғзи бўш, садоқати йўқ одамдан
эҳтиёт бўл, унга сиригини асло
айта кўрма» деган маънода эҳти-
ёткорликка ундайдилар.

Бурга сакрайди, бит йўрға- лайди.

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйи-
даги диний афсона билан боғлиқ:
«Кунлардан бир кун Сулаймон
пайғамбарга бурга келиб арз
қилибди:— Одамзод бизларга зўр
азоб беради. Бизни тутиб олгач,
эзгилаб-эзгилаб, кейин ўлдиради.
Битни бўлса тирноқ орасига олиб,
қирс эттириб осонгина ўлдира-
дилар-кўядилар. Бизни ҳам
шундай қилсалар, деб Сизга
илтимос билан келдик. Шунда
Сулаймон пайғамбар:— Хўп,
илтимосингни қабул қиламан. Ле-
кин, бир шарт бор, Бит бир
жойда туради. Шунинг учун
уни осонгина ўлдирадилар. Сен ҳам
йўрғалайсан, ҳам сакрайсан.
Иккисидан бирини қил: ё йўрғала,
ё сакра, дебди.— Э, бу бизга
тўғри келмайди,— дебди бурга.—
Бўлмаса, бизга ҳам тўғри келмай-
ди,— дебди Сулаймон». Юқоридаги
мақол мажозан, «Ҳар кимга
ўзининг қилган хиёнат, жиноятига
кўра жазо берадилар», деган
маънода қўлланилади.

Бурга тутмоққа ҳам бармоқ хўлламоқ керак.

Мажози: «Меҳнатсиз, машақатсиз ҳеч бир нарсага эришиб бўлмайди. Ҳатто кичик бир мақсадга эришмоқ учун ҳам озгина бўлса-да, ҳаракат қилиш керак бўлади», Вар.: «Иштон хўл бўлмагунча балиқ тutilмас»; «Товуқ қувлаган қулочин ёяр»; «Тухум ейман деган киши товуқнинг қақолашига чидаши керак»; «Нон ёмоқчи бўлсанг, ўтин ташишдан эринма»; «Булоқ сувин истаган — белин эгар»; «Қулон қирда бўлур, қундуз — сувда» («Қулонни овламоқ учун қирга чиқиш, қундузни овламоқ учун сувга тушиш керак бўлади. Ўлжа топиш осон эмас, бунинг учун машаққат чекиш керак», дейилмоқчи). «Майиз есанг — чўпи бор, олмурт есанг — думи бор» («Майиз ейиш учун унинг чўпини, олмурт ейиш учун унинг думини олиб ташлашинг керак бўлади», дейилмоқчи). «Туғиш тўлғоксиз бўлмас»; «Ер қазимасанг олтин чиқмас, қармоқ солмасанг балиқ чиқмас»; «Текин ётган мол қайда, тикансиз йўл қайда?!»; «Бориб олсанг — фойда, келтириб бермак қайда?!»

Бургага аччиқ қилиб, кўрпага ўт кўйма.

Вар.: «Битга аччиғланиб, тўнингни ёқма». Бу мақоллар зиён-заҳмат етказувчи арзимаган нарсани йўқотаман деб, кўп нарсадан ажраб қолмасликка; арзимаган нарсани деб, яқин кишиларни қаттиқ хафа қилмасликка, улар билан «юз кўрмас» бўлиб кетадиган даражада гап-сўз ё хатти-ҳаракат қилмасликка даъват этилганда қўлланилади.

Бурунни сассиқ деб кесиб ташламайдилар.

Вар.. «Тилини тишлаган — тишини суғуриб ташламас». Мажози:

«Фарзанд ёмон қилиги, хатти-ҳаракати, қўпол сўзи билан ота-онанинг дилини оғритса, хафа қилса, бировлардан гап эшитирса ҳам, яхши, ақли ота-она уни бутунлай ёмонга чиқазиб, «оқ» қилиб юбормаслиги, чидаши, сабр-тоқат қилиши керак». Биргина ота-она эмас, балки ака-ука ва опа-сингиллар ҳамда қариндош-уруғлар ҳам арзимаган нарсани деб, бир-бирларидан аразлашмасликлари, айрилмасликлари лозим. Акс ҳолда бунинг оқибати яхши бўлмайди. Мақолларда шу оқибат ҳам ўз аксини топган: «Тўнг айирган мой ер, қариндош айирган лой ер» (тўнг — муз, ях. Маъноси: «Эрта баҳорда ернинг музини кўчириб, ер чоғиб, экин эккан одам кузга бориб баракали хирмон кўтаради, баҳорги қийинчилигининг роҳатини кўради. Қариндошини айирган одам эса яхши-ёмон хунларида уларнинг ёрдамидан баҳраманд бўлолмай қийналади, қилмишига ачинади, афсус қилади, панд ейди»); «Оға-ининг ёмонлаб, қани тукқан топганинг, аргумоқни ёмонлаб, қани тулпор топганинг?!» (бу мақол ўз оиласини, туғишанларини, ёр-биродарларини, эл-юртини ёмон отлиққа чиқариб, бошқа юртларга кетиб қолган, ammo буларга тенг келадиган дўст-ёр тополмаган одамга қарата киноя тарзида айтилади). Оқ илон, оппоқ илон, Ойдинда ётганинг қани? Мен ёмондин айрилиб, Яхшини топганинг қани (Халқ кўшиғи)

Бугдой бўлса, ўлчов топилади.

Илгари деҳқонлар ё хонадонлар бир-бирларидан дон қарз олсалар, тарозига солиб эмас, ўзларига белгили бир ўлчов идишлари (халта, тўрвача, челақ ва б.) билан ўлчаб берар ва шу билан ўлчаб олар эдилар. Мазкур мақол «Ҳар бир нарсанинг қийини бўлса, осони ўз-ўзидан топилади» ёхуд «қийини битса, осони ўз-ўзидан битиб кетали», деган маънода айтилади.

**Бўғдой эксанг кузда эк,
якши ҳайдаб, бўзга эк.**

Бу билан: «Кузда бўз ерга экилган бўғдойдан баракали хирмон кутариш мумкин», деб тавсия қилинганлар. «Бўлса — оби, бўлмаса лалми» деган мақол ҳам бево-сита деҳқончиликка тааллуқли. Оби — сугориладиган, лалми — су-горилмайдиган, фақат ёмғир суви билангина экин битадиган баҳори-кор ер. Мақолда: «Сугориладиган ернинг бўлса, экинни шунга экиннинг яхши, агар бўлмаса, лалми-кор ерга ҳам экавер. Умуман, бор имкониятнингдан фойдаланиб қол», дейилмоқчи.

Бўғдой ўрилгач, ўроқни занг босади.

Баъзи бепарво деҳқон бўғдойини ўриб олгач, ўроғини ювиб, тозалаб, бир чеккага олиб қўймайди-да, келаси мавсумгача занг бостириб, ишга яроқсиз қилиб қўяди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси, мажозий маъноси шундай: баъзи одам бирор ишини битириб берадиган одамнинг атрофида иши биттунча гирди-капалак» бўлиб, ялиниб-ёлвориб юради. Ишини битириб олгач, у одамга кайрилиб ҳам қарамайди, мабодо кўча-кўйда кўриб қолгудай бўлса, ўзини кўрмаганга солиб, четга қараб ўтиб кетаверади. Юқоридаги мақол ана шундай одамларга қарата айтилади.

Бўғдой ҳосили бошида, сабзи ҳосили тагида.

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ-нинг куйидаги насрий масалига боғлиқ: бир деҳқон айиқ билан шерикликка деҳқончилик қилмоқчи бўлибди-да, унга айтибди: «Айиқ-пешон, аввал бошида шартлашиб ошанимиз яхши. Сен экинни боши билан бўласанми, таги биланми?!» «Албатта боши билан бўламанд», дебди айиқ. Деҳқон «хўп» деб сабзи экибди-да, ҳосил пишгач, бошини, яъни баргини айиққа бериб,

тагини, яъни сабзисини ўзи олибди. Бу ҳол айиққа роса алам қилибди. Келаси йили экин экишдан олдин деҳқон ундан яна сўрабди: «Айиқ полвон, сен экиннинг боши билан бўласанми, таги биланми?» «Бултур панд едим, энди тагини оламан», дебди айиқ. Деҳқон «хўп» деб, ерга бўғдой экибди-да, ҳосил пишгач, донини ўзи олиб, сомонини айиққа бериб-ди... «Бу мақолни ўта содда, ишнинг кўзини билмайдиган ҳаммадан алданиб юрадиган одамга: «Ҳой, кў-зингни оч, айиқдек ишлаб-ишлаб, охири алданиб қолма тагин», деган маънода айтилади.

**Бўжи келди, бўжи келди,
чингиз билан жўжи келди.**

Маълумки, кўҳна тарихнинг турли даврларида чет эл босқинчиларининг гоҳ униси, гоҳ буниси Урта Осиёга, жумладан Ўзбекистоннинг ҳозирги территориясидаги ерларга бостириб кириб, узоқ вақт мобай-нида халққа ўз зулмини ўтказган. Азоб-уқубатда қолган халқимизнинг уларга бўлган муносабати, қаҳр-ғазаби мақолларда ҳам ўз инъикосини топган. XIII асрнинг биринчи чорагида Чингизхон бош-лиқ мўғиллар юртимизга бостириб киради. Мўғул истилочиларининг даҳшат билан келиши, ноҳақ қон тўкиши, халқни талаша, эзиши, қул қилиб ишлатиши ўша даврда уларга қарши қаратилган, уларнинг хатти-ҳара-катларини ҳажв қилувчи, улар устидан заҳарханда билан кулувчи бир қанча мақолларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Бизнинг давримизгача бу мақолларнинг айримларигина етиб келган. Юқо-ридаги мақол билан халқимиз «Бошимизга тушган фалокатни, азоб-уқубатни шулар олиб келди», демоқчи бўлган. Тилимизда ҳозир ҳам мавжуд бўлган ва болаларни ухлатаётганда жим ётишга ундаб ёхуд уларни йиғидан тиндириш учун кўрkitиб айтиладиган «Ана, бўжи келди (ёхуд келяпти)» ибораси юқоридаги

мақолнинг қискача ифодасидир. Халқимиз ўртасида ҳозир ҳам мавжуд бўлган «Бўғ» дегани бўжи йўқ» Қўрқитгани Жўжи йўқ», «Ҳой, дегани ҳожи йўқ, Бўғ дегани бўжи йўқ» мақоллари ҳам ўша мўғуллар истилоси даврида пайдо бўлган. Бу мақолларни ёмон йўлдан қайтариб турадиган ота-онаси, яқинлари ўлиб кетиб, бебош, тарбиясиз бўлиб кетган болаларга қарата киноя тарзида айтадилар. (Бўжи — жин, ажина, шайтон; Жўжи — Чингизхоннинг тўнғич ўғли. У Ўрта Осиёга 1219 йилда хужум қилган).

Бўзни бичсанг иштон бўлур, қайишни кессанг пуштон бў- лур.

Пуштон — қоринбоғ, айил. Мазкур мақол билан: «Бир нарса турса, тураверади. Уни «арзимаиди» деб, бир чеккага яроқсиз қилиб ташлаб қўйма. Эвини топсанг, иложини қилсанг, бир кунингга ярайди», деган маънода ишбилармонлик ва тежамкорликка ундайдилар.

Бўзчи белбоққа ёлчимас, кулол — мўндига.

Инқилобдан аввалги ижтимоий тенгсизлик, ҳақ-ҳуқуқсизлик ҳукм сурган замонларда бевосита моддий бойликлар яратган меҳнаткашлар ўз меҳнатлари самарасидан баҳраманд бўла олмаганларки, бу ҳол юқоридаги сингари бир қанча мақолларда ўз аксини топган: «Бўзчи белбоққа ёлчимас, темирчи — тўқага» (тўқа — камарнинг тўқаси); «Кулол мўндида сув ичар» (мўнди — кўва, кўвача. Ундан ёғ идиш сифатида ва сув ташишда фойдаланилган. Аммо мўндининг ўзидан зинҳор сув ичилмаган). Мақолда: «Кулол ўзи ясайдиган идиш-товокларга азбаройи ёлчимаганидан, мўндининг ўзидан сув ичишга мажбур бўлади», дейилмоқчи. «Кулолнинг кулфатини кўр, тутгани — сопол товок»; «Устани уйи чил устун»; «Яхши уста чалдеворда

ўлтирар»; «Игна ўз тешигини тиколмайди»; «Игна ҳаммага тўн тикади-ю, ўзи яланғоч»; «Этикдўзнинг этиги йиртик, темирчининг тешаси кемтик»; «Темирчи болтага ёлчимас, Тўқувчи — халтага»; «Уста пичоққа ёлчимас, Этикдўз — бигизга» ва б. Бу мақоллар ҳозир мажозий маънода қўлланилади.

Бўй-бўйлаб, тенг-тенглаб.

«Ҳар ким хох дўстлашишда, хох оила қуришда ҳар жиҳатдан ўз тенгини топиб олиши керак. Акс ҳолда дўстлик ҳам, турмуш ҳам бузилади», «Тенгсиз турмуш — тўйдан кейин бузилар»; «Бўйимдай бўй топдим, ўйимдай ўй топмадим».

Бўйдоқнинг ақли — икки кўзида.

Вар.: «Бўз йигит кўзи билан киз олма»; «От олма пиёданнинг маслаҳати билан, хотин олма бўйдоқнинг маслаҳати билан». Бу билан «Оти йўқ, пиёда юрган одам яхши от қандай-у, ёмон от қандайлигини билмаганидек, бўйдоқ ҳам хотиннинг яхшиси қандай-у, ёмони қандайлигини билмайди, ташқи кўринишга учиб, «шу яхши» деяверади», дейилмоқчи.

Бўйдоққа эллик қари бўз ҳам етмайди.

Ўтмишда ҳозиргидек тайёр кийимлар бўлмас эди. Бозордан эндай (бичилмаган мато) — газлама, бўз, алак олиб, бўйларига ўлчатиб, кийим тиктирардилар. Ўғил уйлантиришда келин томонга саруполар қилмоқ, кув бўлаётган йигитга янги кийимлар тиктирмоқ учун жуда кўп мато керак бўларди. Мазкур мақол билан: «Ўғил уйлантирмоқчи бўлсанг, бўйдоғингга олдиндан кўпроқ мато жамғариб бор. Акс ҳолда тўй кезлари етишмовчилик бўлса, ўзингга қийин бўлади, «чоп-чоп қилиб қолсан», деб насиҳат қилганлар. Қари —

узушлик ўлчови бирлиги, ўтмишда турли ерларда турлича бўлган. Масалан, XIX асрда Хоразмда бир қари 148 сантиметрга, Бухорода 320 сантиметрга, Тошкентда бозор «қари»си 177 сантиметрга, хон «қари»си 213 сантиметрга, Фарғонада «қулоч қари» ёхуд «узун қари» 164 сантиметрга, «калта қари» 57 сантиметрга, Ўрта Осиёда энг узун қари» 365 сантиметрга тенг бўлган (В. Хиш, Мусульманские меры и веса).

Бўйин тузалгунча: «салом алайкум, ғоз ака», **бўйин тузалгач:** «қоч нари тур, ғоз ака».

Ўтмишда шундай бир ирим бор эди: бўйни шамоллаб, ҳаққар бўлиб (яъни, қийшайиб, қотиб қолиб), у ёқ-бу ёққа қарай олмайдиган бўлиб қолган одам хоҳ эрқагу, хоҳ аёл ғоздек кеккайиб, кўкрак кериб юрувчи одамнинг орқасидан астагина бориб, унинг ўзига билдирмай, уч марта «ассалому алайкум» дерди. Шундай қилса гўё бўйни тузалиб, ўша одамдек бўйинини тўғри тутиб, кеккайиб юрадиган бўлиб қолармиш. Юқоридаги мақол ана шу иримга асосланиб тузилган бўлиб, мажозий маънода иши битгунча иши тушадиган одамни иззат-хурмат қилиб, атрофидан парвона бўлиб юрувчи, иши битганидан кейин эса тескари қараб кетувчи одамларга нисбатан қўлланилади. Вар.: «Сувдан ўтгунча: «Қизимни бераман», Сувдан ўтгач қайдан биламан?!»; «Сувдан кечгунча эчқига «Рустам-достон», дерлар». «Сувдан ўтгунча ё Баҳовуддин, Сувдан ўтгач қоч Баҳовуддин»

Бўйнида иллоти борнинг илтиги қалтирар.

(Қўл, оёқ илик дейилган). Хиёнатчи, жиноятчиларга нисбатан қўлланилади. Вар.: «Бўйнида иллоти борнинг оёғи қалтирайди»; «Бўйнида

гуноҳи борнинг тили қисик»; «Хиёнатгарнинг қўли қалтирар»; «Иштонсизнинг ҳадиги — чўпдан». Иштонсиз одам (далада юриб кетаётганда) тўнимга илашиб, айбимни очиб қўймасин, деб чўпдан — яъни, ўт-ўландан ҳадиксирайди. Худди шунингдек, бирор хиёнат-жиноят қилиб қўйган одам айбининг очилиб қолишидан қўрқиб, арзимаган нарсадан ҳам чўчиб, ҳадиксираб юради», дейилмоқчи.

Бўйрачи тўқувчи бўлса, қийишинг бордон бўлади.

Бордон — бўйранинг дағал бир тури. Ундан халта қилиб, дон-дун солиб кўярдилар. Мажози: «Ҳар бир ишни ўз устаси қилиши керак. Қўлидан келмайдиган одам бир ишни қилар бўлса кўпол, дағал, хунук қилиб, бузиб қўяди».

Бўлали бола бошидан маълум.

Маъноси: «Кишининг улғайганда ҳар ишга лаёқатли, истеъдодли бўлиши болагиданоқ сезилиб туради». Вар.: «Бўладиган мева гулидан маълум»; «Бўлар от ойлигидан белгили»; «Бўладиган мева бузоқ тезагидан маълум»; «Бўладиган бузоқ бўйинчоғидан белгили» (баъзи молларнинг, масалан, кўзи, бузоқнинг бўйнида битта ё иккита кўнғироқчадек осилиб турадиган ортиғи бўлади. Шунини «бўйинчок» дейдилар). «От бўлари қулунлигидан белгили, Эр бўлари лўлалигидан белгили» (лўла — ёш бола, гўдак); «Бола — ёшдан, иш — бошдан»; «Айёр тумшугидан илинар, Ақлсиз ёшлигидан билинар»; «Арпа — бошдан, ўғлон — ёшдан» (арпанинг серҳосил ё камҳосил бўлиши бош олган пайтиданоқ маълум бўлади); «Қўчқор бўлар кўзининг пешонаси дўнг бўлар, одам бўлар боланинг этак-енги кенг бўлар»; «Қўчқор бўлар кўзининг пешонаси дўнг бўлар, оға бўлар йигитнинг пешонаси кенг бўлар»; «Одам бўладиган бола

олисга қарайди»; «Бўладиган бола бўркидан маълум, Бўлмайдиган бола туркидан маълум»; «Бўлар боланинг кўли чаққон, Бўлмас боланинг уни чаққон» (уни — товуши); «Бўлар бола деҳқон бўлди — Еяри бугдой нон бўлди»; «Бўлмас бола деҳқон бўлди — Еяри зоғора нон бўлди»; «Яхши ёшидан эл бошқарар, Ёмон қариган сайин ёшарар»; «Бўлар бола ёшлигидан бошман дер, Бўлмас бола ўлгунча ёшман дер»; «Бўлар одам ўн бешида бош бўлар, Бўлмас одам ўттизида ёш бўлар» ва б.

Бўларингда бўлиб ўт, бўз йўрғадай келиб ўт.

«Айни куч-куватга тўлишган, омадинг келган, ишинг юришган пайтда қиладиган ишларингни қилиб қол, бундай ғанимат дамларни, қулай имкониятларни беҳуда ўтказиб юборма», деган маънода насихат қилганларида шу мақолни айтадилар.

Бўнак олган бўлинар, ёли-пари юлинар.

Бу мақолда «ёли-пари юлинмоқ» ибораси ишлатилган. Ёл — отнинг ёли, пар — қушнинг пари. Мажозда «ҳоли хароб бўлди, хонавайрон бўлди» деган маънони англатади. Бўнак — ёлланган қосиблар иш ҳақи устидан олдиндан оладиган пул; Бундай олганларни «бўнакчи», «бўнакдор» деб атардилар. Хўжайин хизматқорни ўзига қарам қилиб олиш, қарздор қилиб қўйиб, кейин роса ишлатиш мақсадида бўнак сўраганларнинг гапини қайтармай, бераверар эди. Вар.: «Бўнакчининг қосаси оқармайди»; «Бўнакчининг боши қарздан чиқмайди»; «Бўнак кўтарган ўнғалмас».

Қосибни аксаридир устосидин бўнақдар.

Беҳуда ўтди авкот ҳам раўйикорон бўлибдур

(Ҳожи Собир Самарқандий).

Топгани етмайди, доим қарз, буйнида бўнак,

Ташлаб эрди ўзларин қосибга товои баччалар.
(Муқимий.)

Бўри билан қузғун овда ўртоқ.

Қонхўр бўри жонни бежон қилиб, ўлжасини еганича ейди-да, йўлига кетаверади. Ундан қолган ўлакساني қузғун чўкиб қорнини тўйгазади. Мазкур мақолни мажозан бўрига ўхшаш қонхўр, золимларга ҳамда уларнинг топган ўлжасидан манфаатланиб юрувчи ва шунинг эвазига улар атрофида парвона бўлиб, лаганбардорлик қилиб, оғиз-бурун ўпишиб юрувчи яловкаларга нисбатан қўллаганлар.

Бўри бойлаганга кўнмас, чўчка — ҳайдаганга.

Бўрини уй ҳайвонлари сингари боғлаб қўйиб, ўргатиб бўлмайди. Чўчка эса ҳайдовга юрмайди, ҳар қаёққа кетаверади. Чунки, унинг табиати шунақа. Мажозий маъноси: «Зотида бўлмаган одамни зўрлаб бир нимага ўргатиб, кўниктириб бўлмайди». Вар.: «Бўри боласини қўлга ўргатиб бўлмас»; «Бўри боласини бўркингда боқсанг ҳам турмас».

Бўри бўронда қутурар, ит — ойдинда.

Вар.: «Бўри бўронни қуш кўради»; «Бўрон бўлса — бўрига тўй». Бўри бўронда яхши ов қила олади. Чунки, бўронда мол йўл билмай, ҳар қаёққа тарқаб кетиб, унга шундоққина ем бўлади. Мажозий маъноси: Бўрисифат золим, қонхўр, ифвогар, муттаҳамларнинг тўс-тўполонда, биров билан бировнинг иши бўлмай, ҳар ким ўз ташвишига чулганиб қолган қора қунларда ови юради. Улар шундай қунларни кутиб ётадилар. Жуда бўлмаганда, ўзларининг манфаатлари, қора ниятлари йўлида эл ўртасида тўс-тўполон кўтариб, ғала-ғовур уйғотишга ҳаракат қиладилар.

Бўри йиғилиб, минг бўлмас.

Бўрилар одатда илиққан вақтларида тўп бўлиб юрадилар. Шундай қу-

сортан пайтларида учраган ҳар бир одамни, ҳатто одамни ҳам бурда-бурда қилиб ташладилар. Аммо, улар ҳар қанча тўпланишмасин, 30-40 гадан ошмайдилар. Кўй сингари минг минг бўлиб юра олмайдилар. Мажозий маъноси: «Қонхўр золимлар ўз манфаатлари йўлида вақтинча бир-бирлари билан қўшилиб, жамлашсалар ҳам, ишлари биттагина тарқалиб кетадилар. Ҳеч вақтда улар абадий иноқ бўла олмайдилар», дейилмоқчи.

Бўри йўқ дема — бўрк остида, ёв йўқ дема — яр остида.

Яр — жар, ўйилган ер. Ота-боболар бирмунча мақолларда ташки ва ички душманлардан ҳамиша — тинчлик пайтида ҳам, жангу жадал пайтида ҳам, ёв қувиб юборилганидан кейин ҳам хушёр, сергак, эҳтиёт бўлиб туриш зарурлигини уқдирганлар. Вар.: «Бўрини тўқ дема, Душманни йўқ дема»; «Чаён кесак тагида ётади». Мажозий маъноси: «Чаён кесак тагида биқиниб ётиб беҳосдан чакканидек, душман ҳам писиб ётади. Эҳтиёт бўл!»

Бўри орқасидан тулки тўяди.

Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, тулки бўрига думини жалпанглатиб, лаганбардорлик қилади ўзининг кучи етмайдиган овни (қўй, эчки ва б.) топиб, хабар қилади. Бўри тулки топган овга чанг солади, бурда-лайди, тўйганича ейди-да, кетади. Ундан қолганини еб, тулки ҳам тўйинади. Мазкур мақол мажозан: «Баъзи тулкисифат айёр одам бирор ималдорнинг номини ёхуд унинг ўзини ўша ишга қайраб солиб, бирор фойдани қўлга кирғизади», деган маънода қўлланилади.

Бўри подага чоганда итни боғлоқда боқиш пайтимас.

«Ёв бостириб келаётганда одатдагилек хотиржам бўлиб ўтириш яра-

майди. Унга қарши курашиш, хужумини қайтариш, енгил ҳаракатида бўлиш зарур», дейилмоқчи.

Бўри қариса, кучукка кулгу бўлади.

Вар.: «Бўри қариса, қуёнга ўйинчоқ бўлади»; «Мушук қариса, сичқонга ўйин бўлади»; «Қирғий қариса, чумчукка эрмак бўлади»; «Қарчиғай қариса, чумчукка майна бўлади». Баъзи ёшлар қарияларни хурмат қилмай, менсимай, уларнинг ожизликларидан кулган чоғларида киноя қилиб шу мақолларни айтадилар.

Бўри қариса ҳам, бир қўй олар кучи бор.

Бу билан: «Қонхўр, золим одам қариса ҳам, ўзининг табиатидаги хунхўрлигини қилмай қўймайди. Э бу қари-ку, қўлидан нима ҳам келарди, деб бепарво бўлиш ярамайди. У гарчи қари бўлса ҳам, кишига бирор зиён-заҳмат етказарлик ҳоли бор», деган маънода огоҳ бўлишга ундайдилар.

Бўрига раҳм қилсанг, қўйнинг шўри қурийд.

Узоқ тарихий давр давомида ҳоким синфнинг тобора тўқроқ ва шўхроқ яшаш ниятидаги ҳаракати туфайли азилган халқ уларга асло бўш келмасликни, андиша юзасидан уларга шафқат қилиб ўтирмай, адабини бериши зарурлигини тушуниб етган. Бу нарса қатор мақолларда ўз изини қолдирган: «Тулкига раҳм қилсанг, товуғингдан ажрайсан»; «Бир бўри ўлгани билан қўйлар омон яшолмас»; «Инсофсизга эрк берсанг, элни талар»; «Эркига қўйсанг хўжани, Ётиб ичар гўжани»; «Ғарибни кўрсанг — бер, Хўжани кўрсанг — ур!»; «Урсанг, бойга ҳам калтак ўтади, Юлқисанг, ёқаси ҳам йиртилади». Бу билан «Бой ҳам сенга ўхшаган бир одам. У фақат бойлиги, мол-дунёси билан донг таратган, шуниси билан керилади, шунисига орқа қи-

либ дўқ-пўписа қилади. Ундан кўр-киб ўтирма, ур, урсанг, унинг калтаги сенга қандай ўтган бўлса, сенинг калтагинг ҳам унга шундай ўтади, уни юлки, юлқисанг, сенинг ёқангни қандай йиртган бўлса, сен ҳам унинг ёқасини шундай йиртасан», дейилмоқчи.

Бўрини бўрилиги учун эмас, кўйни еганлиги учун ўлдирадилар.

Мажози: «Одамни шунчаки одамлиги учун эмас, кишиларга зиён-заҳмат етказгани, золим, қонхўр бўлганлиги учун жазолайдилар, ҳатто ўлдирадилар».

Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади.

Бу — авлод-аждодларимизнинг ирим-сиримларига бориб тақаладиган мақоллардан. Утмишда кўчманчи чорвадорлар ўз кўйларига вақт-вақти билан ҳужум қилиб турадиган бўрининг номини тилга олишдан хазар қилардилар. Мажозий маъноси: «Ёмон ниятни кўнглингга ҳам келтирма, тилингга ҳам олма, зеро бу ёмон ният ўзингга уриши мумкин». Бировни йўқлаб турганда тўсатдан, қутилмаганда ўша одам кириб келганда ҳазил-мутоиба йўсинида шу мақол айтилади.

Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам оғзи қон.

Бўрининг оғзи қаришқир бўлади. Шунинг учун уни «қашқир» деб ҳам атайдилар. Бўри доимо оғзини очиб, қизил тилини осилтириб юргани учун оғзи қондай бўлиб кўринади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажози: «Илгари хиёнат, жиноятлар қилиб, шунинг орқасида ёмонотликқа чиққан одам кейинчалик бу ҳунарини ташлаган бўлса ҳам, кишилар бирор хиёнат ё жиноятни «сен қилгансан» деб унга тўнкайдилар, ноўрин айбланаётган одам ўзининг айбдор эмаслигини билдирмоқ мақсадида шу мақолни айтади.

Бўрининг тилини бўри тушунади.

Вар.: «Илоннинг сирини илон билади, Қулоннинг сирини — қулон». Мажози: «Қонхўр, золим, хиёнатчи, жиноятчининг тилини, мақсадини, сирини унинг ўзига ўхшаган одамларгина жуда яхши биладилар, бир сўзидан ё имо-ишорасиданоқ унинг нима демоқчи бўлаётганини дарҳол фаҳмлайдилар».

Бўрининг қулоғи овда.

Вар.: «Бўрининг ғарази — йиртмоқ»; уйғоқ». Мажози: «Душманнинг нияти қора. У шу ниятига эришмоқ учун доимо пайт пойлайди, қулай имконият ахтаради. Сен унга нисбатан асло бепарво бўлма, ҳамиша соқ бўл, хушёр бўл!»

Бўркни ташлаб бўридан қутулиб бўлмайди.

Вар.: «Қуён қопқони билан арслонни овлаб бўлмайди». Мажози: «Қучли душманни озгина ҳозирлик ва кам, кучсиз қурол билан енгиб бўлмайди, пухта тайёрланиш керак».

Бўрсикни урган сари семиради.

Урган сари семираиб кетаверадиган бўрсикнинг ўзига хос хусусиятини нназарда тутиб, юкоридаги мақол билан: «Ҳаромтомоқ, текинхўр, тамаъгир одам гап эшитгани, танбиҳ егани, шарманда бўлгани сайин ўзининг ярамас одатини авжига чиқараверади», дейилмоқчи.

Бўш келгани бўри ер.

Вар.: «Алвасти бўш келгани босади». Мажози: «Бўшанг, кўрқоқ, бетадбир, ғайратсиз бўлсанг, душманнинг чангалига тушиб, йўқ бўлиб кетасан. Қўрқма, асло бўш келма, жасоратли ва доворак бўл. Шундагина ҳеч ким сени енга олмайди, сен енгасан».

Бўш омордан — ботмон ғалла.

Бировга куруқ ваъдалар бераверадиган, аммо ваъдасининг устидан чиқмайдиган, бировнинг «қўйини пуч етмоққа тўлдирадиган», «сувга олиб бориб, сугормай олиб келадиган» ваъдабоз, алдамчи, айёр зикна одамларга нисбатан киноя тарзида шундан дейилади.

Бўш қоп тик турмас.

Бу — ўтмишда хизматкорлар тилидан бойларга; хўжайинларга қарата айтилган мақол бўлиб, «Қорни оч одам ишлай олмайди. Олдин унинг қорини тўйгаз, кейин иш буюр», деган маънода қўлланилган. Вар.: «Кепак еган от югуруқ бўлмас».

Бўялган тухумнинг таъми бир.

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйи-

даги афсона билан боғлиқ: Бибихоним мадрасасини қураётган уста минора тепасида туриб, атрофга қарабди. Шунда амир Темурнинг саройига кўзи тушибди. Қараса, Бибихоним шойи-атласга беланиб, сарой ҳовлисида товусдек товланиб юрган эмиш. Устанинг кўнглига: «Оҳ, хотининг бўлса, шундай бўлса экан! Маза-маза подшоларники-да...» деган фикр келибди. Шу пайт иттифоқо Бибихонимнинг ҳам назари устага тушиб, унинг кўнглидан ўтган фикрни авзойидан фаҳмлабди. Кейин дарров ўнта тухумни пиширтириб, ўн хил рангга бўятиб, канизагидан устага чиқарипти. Уста ҳам жуда нозиктаъб, зийрак, донишманд одам экан, шу заҳоти бунинг тағига етибди: «Оббо, Бибихоним мени фаҳмлабди-ку. Бу билан у «Тухум бўялгани билан таъми бир бўлганидек, шойи-атласга белангани ё юпун кийингани билан ҳамма хотин ҳам бир-да» демоқчи. Энди мени Амир Темурга айтиб, ўлдиртиради» деб, қанот ясаб, учиб кетган ва у қилаётган иш қандай қолган бўлса, шундай чала қолган эмиш...

Ваъдага вафо — марднинг иши, ваъдасиз — субутсиз киши.

Чин инсон ҳамиша ваъдасига вафодор бўлмоғи зарур. Бировга берилган ваъданинг устидан чиқмаслик — номардлик ва субутсизликнинг ўзгинасидир. Бирмунча мақоллар шу фикр билан йўғрилган. «Ваъда — олтиндан қиммат»; «Ваъда — тош девордан каттик» (яъни, ваъда — тупрок девордек ёгин-сочинга бардош беролмай, емирилиб, пураб, йиқилиб кетувчи эмас, у бамисоли тош девордек мустаҳкам, чидамли ва бузилмасдир). «Отдан отнинг неси кам, ўзи тарлон кўк бўлса, Эрдан эрнинг неси кам, ваъдасига берк бўлса», «Ваъда — вафоси билан гўзал»; «Лафзи ҳалолнинг юзи ёруғ»; «Ваъдани беришга шошилма, ваъдани бажаришга шошил»; «Ваъда — қуруқ, бажарилса — улуг»; «Ваъдани бузган тўзар»; «Ваъдага — вафо, Вафосизга — жафо»; «Эрман деганнинг ваъдаси — туз, Ваъдаси туз бўлмаса, умидингни уз» (туз «тўғри» деган маънода); «Ваъдага вафо синокли кунда синалади»; Ваъдабоз киши ёлғончи бўлади» («Ана уни ундай қиламан, мана буни бундай қиламан, деб кўпдан-кўп ваъда берувчи одамнинг гапига ишонма, у бари бир бу ваъдаларининг устидан чиқолмайди», дейилмоқчи). «Қуруқ ваъда — бўш оғбор»; «Қуруқ ваъда — пуч ёнғоқ»; «Шўр сувда совун кўтирмас, Қуруқ ваъда корин тўйдирмас»; «Вафосиз йигитдан вафоли ит яхши»; «Вафоли дўст йўлга солар, Вафосиз дўст пайдан олар»; «Вафосизга берилма, Вафолдан айрилма».

Вақ-вақ этар қурбақа, чумолидан дам кутиб.

Вар.: «Чумолининг уйига қурбақа чивин сўраб келибди»; «Чумолидан қўрбақа хайр сўрабди». Мақолларда ишёқмас, дангасалар кўпинча қурбақага, ишчан, меҳнатсевар эса чумолига ташбиҳ қилинади. Бу бежиз эмас, албатта. «Баъзи жондорлар кишга тайёргарлик қилмай, совуқ тушиши билан кавакларга кириб ётишади... Чумоли қишда кун кечирिश учун бутун ёз бўйи инига дон-дун ташийди. Улар аҳил бўлиб меҳнат қилишади. Инни озода сақлашади. Йиққан дон-дунларининг яхши сақланишини кузатиб боришади». Юкоридаги мақолларни ишёқмаслик, дангасалик оқибатида турмуш кечирилмади қийналадиган, алоҳа мажбур бўлгач, бировдан бир нима сўраб, ёлворадиган одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Вақт тоғни емирар, сув тошни кемирар.

Мажози: Табиат қонунига кўра ўтган вақт, ўтган умр ҳар қандай бақувват одамни ҳам қаритади, холдан тойдиради».

Вақтинг кетди — нақдинг кетди.

Инсон ҳаётида вақт энг қимматли саналади. Кўпни кўрган ота-боболар мақоллар ва ҳикматли сўзлар воситаси билан вақтинг ҳар бир дақиқасидан ниҳоятда унумли фойдаланиб қолишга, бирор дақиқани ҳам зое ўт-

«Вактнинг кетди — бахтдан ютдинг»; «Вактнинг кетди — бахтинг кетди»; «Вакт кетди, вақт кетди — Тоғу сари бахт кетди»; «Фурсатни ўтказдинг — ютқаздинг»; «Вақиллаган вақтни ўтказар, Қўлидаги нақдин ютказар»; «Вақт — оқчадур, Ғофил бўлсанг — қочадур»; «Вақтим бўшга кетди, Эрим гўш(т)га кетди»; «Куннинг ғами — саҳардан, Йилнинг ғами — баҳордан»; «Саҳар турмоқ — саодатдир»; «Тонг турганга — тоза ҳаво, Кеч турганга — не раво?!»; «Эрта турмоқнинг хислати кўп»; «Баҳор келди — наҳор келди»; «Келса баҳор, тургил саҳар»; «Кун кўраман десанг, эрта тур»; «Эр киши эрта туради»; «Эрта турган эркакнинг бир ризқи ортиқ, Эрта турган аёлнинг икки ризқи ортиқ»; «Уч кун барвақт турган — бир кун ютар»;

«Эрта турган — иш битирар, Кеч турган — кўп туртинар»; «Кеч ёт, эрта тур, Олти дастани ортиқ ур» (даста — ўғир дастаси). «Эрталабки иш — кўнгилни қилар хуш»; «Эрталабки муштдан ҳам қайтма» (этиқодий тушунчага кўра, эрталаб барвақт турган одамларга фаришталар ризқ улашармиш. Шунинг учун «Эрталаб вақтли туриб, биринчи галда эшигингни очиб кўй», дея насиҳат қиладилар); «Вақт кетига қайтмас, Сув кетига окмас»; «Вақт — учқур куш»; «Вақт — ғанимат, ўтса — надомат» (надомат — пушаймон, афсусланиш, таассуф). «Вақт кутиб турмайди»; «Кун қайтар, замон қайтмас»; «Ўтган умр — чириган кўмир»; «Ёқут билан вақт топилмас, Вақт билан ёқут топилар»; «Йўқолган олтин топилади, Йўқолган вақт топилмайди».

Гавҳар кўп бўлса, қадри бўлмайди.

Вар.: «Шакарнинг ози ширии». Мажози: «Хар бир яхши нарсанинг ҳам ози яхши, қадри бўлади. Кўп бўлса кўнгилга уради, қадри кетади».

Гадой аразласа — тўрвасига зиён.

Вар.: «Ғарибнинг қаҳри — жонига бало». Мажозий маъноси: «Биров сенга бир нима бермоқчи бўлса-ю, сен у нарсани кам деб билсанг, менсимасанг, такаббурилик қилсанг, аразласанг, у одам бермайди кўяди, қайтага ўз ризқингга ўзинг зиён келтирасан холос».

Гадойга бир эшик ёпиқ бўлса, бир эшик очик.

Гадойни биров ҳайдаб чиқарса ёхуд бир эшик қулф бўлса, бошқа бир қанча эшик очик бўлади, ўшалардан ризқини топиб кетаверади. Бу — мақолининг тўғри маъноси. Мажози: «Бирор нарсага муҳтож бўлиб қолган одам сўраб борган одамидан рад жавобини олса-ю, бундан хафа бўлиб қолса, атрофдагилар унга: «Хафа бўлманг, бу бермаган бўлса, бошқа берадиганлар топилади» деб тасалли берадилар.

Гадойнинг хуржуни тўлса ҳам, кўзи тўймас.

Бунда гарчи гадой мисолга олинган бўлса ҳам, бевосита гадойларга нисбатан эмас, балки унча-бунча нарсага, фойдага, мол-дунёга қаноат қилмайдиган, яна бўлсин, яна ҳам кў-

пайсин, деган ниятда ўлган-тирилганига қарамай ҳаракат қилаверадиган одамларга нисбатан қўлланади. Вар.: «Гадойга чориқ берсанг, ямоқлигини ҳам тилайди»; «Гадой бир кечада неча бойир» (ҳаёли билан, дейилмоқчи). «Гадойга оқ халта ҳам бир, кўк халта ҳам бир». Мажози: «Пул, мол кўпайтириш пайига тушган одамга ҳалол ҳам бир, ҳаром ҳам бир, чўнтаги тўлса бас. «Гадой олдида ёнчиқ кавлама» («Ёнчиқ кавласанг, менга бераяптиёв деб ўйлаб, дарров сендан умидвор бўла қолади», дейилмоқчи). «Гадо гадони кўролмайди» («Менга тегадиганини у илиб кетади», деган ҳаёлга боради»; «Гадойнинг душмани — гадой»; «Гадо гадога хайр қилса, худо томоша қилар»; «Гадо — гадога, хайр қилса, худо шодиёнасини қоқар» (Илгари бирор ғалабага эришсалар, бу шодиёна шарафига ноғора-ю, қарнай-сурнайлар чалинади. Мазкур мақолда гадой дейилганда зикна, хасис одам назарда тутилган. Бундай одам бировга ўлақолса бир нима бермайди. Агар берса эди, худо шодиёнасини қоқиб юборади, деб муболага қилинган).

Гап билмаган оғиздан, гапиролмас гунг яхши.

Вар.: «Гап билмаган маърака бузар»; «Гапи гапга ўхшамас, Оғзи гапдан бўшамас»; «Гапи тўмтоқнинг — ўзи тўмтоқ»; «Гапи сассиқнинг — ўзи сассиқ»; «Ириган оғиздан чириган гап чиқар»; «Сўз билганга — минг танга, Сўз билмаганга — хайф санга»; «Гапни гапирса, гапдон гапирсин!» Гап билмаган одам дилидаги мақсадини бировга аниқ тушунтиролмайдиган, натижада биров билан битадиган ишини ҳам битиролмайди.

Бундан ташқари, гап билмаган, яхши ёмон гапнинг фарқига бормайсан, овга коски одам кўпчилик ўртасида сўзлагудек бўлса, ҳамма-нинг эисасини қотиради, ёлқитиради, саттабини келтиради, кайфиятини булади. Шу боисдан: «Гапни гапир-моғи билан, Нонни егин мойи билан» деб насиҳат қиладилар.

Гап кўп, кўмир оз.

Ўтмишда узундан-узоқ қиш кечаларида кўни-кўшниллар, ёр-дўстлар бир уйга йиғилиб, танча атрофига ўтириб олиб, гурунглашардилар. Шунда суҳбат ҳаддан ташқари чўзилиб кетса, уй эгаси ёхуд суҳбатдошлардан бири «ярим ҳазил, ярим чин» қабилида: «Етар энди, вақт ҳам алла-маҳал бўлди, уй-уйларингизга жўна-нангиз энди» деган маънода мазкур мақолни айтарди. Кейинчалик ҳам бу мақол гап ниҳоятда чўзилиб кетган пайтда айтиладиган бўлиб кетган. Вар.: «Иш кўп, темир оз, Гап кўп, кўмир оз»; «Қиш ўчоғи тор, Тур уйингга бор!»

Гапда қанқув ёмон, дардда санчув ёмон.

(қанқув — кесатмоқ, пичинг қилмоқ). Вар.: «Пичир — пичирдан ўт чикар»; «Сўзининг ёмони — пичир, Дарднинг ёмони кичир»; «Сўзининг ёмони — санчик, Дарднинг ёмони — кўёчиқ» (кўёчиқ — тутқанок, эп-ления). Халқимиз ўзининг кўпгина мақолларида сўзлаш одобига қаттиқ риоя қилиш зарурлигини уқдирган. Ўзаро пичирлашиб, ён-атрофдагилардан гап бекитиб, бировнинг орқасидан гапириб, ғийбат қилиш, шунингдек, «юзингда кўзинг борми» демай, биромга кесатиқ қилиб, пичинг қилиб, санчиб-санчиб гапириш — ўтакетган ёмон одат. Халқ «тил учи»да сўзлашнинг ҳам қоралайди: «Кўз учиман кўчма, кўзингга зарар келар, Тил учиман сўзлама, ўзингга зарар келар».

Гапиргандан гапирмаган яхшироқ, гапирувдим, бошимга тегди таёқ.

Бир подшонинг гуниг ўғли бўларкан. Уни ҳеч ким гапиртиролмас экан. Кунлардан бир кун подшо қаролларига: «Ўглимни бир овга олиб чиқинглар, ёзилиб келсин. Зора шундан кейин гапирадиган бўлиб кетса»,— дебди. Қароллар соқов болани олиб, овга жўнабдилар. Улар бир жойда кийикни отишаётганда, бола кийикка ачиниб: «Вой отишаяпти!»— деб юборибди. Қароллар кийикни ҳам отмай, подшо олдига суюнчига югуришибди. Уйга қайтгач, бола яна гапирмай кўйибди. Сабр косаси тўлган подшо аччиғланиб, жаҳл устида ўглининг бошига ҳассаси билан тушириб қолибди. Шунда ўғли: «Гапиргандан гапирмаган яхшироқ, Гапирувдим, бошимга тегди таёқ», деган экан. Кейинчалик бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Уринсиз гапирмаслик, ҳар бир нарсага аралашвермаслик, ҳар бир гапни ўйлаб гапириш зарурлигини уқдирмоқчи бўлганда шу мақолни қўлайдилар. Вар.: «Таъбга гапирган яхши, Индамаган — ундан яхши»; «Гапириб пушаймон егандан — гапирмай доғда қолган яхши».

Гапни гапир уққанга...

Бу мақолнинг тўлиқ варианты шундай: «Гапни гапир уққанга, Жонни жонга сукқанга, Гапни гапириб не-тарсан, Онаси бевақт тукқанга». Мазкур мақолга «Онаси бевақт тукқан» ибораси сингдириб юборилган. Бунинг маъноси шундай: Одатда совлиқлар бир вақтда қочиб, бир вақтда — баҳорда кўзилайдилар. Аммо, бевақт қочиб қолган совлиқ қишда, яъни бевақт туғиб кўяди. Бу бевақт туғилган кўзини «ҳарамза», «ҳарамзода» деб атайдилар. Мажозда аҳмоқ, ярамас одамни шу ҳарамза кўзига нисбат бериб, онаси бевақт тукқан, деб атайдилар. Юқоридаги мақол билан: «Гапни уқадиган, жон қулоғи билан тинглайдиган ва илтимосинг-

ни рад этмайдиған одамга гапир. Ярамас, ахмоқларга гапириб ҳам ўтирма, барибир уқдиролмайсан, гапинг зое кетади», демоқчи бўладилар. Бу фикрни куйидаги мақоллар қувватлайди: «Ўғит бер — ўғит олганга, Насихат қил — қулоқ солганга»; «Ялқовга юк юклатма, Ахмоққа ақл ўргатма»; «Ахмоққа ақл ўргатиб бўлмас»; «Ахмоқ ўзи билмас, Билганнинг сўзига кирмас»; «Дала-тузни сув олса — кўнғир ғознинг тўшидан, Қулоқсизга сўз айтсанг — қулоғининг ташидан»; «Ит ялоғида банд бўлмас, Ахмоқ қулоғида панд бўлмас»; «Телба қулоғида панд бўлмас, Кўйнинг оёғида банд бўлмас» (одатда от, эшакнинг оёғини боғлайдилар-у, кўйнинг оёғига банд солмайдилар. Банд унинг бўйнида бўлади); «Ахмоққа айтган билан гап укмайди, Харсанга қоққан билан миҳ ўтмайди»; «Тошга ёмғир кор этмас, Ахмоққа сўз кор этмас»; «Мўх-мўх» деса, кўй ҳам тушунади, «Кўй-кўй» деса ҳам, ахмоқ тушунмайди»; «Бир ақлсизга ақл бергандан — Қоф тоғини эгов билан ун қилган осон»; «Ақллига сўз айтсанг, укиб олар, Ахмоққа сўз айтсанг, ақлинг қолар»; «Ақллига сўз айтсанг, кўп кечикмай битади, Ақлсизга сўз айтсанг, сув тагига кетади»; «Оқма қулоққа айтсанг, оқиб кетар, Қуйма қулоққа айтсанг, куйиб олар»; «Ёмонга айтган сонсиз сўзим, Келмасга йиғлаган эсиз кўзим» (келмас деганда ўлган одам назарда тutilган); «Ўликка йиғлаган эсиз сўзим, Нодонга сўз-раган эсиз сўзим»; «Сангровга айтган эсиз сўзим, Ёмонга қараган эсиз кўзим» (сангров — қар қулоқ); «Уқмасга айтма, тўлмасга қуйма, тўймасга берма». Эй кўнғил, одам хаёл айлаб, дема нодонга сўз, Чунки ул инсон эмас, топсанг дегил инсонга сўз. Сўздур инин кўнғилида бир гавҳари қиймат баҳо, Они хор этма, дебон ҳар хуши йўқ ҳайвонга сўз (Оғаҳий).

Гапни оз сўзла, ишни кўп кўзла.

Қуруқ гап гапиргандан кўра амалий иш қилиш зарурлигини, бу эса

кишига фойдадан ҳоли эмаслигини уқтирувчи бу сингари мақоллар кўп: «Тилинг сўзда бўлса ҳам, кўлинг ишда бўлсин»; «Тилинг сўзласин, кўлинг ишласин»; «Гап кўп жойда иш оз бўлур»; «Кўп гапиргандан кўп иш кутма»; «Қўл билан қилар ишни тил билан қилиб бўлмас»; «Гап билан шошма, иш билан шош»; «Гап билан мақтанма, Иш билан мақтан»; «Сўз тўйғизмайди, иш тўйғизади»; «Тилинг билан дов кўтаргунча, Ишинг билан донг кўтар»; «Гап билан ваъда берма, Иш билан далда бер»; «Ҳар кунги ваъзхонликдан — бир кунги жонбозлик яхши»; «Кўп гапдан оз бўлса ҳам иш яхши»; «Мингта чиройли сўздан — битта хунук иш яхши».

Гапнинг тагини гап очар.

Вар.: «Гапни кавласанг, гап чиқар»; «Гапдан гап чиқар, чўпдан — хас». Одатда кишига номаълум бўлиб, сир бўлиб келаётган нарсанинг сабабини, асл моҳиятини бирор киши атайлаб ёхуд билмасдан айтиб қўйган сўз очади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, киши сўраб-суриштириб, гапнинг «тагини кавлаб», ўзига мавҳум бўлиб келган нарсанинг тагига етиб олади. Мазкур мақоллар шундай ҳолларда қўлланилади.

Гидам сотсанг, қўшнингга сот — бир чеккасида ўзинг ўтирасан.

Мажозий маъноси: «Бирор нарсанингн сотадиган ё бировга теккига берадиган бўлсанг, нотанишга, етти ёт бегонага эмас, ўз танишларингга, яқинларингга, қўни-қўшнингга сотганинг ё берганинг маълум. Чунки улар бу нарсани ҳар кўрганда сени эслайдилар, сендан миннатдор бўладилар, вақти келиб ўша нарсанинг фойдаси ўзингга ҳам тегиб қолади».

Гина — адоватнинг қўшниси.

«Бўлар-бўлмас нарсага бировдан гина қилиб, кек сақлаб юрма. Бундан икки ўртага совуқлик тушиши, ҳатто адоват, душманлик пайдо бўлиб,

қўшилмасиз ҳоллар юз бериши ҳам мумкин», дейилмоқчи. Вар.: «Кеккич бўлма, эпчил бўл»; «Гина қилган оғайнидан умид йўқ»; «Гинали даст - адоватли душман».

Гоҳ пирдан, гоҳ муриддан.

Пир — эшон, диний мазҳаб бошлиғи, диний раҳбар. Мурид — пирга эшонга ихлос қўйиб, унга қўл берган одам, мухлис, шоғирд. Пир, эшонлар муридларининг ҳисобига яшашар, турли йўллар билан улардан бир нима ундиришар эди. Муридлар вақт-вақти билан пирнинг ҳузурига келиб, у-бу нарса бериб кетишарди. Баъзан муридлар бирмунча вақт келмай, ҳаяллаб кетсалар, «ўрганган кўнгли ўртанган пирнинг ўзи уларни излаб топарди. Шунда мурид: «Ие, пирим, овора бўлибсиз-да», деса, у: «Ҳа, зиёни йўқ, келиб-кейтиш навбати гоҳ пирдан, гоҳ муриддан-да» деб, хижолатини яшириб қўяқоларди. Ёши катта одам ўзидан кичик одамни ёхуд юқори мартабадаги одам ўз қўл остидаги одамни бирор сабабга кўра (масалан, у сафардан қайтиб келганда; бетоб бўлиб ётганда ва ҳ.к.) кўргани келса-ю, мезбон бундан хижолат тортиб, ноқулай аҳволга тушса, мажозий маънода юқоридаги мақолни айтадилар. Вар.: «Замона охир бўлса, пир муридни ўзи излар»; «Гоҳ хўжадан, гоҳ фуқародан».

Гул бўлиб туғилиб, сассиқ алаф бўлиб яшама.

Вар.: «Каптар бўлиб туғилгансан, қарга бўлиб ўлма»; «Гўнг қарга бўлиб минг йил яшагандан шер бўлиб бир йил яшаган афзал». Булар билан: «Инсон боласи туғилганда пок бўлиб, туғилади. Аммо баъзилар ўз ҳаётлари давомида инсонийлик шайнингга нолайиқ ишларни қилиб, покоч бўлиб, одамлар ўртасида ёмон яшай, шу ёмон ном билан ўлиб кетадилар. На тирикликда ва на ўшандан сўнг эл-юрт орасида зигирчи қалр-қимматлари бўлмайди. Сен бундай қилма, инсонийлик шаънига доғ туширма. Ҳамма қатори оқ бўлиб

туғилгансан, қора бўлиб ўлма», деган маънода насиҳат қиладилар.

Гул — даста-даста, гул бермаган — нокаста.

Қадимий одамга кўра, гулзорга келиб, гул сўраган кишининг сўзини ерда қолдиришлик қаттиқ айб саналади. Мазкур мақолни бирор нарсаси ортиб-тортиб ётган бўлишига қарамай, сўраб келган одамга бермайдиган нокаста одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Гул тиконин захри ёмон, қизмонанднинг қаҳри ёмон.

Халқ назарида киз деган ипакдай майиш, ифбатли, ориятли, ширинсухан бўлмоғи зарур. Бундай кизларни «Пардали киз — парига тенгсиз», деган мақол билан мадҳ этадилар. Аксинча, кизларнинг қўпол муомалали, ориятсиз, шарттали, «бетга чопар», қаҳр-ғазабли бўлишини сира-сира ёқтирмайдилар. Юқоридаги мақолда шу нарса ўз аксини топган.

Гул тиконсиз бўлмас.

Мажозий маъноси: «Ҳар қандай яхши нарсанинг ҳам бир ёмон томони бўлади, машаққатсиз роҳат йўқ». Тиконсиз гул бўлмас, оғусиз — бол»; «Бол бор ерда — ари бор»; «Гул тиконсиз бўлмас, Сафо — жафосиз» (сафо — хурсандчилик кайфияти; хузур, гашт); «Тиконсиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз хунар бўлмас»; «Гулга боқ — тиконни кўр, ёрга боқ — жафони кўр»; «Гулни гул дерму киши, Гулнинг тикони бўлмаса, Ёрни ёр дерму киши, Ёрнинг жафоси бўлмаса»; «Гул тилаган хор жафосин чекар, Кимки асал еса, арис чакар» (хор — тикон); «Гулни севган — тиконига ҳам чидайди»; «Асални яхши кўрган — арасидан кўркмас» «Жафосиз вафо йўқ»; «Жафосини тортган — вафосини топади».

Топмадук гулранг жоми бехумор,
 эй боғбоң,
 Вахки, бу гулшан аро гул бутмас
 эрмиш хорсиз
 (Навоий).
 Дедимки, ракибимни қошингдин
 кўтар, айтур:
 Бир гул қони ким, олдида юз хор
 топилмас
 (Лутфий).
 Ҳар шакарнинг талхи бордур, ҳар
 тиконда гул битар,
 Ҳар ғамнинг бир шоди бор, бехуда,
 эй жон, ғам ема
 (Сайёдий).
 Тикансиз гул, садафсиз дур,
 машқатсиз хунар бўлмас,
 Риёзат тортмагунча ёр васлига етиб
 бўлмас
 (Машраб).

Гулсиз булбул — унсиз булбул.

Мажозий маъноси: «Ёрсиз киши чехраси очилмай, ўйнамай-қулмай, доимо ғамгин бўлиб юради», Вар.: «Гул очилмаса, булбул сайрамас»; «Ҳар ким беёрдир — бемордир».

Гумон имондан айирар.

Вар.: «Гумон дўстни дўстдан ажратар»; «Гумондор кўнгилдан гумон аримис»; «Гумонсираган — ҳадик-сирар». Маъноси: «Агар киши би-

ровдан гумонсираб қолса, унга бўлган имон-ишончини йўқотади. Шунинг учун бировдан, айниқса ўз яқинларидан, ёр-дўстларидан бўлар-бўлмасга, бесабабдан-бесабаб гумон қилавериш яхши эмас».

Эллар ҳой, мажнун тоғнинг,
 Бошидан туман кетмасмиш.
 Шубҳага мойил бўлганнынг
 Кўнглидан гумон кетмасмиш
 (Махтумқули).

Гўшт олишни билмайман, ёғ-ёғидан кесиб бер.

Бу мақол айёр, анойи, мугамбир одамлар тилидан айтилган ва шундай одамларга нисбатан истехзо, киноя тарзида қўлланади.

Гўшт суяксиз бўлмас, шולי — курмаксиз.

Вар.: «Бугдой ичида қорамуги ҳам бўлади». Қорамуг — бугдай орасида ўсадиган гиёҳ, унинг дони аччиқ, тахир бўлади. Агар териб ташланмаса, урни ҳам аччиқ ва тахир қилиб қуяди. Мазкур мақоллар: «Ҳар қандай яхши нарсанинг ҳам бир камчилиги бўлади» ёхуд одамлар орасида ёмон одамлар ҳам бўлади», деган маънода қўлланилади.

Давлат — оғиз бирликда.

Давлат — бу ерда «бойлик, омад, муваффақият, бухту иқбол» деган маънода келтирилган. Мазкур мақол билан: «Хоҳ оилада бўлсин, хоҳ жамоатда бўлсин, бир-бирини тўғри тушуниб, бир ёқадан бош чиқариб, бир оғиздан сўз чиқариб, иттифок бўлиб, бир-бирини қўллаб-қувватлаб, иноқликда иш кўриш — катта давлат, муваффақият негизи», демокчи бўладилар.

Давлат куши кўнса чивин бошига, семурғ келар кунда унинг қошига.

Афсонавий тушунчага кўра, қадим замонларда агар подшо ўлиб, юрт подшосиз қолса-ю, унинг меросхўри, яъни фарзанди бўлмаса, «давлат куши» деб аталмиш бир кушни бирор ердан учуриб юборарканлар. Бу куш учиб бориб кимнинг бошига кўнса (у одам бойми, камбағалми, эркакими, аёлми, каттаки, кичикми, кўрми, карми, соқовми, чўлоқми ва ҳ. к. бундан катъи назар), ўша одамни олиб келиб, юртга подшо қилиб кўйарканлар. Семурғ — Қоф тоғида яшовчи афсонавий куш. Уни «Анқо», деб ҳам атаганлар. Юқоридаги мақол билан мажозан: «Агар киши бирор амалга минса ё катта бир бойликка эга бўлиб қолса (у жисмоний ё ақлий тарафдан заиф бўлишидан қатъи назар), ҳамма (дагга ундан жисмонан катта, ақлан устун бўлганлар ҳам) унга келиб бош эгади, бўйсунди, фармонига муносивр бўлиб туради», демокчи бўладилар. Вар.: «Олти яшар отга минса, Олтмиш яшар салом берар».

Давлат ҳам — эгиз, маҳнат ҳам — эгиз.

Бунда ҳам «давлат» — «бойлик, омад, муваффақият, бахту иқбол» маъносида, «махнат» эса — «машаққат, ғурбат, омадсизлик, бахти қаролик» маъносида келтирилган. Кишилар: «агар одамга бир омад келса, устмауст (яъни, эгиз-эгиз, қўшалоқ-қўшалоқ бўлиб) келаверади, агар одам машаққат, омадсизликка бир йўлиқса, кема-кет йўлиқаверади», деган тушунчада бўлганларки, мазкур мақол ана шунинг маҳсулидир. Аслида эса, баъзи одамларда бўлиб турадиган бу ҳол — ҳаётини қонуният эмас, балки тасодифий ҳолдир.

Даврадан жим чиқиб кетишлик ҳам — донолик.

«Бирор жанжалли суҳбат даврасида гапга аралашмай, ўз бошига ўзи ғалва орттирмай, жимгина чиқиб кетган киши ақлли, доно одамнинг ишини қилган бўлади», дейилмоқчи.

Давринг кепти — сур бегим, давронинг кепти — ур бегим!

Ўтмишда бу мақолни «қамчисидан қон томадиган», қўл остидаги хизматкорларни уриб, сўкиб, қон қақшатадиган бек, ҳоким ва амалдорларга нисбатан, аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.

Дадам беради чолларга, чоллар яхши болларга.

Инқилобдан илгари ислом таълимотининг ва шариятда қонунлаштирилган тартиб — қондаларнинг зарарли томонларидан бири шу

эдики, қизлар жуда ёш пайтидаёқ, ҳали балоғатга етмасиданоқ эрга (кўп ҳолларда пулдор чолларга) бериб юбориларди. Шариат қизларни тўққиз ёшдан балоғатга етган деб ҳисобларди. Бу нотўғри таълимот ўта реакцияни характерга эга бўлган бирмунча мақолларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Масалан: «Дарё тошса кенг бўлади, Қиз ўн бешдеан ошса, ҳайвон билан тенг бўлади», деган мақол ҳам мавжуд эди. Шариат қизларни сотишга ҳуқуқ бергани учун уларни ўз оталари, ака-укалари пул, мол баробарига сотиб юбораверардилар. Айрим кишилар ўз жигарбандлари бўлиш, қизни сотиш ҳисобига баъзан қатта бойликка эга бўлишни, баъзан эса кемираётган қийин турмушларини бир оз бўлса ҳам енгиллаштиришни ўйлаганлар. Улар ўзларининг бу ниятлари йўлида қизнинг хоҳиши билан ҳисоблашмаганлар, «қизлар турмушга чиқаётганда шунақа кўз ёши қилаверадилар-да» деб, уларни мажбуран узатиб юбораверган. Бу фикрга қуйидаги мақоллар далил бўла олади: «Йиғлаб-йиғлаб эрга борар, Қиздин айёр қайда бор?!»; «Туганчагин тугиб турган тайёр қиз йиғлаб-йиғлаб эрга борар, айёр қиз». Хотин-қизларга нисбатан бундай ёвузларча муносабат натижасида ҳаётда кўплаб кўнгилсиз воқеалар, фожиалар содир бўлган. Айниқса, тенгсиз, никоҳ натижасида минг-минглаб ёш қизлар майиб бўлиб, қолганлар, айримлари эса ҳар хил касалликларга мубтало бўлиб, ҳаётдан кўз юмганлар. Бундай ноҳақлик ва адолатсизлик дастидан зор-зор йиғлаган хотин-қизлар ўз оғзаки ижодларида, айниқса қўшиқ ва мақолларида ўзларининг оғир қисматларини ёрқин ифода этганлар: «Ўлганимнинг кунидан чолга тегиб бораман»; «Этагимми» енгимми, Уша менинг тенгимми?»; «Ўн тўртимда хотин бўлдим, Ўттизимда ўтин бўлдим»; «Аввал эдим гул тувак, Охир бўлдим ит тувак»; «Аввал эди гул тувак, Отиб урди — кул-кумак»; «Оғзимда ошим, Кўзимда ёшим»; «Сиртим бутун, Ичим тутун»; ва б. От боғладим харига, Харидан ҳам нарига, Отам мені сотдилар, Ўзи-

дан ҳам қарига; Араванинг тагида бир боғ похол, ёр-ёр. Куёв почмак сўрсанг, Пахлоқ соқол, ёр-ёр (Халқ кўшиғи). Қизлар ўзи тенг-тўшлари билан турмуш қуришни орзу қилганлар. «Чолнинг кулчасидан йигитнинг қамчиси яхши». Халқ оммасининг илгор дунёқарашдаги вакиллари моддий манфаат йўлида ёш қизларни сотишдек ярамас ва шармандали одатни қаттиқ қоралаганлар, унинг аянчли оқибатини кўрсатганлар: «Эрта пишган олма эрта чириydi»; «Бот очилган гул бот сўлийди».

Даланинг кўкига ишонма, одамнинг — пўкига.

Вар.: «Кўкини кўриб, кўксингни керма». «Экиним кўм-кўк бўлиб ўсапти-ю, деб унинг кўкига ишониб, шу билан мактаниб юрма. Ҳосил унинг кўкига боғлиқ эмас. Бепарво бўлиб юрмай, экинингга қайта-қайта ишлов беравер, шундагина кутган ҳосилингни ола оласан», дейилмоқчи.

Дамачининг қовунини емабсиз — дунёга келмабсиз.

Дамачи — Тошкент яқинидаги (ҳозирги Калинин районидаги) бир қишлоқ. Ҳасанбой хусайинси, Қува анори, Варганза узуми, Марғилон турупи, Оққўрғон анжири билан қадимдан машҳур бўлгани каби Дамачи шириншакар қовунлари билан машҳур эди. Юқоридаги мақолни кўпроқ дамачилик декқонлар қовун сотаётганда ёхуд ўз қовунларини бировга таърифлаганда айтардилар.

Дангасанинг иши битмас, ёз келса ҳам қиши битмас.

Халимиз ўзининг бир қанча мақолларида ишқмаслик ва дангасаликни, ялқовлик ва эринчокликни энг ёмон иллат сифатида қаттиқ қоралайди, ишламай-кучламай, бекор лақиллаб юрувчи шахслар устидан кулади, ишқмасликнинг оқибати ёмон бўлишини кўрсатади: «Ялқовнинг ёви — юмуш»; «Ялқовга

«Дүг соясн ҳам — юк»; «Дангасага
 «Тона тепа бўлиб туюлади»;
 «Эринчокнинг оғзини ит ялайди»
 («Эринчок овқатлангач, лаби-лун-
 «ида қолган юқи-юрумини ит келиб
 «таса, «Тур кет!» дейишга ҳам
 «ринади», дейилмоқчи); «Арғумоғим
 «иргак отди, Лойни кўриб тап-
 «па ёгди»; «Дангасанинг важи кун.
 «Оҳангсизнинг авжи кўп»; «Ўтлоқда
 «бедана кўп, дангасада баҳона»;
 «Шотининг погонаси кўп, Ялқовнинг
 «баҳонаси кўп»; «Ишёқмасга — ич
 «оғриги баҳона»; «Ўроқчининг ёмони
 «ўроқ танлар» («Жарна вақт ўтса-ю,
 «камроқ ишласам, деган максатда
 «ўроқ танлайди», дейилмоқчи).
 «Ишёқмас мардикор кетмон тан-
 «лар»; «Ёмон косиб бизгиз танлар»
 «Туяқушга «уч» десалар, «мен туя-
 «ман» дебди, «бўлмаса юк кўтар»
 десалар, «мен қушман» дебди»;
 «Ялқов хотинга боласи борлиги —
 «баҳона» (Одатда хотинлар бирор
 «ерга — тўйга, зиёфатга, маъракага
 «борсалар, кўпинча (айниқса ёш бо-
 «лалилар) ўз болаларини ҳам бирга
 «олиб борадилар. Агар борган
 «ерлари қариндош-уруғлари ё яқин
 «тавиш-билишлариники бўлса, хиз-
 «мат қилишлари, уй эгасига кўмак-
 «лашишлари керак бўлади. Бу мақол-
 «да: «Шундай пайтда ялқов хотин
 «боласига қараган бўлиб, ўзини
 «ишдан олиб қочади», дейилмоқчи.
 «Ишёқмасга гап юқмас»; «Эринчок
 «эшикка қисқа, от ёллайди» («Яқин-
 «гина ерга ҳам пиёда боргиси
 «келмай, пул бериб, от ёллайди»,
 «дейилмоқчи).
 «Эринчокнинг дўпписи ерга тушса,
 «пул бериб олдиради»; «Ялқовнинг
 «кўли кўйнидан чиқмас», «Эринчок-
 «нинг кўли етмас, Кўли етса ҳам иши
 «бигмас»; «Эринчокнинг кўли қисқа,
 «Эринмаганнинг — йўли», «Ялқов
 «иш буюрар», «Ялқов ўтирган
 «орда ўтин ёради»; «Кўли билан
 «қопла юлмаган — оғзи билан ўроқ
 «урин»; «Ялқов ётолмайди, Ётса
 «турмайди», «Эринчок ирганиб
 «турушса, сигир саккиз тўйиб, хў-
 «ни тўққиз тўяди»; «Эринчок экин-
 «чилар эринмаган машоқчи ўзи-
 «ди» (машоқчи — ғалла ўриб-йиғиб
 «олинган майдонда ерга тўкилиб
 «олинган дон-дунни битталаб териб

олувчи); «Қамчилатган югурук —
 «эмас» (ўзи хоҳлаб, ўзи билиб, дар-
 «ров у-бу ишга чаққонлик билан кири-
 «шиб кетақолмай, ҳадеб гапиртира-
 «верадиган, «уни қилгин-бунни қил-
 «гин», деб қисташга мажбур қилади-
 «ган ишловчи эмас», дейилмоқчи);
 «Қашангни қамчиламаса, юрмас»
 (қамчилаб турмаса юрмайдиган
 «отни «қашанг дейдилар); «Эринчак-
 «нинг эртаси кўп»; «Дангасанинг
 «гапидан бол томади»; «Гап де-
 «санг — қоп-қоп. Иш десанг — ола-
 «тодган топ»; «Гап десанг — қон-қоп,
 «Иш десанг — бетоб»; «Дангасага
 «иш буюрсанг, отангдан яхши насихат
 «қилади»; «Ўтмайдиган киш борми,
 «Битмайдиган иш борми?!» (бу мақол
 «дангаса тилидан айтилган бўлиб,
 «дангасанинг ўзига қарата киноя тар-
 «зида қўлланилади); «Ёз бор, киш бор,
 «Дангасада на иш бор?!» «Ишликнинг
 «иши битар, Ишсизнинг куни ўтар»;
 «Иши йўқ ит суғорар» (Одатда отни,
 «эшакни, сигирни ва б. суғорадилар-у,
 «аммо ҳеч вақтда итни суғормай-
 «дилар. Мазкур мақол билан «Фой-
 «дали иш қилишдан ўзини олиб
 «қочадиган, эринадиган одам зери-
 «киб, нима қиларини билмай, қа-
 «ёкдаги бўлмағур, кераксиз, фойда-
 «сиз нарсалар билан машғул бўла-
 «ди, демоқчи бўлганлар). «Иши йўқ
 «эшак хўрқитар»; «Иши йўқ чивин
 «тутар»; «Иши йўқ иш топар — Иштон
 «солиб, бит боқар»; «Эрмаги йўқ
 «энасиникида сигир соғар»; «Эрин-
 «чок, эринчокқа отасининг соқоли —
 «ўйинчок»; «Ишсиз — иягин уқалар»;
 «Эринмаган эринчак эгагин уқалар»;
 «Ишчан келса — иш битар,
 «Ялқов келса — иш йитар»; «Ишсиз
 «келиб, ишликни ишдан кўяр»; «Иш-
 «чан ерни яшнатар, Ялқов ерни
 «қақшатар»; «Ишчанни ишга чақир,
 «Ишёқмасни ошга чақир» (ишчан
 «одамни ишга чақирсанг, у ишингни
 «қойил қилиб бажараб беради. Бун-
 «дан сен ҳам хурсанд бўласан,
 «унинг ўзи ҳам. Дангаса эса ишни
 «хушламайди, бирор иш буюрсанг,
 «эринади, энасиси қотади, бир тўққиз
 «баҳони қилади, қайтага ўзининг
 «дилиг гаш бўлгани қолади. Шунинг
 «учун дангасани тайёр ошга чақир-
 «санг чақир-у, аммо ишга чақира
 «кўрма», дейилмоқчи). «Иш деса-ай-

ёр, Ош деса — тайёр»; «Тайёрга айёр»; «Иш деганда — нофармон, Ош деганда — жон қурбон» (нофармон — бўйсунмовчи, итоат қилмовчи); «Иш деса — огрийди ошиқмошигим, Ош деса — тайёр катта қошигим»; «Қули-қули, ош қули, Иш десаңг. огрир бош-қўли»; «Ош деса — култ-култ, Иш деса — килт-килт»; «Ош деса — чопар, Иш деса — қочар»; «Ош десаңг — ботир, Иш десаңг — ётир»; «Ошга қўноқ, Ишга нўноқ»; «От бўлсанг-у, кишнамасанг, Одам бўлсанг-у ишламасанг» (Буни ўтакетган ялқов, ишёқмаснинг тилидан айтилган); «Ишчан тилаги — тонг ота қолса, Эринчак тилаги — кун бота қолса»; «Аҳмоқ қулгига тўймас, Ялқов — уйкуга»; «Ош бўлса-ю, иш бўлмаса, Ёз бўлса-ю, киш бўлмаса»; «Кундакунда тўй бўлса, Ҳафтада ҳайит бўлса, Ўртада бир кун бўлса, У ҳам жума бўлса» (илгари жума куни дам олиш куни ҳисобланган. Бу кейинги икки мақол ҳам ялқол, дангасалар тилидан айтилган бўлиб, уларга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўлланилади); «Ҳаёсизга ҳар кун — ҳайит»; «Орсизга — олти кун ҳайит»; «Ишчанга йилда байрам, ялқовга кунда байрам». «Ишчан бахтин ишидан излар, Ялқов бахтин кишидан излар»; «Ишёқмасга — ит боқмас»; «Бехорчидан ит ҳам безор»; «Бекордан худо безор»; «Хушёқмасни худо хушламас»; «Бекор, бекорнинг қилмиши — озор»; «Ялқов элга ор келтиради»; «Эринчак элга сиғмас, Пушаймон жойига тушмас»; «Эринчакни эл суймас»; «Эринчакни эр олмас»; «Эринчок қиз эрдан қолар»; «Қизнинг анқовидан сақласин, Ўғилнинг — ялқовидан»; «Отнинг ёмони — суринчак, Одамнинг ёмони — эринчак» (суринчак — қокилувчан); «Ялқов — ўзига ёв»; «Ялқовнинг оши — ёвгон»; «Ётар қурсоққа — ёрти нон»; «Ётган ҳуқизга ем йўқ»; «Дангасанинг қосаси оқармас»; «Ишёқмас — роҳат топмас»; «Эринган икки ишлар, Охири бармогин тишлар»; «Ялқовлик хасталик келтирар»; «Ялқовликни бозор олмас, Бозор олса ҳам мазор олмас»; «Эринчоклик — бошга бало келтирар»; «Дунёда ким ўлади — бир

кўнгилчак, бир эринчак» (Кўнгилчак одам ҳар ким нима деса, шуни қилавериб, ҳолдан тойиб ўлади. «Эринчок одам эса меҳнат қилмай, маблағ топмай, кишиларнинг қўлига қарам бўлиб, маҳтожликда ўлиб кетади», «Ишчанлик тўрга тортар, Ялқовлик гўрга тортар» (Ишчан одам эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, ҳар ерга борса, уни иззат-ҳурмат қиладилар, тўрга таклиф этадилар. Ялқов, ишёқмас, дангасалар эса эл кўзига ёмон кўриниб, хор-зорликда яшаб, дунёдан ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетадилар», дейилмоқчи); «Ялқов бойимас, суқ семирмас»; «Ғайратлининг оғзи мой, Ғайратсизнинг холи вой»; «Бахт ялқовга бегона»; «Дангаса дамин есин, Ишлашнинг ғамин есин»; «Дангасага раҳм қилсанг, дангаса кўпаяр»; «Ишёқмасни қолдирма, Обрўингни олдирма!»

Дарахт бир жойда кўкаради.

Бу мақол билан: «Ҳаётингни ўтказиб турган ерингнинг шарт-шароитига кўник. Агар бу шарт-шароитларни ёқтирмай, иссиқ ўрнингни ташлаб, яхшироқ ерни қидириб кетсанг, барибир қадр-қиммат топа олмайсан. Ўз еринга қаноат қилсан, бора-бора, қамолга етасан, шундайликча қолиб кетмайсан, биринг икки, ёмонинг яхши бўлади», деган маънода насихат қиладилар. — Дарахт бир жойда кўкаради, — деб насихат қилади Олахўжа. — Отанг раҳматлик умр бўйи шу ердан бир қадам жилган эмас эди. Сен дайди бўлиб қолдинг дейди. (П. Турсун, Ўқитувчи)

Дарахт кесувда арра-болта дўст бўлур.

Мажозий маъноси: «Ёмонлар бир-бирларига зид, рақиб бўлиб юрсалар ҳам, кези келиб бирор ғанимат ўлжа топилиб қолса, уни ўзлаштириш мақсадида бир-бирлари билан инюклашиб, бир-бирларига кўмаклашадилар»,

Дарахт соп бермаса, болта кесолмас.

• Дарахтнинг ўз ёғочи болтага соп бўлиб, тагидан кулатгани каби юрт ичидан чиққан сотқин душманга сир-асрорни маълум, қилиб, юртнинг душман томонидан забт этилишига кўмаклашади», дейилмоқчи. Вар.: «Ёғочнинг понаси ўзидан бўлади» (Бунинг тўғри маъноси шуки, ёғочнинг ўзидан чиққан пона ўзини ёришларига ёрдамлашади).

Дард бошқа, ажал бошқа.

Касалга чалинган одамга шу мақол билан далда ва тасалли берадилар, унга умид бахш этадилар. Вар.: «Иссиқ жон иситмасиз бўлмас»; «Дард берган — дармон ҳам беради»; «Дард — меҳмон, Тана — кўрғон».

Дарддан қутулиш осон, датдан қутулиш қийин.

Киши бирор дардга йўликса, дори-дармон қилиб, ундан қутулиши мумкин. Аммо кишига дат, (яъни, доғ, ёмонлик доғи) тегса, ундан қутулиши қийин, аксарият холларда ўла-ўлгунча қутулмайди.

Дарди борнинг дармони йўқ.

Дардга чалинган кишининг оғир аҳволини ифода этувчи бу мақолнинг бир қанча варианты бор: «Дард келганда дармон кетар»; «Боши оғриганга — олам қоронғу»; «Дунёда ким ғариб? — Дардли ғариб»; «Дарднинг қатта-кичиги бўлмайди»; «Оғригинг қаерда бўлса, жонинг ўша ерда»; «Оғриган жойдан қўл кетмас»; «Касалга асал ҳам бемаза туюлади»; «Кексаликда ёпишса касал, На буламиқ ёқар, на асал» (буламиқ — боғчаларга қилиб бериладиган ним-дир холвайтар); «Оғриқ атон чирар» (атон — бичилган туя. Бу ай туя бошқа туялардан кучли бўлади. Мажози: «Касаллик ҳар қандай зўр, кучли одамнинг ҳам

ҳолини танг қилиб, дармонсизлантириб қўяди»); «Дард дилни пашшадек қилар»; «Дармони йўқнинг — армони кўп»; «Дард мита еган бугдойга ўхшайди»; «Дард томирни ейди, Ҳасрат — умрни»; «Дард тортмаган — оғриқни билмас»; «Дард кетганда уйку келади»; «Дард дармон билан тарқалади»; «Дардни бардош енгади».

Дардим бор — дардкашим йўқ, ғамим бор — ғамкашим йўқ.

Бир нарсадан қийналиб турган, аммо ёрдам қилувчиси бўлмаган одам бировга ўз аянчли ҳолидан зорланганда шу мақолни қўллайди.

Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлмасин.

Ўзи меҳнат қилмай, ўз тирикчилиги учун зарур бўлган моддий неъматларни ўзи ишлаб топмай бировдан тама қилиш, тилаш, қарз сўраш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисобига яшаш — ўтакетган ёмон хислат ва текинхўрликдир. Бирмунча мақолларнинг ғоявий мазмуни ана шунга қаратилган: «Олимсоғинг бўлса бўлсин, Беримсоғинг бўлмасин»; «Аччиқликда мурч аччиқ, Мурдан ҳам бурч аччиқ» (бурч — «қарз, қарздорлик» маъносида ишлатилган); «Қарздорлик — қаҳри худдо»; «Қарз берувчи — арслон, Қарз олувчи — сичқон» (Бу мақолда қарз берувчи одам мардлик тимсоли бўлмиш арслонга, қарз олувчи одам эса пасткашлик, тубанлик, текинхўрлик тимсоли бўлмиш сичқонга ташбиҳ қилинган); «Қарзинг кўп бўлса, мурғ мусаммо е!» (Бу мақол билан ўз ҳолига, имкониятига яраша иш кўрмайдиган, қарзга ботиб кетган бўлса, ҳамки, қатта-қатта ейдиган одамнинг устидан: «Қарзинг кўп бўлса, парранда гўшти е, яъни яна ҳам кўпроқ харажат қилавер», деган маънода истеҳзо билан кулади-лар); «Бурчи кўпнинг — бурди йўқ» (қарзи кўп одамнинг бурди бўлмайди. У ҳар кимдан озми — кўпми қарз олаверади-да, вақтида тўлай

олмай, ёлгон гапириб, важ-корсонлар килавериб, ахири сўзининг бурди кетиб, беобрў бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Қарздорнинг чўнтаги ёлгонга тўла»; «Қарздорнинг ёлғони чўнтагида болалайди» (чунки у «бугун бераман, эрта бераман» деб алдайверади, галга солаверади); «Қарздорнинг чўнтаги тешик»; «Қарз олган қочар, Қарз берган қувар»; «Олимсоқ кечикса, оёқ чиқазади»; «Қўл билан бераман, Оёқ билан бораман»; «Қарз олмоқ осон, бермоқ қийин»; Қарзинг учун кайғир, оладиганинг қочмас»; «Қарз, қарзни бериш — фарз»; «Қарз олиб тўйингандан, оч ётиб ухлаган яхши». Бу каби мақоллари билан ота-боболар бировдан мумкин қадар қарздор бўлмасликни, ўзинга ва бола-чақасига керакли нарсаларни ўзи меҳнат қилиб топиши зарурлигини уқтирганлар.

Дардсизга дардингни айтма.

Вар.: «Боши оғримаганнинг олдида «бошим» дема». Булар билан: «Бировга дард-ҳасратингни айтавериб, унинг тинчлигини, кайфиятини бузма. Айтганинг билан барибир фойдаси йўқ. Аксинча, унинг энсаси қотад, сендан ялқийди, ўзини олиб қочишга ҳаракат қилади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Дарё сув бўлса ҳам, ит тили билан сув ичади.

Мажози: «Бахил одам ҳар қанча бойиб, мол-дунёга мўликса ҳам зикналиги қолмайди. Еса, ичса, мол-дунёси соб бўлиб қолаётгандек, ўзгалар у ёқда турсин, ўздан ҳам қизганади, хасисона кун кечиради».

Даромадга қараб — буромад

(даромад — қирим; буромад — чиқим, сарф-харажат). Бу мақол билан: «Қиримингга қараб чиқим қил, ўз холинга яраша иш кўр. Қиримингнинг мазаси бўлмас-ю, чиқимни қатта-қатта қилиб юборсанг, кейин ўзингга қийин бўлади», деган маъно-

да иқтисод ва тежамкорлик юзасидан таълим берадилар.

Даъвогар сушт бўлса, қози муттаҳам бўлади.

Мақолнинг тўғри маъноси шундай: Ўз манфаати йўлида бировнинг устидан атайлаб тухмат қилиб, қозининг олдида даъво қилиб боровчи одам унинг оғзини мойлайди-да, битишади. Қози бу муттаҳам даъвогарга шайтонатли, шаръий хийлаларни ўргатади. Мудофаага ўтилганда, тухмат қилувчи даъвогар қози ўргатган гапларни айта олмай, сусткашлик қилиб қолади. Натижада сир ошқор бўлиб, қозининг ўзи уялиб, муттаҳам бўлиб қолади. Мазкур мақол мажозий маънода шунга ўхшаш ҳолларда қўлланади.

Даъвогаринг подшо бўлса, арзингни олло эшитсин.

Вар.: «Даъвогаринг қози бўлса, додингга ким етсун?!»; «Даъвогаринг қози бўлса, дардингни оллога айт». Ўтмишда ҳукмрон табақалар, айниқса порахўр ва инсофсиз қозилар ҳаддан ташқари қутурган бўлиб, меҳнаткаш халқни ҳар томонлама қаттиқ жабрлар эдилар. Жабрланувчи бечоралар эса ҳеч кимдан нажот топа олмасдилар. Юқоридаги мақолларда ана шу ҳақ-хуқуқсизлик ўз ифодасини топган.

Даҳсар тарик, сисар ҳайқириқ.

(сисар — даҳсарга уч хисса кўп миқдор). Юқоридаги мақол эккан озгина таригини чумчуқлардан қўримоқ учун ҳайқириб-чақирадиган ёхуд озгина таригини сотмоқ учун бутун бозорни «бошига кўтариб» харидор чақирадиган одамнинг ҳолатига нисбат бериб айтилган. Вар.: «Ўнсар унга — сисар сиёсат»; «Қилиши битта тухум-у, қақолаши оламни бузар»; «Тошбақа юзта тухум қўйса ҳам индамайди, Товуқ битта тухум турса ҳам оламни бузади»; «Ҳайдагани икки улоғу, ҳайқириғи

...тошни бузادي». Бу мақоллар
...ина, арзимаган нарсаси билан
...танувчи кишиларга қарата айти-
...ди.

**Девор қийшиқ бўлса, тез
қулайди.**

Мажози: «Киши эгри йўлга кирса,
тезда обрў-эътибордан қолади,
шарманда бўлади».

**Деворда унган гиёҳнинг бир
шамоллик ҳоли бор.**

Деворда унган гиёҳ фақат ёмғир
суви билан кўкариб, ҳар қанча
бўйдор бўлмасин, бир шамол турса,
кўпорилиб, ағдарилиб тушади. Чун-
ки, унинг илдизи бўш бўлади.
Мазкур мақолда илмсиз укувсиз
кишини деворда унган гиёҳга таш-
биҳ этганлар. Бундай кишилар ит-
тифоқо бирор иш эгаси бўлиб
қолсалар ҳам, узокқа боролмайдилар.
Вар.: «Парнинг пуфлик ҳоли
бор»; «Ел турса, юнг тўзғар»,

Деворнинг ҳам қулоғи бор.

Вар.: «Девор тагида гапирма,
деворнинг ҳам қулоғи бор»; «Де-
ворнинг сичқони бор, Сичқоннинг
қулоғи бор»; «Ўз уйим деб
гапирма, уй орқасида одам бор»;
«Дўппининг тагида одам бор»;
«Эшигингяи бекитма, тирқишини
бекит» ва б. Мазкур мақоллар
эҳтиёткорлик билан сўзлаш, сир
саклаш, ҳушёр, зийрак бўлишга
тааллуқлидир. «Сирингни барчага
айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақли
бўлиш деган эҳтиёткор бўлиш дега-
нидир. Агар сирингни сакласанг, у
сенинг асирингдир, барчага ошқора
килсанг, сен сирингнинг асири бўлиб
қоласан» (Абу Али ибн Сино,
Китоб ул-ишорат фил мантиқ вал
хикмат).

Буки, дерлар бордурур девор кейнида
қулоқ,
Ул фазо даврида кўз етгунча девор
ўлмағай
(Навой.)

Недин билур эл мени ул ой
ошиқилур теб.

Чун сўзламадим ҳеч дару
девор қошинда
(Саккокий).

**Деган экан, деган экан,
бир қуённи бир қуён еган
экан.**

Бу мақолни ёлгончилар, «куруқ
аравани олиб қочувчи» мактанчоқ-
лар, лофчиларга нисбатан киноя
тарзида қўллайдилар.

**Дехқон бўлсанг, ер бошида
бўл, сипоҳ бўлсанг эл қошида
бўл.**

Вар.: «Дехқон бўлсанг, рошида бўл,
Чўпон бўлсанг — қошида» (рош —
экин майдонида олинган пол);
«Экинчи бўлсанг, қирда бўл, Ба-
ликчи бўлсанг, сувда бўл». Бу мақол-
ларда деҳқон, чўпон, сипоҳ, балиқ-
чи, умуман ҳар бир касб эгаси
ўз ишининг тепасида бўлиши,
кўз-қулоқ бўлиб туриши, тирикчи-
лигини ўтказаётган ишининг парво-
наси, жонқуяри бўлиши зарур,
деган фикр илғари сурилган.

**Дехқон ёмғир тилайди, қулол
аёз тилайди.**

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйида-
гича: Бир одамнинг икки қизи
бўлган экан. Уларнинг бўйи етгач,
бирини деҳқонга узатибди, иккинчи-
сини қулолга. Тўйдан сўнг бир оз
вақт ўтгач, қизлар оталарини кўр-
гани келишибди. «Хўш қизларим,
яхшимсизлар! — дебди отаси ва
деҳқонга узатилган қизидан сўраб-
ди, — Куёвнинг ишлари қалай?»
«Куёвингиз айтадиларки, — деб
жавоб келибди қизидан, — бу йил ёгин-
гарчилик кўп бўлса, экин-тикимиз
яхши униб-ўсади, ҳосил мўл бўлади.
Ана ундан кейин бир яхши ўй
қуриб оламиз». Ота: «Хўш, сени-
кичи, кизим?» деб, қулолга узатган
қизга қарабди. «Куёвингиз айтади-
ларки, бу йил ёгингарчилик бўлмай,
ҳаво очиқ келиб, аёз бўлса, ясаган
идиш-оёқларимиз яхши қурийдн.
Ана ундан кейин уларни бир чекка-

дан хумдонда пишириб, сотаверамиз. Тушган пулига бир яхши уй куриб оламиз», — деб жавоб берибди киз. Шунда отаси: Ха, деҳқон ёмгир тилар экан-у, кулол аёз тилар экан-да, дебди. Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Уни гап орасида келтирганларида. «Ҳар ким ўзига қулай бўлган томонни кўзлайди» деган фикрни назарда тутадилар. Вар.: «Ҳар ким ўз ўмочига кул тортади».

Деҳқон ёғса тинар, чўпон ўлса тинар.

Вар.: «Деҳқон қорда тинар, Чўпон — гўрда»; «Кўшчи ёмгирида тинар, Кўйчи ўлганда тинар»; «Деҳқон ёмгирида тинар, балиқчи — довулда». Мазкур мақолларда чўпоннинг меҳнати тинимсиз эканлиги кўрсатиб ўтилган. Деҳқон баҳорда экан-тиққанини кузда йигиб олгач, тинади, янаги баҳоргача нафас ростлаб олади. Аммо, Чўпоннинг иши бундай эмас. У баҳордан туғилган кўзи-улогини ёз бўйи авайлаб боқади. Қиш киргач, баттар қийин ҳолга дуч келади. Баҳор келгач, қўйлари яна кўзилайди... Хуллас, чўпон йил айланасида бирор кун ҳам тиним билмайди.

Деҳқон тариғидан кечса ҳам, чумчуқлар чиқишолмайди.

Вар.: «Донхонада сичқон чиқишмас». Ўтмишда мазкур мақолларни жанжалкаш меросхўрларга нисбатан киноя тарзида қўллаганлар. Илгари аксарият ҳолларда шундай бўладики, давлатманд, мулкдор ота мол-мулкни ўз ҳаётлик даврида ўғил-қизларига мерос тариқасида қолдириб, тақсимлаб кетган бўлса ҳам, меросхўрлар ўз улушларига қаноат қилмай, ўзаро битишолмай, бир-бирлари билан чиқишолмай, жанжаллашиб, қозибозлик қилиб юрардилар. Юқоридаги мақолларни ўғри-қароқчиларга нисбатан ҳам қўллашган. Чунки, улар ҳам таланган, ўғирланган ўлжаларни ўзаро тақсим қилганда бир-бирлари билан чиқишолмай, жанжаллашишар, ҳат-

то бир-бирларини ўлдирар ҳам эдилар.

Деҳқоннинг уйи куйса-куйсин, ҳўкизи ўлмасин.

Вар.: «Деҳқоннинг ўзи касал бўлса ҳам, ҳўкизи касал бўлмасин». Ўтмишда деҳқоннинг бутун тирикчилиги унинг омочини тортиб, ерини ҳайдаб берадиган ҳўкиз билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам деҳқон ҳўкизни бениҳоя қадрлаган, ўзини сансираса ҳам, уни сизсираган. «Деҳқон кетмонини сотмайди», деган мақол ҳам бор.

Деҳқончилик — чилик-чилик, бўлмаса — қуруқчилик.

Деҳқонлар ўтмишда омадлари келиб, ҳосилга эга бўлиб қолсалар — бирор табиий офатга дучор бўлиб ҳоллари вой бўларди. Вар.: «Деҳқоннинг қопи тик турмаса, бели букилади».

Дилда бўлса, тилга келар.

Вар.: «Дилда нима бўлса, тилда ҳам — шу»; «Дилда бори тилга чиқар»; «Дил — хазина, тил — қалит»; «Дилнинг қалити — тил». Инсоннинг айтадиган ҳар бир сўзи аввал дилда ўйланган, дилга «туғиб қўйилган» бўлади-да, кейин кези келганда тилга чиқади. Шунинг учун ҳам тилни дилнинг таржимони деб биладилар.

Дили тўғрининг йўли тўғри.

Ота-боболар бир туркум мақолларда кишини юксак ахлоқ ва одоб эгаси бўлишга, виждонли, ор-номусли, соф кўнгилли, субутли бўлишга даъват этганлар; «Дили покнинг — йўли пок»; «Тоza қалбда доғ бўмас»; «Соф кўнгил — сўлмас гул»; «Оқ кўнгилнинг — юзи кўркам»; «Тўнинг ямоқ бўлса ҳам, дилинг ямоқ бўлмасин» («Камбағалликнинг айби йўқ, аммо ичи коралик ёмон», дейилмоқчи). «Уйи бузук ўнгалур, Уйи бузук ўнғалмас»; «Уйингни чиройли қилгунча, Уйингни чиройли қил».

Дилда кири борнинг — ичида сири бор.

Халқ кишиларга ёмонлик соғинувчи, уларни кўролмовчи ичи қора, дилгир одамлардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ҳамда қилмишларига яраша жазо тортажакларини таъкидлайди: «Дили қоранинг — тили ола»; «Кўнгли қоранинг — юзи қора»; «Қора — қора эмас, Кўнгли қора — қора»; «Кўнгилнинг оласи — худонинг балоси»; «Дили бирнинг — тили бир, фитначининг кўнгли кир»; «Дили қоранинг қилмиши — кийиклик»; «Ботирни ботир қилган — қилич билан билаги, Ёмонни ёмон қилган — қора юрак, тилаги»; «Сув ҳар нарсани пок этади, дили қорани пок этолмайди»; «Кўнгли кири етти дарёда ювса ҳам кетмас»; «Дилидаги душманлик — темир зангидек, Тилидаги дўстлик — ўсма рангидек» (Ўсма ранги дарров кетиб қолади, аммо темир занги тобора кенгайиб, қалинлашиб бораверади). «Дилидаги заҳарни тилидаги шакар юоволмас» («Хасадчи, ғаразгўй одам ҳар қанча ширин гапириб, тилёғламалик қилмасин, бирибир унинг қимлиги афти-ангоридан, хатти-ҳаракатидан сезилиб туради, у ўзининг қимлигини яширолмайди», дейилмоқчи); «Эски тўнликни ит копар, Ёмон феъллини илон чақар»; «Тили ёмонни ит копар, Кўн(гли) ёмонни худо топар» («Кўнгли ёмон одам бир қунмас — бир қун албатта жазосини тортади», дейилмоқчи).

Дилни дилга тил қовуштиради.

Обилавий ҳаётда ҳам, жамоа, ёр-дўстлар орасида ҳам, севги-муҳаббатда ҳам дилни дилга боғлайдиган, кишиларни бир-бирига қовуштирадиган, узаро муносабатни мустаҳкамлайдиган нарса — яхши сўз, яхши муомала ва ширинсуханликдир. «Тилини билсанг, дилга йўл топасан» ҳам дейдиларки, бунда ўз эли, ўз миллати ё элатидан ташқари, ўзга миллат ва элатларнинг ҳам тилини билсин, ўрганиш зарурлиги, бу эса тил орқали уларнинг дилига йўл топиш, дўстлик ва қардошликни, ўзаро ало-

қаларни мустаҳкамлашнинг гарови эканлиги назарда тутилган.

Домланинг айтганини қил, қилганини қилма.

Илгари халқимиз бу мақолни кишиларга насиҳат тарзида эмас, балки «ундай қилинглар, бундай қилинглар», «ундай қилиш — гуноҳ, бундай қилиш — гуноҳ» деб ташвиқот қиладиган, ўзлари эса айтганларининг тамоман аксини қиладиган дин арбобларига нисбатан киноя тарзида айтган. Ҳозир мажозий маънода умуман бировга панд-насиҳат қиладиган, аммо ўзи унинг зиддини қилиб юрадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллаёлади. Вар.: «Мулланинг қилганини қилма, айтганини қил»; «Илмига амал қилмаган муладан — устига китоб ортилган эшак яхши»; «Мулла бўл, хўжа бўл, ўз илмингга амал қил»; «Мулла — мулланинг иши хийла».

Дон донга ажралар, сомон — сомонга.

Бугдой, арпа ва бошқа донли экинлар ўриб-йиғилгач, дони донга, сомони сомонга ажралади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Қариндош-уруғлар ичида бегона одам дўст, оғайни бўлиб юрса ҳам, бирор оилавий жанжални бостиришда, томонларни ўзаро битиштиришда қариндош-уруғларнинг фикри бир жойдан чиқади, уларнинг гапи — гап бўлади, бегона эса бир чеккага чиқиб қолаверади. Мазкур мақол мажозий маънода ана шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланилади.

Донига чидаган товуқ боқар, емига чидаган — сигир.

«Даромадга қараб — буромад», яъни қиримга қараб чиким қилиш керак, дейдилар. Бунинг аксича, қиримга эришмоқ учун ҳам бир оз чиким қилиш керак бўлади. Ана шу чикимга чидаган одамгина қиримга эга бўла олади.

Донога илм — илм, нодонга эсиз илм.

«Доно илми бўлса, у олган илмини яхшилик тарафга буриб, ўзига ва эл фойдасига ишлатиб, илмига илм кўшиб, иззат-ҳурматга сазовор бўлади. Нодон, аҳмоқ одам иттифоқо илмли бўлиб қолса, ўз илмини аҳмоқона йўлга ишлатиб, икки ганинг бирида илмини рўқач қилиб, элни ранжитади. Бундайларга эсиз илм!», дейилмоқчи.

Донодан элчи, қил, чорводан йўлчи қил.

Қадимдан келаётган шундай мақол борки: «Аҳмоқ элчи икки тарафни бузади», дейдилар. Шунинг учун ҳам элчини ҳамавақт донишманд, суҳандон, тadbиркор одамдан тайин қилиб келганлар. Йўлни танлаб, яқин ва беҳавотир жойлардан юришни ҳар қандай одам ҳам билавермайди. Бундай жойларни ерли одамлар, айниқса чорвадор, чўпон ва овчилар яхши билишади. Нотаниш ерларга йўлинг тушса, йўл кўрсатувчини шундай чорва одамлар ичидан танла, деб тавсия қилинган.

Дунё йигиб нетарсан, бир кун ташлаб кетарсан.

Вар.: «Дунё моли дунёда қолар». Бу мақоллар пул, мол-дунё тўплашга хирс кўйган, ўзгалар у ёқда турсин, ўзи учун ҳам сарф қилмайдиган, ёнидан пули чиккундай бўлса, танидан жони чиккундай бўладиган зикна, хасис одамларга нисбатан қўланади.

Дунё куйса — куйсин, девонанинг кабоби пишсин.

Вар.: «Кулбанг куйса-куйсин, кабомим пишсин»; «Гўр куйса-куйсин, қозон қайнасин»; «Шаҳар куймагунча дарवेशнинг кабоби пишмас». Бу мақоллар куйидаги афсона асосида юзага келган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас: «Шамс исмли бир одам бўлган экан. Кунларнинг бирида у

дунё кезиб, бир шаҳарга бориб қолди. Қорни ниҳоятда очлигидан қассобдан бир парча гўшт олиб, кабомпазнинг олдига борибди-да; «Шуни пишириб бер», дебди. Кабомпаз уни девона фаҳмлаб, «Қоч девона, нинимга халакит берма!» — деб хайдаб юборибди. Шундан кейин гўшти кабом қилиб ейишдан умид узиб, Шамс новвойга бориб, «Шуни тандир кабом қилиб бер», деб илтимос қилган экан, у ҳам рад этиб, хайдаб юборибди. Фигони чиққан Шамс куёшга илтижо қила бошлабди: «Э куёш! Сен ҳам Шамс, мен ҳам Шамс, яқинроқ келиб, шу кабомимни пишириб бер». Шунда куёш куйдирар даражада яқин келган эмиш. Одамлар Шамсга: «Бу нима қилганинг?! Ахир олам куйиб кетяптику!» — дейишибди. «Бир оз сабр қилинглар, кабомим пишсин», — дебди Шамс. Мажозий маънода юқоридаги мақолларни фақат ўз манфаатини кўзлайдиган, бу йўлда ўзгаларнинг зиён кўриши билан иши бўлмайдиган худбин одамларга нисбатан қўлайдилар.

Дунё кўрмай, дунё кишиси бўлмайсан.

Халқ мақоллар воситаси билан кишига ўз турмушини яхши ва мазмунли ўтказиши юзасидан панд-насихатлар берадиган, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, бунинг учун вақт-вақти билан узоқ-яқинга саёҳат қилиб туришни тавсия этади: «Кўп кўрган — кўп билур»; «Аччиқ билан чучукни кўрган билар, Узоқ билан яқинни юрган билар»; «Ер кезган — эл кўрар»; «Эл оралаган — синчи, Тўқай оралаган — овчи» (синчи — кўп ерларни, кўп одамларни кўрган, «кўзи пишган», тажрибали одам). «Сўйлай-сўйлай чечак бўласан, кўра-кўра печан бўласан»; «Кўрганнинг кўзига фойда»; «Кўп кўрганнинг кўни ортик»; «Саёҳат — дилга роҳат»; «Кўнгил очар сафарнинг олислиги билинмас.»; «Сафар ҳам — бир илм»; «Карвон йўлида юриб тузалади»; «Тўхтаб қолса, сув ҳам сасийди». Бу мақол мажозан икки маънода қўл-

сонди: 1) «Киши саёхат қилмай, бир ерда ётаверса, зеркиб, юраги тиниб, сихатиға зарар келтиради»; 2) совчилар қизини узатишга унакдан ота-онага: «Қизни вақтида келган яхши. У ота уйида тураверса, хусну жамоли тобора йўқолиб, таримсиқ бўлиб бораверади», деган маънони англатмоқчи бўлганларида: «Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмас». Бу мақолда халқ «мусулмон бўлмас» деганда «ислом динини қабул қилган, унга бўйсунган одам», димоқчи эмас. «Мусулмон» сўзи оғлаки нутқда, ёзма адабиётда, фольклорда, жумладан мақол ва ибораларда «хақиқий одам», «ахлоқли одам» деган кўчма маънода ҳам қўлланилади. Масалан, «Мусулмончилик — астачилик» мақоли «хақиқий одам, сук ҳар бир ишни қиларда шошилмайди, ҳовликмайди, охисталик билан, орқа-ўнгини ўйлаган ҳолда иш кўради», деган маънодадир. Юқоридаги мақолда ҳам бу сўз худди шу маънода келтирилган. Ўтмишда йироқ-ёвуқ ерларга бориб келмаган, мусофирчиликнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган йигитларни чинакам, ҳар томонлама етилмаган йигит деб ҳисоблардилар, уларни «меҳмонхона кўрмаган», деб истеҳзо қилардилар. Ўспирин мактабни битириб, ўша вақтнинг шароитига кўра саводи чиққач, кўпгина оталар уларни сафарга кетаётган бир одамга (ёр-дўст, қариндош-уруғ ёхуд таниш-билишга) атайлаб қўшиб жўнатардилар. У одам бегона шаҳарга боргач, қарвонсаройга ёки меҳмонхонага кўнардилар. Ўспирин бу ерда турли жойлардан келган бошқа мусофирлар билан ҳам танишар, уларнинг гап-сўзларини тинглар, расм-русмларини ўрганар, ёши кичик бўлганлиги учун одоб юзасидан уларнинг хизматини ҳам қилар яъни, чой дамлаб келар, овқат пиширар, меҳмонхонани супуриб-сидирар эди. Шу аснода унинг «кўзи мошдай очилиб», ҳаётнинг паст-баландини кўриб, ўша даврдаги йул азобларини ва сафар машаққатларини бошидан кечириб, умуман, «одам бўлиб» қайтарди, «Ҳар ерни билган яхши, Ер кўкрагин эмган яхши»; «Кўргандан кўрмаганинг кўп, билгандан билмаганинг кўп» («Гар-

чи кўп ерни кўрган, кўп нарсани билган бўлсанг ҳам, бу билан чекланиб қолма, ҳали дунёда кўрганингдан кўрмаганинг, билганингдан билмаганинг кўп, шунинг учун дунёни кўришда ва билишда давом этавер», дейилмоқчи).

Дунёга қандай келган бўлсанг, шундай кетасан.

Бу билан: «Дунёга яланғоч келгансан, аланғоч кетасан. Ҳаётлик даврингда орттирган нарсаларингни олиб кета олмайсан. Модомики шундай экан, мол-дунё тўплашга хирс кўйиб нима қиласан? Ундан кўра, топганингни еб, ичиб, ўйнаб-қулиб, дунёнинг лаззатидан баҳраманд бўлиб юраверсангчи!» дейилмоқчи. Мазкур мақол кўпинча пул, мол-дунё йиғишга муккасидан кетган одамларга нисбатан қўлланилади.

Дунёни сув олса, ўрдакка нима ғам?

Бу мақол беғам, бепарво, «ўз қорним тўйса бўлди, ўзга билан нима ишим бор» деб, оила ғамини, эл-юрт ғамини емайдиغان, ҳамиша-ҳамрўз ялло қилиб юришни кўзлайдиган одамларга қарата айтилади. Вар.: «Дарё тошса, қудуққа не зарар?»; «Бола ўйинга тўймас, Беғам уйқусини қўймас»; «Қайғусиз қора сувага семирар»; «Беғамликнинг вафоси бўлмас».

Дунёники — мири кам икки.

(мири — беш тийин). Бирор камчилигидан, етишмовчилигидан, ожизлигидан ўқиниб, қуюниб, ҳафа бўлиб юрган одамга тасалли берганда шу мақолни айтадилар.

Дурадгорлик — маймуннинг иши эмас.

Маймун тақлидчи бўлади, биров нима қилса, шуни қилади. Халқ ҳикоятларидан бирида айтилишича, маймун дурадгорлик қиламан деб, думини ёғоч қисиб қолиб, думидан айрилган

экан. Мазкур мақол билан: «Уста кўрмай, ўқимай, ўрганмай, ҳар бир касбга уринаверма, панд ейсан, зиён-заҳмат кўрасан», дейилмоқчи.

Душман битса ҳам, душманлик битмас.

Душманини енгдим, қувиб юбордим, деб бамайлихотир юрма. Душман енгилса ҳам, душманлик алами нчида қолади, яна қайтадан ҳужум қилиш учун қулай пайт пойлайди. Шунинг учун ҳамиша хушёр ва сергак бўлиб тур, эҳтиёт чораларини кўр», дейилмоқчи. Вар.: «Арининг каноти куйса ҳам, ниши қолади»; «Ўлик ари ҳам найзасида заҳар сақлайди»; «Сув тўхтар, душман тўхтамас»; «Ёв кетса ҳам, қиличингни занглатма».

Душман заиф жойдан ништар уради.

Эҳтиёткорликка ундовчи мақол. Вар.: «Душманнинг кулганига ишонма»; «Душманнинг кулгани — сирингни билгани»; «Душманнинг совғасидан кўрк, Мугомбирнинг — навҳасидан» (навҳа — товуш чиқариб йиғлаш, улиш, мунгли йиғи, нола); «Душманнинг маккор бўлса, заҳарни шабрдек ичиради».

Душман сени танимасдан, сен душманини тани.

Душманнинг сирини, заиф томони, ҳарбий қудратини қандай йўллар билан бўлмасин, билиб олиш зарурлиги ўқдирилади. Вар.: «Сен синамасанг, у синайди»; «Синамаган ёв ёмон, Эламаган дов ёмон» (эламаган — назар-писанд қилинмаган); «Синаган ёв урушмоққа яхши».

Душман эшигини қоққандан кўра, дўст уйини қоқлаган яхши.

Бу мақол билан «Бир нарсага ҳар қанча муҳтож бўлганинг тақдирда ҳам, душманинг ялиниб борма, ундан ёрдам, нажот кутма. Ҳар қанча

ёрдам керак бўлса, дўстингга бор», деб мардликка чақирилади. Вар.: «Душман чақирса борма, Дўст чақирса — колма»; «Дўстингнинг ошири кастингдай ич» («кастингдай, яъни ёвинг, душманингдай аямай ичавер, у буни асло кўнглига олмайд», дейилмоқчи).

Душманга берсанг ошинг, омон қолдирмас бошинг.

Вар.: «Душманга ошингни берсанг, бошингга минади»; «Душманга сотсанг донинг, Огзингда қолмас нонинг» («Душман қимматга бўлса ҳам, жамғариб қўйган донингни сотиб олиб, ўзингни оч қолдиришга, мадорингни қуритишга ва шундай маккорлик йўли билан сени енгиб, ер билан яқсон қилиб ташлашга ҳаракат қилади. Буни асло унутма!» дейилмоқчи); «Бўрини боқсанг, бўғирсоғингни ер» (бўғирсоқ — бу ерда «бағир», «жигар» маъносида келтирилган); «Бўрисифат ваҳший, қонхў, золимни боқсанг, раҳм-шафқат қўлсанг, у сенинг яхшилгингни билмайди, ақсинча ёмонлик билан жавоб қайтаради, ахири бир кун сени кулфатга қолади», дейилмоқчи).

Душманга омон берма!

Мазмуни: «Она-юртнинг даҳлсизлиги, тинчлиги, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаш учун бор куч-қувватингни, ҳатто жонингни ҳам аяма, Ватанингга бостириб қирган душманга қарши шафқатсиз кураш!» деб мардлик ва жасоратга чақирилмоқда. Вар.: «Довул турса, булут қувар, Ёв кутурса, юрт қувар»; «Ботир бўлсанг, дов олар, Ётаверсанг, ёв олар»; «Анқов ботир олдиран, Оёғидан чалдиран»; «Ботир яқриаб юради, Қўрқоқ — қалтираб»; «Довнинг йўлига тушма, Ёвинг қўлига тушма»; «Дўстан сирингни яширма, Душмани бошиндан оширма»; «Ажал олиб келса ёв, ўлдир уни беаёв!»; «Душманни бос, зиён берса — ос!»; «Душман терисидан дўстинг учун пўстин бич»; «Душманга нафрати бўлмаганинг — Ватанга муҳаббати бўлмас»; «Душманини ўлдирмаган —

ушта душман»; «Душман ўқи кўк-
шини тешса ҳам, маслагингдан
этирма»; «Душманга бўйин этма!»
«Оқар ёшдан отар тош яхши» ва
шу кабилар.

Душманинг бўлса ҳам, ўзи- дан тинчисин.

Бу мақолнинг замирида икки маъно
етади: 1. «Оламда ҳеч кимнинг бо-
шига кулфат, ғам-ситам тушмасин,
ҳар бир инсон (хоҳ дўсту, хоҳ душ-
ман) тинч ва осойишта яшасин» де-
ган эзгу ният. 2. «Душман ўзидан
тинч бўлса, сенга кўз олайтирмайди».
Дўстлар, кўрсатмасун ҳаргиз жудо-
лиг дардини, Душманинг ҳам бўлса,
уз ғамхоридин айрилмасун (Му-
қомий).

Душманинг ожиз бўлса, ди- яят сўрама.

Дияят — бировни ўлдиргани учун
ўланидиган қон баҳоси, хун пули).
Мазкур мақолда инсонгарчилик юза-
сидан бировга раҳм-шафқат қилиш
бениҳоя зарурлиги кучли муболага
тарзида баён қилинган. «Ожиз, бир
нарсасига қурби етмайдиган одам,
ҳатто у душманинг бўлса ҳамки, қа-
риндош-уруғингни, яқин одамингни
ўлдиргани учун ундан хун пули сў-
рама, раҳм-шафқат қил, даъвосидан
кеч. Шунда сен одамгарчиликнинг
юксак намунасини кўрсатган бўла-
сан», дейилмоқчи.

Душманинг сичқон бўлса ҳам, кучинг арслонча бўлсин.

Мазмуни: «Душман кичкина, кучсиз,
қўлидан нима ҳам келарди, деб ғаф-
латда қолма. Душман устидан сўзсиз
ғалаба қозонмоқ учун содир бўлиши
эҳтимолдан ҳоли бўлмаган урушга
олдиндан пухта ҳозирлик кўр». Вар.:
«Душманинг чумоли бўлса, фил хи-
собла»; «Душманинг куя бўлса ҳам,
туя бил» (куя — жунли нарсасига ту-
шадиган жуда майда ҳашорот).
«Душманинг мўр бўлса, мордек ҳа-
зар қил» (мўр — чумоли, мор —
илон). «Олманинг пўстлигига ишон-

ма, Душманинг — дўстлигига»;
«Илоннинг таши ялтироқ бўлса ҳам,
иши заҳар солмоқ»; «Илоннинг ола-
сига ҳам лаънат, қорасига ҳам»;
«Бир илон бир уй одамини тинчит-
майди»; «Душманинг бири ҳам —
ҳатар»; «Дўстинг минг бўлса ҳам —
оз, Душманинг бир бўлса ҳам —
кўп»; «Ёвни кичик кўрсанг, бошинг
кетар»; «Душманни кучсиз дема,
Кучим кўп, учсиз дема» (учсиз —
чексиз, ҳадди ҳисобсиз, тенгсиз).
«Томчи сув бўлмас, Душман эл бўл-
мас»; «Сув тўхтар, Душман тўхта-
мас»; «Арслонни арслондай йигит
олади»; «Тирноғи бўлмаса, йўлбарс
ҳам ожиз»; «Шерни шер қилган —
тиши билан тирноғи»; «Ўқсиз жанг-
чи — қилчсиз қиз»; «Ботир мил-
тиксиз бўлмас, Балиқ — қилтиксиз»;
«Уруш — қуён ови эмас»; Душма-
нинг гар мўр эса сен бўлмагил ан-
дишасиз, Гарчи оташ зарра олам
куйса сўзондир анга (Ҳамза).

Душманингга қимхоб кийгиз, дўстингга — алак.

Маълумки, қимхоб алакка нисбатан
анча қиммат ва кўркам бўлади. Маз-
кур мақол билан: «Дўст ҳама-вақт
дўстлигини қилаверади, унча-мунча
нарсадан гина ҳам қилмайди, ран-
жимайди ҳам. Аммо, душманинг
кўнглини ол, шояд шу билан ўрта-
даги совуқчилик кўтарилар, алоқа
тикланар, ҳатто дўстлашиб ҳам қо-
линар», демоқчи бўладилар. Вар.:
«Дўстинг келса далонда кут, Душ-
манинг келса айвонда кут» (далон —
йўлак, дарвозахона йўлаги. «Дўс-
тингни йўлакда кутсанг ҳам, ҳафа
бўлмайди. Аммо, душманингни ай-
вонда қутиб, яхши меҳмон қилгинки,
унинг ёмон кўнгли юмшаб, зора
яхшиликка айланса», дейилмоқчи).
«Дўстингнинг қўлини ўп, Душма-
нингнинг — оёгини»; «Душман қў-
лини тишлай олмасанг, ўп» («Агар
душманни енгилса кучинг етмаса, то
қурбинг етадиган бўлгунча у би-
лан яхши муомалада бўлиб, ўзингни
мудофаа қилиб тур», дейилмоқчи).
«Душманинг учта бўлса, иккитаси
билан дўст тутин, Душманинг иккита
бўлса, биттаси билан дўст тутин»;

«Душманини дўст қилган — эр, Дўст-
тини душман қилган ер».

Душманлик ўқини дўстлик камони билан от.

Вар.: «Душманини пахта билан бў-
ғизла»; «Душманини шакар билан
ўлдир». Булар билан «Душманини
ошкора душмани бўлиб эмас, дўсти
бўлиб, ширин ва юмшоқ муомала
қилиб туриб, янчиб ташла»; дейил-
моқчи. «Лашкарбоши уста бўлса,
душман оёғи осмонда».

Дўланани кўрганда тоғ эсинг- дан чиқмасин.

Тоққа чиқиб, дўлана териш — анча
машаққатли иш. Мазкур мақол билан:
«Мехнат машаққат орқасида
бунёдга келган нарсанинг кадр-ким-
матини бил, уни ардоқла, тежа, нес-
нобуд ва оёқ ости қилма!» дейил-
моқчи.

Дўст ачитиб гапирар, душ- ман — кулдириб.

«Чин дўстдан факат фойда тегади,
у кишига ёмонлик соғинмайди, зиён-
заҳмат етказмайди. Агар у қаттиқ
курум гапирса ҳам бундан хафа
бўлмаслик керак. Чуки, у кишини
нотўғри йўлдан қайтармоқ мақсади-
дагина, куюнганидангина шундай ки-
лади»; дейилмоқчи. Вар.: «Дўст
ийглатар, душман кулдириб»; «Ша-
карли тилга ишонма»; «Кулиб гапир-
ган эрдан кўрк, йиглаб гапирган —
аёлдан»; «Кулдиргандан кутгунча,
ийглатгандан кут»; «Дўст жабридан
ингранма, Душман бедодидан гунг-
ранма» (гунгранмоқ — жаҳл чиқ-
қанда ўз-ўзидан гудраниб гапирмоқ);
«Дўст отган тош ёрмас» (тош «аччиқ
сўз» маъносида). «Аччиқ сўз — ач-
чиқ доридай дармон»; «Дўст сўзини
ташлама, Ташлаб бошинг қашлама».

Дўст бошга боқар, душман — оёққа.

Дўстнинг бошга, душманнинг оёққа
қарашига сабаб шуки, бош кийими

оёқ кийимига нисбатан арзонроқ бў-
лади. Демак, бош кийими тез-тез
янгидан олиб турилади, янги, кўр-
кам бўлади, йиртиқ-ямоқ бўлмайди.
Оёқ кийими эса қимматроқ бўлгани
учун бош кийимига нисбатан камроқ
алмаштириб турилади, бунинг усти-
га у бош кийимига нисбатан тезроқ
эскиради, тезроқ ишдан чиқади. Бу
эса кишининг кўзига хуноқ кўрина-
ди. «Ҳақиқий дўстинг сенинг кам-
чилигингни кўрмасликка, кўрса ҳам
бекитишга ҳаракат қилади, қалбаки
дўстинг (душманинг) ютугингдан,
яхши томонингдан кўра камчили-
гингга кўпроқ аҳамият беради. Шу-
нинг учун дўст-душманини яхши би-
либ ол ва шунга қараб муомалада
бўл», дейилмоқчи. Вар.: «Дўст юзи-
дан билинур, Душман — изидан»;
«Қасдинг билан дўстингни кош-
воғи танитар»; «Ёт ошинга қарайди,
Дўст бошинга қарайди»; «Яхши
дўст — бошинга дўст, Ёмон дўст —
ошинга дўст»; «Дўстнинг кўзи айб
кўрмас»; «Дўст олдиндан гапирар,
Душман — орқадан»; «Дўст —
юзинга боқар, Душман — изинга»;
«Дўст куонар, Душман суюнар»;
«Душман сирингни ўғирлайди, Дўст
хатонгни тўғрилайди»; «Ёмон дўст-
дан ёв ортиқ»; «Паст кўчадан топил-
ган дўстдан — Рост кўчадан топил-
ган душман ортиқ»; «Вафоли дўст
йўлга солар, Ивгогар дўст пайдан
олар».

Дўст қайтса берганин олади, орадагининг айтгани қолади.

(қайтса — қандай қилса ҳам). «Дўст
қандай бўлмасин ўз дўстидан бир
нарсасини ундириб олади, бир-бири
билан битишиб кетади. Аммо ўрта-
да нари-бери гапириб, ғийбат қилган
одамнинг сўзлари унутилмайдиган
бўлиб қолади. Уларнинг ўртасига
нифоқ солиб нима қиласан?! Қайтага
иккаласининг ҳам кўзига ёмон кўри-
ниб қоласан», дейилмоқчи.

Дўст ҳисоби — дилида.

Вар.: «Дўстинг дўст бўлсин, Ҳисо-
бинг дуруст бўлсин»; «Ҳисобли дўст

айрилмас, Куш қаноти қайрилмас»; «Ҳар қанча қалин дўст бўлсанг ҳам, олди-берди муомалангни тўғрилаб юр, дўстингнинг ҳақиға хиёнат қилма, токи икки ўртада кўнгил қоларлик, ажралиб кетишга сабаб бўларлик иш воқе бўлмасин», дейилмоқчи.

Дўсти нодондан душмани доно яхши.

Бу мақолнинг келиб чиқиши бир ҳикоя билан боғлиқки, унинг қисқача мазмуни қуйидагича: «Бир ўғри кечаси подшонинг саройига ўғирликка тушган. Қараса, подшо тахтида ухлаб ётибди-ю, тепасида бир маймун унинг бетига қўнган пашша, чивинларни елпуғич билан кўриб ўтирибди. У пашшаларни ҳайдаб, елпуғичини тўхтатган замони яна келиб ёпишишади. Маймуннинг жаҳли чиқиб, бир катта тошни кўтариб келди-ю, хира пашшаларни бир йўла кириб ташлаш мақсадида тошни азот кўтариб, урмоқчи бўлиб қолди. Шунда ўғри кўлига камонни олиб, бир отган эди, маймун чийиллаб ағдарилиб тушди. Унинг қаттиқ чийиллаган овозидан подшо уйғониб кетди. Қараса, сарой саҳнида қора кийимга бурканган бир нотаниш одам турибди. Подшо кўриб кетиб, «Кимсан?!— деб бақирган эди, дарҳол соқчилар югуриб келиб, ўғрини ушлаб олдилар. Подшо ўғрини ўлдиртирмоқ мақсадида «Жаллод!»— деб чақирди. Шунда ўғри унга таъзим қилиб: — Эй подшоҳим, мен ҳақиқатан ҳам ўғриман, саройингизга ўғриликка тушган эдим...— деб у маймун воқеасини гапириб берди. Дарҳақиқат қарашса, тахт ёнида бир катта тош турибди, унинг олдида маймун ўлиб ётибди. Шунда подшо:— Ҳа, дўсти нодондан душмани доно яхши экан,— деб ўғрини ўлимдан озод қилибди». Вар.: «Дўсти нодондан душмани зийрак яхши»; «Ақлсиз дўстан ақли душман афзал»; «Аҳмоқ дўст — ёвдан ёмон»; «Қозик устида қор турмас, Нодон киши дўст бўлмас»; «Ақлсиз душмандан бир сақлан, Ақлсиз дўстан минг сақлан».

Дўстинг билан дилдош бўл, қилар ишига қўлдош бўл.

Мазмуни: «Дўстларга ҳамма вақт содиқ бўлиш, уларни иззат-хурмат қилиш, яхши-ёмон кунларида уларга кўмаклашиш зарур». Вар.: «Дўстингнинг кўзида бўлгунча кўнглида бўл» («Шунчалик кўз дўсти бўлма, унинг кўнглидан жой ол», дейилмоқчи). «Дўстингга кўшиқ айт, меҳрингни кўшиб айт»; «Дўстинг учун заҳар ют»; «Сув ичсанг ҳам, дўстинг билан ич»; «Дўстингга отилган кесакнинг чанги сенинг кўзингга тушади»; «Дўстингнинг ёвига ёв бўл, Душманнига ғов бўл»; «Дўстларнинг иттифоқи — душманнинг ихтилофи»; «Жонга куйган — жондай дўст, Жонга куймас — қандай дўст?»; «Оро кирмаса жонингга, Шерик бўлмасин нонингга»; «Йиқилганда бўлмаса тирак, Вафосиз дўст нимага керак?»; «Гули йўқ бўстонда, япроқ яхши, фойдаси йўқ йўлдошдан таёқ яхши».

Дўстинг минг бўлса ҳам оз, душманинг бир бўлса ҳам кўп.

Дўстлар кўп бўлса, турмуш яхши ўтади ва, аксинча, дўстсиз кечирилган ҳаёт бемаъни ўтади. Шунинг учун кўпроқ дўст орттиришга даъват этилади: Вар.: «Тупинг битта бўлса ҳам, шохинг мингта бўлсин»; «Бахт гарови — дўстлик»; «Дўст кидирмаган киши — ўзига душман»; «Сен ўзингга дўст кидир, душман — ўчоқ бошида»; «Умрим узоқ бўлсин десанг, душман орттирма»; Дўст — дўстинг таянчи»; «Оз қайғуни ош босар, Кўп қайғуни дўст босар»; «Улфат қанча кўп бўлса, Кулфат шунча оз бўлади»; «Йўлдоши кўпнинг — қўлдоши кўп»; «Оши кўпнинг тани семирар, Дўсти кўпнинг жони семирар»; «Ақли кўпни дов олмас, Дўсти кўпни ёв олмас»; «Дўсти йўқнинг душмани устун чиқади»; «Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас».

Дўстлар ўртасида «меники» деган гап бўлмас.

Мазмуни: Ҳақиқий дўстлар бир-бирларидан ҳеч нарсени аямайдилар.

Пул учун, мол учун ўзини дўст қилиб кўрсатувчилар ҳам бўлади. Вар.: «Яхши кўрган дўстингга яхши кўрган молинг бер кўра-кўра суюнсин, Ёмон кўрган «дўстингга» ёмон кўрган молинг бер, кўра-кўра куюнсин»; «Дўстдан ҳар нима тегса — хайрли»; «Дўстдан бир олма — савғот»; «Дастурхонга боккан — дўст эмас»; «Молинг борида ана дўст, Молинг йўғида қани дўст?»; «Давлат келса, йўл очар, Давлат кетса, дўст қочар»; «От етти кунда, Ит егән кунда» («Янги сотиб олинган от тез кунда кишига ўрганиб, кўниқиб қолади. Аммо, ёмон одам фақат сендан манфаатланиб турган пайтдагина «дўст» бўлиб туради, кейин сени ташлаб кетади, бундай мол «дўст»ларидан кеч», дейилмоқчи). «Жон дўстинг жонидан кечса ҳам, Мол дўстинг молидан кечмас».

Дўстлашмоқ осон, ажрашмоқ қийин.

Вар.: «Дўст ўлими — мусибат, Ажралмоқ — ўта мусибат»; «Яхши дўстдан ажраш — икки кўздан ажраш»; «Жондан кечсанг ҳам дўстдан кечма», «Отангнинг азасин тут, Дўстингнинг этагин тут» («Хатто отангдан ажрасанг ҳам, дўстингдан ажрама» деган маънода муболага қилинган). «Йўлдошини ташлаган — йўлда қолар». «Ёрсиз эл охи гамандуд эрур, Ёнса йиғоч ёлғуз — иши дуд эрур» (Навий).

Дўстни дўстидан тани.

Вар.: «Одамнинг қандайлиги — дўстларидан маълум»; «Яхши (одам) йўлдошидан билинади»; «Этнинг усти пўст бўлур, Дўстнинг дўсти — дўст бўлур»; «Дўстингнинг кимлигини айтсанг, сенинг кимлигингни айтаман»; «Душманимнинг дўсти — менинг душманим»; «Душманимнинг душмани — менинг дўстим»; «Дўстинг билан дўст бўлганга шодлан, Душманинг билан дўст бўлгандан саклан»; «Дўстингни ёмонлагандан қоч»; «Ота душмани — дўст бўмас» «Отаси

ёв от бермас»; «Дўсти кўп билан сийлаш, Дўсти оз билан сирлаш»; «Сирлашувга дўст яхши, Сийлашувга — ёт». Бу мақолларда дўст танлашга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш, аввал обдан синаб, кейин дўстлашиш зарурлиги уқтирилади.

Дўстни сўраб сина.

Мазмуни: «Дўстингнинг содиқлигини синамоқчи бўлсанг, ундан атайлаб бир нарса сўраб кўр. Хўп деб берса, чин дўстлиги, сенга содиқлиги билинади. Бўлатуриб бергиси келмаса, баҳона қилса, ҳақиқий дўст эмаслиги билинади. Дўст танлашда шунга қараб иш кўр». Вар.: «Ҳисобдан адашсанг ҳам, Дўстдан адашма»; «Ҳар кимни дўстим дема, Танадаги пўстим дема»; «Ҳар кимга дўст тутинган — ҳеч кимга дўст бўлолмас»; «Кўрингани дўст билма, Кейин пушаймон қилма»; «Ҳар бир одамга сунма бўйинингни, Пуч ёнғокка тўлдирди кўйинингни»; «Ҳар очилган — гул бўлавермас, Ҳар кўринган — дўст бўлавермас»; «Ердан топсанг санаб ол, Ошна бўлсанг синаб ол» (бу мақолини «Ердан тосанг ҳам санаб ол»; «Ердан топсанг ҳам санаб ол, Орқа-ўнгингга қараб ол» тарзида айтиладиган мақолларнинг тўғри ва тўлиқ варианты деб ҳисоблаймиз). «Дўст кенгашда билинади, Семиз — товоқда» (бу мақол иккинчи компонентнинг маъноси шундай: «Гўштнинг семиз ё ориқлиги пишириб, товоққа солиб келинганда билинади»). «Яхши ошни кўз танир, Яхши ошнани — кўнгил»; «Яхшилар дўстлашмоққа келади, Ёмонлар мушглашмоққа келади»; «Синалмаган дўстдан синалган душман яхши»; «Таниган душмандан танимаган дўст хавфли»; «Синалмаган ўрток — чақилмаган ёнғок» (Чақилмаган ёнғокнинг тўк ё пучлигини билиб бўлмайди, чақилгач, қандайлиги маълум бўлади. Шунингдек, синалмаган дўстнинг ҳам қандайлигини билиб бўлмайди дейилмоқчи). «От синови бир бўлар, Дўст синови минг бўлар»; «Минг йўлдошдан бир сирдош яхши»; «Янги дўстнинг ўн биридан — Эски дўстнинг бири яхши»; «Ёмон

дўст — қора булут сояси» (осмонга қора булут чиқса, ёмғир, сел, дўл ёғмай қўймайди. Мазкур мақолда ёмон дўст ана шундай кишиларнинг дилини хира қилувчи қора булутга ташбих этилган). «Ғаразли дўстдан аразли душман афзал»; «Икки сўзли дўст — бир сўзли душмандан хавфли»; «Ялтоқидан дўст чиқмас» (ялтоқи — лаганбардор, хушомадгўй, икки юзламачи). «Бенуксон дўст ахтарган — дўстсиз қолар» («Дўстни танлаш, синаш керак, аммо, униси ундай экан, буниси бундай экан, деб ҳаммасидан ҳам юз ўгиравериш керак эмас. Ахир ҳар қандай одамда ҳам бирор нуқсон бўлади, бенуксон одамнинг ўзи йўқ», дейилмоқчи).

Дўстнинг дўстлиги бошингга иш тушганда билинади.

Вар.: «Дўст дўстини кулфатда сина»; «Яхши дўстни ёмон кунда сина»; «Яхши дўст иш тушганда билинар»; «Уйнинг иссиқ-совуғин киш тушганда биларсан, Кимнинг йироқ-ёвуғин иш тушганда биларсан»; «Дўстни фақирликда сина, ёрни — кулфатда»; «Дўст ким, душман ким — амалдан тушганда сина»; «Содик дўст — меҳнатда бирга, Сохта дўст роҳатда бирга»; «Пода боқанда дўст эдик, Жийда қоққанда айрилдик»; «Давлат кетса, дўст қочар»; «Чин дўст фойда кўзламамас. Бу мақолларни кўллаганда: «Омадинг келганда, ишинг юришиб турганда, маблагинг, кўр-кутинг, амалинг борида сенга дўстлар кўп бўлаверади. Уларнинг ҳаммаси ҳам ўзини сенга дўст қилиб кўрсатаверади. Содиғи қайси-ю, сохтаси қайси эканлигини билмайсан. Бошингга бир иш тушганда, кўлингдан маблағинг кетганда, бошинг ёстиққа етганда дўхуд амалдан тушганингда атрофдаги дўстларингнинг сарағи саракка, пучағи пучакка ажралади. Содик дўстларинг сен билан бирга бўлади, дардингни, ғамингни бирга чекади, сенга қўлидан келган ёрдами аямайди. Сендан манфаатланиб қолиш учунгина ўзини дўст кўрсатиб юрганлар эса юз ўгириб,

кораларини кўрсатмай кетадилар. Бундай «дўст»лардан кеч», дейилмоқчи.

Дўстнинг дўстлиги бошингга душманнинг бўйни узилсин.

Бу мақолда ёр-дўстларга ҳамавақт содик бўлиши, бир-бирларини иззат-хурмат қилишлари, зинҳор ёмонлик қилмаслик зарурлиги таъкидланади. «Ёрга ёлғон сўзлама, Ёмонликни кўзлама»; «Дўстга хиёнат қилма, Душманга — шафқат»; «Дўстга хурмат сақла, Душманга — яроғ»; «Дўстни оғритсанг, душман шод бўлар»; «Дўстингни ранжитма — душманингга дўст бўлади»; «Қай аҳмоқ душмани билан дўст бўлади, Дўсти билан қасд бўлади?!»; «Дил оғритган — дўст эмас, Ич оғритган — ош эмас»; «Дўст — зиёнкор бўлмас, Зиёнкор — дўст бўлмас», «Дўст душманлик қилса — бари бир душман»; «Дўстингдан топ!»; «Бир дўстингдан топ, Бир — қўшнингдан». Бу кейинги икки мақол кишининг дўсти ва умуман ишонган одами унга хиёнат қилса, бировга бориб қақса, бирор зиён-заҳмат етказса, шундай пайтда киноя тарзида айтилади.

Дўстсиз бошим — тузсиз ошим.

Мазмуни: дўстларсиз кечириладиган ҳаёт — бемаъни ҳаёт. Вар.: «Дўстинг бўлмаса — дунё сенга қоронғу»; «Қурдош топмаса — қол озар, Йўлдош топмаса — эр озар» (қол — хушсухан, ширин сўз). «Азобга бардош керак, Ҳамиша йўлдош керак»; «Бодом — пўсти билан, Одам — дўсти билан»; «Пул орттирма, дўст орттир»; «Пулинг мингга етгунча, Дўстинг ўнга етсин»; «Ўн сўм ақчанг бўлгунча, ўнга ўртагинг бўлсин»; «Юз сўминг бўлмасин, Юз дўстинг бўлсин»; «Ўн кунли ошинг бўлгунча, бир кунлик эшинг бўлсин» (эш — йўлдош, ўртоқ, дўст). «Арпа-буғдой бир кунингга ярайди, Содик дўстинг ўлгунингча ярайди»; «Дўст кўтарар

кўнглини, Мол кўтарар ўлимингни» (бунда «Мол кўтарар ўлимингни» деганларининг маъноси шуки, мол, пул кўп бўлса, киши ўлгандан кейин қилинадиган қаъдаларнинг ҳаражатини кўтаради. Қаъда тўкин бўлса — мархумнинг обрўси. Шунинг учун ҳам ўгил-қизларга, қариндош-уруғларга қаъдаларни ўтказиш оғир бўлмасин, малол келмасин, деган ниятда одамлар тириклик чоғларида маълум миқдорда — ҳар ким имконига кўра — маблағ жамғариб қўядилар. Бу маблағ «ўлимлик» деб аталади). «Мингни танигунча, бирнинг отини бил»; «Мингнинг тусини билгунча, бирнинг исмини бил»;

«Мингнинг зотини билгунча, бирнинг отини бил»; «Мингни чала билгандан — бирни тўла билган яхши»; «Мингга билиш бўлгунча, бирга таниш бўл»; «Дўстлик — барча бойликдан афзал»; «Қуёш ҳавоши иситса, дўстлик қалбни иситади»; «Дарахтни томири сақлайди, Одамни дўсти сақлайди». «Жумла жаҳон шодлиғидин ори бор, Кимки гадодур доғи бир ёри бор»; «Ҳар гадоким жаҳонда бир мувофиқ ёри бор, Хизр умрию Скандар хашматидин ори бор»; «Ҳар киши оламда эрур ёрсиз, Бир садафедур, дур-и шаҳворсиз»; «Ҳар кишиким, бор эса ёре анга, Ҳар кишиким, ёр эса боре анга» (Навоий).

Еб тўймаган — ялаб тўймас.

Бу мақол «Еб тўймаган — ялаб тўярми?!»; «Еб етти бўлмаган — ялаб етмиш бўларми?!»; «Олиб олти бўлмаган — еб етти бўларми?!»; «Мутаб тўймаган — мужиб тўярми?!» шаклида ҳам қўлланади (мутамоқ — кемирмоқ, гажимиқ, бировнинг бор-йўғини еб битирмоқ; мужимоқ — чайнаб, мазасини шиммоқ, масалан, суюкнинг кўмигини). Вар.: «Қўзилигида сутга тўймаган — тўклилигида турткисин қўймас»; «Ўғизида тўймаган — тўғизида тўймас» (Ўғиз — «огиз» ҳам дейилади), У аёллар ва сут эмизувчи ҳайвонларнинг янги туққан пайтидаги қуюқ, тўйимли суги. Кампирлар ёш оналарга: «Бола-ни ўғизинга яхшилаб тўйғиз» деб насиҳат қиладилар. Халқимизда янги туққан сигирнинг шундай қуюқ сугини йиғиб, пишириб, «огиз» қилиб, тансиқ таом сифатида кўни-кўшниларга тарқатиш одати ҳам бор; тўғиз — тўккиз. Кейинги икки мақол билан «Гўдаклигида шундай қуюқ, тўйимли суггаки тўймаган — катта бўлганида ҳам тўймайди, тўйдим ҳам демайди. Очкўз — очкўзлигини, баднафас — баднафслигини қўймайди», дейилмоқчи.

Еган билмайди, кесган биланди.

Бунда гап суюқ ош (угра, лағмон ва б.) устида борапти. Тайёр овқатни еган одам унинг масаллиғини топиш, пишириш (хамир қилиш, ёйиш, кесиш) қанчалик қийин эканлигини билмайди, буни масаллик топган ва пиширган одам билади. Мажозий маъносиде: «Хар бир тайёр

нарсадан баҳраманд бўлган одам унинг қандай қийинчилик билан бунёдга келганини билмайди, шунинг учун қадрига ҳам етмайди. Ўша нарсани не-не машаққатлар билан топган ё тайёрлаган одамгина бу қийинчиликни билади ва у нарсанинг қадрига етади, авайлайди, тежаб-тергайди».

Еган огиз уялар.

Вар.: «Оғиз еса, кўз уялар». Мазкур мақоллар билан: «Бераверар экан, деб бировнинг овқатини еяверма, нарсасини олаверма. Оқибатини ўйла. Сени зиёфат қилса, сенга бир нима (масалан, пора, «эсдалик совға» ниқоби остида бирор нарса) берса, вақти келиб сендан бир нарсани (масалан, амалга ошмай ётган, чигал ишини тўғрилаб беришингни) илтимос қилса, уялганидан йўқ деёлмайсан (ҳатто сен хиёнат, жиноятга бошловчи ишини ҳам тўғрилаб беришга мажбур бўлиб қоласан)», дейилмоқчи. Бундан ташқари юқоридаги мақоллар бировниқанда меҳмон бўлган, зиёфатини еган одам у ҳам буниқига келганда ўша даражага етказиб, ҳатто ундан ҳам ошириб (бор-йўғидан қатъи назар, ҳатто бировдан қарз олиб бўлса ҳам) меҳмон қилишга мажбур бўлган ҳолга нисбатан ҳам қўлланилади.

Еганни ҳам кўр, едирганни ҳам кўр.

Вар.: «Ош берганни ҳам кўр, Ош еганни ҳам кўр»; «Ош берган ҳам ўлади, Ош еган ҳам ўлади»; «Еган бўрини ҳам кўр, Едирган қўйни ҳам кўр» («Шунча егани билан бўри зо-

ти кўпайиб кетгани йўқ, шунча қурбон бергани билан қўйларнинг сони камайиб кетгани йўқ», дейилмоқчи). Мазмуни «Одамлардан юлиб-юлқиб, тама қилиб еган одамни кўр — бирор жойи ортиб қолгани йўқ, қайтага одамларнинг кўзига шумшук кўриниб юрибди. Сахийлик қилиб, кишиларга бор ош-нонини едирган одамни ҳам кўр — бирор ери камайиб, бирор нарсага мухтож бўлиб қолгани йўқ, қайтага одамлар орасида иззат-икромда, обрў-эътибор билан юрибди. Шундай экан, сен ҳам сахий бўл».

Ейишинг — кепак, кийишинг — ипак.

Вар.: «Ейишинг — шолгом-у, ётишинг — Марғилоннинг сирли саройи». Бу мақоллар ейиш-ичишни чеклаб бўлса ҳамки, бор пулини яхши-яхши кийинишга сарфлайдиган ёхуд уйида ҳеч балоси бўлмаса ҳам, кийимига зеб бериб, одамларга ўзини кўз-кўз қилиб юрадиган олифта, сатангларга нисбатан киноя тарзида кўлланади.

Ел янтоқ қулатар, бўрон дарахт қулатар.

Маъноси: «Ел, яъни кучсиз шамол янтоқнигина қулата олади. У бўронга айланса, катта-катта дарахтларни ҳам қулатиб ташлайди». Мажози: «Халқ норозилиги кучайиб, кўзғолон кўтарса, инкилоб тўлқини катта кучга эга бўлган подшоҳи ҳам тахтидан қулата олади».

Ел ўтар, чўққи қолар, Бош кетар, дўппи қолар.

Вар.: «Сув оқар, тош қолар, Ўсма кетар, қош қолар». «Табиат ҳодисалари, сел, бўрон шунингдек қора қунарлар ўтиб кетаверади, тоғу тошлар (ва умуман, бошқа нарсалар) қолаверади», деган маънода кийинчиликларга бардош беришга ундаганда шундай дейдилар.

Елга — ярғоқ, аёзга — кигиз.

Ярғоқ — теридан тикилган либос, пўстин. «Қишининг қунида елга (енгил изғиринга) ярғоқ кийсанг чидайсан, аммо аёз (каттик қора совук) турса, кигиз ёпиниб жон сақлашинг мумкин», дейилмоқчи.

Елдай келиб, селдай олсин!

Душманни, ёмон кўрган одамни дуо-йи бад қилиб қаргаганда шундай дейдилар. Бундан ташқари, узоқ вақт оғир касал бўлиб, қийналиб ётган, на ўлиб ўлмайдиган, на қолиб қолмайдиган одамнинг аячли холини кўрган киши ўз-ўзига ё бировга: «Бунақа қийналиб ётгандан кўра, менга шундай ўлим бўлсаки, ажал елдай келиб, селдай олса», — дейди.

Елка яғири — отга мерос, ота «яғири» ўғлига мерос.

От агар белидан ё бошқа еридан яғир бўлса, уни даволаб, тез тузатиб олса бўлади. Аммо, у елқадан (олдинги оёқлари устидан) яғир бўлса, ўла-ўлгунча тузалмайди, даволаб ҳам бўлмайди. Чунки, елка умуртқа бўғинларининг бирлашган жойи бўлиб, от ҳар оёқ кўтариб ташлаганда кимирлаб, битай деб келаётган яра яна очилиб, баттар бўлаверади. Бу отларга хос мерос — яғирдир. Мақолда «ота яғири» дейилганда отанинг ўз ўлимига қадар тўлаб улгуролмаган қарзи назарда тутилган. Халқимизнинг одати қадимларидан бири шуки, отани дафн этиб бўлингач, маҳалла оқсоқолларидан бири мазор тепасида, дафн этиш маросимида келган барча кишилар иштирокида марҳумнинг ўғлига мурожаат қилиб: «Мабодо отангизнинг бировдан қарзлари бўлса-ю, васият қилолмай вафот этган бўлсалар, шу қарзнинг эгаси келиб бирор бирор ҳужжат кўрсатса ёхуд икки гувоҳ билан исботласа, сиз қарзни тўлайсизми?» дейди. Ўғил: «Тўлайман» дейди. Шунда оқсоқол: «Мана, отангиз эн-

ва мусаффо бўлиб, пок бўлиб кетди-
ери дейди. Шундай қилиб, отанинг
ерин ўглининг гарданига тушади. У
қарзни (айниқса қарз катта бўл-
са) тўлаб кутулгунча анча қийна-
ни юради. Юқоридаги мақол билан
қиларга: «Бола-чакангга қарз қол-
тирма», — деб насиҳат қилинади.

Елнинг иши — совурмоқ, ўт- нинг иши қовурмоқ.

Мазмуни: «Елдек енгил бўлма, топ-
ган мол-дунёнингни, обрў-эътиборинг-
ни совурма. Ўтдек қизиқ, алангала-
шиб, одамларни қовурма. Оғир,
вазмин бўл!»

Елпуғичнинг ели далага кор қилмас.

Елпуғич бир-икки одамгагина шамо-
лини еткази олади, даладаги деҳ-
қоннинг хирмониин елиб бера ол-
майди. Бу мақолни кичикрок, аҳа-
мийятсизроқ ишларнигина қилишга
қодир бўлган, аммо катта ва мурак-
аб ишларга қурби етмайдиган
одамларга нисбатан қўллайдилар.

Ема-ичма, бўл бахил, бой бўлмасанг, мен кафил.

Халқ бу мақолни пул ва олтин-ку-
мушлар тилидан айтган ҳамда бахил
бойларга нисбатан киноя тарзида
қўллаган. «Бой бўлай десанг, ўчо-
қининг кулини торт» деган мақол
ҳам борки, халқ эиқна, хасис бой-
лар тилидан ёхуд уларга қарата ки-
ноя тарзида айтган. Мазмуни: «Бой
бўлай десанг, ҳадеб овқат қилиб
ёзверма ва ҳадеб меҳмон чақириб,
уларни зиёфат қилаверма».

Емаганингни ерлар ер.

«Топган-тутганингни ўзинг е, оила,
бола-чакангга едир. Қисиб-қимтиб,
пул-у, мол-дунё тўлаб нима қила-
сан?! Ким билади дейсан, эҳтимол
смай-ичмай йиққанинг бирон-бир са-

бабга кўра ўзингга насиб қилмас»,
дейилмоқчи.

Емаганин ейдилар, тегаверсини дейдилар.

Бу мақол текинхўр, тамагир бойлар
амалдорлар, руҳонийларга қарата ис-
техзо билан айтилган. Вар.: «Кел-
тир менга, юқдир менга»; «Бўрининг
ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймайди.

Емасанг ҳам, паловдан гапир.

Ширин орзу-умидлар кумсалганда
шундай дейлади.

Емни егандан кейин мақтай- дилар, эрни — ўлгандан кейин.

«Емни, яъни овқатни ва бошқа егу-
лик нарсаларни еб кўриб, хуштаъм,
лаззатли бўлган бўлса, ана ундан
кейин мақтай бошлайдилар. Эр киши
мардлиги, ботирилиги билан эл-юртга
танилса, довруғ қозонса, у ўлгандан
кейин ҳам бу яхшилигини ёдлаб,
мақтаб юрадилар»; дейилмоқчи.

Енганнинг яраси тез битар.

«Душманни енгиб, галаба қозонган
тараф урушда ҳар қанча жароҳат-
ланган, вайрон бўлган бўлса ҳам,
енгилган тарафдан товон (контрибу-
ция) олиб, тез орада ўзини тиклаб
олади. Енгилган тарафнинг шўри
қурийди», дейилмоқчи.

Енгил оёқ узоққа кўшар, енгил бош тузоққа тушар.

(кўшар-бошлар; олиб боради). Маз-
муни: «Оёғи енгил, яъни чаққон одам
узоққа бора олади, кўп ишларни
қила олади. Боши енгил, яъни енгил-
так, енгилтабиат одам эса тилини
тиёлмайди, оғзига келганин ўринли-
ми, ўринсизми, тўғрими, нотўғри-
ми, барибир, гапириб юборавера-
ди-да, кейин ўзи бундан панд еб
қолади». Вар.: «Енгилтакнинг тили

бийрон, Тилин тишлаб килур пушмон».

Ер — бойники, сув — сойники, осмонингни ўзинг ол!

Бу — камбағал деҳқонлар тилидан худога аччиқ килиб айтилган. Вар.: «Ер эгаси — худо, Сув эгаси — султон». Мазмуни: «Ер ҳам, сув ҳам, мол-дунё ҳам бойлар ва амалдорларники, камбағал бечораларга эса ҳеч нима йўқ».

Ер тўймагунча эл тўймас.

Вар.: «Ер тўйса, эл тўяди»; «Еринг тўк — элинг тўк»; «Ери бойнинг — эли бой»; «Ерга муҳаббат элга муҳаббат»; «Ер — хамир, Ўғит — хамиртуриш» («Хамир хамиртуришсиз ошмагани каби, ер ҳам ўғитсиз мўл ҳосил бермайди», дейилмоқчи). «Ерни боқсанг, емини бер»; «Қари еринг қорни кенг» (Қари, яъни эскидан экин экиб келинаётган еринг «қорни» кенг бўлади, яъни кўп ўғит талаб қилади. Шунинг учун бундай ерни ўғитга роса тўлдирсанггина кутган ҳосилингни оласан», дейилмоқчи). «Тўйдирсанг мени, тўйдираман сени» (бу ер тилидан айтилган). «Сен ерни ер қилсанг, Ер сени шер қилади»; «Ерни боқсанг — боқади, Боқмай кўйсанг — қоқади» (қоқади — кам ҳосил беради, қисиб-қимтиб қолади, «уриб» қолади, деган маънода. Бу сўз «Чўмичда қоқмоқ» иборасида ҳам худди шу маънода қўлланади). «Озикли ер оқсатмас»; «Озикли ер орикламас»; «Мол семирса ёғ бўлар, Ер семирса боғ бўлар», «Ерга ошатсанг ош битар, Ошатмасанг тош битар»; «Ерни боқмасанг — заранг, ҳосил беради аранг»; «Ерни боқсанг, боқади, Боқмай кўйсанг, қоқади»; «Ер боққанни ер боқар, Ер боқмаган — ерга боқар»; «Ерини алдаган — ўзини алдар».

Ер — ҳазина, сув — гавҳар.

Мазмуни: «Еринг қадрига етиш, уни сотмаслик, қўлдан чиқармаслик за-

рур». Вар.: «Ер сув — битмас қон»; «Деҳқоннинг ҳазинаси — ер»; «Ер — дон, деҳқон — ҳазинабон»; «Ер қаерда бўлса, шер панжаси ўша ерда»; «Еринг йиртиги йўқ, Бойнинг — тиртиги»; «Ер — бойлиқнинг онаси, Меҳнат — унинг отаси»; «Ер эл билан обод, Эл ер билан обод»; «Ерли бўлмагунча, молли бўлмайсан». «Ер тўйдирар, Ўт куйдирар»; «Еринг бўлса — еярсан, Тоғинг бўлса — тўярсан»; «Ерли ерини мақтар, Балиқчи — кўлини»; «Ер деган — олтин қозик бўлур»; «Ер деган — олтин қозик, ғажиб есанг тугамас»; «Ер олган — эр, Ер сотган — қаро ер» (ер олган одам — эр, яъни ишбилармон, омилкор одам, арзир-арзимас пулни деб ерни сотган, қўлидан чиқариб юборган одам — қаро ер бўлади, бойлигидан ажрайди, хонавайрон бўлади, дейилмоқчи). «Ер сотган эр бўлмайди, Эр — ер сотмайди»; «Ер қадрини билмайди, Ер эрмаган деҳқонлар, Эл қадрини билмайди, Эл кўрмаган нодонлар»; «Ер олган — кўқаради, Ер сотган — қурийди»; «Ерни тепма — жони бор, Уриб турган қони бор».

Ер қаттиқ бўлса, ҳўкиз ҳўкиздан кўради.

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бажараётган иш анча мушкул бўлиб, ишлаётганлар мўлжалдаги ишни қила олмадилар, қийналадилар, асаблари бузилади, диққат бўладилар. Шунда айбни бир-бирларига кўядилар, бир-бирларидан тўнкайдилар. Ваҳолонки, сабаб у ёки бу одамда эмас, бошқа нарсада. Юқоридаги мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар. (Жўра:) Нима қилишимизни сен айт! Ахир, сенинг қизинг қочган. (Маткул.) Ана холос!... «Ер қаттиқ бўлса, ҳўкиз ҳўкиздан кўради» деб бекорга...» (Султон, Асарлар).

Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда.

Вар.: «Деҳқон бўлсанг шудгор қил, Мулла бўлсанг такрор қил». Шудгор қилмоқ ерни кузда ҳайдамоқ, демак-

бир. Бобо деҳқонлар кўп йиллик тажрибалари натижасида ерни кузда ҳайдаш баҳорда ҳайдашга қараганда бениҳоя афзал эканлигига шунинч ҳосил қилганлар. Шунинг учун ҳам юқоридаги мақолда: «Ерни ҳайдасанг кузда ҳайда, агар кузда ҳайдамасанг, баҳорда юз марта ҳайдагани билан барибир кузда ҳайдангдек натижа бермайди», деган фикр илгари сурилган. Буни ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги фани ҳар тарафлама исбот этган. Қишлоқ хўжалиги фанлари доктори, профессор С. С. Турсунхўжаевнинг ёзишича: «Ерни асосий ишлаш — кузги шудгорлаш баҳорда ҳайдалганидан бир канча афзалликларга эгадир. Кузги шудгорнинг асосий афзалликлари шундан иборатки, бу усул қўлланилганда ўсимлик қолдиқлари, маҳаллий ва минерал ўғитлар тупроқнинг чуқур қатламига яхши кўмилади, касаллик тарқатувчи ҳашоратлар килириб битади, қиш давомида атмосфера ёғинлари, яхоб сувлари ҳисобида тупроқда кўп микдорда нам тўпланади, шунингдек тупроқнинг физик хоссалари яхшиланади. Кузги шудгор қўлланилган ерларда ҳар гектарнинг ҳосилдорлиги баҳорда ҳайдалганига қараганда 3 центнердан 6 центнергача юқори бўлади.»

Ерга киндак бўлсанг, элгак тентак бўласан.

Бу мақол икки маънода қўлланади: 1. «Қанча катта ёшга кирaversанг, кичик ёшдагиларга шунча майна бўлаверсан. Ёшлар қариган қадди-бастингни, афти-ангорингни, ожизлигингни кўриб, сени тентак фаҳмлайдилар ва устингдан куладилар». 2. «Мен ўлмаймак, осмонга устун, ерга киндак бўламан, деб ўйлама ҳам, гипирма ҳам. Ҳали дунёда ҳеч ким бундай бўлган эмас. Агар шундай десанг, одамлар устингдан мазах қилиб куладилар, эл-юрт ўртасида масхара, тентак бўласан».

**Ерга тушган — гул бўлар,
ўтга тушган — кул бўлар.**

Вар.: «Ер уруғ олмагунча ошлик бер-

мас»; «Етмагани ерга от, Ортиғини элга торт». Буларни ерга имкони борича кўпроқ уруғ сочишга, кўпроқ экин экиб, кўпроқ ҳосил олишга даъват этганларида қўллайдилар.

Ерда ётган юмуртқа — осмонда учган қуш бўлар.

Мазмуни: «Кичкина экан, ожиз экан, деб бировни камситма, менсимай ўтирма, вақти келиб у ҳам катта бўлади, қўлидан иш келадиган бўлиб кетади. Ушанда сен уялиб, изза бўлиб қолишинг мумкин».

Ерда ернинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор.

Вар.: «Ердан ер қутлуг»; «Сағиз ер — мағиз ер, Қум ер — шум ер». Мазмуни: «Ер (экин майдони)нинг ҳаммаси ҳам бир хил бўлавермайди, бир-биридан фарқ қилади, бири бўрсилдоқ, бири шўрхок, бири шўх, бири қумлоқ, бири тошлоқ ва ҳ.к. бўлади. Ер олмоқчи бўлсанг, шунинг фарқини бил, ўшага қараб нархини келиш». Бу мақолни чорвадорлар: «Бир ер (ййлов)нинг ўт-ўлани кам, об-ҳавоси ноқулай бўлса, қўйларингни бошқа ерга ҳайда» деган маънода қўллаганлар. «Ернинг ердан, эринг ердан фарқи кўп, Мушкул шуки, сўзлашганда тенг бўлар» (Махтумкули). Латифа: «Қушлардан бир қуш Афанди шаҳар дарвозасидан овга чиқиб кетаётган подшога пешвоз чиқиб, эҳтиёжи учун бир тилла сўраган экан, у бермай, йўлига кетаверади. Шунда Афанди ундан илгарироқ бориб, подшони шаҳар ташқарисидани кўприк устида кутиб олибди-да, яна бир тилла сўрабди. «Ие, бу қанақаси?! — дебди подшо.— Ҳозиргина анови ерда йўқ девдим-ку!». — Ахир ердан ернинг фарқи бор-да, тақсир,— дебди, Афанди. Шунда подшо хоҳолаб кулибди-да, Афандига бир тилла бериб кетибди».

Етдим деганда йиқилма, тўлдим деганда тўкилма.

Вар.: «Бўлдим деганда бузилмасин, Тутдим деганда узилмасин»; «Етдим деганда йиқилма, Бўлдим деганда

бўлинма»; «Еганинг кўй бўлсин, Кўрганинг тўй бўлсин»; «Тупроқ олсанг, олтин бўлсин»; «Олгин-у, олдирмагин»; «Соғинчимиз қисқа бўлсин, Севинчимиз узок бўлсин»; «Душманинг умри қорча бўлсин» («Қор тез эриб, йўк бўлиб кетгани сингари душманинг ҳам тез битсин», дейилмоқчи). Бу мақоллар билан эзгу тилаклар изҳор қилинади.

Етмаган хамир тандирда турмас.

Одатда етилмаган хамирдан ясалган нон тандирга ёпишмай, таппа-таппа ташлаб, кўрга, кулга беланиб, нес-нобуд бўлади. Мажози: «Киши ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаса, ҳаёт «мути»ни, турткисини, зарбасини эмаса, яъни етилмаса, ҳаётда учрайдиган баъзи кийинчиликларга бардош бера олмайдиган бўлади. Шунинг учун болани ёшлигидан чиниқтириш, меҳнату машаққатган ўргатиш зарур».

Етим, етим демангиз, етим ҳақин емангиз.

Бир туркум мақолларда «етим» дейилганда болалик чоғидаёқ ота-онаси ўлиб кетиб, боқадиган одамидан ажраб, бировларнинг қўлига қарам бўлиб қолган, аксарияти бойлар ва амалдорларнинг эшигида хизматкор ва чўри бўлиб хизмат қиладиган болалар, ўсмирлар, йигит-қизлар назарда тутилган. Етим-есирлар, гарчи бетиним ва машаққатли меҳнатлари билан ҳалол хизмат қилсалар ҳам, бой ва амалдорлар, уларнинг оила аъзолари бу бечораларни одам ўрнида кўрмасдилар, хурмат қилмасдилар, паст назар билан, ихонат кўзи билан қарардилар, камситардилар, ортиб-ортиб ётсалар ҳам уларган ёрдам қўлини чўзмасдилар, яхши сўзини ва ва умуман бирон-бир яхшиликни раво кўрмасдилар. Бу нарса ҳоким синф томонидан тўқилган ва қўлланилган бир қанча мақолларда ўз ифодасини топган: «Етим деган — бойнинг давлат шериги» («Етим, яъни хизматкор бойнинг давлатини,

мол-дунёсини ейди, бойга зиёни тегади» демоқчи бўлганлар). «Етимлик — зиғир ёғи» («Зиғир ёғи» деганда кўнгилга урган, кишини ёлқитирган нарсалар ва кимсаларни назарда тутдилар). «Ерсирнинг етмиш ерда касри тегар»; «Етимчадан бой чикса, айрон бермас ичарга, Тикувчидан бой чикса, қайчи бермас бичарга»; «Етим ўғлон ит бўлар, Ёқаси тўла бит бўлар»; «Етим ўғлон — юраксиз, Етим ўғлок — қуйруксиз «ўғлок — тўрт ойлик эчки боласи»). «Етим бой бўлмас, Бой бўлса ҳам, бойвачча бўлмас»; «Етим кизга — еллуғич чикора?» (чикора — нима кераги бор). Еллуғични кўпроқ хонойим, бегойим ва бойвуччалар тутишарди. Мазкур мақол билан: «Етим кизга ким қўйибди еллуғич билан елпнишичи?!» деб исстеҳзо қилганлар, «Етим тўярин билмас, Ёмон ўларин билмас»; «Етимнинг етти қорни бор»; «Етим қорни — етти қават болхона»; «Етимча — етти қалча» («Етимча етти кулчага ҳам тўймайди», дейилмоқчи); «Етим кўзи сутга тўймас»; «Етим кўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, Етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар»; «Етим ўғлок асрасанг, соқол-муртингни ёғлар, Етим ўғлон асрасанг, юрак-бағрингни доғлар»; «Етимни сийласанг, чориги билан тўрга чиқади»; «Оёқдаги бит бошга чиқади» (бунда «бит» деганда етимни, хизматкорни назарда тутганлар); «Чўрига чалпақ берсанг, қозонингга тупуради»; «Итнинг бошини силасанг, товоққа борар» (бунда «ит» деганда етимни, хизматкорни назарда тутганлар ва «уни зинхор сийлай кўрма, сийласанг, бошингга чиқади, дейилмоқчи»). «Етимни ким эрка дер — етти дакки, тепки ер»; «Раҳм қилма етимга, Етим урар кетингга». Меҳнаткаш халқ оммаси тўқиган ва қўллаган мақолларда эса, бунинг акси ўларок, етимларга нисбатан хайрхоҳлик, улар аҳволига ачиниш ҳис-туйғулари билдирилган ҳамда уларга раҳм-шафқат қилиш, қўлдан келган яхшиликни улардан аямаслик, уларнинг ҳақиға хиёнат қилмаслик, шундоқ ҳам эзилб юрган дилларига озор бермаслик зарурлиги уқтирилган: «Етим ўз киндагини ўзи кесади» (Ўтмишда янги

танган боланинг киндигини доя
 ни кесар, бу хизмати учун ун-
 ни бир нима бериш керак бўлар-
 ми? Бойлар, ўзига тўқ одамларнинг
 ни тугса, дояга «киндик кесар»
 ни талладиган кўйлаклик, лозим-
 ни мато, румол ё пул берардилар.
 Нибагал, бева-бечоралар етимлар-
 ни эса дояга берулик нарсалари
 нибаганидан чақалоқнинг киндиги-
 ни ўзлари кесиб кўя қолардилар);
 «Унинг учун ўл етим!»; «Етим ўзи-
 ни ўзи боқади»; «Етим ўз этини ўзи
 еди, Елқасини бити ейди» (Етим-
 ни алмаштирадиган кўйлаги бўл-
 ни, биттаю битта кўйлаги узоқ
 вақт кийлаверганидан яғир бўлиб,
 нидаб кетарди); «Етимнинг жони —
 ни бўлади»; «Етимнинг ети кал-
 никин десам, кўли калта экан»;
 «Етимнинг кўзи — ёшли»; «Етим-
 ни кўнгли — ярим»; «Бевага бозор
 бўмас, етимга — ҳайит»; «Етим ет-
 ни уйдан ош ичар»; «Етим кимни-
 ки — ош берганики»; «Етимнинг
 наси етти»; «Етим қизнинг етмиш
 наси бор»; «Етим қизнинг янғаси
 кўп» (Ота-онадан ёш қолган етим-
 ларни, айниқса қизларни, маҳалла-
 кўйдаги аёллар назорат қилиб, улар-
 га ёрдам ва тегишли маслаҳатлар
 бериб, мураббий бўлиб, оналик қи-
 лардилар. Кейинги икки мақолда
 шу нарса ўз ифодасини топган);
 «Етим ҳақи етти дарёни қуритар»
 («Етимлар ҳақиға хиёнат қилганлар
 қаттиқ жазога, фалокат-ҳалокатга
 йўлиқадилар», дейилмоқчи). «Сағир-
 ниң ҳақи — тангрининг ўки» (са-
 гир — ота-онадан ёш қолган етим
 бола. Унинг отасидан қолган мол-
 мулкни «сағир ҳақи» дейдилар. Қа-
 дам одатимизга кўра, сағир ҳақи
 дахлсиз ҳисобланган. Ҳатто: «Са-
 гирнинг эшигидан ўтсанг, чанг ю-
 са, қавушингни қоқиб ўт (яъни,
 унинг бирон-бир нарсаси тугул, чан-
 ги ҳам сенга ўтиб қолмасин дейил-
 моқчи). Отаси ўлса, таъзиясига
 кирган одамлар «сағир ҳақи» деб,
 дастурхонга қўл узатмайдилар. Қа-
 чоқни сағирнинг ўзи ё онаси, ё улар-
 га қарашли одам: «Олинглар, ўз
 маҳри-меросимдан сарф қилаялман»,
 дегандан кейингина нон-чоғга, ов-
 қтга қўл узатадилар. Мазкур мақол-
 да: Сағирнинг ҳақиға хиёнат қил-

ган одам тангрининг ўкига — қаҳр-
 газабига дучор бўлади, дейилмоқчи,
 «Ердан топилган — етимники» (Қа-
 димий одатимиздан яна бири шуки,
 агар кўчада бирор нарса тушиб
 ётган бўлса, топиб олган одам уни
 қўлига кўтариб, баланд овоз билан:
 «Бу кимники?!» деб қайта-қайта
 айтади. Шунда агар ҳеч ким «Ме-
 ники» демаса, ҳалиги одам учун
 топилган нарса — ҳалол нарса бў-
 либ ҳисобланади. Лекин у ҳам бу
 нарсани ўзига олмай, гадоёга, етим
 болага бериб кетади. Юқоридаги ма-
 қол шу анъанадан келиб чиққан).
 «Етимни йиғлатма!»; «Етим бошин
 силасанг, эрлар силар бошингни,
 Душман бошин силасанг, душман
 гажир бошини»; «Етим бошин си-
 ласанг, ҳажга бормоқ на даркор?»
 (Эътиқодий тушунчага биноан, са-
 воб орттирмақ ниятида Маккага бо-
 риб, ҳаж қилиб келадилар. Мазкур
 мақол билан: «Етимнинг кўнглини
 овласанг, ундан ёрдамнингни айма-
 санг — шунинг ўзи савоб, ҳажга бо-
 ришининг ҳам ҳожати йўқ», де-
 йилмоқчи); «Жабр қилма етимга, уч-
 рагайсан Мустафонинг ўкига» (Мус-
 тафо — пайғамбар); «Етим бола ет-
 ти йилда уялтирар» («Етим болани
 ёшлигида хўрлама, камситма, у йил-
 лар ўтиши билан ега бориб, қўли-
 дан иш келадиган, маблағ топадиган
 бўлади, ўшанда сен уялиб қолсанг»,
 дейилмоқчи). «Тойни той деб хўр-
 лама, эрта-индин от бўлар»; «Етим
 етса, етти кўтариб урар»; «Етим
 юриб етилган — ўзар» (Ёшлигидан
 етим қолиб, ҳаётнинг азоб-уқубат-
 лари оғушида чиниққан бола катта
 бўлганда, ҳаётнинг нималигини бош-
 қалардан яқши билади ва ҳар та-
 рафлама бошқалардан ўзиб кетади,
 дейилмоқчи).

Етса — мол, етмаса — жон.

Вар.: «Етса — пул, Етмаса — бул»
 (бул — мол). Севган ёрга, қадрдон
 дўста: Сен учун ҳеч нарсамни, ҳат-
 то жонимни ҳам аямайман, демоқ-
 чи бўлганларида шу мақолни қўл-
 лайдилар.

Етти ёшга етгуча ер тўқмоғин ерсан, етмиш ёшга етгунча эл тўқмоғин ерсан.

Мазмуни: «Болалигингда қоқилиб, йиқилиб, ердан «тўқмоқ» ейсан. Катта бўлганингдан кейин эса, бутун умринг давомида одамларнинг аччиқ-чучук гапларини эшитасан, ҳатто уларнинг зарбини ҳам ейсан. Бундан хафа бўлма, кўник, чида».

Етти яшар отни «хушт — хушт» лаб суғорма.

Одатда отни суғораётганда «хушт-хушт» деб турадилар. Мажози «Бола вояга етгач, уни гўдаклигидаги каби пуф-пуфлама, эркалама, аяма, энди ҳар бир ишни ўзи мустақил қиладиган бўлсин».

Етти яшар сафардан келса, етмиш яшар кўргани келар.

Вар.: «Олти яшар сафардан келса, Олтмиш яшар кўргани келар. «Йўл азоби — гўр азоби» деб, бежиз айтмаганлар. Ўтмишда узоқ сафарга чиққанлар бир қанча кийинчиликларга дуч келардилар, ҳатто хавф-хатарга йўлиқардилар. Шунинг учун бўлса керак, сафардан қайтиб келган одамни (хоҳ у қари бўлсин, хоҳ ёш бўлсин, бундан қатъий назар) узоқ-яқин қариндош-уруғлар, ёр-дўстлар, таниш-билишлар, кўни-қўшнилар (ёшлар ҳам, қариялар ҳам) кўргани, ҳол-аҳвол сўрагани келиши — ҳалқимизда азалдан одат тусига кирган.

Етти ўлчаб, бир кес.

Мазмуни: «Ҳар бир ишни обдан ўйлаб, тадбиркорлик билан пухта қил»; «Ёғоч кессанг, узун кес — кесса бўлар, Темир кессанг, қалта кес — чўзса бўлар»; «Кийим бичсанг, узун бич — қийса бўлар»; «Ўймоқ бичсанг ҳам, ўйлаб бич» (ўймоқ — кийим тешиги). «... Ўйланг, ўйлаб иш қилинг. Етти ўлчаб, бир кес деганлар. Кейинги пушмон асқотмайди» (А. Қаҳҳор, Қўшчинон чироқлари)

Етти қизнинг онаси — ҳанузгача келинчак.

Ёкши анча ўтиб қолган бўлишига қарамай қизлар, келинчақларга хос кийиниб, пардоз-андоз қилиб юрувчи олифта аёлларга нисбатан кино тарзида қўлланиладиган бу мақол куйидаги топишмоқдан олинган (бу ўринда шуни айтиш керакки, баъзи кўшиқлар ва топишмоқларнинг бир қисмини мақол тариқасида ҳам айтиб юрадилар). «Чўпчагим чўпчак, Олтин беланчак, Етти қизнинг онаси, Ханузгача келинчак».

Еттининг бири — айёр.

Мазмуни: «Жамиятда ҳар хил одам бор. Бирининг дили пок, беғараз бўлса бошқа бирининг ҳулқи бузуқ, нияти қора бўлади. Шунинг учун ниҳоятда эҳтиёт, хушёр бўл, одамларнинг ҳаммасига ҳам ишонаверма, ҳар кимга қалбингни, сир-асорингни очаверма». Вар.: «Дўстдан кўп — душман»; «У кўзинг бу кўзингга дўст бўлмас»; «У кўзинг бу кўзингга панд беради»; «Дўст — эгиз, Душман — саккиз».

Ечинган сувдан қайтмас, кезанган ёвдан қайтмас.

(Кезанмоқ — йўлга тушмоқ, чоғланмоқ, отланмоқ. аҳд қилмоқ, бел боғламоқ). Чўмилишга аҳд қилиб, сув ёқасига келган чўмилмай қайтиб кетмайди. Шунингдек, сен ҳам ҳамон ёвга қарши бораяпсанми энди йўлингдан (аҳдингдан) қайтма, дейилмоқчи.

Еяр оғизга ош берар, йиғлар кўзга ёш берар.

Ҳаётдан қийналган, бир нарсга муҳтож бўлиб қолган одамга тасалли берилганда шундай дейилади.

Еяр оғизни емас оғиз боғлайди.

Мазмуни: «Бир жойга борганингда сендан бошқа меҳмонлар ҳам бўлса, корнинг тўқ бўлса ҳам овқатдан олиб-олиб ўтир, ҳаммадан бурун қўл артма»

Ё отинг чиқсин, ё ўтинг чиқсин

(Ўт жигардан чиқадиган суюқлик). Уни «ўтака», «захра» ҳам дейдилар. Ана шу ўт ёрилса, киши ҳалок бўлиши мумкин. «Ўти ёрилди», «ўтакаси ёрилди»; «Ўти учди»; «захраси учди» иборалари «ўлгудай кўркиб кетди» деган маънодадир. «Ё номинг чиқсин, Ё жонинг чиқсин»; «Ё ловуллаб ён, Ё биратўла ўч»; «Ё чангинг чиқсин, Ё донгинг чиқсин» деб ҳам кўлланиладиган мазкур мақол билан: «Бир ишга киришдингми, унга маҳкам ёпиш, ғайрат, жасорат, фидойилик кўрсат ва шу ишни охирига етказ токи одамлар сенга қойил қолишсин, улар ўртасида номинг чиқсин, обрў-эътибор қозон», демоқчи бўладилар. Аҳмаджон хотини, қариндошлари, ёрдўстлари билан хайрлашар экан, худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай, «ё чангим чиқади, ё донгим чиқади!»— деди. (А. Қаҳҳор).

Ёв кетса ёвон очилар, ошпишса қозон очилар.

Мазмуни: «Ёвни қувсанг, ёвонинг — чорвангни боқиб, эканингни экиб, тирикчилик ўтказадиган даштдаланг очилади ҳаёт яна ўз изига кайтади».

Ёв кетса ҳам, қиличингни занглатма.

Мазмуни: «Ёвга нисбатан ҳечам бепарво бўлма. Ёвни енгиб, юртингдан қувиб юборгандан кейин ҳам қурол-яроғингни шайлаб, унга зарба беришга тайёр бўлиб тур. Бир бостириб келган ёв яна келиб қолиши эҳтимолини асло унутма».

Ёв кўзи ўқмордек қарар

(ўқмор — ўк илон). Бу илон тўғрисида халқ ўртасида шундай тушунча борки, гўё у одамни, сайдини, рақибини кўриб қолгудай бўлса, бирдан сапчиб, ҳавога кўтарилиб, сайдига отилиб, уни ўқдай тешиб ўтармиш-да, ўша заҳоти ўлдирилади. Ўқмор хатто темирни ҳам тешиб ўтармиш, фақат нонингина теша олмас эмиш. Мазкур мақол билан: «Қимнинг қандайлигини кўз қарашидан билиб олса бўлади. Бу фикрни «Яхшини бил ўзидан, Ёмонни бил кўзидан» мақоли ҳам англатади. Дўстининг кўз қарашида меҳру муҳаббат, шафқату меҳрибонлик сезилиб туради. Душманнинг кўзи эса худди ўқмордек, тешиб юборгудек, еб юборгудек қарайди», дейилмоқчи бўлади ва киши сезгир, зийрак ва эҳтиёткор бўлишга даъват этилади.

Ёв макрини ёлғон яширар.

Мазмуни: «Ёвнинг тилёғламалик билан айтган ширин гапларига учма. Унинг гаплари ёлғон бўлади. У ўз макру ҳийласини сендан яшириш учун атрофини парвона булиб, гўё кўнглингни олмоқчи бўлади. Ундан ҳамавақт эҳтиёт бўл».

Ёв яроғини ёв билмас.

Мазмуни: «Ёвнинг сир-асрорини, ҳарбий қувватини, тузиб қўйган режасини унинг ёви (рақибни) билмайди ёхуд билгани тақдирда ҳам аниқ ва тўлиқ билмайди». Вар.: «Ёв тилини ёв билмас»; «Ёв сирини ёв билмас».

Ёв қочса, ботир кўпаяр.

Вар.: «Ёв йўғида — ҳамма ботир!»; «Ёв ортидан — юдуруқ» (юдуруқ — мушт, «мушт ўқталуқ» маъносида); «Бизнинг ака — ўзи кўрқоқ, кўли ботир, Ёв қочганда — қиличини ярақлатир». Жангда мардлар, ботирлар билан бирга кўрқоқлар ҳам бўлади. Бундай кўрқоқларнинг аксарияти жангу жадал пайтида бирор пана жойда писиб ётади. Мардларнинг жасорати туфайли ёв қочганидан кейин эса писиб ётган жойларидан аста чиқиб келадилар. Шунда уларнинг орасидан: «Мен ана ундоқ жанг қилдим, ёвнинг мана бунчасини кириб ташладим» ёхуд «Аттанг, ёв қочиб қолди-да, бўлмаса уларни ана ундай қилардим, мана бундай қилардим», деювчи безбетлар ҳам чиқиб қолади. Юқоридаги мақоллар ана шундай «ботир»ларга ва умуман, иш ўтиб бўлганидан кейин қуруқ мактанадиган кишиларга нисбатан қўлланади. Қуйидаги мақоллар билан эса кўрқоқларни мазах қилиб қулганлар, уларни лаънатлаганлар. «Янтоқдан атир чиқмас; Кўрқоқдан ботир чиқмас»; «Жангдан номард қочади»; «Мард майдон оралаб ёв чопар, Номард жар паналаб тов қочар» (шевада «тов» — тоғ); «Ёв қувса, сичконнинг ини минг танга» (ёв қувиб, бостириб келатганда ундан қочган кўрқоқлар жон ширинлигидан кичкинагина пана жойни ҳам истаган нархга сотиб олишга тайёр бўлиб қолдилар, дейилмоқчи); «Қирғий учса, чумқуни тирқишда кўр»; «Ёвдан кўрқан — ёвга дўст, Элни севган — элга дўст»; «Ёмон — ёвга бўлишар»; «Ёт ёғини сган йигит ёвга чопмас, Уй ялоғига тўйган ит овга чопмас»; «Ит бўрига иликса, қўйингдан қўлингни юв» (илиқмоқ — топишмоқ, апоқ-чапоқ бўлмоқ). Маъноси: эркак ит ургочи бўри билан топишиб қолса, қўйларни кўриқламай, бўриларнинг еб кетишига йўл қўяди; мажозан, ўз эл-юртига хиёнат қилган душманга сотилган хоинлар тушунилади. Халқимиз нафрат билан уларни итга ташбиҳ қилади.

Ёвда бўлса, тезаги тегар.

Бу мақол билан чорва молини кўпайтиришга даъват этадилар: «Молнинг йўғидан кўра бўлгани яхши. Унинг турган-битгани фойда. Мабодо ерингга ёв бостириб кирса-ю, сен ўз ерингни, мол-ҳолингни ташлаб кетишга мажбур бўлиб қолсанг ҳам, вақти келиб ёвни қувганингдан кейин молларингнинг ҳеч бўлмаса тезаги қолади. Уни ўчоғингга ёқасан, ерингга соласан», дейилмоқчи.

Ёвлашмоқ — осон, ярашмоқ — қийин.

Мазмуни: «Ёвлашмоқ — биров билан аразлашмоқ, уни ўз рақибига, душманига, қасдига айлантирмоқ, у билан алоқани тескари қилмоқ, «юз кўрмас» бўлиб кетмоқ — сал парса билан бўлади қолади. Ёвлашиб қолганидан кейин эса яна ярашмоқ, илгариги яхши муносабатни тикламоқ анча қийин бўлади (қуда-андачиликда, ошна-оғайнингчиликда бундай ҳоллар бўлиб туради). Шундай экан, мумкин қадар ёвлашишдан, кўнгил қоларлик иш қилишдан сақлан, ўзингни тий, бир-бирини тушунамаслик, англашмовчилик, келишмаслик ҳолларида жаҳлингга, тилингга ва қўлингга эрк берма».

Ёвни аяган — яра ер, калтагини сара ер.

Мазмуни: «Сенинг тинчлигингни бузиб, ер-сувингга, мол-ҳолингга кўз олайтириб, юртингга бостириб келган ёвга қажатқич зарба бер, ундан кўрқиб, раҳм-шафқат сўраб, ялиниб-ёлвориб ўтирма. Сен уни аясанг, раҳм-шафқат қилсанг, қоранингни менсимасдан, парво қилмасанг, ўзинг гафлатда қолиб, унинг зарбига дучор бўласан». **Вар.:** «Душманин аяган — даққисин ер»; «Душманга раҳм қилдинг — ўзингга захм қилдинг» (захм — яра, жароҳат; кўнгил гашлиги); «Ётаверсанг — ёв олар, Индамасанг — дов олар»; «Ётсанг — ёвга ёқар, Ёв

сени кулиб боқар»; «Ёли борида чинчан — ёмон отнинг белгиси, Жонни борида ялинган — ёмон ишнинг белгиси»; «Ёвга ялинма — ёмонини олади, Довга ялинма — молнингни олади»; «Жон аямаган — сени босар, Мол аямаган — довни босар» (дов — даъво, талаб қилиш); «Жангда ўлишни кутма, ўлдиришни кут»; «Ёв чопса, кўша чоп»; «Ётиб қолгунча, отиб қол»; «Ётиб ўлгунча, отиб ўл»; «Туриб ўлгунча, уриб ўл».

Ёвни ёвутмай, уясида янч.

Ота-боболар бу ва бу каби мақоллар билан аскарларга қандай жанг қилиш душманни осонроқ ва кам қурбон берган ҳолда энгиш учун қандай ҳарбий усул ишлатиш йўл-йўриklarини кўрсатганлар: Вар.: «Ёвни ёвутмоқ — қамалда қолмоқ» (ёвутмоқ — яқинлаштирмак); «Ёвни ёвутмай, қуйруғни кес» («Ёвни ўз томонингга яқинлаштирмай, унинг орқа томонидан ўтиб, лашкарининг «қуйруғи»ни кессанг, у орқадан келадиغان ёрдамдан маҳрум бўлиб қолади, кейин уни осонгина енга оласан», дейилмоқчи); «Ёвни қочириб қувма»; «Йиртқични уясида янч»; «Тўнғизни ботқоқда бос»; «Ёвни қувсанг, тоғ айланиб қув, Ўғрини қувсанг, том айланиб қув» («Шундай қилсанг, ёвнинг ҳам, ўғрининг ҳам қутилмаганда олдидан чиқиб, осонгина қўлга туширасан», дейилмоқчи); «Ёвни қора қочира». Ўтмишдаги жангларда ёвнинг кўзига аскарларни кўп қилиб кўрсатмоқ учун хийла ишлатиб, ерга қадалган ходачаларга (деҳқонларнинг «кўриқчи»сига ўхшатиб) кийим-бош кийдириб қўядилар. Шу «қора» деб аталган.

Ёвнинг «келди-келди»си ёмон.

Вар.: «Ёвнинг ўзидан ҳам ваҳмаси ёмон»; «Шайтоннинг ўзидан ҳам довруги ёмон». Мазмуни: «Бу томон юриш бошлаган душман то етиб келиб, у билан тўқнашув бўлганига қадар ўртада тарқаладиган «душман ана ундоқ эмиш, мана бундоқ эмиш; душманнинг аскарлари, қурол-

яроғи ана унча эмиш, мана бунча эмиш» деган мазмундаги ваҳимали гаплар ёмон. Сен бундай ваҳимали гаплардан чўчима, дадил бўл».

Ёвнинг ташида бўлгунча, ичида бўл.

Вар.: «Қалъа ичидан олинади». Бу мақоллар билан ёвнинг ичига айғоқчи (разведкачи) юбориб, унинг сирини, ҳарбий қудратини, заиф томонини билиб олиш ва шунга қараб иш кўриш зарурлиги уқтирилган.

Ёз — ёзилмоқ, қиш — қисилмоқ.

Бу мақол хусусида Аҳмад Аҳмадий «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1926 йил 1-сонида босилиб чиққан «Туркча ой отлари» сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзган: «Турклар (бунда Туркистон, ҳозирги Ўрта Осиё территориясида яшаган халқлар назарда тутилган — Ш. Ш.) эски замонлардан чорва боқиб, чорва ўстурган эди. Чорвани ўтладиғи томонга эркинлатиб юборишга «ёюв» ҳамда ўтлоқ ерларга «яйлов» дейиладур... Июнь, июль, август ойларида... тоғларга чиқиб, чорва боқилгонидан бу уч ойга «жой» ёки «ёз» дейиладур. Қозоқ, қирғиз, татарлар «жой, жойлиб, жайлов, жайма», ўзбеклар «ёз, ёюв, ёйилиб, ёймоқ» деб қўлланадурлар... Ноябрьдан сўнг совуқ бўлиб, тирикчилик, кенгчиликлар камиб, юрт, рўзғор қисиладур. Шу муносабат билан декабрь, январь, февраль ойларига «кис» дейиладур. Қозоқдан бошқалар «с» ўрнига «ш» келтириб, «киш» деб юргизадурлар. «Олти ой ёз, олти ой қиш» деб юритиладур. Мақол: «Ёз — ёзил, Қис (қиш) — қисил». Вар.: «Ёз — гулистон, Қиш — гўристон».

Ёз ёзиғи — қиш озиғи.

(ёзиқ — ёзда ёзиб ёйиб қуритилган мева-чева, ем-хашак, ўтин ва ш.к.). Вар.: «Ёз меваси — қиш

ҳазинаси»; «Ёз қокиси — қишга дори»; «Ёз юндиси — қишга қатик» «Ёзда пишадиган нарсаларни, ҳатто ёз тўкинчилигида назаринг илмай ташлаб юборадиган нарсаларингни (бу нарсаларни ерга тўкиб юбориладиган юндига ташбиҳ этганлар) қуритиб, қоқи қилиб олиб қўй, улар ҳеч нарса пишмайдиган ва танқислик сезиладиган қиш фаслида сенга асқотади», дейилмоқчи.

Ёз ёпинчиғингни қўйма, қиш ўзинг биласан.

(ёпинчиқ — кигизга ўхшаб бостириладиган, аммо кигиздан анча юқа бўлган матодан енгсиз қилиб тикиладиган ҳамда елкага ташлаб, ёпиниб юриладиган кийим. Уни асосан ёмғир ёққанда кийганлар). Вар.: «Тузга чиқсанг, пўстинингни ола чик» (туз — дашт, биёбон); «Гуппинг қалин бўлса ҳам қишдан кўрқ, Дўппинг қалин бўлса ҳам муштдан кўрқ» (гуппи — пахтаси қалин чопон). Маъноси: «Ўзингни шамоллашдан ҳамавақт (ҳатто ёзда ҳам) эҳтиёт қил. Шамоллаш — назар-писанд қилинмайдиган касаллигу, аммо унинг оқибати кўпинча ёмон касалликларни келтириб чиқариши мумкин», дейилмоқчи.

Ёз ишлаган — қишда роҳатда, ёш уйланган — қариганда роҳатда.

Мазмуни: «Ёзда эринмай ишласанг, қишлик озик-овқатинг, кийим-кечагинг, ўтин-чўпинг, молларинга ем-хашак жамғариб олсанг, қишда қийналмай, роҳатда яшайсан. Ёшлигингда, яъни айна етилган йигитлик чоғингда уйлансанг, болаларинг тез орада вояга етиб, қариганинга «қўлтиғингга кириб», ишончли таянчинг бўлиб, тирикчилик юқини ўз зиммаларига оладилар, сени меҳнату машаққатдан фориғ қиладилар. Шундай қилиб, қариганинга роҳатда яшайсан. Агар ёшлик даврингни ўтказиб, қаттароқ ёшингда уйланадиган бўл-

санг, болаларинг воясига етиб улгурмасдан сен қариб, мункиллаб қоласан, сиҳатинг, куч-қувватинг кетган чоғда ҳам тирикчилик юқини ўзинг кўтаришга мажбур бўласан».

Ёз фасли — ноз фасли.

Мазмуни: «Ёз — ноз-неъматлар пишадиган, тўкинчилик, пишиқчилик фасли». «Ёзнинг ғилами кенг» деган мақол ҳам бор.

Ёз — яйловинг бор, қиш — қишловинг бор, дунёда не ғаминг бор.

Чорвадорларнинг бу мақоли билан: «Яхши яшаш учун ҳамма шарт-шароитинг бор-ку! Сенга тагин нима керак, ахир?!» деган маънода ўз ҳаётидан нолийдиган одамларга далда берилди.

Ёзга етсанг, қиш кунингни унутма.

Мазмуни: «Қишда кийинчилик кўрганингни унутма. Янаги қишда ҳам қийналмай десанг, ёзда қишлик ғамингни еб қўй».

Ёзда боши қайнамаганинг қишда оши қайнамас.

«Ёз жазирамасига бардош бериб, офатнинг тиғида тер-тўкиб (яъни, бошингни «қайнатиб») ишласанг, мўл ҳосил кўтарасан, қишлик озуқанинг ғамлаб олсанг, қишда ҳам қозонинг қуюқ қайнайверади», дейилмоқчи. Вар.: «Ёз ишла, Қиш тишла»; «Ёзги меҳнат — қишки роҳат»; «Ёз қуянган — қиш суянар»; «Баҳор ҳаракати — қуз баракати»; «Баҳорда лой кечган — қузда мой ичади»; «Баҳорда лой чангалласанг, қузда мой чайнарсан» («Баҳорда — ёгин-сочинли қунларда лой кечиб, лой чангаллаб, яъни қийналиб, экин эксанг, қузда хирмон кўтарганингдан кейин ўша қийналиб қилган меҳнатингнинг хузур-ҳаловатини кўрасан», дейилмоқчи). «Баҳорги беғамлик — қузги

«...қондиқ»; «Ёз ишлаган — кузда
шон ташийди, Ёз ишламаган —
қонда бошин қашийди».

**Ёзда қўйган пойганакка қиш-
да келиб қуш илинди.**

Пойганак — қушларга қўйиладиган
тузоқ. Бу шундай бўлади: бир
чўпнинг қоқ ўртасидан (худди қўл
тарозисининг шайини сингари) ип
бондиб, икки учига қилдан тузоқ
каби меваларни ўз қистириб, дарахтга
осиб қўядилар. Қуш мевани ейман
деб чўпнинг бир учига келиб
қўнганда, пойганакнинг бир томони
оғирлик қилиб, пастга томон оғиб
кетади. Натижада қуш оёғидан
тузоққа илиниб қолади. Маълумки,
қушлар жуда зийрак бўлади. Ёзда
ҳар қаердан ўз ризқини топиб
сб юраверади, сал шубҳалироқ
кўринган жойдаги емишнинг яқи-
нига ҳам йўламайди. Аммо, қиш
киргач, егулик нарса тополмай
от қолса, таваққалига шубҳали
жойдаги нарсаларни (масалан,
пойганакка қистириб қўйилган нарсалар-
ларни) бориб ейишга жазм қилади-
да, тузоққа тушиб қолади. Мажозан
аввал бир нарсага унамай ё бўйин
эрмай юрган, кейин ўша нарсага
ахтиёжи тушиб, ўзи бўйин эгиб,
илиниб келган одам устидан
истеҳзо билан қулинади.

**Ёзни кетиб кузи қолди, қиши
кетиб музи қолди.**

Бир нарсадан (масалан, мушкул
ахволдан, касалликдан) кўпдан буён
ғийналиб, азоб чекаётган одамга
бирор одам: «Кўп ташвиш торта-
верманг, тез орада бу мушкул
сўнларингиз ҳам ўтиб кетар» деб
касали берганда у одам: «Шундай
дейсиз-у, аммо хали баттарроғи
иши бўлади» ёхуд «Ахволим борган
сари баттар оғирлашаяпти» деган
маънода шу мақолни келтиради.

**Ёзни қўйиб, қиш дема —
қишга яраша ишинг бор,
қотган экан нон дема — оғиз
тўла тишинг бор.**

Вар.: «Ёз бор, қиш бор, Шошмай
туринг, иш бор»; «Ёз кетади,
қиш келади, Шошмай туринг, иш
бириш, бугунги ишни эртага қўймас-
лик, «Қотган экан нон дема — оғиз
тўла тишинг бор» дейиш орқали эса
бор нарсага (гарчи у бир оз қўнги-
дагидай бўлмаса ҳам) қаноат қилиш,
исрофгарчиликка йўл қўймаслик, те-
жамкор бўлиш зарурлиги уқтирилди.

Ёзуғликка йўл борми?

(ёзуғ — гуноҳ, айб). Ўз элида ё
оиласида бирор айб қилиб қўйиб,
қўрқанидан ёки иснодга чидай
олмаганидан бош олиб чиқиб кетган
одам бир қанча вақт бошқа ерларда
юриб, ахири бир кун айбини бўйнига
олиб қайтиб келганда; яқин қариндош
ё яқин дўст узоқ вақт кўринмай кетиб,
бир кун қайтиб келиб, эшикдан
кираётганда: «Айбдорни қабул қи-
ласизларми?» ёхуд «Айбдор учун
(сизлар томон) йўл очикми?» деган
мазмунда шундай дейди.

**Ёли семиз эшакдан яғир
бўлса ҳам от яхши, қадр
билмас қариндошдан яқин-
даги ёт яхши.**

Вар.: «Қадр билмас қариндошдан
қадр билган ёт яхши»; «Ёрдами
йўқ қариндошдан етти ёт бегона
яхши»; «Бемехр қариндошдан меҳ-
рибон қўшни яхши»; «Узоқдаги
қариндошдан яқиндаги қўшни яхши»;
«Узоқдаги қариндош яқиндаги ёт
яхши, Яхши югуруқ эшакдан ёмон
бўлса ҳам от яхши». Мазмуни:
«Қадрингни билмас, бегона одам
у ёқда турсин, ҳатто қариндошдан
ҳам кеч, ундан кўра сенинг қадрин-
ни биладиган, иззат-ҳурмат қилади-
ган бегона, ёт қишилар билан қар-
бўлганинг маъқул».

Ёлчидан ёлиқсанг, қарздор қил.

Ёлчи — ёлворувчи, ҳадеб у-бу нарса сўраб келувчи шилқим одам. «Шундай одамдан ёлиқсанг (безор бўлсанг), унга бир нима бериб, қарздор қилиб қўй, «қарзини сўрайди» деб, келмай кетади, ўзини сендан олиб қочиб юради», дейилмоқчи.

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донги чиқмас.

Халқимизнинг бир қанча мақолларида ҳамжихатлик ғоялари, якка-ёлғиз яшашнинг ёмон томонлари ва оқибатлари ёрқин ифода этилади. Вар.: «Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, Ёлғиз йигитнинг донги чиқмас»; «Ёлғиз йигит алп бўлар, Алп бўлса ҳам қалб бўлар» (алп — ботир, пахлавон; қалб — чинакам, ростмана эмас). «Ёлғиз йигит ёв олмас»; «Ёлғиз ботир — ёвга йўқ, Ёлғиз йигит — довга йўқ»; «Яёвнинг чанги чиқмас, Ёлғизнинг мунги чиқмас» (мунг — йиғи, қайғу, ғам, алам); «Ёлғиз қарганинг уни чиқмас»; «Ёлғиз ғоз товуш бермас»; «Ёлғиз ғознинг уни чиқмас, Ёлғиз қизнинг мунги чиқмас»; «Якка ўтин ёлворсанг ҳам, ёнмас»; «Бир тарикдан бўтқа бўлмас»; «Юлғиз уйнинг томоғи етса ҳам, товоғи етмас»; «Ёлғиз уйда қозон қайнамас»; «Ёлғиз ёғоч уй бўлмас»; «Ёлғиз ёғоч пана бўлмас»; «Якка ёғоч билан уй бўлмас, Якка одам билан тўй бўлмас»; «Ёлғиз дарахт ўрмон бўлмас»; «Ёлғиз ёғоч пана бўлмас, Ёлғиз бияга сава тўлмас» (сава — мол терисидан ясаладиган қимиз солиб қўйиладиган, қимизи ачитадиغان идиш, мешнинг каттаси); «Ёлғиз қўйнинг териси пустири бўлмас»; «Ёлғиз итнинг хургани билинмас, Ёлғиз кишининг юргани билинмас»; «Ёлғизга — йўл узок» (ҳамроҳсиз, яъни ҳамсуҳбатсиз йўл га чиқкан одам учун яқин йўл ҳам гўё узокдай туюлади). «Ёлғиз юриб йўл топгандан — кўп билан адашган яхши», «Адашсанг ҳам, эл билан адаш»; «Бир ўзинг

доно бўлгунча, Кўп билан девона бўл»; «Ёлғиз қўлдан товуш чиқмас» («Қарс икки қўлдан чиқади»). «Якка юриб ов отма, қуш тутма»; «Ёлғиз туя бақирок бўлар, Ёлғиз бола йиғлок бўлар» («Улар ёлғиз қолиб зериканидан, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлганидан бақиради, йиғлайди», дейилмоқчи). «Ёлғизлик киши юртида билинади»; «Ёлғиз киши — ёрти киши»; «Ҳарна ғовго келса — кўпликдан келар. Ранжу-меҳнат — якка, йўқликдан келар».

Ёлғиз уйнинг бекаси — қурвақанинг бўкаси.

(бўка — «катта», «полвон»). Вайсақи, шанғи, шаллақи, катта гапирувчи, қуруқ мақтанчоқ одам кўпинча қурвақага ташбиҳ этилади. Овсинларини чақиртирмай, ўзи ёлғиз уйга хўжайин бўлиб олиб, ҳеч кимга гап бермайдиган, ҳеч кимни менсимайдиган келиннинг ва, умуман, шунга ўхшаш одамнинг устидан қулганларида шу мақолни айтадилар.

Ёлғиз ўғил — ёвдан қаттиқ, хотини — қалмоқдан қаттиқ

(қалмоқ — бир халқнинг номи бўлиб, бу халқ ўтмишда кўп босқинчиликлар қилиб, атрофдаги халқларга жумладан, ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшаган аждодларимизга қаттиқ жабр-зулм ўтказган. Шу боисдан ёзма ва оғзаки адабиёт асарларида «қалмоқ» сўзи «душман», «тошқўнгил», «қаҳри қаттиқ» деган маънода келтирилади). Одатда ёлғиз бола (хоҳ ўғил-у, хоҳ қиз) кўпинча эркатлиб ўстирилади. Оқибатда эрка, тантиқ бўлиб ўсган, ёшлигида нима деса ота-она томонидан бажо келтирилган болалар (ҳаммаси эмас албатта, аксарияти) ота-онани менсимайдиган, уларга ўз сўзини ўтказадиган бўлиб чиқадилар. Ўз фарзандининг жабрини чеккан ота-она, бундан бохабар бўлган, буни кўрган, кузатган атрофдаги кишилар ёлғиз ўғлини

«отмайман» деса ҳам, кун кўй-майди, юз минг ёлгон бўлса ҳам, битта чин кўймайди»; «Ёлгон этмиш йил ерда ётса ҳам, ёлини чиқади» (ёлини — ўт, чакмок); «Ёлгончини сўзидан эмас, кўзидан бил»; «Ёлгон сўз ёқадан чиқади»; «Ёр экансан — билмадим, Дилдор экансан — билмадим, Кашмири тилинг бирлан, алдор экансан — билмадим» (кашмири — маккора; айёра); «Ёлгончининг чини ҳам — ёлгон»; «Ёлгончининг уйи куйса ҳам, ҳеч ким инонмайди» («Ҳамавақт ёлгон гапириб, ёлгончилик билан ном чиқарган одам рост гапиргани тақдирда ҳам кишилар унинг сўзларига ишонмайдилар. Кези келганда у бундан каттиқ панд ейди, хатто хонавайрон бўлади, фалокат-халокатга йўлиқади», дейилмокчи); «Ёлгончи тўрға бир ўтар, икки ўтмас» («Ёлгончилиги маълум бўлмагунча одамлар уни яхши одам сифатида тўрға чиқариб, иззат-хурмат қилишади. Ёлгончилиги маълум бўлиб қолгандан кейин эса иззат қилиш у ёқда турсин, ундан ҳазар қилишади, ҳатто башарасига тупуришади», дейилмокчи); «Ёлгончи чин деёлмас, Чин деса ҳам эл ишонмас»; «Ёлгончининг сўзи зое бўлур»; «Ҳақ сўз йўлини топар»; «Ёлгон ёндирар, Ҳақиқат қондирар»; «Ўтрук сўз — жонга қасд, Ўткир пичоқ — қинга қасд»; «Тўмтоқ жумбоқ айтишма, Ёлгон гапга қотишма» (қотишма — кўшилмок, аралашмок); «Тилингдан ўн гапиргунча, дилингдан бир гапир»; «Чинни ёлгонга чулғам, Дурни лойга булғам»; «Ёмон кўздан сақлан, Ёлгон сўздан сақлан»; «Ёлгончининг ёнидан ўтма, Ростгуйнинг ёнидан кетма»; «Дуруғгуйнинг шаҳрида шох бўлгунча, Ростгуйнинг чорбоғида гиёҳ бўл» (дуруғгуй — ёлгончи; «Қозонга яқин юрсанг, қораси юққани каби ёлгончилик «қасали» ҳам юқди. Ёлгончилар орасида обрў-эътиборли бўлиб юргангидан кўра ростгуйлар орасида назарга илинмай, хор бўлиб юргангидан афзал», деб муболага билан айтилмокда). «Ростлик — қордан оқ, сувдан пок, Ёлгонлик — қозондан қора, юндидан

нопоқ»; «Тилни суйсанг, рост сўйла»; «Ёлгон гапириб яшагандан — рост гапириб ўлган яхши»; «Сўзи ҳақнинг — юзи оқ»; «Ёлгон айтиб фойда кўрсанг, охири зарар кўрсан, Рост айтиб зарар кўрсанг, охири фойда кўрсан». Азалдан мавжуд анъанага кўра, бир нарсани сотаётган одам олаётган одамга молининг айбини тўғридан-тўғри айтиб, олдиндан огоҳлантириб кўйиши керак бўларди. Агар у сотарда молининг айбини айтмаса, алдаса, олган одам буни кейин билиб қолса, бу воқеани оқсоқолга бориб айтарди. Илгари ҳар қайси касб-хунар эгаларининг ҳамда ҳар қайси бозорнинг ўз оқсоқоли бўларди. Бу оқсоқоллар агар бирор келишмовчилик, жанжалли иш чиқиб қолса, бориб, бартараф қилардилар. Молини алдаб сотганга айбона, жарима соладилар ҳамда мол олган одамга пулини қайтариб олиб берадилар. Шу ўртада кўрилган зарар (айбона, жарима ҳақи) алдамчи сотувчининг гарданига келиб тушарди. Юқоридаги мақолда шу нарса назарда тутилган. «Ёлгон гапирган — етти мазҳабда мусулмон эмас» (юқорида «Дунё кўрмай, дунё кишиси бўлмайсан» мақолининг изоҳ қисмида айтиб ўтилганидек, «мусулмон» сўзи оғзаки нутқда, ёзма ва оғзаки адабиётда «ислом динини қабул қилган, унга бўйсунган одам» маъносида эмас, балки ақсарият ҳолларда «ҳақиқий одам», «ахлокли одам» деган кўчма маънода қўлланилади. Мазҳаб — оқим йўл, таълимот); «Ростгуй шон тутар, Дуруғгуй қон ютар» (шон — мартаба, даража, қадр); «Ёлгончидан шон қолмас, номидан нишон қолмас»; Кимсага ёлгончи дебон қолса от, Бу от ила гар десалар ўзу ёт, Сидқ хитоби яна ёнмас анга, Чин деса ҳам халқ инонмас анга (Навоий).

Ёмон даллол — ёнидан.

Ўтмишда даллоллар икки хил бўларди: биринчиси — мол (чорва моли) даллоли; иккинчиси — савдо-

тарлар даллоли. Мол бозоридаги даллол мол эгаси билан харидор ўртасида воситачилик қилиб (харидорга молни мақтаб, эгасидан эса нархни бир оз туширишни сўраб), иккаласининг ҳам ишини битириб берар ва хизмати эвазига ширинкома оларди. Мабодо харидорнинг пули етмай қолса, даллол: «Хеч қиси йўқ, молни олиб кетаверинг, қолган пулни келаси бозор куни келтириб берар-сиз» деб, ўртада қафил бўларди ва мол эгасини бунга кўндирарди. Келаси бозор куни қарздор мабодо келмай қолса, мол эгаси ўша даллолни топиб, ундан ҳалиги пулни ё яхшиликча, ё қози орқали ундириб оларди. Мол даллоли ўз ёниндан тўлайдиган бу маблағ чакана, озгина бўлиб, унга кўпда оғир туюлмасди. Катта савдогарлар орасида воситачилик қиладиган даллоллар эса катта маблағлар билан боғлиқ бўлган мураккаб савдо муомалаларининг амалга ошишига кўмаклашар, катта маблағларга қафил бўлишар ва хизматлари эвазига муомалада бўлган пулнинг маълум миқдорини олар эдилар. Агар, юқорида айтилгандай, «чув тушиб» қолгудай бўлсалар, катта зарар кўрардилар. Мазкур мақолни дастлаб даллоллар ўз-ўзларига таъзир берганда айтган бўлсалар ҳам, кейинчалик мажозий қўлланадиган бўлиб кетган. Ҳам хизмат қилиб, ҳам тухматга учраган, хизмати эвазига фойда кўриш ўрнига зиён кўрган, гап эшитган одам ўз-ўзига таъзир берганда, атрофдаги одамлар шундай одамнинг ҳолига ачинганларида ёхуд унинг устидан кулганларида шу мақолни ишлатадилар.

Ёмон — ёвнинг бошига.

Бир одамни бир ишдан қайтармоқчи бўлиб: «Ундай қилма, ёмон бўлади» десалар, у одам: «Э, менга бало ҳам урмайди, ёмон — ёвнинг бошига бўлсин», — дейди.

Ёмон — ёмон, очлик — ёмон.

Тарихдан маълумки, инқилобдан илгари асрлар давомида меҳнатқаш

халқ оғир мусибатларни, камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик, йўқсиллик ва буларнинг оқибатида келиб чиқадиган оч-яланғочликни ўз бошидан кечирган. Буни ота-боболардан қолиб келаётган бир қанча мақолларнинг мазмунидан ҳам билиб олса бўлади. «Нон — авлиё, ош — пайғамбар» («авлиё» сўзининг луғавий маъноси «худонинг дўсти, яқини»; «пайғамбар» сўзининг луғавий маъноси «худодан бандаларига хабар келтирувчи» деб ҳисобланган, уларни дин йўлига солувчи зот» бўлса ҳам, мазкур мақолда бу хар иккала сўз топилмайдиган, нодир, камёб нарса, «анқонинг уруғи» деган маънода келтирилган ва «очарчилик йилларида ош-нон анқонинг уруғи бўлиб кетади», дейилмоқчи); «Оч ухласа, туши — нон, Уйғонса, эси — нон»; «Очининг кўзи нонда, Тўқнинг кўзи томда»; «Оч товук омборга югурар»; «Оч товукнинг тушига тарик қиради»; «Кўр товукқа ҳамма нарса буғдой бўлиб кўринади»; «Оч мушукнинг кўзи — осиглик гўштда»; «Мушукнинг тушига сичқон қиради»; «Ташнанинг тушига сув қиради»; «Тогда тугилган кўзининг икки кўзи тошда бўлар, Очарчиликда тугилган боланинг икки кўзи ошда бўлади»; «Очга Ой ширмой кўринар»; «Очининг кўзига чирманда нон бўлиб кўринар»; «Адашганга юлдуз Ойдаи кўринар, Оч қолганга гўжа мойдай кўринар». Утмишда компас бўлмаган. Узоқ сафарга чиққан йўловчилар бепоеън дашт-биёбонларда кетаётганларида тун қоронғусида адашиб қолмаслик учун юлдузларга қараб йўл танлаганлар. Мазкур мақолнинг биринчи қисмида: «Адашган одамга кичкинагина юлдуз ҳам каттақон Ойдаи бўлиб кўринади (яъни, сон-саноксиз юлдузлар орасида у ўзига керакли юлдузни кўриб қолса, бу юлдуз унга халоскордай туюлади) дейилмоқчи. Гўжа — оқ жўхори ёки буғдойдан тайёрланадиган суюқ ош. Бошқа овқатларга нисбатан паст саналадиган бу таомни асосан камбағаллар истеъмол қилишарди. Мақолнинг иккинчи қисмида: «Оч одамнинг кўзига ана шу овқат ҳам

энг лаззатли овқатдай бўлиб кўри-
нади», дейилмоқчи). «Оч қолганга
зоғара нон — қанд бўлар» (зоғара
— жўхори унидан қилинадиган
нон); «Ёвгон шўрва — фақирларга
паловдек, Зоғора — камбағалга
жиззали нондек» (ёвгон — бир
қошиққина ёғни пиёз билан доғ-
лаб, сув солиб пишириладиган
шўрва. Бундай шўлдир-шўрванинг
на гўшти ва на бошқа масал-
ликлари бўларди). «Зоғора — зарда
қайнатар, Бўлмаса — кўз уйнатар»
(зоғора нон кишига яхши ботмай,
тез хазм бўлмай, зардани меъдани
қайнатади). «Очлик ош танлатмас,
Ошиқлик — ёш»; «Очлик кўчага
чиқазар, Яланғочлик уйга киргазар»
(«Оч одам егулик бирор нарса
топиб келиш мақсадида кўчага
чиқиб, изгиб юришга мажбур
бўлади. Яланғоч — кийими йўқ ёхуд
минг ямоқ одам эса кишиларнинг
кўзига кўринишдан инсон қилиб,
кўчага чиқмай, уйда ўтиради»,
дейилмоқчи). «Оч бўри йўртоғон
келар»; «Оч одам туриб ўлмайди,
юриб ўлади»; «Очнинг ови юрмас»;
«Оч ит таёқдан кўркмас»; «Ўлармон
хукиз болтадан тоймас»; «Оч отасин
танимас» («Очлик шундай дахшат-
ли балоки, ҳатто ўғил отани,
қиз онани танимай, ўз қорини
тўйгазиш пайида бўлади», дейил-
моқчи). «Бедана оч қолса, қоқисин
ейди»; «Бедана оч қолса, тезагин
ейди, Девона оч қолса телпагин»;
«Оч бўри боласин ер»; «Қузгун
оч қолса, тирикни ҳам чўқийди»;
«Очкўз эшак тўрвани тешар»;
«Йўлбарс оч қолса, саркит ер»
(айтишларига қараганда йўлбарс
бошқа ҳайвондан қолган саркитни
емас эмиш. Маққур мақол билан
муболаға тарзида: «Мард, ботир,
кўркмас одам — у кўпинча йўлбарс-
га ташб:ж этилади — ҳам очар-
чилик азобини чеккач, ўзининг
илгарига ғуруриятини қўйиб, биров-
дан қолган саркитнинг фарқига
бормай, ейишга мажбур бўлади.
Очарчилик — шундай ёмон офат»,
дейилмоқчи); «Оч ит тандирни
тешар» (оилавий ҳаётда қарилар-
нинг келинлар ва қизларга қила-
диган насихатларидан бири шуки,
«тандирда қолган ноннинг, сомса-
нинг қолдиқларини қаққир билан

қириб ол, бўлмаса ит келиб, тан-
дирни ялаб, макруҳ қилади», дейди-
лар). «Оч уйда қатиқ уйимас» («Оч
уйда пиширилган сут то уйиб, қатиқ
бўлгунчалик сабр қилинмай, ичиб
қўйилади», дейилмоқчи). «Таги йўқ
пақир тўлмайди» (оч одамнинг қорни
таги йўқ пақирга ташбих этилган.
Оч одам ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймай,
олдидаги нарса тамом бўлгунча еяве-
ради); «Оч қўйнида нон турмас»
(«Нонни қўйнига солиб, сақлаб
юрмайди — еб кўяди», дейилмоқчи).
«Оч одам рўзадан кўркмас»; «Оши
йўқ — рўза тутар, Иши йўқ — намоз
ўқир»; «Оғрик — оздирар, Очлик —
тўздирар»; «Оч — оши билан, Тегир-
мон — тоши билан» (Бу мақолни
хизматкорлар хўжайинларига қарата:
«Тегирмон тоши билан тегирмон.
Бизга ҳам олдин ош-нон бер,
қорнимизни тўйғаз, ана ундан
кейингина ишлай оламиз-да», деган
маънода айтганлар). «Йўқсилликдан
яхшиси йўқ — ёғиб ичар ош бўлса»;
«Уйида оши йўқнинг — кўнглида
хуши йўқ»; «Отаси ўлганнинг
уйқуси келар, Оч қолганнинг уй-
қуси келмас» («Оч одам ҳатто
отаси ўлган қайғули қундагидан
ҳам баттар изтироб чекад», де-
йилмоқчи). «Тўқнинг қайғуси йўқ,
Очнинг — уйқуси»; «Оч ит қутур-
мас»; «Оч айиқ ўйнамас»; «Ориқ
қўй тиришқек бўлади, Оч одам
уришқоқ бўлади»; «Борлик хуруш
келтирар, Йўқлик — уруш» (хуруш
— бақириб-чақирриш, хайқириш). «Бор
одамнинг тили узун, тили бийрон
бўлади, бойлигига орқа қилиб,
ҳар бир одамга бақириб-чақира-
веради», дейилмоқчи); «Қорни
очган, қорни очганнинг — ақли
қочган»; «Бир қорни очганга тегма,
Бир — ақли қочганга»; «Очнинг
аччиги ёмон»; «Бир кун оч қолгандан
қирқ кун ақл сўрама»; «Очнинг онги
бўлмас, Тўқнинг — мунги»; «Тўқ
кекирар, Оч ўқирар»; «Оч эснар,
Ошиқ керилар» (ошиқ — «бойлиги
кўп, бойлиги ошиб тошган одам»);
«Оч олдига овқат қўйсанг — ўнги-
сўлига боқмас, Тўқ олдига тўғраб эт
қўйсанг — этнинг иси ёқмас»; «Тўқни
кўзгатма, Очни сўзлатма» («Ҳар
иккисини ҳам қийнама: тўқни кўзгат-
санг қийналади, очни сўзлатсанг,
дейилмоқчи). «Очликни ёстиқ қў-

«Оч одам тинка-мадори ёриб, касалга чалиниб, ётиб қолади», «Оч ўлдирма, тўқ ўлдир». Қиш ўлдирма, ёз ўлдир; «Очричиликда ўлган — ўзар» («Оч-ноқ азобидан ўлади-ю, қутулади», «Оч-ноқчи»). «Ориқ ўлса — мазаси йўқ, тартиб ўлса — азаси йўқ»; «Оч ўлдирнинг мазори йўқ» (Ўтмишда, «Ориқка экин битмаган йиллари ялпи очричиликлар кўп бўларди. Камбағал бола-бечоралар кўча-кўйда очликдан шибниб ўлиб қолаверарди. Шундай шибни киргин келган кезларда сон-сонлик ўликларни ҳеч ким мазорга бериб қўmmasди ҳам, аза очиб, мадаларини ўтказмасди ҳам).

Ёмон ит бўлса ҳам — бир қисм жуни фойда.

Ҳар йили баҳорда ҳайвонлар тулғайди. Масалан, ит ётганда, у ет бу ёққа ағанаганда жуни тулғайиб тушаверади. Унинг жунини олиб олиб, лойга кўшиб (қуриганда ёрилиб-ёрилиб кетмасин учун), уёқнинг лабини, тандирнинг «огзи» ни сувардилар, бундан лойтувоқ ясардилар. Бу ўринда: «Итнинг жунидан жирканмасмидилар?» деган савол туғилиши мумкин. Йўқ. Халқ ўртасида шундай бир тушунча бор эдики «ит жунининг ҳаромлиги, макрухлиги йўқ, бор бўлса ҳам, барибир ўтган тушади, тоза бўлади», деб ҳисоблардилар. Юқоридаги мақол мажозан: «Ҳар қандай ёмон нарсанинг ҳам ивундан кўра бори яхши, ахир бир фойдаси тегади-ку», деган маънода қўлланади.

Ёмон кулол қўлидан яхши кўза чиқмайди.

Бу мақолни бола тарбияси хусусидаги кетганда: «Ота-онаси ёмон, ахлоқсиз бўлса, болаларини яхши, ахлоқли, одобли қилиб тарбиялай олмайд», деган маънода айтадилар. Юқоридаги мақолнинг бир қанча вариантлари ва мазмундошлари борки, уларга ҳам болаларга чинакам тарбия бериш учун тарбиячиларнинг, яъни ота-оналарнинг ўзлари ахлоқли, одобли, ибратли бўлишлари лозимлиги уқтирилади: «Тўғри дарахдан эгри соя

тушмайди» («Ота-она тўғри, ахлоқ-одобли бўлса, улар тарбия қилган болалар ҳам шундай бўлиб ётишади», дейилмоқчи). «Мева ўз дарахтидан йироққа тушмайди»; «Палақдан хомак йироққа тушмайди» («Болаларнинг феъл-атвори, ташқи кўриниши ота-онасиникига ўхшаш ё ўшанга яқинроқ бўлади, бутунлай бошқача бўлмайди», дейилмоқчи); «Тарбиясиз ота-ота эмас, айғир» (бегона аёллар кетидан юриб, бутун вақтини, маблагини шунга сарфлаган-у), уй-рўзгорига, бола-чақасига қарамай қўйган, натижада болаларнинг ноқобил бўлиб чиқишига сабабчи бўлган отани шу мақол билан каттиқ қоралайдилар, лаънатлайдилар). «Ота-онанинг гуноҳи кўп бўлса, бола йиғлайди»; «Отаси ёмон — ош талашар, Ялқов одам — иш талашар» (ялқов ишини ўнғайини, енгилини талашади, дейилмоқчи). «Мол турки эгасини билдиради» (кўпроқ озодалик, саришталик хусусида гап кетганда айтилади. Масалан, баъзи одамнинг сигирини қарсангиз хавасингиз келади: ўзи ҳам, турган ери ҳам, охури ҳам озода; баъзи одамнинг сигиридан жирканасиз: ҳамма ёғи шалтоққа беланган, ифлос, турган ерига кириб бўлмайди. Сигирнинг яхши ё ёмон ҳолатда бўлиши — эгасига боғлиқ. Молнинг турки эгасининг қандайлигини — озода, саранжом-саришта, дид-фаросатли ёхуд диди паст, бефарқ, бефаросат эканлигини билдиради. Шунингдек, боланинг озода ё ифлос, йиртиқ-сиртиқ кийиниб юришидан ота-онанинг қандайлигини билиб оلسа бўлади). «Итни копагон қилган — эгасининг ўзи» («Боланинг сўкагон, уришқоқ бўлишига аввало ота-она сабабчи. Уларнинг ўзлари сўкагон, уришқоқ бўлсалар, бу ёмон одат болаларига ҳам юкади ёинки ота-онанинг ўзи ундай бўлмаса ҳам, болада шундай ёмон одат шакллана бошлаган пайтда олдини олишмаган» дейилмоқчи).

Ёмон кўздан йироқ бўл.

Бу мақол халқнинг дунёқарашида қадимги даврлардан буён сақланиб келган эътиқодий тушунчалар, ирим-

сирим ва расм-русмлар билан боғлиқ. Вар.: «Ёмон кўз тошни ёрар»; «Сўзлаганнинг сўзига, кўзлаганнинг кўзига, қайтиб келсин ўзига»; «Бетлаганнинг бетига (бор), Кўзлаганнинг кўзига (бор)»; «Кўнгли ёмонга бор, Кўзи ёмонга бор» (кейинги уч мақол исирик тутатганда айтилади). Халқ ўртасида «Баъзи одамнинг кўзи тегадиган бўлади», деган эътиқодий тушунча бор. Эмиш «кўзи ёмон одам» «ў-хў, иморатингиз ҳам битиб қолибди-ку» деса, у етти қадам нари босмай, иморат ағдарилиб тушади, «Отни зап семиртириб боқибсиз-да, деса у кетгандан кейин отнинг «ёмон кўз» назар ташлаган тарафи эриб, оқиб кетади; «вой-бўй, манави боланинг кўзи қоралигини қаранг-а» деса боланинг икки кўзи оқиб тушади; «узум зап қилибди-да» деса, бутун ток сўлиб, таг-туғи билан қуриб қолади; «ёмон кўзли» одам тегирмонга хавас билан боқиб, мактаса, унинг тоши тарс ёрилиб, икки бўлиниб кетади ва ҳокозо. Шундай офатларга йўликмаслик учун, унинг олдини олиш мақсадида кишилар турли ирим-сиримлар қилишарди. Масалан: «ёмон кўз тегмасин» деб болаларнинг бўйнига, кўлига кўзмунчоқ тақиб қўйишар, экин-тикинга, мевали дарактларга исирик, чақир тиканак боғлаб ёхуд молнинг калла суягини, тапписини, отнинг тақасини осиб қўйишар; «ёмон кўзли» одамнинг кавуш патигидан кесиб олиб, уни сувга солиб, эзиб; болага, отга, сигирга ичиришар эди ва ҳоказо. «Ёмон кўздан йироқ бўл» дейилишининг боиси ана шунда.

Ёмон кўрган кишингни ё ошбоши қил, ё таванбоши.

Халқимизнинг қадимдан келаётган урф-одатига кўра, тўй, зиёфат ёки ўлганлар учун қилинадиган қаъдаларда эркаклардан бирини қозон бошига қўядилар. Бу одам «ошбоши» деб аталади. Хотинлардан бирини эса таванхонага (таван — хотинлар тугунга солиб келтирадиган мева-чева, сомса, қатлама, қовурилган чучвара, чўзма-чалпах, кийимлик мато ва ш.к.) қўядилар. Бу хотин «таванбоши» деб аталади. Ошбоши ошнинг талон-торож, нес-

нбод бўлиб кетмаслиги учун кўз-қулоқ бўлиб туради. Таванбоши эса меҳмон бўлиб келган хотинларнинг тугунидаги нарсаларни олиб, ўрнига расамади билан тегишли нарсаларни қайтариб солиб қўяди, таванхонада бор нарсаларни дастурхонга режалаб тақсимлайди. Ошбоши қозон яқинига, таванбоши эса таванхонага болаларни, алоқаси бўлмаган одамларни йўлатмайди ва шунинг учун одамларнинг кўзига шумшук қўринадди, хатто баъзан аччиқ гап ҳам эшитади. Ҳам хизмат қилиб, ҳам тухматга учраган ошбоши, таванбошилар: «бу вазифани бўйнимга чакки олибман» деб афсусланганларида ё уй эгасига ўз ҳолларини баён қилганларида юқоридаги мақолни айтадилар.

Ёмон отга ёл битмас, ўлармонга мол битмас.

Вар.: «Ёмон айғирга ёл битмас»; «Ёмон айғирда ёл бўлмас, Ўлармонда ҳол бўлмас». От ёлидан семиради. Унинг ориқ-семизлигини ёлини ушлаб қўриб биладилар. Айғирнинг ёмони блянинг кетидан чопавериб, ўзи ўтламай, озиб-тўзиб юради. Ўлармон — зикна, хасис одам пулини, ош-нонини ўзгалар тугул ўзига сарфлашдан ҳам қизғанади-ю, аммо барибир бойишга-боймайди, қайтага озиб-тўзиб, тинка-мадори қуриб, ҳолдан тойиб юради. Бу нарса «Ўлармон ўз увадасига ўралиб ўлади» деган мақолда ҳам ўз ифқодасини топган. Юқоридаги мақолларни ўзи емай-ичмай, оила, бола-чақасидан ҳам қисиб-қимтиб. топган маблағини ёмон йўлга сарф қилувчи хотин-бозларга ҳамда зикна, хасис одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Баъзан бунинг аксича: «Ёмон отни ёл босар»; «Ёмон отга ёл битар, Хунук қизга соч битар» ҳам дейдилар. Бу мақоллар «бир нарса талаб қилган, ярашадиган одамда бўлмаса-ю ёхуд унга топилмаса-ю, аксига юриб талаб қилмаган, кераги бўлмаган одамга топилса ёхуд ярашмайдиган одамда бўлса, шунга қарата айтилади.

Ёмон оғриққа — яхши ош.

Маъниси: «Ёмор киши касали келтирган озиқ-овқатларни, яхши, ташкик таомларни егани маъқул. Ёмон ёқмайдиган, касали кўтарма озиқни, ёмон хазм бўладиган, бемарм, бемаза овқатлар унинг касалини баттар зўрайтириши мумкин». «Томоқ турган ерда дард турмас» деган мақол ҳам бор.

Ёмон ўғил — молга ўртоқ, яхши ўғил — жонга ўртоқ.

Вар.: «Яхши ота бола умрин тилар, Ёмон бола ота ўлимин тилар»; «Аброил — одамнинг жонига қасд, Ёмон ўғил — отанинг молига қасд». «Ўшқоқдий тушунчага кўра, кишининг ажади етса, Аброил келиб, жонини оқармиш. Ёмон ўғил отанинг молмулкидан, ундан қоладиган меросдан умид қилиб, ота ўлимини тилайди, унинг ўлишини кутиб ётади, хатто ўдиради ҳам.

Ёмон қилиқдан кўзга ёш унар, яхши қилиқдан оғизга ош унар.

Маъниси: ёмон йўлга кириш, одамларга ёмонлик қилиш ёмон оқибатларга олиб бориши кўрсатилиб, яхши бўлишга даъват этилган. «Ёмонлиқни кўп қувган — кутулмас балога йўлиқар, Яхшиликни кўп қувган — бахт, давлатга мўлиқар»; «Ёмон йўлдан юрган туя — йўлда чўқар»; «Юриши ёмон йигитни ёв олади»; «Ёмоннинг яраси битмас» («Киши ёмонлик билан бир ном чикардими — ўла-ушунча шу ёмон ном билан аталиб кетади. Ёмонлик — шундай бир марат яраки, у сира ҳам битмайди, лаволаб ҳам бўлмайди. Шундай экан, авваламбор ёмонлик қилма», дейилмоқчи). «Ёмонлиқни омонлик етгади» (омонлик — бу ерда «вақт». «вақтнинг ўтиши» деган маънода келтирилган бўлиб, мазкур мақол билан «Омон бўлсак, ёмонликнинг фош бўлганини, унинг ёмон оқибатини курагимиз», демоқчи бўлинади); «Ёмон ишдан фойда йўқ, Яхши ишдан қушиқ тўқ»; «Ёмонлик йўли — енгил,

Яхшилик йўли — оғир» («Ёмонлик қилиш осон, уни ҳамма ҳам қила олади, аммо яхшилик қилиш қийин, бу қийинчиликка чидаган, уни енга олган одамгина яхшилик қила олади», дейилмоқчи). «Ёмон ёмонлигини билса — олам гулистон».

Ёмон ҳўкиз шамён синдирар.

Ҳўкиз кўшга кўшилганда унинг бўйнига ёғоч бўйинтурук солинади. Бўйинтурукни икки жойидан тешиб, унга иккита қозик текиб қўйилади. У «шамён» дейилади. Баъзи ҳўкиз қайсар бўлиб, ер шўдгор қилинаётганда тўгри юрмай, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлайди ё тўхтаб бўйинни бўйинтуруқдан чиқазмоқчи бўлади, шунда шамённи букиб юборади ё синдирди. Мажозан, одамнинг ишқмас, дангаса, бад-фелъ, ўжари тушунилади. Вар.: «Ёмон ит қундузи хурар»; «Ёмон от сувлукни маҳкам тишлаб олиб, тизгинни буришга имкон бермай, устидаги одамни олиб кочади, йики-тади, шикастлантиради»; «Ёмон от билан улоқ чопиб бўлмас»; «Ёмон отни мақтаган — йўлда қолар»; «Ёмон ит қундузи хурар»; «Ёмон сигир ёзда бузоқлайди»; «Ёмон бузоқ ёпинг ер» (қишда янги туғилган бузоқни совқотмасин деб, оғилхонага қўймай, ўзлари турадиган жойга олиб кириб, тагига похол солиб, устига эски кўрпачани ё шунга ўхшаш бошқа нарсани ёпиб, ўраб қўядилар. Баъзи бузоқ беқаноат бўлиб, қорни очса, онасини эмгиси келса, бесабрлик билан ёпингини ямлай бошлайди. У катта бўлганида ҳам шу латтачайнарлиги, ямлогичлиги қолмайди. Мажозан бесабр, беқаноат, очкўз, еб тўйма одамларга нисбатан қўлланади). «Ёмон туя ховутин ер» (ховут — туя эгари). «Ёмон буқа ўз бошига ўт уяди» («Кучини беҳудага сарфлайди», дейилмоқчи).

Ёмонга ёндашма, яхшидан адашма.

Бир туркум мақолларда ёмон одамларнинг (хулқи бузуқ, уришқоқ, зўравон, кишиларга озор берувчи, оғзи коски, бетамиз, шум,

хира, дилгир. нияти қора, яхшиликни билмайдиган, «қўли эгри», очкўз, суллох, худбін, иккиозламачи, соткин, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган ва ш.к. одамларнинг) касофати тегажаги, шунинг учун уларга зинҳор ва зинҳор ёндашмаслик; яхши одамларнинг — дили пок, камтар, сахий, ақлли, одобли, бировга кўлидан келган яхшилигини аямайдиган ва ш.к. одамларнинг ҳар ерда шарофати тегажаги, шунинг учун уларга яқинлашиш, улардан сира ҳам ажралмаслик зарурлиги уқтирилади: «Яхшида ётлик йўқ»; «Яхшида яроғ бўлмас»; «Яхшида хато йўқ»; «Олачини отга санама, Яхшини ётга санама» (олача — паст бўйли от); «Баланд тепага чиқсанг, кўзинг очилади, яхши билан сўзлашсанг, кўнглинг очилади»; «Ёмонда яхшилик кутма»; «Ёмондан дўст тутсанг, яхши дўстан айирар»; «Ёмон — илон, Илоннинг фезли — аён»; «Ёмон одам овлоққа бошлар, Яхши одам — кишлоққа» («Ёмон одам кимсасиз овлоқ ерга бошлаб бориб, сени уради, бор нарсангни олади, ҳатто ўлдиради. Яхши одам эса кишлоққа, яъни ҳаётга, одамлар орасига бошлайди», дейилмоқчи); «Йўлдошинг қарга бўлса, ўлимтукка бошлайди»; «Улфатинг ола қарга бўлса, титишинг гўнг»; «Ўртогинг бойўғли бўлса, масканинг — вайрона»; «Эшакка эргашган кулга ағанар»; «Ёмонни ошга чақирсанг чақир, ишга чақирма» («Ёмон одамни бирор ёрдами тегар, кўмаклашар, маслаҳат берар деган ниятда чақира кўрма. У тўғри қилинаётган ишни ҳам бузиб кўяди ёхуд тескари маслаҳат беради, дейилмоқчи); «Ёмонни ошингга йўлатсанг йўлат, қошингга йўлатма»; «Қозонга ёндашсанг — қораси юкар, Ёмонга ёндашсанг — балоси юкар»; «Ёмонга ёндошсанг — балоси юкар»; Ёмонга ёндошсанг — яраси юкар, Қозонга ёндошсанг — қораси юкар»; «Оққа қора тез юкар»; «Ёмонга суйкансанг — доғи юкар, Деворга суйкансанг — тупроғи»; «Тузлуққа тушган — туз бўлар»; «Эгри дарахтга суянсанг — белинг эгилар»; «Эгилган таёққа суянма — сени ҳам эгади»; «От

билан бўлса эшакнинг охури, Ранги урмас, акси урар охири»; «Ёндашмагил ёмонга рангинг ўхшар сомонга»; «Ёмонга эл бўлгунча, Яғри отга бел бўл»; «Ёмон йўлдош ёв бўлар, Охир дов бўлар»; «Яхши билан йўлдош бўлсанг — ишинг битар, Ёмон билан йўлдош бўлсанг — бошинг кетар»; «Ёмон йўлдош ёвга олдира»; «Яхши бошлар йўлга, Ёмон туширар кўлга»; «Ёмонга ёндашган — йикилмай қолмас, Охири чуқурга тикилмай қолмас»; «Нодонга улфат бўлган — қон ютар»; «Ёмон йўлдош ҳам ошингни ер, ҳам — бошингни»; «Ёмон ўртоқ — ошга ўртоқ, бошга — тўқмоқ»; «Яхши билан юрсанг — қида бозор, Ёмон билан юрсанг — кўнглинг озар»; «Яхши билан йўлдош бўлсанг — яхши йўлга бошлайди, Ёмон билан йўлдош бўлсанг — бор-йўғингни қашлайди»; «Йўлдош бўлсанг нафси ёмонга, Қорнинг тўймас ош билан нонга»; «Ёмон йўлдошига бокмас, Дарё юқорига окмас»; «Ёмон йўлдош ҳамроҳини қаритар»; «Яхши билан йўлдош бўлсанг — ҳалво билан шакар, Ёмон билан йўлдош бўлсанг — обрўйинг тўкар»; «Шеринг ёмон бўлса — шармандасан, мақсад йўлин тополмай — армондасан»; «Яхши билан юрдинг — етдинг муродга, Ёмон билан юрдинг — қолдинг уятга»; «Нодон билан юрма — номусингни букади»; «Ёмонга эл бўлдинг — охири ер бўлдинг»; «Яхши қанд едира, Ёмон панд едира»; «Яхши — яхшига ёндаштира, Ёмон — йўлдан адаштира»; «Яхши билан юрсанг — фалокатдан қутилсан, Ёмон билан юрсанг — ҳалокатга тугилсан»; «Яхши билан дўст бўлсанг — қолган ишинг битирар, Ёмон билан дўст бўлсанг — қилган ишинг йитирар»; «Ёмон йўлдошдан — таёқ яхши»; «Эгри ўртоқдан — тўғри таёқ яхши»; «Сақлай десанг ўзингни, Ёмондан юм кўзингни»; «Уйинг ис бўлмасин, Йўлдошинг пес бўлмасин» (пес — «ифлос», «ярамас» маъноси). «Ёмоннинг ёнига йўлама, Кўтирнинг — яқинига» (Кўтир — юқумли касаллик.) Бу мақолда ёмон одам кўтир одамга ташбиҳ этилиб, «ёмонга яқин юрсанг, ёмонлиги сенга ҳам юқади», дейилмоқчи); «Кўтир кўшнингга бўлмасин, Ёмон —

«Монда бўлмасин»; «Ёмонга ён ёмонни ҳам қилмасин, гўр кўшни ҳам қилмасин» (хатто ўлганингда ҳам ёмонга яқин бўлмаганинг ён кўш деган фикр муболага билан аниқлашрилган). «Оғзи коскининг ор- тини юрма» (оғзи коски — оғзи ёзма, сўкагон). «Ёмоннинг эшиги кўрседа ўтирма»; «Яхшини ёмонга сўзма, Ёмонни оғзингга олма» (сўзма — ёмон деб билма, ёмонга сўзма, ёмонга чиқарма); «Юз- ини кишига юзланма»; «Ориятсиз одамдан қоч»; «Ёмондан ё қочиб кетиласан, ё кечиб»; «Қутиргандан кўтилган яхши» (қутирган — «миясан аниган, эси паст бўлиб қолган, аниши, девона одам). «Ёмондан ёр бўйи қоч, Гиначидан бор бўйи қоч» (яр — жар, «й»ловчи пешаларда «яр» дейилади, «узок ёмон» маъносига; Гиначидан бор бўйи, яъни ундан ҳам узокроқ, нисқони борича узокроқ қоч, дейи- шининг боиси шундаки, гиначи уз гина-қудратлари билан қулоқ- миангни ейди, ёлиқтиради, кўнглингни гум-гум кетказди). Қим кинавар ўлса, иста андин қоч- моқ, Нечунки зарур дурур ёмондин қочмоқ (Навойи). (кинавар — кек сакловчи, душманлик қилувчи, ўч олувчи, кўролмовчи, қасосчи). «Ёмондан ёй бўйи қоч» (ёйнинг ўқидек тез ва узокқа кет, дейил- моқчи); «Ёмондан юз ёғоч қоч». (ёғоч — қидимги масофа ўлчови бирлиги бўлиб, уни «фарсах», «фар- санг», «санг», «тош» деб ҳам юрит- ганлар). Бу ўлчов бирлиги турли даврларда ва турли ерларда турлича бўлган. Бир ёғоч (ёки тош, санг, фарсанг, фарсах) — баъзи ерларда 12 минг қадамлик (тахминан 8,5 км, баъзи ерларда эса 9 минг қадамлик) тахминан 5,6 км масофага тенг бўл- ган (В. Хинц, Е. А. Давидович, Му- сульманские меры и веса). Бобур- нинг ёзишича, Бухоро билан Самар- қанд оралиғидаги масофа — 25 ёғоч бўлган. Мақолда айтилган юз ёғоч- нинг қанчалик узоклигини шундай ҳам билиб олса бўлади. «Ёмон- ланингдан тутса, этагингни кесиб қоч»; «Пулнинг сийқасидан қочма, Одамнинг сийқасидан қоч»; «Яхшига ёндош бўл, Ёмонга кундош бўл» (кундош — «рақиб», адабини берув-

чи); «Яхшига ёпиш, Ёмонга отиш»; «Ёмондан қоч, Яхшига қулоч оч»; «Ёмондан қайт. Яхшини айт» (ях- шини айт — яхшини де, яхшининг тарифида бўл); «Рухсори хунук бўлса ҳам, яхшига ёндош»; «Яхши- нинг кетидан қолма, Ёмоннинг ки- зини олма»; «Яхшини ётим дема, Ёмонни дўстим дема»; «Яхшидан ўрган, Ёмондан жирг(к)ан»; «Яхши- нинг қавшига бўл тупроқ, Ёмоннинг кўзига ур тупроқ» (Мақолнинг би- ринчи қисмида: «Яхшининг ҳоқи пойи бўлсанг ҳам арзийди» деган маънода муболага қилинган); «Ёмон- га яхши ҳурмат ярашмас»; «Ёмонга яхшилик этма, Ундан яхшилик кут- ма»; «Ёмонга томон бўлма» (ёмон- нинг ёнини, тарафини, олма). «Ёмон- га ёмон бўл; Яхшига томон бўл»; «Ёмон итга эт берсанг, қўлингни тиш- лайди»; «Яхшини сийла, Ёмонни қувла»; «Ёмонга — ёвузлик, Яхшига — эзгулик»; «Қайрилмаганга — қа- йишма»; «Яхшининг қурбони бўл- санг, Ёмонни қалтаклаб урсанг», «Ёмон одамга, пул берма — қочиб кетса нетарсан?»; «Ёмонга берган эсиз ошим, Уйда турса сасир ошим»; «Ёмон ёрнинг боридан йўғи, очидан тўқи»; «Ёмоннинг берган ошидан — Яхшининг урган муш(т)и яхши»; «Ёмоннинг берган ошидан — Яхши- нинг отган тоши яхши»; «Ёмоннинг дастурхонидан — Яхшининг устихо- ни яхши»; «Ёмоннинг ошига боргунча, Яхшининг ишига бор»; «Қорамуқ бўлгунча, Буғдойнинг сомони бўл, Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, Яхши- нинг ёмони бўл»; «Ёмоннинг суюғи бўлгунча, Яхшининг қуюғи бўл»; «Ёмоннинг тўрида бўлгунча, Яхши- нинг гўрида бўл» («Ёмон одамнинг уйига кириб, тўрда ўтириб, иззат- ҳурматда бўлгандан кўра, яхши билан бирга бўлиб, бирга ўлиб, бир гўрда ёнма-ён ётганинг яхши», деган маънода муболага қилиб айтилган); «Ёмоннинг қўнида бўлгандан — яхшининг оёғида ўлган яхши»; «Ёмоннинг хотини бўлгунча, Яхшининг беваси бўл»; «Ёмоннинг чучуғи бўлгунча, Яхшининг қучуғи бўл»; «Ёмоннинг оғаси бўлгунча, Яхшининг иниси бўл»; «Ёмоннинг бўзини олгунча, Яхшининг сўзини ол» (ёмондан текинга, совгага ва х.к. бир нима олиб, фойда қилга- нингдан кўра, яхшини дўстона

берган кимматли маслаҳатига, насиҳатига кулоҳ солганинг фойдалироқ, дейилмоқчи). «Ёмонга курдош бўлгунча, Яхшига йўлдош бўл» (курдош — тенгқур, бош ёшдаги одам). «Ёмонга бош бўлгунча, Яхшига оёқ бўл»; «Ёмонга бошчи бўлгунча, Яхшига қўшчи бўл» (қўшчи — ер ҳайдовчи; бойнинг ёлланган хизматкори). «Ёмоннинг қўлига боргунча, Яхшининг йўлига бор» ва ҳ.к.

Ёмонни қилгил яхши, яхши — шундоқ ҳам яхши.

Вар.: «Мард киши — ёмонни яхши қилсин, Яхши — шундоқ ҳам яхши»; «Ёмонни танқид қил, Яхшига тақлид қил»; «Ёмонликни яхшилик билан енг»; «Ёмонни яхши қилиш — дононинг иши, Яхшини ёмон қилиш — нодоннинг иши»; «Ёмоннинг ози яхши, Яхшининг — кўпи» (ёмонлар қанчалик озайса-ю, яхшилар кўпайса — шунчалик яхши, дейилмоқчи).

Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ.

Вар.: «Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ, Устига ёқаси йиртиқ»; «Ёмоннинг нимаси ортиқ? — Ёқасидир йиртиқ!»; «Ёмоннинг ақли йиртиқ, Бир қилиғи ҳаммадан ортиқ»; «Ёмонга ҳазил қилсанг, ёқангни йиртар»; «Яхшининг хулқи ортиқ, Ёмоннинг ёқаси йиртиқ». Булар ва булар каби ўнларча мақолларда ёмон одамларнинг («ёмон» дейилганда — гоҳ хулқи бузук, гоҳ бетамиз, сурбет, гоҳ очкўз, суллоҳ, зикна, хасис, гоҳ зўравон, муштумзўр, гоҳ кўр-қок, юраксиз, гоҳ шум, хира ва ҳ.к. одамлар назарда тугилади) хулқ-атвори, юриш-туриши, қабих ишлар тасвирланади ва ёмонликнинг оқибати ҳам ёмон бўлиши кўрсатилади: «Ёмон ер бўлмайти, Ёмон эр бўлади» («ёмон эр» деганда «ёмон йигит» умуман «ёмон одам» назарда тугилган). «Ёмон бош — ёғсиз ош»; «Ёмонга — кун ҳам қоронгу, тун ҳам қоронгу»; «Ғилайга чиroyли чехра ҳам қийшиқ кўринади»; «Ёмон ўзини билмас, Ўзгани кўзга илмас»; «Таъм таъмини қоник билмас, Яхши қадрини ёмон билмас»; «Ёмон яхши билан қотишмайди»

(қотишмоқ — қўшилмоқ, аралашмоқ). «Ёмоннинг ўйини ёмон, Буқанинг бўйни ёмон» («Туянинг бўйни ёмон»; «Тўнғизнинг бўйни ёмон»; «Чўчканинг бўйни ёмон» ҳам дейилади). «Ёмоннинг касофати ўзидан бир тош илгари юради»; «Ёмоннинг оғи — саккиз, бири тегмаса, бири тегади»; «Ёмоннинг «яхшини» кўприк тагига кириб от хурқитар»; «Ёмоннинг тўкмоғи — ёнида»; «Ёмоннинг кучи япалоққа етибди» (япалоқ — бойўғлига ўхшаш бир қуш бўлиб, Ўзбекистоннинг ҳамма сахроларида Амударё этакларида, Қизилқумда, шунингдек Тошкент ва Самарқанд каби шаҳарларнинг атрофида қишлайди. Мазкур мақолда кичкина, ожиз, кучсиз одам оғирлиги бор-йўғи бир қадок — 300 — 400 грамм — келадиган шу кичик қушга ташбиҳ этилган ва «Ёмоннинг (зўравоннинг, муштумзўрнинг) кучи ўзидан кичик, ожиз одамга етади», дейилмоқчи; «Арчага кучинг етибди, Чинорни ҳам йиқиб кўрчи!»; «Арпанинг ичида кесак бор, Ёмоннинг ичида эшак бор» (часни «эшак» ҳам дейдилар. Мақолда: «Ёмоннинг ичида эшак яъни, дилида ёмонлик, тилида заҳар бор», дейилмоқчи). «Ёмоннинг тузга келгани — қизга келгани» («Ёмон, нияти қора одам бирор нарсани баҳона қилиб келиб, сенга яқинлашади, муомалада бўлади-да, бирор еринга шикаст етказди, пулингни, мол-ҳолингни олиб кетади. Бундай одамларни пайқай бил ва улардан ниҳоятда эҳтиёт бўл», дейилмоқчи). «Ёмон чинини айтаман деб, сирини айтади»; «Ёмон лоф деса, ола қоф дейди» (Қоф — бутун ер юзини ўраб олган деб фараз қилинган афсонавий тоғ номи). Мазкур мақол билан: «Ёмон, ваҳмачи одам бир гапни ниҳоятда бўрттириб, арзимаган нарсани ваҳимали қилиб гапиради», дейилмоқчи. «Ёмон сомонхона куйди деса, Самарқанд куйди, дейди»; «Ёмоннинг отгани тегмайди, Айтгани келмайди»; «Ёмоннинг эҳкани битмас, адовати битар» (адovat — душманлик, қора ният); «Ёмоннинг ишга сони йўқ, Талқоннинг ошга сони йўқ»; «Ёмон ишидан кўрмайти, кишидан кўради» (ўзи қилиб қўйган хатони бировга тўнкайти), «Ёмонни ёмон десанг — ёв, Яхшини яхши

«...динг — ёғ»; «Кўрқокни қоравул қилсанг, ёв етқарур»; «Ёмондан буюк кўйсанг, устингги ёв еттирар»; «Сўқирдан соқчи кўйсанг, элни ёвга олдиреди» (сўқир — ширрак ва хушёр бўлмаган анков одам); «Ёмон ёвга ярашмас, Яхши деган адашмас»; «Ёмон арида бол бўлмас, Суvsиз ерда тол бўлмас»; «Давлат битса ёмонга, Ўзин санар «қонга» (хокон — буюк подшо, шаҳаншоҳ); «Ёмонга мол битса, иккинчи танимас»; «Ёмон яқини суйилмас»; «Ёмон одам йўл юрса, йўдошига қарамас, Ёмон кўшни мол кўрса, кўнликка ярамас»; «Ёмон отга ёл битса, ёнига тўрсиқ бойлатмас, Ёмон йигитга бол битса, енига кўшни кўндирмас» (тўрсиқ — хом теридан ё қаттиқ чармдан суяклик сизмайдиган қилиб ясалган идиш). Отлиқлар йўлга чиққанда тўрсиққа кимиз солиб, уни қанжигга — эгаринг орқасига қоқилган ҳалқачага осилтириб боғлаб оладилар-да, чанкаганларида ичиб кетардилар. Тўрсиқ от юра-егганида у ёқдан-бу ёққа ликиллайвериб, унинг ғашини келтиради. Бундан зада бўлган отлар тўрсиқни боғлаётганларида бунга йўл кўймай, асовлик қилади. Мақолнинг биринчи қисми ана шу ҳолатни ифода этади. «Ёл битса» дегани «семирса, яъни семириб (мажозда — бойиб) кетгач, босар-тусарини билмай қолса» дейилганидир. Мақолнинг иккинчи қисмида: «Ёмон одамга мол (чорва моли) битиб қолгудай бўлса, ўзини «қотиб кўйиб, ҳеч кимни танигиси ва тан олгиси келмайди, кўнган илов жойида ўзини алааким деб фахмлаб, ё яйловни кизганиб, теварак-атрофига янги кўчи келган чорвадорларни кўндирмайди, иккинчи йўлатмайди», дейилмоқчи бўлган. Ёқорндаги мақолни ва унинг «Ёмон отга ёл битса, ёнига тўрсиқ бойлатмас, Ёмон қизга соч битса, енига йигит йўлатмас»; «Ёмон отга ёл битса, тўрсиқ остирмас, Ёмонга тил битса, оғиз очтирмас»; «Ёмон сойга сув тошса, кечув бермас кечарга» деган вариантларини — эришган озгина ютулган ёхуд кўлига кириб қолган бойлигидан мағрурланиб, кўзини

шира босиб қолган, ўзгаларни оёқ учида кўрсатадиган, ҳеч кимни назарига илмайдиган одамларга нисбатан қўллайдилар. «Ёмонга ишинг тушмасин, Қулонга хушинг тушмасин». Қулонлар саҳрода яшайди. Югуришда кийикдан, тоққа чиқишда ёввойи эчкидан қолишмайди. Қулонлар жуда сергак бўлади. Уларни гўшти ва юқори сифатли териси учун ов қиладилар. Юқоридаги мақолда «Қулонга хушинг тушмасин» дейиш билан «Қулонга хушинг тушиб (яъни, ҳавасинг келиб) уни овламоқчи бўлсанг, ҳаддан ташқари кийналасан, қанчадан-қанча қилган ҳаракатинг зое кетиши ҳам мумкин», демоқчи бўладилар ҳамда мажозан «Ёмон одамга бирор ишинг тушиб қолгудай бўлса, у сени тоза кийнайди, сарсон қилади, қатнагавериб овора қилади, ишингни тузатиш ўринига бузиб, «қош кўйиш ўрнига кўзи чиқариб» беради», деган маънода қўллайдилар; «Ёмонга ишинг тушмасин, Қалинга қушинг тушмасин» (қалин — тўқайзор, чангалзор. «Отган қушинг очик ерга тушмай, қалинга тушса, уни оламан деб тоза овора бўласан, кийналасан. Ёмон одамга ишинг тушса ҳам шундай аҳволга дуч келасан», дейилмоқчи); «Ёмондан тўн кийсанг, тўйда «тўним бер» дейди» («Ёмон одамнинг бирор нарсаси мабодо сенга ўтиб қолган бўлса, масалан, ўзи қарзга берган бўлса, то ўзинг қайтариб бергунчалик сабр қилмай, кўпчиликнинг ўртасида сўраб, қистаб, сени шарманда қилади», дейилмоқчи); «Ёмонга ёғ ярашмас, Ҳайвонга боғ ярашмас» (бу мақолнинг иккинчи қисмини «Хиёбонга — боғ» деб ҳам қўллайдилар. «Ит қорнига сарёғ ёқмас» (сарёғ итнинг ичини суриб юборади) деган варианты ҳам бор. Бу мақолларни яхши, ҳамма суйиб, хуш кўриб ейдиган нарсани ёқтирмайдиган, емайдиган; меҳмондорчиликда гарчи қорни оч бўлса ҳам, ўзини тўқ кўрсатиб, олифтагарчилик қилиб, дастурхонга кўйилган нарсаларни емай ўтирадиган одамларга нисбатан қиноя тарзида қўллайдилар. «Ёмондан — ёрти қошиқ». Чорва-

дорлар таомилига кўра, меҳмон (кўнок) олдига қўйилган овқатни еганда идишнинг тагида озроқ колдириши керак бўларди. Уй эгаси бу кайтган овқатни (уни «товоқ туби» деб атаганлар) пойгакда ўтирган бола-чақасига узатар, улар олиб, охиригача еб-ичиб кўярдилар. Ўзини билган, ориятли одам гарчи чала тўйган бўлса ҳам, овқатни кўпроқ, пойгакдагилар тўядиган қилиб колдирарди. Баднафс, суллоҳ одам эса номигагина жиндек колдирарди. Мазкур мақолни шундай еб тўймас, очкўз, баднафс, суллоҳ одамлар устидан кулганларида қўллайдилар; «Яхши томоқ колгунча, ёмон курсоқ ёрилсин!» (Баднафс, мечкай одамлар тилидан айтилган бу мақолни киноя ва кесатиқ тарзида «зап мазали бўлибди-да» деб овқатни мақтаб-мақтаб, пок-покиза туширадиган, ўзи тўйса ҳам кўзи тўймайдиган, ёнверидогилар аллақачон қўл артган бўлсалар ҳам ейишда давом этаверадиган одамларга нисбатан қўллайдилар); «Ёмон ҳўкиз таналарга бош бўлур, Ёмон одам болаларга бош бўлур»; «Буқанинг ҳарамзаси бузоқ орасида юради»; «От ёмони той билан ўйнар»; «Той яхшиси отга эргашар, От ёмони тойга эргашар»; «Атон туя маст бўлса, Тайлоқ билан дўст бўлар»; «Ёш тошни кесар, Қари ёшни бузар»; «Хўкиз бўлиб, бузоқ одатингни кўймадинг» (бу кейинги етти мақолни катта бўлганда ҳам ўйинқароклиги, енгилтақлигини кўймаган, ёш болалар билан ўйнаб юрадиган, қариб қуйилмаган, ёшлар орасида маза-бемаза, бепарда гапларни гапирадиган, ёқимсиз қилиқлар қиладиган ва шу билан ёшларнинг ахлоқини бузадиган бадфеъл одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар); «Ёмоннинг бети курсин, Сахтиён эти курсин» (сахтиён — қалин тери, уни «сафён ҳам дейдилар»); «Ёмоннинг юзи курсин, Гапирган сўзи курсин»; «Ёндашса хира — кўймайди сира»; «Ёндашиб қолса хира, Ишинг унмайди сира» (маза-бемаза гаплари билан эзмалик қилиб, сени гапга тутиб, ишдан кўяди, дейчлмоқчи). «Яхшини ялиниб топиб бўлмас, Ёмондан ялиниб қочиб бўлмас»; «Илондан қутулиш

мумкин, Ёмондан қутулиш кийин»; «Ёмонга ўлим йўқ, Яхшига — кўрим»; «Ёмонга кун бор, Яхшига кун йўқ»; «Ёмон яшар, Яхши қақшар» (Бу кейинги уч мақол билан: «замонанинг, тақдирнинг носозлигини қаранги, ёмонлар яшаб, яхши кун кечириб юраверадиди-ю, яхшилар жафо чекади, бевакт ўлиб кетаверади» деган маънода замонадан нолиганлар). Чархи кажрафторнинг бир шевасинин доғман, Айшини нодон суриб, кулфатни доно тортадур» (Фуркат). Аммо, ёмонлар кези келганда ҳар қанча давр сурмасинлар, ҳар қанча кутурмасинлар, барибир келажак авлодлар уларнинг номларини ёмонлаб эслайдилар, тилга оладилар: «Яхшидан боғ колар, Ёмондан доғ колар»; «Яхшидан от қолади, Ёмондан дат» (от — яхши ном; дат — доғ).

Ёмғир билан ер яшарар, кўшиқ билан эр яшарар.

Маълумки, кулгу, шод-хуррамлик, куй, кўшиқ ва ш.к. кишининг вақтини чоғ қилади, бот қаритмайди, яшартиради. Юқоридаги мақол билан: «Кўшиқни сев, кўшиқ эшит, кўшиқ айт (умуман, хурсандчиликка яқин бўл, хурсандчиликни кўзла), демоқчи бўладилар.

Ёмғир ёғса, тўрғай бола-син яширар, дўл ёғса, ўз бошин яширар.

Биргина тўрғай эмас, бошқа ҳайвонот ҳам, одамзод ҳам ўз бола-сини авайлаб, ардоқлаб ўстиради, офат-кулфатдан, бало-казодан асрайди, кўкрагини қалқон қилиб, ҳатто ўзига зиён-заҳмат етказиб, ўз ҳаётини хавф остида колдириб бўлса ҳам, уни мудофаа қилади, энг сўнгги нуқтага етгандагина (масалан, муқаррар ўлим хавфи туғилгандагина) ўзини ҳам сақлаш ҳаракатига тушади. Мазкур мақолда ота-онанинг ана шу жасорати, олижаноб хислати ўз ифодасини топган.

Ёмғир тиласанг, момақалди-роғидан кўрқма.

Мазмуни: «Бир фойдали нарсага эришиш йўлида унинг меҳнат-машакқатидан кўрқма, бардош бер».

Ён қўшним — жон қўшним.

Мазмуни: Қўшнилар яхши-ёмон кунларда бир-бирларига ҳамдам ва ҳамдard бўладилар. Вар.: «Қўшни — қўшнининг кўзгуси»; «Узоқдаги қариндошдан — яқиндаги қўшни яхши» «Қўшни келди — кўмак келди, Эт келди, суяк келди» (бу мақол кўчманчи чорвадорлик даврининг маҳсули бўлиши керак. Кўчманчи чорвадорлар кенг яйловларда яккаёғиз яшашнинг қандай мушкуллигини билардилар. Агар ёнларига ё яқинларига бирор ёки бир неча хонадон кўчиб келгудай бўлса, бошлари осмонга етарди, қўшнигарчиликни нақадар эъзозлардилар. Қўшнилар меҳнатда ҳам, турмушда ҳам бир-бирларига кўмаклашиб яшардилар. Мақолда «Қўшни келди-кўмак келди» дейилишининг боиси ҳам ана шунда); «Қўшни келди — кўмак келди, Яхши кундан дарак келди»; «Қўшни қўшнидан таълим олар, Мулла-мулладан илм олар»; «Қўшни қўшнидан эрта туришни ўрганайди»; «Қўшнида пишар, Бизга ҳам тушар» (Таомилга кўра, қўшнилар вақт-вақти билан, айниқса тансиқ таом қилинган кунни, бир-бирлариникига ош-нон чиқариб, бир-бирларини сийлашар эди. Бу таомил ҳозир ҳам бор); «Қиёмат кун — қўшнидан» диний тушунчага кўра, қиёмат кунни жаннати қўшни дўзахи қўшнига шафоатчи бўлиб (яъни, ўртага тушиб), уни худодан тилаб олармиш-да, ўзи билан бирга жаннатга олиб кирармиш. Мазкур мақол ана шу этиқодий тушунчага асосланганидан қатъи назар, қўшничилик — демакки, дўстлик, иттифоқлик ва ҳамжиҳатликни улуғлайди, кишиларни шунга даъват этади. «Бир қўшни бўлиб синаш, Бир — қуда бўлиб»; «Яхши қўшнингдан сўрагунча, Ёмон уйингдан кидир»; «Қўшнининг қудуғига тушпирма, охир бир

9

кун сув ичасан»; «Кийиминг кир бўлса, Қўшнинг борида ювма»; «Гилам сотсанг, қўшнингга сот — бир чеккасида ўзинг ўтирасан»; «Қўшнинг кўр бўлса кўзингги қис, оксоқ бўлса — ланг бўл».

Ёнидагини етти йил қидирибди.

Ўта муболага билан айтилган бу мақол анқов, овсар, ҳаёли паришон, хотираси йўқ одамларга нисбатан кулги тарикасида қўлланади. Вар.: «Олдидагини олти ой кидирибди».

Ёнмаса — ўтин ёмон, ёқолмаса — хотин ёмон.

Баъзи хотин тажрибасиз ё ношуд бўлади. Унинг камчилигини айтсалар, у ёки бу ишни уддалай олмаслигини юзига солсалар, у ўзидан кўрмайди-да, «Ўйин билмаган хотинга — уй торлиги баҳона» дегандек, унибуни баҳона қилади (масалан, халқ орасида юрадиган бир ҳикояда айтилганидек, «Ёпган нонинг қийшиқ бўлибди-ку» десалар, «Ўзи буғдойи қийшиқ экан», дейди). Ўтин ҳам тағига гугурт чаққан билан дарров ёниб кетавермайди. Биксиб, тутаб ётмаслиги, тез аланга олиб кетиши учун уни қалай билич керак бўлади. Бошка бир мақолда айтилганидек; «Қаловини топса — қор ҳам ёнади». Мазкур мақол билан: «Эпсиз, ношуд хотин ўтинни ёқолмайди-да, ўтиннинг ўзи ёмон (хўл, чайир ва х, к) экан, дейди. Вахолонки, ўтин эмас, уни ёқолмаган хотиннинг ўзи ёмон» демуқчи бўладилар ва ношуд одамларга нисбатан истеҳзо билан айтадилар.

Ёнғоқ минг яшайди, Арча билан тенг яшайди.

Мутахассисларнинг аниқлашича, турли мевали ва манзарали дарахтлар турлича умр кўради: Масалан, олча бор-йўғи 13-25 йил умр кўрса, анжир ва ёнғоқ 90—100 йил умр кўради. Профессор М. Орифхонованинг ёзишича: «Дунёда арчанинг 47 тури,

СССР да 20, Ўрта Осиёда 8, Ўзбекистонда эса 3 тури (булар «Ўрик арча» ёки «Туркистон арчаси»; «Қизил арча» ёки «Зарафшон арчаси»; «Совур арча» ёки «Ярим шарсимон арча» деб аталади). Ўрик арча минг йилгача умр кўради. Юқоридаги мақолда «Ёнғоқ — узок умр кўрувчи дарахт» деган фикрни муболаға билан билдирганлар.

**Ёнғоқ олсанг — чақиб ол,
ип олсанг — боқиб ол.**

Одатда ёнғоқнинг тўқ ё пучлигини чақиб кўрмай туриб, билиш қийин. Ипак матонинг қандайлигини (масалан, атласнинг неча «тепки» лигини синчиклаб қарамай туриб, билиш қийин. Мазкур мақол билан: «Хар бир нарсани сотиб олаётганда унинг сифатини обдан текшир, ўзининг ақлинг етмаса, биладиганлар билан маслаҳатлаш. Акс ҳолда пулинг куяди, чув тушасан, афсус ейсан» дейилмоқчи. Бу фикрни қувватловчи «Олганда якка ўзинг олган бўлсанг, Сотганда отанг билан ҳам сотолмайсан», деган мақол ҳам бор.

Ёпиғлик қозон ёпиғлик қолсин.

Мазмуни: «Бу гап шу ерда қолсин, ҳеч кимга айтма» ёхуд «Бу сир пинҳоний бўлиб қолсин, ҳеч ким ундан воқиф бўлмасин».

Ёр — ёридан хароб, ёр — мендан хароб.

Вар.: «Сан (сен) ўлганга — ман (мен) ўлган». Мазмуни: севишиб қолган ёхуд энди турмуш қурган бир-биридан баттар камбағал йигит-қиз (эрхотин) тилидан айтилган ёинки шундайларга нисбатан қўлланилган. Яна «у қўлим бу қўлимга қараб йиғлайди» деган мақолда ҳам қўлида ҳеч вақоси бўлмаган камбағал, йўқсил, бева-бечоралар ўзларининг аянчли ҳолларини баён қилганлар, турмуш уринишларидан ниҳоятда қийналиб кетганларида афсусланаб айтганлар.

**Ёрни топганда — гап йўқ,
гапни топганда — ёр йўқ.**

Хотин-қизлар билан гаплашишни, уларнинг кўнглига йўл топишни билмайдиган уятчан, камсукум, камгап йигитнинг устидан истеҳзо билан кулганларида шундай дейдилар.

Ёрнинг камчилиги хуш кўринади.

Мазмуни: «Агар ёрингни чин дилдан севсанг, унинг унча-мунча камчилиги ҳам кўзингга кўринмайди, қайтага камчилиги ҳам хуш кўриниб кетади».

Ёт ёқадан олганда — ит этакдан олади.

«Ёт, яъни душманинг, рақибинг сенга хужум қилганда ёхуд сенга бўлмагур туҳматлар қилиб, адабингни бермоқчи бўлиб турганда, ўз яқинларингдан, ишонган одамларингдан, қалбаки дўстларингдан бири ошқора ё пинҳона равишда сени унга «сотади», сирингдан, ожиз томонингдан уни воқиф қилади, қискаси, унга бўлишиб, кўмаклашиб, сенга «холис хизмат» қилади. Шу боисдан, дўстлашадиган, сирдош бўладиган одамнинг обдан сина, унинг қимлиги ва қандайлигини таг-туғи билан билиб ол ва шунга қараб иш кўр», дейилмоқчи. «Ёт синалгач, ётирамас» деган мақол ҳам шу кейинги фикрни билдиради.

Ёт товукни катакка қамама катагингни бузади.

Ёт товук ҳадеганда катакка ўрганолмайди, типирчилаб, ўзини у ёккабу ёкка уриб, катакни бузиб чиқиб кетишга ҳаракат қилади, катакдаги бошқа товукларнинг ҳам тинчлигини бузади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Синашта бўлмаган бегона одамни доим ё узок вақт яшаш учун уйингга қўякўрма — оилангни бузади», деган маънода қўллайдилар.

1. Уйида ётиқ бўл.

1. Бегона, сени умуман ё унчалик сенимайдиغان одамнинг уйига бирор нарса билан (масалан, бир иш билан ё ёрмеҳмон бўлиб) бориб қолсанг, бир бўл одоб сақла, уйлаб гапир. Одатда ўз яқинларинг — қариндош-сўрағиларинг, дўст-биродарларинг уйига борганда қиладиган ҳазил-хузулнинг, енгил-елпи қилиқларингнинг бегонаникида асло қила кўрма», деган маънода насиҳат қиладилар.

Ётар оқшоми — ёрим.

«Парда» орасида айtilган бу мақолни мажозий маънода фақат иши тушган пайтдагина ялиниб-ёлворадиган, хурмат қиладиган, бошқа вақт кайрилаб ҳам ҳарамайдиган одамларга нисбатан кесатик, қаттиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Ётган ётагон бўлар, совуққа қотагон бўлар.

Мазмуни: «Ётган, яъни иш ёқмас, дангаса одам бутун ёз бўйи ишламай-кучламай ётаверади, кишлик рўзгоротини — егулик, кийгулик нарсаларини, ёқилгисини, молларининг ем-хашагини ва ш. к. ҳозирламайдида, киш бўйи қийналиб, совуқ қотиб, қалтираб юради». Вар.: «Бахт — ялқовга бегона»; «Дангасанинг косаси оқармас»; «Чарви ёғи қотагон бўлар, Иш ёқмас ётагон бўлар»; «Жума дедим — ётдим, Шанба дедим — ётдим, Ҳамма ҳайит кетганда, Хумга тушдим-да — ётдим». Утмишда ҳафтанинг ҳар бир кунинда, муайян иш билан машғул бўлганлар, турли ирим-сирим ва расм-русмларни ўтказганлар. Масалан, жума кунини бекор дам оладиган кун бўлиб, ҳар қандай касб эгалари ҳам иш-ламасдилар, ибодат қилардилар, гап-гаштак, ҳалфона ош қилиб ердилар. Шанба кунини — бахт-икбол келтирадиган, толиҳ синаладиган, иш бароридан келадиган кун деб ҳисобланар, кўпчилик ов (шикор)га жўнар эди. «Иримга ёмон бўлади» деб, беморларни йўқламасдилар, хотин-қизлар эса кир ювмасдилар. «Жу-

ма — бекор, Шанба — шикор» деган мақол шу одатни ифода этади. Юқориди келтирилган «Жума дедим — ётдим...» мақоли ўз қилмишидан афсусланган дангасанинг тилидан айtilган бўлиб: «Жумани — дам олиш кунини дедим, ётдим, ўйнадим, қулдим, ишламадим; шанбани — шикор дедим, яна ишламадим... Шундай қилиб, ҳайитга на янги кийим-бош қилдим, на пул-мол йиғдим. Энди элдан уялиб, ҳамма ҳайитга (яъни, яسانيб-тусаниб, байрам қилгани, ўйнаб-қулгани) кетганда, мен эски-туски кийимим ва қоқ қуруқ дастурхоним билан бировнинг кўзига кўринмай кўяқолай деб, хумга тушиб, ётдим», дейилмоқчи. «Ёз бўйи ётар, Қиш бўйи қотар»; «Ётганга — ёмғир юкмас» («Ишламай — кучламай, уйида бекор ётган одам ёмғирда қолиб хўл ҳам бўлмайди, яъни ҳеч бир қийналмайди, лекин шунинг эвазига ҳамма нарсадан куруқ қолади», дейилмоқчи). «Ётар курсокка — ёрти нон»; «Ётар курсок — ёрмадан айлансин!» (ёрма — бугдой ё арпа донидан тайёрланадиган суюқ овқат). Мазкур мақол билан: «Ишламай, бекор ётган одам шу арзонгинага тушадиган овқатга ҳам муҳто бўлиб қолади» ёхуд «Иш ёқмас, дангасага шу арзимаган овқат ҳам — ҳайф!» демоқчи бўлганлар. «Ётган ҳўкизга — ем йўк»; «Ётган ҳўкиз сомондан куруқ қолади» (уйида қорамол боқувчилар сомонни ювиб, унга кепак қўшиб, терт қилиб, охурга солиб қўярдилар. Оғилхонада бир неча сигир, ҳўкиз бир охурдан овқатланарди. Баъзи ҳўкиз эринчок бўлиб, ётган еридан тургуси келмайди. То у элан-қаран тургуси, бошқа моллар терт-сомонни еб битирадилар. Мазкур мақол ҳам кўчма маънода дангасаларга қарата айtilади). «Чим-хўр ҳўкиз очидан ўлади»; «Ётган бўрига ғанимат йўликмас»; «Тоғ такаси тек турса, оч қолади»; «Ётаверса, от ҳам озади»; «Етиб еганга — Турум тоғи ҳам чидамайди» (турум сўзи абадийлик, доимийлик маъноларини ифодалайди). Турум тоғи» деганда баъзилар Арабистондаги «Тури сино» деб аталмиш тоғни, баъзилар эса, денгиз тубидан туртиб, ўсиб чиқадиган бағридаги

олтин, кумуш, мис, қалай ва ҳ. к. бойликлари қазиб олинавергани билан, вақт ўтгани сайин яна ўрни тўлиб тураверадиган афсонавий тоғни назарда тутадилар. Ҳар қалай. Турум тоғи, — абадийлик, битмас-туганмаслик рамзи. Юкоридаги мақол билан: «Киши ишламай борини еб ётаверса, кўр-қути, тўплаб кўйган жамгармаси ҳар қапча кўп бўлса ҳам, маълум вақтга етади, охир тугайди. Шунинг учун ишлаб, кетган кўр-қутининг ўринини тўлдиря бориш керак бўлади», дейилмоқчи. «Ит юрса — сўнгак топади».

Ётган илоннинг бошини кўз- ғатма.

Вар.: «Ётган илоннинг куйруғини бос-
ма»; «Ётган илоннинг думини босма,
У сенга эмасдир тасма». Мазмуни:
«Ўз жойида тинч ётган, сен билан
иши ҳам бўлмаётган, сенга зиён-
заҳмат етказмаётган душман, ракиб,
бирор одам ёки ҳайвоннинг жиғига
тегиб, унга тегажоглик қилма. Нима
қиласан ўз бошинга ўзинг ташвиш
орттириб?!» ёхуд «Аллақачон боси-
либ, тинчиб кетган гина-кудратни,
даъво-жанжални қайтадан кўзгама.
Нима қиласан ўз бошинга ўзинг
ғалва орттириб?!», дейилмоқчи.

Ётдан айтиб юборсанг, четдан айтган бўласан.

Халкимиз меҳмондўстликни азалдан
улуғлаб келган ва ўз меҳмондўст-
лиги билан қадимдан машҳур бўлган.
Халқ ўртасида меҳмондўстлик, меҳ-
моннавозлик билан боғлиқ бўлган бир
қатор таомиллар, тартиб-қоидалар
мавжуд. Кишилари меҳмонга так-
лиф этиш одоби ва тартиб-қои-
далари ана шулар жумласидандир.
Мазмуни: «Бировни меҳмондорчи-
ликка таклиф қиладиган бўлсанг,
ўзинг бориб айт ёхуд фарзандинг-
дан, оиланг аъзоларидан, жуда
бўлмаганда, энг яқин қариндошинг-
дан бирини юбор. Бегона, ёт одам-
дан оғзаки айтиб юборсанг-у, у
бориб: «Фалон фалончиникига бо-
рар экансиз» деса — ўрнига ўтмайди,

меҳмонга таклиф қиладиган одамнинг
кўнглига келади, ҳатто жажли чи-
қиб, уйингга келмайди ҳам», дейил-
моқчи.

Ётдан ёруғлик чиқмас, ит- дан — чоруглик.

Ўтмишда чоругни от, мол териси-
дан, айниқса уларнинг поча тери-
сидан тикканлар. Ҳеч вақт итнинг
терисидан чоруг тикмаганлар. Чун-
ки, итнинг териси ҳам юка бўлади,
ҳам чоруг учун етмайди. Мазму-
ни: «Итдан чоруглик чиқмаган
каби ётдан (сени танимаган, бил-
маган етти ёт бегонадан) бекор-
дан-бекорга, текиндан-текинга бир
цима тегмайди, ундан бир нима
умид ҳам қилма, сўрама ҳам, барибир
бермайди, қайтага юзинг шувит бўл-
гани, уялганинг қолади». Вар.: «Ёт-
нинг ёғи чиқмас»; «Ёт йўл кўрсат-
са — кўрсатар, ёмиш бермас»; «Ёт
сени ётқизар. Ғам-кулфатга ботқи-
зар»; «Ёт учун ён, аммо кўйлагинг
йиртма».

Ётиб есанг — тегирмон, юриб есанг — майжувоз.

Ўтмишда тегирмон, мойжувоз ва
обжувозлар асосан бойларга қа-
рашли бўлган. Тегирмонга дош,
мойжувозга чигит, зиғир ва ш.к.,
обжувозга шоли олиб келиб торти-
тирган одамлар бажарадиган иш
ҳақиқа уннинг, гуручнинг, ёғнинг
маълум бир қисмини бериб кетар-
дилар. Ноинсоф тегирмон эгалари
ҳақнинг ҳажмини анча катта бел-
гилаб кўярди. Деҳқонлар арзимаган
хизмат эвазига анчагина ҳақ олиб
қоладиган бундай текинхўрларга
қарата:» Буларга маза-да, ишла-
май-кучламай биз етиштирган ҳо-
силнинг роҳатини кўришади. Те-
киндан-текин еб ётишга тегир-
мон билан жувоз яхши экан-да»,
деган маънода киноя қилиб, маз-
кур мақолни айтганлар.

Ётники ёндан ўтар, ўзники жондан ўтар

Мазмуни: «Ёт, бегона киши қат-
тиқ-курум гапирса, киноя, кесатиқ,

нинг қилса, унча таъсир қилмайди. Аммо, туғишганлар ёхуд қариндорнинг уруғлардан бирортаси шундай бўлса, жон-жонингдан, суяк-суякларидан ўтиб кетади». Вар.: «Ётган тошдан жигар отган увада қаттиқ тегади». «Хон бир бегуноҳ одамни, ғазабга олиб, тошбўрон тилидирибди, «тош отмаган одам одаммасин» деб ўзи тепасида турибди. Оломоннинг ичида ўша одамнинг укаси ҳам бор экан. Ука — жигар, тош отай деса жигарчилик, отмай деса хон турипти: ниҳоят, дунидан увада олиб отипти. Шунча тош текканда вой демаган бояги одам укаси отган увада текканда «дод» деган экан. Шунақа, Тўлаган ака, душман отган тошдан жигар отган увада қаттиқ тегади!» (А. Қаҳҳор. Қўшчинор чироклари).

Ёш келса — ишга, қари келса — ошга.

Кишини инсонпарвар бўлишга даъват этувчи кўплаб мақоллар орасида бу умуман одамларни, айниқса қарияларни, ўзидан кичикларни хурмат қилишдек яхши бир одатни ифода этади. Азалдан келаётган бу одатга кўра, агар кишининг уйига дафътан, қутилмаганда бирор сабаб билан ёши катта, кекса одам келиб қолса, дарҳол уни энг яхши деб билган жойларига (ёзда соя-салқинга, қишда иссиқ жойга) ўтказадилар-да, ҳол-аҳвол сўраб, дастурхон ёзиб, чой дамлаб, ошмон ва ноз-неъматлар билан меҳмон қиладилар. Агар бирор иш қилиб турган бўлсалар-у, ёш қариндош-уруғлардан, дўст-биродарлардан, кўни кўшнилардан бирортаси ёки бир нечтаси (хоҳ йигит бўлсин, хоҳ киз) бирор сабаб билан келиб қолса, олдин уни ишга солиб, кейин меҳмон қиладилар. Таомилга кўра бу айбга саналмайди, келиб ишга тушиб кетган йигит-қизлар буни кўнгилларига ҳам олмайдилар. Қайтага улар келган заҳотлари бирор иш қилинаётганини кўриб қолсалар, уй эгаси «кўмаклашиб юбор» демаса ҳам ҳатто у «йўқ-йўқ, сен овора бўлмай кўяқол, ўзи арзимаган иш, бирпасда қилиб қўяман» деб унамаса ҳам, ишга

тушиб кетадилар. Вар.: «Ёшга — хизмат, Қарига — хурмат»; «Ёшлар — хизматда, Қарилар — иззатда»; «Ош — каттадан, Иш — кичикдан»; «Сен сийласанг қарини, Тангрим сийлар барини»; «Чолни кўрсанг бобом де»; «Ёшнинг хурмати — қарз, Қарининг хурмати фарз» (фарз — бажариш шарт бўлган хатти-ҳаракат), «Ёши улугни улуглаган — бахт топар».

Ёш кўздан чиқмайди — юракдан чиқади.

Юрак суюнса, кўздан севинч ёшлари, юрак қуюнса — кўздан ғам — алам ёшлари чиқади. Шунинг учун ҳам «Чин юракдан йиғласанг, (ҳатто) сўқир (кўр) кўздан (хам) ёш чиқар» дейдилар.

Ёш — умрини бағишлар, қари — умрини қаришлар.

Бир донишманддан: «Энг ёмон касаллик нима?» деб сўраганларида, у: «Қарилик» деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, қарилик тобора авж олиб борувчи ожизлик, ҳасталик ва инсон умрининг поёни, демакдир, Вар: «Ёшга — кўҳистон гулистон кўринар, Қарига — гулистон гўристон кўринар» («Ёшлар тобора ҳаётга қизиқиб, ҳар бир нарсага завқ билан қарай борадилар. Қариялар эса сихатлари, куч-қувватлари кета боргани сари кайфиятлари бузилиб, яхши нарсалар ҳам ёмондай туюлиб бораверади. Ҳаётнинг лаззати қанчалик ширин бўлса, даҳшати шунчалик аччиқ», дейилмоқчи). «Ёшлар ўйинни хуш кўрар, Қарилар уйқуни»; «Ёшлигингда қўлинг ишлар, Қариганингда тилинг ишлар»; «Ёшлик — ёшга қарамайди, Қарилик — сочга»; «Ёшликнинг аввали-ю, Қариликнинг кейини» (Охиргиси: «Киши қартайиб борган сари феъли атвори ёш болаларниқига ўхшаб бораверади», деган маънода қўлланади). «Ёш — кетаман, деб қўрқитар, Қари — ўламан, деб қўрқитар».

Ёшлик — бебошлик.

Мазкур мақол билан болаларнинг ҳаддан ташқари шўхлиги, кулоқсизлиги ё ношудлигидан хафа бўладиган, нолийдиган ота-оналарга «Хафа бўлманг, хали ёш-да ёшлигига боради. Ёши ўлғайгач, турмуш юки бўйнига тушгач, бундай қилиқларини ташлайди, куйилади, хато-камчиликларга йўл қўймадиган бўлади», деган маънода тасалли бериб айтилади. Вар: «Ёшлик — бебошлик, йигитлик — беклик, қариллик — болалик»; «Бола — болалигига боради»; «Бола сўйласа — сўзи ширин, Ўйласа — ўйи қийин»; «Ўт тутунсиз бўлмас, Йигит ёзиксиз бўлмас» (ёзиқ — айб, хато) «Ўт авалига бурқсиб, тутаб, кўзни ачиштириб, кейин ловуллаб ёниб кетади. Худди шунингдек, йигит ҳам ёшлигида хато-камчиликлари, нуқсонлари, шўхлиги билан ота-онани куйдиради, хафа қилади. Аммо, катта бўлгани сари эс-хушини йиғиб олиб, ота-онанинг жонига ора кира боради», дейилмоқчи. «Хўтиклигида диринглайди, Эшак бўлганда кулоғи шалпаяди»; «Бола, боланинг иши чала»; «Ёши етмай, иши битмас»; «Ёшдан — хато, Каттадан — узр» «Ёш ёшлигига бориб, хато қилиб қўйса, катта уни, албатта, бу хато устма-уст, муттасил такрорланмай, аллақайтиб бир бўлуб қолса, жуда ҳам қойиб ташламай, кечириши лозим», дейилмоқчи).

Ёшликнинг қарзини қаримасдан бурун бил.

Мазмуни: «Ёшликни сенга боғлаб бериб қўймайди, вақтида унинг қадрига ет. Ёшлигингда, яъни куч-қувватинг борида қилар ишингни қилиб қол, қариганингда кейин, яъни куч-қувватдан қолганингда кейин — кеч бўлади, афсус қиласан». Вар: «Қаримагунча — йигитлик қадрини билмас»; «Олтин топилар, ёшлик топиламас»; «Ёшликда қилинган иш қариганда эгасини кутиб олади»; «Ёшликдаги ғайрат — кексаликда роҳат».

Ёқаси қолса ҳам — беқасам.

Беқасамдан ва бошқа матолардан чопон тикканларида унинг ёқасига пахта солмай ёхуд бошқа жойига нисбатан жуда юқа қилиб пахта солиб, майда қилиб қайта-қайта қавиб тикадилар-да, ёқани қотирадилар. Чопон кийилиб-кийилиб, ҳамма ёғи йиртилиб кетса ҳам, ёқаси бутун қолади. Ўтмишда баъзи илгари бой бўлган-у, кейин қўлдан мол-мулки кетиб, камбағаллашиб қолган одамларни ҳамон «бой ота», «бой бува», «бойвачча» деб, илгари бирор мансаб эгаси, масалан, мингбоши, юзбоши, эликбоши, қози, амин ва ш.к. бўлган-у, кейин мансабидан тушган баъзи одамларни ҳамон ўша ном билан атардилар. Юқоридаги мақол ана шу ҳолга қарата айтиларди ёхуд шундай одамлар ҳамон калондимоғлигини ташламаса, собиқ бойлиги ё амали билан керилиб, мақтаниб юрса, уларни майна, мазах қилганда киноа тарзида қўлланилган.

Ёқимлининг чўтири билинмас.

Вар: «Ёқимлининг чўтири кўзга кўринмас», Мазмуни: «Ёқимли, яъни ахлоқ-одобли, хушмуомала, ширин сўз одам, гарчи бирор айби, нуқсонли (кўр, қар, соқов, дудуқ, қал, чўтир, чўлок ва ҳ. к.) бўлса ҳам, кишиларнинг кўзига яхши кўринади, уни иззат-хурмат қиладилар».

Ёғ бўлмаса, чалпак қил, ун бўлмаса — патир.

Бу мақол халқ ўртасида юрадиган бир лағифадан келиб чиққан: «Бир мақтанчоқ одам ўз одатига кўра чойхонада мақтаниб ўтирган экан, боласи келиб: «Дада, уйда ёғ тамом бўлибди, ёғ олиб берармишсиз», дебди. Шунда дадаси: «Бор, ойингга бориб айт, ёғ бўлмаса, чалпак қилсин!» деган экан, ўғли «Ие дада, чалпак қилишга уйда

«...йўқ-ку» дебди. Халиги одам сарфдагиларга сир бой бермаслик, давмаксини сақлаш учун: «Ун бўлмаса, патир кила қолсин» деган қилиб, чойхонадаги одамлар ҳаҳолаб кўлиб юборишибди». Мазкур маъонини қуруқ мактанчоқ одамларга нисбатан истеҳзо билан айтадилар.

Ёғ ёққа томар, мошовага жаз ҳам йўқ.

Мазмуни: «Берганга — кўша-кўша, Бермаганга — ўша-ўша»; «Пул пулни топади» деган мақоллар билан бир мазмунда бўлиб, «Бой одам катта дастмоя билан савдо қилиб, катта-катта фойда кўриб, борган сари бойиб бораверади. Камбағал, йўқсилларга эса ҳеч нарса йўқ». Карам аҳли, дирам аҳли дирамга сочса тонг йўққим, Масалдур: «Ёғ агар томса, томар албатта ёғ узра» (Оғаҳий). (карам аҳли — яхшилик, олижаноблик, эҳсон килувчилар, дирам аҳли — пулдорлар).

Ёғ ич, яланғоч ёт.

Ёғ — тўйимли масаллик, кишини ичдан қиздиради. Илгари йилқибоқарлар отни сўйгач, ёғининг сардагини олиб, совутиб, сақлаб қўядилар-да, қаттиқ совуқ кунларда очик-яланғ ерларда йилки боқиб юрганларида совқотиб қолмаслик учун шу ёғдан вақт-вақти билан ичиб турадилар. Вар.: «Қишда пўстин кийма қази е» (Қишда қази есанг, бу кучли овқат ичингдан қиздиради, пўстин кийишнинг ҳам ҳожати қолмайди, дейилмоқчи). «Шайтондан «кесак ейсанми» деб сўрасалар, «ёғи борми?» деган экан».

Ёғ ичганда ёт яхши, қон ичганда — қариндош.

Вар.: «Еб-ичганда ёт яхши, Қайғу кунда — қариндош»; «Сийлашганда ёт яхши, Йиғлашганда яқин яхши»;

«Ёт — егунча қариндош, Туғишган — ўлгунча қариндош». Мазмуни: «Баъзан бегона, ёт одам сендан манфаатланиб тургандагина ўзини сенга қалин дўст қилиб кўрсатади, атрофингда гирди-капалак бўлиб юради. Қўлингдан маблагинг кетса ё амалдан тушсанг, сенга қайрилиб ҳам қарамайди, қорасини ҳам кўрсатмайди. Туғишганларинг, қариндош-уругларинг эса яхши кунингда ҳам, ёмон кунингда ҳам сенга ҳамдам, ҳамдард бўладилар. Одамлар билан муомалада бўлганингда шунинг фарқига бора бил»,

Ёғи йўқ, қаймоғи йўқ — чойи курсин, ҳайри йўқ, саховати йўқ — бойи курсин!

Ўтмишда бойларнинг аксарияти зикна, хасис, бахил, қурумсоқ бўлардики, меҳнаткаш халқ уларнинг устидан мазах қилиб куларди. Вар.: «Ҳайрсиз бой — тепаси очик уй»; «Бахил бой гаёйдан бағтар»; «Бахил бойдан сахий гадой яхши»; «Офтобни Ой санама, Бахилни бой санама»; «Фойдаси йўқ бойдан суви йўқ сой яхши»; «Беримсиз бойларга боргунча, Каримли тоғларга бор» («Бахил бойлардан эҳтиёжинг учун бир нима сўраб овора ҳам бўлма, юзингни ҳам шивит қилма — барибир бермайди. Ундан кўра тоғларга чиқиб, ёввойи мевачеваларни есанг, қорнинг беминнат тўяди», дейилмоқчи).

Ёғмай ўтган ёмғирдан ўпкалама.

Айрим пайтларда булут ола бўлади-да, ёмғир баъзи ерларга ёғиб, баъзи ерларга ёғмай ўтиб кетади. Одатда ҳеч ким бундай ёмғирдан ўпкалаб, гина қилиб юрмайди. Мазкур мақолни баъзан: «Фалончининг тўйи, зиёфатидан умидланиб юрган эдим. Нега мени айтмади-я, деб ўпкалама. Ўтган иш — ўтди-кетди», деган маънода, баъзан эса: «Аттанг, фалон нарса бошқаларга тегди-ю, менга тегмай қолди ёхуд фалон нарсадан фойдалана олма-

димда, деб афсусланма, Ўтган ишга — саловат», деган маънода қўлайдилар.

Ёғочнинг бўшини қурт ейди.

Мазмуни: «Бўш-баёв, ўта муллоим, оғзи бўш, ким нима деса ўшанинг гапига кираверадиган бўлсанг, одамлар сенинг «бурнингдан ип ўтказиб, ўз йўлларига бошлаб юрадилар, ўз манфаатлари йўлида сендан осонгина фойдаланадилар, айёр, текинхўр одамлар бор-йўғингни мутаб ейдилар», Вар.: «Ёғочнинг юмшоғини қурт ейди, Одамнинг юмшоғини бит ейди»; «Юмшоқ ёғоч қуртга ем, Юмшоқ одам юртга ем»; «Кана сигирнинг туёғига тушмайди, кулоғига тушади» (кана сигирнинг туёғига, яъни қаттиқ жойига эмас, балки кулоғига,

яъни юмшоқ жойига ёпишиб, қонини сўради, дейилмоқчи). «Юввош туя — юлишга яхши» (қўй-эчкиларнинг жунини қирқиб оладилар, туянинг жунини эса қўл билан юлиб-юлиб оладилар). «Юввош отнинг манглайи қаттиқ» (юввош отни ҳар ким миниб кетаверади. Манглайи қаттиқлигининг яъни ҳамавақт ҳолдан тойиб юраверишининг боиси ҳам — шу юввошлигидан, дейилмоқчи); «Юввош танани подачи минади, Юввош одамни ҳар ким сўзга илади»; «Ўзинг қўй бўлганингдан кейин — чўпон хайдаган тарафга юрасан»; «Қўй бўлмасанг, бўри сени емайди». «Ҳа, ҳа, — деди (Олахўжа) кўзларини пирпиратиб, — улар сени дўппосласа, бўйнингни эгиб қараб турасанми? Бўш келмаслик керак. Дарахтнинг бўшини қурт ейди» (Парда Турсин, Ўқитучи).

Жалада қолган — ёмғирдан кўркмас.

Вар.: «Тегирмонда туғилган сичкон момакалдирокдан кўркмайди». «Илгари қаттиқ кийинчиликлар кўрган одам унча-мунча кийинчиликдан кўркмайди, чидайди, бардош беради».

Жаллоб — турган-битгани қаллоб.

Вар.: «Аллоп, аллопнинг иши — қаллоб» (жаллоб — қорамол, от, кўй, эчки олиб сотувчи; аллоп — ун, дон сотувчи). Ўтмишда жаллоблар мол бозорининг, олди-сотдининг паст-баландини жуда яхши биладиган тайёр, «учар» одамлар бўлиб, оларда сотувчини алдаб арзонга олардилар, сотарда эса харидорни алдаб қимматга сотардилар ва шу қаллоблик орқасида кўрадиган фойдалари ҳисобига яшардилар. Қаллобликда аллоплар ҳам улардан қолишмас эдилар. Ҳозир ҳам мол бозорларда шундай жаллоблар учраб туради.

Жангал ўз жойида кун кўра олади

(жангал — тиканакли бута). Уни жангалзордан кесиб олиб келиб, экинзорни мол-ҳолдан муҳофаза қилмоқ учун ихота девор қилиб қўядилар. Аммо, жангал боғдан, ҳовлидан униб чиққудай бўлса, дарҳол уни юлиб ё чопиб ташлайдилар, чунки у ҳамма ёқни тутиб кетиб бошқа дов-дарахтни, экин-тикинларни қисиб қўяди. Мажози: тили «тиканакли, заҳар-заққум, жангари, жанжалкаш одамни ҳам кишилар ўз ора-

лариға йўлатмасликка (масалан, тўйзиёфатларға иложи борича таклиф этмасликка, бундайлардан ўзларини олиб қочишга) ҳаракат қиладилар. Кишилар даврасида чекка-чеккадан гап отадилар, пичинг қиладилар турткилаб, хуш кўрмайдилар. Бундай одамлар фақат ўз жойида (оласида) кун кўриши мумкин-у, аммо бошқа жойларда кун кўра олмайди.

Жангал ўзин боғ айлар, кўланкасин тоғ айлар.

Вар.: «Тева ўзин тоғ санар, жангал ўзин боғ санар», «Тева ўзин тоғ санар. Чигалай ўзин зоғ санар» (чигалай — оғирлиги бор-йўғи 50-60 грамм келадиган кичкина балиқчи куш; зоғ — қарға). «Қамғоқ ўзини роғ айлар. Янтоқ ўзини боғ айлар» (камғоқ — ейилиб ўсадиган тикан; роғ — тоғ этаги, ўтлоқ сабззор). «Ўрдак ўзин ғоз санар, Чумчуқ ўзин кўл санар»; «Така тоққа чиқиб, буюкман дер, Қулон қуйида туриб, суюкман дер»; «Кийикнинг юрган тоғи буюк бўлса, кўзи қизил бўлади» (кўзи қизил бўлади, яъни ўзини катта олади, калондимоғ бўлади). «Эшак ўзин камсинмайди бедовдан, Баҳо берар эл ўтказган сўнг синовдан» (камсинмайди). Бу мақоллар барчаси мақтанчоқ, манман, такаббур одамларға нисбатан истехзо билан айтилади.

Жанжалли жойда жағингни очма.

Мазмуни: «Олаговур, жанжал бўлиб турган, бировнинг гапи бировнинг қулоғига кирмайдиган жойда жағингни очмай, жим ўтир, гап

талашаётган, жанжалашаётган одамларнинг гапига аралашма. Акс холда ўзинг улардан қаттиқ-курум гап, сўкиниш эшитиб, ҳатто мушт еб қоласан».

Жар бошига етганда отнинг бошини тортма.

Югуриб-слиб кетаётган отни жар бошига етганда тўхтатаман деб уриниш — бефойда. У тўхташга улгуролмай, жарга аганаб кетади, ўзи ҳам, устидаги одам ҳам ҳалокатга учрайди. Мажози: «Бирор фалокатни, хавф-хатарни сездингми, дархол унинг олдини олиш, олдиндан даф қилиш чорасини кўр».

Жафо чекмаган — сафо қадрини билмас

(сафо — ёруғлик, рўшнолик, равшанлик, хурсандлик). Мазмундоши: «Зимистон кўрмаган булбул — гулистон қадрини билмас». Зимистон: 1) қиш; 2) қоронғулик; мажозан: қийинчилик, қаттиқчилик. Мазкур мақолларни «Қийинчилик кўрмаган, бошига оғир кун тушмаган одам яхши кунлар қадрига етмайди, қадрини билмайди ҳам», деган маънода қўллайдилар.

Жаҳл — душман, ақл — дўст.

Ота-боболар ўзларининг бир туркум мақолларида жаҳл, ғазаб, ғам, қайғу саломатлик душмани эканлигини уқтирганлар ва кишиларга ҳуда-беҳудага ғазабланмасликни тавсия этганлар. Халқнинг бу хусусдаги қарашларини илмий медицина аллақачонлар тўла тасдиқлаган, чуқур исботлаган ва тобора ривожлантирмоқда. XVIII асрда прусс врачлари Х. Гефаланд шундай ёзган эди: «Хаётни қисқартирувчи таъсирлар орасида кўркиш, ғам маъюслик, зеркиш, рухий тушқунлик, ҳасад, ғазаб, нафрат асосий ўрин тутади». Машҳур рус олими

Щ. Мечников қаттиқ ғазабланиш кўпинча томирларнинг ёрилиб кетишига, қанд касаллиги ва катаракта касаллигининг қўзғалишига олиб келишини таъкидлаган. Вар.: «Жаҳл — жоҳилнинг қуроли». Жаҳл: 1) билимсизлик, нодонлик, 2) аччиқ қилиш, жоҳил, нодон, билимсиз. «Оқилнинг ақли — ўзига йўлдош, жоҳилнинг жаҳли — ўзига қундош»; «Жаҳл — пичоқ, Ақл — таёқ» (таёқ — ҳасса, яъни кишига таянч бўладиган, ёрдам берадиган нарса маъноси ифодасини берган). «Жаҳл келса — ақл қочар»; «Жаҳли чиққаннинг — ақли чиққан»; «Аччиқ — ақлни кесар»; «Аччиқ олдидан келар, Ақл — ортидан»; «Ўринсиз ғазаб — ўзингга азоб»; «Ғазаб билан қайнаган қон зарар билан тинади»; «Бугунги жаҳлни эртага қўй, Бугунги ишни эртага қўйма»; «Жаҳлни кечиктирган — ютар, Ишни кечиктирган — ютказар»; «Мард — курашда, дўст — ташвишда, доно ғазабда синалар»; «Ким мард? — жаҳлини ютган мард»; («Жаҳлни ютиш — чўғни ютиш билан баробар» деган мақол ҳам бор. Дарҳақиқат, кишининг бир нарсадан жаҳли чиқса, ғазабланса, индамаслиги, ўзини босиши — жуда ҳам мушкул бир ҳол. Аммо, қанчалик мушкул бўлмасин, жаҳлни, қаҳру ғазабни тиймоқ — кишининг сиҳати учун ҳам, ўзаро муносабатнинг кескинлашмаслиги, аксинча қайта тикланиши ва яхшиланиши учун ҳам бениҳоя зарурдир. Мазкур мақолда бунга эришмоқлик мардлик билан тенглаштирилган). «Аччиқни ақл енгади»; «Аччиқинг чиқса, ирнингни тишла» (ирн — пастки лаб. Одатда бирор гапни гапиршидан ўзини тийган одам пастки лабини тишлайди); «Жаҳлинг чиқса сўкинма, Сўкинган сўнг ўкинма»; «Жаҳл дориси — сукут»; «Ақлингга ақл қўш, Жаҳлингга — сабр».

Жиблажибоннинг эс-хуши пашша тутишди.

Жиблажибон — чумчуқнинг бир тури, уни «Тоғ чумчуғи» деб ҳам атайдилар. У жуда серҳаракат қуш бўлиб, ерда майда-майда қадам

«...либ, илдам йўргалаб, ингичка
«...учун думини доим ликиллайтиб
«...ерани, ерда юрган, хатто учиб
«...ташган пашшаларни осонгина
«...либ» ейди. Мажозан: «суюқ оёқ»
«...ерга ташбиҳ этадилар. Мазму-
«... Суюқ оёқ, бузуқ хотиннинг
«...хуши эркакларни, йигит-яланг-
«...ларни ўзига жалб этиш, ўз домига
«...ингиришида бўлади».

Жинининг жиртакка тоби йўқ, шогирднинг пиртакка.

Мунг учига туфлаб жиртиллатиб
чалишни «жиртак чалиш» ёхуд «жир-
так отиш» дейдилар. Бировни мазах,
масхара қилганда шундай жиртак ча-
линади. Болалар, ёш-яланглар бирор
ерда жинини кўриб қолгудай бўлса-
чир, унинг орқасидан эргашиб анча
жойгача боришар, унинг киликларига
тақлид қилишар, масхара қилиб
жиртак чалишар эди. Бунга жинни-
нинг баттар жини кўзиб, уларни ол-
дига солиб қувлар, орқаларидан тош
отар, тутиб олганини эса урар
эди. «Жинининг жиртакка тоби
йўқ» дейилишининг боиси шу. Пир-
так — асли «пиртаг» бўлиб, «пирнинг
таг (яшаган) жойи» деган маънони
билдиради. Баъзи жойларда (масала-
н, Қўқонда) яқшанба кунини,
баъзи жойларда (масалан, Марғи-
лонда) пайшанба кунини «пиртак»
деб атайдилар. Ўтмишда ҳар бир
қасб-хунарнинг эгалари ўз «пир»
ларига (масалан: деҳқонлар — Бобо
Деҳқонга; чорвадорлар — Камбар
ота, Занги ота, Саксак отага; пойаб-
ли тикувчи қосиблар — Бобои Па-
радюзга; темирчилар — хаста Довуд-
га ва ҳ.к.) сиғинадилар, «улар яшаб
утган» ёхуд «дафн этилган» деб
ҳисобланувчи «пиртаг» жойларга
пирнинг арвохи учун шам ёқиб
кўядилар, уларга атаб турли хайр —
хосиллар, қурбонликлар берардилар,
«ер хил ирим-жирим килардилар.
Бундан ўз манфаатлари йўлида
фойдаланадиган баъзибир тамагир,
суллоҳ одамлар ҳам бўларди. Улар
«Мен фалон пирнинг авлодидан бў-
лман» деб, одамларни шунга ишон-
тириб, ўзини «ўша пирнинг шогирди»
деб, ҳисобловчи хунармайдлар ху-

зурига ҳар ҳафтада (пиртак кунин)
келиб дуофотиха қилиб, «пирнинг ар-
вохи йўлга» бирнима ундириб кетар-
дилар. Бундай безбет, суллоҳ одам-
лардан ёлқиган «шогирд»лар пиртак
деса безиллаб турадилар. Мақолнинг —
шогирднинг пиртакка қисмида шу
нарса ўз ифодасини топган.

Жинининг қасди — нонда.

Жинни, девоналарнинг бошқа бир
қанча ёқимсиз қиликларидан ташка-
ри бировнинг, айниқса болаларнинг
қўлидаги нонни в бошқа егулик нар-
саларни юлиб қочиш одати ҳам бор.
Баъзи айёр, муғомбир одамлар бў-
ладики, улар ўзларини атайдан жин-
ниликка солиб, жинниларга хос қи-
ликлар ва гап-сўзлар қилиб, шунинг
бахонасида бировдан бир нима ун-
дирадилар, ўзларига бирор фойдаси
тегадиган, лекин ман этилган ишни
қилиб оладилар. Кишилар бундай
одамни «Ҳа, бир жинни-да» деб ўй-
лаб, унинг гап-сўзига, бёмани қи-
ликларига кўлда аҳамият бермайдил-
лар. У эса худди шу имкониятдан
фойдаланиб қолади. Юқоридаги ма-
қол мажозан шундай одамларга нис-
батан қўлланади.

Жой берганга — жон бер.

«Яхшилик қилган одамга сен ундан
ҳам ўтказиб яхшилик қил» деган
маънода муболага билан айтилган.
Вар.: «Жон берганга — жон бер.
Жой берганга — жой бер».

Жойи ўзгарган товук кўп қа- қолайди.

Ўз ватанини, ўз жойини ношукур-
чилик, кўрнамаклик қилиб тарк эт-
ган, бундан ҳам яхшироқ ҳаёт кечи-
риш умидида ўзга юртларга кетган
одам барибир ўз мақсадига эриша
олмайди, қайтага нотаниш одамлар
орасида баттар аҳволга тушади,
кейин афсусланиб, дод-хасратидан
чанг чиқиб юради, ўз жойи ватанини
қумсаб, ватангадолик азобини тор-
тади. Буни кўп асрлик ҳаётнинг ўзи
кўрсатган. Бинобарин, бошқа бир
мақолда айтилганидек: «Ҳар ерни

ҳам қилмагил орзу, ҳар ерда ҳам бордир тош-тарозу». Юқоридаги фикрни қувватловчи: «Дарахтни ўзга жойга ўрнатсалар — кўкармас»; «Дарахт ўз жойини ёқтирмаса, арра-тешага дучор бўлади»; «Кўчган юртининг кадрини кўнганда биласан».

«Жон ака»га жон борми?!

Баъзи одам кўп кишиларга, бутун бир маҳаллага, қишлоққ бош-қош бўлишни орзу қилади, буни ўзи учун бир мансаб деб билади, ўз кўнглида «Ҳар ким менга келиб ялинса» деб ўйлайди ва кўпчилик ўртасида шундай одам бўлиб қолиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат ҳам қилади. Одамлар ундан келиб бирор маслаҳат сўрасалар, «Жон ака, жон ака» деб ялиниб, бирор ишга бош-қош бўлишни, бирор жанжалли ишни ўртада туриб бости-бости қилиб қилиб беришни илтимос қилсалар, унга жон кириб кетади-да, мағрурланиб, у одамнинг олдига тушиб, айтилган ерига боравради. Обру-эйтиборини яна ҳам ошириш, мавқеини баландлатиш мақсадида ҳориган, чарчаган бўлишига қарамай, жонини ҳам аямай куйиб-пишиб ҳаракат қилаверади», деган маънода шундай одамлар устидан истехзо билан кулиб айтадилар.

Жон бор ерда — жанжал бор.

Бу мақолни жанжал билан, келишмовчилик билан ўтаётган турмушдан нолийзиган одамга: «Кўйинг, хафа бўлманг, тирикчилик деган ўзи шунақа бўлади, бир-бирини тушунмаслик, англашилмовчилик ё жоҳиллик оқибатида баъзан шундай жанжал ҳам бўлиб туради-да. Бу табиий ҳол» деган маънода тасалли берганларида кўллайдилар.

Жон бор ерда — қазо бор.

Вар.: «Тўйсиз уй бўлар, Ўлимсиз уй бўлмас»; «Ўзбекли жонда — ўлим бор»; «Синамасни кулол яратмас, Ўлмасни — худо»; «Синмайдиган соп бўлмас, Йиртилмаган қоп бўлмас»; «Ўтгусиз дарё бўлмас, Ўлим-

сиз дунё бўлмас»; «Синмас темир бўлмас, Ўтмас умр бўлмас». Булар марҳумнинг яқинларига тасалли берилганда айтилади.

Жон-жон — бечорачилик.

Вар.: «Жон-жон — ўзимнинг жоним». Тирикчилик деб кўп ҳаракат қилганда, олиб-югурганда, машаққат чекканда шундай дейилади.

Жон жонга куяр, сих — ка-бобга.

Вар.: «Шиш кабобга куяр». Сихни илгари «ших», «шиш» дердилар (ҳозир талаффуз этиладиган «шашлик» сўзи асли «шишлик» бўлса, эҳтимол). Утмишда сихни ҳозиргидай металлдан эмас, дарахт шохидан, асосан беҳи ва б. қаттиқ ёғочли дарахтлар шохидан ясардилар. Кабоб пишираётганда агар сих тез-тез ағдариб турилмаса, куйиб тушади. «Жон жонга куяр, Бегона кимга куяр?!» варианты билан «Ҳар ким ҳам ўз яқинларининг мушкул аҳволига куюнади, бегона бегонага куюнмайди» демоқчи бўладилар.

Жон ширинми — ҳалво ширинми?

Вар.: «Ҳалво — ширин, ҳалводан — жон ширин»; «Жондан ширин нарса йўқ». Латифа: «Кунлардан бир кун Афанди саройга борса, Амир Темур бир қанча одамлар билан овқатланиб ўтирган экан, уни ҳам дастурхонга тақлиф қилишибди. Овқатдан сўнг ҳалвойтар келтирилибди. Ҳамма энди бир қошиқдан олган экан, Темур: «Кимки агар ҳалвайтардан иккинчи қошиқ олса, бўйини узаман!» деб қолибди. Ўтирганлар дарҳол қошиқларини лаган четига кўя қолибдилар. Чунки, Амирнинг ҳазили кўпинча чинга айланиб кетишини улар яхши билишган. Афанди ҳам истар-истамас қошигини кўйибди. Ҳамма мўм тишлагандай жим ўтираверибди. Афанди дам ҳалвайтарга, дам Амир Темурга кўз ташлаб бир оз ўтирибди-да, кейин ахири бўлма-

«Эй Амирим! Ташкаларимни сизга, ўзимни хуш кўра кўчиридим! Бисмиллоҳир раҳим, раҳим, оллоху акбар!» дебди- га. Афандининг топқирлигидан қўлиниб ҳамма кулиб юборибди. Улар ҳам мириқиб кулиб, Афандининг гуноҳидан ўтибди.

Жондан кечмасанг — жонона қайда, тоққа чикмасанг — дўлона қайда?!

Бу мақол билан роҳатга меҳнат- машаққатсиз эришиб бўлмаслигини уқтирувчи ва бу машаққатдан кўрк-масикка, унга бардош беришга, да- дил ҳаракат қилишга даъват этилади. Вар: «Жонингни кийнамасанг — жонона қайда, Хотин олмасанг — кайнона қайда?!»; «Жон кийналмай юмш битмас, Талаб бўлмай муродга етмас» (талаб — орзу-истак, интишин). «Жондан кечмай дарё кечилмас».

«Килмаиш жонинг фидо жононга етмас дер эмиш, Эй Новой, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго» (Новой).

«Тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз хунар бўлмас, Ризат тортмагунча ёр васлига етиб бўлмас» (Машраб).

Жони ачиган — тангрисин қаргар.

Мазмуни: «Бошига кулфат тушган, оғир машаққатларни, дард-аламларни тортавериб, жони ачиб кетган одам бошқалар тугул, хатто тангрисидан ҳам хафа бўлиб кетиб, уни қараб юборади. Бундай одам сени ноҳақ койиса, каттик-курум гапирса, бунинг учун ундан ўпкалама, аччи-ғил аччиқ билан жавоб қайтарма, ўшини бос, оғир бўл. Чунки, унинг ишонли ахволи, қайнага қони шундай қилишга мажбур этган. Сен буни тушунишинг керак. Бундан одамларнинг ички кечинмаларини кўриш бил ва шунга қараб эҳтиёт-корлик билан муомала қил. Акс ҳолда унинг гап эшитишинг, зиён — ҳаммаг кўришинг, шикаст ейишинг мумкин».

Жон борнинг — ғами бор.

Бошига тушган кийинчиликдан, ғам-ташвиши кўплигидан нолийдиган одамга қарата «Қўйинг, кўп азият чекаверманг, ҳар кимнинг ҳам ўзига яраша ғами, ташвиши бўлади. Бусиз илож йўқ. Хаётнинг ўзи шунга тақозо этади», деб тасалли берганда айтадилар.

Жонингни фидо қилсанг қил, номусингни фидо қилма.

Номус — шундай бир муқаддас, пок, соф, олий нарсаки, уни сақлаш инсон учун бениҳоя зарур. Ор — номусни сақламоқ учун қанчадан-қанча одамлар ҳатто жонларини ҳам фидо қилиб юборганлари — тарихдан маълум. Мазкур мақол билан номусни сақлаш нечоғлик зарур эканлигини уқтирадилар. «Жисмон азобидан — виждон азоби оғир» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Жисмонинг оғриси, жароҳатланса, дори-дармон қилиб тезда тuzатиб оласан. Аммо, виждонинг оғриси, унинг азобига чидай олмайсан, бу азобдан узок вақт кутула олмайсан. Шундай экан, авваламбор виждонингни азоблайдиган ишни (масалан, бировга тўхмат, хиёнат, ёмонлик, эгри қўллик ва ҳ. к.) қилма, қандай бўлмасин виждонингга содиқ бўл», деган маънода насиҳат қиладилар.

Жўжали товукдан дон ортмас.

Вар: «Болали кушдан дон ортмас»; «Бузоқли сигирдан чўп ортмас» (чўп — ўт, гиёҳ); «Болали қаргадан тезак ортмас»; «Кулунлаган биядан кудукдаги сув ортмас»; «Болали уйда катик ивимас»; «Болали уйдан нон ортмас» ва б. Мазмуни: «Бола-чақаси кўп одамдан ҳеч нарса ортмайди, қўлида ортикча маблағи ҳам бўлмайди. Бундай одамдан бир нима умид қилма ҳам, сўрама ҳам. Мабодо сўраб қолсанг-у, у бермаса ёхуд имкони йўқлигини айтса, бунинг учун хафа бўлма, гина қилиб, ўпкалаб юрма».

Жўжани кузда санайдилар.

Вар.: «Чучварани хомлигида санама, Жўжани каллигида санама»; «Чучварани пишириб сана, Жўжани — очириб». Жўжа баҳорда, ёзнинг бошида тухумдан чиқади. Бу пайтда ҳали унинг бошига пар чиқмаганлиги учун «кал» деб атайдилар. Жўжалар то кузга боргунча, яъни катта бўлиб, ўзини-ўзи эплай оладиган, ўзини мудофаа қиладиган бўлгунча, қанчасина тулки, мушук, калхат ва ҳ. к. еб кетади, қанчаси бирор шикаст топиб, нобуд бўлади. Кузгача омон-эсон етиб борганларигина ҳақиқий

жўжа, кейинчалик товук, хўроз бўлади. Чучварани ҳам тугилгандан кейин санаб ўтириш — бефойда. Чунки у қозонга тушгандан кейин то пишгунича қанчаси очилиб, ёрилиб, сувга чиқиб кетади. Мажозан бир ишни бошламай туриб ёхуд бир ишга эндигина қўл уриб: «Ана ундай қилиб юбораман, мана бундай қилиб юбораман», «Мана бунча уруғ экдим, ана унча ҳосил оламан» ва шу каби гапларни айтиб, мактанувчи одамларга: Ҳали шошмай туринг, бу ёғи нима бўлади-ю, нима кўяди. Иш битгандан кейин гапиринг-да» деган маънода айтдилар.

Закотли мол ўтда куймас, сунда чўкмас.

Закот — мусулмонлардан уларнинг умумий бойликларининг қиркдан бири (масалан, ҳар қирк қўйдан биттаси, ҳар қирк пуд ғалладан бир пуди ва ҳ. қ.) миқдорида ҳар йили олинадиган диний солиқ бўлиб, шароитга кўра, уни тўлаш фарз, яъни шарт, мажбурий эди. Мазкур мақоли закотчилар (закот пул ва молларни йиғувчи амалдорлар) шароитнинг ана шу солигини ундиргани келганларида «Закот — фарз. Закот беришнинг савоби улуг бўлади. Закоти берилган молдан барака учмайди, у ўтда ҳам куймайди, сунда ҳам чўкмайди» деган маънода насихат қилиб айтардилар. Ўтмишдаги солиқларга тааллуқли бўлган «Қиркдан бири — закот-у, ўндан бири — ушрми?!» деган мақол ҳам бор (ушр — Ўрт Осий хонликларида давлат фойдасига олинган солиқ. Закот — моли нисобига яъни, маълум бир меърга етган бойлардан ундирилган бўлса, ушр — асосан меҳнаткаш деҳқонлардан ҳар ўн пуд қишлоқнинг бир пуди ҳисобидан ундириларди). Меҳнаткаш омма мазкур мақоли билан:» Бу қанақаси бўлми?! Бойлардан олинадиган закот — қиркдан бир-у, камбағаллардан олинадиган ушр — ўндаг бир мақоли! Шу ҳам инсофданми, шу ҳам эҳсонданми?! деган маънода ўз ифтихорини билдирган.

Замон замонга ўхшамас.

Бу мақол замонанинг зайли билан қийинчиликка дуч келган, мушкул ахлоқга тушган ва ўз аянчли аҳволидан нолийдиган одамларга: «Кў-

йинг, хафа бўлманг, бу оғир кунлар ўтиб кетади, яхши кунлар етиб келади. Замон ҳамавақт шундайлигича қолавермайди» деган маънода тасалли бериб айтилган.

Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ.

Замоннинг тартиб-қоидаларига кўникиш, замонасоз бўлишга даъват этувчи бу мақолнинг куйидаги вариантлари ҳам бор: «Замон сенга созлик қилмаса, Сен замонга созлик қил»; «Замон сенга бўйин қўймаса, Сен замонга бўйин қўй»; «Ел қаёққа эсса, елкан шу ёққа сузоди»; «Шамол қаёққа эсса, бошоқ шу ёққа эгилади»; «Шамол қаёққа эсса, қамиш шу ёққа эгилади». «Сув қаёққа оқса, тош ҳам шу ёққа оқоди»; «Замонанг қандай бўлса, бўрқингни шундай кий» (бўрқ — бош кийим); «Замонанг тулки бўлса, сен тозиси бўл» (тулки ҳар қанча айёр, эпчил, чапдаст бўлмасин, барибир този уни овлай олади). Мазкур мақол билан «Замон ҳамisha бирдай туравермади, тобора ўсаверади, мураккаблашаверади. Шундай экан, сен ҳам ўз билиминг, ҳунаринг билан чегараланиб қолмай, олға томон интилавер, билимингга билим, ҳунарингга ҳунар қўшавер, шундагина замонга бас кела оласан, замондан ортда қолсанг, ўзингга қийин бўлади» дейилмоқчи; «Замон — ёмон эмас, Замонга боқмаган — ёмон».

Замон сени ўқитар, таёқ билан сўқитар, сабогингни билмасанг, дўконида бўз тўқитар.

Мазмуни: «Жоҳиллик билан ўқимай, ҳунар ўрганмай, ишга бўйин эгмай,

ялов килиб юрма, деганинг билан замоннинг ўзи, тирикчиликнинг ўзи бунга йўл қўймайди, сени ўқишга ҳам, хунар ўрганишга ҳам, ишлашга ҳам мажбур килиб қўяди».

Замона — зўрники, томоша — кўрники.

Бу мақол инсон кадр-қиммати пул билан, бойлик билан ўлчанган, мулкий ва ҳуқуқий тенгсизлик ҳукм сурган, зўрлар (яъни, пулдорлар, амалдорлар) устун бўлган адолатсиз замондан нолиб, норози бўлиб айтилган. Вар.: «Зар ҳам — зўрники, Зан ҳам — зўрники» (зар — олтин, кумуш, бойлик: зан — хотин. Ўтмишдан маълумки, пулдорлар бир эмас, бир неча хотин олганлар, пулнинг зўри билан камбағалларнинг ёш-ёш қизларини, гўзал хотинларини тортиб олганлар. Мақолда шунга шама қилинган); «Кун — кучлиники, Қовурға — тишлиники»; «Зўрлик бор ерда зўравон кўпаяр»; «Зўрлик ерда адоват ҳам зўр бўлади»; «Зўрнинг кети тегирмон юргизибди» (Пулдор одам қилишнинг сира имкони бўлмаган унча-мунча ишни ҳам қилишга қурби етади» дейилмоқчи).

Замона охир бўлса, улоқнинг отини «абдукарим» қўядилар.

Вар.: «Қиёмат яқинлашса, эчкининг оти «мулла Абдукарим» бўлади»; «Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти «мулла Норқўзи» бўлади». Халқ ўртасида мазкур мақоллар билан боғлиқ ривоя бор: «Ўтган замонда Абдукарим дейдиган бир қассоб бор экан. У қўй қўштига эчки гўштини аралаштириб қанорага осиб қўярканда, харидорларга эчки гўштини ҳам қўй гўшти деб сотаркан. Буни сезиб қолган одамлар Абдукарим қассобга «Эчки» деган лақаб қўйиб, ҳамма ерда унинг устидан куладиган, унинг шаънига лаънатлар айтадиган бўлган эканлар...» «Эчкининг оти — Абдукарим» ибораси шундан келиб чиққан. Ана шу ибора асосида тузилган юқоридаги мақол билан: «За-

мона охир бўлса (яъни, замон бузилса) ёмон одамлар қутурадилар, яхши одамларга панд берадилар, уларни ҳар қандай йўллар билан эзишга ҳаракат қиладилар» дейилмоқчи.

Замона охир бўлса, хирс устига хирс чиққай.

(Хирс — айик; тўқ, бадавлат) Ўтмишда айик терисини пўстак қилиб, уни тўшаб ўрнида ерга солиб, устига чиқиб ўтирардилар. Айик териси камёб ва қиммат бўлганлиги сабабли у асосан бойларда бўларди. Мазкур мақол билан: «Замона охир бўлса, бойлар, пулдорлар инсоф ва адолатдан баттар йироқлашиб, ортирган бойликларидан қутуриб, кўнгилларига келган ишни қиладилар» дейилмоқчи.

Замонани хўрлайдилар, ўтиб кетгач — мақтайдилар.

Баъзи одамлар бўладики, улар ўзлари яшаб турган замондан нолийдилар, унинг арзимаган камчиликларини деб, бутун, бир афзалликларини ҳам кўзга илмайдилар, қадрига етмайдилар. «Олдиндан оккан сувнинг қадри йўқ» деганларидай, орадан йиллар ўтиб, замон ўзгарганидан кейин ҳам бир оз қийинчиликка дуч келганларида: «Хўв анави замон — хўп замон эди-да», деб илгари ёмонлаган замонларини мақтайдилар. Юқоридаги мақол шундай одамларга нисбатан киноя тарзида айтилади.

Замонанинг зайли билан, дедим эшакни тоға.

Мазмуни: «Замон мажбур қилганидан, бошқа сира иложим бўлмаганидан, кун кечириш учун, ўзим битказа олмайдиган ишни битириш учун ёмон одамни ҳам яхши дейман, мақтайман, иззат-ҳурмат қиламан, унга ялиниб ёлвораман». Мазкур мақолда ҳам тенгсиз ва адолатсиз замон иллатлари ўз аксини топган.

Замонанинг зайли билан те- такфуруш подшо бўлибди.

Бу мақолнинг келиб чиқиши бирор чинк билан боғлиқ бўлиши эҳти-
молдан холи эмас. Чунки, ривоят
санаишларича қадим замонларда би-
рор мамлакатнинг подшоси ўлсаю,
унинг тахтига эгалик қиладиган во-
риси бўлмаса, «давлат куши» учир-
лар экан. Бу куш кимнинг бошига
кўнса, унинг кимлигидан катъи на-
зар (хоҳ ёш-у, хоҳ қари бўлсин,
хоҳ камбағал-у, хоҳ бой бўлсин),
подшо қилиб кўтарганлар. Юқори-
даги мақол мажозан ҳеч ким шун-
дай бўлади деб ҳаёлига ҳам кел-
тирмаган бирор нолайиқ иттифоко
бойлиққа эга бўлиб ёхуд бирор амал-
га миниб қолса-ю, ўзини катта ол-
са, калондимоғлик қилса, ҳеч кимни
менсимай қўйса, унинг устидан ис-
техзо билан кулинганда қўлланади.

Замонанинг озгани — отдан эшакнинг ўзгани.

Замонанинг адолатсизлигидан, бу-
чўклигидан нолиб: «Бу қандай за-
мон бўлди ўзи ёмон одамлар
кадр-қамматли, обрў-эътиборли, ҳар
жиҳатдан устун, қўллари баланд бўл-
салар-у, яхши одамлар ҳўрланса ёмон-
ларга тобе бўлса, аянчли аҳволда
қун кечирса?!» деган маънода қўл-
ланилади. Вар.: «Замона озганидан —
ёқала бўлди этак, Бўз — пайтава
бўлди, бошга чикди патак»; «Замо-
нанинг бузғуни — Қаргага минар
кузғуни» (қаргага нисбатан кузғун
каттароқ, жуссалироқ бўлади. Ма-
қолда катталар — бой ва амалдорлар
кузғунга, кичиклар — камбағал ме-
ҳнаткашлар қаргага ташбиҳ этилган
ҳамда: «Замонанинг бузилганини
ёўрингки» Ҳеч вақтда кичикнинг
устига катта минадимми?! Замона-
нинг бузилганини кўринки, хирсдан
тўқ бойлар оч-яланғоч, бечора кам-
бағалларнинг елкасига «мини»
ошиб, ўлғудай ишлатиб, манфаатла-
ниб юрибди-я!» дейилмоқчи); «Қун-
нинг куши бўлганда, чўртон балиқ
ёрак бошида сузар»: «Ок тери —
оқ остида, Қора тери — ботир боши-
да» (Яхшилар ҳор-зор-у, ёмонлар

иззат-ҳурматда» дейилмоқчи); «Туя-
нинг буйдаси — эшакнинг бўйнида»
(буйда — туянинг тумшугидан боғ-
лаб, эшакнинг бўйнига солиб қўйи-
ладиган аркон. Одатда туя қарвони-
ни эшак бошлаб борган. Ўтмишдаги
бузук, адолатсиз, тенгсиз замондан
нолиган халқ бу мақол билан ма-
жозан: «Оммага аҳмоқлар, бефаҳм-
бефаросатлар йўлбошчилик қилмоқ-
да,» демолчи); «Ёй эгрилиги туфайли
шоҳ ёнидан жой олар, Ўқ тўгрилиги
туфайли узокка бориб тушар»
(ёмонлар тилёғламалик, лаганбар-
дорлик қилишлари, «Дўпписини олиб
кел» деб буюрсалар, бошини олиб
келишлари туфайли баланд марта-
балилар ёнидан ўрин оладилар..
шиллар эса ҳақиқатни талаб қилган-
лари, тўғри сўз бўлганлари, бўйин
эгишни ор деб билганлари учун
хўрланадилар, қув гин қилинадилар»,
дейилмоқчи); «Дунёни аҳмоқ су-
рар, Оқил унинг хайрони».

Зар қадрини заргар билар.

Вар.: «Зар қадрини заргар билар,
Чилангар нени билар?! (чилангар —
қосибларнинг асбоб-ангорини ясов-
чи темирчи уста; слесарь); «Эр
қадрини эр билар, Зар қадрини —
заргар»; «Зар қадрини заргар би-
лар, Забаржад қадрини — савдо-
гар» (забаржад — пистоки ранг қим-
матбаҳо тош); «Зар қадрини заргар
билар, Олтин қадрини — маҳак»
(маҳак — олтин-қумушларга суртил-
ганда улар софлигини ажратадиган
тош); «Гул қадрини булбул билар,
Гул қадрини билмаган — булбул
қадрини не билсин?!», «Ош қадрини
оч билар, Кийим қадрини — ялон-
ғоч»; «Гавҳар қадрини кўр билмас»;
«Заҳмат қадрини заҳматкаш била-
ди». Бу мақоллар билан «Ҳар бир
нарсанинг кадр-қимматини, огир-ен-
гилини, паст-балндлигини, яхши-
ёмонлигини ўша нарсага бевосита
алоқадор бўлган одамларгина яхши
билардилар, бевосита алоқадор бўл-
маган, кўрмаган, билмаган, иши
тушмаган одамлар унинг қадрини
ҳам, яхшиёмонлигини ҳам, огир-ен-
гиллигини ҳам билмайдилар, фах-
млари ҳам етмайди» дейилмоқчи.

Зарар кўрмай, фойда қайда?!

Ҳаётнинг қонуни шундайки, ҳар нарса — бир нарса ҳисобига бўлади. Масалан, ҳамиртурушсиз ҳамир қилиб бўлмайди, томизғисиз қатиқ қилиб бўлмайди. Хуллас, қиримга эришмоқ учун бир оз чиқим қилишга, фойдага эришмоқ учун бир оз зарар кўришга тўғри келади. Мазкур мақол билан «Ҳамонки бир нарсага эришмоқчи бўлган экансан, бу мақсад йўлида кўриладиган озгина зарардан қийинчиликдан чўчима, мард бўл, дадил ҳаракат қил, кўзлаган мақсаднинг учун керак бўлса маблағингни, кучингни, вақтингни ва ҳ. к. аяма», деган маънода насиҳат қиладилар. «Зарурат тушса, зар тўкилади» деган мақол ҳам шу маънода қўлланади.

Загар ишини мискар ўнғай санайди.

Баъзи кишилар ўз касбларини оғир деб, бировларга ҳасрат қилиб, айти замонда ўз кўнгилларида фахрланган, мақтанган, керилган бўлиб юрадилар, бошқаларнинг касб-ҳунарини (гарчи у қийинроқ бўлса ҳам) осон фахмлаб, манг урадилар, менамайдилар. Мазкур мақол шундайларга нисбатан киноя тарзида қўлланади. Ақл-идрокли одамлар эса, бунинг аксича: «Сизники — сизга осон, Бизники — бизга осон», дейди.

Зарурга — зарур, нозарурга — не зарур?!

Вар.: «Зарурга — зарур, Қирақашга не зарур!» (қирақаш — аравасига одамларнинг ўзини ё юқини ортиб, бир манзилдан бир манзилга элтиб қўювчи. Қирақаш пул топши, тирикчилик учун ўз хоҳишидан ташқари, мажбуран шу ишни қилаётганини гарчи билиб турсалар ҳам, бу мақолни шунчаки қулги учун, жўрттага: «аравага ўтирган ё юқини ортган одамнинг-ку мўлжаллаган манзилига бориши зарур-а, аравани инкиллаб-синқиллаб торгаётган ё қийналиб ҳайдаётган, кучини, вақтини, асабини сарфлаётган қирақашга нима зарур!» деган маънода

айтганлар). Юқоридаги мақоллар кераксиз иш билан шугъланадиган, кучини, вақтини зое кетказадиган одамларга нисбатан гоҳ ҳазил гоҳ жиддий йўсинда айтилади.

Зағизғон бир қўниб, саккиз сакрайди.

Зағизғон — зийрак, хушёр ва эҳтиёткор қушлардан бири. Шу хусусиятига кўра, бошқа кўпгина қушлар бирданига келиб қўнгани ҳолда, у олдинига омонатгина қўнади-да, оёғи ерга тегар-тегмас, бир неча марта сакраб-сакраб бориб, хавф-хатар сезмагандан кейингина чинакамнига қўнади. Боғларда, тўқайзорларда, тоғ ёнбағридаги ўрмонзорларда кўпроқ учрайдиган бу қуш кўнгизлар, қуртлар ва бошқа зараркунанда ҳашаротларни еб, табиатга ва одамларга фойда келтиради, айти замонда бугдой, арпа, жўхори донларини, ўрик, олча, жийда, узум, тут каби меваларни еб, қовун-гарвузларни чўкиб, кишиларга зиён етказди. Келтирган фойдасидан қатъи назар, ана шу зиёнкорлиги учун уни ёмон кўрадилар. Шу туфайли унинг ҳақида: «Қушнинг қуви зағизғон»; «Зағизғон чўкиган билан тўқ бўлмас», деган мақоллар ҳам бор. Мажозан, айёр ўғри ва хиёнаткорларни зағизғонга ташбиҳ этадилар.

Заҳар сочган илон айланиб кетолмайди.

Илоннинг бу хусусиятини хиёнатчи, жиноятчиларнинг феъл-атвориغا ташбиҳ этиб, мазкур мақол билан мажозан: «Хиёнат, жиноят қилган одам ўз-ўзидан хавфсираб, тик этган товушдан чўчиб, ҳар бир нарсага «кўз-қулоқ» бўлиб, хиёнат-жиноят атрофида ўралашиб, андишанглаб юради-да, ўзини-ўзи билдириб қўйиб, қўлга тушади, бутунлай қочиб, қутулиб кета олмайди», дейилмоқчи.

Заҳарнинг ози нима-ю, кўпи нима?!

Кўпинча бу мақолни заҳар-заққум гаплари билан кишиларни хафа қи-

эшон дилига озор берувчи одамларнинг юзига бу қилмишини солганларида: у «Бир оғизгина гапирувчи, шунга ҳам хафа бўлибдиларми», деб ўзини оқлашга тутинса, танналар: «Ёмон гапнинг ози ҳам, гапнинг ҳам киши дилини жароҳатлайди. Бу қилмишингиз яхши эмас», деган маънода эътироз билдириб айтдилар.

Зикирхона унда-ю, ҳалимхона бундами?!

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида юрадиган шундай хикоя билан боғлиқ: «Бир эшон ўзининг мурид-мухлислари билан масжидда шир тушиб-тушиб, чарчаб, қорни очгач, масжид яқинида яшайдиган бир мухлисаникига чиқиб, ҳамиша оқватланиб юрarkan. Мухлиси камбажал қосиб бўлса ҳам, эшон бир сафар унга: «Юмшоққина ҳалим қилиб бергин» дебди (ҳалим — ёрма буғдой ва анча-мунча гўшт солиб, узок вақт қайнатиб, хил-хил қилиб пишириладиган, кишини кўп овора қиладиган ва қимматга тушадиган таом). Мухлиси: «Хўп бўлади, тақсир», деб ҳалим қилиб берибди. Мазахўракка ўрганган эшон ҳар куни чиқиб: «Ҳалим қилиб бер» деяверибди. Мухлиси бир қилиб берибди, икки қилиб берибди... Ахири бор-йўгидан ажраб, бир куни хафа бўлиб ўтирган экан, эшон яна кириб келиб, ёғдек ёқиб қолган ҳалимини буюрибди. Шунда мухлиси унинг юзига тик қараб: «Тақсир, зикирхона унда-ю, ҳалимхона бундами?!» дебди-да сўқиб-сўқиб ҳайдаб чиқарибди» Ўз ихтиёридан ташқари меъзбонга айланиб қолган киши киноя тарзида ёхуд ҳазил никоби остида юқоридаги мақолни айтади.

Зиқна бирга унамай, дуважага тушади

«дуважа — икки баробар; икки хисса). Вар.: «Мумсиқнинг қаржи — икки баробар» (мумсиқ — зикна, хасис, бақил). Мазкур мақоллар билан: «Зиқна хасис одам: «Э бўлаверади, э бўлаверади» деб, ишнинг арзон та-

рафини кўзлайди. Оқибатда бу арзонинг бақоси бўлмай, яна харажат қилишга мажбур бўлади», дейилмоқчи.

Золимнинг уйқуси — раиятнинг роҳати

(раият — ҳукмдорнинг қўл остидаги одамлар, тобе омма). «Золим ҳукмдор уйғоқлик пайтида устма-уст буйруқ беравериб, бақириб-чақиририб, инжиқлик қилавериб, қўл остидаги хизматкорларини ҳол-жонига қўймай югуртиради. У ухлаган пайтагина хизматкорлари бир оз нафасларини ростлаб, роҳатлангандай бўлади», дейилмоқчи.

Зоримиз бор, зўримиз йўқ.

Бировдан бир нима сўраганларида у бўлатуриб бермаса, «Ҳа майли, ҳожатимиз тушиб, бир сўраган эдикда», деган маънода сездирмай кесатганларида ёхуд бировга унинг ўзи учун ҳам бир оз манфаати тегадиган бир ишни қилишни ё биргалиқда, шерикчилик қилишни таклиф қилганларида у рад этса, унамаса, «Ҳа майли, яна ўзингиз биласиз, бир айтдик-қўйдик-да», деган маънода шундай дейдилар.

Зоғча сигирдан қўрқмайди.

Бунинг сабаби шундай: қорамол (сигир, хўкиз, тана, бузоқ) ларда «ўкра» деб аталмиш бир яра бўлади. Кузнинг охири, кишнинг бошларида сўна (пашша) қорамол сонининг жуни орасига уруғ қўяди. Бу уруғ аста-секин тери орасига кириб ўса бошлайди ва баҳорда қорамолнинг сағрисида тешиб чиқади-да, жийда данагидек ва ундан ҳам каттароқ ярага айланиб кетади ҳамда қичиша бошлайди. Шунда зағча сигирнинг (шунингдек бошқа қорамолларнинг ҳам) сағрисига кўниб, ҳалиги ўкра ни тумшуги билан чўқиб олиб ейди. Унинг бу иши сигирга хуш ёқиб, жим туради, зағчанинг келиб қўнишига қаршлик ҳам қилмайди, ҳайдамайди ҳам. Агар зағча шу ўкра ни смаса, у ўзининг бошларига

борганда терини ёриб чикиб, капалакка айланиб, учиб кетади. Кейин бу капалакдан сўна пайдо бўлади. Сўна ўз жойини қидириб, яна қайтиб келади-да, сигирни чақа бошлайди. Чақканда ҳам унинг тумшугини, лабини ҳам гўштини қаттиқ чақади. Бундан азоб чеккан, зада бўлган сигир учиб келаётган сўнанинг қанотлари овозини эшитиши ҳамон жон аччиғида қоча бошлайди, агар бойлоқда бўлса, ҳатто арқонни ҳам узиб, думини кўтариб қочади. Зогчанинг сигирдан кўркмаслигига сабаб ана шу. Юқоридаги мақолни мажозан хиёнатчи, жиноятчиларга нисбатан қўллайдилар ва у билан: «Хиёнатчи, жиноятчи қўлга тушиб қолмаслик учун бирор мансабдорни устамонлик билан қўлга олиб (масалан, пора бериб) уни манфатландириб туради-да, бемалол қинғир ишини қилаверади. У одам бу хиёнат, жиноятни кўра-била туриб, «еган оғиз уялгани», тили қисқ бўлгани сабабли индамайди. Вақти келиб ҳалиги қинғир одам унга қаттиқ-курум гапирса, дўқ-пўписа қилса ҳам, индай олмайди», дейилмоқчи.

Зулм — хўрланганни бирлаштиради.

«Зулм абад ул-абад ҳукм сура олмайди. Зулмдан хўрланган, азоб-уқубат чекканларнинг охири бир кун сабр косаси тўлиб, улар бирлашиб, ягона куч, ҳосил қилиб, золимларга қарши бош кўтарадилар, бу йўлда ҳатто жонларини қурбон қилишга ҳам тайёр турадилар ва ғалаба қозонадилар», дейилмоқчи.

Зулм эшикдан кирса, инсоф тешикдан чиқади.

Бу билан: «Зулм ҳукм сурган жойда инсоф бўлмайди. Бундай жойда золимдан (яъни, зулм қилувчидан) адолат, раҳм-шафқат кутма, тилама ҳам, барибир фойдаси йўқ», демоқчи бўлганлар. Зулмни қораловчи: «Зулм — зиндон ёмон», деган мақол

ҳам бор (зино — бу ерда «хиёнат», «бевафолик» деган маънода келтирилган).

Зўр кучининг ярти қолди, шарти кетиб, парти қолди

(ярти — ярим. Бу сўз кўпинча «ёрти», баъзан «ярти» талаффуз этилади). Ёшларга: «Қарияларнинг кам қувватлиги, ожизлиги устидан кулма, қайтага уларга ёрдамлаш», деган маънода шундай дейдилар.

Зўрдан зўр чиқса, зўр думини қисар.

Бу ҳол итнинг феълидан олинган. Ёмон, уришқоқ ит ўзидан кучсизроқ итлар билан олишиб, уларни осонгина қочириб юбориб, керилиб, думини гажак қилиб юради. Борди-ю, ўзидан зўрроқ итни қўриб қолса, думини қисар, секин қочиб қолади. Бундай ит зўравон, муштумзўр, шум, хира-хандон, доимо «қўли қичиб» турадиган ва кучини ўзидан кичикларга, ожизларга кўрсатадиган, ўзидан кучлилардан кўркиб қочадиган ё лаганбардорлик қиладиган одамларга ташбиҳ этилган. Шундай одамларни мазах-масхара қилганларида юқоридаги мақолни ва унинг қуйидаги вариантларини айтадилар: «Зўр зўрни кўрганда — бўйинини қисади», «Югурукдан югурук чиқса, оёғи типиртипир»; «Уста устани кўрса, оёғи типирлар»; «Дуторчи дуторчини кўрса, қўли қалтирар» (дуторчи ўзидан устароқ дуторчи келиб қолса, қўли қалтирар, ўзини йўқотиб, билган нарсасини ҳам чалолмай қолади, дейилмоқчи); «Кемали келса, қайиқли кирғоққа чиқади» (кема ҳосил қилган кучли тўлқин қайиқни кирғоққа чиқазиб юборади); «Ўзингдан зўрлар чиқса, Кўзингдан шўрлар чиқар» (шўр — кўз ёши)

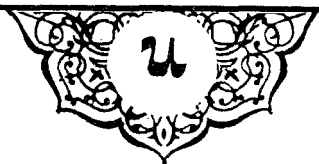
Зўрлик, зўрликнинг туби — хўрлик.

Халқ кўпчилигининг манфаати билан ҳисоблашмайдиган, зулм ва зўравонлик қиладиган, кўпчилигининг

«...» нафратини қўзғатадиган хатти-
сарфалар қиладиган, кўпчиликнинг
қилини сўйдиган, ўзгалар меҳнати
сўлинида яшайдиган текинхўрлар бир
кун хор-зорликка йўлиқишлари
муқаррар, деган хулосага келган.
Бир «Замона зулмни кўтармас»;
«Вайронлик — охири вайронлик»,
«Агар бўлсанг зўравон, Ишинг бўлар
қўли ёмон»; «Зўрга ҳам зўрдек
боло бор»; «Зўрсинганга — худо
бор. Сўм темирга — болга бор»
(сўм темир — каттиқ темир); «Дав-
латни «лат»и бор» (лат емоқ —

шикаст топмоқ. Бу мақол билан:
«Давлатмандлар ахири бир кун
зарбага учраб шикаст топади»,
дейилмоқчи); «Бир кулгининг — бир
йиғиси бор»; «Ўта сеvingан — ўта
қайғурар»; «Роҳатда яшаган — ро-
ҳатсиз ўлар»; «Ишламай еган — оғ-
римай ўлар»; «Золим ҳозир — му-
қаррам, Борар жойи — жаҳаннам»
(муқаррам — ҳурматли, азиз); «Зо-
лимнинг жойи — жаҳаннам»; «Золим
вахшийлик қилса, яхшилик топмас»;
«Оқибати ёмон шохликдан — оқи-
бати яхши гадолик яхши».

Игна ўғирлашга журъат қилган — сигир ўғирлашга ҳам ўтади.

«Бирор одам бир нарсани ўғирлаганини билиб қолсанг, дарҳол уни бу қинғир йўлдан қайтар. Агар бошида шундай қилмасанг, у бора-бора катта ўғри бўлиб кетиши мукаррар», дейилмоқчи.

Игна қаёққа юрса, ип шу ёққа юради.

Мазмуни: «Йўлбошчи қайси йўлга бошласа (хоҳ у тўғри йўл бўлсин, хоҳ у эгри йўл бўлсин), омма ўша ёққа қараб кетаверади. Оиланинг ҳаётида ҳам болаларнинг яхши ё ёмон йўлга кириб кетиши ота-она кўрсатадиган йўл-йўриққа боғлиқ».

Игнадек тешикдан туядек совуқ киради.

Бу мақолнинг тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, «киш-қировли кунларга олдиндан пухта ҳозирлик қўриб қўй, уйингнинг телва-тешикларини бекитиб, совуқ қирмайдиган қилиб ол» деган маънода ҳам, мажозан: «озгина, кичкина камчиликни, хавф-хатарни назар-писанд қилмай юрма, шундан сенга катта зиён-заҳмат етиши мумкин, эҳтиёт бўл, бунинг олдини ол, даф қил» деган маънода ҳам қўллайдилар. «Ёлғиз балога индамасанг — кўпаяди» деган мақол ҳам борки, уни кейинги айтилган маънода қўллайдилар.

Игнанинг ишини найза қил олмас.

Мазмуни: «Ҳа, бу кичкинанин қўлидан нима иш ҳам келарди?! — деб, ташқи кўринишдан кўзга илин майдиган одамни (жумладан, бола ни) камситиб, менсимай ўтирма баъзан шундай одамлар зўр ботир паҳлавонлар ҳам уддалай олмай диган ишни қила оладилар (масалан, қурол-яроғли жангчи душман томонга ўтиб, унинг сир-асрорини билиб келиши — анча мушкул, кўт ҳолларда имкони ҳам йўқ, чунки душман уни дарҳол пайқаб қолиш ва қўлга олиши мумкин, бола эса бу ишни силлиққина қилиб келе олади, чунки душман «ҳа, бир бола-да» деб ўйлаб, унга кўп-да аҳамият бермайди, ундан шубҳа қилмайди».

Игнанинг чизиғи бор, ипнинг узуги бор.

Аёллар кўрпа, кўрпача қавиганда игнанинг учи билан узун-узун чизик оладилар-да кейин шу чизик йўлдан игна санчиб қавий бошлайдилар. Шунда калавадан онда-сонда ипнинг узуги ҳам чиқиб туради. Шу ҳолатдан олинган мазкур мақол мажозан: «Яхши деб ҳисоблаб юрилган одам ҳам баъзан бирор айб қилиб қўйиши, кишига гап эшиттириши, кишини ноқулай аҳволга солиб қўйиши мумкин. Шунда ундан хафа бўлмаслик, уни қаттиқ қоймаслик, у билан бутунлай алоқани узмаслик керак. Ахир бенуксон одамнинг ўзи бўлмайти-да», деган маънода қўлланади.

Игначининг минг ургани — темирчининг бир ургани.

Игна — «Игначининг минг ургани —
темирчининг бир ургани» (боскон-
чининг темирчилик устахонасида
кўпчилган темирни катта болга
болган урувчи); «Мискарнинг минг
ургани — боскончининг бир урга-
ни»; «Яканчининг минг ургани —
темирчининг бир ургани»; «Заргар-
нинг минг ургани — чилангарнинг
бир ургани»; «Кудунгарнинг минг
ургани — боскончининг бир ургани»
(Кудунгар — атлас ва бекасамни
кудунг — тўқмоқ уриб, силлиқловчи
устас); «Омочнинг ўн боргани —
боланинг бир боргани». Бу ма-
қолларни бирор ишни узоқ вақт
кўйналиб, зўр-базўр амалга оши-
ришган одам билан худди шу ишни
бирнасада, осонгина амалга ошириб
кўйдиган одамни бир-бирига таққос-
лаганларида (масалан: «Боланинг ўн
кунда қиладиган ишини ота бир кунда
кўйиб қўяди»; «Боланинг ўн кун
ишлаб топадиган маблағини ота бир
кунда топа олади, демоқчи бўлган-
ларида) айтадилар.

Извошга эшак кўшиб бўл- майди.

Ишдан отга мослаб ясалган. Шу
туфайли унга эшакни кўшиб бўлмас-
ди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси.
Мажозан: «Яхши (чиройли) нар-
сага ёмон (хунук) нарса ярашмайди.
Ҳар бир нарсага — ўзига мос кела-
диган нарсани топиш керак», де-
моқчи бўладилар. Бунинг аксини
кўйдиган одамни мазах, масхара қи-
ладилар (масалан, ўтмишда тўнининг
иштиқ жойларига дидсизлик, фаро-
сагсизлик билан дуч келган латта-
лутгани ямаб кийиб юрган одамни
кўриб қолсалар: «Ямоғига нондан
беш қасини ямабди», деб истехзо
билан куладилар).

Излаганга — эзид ёр.

Қадимги аждодларимизнинг эъти-
қоний тушунчасига кўра, эзид —
қудрат, яхшилик худоси. Мазкур

мақол билан: «Изласанг, ҳаракат
қилсанг, кўзлаган мақсадинга ал-
батта етасан, шундай қилсанг, худо
ҳам сенга беради», демоқчи бўл-
ганлар (Бу ўрида шуни айтиб
ўтиш керакки, зоҳиран диний кўрин-
ган, диний терминлар ишлатилган,
диний ва эътиқодий тушунчалар
асосига қурилган ҳамма мақоллар-
ни ҳам реакция мақоллар жум-
ласига киритиш ярамайди. Уларнинг
кўпчилиги халқнинг ҳаётий ва ахлоқ-
қий қарашларини ифода этади.
Кўпчилик мақоллар, матал, ибора
ва ҳикматли сўзлар билан шугул-
ланувчи олимлар шундай фикрга
келганлар). Вар.: «Излаганга —
толе ёр»; «Из қувган — излаганин
топади»; «Излаган — топар»; «Қи-
дирган — қидирганин топар»; «Қи-
дирган — гавҳар топар»; «Қидир-
ганга — тошдан тулки топилар»;
«Тилаган — тилагин топар» (тила-
моқ — истамок); «Тилаган — топар,
Тариган — ўрар» (таримоқ — уруғ
сепмоқ, экин экмоқ); Қидирган —
бўлар, Ўтирган — ўлар» (ўлмоқ —
«топмоқ, қўлга киритмоқ»); «Ёт-
ган — ётар, Қидирган — топар»;
«Ётган — қолар, Чоғган — олар».

Икки аҳмоқ тегирмонда ури- шар.

Мазмуни: Тегирмон ишлаб турган-
да унинг шовқинидан кишилар бир-
бирларининг гапларини аранг эши-
тадилар. Тегирмонда бирор сабаб
билан икки киши айтишиб қолса,
ким ҳақ, ким ноҳақлигини уқти-
раман деб минг бақириб тушун-
тирса ҳам, барибир қулоқ эшитмай-
ди. Шунда одамлар уларга қарата:
«Келиб-келиб шундай гала-ғовур
жойда гап талашасанларми?! Ик-
каланг ҳам гирт аҳмоқ экансан-
ку» дейдилар. Мажозан: Шовқин-
суронли жойда бировга дард-ҳасра-
тингни айтиб, гап уқтираман, деб
овора бўлма, барибир фойдаси йўқ,
гапирган гапинг зое кетади», деган
маънода қўлланади.

Икки ёрти — бир бутун.

Бу мақолни дехқонлар кўпроқ туй-
шак қилганларида айтганлар. Туй-

шак шундай бўлади: бир дехқоннинг бир хўкизи бор. Ер ҳайдаш учун эса икки хўкиз керак. Шунда у ўзига ўхшаган якка хўкизлик дехқон билан битишади-да, хўкизин жуфт қилиб, ерини ҳайдаб олади. Кейин у дехқон ҳам бунинг хўкизидан фойдаланиб, ерини ҳайдаб олади. Шундай қилиб, иккаласининг ҳам иши битади». Мажози: бир одам муайян ишнинг бир томонини билади-ю, бу томонини билмайди. Демак, иккаласи ҳам «яримта» одам. Агар улар қўшилишса, бир бутун бўлиб, ишни битказишади. Мақол замирида кишиларни бирлашишга даъват этувчи фикр ётади.

Икки жинни қўшилди — бўлди бир қурбон ҳайит.

Вар.: «Икки шумшук — ит-мушук»; «Олти аҳмоқ йиғилса — чопқир отнинг бозори». Бу мақоллар билан: «Жиннисифат, урушқоқ, шанғи, бад-фёъл, қилиғи совуқ одамларнинг иккитаси ё бир нечаси бир ерга йиғилиб қолса, ўзаро гап талашиб, можаро қилиб, шовқин-сурон кўтаради, кишиларнинг тинчлигини бузади», дейилмоқчи.

Икки игна бир ипда — икки зикна бир ерда.

Ҳеч вақтда икки игнани бир ипга тақиб, тикмайдилар. Бу мақол билан: «Икки зикна бир ерда бўлиб қолса, сира чиқиша олмайди. Хатто, эр билан хотиннинг иккаласи ҳам зикна, хасис бўлса, ораларида келишув, иттифоқлик бўлмайди», дейилмоқчи.

Икки кўчиш — бир таланиш.

Бу кўчманчи чорвадорлик даврларидан қолган мақоллардан бири бўлиб, мазмуни: «Бир ердан иккинчи бир ерга кўчганингда бирмунча кўй-кўзинг йўлда шикаст топиши, нобуд бўлиши — турган гап. Бундан ташқари, бутун бошли ерга қўндириш ҳам анча-мунча ташвиш туғ-

диради. Шундай экан, ҳадеб кўчаверма. Авваламбор ҳар жиҳатда: қулай ва яхши бўлган ерни танлаб кўчгин-да, у ерда имкони борич муқим ўтир».

Икки мулла — бир киши, би мулла — хотин киши.

Венгриялик олим А. Вамбери ўтган асрнинг иккинчи ярмида ўлкамизга қилган сафардан қайтгач, 1885 йил да Лейпцигга чоп этилган «Турки халқларнинг этнологик ва этнографик хусусиятлари» номли асарида ўзбеклар муллаларни кадрла масликлари, ёмон кўришлари, кўпинча уларнинг устидан истеҳзо билан қулишлари ҳақида ёзатуриб шу мақолни келтирган. Вар.: «Икки мулла — бир киши, Бир мулла — ҳе киши»; «Икки мулла — бир киши Бир мулла — ёрти киши»; «Ҳамма мулла — бир мулла, Мингта мулла — бир тилла». Бу мақоллар билан аслида, «Муллалар дуои фотиҳа ўқиш билангина мўмай-мўмай даромад қилдилар. Ўзлари эса меҳнатга бўйин кўймай, меҳнатда чиникмай, хотин кишидан баттар ожиз, куч-қувватсиз, «пуф» деса учиб кетадиган одам бўлиб қолишган», дейилмоқчи.

Икки от тепинса, ўртада эшак ўлади.

Илгари отхоналарда «бир-бири билан тепишиб, бир-бирини майиб қилиб кўяди» деб, эҳтиёткорлик юзасидан икки тепагон отни ёнма-ён қўймасдилар, кўпинча бундай отларни бошқа-бошқа ерга боғлардилар ёхуд уларнинг ўртасига эшак боғлаб кўярдилар. Шунда икки от тепишиб қолса, ўртадаги эшак икки томондан ҳам тепки еб, қаттиқ шикастланар, ҳатто ўлар эди. Мажозан: «Икки одам урушиб қолса, ажратаман, яраштириб кўяман, деб уларнинг ўртасига тушган одамнинг шўри қуриydi, у ўз бошига ўзи бало орттиради», деган маънода қўлланилади. Вар.: «От тепар, хачир тепар, Оради эшак ўлар»; «Икки тепоғич отнинг ўртасида қолган

«...нинг шўри қуриydi», «Икки сира урушса, ўртада чивин ўлар»; «Икки туя суйканишса, орасида қолганлар»; «Кўлли кўлга сўққанда, ўртада чивин ўлади»; «Икки аждар урушса, ўртада тошбақа пачоқ бўлади»; «Арслоннинг ўйинидан қоронининг бўйни узилади».

Икки ошиқ бир бўлса — қўй-майди бағри қоралар.

Бу мақолни бир-бирини чин дилдан севчи, бир-бири билан иноқ турмуш кечирувчи ошиқ-мошиқларни, шунингдек қалин дўстларни кўролмайдиغان, уларнинг ораксидан фисқа фисод кўзгаб, бўлмагур тухмат-бухтонлар қилиб юрувчи дилгир, коча ниятли, ярамас кишиларга нисбатан қаттиқ киноя тарзида қўлайдилар.

Икки сигир соққаннинг айро-ли бор, икки хотин олганнинг вайрони бор.

Ўзмишда «Шариат» бир эркакнинг айни бир вақтда тўрттагача хотин олишига ҳақли қилиб қўйган. Халқ орасининг илгор дунёқарашдаги вақиллари, шунингдек хотин-кизларнинг ўзлари бундай адолатсиз ҳудуддан қатъиян норози бўлганлар. Бу мақол билан айни бир вақтда икки ва ундан ортиқ хотин билан кеч бир эркак тинч-тотув яшай олмаслиги, унинг нотинч ва ноқулай эклига тушиб қолиши уқтирилади, шуниларни бундай шармандали дундан қайтишига даъват этилади. Нар: «Бир хотинлик ситезага қолар, Икки хотинлик очдан ўлар» (ситеза — жанжал, гап талашиш, хархана). «Бир хотини бор киши баъзан одам билан жанжаллашиши мумкин, аммо икки хотини бор одам кўради-ганини кўради, у хотиннинг кўнглини оламан деб, бу хотиннинг кўнглини оламан деб, топган-тутганини уларга сарфлаб — қиммат-баро тақинчиқлар, кийим-кечаклар олиб бериб — ўзи хароб бўлади», дейилмоқчи); «Ёмон хотин олганнинг сви уйда, икки хотин олган-

нинг дови уйда»; «Эшак минганнинг оёғи тинмас, Қўш хотинликнинг қулоғи тинмас» (бу икки хотинли одамнинг ғалва-жанжалдан бўшамайдиган қулоғи эшак минган одамнинг эшакни юришига қистаб ҳамиша унинг қорнига, биқинига турткилаб, ҳаракатдан бўшамайдиган оёғига ташбиҳ этилган); «Икки хотинлик уй — жанжалнинг уяси» (чунки, кундошлар бир-бирлари билан сира ҳам чиқиша олмай, ҳамиша ҳамрўз жанжаллашгани-жанжаллашган); «Икки хотинлик киши икки юзли бўлади» («У хотинининг кўнглини олмоқ учун ундай деб, бу хотинининг кўнглини олмоқ учун бундай деб, ўртада икки юзли, субутсиз бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Икки хотин олибсан — бир балога қолибсан»; «Икки суюкли бир кўнгилга сифмайди»; «Икки тарвуз бир қўлтиққа сифмайди»; «Икки севги бир юракдан жой топмас»; «Ўтиннинг яхшиси — янток, Хотиннинг яхшиси — қалмоқ, Қайси номардини иши — ёр устига ёр олмоқ?!» (қалмоқ хотинлари жуда меҳнатқаш, ишлаб чарчамайдиган, уздабурон, эпчил саналганлар).

Икки хўроз урушса, товуклар дам олади.

Бу мақолни: «Эл орасидаги хулқи бузук, бадфеъл, урушқок, қилиғи совук, «текканга тегиб, тегманга кесак отиб», «ўтирганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб» юрадиган ёмон одамлар агар бир-бирлари билан урушиб, жанжаллашиб қолсалар, ўзлари билан овора бўладилар, шунда бошқалар бир оз бўлса ҳам улардан тинчийдилар», дейилмоқчи.

Икки шунқор урушса, бир қарғага ем тушар

(шунқор — овчилар қўлга бўргатадиган ов қуши. Уни мард, ботир, довроқ одамларга ташбиҳ этадилар). Мақолнинг тўғри маъноси шуки, агар икки шунқор осмонда бир-

бири билан урушиб қолса, улар оғзида олиб келаётган ем ерга тушиб кетади-да, қаргага тайёр ўлжа бўлади. Мажозан: «Иғвогар, муттаҳам одам ўз кучи етмайдиган икки одамнинг ўртасига нифоқ солиб, уруштириб, ўзлари билан ўзларини овора қилиб қўяди-да, шундан манфаатланиб қолади», дейилмоқчи. Вар.: «Икки сичқон урушди — бизга юнг тушди»; «Икки қарга урушсин, Ўртага пати тушсин»; «Икки лочин урушса, япалоққа жўн бўлар» («Икки лочин ўртадаги сайдни талашиб, бир-бири билан урушиб қолса, япалоққуш бу фурсатдан фойдаланиб, уларнинг сайдини жўнгина — осонгина илиб қочади», дейилмоқчи); «Икки яқин урушса, ўзгаларга ем бўлар».

Икки яхши қасд бўлмас, икки ёмон дўст бўлмас.

Мазмуни: «Яхши одамлар бир-бирларига қасд бўлиб, урушиб, жанжаллашиб, бир-бирларига ёмонлик соғиниб юрмайдилар, аксинча бир-бирларини иззат-ҳурмат қиладилар, қўллаб-қувватлайдилар, кўмаклашадилар. Ёмон одамлар эса бир-бирлари билан чин дўст бўла олмайдилар, мабодо бир-бирлари билан қўшилиб қолгудай бўлсалар, ўзаро жанжаллашиб, ёқалашиб, сўкишиб, бир-бирларини беҳурмат қиладилар». Вар.: «Икки ҳарамза дўст бўлмас»; «Итнинг ошнаси бўлмас» («Итфеъл одам билан ҳеч ким дўст тутунмайди, ҳамма ундан ўзини олиб қочади», дейилмоқчи); «Итда жиян йўқ, Буқада — қайин»; «Икки яхши эрикмас, Икки ёмон бирикмас» (эрикмок — зерикмок. Мақолнинг биринчи қисмида: «Икки яхши бир-бирдан зерикмайди, ёлиқмайди, бир-бирининг кўнглига урмайди», дейилмоқчи); «Икки тентак бирикмас, Бирикса ҳам эл бўлмас»; «Икки яхши дўст бўлса — қил ўтмайди орадан, Икки ёмон дўст бўлса — қўл кетмайди ёқадан» («Бир-бирининг ёқасидан олиб, урушгани-уришгани», дейилмоқчи); «Икки яхши дўст бўлса — бир-бирига қийишмас, Икки ёмон дўст

бўлса — кенг дунёга сиғишмас» («қийишмас — бир-бири билан савдолашиб, талашиб-тортишмас»; «Икки яхши уяда битар, икки ёмон қияда битар» («Яхши одамлар уяда, яъни тор ерда ҳам, бир-бирлари билан қийишса, оладилар, ёмон одамлар эса бир-бирларига қийиклик қилиб, «қилдан қийик ахтариб», арзимаган нарса учун ҳам жанжаллашадилар, дейилмоқчи); «Икки ёмон билиш бўлар, Ортидан юкуниш бўлар» (юкинмок — пасткашлик билан бир нима сўрамок).

Икки ўн беш — бир ўттиз.

Вар.: «Икки саккиз — ўн олти»; «Бири — ўн тўққиз, Бири — бир кам йигирма»; «Али Хўжа — Хўжа Али». Бу мақолларни: «Икки нарсанинг униси ҳам барибир, буниси ҳам барибир», деган маънода қўллайдилар.

Икки куённи қувлаган — бирини ҳам тутолмас.

Бу мақол мажозан: «Бирданига катта манфаат кўриш ниятида бир йўла икки ишнинг кетига тушма. Бундай қилсанг, иккаласининг ҳам урдасидан чиқа олмайсан, иккала иш ҳам ўлда-жўлда, чала-чулпа бўлиб қолиб кетади. Оқибатда сарфлаган вақтинг ҳам, қилган ҳаракатинг ҳам зое бўлади. Олдин бир ишни батамом битириб ол, кейин иккинчисига қўл ур. Шунда ютасан», деган маънода қўллайдилар. «Икки кеманинг бошини ушлаган — гарқ бўлади» мақоли ҳам борки, бунини юқорида айтилган маънода ҳам, «соткин, иккиюзламачи одам ўз манфаати йўлида бир-бирига рақиб бўлган икки томонга ҳам махфий равишда хизмат қилса, тез орада бу сир ошкор бўлади, унинг шармандаси чиқади, ҳатто ҳалокатга учрайди», деган маънода ҳам қўллайдилар. «Ёмон билан яхши орасида фарқдир»; «Икки кеманинг учин тутган фарқдир».

«Дунёу уқба иккиси жамъ ўлмас, эй рафик: «Кимки икки кема учини тутар, бўлур гарқ» (Навойи).

**Икки кўчқорнинг боши бир
кўзонда қайнамас.**

Одатда совликнинг бошидан кўчқорнинг боши каттароқ бўлади. Буларда ишлатиладиган қозонда бир йўла икки совликнинг калласини қайнатиш мумкин-у, ammo икки кўчқорнинг калласини бир қозонга солиштириб ҳам, бир йўла қайнатиб ҳам бўлмайди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Бир мамлакатга икки подшо, бир шаҳарда икки хоким, шуман, феъл-атвори бир-бириникига тамоман зид бўлган икки киши бир ерда ўзаро келишиб, тинч-тотув яшай олмайди», деган маънода қўлланилади. Вард: «Бир унгурга икки айиқ сиғмайди»; «Икки дарвеш бир навога сиғмайди, Икки подшо бир мамлакатга сиғмайди»; «Икки камбағал бир қапага сиғади, Икки бош бир даҳага сиғмайди» (қапа — каминдан қурилган чайла, кулба, ун, даҳа — шаҳарнинг бир қисми).

**Илгари туялар ёнғок, эшаклар
танга тезакларди**

Ўзинини кўқларга кўтариб, ҳозирги ҳаётни ерга урадиган, камситадиган, меҳимлайдиган, унинг илгаригидан кишини томонлари ва афзалликларини кўна илмайдиган ношукур, ноқўр одамларга қарата киноя тарзида шундай дейдилар.

**Илиб-илиб ёз бўлар совуб-
совуб қиш бўлар.**

«Ҳаё аста-секин илиб-илиб, бора-бора ёз бўлиб кетгани, аста-секин совуб-совуб, бора-бора қиш бўлиб кетгани каби кишилар ўртасидаги ўзаро муносабат ҳам яхши-яхши келириш, ширинсуханлик, хушмуомаланик натижасида тобора яхши-яқини, мустаҳкамланиб боради, ва аслида, ёмон, қўпол гапириш, сўзлик қилиш, бўлар-бўлмасга ўданиш, жанжаллашиш натижасида тобора ёмонлашиб, «газак» олиб боради, ҳатто собиқ дўстлик душ-

манликка ҳам айланиб кетади», дейилмоқчи.

**Иликни мард қоқсин-у, но-
мард есин.**

Одатда дастурхонга таом келтирилганда, унинг ичидаги иликни суяк Сир-иккитагина бўлиб, даврада ўтирганларнинг ҳаммасига етмайди. Шунда таомилга кўра, иликни суякни «сиз олинг, сиз олинг» қилиб, даврада ўтирганлар орасида ёши каттароқ бўлган одамга узатадилар. Ҳазилкашлар даврасида эса қўлга суяк тегиб қолган одам илик қоқаетиб: «Ҳаммасини ўзим ей, суякни ё қоқилган тайёр иликни бошқалар «илиб» кетмасин» деган ниётда ярим ҳазил, ярим чин қилиб, юқоридаги мақолни айтади. Бундай одамни инсофга чақирганда: «Илинган»га — илик тут!» мақолини қўллайдилар (илинган — илинжида бўлган маънода).

Иллат — ё ошда, ё мошда.

«Айб — ошдами!» деб ҳам айтиладиган бу мақолни бирор бузилган ишнинг, нарсанинг (масалан, овқатнинг) бундай бўлиб қолишига сабабчи — ўша, ишнинг, нарсанинг ноқулай, нобоплиги (овқат масаллигининг ёмонлиги) ёки уддасидан чиқа олмаган одамнинг ношултигандми, шуни аниқламоқчи бўлганларида қўллайдилар.

Иллат кетар, одат кетмас.

Вард: «Дард кетар, одат қолар»; «Оғриқ қолса ҳам, одат қолмас»; «Эл ўлар, Қаъдаси қолар»; «Мамлакат берилса ҳам, одат берилмас»; «Олтин чиримас, Қаъда қаримас» (қаъда — эскидан қолиб келаётган тартиб-қоида, удум, расм-русм). Ўлган кишининг яқинлари (масалан, ака, ука, опа, сингил) марҳумнинг хотираси учун бирмунча одамни ўз уйига таклиф этиб, уларни ошон билан сийлаб, дуои фотиҳа ўқитишини ҳам «қаъда» дейдилар. «Қаъда қаримас» дейиш билан:

«Ўлган кишининг оиласига, яқинларига таъзия билдиришнинг ёхуд хотираси учун «қаъда» қилишнинг эрта-кечи йўқ. Кечикиб бўлса ҳам, шундай қилган яхши», дейилмоқчи; «Олти кун оч қолсанг ҳам — ота одатин қўйма!»; «Одат — қонун эмас, лекин қонун каби ҳукми бор». Умуман, юқоридаги мақоллар билан ота-боболардан қолиб келаётган яхши, фойдали, чин инсоний урф-одатларни, тартиб-қоидаларни давом эттиришга даъват этадилар.

Илм кўп-у, умр оз, керагин ол-у, тошга ёз.

«Оламнинг кети йўқ. Билимнинг чеки йўқ»; «Илм кўп, умр оз, зарурини ўқи!» деб ҳам қўлланадиган мазкур мақол билан: «Дунёда илм ҳаддан ташқари кўп, кишининг умри эса чекланган. Шундай экан, ҳамма билимларни ҳам эгаллайман, деб овора бўлмаёқ кўя қол, бари бир бунга эриша олмайсан, бунга сабру бардошинг ҳам, вақтинг ҳам, умринг ҳам кифоя қилмайди. Илмлар орасидан ўзингга керагини, ўз ҳаётий мақсадингга мос келадиганини танлагин-да, уни пухта эгалла, токи ўқиб ўрганган, билган нарсаларинг, худди тошга ўйилган ёзувдек, миёнга абадий ўрнашиб қоладиган бўлсин», деб насиҳат қиладилар.

Илм қишда эрийди, ёзда музлайди.

Бу билан: «Илм олиш, ўқиш мутолаа қилиш, асар ёзиш, ижодий иш билан шуғулланиш қиш мавсумида унумли бўлади. Қишда ҳавонинг салқин, совуқ бўлиши миёнинг яхши ишлашига имконият туғдиради. Ёзда эса ҳаво керагидан зиёд исиб кетиб, кишининг нафаси қайтиб, лоҳас бўлиб, ақл билан бўладиган ишни кўп-да унумли қила олмайди. Шунинг учун бундай ишларни қиларда қиш кунларидан иложи борича унумли фойдаланиб қолиш керак», дейилмоқчи.

Илон тутувчини илон бўғиб ўлдирар.

Вар.: «Қилич тутган қиличдан ўлади». Бу мақоллар билан: «Хавф-хатарли иш қилувчи одам бир кунмас-бир кун ўзи ҳам хавф-хатарга учраб, қаттиқ шикаст ейди, ҳатто ҳалок бўлади», дейилмоқчи.

Илон чакса, авроқчига бор.

Халқ ўртасида шундай бир гап борки, илоннинг кўзи бошқа ҳайвонларникига қараганда жуда ўткир, кучли бўлармиш. У анча вақтгача кўзини юммай (мижжа қокмай) тура олармиш. Илон кўз тикиб авраса, баланд инда турган балапонлар (қуш болалари), ҳатто осмонда учиб кетаётган қушлар унинг олдига таппа-таппа ташлаб, тайёр ем бўлармишлар... Ўз навбатида илонни ҳам авровчи, қўлга ўрғатувчи одамлар бўлади. Ўтмишда бундай авроқчилар илон, чаён, қора қурт ва бошқа газандалар чаққан одамни на туркий, на арабий, на форсий тилда, ҳеч ким тушунмайдиган аллақандай тилда (буни «жин тили» дердилар) аврардилар. Юқоридаги мақол билан мажозан: «Бирор шикаст есанг, кўнглинг озор топса, бу ҳақдаги арз-додингни тушунадиган, сенга, дардқаш бўла оладиган, дардингга малҳам қўя оладиган, кўнглингни таскин топтира оладиган одамга бориб айт» ёхуд «Бировдан шикаст есанг, алам тортсанг, бу ҳақдаги арз-додингни ўша одамга кучи етадиган, сўзи ўтадиган, унинг додини, адабини бериб қўядиган одамга бориб айт», дейилмоқчи.

Илон юз яшаса, аждоҳо минг яшаса — юҳо бўлади.

(юҳо — одамлар ва ҳайвонларни тириклайин юғиб юборувчи афсонавий махлук). Баъзи афсоналарда айтилишича, юҳо ҳар хил қиёфага (масалан, киз қиёфасига кириб, одамлар орасига келармиш-да, уларнинг бутун қонини сўриб, дармони-

«...рагармиш. Еб тўймас, баднафс
«...»нинг шу юхога ташбих этар-
«...» Мақур мақол билан: «Бой
«...»лар аввалига кичикроқ
«...»ни қилиб, текин фойда
«...»лар. Кейин тобора қутуриб,
«...» катталаштириб, бойликка
«...» кўниш йўлида ҳеч қандай
«...»дан ҳам қайтмайдиган, халқ-
«...»га зўрроқ жабр-зулм ўт-
«...»нинг «қони»ни батамом
«...»дан бўлиб кетадилар», дейил-
моқчи.

Илон ўз захридан ўлмайди.

Маъноси: «Илондек кишига қаттик
«...» берувчи, тили захар, дили
«...» одамлар қанча ёмонлик қил-
«...»дилар, барибир ўз қилмишлари-
«...» кўнгилларига ҳам олмайдилар,
«...»тирб ҳам чекмайдилар, виждон-
«...»ри ҳам эзилмайди».

Илонга сут берсанг ҳам, захар топар.

Маъноси: «Илоннинг қараганда, илоннинг
«...»и хуш кўрган овқати — сут эмиш.
Мақур мақол билан: «Ёмонга қан-
«...» яхшилик қилсанг ҳам, бирибир
«...»натдор бўлмайди, аксинча, бу
«...»дан яхшилигиндан ҳам бирор
«...» топиб, ўз ёмонлигини қилаве-
«...»ди», дейилмоқчи.

Илонга ҳеч ким ўз кўксидан жойи бермас.

Маъноси: «Душманни юртинга,
«...»нингта йўлатма, она-тупроғинг-
«...»ни душмани оёғи остида топ-
«...»нингта йўл қўйма!» ёхуд «Ёмон,
«...» қора, нияти бузуқ одамни
«...»нингта йўлатма, унга рўйхушлик
«...» билдирма!»

Илондан — илон, чаёндан — чаён.

Бу мақол «Ёмонлик ёмонлардан
«...»данга юкади, ҳатто насдан
«...» ўтади», деган маънода қўлла-
«...»ди. Вар.: «Илоннинг боласи —

илон, Чаёнинг боласи — чаён»;
«Тўнғиздан кўнғиз туғилмас»; «От-
дан — от, Эшакдан — эшак»; «От
боласи — от бўлар»; «Эр ўғли —
эр»; «Югуруқдан югуруқ туғилар,
Сулувдан — сулув»; «Пишакнинг
боласи пишак туғади» (пишак —
мушук); «Арслон боласи — арслон
бўлади»; «Бўрининг боласи ҳам —
бўри»; «Бўри боласига қалла ташлаб
ўргатади»; «Ит ириллашни она-
сидан ўрганади»; «Мушук боласи
миёвлайди, Ит боласи вовуллайди»;
«Эшак хўтукка эшакликдан бошқани
ўргатмайди»; «Ахлатга ағанашни
эшак эшакдан ўрганади».

Илонни тушда кўрсанг — ганж, ўнгда кўрсанг — янч!

Эътиқодий тушунчага кўра, агар
киши тушида илон кўрса, ганж-
га, ҳазинага йўлиқармиш. Мақол-
нинг биринчи қисмида шунга шама
қилинган. Иккинчи қисмида эса:
«Душманни, қора ниятли одамни
кўриб қолсанг, унга эътиборсизлик
билан қарама, таъзирини бер»,
дейилмоқчи.

Илоннинг боши янчилса ҳам, қуйруғи қимирлайди.

Вар.: «Илонни уч кесганда кажрат-
гулик ҳоли бор» (кажратгулик —
қимирлагулик); «Илонни уч кесса
ҳам, қалтакесакча ҳоли бор»; «Яра-
ланган илондан ҳазар қил»; «Ўлик
ари ҳам найзасида захар сақлайди»;
«Илон ўлса ҳам, захри тишида
қолади»; «Илон пўстини ташласа
ҳам — илон» (илон қишдан чиққач,
пўстини ташлайди. Бу билан мажоз-
зан: «Душман ҳар хил қиёфага кирса
ҳам, ўзини ҳар хил «рангга бўяб»
кўрсатса ҳам, барибир душманли-
гича қолади», дейилмоқчи); «Бўри
тукини ташласа ҳам, феълини
ташламас». Бу мақоллар билан:
«Душманни енгдим, унга зарба бер-
дим, деб бамайлихотир юрма,
ундан ҳаммиша кўз-қулқ бўлиб
тур, ҳушёрлик ва эҳтиёткорликни
қўлдан берма!» деган маънода на-
сихат қиладилар.

Илоннинг захри ёмон, золимнинг қахри ёмон.

Вар.: «Тиканнинг захри ёмон, Текин-хўрнинг қахри ёмон»; «Тиканнинг захри ёмон. Бегойимнинг қахри ёмон» (бегойим — бекнинг хотини). «Золимнинг иши — жафодир, Мардиннинг иши — вафодир».

Илоннинг пути йўқ, кампирнинг сути йўқ.

(пут — оёқ). Бу мақолни: «Зотида бўлмаган, йўқ нарсадан умид ҳам қилма, ундираман деб ҳаракат ҳам қилма. Бекорга овра бўласан», деган маънода қўллайдилар.

Илоннинг суймаган ўти инининг оғзида битади.

Кишининг севмаган, ёқтирмаган, ёмон кўрган одами замонанинг зайли билан қўшни, ҳамроҳ (йўлдош.) куёв, келин бўлиб қолса. туй-зиёфатда ёнма-ён ўтириб қолса ва ҳ. к., шундай пайтда мазкур мақолни айтадилар. «Илон ялпиздан қочади» деган мақол ҳам борки, бу юқоридаги мақолда «суймаган ўти» дейилганда ялпиз назарда тутилганидан далолат беради.

Им билса, эр ўлмас.

Вар.: «Им билмаган — им қокмасдан ўлади». (Им — имо, ишора; яширин белги, пароль). Ўтмишда аскарларга бир-бирларига дуч келганда ўзларини танитмоқ учун маълум бир белги тайин қилиб қўйиларди. Бу белги бирор нарсанинг (масалан, ҳайвоннинг, қуролнинг) номидан ёки бирор сўздан иборат бўларди. Мазкур мақоллар билан: «Шундай яширин белгини билган ё билса ҳам унутиб қўймаган аскар ўзига қарашли одамлар қўлида ноҳақ ўлиб кетмайди», дейилмоқчи ва умуман, эҳтиёткорликка чакирилади.

Инган инграса, бўта бўзлайди

(инган — ургочи туя). Вар.: «Боланинг бармоғи оғриси, онанинг юраги ачийди»; «Отаси аччиқ олми еса, ўглининг тиши камашади»; «Тоёига милсанг, бияси «белим» дейди». Бу мақолларни: «Ота-она қийналса, азоб чекса — болаларнинг, болалар қийналса, азоб чекса — ота-онанинг, умуман, яқинларнинг бир-бирига бағри ачишади дардига шерик бўлади», деган маънода айтадилар.

«Индамас»дан — иш чикқар

Вар.: «Ҳамма гап — писмиқдан чиқади»; «Содда сири — тилда, Писмиқ саклар дилида»; «Индамасдан — уйдан бало чиқади»; «Ювошдан йўғон чикқар, Чикса ҳам ёмон чикқар»; «Ювошнинг мугузи — ичида» (мугуз — ҳайвон шоҳи. Маълумки, улар шоҳи билан сузиб кишига зиён-заҳмат етказади. Мазкур мақол билан: «Ювошнинг яъни «индамас», кишилар кўзини ўзини мундоим, мўмин-қобил, «кўл оғзидан чўп олмаган» қилиб кўрсатувчи, аслида эса писмиқ, ўтакетга муғомбир, ичи қора, нияти бузу одамнинг дилидаги заҳарли гаплари, кўнглига тугиб қўйган ёву ниятлари пинҳона, яширин бўлади. Бундай одамдан эҳтиёт бўл!» дейилмоқчи); «Ювош мушук қатти тимдалайди»; «Индамасдан ит — қопар»; «Қопоғон ит тишини кўрсатмайди»; «Ёмон ит — ҳуримай қопарди»; «Тишлоғич йилки тишини кўрсатмайди»; «Кутмагандан — қилич чикқар» (кутмаган ёмон одам деб ҳисобланмаган, сира ҳам шубҳа қилинмаган, ёмонлик чиқиши кутилмаган одам); «Жим оқар сув — тўғон бузар»; «Ерга боқар» деб ер ҳам кўрқади» («ерга боқар» — писмиқ, муғомбир, кишилар кўзини ўзини уятчан қилиб кўрсатмоқ учун ерга қараб, «ийманиб» ўтирадиган одам); «Индамас» дан — кўрк!» Бу мақолларни писмиқ, муғомбир одамлардан ниҳоятда эҳтиёт бўлишга даъват этганларида қўллайдилар.

Инога ётганни — эл топар.

«...адеби, жинойтчи ҳар қанча дароғимасин, барибир уни одамлар қўлига оладилар ва қилмишига ривож жазосини берадилар», дейилмоқчи.

Иниси борнинг ириси бор

«...бахт, иқбол, толе ризк). Бу мақолда уқанинг акага, умуман ака-уқанинг бир-бирига нақадар қаракли, бир-бирига ҳар жиҳатдан кўмаклашувчи, бир-бирини ҳақни қилувчи одамлар эканлиги, унинг учун ҳам бир-бирини ҳурмат қилиши, қўллаб-қувватлаши зарурлиги уқтирилган.

Иноқ онлада — бешик бўша-мас.

Бу мақолда: «Эр-хотинлар бир-бирини билан иноқ бўлсалар, тинч, тотув урмуш курсалар, қўша қарийдилар, сина-кет фарзанд, неvara-чевара ўрачилар, ували-жували бўладилар», дейилмоқчи.

Инсон — гавҳари қобил.

«...Одам — оламнинг олтин тоғи. Бу билан инсоннинг нақадар соғоҳ, нақадар улуғ зот эканлиги наънвланади.

Инсон қўли — гул.

Бу билан: «Инсон ҳар нарсага, аввало «қилишнинг имкони йўқ» деб исрофланган чексиз кийин ва мушкул шайларга ҳам қодир, унинг қўли текис нарса, унинг қадами етган жой ерча онади, гуллаб-яшнаиди», дейилмоқчи.

Инсоф сари — барақа.

«...аввал инсофлилик ва одилликни олиш ҳақи инсоний фазилатдан деб оғани. умрининг ҳаёт моддий манъақилининг барақаси — аввало инсофлилик, деб ҳисобланади. Вар.: Инсофни йўқнинг — имони йўқ» дейилмоқчи. — иншонч; бир нарсага қаттиқ

ишониб, уни кўнгилда маҳкам тутиш. Ўтмишда имонни бир дарахтга ташбиҳ этганлар. Бу «имон дарахти»дан бешта шох: 1) инсоф; 2) ҳаё; 3) адолат; 4) шафқат; 5) марҳамат «шох»лари униб чиқади, кишида мана шу беш фазилатнинг лоқал биттаси бўлса ҳам, унинг имони бор бўлади, бирортаси ҳам бўлмаса — бу унинг имонсизлигидан далолат беради, деб ҳисоблаганлар. «Инсофли 'одам — ошини ер, Инсофсиз одам — бошини ер» деган мақол ҳам бор, бунда инсофлиликнинг яхши самара бериши, инсофсизликнинг эса оқибати ёмон бўлиши уқтирилган.

Интизомли лашкар энгилмас.

Асрлар давомида ўз Ватанини муҳофаза қилиш мақсадида турли душманларга қарши курашиб келган халқ катта ҳарбий тажриба ҳам тўплаган. Ана шу тажрибадан келиб чиқиб, лашкарнинг энгилмаслиги, ғалаба қозониши учун биринчи галда ҳар бир аскар интизомга қаттиқ риоя қилиши зарурлиги уқтирилган.

Интизорликнинг оши — ширип.

Бу билан: «Биргина ош эмас, умуман, узоқ интизорликдан сўнг кўришга, эришишга, қўлга киритишга муяссар бўлинган ҳар бир нарса (масалан, ёр васли, яқин киши билан дийдор кўришиш, жанг давомида орзиқиб қутилган ғалаба, меҳнатдан қутилган самара ва б.) кишига бениҳоя қимматли, азиз ва ардоқли бўлиб туюлади, олам-олам севинч бахш этади», дейилмоқчи.

Интилган — эгилмас.

«Ҳаёт кечирish йўлида кўзланган мақсад сари, илму хунар эгаллаш сари қатъиятлик билан дадил интилган киши меҳнатининг самарасидан баҳраманд бўлиб, мустақил яшай олиш имкониятини яратади. Агар интилмаса, ҳаракат қилмаса,

ишэкмас, дангаса бўлса, турмуш кечиришда кийналади, ҳар бир нарсага муҳтож бўлиб, бировларга бўйин эгишга, эҳтиёжи тушган нарсани ялиниб-ёлвориб сўрашга мажбур бўлиб қолади», дейилмоқчи.

Ип ингичка еридан узилади.

Бу билан мазмунан яқин бўлган «Ўғри ҳам деворнинг наҳра жойидан тушади» деган мақол ҳам бор. Мазкур мақоллар билан мажозан: «Кишининг ишидаги зоҳиран кўзга илинмайдиган кичкина камчилик, нуқсон (булар юқоридаги мақолларда «ингичка», «наҳра» деб таърифланган) ҳам вақти келиб катта зарарга, хавф-хатарга олиб бориши мумкин. Ҳар бир нарсанинг ана шу ожиз еридан ишқал чиқади. Ғанимлар, нияти бузуқлар, баҳонажўй одамлар учун бу ожиз жой қулайлик туғдиради, улар кишининг шундай жойини кидириб юрадилар. Шундай экан, ҳар бир нарсанинг ҳеч бир ери «ингичка», ожиз, нуқсонли бўлиб қолишига асло йўл қўймаслик керак», деган маънода насихат қиладилар.

Ип қанча узун бўлмасин, барибир учи топилади.

«Иш қанча чигал бўлмасин, барибир унинг ечими топилади, чигаллигича қолиб кетмайди (масалан ўғри, хиёнатчи, жиноятчи, ўз ишини қилиб бўлиб, қанчалик яширинишга, изини йўқотишга ҳаракат қилмасин, ахири бир кун қўлга тушади)» дейилмоқчи.

Ипак йўғида — бўз қиммат, йигит йўғида — чол қиммат.

Уруш пайтида ҳамма йигитлар жангга кетиб, бу ёкдаги ишлар ҳолдан тойган, меҳнатга яроқсиз бўлиб қолган кексалар зиммасига тушиб, уларнинг кадр-қимматлари ортади. Бу — мақолининг тўғри маъноси. Мажозан: «Яхши нарса йўғида ёмонроқ нарсанинг ҳам кадри ор-

тиб, топилиши кийин бўлиб қолад дейилмоқчи.

Ипни узун қўй, қимирлаши кўр.

Вар.: «Узун арқон — кенг тузо Булар йилкичиларнинг қочқир от тутиш тажрибасини мисолга ол тузилган. Қочқир от сира ҳам тўкич бермайди, агар бирор ким яқинига йўлагудек бўлса, кирда кирга қочади. Бундай отларни «тузоқ» ёрдамида тутадилар. «Ё тузоқ» шундай бўлади: арқонни учини чумоқлаб (яъни, 2 ҳал 3 ҳалка, 4 ҳалка қилиб), ерга у қилиб ташлаб қўядилар-да, на у учидан ушлаб, яшириниб ётади. Атрофида ҳеч кимни кўрмай қочқир от бамайлихотир ўтлаб юр веради. Унинг оёғи ҳалиги халқани ичига кирди дегунча, арқонни билдан тортадилар. Шундай қилиб, тузоққа илинади. Мазкур мақолда ни мажозан: «Душманни, жиноятчи кўлга киритмоқчи бўлсанг, ҳий билан иш кўр, у кўйган тузоғини сезмасин», деган маънода қўлладилар.

Ипни ҳар қанча бўяган биладипак бўлмас.

«Зотида ёмон бўлган нарсани мунуринган ёмон яхши қилиб бўлмади», дейилмоқчи.

Ипор исини яшириб бўлмас

Вар.: «Ипор иси сандиқдан кетмас Ипор — қора тусли ва ҳуш исл нарса. Уни «мушк», «мушки анбар» деб ҳам атардилар. Ипор ниҳоятд хушбўй бўлганлигидан, уни сандиққа солиб қўярдилар, ҳиди кийимларга уриб қолади. Мазкур мақоллар билан мажозан: «Кишининг қилган яхшиликлари, ҳайрли ишлари айтиб қоладиган иборатли сўзлар ҳеч қачон ном-нишонсиз бўлиб йўқ бўлиб кетмайди. Қора қучла уни йўқ қилиб юборишга ҳар қанч уришга чоғларида ҳам, барибир йўқ бўлмайди. Чунки, яхшиликнинг табиати — абадийликдан иборатдир»

«Имомчи. Мирзо Улугбекнинг «Аллон тараққиёти йўлида қилган ишлари ва уни тарих саҳифасидан ўчириб юборишга уринган эри кучларнинг хатти-ҳаракатлари ва кетганлиги — мазкур фикрнинг асли мисоли бўла олади. Чунки ал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ на суд, «Мушк исин ёшурма бермас», бу масал машҳур эрур (Шавоий).

Иримчи ирим этар, ирими қирин кетар.

Вар.: «Сувнинг ирими ёмон, Қарининг ирими ёмон»; «Аллон хўжа ирим этди, Ирими қирин кетди» (Ирин — лаб). Мақолда: «Сувнинг ирими ёмон» деганда сувнинг лаби (дўйи, ёқаси, қиргоғи) ёмон (хавфли) дейилмоқчи; қирин кетмоқ — беҳуда, зое кетмоқ. Халқимиз дунёқараш ва амалиётининг кўп асрлик тарихи давомида турли хил эътиқодий тушунчалар, тасаввурлар, диний расм-русмлар, маросимлар, ўрф-одатлар, ирим-сиримлар (гарчи булар халқнинг дунёқараш ва амалиётини бутунлай қамраб олманган бўлса-да) бирмунча салмоқли ўринни эгаллаб келган. Бу ўринда ирими алоҳида уқтириш лозимки, халқ оммасининг илғор дунёқарашини вакиллари бундай асоссиз тушунчаларга ишонмаганлар, ўз амалиётларида турли ирим-сиримларни қилмаганлар. Эътиқодий тушунчаларга ишонган, ирим-сирим расм-русм қиладиган кишилар хўжа фойдасиз ташвиқотлар олиб келадиган, бемаъни хатти-ҳаракатлар қиладиган ва шунинг орқасида тенгхўрлик, алдам-қалдамлик билан кун кечирадиган рухонийлар, сарфотчилар, фолбинлар, ирим-сирим, таъбирчилар, азайимхонлар, шайхачилар ва х. к. устидан кулганлар, ана шуларга атаб мақоллар келтирилганлар. Юқорида келтирилган мақоллар — шулар жумласидан-дир.

Ирмоқнинг қуввати — ман-бонда.

«Хар қандай нарсанинг қуввати, қувви, афзаллиги — унинг асосий

таянчига, моддий ё маънавий жиҳатдан озиқ олиб турадиган манбаига (масалан, фарзандларнинг илмли-билимли, ишбилармон, узда-бурон, обрў-эътиборли бўлиб юриши — ота-оналарининг, жамиятнинг берган таълим-тарбиясига) бево-сита боғлиқдир», дейилмоқчи.

Исинмадим оловингга, кўр бўлдим тутунингга.

Киши бировга бир нима умидида борса, у одам бермаса, «бир тўққиз» гап қилса, «ўзинг топа олмадингми?», «Ундай қилсанг бўлмасмиди?!» «Бу кунингдан — ўлганинг яхши!» ва х. к. деб, кишилар ўртасида изза қилса ёхуд беришни ваъда қилиб, шунинг эвазига «буринни ерга ишқалаб» ишлатса-ю, арзманган нарсани қўлига тутқазса, ҳалиги сўраб борган одам келганига, сўраганига минг пушаймонлар қилиб, «берадиган фойдангдан келтирган зиёнинг кўп бўлади-ку!» деган маънода аччиқ киноя тарзида юқоридаги мақолни айтади.

Исириқдан жин қочар, юду-рукдан — жинни

(юдурук — муштум). Вар.: «Исириқ исман дейдилар, Сизу бизга дейдилар, Эшиқдан келган балога, Қалқон исириқ дейдилар» (Исириқ солганда шундай дер эдилар). Ўтмишда «жин» деганда жуда кичик, ҳатто кўзга кўринмайдиган нарсалар (эхтимол, турли касалликларни келтириб чиқарувчи, ҳозирги тушунчанимиздаги микроб ва бактериялар) ни назарда тутганлар. «Жиндек», «Жин кўча», «Жин чирок» ва х. к. сўзлари ҳам шундан келиб чиққан. Этнограф Г. П. Снесарёвнинг ёзишича: «Одатда «жин» деганда, худди чивинга ўхшаб, ўзига ёқадиган ерларда гала-гала бўлиб, гулгон ўйновчи қандайдир жуда кичик ҳажмдаги нарсаларни тасаввур этадилар». Биолог олимлардан К. Хожиматов ва У. Пратов «Муқаддас» ўсимликлар борми?» деган китобда бу хусусда шундай ёзадалар: «Исириқ — 40-60 сантиметргача бўй

қўзиб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик. Ўзбекистоннинг қўл ва адир зоналарида жуда кенг тарқалган... Халқ медицинасида исирикдан тайёрланган суоқлик билан кичима, бод ва тери касалликлари даволанган... Исирикнинг фойдали хусусиятларини билмаган кишилар унга илоҳий тус берганлар. Чунончи, уларнинг айтишича, уйда исирик тутатилса, у барча жин ва алвастиларни ҳайдаб чиқарар ва инсоннинг миңг бир дардига даво бўлар эмиш. Шу сабабли исирик болаларга кизамиқ чикқанда, янги фарзанд кўрилганда ва баъзан ўгил тўйи, мавлуд каби маросимларда, кўчирик қилишда тутатилар экан. Булардан ташқари исирик кўзтикан билан биргаликда шахсий уйларга ва экин экилган майдонларга уларни «кўздан» саклаш учун осиб қўйилар, кинша солишда кулга қўшиб ишлатилар экан. Ваҳоланки, исирикда ҳеч қандай илоҳий сир йўқ. Ундаги ҳамма сир шундаки, у ёндирилганда исирикдан ажраладиган тутун дезинфекция қилиш хусусиятига эга. Чиндан ҳам исирик тутун хавони турлича зарарли микроблардан тозалайди ва ўзига ҳос ёқимли иси билан кўланса ҳидларни йўқотади».

Искандар хўжа, бултурги жўжа, бола очади, ташлаб қочади.

Оила, бола-чакаси билан иши бўлмай, шукул кўча-қуйда ўз маишатини кўзлаб юрадиган ёхуд бола-чакасини ташлаб, хотин қўйиб, фарзандларини тирик етим қолдириб, бошқа хотиннинг кетидан кетадиган бевафо одамга аччиқ киноя тарзида шундай дедилар.

Искартдан ортиқ гапирган — ўлади.

(искарт — мўлжал, меёр, чама). Бу мақол пойабзал тикувчи қосиблар доирасидан чиққан. Улар бир ҳафтада бир-икки искартдан иш чиказардилар. Ҳар қайси қосибнинг ўз искарти бўларди: баъзисиники —

10 жуфт этик, маҳси, ё қави баъзисиники — 7, 8, 9 жуфт ва ш. Қосиб шуни ўзига «бир искарт деб мўлжал қилиб оларди-да ҳафта давомида шу мўлжалда ишни бажариш учун астойди ҳаракат қиларди. Агар искартнинг хажми каттароқ қилиб белгиланга бўлса, уни бажараман деб кеч қундуз тинмай ишлаб, ўзини-ўз каттиқ қийнаб қўярди. Мазку мақол билан мажозан: «Катт гапирма, бировга бир ишни ў ҳол-қудратингга, имкониятингга қараб ваъда қил, токи кейин ўзингни-ўзинг қийнаб қўядиган, бажара олмай субутсиз бўлиб қоладиган бўлма», деган маънода насиҳа қиладилар.

Исо ҳам ўз йўлига, Мусо ҳам ўз йўлига.

Исо — христианлар пайғамбари; Мусо — яҳудийлар пайғамбари. Ҳақ иккисининг тутган йўли ўзига ҳос бўлган, бир-биридан фарқ қилган ва ҳар иккиси ҳам ўз йўлин тўғри деб билган. Мақур мақол билан мажозан: «Бировнинг шахсий ҳиссиётига тегма, сеники нотўғри, меники тўғри» деб баҳслашма, барибир фойдаси йўқ. Чунки, ҳар кимнинг ўз тутган йўли, ҳаётга қарашлари ўзига тўғри бўлиб туюлади», дейилмоқчи.

Иссиқ жон иситмасиз бўлмас.

Бирор касалга чалинган одамга: «Кўп ташвиш тортаверманг, тез орада тузалиб кетасиз. Иссиқ жон бўлгандан кейин кишига баъзан шунақа дард ҳам дориб туради», деган маънода тасалли берганларида шундай дейдилар.

Иссиқ — суяк синдирмас, совуқ — жонни тиндирмас.

Мазмуни: «Ҳаво ҳар қанча иссиқ бўлса ҳам суякни синдирмайди, яъни кишига кўпда зарар қилмайди. Аммо, совуқ кишининг жон-жони

«...соғиб кетади». Вар.: «Очликка кўриш бўлади, Совуққа чидаб бўлмайди»; «Ёз совуғи ёндан ўтар, Ёнда совуғи тандан ўтар»; «Эрта ёшнинг совуғи ёндан ўтар, Эрта ёшнинг совуғи жондан ўтар»; «Кузги совуқдан кун бўйи қоч!» (Одатда куз фаслида киши енгил-епли кийим билан юради. Бу фаслда баъзан бирдан салкин тушиб, муздек шамол келиб, кун соғиб кетади. Натижада киши шамоллаши, касал бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам мақолда киши организм совуққа мослашмаган шундай бир пайтда киши ўзини ниҳоятда эҳтиёт қилиши уқтирилган); «Эртанги совуққа учрасанг учра, кечки совуққа учрама» (Чуқки, эрталабки совуқ кун чиқа бургани сайин тобора юмшайверади, кечки совуқ эса кун бота бургани сайин тобора кучайверади); «Қора совуқ — қордан ёмон» (қора совуқ — ҳаво очилиб турганда бўладиган аччиқ азгирин, куруқ аё); «Куруқ аёз — тилсиз ёв»; «Кининг совуғида тўнгандан — Ўзининг исигида ўлган яхши»; «Ўқитса ҳам — ёғ яхши, Ёндирса ҳам ёз яхши» (ёлқитмоқ — кўнглига урмоқ, меъдага тегмоқ); «Ёзга чиққан жон — ўлмас».

Ит аразлайди — эгаси билмайди.

Баъзи одам биров билан дўст бўлиб юради-да, тасодифан ундан хафа бўлиб, аразлаб, кўришмай, гаплашмай кетади. Дўстига бунинг сабабини ҳам айтмайди. Шундай пайтда унга нисбатан истехзо билан юкоридаги мақолни қўлайдилар.

Ит аччиғини турнадан олади, бит аччиғини бургадан олади.

Бу мақолда ов ити назарда тутилган. Урдақ, гоз ва бошқа паррандалар бир кўтарилшдаёқ учиб кетдилар. Турна ва лайлақлар эса бирданга уча олмайди, олдин си беш-йигирма қадам ҳаққалаб бориб, кейин учиб кетади. Мақолнинг биринчи қисмида: «Ов ит у қўшини тутолмай, бу қўшини тутол-

май, бекорга овора бўлса, аламини ҳали учиб кетишга улгуролмай қолган турнадан бориб олади», дейилмоқчи. Мажозан: «Бирор максадга эриша олмай хуноб бўлган ёхуд бировдан дакки еган, кўпчилик ўртасида кизариб, шармандаси чиққан баъзи одам аламини ўша одамларнинг ўзидан олишга кўрқади ё курби етмайди-да, бутунлай бу ишга алоқаси бўлмаган, бегуноҳ (ўз кучи етадиган, ўзидан ожиз) одамдан ёинки уйига келиб, хотин, бола-чақасидан олади», деган маънода шундай одамга нисбатан қўлланилади. Вар.: «Алининг аламини Балидан олибди»; «Исонинг аламини Мусодан олибди»; «Ошнинг аламини мошдан олибди».

Ит билан бўри — туғма душман.

Ёшлигида бирор нарсдан хафа бўлиб, аразлашиб қолган икки одам то қариб-қартайгунича ҳам бир-бирига қаттиқ кек сақлаб, гаплашмай, зимдан бир-бирининг пайини қирқиб, «емоқ-ичмоқда» бўлиб юрса, уларга қарата юкоридаги мақолни айтадилар.

Ит билан овчи — овда ўртоқ.

Мажозан: «Овчи бўлса-ю, ит бўлмаса — ит бўлса-ю овчи бўлмаса, ов кўнгилдагидек бўлмайди, шу каби хиёнатчи, жиноятчининг ёнида итга ўхшаган югурдаги, яловқаси бўлмаса, кўзлаган максадига етишиши кийин. Шунинг учун улар бир ишни қилишда бир-бирлари билан танишиб, битишиб, шерик бўлиб оладилар», деган маънода қўлайдилар.

Ит бургасиз бўлмас, юрт эркасиз бўлмас.

Эрка, тантик одамларга нисбатан киноя тарзида шундай дейдилар.

Ит вовуллаб қарийди.

Вар.: «Ит қариса, ётган жойидан хурийди»; «Бир ит кўриб хурийди,

Бир ит кўрмай хурийди»; «Ит тушида ҳам ақиллайди». Бу мақолларки дилозор, ҳар кимни бўлар-бўлмагса сўкиб, ҳақорат қиладиган, ҳатто қариганида ҳам бу ит феълларни долозор, ҳар кимни бўлар-огзи қосқи одамларга инсбатан нафратланиб айтадилар.

Ит гадой билан чиқишмайди.

Бу билан мажозан: «Қизганчик, бахил одам бир нима сўраб келадиган одамни ёқтирмайди, бундай одамларни асло чиқиштирамайди», дейилмоқчи.

Ит гадойдан кўрқади, гадой — итдан.

Баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, бир одам қандайдир сабабга кўра бир одамдан кўрқадю, уни кўриб қолса, ўзини олиб қочишга, унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилади. У одам ҳам қандайдир сабабга кўра бу одамдан кўрқади-да, унга рўпара келишга ботинолмайди. Юқоридаги мақолни оида-сонда ураб турадиган шундай ҳолга қарата айтадилар.

Ит деса — қўйруғи йўқ, сигир деса — мугузи йўқ.

Баъзи одам бўладики, кўринишдан туппа-тузук, тартиб-интизомли, одобли кишидай туюлади-ю, аммо ёмон, хира, шилқим, урагон, сўқагон одамнинг ишини қилади. Бундан таажубланган одамлар: «Ёмон деса — ёмонга ўхшамайди, яхши деса — яхшига ўхшамайди», деган маънода юқоридаги мақолни айтадилар.

Ит еганини қусади.

Бу мақолни «Ёмон одам қилган ёмонлигига яраша жазосини тортади», деган маънода қўлайдилар.

Ит: «ёзга чиқсам, суякдан сарой соламан», дер.

«Ишқмас, дангаса ёзда (умуман, қулай имконият бор бўлган ғанимат кунларда) «қўлини совук сувга

урмай», киш ғамини емай, тирикчилиги учун керакли бўлган нарсалағни жамгармай, яқовланиб юради да, киш-кировли кунларда тирикчиликдан кийналиб, жон-жониди ўтиб кетганда: «Энди ёзга чиқса ана ундай қиламан, мана бунда қиламан», деб кўнглига тугиб қўяд ё атрофдагиларга шундай деб керилади. Лекин, ёз чиққач, қишд кўрга кийинчиликларини унутиб, ян яқовланиб юраверади», деган маънода қўлланилади. Вар.: Қурвак «Ёзга чиқсам, оқ уй, ола боргоҳ соламан», дер (боргоҳ — сарой, каср) Бақа: «Бошим омон бўлса; дарё; сузаман», дер; «Эшак: «Бошим омон бўлса, денгиздан сув ичаман» дер; «Хўкиз: «Кўкламга чиқсам кўкат сйман», дер.

Ит ит билан куда бўлса, ўртага суяк қўяди.

Бу билан: «Пасткаш одам ҳамма вақт ва ҳамма ерда пасткашлигини қилади, ҳатто азиз меҳмонини ҳам дурустроқ сийламайди, демокчи бўладилар. «Ит билан куда бўлгунча, Мушук билан кудагай бўл», деган мақол ҳам бор (кудагай — хотин куда).

Ит ит боласини тишламайди.

Аксарият итнинг феъли шундайки, бегона одамларга, ҳайвонларга во-вулагани, ҳамла қилгани ҳолда бегона итнинг боласини тишламайди, унга ёмонлик қилмайди, аксинча ҳар хил қилиқлар қилиб, уни оутади, эркалатади. Мазкур мақолни ўзидан кичик, ожиз одамни, ёш болани урган, сўккан, хафа қилган дилозор, бадфеъл одамга қарата: «Итки шундай қилади, наинки сен инсон бўла туриб, бировнинг боласини, ўзингдан кучсиз одамни урасан, сўкасан, озор берасан?!» деган маънода айтадилар. Вар.: «Ит итнинг қўйруғин босмас».

Ит итга буюради, ит — қўйруғига.

Бу билан: «Ишқмасга бирор ишни буюргудай бўлсанг, ўзи қилишга

қоғош, сен буюрган ишни ўзидан
 етсанга (масалан, акаси укасига,
 каттароқ ёшдаги дангаса ўзидан
 каттароқ ёшдаги одамга) буюради»,
 дебилмоқчи. Иш ёқмас, дангасалар-
 га қарата аччиқ киноя тарзида
 айтилади. Вар.: «Иш буюрдим Али-
 тозга, Алитоз кўйди ёзга»; «Ишонма-
 гин Алитозга, Алитоз қуяр ёзга»,
 «Эринчоққа иш буюрсанг, энсаси
 қотар» (энса — икки куракнинг ўрта-
 лили бўлиб, шу жойи қотган киши
 керишади, афтини буриштиради, фи-
 жиқиди. «Энсаси қотади» ибораси
 шундан гапинг ёқмай, афтини бужмай-
 тиради», деган маънода); «Иш ёқмас-
 га иш буюрсанг, отангдан яхши
 насихат қилади»; «Иш ёқмасга иш
 буюрсанг, ўзингга ақл ўргатар»;
 «Иш ёқмасга ўргатма, гапинг бекор
 қотади».

Ит итдан суяк қарздор.

«Итнинг суякдан бўлак нимаси ҳам
 бир-биридан қарздор бўлса,
 фақат суяк қарз бўлиши мумкин.
 Шунингдек, бировга бир нима
 бермайдиган, бирор-бир ёруғлик
 чинмайдиган одамнинг ўзгаларга
 ўнлазиб қўйган ери йўқ. Кези келиб
 унинг бирор нарсага эҳтиёжи тушиб
 қолса, бошқалар ҳам унга ҳеч нима-
 ни раво кўрмайдилар», дейилмоқчи.

Ит итлигини қилмай қўймай- ди.

«Ёмон одам ҳар қаерда ҳам ёмон
 ишнинг қилмай қўймайди», деган маъ-
 нода қўлланади. Вар.: «Ит итлигини
 қилмади»; «Ит итлигини этади, Тўн-
 маннинг йиртади»; «Ит итлигини қил-
 маса, боши оғрийди» (ёмон одам
 бир-бирор кун ёмонлик қилмаса,
 бировга озор бериш хумор қилиб,
 унинг кўли, сўкагон тили кичиб
 қилиди», дейилмоқчи); «Ит хуримаса,
 боши оғрийди»; «Ит итлигини қил-
 маса, «ит» оти курсин» (ёмонлигини
 ҳар қаерда қўймайдиган одамга нис-
 батан кесатик тарзида шундай дейди-
 лар).

Ит, итнинг ўртоғи — бит.

Ит бошқа ҳайвонларга нисбатан
 каттароқ битлайди. Доим оёғи билан

баданини қашигани-қашиган. Итга
 битдан бўлак эрмак, ўртоқ йўқ.
 Итнинг шу ҳолати мисолига олиб
 айтилган мазкур мақол билан:
 «Ёмон одам ўзига ўхшаган ёмон
 одамлар билан ўртоқ бўлади, ўша-
 лар билан бирга юради, ўшалар
 билан ҳамкорликда бир ёмонли-
 гига ўн ёмонлик қўшади», демоқчи
 бўладилар. Вар.: «Итнинг ўртоғи —
 бит»; «Итнинг топгани бит»; «Сув
 пастга оқар, Паст пастга боқар»
 (паст — «пасткаш одам»), «Сув паст-
 ни топар, Нас насни топар» (нас —
 «наҳс» — «ифлос, ярамас одам»);
 «Аҳмоқ аҳмоқни топар».

Ит йиғини — тўп бўлмас.

Тўп — бир-бирига қўшни бўлган бир
 неча овул бошлиқларининг, оқсо-
 қолларининг йиғини. Вақт-вақти би-
 лан чақирилиб турадиган бундай
 йиғинда кишилар ўртасидаги жан-
 жалли масалалар ҳал этилар, айб-
 дорлар жазоланар, улардан жарима
 ундирилар эди. Мазкур мақолда
 «тўп» деганда «яхшилик, одиллик,
 ҳайрлик» назарда тутилган ҳамда:
 «Ёмон одамлар бир ерга йиғилса-
 лар, улар ўртасида иноқ-иттифоқ-
 лик, ўзаро келишув бўлмайди,
 аксинча уруш-жанжал чиқади», дей-
 илмоқчи. Вар.: «Ит йиғини бирик-
 мас».

Ит кийикка раҳм қилса, му- шук жўжага раҳм қилармиш.

Бу мақол халқнинг қуйидаги насрий
 масалидан келиб чиққан: «Ит му-
 шукка айтган эмиш: «Сен — энг
 раҳимсизлардансан. Бечора мурғак
 жўжалар сенинг дастингдан бундоқ
 очик ҳавога чиқиб, бир оз сайр
 ҳам қилолмайдилар». «Ие, ҳали биз
 бераҳмлардан бўлиб қолдикми?
 Ўзинг-чи, ўзинг? Агар сен кийик-
 ларга раҳм қилганингда эди, мен
 ҳам жўжаларга раҳм қилардим»,
 деган эмиш мушук». Хиёнатчи,
 жиноятчиларнинг сирни фош бўлиб,
 қўлга тушиб қолганларида, ҳар
 қайсилари ўзларини оқлашга урин-
 салар, ўз айбларини кичик қилиб
 кўрсатиб, айбнинг каттасини ше-

риklarнинг бўйига қўйишга ҳаракат қилсалар, одамлар «буларнинг ҳаммаси ҳам бир-биридан баттар» деган маънода юқоридаги мақолни айтадилар.

Ит кўзи тутун билмас.

Вар.: «Ит кўзи тутун кўрмас, Кўрса ҳам бутун кўрмас». Айтишларига қараганда, тутун итнинг кўзига таъсир ҳам қилмас эмиш, ёшлангирмас ҳам эмиш. Мазкур мақоллар билан мажозан: «Бети қалин, ориятсиз безбет кишилар тарафидан ўз шаънига ҳар қанча аччиқ-тиззиқ гаплар, лаънатловчи сўзлар, айбномалар айтилса ҳам — эламайди, пинагини ҳам бузмайди, без бўлиб тураверади», дейилмоқчи.

Ит ойдинда ўйнашар.

Вар.: «Ит туни билан сақиллаб, кун чикқанда ухлайди». Бу мақолларни ўзига ўхшаган аҳмоқларни топиб олиб, туни билан санғиб юриб, бўлмағур ишлар билан шуғулланиб, кўча-кўйда шовқин солиб, уришиб-сўкишиб ё бемаъни гаплардан бемаъни кулгилар чиқариб, кишиларга уйку бермайдиган ва ҳамма туриб иш-ишига кетганда, кун тикканга чикқанда ҳам гафлат уйқусида ётувчи аҳмоқларга нисбатан қўллайдилар.

Ит отасини танимас.

«Итнинг отаси йўқ» деб ҳам айтадилар. Бунга сабаб шуки, ит отасининг тайини бўлмайди. Уни онаси туғади, онаси бирга олиб юриб катта қилади. Шунинг учун у отасини мутлақо танимагани ҳолда онасини яхши танийди ва онасинигина билади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Юқоридаги мақолни бойликка эга бўлган ё бирор мансабга минган, шу туфайли кўзини шира босиб, шишиниб кеккайиб, мағруриятга берилиб, бошқалар тугал ҳатто отасини ҳам танимай, менсимай, иззат-ҳурмат қилмай қўйган ноқобил фарзандларга қарата қакшиқ киноя тарзида айтадилар. Мазкур

мақолнинг куйидаги вариантлари ҳам бор: «Итнинг эгаси йўқ. Қозоннинг чегаси йўқ» (Чинни идишлар синса, дарз кетса, чегалайдилар аммо қозонни ҳеч қачон чегаламайдилар, синса ё дарз кетса, ташлаб юборадилар); «Ит эгасини танимайди, Мушук — бекасини»; «Эшаг эгасини танимас, Пишак — бекасини» (Баъзи шеваларда мушукни «пишак» дейдилар.).

Ит похол устида ётиб, емагай, едирмагай.

Маълумки, ит похол емайди. Аммо похол устида ётган бўлса-ю, похолни ейман деб келаётган ҳайвонларни яқинига ҳам йўлатмайди, ириллаб, итлигини қилади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан ўзига керак бўлган нарса у ёқда турсин, керак бўлмаган нарсани ҳам бировдан қизганадиган бахил одамларга нисбатан қўллайдилар. Вар.: «Ўзи емас — итга бермас»; «Ўзи емас — кишига бермас».

Ит талашмай ишни битмас.

Одатда итлар бир-бирларига дуч келганларида аввалига хўп ириллашиб-хириллашиб, талашиб-тортишиб, кейин жимиб, битишиб, бир-бирлари билан ёнма-ён юриб кетадилар. Шунингдек, баъзи нокаста одамлар шерикчиликда бир иш қилмоқчи бўлсалар, ўзаро келишолмай, жанжал-сурон кўтариб, уришиб-сўкишиб юрадилар-да, кейин-кейин бир-бирларини тушунган бўлиб, битишиб, тинчийдилар. Шундай одамларга қарата: «Буларга теккан касал: ҳеч бир ишни уруш-жанжалсиз қилишмайди», деган маънода айтадилар.

Ит тезаги эмга дори бўлса, дарёнинг ўртасига ўтиради.

Бу мақол мажозан: «Бир одамга арзимаган бир нарса жуда зарур бўлиб қолса-ю, у нарса бахил одамнинг қўлида бўлса, сўраб келган кишига бермайди, ёғини тираб олади, нархини оширади, «Эрта келинг,

«...и келинг» деб галга солади»,
«...маънода қўллайдилар.

**Ит тиши ўтмаса ҳам, гадой-
нинг таёғини тишлайди.**

Итга ҳам итнинг ярамас феълла-
ридан бири кўрсатилган: у ҳар
қандай одамга ҳам бир ириллаб
қопди ё копади. Шунга ўхшаш,
бунин одам ҳар кимга сабаб-
дан бесабаб озор берувчи, аччиқ-
салтиқ гаплар билан «қопиб» олувчи,
булар-бўлмасга жанжал чиқарувчи,
ўзининг кучи етмайдиган одамга
ҳам чиришиб, мушт кўтариб, зўра-
донлик қилувчи бўлади. Юқоридаги
мақолни шундай одамларга қарата
айтадилар. Тиш билан мунглиғ
кўнглидин муддани чекди ўкин, Рост:
«Ит янглиғки, соилнинг асосин
тишлагай (Навой). Соил — тилан-
чи, гадой.

**Ит тумшугига сув кетганда
сува бошлайди.**

Бу мақол мажозан: «Ишқмас, дан-
си олдинга ҳеч нарсадан парво
ёқмас, ишламай кучламай, тирикчи-
лик тамини емай, ялло қилиб юради-
ди, кейин ҳаётдан қийналиб, бирор
филокат-ҳалокатга йўлиқини муқар-
рар бўлиб қолгани тақдирдагина
мажбур бўлиб, «ўлганининг кунидан»
ҳаракат қила бошлайди», деган маъ-
нода айтилади.

**Ит тумшугини тикқани би-
дан — дарё суви ҳаром бўл-
мас.**

Итнинг нопок, у теккан нарсани эса
ҳаром, макруҳ деб ҳисоблайдилар.
Маъкур мақолни мажозан: «Тух-
маи, гийбат, фиқс-фасот, ҳақорат
вақтан пок, софдил, яхши хулқи ва
яхши ишлари билан кўпчилик ўрта-
сида обрў-эътибор қозонган одам-
нинг номини булғаб бўлмайди, унга
барҳи қилинган ёмонлик тез орада
маъмур бўлиб, чиппакка чиқиб кета-
ди», деган маънода қўллайдилар.

**Ит тумшугини тикқан ерга
сув ичгали шер келмас.**

Вар.: «Ит искаган сувни йўлбарс
ичмас»; «Ит саркитин йўлбарс
емас»; «Тулки саркитин шер тот-
мас»; «Итдан қолгани мушук
емас»; «Эшак билан бир турса,
бедов тулпор ўтламас»... Бу мақол-
лар «Мард, ботир, саҳий одам
номард, кўрқок, бахил, зикна одам
билан дўст ҳам тутинмайди, ош-
қатик ҳам бўлмайди, бундай одам-
нинг юрган йўлидан ҳам юрмайди,
ундан жирканади, ҳазар қилади,
нафратланади», деган маънода
қўлланади.

**Ит хўра бўлса — ўғрига эшик
очик.**

Уйни кўриқлаш учун эшик олдига
боғлаб қўйилган ит хўра, очкўз,
баднафс бўлса, келган ўғри унга
егулик бир нима ташлаб, овора
қилиб кўяди-да, ўзи бемалол уйга
кириб, оладиганини олиб, чиқиб
кетеди. Бу — мақолнинг тўғри маъ-
носи. Мажозан: «Шаҳар дарвозаси-
ни кўриқлаш учун қўйилган дар-
возабон (ёки бирор жойнинг қо-
ровули) порахўр, сотқин бўлса,
ёв шаҳарни осонликча қўлга кири-
тиб олади (ёки ўғри, хиёнатгар
арзимаган нарсани сарфлаб ўз ния-
тига осонгина эришади). Шунинг
учун дарвозабон ва қоровулликка
тўғри, ҳалол, содиқ одамларни
тайинлаш керак», дейилмоқчи.

Юқоридаги мақолга мазмунан яқин
бўлган: «Итнинг аҳмоғи кундузи
хуради», деган мақол ҳам борки, бу
билан: «Аҳмоқ ит кундузи, яъни
эгаси ва бошқа одамлар уйгоқ
бўлганда хуриб ҳавф-хатардан
огоҳлантиришнинг ҳожати ҳам бўл-
маган пайт хурийди-да, кечаси,
ҳамма ухлаб ётган пайтда хури-
май жим ётади, ўғри-ўтрукдан
огоҳлантирмайди», деган маънода
ялқов, аиқов, овсар дарвозабонлар,
қоровуллар, соқчилардан нафрат-
ланганлар.

Ит чопади деб, бит чопди.

Бировга кўр-кўрона етишишга, жис-
моний ақлий, молиявий ва х. к.

томондан қурби етса-етмаса бировнинг қилганини (масалан, иморат қуриш, катта тўй ё зиёфат қилиш, қимматбаҳо тақинчоқлар тақиш, кўркам кийимлар кийиш ва б.) қилиш учун «Ўлиб-тирилиб» ҳаракат қилувчи одамлар устидан истеҳзо билан қулинганди шундай дейилади.

Ит чўпоннинг қўлдоши, ёл-ғизликда йўлдоши.

Яхши ит (айниқса чўпонлар ва овчилар ити) эгасига содиқ, вафодор бўлади. «Ит — эгаси учун, Қуш — томоғи учун» деган мақол бу фикрни қувватлайди. Ов ити сайдни олгач, ўзи эгасига келтириб беради. Бу унинг содиқлиги аломати. Ов қуши эса сайдни «ўзим ейман» деган ниятда олади. Агар овчи тезда бориб унинг чанғалидан сайдни олмаса, қушнинг ўзи еб қўйиши мумкин. Шунинг учун қушни оч қўйиб, овга олиб чиқардилар, «ўз нафси учун ўзи яхшироқ ҳаракат қилсин» деб. Агар тўқ бўлса, кўп-да овга ҳуши бўлмайди. Бу — юқоридаги мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маънода эса бир одамга ё кўпчиликка, эл-юртга ҳолис, беминнат хизмат қилувчи содиқ, вафодор кишиларга ҳамда ўз манфаати учунгина, мажбур бўлганида, истаристамас, зўрма-зўраки хизмат қилувчи бевафо кишиларга нисбатан қўллайдилар.

Ит эгасига суяниб ҳурийди.

Бу мақол бировга (жисмоний, моддий жиҳатдан бақувват бўлган ёхуд юқори мартабадаги яқин одамга) суяниб, орқа қилиб, ўз қучи етса-етмаса, ўзгаларга чиранувчи, зўравонлик қилувчи, катта-катта гапирувчи, керилувчи одамга нисбатан киноя тарзида қўлланади. Вар.: «Ит эгаси билан қучли»; «Ит ўзи уясида зўр»; «Ит ўз уйида ботир»; «Чумчук ўз уясида хўжайин»; «Ит уясида ўзини йўлбарс санайди»; «Чумчук ўз уясида ўзини қарчига санайди» (қарчига — ов қуши); «Хўроқ ўз катагида ўзини хон санайди»; «Хўроқ ўз ўтлоғида — Мирзо»; «Куйқунак ўз ерида

ҳам ғоз олар, ҳам — ўрдак» (қуйқунак — майда хашаротларининггина тиб ея оладиган қичкина бир қуш «Эгалик итнинг қуйруги — гажак» («Эгасига орқа қилиб, қуйругин яқин думини гажак қилиб, қуруланиб, ўзини кўрқмас, ботир қили кўрсатиб юради», дейилмоқчи); «У хўжасиникида думини гажак қилиди»; «Уйи яқин итнинг қуйруги — қайқи» (қайқи — қайрилган, гажак. «Ёт итнинг қуйруги қисик»; «Овул яқин ит қашқирдан кўрқмас»; «Боёлик ит — ҳурагон, Бойлик хўкиз — сузагон»; «Эшак кетига чирани ҳанграйди».

Ит эгасига ҳуримас.

Одатда ит хонадонга келган ҳақ қандай беғона одамга ҳам ҳурийди агар боғлаб қўйилган бўлса, арқонин ё занжирни узгудек бўлиб унга ташланади, аммо хонадон эгаларига қараб ҳеч қачон ҳуримайди. Мазкур мақол мажозан: «Ит ҳам эгасига қараб ҳуримайди. Сен шу итчалик ҳам эмасмисан?» деган маънода ота-онасига қаттиқ-қурум гапирган уларнинг дилини оғритган ноқобил фарзандга, устозини ранжитган шогирдга ва бга нисбатан киноя тарзида қўлланади.

Ит этга ўрганса, умри бойловда ўтади.

Хонадонда эркин юрган ит агар бирор ерга қўйиб қўйилган гўштни тортиб кетса, уни бойловда сақлайдилар. Мазкур мақол билан мажозан: «Порахўр, юлғич, олғир, еб тўймас одамни жамоа ўзидан четлатади, озоликдан маҳрум қилади», демоқчи бўладилар.

Ит юрган йўлда сўнғак қидиради.

Буни ҳамда «Ит ёнида сўнғак ётмас»; «Ит теккан суякда илик қолмас» деган мақолларни мажозий маънода нафс балосига йўлиққан, суллоҳ, очкўз, тамагир одамларга нисбатан қўллайдилар.

Ит эзинса, думини ликилла-
тас.

Ит эзинса лаганбардор, тилёғлама,
сизини келтирчи бироваг икки буки-
ни, мушук килувчи, ялиниб-ёлворучи,
сизини келтирчи одамлар устидан ис-
тифоз билан кулинганда айтилади.

Ит ўлса, бўри эламас.

Ит ўлса, бўри буни эламайди (парво
хам қилмайди), қайтага: «Ҳарна ёв-
нинг бири — кам» деб, ўз рақибла-
рининг биридан кутулганига суюнади.
Мазкур мақол билан мажозан: «Баъзи
итфёъл, урушқоқ, жанжалкаш,
дилдор, қора ниятли, эгри кўл,
ғибатчи, тухматчи, галамис, умуман
сизин одам ўлса, кишилар бунга
ишрача ҳам ачинмайдилар», дейил-
моқчи.

Ит қайга ёзилар — боғи-
грамга!

Итга ёмон жой ҳам бир, яхши обод,
кўркем, боғ, гулзор жойлар ҳам
бир — ёзилгиси келган жойга ёзи-
либ, булгатиб кетаверади. Баъзи
шундай одам бўладики, у ширин,
бамаъни суҳбат қуриб ўтирилган ер-
да ҳам «тўрс» этиб бирор бемаъни
гап айтиб ё ўхшовсиз қилиқ қилиб,
хамманинг таъбини тирриқ қилади.
Мазкур мақол шундай одамга нис-
батан қўлланади.

Ит қариса қополмас, от қа-
риса теполмас.

«Ёшлигида одамларни итдай қопиб,
отдай тепиб, урмаганини уриб, сўк-
маганини сўқиб, дилзорлик қилиб
юрган одам қариб-чуриб, ҳолда той-
ган пайтда бундай қилишга қурби
етмайди. Аммо, «Тарки одат — амри
маҳол» дегандай, вақт-вақти билан
шундай қилишга жазм этиб қола-
ди-ю, ўзларидан калтак еб, сукиш
эшитиб, ўзининг шармандаси чиқа-
ди», деган маънода айтилади. Вар.:
«Тўнғизнинг ўзи қариса ҳам, бурни
қаримас».

Ит қилганини ўтарчи қилло-
мас.

Ўтарчи — молларнинг; хайвонлар-
нинг касалини билувчи ва даволовчи
табиб. Ит бирор ери шикастланса,
ўша ерини тили билан ялаб-ялаб, ўз
сўлаги билан тузатади. Бундай сў-
лак ўтарчида бўлмайди. У ит қилган
давони қила олмайди ҳам. Мазкур
мақол мажозан: «Баъзи бадфёъл,
баджаҳл одамнинг фёълини ўзига
ўхшаган ўртоғигина билади ва уни
жаҳлидан тушириб, бир нарсадан
қайтара олади. Яхши одамларнинг
гап-сўзлари, панд-насихатлари бун-
дай одамга таъсир қилмайди», деган
маънода қўлланади.

Ит кутурса, эгасин қопар.

Баъзи ноқобил фарзанд ё шогирд
вояга етиб, пулга, мол-дунёга, илм-
хунарга ёхуд бирор мансабга эга
бўлгач, ўзини шу даражага етказган,
таълим-тарбия берган, бокқан, еди-
риб-кийдирган, касб-хунар ўргатган
одамини менсимай, ҳурмат қилмай
кўяди, ҳатто унинг «бетига чопади»,
ҳақорат қилади. Мазкур мақол ана
шундай одамларга нисбатан киноя
тарзида қўлланилади. Вар.: «Ит ку-
турса, эгасин қопар, Чумчуқ кутурса,
бургутга чопар»; «Тўрғай кутурса,
бургутга чанг солади», «Ит семирса,
эгасин қопар»; «Эшак семирса, эга-
син тепар»; «Ёмон от охур бузар,
Ёмон ит эгасин узар»; «Қорни тўй-
ган эчки эгасини сузади»; «Кимки
донодур — айбни ёпадур, Ит кутур-
са — эгасини қопадур»; «Ит тўйғиз-
ганини қопар».

Ит кўрқитса — хурийди,
кўрқса — тучкиради.

(тучкирмоқ — аксирмоқ). Вар.: «Ит
кўрқса, куйруғин қисар». Бу мақол-
лар билан мажозан: «Ўзини зўр
фахмлаб, кучи етадиган одамларга
озор бериб юрадиган ёхуд «Фалон-
чини ундоқ қилиб юбораман, писма-
дончини бундоқ қилиб юбораман»
деб, керилиб юрадиган одам ўзи-
дан зўрларга йўлиққан пайтда
лом-мим деёлмай, жимиб, дами

ичига тушиб, писиб, ранги бўзариб, ичидан зил кетиб қолади», дейилмоқчи.

Ит кўрқокни қопади.

Бу мақол билан: «Бирор безори одамга дуч келиб қолсанг, унинг ташки важоҳатидан, дўқ-пўписасидан кўрқма, унга бўш келма. У кўрқсанггина сени уради, сўқади, Бўш келмай, дадил-дадил гапирсанг, ўзингни бардам тутсанг, сендан чўчи, орқасига қайтади, шаштидан тушади», деган маънода насихат қиладилар. Ит учраса, олдинга юр, Мушук учраса, орқанга юр» деган мақол ҳам бор. Бунинг биринчи қисмида: «Ит кўрққан, ўзини кўрганда орқасига қараб қочадиган одамни талайди. Кўрқмасдан, дадил олға қараб юрадиган, ўзига тобора яқинлашиб келадиган одамдан кўрқиб, қочади. Безори одамларнинг феъли ҳам худди шундай бўлади. Бундайларга асло бўш келма!» деган фикр яширинган. Мақолнинг иккинчи қисми бир эътиқодий тушунча билан боғлиқки, бунга кўра; «Йўлдан мушук (айниқса, қора мушук) чиқиб қолиши — бир нохуш воқеанинг нишонаси» деб, хавотирланадилар. Мушукни бу ўринда махфий равишда, зимдан душманлик, айғоқчилик қилувчи шахсларга ташбиҳ этганлар ва бундай шахслардан эҳтиёт бўлиш зарурлигини, уларга дуч келиб қолган пайтда киши ўзини четга олиши лозимлигини уқтирганлар.

Ит ҳам ётар жойини куйруғи билан супуради.

Ўзининг ётар-турар жойини ифлос, супуруксиз-сидириксиз ҳолда саклайдиган бефаҳм, бефаросат, маданиятсиз одамларга танбеҳ берганларида ёхуд шундай одамлар устидан истехзо билан кулганларида шу мақолни айтадилар.

Ит хурар, — карвон ўтар.

Вар.: «Ит хурар — карвон юрар»; «Ит хурар — карвон кечар»; «Ит хурар — карвон кўчар»; «Ит хуриса ҳам —

Ой сёсканмас»; «Ойдинда ит хураверади, Осмонда Ой юраверади»; «Ит вовулагани билан, тоғ куламас». Асру машхурдур бу сўзда бали, «Ит урар — карвон кечар» масали. Борибон ахбобу мен гафлат асири бўлмоғум, Ўйладурким: «Ит уюб қолдию кўчти корвон» (Навоий). Кеча кулбамга келсанг муддъини эскарга, Тўлун Ой сайр этарда ит хурардин қайда парвойн (Нақший).

Мазкур мақоллар билан: «Аҳмоқ одамнинг сенга отган маза-бемаза гапига парво қилма, йўлингдан қолмай кетавер ё қилаётган ишингни давом эттиравер. У итга ўхшаб акиллаб қолаверади», дейилмоқчи.

Ит хуриса, булбул тўхтаиди.

«Сухбат даврасида оғзи шалок, аҳмоқ одам оғзига келгани қайтармай, ҳадёб валдирайверса, бематни гаплари билан ҳамманинг энсасини котираверса, ўз иззатини билган, кўнгли юмшоқ, нозиктаъб, ширинсухан, одобли, билимдон одам гапидан тўхтаб, индамай, сукут сақлаб ўтираверади», демокчи.

Итбалиқдан тарқаган қурбақа улғайганда ўзини унутади.

Сувда юрадиган майда-майда қора балиқчаларни «итбалиқ» деб атайдилар. Бу итбалиқ ўсиб-улғая бошлагач, думи тушиб кетиб, балиқликдан қурбақага айланиб кетади. Итбалиқнинг бундай ўзгариш ҳолати мажозий маънода одамга кўчган. Баъзи одам бирор амалга миниб, катталашса, ўзининг аввалги ҳолини унутиб, димоғи шишиб, такаббур бўлиб, ҳеч кимни менсимайдиган, ҳатто ёшлиқдан бирга ўсган огаиниларини, ёр-дўстларини «оёқ учи»да кўрсатадиган бўлиб кетади. Мазкур мақолни шундайларга нисбатан киноя тарзида айтадилар.

Итдан бўлган — қурбонликқа ярамас.

Вар.: «Итдан туккан қурбонликка ярамас, Эшакдан туккан — инсонликка ярамас». Қурбонлик — диний

...им, ҳар йили бир марта қурбон қилина бўлади. Бунда «худо йўлига» қурбон қўй, эчки, қорамол, туя сў- рақ туштини хомлигича ё пишириб, мушукка таркатадилар. Молнинг ҳам қурбонликка ярайдигани ва ярамай- дигани бўлади. Масалан: «Кўйнинг, қўннинг ва х.к. қулоғи чинок бўл- масин, оёғи оқсоқ ё касал бўлмасин, адимул-аъзо бенуксон бўлсин», де- ган шартлари бор. Баъзи қўй туғиб ўлади-да, боласи етим қолади. Ай- тдиларига қараганда, шундай етим қўзини янги туққан итга эмизикдош қилиб қўярканлар. «Мана шундай ит эмган қўзи қўй бўлгач, қурбон- ликка ярамайди. Ит эмган қўй агар туғса, унинг боласи ҳам (бундай қўзини «итдан таркаган» деб атай- дилар) қурбонликка ярамайди», де- ган тушунча ҳам бор. Баъзи қўй ё- мки ҳаддан ташқари қуюккан бўлса, итдан ҳам қочиб қолармиш. Бундай қўй-эчкининг боласини ҳам «итдан таркаган» деб атайдилар ва «қур- бонликка ярамайди», дейдилар. Шу- нингдек, «Отдан — от, Эшакдан- эшак» дегандек, кишилар: «Ёмон одам-онанинг боласи ҳам ёмон бўлади. Ёмонлик шундай бир балоки, у насл- дан-наслга ўтади. Ёмон одамнинг боласи эл огаси бўлишликка яра- майди», деб ҳисоблаганлар ва бундай одамлардан шубҳа қилганлар. Юко- ридagi мақолни мажозий маънода ёмон одамларнинг болаларига нисба- тан қўллаганлар.

Итдан ёруғлик чиқмас, бит- дан — чоруғлик.

Бир: «Ит ялогин қизганар»; «Итдан суяк кутма»; «Ит устидан қуш учса, суягини қизганар»; «Итнинг суягига тегсанг, ириллайди»; «Ит оғзидан суяк олиш осон эмас»; «Итдан суяк ортмас, Мушукдан — без»; «Итдан суяк ортмас, Оч кўздан — пўстак»; «Итдан суяк ортар-ортар, Юктоб- дан пўстак ҳам ортмас» (юктоб — қўй, суллох). Бу мақоллар бахил, қўн, эчки, очкўз, суллох, бировга бирон бир яхшиликни раво кўрмайдиган, бировга ўлақолса бир нима бермай- диган, ҳасис, қизганчиқ одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўл- ланади.

Ити бўлмаганнинг — ялоғи бўлмас.

Ялоқ — итга овқат солиб берилди- ган идиш. Рўзгордан чиқитга чиққан, дарз кетган, бир чеккаси учган бундай идишни ҳовлининг бир чеккасига, ўтовнинг ёнига қўйиб қўядилар-да, унга вақт-вақти билан қолган-қут- ган овқатларни, суяк-саёқни, юндини ва х.к. солиб қўядилар. Ит асрама- ган хонадоннинг ялоғи ҳам бўлмай- ди, албатта. Юқоридagi мақолни бахил одамга қарата: «Бу бировга бир нима бериш у ёқда турсин, хатто итга ҳам ялоқ қўймайди», деган маънода қўллайдилар. Бахил, қизганчиқ одамларга нисбатан айти- ладиган: «Мушукка сарқит берма- ган», «Итга юнди қўймаган» деган иборалар ҳам бор.

Итинг бўлса ҳам — чиройли бўлсин.

Гўзаллик — бебаҳо нарса. Ҳар бир нарсанинг ҳам гўзал, чиройли бўл- гани — яхши. Кишининг ўзи ё бола- лари чиройли бўлса, бундан кўнгли кўтарилиб, фахрлиниб юради, хунук бўлса — умр бўйи афсусланиб, ўк- синиб юради. Шунинг учун ҳам гў- залликни улуғлайди: «Итинг бўлса ҳам — чиройли бўлсин экан-да. Ху- нуклик курсин — дилинг чиройли бўлса ҳам, сиртинг хунук бўлса, кишилар сенга назар билан қарайдилар», дейилади.

Итини тепсанг — эгасига те- гади.

Бу мақол: «Бировга асло ёмонлик қилма, ёмонлик раво ҳам кўрма. Бировнинг ўзи тугул, ҳатто унга тегишли одамларга ва нарсаларга (масалан, боласига, хотинига, эрига, яқинларига) қаттиқ-қурум гапирма, ёмонлик қилма, озор берма, тову- гини «кишт», мушугини «пишт» де- ма», деган маънода қўлланади.

Итининг феъли эгасига маъ- лум.

Бу мақолни: «Итининг, мушугининг, отининг, сигирининг, қўй-эчкисининг

ва ҳ.к. феъли, қилиги, одати, ўзига хос хусусияти эгасига маълум, бошқалар билмайди, у билади», деган маънода ҳам, «Болаларининг феъли-атвори, қилиги, одати, характери ота-онасига маълум» деган маънода ҳам қўллайдилар.

Итлик овчи овулга сиғмас.

Овчи ов қила-қила узоқ-узоқларга кетиб қолиб, қош қорайгач, уйига қайтиб кета олмай, мажбуран бирор овулда тунаб қолмоқчи бўлса, унинг бир ўзига ҳар қандай хонадон ҳам жой топиб беради. Аммо, унинг ёнида итини кўрган одам «жой йўқ» деб кўя қолади. Шунингдек, баъзи одам ўзининг ҳадди сиғмаган ерга бирор ўртоғини ҳам бошлаб боради. Бу бегона одамни кутиш мезбонга малол келади, у иккаласига ҳам рўйхушлик билдирмайди, энсаси қолади. Мазкур мақол мажозан шундай пайтда айтилади. Вар.: «Итли кўноқ овулга сиғмас».

Итни ит талаб ўлдиради.

Вар.: «Итнинг бошини ит ейди». Бу мақоллар билан мажозан: «Золим, қонхўр хону бекларнинг бошига ўзларига ўхшаган хону беклар етади. Ёмон, безори, уришқоқ, тошбағир, хиёнатчи, жиноятчилар ахири бир кун ўзларига ўхшаган одамлардан шикаст ейдилар, ҳатто уларнинг қўлида ўлиб ҳам кетадилар», дейилмоқчи.

Итнц овга борганда сина, йигитни ёвга борганда сина.

«Итни яхши-ёмонлиги овга борганда билинади. Баъзи йигитлар ёв йўғида керилдилар-у, аммо уларнинг ҳақиқий ботирлиги, қўрқмаслиги ёхуд қўрқоқлиги ёв бостириб келганда, жангу-жадалда билинади», дейилмоқчи.

Итни ўлдирганнинг ўзи кўмади.

Ит ўлдирилса-ю, кўмилмай, шундай очиқ ташлаб қўйилса, унинг мурдаси

тез орада сасиб, ҳаммаёққа қўланса хид тарата бошлайди. Уни ўлдирган одамнинг ўзи кўммаса, бошқалар бу ишни қилмайдилар, жирканганларидан ҳатто ит мурдасининг яқинига ҳам йўламайдилар. Ўлдирилган итни ўлдирган одам кўмишга мажбур бўлади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Ким ёмонлик иш қилса (масалан, бирор нарсани бузиб қўйса, бировни хафа қилган бўлса, бирор нарсага шикаст етказган, зиён кетирган бўлса ва ҳ.к.), буни унинг ўзи тузатиши, келтирган зиёнини унинг ўзи тўлаши, хафа қилган одамидан ўзи кечирим сўраши, ўзи унинг кўнглини олиши керак бўлади. Унинг учун биров тузатмайди ҳам, тўламайди ҳам, тавба-тазарру қилмайди ҳам, узр сўрамайди ҳам», деган маънода қўллайдилар.

Итни «қопди» деб, уриб бўлмас.

Бу билан: «Қопиб олган ит билан ўчакишиб, уни уриб ўтирма. Урсанг, қайтага багтар қутуриб, сенга яна ҳам қаттикроқ шикаст етказиши мумкин. Ундан кўра ўзингни эҳтиёт қилиш чорасини кўр. Ит-да, итлигини қилади! Шунингдек, ёмон, безори одам сени урса-сўкса, унга тенг келаман деб ўтирма, қўлингни ишга солма, тилингни ҳам тий. Сукут сақласанг, шунинг ўзи аҳмоққа берган аччиқ жавобинг бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Итнинг боласи туриб озар.

Итнинг боласи кичиклигида чиройли, озода, беозор бўлгани учун, уни ҳар ким суйиб, эркалайди. У катта бўлгани сайин, бора-бора, туриб-туриб оза бошлайди, яъни феъл-атвори ўзгара боради. Итларга хос беорлик, суллоҳлик, очкўзлик, қопағонлик хислатларига эга бўлади-да, кишиларнинг кўзига ёмон кўринади, ҳар ерда қувғинга учрайди. Мазкур мақолни болалигида суюкли, ёқимтой бўлган, катта бўлгач, бадфеъл, хира, безори, беор, бетга чопар, очкўз, қизганчиқ ва ҳ.к. бўлиб кетган ўсмир ва йигитчаларга нисбатан қўллайдилар.

Итнинг дуоси қабул бўлганда — осмондан суяк ёғарди.

Бир мақол мажозан: «Ёмон, нияти бўлди одамнинг гапи, тилаги зое келсин. Унинг гапини ҳеч ким инобатга қилмайди», деган маънода қўлланади.

Итнинг ёмони тўшакдагидан умид қилади.

Оч кўз ит ўзига ташланган суякка, итнинг чиқиндиларига қаноат қилмайди-да, одамлар тўшакнинг устида ёб ўтирган гўштга кўз олайтиради, олиб қочишга интилади-да, қувонига учрайди ё калтак ейди. Шунингдек, очкўз, суллоҳ одам ҳам келиди сизмаган жойдан, кишилардан бир нима тама қилса, рад жавобини олади ё худ безбетлик қилиб, шундай жойдан манфаатланиб қолгудай бўлса, кишилар уни мазах-масҳара қилдилар, шармандасини чиқардилар, ҳатто уриб-сўқиб, ҳайдаб юбордилар. Мазкур мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланади.

Итнинг жини — девона, келиннинг жини — қайнона.

(жин — «душман», «рақиб» маъносига). Мақолда келиннинг жини (душмани, рақиб) — қайнона дейишига сабаб шундаки, айрим ёмон қайноналар ўз келинларига сира рўй-қушлик қилмайдилар. Келин қанча олиб-югуриб, «қўлини косов, сочини сўнурги» қилиб ишламасин, қанча олиб сақламасин, бари бир қайнона учун ким ёмон — келин ёмон, яхши бўлса ҳам — ёмон, ёмон бўлса ҳам — ёмон. Қайнона унинг ҳар бир ҳаракатини, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини тергайди, «ўтирса ўпок, турса сўпок» дейди, қилаётган ишларини назарига илмайди, камситади, ўз келинларини ардоқлагани ҳолда келинга бирон-бир яхшилик, бирон-бир илиқ сўз айтишни раво кўрмайди. Келинлар тилидан айтилган бирмунча мақолларда уларнинг ичини ўртайиб ости устига келади; «Қайнона кўлидан ёғлиқ чўзма егандан — Она

кўлидан «қулоқ чўзма» еган яхши» (болалар бирор айб иш қилиб қўйишса, бунинг жазоси сифатида уларнинг қулоғдан чўзадилар. Шунингдек, бир-бири билан аразлашган болаларни яраштирганда ҳам «қулоқ чўзма» одати бор); «Шафтолининг тагида шамоллаган қайнонам, Қуни-қўшнига чиқиб, ёмонлаган қайнонам»; «Чархинг ўлсин шақилдоқ, Қайнанадек қақилдоқ»; «Қайнана-жон қайнона, тилинг сўрсин илонла!»; «Қайғум йўғ, қайнонам қайғуси — қайғу»; «Қайғу йўғида қайғу бўлди, ўғай қайнонамнинг ўлгани» (маълумки, оилада бирор киши ўлса, унинг қаъдаларини ўтказиш оила аъзоларини анча ташвишга олиб қўяди. Шунда хизматнинг энг оғири яна шу келиннинг зиммасига келиб тушади. Мазкур мақол ўзи бусиз ҳам уй ишларидан қийналиб юрган, бунинг устига-устак ўз қайнонаси эмас, ўғай қанонасининг ўлими туфайли зиммасига тагин ҳам оғирроқ вазифалар юкланган келин тилидан нолиб айтилган).

Итнинг ириллашгани — омонлашгани.

Вар : «Ит боласин ириллаб суяди»; «Ит кет хидлашиб танишар». Бу мақоллар билан мажозан: «Тарбиясиз, ахлоқсиз, адабсиз одамлар бир-бирлари энг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилиб гаплашадилар. Уларнинг энг яхши гаплашганлари, омон-эсонлик сўрашганлари ҳам, бировни суйишлари ҳам беодоб сўзлар билан бўлади. Ёмон одам ёмон одам билан ёмон нарса устидангина танишади, иннок-иттифоқ бўлади», дейилмоқчи.

Итнинг бошини лаганга солсанг, юмалаб ерга тушар.

Мақолда душманинг (хусусан, ёмоннинг) калласи итнинг калласига ташбиҳ этилган. Бу билан мажозан: «Ёмон одамни иззат-хурмат қилиш керак эмас. Чунки у иззатни билмайди», дейилмоқчи.

Итнинг кейинги оёғи бўлма!

Бу билан: «Ҳар бир нарсада бошқа одамлардан орқада қолиб, судралиб,

шалвираб юрма, дадил-дадил ҳаракат кил!» деган маънода насихат қилинади.

Итнинг кўнгли — бир суяк.

Вар.: «Итни суяк билан урсанг, хурмайди»; «Итдан кўрксанг, суяк ташла»; «Ит акилласа, оғзига ур» (оғзига ур — яъни, суяк, гўшт ё бирор егулик нарса ташла); «Итни ўтовга кирмасин десанг, оғзига суяк тишла»; «Итнинг оғзига суяк тишла — керагадан киролмайди» (керага — ўтовнинг ёғоч панжараси. Агар ит оғзига илик суягини ё қовурга суягини тишлаб олган бўлса, ўтовнинг керагасидан киролмайди, чунки узун суяк керага ёғочга кўндаланг бўлиб қолиб, итнинг ичкари киришига тўсқинлик қилади. Бу — кейинги икки мақолнинг тўғри маъноси. Умуман, юқоридга келтирилган мақоллар билан мажозан: «Тамагир, суллох, юлғич одамдан йироқроқ юрай десанг, унга бир нима «тишлатиб», «Оғзини мойлаб» ё уни қарздор қилиб қўй. Шунда у сендан уялиб, ўзини олиб қочиб юради, вақтинча бўлса ҳам, ундан кутуласан. Ёмон, безори, дилозор одамнинг ҳам «оғзига урсанг» ё унга яхши гапирсанг, жўрттага уни мақтаган бўлсанг, у бунга «эриб» кетиб, сенга озор бермайди, бундай одамдан ҳам кутуласан», деган маънода насихат қиладилар).

Итнинг оти — бойтеват.

Вар.: «Ёмон итнинг оти — Бўрибосар; Одатда итларга «Бойтеват», «Бўрибосар», «Арслон», «Қоплон» ва ҳ.к. деб от қўядилар. Ёмон, хурматга нолайиқ одамни мақтасалар, уни яхши ном билан атасалар, хурмат-эҳтиром қилсалар, бунга гаши келган, энсаси қотган одам киноя тарзида юқоридаги мақолни айтади. Бундан ташқари, бирор киши тўй қилиб, уйига ҳаддан ташқари кўп одам чақирса, бу тўйга борган одам ўйи торлигидан «якка кифт» бўлиб ўтириб, озик-овқатларга ва ўйин-кулгиларга мириқмай қайтса, «Тўй қандай ўтди?» деб сўраганларга: «Э

қандай бўларди, итнинг ўгли — Бойтеватгача айтибди», деб киноя қилади.

Итнинг товони қичиса, карвонга эргашар.

Бу мақолда келтирилган «товони қичимок» ибораси халқнинг қадимий ирим-сирими, эътиқодий тушунчаси билан боғлиқки, бунга кўра, «Агар киши оёғининг таги — товони қичиса, узоқ йўл юради», «Агар кишининг ўнг қўли қичиса — қўлига пул, Мабағар тушади, чап қўли қичиса — қўлидаги пули, маблағи кетади», деб ҳисоблаганлар (Бу тушунча «Кафт қичиса — пул тушар, Пут қичиса — йўл тушар»; «Кафт қичиса, кафтингни ўп — пул тушади, Товон қичиса, ўрингдан кўп — йўл тушади», деган мақолларда ҳам ўз ифодасини топган). Юқоридга келтирилган «Итнинг товони қичиса, карвонга эргашар» мақолини иши бўлса-бўлмаса санғиб, тентираб, ҳамма ёқни кезиб юрувчи, ҳудабехудага ўзили ўзи азобга, машаққатга соладиган аҳмоқ одамларга нисбатан киноя тарзида қўлайдилар.

Итнинг уяти келса, почта ташласанг ҳам емайди.

Почта — кў-эчки, қорамол, отнинг пастки қисми. Ёмон ишларни қилиб юриб, ахири бу қилмишидан ўзининг ори келиб, уялиб, кишиларга тик қарай олмай юрган, ёмонлиқдан қайтиб, ўзини тийган одамга ҳазиллашиб ё жўрттага синамоқ учун бирор ножўя иш қилишни тавсия этсалар, у унамайди, қизариб, «шолғоми чиқиб кетади», Юқоридаги мақол шундай ҳолга тушган одамга нисбатан айтилади.

Итнинг юнгини силасанг — ётиғига сила.

Вар.: «Итнинг туки қаёққа ётса, шу ёққа сила». Одатда итнинг жаҳли чикса, бўйин юнглари тикка бўлиб, хурпайиб кетади. Шунда юнгини тесқарисига силанса, гаши келиб

...кичишиб), баттар жахли
...етади. Ётигига силанса, ав-
...кайтиб, силлик ёта ко-
...нинг ҳам газабидан тушади.
...нинг мажозий маъноси шун-
...«Имон, урушқок одамнинг га-
...тегадиган, жахлини чиқаради-
...тан гапирма ё ҳазил қилма. Унга
...ни гапир, гапи ё ҳатти-ҳаракати
...ри бўлса ҳам, «сеники маъқум»
...қўяқол. Бунинг аксини қиладиган
...санг, ўзинг балога қоласан». Шун-
...маънан яқин бўлган «Итни ур-
...ни, алдаб ур» мақоли ҳам борки,
... билан: «Аҳмоқ, безори одамни
...ридан-тўғри койиб уришма. Унга
...бир бермоқчи бўлсанг, силлик йўл
...иб, тагдор гап билан ур. Уни
...дан четлатмоқчи бўлсанг, ал-
...б, чалғитиб туриб узоклаштир, то-
...буни унинг ўзи ҳам сезмай қол-
...», дейилмоқчи.

Итолғи — қарчигайнинг ше- риги.

Итолғи — йиртқич қушлар турку-
...нинг *лочинсимонлар* оиласига ки-
...ди. У кемирувчилар кам бўлган
...ларда асосан қушлар билан ов-
...ланади. Итолғи шундай олғир
...шки, у осмонда учиб кетаётган
...ини ҳам, ерда югуриб кетаётган
...ирувчи хайвонларни ҳам ўнғай-
...на тута олади. Овчилар итолғини
...лга ўргатиб, ҳар хил қушлар, қуён
... хатто кийик ов қиладилар. Ўт-
...ишда бу мақолни мажозан: «Бой-
...лар, амалдорлар ва шарият пешво-
...ри, домла-имомлар халқни та-
...ишда, алдаб ейишда, юлғичлик ва
...ирликда бир-бирларига шерик бў-
...дилар, бир-бирларидан қолишмай-
...лар», деган маънода қўллаганлар.

Ихлос қилибсан — шифо то- нибсан.

Вар.: «Ихлос — халос»; «Ихлос қил-
...ни, чўпдан топарсан» (чўп — ўт,
...к); «Ихлос қилсанг, чўпдан ҳам
...во топасан», дейилмоқчи. Ихлос
...вий ишонч, бир нарсага бутун
...қадри билан ишонишдир. Кўп аср-
...қ тажрибага таянган халқ меди-
...индаси беморларнинг шифокорларга

ва дори-дармонларга каттиқ ишони-
...ши, ихлос қўйишини катта аҳамиятга
...га деб билган. Халқимиз ўртасида
...бир ривоят ҳам юради, унинг маз-
...мунига кўра, буюк ҳаким Абу Али
...ибн Сино бир беморда ўзига ва
...дори-дармонга ихлос уйғотиб, «шунни
...ичсанг, соғайиб кетасан» деб, бир
...иёла сув берган, бемор шундан
...умидланиб, «дори» (сув) ни ихлос
...билан ичиб, тузалиб кетган экан.

Ичкуёв — куч куёв.

Вар.: «Ичкуёв — кучук куёв»: «Куч-
...чук куёв бўлгунча, Итнинг кучуги
...бўл»; «Ичкуёвлиқ — ич оғриги». Маъ-
...лумки, ўтмишда қиз катта қалин
...эвазига берилар, камбағал йигит-
...ларнинг аксарияти бундай қалинни
...топа олмагани сабабли ҳадеганда
...уйланолмай, бўйдоқ бўлиб юрарди.
...Кўпгина йигитлар эса қалин бера
...олмаганлари эвазига бўлажак қай-
...ноталарига ёлланиб ишлаб, уинкида
...хизматнинг бутун оғирини бажариб,
...шунинг орқасида қизига уйланиб,
...ичкуёв бўлиб қолардилар. Ўғил кўр-
...май, ёлғиз қизигина бўлган киши-
...лар: «Қариб, ҳолдан тойиб хасталаниб
...қолганимда боқадим, ўлсам — кўма-
...ди», деган ниятда бундай йигитлар-
...ни ўз хонадонларига ичкуёв қилиб
...оладилар. Ичкуёв бўлган йигит қай-
...нота-қайнона олдида ҳамма вақт
...одоб саклар, оғзидан чиқадиغان ҳар
...бир сўзни неча-неча андишага бо-
...риб айтар, номуснинг қучлилиги-
...дан — ўлган-тирилганига қарамай
...ишлар, чарчаганини ё тоби қочаёт-
...ганини сездирмасликка ҳаракат қи-
...лар, хуллас, қисиниб-қимтаниб, эр-
...кинликдан маҳрум бўлиб яшарди.
...Шунинг учун ҳам ич куёни «куч куёв»
... (бор кучини ишлатишга мажбур бў-
...ладиган куёв), «кучук куёв» (ку-
...чукдек хор-зор бўладиган куёв) де-
...ганлар.

Ичак — қорин гўшт бўлмас, асли душман дўст бўлмас.

Дўст ким-у, душман ким — буни
...фарқлай билмиш, душманнинг ҳийла-
...найрангига алданиб қолмаслик, ун-
...дан ҳаммиша хушёр, сергак ва эҳтиёт

бўлиб туриш зарурлигини уқтирувчи мазкур мақолнинг бир қанча вариантлари бор: «Бақа эти гўшт бўлмас, Асли душман дўст бўлмас»; «Эски пахта бўз бўлмас, Эски душман дўст (т) бўлмас» эски пахта увадаланиб, толалари узилиб, йигиришга, ип қилиб, бўз тўқишга ярамайди. Шунингдек, «эскидан душман бўлиб келган — асло дўст бўлиб кета олмайди. Дўст бўлиб келгани тақдирда ҳам, ичида душманлик нияти яширинган бўлади. Шунинг учун ундан ниҳоятда эҳтиёт бўлмоқ керак», дейилмоқчи); «Азалги душман эл бўлмас, Этакни кессанг, енг бўлмас»; «Таги душман дўст бўлмас»; «Таги душман дўст бўлмас, Қайнаса, қони қўшилмас»; «Азалги дўст ёв бўлмас — айтишган унинг сири бор, Азалги душман дўст бўлмас — кўнглида унинг кири бор»; «Азалги дўст ёв бўлмас — сарнавишга хати бор, Азалги ёв дўст бўлмас — кўнглида унинг дати бор» (сарнивишт — тақдир, қисмат, олдиндан белгиланган, пешонага ёзилган; дат — доғ, қора ният); «Томчи сел бўлмас, Душман эл бўлмас»; «Душман дўст орасидан чиқади» («Шундай экан, ҳар кимни ҳам дўст санаб; унга сирингни бериб юрма. Олдин уни обдан сина, кейин сирдош бўл. Акс ҳолда сенга қалбақи дўст туғиниб юрган душман сирингни, заиф томонингни билиб олгач, кунингни кўрсатади», дейилмоқчи); «Орқангдаги душман — олдинда дўст»; «Олманинг қизиллигига ишонма, Душманинг — дўстлига»; «Хавонинг пастлигига ишонма, Душманинг дўстлигига ишонма»; «Душман келиб, дўст ишини қилмасин» («Душман дўст ниқобида келиб, ичинга кириб, ишончингни қозониб олгач, ўзининг душманлик ниятини амалга ошириб кетмасин. Огоҳ бўл!» дейилмоқчи).

Ичгани оши йўқ — итининг оти «бойтеват».

(бойтеват — уй хизматкори, чўри қиз). «Ўзининг ейдиган-ичадиган ҳеч нарсаи йўғ-у, тагин ит сақлаб, уни гўё хизматкори деб билмас, ўзини бой қилиб кўрсатмоқчи бўлади-я!»

деган маънода куруқ мақтанчоқларга қарата истехзо билан айтилади. Вар: «Уйда овқати йўқ — итининг оти «Маржон».

Ичдан ўтади — иштон биледи.

Вар: «Ичимдан ўтгани сиртим на билсин?». Бу мақоллар билан: «Ҳар кимнинг ғам-ғуссаси, дард-алами ўз ичида бўлиб, бунинг унинг ўзигина яхши биледи, бунинг ташвишини, қийинчилигини, азоб-уқубатини ўзигина тортади. Бировнинг ғамини биров ичига ютиб, уни бу ғамдан халос қила олмайди», дейилмоқчи. Бу ўринда «Тани бошқа — дард билмас» мақолини эслашнинг ўзи ҳам қифоя қилади.

Ичи торнинг — иши тор.

Вар: «Ичи торга — дунё ҳам торлик қилади»; «Тор кўзга — жаннат ҳам торлик қилади»; «Кўзи торга — гўр ҳам торлик қилади»; «Ичи тор — итига ҳам эт бермайди»; «Ичи тор хотин бола туғмас. Бу мақоллар билан: «Ичи тор, яъни ичи қора, бировга яхшилик қилиш у ёқда турсин, яхшиликни раво ҳам кўрмайдиган, бировга ўлақолса бир нима беролмайди, зикна, қизганчиқ одамнинг кўзига кенг дунё ҳам торлик қилади. Шу ичи қоралиги, зикналиги эвазига ўзи ҳам роҳат топмайди, бахти очилмайди (масалан, бола кўрмайди, кишиларнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлмайди, қўлига маблағ тушмайди ва ҳ. к.), ҳаётда қийналиб, хор-зорликда ўлиб қетади», дейилмоқчи.

Ичиб турган ошимга, чивин етди бошимга.

Одатда кишининг ичиб турган ошига чивин (пашша) тушиб, учиб кетолмай, ўлиб қолса, у одамнинг таъби айнаб, иштаҳаси бўғилиб, овқатидан жирканиб, нари суриб қўя қолади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Киши бир нарсадан манфаатланиб турганда ёхуд бир жойда яхши ишлаб, тинчгина кунини ўтказиб тур-

...инттифоко, сира кутилмаганда орада арзимаган бир нарса киради ё бир нохуш воқеа содир бўлади-да, бунинг оқибатида у одам манфаатла-ниб турган нарсасидан, тирикчили-гини таъминлаб турган ишидан маҳ-рум бўлиб қолади. Макур мақол шундай ҳолга тушган кишининг тизидан афсусланиб айтилади ёхуд шундай кишига нисбатан қўллани-лади.

Ичинг аяган — қўлонтёқ юрар

Ичкик — махси; қўлонтёқ юрмоқ — махси киймай, ковушнинг ўзини ки-йиб юрмоқ). Зиқна, хасис одамлар бировга бир нима бериш у ёқда тур-син, бор нарсаларини бола-чақалари-дан ва ўзларидан ҳам қизғанадилар, «Соб бўлиб қолади» деб, бор озик-овкатларини ҳам емай-ичмай, «тиш-ларининг кирини сўрадилар», «эс-кириб қолади» деб, бор кийим-ке-чакларини ҳам киймай, авайлаб, ўз сикатларига ўзлари завол бўладилар. Юқоридаги мақолни шундай одам-ларга қарата истезо билан айтадилар.

Ичинг кетди — кучинг кетди.

Бунда «ич кетиш» касаллиги киши-нинг кучини олиб, ҳолдин тойдири-ши нифода этилган. Мазкур мақолни: «Корнинг очса, кучинг қочади», деган маънода ҳам қўллайдилар.

Иш бир бузилмай, тuzалмас.

«Бирор ишни қилсанг-у, у кўнгил-дангидек чиқмаса, «аттанг, бузилиб кетсин, энди тузатиб бўлмайди», деб умидсизланиб, бутунлай ташлаб қўй-май. Яна уриниб кўр, яна бўлма-са, яна уриниб кўр... Ҳар қандай иш ҳам бирданига батамом битиб қўя олмайди, унинг дастлаб бир-икки йил ишчи, кўнгилдагидай чиқмасли-ги ҳам бор» деб, мазкур мақол би-лан ишда чидамай, саботли бўлиш суръатини уктирилади.

Иш бор ерда — хато бор.

Бу мақол билан ишда бирор хато битиб қўйиб, афсусланидиган, кую-

ниб, ич-этини ейдиган хижолат торта-диган одамга: «Кўйинг, кўп хафа бўлаверманг, иш бўлгандан кейин бирор арзимаган хатоси, камчилиги ҳам бўлади-да, тузалиб қолар ё ту-затарсиз. Шунга ҳам шунча куюна-сизми?! Иш қилмаган одам хато қилмайди», деб тасалли берадилар ёки бирор хатога йўл қўйган одам ҳадеб койилаверса, унинг ёнини ол-ганларида қўллайдилар.

Иш бошланганда мақтанма, иш битганда мақтан.

Бу билан: «Бирор ишни ҳали бошла-май туриб ёхуд бирор ишга энди қўл уриб, «Ана ундок қилиб юбораман, мана бундок қилиб юбораман», «Фалон муддатда битказаман» ва х. к. деб мақтанма, катта гапирма. Олдин ишни битказ, натижасини кўр, одамлар қойил қолсин, ана ун-дан кейин мақтансанг арзийди. Асли-ни олганда, шунда ҳам мақтанмас-лигинг, ўзингни камтар тутишинг лозим», деган маънода насихат қи-ладилар.

Иш бўларига келганда, қулоқ боғи узилди.

Айтувларига қараганда, бир деҳқон қўш билан ер хайдаб, энди тугатай деб турганда, омоннинг қулоқ боғи узилиб кетиб, иши тўхтаб қолганда, афсусланиб шундай деган экан. Халқ ўртасида мақолга айлланиб кетган бу сўзни фақат ер хайдашда эмас, умуман, бирор иш битай-битай деб қолганда бирор монелик иш воқеа бў-либ, бу нарса ишнинг «бели»га те-пиб, тўхтаб қўйса, шундай пайт-да айтадилар.

Иш катта — ҳамён латта

(ҳамён латта — ҳамён бўм-бўш, ун-да пул йўқ). Бир одам бир одамга ўзининг келажакдаги мақсадларини, тузиб қўйган режаларини, қилаётган орзу-истакларини айтиб пироварди-да: «Шунақа, оғайни, мўлжал кат-та, Аммо, буни амалга ошириш учун пул йўқ», деган маънода шу мақолни ишлатади.

Иш устасидан кўрқар.

Бу мақол билан хунар эгаллашга, ўз ишининг мохир устаси бўлиб етишишга даъват этилади. Вар.: «Иш — билганники, Қилич — тутганники»; «Темирчининг қўлида темир эриб, сув бўлар» (Темирни эритиб, сувдай суяқ қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Темирчининг хунари бўлгани учун ҳам мушкул иш ундан «кўрқади». Умуман, «Хунарни пухта эгалласанг, уста бўлсанг, ҳар қандай оғир ишни ҳам осонликча бажара оласан», дейилмоқчи); «Иш, ишнинг кетига туш!»; «Ҳар ишнинг кетига тушган — қўлига олмай қолмас»; «Ишнинг ўзи — ишга ўргатади» (Бирор ишга киришсанг, тобора кизиқиб бораверасан, у ишнинг сир-асори сенга борган сари ойдинлашиб бораверади», дейилмоқчи); «Ишлаганинг — уйингга, Ўрганганинг — ўзингга». Бу мақолни кўпинча оналар кизларига: «Уй юмушларини (супуриш-сидириш, кир ювиш, турли хил овқатлар пишириш, нон ёпиш, хамир ёйиш, бичиш-тикиш ва х. к.) келаверсанг, қилишдан эринмасанг — бу уйга фойда, шу ишларни қилиш давомида кўзингнинг пишгани, тажрибангнинг ортгани, кўникканинг, ўрганганинг — ўзингга, яъни келажакда қурадиган турмушингга фойда», деган маънода насихат қилганларида айтадилар); «Иш ақллини топар, Ақлли — ишни топар».

Иш юришса, шиша сандон синдирар, иш юришмаса, буламиқ дандон синдирар.

Ҳалқнинг дунёқарашида қадимги даврлардан буюн тақдир ҳамда омад ва омадсизлик, бахт ва бахтсизлик, бахти қаролик, толиҳ ва толиҳсизлик ҳақида тушунчалар сақланиб келганки, улар юқоридаги мақолда ва бошқа бир қанча мақолларда ўз «изини» қолдирган: «Толе ёр бўлса, шиша сандон синдирар, Толе ёв бўлса, атала дандон синдирар»; «Келишмаган буламиқ дандон синдирар» (сандон — темирчиларнинг боскон урадиган темир «тўнка» си; дандон — тиш; буламиқ — атала, холвайтар);

«Иши илгари босганинг — ити ўтлар» («Иши илгари босган, яъни омадли, толиҳли одамнинг ити таёйр, текиндан-текин ўсиб ётган ўтнинг ҳам еяверади, эгаси учун уни боқиб тўғрисида қайғуришга ҳожат ҳам қолмайди», дейилмоқчи); «Иши ўнгмаганинг ити ўғри кетган хурийди»; «Дови юрганнинг ови юради»; «Эрга давлат битар бўлса — қарга солса, гоз олар, Эрдан давлат кетар бўлса — лочинин боз олар» (давлат битмоқ — «омад келмоқ») «Омади келган одам (овчи) ов қуши ҳисобланмаган қаргани қўлидан учириб юборса ҳам, у бориб гоз олиб келади. Омади йўқ одамнинг эса учирган энг чапдаст ов қушини — лочинини ундан кичик ва кучсиз бўлган қуш — боз олади, нобуд қилади. Умуман, омадли одам имкони йўқ, бениҳоя мушкул ишни ҳам қила олади, омадсиз одам эса осон, жўн ишни ҳам қила олмайди, қайтага қўлидаги бор нарсадан ажралиб қолади», дейилмоқчи. «Давлат келса — кулфат қочар, Кулфат келса — давлат қочар»; «Қайғули бошга қор ёғар» («Ўзи шундоқ ҳам қайғуриб турган одамнинг бошига баттар кулфат ёғади», дейилмоқчи); «Далада бузоқ ўлса, уйдаги сугта ит тегади» («Бахтсизлик устига бахтсизлик келади», дейилмоқчи); «Ёримеганинг кизи ёлчимаганга тушади»; «Толиҳли билан талашма, Бахтли билан бас бойлашма» («Чунки, барибир улардан енгиласан, ютқазасан», дейилмоқчи); «Ўнгмаганинг ўнгидан ўтма». «Иши ўнгмаган (толиҳсиз) одамга яқин юрма, чунки унинг касофати сенга ҳам тегади, толиҳсизлиги юқади», дейилмоқчи; «Ўрозли билан ўтдош бўл». «Ўрозли (толиҳли, бахтли, омадли) одамга ёндошсанг, яқин муомалада бўлсанг, унинг омади, толиҳи бахти сенга ҳам юқади», дейилмоқчи. Бундай эътиқодий тушунчаларнинг нотўғри, асоссиз эканлигини ҳаётий тажриба ҳам, илм-фан ҳам аллақачонлар исбот этган.

Иш қурулинг соз бўлса, машаққатинг оз бўлар.

Бу билан кишининг у ёки бу ишини битирадиган, оғирини енгил, мушқу-

«...» қиладиган иш қуролларни қўлига шай қилиб қўйиши, иши бит-тир, бир чеккага улоқтириб, занг бериб қўймаслиги, бузилса дар-ҳол қулатиши, ўтмас бўлиб қолса, чирканиб, ўткир қилиб қўйиши ва ҳ. к. «...»нинг уқтирадилар.

Иш қўлингдан кетмасин, ёв қўлингдан тушмасин.

Бу кишига яхши тилаклар билди-рилганда айтиладиган олқиш мақол-ларнинг биридир.

Ишга қўним — хирмонга ушим.

Ҳар бир ишни кунт қилиб, сабр-чи-дам, сабот-матонат, гайрат-шижоат билан, эринмай, ялқовликка берил-май қилсанг, маҳнатингнинг ро-ҳини, яхши, унумли самарасини кўрасан», дейилмоқчи. Вар.: «Иш би-лан кишининг мушқули битар»; «Иш-фанг яхши ният билангина бит-мади»; «Тилак бошқа иш бошқа»; «Иш ҳаёл билан эмас, ҳаракат би-лан битади»; «Иш бошланганда — варақ, битмай қолса — эмгак» (эм-гак — меҳнат, машаққат): «Ишни бундсанг — ишдан совийсан»; «Иш-ланмаган ишга шайтон қулар».

Ишим битди — эшагим лой- дан ўтди.

Мубомбир, айёр ва анойи одамларга иш битан киноя тарзида қўлланила-диган бу мақолнинг юзага келиши қувватли латифа билан боғлиқ, деб таъмин қиламиз: «Бир куни Афандининг эшаги оғир юки билан кела-ётган вақтда лойга ботиб қолибди. Ўшани лойдан чиқаришга Афандининг қуввати келмабди. Қараса, қувватнинг нариги бетида бир одам ўтирган экан. У ёрдам беришни ўқламабди. Афанди уни ёрдамга ча-қирмоқ учун бир ҳйла йўлини ўй-лаётганда, бор овози билан: «Мен Баҳовуддинга етти танга назр ата-сан дим. Кимда-ким менинг эша-гини лойдан ўтказиб қўйса, шу етти танга назрни ўша одамга бе-

раман!» дебди. Ҳалиги одам буни эшитиб, югуриб келибди-да, эшакни лойдан чиқазиб, йўлга солиб юб-рибди. Афанди эшагини ҳайдаб, чурк этмай кетаверибди. Ёрдам бер-ган киши Афандининг орқасидан қараб: «Ҳой Афандим, Баҳовуддин-га аталган етти танга назр қани!» деб сўрабди. Афанди камчисини бо-шидан айлантириб: «Қоч, Баҳовуд-дин бўлсанг ҳам, кўзингга камчи тегиб кетади!» деб, йўлга кетавериб-ди...» Вар.: «Бўларлари бўлди — тўрвалари тўлди»; «Сувдан ўтгунча: «Қизимни бераман», Сувдан ўтгач: «Сени қайдан биламан?»; «Ёлғончи-нинг ваъдаси — иши битгунча».

Ишлаган — тишлайди, иш- ламаган — кишнайд.

«Ишлаган одам ўз тирикчилигини таъминлайди. Ишламаган одам эса оч қолган отдай кишнайд, яъни дод-фарёд қилади, қийналади», де-йилмоқчи. Умуман, ота-боболардан қўлаб мақолларда меҳнат — инсон-нинг моддий ва маънавий бойлиги, тирикчилигининг асоси, пайдевори эканлиги таъкидланиб, ишлаганлар тўқ ва фаровон яшашлари, ишлама-ганлар, дангасалиқ қилиб, меҳнат-дан оч-яланғочлик ва мухтожликка дучор бўлишлари турли мисолларда кўрсатилади ҳамда ҳар қанча қи-йин бўлса ҳамки, меҳнат қилиш, меҳнатга бўйин қўйиш зарурлиги қайта-қайта уқтирилади. Вар.: «Иш-лаган — тишлайди, Ишламаган — бошини қашлайди»; «Ишлаган — ош тишлар, Ишламаган — тош тиш-лар»; «Ишлаганнинг оғзи ошга тегар, Ишламаганнинг боши тошга тегар»; «Ишлик — иш кавлар, Ишсиз — тиш кавлар»; «Тиришқоқнинг лаби ёғлиқ, Эринчоқнинг ирни доғлиқ» (ирн — лаб). «Тиришқоқ, меҳнатсевар одам яхши-яхши ейди, мой чайнайди, лаби ёғлиқ бўлиб юради. Эринчоқ данга-са эса ишламай-кучламай, маблаг топмай, бировдан тиланиб, тамагир бўлиб, кези келса одамларнинг наф-ратига учраб, ёмон отликка чиқади. Донмо бир нима сўрашга ўрганиб қолган оғзидан бирор сўз чиқадиган бўлса, «Оббо, яна тиланаяпти-я!»

деб ўйлаб, унинг сўзини эшитилари ҳам келмай, энсалари қогади», дейилмоқчи. «Ирни доғлик» деганининг маъноси — шу. «Ишлаган — сўқим ер, Ишламаган — тўқим ер» (сўқим — гўшт учун семиртириб боқилган қорамол. Мақолда: «Ишламаган одам муҳтожлик балосига йўлиқиб, нима дуч келса, шуни ейишга мажбур бўлади», деган фикр «тўқим — отнинг, эшакнинг тўқимини ер» деб, муболаға қилинган); «Иш ошга тортар, Ялқовлик бошга тортар»; «Ишчан — ошини ер, Дангаса — бошини ер»; «Бор, бор, ишга бор, Ишламаган — нонга зор»; «Иш қилганга — қоп-қоп, Қилмаганга — бўш қоп»; «Иш тек туrolмас, Ишламаган кун кўролмас»; «Итдан оч йўқ, Итдан тинч йўқ» (ялқов, дангасаларни мазах қилиб кулганда шундай дейдилар); «Ишламаган — тишламас»; «Иш бор ерда — ош бор»; «Ишдан қочдинг — ошдан қочдинг»; «Ишдан қочдим, дема — ошдан қочдинг»; «Иши йўқнинг — оши йўқ»; «Иши йўқнинг — тиши йўқ»; «Иши йўқнинг — ризқи йўқ»; «Кўли ўйнаганининг — оғзи ўйнар, Кўли ўйнамаганининг — кўзи ўйнар»; «Кўли ўйнаган — яъни, кўлини ҳаракатга келтириб, меҳнат қилган одам маблағ топиб, емиш ёйди. Меҳнат қилмаган одам эса ҳеч нарсага эга бўлмай, оч қолиб, бошқалар еяётган овқатга ҳаваси келиб, кўзини ўйнатади», дейилмоқчи); «Ишламасанг иш кунини, Не ошарсан қиш кунини?»; «Ишлагин ишни — қишда қиярсан қишни, Ишламасанг ишни титраб чиқарарсан қишни» (қиш — сувсар мўйнасидан тикилган пўстин, энгил чиройли, иссиқ ва қимматбаҳо бўлади. «Яхши ишлаб, яхши даромад қилсанг, қишга ана шундай иссиқ кийим-кечаклар ҳозирлайсан, бутун қиш бўйиб титраб — қақшаб чиқмайсан», дейилмоқчи); «Ишни яхши ишласанг, яхши-яхши еярсан, Чала-чулла ишласанг, қишда юпун қиярсан»; «Ёзда қулдек ишла, Қишда бекдек е»; «Яхши ишласанг, тўнинг битар, Ёмон ишласанг, кунинг битар»; «Яхши ишласанг, ошингни ерсан, Ёмон ишласанг, бошингни ерсан»; «Эксанг экин — Ерсан текин»; «Экин эккан — Текин ер»; «Экилганда эк-

маган — Урилганда йиғлар»; «Ҳол ишламаган — кузакда кулмас»; «Ҳалол иш — лазатли емиш»; «Ҳалал меҳнат ҳаром томокдан кутқзади»; «Роҳатга ўрганган — ўнғамас, Меҳнатга ўрганган — оч қомас»; «Терган — термулмас» («Қиналиб машоқ терган ва дон-ду жамғариб олган одам оч қолмайду егулик нарса сўраб бировга термумайди», дейилмоқчи); «Қарманган қараб қолмас» (қарманмоқ — ҳаркат қилмоқ); «Давлат қочар, меҳнат қилмоқ»; «Давлат — пул, мол, бойлик»; «Буларга фақат меҳнат қилсанг эришасан», дейилмоқчи; «Дарё чинар, чаққон топар»; «Дўкон тўқсанг — бўз бўлар, Чарх йиғирсанг — тўн бўлар»; «Ишласанг — тилларсанг, Изласанг — топарсан»; «Кўп ишлаган — кўп ошар»; «Катта ишла, катта тишла»; «Кўлинг ишласа — оғзи та тишла»; «Оёғи тинмаган кўйини оғзи тинмайди»; «Оёғи тинмаган кўй — эт боғлар»; «Оёғинг толмагунча — томоғинг тўйма»; «Ишла болам, ишла, Тишла болам, тишла»; «Тишинг борида тишлаб қол, Кучинг борида ишлаб қол!» «Ишла — териг томгунча, Тишла — қорнинг тўлгунча»; «Меҳнат қилсанг эринмай, Қорнинг тўяр тиланмай»; «Ишлашда тўлгансанг — Тишлашда хўрлансанг»; «Ишлаб ҳориган — Тишлаб ҳоримас»; «Меҳнатинг қаттиқ бўлса Тотганинг тотлиқ бўлар»; «Меҳнат қанча қийин бўлса, кети шунча ширин бўлади»; «Меҳнат қилсанг — яшарсан, Катта-катта ошарсан» в. х. к.

Ишламаган ишим йўқ, раҳмат деган кишим йўқ.

Илгари вақтда бойларнинг хонадоидаги жамики оғир ишлар (е, чопиш, экин экиб ўстириш, ҳосилни йиғиштириб олиш, тегирмонга галда олиб бориб, ёриш, ун тортиб келиш боғни парвариш қилиш, мол боқиш) ўтин ёриш, обқашлаб сув ташиш қор кураш, кир ювиш, овқат пишириш, қозон-товоқ ювиш, ҳовли супуриш, молхонани тозалаш ва б. ш. хизматкор эркаклар ва чўри хотин-қизлар зиммасида эди. Бу шўрин

қилар йил — ўн икки ой бир йилнинг билмай ишласалар ҳам, қилар уларга бирор нарса мурув-қиларни у ёқда турсин, куруқ қиларни ҳам айтмас, аксинча ба-қилар қақриб, ҳақорат қилар, кам-қилар қақрилар эди. Бундай мушкул қилар тушган, дунёга келганидан қилармон бўлган, ўз аянчли ҳоли-қилар, бир қисматидан афсусланган қиларчилар ва чўрилар юқоридаги қиларни айтиб қолдирганлар.

Ишнинг омади — ўз вақти.

Ишнинг инсон учун беҳисоб бойлик. Ишнинг учун ҳам «Олтин топиллади, қилтин топилмайди», дейдилар. Бир-қилар мақолларда вақтнинг қадрига қиларни ишлаш вақти келганда қафлат-қилар эмаслик, ҳар бир ишни ўз вақ-қиларда бажариш, ишни асло кейинга қилармаслик зарурлиги уқтирилади, бу-қиларни акси ёмон оқибатларга олиб қиларни турли мисоллар билан кўр-қиларилари: «Ҳар бир ишнинг вақти қилар. Вақтни билганнинг — бахти ёр»; «Бир қиларомушнинг фасли бор, Ҳар қилар ишнинг асли бор»; «Ҳар нарса қилар ўз вақтида қизик»; «Ҳар нарса қилар ўз вақтида яхши»; «Ҳар нарса қилар вақтида ярашади»; «Вақтида пиш-қилардан ошни бошингга ур!»; «Кечга қилардан — очга тортар»; «Вақтида қилар билмаган сўз тун ошса, моғор бо-қиларди»; «Ўлимдан бошқасининг эрта қиларни яхши»; «Эрта бўлмаган — қилар бўлмас, Кеч бўлмаган — ҳеч қилар бўлмас»; «Ёзда битмаган том — қилар-қилармас» (том — уй) «Пайсалга қилардан ишнинг битар пайти йўқ»; «Қилардан қолган иш — келтирар қиларни»; «Иши кечнинг — кунни кеч»; «Бир кун туби — офат, Таъжил ту-қиларди «Далокат» (таъхир — кечикиш, қилар қиларни, таъжил — ошиқиш, қилар қиларни); «Кечнинг хазинасидан — қиларнинг насибаси яхши»; «Эртадан қилардан қиларсанг, бугундан ҳаракат қил»; «Қилардан умидинг бўлса, пайшан-қилардан ҳаракат қил»; «Замона келмай қилардан, Ғамингни е бурундан»; «Қилар келмай, банд ташла»; «Уйку қилардан бурун ўрин сол»; «Вақт қилардан ишнингги ўлча»; «Ишни бир қиларни ҳам кейинга сурмас»; «Темирни қиларнида бос»; «Совуқ темир чўзил-

мас»; «Тандирнинг қизигида ёп»; «Ёз ўтади, қиш ўтади, Ошиқмасанг не битади?»; «Ошиқмаган — орта қолар»; «Куннинг ғами — саҳардан, Йилнинг ғами — баҳордан»; «Бўлса баҳор, Тургил саҳар»; «Баҳор кел-қиларди — наҳор келди»; «Муз кетмагун-қиларча — турмоқ йўқ, Муз кетган сўнг — ўтирмоқ йўқ»; «Кўклам — меҳнат билан кўркам»; «Ақлинг бўлса, бир кун илгари ҳаракат қил»; «Баҳор-қиларнинг бир кунни — йилга татийди»; «Бир кун — бир йилни тўйдирар»; «Кундан қолсанг — ойдан қоласан, Ойдан қолсанг — йилдан қоласан»; «Бир кунликдан қолдинг — бир йил-қиларликдан қолдинг»; «Бозордан қол-қиларсанг — бир кун қоласан, Экишдан қолсанг — бир йил қоласан» (кейин-қиларги мақолларда экин экиш мавсумида қиларуратнинг наҳоятда ғанимат бў-қиларлиши ўқтирилган. Ота-боболаримиз экишнинг қулай пайти етгач, бу ишни сира ҳам кечиктирмасликка қиларкатта эътибор берганлар. Ҳатто хал-қиларқимиз орасида шундай муболағали гап ҳам борки, сепилаётган мош-қиларнинг бирор донаси ҳўқизнинг устига тушиб қилиб, бир нафасдан сўнг ер-га тушса ҳам, ҳосили камроқ бўла-қиларди, дейдилар); «Қишда бўлган тайёр ер, Экин эрта баҳор дер»; «Эрта эккан — эрта йиғар»; «Эрта эккан — хирмон қилар, Кечга қолган — ар-қилармон қилар»; «Эрта эккан — бутун олар, Кечга қолган — ўтин олар»; «Кечки экиннинг хатари кўп» («Кеч-га қилиб экилган экин яхши амал олмайди, мўл ҳосил тугмайди, ҳосил-қиларди кеч етилади, ҳатто кеч кузга борганда хали тўла пишиб улгурмай, совуқ уриши, қор-ёмғир остида қилиб қетиши ҳам мумкин», дейилмоқчи); «Кечиккандан — кеч!» («Кечиккан экиндан кечиб, умидингли узибоқ қўякол. Ҳар қанча уринганин билан, барибир совуқ кунлар бошлангунига қадар ҳосилини етилтириб улгурол-қилармайсан, меҳнатинг зое кетади», де-қиларилмоқчи); «Куйган тери ёзилмас. Тери — молнинг, қўй — эчкининг, ҳайвоннинг териси шилиб олингач, хомлигида офтобда қолса, қизийди, сасийди, қуяди. Сангобга (суяқ дори солиб, терига ишлов бериледи-қиларган чуқурчага) тушганда, ўша куй-қиларган жойлари сира ҳам ёзилмайди.

Бу — терининг офтобга ёйиб қури-тилганда ўз вақтида йиғиб олинмай, қуйдириб қўйилгани оқибати. «Уч, учдан кейин — пуч» (Бу сўз болаларининг бекинмачок ўйинидан олинган: бир бола кўзини бекитиб туриб, «бир, икки, уч, учдан қолган — пуч» деб айтади. У учгача санагунча бошқа болалар бекиниб улгурсалар — хўб-хўб, ундан кейин бекиниш ҳисобга ўтмайди, ютказди, Мазкур мақол билан ҳам: «Ҳар бир ишни ўз вақтида, ғаниматда қилиб қол, вақтни ўтказиб юборсанг, армонда қолсан», дейилмоқчи); «Бош кетгач, сочга аза тутилмайди»; «Кеч бошлаган — кечикар»; «Қирқда қўлга соз олган — қиёматда қулогини бурайди» (Биргина соз ўрганиши эмас, умуман ҳар бир ишни кеч, ёши ўтиб қолганда бошлаган одам уни охирига етказиши — амримахол», дейилмоқчи); «Куз ғамини ёз ўйла, Ёз ўйламасанг — юз ўйла (Кузда баракали хирмон кўтараман десанг, ёзданок бунинг тараддудини кўр — экиннинг яхшилаб парвариши қил. Ёзининг ғанимат қулиларида ҳаракатининг қилиб қолмасанг, ҳосил тўп-ламасанг, қулай фурсат ўтгандан кейин, кузда ҳар қанча қилган ҳаракатининг фойдаси бўлмайди», дейилмоқчи); «Ёзда ўнмаган — кузда ўнмас»; «Ҳосил дон олгандан сўнг солинган гўннинг фойдаси йўқ»; «Чилла, ҳар дами — тилла» (Бунда ёз чилласи яъни, 25 июнь билан 5 август оралиғидаги кунлар аини қизийдиган давр назарда тутилган ҳамда деҳқончиликда, экинларни парвариш қилиш, мўл ҳосил тўплашда ёз чилласининг ҳар бир куни, ҳар бир соати ва дақиқаси ниҳоятда ғанимат, ниҳоятда қимматлидир. Шунинг учун ҳам бу даврда фурсатни сира бой бермай, ҳаракатининг қилиб қол» дейилмоқчи); «Асад — экиннинг яса» (асад қўёш йили бўйича бешинчи ой бўлиб, 22 июль билан 21 август оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу даврда ҳарорат юқори бўлиб, агар экинга кучли ишлов берилса, яхши ривожланиб, мўл ҳосил тугади. Мақолда ана шу ғанимат фурсатда астойдил ишлаб, юқори ҳосил тўплашга даъват этилган); «Асад — нарасад» (ра-

сад қилмоқ — қўчат ўтказмоқ, эки экмoқ, «Экин экиш, сабзавот қўчларини ўтказиш шу ойдан, яъни августдан кейинга қолиб кетса, ҳарорати тобора пасая бориб, экиннинг яхши амал олишига ва қутили ҳосилни тўплашига имкон бермайди», дейилмоқчи); «Куз келди қишнинг қўшниси келди»; «Кузни бир куни — қишнинг бир ойини (қади» (Пишиб етилган ҳосил ўриб-йиғиб олишда қузнинг ҳар би куни — ғанимат. Агар шу ғаним фурсатдан унумли фойдаланиб олинмаса, тез орада ёғин-сочинли совуқ кунлар бошланиб, ҳосилни бир қисми далада, дарахтларда, те-ларда қолиб кетиши мумкин. Қу-нинг бир кунинда жамғарилган ҳосил — қишнинг бир ойига татибид дейилмоқчи); «Куз кутиб турмайди «Кучинг бўлса — кўрсатиб қол, Қу да ҳосил кўтариб ол!»; «Ўрилб бугдойга қиров тушмас» (Бугдой кечикмай, ўз вақтида ўриб-йиғ олсанг, ҳосилнинг киш-кировли қуларгача далада қолиб, нес-нобуд бў-майди», дейилмоқчи); «Қолган иш қор ёғар»; «Эртаги ишни кеч қўйма»; «Бугунги ишни эртага қў-ма»; «Эртанинг ҳам ўзига яраш иш бор»; «Ошинг қолса — қолса Ишинг қолмасин!»; «Ош қолса давлат, Иш қолса — меҳнат» («Е-диган ошинг бир оз ортиб қолса — сенинг нақд бойлигинг, тайёр овқ-тинг бўлиб тураверади. Аммо, қил-диган ишингни ўз вақтида тугатма-чала қолдирсанг, кейин бу иш битириши — сенга ортиқча ташви келтиради, ортиқча вақт сарфлаши ортиқча ҳаракат қилишни тақо-этади. Шунинг учун ҳар бир иш ўз вақтида қилиб қўй», дейилмоқчи

Ишнинг ўзини билгунча - кўзини бил.

Бу билан ҳар бир ишда тадбирко-смилкор, моҳир, уздабурон бўлиш-га даъват этилади. «Ишнинг кўзини бил, Гўш(т)нинг — жигини». И-шнинг кўзи — осон, қулай, ўнган-у-нумли тарафи; гўшг — мушак-му-шаклардан иборат бўлиб, бу муша-ларнинг оралиғи парда билан ажра-либ туради, Ана шу парда била

«...» билан жойини «жиг» деб атайди-
 дан бундан ташқари, суякларнинг
 бундан ташқари туташган ва ажраладиган
 жигини ҳам «жиг» дейдилар. Гўшти-
 ни бўлиб, яъни бўлақларга бўлиб
 бўлиб, бўлиб, яъни бўлақларга ажратил-
 маса, пишириб, тўғраганда, айник-
 ки, бирин тўғраганда, гўшт толала-
 риқичи очкоққа кўндаланг келиб, кукун
 бўлиб, бекарақа бўлади. Шунинг
 учун ҳам уста тўғрамчилар ҳар бир
 булак гўштни жигини билиб, пи-
 чок солганда қийғочлаб тўғрайдилар.
 Илтижада норин учун тўғралган
 гўшт талқон бўлиб кетмай, узун-узун
 тола бўлиб қолади, еганда мазаси
 бунга унайди. Устихоннинг жиги-
 ни билган уста одамлар гўштни ҳом-
 лида бўлақларга ажратаётганла-
 рини болта ишлатмай, пичокнинг учи
 билан иш кўрадилар. Натижанда суяк-
 лар болта билан чопилгандагидек
 мандалиниб кетмай, бутун-бутун бў-
 либ чиқади. Мазур мақол билан
 умуман ҳар бир ишнинг ана шундай
 намуна томонларини билиб, ўзлашти-
 риш, ўрганиб олишга даъват этади-
 лар: «Ишнинг «жиги»ни билган —
 арқанда қолмас»; «Гап билгунча —
 иш бил» (Бир нарсани билар-бил-
 мас, маҳмадоннагарчилик қилма. Ун-
 дан кўра иш ўрган, шу сенга фойда
 бўлади» дейилмоқчи. Кўпинча бу
 мақолни тескари маънода — «Иш
 билгунча — гап бил» деб айтиб, у
 гап бу иш ўзининг қўлидан келмай-
 диган ё қўлидан келса ҳам, қилишга
 қизиқадиган, аммо гапга усталиги бил-
 ан энгиб чиқиб кетадиган, шу ҳис-
 лани билан пул ва обрў-эътибор
 топиб юрадиган устамон одамларга
 назорат қиладилар); «Ишда Тоҳир
 бўл, Ишда моҳир бўл» (бунда халқ-
 нинг «Тоҳир ва Зухра» эртагидаги
 Тоҳир назарда тутилган ва у чина-
 ган: севги, муҳаббат ва вафодорлик
 рағбат сифатида ифода этилган); «Мен
 моҳирга — ишнинг сирини оч-
 қим»; «Қаловини топсанг, қор ёнар».
 Қаловини топилса, чайир ўтин ҳам, ҳўл
 эши ҳам ловуллаб ёниб кетади. Бу
 эши мажозга кўчган: «Ишнинг кўзини
 билганинг, ҳар қандай мушкул ишни
 бил бажара оласан, уйдасидан чи-
 қадин», демоқчи бўладилар; «Қа-
 ловини топсанг — қор ёнар, Қало-
 вини топсанг — мой ҳам ёчмас»;

«Йўлини топса — сув тошни ёради»;
 «Эпини топган — элак билан сув
 ичар»; «Эпини топган — икки ошар»;
 «Эпини топган — Ойга учар, Эпини
 топмаган — сўз бичар»; «Етук киши
 қўли билан куён тутади»; «Арслон
 билан сичқонни зўр билан тутиб
 бўлмайди» (Ваҳший ҳайвонларнинг
 энг зўри — арслон бўлиб, уни зўрлик
 билан, яъни қуч ишлатиб тутиш —
 амри маҳол. Ҳийла йўли билан қоп-
 қонга туширса бўлади. Бунинг ак-
 сича, махлуқотнинг энг кичиги ва
 кучсизи — сичқон бўлиб, у зийрак,
 хушёр, чаққон чопагон бўлганлиги-
 дан, тўғридан-тўғри тутиб бўлмайди.
 Уни ҳам ҳийла йўли билан қопқонга
 туширса бўлади. Биргина ҳайвон
 тутишда эмас, умуман, ҳар бир нар-
 сада ишнинг устаси бўлиш керак);
 «Сайёда макр бўлмаса, домга ов
 илинмас»; «Чўпоннинг чаққони —
 тақадан сут соғади» (така — эчки-
 нинг эркаги бўлиб, ҳеч вақтда сут
 бермайди. Муболага тарзида айтил-
 ган бу мақол билан: «Ишбилармон,
 уddaбурон одам энг мушкул ишнинг
 ҳам, зоҳиран сира имкони бўлма-
 ган ишнинг ҳам уddасидан чиқади»,
 демоқчи бўладилар. «Хўрозни соғиб,
 сутини олади»; «Ошқовокни қайна-
 тиб, ёгини олади» деган ибораларни
 ҳам уddaбурон одамларга нисбатан
 қўллайдилар); «Овчи уста бўлса —
 қарқуноғи тувалоқ олади» (Қарқу-
 ноқ — ов қуши эмас, у лочин,
 қарчигай, итолги, бургут сингари
 бошқа қушларни овлай олмайди.
 Тувалоқ — йирик қуш бўлиб, айрим-
 ларининг тирик вази 15—20 ки-
 лограммни ҳам ташқил этади, гўшти
 мазали бўлади); «Уddaбурон ўргум-
 чакка шойи тўкитади»; «Уddaбурон
 қурвақага тақа қоқади»; «Уddaбурон
 маймунга бўйра тўкитади»; «Уdda-
 бурон аждарга ер ҳайдатади»; «Топа-
 гон ойдинда игна топар, жангалда —
 шўрва»; «Ишнинг қийин тарафини
 ўйла, осон тарафини кўзла»; «Кулни
 туфлагунча, чўгни пуфла»; «Тош-
 нинг кўзига ур, тиканини тубидан
 уз»; «Игна билан битадиган ишга
 жуводиз тикиб ўтирма»; «Чивнига
 чўқмор кўтармоқ на ҳожат?!»; «Чум-
 чуқни тўп билан отиш — ақлдан
 эмас»; «Бош билан битадиган ишга
 оёқ оғритма»; «Қўл билан ечиладиган

чигалга тиш синдирма»; «Туя юкка келмаса, юкни туяга элт»; «Кайикни оқимга караб хайда»; («Жисмонан ё рухан чарчаганининг сезсанг, қилаётган ишининг вақтинча тўхтатгани-да, дамининг ол. Барибир чарчаганда қилган ишинг унумли ҳам, сифати ҳам бўлади. Яхши дам олиб, ўзинга келганингдан кейин иш қилсанг, унинг унуми кўп бўлади, дам олиш учун кетказган вақтингда бажара олмаган ишининг ҳам икки-уч хисса қоплайди», дейилмоқчи); «Ўрмонга ўтин элтилмас, Кермонга — зира» (Кермон — хушбўй зираси билан машхур бўлган, зира кўп ўсадиган жойнинг номи); «Тўкайга ўтин элтилмас, Денгизга — сув»; «Дарё бўйида қудуқ қазима»; (Бу кейинги уч мақол билан: «Бехуда, ҳожати бўлмаган нарсага уруниб, ўзининг бекорга овора қилма. Ишининг кўзини бил», демоқчи бўладилар); «Асалари тўғри келган гулга кўнавермайди» («Асалари тўғри келган гулга кўнмай, шира чиқадиган гулни ахтариб топади, ундан керагини олади ва ишини битиради. Киши ҳам мўлжалланган ишининг битадиган тарафини кўзлаши, унмагандан деб овора бўлиб ўтирмай, унадиган нарсани, жойни ахтариб топиши лозим», дейилмоқчи); «Узилган гулдан яхши ари бол йигмайди»; «Бўш тўрва билан — от тугилмас» (Емга ўрганган от агар қочиб кетса, унга тўрвани кўрсатадилар. Қочиб юриб-юриб, ахири оч қолган от тўрвага яқинлашиб келади, агар тўрванинг ичиди еми бўлса, келиб еябoshлайди. Шу пайт уни тутиб оладилар. Агар тўрва бўш бўлса, яқинлашиб келаятган от унинг бўшлигини фаҳмлаб, яна қочиб кетади. Шунингдек, ҳар бир ишни битказишнинг йўлини билиш керак бўлади», дейилмоқчи); «Узоққа тузоқ қўйма»; «Боксанг — битар, Қоқсанг — йитар» («Молни боксанг — битади, яъни семиради, сўйсанг, сўйилиб, йўқ бўлиб кетади. Кийимни авайлаб кийсанг, кўпга етади. Авайлаб, чанг-чунг қилиб, хадеб қоқаверсанг, йитади, яъни тезда титилиб, йўқ бўлиб кетади», дейилмоқчи); «Сомон йиғсанг — пул бўлар, Ўтин ёксанг — кул бўлар» («Ҳар бир нарсани ҳам бордан

йўқ қилиш тарафини эмас, йўқдан бор қилиш тарафини кўзла», дейилмоқчи); «Йўқни бордай қил, Бор болдай қил»; «Куч йиқмас, аммо йиқар»; «Кучига ишонган — йиқила», «Ақлига ишонган — йиқитар»; «Экин эксанг илм билан, Мўликарсан элиги билан»; «Илмсиз тажриба — бош берк кўча» («Ҳар бир касб — хунарининг ўзинга хос илми, амали, усули кулай йўл-йўриги бўладикки, буларни билмаган одам қийналиб, ишнинг уддасидан чиқа олмай, боши қоти иложсиз ва чорасиз бўлиб қолади дейилмоқчи).

Ишонган тоғда кийик ётмас

Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлиб турадики, киши бир нарсани «Фалон жойда бор, у ерда албатт бўлади», деган ҳаёл билан қатъий ишониб, умид боғлаб боради. Аммо у ерда истаган нарсаси бўлмайди, илгари бор бўлса ҳам, кейин туга кетган бўлади. Мазкур мақолни аниқ шундай пайтда айтадилар. Бунда ташқари: «Бир нарсанинг бирор ерд борлигига олдин аниқ ишонч ҳосил қил-да, кейин уни истаб бор. Пухта ўйламай, аниқ балмай, хом ҳаё билан бориб ҳам ўзининг-ўзинг овора қилиб ҳам юрма», деган маънода насихат қилганларида ҳам айтадилар.

Ишонганим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлар?

«Қариб, ҳолдан тойганимда, боши ёстиққа етганда мени боқади, суяк чигим бўлади» ё «Бирор мушқу аҳволга тушиб қолсам, менга кўмак лашади, оғиримни енгил қиладим» деган ниятлар билан бир одам би одамга (масалан, ота-она фарзандига, киши яқин дўстига ва б.) қаттиқ ишонч боғлаб, эътиқод қўйиб юрса-ю у одам кези келганда қутилгандек иш қилмаса, бокмаса, карамаса, ёрдам бермаса, унга қарата юқоридагидек мақолни айтадилар.

Ишонмагин «дўстинга» — сомон тижар пўстинга.

Қадим замонларда подшоларнинг жаллодлари айбдор одамларни «Чор

«...қилиш», «Пўст тортиш» деб аталган кийнов усуллари билан «...ни ташқари азоблаб ўлдирадиди». Бунда улар айбдорни махсус танланган тахтага юз тубан ётқизиб, юзга кўли ва икки оёғини кериб мажбурдилар. Шунда ҳам у ўз айбонини тасдиқ қилмас, терисини (пўстнинг) бутун қилиб шилиб олиб, янги тасмон тикиб, бошқаларга ибрат бўлиш учун шаҳар дарвозасининг тепалигига осиб қўядилар. Мақолда шу нарсага шама қилинган ҳамда: «Хар кийини ҳам чин дўстим деб ўйлаб, бир асдорнингни айтаверма. «Дўст» ишони остида юрган душманинг сиринини билиб олгач, сени «сотиб», рива адабингни бердириши мумкин», демоқчи бўлинган. Вар.: «Ишонмангиз ошнангга, Ошнанг урар пошнангга; «Дўстларимдан ўзинг сақла, Душманларимни ўзи биламан».

Ишонч бўлмаса ўзингда, ишон қолмас сўзингда.

Бу билан: «Бирор нарсага агар ўзингда қатъий ишонч бўлмаса, бир ишни қила олишга ўзингни кўзинг етмас. Ё бирор нарсанинг ҳақиқатан ҳам тўғрилигига ўзинг чин дилдан ишонмасанг, бу ҳақда айтган сўзинг ҳам ишончсиз ва шубҳали бўлиб чиқади, унга ҳеч ким ишонмайди, сенинг шамолдай беқарор сўзингдан нон-нишон ҳам қолмайди», демоқчи бўладилар.

Иштони йўқ тиззаси йиртиққа қулибди.

Ўзининг катта айби бўла туриб, ушларнинг арзимаган айбига қулувчи, масҳара қилувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўлланилади. Вар.: «Кўйлаги йўқ енги йиртиққа қулар»; «Йиртиқ оғиз тиртиқ оғизга қулибди»; «Йиқилган қоқилганга қутилади»; «Ботган тойгандан қулибди»; «Ўзининг йиртигини кўрмаган — ўзининг тиртигидан қулар»; «Чигир қачирга қулар»; «Эчкиники минг бондас — айби йўқ, Кўйники бир бондас — айб»; «Илон ўз эгрилигини билимай, туянинг бўйинини эгри дейди».

Иштони йўқ эл кезар.

Бу мақолни уйда ҳеч балоси йўқ, оиласига, бола-чақасига қарамай, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, фақат ўз роҳатини кўзлайдиган, ўз маишатини ўйлаб, кўчама-кўча, чойхонама-чойхона, шаҳарма-шаҳар тентираб юрувчи кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Иштонсизнинг тушига уч қари бўз кирибди.

Қари — узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, турли географик муҳитларда ва турли даврларда турлича узунликни англатган. Масалан, Хоразмда XIX асрда бир қари 48,94 сантиметрга, Бухорода 320 сантиметрга; Тошкентда — бозор «қари» си 177,8 сантиметрга, хон «қари» си 213,36 сантиметрга; Фарғонада — узун қари (буни «қулоч қари» деб ҳам юртардилар) 164,45 сантиметрга, калта қари 265,76 сантиметрга тенг бўлган (В. Хинц, Е. А. Давидович, Мусульменские меры и веса). Матлумки, Октябрь инқилобидан илгари меҳнаткаш халқнинг социал-иқтисодий аҳволи бениҳоя оғир эди. Юқоридаги мақолда ва унинг куйида келтирилган вариантлари ҳамда мазмундошларида халқ ўзининг шу оғир аҳволини, камбағаллик, йўқсиллик, қашшоқлик ва бунинг оқибатида рўй берадиган оч-яланғочликни турли мисоллар воситасида ёрқин ифода этган: «Оч товۇқнинг тушига дон қиради»; «Оч товۇққа ҳамма нарса буғдой бўлиб кўринади»; «Ярли ямаганга қувонар» («Ярли — камбағал, йўқсил йиртилган кийими ямалса, шунга ҳам қувонади, дейилмоқчи»); «Янги кийган бўз қўйлакнинг уч кун мастлиги бор» (Бўздан тикилган қўйлак арзон ва кўрimsиз бўларди. Бу мақол билан: «Шўрлик камбағал аллайқайти бирор янги бўз қўйлак кийишга етишгудек бўлса, бир неча кунгача ўзида йўқ хурсанд бўлиб юради, демоқчи бўлганлар); «Камбағалнинг хайити — янги қўйлак кийганда» (хайит — бунда «байрам, шодиёна, хурсандчилик кун» деган

маънода келтирилган); «Камбагални урма-сўкма — кийимини йирт» («Камбагалнинг энг арзанда нарсасини, яъни зўрга етишадиган кийимини йиртманг, бу нарса унга ҳар қанча урган-сўккандан қаттиқ ботади», дейилмоқчи); «Беш боламизга — бир иштон, Қандай чиқамиз бу кишдан?»; «Яланғочга — ёз яхши».

Ишчанинг ўнта қўли бўлса, ўновига ҳам иш топади.

Кишининг қўли беш бармоқдан иборат бўлиб, буни кўпинча «беш қўл» деб ҳам атайдилар. Мазкур мақол билан: «Ишчан, меҳнатсевар, серғайрат одам ҳали иккита қўли экан-ку, агар ўнта қўли бўлса, ўновига ҳам иш топади.

Ишқ демак — дунёни севмак.

Ишқ — фақат ёрга муҳаббат қўйишгина эмас, балки Ватанини, она юртини, халқини, оилани, ота-онани, болачақани, кишиларни, ҳаётни ва ҳ.к. севишдан ҳам иборат бўлган кенг маънодаги тушунчадир. Мазкур мақол билан дунёни, яъни кишини ўраб турган бутун борликни — ҳаётни севишга, унга меҳр-муҳаббат қўйишга, унинг равнақи йўлида тинмай ҳаракат қилишга даъват этадилар.

Ишқи борнинг — рашки бор.

Вар.: «Ишқ билан рашк — эгизак»; «Аччиғи йўқ қалампир бўлмас, Рашки йўқ хотин бўлмас»; «Севгининг рашксиз бўлиши — гулнинг тикансиз бўлиши билан баробар»; «Рашкнинг ўртоғи — шубҳа»; «Рашкнинг кўзи кўр» («Рашк қилувчи одам ўз тахминига, ўз шубҳасига шу қадар ишонган бўладикки, ҳатто у айни ҳақиқат айтилса ё исбот қилинса ҳам, тан олгиси келмайди», дейилмоқчи); «Ишқи борнинг — имони бўл» (имон — бирор нарсага қатъий, бутун вужуди билан ишониш. «Ёрига чинакам ишқи бор бўлган одам унинг садоқати-ю, вафодорлигига қатъий ишонади», дейилмоқчи). Умуман, юқоридаги мақолларни эри-

нинг рашк қилишидан хафа бўладиган, нолийдиган хотинга ёхуд хотинининг рашк қилишидан хафа бўладиган, нолийдиган эрга: «Кўйинг, хафа бўлманг, ҳамонки рашк қиларканми, демак сизни севаркан. Ишқ деганининг ўзи шунақа — рашк сиз бўлмайди», деган маънода тасалли берганларида қўллайдилар. Шунингдек, «Эрдан ё хотиндан худда беҳудага рашк қилиш — яхши эмас. Ишқ кўйгандан кейин унинг садоқатига, вафодорлигига ишониш ҳам керак», деб насихат қиладилар.

Ишқи йўқ — эшак, дардди йўқ — кесак.

Ишқ — юқорида айтганимиздай, кенг маънодаги тушунча бўлиб, бу ерда «бирор нарсага, бирор ишга, касб-хунарга чинакам меҳр-муҳаббат қўйиш, унга жон-дили билан ёпишиш у ҳақда ўйлаш, қайғуриш, жон куйдириш, ғайрат-шижоат кўрсатиш» деган маънода келтирилган. Мазкур мақол билан: «Бирор ишга, касб-хунарга, машғулотга чин дилдан меҳр қўймаган, ҳаракат қилмайдиган, жон куйдирмайдиган, ҳар бир нарсага бефарқ қарайдиган, дангаса, боқи бегам одамнинг — корнидан бошқа қайғуси бўлмаган, бефаҳм, бетаъин эшакдан ҳамда ҳеч қандай дардсиз ҳаракатсиз, ташвишсиз ётган кесакдан фарқи йўқ», демакчи бўладилар. Вар.: «Огриксиз бош — бош эмас» «Огриксиз бош ер тагида керак» «Ярим кунлик умринг бўлса, би кунлик ғаминг бўлсан».

Игвогарнинг ўзи ёмон, ўзидан ҳам сўзи ёмон.

Халқ ёлгон-яшиқ сўзлар билан, чалма-чақарлик билан кишилар орасида нифоқ солувчи, фикс-фасод кўзғовчигвогар, фирибгар, ғийбатчи, чакимчилардан ҳазар қилади, уларни энг тубан кишилар деб билади. Қуйидаги мақоллар ҳам шундай кишиларга нисбатан нафрат билан айтилган: «Ғийбатчи буқиб гап йиғар, Товук чўқиб чўп йиғар»; «Пахта ўзини нам тортар, Ғаммоз ўзига ғам тортар» (Ғаммоз — сир очувчи, чакимчи. «У яна кимнинг сирини фаш

...дан, яна кимни чақиб, унинг
...дан азобини кўрсам экан, деб
...дан-ўзи ғам чекиб юради»,
...чи); «Уйингга кириб ошинг-
... Кўчага чиқиб бошингни ер»;
...а қўшилиб қўйини ейди, Эга-
...рилиб кўз ёши қилади» (Бу
... икки мақол билан: «Игво-

гар, чақимчи, ҳасадчи, ғийбатчи,
дилгир одамларнинг аксарияти айёр
ва муғомбилр бўлади: кўзингга «дўст
бўлиб кўриниб, душманнинг ишини
қилиб кетади», демоқчи бўладилар);
«Ғийбат яқинни ёт қилар, тотувни —
араз».

Йигит деган эр бўлур, меҳнат кўрса шер бўлур.

Вар.: «Марднинг марди майдонда синалар, Йигитнинг йигити — меҳнатда»; «Йигит иш бичувда билинар, Туя — сув кечувда» (туя бошқа ҳайвонларга нисбатан сувга ожиз бўлади. У сузишни билмайди. Оёғи сув тубидан кўтарилди дегунча, оқиб кетади. Шунинг учун ҳам туя саёз сувлардангина кечиб ўта олади; иш бичмоқ — ишнинг режасини билмоқ) «Йигит моли — ерда». («Агар у меҳнат қилсагина, машаққатларга чидасагина ердан бойлик ундира олади», дейилмоқчи.

Йигитнинг кучи — қуюн шамол.

(Қуюн — қаттиқ шамол, довул. Бирпасда ҳамма ёқни остин-устин қилиб, ўтиб кетади). Йигитнинг «тоғни урса талқон қиладиган» кучи ҳам шундай: доимий эмас, ўткинчи. Мазкур мақол билан: «Шу кучдан ўз вақтида фойдаланиб қолиш керак», дейилмоқчи.

Йигит ориф бўлса, аслини сўрама.

Ориф — ҳар жиҳатдан муносиб, етук, тартибли, ахлоқли, маърифатли, олим, доно, билимдон ва б.

Йигит сўзи бир бўлур, бир бўлса ҳам тинг бўлур.

(тинг-қатъий, маҳкам). «Асл йигит аввало бир гапни айтмайди, айтса, ўша сўзида қатъий туради, унга амал қилади», дейилмоқчи. Вар.: «Йигит сўздан қайтмас, Арслон — изидан»; «Йигитни бир сўзлик безар».

Йигитга йиғи ярашмас.

Бу билан: «Эр йигит чидамли, матонатли бўлмоғи, арзимаган нарсадан кўрқиб, чўчиб, йиғлаб-сихтаб юрмаслиги лозим», дейилмоқчи.

Йигитлик — бир гулистон, қарилик — бир зимистон.

Вар.: «Йигитлик — гулистон, қарилик-гўристон»; «Йигитлик — мастлик, Қарилик — сустлик»; «Йигитлик — умр гулшанининг боғи»; «Йигитлигим елдай ўтди, Қарилигим қавсаб етди» (қавсамоқ — ўраб олмоқ, қуршаб олмоқ). Бу мақол кексайган кишининг тилидан афсусланиб айтилган бўлиб, «Йигитлигим ел каби тез ўтди-кетди, мана энди қарилигим яъни, ожизлигим, хасталигим ҳамма ёқдан ўраб, қуршаб келди. Бундан қочиб қутулишнинг имкони йўқ», дейилмоқчи; «Йигитлик елиб ўтар, Қарилик — чопиб» (умрнинг тез ўтиши отнинг елиб юришига ташбих этилган); «Йигит кўлин тенги йўқ»; «Йигитга огир нарса ҳам энгил туюлади, Кексага энгил нарса ҳам огир туюлади». Мазкур мақоллар билан йигитликнинг, ёшликнинг қадрига ўз вақтида етиб қолиш зарурлиги, акс ҳолда қаригандан кейин ҳар қанча уриниш ҳам бефойда бўлиши уқтирилади. Йигитлик бўстондир, қарилик хазон, Бўстонни хазонга сотувчи бўлма (Махтумқули).

Йигитнинг сазоси сингунча, хўкизнинг шохи синсин.

Сазо — оний истак; интилиш; шахт; илтимос, илтижо. Ота-боболаримиздан қолиб келаётган бир одат бор-

«Йигитларни ниҳоятда хурмат қилишар. Уларнинг сўзини ерда қилиб қолмайдилар. Агар йигитлар қариндошдан бирор нарсага айтиб берилганда, чалиб беришни, ижро этишни истамаб қилсалар, қариялар чўқорида қўлқолни келтириб, уларнинг истадосини бажо қиладилар. Вар.: «Йигитнинг сазоси сингунча, шайтоннинг бўйни узилсин»; «Йигитнинг баъзи йўлгандан — ўзи йўлгани ортди»; «Йигит кўнгли — подшо»; «Йигит — овулнинг эрки»; «Йигит кўнгли ипақдир, бир чигилса чўзилсин»; «Йигитнинг хуни — юз йилки, орданининг йилки»; «Йигитнинг хўрлиги — ўлимдан қаттиқ».

Йигитнинг яхши йўлдоши — мардлик.

«Йигит ўзига энг яхши, энг содик йўлдош истаса, мардликни йўлдош қилсин. Мардлик уни ҳеч қачон йўлдан оздирмайди, хор-зор қилмайди», деган маъно яширинган бу маъонинг «Йигитга мардлик ярашадими»; «Йигитликнинг зийнати — мардлик»; «Йигитликнинг нишонаси — мардлик» каби вариантлари ҳам бор.

Йил боши — иш боши.

Она оналарнинг ҳисобига кўра, Ўрта Осиёда янги йил 22 мартдан — наврўздан бошланади. Дехқонлар, боғбонлар наврўз кириши билан ўз ишларини жонлантириб, қизгин тус олириб юборадилар.

Йилнинг ойи кўп, ойнинг кунни кўп.

Бир одам бир одамга бирор нимани баъда қилса-ю, уни вақтида бажармай, галга солиб, алдаб-сулдаб юрса, вақри у одамнинг тоқати тоқ бўлиб, жазоли чиқиб: «Ахир қачон қиласан (ё берасан), йилнинг ойи кўп, ойнинг кунни кўп, бир кунни аниқ айтганида!» дейди.

Йилқининг минса усти, ичса сўти, еса эти бор.

Вар.: «Йилки — молнинг пошшоси, Тўғ — молнинг кашқаси» (қашқаси

таниқлиси, кўзга кўринадигани); «Йилқининг бўзи яхши»; «Йилқининг гўштини есанг — тишинга киради, емасанг — тушинга киради» (йилқининг гўшти бошқа молларнинг гўшtiga нисбатан қаттиқроқ, аммо лаззатли (айниқса, қази қилинса) бўлади. «Емасанг, уни кўмсаганингдан, ҳатто тушинга ҳам кириб чиқади», дейилмоқчи); «Йилки сўйган уйга уч кунгача бор, Сигир сўйган уйга уч кундан кейин бор» (йилқининг гўшти янгиллигида сели билан юмшоқ, лаззатли бўлади. Йилки сўйилган уйга уч кунгача борган одам унинг гўштини хуштаъмлигида еб, маза қилади. Мол гўшти нимтатир қилиб тузланса, уч кундан кейин унга тузнинг таъми сингиб, хушхўр бўлади).

Йилқичининг еганини бирда ит емайди, бирда хон емайди.

Вар.: «Йилқичининг бир кўрганни хон кўрмайди, бир кўрганни ит кўрмайди». Утмишда йилқибоқарларнинг меҳнати ниҳоятда оғир бўлган. Уларнинг чеккан азоблари баъзан «ит азоби»дан ўтиб кетарди. Баъзан эса, бирор сабаб билан йилки сўйиб қолинса, улар гўштнинг энг мазали, хуштаъм жойини еб, маза қилардилар. Мазкур мақолларда шу ҳол ифода этилган.

Йитган ўқни отган ўқ топар.

Алишер Навоий севгилсининг виволига тўймаганини шу мақол виволисида қуйидагича баён этган: «Новакиннинг кўнглумда гар итти ҳамул андоз ила, Они топмоқ истасанг, жоно, яна бир новак от». Бу билан шoir: «Отган киприк ўқинг (новак — камоннинг ўқи, мажозда — киприк) кўнглимда йўқолди. Энди бу отган ўқингни топмоқчи бўлсанг, яна бир киприк ўқингни от, жоним», демоқчи бўлган.

Йиқил, йиқил, фақирга йиқил.

Вар.: «Кулоқ солсанг ақлга, Қуллук килгил фақирга»; «Қулга қуллук қилмасанг, Қул сенга қуллук қил-

мас». Бу мақоллар билан: «Бир ни-
мага мухтож бўлиб, йиқиладиган
(яъни, бировга ёлворадиган) бул-
санг, камбағал, фақирга йиқил. У
сендан борини аямайди, холисона
ёрдам қўлини чўзади. Бойга ёлво-
риб боргудай бўлсанг, у ҳам беради,
аммо бунинг эвазига сени ўлгудай
ишлатиб, «ёғингни» олади, тирноғи-
нгни ўстирмайди», дейилмоқчи.

Йиқилган курашга тўймас.

Вар.: «Тўқилган тўлмас, Йиқилган
тўймас; «Ютқазган ўйинга тўймас,
Йиқилган — курашга»; «Йиқилган
ерга тўймас». Бу мақолларни бирор
ишнинг урдасидан чиқа олмаган
бўлса ҳам ҳадеб беҳуда уринавера-
диган одамга нисбатан киноя тарзи-
да қўлайдилар. Бундай одамни бе-
ҳуда уринмасликка ундаганда «Йи-
қилсанг, ерга ёпиш» деган мақолни
ишлатадилар.

Йиқилганини ер кутар.

Бу мақолни кураш тушганда йиқил-
ган, одамлар ўртасида изза бўлган
ва, умуман, бирор нарсада енгилган,
мағлубиятга учраган одамнинг кўн-
глини кўтармоқчи, тасалли бермоқчи
бўлганда айтадилар. Вар.: «Йиқил-
ганини ер кутарар, Қоқилганини —
эл»; «Йиқитган йиқилганини суяр»
(курашчи полковларнинг таъмили
шундай: йиқитган одам йиқилган
одамни суяб, тургазиб, кўяди); «Йи-
қилганини тепиб ўтма, суяб ўт» («Уни
мазах қилиб, баттар уялтирма, кўн-
глини кўтар, тасалли бер», дейилмоқ-
чи). «...Тагин дегин, райкомдагилар
каттиқ хафа қилишади. Шу маҳал-
гача қилган ҳамма тоат-ибодатларим
қолиб, арзимаган бир иш учун ота
гўри қозихона қилишди. Энди мана
сен йиқилганининг устига чикиб теп-
ялсан» (О. Ёқубов, Қанот жуфт
бўлади).

Йиққандан кўрқма, егандан кўрқ.

Бу билан: «Фарзандларингдан бири
топганини тежаб-тергаб сарфлаш,
иктисод қилиш ҳисобига «бир ку-

нимга яра» деган ниётда маблағ
йиғиб боришга одатланган бўлса,
бундан сира ташвишланма, аксинча,
қувон. Фарзандларингдан бошқа би-
ри топган-тутганини нафсига уради-
ган, фарра-шарра сарфлаб юбораве-
радиган бўлса, ана ундан ташвишлан-
чунки бунинг оқибати яхшиликка
олиб бормади», дейилмоқчи.

Йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан.

Экин майдонида пол олганда марза-
си қанча баланда кўтарилса, шунча
яхши бўлади: экин сувга обдан қо-
нади, натижада ҳосили юқори бўла-
ди. Утмишда ҳозиргидай кудратли
техника бўлмаган, албатта. Деҳқон-
лар кетмон билан марза олганда
озмунча тер тўкиб, озмунча азият
чекмаганлар. Ота-боболаримиз бу
мақол билан: «Марза олишда ҳар
қанча қийналсанг ҳам чида, бардам
бўл, эринма, кейин суғорганда қий-
налмайсан, кўтарадиган хирмонинг
баракали бўлади», деган маънода
деҳқонларга насихат қилганлар, та-
салли берганлар. Мажозан: «Машақ-
қат чекиб қилган меҳнатингнинг ро-
ҳатини кўрасан», деган маънода иш-
латилади. Вар.: «Ўйлаб-ўйлаб жўяк
очсанг, ўйнаб-ўйнаб суғорасан»; «Ари
қазимасанг, отизга сув бормас»
(отиз — полиз, экин майдони);
«Аригингни новдай қилсанг, Хиро-
монингни товдай қиласан» (тов —
тоғ).

Йиғлаган кўзга — ёш, тила- ган оғизга — ош.

Бу мақолни: «Дунёда ҳар ким
тилак-истагига эришмай қолмайди.
Бунинг учун у курашса, интилса, ҳа-
ракат қилса бас», деган маънода қўл-
лайдилар. Вар.: «Йиғлаган кўзга ёш
берур, Еган оғизга ош берур».

Йиғлаганга ҳам бир чалпак, йиғламаганга ҳам бир чалпак.

Бу билан: «Бир жойдан бир нимани
оларда раҳмини келтирмаган, деб
йиғласам, ялиниб-ёлворсам ё жан-
жаллашсам, кўпроқ ундираман, де-

«Сенга бориб, овора бўлмаёк
«Сенга барибир сенга тегишлиси-
«Сенга бориб бермайдилар», дейил-

Ишлаганнинг олдидан ингра- бон чиқар.

«Играб борсам, хўнграб чик-
«Сен ўлганга — мен ўлган».
«Играб одам бир одамга ўз дардини
«Юрагини бўшатиб олмоқчи»
«Играбда, у одам ҳам ўз дардини
«Играб кетса, «хасратидан чанг чик-
«Играб бу ҳолга қарата юқоридаги
мақоллар айтилади.

Ишласа, кимнинг оғзи қий- шаймайди!

«Ишлаган кишининг оғзи қийшайиши,
«Ишлаган бужмайиши, асабийланиши —
«Ишлаганнинг мазах-масхара қилган киши-
«Ишлаганнинг қийлишинг ноўрин», де-
«Ишлаган бўлганларида ва йиғловчининг
«Ишлаганнинг олганларида мазкур мақолни
қўлайдилар.

Ишласа, онам йиғлар, қолга- ни ёлғон йиғлар.

«Ишлаган онанинг болага нақадар меҳ-
«Ишлаганнинг унинг ғам-ғуссасига ше-
«Ишлаган бўлиши, дардин баббаравар тор-
«Ишлаган бошқалар эса унинг кўнгли
«Ишлаганнинг номигагина ўзини қайғур-
«Ишлаган қилиб кўрсатиши ифода этилган.

Ишласа — қайғуси бир, куй- ласа — чолғуси бир.

«Ишлаган бири қайғурганда иккинчиси
«Ишлаганнинг дилдан қайғурадиган, дард-
«Ишлаганнинг шерик бўладиган, бири қу-
«Ишлаганнинг иккинчиси ҳам астойдил
«Ишлаганнинг ҳақиқий дўстларга нис-
«Ишлаган қўлайдилар.

Ишлоқи қизнинг тўйида ём- ғир ёғар.

«Ишлоқи тўй-маъракада кишининг
«Ишлоқининг тумонат одам келади.
«Ишлоқ ҳаво айланиб, қор-ёмғир ёғиб

турса, бундан ортиқ кўнгилисиз ҳол
бўлмайди. Одатда қизнинг тўйида
ёмғир ёғса «қиз йиғлоқи экан»,
йигитнинг тўйида ёмғир ёғса «куёв
бола хурмачанинг тагини ялаган
экан», деб ҳазил қилиб кўядилар.

Йўл азоби — гўр азоби.

«Ҳозиргидай темир йўл, автомобиль
ва ҳаво транспорти бўлмаган ўтмиш
замонларда туя қарвони, от, эшак
билан ё пиёда узокроқ сафарга чик-
қан одам бениҳоя азоб-уқубат чека-
ди. Баъзи манзилларда (айниқса
дашту биёбонларга, тоғу тошларга
йўл тушганда) ҳордиқ чиқарадиган,
овқатланиб оладиган, туя, от, эшак-
ка ем-хашак топиб берадиган, ту-
найидиган жой, ичадиган сув топил-
мас эди. Бу ҳам етмагандай, сайёҳ
баъзан йирткич ҳайвонларга, йўлтў-
сарларга, ўғри-ўтрикка дуч келиб,
бор буди-шудидан, ҳатто жонидан
жудо бўларди. Бундай азоб-уқубат-
ни ота-боболаримиз юқоридаги ма-
қолда лўндагини қилиб ифода этган-
лар ҳамда бошқа бир қатор мақол-
лар воситаси билан авлодларга йўл
юришнинг тартиб қоидаларини ўргат-
ганлар: «Юришдан аввал йўл ахтар»;
«Йўл сўрамай, йўлга тушма»; «Йўл-
ни билган қоқилмас»; «Йўл қадрини
юрган билар»; «Бозор билган оч
қолмас, Йўлни билган кеч қолмас»;
«Йўл кўрмаган йўл озар, Кун кўр-
маган кун озар»; «Йўл билмаган
манзилга етолмас»; «Йўл билмасанг,
йўлчи бок» (йўлчи — йўл билди-
ган одам); «Йўлчи йўлни билар,
Тегирмончи — дўлни» (дўл — те-
гирмоннинг дон солинадиган кая-
васи); «Йўлни қарвондан сўра. Сўзни
соилдан сўра» (соил — гадо); «Бил-
маган ёвуқ йўлдан — билган йироқ
йўл яхши» (ёвуқ — яқин); «Синаган
йўлингдан қолма, Синамаган йўлинг-
га борма»; «Сафар борсанг сарисин
сина, Сарисин синамасанг, барисин
сина»; «Бир йўл бор — олис. Олис
бўлса ҳам — яқин, Бир йўл бор —
яқин, Яқин бўлса ҳам — олис»; «Йў-
ли олис тиним билмас»; «Йўлинг
узок бўлса, отингни қийнама» (уни
авайлаб, вақт-вақти билан дам бе-
риб, ҳордиқини чиқариб, қорнини тўй-
ғазиб бор, акс ҳолда ундан жудо

бўлиб, яёв қоласан», дейилмоқчи); «Йўлни юрган енгади»; «Йўртиб юрсанг, йўл унар»; «Йўртган ўзар, Ётган тўзар»; «Ёмон ҳавода йўл босгандан — тиш гўлаҳда кул босган яхши» (гўлаҳ — ҳаммомнинг ўтхонаси). Ўтмишда яқин-йироқ сафарга юрганда бирорта ҳам бошпана топилмайдиган дашту биёбонда қорёмғир ёғиб турса, оламда бундан ортиқ машаққат бўлмасди. Мазкур мақолда сафарга чикувчи кишиларнинг эътибори шу нарсага жалб этилиб, ёғин-сочинли кунларда яхшиси йўлга чиқмаслик кераклиги уқтирилган. «Елли кун йўрт, Ёғинли кун ёт»; «Бемаҳалда сафарга чиқма»; «Бемаҳал юрган қоқилар»; «Эрта чиқсанг — олдиндан кун чиқади, Кеч чиқсанг — олдиндан тун чиқади»; «Озмаймак деган йигитни қоронғу тун оздиради»; «Йўлга чиқсанг, йўл озигинг мўл бўлсин»; «Бир кунли йўлга чиқсанг, бир ҳафталик озик ол»; «Овга чиқсанг, яроқсиз чиқма, йўлга чиқсанг, озиксиз чиқма»; «Сафарга чиқсанг, нонинг бўлсин, Овга чиқсанг — қуралинг»; «Йўлга чиқмоқ на ҳожат, йўл яроғинг бўлмаса?!»; «Бехатар йўл турганда, хатарли йўлдан юрма»; «От минсанг ўйлаб узокни, Билиб юр йўлдаги тузоқни»; «Йўлга чиқсанг, йўлдошли чик»; «Аввал йўлдош кейин йўл»; «Йўл топгунча, йўлдош топ»; «Йўлга чиқсанг, яроқли чик, Ёлғиз чикмай, ҳамроҳли чик»; «Йўлга чиқсанг, йўлдошингни топ, Уйда ўтирсанг, сирдошингни топ»; «Йўлдоши кўпнинг йўрғаси кўп»; «Йўлдошлининг йўли кенг»; «Йўли бўлар йигитга йўлдан йўлдош қўшиллар»; «Йўлда қўшилган — йўлдош бўлмас». Мақолларда баъзан мана шундай бир-бирига зид бўлган фикрлар ҳам илгари сурилади. Аммо, ё унисини, ё бунисини хато дейиш ҳам ярамайди. Чунки, баъзи вазиятда унис тўғри бўлса, баъзи вазиятда буниси тўғри бўлади; «Кейинги икки ҳамроҳдан — олдинги битта ҳамроҳ яхши»; «Қузатган — йўлдош бўлмас» (қузатган — сафарга қузатиб қолган одам); «Йўлдош йўлда синалади»; «Йўлдош айбин йўл очар, Йигит айбин қиз очар, Этик айбин сув очар»; «Йўлдошинг ёмон бўлса,

олис юриб туз тотма, Хотини ёмон бўлса, киши олдида сўз қотма» «Йўлдошинг яхши бўлса, йўлим уздема, Йўлдошинг ёмон бўлса, қўлузуи дема»; «Йўл узок бўлса, йўлдошиндан кўр» (Чунки, йўлдоши сени гапга солиб, зериқтирмай қаса, йўлнинг узоклиги билинмайди «Ёмон йўлдошдан — яхши ёв орти» «Йўлдоши ёмонни ёв олар»; «Йўлдоши бўлсанг ҳам, йўлдош ўғри бўлма» (Йўлдошингга асло хиёти қила кўрма», дейилмоқчи); «Йўлшини ташлаган — йўлда қола» «Йўлдошин топмаган эр озар, Йўлдошчи топмаган эл тўзар».

Йўл кишиси йўлга яхши

Вар.: «Йўлчининг йўлда бўлга яхши, Қирчининг — қирда»; «Йўл бўлсанг йўлда бўл, Қирчи бўлса қирда бўл («Йўлга отланган оди йўлидан қолмай, ҳўзлаган манзили етиб олишининг ҳаракатида бўлиш қирга дон сепган деҳқон экинини тепасида бўлиши зарур», дейилмоқчи); «Овчи овда, йўлчи йўлда бўлши керак»; «Юрганга — йўл яхши Қолганга — уй яхши».

Йўлбарс боласини тутмас учун йўлбарс уясига кирме керак.

Бу мақол билан: «Душманни енгмо уни ўз ичидан бузмоқ учун уни юртига (гарчи ҳаёт учун хафл бўлса ҳам) бориб иш кўрган маъкул», дейилмоқчи. «Йирткиччи уясида янч», деган мақол ҳам бор.

Йўлбарс қирққа кирса ҳам ейиши — анг, қарға мингга кирса ҳам, ейиши — гўнг

(анг — ов, сайд). Мажозан «Мард қалби пок, виждони тоза қисқа рок умр кўрса ҳам, ҳалол яшайди ҳаётнинг лаззатидан бахраманд бўлади. Номард, нопок, виждонсиз дилғир, ниъти қора одам эса ҳаққанча узок умр кўрмасин, бари би ҳаёт лаззатидан бахраманд бўломайди, ифлос яшайди, кишилар ундан ҳазар қиладилар, жирканадилар» дейилмоқчи.

булар йигитнинг янгаси
шундан чиқади.

«Ишда «Қаллиқ ўйнаш» дейдиган
ошадат бўларди. Бу одатга кўра,
ошадат қўйилгандан кейин йигит
ошадатга яширинча келиб-кетиб
урган. Бунда кизнинг янгаси ик-
кидан бир-бирига топиштириб кўяр-
ди. Агар янгаси бўлмаса, кейин киз-
нинг ўйига кира олмас эди. Мазкур
ошадат шу одат билан боғлиқ бўлиб,
иши бўлар (яъни, иши ўнгидан
келган, омадли) йигитга янга ҳам
сониға топила қолади», деган
маънода айтилган. Мажозан: «Омади
сониға, бахти чопган одамнинг иши
омадлақ ўнгидан келаверади. Вар:
Ошанинг ови бароридан келса, ов
ошадат билан тузоққа илинади»;
Касалнинг тузалгиси келса, табиб
ошадат билан келади»; «Арийдиган
чиркиннинг дориси ўз-ўзидан топила-
ди»; «Иш ўнгидан келса, устаси ол-
тидан чиқади» ва б.

Ўзломоннинг йўлидан йўл
кидириб келаман, эломоннинг
ошига эл қидириб келаман.

«Ишда ишнинг кўзини билган
ошадатлар, хонлар ўз мамлакат-
ларига чет эллардан келувчи кар-
вонлар йўлини тартибга келтириб,
армонсаройлар, сувсиз саҳроларга
армонсаройлар, сувсиз саҳроларга
армонсаройлар қурдириб, йўлини ўғри-
тирдикдан, қароқчи, босмачилардан
ошадат, бежавотир қилиб қўядилар.
Ошадат мақсад — атроф мамлакат-
лардан савдо карвонларининг кўп-
лиги келиб — кетишига, ҳазинага
ошадат бож тушишига, шаҳар ва
ошадатларнинг обод бўлишига эри-
шадан иборат эди. Тинч, бе-
жавотир келиб-кетган карвонлар бу
ошадат бир-бирларини хабардор қи-
лдирди, натижада ўша мамлакатнинг
ошадат алоқалари авж олаверар эди.
Ошадатлар юқоридаги мақолни чет
элардан яхши ниёт билан келувчи
карвонлар ва якка йўловчилар ти-
шдан айтишган.

Ўмард йўқлигин билдирмас,
ўлпор тўқлигин билдирмас

Ўмард — жўмард, яъни сахий, кў-
н (ошадат очик одам). Маъноси «Отлар

қоринлари тўқ бўлса, яхши чопа ол-
майдилар. Тулпор (энг асл зотли
чопқир, учқур от) эса тўқлигини
билдирмайди, ошадат қандай чопса,
тўқлигида ҳам шундай чопаверади.
Сахий, қўли очик ҳам йўқлигини,
яъни қўлида маблаг, уйда ош-
адат йўқлигини (ёхуд камлигини)
билдирмайди, бор пайтида қандай
сахийлик қилган бўлса, шундай са-
хийлик қилаверади».

Йўрға минган йўлдошидан
айрилар.

Вар.: «Арава минган сувайга йўл
бермас» (сувай ёхуд субай — ёлғиз,
яйдок, эгар-жабдуқсиз от); «Йўртоқ
йўрға билан йўлдош бўлмас, Бургут
қарға билан сирдош бўлмас» (йўр-
тоқ — юриши суст, қирчанги от);
«Йўрға минган йўлдошига қарамас»;
«Бўри билан қўй бир қудуқдан сув
ичмас»; «Қўй билан бўри бир оғилда
яшамас»; «Йўрғаликка йўлдош бўл-
ма»; Бу мақолларни: «Бойлик орт-
тирган ё амалга минган одам ман-
манликка, такабурликка берилиб,
унча-мунча одамни (хатто ёшлиқдан
бирга ўсган тенгқурларини, дўсту
биродарларини ҳам) менсимай, на-
зар-писанд қилмай қўяди, кези кел-
ганда уларга ёрдам қўлини чўзмайди.
Бундай одамга яқин юрма, ундан
хазар қил, акс ҳолда сенга ҳам
касри уриши мумкин», деган маъно-
да қўллайдилар.

Йўрғанинг қадри елганда би-
линади, яхшининг қадри ўл-
ганда биллинади.

Кўп ҳолларда яхши одамнинг қад-
рига тириклик чоғида етмайдилар-
да, ўлганидан кейин унинг яхши
хислатларини қилган яхшиликлари-
ни эсга олиб, мактаб юрадилар. Маз-
кур мақолни ана шундай ҳолларда
қўллайдилар.

Йўқ буғдойга — йўқ тегир-
мон.

Вар.: «Чикмаган буғдойга ўтмаган
ўроқ». Бу мақолларни ҳали вужудга

келмаган, вужудга келиши даргумон бўлган нарсаларни орзу қилувчи, шу ҳақда ўйлаб, шу ҳақда бош қотириб юрувчи одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Йўқ мутаҳамдан бор муттаҳам ёмон.

Йўқ (камбағал) одам бир нарса сўраганларида «Йўқ-да, бўлса жоним билан берардим», деб узрини айтса, уни асло айбга буюрмайдилар. Аммо, бор (бой) бўла туриб, ўзининг бировдан олган қарзини тўлашга тихирлик қилса, тонса ёнгики қарз ёрдам сўраган одамга уни бунга баҳона қилиб бермаса, уни қаттиқ қоралайдилар, лаънатлайдилар. Юқоридаги мақолни шундай бахил, ярамас, муттаҳам одамларга нисбатан қўллайдилар.

Йўқлик йўмард қўлин боғлайди.

«Йўқлик сахий одамни ҳам бировга бир нима бермасликка мажбур қилиб қўяди», дейилмоқчи. Биргина бу эмас, йўқлик кишини ҳар ампозга солади. Буни қуйидаги мақоллар ҳам ёрқин ифода этган: «Аргумок отнинг бошини нўхта қисади, Мард йигитнинг бошини йўқлик қисади»; «Огурук чаман бўлар — бўйнидан ёл кетса, Яхши ёмон бўлар — қўлидан мол кетса» (чаман — ҳар қанча камчиласа ҳам юрмайдиган от); «Йўқлик мард йигитга кўй боқтирар»; «Йўқлик бошга тушса, қўли билан ўт ўрар»; «Йўқлик бошга тушса, қўли билан қор қура»; «Йўқлик ҳўкиз бўйинтуруғини бўйнингга солади» («Йўқлик туфайли ҳўкиз тополмай, ерингни ўзинг ҳайдашга, омончи ўзинг тортишга мажбур бўласан», дейилмоқчи); «Йўқчилик — тошдан қаттиқ, гўнгдан сассиқ».

Йўқни бор қилган ҳам — одам, борни йўқ қилган ҳам — одам.

Бу мақол одамнинг нақадар ҳудратли мавжудот эканлигини ифода эта-

ди. Вар.: «Тузган ҳам — одам, Бузган ҳам — одам».

Йўқни йўндириб бўлмас, қушни қўндириб бўлмас.

Вар.: «Кенг тор бўлмас, Йўқ бо бўлмас»; «Йўқнинг жони қаттиқ, Хў кизнинг бўйни қаттиқ»; «Йўққа тово ҳам йўқ»; «Борица бозор, Йўқни қаердан қозор?!»; «Йўққа юриб етолмайсан»; «Йўққа югурук етмайди Қумга қозик ўтмайди»; «Ўтган бу лутдан ёмғир қутма»; «Чикмаган офтобга исинма»; «Бўшга умсунган — очликдан ўлар» (бўшга — йўқ нарсага, бекорга, беҳудага; умсунмоқ — умидланмоқ); «Йўққа югуриб бордан ажрама!»; Бу мақоллар билан «Асли тагида йўқ нарсани, топишнинг имкони бўлмаган нарсани топаман, унмайдиган нарсани ундираман, деб бекорга овора бўлма, барибир ҳаракатнинг зое кетади, вақтингни, кучингни беҳуда сарфлаганинг қолади», дейилмоқчи.

Йўқни керак топтирар, ёлғиз отни соттирар.

Бу билан: «Кишига бирор нарса жуда керак бўлиб қолган тақдирда ўша нарса ҳар қандай топилмайдиган, камёб, ҳар қанча қиммат бўлса, ҳамки, уни қандай бўлмасин ахтариб топади ёхуд ўз қунига яраб турган бирор нарсасини сотиб бўлса ҳамки, унинг пулига ўша нарсани сотиб олади», дейилмоқчи. «Йўқни керак топтирар, Ҳар томонга чоптирар».

Йўқнинг қўнгли йўрға тилар.

Қурбн ҳам, маблағи ҳам етмайдиган, ўзи учун сира имкони бўлмаган нарсаларга эга бўлишни орзу қилувчи ёхуд шунга беҳуда интилувчи одамларга нисбатан киноя тарзида айтилади. Вар.: «Мингани — ҳўкиз, тилагани — тўққиз-тўққиз» (ўтмишда оти, ҳатто эшаги бўлмаган камбағаллар баъзан зарур бўлиб қолган тақдирда ер ҳайдайдиган ҳўкизларини мишига мажбур бўлардилар; тўққиз-тўққиз — тўй, маро-

«...ёна, хотинларга патнисда ула-
...инан, одатда тўққиз хил нар-
...иборат тортик). «Ўйда йўқдир
...йўқ, Кўнгли истайдур хўжалик»
...арбақанинг кўнгли оккуш гўш-
...турсайди»: «Ёнида бир пули йўқ,
...ронга хоким» (Гирвон — Наман-
...ахри яқинидаги бир қишлоқ-
...номи. Абдулла Қодирий «Гир-
...лик Маллабой ака» асарига
...ай ёзади: «Гирвон қишлоғини
...молки, Ўзбекистонда билмаган
...шитмаган киши йўқдир. Айниқса,
«Гирвон» ёки «гирвонлик» сўзи хар
...у учун бирмунча қизикроқ эшити-
...ди. Бу қизиклик гирвонликларнинг
...раликларидан, уларнинг баъзи-
...ларининг эмас, аксариятининг қилиқ
...аракатларининг ўзбеклар ораси-
...арбулмасал бўлиб юришидан
...ди. Дарҳақиқат, халқ орасида
...оқликлар ҳақида жуда кўп лоф-
...лар, латифалар мавжуд. Юқоридаги
...мақолнинг келиб чиқиши ҳам ана
...дай латифа ёхуд лофларнинг
...ртасига бориб тақалса, эҳти-
...ди: «Ҳамёнида тийини йўқ, туя-
...ни тишини очиб кўрибди» (одатда
...ни сотиб олаётганда унинг ёши-
... билмоқ ниятида тишини очиб
...радилар. Мазкур мақол билан
...ида пули бўлмаса ҳам, сотиб олиш
...ида бўлмаса ҳам, бозордаги ё
...ондаги нарсанинг нарҳини суриш-
...тирадиган, у ёқ бу ёғини кўздан
...тирадиган одамнинг устидан ма-
...ақ килиб куладилар); «Белида бел-
...оғи йўқ — кўш ҳайдаган, Ёнида
...р пули йўқ — қиз сайлаган»; «Ай-
...они йўқ ичмоққа, Кумуш кўприк
...тар кечмоққа».

Йўқолган бузоқни гўшанга- лаги келиндан сўра

«Гўшанга — уйнинг келин-куёв учун
...арда билан ажратиб қўйилган бир
...рчаги). Янги турмуш қураганлар
...ринчи кечани шу гўшангада ўтка-
...радилар. Мазкур мақолни бирор
...расини йўқотган ва уни сира
...рмаган, асло алоқаси бўлмаган
...дамдан сўраб-суриштирадиган ки-
...нига нисбатан киноя тарзида қўл-
...йдилар. Мақолнинг маъноси шун-
...ди: «Эндигина келган ва ҳали ҳеч
...аскни кўрмай, тўғри гўшанга ки-

риб кетган келин йўқолган бузоқ-
нинг қаердалигини қаёқдан билсин,
ахир?». Шунингдек, «Йўқолган ни-
нангни кундуз кунни тополмасанг,
кечаси шам ёкиб ахтар» деган ма-
қолни ҳам киноя тарзида қўллай-
дилар.

Йўқолган пичоқнинг сопи — олтин.

Вар.: «Йўқолган болтанинг даста-
си — олтин»; «Кетган балиқ — кема-
дэк»; «Ўлган сигир сутли бўлади»;
«Йўқолган бузоқнинг арқони қим-
мат»; «Йўқолган молнинг эгаси —
вали». Бу мақоллар билан: «Аввало
бировдан омонат олинган нарсани
йўқотма, синдирма, узма, бузма. Акс
ҳолда таомилга кўра, ўрнига ундан
яхшироқ нарса беришнинг керак бў-
лади. Чунки, эгаси ўзининг йўқол-
ган нарсасини «ана ундоқ эди, мана
бундоқ эди» деб мақтаб, баҳосини
ошириб, ўрнига тўлаган унча-мунча
нарсангни назар-писанд қилмайди»,
дейилмоқчи.

Йўқолганга қайғурма, топил- ганга қувон.

Вар.: «Кетгани кувма, келганга қу-
вон». Булар билан: «Кўлингдан кет-
ган, йўқолган нарсага қайғуриб, хафа
бўлиб, асабингни бузиб, жонингни
қийнаб юрма, барибир фойдаси йўқ.
Ундан кўра топган нарсангга суюн,
бундан буён топадиган нарсангнинг
ҳаракатида бўл», дейилмоқчи.

Йўқолгани хўб бўлди, бошим- га тор келар эрди.

Бош кийимини йўқотган ва топа
олмаган кишининг тилидан айтилган
бу мақолни мажозий маънода бирор
нарсани қилишнинг иложини топа
олмаган, бирор ишни қилиш ҳўли-
дан келмаган ва ўзини оқлаш, ки-
шилар олдида хижолатдан қутулиш
учун бир нимани баҳона қилиб қўя
қоладиган кишига нисбатан қўллай-
дилар.

Йўқолиб топилган мол — ўлжа, ўлиб тирилган жон — ўлжа.

Вар.: «Қаттиқ қишдан мол қолса — ўлжа, Қаттиқ оғриқдан жон қолса — ўлжа». Хавф — хатардан омон-эсон кутулиб, молидан, жонидан жудо бўлмаган одамнинг суюнчига шерик бўлганда шундай дейдилар.

Йўқсилнинг уйқуси — паловдан ширин.

Вар.: «Богбоннинг уйқуси — шиннидан ширин». Бу мақолларда уззу кун тинмай ишлаб, роса чарчаган камбагал меҳнаткаш учун оламда ётиб ухлашдан, ҳордиқ чикаришдан яхшироқ нарса йўқлигини ифода этганлар.

Йўғон чўзилгунча, ингичк узилади.

Мажози: «Оғир кунлар келганда болар то кўр-кутлари тугаб, қашшоқлашиб қолганларига қадар, кўркут жамғармаси йўқ камбағаллар очда ўлиб кетадилар», Вар.: «Бор чўзилар, Йўқ узилар»; «Семиз ориқл гунча, ориқ ўлади»; «Кенг кенгаш йиртилар, Тор тортишиб йиртилар Одатда кишига кенгроқ бўлиб турдиган кийим ҳадеганда йиртилаве билан қилинган кўполроқ ҳаракат чокидан сўкилиб, йиртилиб кетади Мазкур мақол билан мажозан: «Бирданига камбағаллашиб, ҳоли халоб бўлиб қолмайди, камбагал э арзимаган, кичкина муваффақият сизлик оқибатида ҳам қаттиқ азия чекади», дейилмоқчи.

Кавланмаган чўғ кул остида қолиб кетади.

Бу мақол билан: «Ўтиб кетган эски ёшни, гинахонликларни қайтиб кавламасанг, бора-бора унутилиб, ўзиндан йўқ бўлиб кетади. Агар қандайдиган бўлсанг, эски гиналар катта кўзғаб (бамисоли кул остидаги чўғнинг бети очилгани каби) куйдиради, асабингни, кайфиятингни булади», дейилмоқчи.

Кал тегади-ю, кўр ноз қилди.

Вар: «Кўр тегади-ю, кал ноз қилди»; «Танлаганим — тоз, Тоз қилади ноз». Бу мақолларни ўзининг катта шиб, нуқсони бўлатуриб, бировнинг аринмаган нуқсонидан кулувчи, масхара қилувчи, менсимайдиган такаббур одамларга нисбатан киноя тарзида қўлайдилар..

Калла утган қулоқ ер

Калла утмоқ — қўйнинг калласини куйдириб, тукини тозаламоқ). Вар: «Туя бокқанга атон йўқ, Кўй бокқанга қўтон йўқ» (атон — ахта ёки инган туя); «Юмуртқа келтирганга — юдурук» (юмуртқа — тухум; юдурук — мушт). Тарихдан маълумки, инқилобдан илгари бевосита маддий бойлик яратган меҳнаткашлар ўз меҳнатлари самарасидан баҳраманд бўла олмаганлар. Ана шуни ифода этувчи мазкур мақолларнинг кўйидаги маънодошлари ҳам бор: «Ўтин ёрганнинг болтаси ташқарида қолади»; «Ялабди, ялабди, ўғир дастасини ялабди» (қовун қоқисининг қуруқ ўзини ўғирда янчиб бўлмайди. Унга сўк ё нон талқонини сепиб илчадилар. Кейин уни думалоқ-ду-

малоқ зувала қилиб, халталарга солиб қўядилар-да, қишда ейдилар. Ўтмишда қовун қоқисини бойлар хизматчиларга, чўри хотинларга янчтирардилар. Уй бекаси ўғирнинг тепасида туриб, янчилганини пешмапеш олиб турар ва охирида ҳаммасини йиғиштириб, олиб кетарди. Янчувчи одам ундан еёлмасди, бека едирмасди ҳам. Хизматкор бечора ўғир дастасига юққан ширанигина ялай оларди, холос. Шуни ҳам унинг юзига солган ноинсоф бекага одамлар ё тўғридан-тўғри, ё орқаворатдан: «Бечора ялаган бўлса, ўғир дастасини ялабди-да, шуни ҳам пеш қилиш керакми?!» деган маънода юқоридаги гапни айтганлар. Кейинчалик бу гап мажозий маънода қўлланиладиган мақолга айланиб кетган).

Каллаклар турсанг, калладек бўлади.

Ўрик дарахтини ҳар уч йилда каллаклар турадилар. Шунда унинг меваси йириклашиб, ҳам ширин, ҳам беғубор бўлади. Бу усул айниқса Хўжанд, Конибодом, Исфарада авж олган. Агар ўрик ўз ҳолига ташлаб қўйилса, шохлаб, меваси майдалашиб, рагадор, бемаза бўлиб, ҳосили камайиб кетади. Фақат ўрикни эмас, олма, нок, олхўри ва бошқа мевали дарахтларни ҳам каллаклар, шохларини яганалаб, чилпиб турилса, меваси йирик ва ширин бўлади. Тажрибакор боғбонлар юқоридаги мақол билан муволафа тарзида: «Дарахтни вақт-вақти билан каллаклар турсанг, меваси калладек катта бўлади», демоқчи бўлганлар.

**Кални кўрсанг пастга торт,
елкасидан тасма торт.**

Халқ оғзаки ижоди асарларида «кал» деганда кўпинча айёр; муғомбир, айгокчи, кўзбўямачи, кишиларни алдаб, «чув» тушириб кетувчи одамлар назарда тутилади. Кишилар бундай одамлардан ҳазар қилганлар, кези келганда уларнинг адабини берганлар, бир-бирларига ва авлод-ажодларга улардан эҳтиёт бўлиш, алданиб қолмаслик, огоҳ бўлишлик зарурлигини уқтирганлар. Мазкур мақол ана шундай уқтиришларнинг биридир. «Елкасидан тасма торт» деганининг маъноси шуки, ўтмишда қаттиқ гуноҳ қилганларни ўз гуноҳига икром қилдирмоқ учун аёвсиз равишда азоблардилар. Шундай азоблаш усулларида бирини «тасма тортиш» деб атардилар. Бундай гуноҳкорни «чормиҳ»га (тўртта миҳ қоқилган тахтага) ётқизиб, кўл-оёқларини тортиб боғлаб кўядилар-да, ўтқир устара билан елкасидан куйругигана икки тилиб, терисини шилиб олардилар. «Кал устарага бошини бермасе, унинг жазоси қайчи бўлур»; «Кал бошини қашир, Кўтир этини қашир»; «Бир калнинг хийласи қирқ кишини чарчатар»; «Калнинг ярамаси кўприк тағида от хуркитар»; «Тоз лавууд беш ёриб, кўз чиқарар»; «Тознинг ошмаси кўп, бошига фойдаси йўқ»; «Тозлигинини кўзинининг томиридан билман», сизгари мақоллар ҳам кишиларнинг айёр, муғомбир, ахлоқсиз, одамлардан ҳазар қилганларини ифода этади. Бундай одамларни «кўса» деб ҳам атардилар. «Кўсани уйга киргизма, Кетини ерга тегизма»; «Калнинг ярамаси — кўсага устоз».

Калнинг нимаси бор — темир тароғи, кўрнинг нимаси бор — эски таёғи.

Бу мақолини ўзининг арзимаган нарсаси билан мактаниб, керилиб юрвчи кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Баъзан эса, арзимаган нарсасини ҳам қизганадиган кишиларга қарата айтадилар. «Тақир бошдан тароқ сўрама»; «Калнинг калони бор, Лофчининг — фалони».

**Камбағални туянинг устида
ит қопади.**

Камбағаллик — инкилобдан илгари яшagan аждодларимиз асосий кўпчилигининг бошига тушган балои азим эди. Халқ ўзининг бир қанча мақолларида камбағаллик, фақирлик, қашшоқлик, йўқсизликнинг бутун мусибатларини турли хил мисолларда очик-ойдин ифода этган: «Толиҳсизни туянинг устида ит қопар» (одатда ит пиёда, отда эшакда келаётган одамни қопи олади-ю, туянинг устида кетаётган одамни қопи олмайди, чунки ҳар қанча сакрагани билан ета олмайди. Мазкур мақоллар билан муболағ тарзида: «Камбағалнинг пешонаси шу қадар шўр, шу қадар пастки, унга яқиндаги фалокат у ёқда турсин йироқдаги фалокат ҳам келиб ёпиша қолади», демокчи бўлади-лар); «Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурши қонайди»; «Етим етдим деганда бури қонайди»; «Етимнинг оғзи ошга етганда боши тошга етади»; «Қўлим ошга етганда бошиб тошга етди»; «Камбағалнинг боласи етдим деганда йиқилади»; «Камбағалнинг ови юрса ҳам, дови юрмас»; «Очнинг ови юрмас, Яланғочнинг дови юрмас» (бу кейинги мақолларда шу нарсга таъкидланаётгани, қўли киекининг дов-даввоси ҳеч қачон ўтмаган. Амалдорлар ҳаммавақт ўзлари манфаат кўрадиларнинг ёнини олганлар, ўшаларнинг раёйига қараб ҳукм чиқарганлар); «Камбағал тухум топса, ичидан сарингн топмас»; «Камбағал ош топса, сузгани идиш топмас»; «Камбағал ер топса, уруғ топмас»; «Ярлининг ёлғиз оти — қочагон» (ярли — камбағал, йўқсиз, қашшоқ); «Ярлининг ёлғиз оти — айғир, Ётиб олиб қайғир»; «Отнинг айғир бўлса, ётиб қайғир»; «Шўрлининг оти кунда чопувли»; «Шўрликнинг ерига шўра чиқади»; «Шўрли ерга шўр уюлар»; «Шўрликка йўл ўйилур»; «Шўрлининг қовуни оқ бўлади, Пишаман дегунча йўқ бўлади»; «Бечоранинг хўкизи ўлса, пичоқ топилмас» (мол бирор оғрикка фалокатга йўлиқиб ўлса, уни «харом

«...деб, гўштини емайдилар. Ўла-
 нинг омади бўғзига пичоқ тортиб, қон
 қанлисагина, гўштини ҳалол деб
 қўлайдилар. Мазкур мақол билан:
 «Камбағал шу қадар шўр
 қилдики, айна керак пайтида
 қўлмаган бир пичоқ ҳам топилмай,
 қанни бошли хўкизи ҳаромга чиқа-
 риб» демоқчи бўлганлар); «Камба-
 галнинг касали олиса бўлса, табиб
 ҳам бормас»; «Камбағал ўлай деса,
 уломайди, Тириклай гўрга қирол-
 маиди»; «Камбағалнинг бир томири
 биринчоқ бўлар»; «Қайғули бошга
 бир ёғар»; «Камбағалнинг чивиги
 қўғирмоч сочади» (қўғирмоч — қо-
 қаришган бугдой. Қадимдан келаёт-
 ган одат юзасидан боланинг тиши
 ёқни чиққанда қўғирмоч қилиб,
 унинг дўпписига ё этагига солиб
 қарардилар. Шунда баъзи болалар
 уни эплай олмай, сочиб юборарди-
 лар. Мазкур мақол билан: «Камба-
 гал омади йўқлигидан қирган нарса-
 дан ҳам махрум бўлиб қолади»,
 демоқчи бўлганлар); «Камбағалнинг
 енгиз кўзисига қашқир тегар»;
 «Қўрбақада қомат бўлмас, Камба-
 галда омад бўлмас»; «Камбағал
 бозор борса, девор таги уники»
 (илгари бозор оқсоқолига бир нима
 берилмаса, у олди-сотди ва нарса-
 ларни қўядиган таги жой бермасди.
 Бундай жойларни катта олиб,
 катта сотадиган бойлар эгаллаб
 олишар, камбағал бечораларга эса
 харидор камдан-кам борадган бир
 чеккадангина жой тегарди. Бойлар-
 нинг ҳамма ерда бўлгани каби
 бозорда ҳам кўли устун эканлигини
 билдирувчи «Бозор — борники»;
 «Борнинг бозори ёнида» деган ма-
 қоллар ҳам бор); «Қамбағалга бола
 берса, отини жойича қўяди». Қад-
 имий одатга кўра бола туғилган-
 дан кейин унга етти кун ичида от
 (исм) қўйиш лозим эди. Ўтмишда
 бир домлани ё табаррук одамни
 чақириб келиб, боланинг ўнг куло-
 нига азон, чап кулонига такбир
 айттириб, от қўйдиртирдилар ва
 хизмати эвазига унга бир нима
 қийимлик мато ё пул) берардилар.
 Камбағал одам бола кўрса, шу
 «бир нима»си бўлмаганлиги учун
 унинг отини жойича (яъни, кечикиб,
 кейинроқ, «бир нима» топганда)

қўярди; «Камбағал қиз қалтирайди,
 Пешонаси ялтирайди»; «Камбағални
 урма-сўкма, тўннини йирт» (Бир
 амаллаб, не ҳасратдан топган тўни-
 дан ва, умуман, бошқа бирор
 нарсдан жудо бўлиш — унинг учун
 мислсиз бахтсизлик, жуда катта
 йўқотиш бўлиб ҳисобланарди); «Кам-
 бағал топганда, Бой соғинганда»
 («Камбағал пул топганда, чоғи
 келганда яхши кўрган, кўнгли туса-
 ган овқатини ея олади. Бой эса
 соғинганда, егиси келиб қолганда
 еяверади, чунки унинг пули ёнида,
 ошхонасида ҳамма масалликлар
 ҳозир у нозир», дейилмоқчи); «Кам-
 бағалнинг кўзига кепчик нон бўлиб
 кўринар» (кепчик ғаллани елпиш,
 совирниш учун ишлатиладиган, ёғоч
 гардишга хом тери қопланган
 рўзғор буюми); «Камбағалнинг айро-
 ни — ўзига тотли»; «Қорнинг тўқ —
 қайғунг йўқ»; «Камбағалнинг бир
 тўйгани — чала бойигани»; «Ярли-
 нинг бойигани — чошгоҳгача»; «Кам-
 бағаллик асар қилди, Эчки гўшти
 касал қилди»; «Камбағаллик асар
 қилди, Зигир ёғ касал қилди» (кўй
 ёғига кучи етмаганлар, фақат зигир
 ёғидан овқат қилган); «Тўймай
 ичган ошинг курсин, Хўрликда
 яшаган ёшинг курсин»; «Ўлганим-
 нинг кундан қаҳ-қаҳ уриб кула-
 ман»; «Ўлганимдан куламан, Юзим-
 ни ерга сураман»; «Ўзим узун
 бўлсам ҳам, толеим паст»; «Оғилда
 хўкизим йўқ, Элимда обрўйим
 йўқ»; «Баҳор бўлса ҳам, йўқнинг
 ичи қиш»; «Йўқсил бўлгунча, йўқ
 бўл»; «Камбағал тўйса, бой ухла-
 мас»; «Камбағал нон деб бош
 кўтаради. Бой — қон деб»; «Камба-
 гал бош кўтарса, Бой тош кўтарар»;
 «Камбағал камбағалга бўлишади»
 (бўлишмоқ — ёрдам бермоқ, ёнини
 олмақ); «Ғарибнинг кўнглини ғариб
 билади»; «Ғариб кунига ғариб ярай-
 ди»; «Отни от сақлайди, Очни —
 оч»; «Қорни тўққа бало йўқ»;
 «Бойга бало урмайди, камбағални
 қўтқар!» (Бу мақол қуйидаги ҳикоя
 билан боғлиқ: «Бир отлик бой билан
 бир яёв камбағал ҳамроҳ бўлганлар.
 Улар йўл юриб, бир дарёга келиб
 қолганлар. Мироблар: «Ўтказиб
 қўяйлик» десалар, бой харжидан
 қочиб унамаган, отига ишониб, сувга

тушган. Камбағалнинг пули йўк, «бир амаллаб сузиб ўтарман», деган хаёл билан у ҳам сувга тушган. Дарёнинг тез оқар жойига келганда иккаласини ҳам сув окизиб кета бошлаган. Мироблар шовкин-сурон кўтариб, уларни кутказмоқ учун ўзларини дарёга отганлар. Шунда улардан бири: «Бойга бало урмайди, камбағални кутқар!» деган экан. Бу сўз кейинчалик халқ ўртасида мақолга айланиб кетган; «Камбағалнинг бойлиги — танининг соғлиги» (Камбағаллар: «Кўявер, танинг соғми, шунинг ўзи бойлигинг», деб бир-бирларига тасалли берганлар); «Камбағал бўлсанг кўчиб кўр, Бой бўлсанг ўлиб кўр» (Кўчманчи чорвадорлик давридан қолиб келаётган бу мақолни: «Уйимда ҳеч нарса йўк, деб қайғуриб, ўқсиниб юрма. Камбағал бўлсанг ҳам, ўзингга яраша рўзгоринг бор. Буни кўчганда — юқларингни туяга ортаётганда кўрасан. Ўшанда: «Э-ҳе, шунча нарсам бор экан-ку» деб суюнарсан, деган маънода тасалли бермоқ мақсадида қўллаганлар. Бу фикрни қирғизларда мавжуд бўлган «Уйингнинг бойлигини кўчганда кўрасан» деган мақол ҳам тасдиқлайди. «Бой бўлсанг ўлиб кўр, деганининг маъноси шуки, ўлган одамнинг қаъдасини, расм-русмларини ўтказиш, таъзия билдириб келадиган қанчадан-қанча одамларга ош-нон бериш кўп маблағ талаб этади. Шундай қилиб, мазкур мақол билан йўқсиллигидан ўқсиниб юрган камбағалларга тасалли берганлар, борлигидан мағрурланиб юрган бойларга эса: «Мен бойман деб кўп керилма, бошингга бирор қора кун тушсин, бойлигингнинг тўзиб кетишини ана ўшанда кўрасан», демоқчи бўлганлар); «Камбағаллик — айб эмас, Кибирлик — айб»: «Йўқлик — уят эмас, тўқлик — мурод эмас». Ҳар нечаки кимса фақр помоли эса, Ғам йўқтур сафо кўнгли оли эса (Навоий).

Камёбнинг қадри баланд.

Дунёда нима кам, нодир, «анқонинг уруғи» бўлса (масалан: олтин, дур,

гавҳар, мумиёи асил ва б.) ўша нарсанинг қадр-қиммати, баҳоси баланд — табиий бир ҳол. Мақол ана шу ҳолни ифода этади.

Камзул мурсаги билан ярашиқ, лозим — кўйлаги билан

(мурсак ар. мурассаъ — зийнатланган, безатилган сўзидан олинган бўлиб, қадимий кийим номини билдиради. Кимхоб, парча, духоба, адрас, шойи каби матолардан тикилган аёлларнинг энги қалта уст кийими» (М. Асомиддинова, Кийим-кечак номлари). Мажози: «Ҳар бир нарса (кийим-кечак ҳам, уй жиҳозлари ҳам ...) ўзига мос, монанд келадиган, бир-бирини тўлдирадиган, бир-бирига ёрдам берадиган нарса билан бирга бўлсагина ярашиклик, кўзга хуш кўринувчан бўлади».

Камолингни кўрай, заволингни кўрмай.

Бу — ота-онанинг болаларга билдирадиган эзгу ниятларидан, олқишларидан бири.

Кампирнинг дарди — гўзада, сичқоннинг дарди — ёғлиқ кўзада.

Вар.: «Кампирнинг дарди — гўзада, Йигитнинг дарди — бўзада» (бўза — оқшоқ, курмак, жўхори кабилардан тайёрланадиган ичимлик). Илгари аксарият кампирлар кунларини гўза (кўсак) чувиш, чарх йигириш билан ўтказардилар. Мазкур мақолларни: «Ҳар ким ўзи яхши кўрадиган, ўз тириклигини таъминлайдиган, ўзига эрмак, хузур-ҳаловат бахш этадиган нарсалар ҳақида ўйлайди, ўшанга эришни ҳаракатида бўлади», деган маънода қўллайдилар.

Камтарлик — катта давлат.

Инсоннинг энг олий ахлоқий хислатларидан бири — камтарлик. Мақолларда камтарликка юксак баҳо берилади, киши жамиятда ўзини

«...ер тутиши, манманликка берил-
гани лозимлиги қайта-қайта ук-
тарилади: «Камтарлик — жасорат
дони»; «Камтар бўлдинг — гавҳар
бўлдинг»; «Камтарлик одамга хусн
бўлди»; «Супурги — ернинг хусни,
Камтарлик — эрнинг хусни»; «Кам-
тарликнинг камоли бор»; «Камтар-
лик камол, Манманга — завол»;
«Камтарлик кўкка кўтарар, Манман-
лик ерга киритар»; «Камтар бўлсанг
оғру ортар, Манман бўлсанг энса
кочар»; «Камтар бўлсанг ош кўп,
Манман бўлсанг тош кўп»; «Камтар
керишмайди, Мол-дунёга берилмай-
ди»; «Камтарлик аълодир, Мағрурлик
бозор»; «Ўзинг осмонда бўлсанг
кам, оёғинг ерда бўлсин»; «Бошинг
осмонга етса ҳам, ерга қараб юр»;
«Ўнг баланд минора ҳам ердан кўта-
рилади».

«Камтар бўлинг, мағрур бўлинг,
кеккайманг,
Бир кун хижолатдан сиз қилманг
аттанг
(Ҳабибий.)

Капалак гулини соғинар, бул- бул — куйини.

Бу билан: «Киши каерда бўлмасин,
У куйини, юртини, Ватанини кўмсай-
ди, соғинади», деган маънода юрт-
нинг, Ватаннинг қадрини билишга,
уни ардоқлашга ундайдилар.

Карвон кўп, ризқи бошқа.

Бу мақолни: «Бир оила аъзолари,
бир корхона ишчилари, бир маҳалла,
бир даҳа, бир шаҳарда бир хил
вақтдаги кишилар, бозорда сотув-
чилар ва ҳоказо, ҳар қанча кўп
оқса ҳам, ҳар бир киши ўз ризқ-
наибасини топиб ея олади. Биров-
нинг ризқи бировнинг ризқига халал
бермайди», деган маънода қўллай-
дилар.

Карвон ўтар, изи қолар.

Бу билан: «Дуёдан қанчадан-қанча
оқса ўтган, ўтаяпти ва буидан кейин
оқса ўгаверади. Улар тарихда яхши-
лик билан, ё ёмонлик билан бир из
қолтирадилар. Сен ўзинингдан яхши

из, яхши ном қолдиришга ҳаракат
қил», дейилмоқчи.

Карнай бор-у, карнайчи йўқ.

Бу мақол бир нарса бўлса-ю, ундан
фойдаланиш учун зарур бўлган бошқа
бир нарсаси бўлмаса, топилмаса
ишлатилади.

Карнайчидан нима кетди — бир «пуф!».

Бир одамдан бир нимани (мас.:
икки ўртада воситачи бўлиб, биров-
дан бир нарсани ундириб беришни,
бировни бир нарсага кўндиришни)
илтимос қилганда: «Бу иш сиз учун
ҳеч гап эмас», «Бу ишни сиз осонги-
на уддалай оласиз», «Бу ишга
сизнинг бир оғиз сўзингизгина
кифоя қилади», деган маънода
қўллайдилар. «...Таваккал-да. Сен-
дан нима кетяпти? Карнайчидан
пуф!.. Вада-вангни карнайнинг ўзи
қилади (И. Раҳим, Фидойилар).

Карнайчидан қутуламан де- санг, олдига бориб анор е.

«Карнайчи қулоғингни батанг келти-
риб, тинчлигингни бузиб, тоқатингни
тоқ қилаверса, унинг олдига бориб
анор есанг, оғзининг сўлаги оқиб,
карнайини пуфлай олмайди», дейил-
моқчи. «Карнайчидан онанг бўлса,
қулоғингга пахта тик». Бу мақоллар
билан: «У ёки бу қилиғи (мас.:
эзма-чуруклиги, шилкимлиги, ҳали
уни, ҳали буни сўраб келавериши
ва ҳ.к.) билан сени ёлқитган одам-
дан қутулишнинг бирор йўлини,
чорасини топ», деган маънода
насихат берадилар.

Касал бўлиб ўлмадим, узлу- киб ўлдим.

Узлукиб («узилмоқ» ҳам дейди-
лар) — касал қайта кўзгаб, оғирлаш-
моқ, Бемер агар ўзини бир оз яхши
ҳис қилиб, «ҳа, энди тузалиб
кетдим-ку» деб, одатдаги ҳаракати-
ни, оғир ишларни қилаверса, қайта-
дан касалланиб, дарди аввалгисидан

ҳам оғирлашиши мумкин. Ҳаётда бундай воқеалар, ҳатто узлуқиб ўлганлар кўп бўлган. Мазкур мақолада шу нарса эслатилиб, оғохлан-тирилган: «Касални уринтирма, узилди»; «Соғ ётса, ёмон, Носоғ юрса ёмон».

Касал жоннинг ҳаракатида, табиб пулнинг ҳаракатида.

Вар.: «Касал камайса, табиб касал бўлади». Утмишда халқ тиббий ёрдамни табиб, азайимхон, парихон, эшон, муллалардан оларди. Енгил-елпи ҳаёт кечириб йўлига кириб олган бундай «шифокор»лар ҳалқнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмасдилар. Юқоридаги мақолларда шу нарса рўйи рост очиб ташланган. Мажози: «Бир киши бирор ишнинг битиши ташвишида бўлади-ю, бошқа биров эса унинг иши битишидан бир нима тамаида бўлади».

Касал — касал эмас, касал боққан — касал.

Юқорида айтилганидек, революциядан аввалги узоқ тарихий давр давомида халқ малакали медицина хизматида бахраманд бўла олмаган. Омма орасида турли касалликлар, айниқса юқумли касалликлар кўп бўлган. Беморлар ва уларни боқувчилар мислсиз қийинчиликларга дучор бўлганлар. Ҳаддан ташқари узоқ чўзилиб кетадиган касалликлар кишиларни жонидан тўйгазиб, ҳатто ўлимга ҳам рози қилиб қўйган. Қуйидаги мақоллар ана шунини фоида этади: «Касалигиндан илгари кафан тайёрла»; «Тузаладиган касалнинг тузалгани яхши, Уладиган касалнинг ўлгани яхши»; «Уладиган касалнинг ўлгани яхши, Уйдагиларнинг тингани яхши».

Касални майиз эмас, аччиқ дори тузатади.

Халқ тиббиёти маслаҳатларига кўра, киши аччиқ бўлса ҳам, фойдали

дори-дармонларни истемол қилишдан чўчимаслиги, касалликларнинг олдини олиш чораларини кўриши зарур: «Дард давоси билан тарқалади»; «Дард чекмаган дори қадрини билмас»; «Дори ширин бўлмайди»; «Дори — аччиқ, таъсири ширин»; «Заҳарни заҳар кесади»; «Жонини севган — илон этини ҳам ейди»; «Оғриқнинг олдини ол»; «Касал бўлмасдан югурмасанг, Касал бўлганда югурасанг»; «Дардини яширганга дори юкмас»; «Дардининг вақти ўтса, табибдан ўпкалама».

Касални яширсанг, иситмаси ошқора қилади.

Мажози: «Ёмонликни, ёлгон гапни, ўғриликни, хиёнат, жиноятни ҳар қанча яширган билан бари бир бир кун эмас, бир кун ошқора бўлмай қолмайди». Вар.: «Писёни яширсанг, ҳиди ошқора қилади»; «Эшакни яширсанг, ҳанграши ошқора қилади». (Бу мақол Афанди латифаси билан боғлиқ: Бир одам Афандидан: «Эшагингизни пешингача бериб туринг, бир оз юким бор эди, ташиб оламан», — деб илтимос қилиб келибди. «Эшагим йўқ, сизга ўхшаб сўраб келган бир одамга бериб юборувдим», — дебди Афанди. Шу пайт ичкаридан эшак ҳанграб юборибди. «Ие, эшагингиз бор экан-ку, Афандим», дебди ҳалиги одам. «Нима оппоқ соқолим билан манинг гапимга ишонмайсан-у, эшакнинг гапига ишонсанми?!» деб жаҳд қилибди Афанди); «Касални яширсанг, ўлим ошқора қилади».

Ишқинг ўтинки ёшурдим эл аро ёди рақиб,

Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён (Навоий).

Касалнинг келиши осон, кетиши қийин.

Вар.: «Касал ботмонлаб келади, мисқоллаб кетади»; «Касал отда келиб, пиёда кетади»; «Дард бир келса, устма-уст келади»; «Оғриқ жойини топса, олти ой кишлайди»; «Касал бир айлантирганда чир

«...қаради». «Касалим чўзилиб
«...» дегроқ тузалиб кетолмаяпман»,
«...» қанталанадиган беморга юкори
«...» мақоллар билан тасалли бера-
ди». Мукқаддас: ... Натяжа кўнгил-
«...». Бир ойдан кейин гипсни
«...» ташлаш мумкин. Ботиров:
«...»! Яна бир ой?! Мукқадас:
«...» ботмоқлаб киради, мисқоллаб
«...» (Б. Раҳмонов, Олтин одам:
«...»).

Касбинг ҳаммол бўлгач, юк масининг фарқи йўқ.

Бар: «Юкли ҳаммол атрофга қарай
«...». Бу мақолларда бениҳоя
«...» меҳнат эгалари бўлмиш
«...» ўзларининг аянчи ҳол-
«...» баён қилганлар.

Катта арава қайдан юрса, кичик арава шундан юради.

Бар: «Олдинги арава қайдан юрса,
«...» шундан юради»;
«Араванинг олдинги гилдираги қай-
«...» юрса, кейинги гилдираги ҳам
«...» шундан юради»; «Катта кема қайдан
«...». Кичик кема шундан юрар»;
«Катта қарвон қай йўлдан кўчса,
«...» қарвон ҳам шу йўлдан
«...»; «Катта бошлар, Кичик таш-
«...»; «Оғасини кўриб шисен ўсар,
«...»ни кўриб синглиси ўсар». Бу
«...»ларни: «Кичиклар катталарга
«...»нашадилар, уларнинг қилганини
«...»нашадилар, уларнинг бошлаган иш-
«...»ни давом эттирадилар», деган
«...»да ҳам, «Кичиклар катталар-
«...» йўлидан боришлари, уларнинг
«...»масини бажаришлари, «чиз-
«...»ни чизиги»дан чикмасликлари ло-
«...», деган маънода ҳам қўллайди-
лар.

Катта балиқ кичкина балиқни ойди.

Бар, денгизларда катта (зўр)
«...»лар кичик (ожиз) балиқларни
«...» ўз тирикчиликларини ўтказадилар.
Мажози: «Катта бойлар ўзлари-
«...» кичикларни — камбағал, бева-
«...»ларни ишлатиб улар ярат-
«...» бойликлар ҳисобига яшайди».

Катта-катта бергунча, катта- катта нон тишла.

Бар: «Аввал ўзингни тўйдир. Кей-
«...» — ўзгани»; «Ўзинг тўй, Ўзгани
«...»; «Ма санга, ма санга, Нима
«...» қолди Ҳасанга?». Булар билан
«...»ни бахил худбни бўлишга
«...»майдилар, балки олди-кетига
«...»май, катта-катта тўю зиёфатлар
«...» қиладиган, кераксиз орзу-ҳаваслар-
«...»га берилган, сахийман деб ҳар
«...»га катта-катта маблағларни
«...» бериб юборадиган, оқибат-натяжа-
«...»да ўзини, бола-чақасини моддий
«...»дан қийин аҳволга солиб
«...» қўядиган кишиларга насихат тарзи-
«...»да айтадилар.

Катта кема узоққа сузади.

Бар: «Катта дарахтнинг кўланкаси
«...» ҳам катта». Бу мақоллар: «Кучли
«...»лигини қилади. Кучсиз ҳар
«...»ча қирангани билан кучлининг
«...»ни қила олмайди (Масалан:
«...» молни улгуржисига олиб,
«...»жисига сотади-да, бир йўла
«...» фойда кўради; катта ерга экин
«...» экиб, катта хирмон кўтариб, катта
«...» даромад олади. Ўз тирикчилигини
«...» бир амаллаб ўтказувчи камбағал эса
«...» бундай қила олмайди»),
«...» деган маънода қўлланилади.

Катта сув кўприксиз бўлмас.

Одатда кичкина ариқчаларга кўпда
«...» кўприк солмайдилар. Катта сувлар-
«...»га эса албатта кўприк соладилар.
Мажозда катта одамни (юрт оғалари-
«...», бошлиқларни) катта кўприкка
«...» ташбиҳ этадилар. Кўприкдан яхши
«...» одам ҳам, ёмон одам ҳам, от ҳам,
«...» эшак ҳам ўтгани каби «катта одам»
«...» яхшилар билан ҳам, ёмонлар билан
«...» ҳам муомалада бўлади. Мазкур
«...» мақол билан «катта одам» га «Сен
«...» яхшилардан мамнун ҳолда ёмон-
«...»ларнинг ёмон хатти-ҳаракатидан,
«...» ёмон гап-сўзидан хафа бўлиб, гина
«...» қилиб, асабингни бузиб юрма, юра-
«...»гингни кенг қил, чидамли, бардош-
«...»ли бўл. Жамиятнинг ўзи шунақа —
«...» яхшилар ҳам кўп, ёмонлар ҳам»,
«...» деган маънода насихат қиладилар,
«...» тасалли берадилар.

Катта хирман қизил бўлса, чори чиқмас.

Илгари ўрилган бугдойни хирмон қилиб, катта кўзлик галвирдан ўтказардилар-да, шамолга совураддилар. Шунда дони бир ёққа тушарди. Сомондан ажратиб олинган бугдойни «қизил» деб, унинг орасига онда-сонда аралашиб қолган бошоқ чўпақларини «чори» деб атардилар. Бугдой шамолга совуриладиган пайта «қизил» тарафга «адашиб» тушиб қоладиган чориларни пешма-пеш қўл билан кўкилаб олиб турардилар. Бу иш қанчалик кунт қилиниб, усталик билан бажарилса, бугдой хирмони шунчалик тоза бўларди. Мажози: «Ҳар қандай катта иш ҳам пухта қилинса, унчамунча камчиликлардан ҳоли бўлади».

Катта чангал бир даста қилади, кичик чангал икки даста қилади.

Ёйилган хамирни угра қилиб кесиб бўлгач, узун-узун бўлиб қолган хамирларнинг бирмунчасини қўлга дасталаб, ёпишиб қолган урни қўл билан сидириб, супрага қоқиб-қоқиб ташлайдилар. Ана шу кесилган уграни «даста» деб атайдилар. Бир зувала хамирни катта чангалли одам бир даста қилса, кичик чангалли одам икки даста қилади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Кучли одамнинг унчалик овора бўлмай, бирпасда қилган ишини кучсиз одам уриниб, овора бўлиб қилади», деган маънода қўллайдилар. Вар.: «Темирчинини бир ургани — иначининг миңг ургани».

Катта қозонда қайнаган — ҳом бўлмас.

Вар.: «Дош қозонда пишган ош ҳом бўлмас». Мажози: 1. «Катта-катта ишларда қатнашган, катта-катта давраларда юрган одам катта тажриба орттирган, кўпни кўрган, кўпни билган бўлади. Бундай одам агар сенга бирор маслаҳат берса,

сира иккиланиб ўтирма, унинг айтган гапига амал қил, янглишмай сан». 2. Катта-катта ишларда қатнашадиган, катта-катта давраларда юрадиган, катта даргоҳда ўқийдиган ҳунар ўрганадиган одам ҳар жиҳатдан етук бўлади.

Каттани катта бил, кичикни — кичик.

Бу мақол билан катталар билан кичиклар, яъни катта ёшдагилар билан кичик ёшдагилар, ота-оналар билан болалар, акалар билан укалар, опалар билан сингиллар ўртасидаги ўзаро муносабат қандай бўлиши лозимлиги ўқтирилади. Вар.: «Каттага катталарча бўл, Кичикка — кичикларча» («Катталар орасида бўлганингда уларни иззат-ҳурмат қил, панд-насихатларига қулоқ ос, уларнинг ҳузурда бачкана қиликлар қилма, тугуркисиз гагларни гапирма, огир-вазмин бўл. Кичиклар орасида бўлганингда эса уларнинг ўзларига яраша муомалада бўл, уларга хос гап-сўзларни топиб гапир, ўзингни катта тутма», дейилмоқчи); «Каттага тегма — йиғларсан, Кичикка тегма — уяларсан» («Каттага тегсанг, ундан кучсизлик қилиб қолсан, у сенинг адабингни беради. Ўзингдан кичикка тегсанг, зўравонлик қилсан, одамлар сени айблайдилар, «Келиб-келиб кучинг шунга етадимми?!» деб уялтирадилар, дейилмоқчи); «Каттанинг уялгиси келса, кичикка тегати»; «Катта катталигида турсин, Кичик — кичиклигида»; «Жаҳл — оғадан, уэр шиндан» («Ака жаҳл билан уришганда ука у билан баробар бўламан деб ўтирмаслиги, битта гапдан қолиши, ундан уэр сўраши керак. Шундай қилса, олам — гулистон, икки ўртада жанжал ҳам чиқмайди, нари-бери гапга бормайди, ўртага совуқчилик ҳам тушмайди», дейилмоқчи); «Кичикдан — қусур, каттадан — уэр» (қусур — камчилик, нуқсон. «Кичик, яъни ёш ёшлигига бориб, бирор хато иш қилиб қўйса, катта уни ҳаддан ташқари қойиб ташламасдан, маъзур кўриши, кечириши, яхши гап билан тушунтириши ло-

«... дейилмоқчи); «Катталар айт-
ди, кичиклар эшитсин» (Катталар
савар ёғанда кичикларнинг жимги-
ни эшитиб турмай, ўртага сукули-
ни одобсизлик саналади); «Кич-
икларни ёш дема, Кесакни — тош»;
«Кичикни макта, Каттани сақла»;
«Каттага салом бер, Кичикка — қа-
рат»; «Каттага — хурмат, Кичик-
ка — шафкат».

Кичикни улуғроқ — анга хизмат керак,
Улуғни кичикроқ — анга шафкат керак
(Навойи).

**Каттани катта десанг, ўзидан
кетар, кичикни катта десанг,
каттага етар.**

Бу билан: «Бирор одамни ҳаддан
ташқари мактаб юборма, акс ҳолда
ушнинг кетади, босар-тусарини
билмай қолади, одамларни феъл-
атвориға қараб муомала қил»,
демоқчи бўладилар.

**Кафан кийган келмайди, ка-
панак кийган келади.**

Капанак («кебанак», «кебантай» ҳам
дедилар) — чўпонлар, йилқичилар
сини-сочинли кунларда ёпиниб юра-
данан енгсиз чакмон (халат). Капа-
нак юқа қилиб бостирилган кигиздан
тўқилади. Бундай кигиз намни,
нимолни, изғиринни ўтказмайди.
Ўзимда йғир-йғирк чорвадор
бойлар молларини боқиш учун
одамларни ёллаб ишлатардилар.
Айниқсан бойларга ёлланган йилқичи
синиларнинг меҳнати оғир эди.
Улар аёзли, изғирин ва бўронли
кунларда бойларнинг йилқиларини
қариқлайман деб, ҳафталаб отдан
танимас эдилар. Бирор одами (ўғли,
қизи, отаси, акаси ё укаси) шундай
вақтда, бўронли кунларда узоқ вақт
оқмай кетганда уйда ҳавотир олиб
тиригиларга (отага, онага, хотинга,
деғда, укага, опага, сингилга) шу
тўқма билан: «Кафан кийган (яъни
қиздан) кишигина қайтиб келмайди,
капанак кийган (яъни, йилқиларни
синиларни боқиш учун кетган) киши
қизатта қайтиб келади, кўп ташвиш
сиртаверманг», деган маънода та-
сани берганлар. Вар.: «Кафан

кийган кетади, Қалпоқ кийган қайта-
ди»; «Кетган келар, Кетмонлаган
келмас» (кетмонлаган — тупроққа
кетмонлаб кўмилган, яъни ўлган
одам).

**Кафил бўлма, кафансиз ке-
тасан.**

Вар.: «Кафил бўлма, сафил бўласан»
(сафил — паст, тубан); «Кафил бўл-
санг, кафанинг куяди»; «Айғоқ бўл-
ма — ўларсан, Кафил бўлма — тўл-
ларсан»; «Итолги солма, Кафил бўл-
ма» (итолги — йиртқич куш. Овчилар
итолгини қўлга ўргатиб, унинг воси-
тасида ов қиладилар. Бу куш бошқа
ов қушларга нисбатан унчалик чап-
даст ва олғир эмас. «Итолги солма»
деганларининг боиси ана шунда.
«Итолги чумчуқ олса, ўзини қар-
чиғай санайди», «Итолги куш мак-
танса, итсиз куён олдим дер»,
деган мақоллар ҳам юқоридаги
фикрнинг далили бўла олади); «Ка-
фил бўлгунча, кафтинг билан чўғ
ушла»; «Ишинг бўлмаса вакил бўл,
Қарзинг бўлмаса кафил бўл» (Ва-
кил — қозихонада гувоҳлик берувчи
одам). Бундай одамни қозихонада
узоқ олиб ўтириб ё қайта-қайта
чакиртириб, безор қиладилар. Шу
боисдан «Ишинг бўлмаса вакил
бўл», деганлар. Кафил бўлишни бун-
дан ҳам баттароқ деб ҳисоблаганлар.
Кафил бўлмоқ — бировни мудоффа
қилмоқ, ўз ҳимоясига олмоқ. Маса-
лан, бир одам бир одамдан қарз
сўраса, бошқа бир одам орага тушиб,
қарз берувчига: «Ҳеч иккиланмай
бераверинг, фалон пайтда қайтиб
беради, бунга мана мен кафил»,
дейди. Қарз берилади. Борди-ю,
шундан кейин бирор қор-қол рўй
бериб қолса (масалан, қарз олган
одам муттахамлик қилиб, «Мен бу
одамдан ҳеч қанақа қарз олган
эмасман», деб тонса; қарз олган
одам тўлаб улгурмай ўлиб-негиб
қолса ва ҳ.к.), таомилга кўра
кафил бўлган одам ўша қарзни ўз
ёнидан тўлашга мажбур бўлади.
Юқоридаги мақолларда «зинҳор ка-
фил бўла кўрма!» деб қайта-қай-
та уқтирилларининг боиси ана шун-
да. «Кафансиз кетасан» дейиш билан:

«Кафил бўлсанг, бор-йўнгидан аж-
раб, ҳатто кафан сотиб олишга ҳам
қурбинг етмай қолади», демокчи
бўлганлар.

Ҳаргиз, отанг бўлса — бўлмаганлар
кафил.
Бурунгидан қолган: кафиллар —
сафил.

(Махтумқули).

Кези келса, кетмон чоп.

Вар.: «Ўрни келса, ўрок ўр». Бу
мақоллар билан «Ҳаёт кечиршни
осон деб ўйлама. Кези келса,
бошинга бирор иш тушиб, мушкул
аҳволда қолсанг, кетмон чопишдан,
ўрок ўришдан (яъни, ўзингча «қора
иш» деб ҳисоблайдиган ишни қи-
лишдан) орланма, қилавер! Бошқа
бир мақолда айтилганидек: «Юмуш-
нинг ёмони йўқ», деган маънода
насиҳат қиладилар.

**Кеккайганга кеккайгин бо-
шинг кўкка етгунча, энкай-
ганга энкайгин бошинг ерга
теккунча.**

Вар.: «Кеккайганга кеккай, чекчай-
ганга чекчай»; «Қадрингни билса
қирқ йил эгил». Маъноси: «Ўзини
катта олиб, сени «оёқ учи»да
кўрсатадиган, назар-писанд қилмай-
диган, менсимайдиган одамнинг
олдида сен ўзингни ночор билиб,
паст тутиб, қисиниб-қимтиниб, анди-
ша юзасидан индамай ўтирма,
аксинча ўзингни ундан ҳам балаңд-
роқ тут, бўш келма, сени менсимай,
киноя қилиб, мазах-масхара қилиб
айтадиган гапига яраша гап қил.
Сени иззат-ҳурмат қиладиган, қўли-
ни кўксига қўйиб таъзим қиладиган,
хушмуомала, одамохун, камтарин
кишини эса ундан ҳам ўтказиб
иззат-ҳурмат қил, ширин сўзингни
айма, ўзингни ундан ҳам камтарин
тут».

Кексалик — кўприк.

Кўприқдан ҳар нарса ўтади, у
бардош беради. Шунингдек, кекса-
лар ҳам ўз умрлари давомида
бошларидан кўп яхшилиқ-ёмонлик-
лари ўтказганлар, бунга кўникма

ҳосил қилиб, чидамли-бардошли
бўлиб қолганлар. Шу бонсдан
кексаликни кўприкка ташбиҳ қи-
ладилар. Агар қарияни бирор одам
ноҳақ ранжитса, ўртага тушган одам
шу мақолни ишлатиб: «Сиз кечи-
ринг, ёшлиқ қилибди», деб илтижо
қилади.

**Кексани кучидан сўрама,
ишидан сўра.**

Вар.: «Кексанинг ёшини суриштир-
ма ишини суриштир»; «Кексага
йўл бер, ўзинг ҳам кексасан»,
«Кекса одамнинг кучсизлигидан,
ожизлигидан қулма, аксинча унга
ҳавас қил, унингдек бўлишга интил.
Негаки, у ўзининг узоқ умри даво-
мида кўп ишларни қилган, меҳнат
билан, ҳаёт ҳаракатлари билан
қартайган. Сен ҳали бу одамдек
бўлиш учун кўп йиллар яшашиг,
кўп иш қилишиг, кўп яхши-ёмон-
ликларни бошингдан кечиринишг
керак бўлади. Кексалик, кучсизлик,
ожизлиқ нималигини ана ўшанда
биласан», дейилмоқчи.

**Келасиз деб об қўйдик,
келмайсиз деб еб қўйдик.**

Бу мақолни мезбон баъзи ҳадди
сигадиган, ҳазилкаш меҳмонга би-
рор дурустроқ нарса билан сиёлай
олмаган пайтида ҳазил-мутойиба
тариқасида айтади.

**Келин ёмон эмас, келган
ери ёмон.**

Маълумки янги оиллага аъзо бўлиб
келган янги аъзо — келиннинг аҳво-
ли анча мураккаб кечади. Баъзи
бадфёъл қайноналар келин қанча
елиб-югириб, «қўлини қосов, сочини
супурги» қилиб ишламасин, қанча
одоб сақламасин, барибир ким
ёмон келин ёмон, яхши бўлса
ҳам — ёмон, ёмон бўлса ҳам —
ёмон дейди. Қайнона унинг ҳар бир
ҳаракатини, оғзидан чиққан ҳар бир
сўзини тергайди, «ўтирса ўпоқ,
турса сўпоқ» дейди, қилаётган
ишларини назарига илмайди, кам-

«...у з қизларини ардоқлагани
 «...келинига бирон-бир яхшилик-
 «...бир-бир илик сўз айтишни
 «...қизининг холига ачинган, уларга
 «...қиз, ҳамроз бўлган кишилар
 «...дан айтиб қолдирилган.
 «...нинг қайнонаси ёмон, Ҳзим-
 «...келиним ёмон»; «Келин бўл-
 «...қайнонамга ёқмадим, Қайно-
 «...бўйдим — келинимга ёқмадим»;
 «...нинг сўзи кетмондай ботар,
 «...нинг сўзи ботмондай ботар»;
 «...нинг йиғлагани — эшагини-
 «...қанрагани»; «Куёвим яхши —
 «...нинг айтганини қилади, Ҳғлим
 «...келинимнинг айтганини қила-
 «...Келин — қайнона супургиси»
 «...қайноналар ўз келинларини
 «...дай деб камситганлар, уларни
 «...нинг хизматкорлари деб бил-
 «...лар»); «Келининг битта бўлса
 «...риб ейсан, Иккита бўлса — йўр-
 «...иб ейсан»; «Бир келинли бўлсанг,
 «...нинг бир жойидан туг, Икки
 «...ли бўлсанг, икки жойидан
 «...т. Уч келинли бўлсанг, ҳам белин-
 «...туг, ҳам тилинги»; «Келиним
 «...р» деб керилма, Иш буюрса,
 «...ма» (Мазкур мақолларни ҳам
 «... қилиб, келинларига кесатиб,
 «... қилиб айтардилар); «Ёз
 «...бига келинган ўтказ, Куз
 «...бига кизинги ўтказ» (Тола-
 «...дақ офтобни «ёз офтоби»
 «...лар. Бу пайтда офтоб киши-
 «... юзини тезда қорайтиради,
 «... килди. Куз офтоби эса
 «...либ, юзининг рангини
 «... ва хушрўй қилади. Мақолда
 «... қайнонанинг келини хунук,
 «... эса чиройли қилиш шияти
 «...ифодасини топган); «Келин
 «...қияр, Қайнона қаргаб куяр»;
 «...ни кийсин, Қайнонаси куйсин»;
 «...ни янги қийса қайнона куяр,
 «...нона янги қийса келин кулар»;
 «...инамининг боласи — қандак
 «...донаси, Ҳғлигинининг бола-
 «...хай-хай унинг онаси» «Қизига
 «... ачинган келинини чалпир»;
 «...қоқ бўлса — ўлинг ёв, Ке-
 «...қоқ бўлса — келининг ёв»; «Ке-
 «... келса, келимсақ кўпаяди»;
 «...нинг қаерлик бўлса, мехмо-
 «... шу ерлик» (Бу кейинги икки
 «...га фақат келининг ўзинигина

эмас тарафидан келган қариндош-
 уруғларини ҳам менсимаганлари,
 камситганлари, ёқтирмаганлари ўз
 ифодасини топган); «Келинмаган-
 «...нинг келини ўғрилти қилар»; «Келин
 келагон бўлди, Овул кезагон
 бўлди». «Келин ўзини яширур, То-
 вушин тоғдан оширур» (Бу билан:
 «Писмиқ келин гарчи ўзини уялган
 кўрсатиб, уйга келган бегона киши-
 лардан ўзини олиб қочса ҳам, вақти
 келганда арзимаган нарса учун ҳам
 катта жанжал кўтаради, «етти
 маҳалла эшитгудек» қилиб, овзини-
 нинг борича шалтаклик қилади,
 дейилмоқчи); «Мўмин келинининг
 супургиси хашак остида туради». Мўмин сўзи кесатик маъносидан —
 муғомбир, айёр, ишёқмас келин
 супургини (ва умуман, иш асбобла-
 рини) атайлаб бекитиб қўяди-да,
 «супургин» (ва умуман, бирор ишни
 қилгин) деганларида «супурги йўқ»
 ёхуд «у йўқ — бу йўқ» деб баҳона
 қилади», дейилмоқчи.

Келинни келар йилда кўр.

«Келини янгилигида мактама, дар-
 ҳол ёмонлашга ҳам тушма. Уш
 келар йилда, яъни келасан йилда
 кўр. Шу бир йилда феъл-атвори
 маълум бўлади-қўяди. «Келинни
 келаси йил сина»; «Терини сангоб-
 дан кейин кўр, Келини — туққандан
 кейин» (қорамол, қўй, эчки ва бошқа
 ҳайвонларнинг териси офтобда қу-
 ритилганда қуйган бўлса, ўқрали-
 сўқрали ёки сасиған-чириган бўлса,
 сангобдан — терилар махсус эрит-
 мага солиб пишириладиган чуқур-
 дан — бутун чикмай, яримта юримта,
 бурда-бурда бўлиб кетади. Келин
 бўлиб тушган қизларнинг айримлари
 бир, икки ва ундан ортик туққандан
 кейин ҳам аввалги ҳусн-жамолини
 сақлаб қолади, айримлари эса
 хунук тортиб, қаримсиқ бўлиб
 кетади. Шундай экан, уларни олдин-
 дан мактаб бўлмайди, дейилмоқчи);
 «Яхши кизим — бир бешик орқаси»;
 «Ой минмай отинг мактама, Йил
 турмай хотининг мактама».

Келинни келганда кўр, сепи- ни ёйганда кўр.

Тўғри маънода: «Келин ота уйдан
 турмуш қурадиган уйга келмасдан

илгари унинг хусн-жамолини, феъл-атвориши ва олиб келган сепини ёймасидан илгари унинг молини мақтама» дейилмокчи. Мажозан: «Хали бўлмаган, амалга ошмаган, натижаси чикмаган, номаяълум иш устидан мақтаниб юрма. Бу иш олдин бўлсин, битсин, натижаси маълум бўлсин, кўрайлик, агар хақиқатан ҳам мақтовга лойиқ бўлса, ана ундан кейин мақтасанг (ёхуд мақтансанг) арзийди», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Келини келганда кўр, Гўшангага кирганда кўр»; «Келини келганда кўр, Сочбоғини солганда кўр»; «Кулукни келганда кўр, Думини сузганда кўр» (кулук — чопқир от. Кулукни пойгага қўшар олдида чаққон қилмоклик учун думини ўз қили билан ихчам қилиб боғлаб қўядилар. «Думини сузмоқ» дегани — шу. Бундан ташқари, махсус от бозори бўлмаган кишлоқларда сотиладиган отни бозорга солганда унинг думини ўз қили билан ўртасидан боғлаб қўядилар. Бу унинг сотилишига белги бўларди. Ана шунини ҳам «думини сузмоқ» дердилар), Бу мақол тўғри таънода: Кулук-кулик, деб уни олдиндан кўп мақтайверма. Думини сузсинлар, майдонга кирсин, чопсин, бошқа кулуклардан ўзиб кетсин, ана ундан кейин мақтасанг арзийди»; мажозан: «Фалончи одам ундок, бундок, деб олдиндан мақтама. Унинг кимлиги, қандайлиги гап-сўзидан, қиладиган ишндан маълум бўлади. Шундан кейингина у ҳақда ижобий ё салбий хулоса чиқариш мумкин», деган маънода қўлланилади.

«Дермишларки, ҳар кимни келганда кўр,
Бўлбдур масал: сўзни сўрганда сўр»
(Хиромий).

Келинчакнинг эгаси бор, қудага қатнаш на даркор?

Баъзи ота-оналар «қудага яхши кўринай» деб, қудалари билан борди-келдига зўр берадилар, уларни тез-тез зиёфат қилиб чақиқардилар, тўн кийгизадилар, сарупо-

лар билан сийлайдилар, уларникиг борганда эса турли совға-саломлар кўпроқ ва лаззатлироқ пишири нарсалар қилиб боришга ҳаракат қиладилар. Мазкур мақол билан шундай кишиларга қарата: «Бундай қилишнинг нима кераги бор?! Ундан кўра қизингнинг куёвинг билан иттифоқ бўлиб, тинч-тотув турмуш кечеришини кўзла, шунинг гамини е, чора-тадбирини кўр», дейилмокчи.

Келса хотин уруғи, топилар унинг йўриғи, келса эрнинг уруғи, бўлар юрак буруғи.

Вар.: «Келса хотин уруғи, Бўлар йўрга йўриғи, Келса эрнинг уруғи, Бўлар юрак буруғи»; «Хотин уруғи келса — эшик очик, Эр уруғи келса — хотин қочик»; Эр уруғи — сават бош, Хотин уруғи — илон бош» (сават унча-мунча эшикдан сиймайди, илоннинг боши эса эшик тугул тешикка ҳам сийиб кетаверади. Мақолда шунга шама қилинапти); «Амманг келса, паранжисин ол, тагига эски тўқим сол, Холанг келса, паранжисин ол, тагига янги тўшак сол»; «Амманг келса, паранжисин ол, темир қозикқа ил, Холанг келса, паранжисин ол, кумуш қозикқа ил» (Амма — эр уруғи, хола — хотин уруғи). Мазкур мақоллар билан: «Ёмон, дили қора, ичи тор, худбин хотинлар уйга эрининг бирор қариндошуруғи келиб қолгудай бўлса, уни чехра очиб эмас, чиройсизиб қарши олади, бориши дастухонга келтириб қўймайди, ичида «тезроқ кета қолсанчи!» деб ўтиради. Ўзининг қариндош-уруғлари келгудай бўлса, уларни ўтказгани жой тополмай қолади, бориши дастурхонга тўқиб солади», дейилмокчи.

Кемага тушганнинг жони бир.

Бирор фалокат-ҳалокатнинг, хавф-хатарнинг олдини олишда, баргарафг этишда ҳамма баварар ҳаракат қилиши, жон куйдириши, биров

ишлари, биров четга чиқиб турмасли-
ги ва инлигини уқтирганда ва шунга
ушунга ҳолларда мазкур мақолни
ишлатдилар.

**Кемачи хон бўлди, биз нав-
қар бўлдик, оллонинг амри-
дан сув тўкар бўлдик.**

Навар — 1) хизматчи; 2) аскар,
қўшиқ. Кемада кетаётганда кучли
тўғни туриб қолса, кеманинг ичига
тўғи туша бошлайди. Шунда кема-
данлар чўкиб кетмаслик учун
дун келган идиш-оёқ билан сувни
оқиб, кемадан ташқарига тўкиб-тў-
киб турадилар. Бундай хавф-хатар-
ни пайтда кемачининг айтгани —
навар, дегани — деган бўлади. Ке-
мачини ҳар бир киши (у ким бўли-
шидан катъий назар) кемачининг
буруғини бажариши шарт бўлиб
қолади. Ҳаётда баъзан шундай
бўладики, амалдор амалдан тушиб
қолади-да, замонанинг зайли билан
унинг ўрнини собиқ хизматкори,
кўч остида ишлаган одами эгал-
лади. Унга тобе бўлиб қолган
собиқ амалдор киноя, пичинг тар-
тиби юқоридаги мақолни ишлатади
ёхуд ўзгалар шундай собиқ амал-
дорнинг ҳолидан кулганларида
ишхезо билан қўллайдилар.

Кенг бўлсанг, кам бўлмайсан.

Вар.: «Кенг бўлган кенг яшар»;
«Кенг бўлган тенг яшар»; «Кенг
бўлганга ғам юкмас». Бу мақоллар
мисли: «Юраги кенг, кўнгли очик,
кўзи очик, саҳий одам эл-юрт
ҳақида обрў-эътибор қозонади,
ушларнинг иззат-хурматиға, сий-
ёҳига, саҳоватиға сазовор бўлади»,
деган маънода насихат қиладилар.

**Кенг жойда тор ўтирсанг,
тор жойда кенг ўтирасан.**

Бу билан: «Қийин бўлмаган кун-
ларда мажбур бўлмасанг ҳам ёхуд
сени биров мажбур қилмаса ҳам,
қийналиб, ўзингни-ўзинг қийнаб иш-
ласанг, чиникасан, қийинчиликларга
бардош берадиган бўласан. Нати-

жада қийин кунлар келганда қийнал-
майсан», дейилмоқчи.

Кепак еган от югурук бўлмас

(кепак бошқа емларга нисбатан
қувватсиз бўлади). Мажози: «Оғир
меҳнат қиладиган одам қувватли
овқат емаса, кучи қочиб, силласи
қуриб, яхши ишлай олмайди». Вар.:
«Бўш қоп тик турмас» (буни
ўтмишда хизматкорлар хўжайин-
ларга қарата айтганлар ва «Оғир
иш қилдиргандан кейин овқатимиз-
ни ҳам тузукроқ қилиб беринг-да»,
демоқчи бўлганлар); «Куйсиз кулук
югурмас» (куйсиз — парваришсиз);
«Емсиз от югурмас»; «Кепакка
семирган от пойгадан келмас»;
«Кепак еган от югурук бўлмас,
Лойдан ясаган — тўйнуқ бўлмас»
(тўйнуқ бўлмас — ёруғ қиришини,
тутун чиқиб кетиши учун уйнинг,
ўтовнинг тепасидан очиб қўйила-
диган тешик. Тўйнуқни лойдан эмас,
одатда ганчдан, ёғочдан, темирдан
қилганлар); «Кесак ялаган ит овга
ярамас».

Керак бўлса, терак йиқилар.

Вар.: «Керакка терак йиқилар»;
«Керак теракни йиқар»; «Йўқни
керак топтирар, Ёлғиз отни сот-
тирар». Синчли иморат қуриладиган
бўлса, жуда кўп ёғоч керак бўлан.
Шунда ёғоч етмай қолса, уй қурди-
раётган одам уста-мардикорларнинг
қўлини ушламаслик, вақтни бой бер-
маслик учун узоққа бориб ўтирмас-
дан, кўркам бўлиб, савлат тўкиб, соя
бериб, керак бўлиб турган теракни
йиқитиб, ёғоч қилиб, ишлатиб юбо-
ришга мажбур бўлиб қоларди. Бу
мақолларнинг тўғри маъноси. Ма-
жозан: киши биров нарса бениҳоя
зарур бўлиб қолгани тақдирда ўзига
керак бўлиб, қунига яраб турган
бошқа биров нарчасининг баҳрдан
ўтишга мажбур», деган маънода иш-
латилади.

**Керакли тошнинг оғирлиги
йўқ.**

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйида-
ги ҳикоят билан боғлиқ: «Карвон

туяларга юк ортиб, йўлга чикибди. Бир ерга борганда той молини сотибди. Кейин бир туянинг юки сингар (тоқ) бўлиб колипти. Туяга бир сингар юкни ортиш жуа қийин. Бир амаллаб ортилган чоғида ҳам, оғирлик туянинг бир ёнбошига тушиб, уни ягир ва майиб қилиб қўйиши мумкин. Шунда карвонбоши одамларига: «Сой тошидан келтириллар», деб буюрибди. Келтирилгач туянинг бир томонига ҳалиги сингар юкни, бир томонга эса тошни қопга солиб орттирибди. Одамлар бундан таажжубланиб: «Ахир бу тош туяга оғирлик қилади-ку», дейишибди. «Обқашда бир челақ сувни кўтаргандан — икки челақ сувни кўтарган ўнғай. Бу ҳам худди шундай гап», дебди карвонбоши. Бир ерга боришгач, ҳалиги туянинг қолган юкни ҳам сотишибди. Шундай кейин карвонбоши қолдаги тошни иккига тақсим қилиб, усти бўшаган туяга ортишни буюрибди. «Энди бу тошнинг нима кераги бор? Туяга увол-ку!» дейишибди одамлар. «Ортаверинлар, — дебди карвонбоши, — керакли тошнинг оғирлиги йўқ». Мазкур мақолнинг мажозий маънода шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлагадилар. «Вой-бўу... ивиб кетибсан-ку, болам, — деди айвонда ўтирган Қутбиниса хола, — зонтиқни ола кетгин десам олмадинг, Керакли тошнинг оғирлиги йўқ эди» (Мирмуҳсин, Жамила).

Керакисзни олсанг, кераклини сотарсан.

«Ҳадеб керакисиз нарсаларни сотиб олаверсанг, пулинг қолмай, керакли нарсаларингни сотиб пул қилишга мажбур бўласан», дейилмоқчи. «Керакли нарсани керакисзида ол»; «Керакли молнинг баҳоси йўқ»; «Борида қиммат кўринмас, Йўғида излаб топилмас».

Кессанг, кесилмайсан.

Қадим урушда асосий қурол — қилч эди. Бу мақол билан: «Ёвга қарши кўркмай борсанг, жонингни аямай жанг қилсанг, уни қиличнинг

билан чоғиб, кесиб ташлашга ҳаракат қилсанг, у сенга бас келолмайди сени чоғиб, кесиб ташлай олмайди енгасан, енгилмайсан», дейилмоқчи

Кет деса, ит ҳам кетади.

Бу билан кишини ор-номусли, ҳаёли бўлишга ундайдилар, «борма» деган жойга борма, «кирма» деган жойга кирма, сени хуш кўришмаган, ўзингнинг ҳаддинг сизмаган ердан ўзингни олиб қоч, безбетлик билан ўерда айланишиб юрма, «хира пашша» бўлма! деган маънода насиҳат қиладилар, оғоҳлантирадилар.

Кетарга келса — эл ёмон, кўчарга келса — ер ёмон.

Бу мақолни ўз киндик қони тўкилган ерини, она-тупроғини, ўз эл-юртини, Ватанини ёқтирмай, нонқўрлик қилиб, ўзга элларга ва ерларга кетиб қолувчи, оқибат-натижада ватангадолик болосига йўликувчи ватанфурушларга қарата аччиқ қиноя тарзида айтганлар.

Кетган — кетган бўлди, кетгани недан бўлди?

Бировнинг хафа бўлиб кетиб қолишига сабабчи бўлган одам ўз айбдорлигини атрофдаги одамлардан яширмоқ учун ўзини билмаганга олиб: «У нимага кетиб қолди ўзи, а?» деб сўраб, айёрлик қилса, буни фаҳмлаган одамлар тўғридан-тўғри унинг бетига: «Нега бўларди?! Сен қилдинг, сен айбдорсан, ўзинг сабабчи бўлдинг. Энди нима қиласан сўраб?!» деб, ундан нафратланадилар.

Кетганнинг устига — кетган.

Бир одам тўй-зиёфат қилишга, иморат қуришга, қийим-кечак сотиб олишга ва б. бирмунча маблар сарф қилади. Шунда у яна озроқ кўшимча маблағидан қочиб, ишни чалароқ, хунуқроқ, сифатсизроқ қилган килаётган бўлса, бошқа бир одам унга: «Э, кетганнинг устига — кетган, яна бир оз сарфланг, яхши, чиройли,

«...ни дамли... бўлади», деб
...илади. Ёхуд маблағ сарф
...одам ишнинг яхшироқ
...ни кўзлаб, яна бир оз маблағ
...ни бўлиб турганда, агроф-
...унга: «Э, нима қиласиз
...харажатни?!» дейишса, у:
...нинг, кетганнинг устига —
...шуну арзимаган харажат билан
...янаям яхшироқ бўлгани
...дейди.

Качага оз эди ҳар қанча чакки
сўз десанг,
...кам агар ҳар қанча дашном
...айласанг,
...кетган устига кетган масал
бордур десанг,
...бирла ҳам эмзи таваккал
гап десанг,
...ўрнига шояд хотуниндин тегса
гап»
(Муқимий).

Кетмоннинг бошини боссанг, дони бошингга тегеди.

Бу мақол билан: «Сен билан бўлмай,
...кетаётган, сенга бирор-
...сўз қилмаган, зиён-заҳмати
...одамга ноўрин гап қилсанг,
...қилсанг. дилени оғрит-
...сўзинг жавобини олсан, қай-
...ўзинг гап (ҳақорат) эшитасан,
...келтак ёйсан», деган маънода
...қиладилар. «Арининг уясига
...ўртага олиб талайди»; «Сен
...тегмасанг, балонинг сенга
...иши бор?!».

Кеча келдинг югуриб, нени берай суғуриб?

Жамиятда шундай одамлар ҳам
бўладики, улар бирор ерга хизматга
...иридилар-да, орадан хийлагина вақт
...данок босар-тусарларини ўз-
...радиладилар, ҳеч кимга сўз бер-
...диган, катта гапирадиган бўлиб
...дилар, унча-мунча одамни мен-
...дилар, бериладиган ҳақнинг
...сани талаб қиладилар, бор
...ларга қаноат қилмай, йўқ
...ларнинг берилишини сўрайди-
...лар. Мазкур мақолни ана шундай
...ларга нисбатан қўллайдилар.
Вард: «Кеча келдинг югуриб, Кирдинг
...синдириб!».

Кеча-кундуз ётган ҳам бир, тонг уйқусин тотган ҳам бир.

Бунда тонг уйқуси кишига нечоғли
тотли, ширин бўлиши қайд этилган.

Кеча ўлди бир товуқ, бугун ўлар курк товуқ, бўлмаса уйда бир кафт дон, қирилиб битар қирқ товуқ.

Бунга шундай бир ҳикоя келтиради-
лар: «Бир одамнинг қирқта товуғи
бўларкан. У тухумини сотиб еяверар
экан-у, товуқларининг холидан ха-
бар олмас, дон келтирмас экан.
Хотини ҳар кунни жавраб: — Товуқ-
ларнинг дони соб бўлди, дон олиб
келсангизчи! — деса ҳам, у парво
қилмай юраверипти. Ахири товуқлар
очликдан бирин-кетин ўлавергач,
хотини юқоридаги сўзни айтган
экан...» Бу гап халқ ўртасида
мақолга айланиб кетган. Уни мажозий
маънода бир нарсанинг кирими-
дан баҳраманд бўлган ҳолда бир
оз чикимдан ҳам қочувчи, фойда
келтириб турган нарсани сақлаб
қолиш, янаям яхшилаш тўғрисида
қайғурмовчи парвои-фалак, беғам,
бетадбир одамларга нисбатан киноя
тарзида қўллайдилар.

Кигиз кимники бўлса, шунинг билагги қаварур.

Илгари кигиз бостирганда жунни
тўкилган чий орасига ўраб, уни
билак била нари бери думалата-
верардилар. Жун қаттиқ босилиб,
бир-бирига илашгандан кейингина
кигиз ҳолига келади. Бу иш ниҳоятда
оғир бўлиб, билакларни қавартириб
юборарди. Бундай машаққатли
ишни биров биров учун қилиб
бермасди (аксарият ҳолларда), ким
кигиз бостирса, ўшанинг ўзи била-
гини қавартириб ишларди. Мажозан,
ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи
ўтказиши, ўз жонини койитиши,
билов келиб қилиб беришига умид
боғлаб, бепарво бўлиб, ялқовлик
қилиб юрмаслик лозимлиги уқтири-
лади.

Кийган тўнинг эскирар, кий- дирганинг эскимас.

Халқимиз одатига кўра, «Куда чакирик»да куда ва унинг бир неча якин қариндош-уруғларига, «куёв чакирик»да куёв ва унинг бир неча якин қариндош-уруғларига, шунингдек тўй-зиёфатларда, маҳфазларда куда-анда, ёр-дўстларга, умуман, атоқли меҳмонларга иззат-эҳтиром юзасидан эсдалик совға сифатида тўн (баъзан дўппи ва белбоғи билан) кийдирадилар. Вақти келиб, кийганлар кийдирганларга кийдирадилар. Унинг ҳақи бунда, бунинг ҳақи унда қолиб кетмайди. Мажозан «эскимас» сўзи «эскиб кетмайди» деган тўғри маънода эмас, «унутилмайди», яъни «сенинг тўн кийдирганингни — демакки, қилган яшилигингни, иззат-ҳурматингни у одам унутмайди, кўнглида сақлаб юради, кези келганда яхшилик билан жавоб қайтаради», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Едирсанг еярсан, Кийдирсанг киярсан»; «Едирганга ем берар, Едирмаганга не берар?» (буларда «едирмок» деганда кўпроқ «ерга едирмок, яъни ерни ўғитга тўйдирмок» назарда тутилади).

Кийikli тоғ — суюкли тоғ.

Овчилар ов кўп учрайдиган, овлари бароридан келадиған ерни хушлайдилар, доимо ўша ерни кўмсаб турадилар. Мазкур мақол дастлаб овчилар тарафидан айтилган бўлса, ажаб эмас.

Кийимни бўйга қараб бича- дилар.

Бу мақол мажозан кўпинча, бировга бирор иш топширадиган бўлсанг, унинг ҳол-қудратига, маҳоратига, истеъдод ва қобилиятига қараб топшир. Масалан, катта одамга бола қиладиган, боланинг ҳам қўлидан келадиған ишни топширадиган бўлсанг, унинг иззат-нафсига тегади, жаҳли чиқади... Болага катта одам қиладиган, катта одамнинггина қўлидан келадиған ишни топширсанг, авваламбор у бунинг уддаси-

дан чиқа олмайди, гапингни ер қолдирмай, уринганда ҳам — қиналади, азоб чекади, ҳатто шикастланади, деган маънода қўлланади.

Кийимнинг янғиси яхши дўстнинг эскиси яхши.

Вар.: «Эски дўст эрдан кетмайди Янги дўст қадрига етмайди»; «Эски дўст душман бўлмас, Янғисидан ғофел келмас»; «Эски дўстдан жавоб келмас, Янги дўстдан вафо келмас»; «Эски дўстлик зангламайди Булар билан узоқ муддат давра этиб келаётган ҳаёт синовидан ўтти дўстлик ёқланади.

Кийсанг шойи, кимхоб, охи тушкунг ёғоч товут.

Бу мақол мол-дунёси, дангиллаи уй-жойлари, кўркем ва қиммат бағ кийим-кечақлари, тақинчоқлари ва б. билан мағрурланиб, «гар-гар» ки кириб, унча-мунча одамни менсмай, «оёқ учи»да кўрсатувчилари нисбатан киноя тарзида қўлланади.

Кикилим кикил, бекитган нинг қўйнига тикил

(«кукул» ҳам дейлади — эчки кўзичокнинг ошиғи). Баъзан кичик жуссали, ушоққина одамни шикитти ошиққа ташбиҳ этиб, «кикилим деб атайдилар.

Ким гапирганига боқма, ни ма гапирганига боқ.

Бу билан: «Сенга гапирётган одамнинг кимлиги ва қандайлигига қараб бола ё катта одам, хунук ё хушроқ камбағал ё бадавлат, амалдор ё эдий одам эканлиги ва ҳоказоларга қараб эмас, гапининг маъносига қай вазиятда ва қай йўсинда айтаётганига, ўринли ё ўринсиз гапирётганига қараб жавоб-муомала қил», деган маънода насиҳат қиладилар.

«Сенга бор эса сўз билурдин мазон, Ўзим сари бокма, сўзим сари бокма» (Навий)

Кимга — тўй, кимга — аза.

«Бировга — маза, Бировга — азза»; «Кимга — бармоқдай, Кимга — чирпоқдай»; «Кимга туйнук — сирги, Кимга шамчирок»; «Кимга оқданини ейди, Ким — суйгани»; «Ким ишлайди, ким тишлайди»; «Кимга — ҳой-ҳой, Кимга — айва»; Бу мақоллар билан ҳаётнинг поғонлик ижтимоий адолатлиги устидан аччиқ кулинади.

Кимнинг ерини ерласанг, унинг йирин йиршлайсан.

«Кимнинг кемасига тушсанг, кимнинг ошгагини эшарсан»; «Кимнинг яравасига минсанг, ўшанинг бошини айтасан»; «Қаерда бўлсанг, шу ернинг йирин йирла» («Йирлашула, кўшик; йирламоқ — шуни қилмоқ, кўшиқ айтмоқ; еринламоқ — ерини ишламоқ»). Бу мақоллар билан: «Ҳаётда ким билан бирок, ҳамнафас бўлсанг, кимнинг бошини килиб бераётган бўлсанг, турмушининг қаерда ўтказаятган, ернинг нон-тузини тотаётган бўлган, ўшанинг ва ўша ернинг бошини қил, гапига кир, шарт-шароитига кўник», деган маънода маънадан, ота-оналар турмушга қўйган қизларига) насихат қилинади.

Кимнинг талқони бўлса, шинини ўша қоради

Шинини — узум, тут, канд лавлаги, қотган тарвуз, нок ва шу кабилар турмушини қайнатиб тайёрланадиган нон (қўниқ). Талқон қовурилган жў-жўқа, бугдой, сўк ва шу каби дон-дунни қотган нонни ҳовонча ё ўғирда ўшани тайёрланади. Унинг қуруқ ўзи қанд шакарга, шиннига, сутга қориб қанд негъмол қилинади. Мазкур мақол мажозан: «Ишласанг, тиришсанг, қаракат қилсанг — тирикчилигингни ўшаниш учун зарур бўлган ҳамма нарса (жумладан, шиннинг ҳам, шакарнинг ҳам) бўлади, юзингни шунинг қилиб, ялиниб — ёлвориб бировдан сўраб юрмайсан, ишлаган, қаракат қилган ўзгаларнинг нарса-

сига ҳавасинг келиб, кўзингни ўйнатиб, оғзингнинг сувини келтириб ўтирмайсан, ўз нарсангни хоҳлаганингча еб-ичаверасан», деган маънода қўлланади. Вар.: «Ишлаган тишлайди, Ишламаган кишнайди»; «Ишлаган ошини ошар, Ишламаган бошини қашир»; «Иши йўқнинг — оши йўқ»; «Иш қилганга — қоп-қоп, Қилмаганга — бўш қоп»; «Қўли ўйнамаганининг кўзи ўйнар».

Кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узоди.

Ўтмишда бу мақол, кимнинг амали, мартабаси баланд, пули кўп (яъни, «қўли узун») бўлса, яхши, чиройлига ўша эга бўлади, деган мажозий маънода қўлланган.

Кинначининг ковуши ўздан илгари йўрғалар.

Ўтмишда халқ оммасининг илғор дунёқарашдаги вакиллари турли ирим-сирим ва расм-русм қилишнинг фойдаси йўқлигини тушуниб етганлар бемаъни хатти-ҳаракатлар қилиб, текинхўрлик ва алдам-қалдамлик билан кун кечирувчи фолбинлар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначилар устидан қулганлар, бу ҳақда латифалар, сатирик кўшиқлар, мақол ва иборалар тўкиганлар, Юқоридаги мақол ана шуларнинг бири бўлиб, у билан «Агар биров: «кинна солиб кўйинг» деб чакирса, кинна солиб, пул (ё бошқа нарса) олиб, мазахўракка ўрганиб қолган кинначи бир шима умидида «оёғини қўлига олиб» югуради», дейилмоқчи. Мажозан, бир нарса унимидан умидвор бўлиб, элбурутдан югурувчиларга нисбатан қўлланади.

Кир кўйлакка — кишан ёқа.

«... Илгари хотинларнинг кўйлак ёқаси эркаклар яхтагининг ёқасига ўхшаган бўларди... (Ана шу) яхтак ёқали кўйлак галстукка ўхшаш узун, шарфсимон бўйин ёқа тақардилар. Бунинг узунлиги бир метрча (кўш қават), эни тўрт энлик чамасида

бўлиб, ипакдан гул солиб тўқиларди (ироки нусха). Амалдорлар, боилар хотинларининг бўйин ёқалари заркумушдан қуббалар билан ҳашамдор қилинарди. Бўйин ёқанинг учини эса шокила қилиб кўядилар. Бўйин ёқани янги кўйлақ кийилганда, эски кўйлақдан янги кўйлаққа ўтказардилар. Буни «бўйин ёқа» ва «кишан ёқа» деб атадилар. Буни қиз узатилганда, сарпода юборардилар. Бўйин ёқани кампирлар ардоқлаб сақларди. Тўйга ё бирор зиёфатга борганда, кампир бўлишига қарамай, кишан тақиб борарди. Агар кўйлаги эски ва ювилмаган бўлса ҳам, шошиб — пишиб ёқани шу кўйлаққа тақиб кетаверарди. Бу кишан ёқага эски, кир кўйлақ мос тушмасди, келишмасди, хунук кўринарди. Ана шунда хотинлар ўзаро киноя, масҳара қилиб: «Кир кўйлаққа — кишан ёқа», дердилар. (Ш. Шомаксудов, С. Долимов, Кенг уйнинг келинчаги). Вар.: «Мис қозонга — лой туюқ, Зарвараққа — бўз ямоқ» (зарварақ — зарли мато, зар тўн, зарбоф); «Амирқон маҳсига — укпа кавуш» (укпа — сифати паст тери); «Йиртиқ тўнга — зар ямоқ»; «Эски тўнга — сувсар ёқа, Тўриқ отга — темир тақа»; «Аватига — чавати, Мис қозонга — лой туюқ»; «Сўқир кўзга — сурма»; «Оқсоқ отга — олтин тақа»; «Олтин узукка — ишча кўз»; «Ўтмас пичокка — олтин соп»; «Ғишт масжидга — ёғоч мезана»; «Эски уйга янги зардевор»; «Эшакка кумуш эгар ярашмас»;

«Кир кўйлақ ўлибдилар Умаржон, Сотмоқ учун эмди жиякга»

(Завкий).

Кир ювмоқчи бўлсанг, киндикдошингникига бор, бўз йиғирмоқчи бўлсанг, эмикдошингникига бор.

Киндикдош — туғишган, қондош (опа-сингиллар, ака-укалар); эмикдош — (бир онадан) сут эмишган (опа-сингиллар, ака-укалар). Кир ювиш — хотин-қизларнинг энг оғир уй юмушларидан бири (айниқса, ҳозиргидай кир ювиш машиналари бўлмаган ўтган замонларда). Маз-

кур мақолда биринчидан, умум хотин-қизларга, иккинчидан, бевосита янги келинчақларга: «К ювишга (ва умуман, оғир ишлари бир ўзининг қурбинг етма туғишган опа-сингилларинг мурожаат қил, уларга малол қилмайди, қўмақлашадилар», деб милаҳат берилган. «Бевосита келинчақларга» деганимизнинг боиси шу қадим одатга кўра, янги келин қирк кунгача кир ювмайди. Йиғил қолган кирларини (ўз уйидан яқин қаринош-уруғлариникид келган) бирор боладан онасиники ёхуд опа-сингиллариникига сеп билдирмай бериб юборади, ёин онаси, опа-сингилларидан бирориси келиб қолса, уларнинг ўзларид бериб юборади. Бўз тўқиш к ювишга нисбатан бирмунча сент Чунки, бўз тўқиш билан боғл бўлган оғир ишлар асосан эркак элимасидан эди. Хотин-қизлар э чарх товлаб, ип йиғириб берарлар. Мақолнинг иккинчи қисми «Эмикдошинга бирор иш топши моқчи бўлсанг, ениқдошини тешир, оғирроғи унга малол келиш мумкин. Чунки, у сени киндикдош эмас, эмикдош, хелмас», деган фикри яширилган. «Кир ювгандан супур ҳам кўрқад» деган мақол ҳам боки, буни қўнчилик аёллар изоҳларига кўра: «Кир ювган хотиниҳоятда чарчаб, қорни очиб, куч қониб кетади. Супурги: «мени ҳисб қўймасин тагин», деб ундан қў кармиш.

Кирма санамнинг ўйига, с нам солар ўз кўйига.

Бу билан: «Ох, санам, деб гўз хотин-қизларнинг ўйига тушиб, фиру ҳаёлинг фақат ўшанда бўл бошқа нарсадан кўз юмиб юрса дунёвий ишларингдан қолиб, ҳаёли раст, ҳаёлпаршон бўлиб қолса санам сени шу кўйга солиб қўяди Ҳар нарсагини ҳам ҳадди, чегарас бўлади. Бехуда ҳаёлларга берилгандан кўра, қиладиган ишингни касбу қорингни, турмушингни яшилаш тўғрисида ўйла, қайғур, шнинг ҳаракатида бўл», деган маънида насиҳат қиладилар.

Кичикни ишни бажармай, катта ишга киришма.

Бу билан: «Хурсанд ишни аввал кичикрогидан башла, шунинг давомида уни сириштиришга хос томонларини ўрганиб, кичикни орттириб борсанг, катта ишга ҳам уддасидан чиқа оладиган бўласан. Бирданига катта ишни бажариб қўйсанг, укувинг, тажрибанг, ҳол-қудратинг етмай, бузиб қўйишинг, битказилмай чала қолганингни, сарфлаган вақтинг, кунинг, ҳаракатинг, маблағинг зое қилиши мумкин», дейилмоқчи.

Кичиклар иши ҳеч нима бўлмас, писта пўчоғи кема бўлмас.

Бу билан: «Кичик (ёш) болалардан авваллар қиладиган ишни, катталар қиладиган гапни кутма. Ҳали улар ишнинг қандай ишни қилмасин, қандай ишни гапирмасин — барибир ёшлигини боради. Шундай экан, мабодо улар бирор ишни бузиб қўйсалар, бирор сўзни ноўрин сўзлаб қўйсалар, бу айбларини кечирмоқ лозим», дейилмоқчи.

Кичикларнинг юзи очилгунча катталарнинг кети очилади.

Бу билан: «Бари одам катта ёшда бўлса ҳам, кичиклар олдида беҳаё гапларни гапирди, бадхўйлик, бадҳаракатликни уларга ҳам ўргатмоқчи, уларнинг «юзини» очмоқчи бўлади. Аммо кичиклар то буни тушуниб етувунча, ўргангунча ҳалиги катта одамнинг ўзи атрофдагиларга майна масхара бўлади, шармандаси чиқади. Мазкур мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланилади.

Кичикни мақта, каттани сақла.

Бу билан: «Кичикни, яъни ўспиринини, ёш йигитни мақтаб-мақтаб ишга солованг, у бу мақтовингдан руҳланиб, кайратга миниб кетиб, оғир ишни ҳам бирпасда бажариб қўяди. Бундан ўзи ҳам хурсанд бўлади, сени

ҳам хурсанд қилади. Каттани, яъни кексайиб қолган қарияни сақла, мабодо унга бирор иш қилдирмоқчи бўлсанг, ўзининг қувватига лойик, сизгатага зиён келтирмайдиган ишни қидир. Шундагина у сендан хурсанд, миннатдор бўлади, сен эса унинг ҳурматини жойига қўйган бўласан» деган маънода насиҳат қиладилар.

Кичикнинг каттаси бўлма, каттанинг кичиги бўл.

Бу билан: «Ўзингдан кичикларга қўшилиб, маза-бемаза гап-сўзлар, хатти-ҳаракатлар қилиб, уларга ва атрофдаги кишиларга мазах-масхара бўлиб юрма. Ўзингдан катталар даврасига қўшил, уларнинг бамаъни суҳбатларини тингла, сендан «бешолти қўйлакни ортиқ йиртган» катталарнинг гап-сўзлари, жавоб-муомалалари, хатти-ҳаракатлари ҳаётининг оқ-қорасини, паст-баландини билиб олишинга, ҳаётини тажриба ортиришинга ёрдам беради», деган маънода насиҳат қиладилар. «Кичкина булут катта булутга ёлғашади» деган мақол ҳам бор. (ёлғашмоқ — қўшилмоқ). Мазкур мақолда ҳам мажозан катталарнинг кетида қолма, уларга ёндаш, қўшил, деган фикр илгари сурилган.

Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни.

Бу билан: «Биз билан кичикнинг кичик жуссасига, кўримсизлигига қараб, уни менсимайдилар, назар-писанд қилмайдилар, эътиборга олмайдилар, камситадилар, мазах-масхара қиладилар. Аслида эса у кичик, кўримсиз одам ўзини катта олган одамдан ё жисмоний жиҳатдан кучли, ёки билим жиҳатдан ўткир ёинки касбухунарда моҳир, ё гап-сўзга уста ва ҳ. к. бўлиб, кези келганда уни енгиб, мот қилиб, одамлар ўртасида уялтириб қўйиши мумкин. Вар.: «Кичикина митти, Хонхўжани йиқитди»; «Ёш қулинни тергама, ўсиб етгач от бўлур»; «Кулун ҳам от бўлар, Йўлини топиб олар»; «Қўй ошиғи демангиз, Қўлга тушса соққа бўлур. Ёши кичик демангиз,

Ақли етишса оға бўлур»; «Кичкина кўринган ниҳол, Кейин бўлур баркамол»; «Биз ҳам киши бўлармиз, Отга кишан солармиз»; «Биз ҳам хотин бўлармиз, Қонга тарик солармиз»; «Кичикни ёш дема, Кесакни — тош»; «Кичикни кичик дема — ақли расо кичик бор, Каттани катта дема — ақли расво катта бор»? «Камситмагил кўмирни, Эрилади темирни».

Кичкина тош — ёради бош.

Вар.: «Кутмаган тош бош ёрар»; «Кичик душманининг ҳам ортидан кувмоқ — ақллилар ишидир». Булар билан: «Кичинга зиён-заҳмат етказиши мумкин бўлган нарса ва кимса (мас., душман) кичик, сони ким экан-ку, деб назар-писанд қилмай ўтирма, бепарво бўлма», деган маънода эҳтиёткорликка, ҳушёрликка ундайдилар.

Кичкина юкка ҳам туя тиз чўқади.

Одатда туя юк ортмоқчи бўлганларида тиз чўқади ёхуд уни чўқтирадилар. Мажозда эл-юрт огалари, бузрукларига, шунингдек кучли, чидамли, сабот-матонатли, баъзи ҳолларда эса, такаббур кишиларга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақол билан: «Сен ҳар қанча моддий ва маънавий бойликка эга бўлсанг ҳам, мағрурланиб кетма, ўзингни камтар тут. Шундагина эл-юрт ўртасида обрўйингга обрў қўшилади, ҳурмат-эътиборинг ортади. «Ие, мен фалончи бўлатуриб, фалончига бўйсунманми, фалончининг айтганини қиламанми, фалончининг ишини, хизматини қилиб бераманми?» деб ўзингни катта олсанг, такаббурлик қилсанг, эл кўзига ёмон кўринасан, обрўйинг тушади, кишиларнинг назар-эътиборидан қоласан, деган маънода насихат қиладилар. Вар.: «Эгил-эгила деганда — тоғ эгилибди».

Киши боласига кишмиш берсанг ҳам турмас, ўз болангининг ўзагига урсанг ҳам кетмас.

Вар.: «Киши боласига кишмиш берсанг ҳам кишилик қилмас»; «Киши

боласини эркаласанг ҳам турмас, ўз болангни тепкиласанг ҳам кетмас»; «Киши боласи фарзанд бўлмас, фарзанд бўлса ҳам хурсанд қилмас». Бу мақоллар орқали кишининг ўз фарзанди (агар у яхши таълим, тарбия олиб, ақлли, эсли-хушли, маъқул ва қобил бўлиб чиққан бўлса, албатта) ўзига қанчалик содиқ вафодор бўлишини билдирадилар.

Киши бўлган кишининг киши бирлан иши бор, киши бўлмаган кишининг киши бирлан не иши бор?

Бунда «киши бўлган киши» деганда чин инсонни, ҳар жиҳатдан баркамол, одомоҳун, эсли-хушли, яхши хулқли, ахлоқ-одобли, ўзгалар қадрига етувчи, уларни иззат-ҳурмат қилувчи одамни назарда тутадилар ва бу билан: «Мана шундай яхши хислатларга эга бўлган одамгина бошқа одамларни қадрлайди, улардан яхши сўзини аямайди, лозим бўлиб қолган тақдирда уларга ёрдам қўлини чўзади. Ёмон одам эса бунинг аксини қилади», дейилмоқчи. Бу ўринда Навоийнинг қуйидаги байтини эсга олмоқ кифоя: «Одами эрсанг, демагил одами, Оники, йўқ халқ гамию дин гами».

Киши елкасидаги хуржуннинг олдинги кўзинигина кўра олади.

Мажозан, киши ўзгаларнинг айбини кўради-ю, ўз айбини кўрмайди, кўра олмайди ҳам, дейилмоқчи.

Киши оти терчил, киши тўни кирчил.

«Бировнинг отини авайлаб мий, тўнини авайлаб кий. Акс ҳолда роса ҳоритиб, терга ботириб келипти» ёхуд «тўнини кир қилиб келипти деб, сендан ўпкалаб юрад», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Кетмон олсанг занглатма, эгасини катнагма» («Бировдан вақтинча ишлатиш учун кетмонми, белми ё бош-

«Асбоб-анжомни олган бўл-
ганини авайлаб ишлатгин-да,
«роҳат»га кириб, тозалаб, дарҳол олиб
чиқариб бер. Ишингни битказиб
қўйиб кейин бировнинг асбоб-
ларини дойлигича, чанг-чунгли-
ларини эрга ташлаб қўйма, вақтида
«роҳат» бермай, эгасининг ўзини
ўрғин келишга мажбур қилма»,
«Узоқни»; «Эшагин белни тол-
дири». Эгасин кўнглини қолдирма;
«Кўнглининг отини минсанг, кетингни
«роҳат» тут» (қалка тут — кетингни
тартиб юр, огирлигини солма).

**Ишни юртида шоҳ бўлгунча,
Юртингда гадо бўл.**

«Ишни севиш, унга содиқ бўлиш
«роҳат»ни уқтирилади, она юртингда
«роҳат»дан ҳар тамонлама
«роҳат»ни кўрсатилади. Вар.: «Киши
юртида подшо бўлгунча, ўз юртингда
«роҳат»чи бўл»; «Ўзга элнинг сул-
тонини бўлгунча, ўз элнинг чўпонини
«роҳат»чи бўл»; «Ўзга юртингда боши бўлгунча,
«роҳат»нинг тоши бўл»; «Бадавлат
«роҳат»ни беги бўлгунча, Бадавлат
«роҳат»нинг кули бўл»; «Узоқни» ко-
монини бўлгунча, Яқиннинг тозиси
«роҳат»чи бўл»; «Ёт юртингда доноси бўлгунча,
«роҳат»нинг нодони бўл»; «Чет
юртингда гулидан ўз юртингда
«роҳат»ни яхши»; «Ўзганинг тақу ра-
воғидан ўзининг айвонинг яхши»; «Ўз
«роҳат» элим ўзимга — гулистон, ўзга
«роҳат» кўзимга — гўристон»; «Ўзга
юртингда юз баҳори — Ўз юртингда
«роҳат» қори»; «Ўз элим — олтин
«роҳат», Ўзга элнинг туби тешик».

**Киши қандай бўлса, иши
шундай.**

«Киши яхши тарбия топган, устоз
«роҳат»ни ўқиган, ўрганган, назик дид,
«роҳат» таъб бўлса, унинг юриш-тури-
ши, гап-сўзи, қиладиган ишлари ҳам
«роҳат»га яраша яхши, ёқимли, кўркем,
«роҳат»ли, ижобий бўлади. Бунинг
«роҳат»и, бетаълим, бетамиз, бефа-
«роҳат»р, бефарқ, бефаҳм, беғам, бе-
«роҳат»р, беуқув одамнинг иши, гап-сў-
зи, ҳаракати-ҳаракати ёқимсиз, беў-
«роҳат»ли, сифатсиз, умуман, салбий
«роҳат»ли», дейилмоқчи.

**Кишининг зари кишини бу-
зар, зарни кўрган занжирни
узар.**

Мазкур мақол билан: «Зарда, яъни
олтинда шундай бир зўр қувват
борки, у кишиларни шундай зўр куч
билан ўзига тортадики, одамлар
унга эга бўлмоқ, қандай қилиб
бўлмасин уни қўлга киритмоқ
ниятда ўғирлик, қароқчилик,
хиёнат, жиноят, ҳатто қотиллик
қиладилар», дейилмоқчи.

**Кишининг қўнгли кишига
қоронғи.**

«Ҳар каллада — бир хаёл» деганла-
ридек, ҳар ким ўз фикр-хаёлига
эга бўладики, буни ўзгалар аниқ,
таг-тубигача билиб етолмадилар.
Бировнинг миёсидаги хаёли, қўнгли-
даги ният-мақсади токи ўзи айтма-
гунча бировга номаълум, ноаниқ,
қоронғи бўлиб қолаверади. Мазкур
мақол ана шу ҳолга қарата айтилган.

**Кишининг сирин айтма, се-
нинг ҳам сиринг айтгучилар
бор.**

Бу билан: «Бировнинг сирини биров-
га ёхуд кўпчиликка айтиш — одоб-
дан эмас. Ҳамонки у нарсани ҳеч
кимга айтмай, сир саклаётган экан,
сен буни билсанг ҳам бировга айт-
ма, чакимчилик қилма, Акс ҳолда
ўзининг ҳам сир-асрорингни, ай-
бингни, ошкор қилиб, шармадангни
чиқарувчилар топилиб қолади», де-
йилмоқчи.

**Кишининг суйган меҳнати
ўзига роҳат туюлади.**

Вар.: «Ишчанга иш ишқ бағишлар»;
«Иш қилганининг ўз ишига ишқ ор-
тар»; «Ўз ишига ишқ қўйган — иш
ҳиссасин орттирар»; «Суйган иш чала
қолмас»; «Ишга ишқ қўйгани иш
хорламас»; «Ишга ишқни йўқни иш
хоҳламас»; «Кишини киш эмас, иш
қиздиради» (киш — қора пўстини,
қундуз пўстини).

Кишининг шодлиги — умрининг зиёдлиги.

Бу билан асабини сақлаш, бўлар-бўлмаста хафа бўлмаслик, шодон, хушмакка яшашига ҳаракат қилиш зарурлиги қайта-қайта уқтирилади ва бунинг қандай самара берилиши турли-туман мисоллар орқали кўрсатилади. Вар. «Шодликда яшаган — ғамни унутар»; «Хушмакка эр бот қаримас»; «Кўп ғамни оз қувонч қувати»; «Қизиқчи қўнган кўрага қирқ кун қувонч ётади»; «Қизиқчининг қўнииси қаримас»; «Кулги — шифо, дардга даво»; «Кулги — соғликдан нишон»; «Қаттиқ бир кулги саккиз тухумга тенг»; «Кулги бор жойда қўнғил семирар»; «Кулги юзми гўзал, истарани иссиқ қилади»; «Кулги умрни узайтиради»; «Бир кулги кишини бир көп семиртиради»; «Бир кулги уч ойлик умр қўшади, Бир хафалик уч ойлик умрни қирқади»; «Кулги — жонга роҳат, танга қувват»; «Кулги ёшартади, Ғам қаритади»; «Кули — жонга роҳат, танга қувват»; «Кули ёшартади, Ғам қаритади»; «Кулги буй чўзади, Ғам бел букади»; «Кулги келганда кулмаган — ғам келганда ўлади»; «Кулги — кўҳликнинг гули»; «Кулмаган кун — кўрмаган кун»; «Шодлик кун куёшли кундек, Хафалик кун будутли кундек»; «Кўнғилсиздан кулги чиқмас»; «Кўнғилнинг рақжиса, кулиб ўйна»; «Кўп кул, оз йиғла»; «Хафаликдан йирок бўл, Хурсандликка кўноқ бўл»; «Ўйнаб кулсанг йигитдай, Сиқилмайсан чигитдай»; «Ашула — кишининг йўлдоши» (ашула йўлда йўлдош, ишда эрмак, тўйда завқ бўлади. Ашулани руҳий ғизо, яъни руҳий озик деб биладилар); «Ашула бор жойда — шодлик бор»; «Қўшиқ айтган — қаримас»; «Осойишталик — энг яхши малҳам»; «Беш куним — хуш куним» ва б.

Кишининг ҳурмати — ўз қўлида.

Бу билан: «Онлада ҳам, одамлар орасида ҳам ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб юриш — аввало ўзингга, ўзингчи қандай тутишинг, гап-сўзинг,

хатти-ҳаракатинг, хушмуомалалигинг, одамоҳулигинг, меҳнатсеварлигинг ва бошқа яхши хислатларини боғлиқдир. Ўзинг яхши бўлсангги ўзгалар сени яхши одам деб билидилар, ҳурмат қиладилар», дейиш мумкин. Вар.: «Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан».

Комилни комил билар.

Комил — етук тўлик, мукамил бекамикўст. «Зар кадрини зарди билади» деганларидек, етук баркамол, олиму доно, уста, мохир, қўлгул, ақли теран, яхши тарбия қўлган, ахлоқ-одобли кадр-киммати унинг ўзинга ўхшаган кишилар яхши биладилар.

Кончи конига тушди, азрои ёнига тушди.

(Азроил — ажал фариштаси). Умишда конга тушиб ишловчилар — маҳбуслар, ё куллар ёинки пудёлланганлар бўларди. Уларнинг мапати мислсиз машаққатли эди. Конлар жуда хавотирли бўлиб, қулабосиб қолиш ҳоллари кўп бўларди. Кончилар лой, балчиқ, дим, сасси қоронғу ё гира-шира ёритиладиган жойда оддий иш қуроллари билан 16-18 соатлаб ишлардилар. Мазкур мақол мана шундай ҳар қадамда, ҳаёлаҳазада ўлим хавфи туғиладиган жойда ишловчи кончилар ёхуд уларнинг аянчли ҳолига ачинган кишилар тарафидан айтилган.

Коса, косанинг тагида — нимкоса.

«Косанинг тагида нимкосаси бўлади»; «Косанг-ку — косанг, нимсангдан қўрқаман»; «Гапнинг тагида гаплар бор, Гапнинг пистоқиси бор». Бу мақолларни тўғридан-тўғри айтилмай, яшириб қолинган, бир гапни айтиш билан бошқа нарсага шам қилинадиган гапга нисбатан айтилдилар.

ТОВОК ЭМАС, ТОКЧА- ТОЧНИ ТОПИБ КЎЙГАНИ.

Товоқнинг товоқни уйда эмас, тоқчаларни тоқчаларда, чинни қоринини қоринда, шокка шиббата қўрқам, шокка шиббата қимматлироқ бўлишини ўқувчиларнинг тоқчаларига «кўз-кўз» иш қилган ҳолда сақлардилар. Маънавийлик билан мажозан: «Хар бир нарсанинг ўз қадри, ўз ўрни ва ўз қадри нарсага қадрсиз жойда бўлгандай, қадрсиз нарсага қадри жойда бўлгандай» дейилмоқчи.

ҚОСОВ ТИЖКАНИН МАҚТАР, ДЕХ- ҚОСОВ ЭЖКАНИН.

«Хар бир ўз касб-корини мақтайди, шуларнинг фахрлиниб турурлашиб юрди» дейилмоқчи.

ҚОЎБ ҚАРИСА ЯМОҚЧИ БЎЛАР, ОЎҚИ ҚАРИСА ЮВУҚЧИ БЎЛАР.

Қоёб пайғамбар тилкувни ҳунарманд. Оқибат ўтганида унда мақтаб ту- тибдики болаларни ўқитган муаллим- юртинича егин қаригач, уни ўз қорини қориндагилар ва атроф маҳал- ладорлари кишилар «табаррук деб-» лаб қилиб, ўлик ювучи — ғассол қилиб қўйдилар. Маъжур макол ма- жозан: «Йилчилганда ҳунарининга ҳу- нардонининга илм қўймасан, қа- риганда қадрини кетиб, хор-зор бўлмасан», деган маънода қў- йилган.

ҚОСОВНИНГ ҚОЗОНИ ПАЙШАНБА ҚОЎБ ҚУЮҚ ҚАЙНАЙДИ.

Қосовда шаҳардаги майда ҳунар- манлар, жумладан, қосиблар қамба- қонни турмуш кечирмади. Илгари қосовнинг қуни хозиргидай яшанба қосов жума қуни бўларди. Қосиблар қосовниба (бозор) қуни тайёр бў- лганда қосиб-маҳси ва этикларини, бўз- қосовнибуз-алакларини сотиб, бир қосовда егандан рўзгорларини бо- ларини қамлаб чиқиб, пайшанба қу- нини қосибларини ва халфа-шоғирд- ларини қосов палов (ёки бошқа бирор нарса) оқиб қилардилар. «Қозони

қуюқ қайнайди» дегани — шу. Бош- қа қосилари эса мошхўрда, ёққ оғини, ёлгон шўрва сингари овқатлар қи- линган.

ҚОСОВ УЗУН БЎЛСА, ҚЎЛ ҚУЙМАС.

Қўшинча қисқа қилиб шундай де- йилди Тўлик вара: «Қосов соғинг узун бўлса, қўлинг қуймас, Ота-ининг омон бўлса, одам тегмас». «Ака- укаларининг, опа-сингилларининг, ёр- дўстларининг билан инек бўл. Яхши- ёмон қўнларининг улар сенинг қу- вончинга ҳам, қайунига ҳам шерик бўладилар, қўлдан келган срама- ларини аямайдилар, қўлашиб, қўкрак- ларини қалқон қилиб, сени ёлдан, халф-хатардан лимоя қилдилар», дейилмоқчи.

ҚУЁВНИ ПАЙҒАМБАРЛАР СЎЙЛАБ- ДИ.

Диний ривоятларга қўра, Муҳаммад пайғамбар ўз қўёни Хазрат Алини сўйлаган эмиш. Маъжур макол шу асосда келиб чиққан бўлиб, ўзи қу- ёвни сўйлаганда ёки сўйлаб турур- ларини уқитганда айтадилар. «Қуёв ёсини — ҳеч келди» деган макол ҳам берки, бунда қайнота, эвйнога, қайнона, қанин, қайносининг ва умуман қула тарафлар қўёвни қанилик ҳурмат қилишлари, у кел- са, ўқилгани жой тополмай қилиш- лари, бамисоли ҳеч қандак иззат- эҳтиром қилишларида ўз ифодасини тошган.

ҚУЁВНИКИДА ҚУЙРУҚ ЕГАН- ДАН — ЎГИЛИКИДА ЮДРУҚ ЕГАН ЯХШИ.

Вар.: «Қизиккида гўшт егандан, Ўғилкикида мушт еган яхши»; «Қуёв- нинг хўрдасидан — ўғилнинг юндиси яхши»; «Ўғилкикини ўйнаб ейсан, Қизиккини ўйлаб ейсан». Буларнинг маъноси асосан шундай: «Қуёвники- да қисиниб-қимтиниб, ийманиб ей- сан. Бундан ташқари, қуёвнинг (ай- никса, у тор кўниги, бахил, зикна бўлса) овқати миннатли. Ўғилни- кида эса яйраб, ҳеч нарсадан тор-

тинмай, ийманмай еяверасан, бунинг уяти ҳам, миннати ҳам бўлмайди». Халқ ўртасида: «Куёв ҳар қанча яхши бўлмасин, барибир ота-она учун ўз ўғилларидек бўлолмайди, унинг ўрнини босолмайди», деган тушунча ҳам мавжуд. Куйидаги мақоллар ана шундай тушунчанинг маҳсулидир: «Кулдан том бўлмас, Куёв ўғил бўлмас» (том — уй); «Кулдан том бўлмас, куёв ўғил бўлмас, Кумдан кўрғон бўлмас, кулдан бек бўлмас»; «Кул оғил бўлмас», Куёв ўғил бўлмас»; «Кулдан девор бўлмас, Ёғвдан — ўғил»; «Куёв-куёвча йиғилиб, ўғлинг бўлмас, Келин-кеват йиғилиб, қизинг бўлмас»; «Куёв-куёв йиғилиб, боланг бўлмас, Қўни-қўш-ни йиғилиб, холанг бўлмас»; «Келин қиз бўлмас, куёв-ўғил» (куёвнинг ўғилдай бўлмаслигини ифодаламоқ учун «куёв» сўзини «ку — ёв», яъни у ўғил бўлармиди, у ёв-ку, деган маънода талаффуз этиб, сўз ўйини ҳам қиладилар); «Куёв қувса эшик боғин тут, Ўғил қувса тўр бошига ўт» (бу мақол қайнона-қайнота тилидан айtilган: «Агар куёвнинг сени уйдан қувса, эшик боғини (занжирини) тут-да, эшикни очиб, чиқиб кет. Аммо, ўғлинг қувса, ҳеч қаёққа кетма, аксинча уйнинг тўрроғига ўтиб ўтир. Чунки, сени қувшига ўғлингнинг ҳақи йўқ. сенинг эса унда ҳақинг бор», дейилмоқчи).

Кузги қатик — куёвга бергусиз.

Кузда сизларнинг сути ёздагига нисбатан қуюқлашгани учун ундан уютилган қатик ҳам ёзги қатикқа нисбатан қуюқ, ёғли ва мазали бўлади. Мазкур мақол билан: «Бундай ажойиб қатикни ҳатто ниҳоятда хурмат қилинадиган, ҳеч нарса аялмайдигани куёвга ҳам бергиси келмайди кишининг», деган маънода муболага қилганлар. Вар.: «Қишки қатик — қизга бергусиз».

Кузнинг қозони қуюқ қайнайди.

Куз фаслини «сахий куз» деб бежиз айтмаганлар. Бу фаслда деҳқонлар

ҳам, боғбонлар ҳам йил бўйи қилган меҳнатларининг мевасига эга бўладилар. Шу туфайли уларнинг «қозони қуюқ қайнайди».

Кул — ўчоққа, қўл — товоққа.

Баъзи одам бефарқ, ифлос, палид, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормаيدиган, кир-ифлос нарсаларга урган қўлини ювмай-нетмай идиш-товоққа ҳам тиқиб, ош-нонни ҳам ушлаб, кишининг таъбини тирриқ қиладиган бўлади. Шундайларнинг феълидан олиб айtilган бу мақол мажозий маънода ўзининг ҳеч қандай алоқаси бўлмаса ҳам, ақл-фаросати етмаса ҳам ҳар бир нарсага, ҳар бир гапга аралашувчи, ҳатто ўзаро гаплашиб турган икки сирдошнинг ҳам орасига суқилиб кириб, уларни ранжитувчи одамга нисбатан: «Бу — сенинг ишинг эмас, бор ишингни қил» деган маънода киноя тарзида қўлайдилар.

Кул қолдирма, гул қолдир.

Бу билан: «Элингга, ўғил-қизингга ўзингдан култепага айланган, вайрона уй-жой қолдирма, боғ-бўстонга айланган, обод, кўркем уй-жой (умуман, ҳаётлик чоғингда ўзингдан ёмонлик эмас, яхшилик) қолдир, токи сени ёмон одам сифатида эмас, яхши одам сифатида эслаб юрадиган бўлсинлар», деган маънода панднасихат қиладилар.

Кулганга кул сочма.

Вар.: «Кулганга кулма»; «Иссиқ кулиб боққанга иссиқ кул сочма»; «Кулганга кулиб эт, Орқасидан қувиб ет (эт)». Бу мақоллар билан: «Биров сенга хушмуомалалик билан кулиб туриб гапирса ё тавозе билан салом берса, сен ҳам унга хушмуомала бўл, бундай одамдан қолма, орқасидан қувиб бориб бўлса ҳам, унга қарз саломини бер. Яхшилик қилганга зинҳор ёмонлик қила кўрма!» дейилмоқчи.

Кунчи — қамчи, заҳарли томчи.

Кунчи тутун бўлмаса ҳам, кунчи қиштиради». Буларда гаразат билан дарҳанда кулги, бировни камситишни, масҳара қиладиган, пастга қўйиш билан кулги назарда тутилган.

Кулма кўшнингга, қайтиб келар бошингга.

Бундан бировнинг устидан кулмаслик, бировни камситмаслик, мазахчилик қилмаслик зарурлиги уқтирилади. Вар.: «Кишига кулмагил тўғри, Сенга ҳам кулгувчилар бўлади»; «Кулма манга, Кулгим келар бўлади»; «Ўзгада нуқсон кўрсанг, Ўзини бенуқсон дема»; «Кўзни уқайибингдан олма, Ўзгалар айбига кам бўлма»; «Киши айбига этак тузма».

Куннинг ости — кул.

Бу мақол мажозан: «Гап-сўзи оғир одамнинг ўзи ҳам, дили ҳам, нияти ҳам ёмон бўлади. Бундай одамдан эҳтиёт бўл», деган маънода қўлланади.

Кумуш кунга кўнса, олтин у ёғни билан келади.

Мақоли: «Бирор фойдали нарсани билан киргизмоқчи бўлганда пулнинг қандай қарама, озгина харижатидан фойда олима. Шундай қилсанг, оз чиқибди кўп киримни бошлаб келади».

Кун у ёққа, пул бу ёққа ўтса **қўлади.**

Куннингга лоқайдлик билан қарайди, пулни нардан-берди, «хўжа кўр-қўр» қилиб бажариб, тезроқ ҳақини олишнинг пайида бўладиганлар тилидан айтилган бу мақолни шундай-дай қарата аччиқ киноя тарзида қўлайдилар.

Кун қизариб ботса — хотининг ўғил туққандек, кун қизариб чиқса — уйингга ёв киргандек.

Бу — халқимизнинг энг қадимий мақолларидан бири. Кўп йиллик кузатишлар натижасида шундай хулосага келинганки, агар эрталаб кун қизариб чиқса, шу кун ҳаво булутли бўлади ёхуд қор-ёмғир ёғади. Агар кун қизариб ботса, яъни қуёш ботаётганида уфқ алвон тусга кирса, эртасига ҳаво очик бўлади, ёғингарчилик бўлмайди. Одатда кун очик бўлиб турса, кишининг кўнгли ҳам очилиб, вақти чоғ бўлиб юради (бу ҳолат мақолда «хотининг ўғил туққандек» ибораси билан ифода этилган) ва, аксинча, ҳаво булутли бўлиб турса, кишининг кўнгли ёришмай, таъби хира бўлиб юради (бу ҳолат мақолда «уйингга ёв киргандек» ибораси билан ифода этилган). Вар.: «Кун қизариб ботса, қизингни узат, Тонг қизариб отса, томингни тузат».

Кунда — тутам, ойда — қулоч.

Бу — кишиларга эзгулик тилоччи оққош мақолларидан бири. Аёллар киз болаларнинг сочини майдалаб ўриб бўлгач, елкасига қоқиб, «сочинг кунда бир тутам (яъни, тўрт энлик), ойда бир қулоч ўссин», деган маънода яхши ният ила шундай дердилар.

Кундошлик — кўнгил ғашлик.

Кундошлар бир-бирларини кўра олмадилар, уларнинг бир-бирларига нисбатан «кўргани кўзи, отгани ўки йўк» эди, бир-бирини «соққа-ичмоққа» бўлиб юрарди, ёвузлик, душманлик ниятларини амалга оширарди, ҳатто бир-бирига заҳар бериб ўлдиришгача бориб етарди. Бундай кўнгилсиз ҳоллар бир катор мақолларда ўз изини қолдирган: «кундошлик — кунда-кунда юмдошлик»; «юмдошлик — юмдалашлик»; «Эшикдан кундош кирса, Тешикдан уриш қиради»; «Кунда уриш бўлсин десанг,

кундош кил»; «Кундошлик бошим — захарли ошим»; «Кундошнинг кўрган куни курсин!»; «Кундош — бошинг-да тош, кўзингда ёш»; «Кундошнинг куни ҳам кундош, кули ҳам кундош»; «Кундошнинг бўлса — бўлсин, кундошваччанг бўлмасин» (кундошвачча — кундошнинг боласи. Кундошлар айниқса кундошваччани кўргани кўзлари йўқ эди. Чунки, кундошвачча бўлса, бойнинг меросхўри кўпарди, кундош билан жанжаллашгани етмаганидек, унинг боласи билан ҳам муомала қилиши керак бўларди, агар кундоши ўлса, ундан қолган бола бунинг кўнглига сира ҳам сиғмасди); «Кундошнинг боласи — куюк»; «Ўз боласи — суюк, Ўзга боласи — куюк» (куюк — ноннинг куюги) «Куним учун куламан, Кундошнинг боласини суюман»; «Кундошнинг оти курсин, Сақовулнинг ўти курсин»; «Беш бола устига борсанг бор, кундош устига борма»; «Кундошлик уйда тўзим йўқ» (тўзим — чидам, бардош, «Кундошлар бир-бирлари билан урушмай, жанжаллашмай, тинчгина ўтира олмайдилар. Ёунга сабрлари бардош бермайди», деган маънода), «Кундошликка кун йўқ»; «Кундошликка кун туғмас, Кун тутса ҳам бутун туғмас»; «Кундошлик уйга бахт боқмас»; «Ош ўринга айрон, Кундошли уй — вайрон». Кундошликнинг ана шундай кўнгилсиз оқибатлари оғзаки ижоднинг барча турларида ўз ифодасини топанг «Даладаги гўзани, Кетмон килди ягона. Мени севган ёримни, Кундош килди бегона».

Зар девор, зар девор,
Зар деворнинг гарди бор.
Юрагимнинг бошида
Кундошликнинг дарди бор.
Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди.
Икки кундош бир бўлса,
Кунда уриш бошлайди.
Гўзапоя ўтини,
Аччиқ экан тутуни.
Хеч кишига солмасин,
Кундошликни ўтини

(Халқ кўшиғи).

Кундуз юрган илоннинг умри қисқа.

Одатда илон конхўр, золимларга ташбих этилади. Мазкур мақол билан: «Кишилар илонни кўриб қолгудай бўлсалар, уни ўлдириш ҳаракатига тушадилар. Шунингдек, ёмон конхўр золим одам эл-юрт орасида очикдан-очик юролмайди. Халқ уни қўймайди, тошбўрон қилиб, ўлдириш юборайди», дейилмоқчи.

Кунжут ўз уруғини кўрипти-ю, тарвуз уруғини кўрмапти.

Вар.: «Зигир ўз уруғини кўрипти-ю, ковок уруғини кўрмапти». Кунжутнинг, зигирнинг уруғи майда, тарвуз, ковок уруғи оса йirik бўлади. Мазкур мақолларни ўзининг арзишмаган нарсаси (мол-мулки, илм-билими, мансаби ва х. к.) билан мақтаниб, маърурланиб юрадиган ўзгаларни (гарчи улар ундан ҳақ тарафлама устун бўлсалар ҳам) назарга илмайдиган, менсимайдиган одамларга инсбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Кунинга юз тулки олса ҳам тозининг ит оти қолмайди.

Бу мақол билан мажозан: «Хизматчи ҳар қанча уddaбурон, гайратчан, меҳнатсевар бўлмасин, ҳар қандай катта ва мушкул ишларни бажармасин, барибир хўжайин уни одам ўрнида кўрмайди, камситайди, назарига илмайди, ҳақоратлайди», дейилмоқчи.

Кунингдан бир кунинг қолса — палов е, пулингдан бир пулинг қолса — палов е.

Вар.: «Кунингдан бир кунинг қолса — бедов мин, Пулингдан бир пулинг қолса — палов е» (бедов — зотли, чопқир от), «Палов есанг мойи билан, Йўрға минсанг шойи билан»; «Шўрванинг усти яхши, паловнинг — ости» (ёғ шўрванинг устида, паловнинг остида бўлиши назарда

«Кўрдинги — ош, кўтар-
ди — кўрдинги — ёғлик, уравер
«Ош палов кўпинча «ош» деб
«Ош еганда от кучи бор,
«Ош еганда той кучи бор»; «Ўл-
«Ош — ош, ош ўлдирсин!»; «Па-
«Кутганнинг кўли синсин!»;
«Кутган — ўзбек миллий таомлари
«Кутган» энг аълоси ҳисобланади.
«Кутган» унун ҳам уйига келган меҳ-
«Кутган» ўзбеклар, асосан, палов дам-
«Кутган» туруч кимёвий томондан ях-
«Кутган» крахмал, 7-8 процент
«Кутган» 0,5 процент мой, 0,5 процент
«Кутган» турли витаминлар ва бир-
«Кутган» минераллар бор. Бошқа донга
«Кутган» гуручдан қилинган таом-
«Кутган» инсон организмдаги хазми
«Кутган» процентга борар экан, гоят тўқ
«Кутган» қарамай, ҳатто кечкурун
«Кутган» олдидан ейилган палов ҳам
«Кутган» қилиб кетади (К.Маҳмудов,
«Кутган» таомлари).

Кураш билмаган отасини йи- килар.

«Кураш» тушишни билмайдиган
«Кураш» бола отасига ёпишиб, «Мен
«Кураш» йиқитаман» деб, болалик мақ-
«Кураш» қилади. Шунда ота ҳам
«Кураш» қам йиқилиб беради. Мақо-
«Кураш» қолат ифода этилган. Маж-
«Кураш» Ҳаётда, тирикчиликда йигит
«Кураш» қилиқ йўлини, рўзгор ишини
«Кураш» билдим, уста бўлдим, отам-
«Кураш» ҳам ўтиб кетдим», деб ўзича
«Кураш» қилса ҳам, барибир ҳали ота-
«Кураш» қрибақор, тadbирли бўлгани-
«Кураш» қилди. Шундоқ бўлса ҳам, ота
«Кураш» кўнгли чўкмасин» деб,
«Кураш» орқада қолгандек бўлиб,
«Кураш» атайдан гўлликка, соддаликка
«Кураш» жим қулоқ солиб туради», де-
«Кураш» давода қўлайдилар.

Куркурак кўрмагунча ток оқмай.

«Куркурак» баҳор фаслининг охирида,
«Куркурак» суллаганда, ҳамма қушлардан
«Куркурак» қўққарга келади. Уни «кирок-
«Куркурак», «куркурак» деб ҳам атайди-
«Куркурак» «Вобо» деҳқонлар, тажрибали
«Куркурак» то куркурак келмагунча,

беҳи гулламагунча токларни очмас
эдилар. Чунки, бу вақтга келиб,
«Куркурак» ҳамма хавф-хатарлари
«Куркурак» бўлади, очилган токнинг шў-
«Куркурак» раларига зиён-захмат етмайди. Ота-
«Куркурак» боболар бу хусусдаги насиҳатларини
«Куркурак» мазкур мақол воситасида айтиб қол-
«Куркурак» дирганлар.

Кутганга — кун узоқ.

«Кутганга» ё бир нимани кутган одам-
«Кутганга» кун ниҳоятда узайиб кетгандек,
«Кутганга» вақт имиллаб ўтаётгандек туюлади.
«Кутганга» Аслида эса куннинг, вақтнинг ўтиши
«Кутганга» ҳам, кутмаганга ҳам бир
«Кутганга» хил бўлади. Вар: «Тикилган қозон
«Кутганга» қайнамас»; «Кутганнинг вақти ўтмас,
«Кутганга» Шошганнинг иши битмас»; «Кут-
«Кутганга» — ўлгандан ёмон»; «Кутгандан —
«Кутганга» сўйган яхши».

Кутилмаган меҳмон — мез- боннинг иззати.

«Кутилмаган» меҳмондўстлик — энг яхши инсо-
«Кутилмаган» ний фазилатлардан бири. Халқимиз
«Кутилмаган» ўзининг олижаноб меҳмондўстлиги
«Кутилмаган» билан қадимдан ном чиқарган. Ота-
«Кутилмаган» боболаримиздан мерос бўлиб қолган
«Кутилмаган» одатга биноан, қақирилган, атайлаб
«Кутилмаган» қутиллаётган меҳмонни ҳам, қутил-
«Кутилмаган» маган, тасодифан келиб қолган меҳ-
«Кутилмаган» монни ҳам иззат-эҳтиром билан қу-
«Кутилмаган» тиб оламиз, хурматини жойига қўя-
«Кутилмаган» миз. Мазкур мақол билан: «Меҳмон
«Кутилмаган» қақирмаган, кутмаган бўлсанг ҳам
«Кутилмаган» келибдими — демак, сени иззат қи-
«Кутилмаган» либди, сен ҳам унинг иззатини
«Кутилмаган» жойига қўй», демоқчи бўладилар.
«Кутилмаган» Аслини олганда, меҳмон сизнинг
«Кутилмаган» ош-нонингизни деб эмас, ўзингизни
«Кутилмаган» деб, сизнинг одамхунлигингизни,
«Кутилмаган» яхши қилиқларингизни, хуш феъли-
«Кутилмаган» гизни қумсаб, суҳбатингиз орзусида
«Кутилмаган» соғиниб келади (К.Маҳмудов, Меҳ-
«Кутилмаган» моннома.)

«Куф — суф» чига ишонсанг ҳам, «хўп — хўп» чига ишон- ма.

«Куф-суф» — кинначи, дам солувчи-
«Куф-суф» нинг «сеҳрли сўзи», Ҳатто «хўжа
«Куф-суф» кўрсин»га дам солиб, гўё даволайди-

ган «куф-суф»чига ишонсанг ишонгинки, аммо «хўп-хўл»чига, яъни ҳар бир гапинга «хўп бўлади-хўп бўлади» деб турадиган, курук ваъда берадиган одамга зинҳор ишона кўрма» дейилмоқчи.

Кучи йўқ курак синдирар.

Вар: «кучи етмаган — тўғоноқ соллар» (тўғоноқ солмоқ — чалиб йиқитмоқ). Бу мақоллар «Ўтмас пичоқ кўл кесар» қабилдаги эҳтиёткорликка ундаб айтиладиган мақоллар туркумига киради ҳамда «Киши писанд қилмаган, назарига илмаган нарсадан ва кимсадан зиён кўриши, шикастланиши, эл — юрт ўртасида уялиб, бир ҳаракатда эҳтиёт чораларини кўриш керак», деган маънода қўлланилади.

Кучингни елга берма, ерга бер.

Бу — меҳнатсеварликка ундовчи мақоллардан бири бўлиб, «Айни навқиронлик, йигитлик чоғингда кучингни бўлар-бўлмасга сарфлаб, бекорга кетказма, фойдали нарсага сарф қил. Мана шу ишларнинг сенга фойда ҳам беради, эл — юрт ўртасида обрў — эътиборингни ҳам оширади», дейилмоқчи.

Кучук томга чиқса ҳам, эгасидан катта бўлмас.

Мажози: «Ёмон пасткаш одам ҳар қанча мартабага, бойликка эга бўлмасин, барибир эл — юрт ўртасида обрў — эътибор козона олмайди. Кишилар ундаи нафратландилар, иззат — ҳурмат қилмайдилар», деган маънони билдиради.

Кўз ёши тошни эритар.

Кўз ёши ҳеч қачон тошни эритмайди. Бу мақол билан мажозан «Ёмон, ноилож, чорасиз аҳволга тушиб қолган, бирор нарсага, бировнинг ёрдамига муҳтож бўлган одамнинг кўз ёши ҳар қандай қаҳри қаттиқ, тошкўнги одамнинг ҳам кўнглини эри-

тиб, раҳм-шафқатини уйғота олади» дейилмоқчи. Вар.: «Кўз ёши кўнглини эритар», «Кўз ёши меҳрни уйғотар»; «Кўз ёш — қайғуга йўлдош»

Кўз кўзга тушса, юз уялар

Бу билан: «Аввало бировни орқасидан ёмонлама, бировнинг ҳақини ема, бир кунмас-бир кун бу нарса аён бўлиб қолади, кўзига кўзини тушса ўзинг уялиб қоласан», дейилмоқчи.

Кўз — кўнгили ойнаси.

Бу мақол «кўнгилда нимаки бўлса, уни кўз шундай билдириб туради; бировнинг кўнгилидагини укиб олса бўлади, деган маънони англатади. Вар.: «Кўз деган — дарё»; «Кўз — кўнгили дарчаси»; «Кўз — тарози, Кўнгили — қози» («У ёки бу нарсанинг яхши ё ёмон эканлигини кишига кўриб турган кўзининг ўзи чамалаб, ўлчаб, «айтиб» беради, у ёки бу нарсага нисбатан кўнгилининг, виждонининг ўзи ҳукм чиқаради, дейилмоқчи); «Кўз — кўзгу, тил — тилмоқ»; «Кўз — нурининг уяси, Кўнгили — сирининг уяси»; «Кўнгилдаги сирни кўз билдирар»; «Кўз дарди кўринар, Кўнгили дарди кўринмас», «Кўз бўлмас, пенюна нимани кўради?!» (бирор киши шундай кўриниб турган нарсани кўрмай, қидира бошласа ёхуд яхши-ёмон нарсани ажрата олмас, фарқига бормаса; паст, жўн нарсани алданиб қимматга олиб қўйса, унга киноя тарзида ё таъзир юзасидан шу мақолни айтадилар); «Кўз билан кўр, дил билан бил»; «Кўз бор — кўрмоқ учун, Ақл бор — билмоқ учун»; «Кўз — тап қоровули, Ақл — жон қоровули»; «Кўз кўрмагунча, кўнгили тинмас» (Баъзи вақтда кишининг кўнгили бирор нарсага илҳақ бўлиб турса, унга ҳар қанча тасалли берилса ҳам, барибир кўнгили ўшанда бўлиб, тинчмайди. Қачонки ўша нарсани ўз кўзи билан кўрсагина, кўнгили тинчиди. Мазкур мақолда ана шу ҳолат ифода этилган).

Кўла кўрқоқ, кўл — ботир.

«Кўла» қандай иш ҳам аввалига оғир кўлагини. Аммо, сен чўчима, ишга кўлагиндан дадил киришавер, кейин унинг кизиқи кетасан, ишинг ҳам кўлагиндан-юришиб кетаверади», деган маънода кўлланилади. Вар.: «Нарин кўли — гул»; «Одамнинг кўли — эҳтиётнинг гули»; «Умид — ялтироқ, ёрак — қалтироқ» («Киши бир ишни умидни орзу қилади-ю, лекин унга киришишга, амалга оширишга диниб юраги дов бермай, кўрқоқ-дўғилиб туради» деган маънода), «Нарин боши — бошлангунча»; «Наринган — битган иш».

Кўза кунда синмайди, кунда синмайди.

Мажози: «Ха, ҳеч ким кўрмаяпти-ку, бормаюпти-ку, деб ўйлаб, осонгина, кўмайгина бойлик, манфаат орттириш хуфиёна ишларни қилиб юрган одам бир кун бўлмаса, бир кун кўлагини кўчиши, яширинча қилиб юрган ишлари фош этилиши, шарманда-ширмасор бўлиши мукаррар». Кишининг эҳтиёткорликка ундаганда ҳам шу мақолни кўллайдилар. «Ёмон одамлар кўп. Эҳтиёт бўлинг, болам. Кўза кунда синмайди, кунда, дейдилар» (А. Зуннунова, Гулхан).

Кўзбўямачи тулки бўлар, эл ичида кулки бўлар.

Бу билан: «тулки сингари айёр, мушқир, кўзбўямачи одам ҳаминша кўндалингича қолмайди, ахири бир вақт алдам-қалдам ишлари фош бўлиб, эл-юрт ўртасида шармандаси қилиб, кулги бўлади», дейилмоқчи. Вар.: «Тилёғламачи нима-ю, кўзбоғ-ламачи нима?!» («Ҳар иккаласи ҳам эл манфаати йўлида кишиларни қўриқ, авраш билан шугулланади, бир нима ундириш пайида бўлади. Уларнинг бир-биридан фарқи йўқ», дейилмоқчи); «Кўзбўямачидан кўз бўл» (Бу билан: «Кўзни шамғалат қилиб, чалғитиб, алдаб, панд берувчи, эйсн-заҳмат келтирувчи одамдан ўзингни сақла», деб эҳтиёткорликка ундайдилар).

Кўзга ола — бошга бало.

Бу билан ҳам: «Кўзингга ола, яъни шубхали кўринган одамдан эҳтиёт бўлиб юр, унга алданиб, сирингни бериб қўйма. Акс ҳолда бир кунмас-бир кун бошингга бало бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Кўзгуга дам урсанг, юзингни кўролмайсан.

Одатда кўзгуга «хух» деб дам урилса, у хиралашиб, ҳеч нима кўринмайдиган бўлиб қолади. Мажози: «Ёр-дўстларингга, яқинларингга ёмон гап килсанг, улар сендан юз ўгириб кетадилар».

Кўздан йироқ — кўнгилдан йироқ.

Бу — халқимизнинг қадимий мақолларидан бири бўлиб, XV аср шоири Лутфий уни шундай ишлатган: «Дилбар соғинмоғон жиҳати бу фироқ эмиш, Кўздан йироқ бўлса, кўнгилдин йироқ эмиш». Мазкур мақол: «Ёр-дўстлар, қаридош-уруғлар бир-бирлари билан тез-тез учрашиб, ҳолаҳвол сўраб турсалар, бир-бирларига яна ҳам яқинроқ ва қадрлироқ бўладилар. Акс ҳолда бир-бирларидан тобора узоклашиб, меҳру оқибатлари, кадр-қимматлари сустлашиб бораверади», деган маънода кўлланилади. Вар.: «Кўздан нари — кўнгилдан нари»; «Яқинликнинг белгиси — келиб-кетиб тургани, Узокликнинг белгиси — сира келмай кетгани»; «Келиш-кегиш — туққанликнинг белгиси»; «Кўз қаерда бўлса, меҳр шу ерда бўлади»; «Кўз кўзга тушса, меҳр қўзғалар»; «Кўз кўрмаса, кўнгил севмас»; «Кўз кўрмаса, чароғ ёнмас» («чароғ ёнмас» — меҳр қўзғамас); «Кўзга яқин — кўнгилга яқин»; «Кўз қизикса, кўнгил қизийди»; «Кудачиликнинг қизиғи — бориш-келиш»; «Боринг куда, келинг куда, Бормасангиз, келмасангиз, ўлинг куда»; «Кўз қизикса — ёт, Кўришмаса — уят»; «Кўздан кўз тойса, Кўнгилдан сўз тояди»; «Кўздан тушган — тилдан ҳам тушар» («Кўздан тушган, яъни назардан қолган одам халқнинг

тиладан ҳам тушади, ҳеч ким уни тилга олмай қўяди, бора-бора номи ўчиб кетади», дейилмоқчи); «Яқинни олиб қилма, олисни яқин қил» (Бу билан: «Яқин қариндош-уруғларингни, ёр-дўстларингни тез-тез йўқлаб тур, уларни ҳурмат қил, каттиқ-қурум гапирма ва ўзингдан узоклаштириб юборма. Узок қариндошларингни, ёр-дўстларингни ҳам йўқлаб, ҳурматлаб, яхшилик қилиб, ўзингга яқинлаштириб ол», деган маънода насиҳат қиладилар). Халқ ўртасида «Кўздан нари бўлса-да, кўнгилдан нари бўлмас» деган мақол ҳам юрадики, бу юқоридаги мақолларнинг маъносига зиддай туюлади. Аслида эса уни: «Бирор оилага тегишли бўлган одамлар (мас, ота-она, фарзанд, ака-ука, опа-сингил, келин, куёв, куда-анда ва б.) гарчи бир-бирларидан узокда турсалар (яшасалар) ҳам, барибир бир-бирларининг кўнгилларидан нари кетмайдилар», деган маънода қўллайдилар.

Кўзи тўқнинг ўзи тўқ.

«Кўзи тўқ» деганда бориға қаноат қилувчи бировнинг ризқига кўз тикмайдиган, тама қилмайдиган, олдиға қўйганини орқа-ўнгига қарамай емайдиган, оч бўлса ҳам тўқман деб турадиган ориятли одамни, «оч кўз» деганда эса ана шу хислатларнинг тамомила тесқарисига эға бўлган ориятсиз, суллоҳ, бети калин, тамағир одамни назарда тутадилар. Юқоридаги мақолни «Кўзи тўйса, ўзи тўяр» деб ҳам ишлатадилар.

Кўзим очиқ деб, кўзига боқмаган — кўзасини йўқотади.

Бу билан: «Ўзига ҳаддан ташқари ишонган, ҳаммасини ўзим биламан, ҳаммаси ўзимнинг қўлимдан келади, менға жин ҳам урмайди, деб бе-парво, бамайлихотир юраверадиған, Бу билан: «Ўзига ҳаддан ташқари ишонган, ҳаммасини ўзим биламан, ҳаммаси ўзимнинг қўлимдан келади, менға жин ҳам урмайди, деб бе-парво, бамайлихотир юраверадиған, бировнинг маслаҳатига кулоқ солмайдиган, соқ, эҳтиёткор бўлмаган

одам бирор зиён-заҳматға йўлиқиши муқаррар», деган маънода эҳтиёткорликка ундайдилар.

Кўзини юмган — тош ютар.

Одатда киши аччиқ дорини ичишда қийналаса, унга: «Кўзингни чирт юмда, ютиб юбор!» деб далда берадилар. «Кўз — қўрқок, қўл — ботир» деганларидек, киши бир нарсани кўзи билан кўриб турса, унга ботиниб боролмайди, кўзи кўрмаса, юрағи дадилроқ бўлади, ўша ишға жазм қилади. Баъзан кишини биров каттиқ ранжитса, ҳақорат қилса, унинг ғазаби қайнаб, нақ ҳалиги одамни уриб дабдала қилгиси келиб туради. Шунда у чидаб, ғазабини ичига ютса, бир гапдан қозиб тилини тийса, зарб туширишдан қўлини тийса — олам гулистон, ўртадаги бир зумлик кўнгилсиз ҳолат тинчгина ўтади-кетади. «Кўзингни юм» деганда мана шундай «чида, ғазабингни ют, тишини тийша қўй, тилингни, қўлингни тий» демоқчи бўладилар. Зеро «кўзини юмган» одам бамисоли бир чўғни, тошни ютишдек қийин бўлган ишининг — ғазабини ютишининг улдасидан чиқа олади. Халқимизда бу фикрни қувватловчи «Мард ким — ғазабини ютган мард» деган мақол ҳам бор.

Кўк бедани кўрса, қари от ҳам ўйноқлайди.

Вар: «Кўкнинг хидини олган сугир бойлоқда турмас». Бу мақоллар билан парда орасида: «Киши ҳар қанча қариса ҳам, кўнгли асло қаримайди. Ёшни, гўзални кўрса, ичида ёшлиги, йигитлиги кўзиб кетади», деган фикр билдирилади.

Кўк кирсин, қизил чиқсин.

Ўтмишда йигитлар ёвға қарши жангға отланганларида ота-боболар уларнинг қўлиға қилич, найза тутқазиб: «Сенға мана тақдим этаётирмиз. Сен буни душман кўксига санч, токи кўк кирсин-у, қизил чиқсин!» деб, жасоратға ундаганлар. Мақол ана шунини ифода этади.

**Кукка боққан йиқилур, лой-
шоқоққа тиқилур.**

Бунда мақолни қакқайиб, гердайиб, бориши кўтариб, кукка боқиб, ён-ори рағиларни назарига илмай юр-ганин мағрур, такаббур одамларга ишбатан киноя тарзида қўллайдилар.

**Кўлда юрган қўнғир ғоз, чўл
кадрини биларми, чўлда юр-
ган тувалок кўл қадрини би-
ларми.**

Тувалок — ов қилинадиган, гўшти мақоли йирик қуш. Мазкур мақоли юр-гани ёмоннинг фаркига бормаиди-ган, яхши одамлар ва яхши нарса-ларнинг кадр-қимматини билмай-ганин бефарқ, бефаросат одамлар-га ишбатан қўллайдилар.

**Кўлнинг отини балиғи чиқа-
ради.**

Маъжозан: «Оиланинг отини, донғи-ни унинг яхши, одобли, билимли, ху-шарли фарзандлари; ҳар бир элнинг донғини эса унинг яхши, мард, бо-шир, донгдор кишилари чиқаради», дейилмоқчи.

**Кўмирчи бўлсин, темирчи
бўлсин, тўрт деворнинг ичида
севганинг бўлсин.**

Эр — хотиннинг энг яқин кишиси, сирдоши, кўмакдоши, мададкори. У яхши бўлса — нур, ҳатто ёмон бўл-са ҳам, хотиннинг бир кунига ярай-ди. Эрсиз яшаш, бева бўлиб қолиш — хотин учун азоб-уқубатдан бошқа нарса эмас. Юқоридаги мақол бева хотинлар тилидан: «Яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, севганинг, эринг бўлсин экан», деган маънода айтил-ган. Вар.: «Сарик эди, сурук эди, эрим эди, Ўнқир эди, чўнқир эди, уним эди», «Ўнқир бўлсин, чўнқир бўлсин, уйинг бўлсин, Айнқ бўлсин, сарик бўлсин, бойинг бўлсин» (ўт-мишда эрни баъзи жойларда «бой» деб ҳам атаганлар); «Кампирга — чол, келинга — куёв, қизга — бўз»

(бўз — навқирон йигит); «Эрим бор — эрмагим бор, Чархим бор — чалмагим бор» (чалмак — чархнинг дук ўрнатиладиган айриси мон қис-ми); «Жон олов — жон эр»; «Ум-римга умр қўшган — ёр, жонимга ҳузур қўшган — ёр».

**Кўнгил кири айтса кетар,
кўйлак кири ювса кетар.**

Баъзан шундай бўладики, орка-воротдан эшитилган ёлгон, тухмат гап туфайли икки дўст бир-бири билан аразлашиб, хафаллашиб, гина-лашиб, кўнглида кир сақлаб, гап-лашмай юради. Шунда агар улар бир-бирлари билан бевосита учра-шиб, гиналарини очиқдан-очиқ айт-салар, масала равиан бўлади, кўн-гилдаги кир кетади, яна аввалгидек кадрон бўлиб кетадилар. Юқорида-ги мақол билан ана шунини ифода этадилар.

Кўнгил кўнгилдан сув ичади.

Вар.: «Кўнгилдан кўнгилга йўл бор»; «Дил — дилнинг ойнаси»; «Дил дил-дан баҳра олади»; «Дил дилнинг захрини олади» «Дил губорини дил олади»; Қалб — қалбга элчи»; «Юрак юракка дарак беради». Бу мақоллар билан: «Инсон қалби шундайки, у ўзгалар қалбини сезади, тушунади, билади. Ўзга қалбни ўзига ром эт-моқ учун унга йўл топмоқ — кифоя», дейилмоқчи. «Кўнгилнинг кўнгилга йўли бор. Мен севар эканман, демак у ҳам севади, фақат очиқ айта ол-маяпмиз» (С.Назар, Яшил бойлик)

**Кўнгил эзилмаса, кўзга ёш
келмас.**

Вар.: «Ёш кўздан эмас, юракдан чиқади»; «Юраги тўлганнинг йиғиси кўп». Кўзга ёш келиши (хоҳ у қайғу-дан бўлсин, хоҳ қувончдан) — киши кўнглининг кечинмаларига, азоб че-киши ёхуд беҳад қувоншига бевоси-та боғлиқ. Мазкур мақоллар билан ана шунини ифода этадилар.

Кўнгил ўйга тўймайди, бўри — қўйга.

Кишининг кўнгли шундайки, у ҳамма вақт нимаиндир орзу қилади, кўпинча ёмон нарсаларнинг ва шу каби эзгу тилакларни истайди, шуларнинг умидида яшайди. Юқоридаги мақолда ана шу нарса ифода этилган, Вар.: «Кўнгил югурукми, кўк дўнаи югурукми?» (дўнаи — асли «дўнои» — уч ёшга тўлиб, тўртинчи ёшга қадам қўйган от ёки туя). Мазкур мақолда савол тарзида «Кўк дўнондан, яъни кучга тўлган, навқирон отдан ҳам кўнгил тезроқ югуради», дейилмоқчи, «Кўнгил дарё, кўз — найза»; «Кўнгил каноти осмондан катта»; «Кўнгил дарвозасиз калъа»; «Кўнгилнинг кўзи йўк»; «Кўз кўрганини кўнгил тилайди»; «Кўнгилга келган қўлдан келганда, гадо подшо бўларди»; «Кўнгилга келган қўлдан келса, битмайдиган иш қолмас».

Кўнгил ўрнида бўлса, жон жойида бўлади.

Кишининг кўнгли ҳамма нарсадан хотиржам бўлса, жони ҳам жойида бўлади, яъни кийиналмайди, азоб-уқубат чекмайди, роҳатда-фароғатда яшайди. Шунинг учун ҳам қариялар олқиш-дуоларида: «Тансихатлик, хотиржамлик бўлсин!» деб эзгу тилак билдирардилар.

Кўнгилсиз гапнинг кечиккани яхши.

Кўнгилсиз гап — ёмон, шум хабар (мас. ўлим, уруш, ҳалокат, фалокат тўғрисидаги хабар) бўлиб, у ҳар қандай кишининг тинчлигини бузади, ҳаловатини йўқотади, асабини кўзгайди, дард-ҳасрат келтиради, азоб-уқубатга солади. Мазкур мақол билан: «Кўнгилсиз гапни киши авваламбор эшитмагани маъқул. Эшитгани тақдирда ҳам, кечроқ, кейинроқ эшитгани маъқул, дейилмоқчи. «Вар., «Кўнгилсиз гап — юракка ҳанжар».

Кўп билган оз сўзлар, оз сўзласа ҳам, соз сўзлар.

Кўп билган, яъни кўп ўқиган, кўпни кўрган, тажрибали, ақлли, доно одам одатда кўп гапирмайди, арзир-аримас гапни чўзиб, эзма-чурукли қилиб ўтирмайди, бировга айтмоқчи бўлган гапини, билдирмоқчи бўлган фикрини қисқаргина қилиб, аниқ-равшан тушунтиради — қўяди. Эшитган одам ҳам бундан қаноат ҳосил қилади. Ўқимаган, кўпни кўрмаган, билмаган, ақлсиз, аҳмоқ, калтафаҳм одам эса, буни аксича, ўзи билса-билмаса ҳар би гапга аралашаверади, маҳмадонлик қилаверади, тайин-туруксиз, маза-бемаза гапларини «аччиқ ичкадай» чўзиб, ҳамманинг жонига тетади, энсасини котиради. Мазкур мақол шундайларга нисбатан қўланади.

Кўп бўлса — сепла, оз бўлса — эпла.

(Эпламоқ — деярли имкони йўқ ишни, нарсани амал-тақал қилиб тўғриламақ, мушкул ишнинг уйдасидан чиқмоқ? «сепла — эпла-сепла» қўшма сўзнинг иккинчи компоненти). Турмуш кечиришда, рўзгор юргизишда ва, умуман, ҳар бир соҳада тежамкор, омижор бўлишга ундовчи мақол. Вар.: «Кўп бўлса — кетар, Оз бўлса — етар»; «Оз-оздан кўпаяди, Кўп-қўпдан йўқолади»; «Кўп бўлса — ошалаб е, Оз бўлса — қашилаб е» (қашилаб емоқ — оз-оздан, тежаб-тежаб емоқ); «Борида — борича. Йўғида — йиғича»; «Борида ботир бўл, Йўғида шотир бўл» (шотир — подшо, хон каби олий амалдорлар отини етаклаб, тутиб юрувчи навар; жиловдор). Бу кейинги мақол билан: «Ҳаёт, турмуш шундайки, гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ бўлиб туради. Масалан, пулинг, молинг, амалинг борида қандай юрган бўлсанг, йўғида юролмайсан. Шунингга ҳам кўнишинг, бўйин эгишинг, озига қаноат қилишинг, аввалидан «пасроқ, тубанроқ» бўлиб туюладиган ишларни ҳам ўзингга эп кўришинг ке-

«...ки. Чунки, хаёт конушнинг
«...ни тақозо қилади», дейил-

Кўп гап — эшакка юк.

Таъбир қилинг: эшакка мишиб
ёки бир одам йўлда кетаётиб
ёки бир одамни учратиб қола-
ди, унинг тушига тушиб кетади. Унинг
узундан-узук чўзилиб кетган маза-
бидан гапини деб эшак шўрлик
инсоннинг оғирлигини кўтариб ту-
ришига мажбур бўлади. Афтидан,
инсон шу ҳолатни мисолга олиб,
юшундаги мақолни тўқиганлар.
Маънуки, кишиларнинг жамиятда-
ги ҳаро муносабатлари аввало
сўз билан бошланади. Ҳалқимизнинг
бундай бир мақоли — «Адабнинг
бони — тил» — бежиз айтилмаган.
XIII асрларда яшаб, ижод этган
Абу Али ибн Сино, Юсуф Ҳос
Халиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад
Мавний ва, кейинчалик, Навоийнинг
диалектик асарларида сўзлаш одоби-
га аҳамият берилган. Нодир
авлий ёдгорликлардан бири бўлган
«Қадағу биллик» дostonининг «Тил
аргани» (Тил одоби) деб аталган
мозувуси бобида шундай дейилади:
«Кўп сўзлашликдан ҳеч фойда
қармадим, кайта-кайта (бир сўзни)
сўзгандан (ҳам бирор) фойда
қармадим. Сўзни кўп сўзлама,
қиски қиска (ва) оз (лекин, маъноли
қилиб) сўзла. Узундан-узун (қилиб
қилинган) гап мазмунини, ўн минг
«...туғунини бир сўз билан еч...»
Бир: «Кўп кидирган кезма бўлар,
Кўп гапирган эзма бўлар» (кидир-
ган — юрмоқ, кезмоқ, сафар қил-
моқ); «Гали кўпнинг — ҳасрати кўп»;
«Бире мушкул бўлса — мудроқ бо-
сар, Сўз узун бўлса — асноқ босар»;
«Кўп сўзнинг маъноси қиска»;
«Узун сўзни укиб бўлмас, Узун қияни
қилиб бўлмас» (қия — тепалик);
«Тилнинг узунлиги даллолга керак».
Шундай тарзда айтилдиган бу мақол
шунан: «Даллол икки тараф —
тушунчи билан сотувчи ўртасида да-
воқил қилиб, уларни келиштирмоқ
шунан оғзига келган гапдан қайт-
ганини, бидирлаб, сергаплик қилади,
яъни ёлгон-яшиқ гапларни топиб

гапирди, аврайди. Бундай узун
тил, гапдонлик ишламай-нетмай,
бебилска пул топувчи даллолгаги-
на керак. Бошқаларга эса тил
узунлиги зарар келтиради», дейил-
моқчи. «Эзма бўлсанг, иш йўко-
тасан»; «Кўп гап бузоқ эмизар»,
Бузоқ таёқ сгизар»; «Сергап бўл-
санг, ҳурматинг кетар»; «Кўп сўйла-
ган — кўпдан айрилар»; «Кўп сўзла-
ган — ё йўлдонидан айрилар, ё
қурдошдан»; «Кўп ёмғир ерин бузар,
Ортиқча туз ошини бузар, Ортиқча
сўз бошини узар»; «Кўп гапирган
кўп янглишар»; «Кўп юрган — озар,
Кўп гапирган — ёзар» (озмоқ —
йўлдан адашмоқ; ёзма — янглиш-
моқ); «Кўп гапирган — бозор, Кўп
юрган — озар»; «Гап тарози бос-
мас» (сотувчининг нарсаси тарозини
қанча кўп босса, унга шунча
кўп фойда, пул келтиради. Гап эса,
қанча кўп бўлмасин, бари бир тарози
босмайди, яъни фойда келтирмайди.
Мақолда шу нарса ифода этилган);
«Йўлнинг ҳам меёри бор, Сўзнинг
ҳам микдори бор»; «Кўп сўз — кул-
ганга яхши, Оз сўз — билганга
яхши»; «Гапнинг ози — олтиннинг
соли»; «Жағликка жағ бўлгунча,
акликка қўл бўл»; «Эви билан
сўзлаганининг қурбони бўл»; «Гали
билан гапирганининг гадои бўл»
(Баъзи одам кишилар давосида,
мажлисида, зиёфатда бошқаларга гал
бермай, тинмай гапиривериб, мах-
мадоннагарчилик қилиб, кишини ёлик-
тиради. Унинг маза-бемаза гаплари-
ни деб бошқа билимдон, суҳандон
одамларнинг ибратли, қимматли гап-
лари ичларида қолиб кетади. Ақлли,
доно, эсли-хушли одам эса кўрган-
билганларини, билдирмоқчи бўлган
фикрини қиска, лўнда, маъноли қилиб
гапирди-да, бошқаларга ҳам гал бера-
ди. Мазкур мақол билан: «Ана
шундай ақли расо одамнинг га-
дойи, қурбони бўлсанг, арзийди»,
дейилмоқчи) «Кам гаплик — доно-
лик, Сергаплик — нодонлик»; «Ар-
ғумоқнинг белгиси — оз ўтлаб, кўп
юшар, Азаматнинг белгиси — оз
сўзлаб, кўп тингшар» (юшамоқ —
кавшамоқ; тингшамоқ — тингла-
моқ); «Йигит гулдир, кўп йиғинда
ўлтириб оз сўзласа, Йигит шундир,
оз йиғинда ўлтириб кўп сўзласа»;

«Кўп сўзнинг ози яхши, Оз сўзнинг ўзи яхши»; «Кўп сўз — кумуш, оз сўз — олтин»; «Оз сўз — саз сўз»; «Оз сўзла, саз сўзла»; «Ўн ўйла, бир сўйла»; «Кўп гапирма, оз гапир, Оз бўлса ҳам саз гапир»; «Гапнинг қисқаси яхши, Қисқасидан хиссаси яхши»; «Ипнинг узуну яхши, гапнинг — қисқаси» (маълумки, игнага ип тақиб — қўлни тутади шунинг учун бир йўла узунроқ ип тақилса, мўлжалдаги жой чатиб олинадиган, ҳадеб ип тақавериб, вақтни бекор кетказилмайди. Мабоодо игнага ўтказилган ип ортиб қолса ҳам, зиёни йўқ, кейин қилинадиган ишга ярайверади); «Асалнинг ози яхши, Сўзнинг сози яхши»; «Шакарнинг ози ширин»; «Оз сўзнинг кўнгли — ёз»; «Сўзнинг мўлтабар бўлса ҳам, мухтасар қил» (мухтасар — қиска); «Сўзни ўлчаб, қулгини мисқолаб сот»; «Сихат тиласанг кўп ема, Иззат тиласанг кўп дема». Кўп демак бирла бўлмағил нодон, Кўп емак бирла бўлмағил хайвон! (Навоий).

Кўп қулган — кўп йиғлар.

Вар.: «Кўп югурган — бир қоқилар, Кўп қулган — бир йиғлар»; «Бир қулгининг бир йиғиси бор». Қулги — саломатлик учун фойдали. Аммо, қулгининг ҳам вақти соати, ўз ўрни, меъри бор. Бўлар-бўлмасга қулаверадиган, бировнинг устидан мазах қилиб қуладиган одам бунинг азобини ҳам тортмай қолмайди. Юқоридаги мақолларда шу фикр баён қилинган.

Кўп югурган тулки терисини олдиради.

Вар.: «Кўп югурган тулки очдан ўлади»; «Кўп югурган ит кучалага йўлиқар» (кучала — гули сариқ, кўк, сафсар ўтсимон ўсимлик ҳамда унинг тиббиётда ишлатиладиган захарли тугмасимон меваси. Терак, тол каби дарахтларнинг тўпғулдини ҳам «кучала» деб атайдилар. Кейинги мақолда «кучала» деганда захарли нарса назарда тутилган). Юқоридаги мақоллар билан: «Ўз

манфаатини кўзлаб, фойда, бойлик орттираман деб, ҳеч қандай йўлдан қайтмайдиган, кўп кезиб, санқиб, юрадиган, ўзини «ўтга-сувга урадиган» одам ахири бир кун панд емай, зиён заҳмат чекмай қолмайди», дейилмоқчи.

Кўпга югурган — оздан қуруқ қолар.

Бу мақол «озгина бўлса ҳам бориға қаноат қилмай, кўп тонамаң, кўп фойда қиламан деб, шунинг кетидан қувган киши ўйлаган кўп нарсасига ё эриша олади, ё эриша олмайди. Қайтага оз бўлса ҳам нақдидан ажрагани қолади», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Кўпга югурган кишининг, Мазаси бўлмас ишининг»; «Кўп ерман деган — оз ер»; «Кўпга югурганнинг ози битмайди»; «Каттага югурган — кичикдан ҳам қуруқ қолади»; «Ёқангдагини ялагунча, қўлингдаги тўкилади»; «Инганимни қарайман деб, минганимдан айрилдим» (инган — олти ёшдан катта урғочи туя. Мақолда «қари туя» маъносига ишлатилган); «Осмондаги ўрдакка умсуниб, қўлингдаги тўрғайни учқундирма» (умсуноқ — умид этмоқ; учқундирмоқ — учириб юбормоқ, қўлдан чиқариб юбормоқ). Мазкур мақол билан: «Ҳали қўлингга кирмаган аллақайдаги насия катта фойдани кўзлаб, ундан умидсираб оз, кичик бўлса ҳам нақдингни қўлда чиқазиб юборма», деган маънода насиҳат қиладилар; «Йўқни қувиб, бордан ажрама»; «Озга қаноат қилмаган — кўпдан қуруқ қолади»; «Оз сираган — оч қолар»; «Озни озсинган — оздан ҳам қуруқ қолади»; «Ўзиникин оз билиб, ўзганикин кўп билган — икковиға ҳам эга бўлмас»; «Озни билмаган — кўпни билмас», «Озига шукр қилсанг, кўпи келар».

Кўпдан қуён қочиб қутулмас.

Ёлғиз одам қуённи қувиб етиши, тутиб олиши — амри маҳол. Аммо, кўпчилик шундай қучки қуён ҳам қочиб қутула олмайди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозий маъноси

«...ни, кўпчилик бирикиб, ҳамжихат бўлиб ишга киришса, ҳар қандай мушкил ишнинг ҳам уддасидан чиқа олиши. Вар: «Кўп ёйилса, йўқ топилади»; «Ёлғизнинг ёйи йўқолса ҳам топилмайди, Кўпнинг ўки йўқолса ҳам топилади»; «Кўпчилик тикилса оқ қўлайди»; «Халқ пуффласа бўрон кетар, халқ тепинса — зилзила»; «Кўп тупурса, кўл бўлар», «Халқнинг уч дема, ичи тўла куч», «Ўз кўпнинг куч дема, Халқнинг кучи — дема», «Бор қилса ҳам халқ қилади, ик қилса ҳам халқ қилади»; «Элнинг ичи — эллик ботмон»; «Эл кучи — эл кучи»; «Чивин кўпласа, филни икитади»; «Чумоли бирлашса, чачини йиқар»; «Чумоли бирлашса, чачин пўстини йиқар», «Етти чумоли бирлашиб, бир девни йиқитади», «Кўпчилик бир бурдадан берса дўндиради, Бир муштан урса ҳидиради» (Бу мақолнинг биринчи қисмини: «Кўпчилик бир пулдан берса тўйдирди... деб ҳам айтадилар. Бундаги «бир пул» — хонлар қамонидаги чақа пул бўлиб, тахминан ҳозирги бир тийиннинг учдан бири); «Қирк уйдан этак тўлар», «Эл бор ерда чумчук ўлмас»; «Кўп оғиз бир бўлса, Бир оғиз ер бўлар»; «Бир товушни кўп товуш йўқ қилар», «Кўп оғиз бир оғизни боғлар», «Кўп оғиз сўзласа, бир оғиз тек турар», «Кўпнинг иши битарми, Ознинг иши битарми, Кўп ичида бир ёлғиз сўйласса, Унинг сўзи ўтарми?!» «Кўпни кўпчилик кўтаради»; «Кўпнинг кўли қўкка етар» «Кўп адашмас, Кўл қовсилмас» (товсилмок — камайиб қолмок); «Кўпдами барака, оздами?» (Бу мақол гарчи савол бериш тарзида айтилса ҳам, уни айтган одам: «Барака — озда эмас, кўпда», демокчи); «Кўпда қарам бор» (қарам — марҳамат, мурувват, химмат, саховат); «Кўпда хизир бор» (Хизир — афсонавий пайгамбар. У «оби ҳаёт» сувини ичган эмиш, шунинг учун қиёматгача ҳаёт кечирармиш, одамлар орасида кўзга кўринмай юрармиш, вақт-вақти билан турли қиёфа — оппоқ соқоли мўйсафид, отлик қария, оқ илон ва б. га кириб, дунёни кезиб, йўлик-қанларни ҳалокатдан қутқазармиш.

Деҳқонлар ҳосилига барака ато қилармиш; кимки уни учратиб қолса, бахтли ва бой бўлармиш. Мазкур мақол гарчи ана шу эътиқодий тушунчадан келиб чиққан бўлса ҳам, унинг замирида «кўпчиликка кўшил, кўпчилик билан бирга бўл, бахтингни кўпчилик орасидан топасан», деган гоё ётади); «Кўп тўқилса кўл бўлар, Кўп бирикса эл бўлар»; «Кўпчилик — кўл, унуми — мўл»; «Кўпники кўл бўлар, Топгани мўл бўлар»; «Кўпнинг кучи кўлдай, Кўчиб юрган елдай»; «Кўпчиликсиз тўй бўлмас»; «Кўпчилик қайда бўлса, Тўқчилик шунда бўлар»; «Бирлик бўлмай, тириклик бўлмас»; «Бу дунё ўтар-кетар, Топтуликка не етар?!»; «Довонлардан от оширар, Аҳилларга бахт очилар»; «Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар, Тўртовлон тугал бўлса, унмаганин ундирар» (Бу мақолнинг бошқа вариантларида «Тўртовлон тугал бўлса, қўкдагини ундирар... тепадагин ундирар... хаёлдагин индирар... тепадагин дўндирар... тоғдагини келтирар» деб ҳам айтилади); «Болта соқидан ўзмайди, Йигит — тўпидан» (тўпидан — ўз тенқурларидан, ўртоқларидан, деган маънода); «Бир югурган ёвушмас, Бир айрилган қовушмас» (ёвушмок — яқинлашмок, етишмок, Бу билан»: «Дўстан, маҳбубидан, қариндош-уруғидан бир совиб, айрилиб кетган одам қайтиб осонликча бир-бирига қовушмайди», дейилмокчи); «Кўпга келган — тўй»; «Кўп билан кўрган — тўй»; «Юрт билан келган аза ҳам — тўй» (Бу кейинги уч мақол билан: «Кўпчилик билан бирга кўрилган гам-қулфат, азоб-изтироб, қайғу-алам ҳам кишига тўйдек, шодиёнадек бўлиб туюлади», дейилмокчи ва кўпчиликнинг куч-қудрати улуғланади); «Кўпга кўмаклашганин кўмакчиси кўп»; «Суянишган йиқилмас»; «Халққа хоннинг ҳам кучи етмайди»; «Халқ унаса, хон туясин сўяр»; «Кўп лозим кўрса, қарвон туясин сўяр»; «Эл қўлласса, отингни сўй»; «Сувнинг оқилинга қара, Халқнинг хоҳишига қара»; «Кўп билсанг ҳам, кўпчиликдай билмайсан»; «Кўп билсанг ҳам, кўп-

дан эшит»; «Биров билмагани биров билади»; «Кўп билади» деган — кулади, «Ўзим биламан» деган — ўлади»; «Кўпни ёмонлаган кўмаксиз қолибди» (Одатда кўпчиликни менсимайдиган, ёмонлайдиган, маҳалласида ёхуд таниш-билишлари орасида вафот этган кишиларнинг кўмиш маросими ва таъзиясига бормайдиган кишини эл ёқтирмайди. Мабодо шу кишининг ўзи ёхуд оила аъзоларидан бири ўлиб қолса, уни кўмишга маҳалладан ва таниш-билишлардан кўпчилик бормайди. Бу мақол билан мажозан кўпчиликни хурмат қилишга ундайдилар); «Ёмонласанг тенгтушинг, Мушкуллашар осон ишинг»; «Кўпни сўккан кўкармас»; «Кўпга кесак отма»; «Тўпга қараб тош отма»; «Тегинмагил кўпга, Кўп ағанатар чўпга»; «Кўп кўрkitар, тийран ботирар». Бу билан: «Кўпчиликка қарши ҳаракат қилган одам ўзини тийран (чуқур) сувга ташлаб, чўкиб кетган одам билан баробар», дейилмоқчи; «Кўп ўтар кўпригини бузма»; «Кўп ризкига қўл чўзсанг, ўз ризкингдан қийиласан»; «Кўпнинг ҳақи — етимнинг ҳақидан ёмон»; Кўпнинг ҳақи — тўпнинг ўқи»; «Бир қоқилган — ўлмас, Эл тақилса — қўймас» (тақилмоқ — тегмоқ, ёпишмоқ. Мазкур мақол билан: «Эл агар сенга ёпишиб қолса, қўймайди, Шунинг учун эл билан, кўпчилик билан асло ўйнаша кўрма!» демокчи бўладилар); «Кўп кўпади, Оз чўқади», «Элга қўшилганнинг кўнгли тўк, Элдан ажралганнинг бети йўк»; «Ердан айрилсанг ҳам, элдан айрилма»; «Элдан қолгунча эрдан қолган яхшироқ»; «Элдан айрилгунча жондан айрил»; «Халққа суяясанг — тўласан, Халқдан чиқсанг — сўласан».

Кўприк кўрингунча айиқни ака де.

Вар.: «... такани тоға де»; «... ҳукизни оға де». «Бирор фалокат, офатдан қутилгунча душманингни, рақибингни ака, оға, тоға деб хурматини жойига қўйиб туравер. Ишинг битгандан кейин ўз билганингни қилаверасан», деган маънода шу мақолни айтадилар.

Кўприқдан от ҳам ўтади, эшак ҳам.

Вар.: «Тоғ устидан от ҳам ўтади, эшак ҳам». Одатда кўприкни, тоғни эл-юрт оғаларига, юкори мансаб эгаларига ташбиҳ этадилар. Мазкур мақоллар билан: «Киши катта (яъни, эл-юрт оғаси, мансабдор) бўлганидан кейин унинг наздидан яхши ҳам ўтади, ёмон ҳам. Бундан хафа бўлмаслик, қизишмаслик, оғир бўлиш лозим», дейилмоқчи.

Кўр бўлсанг бўл, кўрнамак бўлма!

(кўрнамак — яхшиликни кадрламайдиган, яхшиликка ёмонлик қиладиган, тузини ичиб, тузлугига тупурадиган, ноикўр одам). Жамиятда бундай ўтакетган ёмон хислатли одамлардан хазар қиладилар, нафратланадилар, уларни лаънатлайдилар.

Кўр кўрни кўролмайди.

Вар.: «Кўр кўрга «чик» дер» (чик — кет, даф бўл); «Кўр кўрга «буг» дер»; «Кўр кўрни топар, Сув — чуқурни»; «Гадо душмани — гадо». Ўтмишда кўрлар кўпроқ тиланчилик, гадолик қилганлар. Тиланчи, гадолар эса бир-бирларига ҳасад қилганлар. Чунки уларнинг сони кўпайса, ўтган-кетган одамлардан тушадиган хайр-садака тақсимланиб, камаяди. Юкоридаги мақолларда шу нарса ифода этилган бўлиб, мажозий маънода шунга ўхшаш ҳолларда қўлланилади.

Кўр тутганин қўймас, кар — эшитганин.

Бу мақолни қачонлардир, кимдандир чала-чулпа эшитган бир гапига асосланиб, шуни (гарчи нотўғри бўлса ҳам) ҳаммага маъқуллаб юривчи, эътироз билдирсалар — уриб-енгувчи одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Вар.: «Кўрга кўрсатма, карга гапирма»; «Кўрга кўрсатиб қоч, Карга — гапи-

«Кўра — Кўрга кун ҳам бир, тун ҳам бир». Мажози: «Нодон яхши-сининг фаркига бормаиди»; «Сў-сўга кўшши мақташ — беҳудад». (Сўра — 1) кўр, ожиз, 2) ҳеч нарсани билмайдиган, сезмайдиган, қолоқ дегани; «Кўр кўзга кун керакмас»; «Кўра фокус на ҳожат?!»; «Кўрга кун керакмас»; «Кўрмас туяни ҳам кўрмас»; «Соғ киши куяни ҳам кўрмас»; «Кўр киши туяни ҳам кўр-мас»; «Кўр товукка арпа ҳам бугдой кўринади»; «Кўр гадога оқ халта ҳам бир, кўк халта ҳам бир»; «Кўр товукка курмак ҳам бугдой туюлади»; «Кўр товукнинг кайфи — бугдой-ди»; «Кўр товукка бари — тариқ»; «Кўр товукка бари — бугдой»; «Кўр товукка арпа ҳам бугдой кўринади»; «Кўр гадога оқ халта ҳам бир, кўк халта ҳам бир»; «Кўр билан товоқ-дон бўлма, Кар билан — гурундош»; «Кўрнинг қўлига тушма, Карнинг — остига»; «Кул ҳаммонга бормасин, Кўр — бозорга»; «Кўрнинг кўзи — бармогининг учиди»; «Кўрни кўр етказса, гўрга олиб боради» («Ақл-фирасатсиз, нодон одамга эргашсанг, у сени фалокат-халокатга дучор қилади, дейилмоқчи»); «Кўзи сўкирдан кўркма, Кўнгли сўкирдан кўрк!»; «Кўзи сўкирдан кўнгли сўкир ёмон»; «Кўзи сўкир билан йўлдош бўлсанг бўл, Кўнгли сўкир билан йўлдош бўлма!»; «Кўрники — кунда киёмат»; «Кар бўлсанг бўл, кўр бўлма!»

Кўр қўйгани соғ топмас.

Бу мақолни биров яшириб қўйган нарсани биров тополмаганда ишлатиладилар. Шунингдек, очикдан-очик кўришиб турган нарсани ҳам кўрмай, ахтариб юрадиган анков, бефаҳм одамга нисбатан киноя тарзида қўлайдилар.

Кўр хассасини бир марта йўқотади.

Бир нарсадан панд еган, зиён-аҳмат кўрган одам иккинчи марта андан ўзини эҳтиёт қилиб юради (сўхд юриши керак), деган маънода қўлланилади. Вар.: «Ақли киши бир тошга икки марта тўқинмас».

(Насиба) Бақ Қалбаки гапларингиз жонимга теғди! Кўр хассасини бир марта йўқотади (А. Қаҳҳор, Оғрик тишлар).

Кўра-кўра кўз пишар, қила-қила қўл пишар.

Бу билан: «Ҳар бир ишни кўришдан, қилишдан эринма. Билмасанг, билганларнинг қилаётган ишига қараб тур — кўраверсанг, кўраверсанг, қўзинг пишиб, ўзинг ҳам қила оладиган бўлиб бораверсанг. Бир сафар бузиб қўйсанг, «э, бу иш меннинг қўлимдан келмас экан» деб ташлаб кетма, қайта-қайта қилавер, қўлинг пишиб, бора-бора бинойидек қила оладиган бўлиб кетасан, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Кўра-кўра кўзчил бўласан, Сўзлай-сўзлай сўзчил бўласан».

Кўрар кўзим кўрмас бўлди, билар билагим билмас бўлди.

Баъзи одамда ўз бойлигига, ё мансабига, ё илм-билимига гурурияти зўр бўлади. Бундай одам босартусарини билмай, бошқаларни назар-писанд қилмай, кишиларнинг панд-насиҳатига кулоқ солмай кўяди. Вақти келиб, шу гурурланиб юрган нарсасидан ажрайди-да, пушаймон қилишга тушади. Аммо, бунинг фойдаси йўқ, чунки вақт ўтган бўлади. Юқоридаги мақолни шундай пушаймон қилишга тушганлар тилидан айтганлар ва уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўлайдилар.

Кўрган кўрганин айтар, кўрмаган берганин айтар.

Бу билан: «Кўрган — яъни, дунёда кўп нарсани кўрган, билган; ўз вақтида маълум бир бойликка ё мансабга эга бўлган, маъмур-чамур турмуш кечирган одам кези келганда кишиларга ана шулар ҳақида сўзлайди. Кўрмаган — яъни, яхши таълим-тарбия кўрмаган, чин инсоний фозилатлардан йироқ бўлган, феъли тор, нокаста одам эса

аллақайтиб бировга бир нима бериб қолган бўлса, ҳамма вақт ҳаммага шуни оғиз кўпиртириб, мактаниб айтиб юради», демоқчи бўладилар. Вар.: «Кўрган кўрганини қилади, Косов туртганини қилади»; «Кўрганини тили билдирар, Куйганини — дили».

Кўрган ҳам армонда, кўрмаган ҳам.

Маъноси: «Одамзоднинг табиати шунақа: дунёда яқин-йирокни, яхши жойлар ва нарсаларни, бойликни, маишатни ва ҳ. к. кўрган одам «аттанг, шуларни камроқ кўриб қолдим-да», деб афсусланади; кўрмаган одам эса «аттанг, шундай нарсаларни кўрмай дунёдан ўтиб кетаяпман-да», деб афсусланади».

Кўрганини эшитган енгар.

Баъзи шундай одам бўладики, маълум бир нарсани, воқеа-ходисани ўзи кўрмаган, билмаган, фақат кимдандир бу ҳақда чалакамчатти (тўғрими, нотўғрими) эшитган бўлади-да, кези келганда шунга асосланиб, ўз гапини уриб-егиб маъқуллашга ҳаракат қилади. Мазкур мақолни ана шундай маҳмадоналарга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўллайдилар. Вар.: «Ақлли кўрганини айтар, Аҳмоқ — эшитганини»; «Минг чечанини бир довдир енгибди».

Кўрилмаган нарсанинг мақтови кўп.

Бу билан: «Одатда хали кўрилмаган, синалмаган кимсани ва нарсани «ана ундай-мана бундай» деб мактайдиганлар кўп бўлади. Сен уни то ўзинг кўрмагунча, синамагунча хулоса чиқариб, шомша-шошарлик билан иш тутма (мас., каллик танлашда, ишга янги хизматчи олишда, бирор нарсани харид қилишда ва ҳ. к.);» деган маънода насихат қиладилар. Бу ўринда биргина «Қозон олсанг қоқиб ол, Хотин олсанг боқиб ол» деган мақолни эсга олмоқ — кифоядир.

Кўринган томнинг олислиги йўқ.

Вар.: «Кўринган тоғнинг йироғи йўқ»; «Кўринган — олис бўлмас, Кўтарган — оғир бўлмас». Ўтмишда яқин-йирок сафарга туяда, отда, эшақда ё пиеда юриларди. Маълум-маълум ерларда йўловчилар тушланиб, хордик чиқарадиган мазгил жойлар, Кечаси тунаб қоладиган саройлар бўлардики, уларни кўпинча «том» деб атардилар. Уззукун йўл юриб, бағамом ҳориб-чарчаган йўловчи мана шундай томни мўлжалга олар, теварак-атрофга қарайвериб, кўзлари «тўрт» бўлиб кетарди. Ниҳоят узоқдан бир нуқтадай бўлиб том кўринади. У чарчаган кишига жуда олис бўлиб туюлади. Юқоридаги мақолни ана шундай ҳолатга нисбатан айтганлар ва бу билан йўловчига: «Ҳамонки том кўриндими, унинг олислиги йўқ, яна бир оз сабр-тоқат қилсанг етиб оласан», деган маънода далда берганлар. Бирор орзу-мақсадига етишиши анча узоқ ва мушкул бўлиб туюлаётган, натижада ҳафсаласи пир бўлиб, иккиланишга туша бошлаган одамга: «Ноумид бўлиб, йўлингдан қайтма, бардам бўл, олга бос, қатъиятли бўлсанг, орзу-мақсадингга албатта етишасан» деб насихат қилганларида ҳам мажозий маънода шу мақолни ишлатадилар.

Кўрк — кўз билан оғизда.

«Кўз — кўнгил ойнаси» деб бежиз айтмайдилар. Бировнинг кўнглида нимаики бўлса, уни кўз қарашлари шундай билдириб туради. Кишининг яхши ниятини ҳам, ёмон ниятини ҳам кўзидан уқиб олса бўлади. Оғиз ҳам шундай: кишининг дилида бори тилига чиқмай қолмайди. У ёки бу одамнинг кўрки, яъни яхшилиги унинг кўзидан ва сўзидан маълум бўлади. Мазкур мақолда ана шу нарса ифода этилган.

Кўрликка кўнган хўрликка кўнмас.

Вар.: «Кўрликка чидаб бўлади, хўрликка чидаб бўлмайди». Кўр-

«...кини учун энг оғир, энг беда-
ва» ширлардан бири. Инсон бу
«...»лар қанча оғир бўлмасин,
«...» олади, аммо хўрликка —
«...»изат-нафсининг поймол эти-
лиши, таҳқирланишига асло чидай
«...»ни, руҳан қаттиқ эзилади,
«...»ликка чалинади, ҳатто ўлиб
«...»етади. Мазкур мақоллар билан
«...»ни ифода этадилар.

Кўрмаган шахарнинг кўчаси кўп.

Вар.: «Кўрмаган кўчанинг чуқури
кўп». Бу мақоллар билан мажозан:
«Ишари кўрмаган, билмаган, синаш-
та бўлмаган, нотаниш жойда босган
кадамнингги билиб бос, бепарво
бўлма, эҳтиёт бўл. Ҳар бир жойда
қар хил одам — яхши ҳам, ёмон
қил бўлади. Сергак, эҳтиёткор бўл-
магани, ёмон одамларнинг тузоғига
тушиб қолишинг, шикаст топишинг,
ини-заҳмат кўришинг мумкин», де-
ган маънода насихат қиладилар.

Кўрмаганинг кўргани курси.

Мажозий маънода озгина бойлик-
ка ёхуд муваффақиятга эришгач,
унинг аввалги аянчли ҳолини
«...»иб, «...»иб, босар-тусарини
«...»май қоладиган, бошқаларни мен-
«...»май, «оёқ учи» да кўрсатадиган
«...»бур одамларга нисбатан аччиқ
«...» тарзида қўлланилади. Вар.:
«Кўрганининг кўрмагани курси, Кўр-
маганининг — кўргани»; «Кўрмаган-
ни кўрдилар, Кўк эшакка миндилар»
(«Илгари ҳатто эшаги ҳам йўқ эди,
«...» эшакли бўлибди-ю, ҳеч кимни
«...»-писанд қилмайди-я!» дейил-
«...»); «Эшакнинг пешанасига эшак-
мунчоқ битибди» (баъзилар эшакни
«...»иб, унинг пешонасига (юганига)
«...»мунчоқ тақиб қўядилар); «Сон
«...»масга сон тегди, Сават-сават
«...» тегди»; «Сон тегмаганга сон
«...»ди; Зогора тегмаганга «...» тег-
ди»; «Ярлининг чўнтагига ақча туш-
са, турна бўлиб кийкиради» (ярли —
«...»шок); «Ювош йўғонласа, эшикка
«...»мас»; «Кун кўрмаган кун кўрса,
кундуз чироқ ёндирар»; «Кўрга

давлат битса, кўшчироқ ёқади»;
«От минмаган от минса, чопа-чоп
ўлдирар, Тўн киймаган тўн кийса,
кока-кока тўздирар»; «От кўрма-
ган от кўрса, отхонада от чопар»;
«Кўй кўрмаган кўй кўрса, кува-кува
ўлдирар»; «Ёмон хўкизга шох битса,
сузиб ўлдирар, Ёмон одамга мол
битса, уриб ўлдирар».

Кўрмоқ — бор, емоқ — йўк.

Диний тушунчага кўра, жаннатда,
яъни ҳамма нарса муҳайё бўлган,
роҳатбахш, хушиманзара жойда жа-
мики ноз-неъмаглар, озиқ-овқатлар
бўлармиш. Аммо, уларни худди
тушда кўргандек кўриш мумкин
эмис-у, еб-ичиб бўлмасмиш... Шу
тушунчага асосан келиб чиққан
мазкур мақол мажозий маънода ишла-
тилади. Баъзан киши яхши бир
нарсани кўриб қолади-да, ниҳоятда
ҳаваси келиб, уни олгиси, унга эга
бўлгиси келади, аммо бунинг иложи
бўлмайди (пули, маблағи ё ҳақи
бўлмайди, қўли қискалик қилади).
Ана шундай пайтда «Ҳа, кўрмоқ
бор-у, емоқ йўк» дейдилар. Вар.:
«Кўз кўради-ю, қўл етмайди»; «Кўз
кўради-ю, тиш ўтмайди»; «Кўрган
ошнинг куюги ёмон».

Кўрни кўр билади, зўрни зўр.

Мажози: «Ҳар бир тоифадаги одам-
нинг феъл-атворини, сир-асрори-
ни, кучли ё заиф томонини ва х. к.
ўша тоифага мансуб одамгина яхши
билади».

Кўрнинг тилаги — икки кўзи.

Вар.: «Кўрнинг кўнгли — кўзида»;
«Кўз қадрини кўр билади». Мажози:
«Ҳар ким ўзида йўқ нарсага етиш
орзусида бўлади, ҳамма вақт шу тўғ-
рисида қайғуради, ўйлайди».

Кўрпанга қараб оёқ узат.

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги
афсонага боғлиқ: «Қадим замонда
бир зolim подшо бўлган экан. У
халқни хилма-хил йўллар билан

қийнаб, азоблаб, шундан ўзи роҳатланар экан. Қуналарнинг бирида у: «Энди қандай қилсам халқни қийнаб, роҳатланаркинман» деб ўйлаб-ўйлаб, бир хийла топибди. Халққа: «Менинг бўйимга лойиқ кўрпа тикиб келинглар!» деб буюрибди. Эртасига одамлар подшонинг бўйига тахминан тиккан кўрпаларини кўтариб, бирин-кетин саройга кириб кела бошлашибди. Подшо кўрпаларни бирма-бир устига ёпиб кўра бошлабди. Кўрпа агар узунроқ бўлса, уни атайлаб бош томонига тортиб, оёқларини чўзиб: «Ие, бу калта-ку!» деб, агар калтароқ бўлса, жўрттага оёқларини йиғиб олиб: «Ие, бу узун-ку!» деб бакираверибди ва кўрпаларнинг эгаларига қирқ даррадан уришни буюрибди. Шунда навбат бир чолга келибди. Подшо у келтирган кўрпани устига ёпибдида, бош томонга тортиб, оёқларини тиззасигача очиб: «Ие, бу калта-ку!» деб бакирган экан, сабр косаси тўлиб турган чол кўлидаги хассаси билан подшонинг оёқларига бир туширибди. Подшо бирдан чўчиб, оёқларини йиғиб олибди-да, чолга: «Нега оёғимга урдинг?!» деб ўшқирибди. Шунда чол: «Кўрпанга қараб оёқ узат-да!» дебди. Мажозан: «Ўз ҳолингга, маблагингга, имкониятингга қараб иш кўр», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Бўйинга қараб тўн бич»; «Кўлингга қараб чўмил»; «Қулочинга қараб кетмон чоп»; «Эна, кетинга қараб чена (эна — она, чена — ўлча, чамала); «Кўйинга қараб қўтон камчила». Илгари чорвадорларда газ, метр ўлчов бўлмасди. Ерни ёхуд бошқа нарсани қўлларидagi камчиннинг сопи-ўрами билан ўлчардилар (1 камчи — тахминан 1 метрнинг тўртдан уч қисмига тўғри келади). Юз камчинлик қўтонга тўрт юз бош қўй бемалол сиғади. Борди-ю қўйлар юз-икки юз бош бўлса, бунчалик катта қўтон қилишнинг хожати йўқ. Мазкур мақол билан: «Ҳожатингдан ортиқча ишга бекорга уриниб нима қиласан?» дейилмоқчи.

Кўлинг узат андозага қараброк,

Кўрпанга қараб узутгин оёқ»

(Абушкур Балхий).

Мажлисида сина у ёғ-бу ёғни,

Кўрпанга қараб узат оёғни.

(Носир Хисрав).

Ҳар кишиким кўрпасига пой

узатмайдура қараб,

Сал вақт ўтмаски, кўзлар

жонибди Шому Ҳалиб

(Муқимий).

Кўтарса зам қил, кўтармаса кам қил

(зам қилмоқ — қўшмоқ, оширмақ, қўпайтирмақ). Мазкур мақол билан: «Агар бозоринг чаққан бўлса, нархни ошир. Борди-ю, молингни ҳечким олмаса, ё камдан-кам одам олаётган бўлса, нархни пасайтир», деган маънода насиҳат қиладилар.

Кўча хандон, хона гирён.

Вар.: «Кўча хандони, уй зиндони; «Эшикчининг қорни тўқ, Уйга борса юзи йўқ» (эшикчи — саёқ юрувчи, маъносиди). Баъзи одам кўчада «ҳаҳа таралла» қилиб, ўйин-қулни билан юради-да, уйига келгач, қовоғидан қор ёғиб», хотин, бола-чақаларини уришиб, сўкиб ҳамма ёқни заҳар бостириб юборади. Юқоридаги мақолларни ана шундай қабиҳ одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Кўчада дакки еган — аламини хотинидан олади.

Бу мақолни ҳам феъл-атвори ёқимсиз, оғзи қоски, кўчада бошқа бировлар ўтказган аламини уйига келиб, бегуноҳ хотин, бола-чақаларидан оладиган эркакларга қата айтадилар.

Кўчаримни ел билади, қўнаримни — сой.

Вар.: «Юраримни ел билади, Қўнаримни — қир». Бу мақолларни бир жойда сабр-қаноат қилиб ўтира олмайдиган, ўзини ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа урадиган, у касбни ташлаб бу касбга, бу касбни ташлаб бошқа касбга ўтиб кетадиган қўнимсиз, саёқ одамларга нисбатан қўлланади.

**Кўчманчини урма — сўкма,
қозонини синдир.**

Кўчманчилар рўзғорида қозон энг қорини, ҳатто муқаддас буюм ҳисобланган. Биров агар кўчманчининг ўзини ҳақорат қилса, у буни кўпда аҷабасди-ю, аммо қозонини ҳақо-

рат қилса, бунга асло чидай олмас, уришиб-жанжаллашар, ҳатто «тўп» га солиб, тўққиз айб жарима солдиртирар эди. Мажозан: «Ўировнинг ихлос қўйган, эзозлайдиган нарсаси устидан кулма, уни мазаҳ, масхара қилма», деган маънода ишлатадилар.

Лаззати авф интиқомда йўқ

(интиқом — ўч олиш, қасос). Бу мақол билан: «Айтиб қўйган ноўрин сўзинг ё қилиб қўйган айбинг учун бировдан узр сўрашни ўзингга эп кўрмай ўтирма, буни ўзинг учун паст кетиш деб ҳам билма, ийманма ҳам. Ўз вақтида, чин дилдан чиқариб кечирим, узр сўрасанг, сендан ўч олмайдилар, уришмайдилар, сўкмайдилар», деган маънода насихат қиладилар: «Узр қилсанг, ҳузур қиласан».

Лайлакнинг кетишига боқмайдилар, келишига боқадилар.

Вар.: «Лайлакнинг кетишини эмас, келишини кутадилар». «Оқ лайлак Ўзбекистонга эрта баҳорда учиб келиб, куз кириши билан қишлар учун иссиқ томонларга учиб кетади». Кишилар баҳорни (демакки, лайлак учиб келадиган пайтни) орзиқиб кутадилар, лайлак қайтиб учиб кетадиган пайтни кутмайдилар ҳам, бу билан кўпда кизиқмайдилар ҳам. Одатда бировнинг бирор сафарга кетгани билан одамларнинг кўпда ишлари бўлмайди. У қайтиб келганидан кейин эса «Қаерга борибди? Нима олиб келибди?» деб суриштира бошлайдилар. Юқоридаги мақолни мажозан мана шундай пайтда қўллайдилар.

Лайлакнинг юришини қиламан деб, чумчүкнинг чатаноғи йиртилибди.

Ҳар ким хоҳ жисмоний, хоҳ моддий, хоҳ маънавий тарафдан ўз хо-

ли-қудратига қараб иш кўриши, қурби етмаган, қўлидан келмайдиган, уддалай олмайдиغان ишга уринмаслиги зарурлиги уқтирилганда айтиладиган мақол. Вар.: «Ола қарғанинг юришини қиламан деб, чумчүкнинг чатаноғи йиртилибди»; «Лайлакнинг юришини қиламан деб, читгақнинг пути йиртилибди»; «Турна бўламан деб, товукнинг пути йиртилибди»; Какликнинг юришини қиламан деб, қарға ўз юришини йўқотибди»; «Тоzi йўлга қарға юрса, ҳам чоти айрилар, ҳам пути»; «Бўйрачи ҳолвачи бўламан деб, кўзини чапоғ босибди». Одатда ҳолвачининг қўли дамавақт шира бўлади. Ширага чанг-чунг, қил-қилиқ ёпишиб, ифлос қилади. Бефарқ ҳолвачи қўлини ювмай, тозалаламай, кўзини ишқаласа, кўзи қизариб, ёшланиб бора-бора касалга чалинади. Мана шу кўз касалини «чопоғон» дейдилар. Бу тўғрида шундай ҳикоя қиладилар: Икки дўст бўлар экан. Бир бўйрачи, иккинчиси ҳолвачи экан. Қўнларнинг бирида улар ўзаро суҳбатлашаб ўтириб, бўйрачи ўз қасбидан нолиб, кун кечиринида қийналаётганини айтибди. Ҳолвачи эса ўз қасбидан мамнун эканлигини билдирибди. Шунда бўйрачи ҳолвачидан: «Ўртоқ, менга ҳам ҳолвачиликни ўргатиб қўй, деб илтимос қилибди. Ҳолвачи ўртоғини қайтариб: «Бу сенга тўғри келмайди, қийналасан», деса ҳам қўймабди. Ахири бўйрачи ҳолвачиликни ўрганиб олибди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, ҳолвачи ўртоғидан хабар олгани келса, унинг кўзи чапоғ босиб кетибди. Ҳолвачи унинг шилпикланиб қолганини кўриб: «Ҳа, бечора бўйрачи, ҳолвачи бўламан деб, кўзингни чапоғ босибди-ку», деган экан. Кейинча-

«...» кўнгли ўртасида мақолга айланиб қўлини бу гални мажозий маънода ўшатишни ташлаб, серфойда бошқарувига ўтиб, у касб орқасида қўлидан, қўлидан келмайдиган ишга унинг зарар кўрган ё бирор фаводаларидан нуқилкан одамга нисбатан қўли тартида айтадилар.

Лачакпўшнинг кети очик.

Лачак — бош узра икки чаккадан кўнглига қалар осилиб турадиган маънода (сўри ё доқа). Лачак дўппи — бу ёки қора салиндан тикилиб, дўппи шаклда тепа киёми буриб кўнглидан кампирлар дўпписи. (М. Асомиддинова, Кийим-кечак юртири). Бўни «дакана» деб ҳам атадилар. Дакана — кампир дўппи узраги бош узра яйдоқ тишлар ўрайдиган доқа рўмол. Мана шундан лачак ўраган аёлларни, шунингдек мўмин-қобил, содда, кўнглини, раҳимдил одамларни кўчма маънода «лачакпўш» деб атадилар. Халқнинг сўзлашув тилида баъзан шундай иборалар ҳам учраб туради: «... ўзиям лачакпўшига, дарров ишга қовушиб, киришиб кета қолади», «... Бунинг лачакпўшлиги курси, ҳаммага раҳм қилиб, ушатиб, ўзи курук қолди» (Ш. Моминқудов, С. Долимов, Кенг уйнинг келинчаги). «Лачакпўшнинг кети очик» деган юқоридаги мақолни аниқ шундай кўнгилчан, қўли очик, биров бир нарса сўраса, ҳечам ишқ демайдиган, бировдан бирор нарчасини ҳам аямайдиган, ҳар кимга ҳам нарчасини беравериб, ўзи курук қоладиган, қўли очик кўнгилчанларга нисбатан ишлатадилар ва бу билан: «Хотамтойлик ҳам!» эви бошдан бўлиши керак-да»; дейилмоқчи. Нар: «Кўнгилчакнинг кети очик»; «Кўнгилчак қўл ейди» (қўл емок — аспанмок, панд емок, зарар кўрмок); «Кўнгилчакнинг оти озмас, тўни тўзим» (бу мақоли: «Кўнгилчан, кўнгли бўш одам бировдан бир нарчасини аямайди, ким нима сўрай келса, бериб юбораверади, шунинг оти ориқлаб ҳам қолмайди, тўни тўзиб ҳам кетмайди»; деган маънода қўллайдилар); «Гўл, гўл-

нинг таги қўл»; «Кўнгли юмшоққа ишқ бермасин». Бу билан: «Кўнгличан, кўнгли бўш одамнинг бирор нарсага ишқи тушиб қолса, у бу йўлда ҳеч нарчасини аямайди, қўлган-тирилганига қарамай ҳаракат қилади, моли тугул хатто жонидан ҳам ажрайди», дейилмоқчи.

Лақманинг калласи — тарозининг палласи.

Лақма — ҳар нарсага дарров ишонаверади, осонгина алданадиган, гўл, содда одам. Бу мақол билан: «Лақманинг калласи тарозининг палласидек оғир тарафга оғиб кетаверади, яъни у ким нима деса, шунга лаққа ишонаверади», дейилмоқчи.

Либосоро бўлгунча, мажлисоро бўл.

Баъзи одам либосига, кийимига зебу оро беради-ю, аммо ўзининг гап-сўзида бирор маъно, юриш-туришида ахлоқ-одоб бўлмайди. Мазкур мақол билан шундайларга қарата: «Кийимини ташқи кўри-нишинга зеб бергунча, одоб билан сўзлашни, юриш-туришни, кишилар билан ширин жавоб-муомала қилиши ўрган. Шундагина чин инсон қаторига кириб, эл-юртга ёқасан», деган маънода насихат қиладилар (мажлисоро — мажлисни, яъни тўй, зиёфат ёки бошқа муносабат билан уюштирилган ўтиришни безовчи, кизитувчи).

Лой ёриғига лой чапнади, ганч ёриғига — ганч.

Одатда лойдан қилинган деворнинг нураган, ёрилган, тешилган жойларига лой чаплайдилар, ҳеч вақт ганч чапламайдилар, ганч деворга эса лой чапламайдилар. Мажози: «Ёмонга ёмонликча, яхшига яхшиликча муомала қилинади», дейилмоқчи.

Лой ичидан дур ажрат.

Бу мақол: «Яхшими ёмондан фарқ қилабил», деган маънода қўлланилади.

Лой увоғи қовушар, тош увоғи қовушмас.

Мажозан: «Оила аъзолари, қариндош-уруғлар гачи бир-бирлари билан гиналашиб, аразлашиб қолган бўлсалар ҳам, барибир тез орада тотувлашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетадилар. Бегоналар эса бундай эмас», дейилмоқчи.

Лўлининг чирмандаси ёрилса, гардиши маймунга ўйинчоқ бўлади.

Ўтмишда лўлилар шаҳарма-шаҳар қишлоқма-қишлоқ кезиб, ҳар хи. ўйинлар кўрсатиб, халқдан пул йиғиб олиб, шунинг орқасида кун кечирад эдилар. Эркаклари айиқ, эчки, маймунларни ўйнатар, хотин-қизлари рақсга тушар, катталари чирманда чалар, болалари умбалоқ ошарди...
Мажозан: «Киши қариса, қуввати кетса, бойлигидан ажраса ё амалидан тушса, теварак-атрофидаги кишиларга, оила аъзоларига, ҳатто ёш болаларга ҳам майна бўлиб қолади», дейилмоқчи.

Майда гап катта ишни ғарқ килди.

Бу одам: «Бирор катта, муҳим иш келгән бўлаётганда гапни майдалаб, чүшәнштириб, эзмалик килма. Зероки бу майда гаплар ичида катта иш ишк бўлиб, чиппакка чикиб кетиши мүмкин. Ишни рўёбга чиқариш- ва тез битиришга фойда берадиган гапни бамаъни қилиб, лўндасини «савир, вассалом», деган маънода маънахат қиладилар.

Маломат, ҳақ бўлсанг — саломат.

Маломат — айб тақиш, ёмонлаш, беришлантириш. Вар: «Эл сенга ишга маломат, Дунёда туролмасан саломат»; «Элга килма хиёлат, Туролмасан саломат». Бу мақоллар ботан кишини тўғри, халол, роstrүй билишга ундайдилар, акс холда оқи- бани ёмон бўлишини уктирадилар.

Манам эдим санингдек, са- нам бўласан манингдек.

Бу мақолнинг келиб чиқиши куйида- ни офеонага боғлиқ: «Бир одам «Биринстон ёкалаб кетаётса, йўлда бир қалла суяғи ётган экан. Халиги одам уни оёғи билан тепиб, ўйнаб кетиверибди. Шунда қалла тилга ки- риб: «Манам эдим санингдек, санам бўласан манингдек», деганмиш». Бир кишини бир кишини камситса (ё айби- ни кулса), камситувчига қарата: «Менинг бу аянчли ҳолимга (масала, қарилгимга) кулма, сен ҳам бир күнмас бир кун шундай холга келишиб (масалан, қариб, холдан то- виб) коласан», деган маънода шу мақолни айтади. Бу — қадимий ма- қоллардан бўлиб, уни XIV асрда

Хофиз Шерозий, XV асрда Навоий, XVI асрда Бобур ишлатган.

Эй, Навоий олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,

Мен эдим сенинг киби, мен янглиғ ўлғунг сен дағи (Навоий)

Даъвойи ишқ этиб ғайр Бобирни айб қилма,

Ким мен эдим сенингдек, сен бўлгасен манингдек (Бобур)

Манбозорчи сўзи билан, ўз қамчиси ўзи билан.

Инқилобдан илгари давлатманд ко- сиб ва савдогарлар майда косиб ва деҳқонларни асосан буюм муно- сабат асосида эксплуатация қилиб, савдо-сотикни кенгайтирар эдилар. Ишни катта ҳажмда қилувчи ана шундай давлатманд косиблар (яъни, майда буржуазия вакиллари) бир неча шогирд, ҳалфа ёллаб ишлатар- дилар. Бу шогирд ва ҳалфалар ҳаёт кечиршида кийналганлари учун уларга ёлланишга мажбур бўларди- лар. Бундай ёллаб ишлатишнинг ўз тартиб-қоидалари бор эди. Масалан, ёлланган одам олдиниға бўнак олар- ди (бўнак — иш ҳақи устидан олина- диган пул). Кейин арзон-ғаровга иш- лаб бераверар, яна устма-уст бўнак олаверар эди. Бора-бора у хўжайин- дан катта қарздор бўлиб қоларди. Ана шунда у, мавжуд тартиб-қоидаға биноан, қарзидан тезроқ қутилиш мақсадида уч-тўрта ҳолис устакор ху- зурида ўз хўжайинига куйидаги маз- мунда сўз берарди: мен бир ой, ё қирқ кун, ё икки ойгача манбозор ўтираман (Манбозор — асли «ман бозор» бў- либ, бозорга боришни, яъни ҳалфа бозорига бориб, бошка устаға ёлла-

нишни ўзига ўзи ман этиш, демак-дир). Қарзимни батамом узмағунимча устакоримнинг уйидан остона ҳатлаб чиқмайман ё шу маҳалланинг фалон жойидан нарига ўтмайман... Шундан кейин ҳолис устакорлар фотиҳа ўкиб, бу ваъдани қатъийлаштириб кўрадилар. Бўнақдор халфа — манбозорчи ўз сўзининг устидан чиқиш учун ва қарзидан тезроқ қутилиш учун устакорниқидан ҳеч қадкка чиқмай, ўлган-тирилганига қарамай кеча-ю кундуз ишлайверарди. Унинг бундай аянчли аҳволини кўриб, ачинган кишилар устакорга: «Беюрани жуда кийнаб кўйибсиз-ку, сал аяброқ ишлатсангиз бўлмайди-ми?» дейишса, у ўзини ўзи оқлашга тутинади: «Уни мен бунақа қаттиқ ишлатаётганим йўқ. Ўзи ваъда бериб, ўзини ўзи қамчилаб ётибди. Менда ҳеч қандай айб йўқ». Юқоридаги мақолни халқ ана шундай айёр эксплуататорлар тилидан тўкиган ва уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўлланган.

Мани нафсим балодур, ёнар ўтга солодур.

Текинхўр, юлғич, тамагир, очкўз суқатой, суллоҳ ва нафе бандалари жамиятга доғ тушириб турадиган шахслардир. Юқоридаги мақолни халқ ана шундай шахслар тилидан айтган бўлиб, уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайти ва баднафслик ёмон оқибатларга олиб келишини уқтиради. Вар: «Мани нафсим балодур, ўтдан сувга солодур»; «Мани нафсим балодур, ўтдан чўкка солодур»; «Нафсининг ёмони — балонинг қони»; «Олмани олдим — балога қолдим»; «Тотли томоқ томукка туширади» (томуғ — дўзах). Бу мақол билан: «Тотли томоққа (овкатга) ўрганиб қолган одам оғзинга ёзмай, донм тотли томоқ кўйида бўлиб, харом-харишлик билан пул топши йўлига тушиб кетади. У яхши еб, яхши кийиб, довуғли тўй-зиёфатлар қилиб, данғиллама уйлар қуриб, пировардида ўтрилги, хиёнаткорлиги очилиб, шармандаи-шармисор бўлади, тегиши жазосини олади», де-

моқчи бўладилар; «Туяни жардан учирган — бир тутам хашак»; «Бургут нафсидан иллар, Ҳисор кўзичоғи — оёғидан»; «Қуш тузоққа дон учун илшади»; «Нафсимнинг ёмонлигидан — бошим тузоқ ичида»; «Очкўз лочин тирноғидан айрилар»; «Суклик хўрлик келтирар»; «Зағизгон соқлигидан ўлмайди, суқлигидан ўлади» (соқлик — ҳушёрлик, зийраклик); «Онофат тиши билан ўзига гўр қазийди»; «Очкўзни тупроқ тўқтирар»; «Мечкайнинг ичида иломи бор» (мечкай — рахит касалига йўлланган; мажозда — еб тўймамас одам); «Нафсининг тергови бўлмас, Жошворнинг — гўрқови»; «Нафси бузук — бадном, Нияти бузук — беомон»; «Ёмон еганини сўзлар, Яхши — билганини», «Сайёҳ кўрганни айтар, суллоҳ — еганини»; «Нафси ёмон еганини мактар»; «Нафси бузук ҳайитда ўлар». Ҳайитда ҳамманинг, айниқса, бирер яқини ўлган одамнинг, уйда дастурхон тузаб қўйилади. Одамлар тўп-тўп бўлиб юриб қўши-қўшниларни, қариндош-уруғларни кўрмоқ, уларни ҳайит билан муборакбод қилмоқ ҳамда ўлганларга фотиҳа ўқимоқ мақсадида ҳовлима-ховли, уйма-уй кириб чиқаверадилар. Шунда нафси бузук, очкўз, еб тўймамас одам у уйга кирганда ҳам, бу уйга кирганда ҳам дуч келган нарсани аралаш-қуралаш еяверади. Натижада ичи бузилиб, касалга чалиниши (хатто, ўзилиши) мумкин. Мақолда шунга шама қилинган; «Тил куйдиради, ел совради, нафе ўлдиради»; «Бол тотли деб, бармоғингни чайнама»; «Тўқай шерининг мингини енг, нафе итининг бирини енг»; «Ақлнинг қули — нафсининг тизгини». Бу билан: «Нафсининг хоҳишини ақл ёқтирмайди. Киши ақлнинг қули бўлган бўлса (яъни ақл билан иш қилган бўлса) — демак, у нафсини тийиб, тизгинлаб олган бўлади», демоқчи бўладилар; «Дон бошқа, жигилдон бошқа»; «Оғзинга қараб озуқ ол, Томукка қараб ёзуқ ол» (ёзуқ — гуноҳ, айб); «Олғирлик одат келтирар. Баднафслик — ҳалокат».

То хирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,

То нафсу ҳаво касри баруфтод ўлмас,

бу илму ситам жонига бедод ўлмас,
бедод ўлмас, мамлакат обод ўлмас
(Навой).

Марварид игна эмас, йўқол- магани.

Игна йўқолса, одамлар кўп ачиниб,
уни қидириб ўтирмайдилар. Чунки,
игна — арзимаган нарса. Аммо, мар-
варид кўлдан тушса-ю, йўқолса, уни
топишга қўймайдилар, кўплашиб
басиб ҳам, уни топиб олишга ҳара-
кат қиладилар. Чунки, марварид —
камалбаҳо, қадри нарса. Мазкур
мақол билан мажозан: «Ёмон одам
бир балога йўликса (камалса, офат-
га учраса, ўлса, маҳв бўлса, жўйи-
либ кетса ва х. к.), одамлар унга
кўп ачинмайдилар. Аммо, яхши
одам бирор балога йўликса (тух-
мадан ё англашилмовчиликдан ка-
малса, офатга, фалокат-қалокатга
учраса, вафот этса), одамлар қаттиқ
ачиниб, уни кўп яхшиликлар билан
эрга оладилар, номини ўз қалб-
лари абадий сақлайдилар ёхуд уни
балодан қутқазиб учун кўплашиб
ҳаракат қиладилар» демоқчи бўла-
дилар.

Мард бўлсанг, Эскижўвада хангра.

Одатда одамлар эшакнинг хангра-
ни овозини ёқтирмайдилар. Эшак
ханграб қолгудай бўлса, дарҳол уни
уриб-тепиб ҳайдай бошлайдилар.
Одам гавжум бўлган жойда хангра-
ган эшакнинг шўри қуриydi, чун-
ки у бир-икки одамдан эмас, кўп-
чиликдан қалтак ейди. Мақолда
«Эскижўва сўзи Тошкентнинг энг қат-
тиқ бозори жойлашган «гавжум жой»
маъносида ишлатилган бўлиб, бу
билан мажозан: «Сен ўзингни зўр-
чан деб ўйлар экансан, зўравон-
лигингни ёмонлигингни одам кам,
хавфат жойда, кучи етмас ожизларга
етма. Зўр бўлсанг, зўравонлигингни,
ёмонлигингни одам гавжум бўлган
жойда қилиб кўрчи. Ана унда қў-
рақдиганингни кўрасан, кўпчилик ада-
мингни бериб, тавбанга таянтириб
қийди», демоқчи бўладилар.

Мард хотинин қаритмас, бо- тир отин ҳоритмас.

Бу мақол билан: «Ботир — оти би-
лан ботир. От унинг қаноти, ма-
дақкори, узогини яқин, мушкулини
осон қилувчи ёрдамчиси. Шунинг
учун ҳам ботир ўз хаётида жуда ҳам
керакли бўлган отини бўлар-бўлмас-
га ва ҳаддан ташқари чоптириб, уни
ҳоритмайди. Шунингдек, хотин ҳам
эркак кишининг энг яқин йўлоши,
сирдоши, кўмақдоши, севгилисидир.
Сен агар ақлли, одобли, мард эркак
бўлсанг, хотинингни чин дилдан ҳур-
мат қил, унга ҳар жиҳатдан кўмақ-
лаш, огирини енгил, мушкулини осон
қилиш ҳаракатида бўл, уни асло
хафа қилма, урма, сўкма, хўрлама,
ғам-гуссага ботириб, бевақт қари-
тиб-чуритиб юборма», деган маънода
насиҳат қиладилар. Вар: «Хўрлама-
гил хотинни, Эрлар йиртар путин-
ни»: «Эр хўрлаган — эр куясига уч-
рар, Хотин хўрлаган — хотин куя-
сига учрар» (куясига — куюгига,
яъни доғига, дард-аламига учрайди,
деган маънода); «Ўқувнинг боши
харф бўлар, Ҳарфнинг боши алиф
бўлар, Хотиннинг қадри билмаган-
лар, Охир бориб гариб бўлар».

Мардикорчи — бир танга, раъийкорчи — ўн танга.

Ўтмишда Ўрта Осиёнинг айрим
шаҳарларида (масалан, Бухорода)
бошқа бир қанча касб эгалари қа-
тори раъийкорчи — ишбоши, иш
бошқарувчи, (ҳозирги тушунчамизда
прораб) ҳам бўларди. Масалан: бир
одам иморат қурдирадиган бўлса,
раъийкорчини чақириб: «Мен иморат
қурдирмоқчиман. Ички-ташқиси бў-
либ шунча хона, болхона, ошхона,
молхоналари ҳам бўлади дейди. Раъ-
ийкорчи: «Хўп бўлади, қуриб бера-
миз» деб, иморат тушадиган жой-
ларни ўлчайди, қанча тахта, ёғоч,
қанча гувала ё гишт, ганч ва бош-
қа қурилиш материаллари кетишини,
уста ва мардикорларга қанча ҳақ
тўланишини ҳисоблаб чиқиб: «Тах-
минан мана шунча пул кетади» дей-
ди. Бу шартлар уй эгасига маъқул
келса, улар ўзаро бнтишадилар-да,

ишни бошлаб юбордилар. Раъйикорчи иморат қурилишида ҳамма нарсага хўжайин бўлиб қолади. Уй эгаси эса унинг ишига аралашмай, ўз ишлар билан шугулланиб юрaverади (бу ўринда шунинг айтиш керакки, раъйикорчиларни кўпроқ боилар ва савдогарлар ёллашар эди). Раъйикорчиларнинг ўз иттифоқи бўлиб, унга ҳукумат тарафидан расмийлаштирилган оқсоқол раҳбарлик қиларди. У иттифоққа кирган ҳамма раъйикорчилар учун жавобгар шахс ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам раъйикорчи ёллайдиган уй эгалари ишониб, керакли пулни бериб тураверар эдилар. Раъйикорчилар эса пулни маҳорат ва тежамкорлик билан жой-жойига сарфлаб, ишнинг битириб берардилар. Улар ишбилармон, тадбиркор бўлганликлари учун ҳам оладиган ҳақлари ишнинг оғирини қиладиган мардикорларникига нисбатан бир неча баравар юқори бўларди. Ана шунинг ифодалиб айтилган юқоридаги мақолни: «Бу қанақаси, ишнинг биз қилсагў, пулни мўмайини раъйикорчи олса?!» демокчи бўлганлариди ҳам, «Сен ҳам уддабурон, тадбиркор, ишбилармон бўлсанг, раъйикорчига ўхшаб кўп пул топасан», деган маънода насихат қилганлариди ҳам қўллаганлар.

Мардлик — мангулик.

Мардлик, ботирлик, қаҳрамонлик, жасурлик инсоннинг қанчалик олий фазилини бўлса, номардлик, кўрқоқлик, сотқинлик унинг шунчалик тубан фазилидир. Халқ ўзининг кўпдан-кўп мақолларида ана шу ижобий ва салбий фазилатларнинг зўр маҳорат билан ифода этади: «Мардлик — кишининг ҳусни»; «Мард етмаганга енг бўлар, Бўлмаганга буй бўлар»; «Мардлик — йиқитмоқ эмас, турғизмоқ» (Полвонларнинг одати шуки, кураш тушганда йиқитган полвон йиқилган полвонни кўтариб ўриндан турғизади-да, елкасига қоқиб кўяди. Бу унинг мардлигини билдиради. Шу ҳол ифода этилган мазкур мақол билан мажозан: «Кийин аҳволга тушиб қолган одамга ёрдам, мадад бериш, қўллаб-қувватлаш —

мардлик белгиси», демокчи бўладилар); «Марднинг қирқ ишдан бир иши носоз бўлса ҳам ўзи хижолат»; «Мард биз сўзида туради»; «Мард майдонда билинади»; «Мард майдонда синалади»; «Олтин ўтда билинади, Ботир — майдонда»; «От чопса гумбулар тоғнинг дараси, Майдонда билинар марднинг сараси»; «Йигитнинг зўри жангда билинар, Отнинг зўри — қияда»; «Мард майдонда билинар, Дўст — кулфатда» (бунинг «...дўст йўқликда», «...ёр машаққатда» деган вариантлари ҳам бор); «Темир сандонда чиниқар, Ботир — майдонда» (сандон — темирчи ва заргарлар ишлов бериладиган нарсани устига қўйиб, болғалайдиган темир қунада); «От кучини қарвонда кўр, Мард кучини — майдонда»; «От тўдада билинар, Йигит — майдонда» (тўда — улоқчи отлар тўдаси. Бу тўдадан улоқчи отларнинг энг зўри олиб чиқиб кетади. Мақолда шунга шамма қилинапти); «Мерган овда билинар, Ботир ёвда билинар»; «Ботир ёвда билинади, Чечан — довда»; «Эр йигитни ёв устида кўр»; «Эр йигит — эл четиди, ёв бетиди» («Ҳақикий мард йигит ўзини қатта олмай, эл ичида камтарлик билан четлаб юради-ю, ammo ёв келганда ўзининг қимлигини кўрсатади», дейилмоқчи); «Ўн бир ёндан, юз бир ёндан, Ботир юрар майдондан»; «Ботир ботқоқдан ҳам ўтар, қатқоқдан ҳам»; «Ботирнинг борганидан — келгани»; «Ботирлик шаҳар олар»; «Сўз ботирлиги — тилда, Эр ботирлиги — белда»; «Мард бўлсанг, майдонга чиқ!»; «Мард бўлсанг, кучингни майдонда кўрсат!»; «Бир йигит орқасидан қирқ йигит отга минади» («Мард йигит кўрқмасдан ўзини ёвга ташлаганда, бошқа жангчилар ҳам ундан ибрат олиб жангга қирадилар», дейилмоқчи); «Мард боласи йигин кўрса йўл бошлар»; «Мард йўлида ғов қолмас»; «Мард келса майдонга, номард қочар»; «Ур!» деса, номард қочар, Мард қолар майдон ичида»; «Мард йигит изини сотар, Номард йигит ўзини сотар» (Бу мақолнинг биринчи қисмида: «Мард йигит кўрқмай олга босиб, илгарилаб кетади. Ёв унинг изини излашга мажбур бўлиб қолади», дейилмоқ-

«Тарлошсиз ўз ҳалокатин ўйлар, Ёвни ёв ҳалокатин ўйлар»; «Ёвнинг фахрлантиради, Номарднинг нафратлантиради»; «Ёвни қорғи — марднинг иши, Улимдан қорғи — номарднинг иши»; Минг қорғи — туйғунга етмайди» (туйғун — сезир, чаккон, олғир ов қорғи — ирғий ё карчигайнинг эркаси. Ёвнинг мажозда ботирга, қаргани ва кўрқокларга ташбиҳ этадилар. Марднинг мақол билан: «Мингта кўрқокдан битта ботир эўр», демокни биладилар); «Мен ўзим полвон йўни, ўлган бузоқдан кўрқомаи, Кўрқоми тоғдек буюк, сичқонни кўрқомаи — йўртамаи» (Буни кўрқокдан ишидан айтадилар ва уларнинг ўларига карата истехзо тарикасида кўрқоқчилар); «Мард йигит кўлида йўлар ўлади, Номард йигит ишни аяма билади»; «Юрак ботирда ҳам бир бўлак, кўрқоқда ҳам»; «Мард арда эл мухтаж, Номардга эл мухтаж?»; «Мард қийинни енгар, Номард бўйинни эгар»; «Хош қони чакка томар, Ботир қони — юракка»; «Мардда меҳр бўлади, Номардда қаҳр»; «Марддан от қолур, Номарддан — дат» (дат — доғ). «Марднинг мақтамасанг ҳам — мард, Номарднинг мақтасанг ҳам — дард»; «Мардлик сотиб олинмас, Номарднинг олинмас» («Мардликни, мард қилин улуг номни бозордан сотиб оли бўлмайди, ҳар ким мардлик сўрагачина, уни мард деб тилга олдилар», дейилмоқчи); «Мардликнинг турунглашган мард бўлар, Номард билан хиринглашган — парт бўлар» (парт бўлмоқ — қуймоқ); «Ботирлик билакда эмас, юракда», «Аксур жангдан кўрқмайди, Ёвдан эва кўрқмайди»; «Ботирга баёв ботирликмас, Отликка яёв етишолмас» («ёв — бўш, лапашанг»); «Ботир ёвдан қайтмас, Улоқчи — говдан» («Улоқчи отлар йўлда учраган гов, кўрқокларни писанд қилмай, сакраб кетиб кетаверади»); «Ботир ёлғиз қорғидан кўрқмас»; «Мард жонини ўзидан аярми, Ўламан деб, мард йўлини тоярми?!» (Бунинг «... Ўламан деб, мард қавлидан тоярми?!» деган варианты ҳам бор. Қавл — сўз, «ёв эрда «элга берилган сўз, ваъда» маъносига). «Мард келдинми, мард

кет!; «Мард туғилган — мард ўлар»; «Мардни ўлдирар фироқ, Номардан номус йироқ»; «Марднинг ўлиги — номарднинг тириги»; «Мард омадли бўлади» (Бу билан «Мард, кўрқмас жангчи унча-мунчага ўлиб кетавермайди, у омадли бўлади, ўк ҳам ундан четлаб ўтади, демокчи бўладилар); «Майдонга кирган — манглайин қашимас» («Жанг майдонига кирдинми, «буёғи қандай бўларкин, ўлармикинман, тирик қоламикинман» деган ҳаёлга бориб, манглайинги қашиб ўтирма, кўрқмасдан ёвга қараб тик боравер!» дейилмоқчи); «Эр кўкрагин калқон қилур, Тоғни урс, талқон қилур»; «Ботирга ўт ҳам тенг, сув ҳам тенг»; «Эл фарзанди ўлимдан ҳеч ғам емас»; «Эр йигит ўлар ерига қулиб боради»; «Сувдан тушин аямаган, Евдан жонин аямас»; «Сахий молдан кечар, Мард жондан кечар»; «Ботир элин ёвга бермас, чечан сўзин довга бермас»; «Бойлик — юртнинг қозиги» (қозиги — таянчи, суянган тоғи). «Эр йигит ўзи учун туғилар, эли учун ўлар»; «Йигит уйда туғилади, ёвда ўлади», «Ўзинг учун туғилурсан, Юртинг учун ўлурсан»; «Эр йигит эл учун туғилиб, эл учун ўлади»; «Майдонда синалган — элда азиз»; «Марднинг ҳар ерда манзили бор» («Мардлик кўрсатган, мардлик билан донг чиқазган одамни ҳамма ерда танийдилар, ҳурмат-эҳтиром билан қабул қиладилар. Мард қаерга борса бир манзил топади, кўчада қолиб кетмайди», дейилмоқчи); «Маърака — мардники» (маърака — «майдон, жанг майдонини» маъносига); «Эрлик кўрсатганини эл унутмас»; «Мард ўлар, номи қолар»; «Марднинг ўзи ўлса ҳам, номи ўлмайди»; «Ботир ўлса ҳам, ботирлиги ўлмас»; «Ботирнинг жиёми ўлса ҳам, иёми ўлмас»; «Марднинг сўнгаги чириса ҳам, номи чиримас»; «Ботирдан ном қолар, Дондан — сўз»; «От ўлар — майдон қолар, Йигит ўлар — шон қолар».

Масжидинг узоқ бўлса ҳам, мозоринг яқин бўлсин.

Бу мақолни: «Масжидга ҳафтада

бир — номоз-жумага, йилда икки — хайит-номозга борасан. Шунинг учун масжиднинг узоқ бўлса ҳам, унчалик зиёни йўқ. Аммо, мазорнинг узоқ бўлса, ўлганингда дафн ўлганчиларга (бирига бўлмаса, бирига) малол келиши мумкин», деган маънода айганлар. Чин инсон: «Ҳаётлик давримдагина эмас, ҳатто ўлганимдан кейин мендан одамларга малол келарлик иш қолмасин», деб ўйлайди ва шунга яраша иш кўрадики, буни юқоридаги мақолнинг мазмуни тасдиқ эта олади.

Маслаҳатли тўй тарқамас.

Биргина тўй қилишда эмас, умуман ҳар бир ишда киши бошқалар билан (айниқса, тажрибали, тадбирли, кўпни кўрган, кўпни билган, ёши улуг кишилар билан), кўпчилик билан маслаҳатлашмоғи, кенгашмоғи зарурлигини уқтирувчи мазкур мақолнинг вариантлари ва маънодошлари кўп: «Кенгашли тўй тарқамас»; «Ўйламай қилинган тўй — тўйдан кейин бузилар»; «Маслаҳатли ош тотли бўлур»; «Маслаҳат билан отилган тош узоққа кетар»; «Кенгашиб кесилган қўл оғримас»; «Маслаҳатли тўн тор келмас»; «Кенг тўн тўзмас»; «Кенг кенгашиб йиртилар, Тор — тортишиб»; «Кенгаш қилган эл озмас, Кенг бичилган тўн тўзимас»; «Кенгашли эл камимас»; «Кенгашда кенглик кўп»; «Кенгашганга — кенг майдон, Талашганга — тор майдон»; «Кенгашли ишнинг ками бўлмас»; «Кенгашли фикр — қуйма фикр»; «Маслаҳат — зардан қиммат»; «Кенгашмай — тенглашма»; «Кенгашмаган — одам эмас»; «Ҳар иш қилсанг, эл билан кенгаш»; «Эрнинг яхшиси эли билан кенгашар, Хотиннинг яхшиси эри билан кенгашар»; «Ўз билганингда бўлма, Эл билганидан қолма»; «Кўп билсанг ҳам, кўпчиликдаи билмайсан»; «Ўзим биламан» деган — ўрга босмас (ўрга босмас — юқорига кўтарилмас, иши юришмас, деган маънода); «Ўзим биламан» деган — улар; «Кўп билади» деган — кулар»; «Сўзга кирган — тоғдан ошар, Сўздан чиққан — йўлдан озар»; «Ўзинг бил, билма-

санг билганинг сўзига кир»; «Иков бўлсанг бирингга кенгаш, Биров бўлсанг бўркингга кенгаш»; «Кенгашаринг бўмаса, бўркинг билан кенгаш»; «Кинининг кишиси бўлмаса, дўпписин ерга қўйиб кенгашур»; «Кенгашчинг бўлмаса, қовурганг билан кенгаш»; «Умуртқанг билан йўлашиб кўр, Қовурганг билан кенгашиб кўр»; «Кўпдан кўп ақл чиқар»; «Кўпнинг фикри — кўпча, Тўғри кетган ўкча»; «Кўпнинг кенгаши кенг бўлур»; «Икки кенгаш бир бўлса, Эллик йигит юз бўлур»; «Ёлғиз ақл — ўзи яхши, Икки бўлса, яна яхши»; «Бир кишиники — маъқул, Икки кишиники — ақл»; «Бир қалла — бир қалла, Икки қалла — икки қалла»; «Икки қалла ишга тушса, ҳар қандай масала ҳал»; «Бир қўл — бир қўл, Икки қўл — икки қўл»; «Бирдан икки яхши, Иккидан уч яхши»; «Икки одам — бир одамнинг худоси»; «Бир каттанинг гапига кир, Бир — кичикнинг»; «Ўзингдан бир қўйлак илгари тўздирганидан ақл сўра»; «Кўпга кенгаш, ўзингга маъқулини қил»; «Кўп билан кенгаш, Маъқулига ёндаш»; «Ҳар ким дегани қилма, Ўз билганингдан қолма»; «Кенгашли иш тузилур, Кенгашсиз иш бузулур»; «Маслаҳатли иш бузилмас, Маслаҳатсиз иш ҳеч пишмас»; «Маслаҳатсиз иш — ўринсиз ташвиш»; «Маслаҳатсиз иш — бошга ташвиш»; «Бемаслаҳат ишнинг пушаймони кўп».

Маъноси йўқ гапдан донаси бор чўп яхши.

Вар.: «Маъносиз гап — донасиз чўп»; «Маъни йўқ гап — дони йўқ чўп» (Бу мақолларда «чўп» деганда «дахтнинг шохи», «дона» деганда «мева» назарда тутилган). Мазкур фикрни қувватлайдиган қуйидаги мақоллар ҳам борки, уларнинг мажозий маъноси «Бемаъни, ёқимсиз гапни ҳеч ким ёқитирмайди, уни эшитгиси ҳам келмайди» деган фикрни ифода этади: «Тузсиз хамир тандирда турмас»; «Тузсиз ошни ит ичмас».

**Мақтанчоқнинг моти чиқар,
жом қозоннинг тоти чиқар.**

Ушунини мақташдан ва ўз-ўзидан кўришувчиликдан ҳам кўра ёмонроқ нарса бор. Дарҳақиқат, мақтанчоқлик — шундай ёмон инсоний иллатлардан бири. Ахиримиз азалдан мақтанчоқликни қўриқиб келган, мақтанчоқлар устидан истехзо ила кулган, мақтанишнинг оқибати хунук бўлишини уқтирган. Бу нарса халқнинг бир қатор маънавларида ўз изини қолдирган: «Мақтанчоқда ақл бўлмас, ақл бўлса ҳам, нақл бўлмас»; «Мақтанчоқнинг шошгани — ҳоври чиққунча»; «Халқидан ошган киши, Мақтаниш бўлар иши»; «Мақтанишга — мусофирчилик яхши» (Бу билан: «Мусофирчиликда, яъни ўзга юртларга борганингда: «Мен ана ундок қилганман, мана бундок қилганман», деб мақтансанг, у ердаги одамлар бунга ишонмишади-қўймишади. Негаки, улар сенинг қимлигингни, нималарга қодирсан-у, нималарга қодир эмасан — буни билишмайди. Шунинг учун мусофирчиликда истаганингча мақтансан-да а?!» деган маънода мақтанчоқ одамнинг устидан мазах қилиб куладилар); «Минганинг — яшнингнинг бияси, Эртага келар эгаси» (Тўғри маънода: «Бировнинг биясига миниб олиб, саники эмаслиги маълум бўлиб, шарманданг чиқад», демокчи бўлинган бу мақолни бировнинг буюми билан мақтаниб юрувчи одамларга нисбатан шундай тарзида қўллайдилар); «Мақтанчоқ — бекорчига ўйинчоқ» (Бу билан: «Бекор, зерикиб ўтирган одам қуруқ мақтанчоқ одами жўртларга тапга солиб, мақтантириб, эрмак қилиб ўтиради», демокчи бўладилар); «Ўзини мақтаган — ўлимнинг қоровули»; «Алдамчи ахир тутилар, Мақтанчоқ ахир ютилар»; «Мақтанчоқ гапнинг таги чирик»; «Мақтанчоқ бўлма, хижолат тортмайсан»; «Боришда мақтанма, келишда мақтан» (Бир ишни қилмасдан олрун катта гапириб, мақтанма. Аввал уни бажаргин, агар жуда қойил қилиб қўйсанг, ана ундан кейин кенширсанг арзийди», дейилмокчи); «Ошингни ичирмай мақтама, Қи-

зингни чиқармай мақтама»; «Мақтанган қиз тўйда уялар»; «Мақталган келин тўйда уялтиради»; «Зўраки мақтанчоқ иштонини булгатар»; «Керилган кўчага сизмас»; «Мақтанганинг тўйига бор, Керилганинг уйига бор»; «Донг торганининг тўйини кўр, Манг урганнинг уйини кўр»; «Тўйини ёмонласанг, тўй қилиб кўр!»; «Кишпаган айғирнинг уюрин кўр, Чиранган йиғитнинг уйини кўр»; «Кўз-кўз қилма — кўз тегар, Мақтанчоққа сўз тегар»; «Ўзинг ўзингни мақтама, Ўзга сени мактасин!».

Мақтов — ош билан нон бўлмас.

Бу билан: «Бировнинг бўлар-бўлмас мақтов гапларига учма ва шунга қараб иш тутма. Бу ош билан нон каби сенинг қорнингни тўйдирмайди», деган маънода насихат қиладилар.

Мағиз аччиқ бўлса, пўстига ҳам уради.

Мажозий маъноси: «Киши тор юрак, тажанг, сержаҳл, тили аччиқ бўлса, буни унинг афт-ангоридан ҳам қилиб олса бўлади».

Мағлубият — муваффақият гарови.

«Оғзи қуйган қатикни ҳам пуфлаб ичади» деганларидек, киши бирор мағлубиятга учраса, ундан ибрат олади, иккинчи бу хатони такрорламаслик ҳаракатида бўлади, ишидаги, хатти-ҳаракатидаги, гап-сўзидаги камчилик-нуқсонларни йўқотади ва шу йўсинда муваффақият қозонишга эришади. Мазкур мақолда ана шу фикрни ифода этиш билан бирга мағлубиятга учраган одамга тасалли бериб, уни руҳан тушқунликка тушмасликка, бардам бўлишга, ҳеч иккиланмай дадил ҳаракат қилверишга ундайдилар.

Маҳмадондан маслаҳат кут- ма.

Маҳмадона — ҳеч нимани билмайдиган, нодон, калтабин, аммо ўзини билагон ҳисоблаб, ҳар бир гапга билар-билмас аралашаверадиған, ўз гапини маъкуллайверадиған одам. Бундай одамдан ақлли гап чиқмаслигини, ундан маслаҳат сўраш бефойда эканлигини уқтирувчи юқоридаги мақолнинг бир неча вариантлари бор: «Хўкиздан суг чиқмас, Аҳмоқдан — ўғит»; «Нодондан ақл кутма, Бебурддан — номус»; «Аҳмоқ бошдан ақл чиқмас, Ақл чиқса ҳам маъкул чиқмас»; «Маслаҳат сўрасанг, марддан сўра».

Маҳмуднинг қадами етган ер- да ўт ўсмас.

Бу мақолда Маҳмуд Ғазнавий назарда тутилган. Тарихдан маълумки, XI аср бошларида ашаддий қонхўр, золим, босқинчи Маҳмуд Ғазнавий Ўрта Осиё халқларини қон-қақшатган, ўз харбий ҳаракатлари билан эл-юртга киргин-барот келтирган, ҳамма ёқни кулба-вайронага айлантирган. Юқоридаги мақолда халқ оммасининг унга нисбатан бўлган қаҳр-газаби, нафрати лаънати ўзининг кичик бир ифодасини топган.

Мева ўстирмақ осон, мевасини сақламақ қийин.

Бу билан мажозан: «Ўғил-қиз топиш осондек кўринса ҳам, уларни парвариш қилиб, воясига етказмоқ, замон ҳаводисларидан, ёмонлар ва ёмонликлардан муҳофаза қилмоқ қийин. Бу йўлда ота-она озмунча қийинчиликларга дуч келиб, озмунча азобуқубат чекмайди. Бошқа бир мақолда «Ўғил-қизнинг савдоси, Кетга тегди новдаси» дейилишининг боиси ҳам ана шунда», демоқчи бўладилар.

Мевали дарахтга тош тегар.

Вар.: «Мевали дарахтга кўп тош отилади»; «Мевасиз дарахтга тош отилмас». Жамиятда шундай одам-

лар оз эмаски, улар саҳий, кўл очик, меҳмондўст, ҳаммага кўлда келганча ёрдам берадиған бўладилар, эл-юрт ишига жон куйдириб унинг хизматини холисанилло эд этадилар ва шунинг орқасида оёрў эътибор қозонадилар. Буни кўрол маған баъзи бир иғвогар, мунофи шахслар шундай одамларга ҳар та рафдан иғво, ҳасад тошини ирғи тадилар, тирноқ орасидан кир из лайдилар, уларнинг қилдай айбиң филдай қилиб кўрсатадилар. Юқори даги мақолларда мажозан ана ш нарса ифода этилган.

Неча самар сочмоқ эса шох иши
Кўпроқ отар тош анга терган киши
(Навоий)
Сен чидам кўрсатиб бизни қабул э
Мевасиз дарахтга ким ҳам тош отар
(Саъдий)

Мевали дарахтнинг боши ҳам.

Ҳам — пастга этилган, куйи солинган Вар.: «Мевали дарахт ерга эн гашар, Мевасиз дарахт кўкка тар машар»; «Мевасиз дарахтнинг шохі тикка»; «Бошоқ боши қанча тиги: бўлса, қадди шунча буқилар». Бу мақоллар билан мажозан: «Ақлли билимдон, олиму донишманд одам ўзини доимо камтар тутуди, илм билимини ўзгаларга пеш қилмайди оз гапириб, кўп тинглайди. Билимсиз нодон, ношуд одам эса керилиб кеккайиб, ҳеч кимга гап бермай, ҳеч кимни менсимай юради ва бу билағ ўз аҳмоқлигини, жоҳиллигини одамларга ўз-ўзидан аён қилади-кўяди» демоқчи бўладилар. Жамият бундай одамларни ўзидан четлаштиради. Мақолда айтилганидек: «Мевасиз оғоч — ўтин, Ёгинсиз булут — тутун»; «Мевасиз дарахт болтага дучор бўлади».

Мен бировни уч пулга ол- майман, биров мени бир пулга олмайди.

Буни ўзини катта олиб, ўзгаларни менсимайдиган, назар-писанд қилмайдиған, шу туфайли эл-юрт ўрта-

«...чирликча обрў-эътиборга эга бўлмаган такаббур одамлар тиниб-тиниб тасхво тариқасида айтадилар.

Мен куярман боламга, болам суар боласига.

Тўғри: «Мен боламни дейман, болам йўқлигини дейди». Ота-она умр бўйи йўқлигини тўғрисида қайгуради, улар йўқлигини ҳаёт кечирсин, соғ-саломат бўлисин, қийналмасин, азоб-укубат йўқлигини бошқалардан кам бўлмасин, анан эзгу ниятда елиб-югуради, йўқлигини бедор ўтказди, топганини йўқ қилмас, биринчи галда болаларига маънавий қўради. Ўз навбатида болалар ҳам ўз болалари тўғрисида шундай маънавийлик қиладилар. Мазкур мақолларда ана шу ҳолат ўз ифодасини топган.

Мен нима дейман-у, қўбизим нима дейди?!

Қўбиз — қобиз, ҳовуз — торли қабилани билан чалинадиган қозоқ халқ қобили асбоби. Ўзбекистоннинг айрим областларида ҳам учрайди. Ўйиб қилинган коса, бўғиз ва дастаси бир ўзгариш ёрочдан ясалди; Косанинг дунги қисмига туя териси қопланган, от думидан ўралган иккита торни қилади. Қўбиз даста ва косаси яна ясалгани учун чалиш вақтида барчюклар билан торлар босилганида дастага тегмайди. Натижада дунгидан говуш чиқади; овоз хажми нима октавага яқин» (И. А. Акбаров. Музыка луғати.). Тўғри маънода қўбизнинг куйи қўшиқнинг куйига аниқ жўр бўла олмаганини ифода қилгани мазкур мақол билан мажозан: «Бир одам бир одамга дард-ҳасратни динтса, ундан маслаҳат ё мадад кўрсатса, у одам унга ёрдам бергиси қилади, ўзини гўлликча солиб, гўё унинг аслида нима демоқчи бўлаётганини фаҳмламаган бўлиб, гапни бенига ёкка буради, фикрини чалғитиб, демоқчи бўладилар. Вар.: «Мен нима дейман-у, хўжам нима дейди?!»; «Мен боғдан келсам, у тоғдан келади»; «Мен Аштдан келсам, унингдан келади» (Ашт — бир қишлоқнинг номи).

Мен ўғри бўлганда ой ойдин бўлди.

Вар.: «Қачон мен ўғриликка чикканда Ой яқти бўлади» (яқти — ёқти, ёруғ). «Ойдин — ўғрининг душмани» деган мақол ҳам бор. Баъзан киши бир иш қиладиган бўлганда шунга монелик бир нарса пайдо бўлади-да, иши рўёбга чикмай қолади. Мазкур мақолни шундай пайтда ишлатадилар.

Мен қиламан ўттиз, хотиним қилади тўс-тўс.

Бу мақолнинг иккинчи компоненти «... худойим қилади тўкқиз», «... тангрим қилади тўкқиз» тарзида ҳам айтилади. Вар.: «Санайди — ўттиз, бўлади — тўкқиз»; «Биз қиламиз ўттиз, калхат қилади тўкқиз». Бу мақоллар жўжа боққан одамнинг аяничли ҳолидан олиб айтилган. Жўжа боққан одам жўжаларини энди қўпайтирганда (масалан, ўттизта қилганда) жўжага ўч бўлган калхат, мушук, тулки човут солиб уларни олиб кетади, қамайтириб (тўкқизта қилиб) қўяди. Мазкур мақолларни мажозан: «Бир нарсага энди етишдм деганда бирор сабабга кўра ундан махрум бўлиб қоламан, ўзимга буюрмайди, роҳатини кўролмайман», деган маънода қўллайдилар.

Мендан кетгунча, эгасига етгунча.

Вар.: «Қўлдан кетгунча, эгасига етгунча»; «Биздан кетгунча, уйига етгунча». Бу мақолларни ҳарамзалик, кўзбўямачилик, пала-партчилик билан наридан-бери иш қилиб, «усти ялтирок, ичи калтирок» нарса тайёрлаб, тезроқ пулни ундириш ниятида бўлган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Меросдан мушт тегса ҳам — ол!

Бу билан: «Ота-онангдан қоладиган меросдан сенга нимаки тегадиган бўлса, ўшанга кўниб, қаноат қилиб,

олавер. Э, менга анови нарса тегмади, манови нарса тегмади, деб аразлаб, тутишганларинг билан тумшайшиб, хафалашиб, қолаверса уришиб-жанжаллашиб юрма!» деган маънода насихат қиладилар.

Меҳмон — отангдан улуг.

Меҳмондўстлик инсоннинг олий фазилятларидан биридир. Халқимиз меҳмондўстликни азалдан улуглаб келган ва ўзининг самимий меҳмондўстлиги билан қалмдан машҳур бўлган. «Ўзбек халқи меҳмонни шу қадар севадики, ҳатто мусича дон ташласа, чойнинг шамаси пиёлада тик турса ёки тушда йўл-йўл нарсалар кўриلسа — буларнинг ҳаммаси меҳмон келишига йўйилади» (К. Маҳмудов, Меҳмоннома). Халқимизнинг меҳмондўстликка бўлган муносабати жуда кўп мақолларда ўз аксини топган. Уларда меҳмондўстлик кишининг ажойиб хислати эканлиги кўрсатилади, меҳмон кутишга ҳозир у нозир бўлиб туриш лозимлиги уқтирилади, мезбонга меҳмонни қандай кутишининг, меҳмонга эса борган ерида ўзини қандай тутишининг одоби ва тартиб-қоидалари ўргатилади: «Меҳмондорчилик — турмуш зийнати»; «Меҳмон келган уйдан барака аримайди»; «Кўнок келса, кут келар»; «Кўнок кўноқдан улуг»; «Меҳмон — азиз, мезбон — лазиз»; «Сенинг эшигинг ҳаммага очик бўлса, ҳамманинг эшиги сенга очик»; «Одам бор жойга одам келади» (Бу мақол: «Меҳмондўст, кишини очик чехра билан кутиб оладиган одамнинг уйига одам (меҳмон) келади. Одам иси ёкмайди-диган, меҳмон келгудай бўлса қовогидан қор ёғилиб, энсаси қотиб кетадиган одамникига ҳеч ким келмайдиган бўлиб қолади, деган маънода қўллалилади. Бундан ташқари, ўзининг келганидан ўзи хижолат торта бошлаган меҳмонни хижолатдан қутқармоқ учун мезбон тарафидан айтилади); «Жон танга меҳмон, Инсон — инсонга»; «Ўзи келган меҳмон — мезбоннинг иззати»; «Меҳмон мезбонга азиз, мезбон — меҳмонга»; «Уйинг тор бўлса ҳам, кўнглинг

кенг бўлсин»; «Уйинг кенг бўлгунча кўнглинг кенг бўлсин»; «Кўнглинг кенг бўлса, хужра ҳам саройдай»; «Кўнглинг кенг бўлса, жой торлиқ қилмайди»; «Уйинг коза бўлсин, Кўнглинг тоза бўлсин» (коза — чайла, қулба); «Ошинг оз бўлса ҳам феълинг соз бўлсин»; «Меҳмоннинг кўнглинг кўрини бер, уйинг тўрини бер»; «Меҳмон жойи — кўз устида»; «Супурилмаган уйга меҳмон келар»; «Меҳмон оз ўтирар, кўп кўрар» («Меҳмон келишидан олдин ховлигини, уйингни супуриб-сидириб, озода ва ботартиб қилиб қўй Чунки, ҳар қандай меҳмон ҳақ ўтирган ерида ҳамма ёкка қўй югуртириб ўтиради. Ховлинг, уйинг бетартиб, бесаранжом бўлса, у масҳара қилиб кетади, дейилмоқчи); «От боққин улоққа, Кўй боққин кўноққа»; «Меҳмон иззатда, мезбон хизматда»; «Меҳмонни уй палоси эмас, сўз адоси хушнуд этади»; «Очик юз — неъматдан яхши»; «Уйингга келганга ўйлаб сўйла»; «Овулга келганини ит қопмас (Одатда овулга — уйга уй эгаси меҳмон бошлаб келса, ит уни қопмайди). Мақолда: «Меҳмонни ҳатти ит ҳам қопмайди (яъни, келганини қаршилик қилмайди, унга йўл беради), сен ҳам биров уйингга меҳмон бўлиб келса, кўкрагидан итарма, уни ёмон сўзлар билан «қопиб» олмай очик чехра билан қарши ол», демоқчи бўлинади. «Бугдой нонинг бўлмасин, бугдой сўзинг бўлсин»; «Бугдой нонинг бўлмаса, бугдой сўзини йўқмиди?!»; «Бугдой нонинг бўлмасин ҳам, очик юзинг бўлсин»; «Иссини ошинг бўлмаса ҳам, илиқ сўзини бўлсин»; «Сийлагани пулинг бўлмаса сийпагани тилинг бор»; «Кўнглини кўлинг билан овломасанг, тилини билан овла»; «Ош-товонинг керакмас, кош-қовонинг керак»; «Меҳмон ош деб келмас»; «Меҳмон ўз ризқи билан келади»; «Меҳмоннинг ризқи — йўлда»; «Меҳмоннинг ризқи ўзидан олдин келади»; «Меҳмон келар эшиқдан, Ризқи келар тешиқдан». Фалсафа фанлари кандидати Карим Маҳмудов мазкур мақолани келиб чиқиши хусусида қуйидаги фикрни билдиради: «Андижонда яхши бир одат бор. Меҳмон келган

«...онинг хурмат юзасидан кўшни-
 турларни рузи билан келади», «Меҳмон-
 келарлар эшикдан, Ризки келар
 ташкили» каби нақллар, эхтимол,
 бу нақлнинг таъсири туфайли пайдо
 бўлган» (К. Махмудов, Меҳмон-
 келар). Халқимизда шу нарса ҳам
 борки, кўшнилари ўртадаги деворнинг
 бир-биридан тешик (баъзилар ҳат-
 то «оша») очик кўядилар. Вақти-вақти
 билан тешикдан қараб, бир-бирла-
 рининг ҳол-ахволларини сўрайдилар,
 ташкил овқат қилганларида бир ко-
 лдан (теҳуд лаганда) шу тешикдан
 улар билан ва ҳоказо. Юқоридagi
 нақлнинг «ризки келар тешикдан»
 деганининг боиси ана шунда. Халқ
 бу мақол билан: «Меҳмон келса,
 унинг нима билан кутаман, деб ҳам
 эмас кўякюл. Меҳмонни очик чехра
 билан кутиб олавер, унинг ризки
 тешиги қолар, балки ўз ризқини
 ўзи олиб келгандир (халқимизда
 меҳмонга борганда нон, сомса, қат-
 лама, қовурма чучвара, «ошнинг
 доғи», ширинликлар ва бошқа ноз-
 имлигларни олиб бориш одати азал-
 дан бер ва ҳозиргача сақланиб
 кетмоқда), балки тешикдан чиқиб қо-
 лар, демокчи бўлинади ва кишилар
 ни меҳмондўстликка ундайди. «Меҳ-
 мон келса чоптирар, Бой-йўғингни
 топтирар»; «Йўхча гуруч ош бўлур,
 Меҳмон кўнгли хуш бўлур» (йўхча —
 ошнинг ўлчови бирлиги бўлиб, тарих-
 нинг турли даврларида Ўрта Осиё-
 нинг турли шаҳарлари ва областла-
 рини, ҳатто бир шаҳарнинг, област-
 нинг турли бозорларида турлича
 миқдордаги оғирликни аңглатган. Ўр-
 та Осиё метеорологияси бўйича му-
 лависис Е. А. Давидовичнинг ёзи-
 шига, йўхча XIX асрда Тошкентда
 6,18 граммга, бошқача қилиб айт-
 ганда, ботмоннинг яъни, 10,5 пуднинг
 1266 қисмини, Хоразмда эса 4,095
 килограммни ташкил этган. Юқори-
 нақл мақол билан: «Озгина гуруч
 билан (палов) ош бўлади, ош қилиб
 келсанг, меҳмоннинг гоаят хурсанд
 бўлиб кетади. Меҳмондан шу оз-
 гина гуручингни (ва умуман, озгина
 нарсангни) аяма», демокчи бўлади-
 лар. «Уйнинг кўрки — дастурхон»;
 «Уй нони билан чиройли, Омбор —
 дони билан»; «Уйнинг кичик бўлса ҳам,

нонинг катта бўлсин», «Жойинг ка-
 па бўлса ҳам, нонинг катта бўлсин»,
 «Молсиз уй бўлса бўлар, нонсиз уй
 бўлмас», «Жойинг қапа бўлса ҳам,
 чойинг куюк бўлсин»; «Кутли кў-
 ноққа — тотли томоқ»: «Меҳмонни
 камроқ кут, куюк кут» («Меҳмонни
 кўп айтиб, «мунча меҳмон чақирдим»
 деб мактангандан ва уларга тўяр-
 тўймас овқат бергандан кўра, меҳ-
 монни камроқ айтиб, куюк зиёфат
 қилган яхши», дейилмоқчи): «Мез-
 бон саҳий бўлса — нур устига нур,
 Бахил бўлса — меҳмоннинг ўтиргани
 тўр, егани шўр»; «Борни берган
 уялмас»; «Кўноқ кўтиса эт пишар, Эт
 пишмаса бет пишар»; «Эрта оссанг
 эт пишар, Кечга қолсанг бет пи-
 шар». Меҳмон келганда қозон эрта-
 рок осилса яъни, овқатга эрта-
 рок унналса, эт (гўшт) вақтлироқ пиша-
 ди. Бунда меҳмон ҳам, мезбон ҳам,
 хурсанд бўлади. Борди-ю, қозон кеч
 осилса, овқат кечга қолиб, мезбон:
 «меҳмон оч қолди» деган ўй билан
 хижолат тортади, уялади, яъни «бе-
 ти пишади», дейилмоқчи; «Қизил
 эт — катар, Қизарган бет қолади»
 (Бу билан: «Меҳмон келса, унга
 эт гўшт ва, умуман, тансиқ таом)
 пишириб келтир. Масаллигингни аяб,
 овқат қилмасанг ё шунчаки номинга-
 гина бирор арзимаган овқат қилсанг,
 меҳмон сендан хурсанд бўлиб кет-
 майди. Аяган масаллигингн барибир
 кетади, аммо меҳмон олдида бетинг-
 нинг қизаргани, ўзингнинг уялганинг,
 хижолат торганинг қолади», демок-
 чи бўладилар; «Қизганганинг — қи-
 зил итга ем бўлар»; «Оз ошини
 аяган кўп ошдан куруқ қолар»; «Ойга
 етмас ошингни овуллошингдан аяма»;
 «Ош эгаси билан тотли» («Меҳмон
 олдига ош келтириб қўйгач, ўзинг
 у ёқ-буёққа чиқиб кетма, бирга
 ўтир, ейишни ўзинг биринчи бошлаб
 бер, «олинг-олинг» қилиб тур, шун-
 дагина меҳмонга ошинг тотли кўри-
 нади, иштаха билан ейди», дейил-
 моқчи); «Меҳмон сўраб емайди»;
 «Сўраб бергунча, уриб бер» («уйинг-
 га келган меҳмон одоб сақлаб, уялиб,
 ош-нонга ҳадеб қўл узатавермайди.
 Шунда сен «олинг-олинг» деб, уни
 ейишга хистаб тур. Меҳмон сендан
 бир нима олиб келишни сўрамайди,
 сен ҳам ундан «фалон нарса олиб

келайми, ейсизми» деб сўраб ўтирма. Бу одобдан эмас. Сўрасанг, у барибир «йўк» дейди. Топган-тутганингни олиб келавер, еса ер, емаса йўк», дейилмоқчи); «Чиройситиб ош бергунча, кулиб туриб огу бер» (чиройситмоқ — афтни буриштирмоқ); «Меҳмонга ош қўй, Икки қўлини бўш қўй»; «Емайман деган куёв етмиш қуймоқ ебди»; «Емайман деган келин енгдек ҳасипни ебди»; «Емайман, емайман деб, енгдагини ебди»; «Таом лаззати — меҳмон иззати»; «Аввал таом, баъдаз калом» («Меҳмоннинг олдига аввал поз-неъматлар, овқатлар қўйгин-да, кейин гапир, ҳар канча гапинг бўлса», дейилмоқчи); «Меҳмоннинг измони бор» (изм — ихтиёр, эрк); «Келмоқ — иродат билан, кетмоқ — ижозат билан» (иродат — хоҳиш, ихтиёр); «Келиш изми меҳмонда, кетиш изми мезбонда»; «Келиш — меҳмондан, кетиш — мезбондан»; «Қўноқ ўзи келса ҳам, уй эгаси измида бўлади»; «Меҳмон — мезбоннинг қули»; «Саломсиз кирган — уят, Жавобсиз чиққан — уят»; «Меҳмоннинг кетишини сўрама, келишини сўра»; «Кел» демоқ бор, «кет» демоқ йўк»; «Меҳмон олдида мушигинги «пишт» дема»; «Мушугинга «пишт» дема, меҳмоннинг тагади», «Уйинга меҳмон келганда қапирингни тақиллатма» («Қапирингни тақиллатсанг, меҳмоннинг: «Келганим ёкмади шекили, жаҳли чиқди, асабланыпти» деб ўйлаши мумкин). «Сухбат севмаган тегирон қураб, Меҳмон севмаган боласин урар»; «Келмоқ — суннат, Кетмоқ — фарз (фарз — бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч; суннат — фарзга нисбатан иккинчи даражали бўлган вазифа, бурч); «Кетувчига йўл яхши, Қолувчига уй яхши»; «Меҳмонни отқар, Бошингни қутқар» (отқармоқ — бировни отга мингазм, минишига ёрдамлашмоқ. Ота-боболаримизнинг отиди қадимларидан бири шу эдики, мезбон меҳмон жўнаётганида унинг отини (агар у отда келган бўлса) эгарлаб келар ва унинг қўлтигидан олиб, отга мингазиб жўнатарди. Халқ мазкур мақоли билан: «Агар меҳмоннинг кетаман деса, ҳадеб қолишга кистайверма, эҳтимол зарур иши бордир, бирор

ерга кечикаётгандир. Шунинг учун унинг ихтиёрига ҳам қара. Отич мингаз-у, жўнат, токи ишидан қолмасин ё кечга қолмасин», демоқчи бўладилар; «Ўз иззатини билган меҳмон — яхши»; «Ёт уйда ётиқ бўл» «Яхши меҳмон ош устига, Ёмои меҳмон бош устига»; «Мезбон бори қўйса, меҳмон озга санамас»; «Айтмас ерда оғзингни тий, Меҳмонга борсанг — нафсингни»; «Кунда келган меҳмоннинг қадри йўк»; «Кунда келса, куёв ёмон»; «Ойда келганга оёқ тутилади, Кунда келганга таёқ тутилади» (оёқ — идиш, заранг қоса). Мақолда: «Бир жойга ондасонда борсанг, иззат-ҳурматда бўласан, уй эгаси сендан бор нарсасини аямайди. Агар ҳадеб, кунда-кунди бораверадиган бўлсанг, ҳурмат қилмайдилар, бора-бора олдинга ош-нон ҳам қўймайдиган, ҳатто қойиб ҳайдайдиган ҳам бўлиб қоладилар», дейилмоқчи; «Кунда келгач кул ейди Ойда келган мой ейди»; «Қўноқ би қун қўнса — қут, Икки қун қўнса — ют»; «Меҳмон биринчи қуни — олтин иккинчи қуни — қумуш, учинчи қуни — чақа, тўртинчи қуни — бақа» (Бу мақолнинг «Меҳмон аввал қуни — тилла, иккинчи қуни — нуқра, учинчи қуни — мис, тўртинчи қуни — пес» деган варианты ҳам бор Мазкур мақоллар билан халқ: «Би жойга борсанг, иззат-ҳурмат қилаверар экан, деб мазахўракка ўрганиб, бир неча қун қолиб кетма. Иззатингни бил. Ҳар қандай меҳмон ҳам бора-бора мезбоннинг жонига тегади», деб таълим беради); «Яхши меҳмон — уч қунлик»; «Қўноқнинг қуни — уч, Ундан кейин — қўч»; «Ёлғиз меҳмон — атойи худо, Отлик меҳмон — балойи худо»; «Меҳмон келса муш(т)дақкина, учиб кетса қушдақкина»; «Меҳмон келса хушдақкина, учиб кетса қушдақкина»; «Меҳмоннинг отини асл дерлар, Уч қундан кейин сасир дерлар»; «Меҳмон носи уч қундан кейин сасир» (Баъзи бешаросат меҳмон ўтирган жойида гиламининг ё кигизининг бир чеккасини кўтариб, носини туфлайди. Мақолда шунга шама қилинган); Бетамиз меҳмон мезбонни қистар»; «Бехаҳм меҳмон мезбонга муруват

«қани» (Одатда меҳмонни мезбон «қани» қилишига ундаб, «олинг-олинг» мезбонга «қани» туради. Бу — меҳмоннинг кўрсатиш, меҳмондорчиликнинг таом-қўлимани берари. Баъзи бетамиз, бекфаросат меҳмон эса, олдига овқат келишига қанини «қани, марҳамат, олинг» дея қилишни ҳам кутиб ўтирмай, орқа-қўлига қарамай, пок-покиза тушира қанини, бу ҳам етмагандай, «қани қани» дея ўзингиз олмайсизми, нега қанинигиз йўқ, олсангизчи!» деб, меҳмонни овқат ейишга кистайди. Бундан қилишни эса халқимиз ўта қўрқинчилик деб билади); «Иззатга эришган меҳмон тўшак бўлғайди» (бу билан: «Ўз иззатини билмаган бекфаром, бекфаросат меҳмон оёқ қилишни тозаламай уйга киравсради, қани» уни ечмай гиламга, тўшакка қанини кетаверсради, демокчи бўлади-лар ва биргина шундай оёқ қийими билан тўрға чиқиб кетаверадиган меҳмонларга эмас, умуман, меҳмонга берган ерида одоб сақламайдиган, унинг ақсининг нарсасини аямайдиган, меҳмонга зиён етказадиган фаросатсиз, одобсиз одамларга нисбатан қўрқинчилар); «Кўноқ микти бўлса, кўчасини бийлайди» (микти — кучли, мустахкам, пишик; хўжа — уй кўчаси, мезбон); «Бек курсин, бек қўноқ уйнинг шўри курсин!»; «Меҳмон жабрчи бўлса, Мезбон сабрчи бўлини». Мақоллар орасида меҳмондан нолийдиган, уни ёмонлайдиганларни ҳам йўқ эмас. Бунинг боиси шундаки, «... Илгарилари меҳмонга берган кўпинча огоҳлантирилмасдан қани бошланаверар ва мезбонникига қани билан вақтда ташриф буюрилавсрадилар эди. Баъзи меҳмондорчилик «қани» авжига миниб, узоқ давом қиларди» (К. Маҳмудов, Меҳмонноши). Бундай ҳоллар асосан халқимизнинг бир қисми кўчманчилик вақтида ҳаёт кечириб, чорвачилик вақти шугулланган даврларда рўй берарди. Бепоеън яйловларда кўчманчиларнинг овуллари ва ўтов тикиб қилинган якка хонадонлар онда-сонда қиларди. Яйловлардан, дала-даштлардан ўтиб кетаётган йўловчилар чорвачилар, от, эшак билан ёҳуд пиёда чорвачилар) махсус карвонсаройлар қилинган сабабли шундай хонадондорчиликда тунаб қолишга мажбур

бўлардилар. Ўша даврнинг тартиб-қоидаларига кўра ва одамгарчилик юзасидан хонадонлар уларни қабул қилишга мажбур эдилар. Агар қабул қилмасалар, йўловчилар овул оксоқолига бориб шикоят қилишга ҳақли эдилар. Шикоят тушганидан кейин эса, ўша хонадон тўпга солинар ва бўйинга тўққиз айб қўйиларди, ҳатто овулдан чиқазиб юборилиб, унинг тўй, азасига қатнашмай қўйиларди (тўп — бўлис бошлиқлари, бийлар ва овул оксоқолларининг йигини. Бу йигинда жанжалли масалалар ҳал қилинади. Тўққиз айб — тўпда айбдорга солинадиган жарима, Бу жарима тўққиз турдаги уй хайвонларидан — улоқдан тартиб туягача — иборат бўларди). Шунинг учун хонадонлар йўловчиларни қўндирмай иложлари йўқ эди. Қўндиргандан кейин эса, уй эгаси уларга «қўнарға» деб аталадиган жой ажратиб берар, қўноқларнинг фотиҳасини олиб, бевосита уларнинг кўз ўнгида қўй, жуда бўлмаганда эчки ё улоқ сўйиб овқат тайёрлар, уларнинг от, эшак ва тузаларини ем-хашак билан таъминлар эди. Баъзи меҳмонлар ўзларининг ана шу ҳуқуқларини суиистеъмол қилиб, уй эгалларини қўй сўйишга (умуман, яхши қутишга) мажбур этардилар, «тўпга соламан!» деб дағдага қиладилар, хуллас ўз жабрларини ўтказардилар. Бундан ташқари, ўтмишда (асосан кўчманчи чорвадорларда) шундай бир одат бор эдики, агар элининг, уруғнинг оксоқоли ё улуғларидан бири вафот этса, орадан бир йил ўтгач, «йил оши» берадилар. Шунда узоқ-яқиндан жуда кўп (миңларча) меҳмонлар келарди. Бу меҳмонларни ўз тўпи билан ҳар қайси хонадоннинг уйига жойлардилар. Уй эгаси «эрка қўноқ» деб аталмиш бу меҳмонларни қўй, йилқи сўйиб меҳмон қилиши лозим бўларди. Агар мезбон яхши илтифот кўрсатмаса, меҳмондорчиликни ўрнига қўймаса, «эрка қўноқ»ларнинг ўзлари жабран унинг қўйи ё йилқисини сўйиб еяверар эдилар. Мезбон «тўп»га тушишидан қўрқиб, уларнинг раъйига қарши боролмас, қаршилик кўрсата олмас эди. Юқорида келтирилган мақол билан: «Меҳмоннинг жабр қилса, у билан тенг

келаман деб ўтирма, сабр қил, тишингни-тишингга қўй, акс ҳолда «тўп»га тушасан, холинг хароб бўлади», деб таълим берганлар.

Меҳнат, меҳнатнинг таги — роҳат.

Инсоният босиб ўтган узундан-узоқ йўл меҳнат жараёнидан иборатдир. Инсон ўзининг жамики бойликларини меҳнат, фақат меҳнат туфайли яратади. Шу боисдан кишилар меҳнатни кадрлайдилар, улуглайдилар, ёш бўғинларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялайдилар. Шу боисдан жаҳондаги барча халқларнинг мақолларида ҳам меҳнат ва меҳнатсеварлик ғояси марказий ўринлардан бирини эгаллайди: «Етмиш гўзалликнинг бири — меҳнат»; «Гўзаллик ҳуснда эмас, меҳнатда»; «Дарё сувини баҳор тоширар, Одам кадрини меҳнат оширар»; «Меҳнат — роҳатнинг пойдевори»; «Роҳатнинг онаси — меҳнат»; «Обрўнинг онаси — меҳнат, отаси — сўйиш ҳаракат»; «Одамни иш танитади»; «Юк кўтарган — юзага чиқар»; «Юк кўтарганининг юзи ёруғ»; Интилган — элга ёқар»; «Меҳнатдан дўст ортар, Ғийбатдан — душман»; «Ота уруғи бирлаштирамас, Меҳнат йўриғи бирлаштиради»; «Меҳнат, меҳнатнинг таги зийнат»; «Ҳалол меҳнат — хузур-халоват»; «Ҳалол меҳнат — мўл даромад»; «Ҳалол меҳнат — яхши одат, Берур сенга саодат»; «Ҳалол ишла, ҳалол тишла»; «Сувсиз ҳаёт бўлмас, Меҳнатсиз — роҳат»; «От суринмай йўл топмас, Йигит уринмай мол топмас»; «Меҳнатсиз роҳат йўк»; «Заҳмат чекмай, роҳат топилмас»; «Чексанг заҳмат, ёғар роҳат»; «Меҳнат қилмай роҳат кўрмас, Уруғ сепмай экин ўрмас»; «Меҳнатсиз роҳат бўлмас, Ташвишсиз — неъмат» «Азоб кўрмай, роҳат йўк»; «Хурматинг — савлатинг, Меҳнатинг — давлатинг»; «Ҳазина ғойибдан эмас, меҳнатдан»; «Меҳнат қилсанг яшарсан, Катта-катта ошарсан»; «Оз есанг кўп яшайсан, Меҳнат қилсанг кўп ошайсан»; «Эмгак этсанг — эмарсан» (эмгак — меҳнат); «Меҳнат қилган мой ошар»; «Меҳ-

нат қилиб топганинг — қанду-асап тоганинг»; «Меҳнатдан келса бойлик, Турмуш бўлур чиройлик»; «Меҳнатнинг кўзини топган, Бойликнинг ўзини топар»; «Меҳнат қанча қийин бўлса, Кети шунча ширин бўлар»; «Меҳнати ознинг — роҳати оз»; «Бешташвиш бош қайда, Меҳнатсиз ош қайда?!»; «Осон ерда ош қайда?!»; «Осон ишнинг охи бор»; «Хирмон янчиш — савванинг иши эмас»; «Уч қундан кўрққан темирчи бўлмас»; «Сени иш енгмасин, сен ишни енг!» «Меҳнат қилган — не яхши, Унуми еган — ундан яхши»; «Ишлаб топганининг оши — лаззатли»; «Оламда меҳнат нонидан ширин нарса йўк»; «Тер тўкиб топган мол — ҳуснд ҳол»; «Меҳнатнинг нони ширин»; «Текин топганга ҳолва ширин, Меҳнат билан топганга — нон ширин»; «Меҳнатсиз қўлда — муҳаббат қайда?!» (Бу билан: «Эр кишининг муҳаббати бўлса-ю, меҳнатга бўйни ёр бермаса, унинг оқибатида егулик ичгулик, қиядиган кийгулиги, майшати, роҳат-фароғати бўлмаса, ҳар қандай вафодор, сабр-чидамли ёр ҳам бора-бора ундан совиб, айниб кетади», демокчи бўладилар. Шу мазмунга мос: «Пулсиз ошиқ — қанотсиз куш» деган мақол ҳам бор); «Ер қазимасанг, олтин чикмас, Қармон солмасанг — балик»; «Ариқ қазимасанг, отизга сув чикмас» (отиз — марза; бир марза ер); «Теша урмасд, ёғоч йўнилмас»; «Дўкон тўқисанг бўз бўлар, Чарх йигирсанг тўн бўлар»; «Бутамасанг — мева оз, Тарасанг, ерсан кишу ёз»; «Балиқ еган» сув — сув» дер, Қўш ҳайдаган «чув-чув» дер»; «Оёғинг «тап тап» этмаса, оғзинг «шап-шап» этмас»; «Бўрининг қорнини оёғи тўйгазади»; «Элнинг кўрки эр билан, Эрнинг кўрки тер билан»; «Бугунги қора тер — эртанги оқ дур»; «Ҳосил зўри — манглай тери остида»; «Тер тўкканга — қоп-қоп дон, Тўкмаганга — қайда дон?!»; «Дехқоннинг хазинаси — ер, Ернинг калиди — тер»; «Тер чикмаса, этак тўлмайди»; «Тер тўкканга ер тўқади»; «Тер чикқандан жон чикмаса»; «Тер чикқандан дард чикар»; «Тер тўксанг мард бўласан, Тер тўкмасанг мўрт бўласан»; «Терга ботган — роҳатга ботар»; «Тек турмаган — тўк турар»;

Тинчликнинг — тинарсан, Роҳат қилсанг — тинарсан»; «Тиришқоқнинг лаби қанчалар тиришқоқнинг боши қонлик»; «Қўлдан кучдан кун ўтмас»; «Хар қандайдир кетида бўлган — олмайин қилиб»; «Тушлик умринг бўлса, беришга ҳаракат қил»; «Харакатда бўлсанг»; «Ғайрати бор кишининг умри бор ишининг»; «Ғайрат қилган умри кесар»; «Ғайрат темир занжирга узоди»; «Ғайратсиз билан умри билан тилак»; «Кўнимсиз, кўнимсизнинг иши унимсиз»; «Кўними йўқнинг унимси йўқ»; «Ишлаганининг иши йўқ»; «Кишнаганининг кунни ўтар»; «Манадига қараб — унуми»; «Белга тирилган — бешни топар»; «Ёр — беришнинг онаси бўлса, отаси — меҳнат»; «Омоч чиқди — кўмоч чиқди»; «Кўмоч, кўмач — иссиқ кулга кўмоч нишириладиган нон. «Далага қўмоч олиб чиқиб, ер ҳайдасанг, экин қилсанг, кўмочнинг ҳам, умуман, егулини шуғулининг ҳам бўлади», дейилмоқчи»; «Омоч сени тўйдиргай, Омборинини тўлдиргай»; «Ёр эгаси бўлма, меҳнат эгаси бўл!»; «Меҳнат ердан қолмас»; «Меҳнат эл бахтини тулар»; «Меҳнатига яраша — роҳати»; «Меҳнат қилсанг, қарам бўлмансанг»; «Меҳнат бахт келтирар, Гийбат — лат»; «Меҳнатда туғилган муҳаббат вафо келтиради»; «Туяли ерда тут бўлмас, Юмушли ерда ют бўлмас»; «Қилинган меҳнат — беминат овқат»; «Меҳнат товоқ тўлдирар, Миннат томоқ куйдиради»; «Меҳнатнинг зийнати кўп, Текинтин — миннати»; «Миннат билан ганж топгайдан, Меҳнат билан ранж тошан яхши»; «Меҳнат роҳатга элди, Текин ҳалқумни йиртар»; «Меҳнат қилдим — хўп қилдим, Миннат қилдим — йўқ қилдим»; «Ема киши миннатия, Егил кўлинг меҳнатия»; «Меҳнатдан кўркма, миннатдан кўрк»; «Молбоқар бўлсанг бўл, отбоқар бўлсанг бўл, тувак яловчи бўлма»; (Бу билан: «Хар қандай қасбини қилсанг қил-у, ўз тирикчилигини ўз меҳнатинг орқасида ўтказ. Ҳаро бировга ялиниб кун кўрувчи бўлма» деган маънода насихат қиладилар); «Ўзингда бўлса — яларсан, Өтаида бўлса — тиларсан»; «Меҳнатсиз топилган молнинг кадри бўлмас»; «Ўзинг топмаган молнинг кадри

йўқ»; «Манглай терингга олинган мол — жонингга ҳол»; «Меҳнатсиз топилган ошдан — меҳнатда топилган тош яхши»; «Меҳнатли ош — ош бўлур, Меҳнатсиз ош — тош бўлур»; «Меҳнатсиз умр — чириган кўмир»; «Меҳнатсиз турмуш — умрга хиёнат»; «Меҳнатдан дўст ортар, Гийбатдан — душман»; «Меҳнатда топилган дўст ажралмас»; «Дўст дўстни кулфатда синар, Одам одамни — меҳнатда»; «Ота уруги бирлаштирмас, Меҳнат йўриги бирлаштиради»; «Олтин ўтда чиниқар, Одам — меҳнатда»; «Қуш қаноти учганда чиниқади»; «Уйку тиниктиради, Юмуш чиниктиради»; «Одамзодни иш овутади»; «Курук сўз билан ош пишмас»; «Меҳнат қилмасанг, истеъдодинг бекор»; «Меҳнатга сабр қилган — роҳатнинг тахтига минар»; «Мардин меҳнат енголмас»; «Кўп ишлаган — кўп яшар»; «Ёшлиқда меҳнатга ўйранган — Қариганда роҳатга улақади» (ўйранган — ўрганган); «Ёшлиқдаги меҳнат қарилиқда давлат келтирар»; «Ёшлиқда ишла қатор, Қариганда асқатар»; «Меҳнат билан қарисанг, Роҳат билан яшарсан» ва ҳ. к.

Меҳр темирни эритар, қаҳр тошни ёрар.

Вар.: «Меҳр тошқини — дарёдан кучли»; «Кулф — ўғри учун, Меҳр — тўғри учун»; «Меҳр — икки кўзда»; «Юз-юзга тушар, Меҳр — кўзга»; «Умр йўлдошининг маҳрига боқма, меҳрига боқ» (Маҳр — никоҳ вақтида қувв томонидан келинган ажратиладиган доимий ва шахсий мулк).

Меҳроби бузилса, масжиди қолар.

Меҳроб — масжид ичида унинг қибла томонидаги тахмонга ўхшаш жойи (намоз шу томонга қараб ўқилади). Бу билан: «Дунёда ҳеч нарса изсиз, ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмайди, ҳар бир нарсадан қандай бўлмасин бирор асорат, қолдиқ қолади», демокчи бўлганлар.

Кўнглумиз вайрону қоши кўзда,
чиндур бу масал,

Ким: «Қолур масжид, агар
бузулса мехроби анинг»
(Лутфий)

Минг қўйликнинг иши бир қўйликка тушибди.

Бу мақолнинг келиб чиқишига шундай бир ҳикоя келтирадилар: Қадим замонда юз хотинлик бир подшо бўлар экан. Қунлардан бир кун у овдан қайтаётиб, бир томиник тепасида ишлаётган чиройли бир хотинга кўзи тушибди-ю, унга ошиқ-у бекароор бўлиб қолибди. Кейин уни суриштирса, ўзининг қарамоғидаги бир саркарданинг хотини экан. Подшо кўнглида маккорона режа тузиб, ҳалиги саркардани аскарлари билан кучли душман устига юборибди-да: «Агар у урушда ҳалок бўлса, хотинини оламан», деган мақсадни дилига тугиб қўйибди. Жангда саркарда ҳалок бўлмабди-ю, аммо душман қўлига асир бўлиб тушибди. Ўша замоннинг таомилига кўра, подшо унинг хушини тўлаб, асирликдан озод этиши керак экан-у, аммо: «Ўша ёқда йўқ бўлиб кетсин!» деган ниятда бундай қилманти. Кейин саркарданинг хотинини зўрлик билан саройга келтириб олипти... Саркарда бир илож қилиб асирликдан қочиб, ўз шаҳрига келса — аҳвол шундай. Бу ҳам ўзича бир режа тузиб, икки дўстини подшо ҳузурига юборибди. Улар подшога бир-бирларидан арз қилибдилар:

— Таксир,— дебди бири,— бизлар бир яйловда яшовчи чорвадорлармиз. Бу киши менинг хўжайиним бўладилар. Мингта қўйлари бор Мен бечоранинг биттагина ёлғиз қўйим бор-у, бу киши шунга ҳам менга берасан, деб мажбур қилиб турибдилар. Ахир шу адолатданми, таксир?

Подшо даргазаб бўлиб, минг қўйликка қараб: — Қандай поинсофсан, минг қўйинг бўлатуриб, яна бу бечоранинг бир қўйини олмоқчимисан?! — дебди.

— Таксир,— дебди минг қўйлик,— ўзингизнинг юз хотинингиз

бўлатуриб, қўл остингиздаги саркарданинг хотинига кўз олайтирсангиз тўғри-ю, бизники нотўғримиз?!

Подшо аёёнлар гувоҳлигида бўлган бу нохуш суҳбатдан мулзам бўлиб, лабини тишлаб қолибди-да, ҳайтовур инсофга келиб, хотинини сарой тутқунлигидан бўшатиб, саркардага қайтариб берибди...

Юқоридаги мақолнинг «Қирқ отликнинг иши бир эшакликка тушибди»; «Қирқ эшакликнинг иши бир эшакликка тушибди» деган вариантлари ҳам бор. Булар билан: «Ҳаётда инсон бир-бирига вобаста (боғлиқ) дир. Бир кун эмас бир кун кишининг иши кишига тушмай қолмайди, хоҳ у шоҳ бўлсин-у, хоҳ гадо, хоҳ у бой бўлсин-у, хоҳ камбағал, хоҳ у хўжайин бўлсин-у, у хоҳ хизматкор... Шу боисдан, фақир у тобеларга ихонат кўзи билан қараш — яхши эмас», демокчи бўлганлар. Бу фикрни қувватлаб, бошқа бир мақолда «Подшони ҳоли танг бўлса, гадони ахтарур, Гадони ҳоли танг бўлса, хидони ахтарур» (хидо — тўғри йўл, ҳақ йўл), деганлар.

Минг қўшчига — бир бошчи

Қўшчи — феодал-бойларга ёлланган ишловчи камбағал дехқон, чоракор батрак. Мазкур мақол билан мажозан: «Жамиятда кишилар мажмуида гуруҳига раҳбарлик қиладиган бошчилик, оилада бола-чақаларга бошчилик қиладиган ота-она (ё каттароқ ёшдаги одам) бўлиши керак. Акс ҳолда кишилар, бола-чақалар бошбошига қовушмайди», демокчи бўладилар. «Миннатли илик бўғиз йиртар»; «Миннатли нориндан оч турган қорин яхши»; «Миннатли ош егандан, миннатсиз оч ётган яхши»; «Мойси бўлса ҳам, ўз дегчам яхши».

Минора солган — минора бўйи чуқур қазир.

Одатда минорани қанча баланд қилсалар, пойдеворини шунча чуқур қилганлар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Хоҳ иморат қуришда бўлсин, хоҳ бошқа бўлсин — ҳар бир нарсани, ҳар бир ишни пух-

«...одамни, пойдеворини мустаҳкам қилиб зарур», демокчи бўладилар.

Мирзанинг чўлига шоти экани, арава униб чиқади.

Биринчи Мирзачўл назарда тутилган мақолада, «унинг ери шундай кучлики, вақр куруқ ёғочни сукиб кўйсанг ҳам, кўтариб, баракали ҳосил беради, демокчи бўлинган. Вар.: «Мирзаи аёнида минг Қоруннинг хазинаси-ю, ҳаман Жамшиднинг давлати бор» (Қорун — Мусо пайгамбар замонида яшagan афсонавий улкан хазина эгаси). У умр бўйи бойлик йикқан ва сарфламаган. Натижада шох хазинасини ҳам катта бойлик тўплаган. Қорун пайгамбар қарғишига учраб, уни ва бойлигини ер ютган. Жамшид — қадимги Эронда ҳукмдорлик қилган пешоддинлар сулоласининг биринчи вакили); «Чинозга таёқ билан борган киши тойлик бўлиб келади, Мирзачўлга той билан борган киши таёқлик бўлиб келади» (Бу мақол Мирзачўл ўзлаштирилмаган, яъни уш учса қаноти, одам юрса оёғи қўядиган кимсасиз дашту биёбон бўлиб ётган замонларда тўкилганинги ўз-ўзидан аёндир).

Митанинг ёмони тегирмондан бутун чиқади.

Мита — донга тушадиган зараркунанда курт. Уни мажозда кишилик камиятидаги дилгир, дилозор, айёр, зараркунанда одамларга таъбиҳ этдилар. Мазкур мақол билан: «Буниний одамлар шу қадар айёр, жони қаттик, яшовчан бўладиларки, ҳатто энг қаттик тафтишу таъқиблардан, дёвсиз қийновлардан ҳам устомонлик, мугамбирлик, хийлакорлик билан қочиб, қутулиб қоладилар», деган маънода киноя қиладилар.

Мозийга қайтиб иш кўриш — хайрли.

Мозий — ўтмиш. Хайрли — яхши хусусиятга эга, хосиятли; яхши, ижобий. Инсониятнинг кучи — ўтмишдан

ўрганиб, уни ривожлантириб, келажакка мерос қолдиришдир. Халқ мазкур мақоли билан: «Ота-боболарнинг асрлар давомида тўплаган бой ҳаётий тажрибаларига, айтиб қолдирган панд-насиҳатларига, удум ва анъаналарига амал қилиб иш кўрмоқ — фойдадан асло ҳоли эмас», демокчи бўлинади.

Мол аччиғи — жон аччиғи.

Мол, пул топишнинг ўзи бўлмайди. Инсон ўз ҳаётий эҳтиёжларини таъминлайдиган маблағни топиш йўлида тер тўкиб, жон қойитиб меҳнат қилади, машаққатлар чекади, елиб-югуради, бир-бири билан нари-бери гапларга боради, баъзан ҳатто бир-бирини қурбон қилишдан ҳам қайтмайди. Шунинг учун ҳам «Мол жигардан бунёд бўлади», «Пул жигардан пайдо бўлади», деганлар. Агар кишининг моли ўтда ёнаётган, сувда чўкаётган бўлса, у мол аччиғида ўзини ҳатто ўтга, сувга отишдан ҳам тоймайди. Мазкур мақолни шундай ҳолларга нисбатан қўллайдилар. Мол аччиғи — жон аччиғи деган гап рост экан. Синамоқ учун индамай турсам, рангингиз бўздай бўлиб кетди-я! (Ш.Ризо, Қор ёғди, излар босилди).

Мол-дунё топилар, одам топилмас.

Вар.: «Мол одамни топмайди, молни одам топади»; «Мол кетса-кетсин, бош омон бўлсин». Бу мақолларни мол-дунё йиғишга хирс қўйиб, емай ичмай, киймай, ўзгалар тугул ҳатто ўзига ва бола-чақаларига сарфлашни ҳам қизганиб, фақат йиғаверадиган ҳасис, зикна одамларга қарата: «Пул, мол-дунё топиладиган нарса. Нима қиласан «туф-тирих» қилиб йиғавериб?! Ундан кўра яхши-яхши е, ич, кий, ўйна, оилангга сарф қил, не хасратда топган молингнинг, пулингнинг роҳатини кўр, ўз сихатингни ўйла» деган маънода айтадилар.

Сувсизга сув шавки бўлса жондин ортуқ.
Бил сифлага мол шовқи ондин ортуқ»
(Навий)
(сифла — пасткаш, ҳасис).

Мол — мард, эгаси номард

Бу мақолни: «Мол яхши бўлса, ўз кадр-қимматини ўзи топади. Сен уни мактайман деб, жағ уришининг, куйиб-пишишининг хожати йўқ. Яхши мол мард бўлади. Сен унинг кадр-қимматини билмай, номардлик қилиб арзон-гаровга сотиб қўйма. Шунингдек, ўз оилангнинг, турмуш ўртоғингнинг, фарзандларингнинг, яқинларингнинг яхши хислат-фазилатларини ҳисобга олма, гафлат кўзи билан қараб, уларга ёмонлик нисбатини бериб, эл-юртга ёмонлаб, номардлик қилма. Уларнинг мардлигини, яхшилигини эл-юрт билади ва кадрлайди. Қайтага ўзинг ёмон отлиққа чиқиб қоласан», деган, маънода қўллайдилар.

Мол молга етгунча, азроил жонга етади

(азроил — диний ақидаларга кўра, одамлар жонини оладиган фаришта; ажал фариштаси). Мазкур мақол билан: «Молимга мол кўшиб кўпайтираман, моллик бой бўламан, дегунингча Азроил жонингга етиб қолади, яъни умринг ҳам охир бўлиб, тугаб қолади. Бас, шундай экан, мол-дунё ортираман деб уриниб, жонингга жабр қилма, кишига саломатлик керак, кўп молпараст бўлма», деган маънода насихат қиладилар. Шу мазмунга мос қуйидаги мақол ҳам бор: «Ёз бўйи тугдим тухум, Қиш бўйи тугдим тухум, Тўлдирилмай тухумим, Охири йиртилди бутим».

Мол олasi ташида, одам олasi ичида.

Мажозан: «Одамнинг ёмонлиги, айёр, маккорлиги, дилгирилиги (кўпинча) сиртидан (афти-ангоридан) билинмайди, (ичига) дилига яширинган бўлади. Шунинг учун уни обдан санаб, қандайлигини яхши биллиб, кейин у билан муомала қил», деган маънода қўлланади. Вар.: «Киши олasi ичида, Йилки олasi ташида»; «Ҳайвон олasi сиртида, Одам балоси ичида»; «Қарға қарисин ким

билар, Киши олasi ким англари»; «Ердан чиқади тилла, Одамдан чиқади ҳилла».

Мол сақлама, ор сақла.

Вар: «Молингга суянма, орингга суян»; «Мол — жоним садагаси, жон — орим садагаси». Бу мақоллар билан кишини ор-номусли бўлишга, мол-дунёга эга бўламан деб ор-номусдан воз кечмасликка, аксинча ор-номусни йўқотмаслик учун молини, ҳатто жонини аямасликка даъват этадилар.

Мол семирса ёғ бўлар, ер очилса боғ бўлар.

Эл-юрт фаровонлигининг, тўкинчилигининг асосий манбаи — деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачиликдир. Кўриқ очилиб, ерга ер қўшилса, экинзорлар, боғ-роғлар кенгайди, хирмонга ва дастурхонга барака ёғилаверади. Чорва моллари қанча кўпайтирилса, қанча семиртириб боқилса, ҳар бир хонадон учун нечоғли зарур бўлган озиқ-овқатлар шунча кўпаяди. Бир туркум мақолларда шу нарса қайта-қайта таъкидланади: «Молинг семиз — давлатинг эгиз»; «Бойликнинг боши — совлиқ»; «Молга берсанг соз емиш, Боқар сени ёзу киш»; «Озган от аргумок бўлмас»; «Озиқли от хоримас, Ҳориса ҳам оримас»; «От ориқласа, тувдоқ бўлар» (тувдоқ, тувалоқ — ов қилинадиган, гўшти мазали йирик қуш); «От оёғидан семирар»; «От сағридан, Қўй бағридан (семиради)»; «Мол сиртидан семиради»; «Сигирли уйда сил бўлмас»; «Сигири кўпнинг оқи кўп»; «Ўн ойлик ўздирар, Тўққиз ойлик тўйдирар»; «Чўпон бўлсанг қўйни боқ — мойи чорадан, Итни боқсанг сиртлон боқ — қўй олдирмас кўрадан» (чора — қатта ёғоч тоғора).

Мол сотсанг бошоғин берма, қўй сотсанг қўшоғин берма

(бошоғ-бошбоғ; қўшоқ — бир неча қўйни ўзаро боғлашга мослаб тайёрланга узун арқон). Одатда қарамол ё қўй сотганларида ирим юзасидан:

«Мол мол олсам боғлайман. Бериб бермаман, кўлимга мол кирмайди», деганини пият билан бошбоғ ва кўйининг харидорга бермай, ўзларида олиб кетадилар. Мақолда шу нарсани асосида танишди.

Мол таниганга — сўз ортиқ.

Бу билан: «Харидор агар сотаётган молнинг таниса, яъни унинг яхши ё ёмонлигини билса, унга молнинг маънаб ўтиришининг ҳеч қандай ҳолати йўқ. Молинг ёмон бўлса, унинг мақтаганинг билан барибир олмайдди. Молинг яхши бўлса, ўзини сўзсиз ҳам олиб кетаверади», деймоқчи бўладилар.

Мол чиқасига келса, эгаси сабабчи бўлади.

Ковинга мол-ҳолини ва умуман ҳар бир нарсасини ўз ҳолига қаровсиз танилаб қўймай, ўғри-ўтрукдан эҳтиёт қилиши зарурлиги ўқтириладиган мақол. Вар.: «Чиқаси келса, эгаси бошлиқ»; «Чиқаси келган молга эгаси сабабчи бўлади, Чиқазини келган қизга энаси совчи бўлади»; «Ўғрини ўғри қилган — молнинг эгаси»; «Ўғри — ўғри эмас, Мол эгаси — ўғри» («Эгаси молини бепарво ташлаб қўйса, эшик-эликни очик қолдирса ё экинзорининг, боғининг атрофини ихота қилиб қўймаса, ўғри тугул бошқа тўғри одамнинг ҳам «тани кичишиб», у ерга киргиси, мена-чевадан олгиси келади», дейилмоқчи); «Молга эга, эга бўлмаса — нега?» («Молинг эҳтиёт қилиб саклаб олмасанг, нега эгаман деб давво қиласан?! Эгасиз молга ҳамма ҳам эга бўлади-да. Эга бўлсанг, эҳтиётини қил» дейилмоқчи); «Эгасиз молнинг эгаси кўп»; «Эгасиз молга эга кўп чиқар»; «Эгасиз молни эл омур, Эл олмаса ел омур»; «Эгасиз эни ит тортар»; «Эгасиз қолган энакни бўри ер», «Эгасиз қўйни бўри сийди»; «Қаровсиз қолган қўйни ёроқ қилинг келади»; «Ити йўқ энага бўри чопар»; «Кўчада ётган сўякни қайси ит ғажимайди?!»; «Ғовини ерга мол кирмас» («Экин эксанг, атрофини ғов қилиб ўраб қўй. Хай-

воннинг эси борми, ўт экан деб, экиннинг еяверади-да», дейилмоқчи); «Чидарли отинг — ўз отинг, Тушовли отинг — бўш отинг» (Чидар хом теридан қамчига ўхшатиб тўқилган бўлади. Унинг учи икки айри қилиб қўйилади. Шу айрининг икки учини отнинг олдинги икки оёғига, асосий учини эса орқа оёғининг сонига боғлаб қўядилар. Шунда от сакрай олмайди. Чидар чидамли бўлади, от узиб кетолмайди. Тушов эса арқондан бўлиб, уни отнинг оёғига солиб боғлаб қўядилар. От сакраганда тушов ё ечилиб кетади, ё узилиб); «Кишанли от — ўз отинг, Тушовли от — бўш отинг» (Кишан — темирдан ясалган, қулф ўрнатилган занжир. Уни отнинг оёғига солиб, қулфлаб қўядилар); «Қозиксиз от турмас»; «Қўйини олдириб, қўрасини бекитибди» (бу мақол билан олдиндан эҳтиёт чораларини кўриб қўймай, зиён-заҳмат кўргандан кейин, яъни иш ўтгандан кейин эҳтиёт чораларини кўрадиган одамни ҳажв қиладилар); «Очик қолган қозонни ит ялайди»; «Очик қолган ошни пашша талайди»; «Олган — бир айбдор, Олдирган — икки айбдор»; «Кўрангга соқ бўл, Кўшнингни ўғри тутма»; «Ўзингни тўғри тут, Кўшнингни ўғри тутма»; «Ўзинга эҳтиёт бўл, Кўшнингни ўғри тутма»; «Асраган тўқлини бўри емас»; «Девона ҳам хуржунини бир марта йўқотар»; «Кўр ҳассасини бир марта йўқотадди»; «Оғизликка олдирма, Оёқликка тептирма» ва б.

Мол эргасига ўхшамаса, ҳақўшнисига ҳаром бўлади.

Бу мақолни бировга бирор нарсасини ҳам бермайдиган, сўраб келган одамга турли баҳоналарни рўқач қиладиган зикна, хасис одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Вар.: «Арқонга ун босилган, Ғалвирга сув солинган».

Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади.

Хотинда эрнинг, эрда хотиннинг, ўғил ё қизда ота-онанинг ёмон феъл-

атвори, зикна-хасислиги, дилозорлиги, кўрслиги, баднафслиги, тамагирлиги ...бўлса, унга нисбатан шу мақолни киноя тарзида айтадилар. Вар.: «Мол эгасига тортмаса, байталмон бўлади» (бундаги «байталмон» асли «байтулмол» бўлиб, кейинчалик талаффузга мослаб шундай деб кетилган. Байтулмол — давлат хазинаси, газна; давлат ихтиёрига ўтган мол-мулк ва шундай мол-мулк сақланадиган махсус бино. Ўтмишда ҳукм сурган қонун-қоидалардан бири шу эдики, масалан, агар бир одам ўзга юрта ё ўз юртида ўлиб-нетиб қолса-ю, унинг меросхўри бўлмаса ёхуд топилмаса, марҳумнинг мол-мулки мусодара қилиниб, давлат ихтиёрига олиб қўйилар эди. «Байталмон қолтур!» деган қарғиш сўз: «Ҳа, эганг ўлиб, эгасиз қолтур!» деган маънода) ... Чунки эрур эл аро бу хуш калом. Ўхшамаса мол эгасига — харом» (Навоий).

Мол эясини топади, сўз — жўясини

(эясини — эгасини; жўясини — жойини, ўрнини) Вар.: «Гап эгасини топади». Даврада айтилган сўз (айниқса у кинояли, қочирим, мажозий бўлса) ўз эгасини топади, яъни у кимга шама қилиб айтилган бўлса, ўша одам дарҳол буни пайқаб, уялиб, кизариб-бўзариб, атрофидаги кишилардан кўзини қаёққа олиб қочишни билмай қолади ёхуд мазкур сўзни айтган одамга: «Нега бундай дейсан?! Қачон мен шундай қилибман?! Ёинки «Нега энди шундай бўларканман?!» деб дағдага қилади ва ўз айбини ўзи ошқор қилиб қўяди.

Мол ювоши йўқ, ов ювоши — қуён.

Айёр, чаққон, чапдаст, бировга «думини тутқизмайдиган» одамларга нисбатан ҳазил-мutoйиба тарзида қўлланилади. Вар.: «Хўрозни ювош дема, Товуқни мўмин дема».

Мол ўғрисидан кўрқма, сўз ўғрисидан кўрқ.

«Мол ўғриси у-бу нарсангни ўғирлаб кетса, бундан сен хаддан ташқари

кўп азият чекмайсан, чунки орада маълум бир вақт ўтгач ўғирланган молнинг ўрни тўлиб кетади. Аммо сўз ўғрисидан ниҳоятда ва ниҳоятда эҳтиёт бўл! Кишилар орасида айта диган ҳар бир сўзингни обдан ўйлаб «тарозига солиб», эшитаётган одамнинг кимлигини ва қандайлигини яхши билиб айт. Жамиятда шундай ярамас, мараз одамлар ҳам борки улар сенга ўзини дўст қилиб кўрсатиб, пинжнингга кириб, айтган у ёки бу сўзингни ўғирлайди-да, унги бошқача «тўн кийгизиб», тегишли жойга етказди ё эл-юрт ўртасида ёяди. Оқибат-натижада сенинг шарманданг чиқади, ҳатто бирор балоғи гирифторм бўлиб кетасан. Шунини учун сўз ўғриларидан эҳтиёт бўл ҳар бир гапингни ҳар бир кимсага айтаверма!» деган маънода насихат қиладилар.

Молдан ажрадинг — жондан ажрадинг.

Вар.: «Мол кетса, эс кетади». Кишининг тирикчилигига яраб турган мол-холи, буюми йўқолса, ўғирланса ё нобуд бўлса, эгаси нима қиларини билмай, боши гангиб, кайфияти бузилиб, хомуш бўлиб, эсанкираб, эси кетиб қолади. Мазкур мақолларда шу ҳол ифода этилган.

Моли йўқ деб эрдан кечма, чўпи йўқ деб ердан кечма

(чўп — молга овқат бўладиган қурук ўт, хас-хашак — беда, пичан ва ш.к.). Бу билан: «Мол-дунёси, маблағи йўқ экан, деб эрдан кечиб кетма. Сабр қил. Ҳозир йўқ бўлса, вақти соати билан бўлади. Шошқалоклик, бесабрлик, беқаноатлик қилиб, эрдан кечиб, безиб кетсанг, қайтага оиланинг бузилгани, ўзининг бева бўлганинг қолади. Шунингдек, «э, бу ернинг ҳосили, унуми йўқ экан» деб, ташлаб, бошқа ерни орзу қилиб кетма. Шу ернинг ўзига қара, парвариш қил, меҳнатингни сингдир, ҳосил бўлади, бўлмай иложи ҳам йўқ», деган маънода насихат қиладилар.

Молни кўпнинг хавфи кўп.

Вар.: Кўп бой бўлган — кўп сури-варди. Пули кўпнинг хавфи кўп, Пу-ли йўқнинг кўнгли тўқ»; «Бойнинг сарфан хавфи бор, Қашшоқнинг сарфани не ваҳми бор?!»; «Молли-нинг моли куйар, молсизнинг неси куйар!»; «Пули ознинг — гами оз»; «Тўқасида пули йўқнинг кисавурдан гами тўқ»; «Тулки билан қарсоқнинг гами етар бошига, Савдо қилган жонининг пули етар бошига» (қар-соқ — тулқига ўхшаш, лекин ундан кичикроқ йирткич хайвон. Мақолда: «Тулқини ҳам, қарсоқни ҳам оқоллар кизматбахо мўйнасига эга бўлмоқ учди отиб ўлдирадилар. Шунингдек, савдогар бойни ўғрилар пулига эга бўлмоқ ниятида талаб, ҳатто ўлди-риб кетадилар», демоқчи бўлинади). Кисаванда агар дирам йўқ, кўпнингга кисавурдан гам йўқ (Навой).

Молимни ол, жонимни кўй.

Вар.: «Мол ўғриси келса келсин, жон ўғриси келмасин». Бу мақоллар билан молини ўғрилатиб қўйган ва каттақ куюниб, йиглаб-сихтаб, ўзини санга қўйишни билмай юрган одам-ни «Кўйинг, кўп хафа бўлиб, кўнаверсанг. Мол — топиладиган нарса, жон топилмайти, жонингиз омон бўлса — шунинг ўзи катта оқилат», деб тасалли берадилар.

Молнинг сара бўлгунча, бозо-ринг сара бўлсин.

Бу мақолни ҳам тўғри маънода, ҳам мажозий маънода қўллайдилар. Билан шундай бўладики, мол яхши саргани билан савдонинг мазаси бўл-мади-да, сотилмай ётаверади, ва асосинча, молнинг унчалик мазаси бўлмасе ҳам, бозор чакқон бўлиб, сарпасда сотилиб кетади. Шунинг-дек, оилавий ҳаётда баъзи киз та-лаф қизининг хусн-жамолига илм-би-лимнига, бойлигига мағрурланиб, ун-чи-мунича йиғит тарафидан келган савдиларга рад жавобини бериб юбо-раверади. Аммо, қизнинг ё киз тараф-нинг кўнглидаги, орзусидаги йиғит

тарафдан ҳадеганда совчи келавер-майди. Натижада йилдан-йилга қиз-нинг ёши ўтиб, хусн-жамоли, кетиб бораверди. Бунинг аксича хусн-жа-моли, илму камоли, илм-билими, бой-лиги унчалик бўлмаган киз ўзига мағрур бўлмай, иффат, одоб сақлаб, камтар бўлиб юради-да, кутилма-ганда бир яхши жазман чиқиб қо-лади-ю, тўй бўлиб, бахти очилиб кетади. Ана шу ҳар иккала ҳолда ҳам юқоридаги мақолни ишлатади-лар.

Молингдан айрилсанг ҳам, ақлингдан айрилма.

Баъзи одам молидан айрилса (куйса, ёнса, йўқотса, ўғирлатса ва ҳ.к.), дод-фарёд қилиб, гамга чўмиб, эс-хушини йўқотиб, иштаҳаси кетиб, уйқуси қочиб, охири чўпдай ориқ-лаб, касалга чалиниб қолади. Юқо-ридаги мақол билан шундайларга қарата: «Биродар, кўп куюниб, хафа бўлаверма. Молингдан айрилган бўл-санг ҳам, эс-хушингдан айрилма, саломат бўлсанг, йўқолган молинг-нинг ўрнига яна мол топиб оласан», деган маънода тасалли берадилар.

Молни топар эрнинг эри, ҳу-зурини кўрар сўнгги эри.

Жамият ҳаётида шундай ҳоллар ҳам бўладики, бир одам кўп кийналиб мол-дунё йиғади-да, ҳузурини кў-ролмай, бевақт ўлиб кетади. Унинг тул қолган ёш хотини бошқа кишига тегади. Кейинги эр олдинги эрдан қолган мол-мулкни бош-кетига қа-рамай, гарра-шарра сарфлаб, маи-шатини суриб юраверади. Шу ҳолга қарата айтилган мазкур мақолни умуман бировдан қолган, меҳнат-сиз, машаққатсиз эга бўлинган мол-мулкни бефарқ сарфлаб, ўз айш-ишратини кўзлайдиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Молни топган боқсин, ўтинни чоғган ёқсин.

Вар.: «Молнинг кадрини боққан билар, Ўтиннинг кадрини йиққан

билар»; «Утинни терганга ёктир, Молни топганга боқтир»; «Кўмирни кавлаганга ёктир, Молни миришкорга боқтир»; «Тўнгиғанга ўт ёктирма» (чунки, тўнгиған, яъни совқотган одам ўтинни аяб ўтирмайди, борини кетма-кет ўтга ташлаб, ёкиб юбораверади, дейилмоқчи); «Ўтин ёрмағанга ўт ёктирма»; «Болни бол тутган билар, Молни мол боққан билар»; «Сув қадрини қудуқ қазиган билар». Бу мақоллар билан: «Ҳар бир нарсанинг қадрини унга меҳнати синган, уни қийналиб топган одам яхши билади. Сарфлашга келганда, шундай одамга сарфлат. Ўзи меҳнат қилиб, қийналиб топмаган одам унинг қадрига етмайди, ғарра-шарра сарфлаб юбораверади», деган маънода иқтисод ва тежамкорликка ундайдилар.

Момақалди роқ ёмғири билан бўлса яхши.

«Мамлакатимизда (Сталиндан сўнг) узундан узун момақалди роқ бўлдию ўтди. Бу момақалди роқнинг биринчи садоси халқлар кўнглида жуда қатта умид-орзулар уйғотди, халқлар бунинг кетидан оби раҳматни кутади, бироқ момақалди роқ шамол-тўполон қилди-ю, оби раҳматдан бир томчи ҳам томмади. Халқ мақоли бор: «Момақалди роқ ёмғири билан бўлса яхши бўлади» (А.Қаҳҳор, Ён дафтардан.)

Моховнинг ўғли раста бўлганда бузилади.

Ёмон одамларнинг, инсоний иллат эгаларининг характерини асрлар давомида синаган халқ «улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди; ёмонлик ёмонлардан ёмонларга юқади, ҳатто наслдан наслга ўтади», деган хулосага келган: «Замон тузалар, ёмон тузалмас»; «Эшак бахши бўлмас, ёмон яхши бўлмас»; «Шўр тўнғмас, аҳмоқ ўнғмас» ва ҳоказо. Юқорида келтирилган мақол ҳам ана шу хулосанинг маҳсулидир. Моховлик — наслий касаллик бўлиб, ўғил — қиз туғилганда туппа-тузук бўлади-ю, амма раста бўлганда

(яъни, ўсиб-улгайганда, балоғатга етганда) моховга айланиб кетади. «Касалликларнинг баъзилари наслдан наслга кўчади. Масалан, табиий каллик, пес, сўғал, кўзга оқ тушиши, сил ва мохов каби» (Ибн Сино, Тиб қонунлари). Мақолда: «Аксарият ёмон одамларнинг болалари ҳам ёмон бўлиб чиқади», деган фикрни ифодаламақ мақсадида моховлик касаллигининг оқибати мисолга олинган.

Мош сиғмаса, ловияни итарма.

Бу билан: «Бўлмайдиган ишга беҳуда уриниб ўтирма, фойдаси йўқ, беқорга овора бўлганинг қолади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Муздан ойна бўлмас, симобдан — кўз.

Музда гарчи кишининг акси кўринса ҳам, барибир у ойна бўла олмайди, эриб кетади. Симоб гарчи қимматбаҳо тошдек яраклаб турса ҳам, барибир узукка кўз бўлолмади, оқиб кетади. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақолни: «Бирор нарсага аслида яроксиз бўлган нарса минг уринилгани билан барибир яроксизлигича қолади», деган маънода қўлайдилар.

Муздан сув томади, сўзамолдан — бол.

Бу билан: «Хулқи хунук, турқи «совуқ» одамдан бемаъни, ёқимли гап қутмаёқ кўяқол. Бундай гап сўзамол, яъни сўзга уста, гапга чечан, умуман хуштабиат, хушфёъл, ҳам тили-ю, ҳам дили пок одамдан чиқади», демоқчи бўладилар.

Мулк йўқнинг милки йўқ

(мулк — ихтиёрдаги, қўлдаги бор мол-дунё, ер-сув, иморат ва б. бойликлар). Бу билан «Мол-мулки, бойлиги бўлмаган камбағал, бевабечораларнинг ейиш-ичиши, қийиши, туриш-турмуши ҳам ўзига яраша

«...шайх бўлади», демоқчи бўлганлар. Бу бир мақол борки: «Бева хотинининг тушига эр киради, камбағал одамнинг тушига ер киради», дейилди.

Мулла мирашир, пулига ярашир.

Бир одам бирор нарсани арзонгароғга сотиб олса-ю, кейин унинг арзимаслигини, сифатсиз, чидамсизлигини фаҳмлаб, шикоят қила бошласа, унга ҳазил-мутуйиба тарзида шундай дейдилар. Мазкур мақолнинг «Мулла Мирашир, Қилмишига ярашир»; деган варианты ҳам борки, бу билан: «Ҳар ким қилмишига яраша жазосини тортади», демоқчи бўлдилар.

Мулла мирашир, топганин бизга ташир.

Вар: «Ашир, Ашир, топганини ташир». Бу мақолларни айёрлик, худбинликнинг «кўчасидан ҳам ўтмаган», ҳаддан ташқари содда ва ўзли очик, ҳатто ўзи оч қолса ҳам борини бошқалар билан баҳам кўрадиган, бошқаларга бўлишиб берадиган одамга нисбатан истехзоли тарзда, ҳазил-мутуйиба йўсинида қўлайдилар. Ўтмишда болалар ошиқ ўйнаганда ютоғич ошиқ ҳадеб ютаверса, уни мактаб, севинч ва гурур билан: «Ҳа, мулла Мирашир, топганин ташир» деб кўярдилар.

Мулла, мулланинг иши — ҳийла.

Дин эзувчи синфнинг манфаатлари учун хизмат қилаётганини, дин намоёндалари ўз тарғибот-ташвиқотлари билан зolimларга «зулм пичоғини қайраб бераётганларини ва улар ўзлари меҳнат қилмай, ўзгалар қисобига яшаётганликларини кўрган, билган, фаҳмлаган халқ асрлар бўйи катта жасорат кўрсатиб, ана шундай мунофиқ ва ривкор дин арбобларига қарши, уларнинг кирдикорларини аёвсиз равишида фош этувчи қарши

фикрларни билдириб келган. Бу нарса узоқ тарихнинг турли даврларида яратилган халқ дostonлари, эртақлари, латифалари, кўшиқлари ва мақолларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Юқоридаги мақол ва унинг куйидаги вариантлари ҳамда мазмунодoshлари мазкур фикримизнинг далили бўла олади: «Одамнинг ёмони — мулла, Мулланинг иши — ҳийла»; «Мулла билганин ўқир, Товуқ кўрганин чўқир»; «Бўзчи билганин тўқир, Мулла билганин ўқир» («Мулла билганингина, яъни китобдан кўр — кўрона ёдлаб олган нарсанингина ўқийди, ундан ортиқ билмайди», дейилмоқчи); «Мулла бобдан, шак ёддан ўтмас» (хоразмликлар мақоли: боб — китобнинг боби; шак, чек — деҳқонларга ўлчаб берилган ернинг чегараси; ёп — анҳор); «Мулла ўз фойдасига бўлса, китобнинг четидан фатво топади» (Фатво — шариат ва дин қонун-қоидалари асосида бирор ҳуқуқий масала юзасидан рухонийлар чиқарадиган хулоса, қарор ёки бирор ишни шариат нуқтаи — назаридан амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма, буйруқ. Мазкур мақол билан: «Мулла ўз фойдасига бўлса, маълум бир ҳолга мос келадиган фатво агар китобнинг ўзида ёзилмаган бўлса, унинг четига кўшимча равишда ёзиб куйилган фатволар орасидан бўлса ҳам топиб, хулоса чиқариб юбораверади», демоқчи бўлганлар); «Мулланинг ёмони — варақчи, Одамнинг ёмони — қароқчи» (варақчи — китоб варақловчи, деган маънода); «Мулла «бисмилло» сидан маълум» (Муллалар «бисмилло», «ассалому алайкум», «ва алайкум ассалом» ва бошқа сўзларни оддий одамларга нисбатан бошқачароқ қилиб, қироат билан айтадилар. Мазкур мақол билан: «Муллани «бисмилло» дейишиданок унинг ҳақиқий муллагини ё чала муллагини билиб олса бўлади», демоқчи бўлганлар); «Илмсиз сўфидан тухум тугар товук яхши», «Мулла бўлиб шайх бўлса — икки дунё чароғи, Оми бўлиб шайх бўлса — ёргучоқни таёғи» (шайх — олми мусулмон рухонийлари вакили; факих; мазор, қадамжо каби зиёратгоҳлар мутасаддиси, авлиёларга, худо йўли-

га аталган наэр — ниёзларни қабул қилувчи рухоний. Оми — саводсиз, ўқимаган; авом. Ёргучок — дон янчиш, уни тортиш учун ишлатиладиган хонаки асбоб; қўл тегирмони. Мазкур мақол билан: «Ўқиган шайх гапдон, билагон бўлиб, унча-мунча одамга гапини ҳам, сириини ҳам бермайди. Ўқимаган, саводсиз, оми шайх эса (бамисоли ёргучокнинг тағри бировнинг қўли каёққа қараб бурса, ўша ёққа бурилгани сингари) бировнинг фикри-зикрига тобе бўлади», демоқчи бўлганлар); «Муллага бердим ўки деб, Устага бердим тўки деб, Сени ким хўроз қилти, Макиённи чўки деб?!»; «Мулла ўқиб ейди, Қарга чўқиб ейди»; «Муллани мазорда кўр, Даллолни бозорда кўр»; «Икки мирзо бозорда йўлиқади, Икки мулла мазорда йўлиқади»; «Ўланли ерда хўкиз семиради, Ўлимли ерда мулла семиради» (ўлан-ўт); «Бахши тўрда яйрайди, Мулла — гўрда»; «Мулланинг семизидан кўрк, табибининг — ориғидан» («Мулланинг семизи кўмақай, еб тўймак бўлади. Табибнинг ориғи эса ўзини-ки оздириб, яъни касалга чалинтириб қўйиптими, демак, унинг илми, хунари йўк, сенинг дардингга даво топа олмайди», дейилмоқчи); «Мўлтони мулла анқов элни алдаб ер» (мўлтони — ўзини содда қилиб кўрсатувчи, аслида эса ниҳоятда мугамбир ва айёр одам); «Анқов элга — харамза мулла»; «Мулла фолбинни кўролмас, Эшон иккаласини ҳам» (Бу билан: «Мулла ҳам, фолбин ҳам оддий халқни у деб, бу деб авраб, хуллас турли йўллар билан алдаб бир нимасини олади, ейди, тирикчилигини шу билан ўтказди. Эшон ҳам шу йўсинда яшайди. Улар бир-бирларининг насибаларини «илиб» кетадилар. Шунинг учун бир-бирларини кўролмайдилар», демоқчи бўлганлар); «Имомнинг қорин очса, сўфини авраб ейди», «Мулла-имом хотини билан ўйнайди. Иллатини қавми кўтаради. Ўтган асрнинг охирларидан Н. П. Остроумов бу мақоли: «Яъни, мулла-имом қавмидан келадиган даромад ҳисобиға маъмур-чамур яшайди» деб изоҳлаган. Дарҳақиқат, масжидларнинг имомлари қавмларидаи (яъни, ҳа-

миша бир масжидга келиб ибодат қиладиган, ўзларидан орқада туриб намоз ўқийдиган кишилардан) вақти-вақти билан «имоматчилик ҳақи» йиғиб олардилар. Бундан ташқари, қавмлар йилига икки марта «ҳайитлик» деб, имомга ўзаро бир нима (кийимлик матолар ёхуд маблағ) йиғиб берадилар. Агар домла-имом тўй қиладиган бўлса, тўйнинг ҳаражатлари ҳам қавмларга солиқ қилинади. Домла-имомнинг хотини кийинчоқ, тақинчоқ бўлса ҳам, бунинг оғирлиги қавмлар зиммасига тушади. Хуллас, домла-имомга нимаики керак бўлса, қавмлар ўзаро маблағ тўплаб, ҳожатини чиқарардилар. Мазкур мақоланинг юзага келишига ана шундай ҳолатлар сабабчи бўлганлиги шубҳасиздир. «Мулланинг нафси — тандирнинг тафти»; «Мулла паловга ўч, Банги — оловга» (ўтмишда бангларнинг аксарияти гулханнышин бўлиб, кишин-ёзин паша чекиб, «қора дори» еб, кўкнори ичиб, кайф қилиб, ўзларини оловга товлаб, майшат қилиб ўтирардилар); «Ҳамма ҳамма билан, Мулла ғумма билан» (Ғумма — букма сомса); «Азизларнинг кўнгли қуртава тилар» (азизлар — дин пешволари, дегаи маънода қўлланилган; қуртава — курт ёки сузмани қайнаган сувда эзиб тайёрланган айрондан қуюк овқат); «Бутоқда хўроз қичқирай, Мезанада — сўфи» (мезана — масжиднинг азон айтиладиган жойи); «Сўфининг оғзи азонда, Икки кўзи қозонда» (азон — сўфининг масжидда жамоат бўлиб намоз ўқиниға чақириви); «Тилингда — олло, Дилингда — тилло»; «Бой хотини қашиса, мулла қўлини чўзади» («Чўнтагини қавлаяпти, пул беради чамаси» деган ҳаёлда дарҳол қўлини чўзади); «Худо урди муллани, Олиб қочди қаллани»; «Эшон келди — тўкли кетди»; «Зиндонга тушди тўғри, Қози муфтининг ўзи ўғри»; «Эр йиғитга иярсанг, обрўйинг ортар, Домла-имомга иярсанг, бор-йўнги кетар» (иярмоқ — эргашмоқ); «Ёмон арава йўл бузар, Чала мулла эл бузар»; «Муллали овул — кўрқок, Бахшили овул — ботир». ...Реакцион муллалар халқни «у дунё азоби» билан кўрқитиб, уларни дин ботқоғига, жаҳлатта етакласалар, бахшилар ўз

«...чи орқали халқни жасорат қўйишга, ботирликка ундаганлар (Д. Қўраев, Ўзбек халқ оғзаки шеърлари динга қарши мотивлар).

Юмранан келаман кулло билан,
Дарманни бўлманглар мулло билан,
Ақоринни бўлсангиз мулло билан,
Ақоринлар бошингизни хийло билан.

(Халқ қўшиғи).

Мутойим, мулойим, кулинг булойим.

Мутойим, ёқимтой, хушфёъл, хушмуомала, ширинсўз, камтарин, камсуғум ва шу каби яхши сифатларга эришсанг, сени ҳамма ерда хурмат қиладилар, яхши муомалада бўладилар, сазангни ўлдирмайдилар, сўзини иккита қилмайдилар, илтимошингни рад этмайдилар, сендан хилмағларини аямайдилар», деган маънода айтилади. Вар.: «Яхши сўзга илон инидан чиқади. Ёмон сўзга қилич қинидан чиқади»; «Жўя ганга туя ҳам чўқади»; «Юмшоқ ишқни ўткир қилич ҳам кесолмас».

Мурдор сувнинг тўкиладиган жойи — хандақ.

Вар.: «Ифлос сув ўрага тушади, Тоза сув — ховузга»; «Ифлос сув — ботқоққа яхши». Бу мақоллар билан: «Ёмонликнинг оқибати ёмонлик билан тугайди. Яхшилар ёмонларни ўз донларидан суриб чиқарадилар», деган маънода айтадилар.

Мурчи кўп буламиғига ҳам сениб ейди

Буламиқ — болалар учун ун билан сувдан тайёрланадиган аталасмон овқат). Мазкур мақол билан мажозий: «Бирор нарсаси, пули, маблағи кўп бўлган одам керак-керакмас нарсага гарра-шарра сарфлайверади», деган маънода айтадилар.

Мушт ўтмаса — яхши тикиш.

Филология фанлари доктори, профессор Ҳошимжон Раззоков бу ма-

қол хусусида куйидагиларни ёзган: «...Одамзод орасида Ёдгор булоқи деган бир одам бор эрди... Пўстин тикканини кўрсангиз, чокидан бармоқ ўтар, ҳаридор ушлаб кўриб, дер эрдик: «Бу қандай тикиш?» Ул жавобида: «Мушт ўтмаса — яхши тикиш», деб эрди». Охири гап шундай маъноларда қўлланган: а) чокидан мушт ўтмаса, яхши-да; б) «ургани — пўстинлик яхши» мақоли мазмунига ишора — урганда мушт ўтмайди. Шу билан бирга «тикиш» сўзи ҳам кўп маънода (пайдан қилинган ип, тикмок).

Мушук кетини кўриб, ярам бор, деб додларкан.

Бу мақолни кичкина, арзимаган ярага ё оғриққа дод-фарёд қилиб, ҳаммани безовта қилувчи бесабр, серҳасрат одамларга нисбатан истехзо тарзида қўлайдилар.

Мушук суйганидан ўз бола- сини ейди.

Жажжи, ширин-шакар боласини ҳаддан ташқари суйиб, ардоқлаб, эртаю кеч бағрига босиб, қучиб, ўпадиган онага: «Вой-бўй, намунча еб қўйгудай бўлаверасиз болангизни» деб ҳазил қилсалар, у: «Ҳа, арзимабди-ми?! Мушук ҳам суйганидан ўз боласини еб қўяркан-ку», деб қўяди. Мазкур мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатилади.

Мушук ўзи ўйнаш топиб, ўзи жар солади.

Бу мақолни оғзи бўш, сирини ичига сиғдиролмайдиган, ўз сир-асрорини ўзи ошкор қилиб қўйиб, одамлар орасида шармандайин-шармисор бўладиган кишининг устидан истехзо билан кулганда айтадилар.

Мушук ҳам бекорга офтоб- га чиқмайди.

Уй мушуги одатда қорни тўқ бўлса, офтобга чиқиб яланиб ётади. Қорни оч бўлса, унинг у ер-бу еридан овқат

излаб, ҳар тешикнинг олдида пойлаб, кишининг оёғи тагида ўралашиб юриди-ю, аммо беҳудага афтобга чиқмайди. Мушукнинг шу одати мисолга олиб айтилган мазкур мақолни мажозий маънода бирор арзимаган хизмати учун ҳам бировдан бир нима тама қилувчи одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар. Баъзи ҳолларда шундай тамагир одамнинг ўзи ҳам хизмати эвазига бир нима берилиши лозимлигини билдирмоқ ниятида мазкур мақолни айтиб, мақсадини очикдан-очик тушунтирмоқчи бўлади.

Мушукка «пишт» демаган, товукқа «кишт» дермиди?!

Беозор, мулойим табиатли, камтарин, камсуқум одамнинг устидан шикоят қилиб: «Фалончини сўқди, койинди, урди» десалар, «Бўлмаган гап! У бундай одамлардан эмас» деган маънода уни химоя қилиб, мазкур мақолни ишлатадилар.

Мушукка ўйин, сичқонга қийин.

Вар.: «Мушукнинг ўйини — сичқоннинг ўлими»; «Мушукка ўйин, Сичқонга — ўлим»; «Мушукнинг қаноти бўлса, чумчукнинг зоти қурирди»; «Арслоннинг ўйинидан тулқиннинг бўйни узилади». Баъзи одам бировга озор бериш, азоблаш, қулфатга солиш билан лаззатланади, завқланади. Унинг учун бу бир ўйин, бир роҳат туюлади. Аммо, унинг бу қилигидан азият чеккан одам учун бу «роҳат» кимматга тушади, ҳатто ҳаёт билан видолашишгача олиб боради. Мазкур мақолни шундай дилозор, бераҳм, бешафқат, қонхўр, золимларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Мушукнинг боласи онасига ўхшаб миёвлайди.

Бу мақолни кўпроқ ота-онасига ўхшаган дилозор, безори, жанжалкаш, уришқоқ, «ўтганнынг ўроғини, кетганнынг кетмонини оладиган», «текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган»,

бадфеъл, бадхулк одам бўлиб чиққан болаларга нисбатан ишлатадилар.

Мушукнинг ўлими — сичқонга тўй.

Шунга ўхшаш «Қашқир тумшугида тутилар, Бева-бечоралар кутилар» деган мақол ҳам борки, булар билан «Қонхўр, золимларнинг ўлими маълумлар учун хурсандчилик келтирди», демоқчи бўлганлар.

Мушукнинг қанорага бўй етмаса, «пуйф, сассиқ!» дейди

Вар.: «Мушук илмоқдаги қуйруқни ололмай, «Пуйф, сассиқ!» деган экан «Мушук гўштга бўйи етмаса, «Рўз тутдим» дер». Қанора — гўшт осиб қўйиладиган бир неча илғакли мослама; чангақ. Мазкур мақолларни қилмаган ишга олдиндан мақтаниб юридиган, қўлидан келмаган ишга уришиб, урдасидан чиқолмай, одамла ўртасида шармандаси чиққанда «куракда турмайдиган» баҳоналар қур сатиб, ўзини оқламоқчи бўладиган ношуд, қуруқ мақтанчоқ одамларга қарата истехзо билан айтадилар.

Муҳаббат — бир сўз, мазмуни — дунё.

Халқ севгини, ишқ-муҳаббатни қадим-қадимдан қадрлаб, эъзозлаб авайлаб, улуғлаб келган, ишқу вафойўлида ҳатто жонини фидо қилган. У ўзининг асрлар давомида яратган сон-саноксиз мақолларида ишқ-муҳаббатни мадҳ этган, ошиқ-маъшуқларга севиш ва севилишнинг ўзига хос томонларини, тартиб — қоидаларини, ахлоқ-одобини, шарт-шароитларини уқтирган, йигит-қизларга турмуш қуриш, муносиб ёр танлаш, севгини қадрлаш юзасидан панду насихатлар қилган: «Ишқсиз ҳаёт бўлмас, Ҳаётсиз ишқ бўлмас»; «Муҳаббатсиз умр — ўт олмас кўмир»; «Этган бошинг керакмас, дилда севгинг бўлмаса, Тўккан ёшинг керакмас, Севган кўнгил бўлмаса»; «Муҳаббат — дилнинг меваси»; «Муҳаббат кўзда бўлмайди, юракда бўлади»;

«Ушбадаги ўт бошқа, Юракдаги ўт бошқа»; «Севги деган — икки кўзда»; «Бошиқликнинг кўзи кўр»; «Суйган кўзи султон кўринмас»; «Ишқ йўлида шох ҳам бир, гадо ҳам»; «Қалдирғон каро бўлур, Қаноти ало бўлур, Қанотида берган кўнгил, Айрилмас билан бўлур»; «Муҳаббат — бир бағдон шайдир, гирифтбор бўлмаган билмас»; «Ишқ ўтининг олдида дўшман ўти учкунча йўк»; «Хамма дардга бор даво, Севги дарди бедаво»; «Жондан ўтмаса, жоним демас»; «Тоққа чиқмасанг дўлона қайда, Жондан кечмасанг жонона қайда?»; «Куйган ўланчи бўлар, Суйган — лаврачи»; «Муҳаббат торозусини билмасанг, мискол ҳам оғирлик қилади»; «Сени — бир, макони — икки («Севгининг ўзи битта-ю, аммо икки қалбдан ўрин олади», дейилмоқчи); «Тезирмон икки тошдан, Муҳаббат икки бошдан»; «Севгига зорлик бор, зўрлик йўк»; «Севги пулга сотилмас, Кўнгил пулга топилмас»; «Мард йигитга севги — синок»; «Пўлат оловда синалса, Севги ҳижронда синалади»; «Бир нафаслик «муҳаббат», Бошга келтирар оғир»; «Синалган севги букилмас, Букилса ҳам сўкилмас»; «Билиб қўйган кўшил жудо бўлмас»; «Ўнтанинг ёртин бўлгунча, Биттанинг вафодори бўл»; «Ишқи борнинг имони бор»; «Маъшук қайда бўлса, ошиқ шунда»; «Севганинг қошингда бўлса, Сента чин боғи — эрам»; «Суйганинг билан бўлсанг, қора уй ҳам ола баргоҳ кўринар»; «Ишқ бошқа, Ҳавас бошқа» (Бу билан: «Бировни шунчаки кўшиш кўриш, унга ҳавас қилиш, майл қилиш — бир бошқа-ю, унга ишқ қўйиш, ошиқ бўлиш, чин дилдан севиниш — бир бошқа», демокчи бўлади); «Севганинг кўзи айб кўрмас»; «Муҳаббатнинг кўзи кўр, кулоғи қар»; «Ушқу жой танламас, Муҳаббат — чирой»; «Очлик ош танлатмас, Ошиқлик ёш танлатмас»; «Муҳаббат бойликка боқмас» (Муҳаббат агар хавасни бўлса, ошиқнинг ё маъшукнинг боёғи камбағаллигига қарамайди); «Севги ёрдамчи — тиламас» («Севганлар ўртасига бировнинг тушиши на уларни қовуштириб қўйиши шарт эмас, улар бир-бирларини ўзларга топиб, ўзлари таниб, ўзлари қовуштириб кетадилар, дейилмоқчи); «Кўн-

гил кимни севса, гўзал — ўша»; «Лайлини кўриш учун Мажнуннинг кўзи керак»; «Сулув — сулув эмас, Суйган — сулув»; «Ўз суйганинг — ўзингга сулув»; «Сулув бўлган билан, ёр бўла билмас, Туя бўлган билан, нор бўла билмас» (нор — бир ўрқачли эркак туя; қучли, бақувват туя); «Бокмагил наслига, Бокбул аслига»; «Хусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак»; «Кўнгилни суратга боқиб берма, Сийратга боқиб бер» (сийрат — хулқ-атвор, хислат, одат); «Ҳар ким суйган ошини ичади» (Буни мажозан: «Ҳар ким севганига кўнгил беради, хоҳ у чиройли бўлсин, хоҳ хунук, таъбиға ёқилгани — бўпти») деган маънода айтадилар); «Ҳар ким — суйганининг қули»; «Суйганининг кўнгил учун, суймасимни суярман» (Буни «Севгимнинг кўнгил учун, уни хафа қилмаслик учун, ўзим аслида севмаган, ёқтирмаган нарсани ҳам мажбуран севаман, ёқтираман; қулгим келмаган нарсага ҳам, севганимнинг кўнгил учун, уни мамнун этмоқ учун куламан ва ҳ. к.» деган маънода айтганлар); «Ўзинг суйгани олгунча, ўзингни суйгани ол»; «Қозон қайда — сув шунда, Сулув қайда — кўз шунда», «Юз юзга тушар, Мехр — кўзга»; «От туз дейди, Йигит — қиз»; «Эгри бўлса ҳам йўл яхши, Хунук бўлса ҳам қиз яхши»; «Қиз қилиғи билан иссиқ»; «Сулувидан жилуви яхши» (жилуви — илиғи; илиқ қилиғи); «Севган билан кўшилиш — дуторга тор таққандай, Севмаган билан кўшилиш — захарли илон чаққандай»; «Йўл йўлдошинг қистаб турса, Йўлдошим деб чоғлама, Кўнгил сенда бўлмаганга, сен ҳам кўнгил боғлама»; «Севганга — султонсан, Севмаганга — ултонсан» (ултон — қора мол терисидан тайёрланган чарм; тагчарм); «Суймаганга суйкалма!»; «Суймаганга суйканма — баҳонг кетар, Минг тиллолик бошингни бир пул этар»; «Севгининг баҳори билан шодланма, Ёзи билан киши ҳам бор», «Йилнинг баҳорини севган, Қишини ҳам ўйлаши керак» (Бу билан «парда» орасида: «Маъшукани ёшлиғида севган киши қариганида ҳам севishi, азалий севгисига содиқ бўлиб қолиши керак», деган маънода насихат қилади-

лар); «Севги қаримас, Асл чиримас»;
«Қалбга қаримоқ йўқ, Севгига —
ўлим».

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун
(Навой).

Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса.
Гадодир ул агар шоҳ бўлса.
(Мажлисий).

(«Ойхон») Эй азизим! Маъшук қайда

бўлса, ошиқ шунда бўлар. Сенинг
юрагинг гули қайда очилур бўлса,
булбули шундагина сайрар... (Майса-
ра:) Суйган кўзга султон кўринмас.
Бутун дунё давлати суйган қошида
бирмунча қиммати йўқ. Зиндондаги
шириншарбатдин очикликдаги ситам,
гурбат яхшироқмасми?» (Ҳамза, Май-
саранинг иши). «Муҳаббат — дотор,
эҳтиёт қилиб тутмасанг, тоб ташлай-
ди» (А. Қаҳҳор, Ён дафтардан)

Наврўздан сўнг киш бўлмас, мезондан сўнг ёз бўлмас.

Наврўз — куёш йили ҳисобида янги йилнинг биринчи куни (март ойининг 21 — кунидан апрель ойининг 21 — кунигача бўлган даврга тўғри келади). Мезон — йил ҳисобида еттинчи ойнинг арабча номи (23 сентябрь — 23 октябрь) оралигидаги даврга тўғри келади). Бу мақолга ва унинг қуйидаги келтирилган бир қатор вариантларига изоҳ берилган олдин шунга айтиш керакки, илмнинг ҳаётида уни ўраб турган бегов борликнинг, айниқса (ижтимоий шароитлардан ташқари) табиий шароитлар ва атмосфера ҳодисаларининг қандай бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам тасаввур борликни (жонли ва жонсиз табииоти: Куёш, Ой, осмон ва юлдузларни, атмосфера ҳодисаларини, уюмликлар ва ҳайвонлар дунёсини ва х. к.) қадимдан кузатиб келади. Кундан-кун ҳаётини талаблар (чорвадорлар учун молларни қачон яйловларга чиқариб бориш ва қишлоқ жойларга қайтариб келиш; деҳқонлар учун у ёки бу экинни қачон экиш ва ўриб-йиғиб олишнинг қулай муддатларини билиш). Эртанги кунда нималар қилаётганини билмоқ учун келажакни тасаввур эта билиш зарурати ва х. к.) вилларни астрономик ва метеорологик кузатишлар олиб боришга, вақт — йил, ой, кун — ҳисобини юритишга, бу соҳалардаги тўпланган тажрибалардан муайян хулосалар чиқариб, шунга яраша иш тутишга, шунга мослашиши ва одатланишга мажбур этган. Шу тариқа халқ астрономияси, космографияси, метеорологияси ва вақт ҳисобини юритиш системаси (яъни, халқ календари, агрометеорологик (календарь) ву-

жудга кела бошлаган. Америкалик машҳур метеоролог Френк Форрестернинг ёзишича: «Замонлар ўтгани сайин инсон иқлим ва об-ҳавонинг ўзгариши муайян изчиллик ҳамда маром асосида содир бўлишини пайкай бошлаган. Гарчи у ҳали об-ҳавонинг ўзгариш сабаблари ва қонуниятларини аниқлай олмаган бўлса ҳам, ҳодисаларнинг такрорланиши тўғрисида баъзи бир дедуктив хулосалар чиқаришга қодир бўлган. Бу дастлабки кузатишлардан келиб чиққан хулосалар бирин-бирин кўпая борган ва... авлоддан-авлодга ўта-ўта, замонлар оша ҳикмат дурдоналарига айлана борган. Сон-саноксиз мақол ва ибораларда ўз инъикосини топган бу фольклор бизнинг замонамизгача етиб келган. Уларнинг кўпчилиги билимсизликнинг, тасаввур ва уйдирманинг самараси бўлиб, асоссиздир. Аммо, об-ҳаво тўғрисидаги айрим мақолларда шундай боғланишлар топа олинганки, эндиликда фан уларни тасдиқламоқда» (Ф. Форрестер, Тысяча и один вопрос о погоде). Жаҳон халқларининг мақоллари каби кўпгина ўзбек мақолларида ҳам у ёки бу фаслнинг, ойнинг чинакамига қачон бошланиши ва қандай келиши олдиндан «айтиб берилди», фасллар ва ойлarning ўзига хос хусусиятлари кўрсатилади. Энди юқоридаги мақолни изоҳлашда давом этамиз. Наврўз (янги кун) кун билан тун тенглашган паллага (21 мартга) тўғри келади. Буни ўз даврида Навоий ҳам қайд қилган:

Юз очиб билдирди, қад бирла
сочи тенг эркинин,
Зоҳир ўлгондек туну-кун тенг-
лиги наврўздин.

Тожикларда «Наврўз баъд аз ба-

робараст шабу рўз» деган мақол ҳам бор. Наврўз ва мезон ҳақида Аҳмад Аҳмадий шундай ёзди: «Ёз» сўзиндаги «ё» «о»га алмашиниб, «оз» бўлганда ёз мавсумининг бошландиги бўлган мартга хосланиб айтилган. Мақол: «Оз бўлмай ёз бўлмас, Ёз бўлмай маз (ўт) бўлмас»... Сентябрь ойида баъзи чўпларнинг бошида мимиқ пахтага ўхшагон оқ бир нарса учиб, ерни оқ нарса босадур. Шунга эски туркчада «мезом» дейилганидан, сентябрь ойига ҳам «мезом» дейилур. «М» «Н» га алмаштирилиб, «мезон» ҳам дейладур» (А. Аҳмадий, Туркча ой отлари). Халқимизда яна шундай мақоллар бор: «Тўксон тўлмай, ёз чиқмас» (Тўксон киш фаслининг 1 декабрдан 1 мартгача бўлган давридаги 90 кун). «Тўксон тушганидан кейин 20 кун ўтиб, «киш чилласи кирди», деб айтадилар. Мазкур чилла 40 кунда адо бўлиб, йилнинг энг совуқ вақти бўлур. Чилла чиққандан кейин 10 кунлик аҳмон тушиб, унинг орқасидан яна 10 кунлик даҳмон тушади. Мазкур даҳмон чиққандан кейин яна 10 кун ўтиб, тўксон ҳам тамом бўладур» (В. Наливкин, Терма китоб). Юқоридаги мақолда (шунингдек, бошқа кўпгина мақолларда) «ёз» деганда ҳозирги тушунчанимиздаги ёз фасли эмас, балки баҳор фасли назарда тутилган. Чунки, эски туркий тилларда «ёз» сўзи «баҳор» тушунчасини англатган); «Лайлак келмай ёз бўлмас, Қирғияк чопмай куз бўлмас». Қирғий (қирғияк, кийғирак ҳам дейдилар) — сунбула (23 август билан 23 сентябрь оралигидаги давр) ойининг ўрталарида келади. Тожикларда буни ифодаловчи шундай мақол бор: «Сунбула моҳаст дарун кийғирак, Ҳафт даҳўм, нуз даҳўм, бистия» (яъни, қирғияк сунбула ойининг 17, 19, 21-кунларида келади). Шу даврда қирғийнинг болалари камолига етиб, сайдга (чумчуқ, тўрғай ва бошқаларга) чоут сола бошлайди. Аҳмад Аҳмадий «Қиркуяк тушар, қирғий балапонин учирар» деган мақолни келтираркан, «қиркуяк» хусусида шундай дейди: «Август ойида кўй-эчкилар қочса, киш кунда кўзиловга тўғри келадур. Август ойида кўзилар, эчкиларни кўплаб (қочиб)дан сақлаш учун кўчкор, така-

ларнинг белига кигиздан куяк (тўсқоқ, буни «беллик» деб ҳам атайдилар) боғланадур. Ул куяк октябрда очилиб, қочиришга эрк бериладур. Мана шу кўчкор, такаларга кирди юргонларида куяк боғлаш муносабати билан август ойига «қиркуяк дейиладур» (А. Аҳмадий, Туркча ой отлари). Ҳисобдонлар илк кузда ёмғир томчиласа, «Ана, биринчи қирғияк», кузнинг кейинги ойларида томчиласа, «иккинчи қирғияк», «учинчи қирғияк» дердилар. Биринчи қирғиякдаёқ «Қирғияк келди — куз бўлди» деган мақолни айтиб, кишиларга «экин-тикиннинг йиғиб ол, қиш ғамингни еб қол» деб насиҳат берадилар; «Ёз келганин лайлак билур. Қиш келганин — ола қарға»; «Ғоз келгани — ёз келгани»; «Қарға мин қагилласа ҳам ёз чиқмас, Ғоз бир қагилласа — ёз»; «Ғоз келса, ёз келар. Қарға келса, киш келар»; «Ғоз келса, ёз келар, Қарға келса, қатқоқ бўлар»; «Қарға қагилласа кишни қақиради, Ғоз қагилласа ёзни қақиради»; «Қантар оғса қалт этар, Дехқон кўзи ялт этар»; «Қантар оғса, қозик бошида қор турмас» (қантар — туркча ой номи, декабрга тўғри келади); «Қорачанин қори турмас» (қорача — эски туркча ой номи, октябрга тўғри келади); «Қарға кетмай қор кетмас, Турна келмай муз кетмас»; «Ола қарға оғоч бошига кўнса, ёз тез келар» («Ола қарға оғоч, яъни дарахт бошига кўниб, учиб кетишга шайланса, тез орада киш тугаб, баҳор бошланади», дейилмоқчи); «Турна эрта келса, Кўклам эрта келади»; «Бир гул билан баҳор бўлмас», «Ёз келгани елка билур, Қиш келгани — бурун» (Бундай дейишларининг боиси шуки, ёзда елкага офтоб тегиб қиздиради, қишда эса киши шамоллаб, тумов бўлиб, бурни оқа бошлайди); «Бир қалдирғоч келгани билан баҳор бўлмас»; «Бир қалдирғоч билан ёз бўлмас, Бир булут билан куз бўлмас»; «Савр қирмай ёз бўлмас» — (савр — йил ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 21 апрель билан 22 май оралигидаги даврга тўғри келади); «Жавзо тугмай ёз бўлмас» (жавзо — йил ҳисобида учинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 май билан 22 июнь оралигидаги

«Тўғри келади»); «Жавзо кирмай
 булмас, Қавс кирмай қиш бўлмас»
 йил ҳисобида тўққизинчи
 ойнинг арабча номи бўлиб, 22 ноябрь
 билан 22 декабрь оралиғидаги давр-
 га тўғри келади); «Бир қарга билан
 ақиб келмас»; «Мезон ўтиб ақраб кир-
 га, қиш деган сўз» (ақраб — йил
 ҳисобида саккизинчи ойнинг арабча
 номи бўлиб, 23 октябрь билан 22
 ноябрь оралиғидаги даврга тўғри ке-
 лади); «Ақраб келди айкириб, Со-
 луқарни чакириб»; «Хулқар ботди —
 ер котди» (Хулқар — сурайё. Одатда
 Хулқар ботгани сари ҳаво совиб, ер
 музлай бошлайди); «Ақраб ўтди —
 қиш етди»; «Хулқарли ойнинг бари
 қиш»; «Хулқар уйдан кўринса, уч
 андан сўнг — ёз»; «Далъ кирди —
 давр кирди» (далъ — 20 январдан
 20 февралгача бўлган давр, йил-
 нинг ўн биринчи ойи); «Хут чиқар,
 қамал кирар» (хут — 20 февралдан
 21 мартгача; қамал — 21 мартдан
 21 апрелгача бўлган давр) ва б.

Нари борсам ҳўкиз ўлар, бе- ри келсам арава синар.

Бу мақолни бировдан ҳар бир нар-
 сасини қизғанадиган, ўла қолса би-
 ровнинг ҳожатини чиқармайдиган
 феъли тор одамларга нисбатан қўл-
 ландилар.

Насия еманг этни, қизарти- рар бетни.

Нар: «Насия еманг гўш (т)ни, Ёриб
 чиқар тишни»; «Насия еманг этни,
 Сўми йиртар кетни»; «Насия нон-
 нинг ҳам куюги бўлади, ҳам кесаги»;
 «Насия қуйруқдан нақд ўпка яхши»;
 «Насиянинг ўн сўмидан нақднинг
 бир сўми яхши»; «Насияни ўғри чи-
 қарган»; «Насияга маймун ўйнамас»;
 «Насияга девона фотиха бермайди».
 Бу мақоллар билан: «Нафс йўлига
 кириб, биргина гўшт ё нон эмас, уму-
 мий ҳар бир нарсани бировдан на-
 сияга олиб, қарздор бўлиб қолиб, ке-
 вин уни вақтида тўлай олмай, қий-
 нашиб, хижолат чекиб, уялиб юри-
 шинингнинг нима ҳожати бор?! Ундан
 кура нафсингни тийсанг, хижолат
 ҳам тортмайсан, қийналмайсан ҳам,

одамлар орасида қизариб-бўзариб
 юрмайсан ҳам» демоқчи бўладилар.
 «Насиядан унгани — тегиримондан
 чиққани» деган мақол ҳам борки, бу
 билан: «Агар бировга бир нимани
 (пул, дон-дун ва х. к.) насияга бер-
 ган бўлсанг-у, у қарздор одам омона-
 тингнинг ҳаммасини бирданига бе-
 ришга қурби етмай, оз-оздан бериб
 турса ҳам йўқ дема, олавер, ҳарна
 насиядан унгани сен учун фойда.
 Қарздорнинг оз-оздан бўлса ҳам тў-
 лаб туриши — тегиримондан чиққан
 уннинг оз-оздан кўпая-кўпая, коп-
 коп бўлиб кетиши билан баробар.
 Насия олган оз-оздан бўлса ҳам
 қарингни батамом тўлаб қўяди»,
 деган маънода насия берган одамни
 инсоф, адолатга чакирадилар.

Насихат кўп чўзилса, ёмон- ликка айланади.

Бу билан: «Ҳар бир нарсанинг ҳам
 меъёри бўлади. Масалан, бир идишга
 ортиқча сув қуйилса, тошиб ерга тў-
 қилади. Гап ҳам шундай. Бировнинг
 юраги кенг бўлса, бировнинг юраги
 тор бўлади. Ҳамма ҳам кўп гапинг-
 ни, кўп насихатингни сабр-чидам би-
 лан ичига ютавермайди, жигига те-
 гиб, сени жеркиб ташлаши ҳам мум-
 кин. Шундай экан, бировга насихат
 қилмоқчи бўлсанг, вақти билан, ўр-
 ни билан, меъёри билан қисқа-лўнда-
 гина насихат қил», демоқчи бўла-
 дилар.

Нафас кирса — бор-у, чиқ- са — йўқ.

«Кишининг умри бир нафаслик вақт
 ичида ҳал бўлади. Нафас кирса —
 бор-у, нафас чиқиб кетса — йўқ.
 Шундай бўлгач, ҳар жиҳатдан эҳ-
 тиёт чораларини кўриб, қилар ишинг-
 ни, борди-келди муомалангни тўғри-
 лаб юр», деган маънода кишини
 огоҳлантирмоқчи бўлганда шундай
 дейдилар.

Не нарса йўқ, шу танқис. Одатда нимаики нарса (хоҳ у арзий- диган, хоҳ арзимайдиган бўлсин) йўқ

ёхуд камчил бўлса, ўша нарса тан-
сиқ, баҳоси ортик, кадрли бўлади.
Мақолда шу ҳол ифода этилган.

Не хилда яшасанг, шу хилда ўйлайсан.

Бу мақол доноларнинг: «Огни тур-
муш белгилайди» деган сўзини тас-
диқловчи халқ ҳикматларидан бири-
дир. Масалан, киши деҳқончилик би-
лан яшаса, биринчи галда шу деҳқон-
чиликка оид нарсалар ҳақида ўйлай-
ди, бош котиради, елиб-югуради; ки-
ши илм эгаси бўлса, илм йўлини қу-
вийди ва ҳ. к.

Невараларга бувиларнинг ёнидагидек иссиқ жой йўқ.

Педагог олим М. Шербоев бу мақол-
ни шундай изоҳлайди: «... Чунки, бу-
вилар қахрамонона юришлар, ажойиб
саргузаштлар ҳақидаги оддий эртак-
лар айтиб, болаларда кизиқиш уйғу-
тибгина қолмай, балки уларда муайян
мойилликларни ҳам ўстирар эдилар».

Нимани хор тутсанг, шунга зор бўласан.

Бу — табиий ва ижтимоий қонуният-
лар асосига қурилган халқ ҳикматла-
ридан биридир. Дарҳақиқат, киши
ҳар қандай нарсани ё кимсани хор
тутса, кадрига етмаса, авайлаб тут-
маса, тежаб-тергамаса, оқибат-нати-
жада ундан маҳрум бўлиб, эҳтиёж
сезади, зор бўлади. Масалан, нонни,
озиқ-овқатни, кийим-кечакни, асбоб-
анжомни ва ҳ. к. хор тутса, зор бўла-
ди; ёр-дўстларни, хотин, бола-чақани,
қариндош-уруғларни ва ҳ. к. хор қил-
са, улар ундан безиб, юз ўгириб кета-
дилар, охир-оқибат уларга зор бўлиб
қолади. Мазкур мақолни шундай
ёмон йўлдан қайтармоқ ниятида,
панд-насиҳат тарзида қўллайдилар.

Новвой чақиришга ҳам кекир- дақ керак.

Ўтмишда шаҳарларнинг бозорларида
новвойлар нон солинган саватни бош-
ларига қўйиб, тумонат одам орасида

баланд овоз билан: «Иссиқ нон, шир-
мой нон!» деб нонларини мақтаб ўта-
верадилар. Оламон ичида, олаговурда
кетаётган новвойнинг нонидан олиш-
ни истаган одам: «Новвой, ҳой нов-
вой!» деб унга товуш етказиши учун
баланд овоз билан чақириши, яъни
«кекирдақ чўзиши» керак бўларди.
Шу ҳолат мисолга олиб айтилган маз-
кур мақолни мажозан: «Бу ишни ки-
лиш осон эмас, кўп куч сарфлаш ке-
рак бўлади», деган маънода қўллай-
дилар. Масалан, тўй-зиёфатда ашула-
сини айтиб, бир оз нафас, ростлаш
учун ўтирмакчи бўлган ҳофиздан қў-
шиқ ишқибозлари: «Жуфт бўлсин,
жуфт бўлсин» деб илтимос қиладил-
лар. У яна айтади. Кейин яна: «Жуфт
бўлсин» деяверишса, ҳазил-мутойиба
тарзида: «Жон акалар, ахир новвой
деб чақиришга ҳам кекирдақ керак»
деб, ўзининг чарчаганини билдиради.

Новвой ўлса, қўйнидан нон чиқар.

Бу мақол билан: «Ўзига камолни зиқ-
нализган тайёр нонини емай, шуни
ҳам сотиб пул қилақолсам, деб юриб,
очидан ўлиб кетади» деган маънода
муболага қилинган ва шундай табиат-
ли кишиларга нисбатан киноя тарзи-
да қўлланади.

Нодийданинг тушига бир жуфт шафтоли данак кириб- ди.

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ
ўртасида айтилиб юрадиган қўйидаги
хикоя билан боғлиқ: «Бир ҳасис одам
тушида бир жуфт шафтоли данак
ётганини кўрибди. Бундай ён-берига
қараса, ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ
экан. «Ҳайрият, дебди у ўзига-ўзи,—
шундай нодир нарсани ҳеч ким кўр-
мабди-я! Бу энг аъло нав шафтоли-
нинг данаги экан, ҳўб қўлимга туш-
дида, бировга кўрсатмай қўя қолай»,
деб турганда бир одам келиб қолиб-
ди-да, унинг қўлидаги данакларни
шаппа олиб қўйибди. Иккови шафто-
ли данакни талашиб, бир-бирини бо-
сиб ура бошлабди. Шу пайт ҳалиги
ҳасис одам уйғониб кетибди. Қараса,

...онни бўғаётган экан...» Зотида қилган нарсани кўрмаган, молпараст, одамни паст, хасис, зикна одамни «...» дейдилар. Бундай одамнинг ҳақидаги арзимас нарса ҳам зўр, келтириб баҳо бўлиб туюлади ва уни бидириб ўла қолса бергиси келмайди. Мисоллар мақол шундай одамларга нисбатан: «Кўриб кинья тарзида қўлланилади». Вар.: «Кўрмаган нима кўрибди», «Тўшида шафтоли данак»; «Нодоннинг кўзига ип аркон, чўп хари бўлиб кўринар»; «Чумсахга чўп хари кўринар»; «Жинкўзга чирманда чорво кўринар» (чумсах, жинкўз — нима, хасис, бахил одам).

Нодон билан шавла есанг, оёгингнинг таги пишар.

Бу билан: «Нодон билан ўрток, улфат, хамговоқ бўлсанг, ахири бир кун у унинг бадҳаракати билан сени овор қилиб, оёгингни «пиширади». Бундай нодонлар билан асло дўсту улфат бўла кўрма!» деган маънода насихат этиладилар. Бу фикрни қувватловчи шундай мақоллар ҳам бор: «Нодоннинг шакарини ютгунча, дононинг шакарини ют»; «Ножин билан асал ошидан, заҳари-қотил ичганинг хўб»; «Нодон билан дўст бўлма» (нодон — нима-маърифатдан хабари йўқ, онги, тунуначаси паст, фаҳм-фаросатсиз, ахлоқ одам; ножинс — жинси, яъни эри, хили бошқа, кишига ахл бўлган, ёмон, ярамас одам); «Нодон ваф — жафо, Доно дўст — вафо»; «Доно душмандан наф имкони бор, Нодон дўстандан зарар имкони бор»; «Нодон сўзлар, доно ибрат олар»; «Нодон гапирар, доно тақдослар»; «Доно сўзини тергар, Нодон — кўзини»; «Доно — сўз билан, Нодон — қўлинг билан»; «Доно сўзига бино кўяр, Нодон — ўзига»; «Доно хикмат келтирар, нодон — кулфат»; «Ўғлингнинг сўзи бўлса улфати, Эшиқдан кирар кулфати»; «Нодон кўп сўзласа ҳам ақл сўзлар, Доно оз сўзласа ҳам соз сўзлар» (гож — асли «каж» бўлиб, бекари, чаппа, эгри, кингир, деган маънодадир); «Номарднинг иши миннатдир». «Миннат сўзи ҳам ижобий, ҳам салбий маъноларда қўлланади. Ижобий маънода миннат кишига қўлланадиган даражада яхшилик қилиш-

дир. Салбий маънода миннат кишига қилган яхшиликни унинг юзига солиб, таъна қилишдир. Шу маънодаги миннат номардлик аломати ҳисобланади ва «номарднинг иши миннатдир», дейилади» (А. Рустамов, Сўз хусусида сўз). «Нодон зарбоф тўнда ҳам нодон, Билимлон чурукда ҳам билимдон»; «Ножиннинг сирли меҳмонхонасидан, дўстингнинг сомонхонаси яхши» («Сенга хоҳ фикрий тарафдан, хоҳ маслак тарафдан тўғри келмайдиган, кадринги билмайдиган, хурмат қилмайдиган, қилган озгина яхшилигини юзингга солиб, миннат қиладиган ножиннинг серхашам меҳмонхонасида куюқ зиёфатда ўтиргандан, дил дўстинг, улфатинг, тенгқурингнинг «кулбаи вайрона»сида ўтирганинг афзал», демокчи бўладилар); «Доно билан нодон бир булоқдан сув ичмас»; «Доно билан юрсанг — узок йўлинг яқиндир, Нодон билан юрсанг — яқин йўлинг узокдир»; «Доно донога ёр, Нодон дўстга зор»; «Нодон бош бўлмас, Кўпик иш бўлмас»; «Нодонга улфат бўлган кон ютар»; «Нодонга йўлдош бўлма, кейин пушаймон қилма»; «Дононинг сўзидан ҳам қолма, изидан ҳам»; «Донога эргашган — донодан ошар».

Ножўя ишдан ёш бола ҳам уялади.

Ножўя, яъни одоб-ахлоқ доирасига сиғмайдиган, чин инсонийликка муносиб келмайдиган, чакки, кингир ишлар билан шугулланиб юривчи одамга: «Наҳотки сен кап-катта одам бўла туриб, бу қилиб юрган ишларингдан уялмасанг?! Ахир бунақа ножўя ишдан ёш бола ҳам уялади-ку!» демокчи бўлганларида шу мақолни ишлатадилар.

Ноз қизга ярашар.

Ўзи эркак киши бўла туриб, эркакларга хос бўлмаган қилиқлар, ноз-карашмалар қиладиган, ҳезалак, хотинчалиш одамнинг устидан кулганда шундай дейдилар.

Ноз қил нозбардорингга, харид қил харидорингга.

Нозбардор — нозни кўтарувчи. Бу билан: «Нозингни, эркалингингни, ҳазилмутойиба гап-сўзинг ё қилигингни: кўтарадиган, тушунадиган, ҳаддинг сигадиған: одамга қил, акс ҳолда ўзинг гап эшитишинг, ҳатто калтак ейишинг мумкин. Бирор нарсангни сотсанг; ўша нарсанинг қадрига етадиган одамга сот», деган маънода насиҳат қиладилар.

Ноинсофни туз конида кўр.

Бу билан: «Ноинсоф одам туз конига бориб қолғудай бўлса, текиндан — текинга ётган тузни кўриб, кўзи очлик қилиб, тузнинг оғирлигидан беҳабар қопларга тўлдириб, уловига ортаверади, ортгани кўзига кам кўришиб, яна ортаверади. Кейин йўлда улови бу ҳаддан ташқари оғир юкни кўтаролмай, чарчаб, юролмай қолади. Эгаси тузни йўл-йўлакай ташлаб-ташлаб, уйига ярим — ёртисинигина олиб келишга мажбур бўлади», демокчи бўлганлар. Мақол мажозан шунга ўхшаш ҳолларда ва ноинсоф кишиларга нисбатан қўлланилади.

Нокастадан қарз қилма, қарз қилсанг ҳам харж қилма.

Вар.: «Нокастадан қарз олма, Олиб киссангга солма»; «Нокастадан қарз-сўрагунча, итдан суяк сўраган афзал»; «Аслининг хатоси йўқ, Нокасининг — атоси»; «Томъдан қарам тилама, Гадодан дирам тилама» (томъе — тамағир, бировдан бирор нарса умид қилувчи, бировнинг нарсасига кўз тикувчи. Дирам — танга, пул); «Номарддан ёрдам сўрама, юзингга солади»; «Нокастадан қарздор бўлсанг, ҳам йўлда тутар, ҳам гўрда.»

Номарднинг кўпригидан ўтгандан — дарёда ғарқ бўлган яхши.

Вар.: «Ўтма номард кўпригидан, сой сени оқизса ҳам»; «Кечма номард

кўпригидан, сел сени оқизса ҳам»; «Номардга зор бўлгандан, қора дарёга ғарқ бўл»; «Номарднинг қўлидан зарбоф тўн кийгунча, Марднинг қўлидан заҳар ич»; «Номарддан: нажот кутма, Итдан — ҳожат»; «Номардга ялинма, бир балога чалинма»; «Номардга: асло сунма бўйинингни, Пул ёнғоққа тўлдиради қўйинингни»; «Номард бўлиб кўпга киргунча, Мард бўлиб ўлган яхши»; «Номарднинг хотини бўлгунча, Марднинг беваси бўл»; «Нолиш билан иш битмас, Номардга мард тиз чўкмас»; «Номардга тиз чўкиш — ўлимдан қаттиқ»; «Номардга ёлворгунча, Йўмардга ёлвор» (йўмард — жўмард) ҳам дейдилар — сахий, қўли очик одам); «Номард нон устида ҳам нолишин қўймас»; «Номард ошда билинар, Мард — ишда»; «Номардда номус бўлмас»; «Номард ишинг ёлмасин, Билиб бағринг тилмасин»; «Номардга иши тушмаган — марднинг қадрини билмас»; «Номардга сўз бергунча, мардга кўз бер»; «Маслаҳатни марддан сўра»; «Мард бўламан десанг, мардга ҳам роҳ бўл»; «Номдор кишига номзод бўл» («Номдор, яъни эл-юрт орасида номи чиккан, обрў-эйтиборли одамга номзод бўлсанг, яъни шундай одамга яқин юрсанг, изидан борсанг, сен ҳам обрў-эйтиборли бўласан», дейилмоқчи).

Нон — асли дон.

Вар.: «Нон ҳам — нон, Ушоғи ҳам — нон», «Нон боласи — нонушок»; «Нон қон бўлса, қон — жон»; «Нон — имондан азиз»; «Нон ҳидида ҳаёт бор, Ҳар мағзида мамот бор»; «Нон бўлса бас, ўзгаси — хавас»; «Нон бўлса, чайнашга тиш топилар»; «Нонсиз яшаб бўлмас, Гапни ошаб бўлмас»; «Нонни уватма, қадрини отма»; «Нонга ҳурмат — элга ҳурмат»; «Нон мўллиги — эл тўқлиги». Халқимиз нонни азалдан ҳурмат қилади, ҳамма нарсадан афзал, азиз ва муқаддас деб билади. Ота-боболардан қолиб келатган удум, анъанага биноан, ҳатто нонни дастурхонга тескари қўймайдилар, ноннинг устига бошқа нарсаларни қўймайдилар, ноннинг устидаги хатлаб ўтмайдилар, агар нон қўлдан

қўриқиб кетса, дарҳол уни олиб, кўнраққа ўпиб, пешоналарига суради-
лар, нон ушқони дастурхон устида
қўйиб, бармоқни хўллаб, ушқ
қўнраққа босиб олиб, еб қўядилар.
Нонни қандаги мақоллар нонни эъзоз-
лаш ҳар қилмаслик, исроф этмаслик
қўллаб айтилади.

**Нон ёпмай мен ўлай, хамир
қилмай синглим ўлсин, унни
мақтамай — эгачим.**

Ободий ҳаётда баъзан шундай ҳол-
лар ҳам учраб турадики, нон ё хамир
овқат ўхшамай қолса, эр айбни хо-
тиша, қайнона айбни келинга қўяди.
Мақолни айтган аёл: «Доим буларга
мен, ё синглим, ё эгачим айбдор кў-
ришамиз. Ҳеч ким айбни уннинг ўзи-
да демайди-я!» демоқчи бўлади. Ма-
қолни мажозий маънода бошқа шунга
ўхшаш ҳолатларда, айбсиз айбдор бў-
либ қолган чоғларида қўллайдилар.

Нон пишгунча қулча қуяди.

Вар.: «Катта тўқоч пишгунча кичик
тўқоч куйибди» (тўқоч — қулча нон).
Тандирга ёпилган катта нонга иссиқ
пишгунча қулча қизаради, нон қизар-
гунча қулча қуйиб кетади. Бу — ма-
қолнинг тўғри маъноси. Мажозий
маъноси шуки, акаси уйлангунча ука-
си ёхуд опаси эрга теккунча сингли-
син шошиб кетади. Шундай ҳолларда
мазкур мақолни истехзо, ҳазил-му-
тойиба тарзида қўллайдилар.

**Нон тикилса сувга бор, сув
тикилса гўрга бор.**

Вар.: «Нонга туйилсанг, сув ич. Сувга
туйилсанг, кафан бич». Кишининг то-
моғига нон тикилиб қолса, бунинг
қўнда хавфли ери йўқ — сув ичиб
ёборилса, ўтиб кетади. Аммо томоққа
сув тикилиб қолгудай бўлса, киши-
ни худди ўлмоқдан бери қилади. Ма-
қолда шу ҳол ифода этилган.

Нон чайнамагунча ютилмас.

Киши нонни чайнамай ютмайди,
ётолмайди ҳам. Шу ҳол мисолга олиб

айтилган мазкур мақол билан мажо-
зан: «Бировнинг бир гапини, масла-
хатини олдин обдон ўйлаб, мағзи-
ни чақиб, кейин қабул эт ва унга
амал қил», демоқчи бўладилар.

**Нонкўрга берган эсиз ошим,
бевафога тўккан эсиз ёшим.**

Нонкўр — бировнинг берган туз-на-
магини, нон-тузи қадрини билмайди-
ган, яхшиликка ёмонлик қиладиган
«тузини ичиб, тузлигига тупуради-
ган», кўрнамак, нонтепки одам. Бева-
фо — аҳд-паймонни бузувчи, садо-
қатсиз, вафосиз одам. Мақолда: «Бу
ҳар иккала тоифадаги одамга ҳам
яхшлик қилиш, унинг ҳақида қай-
гуришнинг фойдаси ҳам йўқ, хожати
ҳам йўқ. Чунки, бундай одам барибир
яхшиликни билмайди», демоқчи бўли-
нади.

**Нонни катта тишласанг ҳам,
гапни катта гапирма.**

Вар.: «Улуғ сўзлама, улуғ парча нон
ерсан». Бу мақоллар билан: «Ундок
қиламан-бундок қиламан, деб мақта-
ниб, катта гапирма. Борди-ю, ўшан-
дай қилишга қурбинг етмаса, чоғинг
келмаса, имконинг бўлмай қолса,
одамлар ўртасида қизариб, хижолат
тортиб, шарманда бўласан. Аксинча,
катта гапирмай, мақтанмай, ўзингни
қанча камтар тутсанг, шунча обрў-
эътиборга сазовор бўласан», деган
маънода насиҳат қиладилар.

**Ноннинг икки кунлигини ё,
гўштнинг — бир кунлигини.**

Бу — халқнинг тиббий қарашлари
натижасида юзага келган мақоллар-
дан бири. Нонни кўп ейиш киши-
нинг сиҳат-саломатлиги учун кўнда
зиён етказмайди, аммо гўштни меъри-
дан ортиқ ейиш — зиён, умрни қис-
қартиради. Маълумотларга кўра, узоқ
умр кўрадиганларнинг аксарият кўп-
чилиги умуман гўшт эмас экан ёхуд
жуда ҳам оз миқдорда истеъмол
қиларкан.

Носни чеккан кишини, уриб синдир тишини, тамаки чеккан кишини, ўнгалтирсин ишини.

Бунда «ўнгалтирсин ишини» деганда «худо ўнгайгина, осонгина ўлдириб кўя қолсин», демокчи бўлинган. Халқда «Ха, осон қилсин», «Осон бўлгур!» деган қарғиш сўзлари ҳам борки, булар ҳам юқоридаги маънода қўлланилади. Кишини ичишдан, чекишдан, қайтаришга ундаб айтилган мақоллар ҳам бор: «Носкаш — пас(т)каш» (Чунки, у ҳаммадан «бир чеким нос беринг» деб тиланверади); «Чилимкашнинг ҳам қўли куяди, ҳам — пули»; «Йиқилган чилим бўлсин, Тўкилган — тамаки»; «Карнай — мисдан, балғам — исдан»; «Уришма, ичма, чекма, Обрўйинг ерга тўкма».

Нотавон кўнгилга — кўтир жомашов.

Ўз ҳол-қудратидан, имкониятидан баланд нарсаларни, ўзига номуносиб нарсаларни, ҳар бир нарсанинг энг яхшисини, энг зўрини истайдиган, орзу қиладиган (масалан, «Подшонинг кизини оламан» деган хом хаёл билан юрадиган) одамни «нотавон кўнгил» деб мазах қиладилар. Жомашов — кир ювадиган сопол тогора. Ичи гадир-будир, кир ювганда қўлни ва кийим-кечакни қолиб кетадиган шундай тогорани «кўтир жомашов» дейдилар. Бозорда кўтир жомашовни харидорлар сийпаб кўриб, олмай ташлаб кетаверар эдилар. Мазкур мақол билан: «Ўзига номуносиб нарсаларни истовчи, орзу қилувчи нотавон кўнгилга яроқсиз, ҳеч ким олмайдиган кўтир жомашов ҳам тегмайди», демокчи бўладилар. Бу мақолни «Мағзава кўнгилга — кўтир жомашов» деб ҳам қўллайдилар (мағзава — кир ювилган совулни сув, кўчма маънода — эзма, шалвирган, ланж, ифлос, ярамас одам).

Нотаниш бегонадан, таниш шайтон ўнгай.

Вар.: «Нотаниш фариштадан — синашта шайтон яхши». «Кўриниб турган аждардан — буқиниб ётган илон ёмон». Кичкина илон қайда-ю, баҳайбат аждар қайда?!»; «Мол оласи ташида, Одам оласи ичида» дегандек, нотаниш, бегона одамнинг яхши ё ёмонлигини, нияти оқ ё қоралигини билмайди киши. Мазкур мақоллар билан: «Нотаниш, синашта бўлмаган дўстандан кўзга яққол кўриниб турган, зиён-заҳмат етказиши очикдан-очик маълум бўлган душман яхши. Чунки, киши шуни ҳисобга олиб иш кўради, ўзини мудофаа қилиш чораларини кўради. Синалмаган дўстга ишонганида эса, гафлатда қолиб, зиён-заҳмат кўради», демокчи бўладилар.

Ноумид — шайтон.

Тўлиқ варианты: «Умидли — дунё, ноумид — шайтон». Эътиқодий тушунчага кўра, шайтон худога осий бўлган (исён кўтарган) эмиш-да, «барибир энди худо ярлақамайди, дўзахга солиб азоблайди, энди мен тамомий ёмонликни қилавераман», деб, ноумид бўлиб, ёмон йўлга кириб кетган эмиш. Мазкур мақол, гарчи эътиқодий тушунча асосида юзага келган бўлса-да, мажозан: «Ҳар бир нарсадан умидингни узма, ҳаракат қил, етишмаган ишингга етишасан», деган маънода қўлланилади. Бу фикрни қувватловчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Юрак умид билан яшайди»; «Умиди йўқнинг имони йўқ»; «Умидингни узма, кўнглингни бузма»; «Умид қилган етар муродга, Ҳасад қилган қолар уятга»; «Умид ўлмас, ризқ камимас» «Умидсизлик уйин бузсанг, умидингга етарсан»; «Чикмаган жондан — умид»; «Куч — ишончда»; «Умид ўрга торгар, умидсизлик — гўрга» (ўр — баландлик, тепалик). Шундай бўлса ҳам «Чикмаган жондан умид» деб, тик этса қулоғи касалхонанинг эшигида, кўзи оқ ҳалат кийганларнинг юриш-туришида (Шўхрат, Жаннат кидирганлар).

Ноҳақ қон ерда ётмас.

Бундан: «Бировни ноҳақ ўлдирган қонни ҳеч вақтда қутулиб кета олмайди, эркинликда юра олмайди, вақри бир кунмас-бир кун қўлга келса, жазосини тортади», демокчи бўладилар.

Нур ёғди — дур ёғди.

Бу мақолни: «Қуёш чарақлаб, нур ёғиб туриб турса, экинлар баҳра олиб,

дуркун ўсиб, мўл ҳосил беради», деган маънода айтадилар.

Нўноқ мерган оқсоқ қуён излар.

Қўлидан дурустроқ бир иш келмайдиган, нўноқ, эпсиз, ношуд, бунинг устида дангаса одам чинакамига ҳаракат қилмай, ишнинг осонгина, ўнғайгина томонини кўзласа, унинг устидан истеҳзо билан кулиб, шундай дейдилар.

Обкашда бир пақир кўтариш қийин, икки пақир кўтариш осон.

Мувозанат бўлмаса, ҳар қандай иш, воқеа, ҳодиса ва ҳ.к. қийин, ноқулай, ноўнғай бўлади. Масалан, оилавий ҳаётда турмуш юритишнинг оғирлиги фақат эрнинг ё фақат хотиннинг гарданига тушса, рўзгорнинг бутун қийинчилигини ё у тортади, ё бу. Агар ҳар иккиласи ҳамжихат бўлиб, оғирликнинг бир тарафини буниси, бир тарафини униси кўтарса, бир-бирига ҳамкор, ҳамдард, мададкор бўлса — олам гулистон, турмуш тинч, осойишта ва саранжом-саришталик билан ўтаверади, дейилмоқчи.

Обод қилган — обод бўлади.

Бу билан: «Ҳовли-жойингни, юртингни обод қилсанг, кўркам бинолар, чиройли кўчалар, гуллаб-яшнаган боғ-роғлар барпо этсанг, турмуш шароитинг яхши, қулай, дилрабо бўлади; ўз қилган ишининг ажойиб меvasини, самарасини кўриб, дилинг равшан тортади, қалбингда фахруғурур ҳиссиётлари пайдо бўлади; эл-юрт ўртасида бош кўтариб, ёруғ юз билан, обрў-эътибор билан юрасан; ҳаётдан кўз юмган чоғингда ҳам, номинг яхшилик ила тилга олинадиган бўлади», деган маънода насихат қиладилар.

Обрў мисқоллаб келади, қадоқлаб кетади

(мисқол — оғирлик ўлчови бирлиги бўлиб, ўрта ҳисобда 5 граммга яқин). Қадоқ мисқолга нисбатан 100 барабар зиёд, баъзи жойларда

400 бошка баъзи жойларда 500 — 600 грамм (В. Хинц, Е. А. Давидович, Мусулманские меры и веса). Эл-юрт ўртасида кишининг обрў-эътибор қозониши осон эмас, Одамлар бирор кишининг феъл атвори, хулқи, гап-сўзи ва хатти-ҳаракатини зимдан кузатиб юрадилар, унинг кимлиги, қандайлигини яхши-ёмон кунда синайдилар. Агар у ҳар жиҳатдан баркамол инсон бўлса иззат-хурмат қиладилар, ундан ибрат оладилар; ёмон, бадфеъл, баднафс, дилгир, айёр, муғомбир, қаллоб, ҳасадгўй, чақимчи, соткин ва шу каби ярамас иллатлар эгаси бўлса уни асло ва асло хурмат қилмайдилар, аксинча, нафратланадилар, лъанатлайдилар, унга яқин юрмайдилар, ўз ораларидан четлатишга ҳаракат қиладилар, ҳатто урадилар, сўкадилар, жазолайдилар. Киши узоқ муддат давомида қилган яхшиликлар эвазига жуда аста-секинлик билан обрў қозона боради. Аммо, ножўя хатти-ҳаракатлар қилгудай бўлса, обрўини осон йўқотади, эл-юртнинг назаридан, иззат-хурматдан қолади, ҳатто нафратга учрайди. Юқоридаги мақолни кўлар эканлар: «Оз-оздан йиғилиб бунёдга келган обрўининг қадр-қимматини бил, ундан ажрайдиган қилиқ қила кўрма!» демоқчи бўладилар. «Обрўли обрўсидан кўркар. Обрўсиз нимасидан кўркар!» деган мақол ҳам бор.

Овни отсанг билиб от, дол нишонга илиб от

(дол нишон — нишоннинг қоқ ўртаси). Буни тўғридан-тўғри шу маънода ҳам, «Ҳар қандай ишни қилар бўлсанг, маҳорат билан қил, токи бу ишинг яхши самара берадиган бўлсин», деган мажозий маънода

«...кўлайдилар. Ов билан боғлиқ
 «...ўзги маънода, ҳам мажозий
 «...ишлатиладиган яна бир
 «...мақолар бор: «Ов бор жой-
 «...овни ҳам бўлади»; «Милтиқ
 «...билан овчи бўлмас, Дағда-
 «...билан билан довчи бўлмас».
 «...дан ҳар бир эл-уруғнинг ўз
 «...ни, чечанлиги ва қозонган
 «...фақиятлари билан донги кет-
 «...довчилари бўлади. Юзага келган
 «...роли масалалар бир тарафли
 «...адиган йигинларга ҳар бир
 «...уруғ ўзининг ана шундай донгдор
 «...чиларини вакил қилиб юборарди.
 «...Мазкур мақолда милтиқ кўтар-
 «...ҳар бир кимса ҳам ҳақиқий
 «...чи бўлавермагани сингари, дағда-
 «...қилиб, «баланд келмоқчи» бў-
 «...диган ҳар бир кимса ҳам ҳақи-
 «...қий довчи бўлавермаслиги, бундай-
 «...га бўш келмаслиқ лозимлиги
 «...тирилган. «Кўп отган билан мер-
 «...дан бўлмас, Кўп айтган билан чечан
 «...бўлмас»; «Ов олган този бурнидан
 «...маълум»; «Овчи нон кидирар,
 «...чи — коя» (Буни мажозан: «Ҳар
 «...бир касб эгаси ўз тириклиги йўлида
 «...ҳаракат қилади», деган маънода
 «...лайдилар); «Овчига тулқининг
 «...ни эмас, териси керак»; «Овчи
 «...қининг этини емайди, терисини
 «...илади» (Кишилиқ жамиятида шун-
 «...дай ҳоллар ҳам бўладики, бойнинг,
 «...алдорнинг ўзи ё умр йўлдоши,
 «...фарзандлари ёхуд яқинларига би-
 «...рор одам яқинлашиб, дўстлашиб,
 «...кадрдонлашиб, «борди-келди», «ол-
 «...ди-берди» қилиб, апок-чапок бўлиб
 «...етади. Бундай тасодифий ҳолдан
 «...гаажубланган одам бир одамга:
 «...Нечук фалончи фалончи билан
 «...жула» «оғиз-бурун ўпишадиган» бў-
 «...либ кетибди?» деса, у одам киноя,
 «...қочирин йўсинида мазкур мақолни
 «...айтади ва бу билан: «Ҳе, шуни ҳам
 «...билмайсанми?! Унинг бу дўстлашиб,
 «...кадрдонлашгани бежиз эмас. Асли
 «...мақсади — у билан ҳолисанилло
 «...дўстлашишмас, балки «йўли»га шундай
 «...қилиб, қулай пайти келганда унинг
 «...воситаси билан ўзининг қўлидан
 «...келмайдиган бирор ишини битириб
 «...қилиш, ёнинг ундан бирор нима
 «...қидириб, моддий манфаат қўриш-
 «...дир», демоқчи бўладилар); «Овчи
 «...тишда қанча ҳийлагар бўлса,

Айиқ қочишда шунча ҳийлагар
 бўлади»; «Овчи қанча айёр бўлма-
 син, Тулки ундан ҳам айёр» («Бил-
 ганинг билан чекланиб қолма, маҳор-
 ратингни тобора ошириб боравер.
 Зеро, рақибинг ҳам анойи эмас»,
 дейилмоқчи); «Овни ё кўринмаган
 отади, Ё — эринмаган»; «Отилган
 овни қузатма, Отиладиган овни
 қузат» (Бу билан: «Қўлга киритган
 муваффақиятинг, ўлжанг билан мағ-
 рурлини, қувониб эсанкираб, шу
 билангина кифояланиб ўтирмагин-
 да, бундан буён қўлга киритадиган
 ютуқларинг ҳақида ўйла, қағур,
 шунинг пайида, ҳаракатида бўл»,
 деган маънода насихат қиладилар);
 «Овчининг кечикканига суюн»;
 «Йўловчининг кечикканига суюнма,
 Овчининг кечикканига суюн» (Одат-
 да бирор ерга кетган одам алла-
 қачон қайтиб келиши керак бўлган
 бўлса-ю, нима учундир ҳадеганда
 келавермаса: «Оҳ, унга бир нима
 бўлдимикин, ишқилиб бирор иш —
 ҳол содир бўлмаган бўлса яхши
 эди-я!» деб минг хил ҳаёлга борила-
 ди, хавотир қилинади. Ов қилгани
 кетган одам кечикиб, ҳадеганда
 келавермаса хавотирга тушмайди-
 лар, аксинча: «Кечикянтими, де-
 мак — дурустроқ ов топган-у, ўшани
 қўлга киритиш ҳаракатида юрган»,
 деган ҳаёлга бориб, суюниб ўтира-
 дилар); «Овчи кечикса, онг келар»
 (онг — англ. ўлжа); «Овчининг ўли-
 ми — овда, Сувчининг ўлими —
 сувда»; «Овчига гўш қажат эмас,
 Ўғрига — мол»; «Ови юрганнинг
 дови юради»; «Ови юрса ҳам дови
 юрмас».

Овсинлар иноқ бўлса, оға- инилар чиноқ бўлмас.

Бу мақол қуйидаги хикоя асосида
 юзага келган: «Ўтган замонда, Ку-
 бо деган томонда — беш оға-ини
 бор экан, аҳилу иноқ, ҳамдаму
 ҳамкор эканлар. Тўнғичлари ота
 ўрнини босар экан, беш хонадон
 битта қозон осар экан. Топганлари
 бир қўлга йиғилар экан-да, харжлаш-
 да ҳам шу қўлдан чиқар экан.
 Ҳамма уларнинг иноқлиги, апок-ча-
 поклиги, ҳалоллигига ҳавас қилар
 экан. Кунлардан бир кун оға-ини-

лардан бири шундай депти: «Аҳилликка нима етсин! Мана, бизлар аҳил-иноқ яшаяпмиз, бир қозондан, бир дастурхондан таом еймиз...» Сизларни аҳил қилган биз овсинлар, депти хотини. Эр буни тан олмабди. Хотини дилига тугиб қўйибди... Ойлар ўтибди. Бир куни овсинлар калла солиб, шўрва қилишибди. Катта оғалари бақовуллик қилиб, гўшт бўлибди (Бу ўрида шуни қайд этиб ўтиш керакки, ота-боболардан қолиб келаётган одатга кўра, калла ҳурмат юзасидан оиланинг — ота-она ёхуд катта ўғил олдига қўйилади. У калланинг икки кўзини бир ўзи олиб ейди-да, бошқа жойларини қолганларга кесиб-кесиб улашади). Дастурхон йиғиштирилгач, овсинлардан бири эрига сўз қотиб, таъна тошларини отибди: «Бефаросатсиз, акам-акам дейсизда, нима берса шуни ейсиз!» «Нима бўлди?» дебди ҳайрон бўлиб эри. «Ие, акангиз гўшт бўлганда қарамадингизми? Тили узун бўлсин деб, тилини ўз хотинига берди, олғир бўлсин деб, олдинги оёқларини ўз болаларига берди. Сизнинг болаларингизга кейинги туёқни, манга фақат кемичак қулоқни берди. Қуруқ жағни ўзингиз ғажидингиз!» «Э, ҳа-а, шунаками ҳали!» дебди эр газаби қайнаб. Жанжал чиқибди. Шундай қилиб, оға-инилар ораси бўзилибди, аҳилликнинг олтин ипи узилибди, беш оға-ини бош-бошига якка рўзгор тузишибди. ...Шундай буён элда масалдирким: «Овсинлар иноқ бўлса, Оға-инилар чиноқ бўлмас» («Гулистон» журнали, 1969 йил, 8-сон.). Овсинлар тилидан айтилган «Биз иттифоқ — сиз иттифоқ, Биз бўлмасак бир иттифоқ, Бир кундаёқ кир-пичок» деган варианты ҳам бор. Аксарият овсинларнинг бир-бирларини «кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ»лиги, улар ҳатто бир-бирининг ашаддй душмани бўлган кундошлардан ҳам баттар эканлиги, уларнинг бундай ярамас феъл-атвори оқибатида эрлари бўлмиш ака-укалар ўртасига нифоқ тушиши, уриш-жанжал кўтарилиши, ҳатто улар бир-бирлари билан «юз кўрмас» бўлиб кетишлари — ҳаётда кўп кузатилган ҳол бўлиб, бу ҳол

халқнинг бирмунча мақолларида ўзифодасини топган: «Оға-ининг бор бўлса, душманим йўқ дема, Овсининг бор бўлса, кундошим йўқ дема»; «Кундош кундошга пахта отади, Овсин овсинга тош отади»; «Кундошлар кул отишар, Овсинлар игна отишар»; «Икки овсиннинг қавуши қавшандозда чандишади»; «Овсин-ажин йиғилса, ажина базми қурилар»; «Овсин-ажиним, Кўрганда келар гижиним».

Овчи чумчуқ тутибди.

Қўлидан катта ишлар келадиган одам кичик, арзимаган бир иш қилиб қўйиб, шуни мақтаниб юрса, тўғридан-тўғри унинг ўзига ёхуд орқаворотдан мазкур мақолни кино тарзида айтадилар.

Овчининг зўри шер отар, эрнинг зўри ер очар.

«Қўриқ ва бўз ерларни, ишга яроқсиз бўлиб ётган ташландиқ, сизот, шўрхок, тошлоқ, чангалзор, чимзор ерларни очиб, ўзлаштириб, ҳосилдор қилиб, экинзорларга, боғ-роғларга, гуллаб-яшнаган масканга айлантириш — мард, меҳнатсевар, иродаси кучли, ғайратчан, олижаноб кишиларгагина хосдир», деган маънони ифода этувчи мазкур мақолни қувватлайдиган, тўлдирадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Отнинг зўри қия ошганда билинади, Эрнинг зўри қўриқ очганда билинади»; «Мол семирса ёғ бўлур, Ер очилса боғ бўлур»; «Сен ерни ер қилсанг, Ер сени шер қилар»; «Тер тўкмаса — эр эмас, Қўл тегмаса — ер эмас»; «Ер бетини эр очар, Эр бетини ер очар» («Янги ерлар очиб, обод қилган эр йигитни шу қилган хайрли иши юзага чиқазади, эл-юрт ўртасида обрў-эйтибор қозонтиради», дейилмоқчи); «Ер очганининг бахти очилар».

Одам билан одам тенгму, арис билан бодом тенгму?!

(Арис — Чимкент шахри яқинидан ўтадиган кичик бир дарё — бирларёнинг ирмоғи, Бодом — Чимкент шахрининг ичидан ўтадиган анҳор). Вар.: «Киши билан киши тенгму,

«Чин инсон билан пишиқ тенгму?!» (чийкинлик); «Одамийнинг насли бир-бир-биридан фарқи борди»; «Одамий одамнинг фарқи бор, Юз наслининг нархи бор», «Одам борки, одамийнинг накшидир, Одам борки, айвонундан яхшидур». Бу мақоллар билан: «Ҳаётда дўсту бир-бир, умр йўлдоши танлайдиган, бирор билан якин муносабатда бўлган бўлсанг, у одамнинг кимлигини, қандайлигини яхши ё ёмонлигини обдан суриштир, бил, сина. Ҳаётда, одамларнинг ҳаммаси ҳам бирга бўлавермайди: бири яхши бўлади, бири ёмон бўлади», деган маънода насихат қилиб, огоҳлантиришга.

Одам бўлиш осон, одамий бўлиш қийин

(Одамий — ҳақиқий одам, чин инсон, одамий яхши хислатларни ўзида мукаммаллаштирган киши). Бу ёруғ дунёда ҳар бир кимсани одамий бўлишга даъват этувчи мақол. Вар.: «Одамгарчилик осон, Одмигарчилик қийин» (одмигарчилик — соддалик, камтарлик, одамийлик); «Одам туғилиб ёмон бўлмайди, улғайиб ёмон бўлади»; «Одам туғилганда ёмон бўлмай, ёмонга ёндошиб ёмон бўлар»; «Одам бўлмоқ — аста-аста, Ҳайвон бўлмоқ — бирпасда» (Бу мақолда «Одам бўлмоқ — аста-аста» дейилганга «Кишининг жамиятда чин инсон бўлиб етишмоғи жараёни аста-асталик билан бўлади», «Ҳайвон бўлмоқ — бирпасда» дейилганга эса: «Бўлиш ёмон хатти-ҳаракатлари билан эл-юрт ўртасида обрўсини, одмигарчилигини бирпасдаёқ йўқотиб, «хайвон» — яъни, мажозан «Ҳаммас одам» номини олади, дейилмоқчи); «Одам дунёга чўчкадан семиршиш-у, итдай болалаш учун келиди» (Бу билан: «Дунёга келишгани, фақат ўз манфаатининг, хайвоннинг, хузур-ҳаловатининг, кулайдиган ва кўзлайдиган қилиб бўлма, атрофингдаги одамлар дўстисида ҳам ўйла, қайгур», деган маънода насихат қиладилар); «Одамнинг куюғи бўлгунча, Ўрмоннинг қийини бўл» (Одатда иноннинг, одамнинг ва бошқа таомларнинг

куюғини емай, чикитга чиқарадилар. Мақолда: «Сен ҳам жамиятда ёмон хулқ-атворинг билан хатти-ҳаракат қиладиган бўлсанг, одамлар сени шундай куюк сингари чикитга чиқариб, ўзларидан четлаштириб кўядилар», дейилмоқчи); «Эр ўғлиман де»; «Отанг боласи бўлма, Одам боласи бўл!»). Бу кейинги мақоллар билан: «Мен фалончининг ўғлиман» деб, яхши, обрў-эътиборли бўлган отангнинг номи билан фахрланиб, мағрурланиб юрма. Ҳаётинг давомида ўз одамийлигингни эл-юртга қиладиган яхшиликларинг, яхши хулқ феъл-атвор, ширин каломинг билан амалда кўрсат. Шундагина кишилар сени ҳақиқий одам сифатида тан оладилар, иззат-ҳурмат қиладилар», дейилмоқчи. Боболарнинг хикмати ҳаётга ёруғ йўлди:

Отанг боласи бўлма, Одам боласи бўл дер
(Эркин Воҳидов).

Одам дунёга бир марта келади.

Вар.: «Одам онадан икки марта туғилмайди». Мазкур мақолларни бахил, хасис, зикна, курумсоқ, топган-тутганини ўзгалар тугул ўзига сарфлашдан ҳам қизганадиган, «тишининг кирини сўриб» юрса-юррадиган-у, аммо бир оз ортиқча чиким қилиб, бирор тансиқ таом қилиб емайдиган, буди-шуди бўлатуриб дурустроқ кийим киймайди-ган, кискаси, ўз сихати, роҳати маишати тўғрисида ўйламай, ўзини ўзи қийнаб, азоб-уқубатга солиб юрадиган одамга «Сен дунёга бир марта келасан, икки марта келмайсан-ку! Топган-тутганингни «тўп — гирих» қилиб йиғиб, «босиб» ётавермасдан, зарур сарф-харажатиингни қил, еб-ич, кий, кул, ўйна!» деган маънода насихат қилганларида айтадилар. Мақол бошқа шунга ўхшаш баъзи ҳолларда ҳам мажозий маънода ишлатилади.

Одам еганини ҳўкиз еса, ёрилиб ўлади, одам қилганини шайтон қилса, уялиб ўлади.

Бу мақолни еб тўймас, очкўз, бадхўр, баднафе одамларга ва шайтон-

дан ҳам баттар айёр, муғомбир, алдамчи, кўзбўямачи, каллоб одамларга нисбатан ачиқ киноя, кочирик, истехзо тарзида қўлайдилар. «Одамнинг шайтони — одам» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Шайтонсифат ёмон одам яхши одамларни ҳам ўз кўйига солиди, тўғри йўлдан оздиради, бузади. Бундай «шайтон» одамлардан ҳазар қилмоқ, эҳтиёт бўлмоқ лозим», демокчи бўладилар.

Одам — олтиндан азиз..

Халқимиз ўзининг бир талай мақоллариди дунёда одамдан ҳам азизроқ нарса йўқлигини, одамни эъзозлаш, кадр-қимматиға етиш, одамларға ҳамкор, ҳамдард, ҳамнафас, ҳамроз, ҳамроҳ, мададкор, вафодор, садоқатли бўлиш зарурлигини турли тамсиллар воситаси ила қайта-қайта уқтиради: «Одам боласи — элнинг лотиси»; «Одам одам билан азиз»; «Одам одамға керак»; «Одам одамға кунда керак бўлмайди, кунда керак бўлади»; «Одамзоднинг саккизда тиши тушар, саксонда бир-бириға иши тушар»; «Одам одам билан тўқчиликда бир учрашади, йўқчиликда бир учрашади»; «Одам одамға муҳтож» (Бу кейинги мақоллар билан: «Одамлар бир-бирларига яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам керак бўладилар, ҳар қайсилари алоҳида-алоҳида, ўз холларича чинакам ҳаёт кечира олмайдилар, бир-бирларининг ҳар томонлама берадиган ёрдамларига, маслаҳатларига, тез-тез дийдор кўришиб, дилкаш, қўмақдош бўлиб туришларига муҳтождирлар», демокчи бўладилар); «Одам одамға ёт эмас»; «Одам — одам билан одам»; «Одам одам билан тирик»; «Балиқнинг тириклиги сув билан, Одамнинг тириклиги одам билан»; «Балиқнинг куни қўл билан, Йигитнинг куни эл билан»; «Балиқ сувсиз яшай олмас, Одам — одамнинг ойнаси»; «Йигит — йигитнинг кўзгуси»; «Дил — дилнинг ойнаси»; «Одам одам соясиди одам бўлур» («одам бўлур» дейилганда «чин инсон бўлиб етишади» деган фикр назарда тутилган); «Одамнинг қимматини одам би-

лади»; «Одам — одамға қувар»; «Одам одамнинг дардини олади»; «Одамнинг ховурини одам кўтаради»; «Одамнинг тафтини одам кўтаради»; «Одам бор дарахтнинг шохини сандирма» («Одамларға каттаи, чикми, бирор зиён келтирадиган хатти-ҳаракат, гап-сўз қила кўрма дейилмоқчи»); «Отга боқма, тўнга боқ»; «Ичидаги жонга боқ»; «Одамни санамасан, юлдузни санама»; «Одам — одамға ганимат»; «Бу дунёда одам — одамға меҳмон»; «Жон — танга меҳмон»; «Инсон — инсонға»; «Одам — омон»; «Дийдор — ганимат»; «Одамни одам йўқлама, Қисир кўйининг туёғиди ҳам кадрсиз бўлади»; «Одамни одам афтиға, ҳавонинг тафтиға қара»; «Одамнинг юзи — офтобдан иссиқ»; «Одамнинг юзи — олмосдан ўткин»; (Бу кейинги икки мақол билан: «Одамларға бақрайдиган, бетига чақпадиган, «юзингда кўзинг борми» деган май, бўлар-бўлмаси қаттиқ ботади, гапларни гапирма», денилмоқчи); «Одамнинг чикити бўлмайди»; «Одамнинг чикиндиси бўлмас, Чўшнинг тикиндиси бўлмас» («чўша — кунжарадан ясалган, обдастага ўшаган жўмракли ёғ соладиган идиш); Унинг «огзи» каттарок бўлиб, махсутиқини бўлмасди. Шунинг учун лутта-луттани думалоқлаб, тикиб қўяверадилар. Унча-мунча синмайдиган бу идишға ёғ солиб, отнинг қанжирғасига боғлаб, узок-узок йўлларға ҳам юраверар эдилар). Мақолда «Одамнинг чикити, чикиндиси бўлмайди» деганда; «Ҳамма одам ҳам — одам, ҳамма одамда ҳам иззат-нафс бор. Шунинг учун уларнинг нафсониятиға тегма, ихонат кўзи билан, паст назар билан қарама, хор кўрма, одам ўрнида кўр, иззат-ҳурмат қил», демокчи бўладилар. «Одамни қувиш осон, Ёрдам қилиш қийин» («Гарчи бироваға ёрдам қилиш қанчалик қийин бўлса ҳам, бари бир ёрдамлашишға ҳаракат қил, уларға қўлингдан келганини аяма», дейилмоқчи); «Одам кулоқдан озар, Кўнгилдан семирар»; «Оримок, семирмок — кўнгилдан»; «Одам иззатға семирар»; «Одам курсоғидан ориқламайди, кулоғидан ориқлайди» (Бу кейинги мақоллар билан: «Одамлар билан ҳамшиша яхши, хуш муомалада

бу сўзнинг кўнглини ранжитадиган эмас, кўнглини кўтарадиган гап сўз кил», деган маънода насихат қиладилар. «(Ачахон:) ..Одам — маъно билан, pista-бодом билан, ҳар бир ҳақ тенгини топиб кетади» (У. Икромов, Пьесалар).

Одам она қорнидан қон чангаллаб тушган.

Бу мақолни золим, қонхўр, қотилларга қарата ўта даражадаги кесатик тарзида айтадилар.

Одам пўлатдан қаттиқ, гулдан нозик.

Вар.: «Одам тошдан қаттиқ, гулдан нозик» (Бунда «тошдан қаттиқ» деганда одамнинг иродаси, куч-қудрати, сабр-қидами; «гулдан нозик» деганда эса, кўнгли, дили назарда тутилган ва «Одам ҳар қанча гавдали, кучли, бақувват бўлса ҳам, кўнглини ола биллишга, дилини оғритмасликка ҳаракат қил», демоқчи бўладилар); «Тош қаттиқми, бош қаттиқми!»; «Тошми қаттиқ, бошми қаттиқ?»; «Тош қаттиқ, тошдан ҳам бош қаттиқ»; «Одамнинг боши — сойнинг тоши»; «Одамнинг боши ҳар қуюкка кўнади» (қуюк — дард, ғам, алам, аяб-укубат, доғ, айрилиқ, жудолик ва ҳ.к.); «Одам бошига тушганини тоғ ким кўтаролмайди»; «Одам меҳнатини қанча, пўлат ҳам ейилиб кетади».

Одам сўзлашиб танишар, ҳайвон — ҳидлашиб.

Вар.: «Ҳайвон искаша-искаша, Инсон сўраша-сўраша»; «От кишнашиб танишар, Одам — эслашиб»; «От кишнашиб қулунин топар»; «Одам сўзлашгунча, Йилқи қашишгунча»; «Одам сўзлашар, Ҳайвон ялашар»; «Одам сўйлашиб танишар, Мол — маврашиб»; «От тортишиб от танийди, Эл тортишиб эл танийди».

Одамга — лафз, гўсалага — лум

«Лафз — берилган ваъда, сўз, аҳд; гўсала — бузук». Бу билан: «Одам

бировга, кўпчиликка берган сўзнинг, ваъдасининг устидан чиқиши, аҳдига вафодор бўлиши, шу йўлда астойдил ҳаракат қилиши, лафзи ҳалол бўлиши зарур», деган маънода насихат қиладилар. Вар.: «Лафз — пулдан қиммат».

Одамга — либос, эшакка — тўқим.

Вар.: «Уйга жиҳоз, одамга либос ярашар»; «Одамга — либос, уйга — палос»; «Ҳонага — палос, хотинга — либос»; «Отга — жабдук, одамга — либос»; «Ёғоч кўрки — япроқ, Киши кўрки — чўпрак» (ёғоч — дарахт; чўпрак, чўпарак — латта, мато). Бу мақоллар билан: «Ҳар ким ўзига ярашадиган кийим-кечак кийиши, озода, покиза кийиб юриши, одамлар назарида ўзини фақир кўрсатмасликка ҳаракат қилиши лозим», деган маънода насихат қиладилар. Айрим ҳолларда эса, ўзига мутлақо ярашмайдиган, бачки кийим киядиган одамнинг устидан қулганларида, мазах-масхара қилганларида шу мақолларни айтадилар.

Одамга — сўз, ҳайвонга — говрон.

Бу мақолни: «Одамни сўз билан ахлоқ-одобга, илм-билимга, касб-хунарга ўргатадилар. Ҳайвонни эса говрон (таёқ, қалтак) зарби билан ўз измларига соладилар», деган маънода айтадилар. Шунингдек, баъзи гап-сўз қор қилмайдиган, «қулоқсиз», бетаъсир, «териси қалин» одамларга нисбатан кесатик тарзида қўллайдилар.

Одамдан ҳийла қочиб қутулмас.

«Ҳийла — олти, ақл — етти»; «Тулқи тулкилигини қилгунча, териси қўлдан-қўлга ўтади». Бу мақоллар билан: «Одамнинг ақли шундай ўткирки, ҳар қандай ҳийла-найрангни, айёрлик, муғомбирлик, қаллобликни очиб, фош этиб ташлай олади. Ҳийлагарлар бир кун бўлмаса,

бир кун қўлга тушиб, қилмишларига яраша жазосини тортишлари муқаррар», демокчи бўладилар.

Одамнинг тўраси хушмас, отдан тушса ҳам, эгардан тушмас

(тўра — юқори табакага мансуб киши; зодагон, оқсуяк, аристократ; ҳоким; мажозда: расмиятчи, расмиятпараст, бюрократ). Мазкур мақолнинг маъносига мос «Баланд охурдан ем еган от ердагини еёлмас» деган мақол ҳам борки, бунинг маъноси шундай: «Хон, беқларнинг аргумоқ отларини отбоқлар тайлигиданоқ ўзига охурча қилиб, шунда ем, хашакларини берадилар, ҳатто ичадиган сувларини ҳам пакирга солиб, шу охурда ичирардилар. Той катта бўлган сари охурнинг деворини бир ғишт, икки ғишдан кўтара борадилар. Той от бўлгунча шу ҳол давом этарди, охур ҳам от бўйи баланд бўларди, бўйини ҳеч бир энгаштирмасдилар. Мана шундай тарбия натижасида отнинг бўйни қотиб қолади. Бундай от далага чиқса, ердан ўт узиб олиб еёлмасди... Аргумоқнинг мана шу ҳоли одамга кўчирилган: революциядан илгари бойлар синиб, хонавайрон бўлар эдилар. Хунар билмасдилар, оғир меҳнатга бўйинлари ёр бермасди, аммо ҳеч кимни назар-писанд қилмас, такаббурилик қилаверардилар» (Ш. Шомаксудов, С. Долимов, Кенг уйнинг келинчаги). Халқ «Баланд охурдан сув ичган» иборасини ҳам, юқоридаги мақолларни ҳам шундайларга қарата ис-техзо ила қўллаган.

Одамнинг қўли — гул.

Вар.: «Одам қўли — гул, Манглай теридур»; «Инсон қилолмайдиган иш йўк»; «Одам қилган ишни одам қилади»; «Доно ҳам онадан туғилади»; «Алп онадан туғилар, Аргумоқ — биядан». Бу кейинги икки мақол билан: «Шундай ўткир ақл соҳиби бўлмиш доно ҳам, шундай кучли алп баҳодир, пахлавон ҳам ҳамма одамлар қатори онадан, шун-

дай кучли от — аргумоқ ҳам ҳамма отлар қатори биядан туғилган, осмондан тушганмас. Бас шундай экан, сен: «Ў-ҳў, унга тенглашиб, унинг билганини билиб, қилганини қилиб бўлармиди?!» деб ўтирма. «Кўз — кўрқоқ, қўл — ботир», ўқисанг, ўргансанг, ҳаракат қилсанг, ҳар қандай одамга тенглашасан деган маънода кишига далда берадилар, ғайратлантирадилар.

Одил киши ойдаи, оқи турган сойдаи.

«Оқиб турган сойнинг суви қанчали мусаффо, тиник, кўзни ва дилини қувонтиргувчи бўлса, одил киши яъни адолатга садоқатли, бироқ томонга ён босмай, адолат юзасида ҳолисона, ҳаққоний иш тутгувчи гўгри, бегараз одам ҳам шунчалик ёқимли, «фариштали», ибратли, обрў эътиборли, иззат-хурматга сазовор бўлади», дейилмоқчи.

Одобинг — обрўинг.

Вар.: «Одоб — олтиндан қиммат», «Осмон — офтоби билан, Одам — одоби билан»; «Яхши фазилатинг — зебу зийнатинг»; «Одоб — кишининг зеб-зийнати»; «Одобли киши — зийнатли, Зийнатли киши — иззатли»; «Ақл — ёшдан, одоб — бошдан»; «Бола азиз, одоби ундан азиз»; «Одобли бола оламга манзур»; «Одобли — элда азиз»; «Одоб бозорда сотилмас» («Тап-тайёр одобни бозордан пулга сотиб олиб бўлмайди. Одобга ёшликданоқ ўрганиб, кўниқиб, уни улгайган сари қамол топтириб борини керак», дейилмоқчи).

Айш, Навоий, неча дилкашдурур, Лек адаб бирла ҳаё хушдурур; Ҳаёву адаб бирла тузгил маон. Яна айла таъзиму хурматни фоиш Не эл ёри бўлсанг, алар ранги бўл, Нечук борсанг, тутқил ул сори йўл (Навоий).

Одоқда ерим бор дема, чўлда — қўйим

(одоқ — оёқ, этак сўзининг қадимий шакли). Одоқдаги экинни сув олиб кетиши мумкин, чўлдаги қўйга

«...ишониб бўлмайди — бўри
...ишониб бўрон, сувсизликдан нобуд
...ишониб бўрон мумкин. Мазкур мақол
...ишониб воз фоиз ишонч бўлмаганда
...ишонч нарса, воқеа, ҳодиса хусу-
...ишонч таъйи қилиб гапирма дейил-

Оёқ ерга тегмаса — улов,
иш тишга тегмаса — овқат.

Ишчи яхши нарсанинг ўрнини
...ишчи, сифатсизроқ бўлса ҳам,
...ишчи бўлмаса ҳам, боса ола-
...ишчи нарсани менсимай, назар-
...ишчи қилмай, ундан воз кечиб
...ишчиликка, қаноатли бўлишга ун-
...ишчи мақол, Вар.: «Томокдан
...ишчининг бари — томоқ»; «Ёлли
...ишчи — от, Ёкали бўлса — тўн»;
«Оёқ минган от сўрамас, Балиқ
...ишчи от сўрамас»; «Битта нон
...ишчи тўядиган қорин яримта нон
...ишчи ҳам тўяди»; «Нон бўлса
...ишчи ўзгаси — ҳавас».

Оёқ чарчаса, таёқ ярайди.

Вар.: «Таёқда той кучи бор»; «Болта
...ишчи иш қилсанг, эхтиёт қил оёқни,
...ишчиликда йўл юрсанг, қўйма таёқ-
...ишчи».

Оёқ қайда бўлса, бош шунда.

Бу — халқимизнинг қадимий мақол-
...ишчидан бири бўлиб, уни Отойи
...ишчидагича ишлатган:

«...ишчининг то адаб ҳамроз йўлдо-
...ишчининг менинг,
...ишчидаким бўлса аёгинг, андадур
...ишчининг менинг».

**Оёқдан кўтарилган чанг
...ишчига қиради.**

Бу мақолни: «Сенга халал бермай,
...ишчи ётган нарсани кўзгаб, «чан-
...ишчи» нима қиласан, қайтага ўзинг-
...ишчи зарар бўлади», деган маънода
...ишчидайдилар.

Оз бўлсин-у, соз бўлсин.

Вар.: «Оз бўлсин, оз бўлса ҳам
...ишчи бўлсин»; «Оз бўлсин — соз
...ишчин, Бедана бўлсин — ёғ бўл-

син». Бу мақоллар билан: «Ҳар бир
нарса — хоҳ озиқ-овқат бўлсин, хоҳ
кийим-кечак, уй жиҳозлари, ас-
боб-анжомлар, хоҳ бажариладиган
иш бўлсин — сони кўп бўлиб, сифат-
сиз бўлганидан кўра, оз бўлиб,
сифатли, кўркам, чидамли бўлган-
ни маъқул», дейилмоқчи.

**Оз ошаган мой ошар, кўп
ошаган лой ошар.**

Халқ медицинаси қарашларини
ифода этувчи мақолларнинг бир
қанчасида озиқ-овқатни оз, яъни
киши вужудининг эҳтиёжига яраша
истеъмол қилиш бениҳоя зарурлиги
уктирилади, кўп, яъни керагидан
ортиқча емоқ-ичмоқнинг келтири-
диган зарари ва ёмон оқибатлари
кўрсатилади: «Оз емак — соз
емак»; «Оз емоқ — тани соглик,
Оз демоқ — ҳикматга боғлиқ»; «Оз
демоқ — ҳикматга лозим, Оз емоқ
— сихатга лозим»; «Оз еган оз
йикилур, Оз деган оз янгилур»
(йикилур — касал бўлиб ётиб қол-
лур; янгилур — янгишар); «Кўп
демак — сўзга мағрурлик, Кўп
емак — нафсга маъмурлик»; «Из-
зат тиласанг оз де, Сихат ти-
ласанг оз ё» (Булар — А.Навоий
ҳикматлари бўлиб, халқ ўртасида
мақолга айланиб кетган); «Қорнинг
очмасдан овқат егил; Қорнинг тўй-
масдан қўлингни артгил»; «Оғизга
солар ошни оғзига сигарича ол»;
«Оғзинг улкан бўлса, қошиқдан
ўпкалама»; «Ақлли одам киш ғами-
ни ёз ер, Кеча бўлса, хўрагини
оз ер»; «Эртаги насибдан қолма,
Кечки насибга борма». Бу кейинги
икки мақолда халқ эрталаб ва
кундузи овқатни тўйиб ейиш мум-
кин-у, аммо кечкурун, ухлашга
яқин тўйиб овқат емаслик зарур-
лигини уқтирган. «Еяр ошингдан
емас ошинг кўп бўлсин» («Ҳар
нарсани еяверма, сийдиган озиқ-
овқатларингдан емайдинг, яъни
хом, яхши пишмаган ёхуд мижо-
зингга ёқмайдиган озиқ-овқатлар-
инг кўп бўлсин», дейилмоқчи);
«Оғзимга қолди деб, дема, Олдимга
қолди деб, ема»; «Оғзига қелган-
ни демак — нодоннинг иши, Олдига
қелганни емак — хайвоннинг иши»;

«Кўп демак бирлан бўлмагил нодон, Кўп емак бирлан бўлмагил хай-вон»; «Оз есанг асал бўлади, Кўп есанг касал қилади»; «Лойка — бошдан, оғрик — ошдан»; «Кўп еган — катта зиён»; «Оз-оз еган мазадур, Кўп-кўп еган озадур»; «Кўзинг оғриси, кўлингни тий, Корнинг оғриси, нафсингни тий». Медицина фанлари доктори, профессор Ҳаким Зоҳидий бу мақол хусусида шундай ёзади: «Бу ниҳоятда тўғри фикр. Кўз касалликларининг кўпчилиги кўзни ҳадеб қўл билан ишқайверишдан пайдо бўлади, бошқаларга юқади, оғир оқибатларга олиб келади. Нафси бузуқ одамларнинг доимо ичак ва қорин касалликларига дучор бўлиши қадимдан маълум. Демак, бу мақол асрлар давомида ҳаёт тажрибасида пишиб етилган» (Донолар саломатлик ҳақида); «Ҳар нарсанинг ози — дори»; «Оз еган — осон соғаяр»; «Кам-кам е, доим е»; «Кам-кам есанг, доим ерсан, Кўп-кўп, есанг, нени ерсан?!»; «Оз еган — кўп ер, Кўп еган — оз ер» (Бу билан: «Озроқ еб, иқтисод, тежамкорликка риоя қиладиган одамнинг маблағи, жамгармаси тобора ортиб бораверади, натижада у кўп вақт ейди; бунинг аксича, топган-тутганини катта-катта ейдиган, гарра-шарра сарфлайдиган одам бир нима жамгара олмайди, бор «буди-шуди»дан айрилади, натижада оз вақт еб, оч қолишга мажбур бўлади», дейилмоқчи); «Оз еганга бор даво, Кўп еганга не даво?!»; «Кўп ошовдан ўлганлар — очликдан ўлганлардан кўпроқ»; «Кам емоқ тўрға элтар, Кўп емоқ — гўрға»; «Камхўрлик тўрға элтар, Пурхўрлик — гўрға». Навоӣ, ортуқ емоқу ичмоқдин кўра, Йилон этини ебон захрин айламак ошом.

Оз ошга индов йўқ.

Бу билан: «Арзимаган нарсага дангу-дароз қилма; кўрган кичик бир тайёргардинингга кўп меҳмон чақириб, уларни ҳам қўлингни ҳам хижолатга қўйма», деган маънода насиҳат қиладилар.

Оздами барака, кўпдами

Кўпинча: «Барака кўпда эмас, қай тага озда бўлади. Бойнинг мол дунёси кўп бўлгани билан, баракаси бор, на — хайру эҳсони Камбағалда маблағ, егулик-ичгулик оз бўлса ҳам, баракаси бор, қайтаг бойдан кўра камбағал саҳийроқ демокчи бўлганларида шу мақолни қўлайдилар.

Озодлик — ободлик.

Инсоният қадим-қадимдан озодликни улуғлаб, эъозлаб, озодлик мустақиллик учун курашиб келган ажнабийлар зулмидан, тутқунлигидан озод бўлган, мустақилликка эришган эл-юртларнинг гуллаб-яшнагани, обод бўлгани тарихдан маълум. Мазкур мақол билан шуни қисқагина, аммо ниҳоятда чуқур маъноли қилиб ифода этганлар. Вар: «Зиндондаги ширии-шарбатдан очикликдаги ситам-ғурбат яхши».

Ой — ошиқнинг йўлдоши.

Вар: «Ой — ёлғизнинг сирдоши, ўйчиларнинг йўдоши, ошиқларнинг мунгдоши, йўлчиларнинг йўлдоши»; «Ойдинда оксоқ ҳам сайр қилгиси келади»; «Ойдинда ит пўстақ талашар»; «Ой-у юлдуз кўкка ярашар»; «Ой сулуви — нур, Сой сулуви — сув»; «Ойнинг тўлиқлигидан офтобнинг зарраси ўткир»; «Ой бўлмаса, ақл озади. Кун бўлмаса, кўнгилни кир босади».

Ой тўлганин билмас, йигит бўлганин билмас.

Вар: «Той от бўлганин сезмас, Йигит ота бўлганин сезмас». Баъзи йигитлар улгайиб, ҳатто уйланиб, фарзандли бўлганларида ҳам болаликдаги енгилтақлик, бир ишни ўйлаб-негиб ўтирмай қилиб юбораверадиган, орқа-ўнгини ўйламай гапирадиган ва х.к. одатларини қўймайдилар. Мазкур мақолларни шундайларга қарата

«...» ва истехзо тарзда қўллай-

Ой кўтонласа ойда ёғар, кун ўтовласа кунда ёғар.

«...» биз ўзининг астрономик ва метеорологик кузатишлари натижа-
да яратган бир қанча мақолла-
да фасллар ва ойлarning ўзига
«...» хусусиятларини кўрсатади,
«...» қай ҳолларда ҳаво айнаши,
«...» гарчилик бўлиши, ёгингарчи-
«...» лнинг тиниши, ҳавонинг исиси,
«...» совушини бирмунча муддат ол-
«...» дан «айтиб беради».

«...» даги мақолда «кўтонласа»
«...» айрим мақолларда «ўтов-
«...»» деганда Ой ё Куёшнинг
«...» трофида нур (шўъла)дан доира
«...» кўтон ё ўтов сингари) ҳалқа
«...» дои бўлиши назарда тутилган.
«...» ё Куёшнинг бундай «кўтонлаши»,
«...» ўтовлаши»ни одамлар ёмғир ёги-
«...» нга йўядилар. Бу — халқнинг кўп
«...» йлик кузатишлари натижаси, яқин
«...» рада ёгин бўлишдан дарак
«...» берадиган атмосферадаги оптик
«...» юнисалардандир. Ҳозирги фанний
«...» ишларда ҳам буни тўғри деб
«...» иноблайдилар. (Қаранг: Ҳ.Ҳасанов,
«...» йамуд Қошғарий. Ҳаёти ва геог-
«...» рафик мероси). Об-ҳавони Ой ва
«...» Куёшнинг ҳолатига қараб олдиндан
«...» инлашга доир қуйидаги мақоллар
«...» ам бор: «Ой ўтовласа, ойлик
«...» лнингни е, Кун ўтовласа, кунлик
«...» лнингни е». «Дехқонларнинг об-
«...» ҳаво ўзгаришини олдиндан айтиш-
«...» лари баъзан тўғри чиқиб қоларди.
«...» Каш каттиқ келса, ёз иссиқ ўтади
«...» ёки аксинча; куёшнинг қизариб
«...» бошини — эртаси куннинг очик
«...» бўлишдан нишона; «Ой ўтовласа
«...» ойлик, кун ўтовласа — кунлик
«...» лнингни қил», «Булутли кунда
«...» кунлар паст учса, қор ёғади»
«...» деганга ўхшаш гаплар эл орасида
«...» кўп ҳам юради. Неча минг
«...» йлар мобайнида халқнинг турмуш
«...» тажрибасидан ўтиб келган бу
«...» норали нақлларга амал қилиб
«...» келишган» (Қ.Қорабоев. Куёш ва...
«...» нонлар, «Фан ва турмуш» жур-
«...» нали); «Ой қуланса, оёгингни узат,
«...» кун қуланса, курагингни тузат»

(қуланса — кўтонласа, ўтовласа).
«Оёгингни узат» дейиш билан:
«Ёмғир ёғади, барибир ҳеч бир
иш қилолмайсан, оёгингни узатиб
ётавер»; «курагингни тузат» дейиш
билан эса: «Қор ёғади, кура-
гингни тузатиб, тайёр қилиб қўя-
вер», дейилмоқчи; «Жума ёғса,
шанба тинар, Шанба ёғса қачон
тинар?»; «Йил бошидан кўркма,
Ой бошидан кўрк»; «Ойнинг беши-
дан кўркма, бошидан кўрк»
(Кўп йиллик кузатишлар натижаси-
да «халқ ҳар ойнинг бошида ҳаво
бир айнаши, бемаҳал ёгингарчилик
ё совуқ бўлиши мумкин, деган
хулосага келган. Шунинг учун
ҳам кишилар, айниқса экин эккан
деҳқонлар, «ой боши»дан кўр-
қардилар. Агар «ой боши» ҳаво
кескин ўзгармай, ишлар одатда-
гидек бўлса, «бир хатар ўтди»
дердилар); «Ой бошида кун ё
тузалар, ё бузилар»; «Ой ўзига
тинч, одамларга нотич»; «Ой
чалқанча тўғса — ой бўйи аёз»
(Халқ ўртасидаги тушунчага кўра,
агар янги Ой «туғилганда» унинг
«ўроғи» тик бўлса — уни «Ой
ўзига нотинч» дейдилар — об-ҳаво
қулай келади; агар янги Ой туғил-
ганда унинг «ўртоғи» чалқанча
ётган бўлса — уни «Ой ўзига тинч»
дейдилар — об-ҳаво ноқулай ке-
лади, қутилмаган совуқлар ва ёгин-
гарчиликлар бўлади); Ой чиқиши-
дан маълум, Одам — юришидан»;
«Янги Ойдан — яхшилик».

Ойга қараб адашсанг, отинг- ни «олтин қозик»қа боғла.

Бу мақоли билан халқ қоронғу
тунда кетган йўловчиларга адаш-
масликнинг йўлини ўргатган.
Ўтмишда компас бўлмаган. Узок
сафарга чиқкан йўловчилар бепоён
дашт-биёбонларда келаётганларида
тун қоронғусида адашиб қолмаслик
учун юлдузларга қараб йўл тан-
лаганлар. Айниқса, Қутб юлдузи
(буни «Олтин қозик», «Темир қозик»
деб атаганлар) йўлчи юлдуз ва-
зифасини ўтаган... Қутб юлдузини
кўкдаги барча юлдузлар орасида
энг муҳими деса бўлади. У оламнинг

шимолий кутбига жуда якин тураркан, ҳамавақт шимол томонни кўрсатиб туради. Шунинг учун ҳам энг яхши йўл кўрсаткич вазифасини ўтайди. Қадимги халқлар нундан шимолнинг кўрсаткичи сифатида фойдаланганлар... Хўш, бу юлдузни нима учун қозикка ўхшатганлар? Кутб юлдузи Ернинг ҳаёлий ўқи ўтадиган нуқтага якин турганлиги учун киши назарида худди қоққан қозикдай қимирламай туради. Шунинг учун ота-боболаримиз уни «Темир қозик», «Олтин қозик» деб атаганлар. Ой бир жойда барқарор турмаганлиги учун, кишини адаштиради. Халқимиз мазкур мақоли билан: «Ойга қараб юриб адашиб қолсанг, отингни «Олтин қозик»ка қаратиб («боғлаб») юр, адашмайсан, олдинга юрсанг — шимол томонга, орқага юрсанг — жануб томонга, ўнга юрсанг — шарқ томонга, чапга юрсанг — ғарб томонга борасан», демоқчи бўлган. Бундан ташқари «Қароқчининг суянгани — Олтин қозик», «Қароқчининг суянгани — Етти қароқчи» деган мақоллар ҳам бор.

Ойда еган тўқ бўлур, кунда еган суқ бўлур.

Бу мақолда «ойда еган» деганда камбағаллар, «кунда еган» деганда бойлар назарда тутилган. Дарҳақиқат, одатда камбағал ор-номусли, уятчан, ийманчоқ, ўзи тўқ бўлмаса ҳам «кўзи тўқ» бўлади, гарчи тансиқ таомларни деярли емаса ҳам ёхуд онда-сонда, ойда-йилда бир еб қолса ҳам, бирор ерга бориб қолганда дастурхондаги лаззатли таомларни апил-тапил «тушира» кетмайди, одоб сақлайди. Бой эса, аксини қилади: гарчи бундай таомларни кунда еса ҳам, ҳадди сикқан-сиғмаган ерга борганда нафси «ҳаққалак отиб туради», ўзини тийиб, одоб сақлаб ўтира олмайди. Негаки, «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас» дегандек, катта-катта ейишга ўрганган нафси бунга йўл қўймайди. Мазкур фикрни қувватловчи «Очининг боши —

тош, Тўқнинг таши — оч», «Омон чидаб турмаган — кўпига тўйма» деган мақоллар ҳам бор.

Ойда келсин, омон келсин

Бу мақолни кўпроқ қариялар билатишади. Уларга биров: «Ўғил қизларингиз (узатилган қизлар) уйланиб, алоҳида рўзғор қилчикиб кетган ўғиллар) сизларни қўгани, ҳол-хабар олгани камроқ келадиган бўлиб қолишдими, десан, улар шу мақолни айтадилар ва бу билан: «Бизларнинг улардигинамиз йўқ. Онда-сонда келиши ҳам майлига, ишқилиб омон бўлиса, ўзларидан тинчиб ўтириш» шунинг ўзи бизлар учун катта давлат», демоқчи бўладилар.

Ойда ҳам доғ бор.

«Тун қоронғусини ёритиб турадиги шундай ёруғ, тиник, чароғон Ойнинг ҳам бетига доғ бўлгани сингари яхши деб ҳисобланган, ном олган тан олинган ҳар қандай кимсанинг ва нарсанинг ҳам бирор жузъи камчилиги, нуқсонини, айби бўлади бўлмаслиги мумкин ҳам эмас, чунки табиий ва ижтимоий қонуниятларнинг ўзи шуни тақозо этади. Бас шундай экан, буниинг учун хафа бўлиш, куюниш керак эмас», деган маънода айтилади. Вар: «Инсон нуқсонсиз бўлмас»; «Ҳар яхшининг бир ёмони бўлади»; «Ҳар яхшида биркаммо бор, Ҳар ёмонда — бир» лекин; «Ҳар зоғда — бир доғ»; «Тунсиз кун йўқ, Доғсиз лола»; «Ҳар тўқисда — бир нуқс»; «Ҳар тўқиснинг бир айби бор»; «Тўқисники — тўққиз кам»; «Бир камчиликсиз гўзал бўлмас»; «Шакар пашшасиз бўлмас, Арпа — кесақсиз»; «Олмурутнинг сопи бор, Узумнинг чўпи бор» (олмурут — пок); «Туёғи бутун тулпор йўқ, Қиёғи бутун шунқор йўқ» (Буни ... қаноти бутун шунқор йўқ» деб ҳам қўллайдилар); «Тераи

«...нинг, сутда ҳам қон кўрасан»; «...нидан ҳам ўтади, билмагандан билмади»; «Бир ёзиқдан эр ўлмас, йилмақсиз эр бўлмас» (ёзиқ — айб, қилмақсиз). Тўғонбекнинг кўзлари қоралиб кетди.— Таксир,— деди у «...сини айёрча қисиб,— бу билан кулингиздан бир айб содир бўлади, айтмоққа тил ҳам бормасди».— Тунсиз кун йўқ, доғсиз лўғайўқ. Не экан? (Ойбек. «Навоий».)

Ойдинда оқ кийган — кўлликдада кўк кияр.

Бу мақол — ота-боболарнинг душмани билан қандай жанг қилиш, қандай ҳарбий усул (тактика), қандай найранг ишлатиш лозимлиги ҳисобидан жангчиларга маслаҳат бериб, насихат қилиб айтилган. Вар.: «Орқа» сиз эр саф ёролмас»; «Олишган ёвга орқангни кўрсатма»; «Эри от, тўғри тегиз»; «Ётиб-ётиб, ётибшга от»; «Ҳийласиз бутир ўзини ёвга олдираар».

Ойим-ойимга боқар, қўлига хиша ёқар

(ёқмоқ — қўймоқ, бўймоқ). Мазкур мақол билан халқимиз ўзига зеб берадиган, бир-биридан ошириб қийиниш, зеб-зийнат тақиб ва пардоз-андоз қилишга «ўлиб-тирилиб» интилувчилар устидан қулади. «Оёғида хинаси бор ерни босиб юролмас», «Оқсоқ қўй ўр талашар, Ойимлар тўр талашар» сингари мақоллар билан ҳам танноз, ошфта, сатанг, ичи қоралигидан бир-бирини асло кўролмайдиган, бир-биридан қолишмасликка, балки узиб кетишга тиш-тирноғи билан тиришадиган аёл мазах-масхара қилинади.

«Ойни олиб бераман»га бола ишонар.

Бу мақол билан: Сенинг агар ақлинг бўлса, бировнинг «фалон қилиб бераман, писмадон қилиб бераман» деган қуруқ гапига, айёрона ваъдасига, лақиллатишига «учма», ишонма.

Бундай гапларга ҳали эси қирмаган болаларгина ишонди. Сен ҳар бир ишни ўз ақлинг тарози билан ўлчаб қил», демоқчи бўладилар.

Ойни этак билан ёпиб бўлмас.

Мажозан: «Хиёнат, жиноят, айб, гуноҳ қилиб қўйган одам бунга яширишга ҳар қанча уринмасин, бари-бир бир кунмас-бир кун ошкор бўлмай қолмайди, қўлга тушиб, жазосини тортади», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Ойни этак билан ёпиб бўлмас, Ёмон от билан улоқ чопиб бўлмас»; «Чўғни ўраб, бекитиб бўлмас»; «Сояни чопиб, йўқотиб бўлмайди»; «Яғирни зар тўқим яширолмас» (яғир — от, эшак, туя сингари ҳайвонлар устида терининг оғир юқдан эзилиши, ишқаланиши туфайли юз берадиган йирингли яра, жароҳат; кўчма маънода — айб, ифлос иш, хиёнат, жиноят); «Ғал-вирда сув турмас»; «Туя минган бўйин яширолмас»; «Туя минган қўй орасига яширинолмас»; «Туяқуш бошин қумга тиқиб, «мени ҳеч ким кўрмас» дер»; «Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади»; «Қинғир ишнинг қийғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади».

Эл юзига боқсалар ўлармен, Хуршидни, нетай, ёшурса бўлмас (Лутфий)

Нега бой йўқ, камбағал йўқ дейсиз? Тўғри, ҳаммамиз мусулмонмиз, бир юртда яшаймиз. Аммо, Мирзакаримбой бошқа, ман бошқа! Хўжайинлар бор, малайлар бор. Ойни этак билан яшириб бўларми? (Ойбек, Қутлуғ қон).

Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ.

Мушкул аҳволга тушиб қолган кишиларга тасалли берганда, уларни юпатганда, сабр-тоқатга ундаганда қўлланиладиган мақол. Вар.: «Гадойга бир эшик ёпуғ бўлса, бир эшик очуғ, Ойни(нг) беши қоронғу бўлса, беши ёруғ»; «Ҳар субҳнинг бир окшоми бор, Ҳар окшомнинг бир субҳи бор»; «Кўр ойдиннинг очик ойдини ҳам бор» (Ой тамом бўлар олдида ўзи

кўринмаса ҳам, хира ёруғ бўлиб, тонг отганга ўхшаган бўлиб туради. Шунини «Кўр ойдни» дейдилар; «Ўчар чирок яна ёнар»; «Ботир куннинг отар тонги бор»; «Қоронгу тун мангу бўлмас»; «Қора кузнинг қори турмас» (Одатда қор кузда ёймайди, ёққан тақдирда ҳам, тезда эриб, йўқ бўлиб кетади. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: «Сенинг бошингга тушган бу қора кунлар тезда ўтиб ҳам кетар, ёруғ кунлар етиб ҳам келар, кўп қайгураверма», деган маънода тасалли берадилар); «Тошқин сувнинг кечиги ҳам бўлади» («Ҳар қандай тўлиб-тошиб, хайқариб оқаётган сувнинг албатта бир кечиб ўтадиган жойи бўлади. Худди шунингдек, киши бошидан ўтаётган ташвишни, машаққатли кунларнинг роҳатли кунлари ҳам бўлади», дейилмоқчи); «Бир йигининг бир кулгиси бор»; «Очилган сўлар, йиғлаган кулар»; «Бир кун хафа бўлсанг, яна куни суюнарсан»: «Бир хор бўлган — бир азиз бўлмай қолмас».

Ҳар тарафга бўлмағил ўзни уриб
бетоблар,
Ойни ўн беши қоронғу, ўн беши
моҳтоблар,
(Муқимий)

— Сабот қилинг, биродар Ойнинг
ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғдур
(О. Ёқубов, Улугбек хазинаси).

Ола булут — бало булут.

Вар.: «Булут ола — ер чала»; «Булут ола бўлса, Ёмғир чала бўлар». Агар булут ола, яъни парча-парча бўлса, баъзи жойга ёғиб, баъзи жойга ёғмайди. Аксинча, булутлар туташ, яхлит, осмонни батамом қоплаб олган бўлса, ёмғир текис ёғиб, ерни намга қондиради. Мазкур мақоллар дон сепиб, ёмғирдан умид этиб турган деҳқонлар тилидан айтилган. «Ола яхоб — бало яхоб» деган мақол ҳам борки, бунда яхоб суви берганда ишни наридан-бери, чала-чулпа қилиш — экин майдонининг чалакам-

чатти намланишига, оқибат-пати жада эса ҳосилнинг паст бўлишига олиб келиши уқтирилган.

Ола тозининг овидан ҳақ кеч, довидан ҳам кеч.

(ола този — ола кўз, чағир кўз този). Бундай итнинг кўзи хир бўлиб, узоқроқдаги овни яхши пайқай олмайди. Баъзи този қорни тўйғач, овга яхши ҳафсал қилмайди, эгасига эътибор ҳақ бермай, ўз эркича тентиб кетади. Овчилар таъбири билан айтганда «овга ола қарайдиган» бундай този ит ҳам «ола този» дейилади. Мазкур мақол билан: «Бундай ола тозининг баҳридан ўт, сени бекорга овора қилади», демоқчи бўлганлар. «Овга ола қарайдиган» ов қушлари тўғрисида ҳам шунга ўхшаш мақоллар бор: «Олса — қушим, олмаса — елпугчим», «Ололмаган қушдан ола бўйин чумчук ортиқ».

Олатўғаноқ олғир бўлса ҳам, қарчиғай бўлмас.

«Олатўғаноқ чумчуқсимонлар туркумининг қарқиноқлар уругига қиради. Ўзбекистонда чўл, саҳро каби очиқ ерларда, тўкай ва дарё водийларида, бог ва дарахтларда, тоғларда яшайди. Олатўғаноқ ҳар хил ҳашаротлар, майда қушлар, сичқонлар, бақа ва калтакесаклар билан овқатланади... Олатўғаноқнинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ. У фойдали майда қушларни кўплаб қиради, уяларини вайрон этади» (Т.З.Зоҳидов, Зоология энциклопедияси). Баъзи одам ўзининг зотида истеъдод — қобилияти бўлмаса ҳам, ҳар нарсага уриниб, гўё ўзини олим, доно, билимдон, удабурон, уста, миришқор, паҳлавон ва ҳ.к. қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Аммо, одамлар унинг аслида кимлигини, қандайлигини кўлидан ҳеч нарса келмаслигини яхши биладилар ва истеҳзо билан масхаралаб мазкур мақолни айтадилар. Вар.: «Қарга қанот ёйгани билан, қарчиғай бўлмас»; «Қарга лочин бўлмас, лочин — қарга»;

«...ни боқсанг, куш бўлмас»
 («...ни куши») «Эшакни минг
 билан, от бўлмайди»;
 «...мактаниб тулпор бўлмас,
 ...мактаниб шунқор бўлмас»;
 «...дуруги от бўлмас»; «Эшак
 бўлмас»; «Эчки югуриб, кийик
 югурмас»; «Юмронқозиқ югуриб
 бўлмас» (бийик — буюк улуг);
 «...букилиб санг бўлмас,
 ...югуриб ланг бўлмас» (юм-
 рон — одруқ — мушт; санг — тош;
 ланг — кийикка ўхшаш тез югурув-
 чи маққоқ, эпчил ҳайвон); «Юз
 унар урганиб билак бўлмас, Эчки
 югуриб кийик бўлмас» (билак —
 биланлон, олим, донишманд.
 Кичик хар қанча хунар ўргангани
 билан, олим бўлавермайди. Илм —
 бошқа, хунар — бошқа», дейилмоқчи);
 «Эчки туққан кўй бўлмас»;
 «Оғмиш кулон от бўлмас»;
 «Оғмиш қарсоқ от бўлмас»; «Кўп-
 нас югургани билан, този бўлмас»;
 «Ошқўзан ола бўлса ҳам, арслон
 бўлмас» (олақўзан — унча катта
 бўлмаган хушбичим ҳайвон. Ўзбе-
 кистоннинг чўли, сахро ва чала
 саролиларида, шунингдек сувли ер-
 ларда, полиз, сабзавот ва пахта
 майдонларининг четларида учрай-
 ди. Бу ҳайвоннинг ранги ола-
 чинор бўлади. Олақўзан кўпинча
 майда мемирувчилар, баъзан кўён
 болалари ва майда кушлар билан
 овқатланади); «Ўрдақ ўзига оро
 берса ҳам, оққуш бўлолмас»; «Са-
 сман кўлнинг ўрдақ-ғози бўлмас,
 Ёмон одамнинг яхши рози бўлмас»
 (ғоз — орзу, тилак, мақсад). Қадим-
 дан қолган бир гап бор, жиян:
 «Олатўғаноқ олғир бўлса ҳам
 сарингайдек бўлмас» — захарханда
 очилан сўзлади, чол. — Унинг кўли
 сарга етади! (Ойбек, Қутлуғ қон.).

Ола эккан оз олур, роса эккан соз олур.

Буни қувватловчи «Ачаси кўп бўлса,
 бачаси кўп бўлади (ачаси — онаси;
 бачаси — бачаси — боласи). Кўчма
 маънода: ачаси деганда экиннинг
 гўни, кўчати; бачаси деганда ҳосили,
 меvasи назарда тутилган. «Ҳосил

кўчатдан олинади», деган мақоллар
 ҳам бор. Бобо дехқонлар бу каби
 мақоллари билан хар бир экинни ола,
 яккам-дуккам қилиб эмас, тўла
 экиш, тўлиқ кўчат олишга эришиш
 заруригини уқтирганлар.

Олақарғада оларинг бўлса, ёз бор, қиш бор, оларсан.

Вар.: «Олақарғада оларинг бўлса,
 Қиш тегмаса, ёз тегар»; «Ола-
 қарғада оласанг бўлса, кузда ол»;
 «Олақарғада унуминг бўлсин»;
 «Олақарғада оларинг бўлсин»;
 Бу мақоллар билан: «Ол қарғдай
 ҳар замонда, ойда-йилда бир кела-
 диган, бир кўзга кўриниб қоладиган
 одамга бирор нима (пул, маблағ,
 нарса) насия қилиб қўйган бўл-
 санг-у, у ҳадеганда бермаётган
 бўлса, «бермаяпти» деб зорланган
 юрма. Бу ой бермаса, янаги
 ойга, бу йил бермаса, янаги
 йилга бериб қолади. Авваламбор
 бундай бетайин одамга насия қил-
 маслигинг керак эди. Ҳамонки
 бўлар иш бўлибдими, энди ҳас-
 рат-надоматингдан ҳеч қандай
 фойда йўқ», деган маънода таъ-
 зирона тасалли берадилар. Баъзан
 эса, бундай алданиб қолган, «лаққа
 тушган» одамнинг устидан кулган-
 ларида ҳазил-мутойиба айтадилар.

Олам тинч — хонам тинч.

Бу мақолда уруш қораланиб, тинч-
 лик улугланади. «Юрт тинч»; «Тинч-
 лигинг — хурлигинг»; «Тинчлигинг
 — тўқлигинг»; «Осойишталик — энг
 яхши малҳам»; «Тинч элнинг боғи
 гуллар»; «Тинчлик бўлса — олам гу-
 листон»; «Ҳаёт — булоқ, тинчлик —
 унга кўз»; «Тинчлик роҳат келтирар,
 Уруш қаҳат келтирар»; «Тинчлик —
 баҳордай мавзун, Уруш — куз япро-
 ғидай маҳзун, ҳазин, мунгли,
 гамгини»; «Уруш айиради, тинчлик
 топиштиради»; «Олов куйдирар
 тушган ерини, Душман куйдирар
 тутган ерини»; «Тинчлик бўлса эл
 кўпаяр, Уруш бўлса сел кўпаяр»;
 «Ёмғир билан ер кўқарар, Тинч-
 либ билан эл кўқарар»; «Она ортнинг
 омон бўлса, Ранги рўйинг сомон

бўлмас» (сомон бўлмас — сомон-дек саргаймас, яъни касал бўлмайсан, омон-эсон бўласан); «Эл қуримаса, ер қуримас»; «Оқ кунда оқарсан, Қора кунда қораярсан»; «Яхши кунлар оқатар, Ёмон кунлар қаритар»; «Одам бўлиб юрганинг — омонликда, Тўнинг ташлаб қочарсан — ёмонликда».

Оларда ёлғиз олган бўлсанг, сотарда отанг билан ҳам сотолмайсан.

«Савдо-сотикда пишик-пухта бўл. Бирор нарсани сотиб оладиган бўлсанг, кўзинг билан кўриб, ақлинг билан ўлчаб, бошқалар билан маслаҳатлашиб, танлаб ол», деган маънода насихат қилувчи мақол. Вар.: «Сотиш — хунар эмас, олиш — хунар»; «Олиш ўргатмас, сотиш ўргатар»; «Сотганда бир кўзинг бўлса, олганда икки кўзинг бўлсин»; «Ўнни кўр, бирни ол».

Оларда кирар жоним, берарда чиқар жоним.

Тамагир, очкўз, суллоҳ, бахил кишиларга нисбатан киноя, қочирим, истехзоли кулги ва захарханда тарзида қўлланади. Вар.: «Оларда оромжоним, Берарда чиқадуру жоним»; «Ол» десанг суюнар, «Бер» десанг куюнар»; «Ол» десанг — «хиринг-хиринг», «Бер» десанг — «жиринг-жиринг» (жиринг-жиринг — жирилламоқ, ғирромлик қилмоқ маъносига); «Олишда — «хой-хой», Беришда — «вой-вой»; «Олишда — лочин, Беришда — қамчин» (Олармон, тамагир, юлғич одам олишда лочиндек чанг солиб, эпчиллик билан олади, «фалон куни қайтиб бераман» деб алдайди, аврайди. Беришга келганда эса вазж кўрсатади, ғирромлик қилади, тонади. Берган одам жуда кистаб, кўймагани тақдирда, мушт кўрсатиб, қамчин кўтариб, зўравонлик йўлига ўтади. Хуллас, бермай, «еб кетади», дейилмоқчи); «Олишда — бисмилло, Беришда — астағ-фурилло» (астағфурилло — ажаб-

ланиш, газабланиш, аччиғланиш сингари ҳолатларни билдирадиган сўз); «Оларда — олмон, Берарда — безгак»; «Оларда — ёғ, Берарда — доғ»; «Оладиган мол олти бўлиб кўринар»; «Олмоқ осон бермоқ кийин»; «Олармонга олтоғоз, Берармонга бешов кўп»; «Олганда — ота молидай, Берганда — бешта туққандай» «Ол-ол» деганда — ҳароми йўқ эшоним, «Бер-бер» деганда — ороми йўқ эшоним»; «Оларга келганда олмо бўл, Берарга келганда мўлто бўл» (олмон — олармон, олғир мўлтон — фирибгар, муттаҳам айёр); «Оларингга келганда олмо бўл-у, чулгон бўл, Берарингга келганда мулло бўл-у, эшон бўл (чулгон — чулғатувчи, чувалаштириб юборувчи, кўзбўямачи, айёр). Кейинги икки мақолни гарчи олғир, олғич, тамагир одамлар тилидан айтсалар ҳам, ўшаларнинг ўзларига нисбатан кесатик, киноя тарзида қўллайдилар. «Олишда ҳамчунон олдинг, хамирдан қил суғургандек, Беришда юнгеган итдек тиришганингга салламно». (Халқ кўшиғи).

Оларда саноғи тўққиз, берарда саноғи ўттиз.

Бу билан: «Қаллоб, алдамчи, кўзбўямачи одам бировдан бир нарсани насияга олишда, сотиб олишда шошилмай, ховлиқмай, эс-хушини жойига қўйиб, янглишмай, битта-битталаб санаб олади, токи «ҳақим кетиб қолмасин» деб. Бундай одам бировга бир нарсани насияга бериб турадиган ё сотадиган бўлса, қандай бўлмасин шундан ҳам фойдаланиб қолишга, бераётган нарсасини атайлаб тез-тез санаб, олувчининг кўзини шамғалат қилиб, ҳисобни жўртгага янглиштириб, кўпайтириб юборади-да, кейин «мана бунча берган эдим, деб даъво қилиб юради», дейилмоқчи.

Олармоннинг қиличи —қў- шони санади.

Олармоннинг «Ўғри, кароқчи биров- бир қилгани, мол-мулкни пичоқ, қўлдан тўқталиб, кўркитиб ё ўлдириб қўлини Олармоннинг (оладаган, оладан) ҳақли бўлган одамнинг) қиличи» (курал)ни эса — қўлидаги қиличдир. Умуман, ҳар бир вазиятда ҳал эмоқ учун мишта қиличдан кўздан битта далил, ишончли қилич «яхши», демокчи бўлганлар қиличи — ҳужжат; биров томондан қиличда ёзилган ишонч хат). Ўт- тирма, юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар қилишган савдогарлар ёиларида қилич пул олиб юрмасдилар, чуқки қилич хавфли эди. Пуллариши шаҳар- ма-шаҳар сардобга (пул айирбошловчи- чи) ё нуфузли савдогарнинг вақилига, қиличи бирор ишончли шахсга топ- шириб, ундан санад («фалончидан фалон сўм пул олдим, шунинг бунинг», деган мазмунда ишончли одамга ёзилган ишонч хати) олар- ларини-да, тегишли шаҳарга, боргач, қилердаги сардобга ё ишончли одамга шу санадни кўрсатиб, берган вазиларини олиб кетаверардилар.

Олашовурдан кўркма, ола- говурдан кўрк

Олашовур — сийрак, аммо катта- катта, тасир-тусур ёккан ёмгир; кўл, ёмгир аралаш ёккан қор, баҳорда дарё, анҳор, сойлардан музининг эриб, шовур-шувур оқиши; олаговур — говур-гувур, гала-го- вур, гавго, кий-чув, тўполон, ур- сур). Мазкур мақол билан: «Олашо- вурдан — кўчма маънода — ал- лам-қалдамлиги, муғомбирлиги нуқ, дили тўғри, кўнгли пок, ҳар кимни ўзига яқин олувчи, ҳар кимга ичидаги бор гапни тўқиб-солиб гапираверадиган одамдан кўркма, шубҳаланма. Аммо, оламон, кўпчилик ўртасида юз берган гавго-сурондан, тўпо- лондан, қий-чув, ур-сурдан кўрк, эҳтиёт бўл, ўзингни олиб қоч. Акс ҳолда, «Тўқайга ўт кетса, кўлу курук баравар ёнади» деган- лек, сен айбдормисан, айбдор

эмасмисан — бари бир бирор бало- га гирифторм бўлиб кетишинг, ши- каст ейишига ҳеч гап эмас», деган маънода эҳтиёткорликка ун- дайдилар.

Олдидагини олти ой қиди- рибди.

Вар: «Олдидагини олти ой, Ёни- дагини етти йил қидирибди»; «Олдидагини олти кун, Қошидагини қирк кун қидирибди». Баъзан киши шовшганда, ҳаяжонланганда, хотир- париниён бўлганда, хаддан, ташқари суюнган ё хафа бўлиб, асабий- лашган вақтида шундай олдида, ёнигасида очиклан-очик кўриниб турган нарсани ҳам кўрмай, топол- май, қидираверади. Муболага билан айтилган мазкур мақолларни шун- дай ҳолга тушган одамга нисбатан ҳазил-мutoйиба, сангил, беғараз тарзда қўллайдилар.

Олдим балони, солдим ба- лога, чиқди балоси, қолдим балога.

«Сўз ўйини» заминига қурилган бу мақол аслида ёмон хотин олиб кўйиб, унинг куюгига учраган бунинг устига-устак у хотин туғиб берган болаларни боқишда қийна- либ кетган эр тилидан айтилган бўлса, кўп ҳолларда бир-бирларига хаддилари сиғадиган ҳазилкашлар бола-чака боқишда қийналганлик- ларини билдирмокчи бўлганларида ҳали эс-хушини йиғиб олмаган, шўхликка берилган, ота-онани маҳалла-қуйда, таниш-нотанишлар орасида уятга, ортикча гап-сўзга қўяётган фарзандларидан беғараз, ҳолисона, ҳазил тарикасида ноли- ганларидида «Ўғил-қизнинг савдоси, Кетга теғди новдаси» деган маз- мунда юқоридаги мақолни айта- дилар.

Олдин англа, кейин танла.

Бу билан: «Ҳаётда ҳар бир нарсани танлашда — ўзингга умр йўлдоши, ўғлингга келин, қизингга куёв,

доимий дўст, саёҳатда йўлдош, гапирганда сирдош танлашда ёхуд бирор нарсага сотиб олишда унинг кимлигини, шималигини, қандайлигини обдан суриштириб бил, ўрган, кузаг, у ҳақда ўйла, ақлнинг билан англа, мушоҳада қил-да, кейин катъий қарорга кел», деган маънода насиҳат қиладилар.

Олдин кулган — кейин йиғлар.

Вар.: «Олдин кулган — кейин уялар. Буни: «Бировга ноўрин таъна қилган одам иттифоқо ўзи ҳам ўшандай ҳолга тушиб қолиши мумкин. Шунда у ўз ҳолига ўзи уялади, кизариб-бўзариб, изза бўлади, хижолат чекади, қилмишини бетига солсалар, ҳатто йиғлашгача бориб етади. Шундай экан, зинҳор бировнинг устидан, бировнинг ҳолига таъна қилиб кулма, кейин ўзинг уялиб қоласан», деган маънода айтадилар.

Олдин эдим ногорачи, энди бўлдим тоғорачи.

Вар.: «Олдин эдик карнайчи, Энди бўлдик сурнайчи». Бу мақоллар авваллари катта-катта ишларда ишлаб, босар-тусарини билмай қолган, ҳеч кимни назар-писанд қилмай кўйган, кейин урилиб-сурилиб, пасайиб қолган ёхуд авваллари бой бўлган, мол-дуйёсини бўлар-бўлмас нарсаларга гарра-шарра сарфлаб, маннатга, айш-ишратга берилиб, оқибат-натижала «сониб», камбағаллашиб қолган одамлар тилидан айтилган бўлиб, кўп ҳолларда шундайларнинг ўзига қарата киноя тарзида қўлланилади. Баъзи ҳолларда эса, ўшандай одамнинг ўзи «фалон ишни амалга оширишимда менга қўмақлашиб, қўллаб қўлтиклаб юборсангиз. Бу — сиз учун ҳеч гап эмас, қўлингиздан келади-ку, ахир» ёхуд «Менга мунча сўм қарз бериб турсангиз». деб илтимос қилган кишига жавобан: «Э биродар, бизнинг сиз ўйлаган даврларимиз ўтиб кетган», «Сиз кўрган тераклар кесилиб кетган», «Сиз кўрган уялар айвонга

айланиб кетган», деган маънода юқоридagi мақолни айтади.

Олдин ютгanning бурни қонар.

Бу мақол болаларнинг ошиқ, ёнғоқ, данак ўйнашида рўй берадиган ҳолдан олинган: агар бирор бола биринчи галда ютиб қолса-ю, «эндиги сафар ютказиб кўяман», деган ҳаёл билан ютуғини кўйнига уриб, қоча бошласа, қолган болалар унинг орқасидан югуриб бориб, тутиб, қайтадан ўйнашга мажбур қилардилар. Агар у унамаса, ўртага олиб, дўппослаб, оғзи-бурнини қора қонга белардилар. Мажозан: бирор катта ютуққа эришган, бирор нарсадан каттароқ фойдага эга бўлиб қолган одам ҳовлиқиб, мақтаниб, ҳеч кимни менсимай, назар-писанд қилмай юрса, одамлар: «Ҳали шонмай тур, охири нима бўларкин. Бурнинг қонаб қолмасин тагин!» деган маънода унинг «попуғини пасайтириб кўймоқ» ховуридан туширмоқ, тилини тийиб кўймоқ мақсадида унга қаража шундай дейдилар. Вар.: «Бошида ютган боймайди, Кейин ютган коймайди».

Олдин ўзингга боқ, кейин ногара қоқ.

Вар.: «Ҳамёнга боқ, Ногора қоқ»; «Чўтингга боқ, Ногора қоқ» (чўт — мўлжал, ҳисоб; мавжуд маблағ, имконият); «Оз ошга ясовул бўлма» (ясовул — ўрга Оспё хонликлари даврида юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуроли соқчи, посбон; шунингдек, амалдор, мансабдорларга бошқа турдаги хизмат кўрсатувчи: бирор ерга хат-хабар ё бирор нарса элтиб берувчи, тўй-зиёфатларда кўпчиликка ош-нон тарқатиш ишига бошчилик қилувчи шахсни ҳам «ясовул» деб атаганлар); «Озгина элга ога бўлма, Озгина ошга бўлуви бўлма. Ўтмишда тўй-зиёфатларга, томоша-базмларга ённки бошқа маракаларга эл-юртни ногора қоқиб, карнай чалиб

...қадридилар. Мазкур мақоллар «Ўз ҳолинга, моддий куч-қўлинига, чоғинга, чўнтагиндаги қўлига, имкониятинга қараб иш қилмайди-зиёфат қил, иморат қур; қўлига яраша гапир, жар сол, қўли қил. Кучинг етмаган, қўлинг қўрмайдиган иш устидан катта қўриб, ҳамма ёққа овоза қилиб қўлидан бўлсанг, одамлар ўрта-гага уялиб, қизариб, шарманда-ларисер бўлиб қоласан», деган маънода насиҳат қиладилар.

Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ.

Вар.: «Ариқда оққан сувнинг қадри йўқ»; «Гулнинг битган ерида қадри йўқ»; «Қўлда бор олтиннинг қадри йўқ»; «Ҳар нарса ўз ерида қадри-си». Ҳаётда баъзан шундай бўладики, киши бирор эҳтиёжи чиқиб келса, ўз яқинларига мурожаат қилмайди-да, бегонага, узоқдаги кишига мурожаат қиладди. Бу — унинг ўз яқинларига ишонмаган, ё уларнинг қадрига етмагани оқибати-дир. Мазкур мақолларни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлайдилар.

Олдинги кўчнинг адашганини кейинги кўч билади

(кўч — уй-рўзгор буюмлари ортилган ва бир ердан иккинчи ерга йўл олган туялар, от-уловлар, қарвон). Мазкур мақол билан: «Кўчинча киши ўзининг янглишаётганини, нотўғри йўлдан юраётганини ўзи билмайди, сезмайди, фаҳламайди. Аммо, унинг бу янглишганини, адашаётганини четдан қараб, кузатиб турган кишилар рўй-рост кўриб, билиб, сезиб турадилар. Модомики шундай экан, бир одам ёки бир неча одам: «Биродар, бу қилаётган ишининг тўғри эмас, Сиз янглишяпсиз, нотўғри йўл тутаяпсиз» дегудай бўлса, «Йўқ, нима қилаётганимни, нима деяётганимни ўзим биламан!» деб, ўз бичганидан қолмай, гожиқ қилиб, «тутган ерингни кесиб» ўтирма, бошқаларнинг ҳам гапига қулоқ

сол», деган маънода насиҳат қиладилар.

Олдирган — отасин қўйини ахтарар.

Вар.: «Олдирган — онасин қўйини оғибди»; «Олдирганининг кўнгли гумонда»; «Кавушминг олган — бир киши, Гумондорим — минг киши»; «Тўя ўғирлатган игна ўғирлагандан гумонсирайди». Ҳар кимдан гумонсираш одобдан эмас. Шу боисдан халқимиз орасида азалдан мавжуд бўлган таомилга кўра, бирор нарса-ни йўқотган одам ўзи билан алоқадор бўлган кишиларни бир ерга тўплаб, биринчи галда ўз ота-онасининг қўйни-кўнжини титкилиб кўра бошларди (Бу, албатта, сиёсат ва одоб юзасидан бўлиб, бошқалар: «Ўз яқинларидан кўрмай, бизлардан гумонсираяпти-я!» деган ҳаёлга боришмасин, деб шундай қилинардди), кейин бошқаларни бирма-бир текшириб кўриб, ҳақиқий ўғрини топиб оларди. Юқоридаги мақолада «ота-онаси қўйини ахтарар», деганда шу ҳол назарда тутилган. «Олган — ўғри, Кўрган — тангри»; «Олган — бир ёзиглик, Олдирган — минг ёзиглик» (ёзиглик — айбдор, гуноҳкор); «Ўзинга эҳтиёт бўл, Кўшнингни ўғри тутма» деган мақоллар ҳам кишини эҳтиёткорликка ундайди.

Олим бўлсанг — олам сеники.

Кишини илм эгаллашга даъват этувчи, илмли одамнинг бекиёс имкониятларга, афзалликларга эга эканлигини таъкидловчи мақол. Вар.: «Олимга ўлим йўқ»; «Олим айтгани — олам айтгани»; «Олим бузилса, олам бузилар» (Кейинги мақолда: «Шундай ўқимишли, доно, закий бўла туриб, олимки бузилиб-дими, олам албатта бузилади-да!» деган маънода муболага қилинган). Ки ҳар ишники қилди одамийзод, Тафаккур бирла билди одамийзод. Олим агар қатъий амал айласа, Илмига шойиста амал айласа, Ани шараф гавҳарининг қони бил,

Гавхару кон, не десанг они бил!
(Навой).

Олиснинг оти ўзгунча, яқин- нинг тойи ўзсин.

Вар.: «Олисагининг оти ўзгунча,
Кўрадошининг кўйи ўзсин»; «Эл-
дошининг оти ўзгунча, Курдо-
шининг оти ўзсин»; «Оталашнинг
оти ўзгунча, Овуллошининг тойи ўз-
син (Бир отадан, аммо бошқа-бошқа
онадан тугилган болалар бир-бир-
ларига «оталаш» бўлиб ҳисоблана-
дилар) Юқоридаги мақоллар
«Узоқдаги қариндошдан яқиндаги
ёт яхши» мақолига мазмунан яқин
бўлиб, «Узоқдаги қариндошинг ке-
либ, то сенга ёрдам бергунча,
яқиндаги кўпи-қўшниларинг ишинг-
ни битказиб берадилар, мушқу-
лингни осон қиладилар», деган
маънода қўлланилади.

Олма еб оғригандан — ўрик еб ўлган яхши.

Вар.: «Олмани е, сувни ич, Оғри-
масанг, менга кел». Бу мақолларни
фақат ҳўл мевалардангина эмас,
умуман егулик-ичгуликдан нафисни
тиёлмайдиган, озиқ-овқатни кераги-
дан ортиқча еб кўйиб, оғриб ши-
қоят қилиб юрувчи кишиларга
нисбатан истеҳзо тариқасида қўл-
лайдилар.

Олма пиш, оғзимга туш.

Буни ишэкмас, дангаса, ўзи меҳ-
нат қилиб бир нима топиб ейишга
ялқовлик қиладиган, бировдан бир
нима тегишига умид боғлаб ўтира-
диган, «тайёрга — айёр» одамларга
нисбатан гоҳ кулги тарзида, гоҳ
киноя тарзида қўлайдилар.

Олма тагидан йироққа туш- мас.

Вар.: «Олмурт оғочидан олисга
тушмас». Бу мақолларни: «Ўғил-қиз-
нинг феъл-атвори, хатти-ҳаракати,
гап-сўзи хоҳ ижобий жиҳатдан бўл-

син, хоҳ салбий жиҳатдан бўлсин
ота-онасиникидан кескин фарқ қил
майди, ўхшаш ё яқин бўлади»
деган маънода айтадилар.

Олмаган хотиннинг туғмаган боласининг тиши оғрибди.

Буни ҳаёлпараст, ҳамма нарсага
ташвишланаверадиган, хатто ҳали
бўлмаган воқеа-ҳодисанинг ҳам таш-
вишини тортиб юрадиган одамга
нисбатан истеҳзо тариқасида қўл-
лайдилар.

Олмоқнинг бермоғи ҳам бор.

Халқимиз ҳалоллик ва тўғрилиқ-
ни, бировнинг ҳақиқа хиёнат қил-
маслиқни энг яхши инсоний фази-
латлардан деб билади. Вар.: «Омо-
нат — кимёи зар»; «Омонат, омо-
натга қилма хиёнат»; «Олма омо-
нат, қилма хиёнат»; (Аввал бировдан
омонатга бирор нарса олмасликка
ҳаракат қил. Ҳамонки олибсанми,
«еб кетмай», ғирромлик қилмай,
вақтида қайтариб бер», дейилмоқ-
чи). «Олмоқнинг кўрки — бермоқ»;
«Олмоқнинг солмоғи бор»; «Ол
қўлим, Бер қўлим»; «Берсани оласа
узоди»; «Берсанг бўлса, қайтариб
бер, Оласанг бўлса, қайтариб ол»;
«Олгани унар берганининг, Отгани
унар мерганининг»; «Совга совга
сўрайди»; «Олмоқнинг бермоғи
бор, Емоқнинг — кусмоғи»; «Чу-
чук-чучук емоқнинг аччиқ-аччиқ
кекириги ҳам бўлади»; «Товуқ
берган гоз кутар, Тухум берган —
хўроз»; «Дўстининг товугин ол-
санг, Қанжигасига гоз боғла»;
«Ўрдак есанг, гоз боғла». Кейинги
мақоллар билан: «Бировниқига бор-
ганинда сени ўрдак (ё товук)
сўйиб меҳмон қилган бўлса, у
сениқига келганда гоз сўйиб меҳ-
мон қил ёхуд жўнаётганида қан-
жағасига гоз боғлаб жўнат. Уму-
ман, бировнинг озгина сийловига
сен кўп сийлов билан жаваб
қайтар, дейилмоқчи; «Товоқ син-
дирган — коса тўлайди»; «Арқон
узган — қайиш тўлар» («Бировнинг

«Бир буюмини омонатга вақтинча қўйиб олинишга олган бўлсанг-у, у ердан кўкисдан сиңса, узилса, бузилса, насага ундан яхшироқ буюм топириб бер. Акс ҳолда хижолат ердан юрасан, қулогинг тиңин-тиңин, эгаси ҳар бир жойда қўшининг ўша буюмини мактаб: «Фанни эди, писмадон эди» деб, одамлар олдида сени уялтиради, новулай аҳволга солиб қўяди», дейилмоқчи); «Кўлинг билан берасан, Оёгинг билан борасан»; «Олмосоқ кечикса, оёқ чиқар» («Бировдан қарз ёхуд бирор нарса билан бўлсанг, кечиктирмай обориб бер. Агар кечиктирсанг, у одамнинг ўзи сўраб келади, сен хижолат бўлиб қоласан», дейилмоқчи); «Қарз, қарзни бериш — фарз».

Олов деган билан оғиз куймас.

Бу мақол «қолва» деган билан оғиз чучимас» мақолининг акси бўлиб, Хаёл ҳар қанча ширин бўлса-да умидга етказа олмагани сингари, кўркинчли, ваҳимали гаплар ҳам кишини маҳв эта олмайди. Бундай гаплар фақат гаплогича қолавереди, сен бундан кўрқма ҳам, чўчима ҳам, деган маънода кишига далда берадилар, дадил ва жасоратли бўлишга ундайдилар.

Дерларки, оғиз ўт деса куймас вале бу ох.

Чун сабт бўлса, хомау дафтарни куйдурур.

(Навоий).

Олов сўнса совийди, гиёҳ сўлиса қурийди.

Бу билан қариялар ёшларга «Илм-билим олишини, хунар эгаллашини тўхтатмай, тобора авж олдира боринг; бошлаган ишингизни совитмай, қизгин давом эттиринг. Бир совитсангиз, сўнган ўтдай ўчиб, сўлиган гиёҳдай қуриб қолади, кейин ҳафсалангизни қайта тиклаб олишингиз қийин бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Оловнинг тиши йўқ, ҳўл-қуруққа иши йўқ.

Вар.: «Тегирмоннинг тиши йўқ, Ҳўл-қуруққа иши йўқ». Бу мақолларни яхшими, ёмонми барибир, ҳар бир кимнинг дилига озор берувчи, раижитувчи, асабига тегувчи, кайфиятини бузувчи, «текканга тегиб, тегмаганга кесак отувчи», «ўтганнынг ўроғини, кетганнынг кетмонини олувчи» хира-хандон, дилгир, дилозор, бадфъел одамларга нисбатан заҳарханда билан қўллайдилар.

Оломондан қочган — қутулмас.

Бу билан: «Кўпчиликка асло ёмонлик қила кўрма, жигига тегма, раижитма! Акс ҳолда кўпчиликдан, халойиқдан сира қочиб қутулолмайсан, тутиб олиб адабингни беради, «тавбанга таянтириб қўяди», хатто «оломон қилиб» ўлдириб юбориши ҳам ҳеч гап эмас», деган маънода насиҳат қилганлар.

Олтин балчиққа тушса ҳам — олтин.

Вар.: «Марварид лойга қорилса ҳам — марварид»; «Дур балчиққа тушса ҳам — дур»; «Олмосни лойга отсанг ҳам — олмос»; «Олмос ерда қолмас»; «Гавҳар балчиққа тушган билан, баҳоси ушалмас»; «Гавҳар кул ичида ҳам билинар»; «Қуёш булут орғида ҳам ёруғ туради»; «Гулнинг «тў»ни қирқ парча бўлса ҳам — гул»; «Оёққа чўлғов қилсанг ҳам, асил ипақ бўз бўлмас»; «Яхши одам йиртиқ тўнда ҳам — яхши»; «Яхши — хунук либос билан ҳам яхши». Бу мақолларни: «Яхши одам бошига бирор мусибат тушиб ё тухматга йўлиқиб, амалидан ёинки мол-қолидан ажраб, почор аҳволга тушиб қолгани тақдирда ҳам, унинг яхшилигини билган, тан олган, кадрлайдиган одамлар ўртасида аввалги обрў-эътиборини, кадр-қимматини, иззат-хурматини

Йўқомайди», деган маънода қўлайдилар.

Юз аёғи туфроғидан олмон ушбу
важҳ ила
Ким неча туфроғинда турса олтун
суд эрур
(Навонӣ)

Олтин олма, олқиш ол, олқиш олтин эмасми?!

«Кишиларга яхшилик қил. Яхшилик қилсанг, эл орасида номинг қолади. Яхшилик қилиб, кўпчиликнинг олқишини олсанг, бу сенга олтиндан ҳам яхши фойдали бўлади», деган маънода айтилади. Вар.: «Олтин олма, дуо ол, дуо олтин эмасми?!» (дуо — бу ўрида «олқиш» сўзининг синоними сифатида «кимсага тиланадиган яхши тилак, яхши ният» маъносида ишлатилган); «Ёғиш билан ер кўқарар, Олқиш билан эр кўқарар»; «Олқиш олган — ёримас»; «Олқиш олган — омондир, Қарғиш олган — ёмондир» (Бу кейинги мақолларда кишиларга яхшилик қилиш қанчалик яхши оқибатларга, ёмонлик қилиб, қарғиш, лаънатлар эшитиш эса қанчалик ёмон оқибатларга олиб бориши қайта-қайта уқтирилган). «Валли,— қовоғини солиб, дейди Ёрмат,— олтин олма, дуо ол, деган қадимгиларнинг сўзи бор. Лекин дуо оламан деб хўжайинга зарар етказиш ярамайди» (Ойбек, Кутлуг қон).

Олтиндан омож бўлмас мисдан — пичоқ.

(тарёк — захарга қарши дори; афюн). «Шундай қимматбахо олтин ҳам қора тупроқдан олинади, захарланган кишини ўлимдан қутқарувчи шундай ноёб, қадрли дори — тарёк ҳам киши ҳазар қиладиган илондан олинади. Бас шундай экан, сен зоҳиран кўримсиз бўлган, хароб кийинган одамларга паст назар билан қарама, таҳқирлама. Зеро шундай одамлардан ҳам сен кутмаган ақл-фаросат, фойдали маслаҳат, фойдали иш чиқиши мумкин», деган маънода айтилади. Вар.: «Олтин харобадан чиқади»; «Олтин

мисдан чиқади»; «Олтин чиққан ер — қадрли»; «Олтиннинг битган ерда қадрли бор»; «Олтин чиққан жойни одам бўйи қазиб» («Унум, фойди, самара берадиган ҳар бир ишга қаттиқ кириш, унинг заҳматларидан эринма, чида», дейилмоқчи); «Олтинни ола билган — бўла билади».

Олтин узукка — ёқут кўз.

Вар.: «Гулни гулга кўш». Бу мақоллар билан «Қизингни муносиб кувёга узат, ўғлингни муносиб келинга уйлантир», дейилмоқчи.

Олтин чиримас, даъво қаримас.

Буни: «Даъво қаримайди, яъни сира ҳам эскирмайди. Орадан кўп йиллар ўтиб кетса ҳам, даъвогаринг сенга ўз даъвосини пеш қиладди, гина-кудратини кўзгайди, сенга ўтиб қолган ҳақини қайтаришингни талаб қилиб туриб олади. Шундай экан, авваламбор даъво-жанжалларга сабабчи бўладиган иш, хатти-ҳаракат, гап-сўз қилма», деган маънода қўлайдилар.

Олтин ҳалқадан кеч — кулоқ оғритса, зардўзи этикдан кеч — оёқ оғритса.

Бу билан: «Агар сенинг кадрингга етмаса, жонингга оро кирмаса, дилингга озор берса, вафодорлик қилмаса, олдинда «дўст» кўриниб, орқангдан душманининг ишини қилиб юрса — ҳар қанча яқин, азалий, қадрдон бўлмасин, барибир бундай ёр-дўстингнинг баҳридан ўт, димоқчи бўлганлар. Вар.: «Олтин эгаринг отга ботса, олтинни олда, ўтга ёқ.»

Олтиндан омож бўлмас мисдан — пичоқ.

Олтин шундай қадрли, қимматли бўлгани билан, бари бир омож

«...», ерни ҳайдай олмайди. Мис
«...» демирга қараганда қимматбахо
«...» билан, пичоқни ундан эмас,
«...» дан ясайдилар. Чунки, пичоқ
«...» ни ясалса, тезда ўтмас бўлиб,
«...» ни кетади. Мазкур мақолни
«...» билан: «Ҳар бир нарса ва кимса
«...» қанча баланд ё паст саналма-
син, кучини, фойдасини, самараси-
ни, афзаллигини ўз ўрнида, ўз
«...» ҳақидагина кўрсата олади», де-
ган маънода қўллайдилар.

Олтмиш кун атон бўлгунча, олти кун бугра бўл

(атон — ахта туя; бугра — беш ёш-
дан ошган, кучли, бакуват, икки
ўрқачли айгир туя). Мазкур мақол
билан мажозан: «Қўлидан бир иш
келмайдиган ожиз, заиф одам бў-
либ узок яшаганингдан кўра, кучли,
сергайрат, серҳаракат, шиддатли,
жўшқин, жасур одам бўлиб қис-
қароқ умр кўрганинг афзал», дей-
илмоқчи.

Олтмишгача ошир, етмишдан сўнг яшир.

Бунда гап кишининг ёши тўғрисида
кетяпти. Бурунчилар «ўзгаларнинг
кўзи тегмасин» деган ирим юза-
сидан: «Ёшингни сўраганларга олт-
мишгача ошириб, яъни ҳақиқий
ёшингни каттароқ қилиб айтсанг
майли-ю, аммо етмишдан юқориси-
ни яшириб, яъни ҳақиқий ёшингни
кирайтириб, камайтириб айт», деб
насиҳат қилганлар.

Олкишлама, олқишла!

Итти итга уруштирганда «Ол киш-ол
киш!» деб жадаллаб, тезлаб, «гус-
гуслаб» турадилар. Мақолдаги «Ол-
қишлама» сўзи шундан олнган
бўлиб: «Сен кишиларни бир-бирига
ёмонлаб, чақиб, «гиж-гижлаб», ол-
қишлаб, уриштиришининг пайида
бўлма, аксинча уларга яхшилик
қил, яхши ниятлар тилаб, олқишла»,
деган маънода насиҳат қиладилар.

Омонат иш овора қилар.

«Ҳар бир ишги бошидан пухта
қил. Шоша-пиша, хом-хатала, омон-
натгина қиладиган бўлсанг, кейин
унинг камчилигини тузатаман деб,
тоза овора бўласан», деган маънода
қўлланади. Вар.: «Тез битган
ишнинг бақоси бўлмас»; «Тез бит-
ган — тез йитар»; «Пухтанинг
иши — беш», Шошманинг иши —
бўш»; «Лойни чала тепсанг, кўза
бўлади, Роса тепсанг — жонон»
(жонон — энг тоза, энг нафис чин-
ни); «Пишиган лойнинг чинниси
тоза бўлади»; «Ўлимни ўйлаган —
уй қурмас»; «Уй курсанг, ўлимни-
ни ўйлама»; «Ҳайр қил ўладиган-
дек, Иморат қур ўлмайдигандек»
(Бу кейинги мақоллар билан: «Имо-
рат қурадиган бўлсанг, фақат ўзинг-
нигина ўйлама, ўзиндан кейин
яшайдиган авлод-аждодаларингга
ҳам қолишини ўйлаб, пишиқ-пухта
қур», дейилмоқчи); «Уй курсанг,
пойдеворини пухта қур»; «Пой-
деворнинг тагига ишла»; «Девор-
нинг тагини қийшиқ урсанг, усти
ҳам қийшиқ бўлади»; «Сизотга
қурилган том тубанлик бўлмас»
(сизот — ер ости суви сизоб чиқиб
турадиган зах ер; том — уй, ҳов-
ли-жой; тубанлик — доимий, аба-
дий турадиган, чидамли); «Сизотда
қозик турмас, музда — ёзик»
(ёзик — ёзув) «Зўрлаб тикланган
бишонинг охири — «вой»; «Умрим
узун бўлсин десанг, ўз ишинга
пухта бўл»; «Ишини ғўр қилма, Ўзинг-
га оғир қилма»; «Зўрма-зўракига
иш қилсанг, йиқиласан»; «Ола
ишга ўрин йўқ, Роса ишга кўнгли
тўқ»; «Қилдинг — қилдинг тоза қил»;
«Иш аввали жойли бўлса, Охир бориб
мойли бўлар».

Она еса, болага сут бўлади.

«Эмизикли хотинининг иштаҳаси зўр
бўлар» деган мақол ҳам бор. Одат-
да эмизикли хотиннинг истаган,
қўнгли тусаган овқатини топиб бе-
ришга ҳаракат қиладилар. Халқи-
мизда ҳатто шундай қадимий одат
бор: кўшнлар бирор тансиқ таом
пиширсалар, шуни озгина бўлса

ҳам эмизлик хотин бўлган қўшин-
ниқига узатадилар. «... Она овқатлан-
масдан илгари, наҳорга эмизмасли-
ги керак ... Эмизувчининг овқатини
яхшилаш керак» (Ибн Сино, Тиб
қонунлари).

**Она сутни билан кирмаган ақл
тана сутни билан кирмас.**

(тана икки ёшли урғочи бузоқ).
Вара: «Турма ақл бўлмаса, Турма
ақл қор қилмас»; «Суртма ақл
бўлмаса, Туртма ақл на қилсин?»;
«Қуйма кулоқ бўлмаса, Туртма ақл
иш бермас»; «Зотида бўлмаганини
элати қилиб бўлмас»; «Аслида бўл-
маган — асил бўлмас». Бу мақоллар
билан: «Зотида, аслида кишининг
ақли, фахм-фаросати бўлмаса, унга
нинг ўргатганини билан фойдаси
йўқ, барибир қор қилмайди. Бун-
дай турма ақли бўлмаган одамнинг
ёшида қачонгача юриб, кези келган-
да астагина туртиб «буни бундай
қил», «уни ундай қил» деб, ақл
ўргатиб турасан?!» дейилмоқчи

**Она юртинг — олтин беши-
гинг.**

Мақолларимизда ўзбек халқининг
она-Ватанига бўлган чексиз мухаб-
бати, ҳурмати, садоқати ўз ифода-
сини топган. Уларда Ватан — эл-юрт
удуғланади, ҳар ким ўз элида
эркин нафас олиши, иззат-ҳурмат-
да яшашни кўрсатилиб, Ватанин се-
виш, унга ҳаммаша содиқ бўлиш
зарурлиги уқтирилади: «Булбул ча-
манини севар, одам — Ватанин»;
«Онага бўлган мухаббат — Ватанга
бўлган мухаббатнинг куртаги»;
Ким онасин эммаган, ким Ватанин
севмаган?!; «Ҳар кимнинг ўз элати
ўзига ширин»; «Тугилган жойинг
кўзингга ўтдек кўринади»; «Тугил-
ган элиниг тўргайи ҳам яхши кўри-
нада», «Ҳар қуш ўз уясида эркин»;
«Ҳар қуш ўз уясига қараб учади»;
«Ҳар тойча сув ичган булогини
мақтайди»; «Ҳар қўқатнинг ўз суй-
ган тупроғи бор»; «Товушқонга —
туғилган тепаси азиз»; «Ҳар ким-
нинг ўз юрти — ўзига Миср» (Ўт-

мишда Шарқ ёзма, оғзаки адабиёти-
да Миср кивилар бир бориб
кўришни орзу қиладиган, тараққий
этиш, гўллаб-яшишган, бой мамла-
кат сифатида тасаввур этилган,
таърифу тавсиф қилинган. Мазкур
мақолда ҳам Миср сўзи шу маъно-
да келтирилиб: «Ҳар кимнинг ўз ту-
ғилган ери, юрти, Ватани, у қаер-
да ва қандай бўлишидан қатъий
назар, ўзи ушун пихоятда қадри,
гўзал ва азизу ардоқлиб», дейил-
моқчи»; «Туркистоннинг тўби —
жаннат»; «Тошкентнинг тарини
еган чумчуқ Маккадан келади»;
«Қаршининг арвасини еган эшак
Самарқанддан ханграб келади»
(Бу каби мақолларда ўз она-юрт-
ларини, унинг об-хавоси, боғ-бўстон-
лари, ноз-неъматлари ва б. ўзга
юртларичкига нисбатан гўзал, нақа-
дар ёқимли, нақадар яхши эканли-
гини фахр ва гурур ила қайд
этишлар); «Бақа кўли севади, Эр
йигит — элин»; «Юртинг — кўксим,
элим — илигим»; «Эси бутун —
элидан қиммас»; «Тоғ гулининг тоғ-
да ўсгани яхши»; «Туккан ердан
оёқ узилса ҳам, кўнгил узилмас»;
«Шунқор қиясин соғинар, Тўрғай —
уясин»; «Ўпкадан урган сл ёмон,
Элидан безган эр ёмон»; «Ойдан
ёруғ нарса йўқ, қора булут босма-
са, Одамдан ғориб нарса йўқ,
қайтиб юртинг топмаса»; «Жойи
ўзгарган товуқ кўп қақолайди»;
«Ажралган — ажриққа зор»; «Ватан
гадоси — қафан гадоси»; «Вафосиз-
га Ватан йўқ» (Бу каби мақолларда
ушиб-ўсган юртинг ношуқурчилик
қилиб ташлаб кетиш жуда ёмон
ва хунук оқибатларга олиб бориши
таъкилланади); «Туккан ерга туғинг
тик» (туғ — байрок); «Ўлсанг ўл,
Ватанингда бўл»; «Ватанингни тиш —
сен тиш»; «Элинг омон бўлса —
сен омон»; «Ватанга фалокат —
ўзингга ҳалокат»; «Ватанингни вайро-
наси — умрини гамхонаси»; «Она-
юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг со-
мон бўлмас» Бу каби бир туркум
мақолларда Ватанингни тинчилигини
сақлаш, унинг даҳлсизлигини, озод-
лиги ва мустақиллигини таъминлаш,
она тупроқини душман оёғи остида
топлатмаслик, вайрон бўлишига йўл
қўймастик — олий бурч экалиги уқ-

отадан) «Тугилган элнинг тўрғайи
...яхини кўринади, дейдилар. Ўғлим
...дилар ўз юртини соғинибди. Унга
...нинг беринг, мавлоно!» («О. Ёку-
... Улуғбек хазинаси).

**Онали етим — гул етим, ота-
ни етим — шум етим.**

Бу мақол «Одатан етим қолиб,
она кўлида тарбия топадиган бола ҳар
жиҳатдан тартибли, интизомли,
соболи, илм-билимли, хунарли,
қандай кўркам, покиза, кийим-ке-
чакни озода, ўзгаларнинг ҳавасини
келтирадиган ажойиб инсон бўлиб
етишади. Негаки, отага қараганда
болага она меҳрибонроқ бўлади,
уни ҳамавақт кўз қорачиғидай
қараш, авайлаш, ювиб-тараш, эъоз-
лаш, атрофида парвона бўлиш,
эркалаш, ўқитиш, ўргатиш ҳаракати-
да бўлади, нафсиларини айтган-
да, ўзининг бутун вужудини, қалб
кўрини, меҳрини, вақтини, эътибо-
рини унга бахшида этади. Онадан
етим қолиб, ота кўлида тарбия
топадиган бола эса бунинг деярли
акси бўлади. Негаки, ота ўз бола-
сини севгани билан, унга онадек
ҳамавақт парвона бўлолмайди, кўп-
роқ кўчада бўлгани учун, унинг
ҳол-аҳволдан доимо хабар олол-
май қолади, кийим-кечагини ювиб,
тикиб, ямаб беролмайди. Натижада
бола кўп ҳолларда назоратсиз қо-
лади, ахлоқсиз болаларга қўшилиб,
охри шум, безори, «қулоқсиз», уят-
сиз, ориятсиз, кир-чирлигича юра-
диган бўлиб кетади», деган маънода
айтилади. Вар.: «Отали етим — қул
етим, Онали етим — гул етим»;
«Отали етим — орсиз етим, Онали
етим — орли етим»; «Отасиз ўғлон —
етим, Онасиз ўғлон — есир» (есир
бахтсиз, бечора, бенасиб); «Отасиз
ўғил — бир етим, Онасиз ўғил —
икки етим»; «Отасиз ўғилнинг оғзи
катта»; «Онали боланинг оғзи ўй-
нар, Онасиз боланинг кўзи ўйнар»
(оғзи ўйнар — ўзи ер; кўзи ўй-
нар — ўзгаларнинг ейишини куза-
тиб, ҳаваси келар). «Онасин эмиб
тўймаган — отасини бармогин сў-
рар»; «Отаси бир отишар, Онаси

бир топишар» («Бир отадан вояга
етган фарзандлар оилавий ҳаётнинг
икир-чикирлари юзасидан ва ота
меросини талашиб, бир-бирлари
билан уришиб, жанжаллашиб, «қир-
пичок» бўлиб юрадиларки, бундай
воқеалар тарихда кўп бўлган. Отаси
бошқа-ю, онаси бир бўлган
фарзандлар — хотиннинг аввалги
эридан ва кейинги эридан қўрган
болалари — эса бир-бирлари билан
топишиб, аҳилликда, иноқликда
яшайдилар. Негаки, она уларни
бир-бирларига қовуштириб, ўғай-
лаштирмай тарбиялайди, қалб ҳаро-
рати, меҳр-муҳаббати, нафосати,
панд-насихатлари билан ўз измига
солади», дейилмоқчи); «Оталашдан
олтов бўлгунча, Оналашдан иков
бўл» (оталаш — отаси бир-у онаси
бошқа болалар; оналаш — онаси
бир-у, отаси бошқа болалар); «Ота-
нинг бой давлати билан қолган-
дан — Онанинг пилта савати билан
қолган яхши» (пилта — чархда ип
ййгириш учун пилтакачада юмалоқ-
лаган бир бўлак пахта, паға. Бун-
дай пилталарни саватга солиб қўй-
иб, бирма-бир олиб ишлатардилар);
«Отангинг чорбоғида қолгунча,
Онангинг ўймоғида қол» (чорбоғ —
шаҳардан ташқаридаги ҳовли-жойли,
кўрғонли боғ; ўймоқ — ангишвона);
«Отангинг боғу бўстони билан қол-
гунча, Онангинг чарх қалаваси би-
лан қол»; «Ўроқ тутиб отанг қолгунча,
Ўймоқ тутиб онанг қолсин»; «Олтин
бошли отанг билан қолгунча, Паҳмоқ
бошли онанг билан қол» (бу кейинги
мақоллар билан: «Отадан мерос бўлиб
қолган давлат, мол-мулк меҳнатсиз,
текингина бўлганлиги учун ўғлини
дарров қутуртириб, бойвачча қилиб
қўяди, у боши-кетига қарамай, ғар-
ра-шарра сарфлаб, бот кунда тамом-
лаб юборди. Онаси билан қолган
бола эса унга чарх ййгириб, мато
тўқиб, кийим-кечак тикиб тирикчилик
ўтказишда кўмаклашади, меҳнатда
чиниқади, ҳаётий тажрибаси ортади,
меҳнатнинг орқасида топилган ош-
ноннинг, мол-маблагнинг қадрига
етадиган, тежаб-тергаб сарфлайди-
ган, ахлоқ-одобли, миришкор, тadbир-
кор ва умуман, чин инсон бўлиб ети-
шади», демоқчи бўлганлар).

Онамнинг ўлишини билсам, бир қоп кепакка сотиб ердим.

Вар.: «Отамнинг ўлишини билсам, йўхча кепакка сотиб ердим» (йўхча — ҳозирги ҳисобга айлантирилганда 671 грамм); «Отамнинг ўлишини билсам, чакса капакка сотиб ердим». Чакса — баъзи ерларда 1 килограммдан ортиқроқ, баъзи ерларда эса 4-5 килограмм атрофида бўлган оғирлик ўлчови бирлиги (В. Хишц, Е. А. Давидович, Мусульманские меры и веса); «Отимнинг ўлишини билсам, тузга алмашардим». Мазкур мақолларнинг дастлабкилари кейинчалик бузиб айтиладиган бўлиб кетган, мазмуни ва мантиқан нотўғри деб, туркманлар орасида сақланиб қолган кейинги вариантини эса ҳар жиҳатдан тўғри деб ҳисоблаймиз. Негаки, отаси ё онасининг ўлишини билган ҳар қандай тошбағир одам ҳам уларни арзимаган нарсага, алмашиб, сотиб емайди. Бу — ҳар қанақа ахлоқий нормага зид бўлган бир ҳолдир. Отининг ўлишини билган одам уни арзимаган бирор нарсага алмаштириб ё бениҳоя арзон-гаровга сотиб, лоақал озгина бўлса, ҳам фойдаланиб қолиши эса — табиий. Юқоридаги фикрлардан қатъи назар, мазкур мақолларни мажозан: «Дурустроқ нарсадан ажраб қолишимни олдиндан билганимда, уни озгина, арзимаган бошқа бирор нарсага бўлса, ҳамки алмашиб, бир оз бўлса ҳам фойдаланиб қолардим», деган маънода афсусланиб қўллайдилар.

Онанг ўгай бўлса, отанг ўзингники эмас.

Вар.: «Эр хотиннинг тахти-занжирида бўлади», яъни у ҳар қандай қаттиққўл, ўз гапида, дунёқарашда, нуқтани назарида қаттиқ турадиган, ўз мавқеини сақлай биладиган бўлмасин, барибир кези келганда хотиннинг айтганини қилишга, унинг «чизган чизиги» дан чиқмасликка мажбур бўлади, бундай қилмасликка иложи ҳам қолмайди, чунки, ҳаётнинг ўзи шуни тақозо этади. Эр киши хотини ўлса ё ундан ажралишса-ю, бошқа хотинга

уйланса, ўшанинг раъйига юради, аввалги хотинидан қолган болаларига илгаригидек меҳр-муҳаббат билан қарай олмай қолади, негаки ўгай она — минг яхши бўлмасин, барибир болаларнинг ўз туққан онасидек бўлмайди. Юқоридаги мақол куни ўгай онага қолган болаларнинг мазкур ҳолати назарда тутилган ҳолда айтиб қолдирилган.

Онангни кифтингда тутсанг, сингилниги бошингда тут.

«Ҳокимниқидан ҳам синглимники зўр» деган мақол ҳам бор. Бу мақоллари билан халқ сингилни ниҳоятда ҳурмат қилиш зарурлигини уқтиради, «онангдан юқори тут» деб муболага қилади, ҳатто «ҳокимнинг буйруғидан ҳам сингилнинг сўзи зўр, унинг сўзини, илтимосини ерда қолдирма», деб насиҳат қилинади.

Онангни отангга бепардоз кўрсатма.

Бу мақол қосиб ва хунармандлар орасидан чиққан бўлиб, мажозан: «Тиккан, ясаган, тайёрлаган буюмингнинг сифатли, чидамли, пишиқ-пухта бўлишидан ташқари пардозига, яъни ташки кўринишини яхшилашга, безагига ҳам зўр бер, молингни харидорга бепардоз кўрсатма, шундагина ютсан», деган маънода насиҳат қиладилар.

Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада.

Вар.: «Боласи кўча кезар, Онаси бағрич эзар»; «Даладагилар ёғ ичар, Уйдагилар қон ичар». Одатда ўғилқизини тўй-зиёфатга, бирор томоша жойга ё сафарга юборган ота-она улар ҳадеганда келавермаса, ҳаялаб қолса, вақт бемаҳал бўлганда ҳам қайтавермаса, хавотирланишга тушади. Уйдан чиқиб кетган болаларнинг эса парвойи фалак: бепарво бўлиб, «уйдагилар хавотир олаётгандир» деган гапни ҳаёлига ҳам келтирмай, маишатини, томошасини қилиб юра-

«...» Юқоридаги мақолларни шунинг учун шунга ўхшаш ҳолларда айтганда «...» (Ҳалима!)... Онанинг кўнгли далада, боланинг кўнгли далада, деганидек, уқангининг кўнгли пахтада бўлиши айланай Раҳбархон! (О. Ёқубов, Чин муҳаббат).

Онасиз келин — ювош, онали келин — бебош.

Онада онаси ҳаёт бўлган келинларнинг аксарияти онасининг яхши-ёмон насиҳатларига, ўргатадиган гаплари ва йўл-йўриқларига берилиб, тушган ерида қайнота-қайнонасига, эрига, арининг қариндош-уруғларига тўғрими-нотўғрими — ўз гап-сўзини, ўз сийёсатини ўтказишга ҳаракат қилади. Шу боисдан бундай келинни «бебош» дейдилар. Ўргатадиган онаси йўқ келин эса тушган еридагилар нима деса, рад этмай, «хўп бўлади» деб, қилаверади. Шу боисдан бундай келинни «ювош» дейдилар.

Орачига — олти таёқ.

Орачи — уришаётган, жанжаллашаётган икки кишининг ё бир неча кишининг орасига тушиб, бости-бости қилиб, тинчлантириб, келиштириб, яраштириб қўювчи одам. Кўп ҳолларда бундай одамнинг ўзи сўкиш эшитиши, ҳатто ё у тарафдагилардан, ё бу тарафдагилардан, ё худ иккала тарафдагилардан калтак еб қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун «Яхшиси, орачи бўлмаганинг маъқул» деган маънода маслаҳат берадилар. Вар.: «Урушганга — бир ўлим, Орачига — икки ўлим»; «Ора турдинг — бера турдинг» («Жанжалли ишда даъволашаётган икки тарафнинг орасида туриб, қафил бўлсанг, масала сен ўйлаганчалик бўлиб чиқмаслиги, оқибатда ўзинг ёнингдан бирор маблағ тўлашга мажбур бўлиб қолишинг мумкин», дейилмоқчи); «Орачилик осон эмас»; «Аразчига рачи бўлма»; «Аразчининг ўртасига якли кетган тушади», «Ўртага тушма, ўртанасан»; «Ўртага тушгандан — ўт ушлаган яхши»; «Жанжалли жойда жагингни очма».

Орзуга айб йўқ.

Ота-боболар ёу ва бу каби бир тургум мақолларида кишига турмушни мазмунли ўтказиш юзасидан панд-насиҳат қиларканлар, ҳаётдан умидсизланмаслик, руҳини тетик тутиб, кўнглига яхши ниятларни, орзу-истакларни жо қилган ҳолда келажак сари дадил, комил ишонч билан олга интилиш зарурлигини уқтирганлар. Юқоридаги мақол билан: «Бирор нарсани орзу қилишнинг ҳеч қандай айби йўқ, орзу қилсанг ва унга томон интилсанг, у рўёбга чиқадими, чиқмайдими — қатъи назар, бунинг учун одамлар сенинг устингдан кулмайдилар, кўрк-маёқ қўя қол!» демоқчи бўладилар. Вар.: «Орзу қанот бағишлайди»; «Орзу қушдир, ирода — мадад»; «Орзунинг ниҳоятни бўлмас»; «Бир орзу ўн орзу болалайди»; «Одам ўзига тўймак, Бўри кўйга тўймак»; «Орзуни кўнгли — булбулсиз чаман»; «Сулувни кўрсанг, кўзинг қонар, Орзунгни кўрсанг, кўнглинг қонар».

Ориқ отга қамчи оғир, йиртиқ уйга томчи оғир.

Бунда «йиртиқ уй» деганда устига ёпилган кигизи йиртилган ўтов назарда тутилган. Вар.: «Ориқ отга қамчи — ёв, Тешик томга томчи — ёв». Мазкур мақолларда отга нисбатан ишлатилган «ориқ» сўзи «хориқ, хориган, чарчаган, ҳолдан тойган» маъносини ҳам англатади. Чопавериб ё юравериб чарчаган, ҳолдан тойган отни юришга ундаб, яна қамчи урилса, унга оғир ботади, малол келади. Тепаси йиртиқ ўтовга, томи тешик уйга шаррос қуядиган ёмғир туғул томчилаб турган ёмғир ёвса ҳам, унинг ичи шилтаю шалаббо бўлиб кетади. Мажозий маъноси: ишлаб, чарчаган одамга яна: «Мана бу ишни қил» десанг, оғир ботади, малол келади. Ожиз, ногирон, заиф, тани носоғ одамга қаттиқ-қурум гапирсанг, оғир ботади, асаблантиради. Камқувват, камдаромад одамга, хонадонга, хўжаликка ўз холидан бир оз ортиқ-чароқ бўлган сарф-харажат қилиш ҳам анча оғирлик қилади. Юқорида-

ги мақолларни шундай ҳолларга нисбатан қўллайдилар.

Орқадиги гап — охурдаги нишх ўрд.

Бу мақол билан: «Сенинг бирор камчилигингни тўғридан-тўғри ўзинга, юзинга айтмай, орқаворатдан бошқаларга «пиҷир-пиҷир», «шивир-шивир» қилиб, бирга ўрни қўшиб, ошириб-тошириб, муболага қилиб ёхуд аслида бўлмаган ишни, гап-сўзини «шундай бўлди, шундай қилди, шундай деди...» деб тухмат қилиб гапирсалар-у, буни эшитиб, сезиб қолсанг, хафа ҳам бўлма, парво ҳам қилма, асабингни ҳам бузма. Негаки, орқадан гапирилган хуфия гапнинг ҳеч қанақа қадр-қиммати, тайин-тутириги бўлмайди. Бундай ярамас, ифлос, тухмат, қўшиб-чатишган гапнинг бир кунмас-бир кун чуви чиқиши, айтган одам шарманда бўлиши, сенинг эса ҳақ бўлиб чиқишинг — муқаррар», деган маънода тасадди бериб, насиҳат қиладилар. Вар.: «Орқадиги гап — оғилдаги тезак». Бировни ёмонлаб, орқаворатдан бўлар-бўлмас, ёлгон тухмат гапларни тарқатиб юривчи ярамас шахсларни эса «Бировнинг изидан гапирма, юзига гапир»; «Ортида гапиргунча, олдида гапир»; «Хуфия гапдан — ошқора шапалоқ яхши» («Орқасидан гапирганингдан кўра, юзига шапалоқ тортиб юборганинг яхши», дейилмоқчи) сингари мақоллар билан инсофга чақирадилар.

Орқасиз эр саф ёролмас.

Вар.: «Арпасиз от тов ошолмас, Орқасиз алп ёв босолмас»; «Таянчсиз ботир ботинолмас»; «Тоғдан орқаси бўлганинг, тошдан юраги бўлар»; «Орқалиқ орқаланиб сўзлар, орқасиз кўрқиб сўзлар»; «Орқали кўппак бўри олар». Одатда бўрини ва бошқа ов ўлжаларини кучли, чапдаст, чиниққан, ўргатилган този ололади. Кўппак эса — итларнинг кўриқловчи хашаки бир зоти. Мақолда: «Агар орқа таянчи бўлса, бўрини (яъни, ёвни) този (яъни, кучли, абжир жангчи) тутул, ҳатто кўппак (яъни, унчалик куч-қуд-

рати, маҳорати, тажрибаси бўлмаган жангчи) ҳам енга олади», дейилмоқчи. «Олишган ёвга орқанинг кўрсатма». Ота-боболарнинг жангчилар душман билан курашганда қандай харбий усул ишлатиш зарурилигини уқитиб айтган бу мақолларида «орқа» дейилганда «жанг ҳаракатлари кетаётган ернинг орқа томони; орқада, зарур бўлиб қолгани тақдирда жангга киритиладиган, пистирмага қўйилган яширми лашкар» назарда тутилган.

Осилмаган қозонга отилмаган кўён тушибди.

Баъзан шундай ҳам бўладики, ҳеч бир ўйланмаган, хаёлга келтирилмаган, кутилмаган вақтда бирор фойдали иш чиқиб қолади. Бу энди тасодиф бўлиб, ҳамавақт ҳам шундай бўлавермайди, албатта. Мазкур мақолни мана шундай тасодифий омад келиб қолганда ажабланиш, қувониш мақомида ё ҳазил-мутойиба тарзида айтадилар.

Осилсанг, баланд дорга осил.

Вар.: «Осилсанг, баланд дорга осил, оёгинг ерга тегмасин»; «Осилсанг, асил оғочга осил» (оғоч — дарахт); «Осилсанг ҳам, баланд шохча осил»; «Осилсанг, баланд дорга осил — оёқ ерга тегмайди, Тупроқ кўтарсанг, баланд тепадан кўтар — бел букилмайди»; «Йиқилсанг, нордан йиқил» (нор — бир ўрқачли эркак туя. У бошқа хайвонларга нисбатан баланд бўлгани учун мақолда баландлик унга ташбиҳ этилган); «Осилсанг — баландга, Йиқилсанг — майдонга». Бунда «йиқилсанг — майдонга» деганда ярадор бўлиб йиқилсанг ёки ҳалок бўлсанг ҳам жон майдонида мардларча қол» дейилмоқчи. Умуман, мазкур мақоллар билан: «Киройи бир иш қиладиган бўлсанг, осон, ўнғай, енгил-елпи, мехнату машаққатсиз, тезгина битиб кетадиган тарафини кўзлама; ишни бирварақайига қил, яхши, пишиқ-пухта, кўп, мўл-кўл бўлишини ўйла, бу йўлда ҳар қандай қийинчиликдан кўрқма!» деган маънода насиҳат қиладилар. (Эргаш):

«Осондон, Жамилахон баланд дор,
«Осондон» Осилсанг бира тўла ба-
«Осондон» Оёгинг ерга тегмайди»
Ш. Мухоменов, Мардлар қиссаси).

Осон йузоқ, ер қаттик.

«Осон йирок, ер қаттик, Ўлай
«Осон йирок, ер қаттик»; «Кўкка боқсам,
«Осон йирок, Ерга боқсам, ер қаттик»;
«Осон ер қаттик, Қиярга жон тот-
«Осон йирок, Ўлай десам, Ўлолмайман, Ти-
«Осон йирок киролмайман». Бу мақоллар
«Осон йирок» ағвар аҳволга, ноилож
«Осон йирок» тушиб қолган кишилар томо-
«Осон йирок» айгилади. Классик адабиётда
«Осон йирок» мақоллар худди шу маъ-
«Осон йирок» қўлланилган.

«Осон кирсам кошки учун етмас ул
ойга илик,
«Осон йирок аҳволе тушубтур; ер қотикку,
кўк йирок»
(Лутфий)
«Осон деса қозиб чиқорай, ер эрур
котик,
«Осон конидин десаки олай, кўк йирок
эрур»
(Навий).

Осонда бир юлдуз бор — ойдан яхши, чўллаганда қора сув мойдан яхши.

Қора сув — шўр сув, шўрлигидан
кинда музламайди, уни ичиб ҳам бўл-
майди. Аммо, киши ниҳоятда чўлла-
ганда, ташна бўлганда шундай қора
сувни ҳам ичишга ноиложликдан
мажбур бўлади, чанқаган одамга шу
шўр сув ҳам бамисоли мойдек ёқимли
тўлади. Мазкур мақолда шу ҳолни
ифода этганлар.

Осон ерда ош қайда?!

«Ош-нон, мол-мулк, пулу маблағ,
умуман ҳар қандай моддий бойлик
ҳам кишининг қўлига осонгина, ўз-
увидан, текиндан-текинга кирмайди.
Уларга эришмоқ учун ҳаракат қилиш,
меҳнат машаққатларини тортиш,
елиб-югуриш, жон койитиш керак бў-
лади», деган маънода айтилади. Вар:
«Осон ош қайда?!» «Осондан чалпак

ёғмас» (чалпак — хамирни юпка
ёйиб, ёгда пишириладиган овқат);
«Осондан жиззали нон ёғмас»; «От
суринмай йўл топмас, Эр суринмай
мол топмас» (суринмоқ — қийналиб,
мункиб-сункиб, қоқилиб-суқилиб,
туртиниб юрмоқ); «Офтоб тегмай,
олма пишмас»; «Осон ишда лаззат
йўқ»; «Меҳнатнинг нони — ширин»;
«Ҳалол иш — лаззатли емиш»; «То-
вук ҳам тирмалаб тўйишди»; «Ёзда
боши қайнамаганининг, қишда оши
қайнамас»; «Баҳорда лой кечган —
кузда мой ичди»; «Меҳнатнинг қат-
тик бўлса, тотганинг тотлик бўлар»
ва б.

От айланиб қозигин топар, эр айланиб ёзигин топар.

Кўпинча бу мақолнинг биринчи
қисминингина айтиб юрадилар. Унинг
тўғри маъноси шуки, отни (бошка
уй ҳайвонларини ҳам) далада, яй-
лов жойда бемалол яйраб, ўтлаб
юрсин деб, уни узун арқонга бог-
лаб, қозик қоқиб қўядилар. От
ён-атрофда ўтлаб юрверади-ю, ам-
мо қоқилган қозикдан йироққа
кетиб қололмайди, айланиб-айланиб
яна шу ерга келиб қолаверади.
Мақолда ана шу ҳол мисолга олин-
ган ва мажозан: «Бирор сабаб
билан (аразлаб, хафа бўлиб, кели-
шолмай, чиқишолмай, норизо бў-
либ, бирор айб қилиб ва ҳ.к.) ўз
юртидан, оиласидан ё иш жойидан
бошка ерларга кетиб қолган одам
бир кунмас-бир кун қайтиб келади,
яна ўз туғилиб-ўсган жойида, ўз
ишида муқим топиб, тиниб-тинчиб,
турғун бўлиб қолади», демоқчи
бўлинади. Мақолнинг иккинчи қис-
мини қўшиб айтганларида эса: «Йи-
гит ёшлигига, тажрибасизлигига бо-
риб, бирор ёзик (айб, гуноҳ) ки-
либ қўйса-ю, бу айбини, хатосини
тан олмай, ўзгаларнинг панд-насиҳа-
тига кирмай, ўз айтганидан
қолмай, ўжарлик, гожлик қилиб ҳар
қанча юравермасин, бари бир ёши
улғайиб, яхши-ёмонни кўриб,
«оқ-қорани таниб», эс-хушини йиғиб
олгач, бир кунмас-бир кун ўз ёзи-
гини топади, яъни айбига иқроп
бўлиб, хатосини тан олиб, одамлар-

дан узр сўрайди», демокчи бўладилар. Юқоридаги мақолни «От айланиб қозигини топар, Сув айланиб ёригини топар»; «От айланиб қозигидан кетмайди»; «От айланиб қозигига қайтади» деб ҳам ишлатадилар. Мана бу кун, эй юртим, ғоз туриб-

ман қошингда,
От айланиб жойини топар,
деганлар доим
(А. Орипов).

От аяган ерга қарар, қуш аяган — кўкка қарар.

Бу билан: «Бир одам бир одамдан: «Отингизни бериб турсангиз, фалон жойга бориб келсам» деб илтимос қилиб борса, эгаси бир оз оғринди, отини аяб, неча томонни мулоҳаза қилади, «бориб келадиган жойи лойми, ботқоқми, сирганчиқми, кирликми, сойликми...» деган ҳаёлларга бориб, ерга бир қараб олади-да, кейин «майли» ё «йўқ» деб жавоб беради. Ов қушини бериб туришни сўраб борган одамга ҳам эгаси шу алпозда иш тутади: «Ҳаво қандай экан, шамолми, бўронми, қорми, ёмғирми», деган ҳаёлга бориб, кўкка бир қараб олди-да, кейин «ҳа» ё «йўқ» дейди, бергиси келмаса, бирор нарсани баҳона қилади. Ҳар кимга ҳам ўз нарсаси кадрли, аёвли бўлади. Шунинг учун сен аввало бировдан бирор нарса сўраб борма, ўзингга керакли нарсани ўзинг топишга, имкони борича ўзинг эга бўлишга ҳаракат қил», деган маънода насихат қиладилар.

От билан тегишган тойнинг энгаги синади.

Халқ бу мақоли билан: «Ўзингдан катта, ўзингдан зўр, кучинг етмаган одам билан олишма, ўзингга бирор шикаст етказасан, зиён-заҳмат кўрасан», деб таълим беради.

От билан эшакка тўқимнинг фарқи йўқ.

(Тўқим — жазлик ёки эгар остига қўйилади, одатда кигиз бўлади). Мазкур мақолни: «Тўқим янгими, эскимми, яхшимми, ёмонми — бунинг

от ё эшак учун фарқи йўқ, фақат у эгасининг кимлигини, қандайлигини, бой ё камбмгаллигини, фаросатли ё фаросатсизлигини билдиради», деган маънода ҳам; «Тўқим табиат», яъни ҳеч нарсанинг маъносига, фарқига бормаидиган, дидсиз, фаросатсиз одамларга нисбатан киная, қочирим маъносига ҳам қўллайдилар. Бундай одамларга нисбатан: «Эшакка пашмақдан хашак яхши» деган мақолни ҳам қўллайдилар. (пашмақ — шўрадошлар оиласига мансуб ўсимлик).

От билан қурол эга танламас.

Бу мақол билан: «От учун ҳам, қурол учун ҳам эгаси ким бўлиш-лигининг фарқи йўқ. Ҳар иккаласи ҳам бутун сенга хизмат қилаётган бўлса, эртага душман қўлига ўтиб қолса, унга хизмат қилаверади. Тутуриқсиз, беқарор, иккиюзламачи, соткин одам ҳам шундай: хоҳ моддий-маънавий, хоҳ жисмоний тарафдан ё бошқа бирор жиҳатдан сендан фойдаланиб тургани учун дўст бўлиб, хизмат қилиб, яхши муомалала бўлиб юради-да, сендан фойда тегмай қолса ё бошқа бировдан дурустроқ фойда тегадиган бўлиб қолса, сени тарк этиб, юз ўгириб, унинг тарафига ўтиб олади, унинг хизматида бўлиб, ҳатто сенга қарши хатти-ҳаракатлар қилади. Шунинг учун, жамиятда, яшайсанми, дўст ким-у, душман ким — яхши билиб, ажратиб ол», деб зийраклик, ҳушёрликка ундайдилар.

От босмайман деган ерини уч босар.

Вар.: «От босмаган жойини уч босар»; «От босмайман деган ерини кимг босар»; «От бир босган ерини уч босар». Бу мақоллар билан: «Энди асло бундай қилмайман» деб, қатъий ваъда берма, тавба-тазарру қилма, касам ичма, катта гапирма. Чунки, бир кун бўлмаса, бир кун яна ўша аҳмоқона ишни, айб-ғуноҳни қилиб қўйишинг мумкин. Зеро, тақдир шундай нарасаки, баъзан кишини хоҳиш-их-

...ин, истагидан ташқари, унга
...ид бўлган ишни қилишга
...этиб кўяди», демокчи
...ар.

«Бошинга иш тушса, сувлуғи билан сув ичар, эр бошига иш тушса, этиги билан сув кечар

«Бошмоқ» — юганинг от оғзига соли-
нган металл қисми). Вар.: «Бо-
шинга кун тушса, хонойим ҳам
...нара ёнар»; «Бошига тушса, бай-
... ҳам йўрга бўлади» (байтал
... отлар сингари тез югура
...ди). Вар.: «Байтал югуриб,
...на ололмас»; «Бошинга кун
тушса, бошмоқчи ҳам бўласан»
(...моқчи — бошмоқ, яъни кигиз
... чорик, умуман кадр-қимматсиз,
...римсиз оёқ кийимларини тикувчи
...иб, Буни паст, тубан касб
...облаганлар). Юқоридаги мақол-
лар билан: «Ҳаётда учрайдиган
...инициликларга бардош беради-
...и, сабри, чидамли, матонатли,
...стаҳкам иродали бўл, турмуш
...иришда ҳар қандай «қора»
...ини (яъни, «паст» ишни) қилиш-
... ҳам орланма», деган маънода
...схат қиладилар.

Ог ёввойиси — қулон, эчки ёввойиси — қуралай, одам ёв- войиси — барзанги

(барзанги — давангирдай, ҳайбатли,
бесўнақай, қоп-қора, суяги бузуқ
одам). Барзанги деганда, кўп ҳол-
ларда гавдаси катта, ҳайбати зўр,
кучи кўп-у, аммо бирор ишга бўйни
ер бермайдиган, қайишмайдиган, «бу
ердаги чўпни у ерга олиб қўймай-
диган», «қўлни совуқ сувга урмай-
диган», ўта дангаса, «тўнка», «хўкиз»
деб лаънатланадиган одам назарда
тутилди. Мазкур мақолни шундай
одамларга нисбатан аччиқ киноя, за-
дарҳанда билан айтадилар.

Ог — йигитнинг қаноти.

(Ог қадим-қдимдан инсонга хизмат
қилиб келади. Илмий маълумотлар-

га кўра, отлар милоддан тахминан
уч минг йил илгари хонакилашти-
рилган (Ўзбек Совет Эндиклопедия-
си, 8-том). Уни машқ қилдириш,
ҳар хил ишларга, ҳаракатларга ўр-
гатиш — башқа ҳайвонларга нисба-
тан анча осон ва қулай. От кучли,
сабр-чидамли, кўркам, покиза, зий-
рак, хушёр, бирор нарсени дарҳол
пайқаш, кўриш, ҳид билиш, товуш-
ни, ҳатто билинар-билимас шарпани
эшитиш, сезиш қобилияти кучли. Бу
фазилатларидан ташқари, от инсон-
нинг содиқ дўсти, вафодори, оғир
ишларда мададқори, сафарларда
хамроҳи, жангу жадалда, бошқа
хавф-хатарли ҳолатларда кўпинча
кишини ўлимдан сақлаб қолувчи
ажойиб бир жонивордир. Шунинг
учун ҳам ота-боболаримиз от ҳақи-
да кўплаб мақоллар яратишган.
Уларда отнинг инсон ҳаётидаги
бекиёс аҳамияти, унинг ўзига хос
ажойиб хислатлари ва фазилатлари
кўрсатилади; отни танлашда, олар-
да-сотарда нималарга эътибор
бериш зарурлиги уқтирилади; уни
ҳамавақт асраб-авайлаш, яхшилаб
боқиш, даволаб туриш лозимлиги
таъкидланади ва шулар юзасидан
тегишли маслаҳатлар берилади:
«Оти борнинг — қаноти бор»;
«Отинг — қанотинг»; «Эр қаноти —
от»; «От битди — қанот битди»;
«От тегди — қанот тегди»; «Ош —
одамнинг қуввати, От — одамнинг
қаноти»; «Оти борнинг — қаноти
бор, Сиғири борнинг сийи бор»
(сийи бор — хурмат-эътибори бор).
Сиғири бор уйдан инсон сломатлиги
учун фойдали бўлган «оқлик» — сут,
қатиқ, қаймоқ ва ш.к. чиқади.
Шунинг учун одамлар сиғир бокиб,
теварак-атрофга оқлик таркатади-
ган кишини сийлайдилар, иззат-хур-
мат қиладилар. «От дўсти — ота
дўсти» (Бу билан: «Сенга от совга
қилган ёки сотиб олишда отнинг
энг сарасини танлаб берадиган
киши худди отаннинг дўстидек
кадр-қимматлидир», дейилмоқчи);
«Яхши от — ярим ризқ»; «Отлининг
насибаси — олтов, Туялининг наси-
баси — тўртоғ»; «Отим бор кўрам-
да, Қайғум йўқ бўронда»; «Минга-
нинг яхши от бўлса, олисин яқин
бил»; «От ушлаган — азобидан қу-

тулар» (ушлаган — бу ерда «боккан, асраган» маъносида ишлатилган); «Отли йигит — бахтли йигит»; «От чопмайди — бахт чопади» «Отинг югурук бўлса, юзин / ёруғ бўлади»; «Тойни боксанг, от бўлур, Ёвни кувсанг, мот бўлур»; «От ёвни кувсанг, етказар, Ёвдан қочсанг, кутказар»; «Яхши от — жонга шерик, Яхши ит — молга шерик»; «От кадрили чопган билар, Милтик кадрили отган билар»; «От кадрили оти йўқ билмас, Ош кадрили корни тўқ билмас», «Оч қолмагунча ош кадрили билмас, Яёв қолмагунча от кадрили билмас»; «Эрининг оти — эрга тенг» («Жангчи ботирнинг, яъни эр йегитнинг тагидаги оти ҳам бир ботирчалик куч-қувватга эга», дейилмоқчи); «Оти бор — Алпомиш» («Оти бор йигит Алпомишдек тенгсиз куч-қудратга эга», деб отнинг аҳамияти муболаға қилиб кўрсатилган); «Чопкир от — ўткир пичок»; «Йигит кўрки — от-яроғи» (Бунда жангчи йигит назарда тутилган); «От бўлса, майдон топилади, От бўлмаса, майдон чопилади» («Майдон чопилади» — майдонда отсиз жанг қиладиган аскарлар отлиқ аскарлар томонидан чопиб, босиб-янчиб ташланади, деган маънода); «Бошсиз бўрк бўлмас, Тотусиз турк бўлмас» (бўрк — кишлоки қалпоқ, телпак; тогу, тоғи — кичкина, мўъжаз от. Қашқар оти, «тоғ оти» ҳам дейдилар, у тоққа худди такадек сакраб-сакраб, бемалол чиқиб кетавради). Қадимги турклар асосан кўчманчи чорвадорлик билан шуғулланганлар. Уларнинг у ердан-бу ерга кўчиб юришлари учун от-улов бениҳоя зарур эди. Шунинг учун ҳам ҳар бир оила ўз отига эга бўларди. Отсиз турк деярли бўлмасди. Мақолда шу нарса эслатиб ўтилган. «Оти бор — ботир, Оти йўқ — ётир»; «От, отдан кейин ёт» (бу кейинги икки мақол билан: «Отинг бўлса — ёв билан олишганда ботирсан, кўлинг баланд келади, енгасан. Отинг бўлмаса ё ундан ажраб қолсанг, ётасан-оласан, чунки отсиз жангчининг ҳоли ўз-ўзидан маълум», дейилмоқчи); «Отсиз оламон — сувсиз тегирмон»; «Оти йўқ-

нинг — бути йўқ» (бут — оёқ). «От йўқ одам пиёда юравериб, хориб чарчаб, оёқдан қолади», дейилмоқчи; «Отсиз эр — қанотсиз қуш»; «От кўрганнинг оёғи оқсар» («Отда юришга ўрганиб қолган одам пиёда юргиси келмайди, эринади», дейилмоқчи); «Отлиқ одамни кўрс пиёданнинг оёғи толади» (Пиёда кетаётган одам отликни кўрсунга ҳаваси келиб, чарчамаган бўлса ҳам, ўзини чарчагандек, оёқда қолгандек ҳис этади», дейилмоқчи); «Отлиқ отини йўртар, Отсиз кетини йўртар»; «Отлиққа яёв етолмас»; «Отга ўрганган оёқ яёв юролмас»; «Охурга ўрганган аргумок ерда етмас» (к. *Отдан тушса ҳам эгардан тушмас*); «Отга ўрганган кишининг тойга тақими толмас» (тақим — оёқнинг тизза ости букиладиган жойи); «Оғил тўла эшакдан, оғил бўлса ҳам от яхши»; «Ёли куюқ эшакдан, яғир бўлса ҳам от яхши»; «Эшакнинг югуриги — отнинг оқ соғи»; «От турганда, эшак минилмас»; «От отлантирар, эшак энди-рар»; «Отмиш қулондан от бўлмас» (қулон — отдан кичикроқ, эшакдан каттароқ, отдан кўра кўпроқ эшакка ўхшаш кетадиган ёввойи ҳайвон, ёввойи хачир); «Отнинг одими катта, туянинг товоми катта»; «Отнинг туёғи туяникидек бўлса, тоғни кўтарарди»; «Отим чаман бўлса ҳам, усти омон» (чаман — секин юрадиган, ялқов от); «От олсанг, уйинг билан кенгаш, От сотсанг, овулинг билан кенгаш»; «От олсанг ой кенгаш, Хотин олсанг — йил»; «От бозори — бахт бозори» («Бахтингдан кўрасан: олган отинг ё яхши чиқиб қолади, ё ёмон», дейилмоқчи); «От олсанг, отасин суриштир»; «Чачаси узун от — зотли бўлар» (чача — от туёқларининг тепароғидан ўсиб чиққан соч, ёлча. Одатда бақувват, кучли, зотли отларнинг чачаси узун бўлади); «Одам бўлар йигит одатидан маълум, Тулпор бўлар қулун — мучасидан» (Муча — одам ва ҳайвоннинг аъзолари: қўл, оёқ, кўз, қулоқ ва ш.к.); «От сағридан билинар, Қўй — бағридан» «Отнинг феъли минганда билинади»; «От кучини қарвонда кўр, Мард кучини — майдонда»;

«Тўқ оқ ортганда билинади» (тўқ — ҳикари назарда тутилган бўлишининг кучли-кучсизлиги, шунинг элиги шунда маълум бўлади); «Тўқ яхшиси аравада билинар, Тўқ яхшиси галвада билинар» (Тўқ — жанжалли жойда енгил танилган, баджаҳл, сўзқон, уриш-қуршар қандай танини ўйламай-ўйлашарта танириб юборавера-ди); «Тўқ тани хаммадан кўра кўпроқ танилгангади, зиён-захмат кўради, Тўқ қалтак сйди. Оғир, босиқ, Тўқ тани тия оладиган одам эса тўқ тани жойдан тий-омон, гап-сўз-тўқ тани ўйини йўқотмаган холда тўқ тани кетади», дейилмоқчи); «От кўзи оёғидан қарийди» («Яхши кўзи от фурсатда юролмайдиган, кўзи оғотмайдиган бўлиб қолмай-ди»; «Кенча умр бўйи юрaveryриб, Тўқ авериб, кишига хизмат қилaveryриб» «оёғидан қарийди», дейил-моқчи); «Отнинг яхшиси тизидан маълум, Одамнинг яхшиси — сўзи-дан»; «Аргумоқнинг яхшиси чоп-са, қулук, сотса — пуллик» (кул-ди — онг чопқир, юзрик от); «Отнинг бари тулпор бўлмас, Қуш-нинг бари шунқор бўлмас» (тул-пор — афсонавий қанотли от; шун-қор, чопқир, жангчи от. Шун-қор — кучли, эңил, олғир ов қу-ши); «Япалоқни мақтаган билан шунқор бўлмас, Ёмон отни мақта-ган билан тулпор бўлмас» (япа-лоқ — бойўғли, бойқуш); «Отни минил бурокдан, Бурок келар йи-роқдан» (бурок — диний афсонага кўра Муҳаммад пайгамбар арши-ла тога чиқиси учун гўё худо қўлидан юборилган қанотли от; «Гамма маънода — учқур от); «Яхши от келар Жиззақдан, Қўшса келар узақдан» (бунда «Жиззах, узақ» сўзлари қофияга ва шевага мослаб «Жиззақ, узақ» дейилган). Жиззах ушининг зотдор отлари билан азалдан минхур бўлиб келган; «Қалмоқ ол-гани қаримас, Аргумоқ минган ҳори-мас» (қ. «Қозон олсанг, қоқиб ол...»); «Қалмоқи от қоқилмас, Қоқилса ҳам шикилмас» — «От яхшиси — ёвмут, Тўн яхшиси — мовут»; «Отнинг тўриги яхши, Юганнинг — ўриғи» (тўрик — цора қизил, тўқ жийрон тусли от; юган — от, эшак каби уй хайвонла-

рини бошқариш учун улар бошига солинмадиган, сувлуғи ва тизгини бўлган, қайиш тасмалардан ясалган абзат; ўрик — аёллар сочига ўхша-тиб ўрилган, тўқилган); «От яхшиси бўз бўлур, Эр яхшиси тоз бўлур» (бўз — кўкка мобил оқ рангли от); «Бир кунлик умринг қолса, ҳам, тушга қолмай йўрга мин»; «Бир кунлик умринг қолса ҳам, бедов мин» (бедов кўчманчи араблар — бадавийларнинг учқур, ўйноқи оти); «Ола от — бало от»; «Отнинг ёмо-ни — ола, Хотиннинг ёмони — ба-ло»; «От чагири — итга баробар, Ит чагири — отга баробар» (ча-ғир — ола-чипор. Айтқишларига қа-раганда, чағир кўзли итнинг кўзи ўткир бўлармиш. Шунинг учун ҳам овчилар бундай итни ниҳоятда қадрлайдилар. Чағир кўзли отнинг кўзи эса хира бўлиб, яхши кўра олмас эмиш); «Отнинг чаманига мингунча, Пиёда юр ўлгунча» (ча-ман — секин, имиллаб юрадиган, ялқов от); «Отнинг ёмони охур бузар»; «Отнинг ёмон бўлса, армо-нинг кетмас»; «От эгасини танийди»; «От минувчисини танийди»; «От кимники — минганики, Тўн кимни-ки — кийганики»; «От — минган-ники, Қилич — таққанники»; «Ол-ган — олганики, От — мингани-ки»; «От тизгини кимда бўлса, шунга бўйсунди»; «От ҳам чавон-дозга хунарини кўрсатади»; «Отни аяган от минар, Тўни аяган тўн кияр»; «Отини аяган йўлда қолмас, Элини аяган — қўлда»; «Отини сий-лаган пиёда қолмас, Элини сийлаган эшакда қолмас»; «От хўрлаган той минар, Той хўрлаган таёқ минар»; «Отингни аясанг, йўлга қараб юр»; «Отга минсанг, бошингни ўйла, Ерга тушсанг — отингни»; «От мин-санг, юган сол, Юган солмасанг, пиёда қол»; «Отингни юриб турган-да қамчила» (Унар-унмасга қамчи-лаб, отнинг жонини қойитма, дейил-моқчи); «От ориқ бўлса ҳам, яғир бўлмасин»; «Учқур отнинг орқасини яғир қилма»; «Отнинг бошига ур-ма»; «Ола бутага от бекитма»; «От ўлгудек, арава сингудек иш қилма»; «От оёғи синса, эт бўлади, Арава гилдирағи синса — ўтин»; «Бия ўлса, қулун ёш, Қулун ўлса,

кўзинг ёш»; «От қадрини билмасанг, яёвлик берг жазонгни, Ош қадрини билмасанг, очлик берар жазонгни, Ҳеч нарсани билмасанг, худо олсин сазонгни» (сазо — қилмишига яраша танбех, таъзир); «Ёмон отни яхши боқсанг, тулпор бўлар, Ёмон қушнинг тобин топсанг, шунқор бўлар»; «От боққанинг — улоққа, Кўй боққанинг — кўноққа»; От кулун тугар, одам уни от қилар»; «От боққунча той боқ»; «Отга дўст каби боқ, душман каби мин» («Яхшилаб боқсанг, ҳар канча аёвсиз минсанг ҳам писанд қилмайдиган, чидайдиган бўлади», дейилмоқчи); «От олмай, охур тузат» («От олишдан аввал уни боқадиغان жойингни, ем-хашагини ҳозирлаб кўй», дейилмоқчи); «От топгунча, эгар топ»; «Отни топиш — бир кунлик, Абзал, топиш минг кунлик»; «Озиқли от ҳоримас, Ҳориса ҳам оримас» (оримас — ориқласа, озмас); «Боқ отингни арпа билан, Боқар қази-қарта билан»; «Аравани от эмас, арпа тортар»; «Отни боқсанг, қашиб боқ, Емни емга кўшиб боқ» (Отни пойгага, улоққа боққанларида унга емни кунга олдин бир ҳовучдан, кейин икки ҳовучдан, кейин уч ҳовучдан ва ҳ.к. охири қирқ ҳовучдан берардилар. Шундан сўнг кунга ўттиз тўққиз ҳовучдан, ўттиз саккиз ҳовучдан ва ҳ.к. охири бир ҳовучдан бериб, совутардилар. Шунингдек, отни ҳар кун қашлоғич билан қашиб, гард юктирмай парвариш қиладилар); «От бойловда семирар, кўй — яйловда»; «Ем бериб боққан отга қамчининг кераги йўқ»; «Куйсиз кулук югурмас» (куйсиз — паваришсиз; кулук — пойга оти); «Кепак еган от югурук бўлмас»; «От тўрвадан қарийди»; «Отбоши, Арпа еринда ҳориди от, От отанг бўлса, қозиқни қок-да, ёт» (Ҳозирги Қирғизистон территориясида Отбоши, Норин, Арпа деган жойлар бор. Арпа яйловда битадиган ёввойи арпа сердон ва тўйимли бўлиб, молларни тез семиртириб юбориш хусусиятига эга экан. Бу ҳақда халқ ўртасида юрадиган шундай бир ривоят бор: Бир йўловчининг оти Арпа яйловга келганда, ниҳоят-да ҳориб, юарга мадори келмай

қолибди. Эгаси: «Бир оз ўтлаб, ҳордиқ чиқарсин, кейин миниб кетарман», деган ҳаёл билан унинг оёгини тунювтамасдан, ўз ҳолига яйдоқ кўйиб юборибди. Ўзи эса ёнбошлаб ётиб, уйкуга кетиб қолибди... Бир вақт уйғонса, оти гижинг-лаб, ўйноқилаб, ғайратига сиемай юрганмиш. «Ҳа, ҳайрият, ўзига келибди» деб, уни ушламоқчи бўлиб борса, от сира тутқич бермасмиш қирдан-қирга қочармиш. Эгаси қувлаб-қувлаб тоза овора бўлибди, ҳориб-чарчаб, «оёқларида оёқ қолмабди». Ахири бир вақт уни тутиб олибди-да, жаҳлига чидай олмай, шартта сўйиб, қалласини бир теракнинг шохига илиб, гўштини орқалаб, яна йўлига равона бўлибди... Бир жойга бориб, қозон осиб, гўштини пишириб, норин қилиб ебди-да, отидан ажраб қолганидан афсусланиб, одамларга юқоридида гапни айтиб юрадиган бўлибди. Кейинчалик бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб; «От агар отанг бўлса ҳам, Отбоши, Арпа ерида қозиқ қоқиб, тушовлаб, кейин ётгин», деган маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Ҳалиги йўловчи отнинг бошини дарахтга илиб кетган жой кейинчалик «Отбоши» деб, норин қилиб еган жой «Норин» деб аталадиган бўлганмиш); «Отинг хўра бўлса — берди худо, Хотининг хўра бўлса — урди худо»; «Озган от арғумок бўлмас»; «Ориқ отга қамчи — юк»; «От ориқласа, тувлоқ бўлар» (туvloқ — тувалок, тувдоқ ҳам дейдилар — ов қилнадиган, гўшти мазали йирик қуш); «Ориқ отнинг ичаги кенг бўлади» («Ориқ от тўқ отдек озгина ем егани билан қорни тўя қолмайди, овқатни кўп талаб қилади»). «Ангизли ерда от ўлмас, Йирикли ерда — эр» (ангиз — экинни ўриб-йиғиб олинган, экин поялари қолган ер; ийир — шифобахш гиёҳ); «От чанқаса икки қудуқдан сув ичар»; «Отда қуйруқ бўлмаса, ёлдан не фойда?»; «От оч қолса, ёлини ер, Қуш оч қолса, патини ер» (отнинг семиз-ориқлигини билмоқчи бўлганда, биринчи галда ёлини ушлаб кўрадилар. Чунки, от семирса, ёлининг тағига ёғ йиғилади. Агар у узок вақт

«... шу ёғи камайиб кетади, қолганга «ўз ёғини ўзи ейди». Қолганга қолганда эса ўз патини ўзи қолдиради. Тилимизда мавжуд бўлган «Ёлу патини емоқ» ибораси «...» деганига бўлиб, «бор-йўғини емоқ» деганига битирмоқ», деган маънода қўлланади); «Отинг ориқ бўлса, Арманни кўр»; «Ориқ отга мингунча, кетингга мин!»; «Той озғини — дурра бўлар»; «Той тўйса, уюрдан қайнаса» («Қорни тўйса, ўз уюридан қайнарига чиқишга ҳам эриниб, қолганини қолади», дейилмоқчи); «От отим — бор отим, Тўқ отим — бу отим» (бу кейинги уч мақол билан: «Тойни ҳам, отни ҳам ҳаддан ташқари тўйгазиб, семиртириб ибориш ярамайди. Чунки, тўқ, семиз от на пойгага, на улоққа, на узокроқ сафарга ярайди, на юк таришишга», демоқчи бўладилар); «Отни яхши кўрсатган — тўёқдаги такаси, Тўнни яхши кўрсатган — ени билан ёқаси»; «Тақасиз от йўлга ярамас» (булар билан отнинг такасини вақти-вақти билан янгилаб туришни тавсия қилганлар); «Отингни яхши кўрсанг, айинини маҳкам торг»; «От сирини ўтарчи билади» (ўтарчи — мол табиби. «Отинг касал бўлиб қолса, дуч келган одамга кўрсатиб, билар-билмас давосини қилма-да, унинг дардини биладиган ўтарчига кўрсат, даволат», дейилмоқчи).

От минган отасин танимас.

Иттифоқо бирор бойликка ё мансабга эга бўлиб қолиб, ҳеч кимни, ҳатто отасини ҳам менсимай кўядиган, манман, мағрур, такаббур одамга нисбатан киноя тарзида айтиладиган мақол. Вар.: «Отланган отасин билмас»; «От минган отасин унутибди»; «Аҳмоқ отга минса, отасин танимас»; «Тентак отга минса, тангрисин танимас»; «От оркасига эгасин миндирмас» (Буни ўсиб-улғайиб, вояга етиб, бойликка ё мансабга эга бўлиб қолган, шишиниб, ғуруриятга берилиб, ҳатто ота-онасини, тарбия қилиб ўстирган кишиларини танимай, назар-писанд қилмай кетадиган баъзи ноқобил,

нонқўр фарзандларга нисбатан аччиқ киноя тарзида айтадилар). Шундай ғуруриятга, такаббурликка берилиб кетган одамларга қуйидаги мақоллар билан насихат қилиб, уларни инсофга, адолатга, камтарликка, енгилтак бўлмай, оғир-босиқ бўлишга даъват этадилар: «Отлиққа салом бериб, эшакликдан умид кутма»; «Отлиқ бўлсанг, эшакликка салом бер»; «Улуқликка етишсанг, енгилтак бўлма»; «Этликбоши бўлсанг, кетингга бир ботмон тош боғла, Юзбоши бўлсанг — минг ботмон тош боғла» (этликбоши, юзбоши — Ўрта Осиё хонликларида элликта, юзта отлик аскарга кўмондонлик қилувчи ҳарбий бошлиқ; қишлоқ ёки маҳалла оқсоқоли. Мазкур мақол билан: «Мансабинг қанча катталашса, шунча оғир-босиқ бўл», дейилмоқчи). «Улуғ бўлсанг, кеккайма, Ўз элинга чекчайма».

От ойлигин ўйлар, туя — йиллигин.

Вар.: «От ойлигин ўйлайди, Туя йиллигин ўйлайди, Эшак оёқ остин ўйлайди». Бу мақолларни узокни кўра олмайдиган, эртанги кунни, келажаги ҳақида ўйлаб, бош қотириб ҳам ўтирмайдиган, калтабин, калтафаҳм, дангаса, ялқовларга нисбатан қўллайдилар.

От ориқликда, йигит ғарибликда.

Вар.: «Отни ориганда кўр, Йигитни — қариганда»; «От ориқликда кўримсиз, Қиз — етимликда»; «Отни ориқликда сина, Қизни — етимликда»; «Ориқ отга чўп илашмас» (чўп — ўт, хас-хашак); «Ориқ отга чанг юкар». Бу мақолларни: «Камбағал, ғариб, бева-беч оралар, етим-есирлар озғин, ҳорғин, касалманд, хунук, кўримсиз бўлади, уларга бирор фойда йўлқмайди, бор бўлса ҳам юқмайди, бахт-икбол кулиб боқмайди, ҳол-аҳволи баттар бўлгандан баттар бўлиб бораверади», деган маънода, уларнинг аянчли аҳволига ачиниб мақомида қўллаганлар.

От сафарда билинар, ёт — еярда.

Бу билан: «Отнинг яхши — ёмонлиги сафарда билинади. Сенга ёт, бегона, нотаниш, йўлда қўшилиб ҳамроҳ бўлган одам егулик-ичгулигини боридагина (умуман, бирор фойданг тегиб турганидагина) яхши гапириб, ҳамроҳ бўлиб юради, фойданг тегмай қолди дегунча, сендан юз ўгириб кетади, ҳеч вақтда сенга содиқ, вафодор дўсту биродар бўлмайди. Шунинг учун кимнинг қандайлигини билиб, синаяб, ундан кейин у билан тегшли муомалада бўл», деган маънода нисаҳат қиладилар. Мазкур фикрни ва юқоридаги мақолни қувватловчи: «Ёг ичганда ёт, яхши, Қон ичганда — қариндош» деган мақол ҳам бор.

От тепкисини от кўтаради.

Вар.: «От тепкисини от кўтаради, Той тепкисини той кўтаради»; «От тепкиси отга ўтмас». Бу мақолларнинг мажозий маъноси шундай: «Тенгқурлар, дўстлар бир-бирларининг қаттиқ-қуруқ гапларини кўтарадилар (ёхуд кўтаришлари керак)». (Маткул) «Дўстнингман деган одам энди қаттиқ-қуруқ гапни ҳам кўтаради-да. От тепкисини от кўтаради...» (И. Султон, Асарлар).

От топади, эшак ейди.

Вар.: «От йигар, эшак еяр»; «Бир от орқасидан минг эшак ер»; «Бўри ёрди, кузгун тўйди»; «Мард топади, номард ейди». Бу мақолларни ўзи ишламай-қучламай, ўзгалар меҳнати ҳисобига яшайдиган, текинхўрлик, тамагирликка ружу қўйган ноинсоф шахсларга нисбатан киноя тарзида айтадилар.

От чачаси узунлиги — ўзига зарар.

Юқорида айтиб ўтилганидек, чача — от туёқларининг тепарогидан ўсиб чиққан соч, ёлча. Одатда бақувват, кучли, зотли отларнинг чачаси узун бўлади. От юраётганда, олдинги оёқ-

ларининг чачасини орқа оёқлари билан босиб олиши, натижада от беҳадан мункайиб кетиб, йиқилиб, нақастланиши мумкин. Шунинг учун ҳам чопқир отларнинг олдинги оёқларидаги чачани чармдан ясалган «оёқлик» билан бекитиб, боғлаб қўйдилар. Мазкур мақолни мажозий «Кишилик жамиятида баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, ақлий жиҳадан ўткир, жисмоний жиҳатдан кучли, ноёб ҳунар соҳиби ва ҳ.к. бўлган одамни кўролмайдилар, чиқир тирмайдилар, «туҳмат тоши» ни отқилдилар, пайини қирқиш, охири билан бало-қазога гирифторм қилиш, ўз оёқларидан четлатиш, йўқотиш ҳаракатида бўладилар. У одамнинг ўткирлиги, кучлилиги, бошқалардан усталиги ўзига зиён-заҳмат келтиради деган маънода айтиб қолдирганлар Вар.: «Булбул овозининг хушчилигидан — қафасга гирифторм»; «Тулуғуки — жонига ола, Кўкқарга пати — ўзига бало».

От ўйини қирқ йилда бир бўлади.

Замонанинг зайли билан, қутилмаганда, олдиндан маълум бўлмаган бир тарзда бир жойга кўпчилик одам йиғилиб қолиб, хурсандчилик, ўйин-кулги, дилни хушнуд этувчи воқеа, меҳмондорчилик ва ҳ.к. бошланиб кетса, бундан кўнгли яйраб, хурсанд бўлиб кетган одамлар бир-бирларига: «Э, ўйна, ўйнайвер!» ёхуд (таому ноз-неъматларни) «Ол, олавер! Бунақа «от ўйини» қирқ йилда бир бўлади» (яъни, кунда-кунда бўлавермайди, аллақайтиб бир бўлиб қолади, шу ганимат фурсатдан фойдаланиб, еб, ичиб ўйнаб, кулиб қол!) дейдилар.

От ўлади, қуш қочади.

Бу билан: Учқур отим ё олғир ов қушим бор, деб мақтаниб, керилиб юрма. Камтар бўл, мағрурланма. Дунёда деярли ҳеч бир нарсага бақоси йўқ, ҳеч бир нарса (на бойлик, на амалу мансаб, на жисмоний қудрат) кишига «боғлаб бериб қўйилган эмас». Маса-

«...отинг бир кунмас-бир куни ўла-
ди» кунинг бир кунмас-бир кун қочиб
кетди. Ана ундан кейин мактанга-
нинг қаёқда қолади-ю, ўзинг ким де-
ди одам бўласан?! Бас шундай экан,
«...» бор ҳеч бир нарсанг билан мак-
танга, магурланма, керилма!» деган
маънода насиҳат қиладилар.

От ўлими — итга тўй.

Вар: «Отнинг ўлими — итнинг бай-
рами»; «Эшак ўлса — итга тўй»; «От
ўлса, ит кутурар, Эшак ўлса — бўри».
Бу мақоллар билан: «Яхши одамлар-
нинг ўлим-ийтими, мағлубияти, му-
ваффақиятсизлиги ёмон, кўнгли қора,
дишар одамларни қувонтиради. Улар
бу ҳодиса туфайли бирор моддий ё
маънавий фойда кўрсалар ҳам, ҳеч
бир фойда кўрмаслар ҳам, барибир
шодланаверадилар. Зеро, ичи қора
одамларнинг табиати ўзи шунақа»,
демоқчи бўладилар.

От ўрнини той босар, ота ўр- нини — ўғил.

Вар: «Кун ҳисобин Ой олар, Бедов
ўрнини той олар»; «От босмаган ерни
той босар»; «От изини той босар»;
«Той босмаган ерни тойчоқ босар»;
«Нор изини норча босар»; «Отдан
той ўзади, Отадан — бола»; «Ота кўр-
гани бола кўрмас, Бола кўрганни
ота кўрмас»; «Ота кўрмагани бола
кўради»; «Отаси урмаган кўнғизни,
Боласи урар тўнғизни»; «Куён отол-
маганининг боласи арслон отибди»;
«Отаси девор минмаганининг ўғли от
минибди»; «Отаси шаҳар кўрмаган-
нинг боласи Шанхай кўрибди» (Шан-
хай — Хитойдаги йирик шаҳар);
«Отаси — гаранг, Ўғил — фаранг»
(Фаранг — Франция, франциялик,
француз сўзининг талаффузга мослаб
айтиладиган шакли бўлиб, кўчма
маънода «хар бир иш кўлидан кела-
диган, мохир, уста, уздабурун» маъ-
ноларини англаштиради); «Оти ўлса,
тойи бор — Нўхтаси ерда қолмайди,
Отаси ўлса, ўғли бор — Юрти вайрон
бўлмайди»; «Кўй ўлса, кўзи қолар,
Келар йили ўзи бўлар»; «Отаси ул-
гурмагани ўғли тугатар»; «Ота буз-
гани ўғил тугади»; «Олти кун оч

қолсанг ҳам, Отанг одатин кўйма!»;
«Отадан ўғил тувмасму, Ота йўлини
қувмасму?» (тувмасму — тугилмас-
дими); «Онадан ўғил тувса экан,
Ота йўлини қўвса экан!»; «Отадан
бола тувар, Отанинг йўлини қувар»;
«Ота касби — давлат касби»; «Ота
касби — олтин касби»; «Ота касби
қорин тўйғазар»; «Ота касби —
ўғилга ҳалол»; «Ота касби — болага
ҳаром эмас»; «Ота билак бўл, Она
юрак бўл!» («Отангдек ғайратли, жа-
соратли, толмас билакли, турмушни
яхши ўтказиш тўғрисида доимо қай-
ғурувчи, елиб-югурувчи; онагдек пок
юракли, меҳрибон, мунис, мулойим,
мураббий бўл!» дейилмоқчи); «Отанг
эрди, сен ҳам эрдек қилиқ қил!»;
«Отанг эр бўлса, сен шер бўл»; «Ота-
бобонг хунари — отмоқ, чошмоқ, Сен-
га ким кўйди — қўш ҳайдамоқ, туп-
роқ яламоқ?» (бу билан: «Ота-бобо-
ларинг ғайратли, жасоратли, довиюрак,
катта-катта ишларга қўл урадиган,
ҳеч нарсадан қайтмайдиган, эринмай-
диган одамлар эди-ку, нега энди сен
ундай қилмаяпсан?! Эриняпсанми, ё
кўркаяпсанми; Кўркма ҳам, эринма
ҳам! Енгил-елпи ишлар билан шуғул-
ланиб, турмушини бир амаллаб ўт-
казсам бўлди-да, менга нима, жон
койитиб?! — деган фикрни ҳаёлингга
ҳам келтирма, оғирроқ, каттароқ иш-
ларни кўзла, шунинг ҳаракатида
бўл!», деган маънода насиҳат қила-
дилар).

От қариса — охурда, ит қа- риса — чуқурда.

Бу мақолни: «Умри давомида киши-
ларга яхшилик нияти ва ҳаракати
билан яшаган кишини одамлар қари-
ган чоғида ҳам иззат-ҳурмат қила-
дилар, «Бошларига кўтариб юради-
лар», ёмонлик қилган, одамларга
озор етказган, кўпчиликнинг лаъна-
тига, қаҳр-газабига учраган одам
ёшлиги тугул, қариганида ҳам
иззат-иқромдан маҳрум бўлади,
ҳамманинг эътиборидан, яхши жа-
воб-муомаласи ва марҳаматидан
четда қолади, бир ўзи «яккамоҳов»
бўлиб юриб-юриб, ахири бир кун
хор-зорликда ўлиб кетади», деган
маънода қўлайдилар.

От қуроли — қамчи, ит қуроли — таёқ.

Бу билан: «Беш қўл баравар бўлмагани сингари, жамятдаги одамлар ҳам бир хил эмас: бирининг феъл-атвори ундай бўлса, бириники — бундай, бири юмшоққина қилиб, охиета айтган гапинингга тушуна қолади, бири эса то бакирув-чакирувга бормагунингча, асабинини бузиб, уришиб-сўкиб гапирмагунингча гапининг кулоғига ҳам илмайди, пинагини ҳам бузмайди, айтганинги ҳар кимнинг қандайлигини билиб, шунга яраша иш тут», деган маънода насихат қилдилар.

Ота-она — олтин қанот.

Жаҳоннинг ҳамма халқлари каби ўзбек халқи ҳам қадим-қадимдан ота-онани оламда энг улуғ, энг мўътабар, энг муқаддас зот деб билади ва ўз дунёқарашида, ёзма ва оғзаки адабиётида, санъатида, кундалик гап-сўзю, жавоб-муомаласида, жумладан, сон-саноксиз мақоллари ва ибратли сўзларида ота-онанинг фарзанд учун қанчалар қадр-қимматли, меҳрибон, вафодор, содиқ, ғамхўр, мададкор, мураббий, моддий ва маънавий таянч ва ҳ.к. эканлигини қайд этиб, уларни умрбод эъзозлаш, иззат-хурмат қилиш, қадрига етиш, «бошига кўтариб юриш», «қўлтиғига кириб» суянч, таянч, мададкор, ҳамкор, ҳамдард, ҳамнафас бўлиш, уларнинг гапини ерда қолдирмаслик, айтганини қилиш, панд-насихатларига қулоқ солиш ва амал қилиш, зинҳор ва зинҳор уларнинг «чизган чизигидан чиқмаслик», ёмонликни раво кўрмаслик, қаттиққурум гапирмаслик, дилини оғритмаслик, лаънату қарғишига қолмаслик, аксинча, яхшилик ва фақат яхшилик қилиб, берган туз-насибасини, оқ сутини оқлаб, ҳар жиҳатдан рози қилиб, олқишу дуосига сазовор бўлиш, уларнинг бошлаган ишларини, анъаналарини давом эттириш ва ҳ.к. — ниҳоятда зарур, энг муқаддас бурч эканлигини қайта-қайта уқдирилади: «Давлатинг — ота-онанг, Савлатинг — ўғил-қизинг»; «Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, Ота-онанинг

бахоси бўлмас»; «Ота-онанг — чин дўстинг, Ошна-оғайнинг — йўл дўстинг»; «Дунёда ҳар нарса топилади, ота-она топилмас»; «Ота-она экилиб бунёдга келмайди»; «Ёмғир ёгса, тўнинг ҳўл бўлади, Отанг ўлса, уйинг чўл бўлади»; «Ота доғи қуйдирад, Она доғи ўлдирад»; «Бузоқ-таша йиғилиб сиғир бўлмас, Оғани йиғилиб ота-она бўлмас»; «Олти оға йиғилиб ота бўлмас, Етти янға йиғилиб она бўлмас»; «Минг игнани йиғсанг, таман бўлмас, Минг аммани йиғсанг, онанг бўлмас» (таман — жуволдиз); «Амма-хола йиғилиб она бўлмас, Ўзинг қийналиб туғмагунча бола бўлмас»; «Ойим кетди, ойдини — ундан нари» («Ойинг — онанг кетгач, яъни вафот этгач, унинг ойдини, яъни опа-сингиллари, ака-укалари, яқин уруғ-аймоқлари сенга онандек чинакам меҳрибон, ғамхўр, ғамгузор, дилкаш, дилбар, дилафруз, дилдор, дилнавоз ва ҳ.к. бўла олармиди?!» дейилмоқчи); «Отанинг очган йўли бор, Онанинг бичган тўни бор»; «Ота кўрган — ўқ йўнар, Она кўрган — тўн бичар»; «Отаси ёй отганининг боласи ўқ йўнар» («Ота-она ўз фарзандларини боқиб, вояга етказар экан, уларга турмуш кечирининг йўл-йўриқларини, қасб-ҳунарларни ўргатади. «Қуш уясида кўрганини қилади» дегандек, фарзандлар ҳам ота-она бағрида ўсиб-улғаярканлар, уларнинг юриш-туришидан, гап-сўзидан, хатти-ҳаракатидан, қасбу қоридан ибрат олиб, тажриба ва ҳунар орттириб, «кўзлари пишиб» боради», дейилмоқчи); «Отаси борнинг уними бор, Онаси борнинг тиними бор»; «Отаси бор отланмас, Онаси бор тебранмас» (Бу кейинги икки мақол билан: «Ота-онаси бор фарзандлар ҳеч нарсанинг ғам-ташвишини қилмай, уриниб-суринмай, бамайлихотир, кўнгиллари тўқ, «суяклари тинч» бўлиб юраверадилар. Чунки, улар тўгрисида қайғурадиган, ғамхўрлик қиладиган, зарур нарсаларини ҳозир у нозир қиладиган қудратли таянчлари — яъни, ота-оналари бор», дейилмоқчи. Кейинги мақолдаги «Отланмас» сўзи «отга миниб, узоқ-яқинга бориб, елиб-югуриб, ўзини «ўтга-чўққа уриб», тирикчилик учун зарур бўлган нарсаларни топиб келишга ҳаракат қилмайди, чунки бу-

«Она — оёғи ўзинга отаси қилади», деган маънода ишлатилган); «Устун куласа, устунга кўр келади»; «Болага ота — аёл, ота она — курбон»; «Ота бола — ота таянч»; «Ота моли қўшилмас, ота боима»; «Она — меҳридон»; «Она — гамгузор»; «Ота — ақл, шириндирок»; «Ота — оламнинг фариши»; «Она — олам қувончи»; «Онани бола — таргил дола» (таргил — сарғиш ва қорамтир йўлли дола бундай дола қизил лолага қараганда кўркамроқ бўлиб, камроқ, ноёброқ бўлади. Мазкур мақол билан: «Онаси боласини ювиб-тараб, озодани ювиб қилиб, чиройли кийинтириб, кўчирчоқдай қилиб, кўрса-кўргудай, суйса-суйгудай қилиб қўяди», дейилмоқчи); «Она — ҳаётнинг гули, Болани унинг булбули»; «Онасининг боласи — қантак ўрик донаси, Отасининг боласи — нашватининг сараси» (қанта кўрикнинг; нашвати — ноқнинг энг ширин тури, нави); «Овул — аймоғи билан, Туя — тайлоғи билан» (аймоғи — аҳли). «Овул одам билан, ота-она эса болалари билан кўркам, файзли, кўнгли тўқ», дейилмоқчи. «Онанинг бир қўли бешикни, бир қўли дунёни тебратади»; «Она оёғи билан бешик тебратади, қўли билан рўзгор тебратади» («Она болаларини тарбиялаб, вояга етказиш билан бир қаторда чарх йигириб, мато тўқиб, тўн, дўппи, белбоғ ва ш.к. тикиб, рўзгорнинг эҳтиёжлари учун маблағ ҳам топади», дейилмоқчи); «Бола — лой, она — кулол»; «Онага боланинг олалиги йўқ»; «Ўнг қўлим, сўл қўлим, Иккови ҳам ўз қўлим» (Бу кейинги икки мақол билан: «Она болаларининг бирини яхши, бирини ёмон кўрмайди, ҳаммасини ҳам бирдай яхши кўради, эъзозлайди», дейилмоқчи); «Онанинг меҳри ҳам зўр, қаҳри ҳам»; «Онанинг болага бўлган меҳри беккёсдир, аини чоқда у болани чин инсон қилиб вояга етказиш, ҳар тарифлама аъло даражада тарбия бериш, уни одобли, ор-номусли, инсофдонимонли, ифбатли ва ҳ. к. қилиш ишларида баъзан қаттиқ-қурум гапиргани, уради, уришади, қаҳр-ғазабини ўтказгани ҳам. Фарзанд бунинг учун ундан хафа бўлмаслиги керак», де-

йилмоқчи); «Она меҳридан ота қаҳри ортиқ»; «Отанинг сўккани — севиш, Онанинг ургани — ўпиш»; «Ота қарғиши — ўк, Она қарғиши — дўк»; «Урганлари — угра оши, Сўкканлари — сўк оши»; «Оқ» деганлари — олқиш, «Қора» деганлари — қарғиш»; «Ўғир тариқни туйиб сўк этар, Ота ўғлини сўқиб соқ атар» (ўғир — донни уриб туйиш, эзиб майдалаш учун ишлатиладиган ўйиқ ғўладан иборат рўзгор буюми, уни «кели» ҳам дейдилар; соқ — хушёр, зийрак). «Ота ўғлини ёмон йўлдан, ёмон ишлардан қайтариб, тийиб туради. Ўғил кулоқ солмаса, ўз билганидан қолмаса, ота уни хатто уриб-суқиб булса ҳам, соқ, хушёр қилиш, чин инсон қилиб вояга етказиш ҳаракатида бўлади», дейилмоқчи; «Энаси теппан қулунинг эти огримас» (эна — она); «От тепкисини от кўтаради»; «Ўз говронинг ўзинга қаттиқ тегмайди» (Бу кейинги уч мақоли билан халқ фарзандларга: «Ота-онанг сени урса, сўкса, койиса, бундан хафа бўлма, уларга қирин қарама, бунинг учун уларни койиб ташлама. Негаки, улар сенинг ноўрин, номуносиб нотўғри хатти-ҳаракатиндан азбаройи қуюнганларидан шундай қиладилар, тузалгин, одам бўлгин, дейдилар», деган маънода нисҳат қилади); «Бақироқ туянинг бори яхши, Бақириб тургани — ундан яхши»; «Қари бор уйнинг зари бор»; «Онали уйнинг ори бор, Отали уйнинг — зари»; «Қарига — ҳурмат, Баврига — раҳмат»; «Қарини сийла, ўзинг ҳам қартаярсан»; «Бола ҳам она дейди, Она ҳам она дейди»; «Бола ҳам она дейди, Бобо ҳам она дейди»; «Онаси қимизак еса, қизининг тиши қамашади» (қимизак — нордон хўл мева). «Онаси бирор нарсадан қийналса, азоб чекса, зиён-заҳмат кўрса, қизининг (умуман боласининг) нчи ачишади, юраги эзилади, у ҳам онаси билан баб-баравар қайғуради, азият чекади. Бу — унинг онасига бўлган меҳр-муҳаббати, садоқати, вафодорлиги рамзидир», дейилмоқчи); «Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар»; «Отасини урганинг — боласини урганинг»; «Онасини суйганинг боласинг суй»; «Онагни

уч марта Маккага опичиб оборсанг ҳам, ок сутини оқлолмайсан» (ислом таълимотига кўра, Маккага бориб, ҳаж қилган одам «савобинга тагида» қолармиш, бутун гуноҳларидан хориж бўлармиш. Ҳаж қилиш — Макка шаҳрига бориб, зулҳижжа ойида белгиланган қоида ва одатларга амал қилган ҳолда Каъбани зиёрат этиш. Мазкур мақол билан: «Онангни сенда шунчалик кўп ҳақи борки, сен унга ҳар қанча яхшилик қилсанг ҳам, камлик қилади», деган маънода муболага йўсинида насиҳат қилганлар); «Онангга бошингни ҳам қил, Отангга гамингни кам қил»; «Амри падар — аршдан улуг»; «Уругингга сўз айтсанг, орасини узиб айт, Отанг ишга буюрса, намозингни бузиб айт». Мусулмонлар эътиқолига кўра, ҳар бир намознинг қондаларига қатъий амал қилиш талаб этилади. Беш вақт намознинг бирортасини қанда қилиш ёки уни бузишлик гуноҳ ҳисобланади... Бу мақолда ҳам фарзанднинг отага бўлган ҳурмати унинг эътиқолидан устун эканлиги донолик билан ифода этилган (Е. Жўраев, Ўзбек халқ оғзаки ижодида динга қарши мотивлар); «Эрта тур, отангни кўр, отангдан сўнг отингни кўр»; «Отангни кўрсанг, отдан туш»; «Ота олдида кек урма, Одобингга чек урма»; «Ота олдидан ўтма, Одоб олдидан кетма»; «Олти кун оч қолсанг ҳам, отангни меҳмон қил»; «От озигини той кўтарар» (Ўтмишда узок сафарга чиққанлар отнинг кундалик емини тойга юклаб юраддилар. От сафар давомида йўл-йўлакай еб борадиган ем-хашакни нисбатан енгил бўлгани учун тойга ортардилар. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: «Отаннинг меҳнатига ўғли мададкор бўлади, унинг оғирини енгил, йирогини яқин қилишга кўмаклашади. Шундай қилиши ҳам керак!» демокчи бўладилар); «Ота олқиши — олтин»; «Ота ризоси — олло ризоси»; «Ота рози — худо рози»; «Ота-онанинг дуоси ўтга-сўвга ботирмас» (Бу мақолни фольклоршунос М. И. Афзалов шундай изоҳлаган: Ота-онангга ўла-ўлгунча хизмат қил, берган сути, тузи, тарбиясини оқла, улар-

дан ҳеч қачон юз ўғирма, рози қил деган маънода». Шундай қилсанг, сени ота-онанг олқишлайди, уларнинг олқишидан рухланасан, барака топасан», деган маънода насиҳат ҳам мазкур мақолга жо бўлган); «Отангга нима қилсанг, болангдан шунга кўрасан»; «Отангга нима қилсанг, олдингга шу келади» (Булар билан: «Отангга яхшилик ё ёмонлик қилганингни болаларинг кўриб, билди, эшитиб, фахмлаб юрадилар. Яхшилигини хўб-хўб-у, аммо ёмонлигинини болаларинг одоб юзасидан сениг тўғридан-тўғри айтмай, «юзингга солмай» юрадилар. Лекин, бу шундайлигича қолиб кетмайди: улар вояга етиб, куч-қудратга, ақл-идроққа тўлиб, турмушини мустакил кечира бошлаганларида, сен қариб, ҳориб, куч-қувватдан қолиб, уларга нисбатан аввалги эркингни йўқота бошлаганинда болаларинг ўша хилдаги ёмонлиқни энди сенинг узингга қила бошлайдилар. Бу — қонун. Негаки, улар ёшлигидан шунга кўникма ҳосил қилиб келган. Буни бошқа бир мақол таъбири билан айтганда: «Қуш уясида кўрганни қилади», демокчи бўладилар); «Отангга берганингни болангдан оласан»; «Ота-онанин ҳурмат қилган — бола-чақасидан ҳурмат кўради»; «Отасин сийламагани боласи сийласа»; «Нодон ўғил отасига қарамас»; «Отанг қариса, қул олма, Онанг қариса, чўри олма»; «Уйингда кампир бўлса, ит асрама»; «Кампири бор уйнинг қофири бор», «Отанг тўнғиз бўлса, боғлаб бок»; «Ота-онанг бўлса-бўлсин, оғзи-бурни бўлмасин»; «Тўйдирганингни — қоринга!»; «Ота-онадан мол тотлик, Олтин уйдан жон тотлик» (Бу кейинги саккиз мақол шу тўғридан-тўғри англашиладиган маънода эмас, аксинча ноқобил, бевафо, тошкўнгил, наққўр, ношукур, нобакор, нодон, ножинс, нокас, номард, номаъқул, беор, беномус ва шу каби ярамас иллатлар оғаси бўлган баъзи бир фарзандлар «тили»дан айтилган бўлиб, шундай фарзандларнинг ўзларига қарата аччиқ киноя, қаҳру ғазаб, лаънату қарғиш мақомда қўлланади); «Отаси туриб, боласи сўйлагандан кеч, Оғаси туриб, иниси сўйлагандан кеч!»; «Отадан илгари

«Отгани боладан кўнглингни уз!»; «Отгани қарғиши — отилган ўқ» («Ота отгани ўқ каби орқага қайтмайди, Отанинг авфу узрлар, тавба-тазарру ва ёш пушаймон-у, ачиниш-ўқиниш-қарғиш бу қарғишни батамом ювиб, отани олиб юбора олмайди, у қалбга юбора доғ бўлиб, абад ул-абад ўр-нашмо қолади», дейилмоқчи); «Ота отани — олмос, Отгани ерда қолмас»; «Отанинг сўзи — олмоснинг юзи»; «Ота сўзи — пичок, Она сўзи — қумалоқ» (Аширмат) Буцай номард бўлма. Бу ишда ота сўзи — пичок, Она сўзи — қумалоқ. Менга ота раийи керак» (Ойбек, Олгин водий-дин шабадалар); «Қарининг қарғиши — қаттиқ»; «Отасининг қарғишини омон — аравакаш бўлади (аравакашиқ — ўтмишда энг мушкул, энг қўл-укубатли ва энг «паст» саналган касблардан бири бўлган. Мақолда шунга шама қилинган); «Отанини олмаган — омон бўлиб кўп юрмас» (тилни олмаган — гапига юрмаган, қарғишга учраган, маънода); «Ота-онасин танимаган — тангрисин танимас» («Ота-онасиники танимаган, яъни тан олмаган, менсиманган, хўрлаган ноқобил фарзанд бошқа одамларни, хатто тангрини ҳам, умуман танимайди, танишни ҳам хоҳламайди», дейилмоқчи); «Ўлчамай тўн бичган ёмон, Ота-онадан кечган ёмон»; «Отасин оғритган — муродига етмас»; «Отасин оғритган — эл ичида хор бўлур, Онасин оғритган — дилини оғритган, озор берган, ҳақорат қилган, маъносиди); «Отанг таъсирини олмай десанг, одам таъсирини ол» (одам таъсирини ол — том маънодаги одамларнинг яхши феъл-атворларин кузат, ибрат ол, ўшанидан таъсирлан ва ўзинга тегишли хулосалар чиқариб, шунга яраша иш тут, деган маънода); «Оғанинг қадрини балолу бўлганда биларсан, Ота-онанг қадрини балолу бўлганда биларсан» (Балолу бўлганда — бало-қазога йўлиққанда, мушкул аҳволга тушганда); «Ота қадрини ота бўлганда биласан»; «Эмизганнинг қадрини эмизганда биласан»; «Ота-она қадрини ота-она бўлганда биласан»; «Она кулфатин она билар, Ота кулфатин ота билар»; «Ота бўлмай,

ота қадрини билмас, Она бўлмай — она қадрини»; «Ота бўлмаган — ота қадрига етмас»; «Онанинг яхшилигини бемор бўлсанг биларсан»; «Ота-она тахт берса ҳам, бахт бермас»; «Ота-она тахт этар, Бахт этолмас» (Булар билан: «Ота-она болаларни уйли-жойли, молли-қолли қилади, аммо уларнинг келгусидаги бахту иқбол йўлини ҳам тап-тайёр қилиб, кўлига бериб қўя олмайди. Буни си энди болаларнинг ўзига, ўқиш-ўрганишига хатти-ҳаракатига, турмуш кечиришда истиқболини, бахту иқболини топиш сари интилишига, елиб-югуришига, жон койитишига, ҳалол меҳнат қилишига боғлиқдир», демоқчи бўладилар); «Ота тахтидан — бола бахти ортиқ» («Отанинг болага берган тахти, яъни мол-мулки бот кунда йўқ бўлиб кетади, боланинг ўзи меҳнат қилиб, тиришиб эришган бахти эса боқий бўлади», дейилмоқчи); «Отадан мол қолар, камол қолмас»; («Отанинг «кўзи тириклиги» даврида ушга, оға-иниларингга «орқа қилиб», турмуш кечириш тўғрисида кўпда қайғурмай, ташвиш тортмай, бамайлихотир юравсрсан-у, аммо кейинчалик оилали, бола-чақали бўлиб, мустақил турмуш кечиришга ўтганингдан кейин бу ёлғизлик сени энди чинакамига ҳаракат қилишга, елиб-югуришга, пешона тери билан нон топиб ейишга мажбур қилиб қўяди», дейилмоқчи); «Ота бойлиги ерга сингар, Меҳнат бойлиги эрга сингар»; «Ота бойлиги — минг доғлик, Ўзининг моли — серёғлик»; «Ота молига ишонма, Ота сўзига ишон»; «Ота бойлиги ўғилга юқмас, Она бойлиги қизга юқмас»; «Отангда бўлгунча, олаконингда бўлсинг» (олакон — қафт); «Огадаги мол — осмондаги мол»; «Отанинг амалига суянма, Отанг тойса, сен — йиқиласан»; «Отмишга кирган отадан ош сўрама»; «Ота сўраб нетарсан, Эрининг ўзи бўлган сўнг, Йўлни сўраб нетарсан, От устига минган сўнг» ва б.

Бошни фидо айла ато қошига!
Жисмни қил садқа ано бошига!
Тун-қунунга айлагали нур фош!
Бирисин ой англа, бирисин қуёш!

Иста ато йўлида фидо жон
кйлмоқ,
Куллуқ анога имкон кйлмоқ,
Зухри абад истасанг фаровон
кйлмоқ,
Бил ани ато-анога эҳсон кйлмоқ.

Фарзанд ато куллугин чу одат
кйлгай,
Ул одат ила касби саодат кйлгай,
Ҳар кимки, атога кўп риоят
кйлгай
Ўғлидан анга бу иш сироят
кйлгай.

Навоий

Ота ғайратли бўлса, бола ибратли бўлар.

Халқимизнинг бир туркум мақолларида ота-онанинг болаларга муносабати хусусида фикр юритиларкан, болаларнинг қандай инсон бўлиб вояга етиши ва турмушини қай даражада ўтказиши — ота-онанинг ўзи қандай одам бўлишлигига, ўзини қандай тутишлигига, қандай мураббийлик қилишлигига бевосита боғлиқ эканлиги турли-туман тамсиллар воситасидан уқдирилади: «Ота бўлиш осон, оталик қилиш қийин»; «Ота бўлиш осон, одоб бериш қийин»; «Ота қалби — бола қалбидан кучли»; «Отанг ким бўлса, шунинг ўғлисан» («Отанг яхши одам бўлса, одамлар: «Бу — фалончининг ўғли» деб сени ҳам иззат-хурмат қиладилар; отанг ёмон одам бўлса ҳам шундай деб, хоҳ яхши бўлгин, хоҳ ёмон бўлгин, бари бир сени кўп-да иззат-хурмат қилмайдилар, сенга шубҳа билан қарайдилар. Мазкур мақол билан оталарни яхши одам бўлишга, одамлар орасида ўз яхшиликлари билан обрў-эътибор қозонишга даъват этадилар); «Ота — болага синчи» (синчи — пойга отларининг, ов итлари, ов қушлари ва шу қабиларнинг зотини, ёшини, феъл-атворини, хислату фазилатини, сифати, маҳорати ва қудратини аниқлай оладиган билагон одам. Ўтмишда синчиликни касб қилиб олган махсус одамлар бўлган. Мазкур мақол билан мажозан: «Ота ҳар бир боласининг феъл-

атворини яхши билиши, ўрганиши ва шунга кўра уларни тарбиялашда ўзинга хос йўл тутиши зарур», дейилмоқчи); «Оғали ўғил — оғали қул»; «Отали ўғил — хўжали қул»; «Ўғлингни севсанг, қулингдек ишлат»; «Отингни яхши кўрсанг, айилнини маҳкам торт» (айил — эгарининг усти билан отнинг қорнидан айлантириб боғланадиган тўқални қайиш. Кейинги тўрт мақол билан мажозан: «Фарзандларингни меҳнатга ўргат, меҳнатсевар қилиб тарбияла, уларни аяб, «пуф-пуф»лаб ўғирмай, қаттиқ ишлат, токи меҳнат машаққатларига чидайдиган, қўникадиган бўлиб вояга етсин», деган маънода насиҳат қиладилар); «Отанинг юввоши — боланинг роҳати»; «Отанинг кўнгли бўшлиги — болага қўл келади» («Болангга нисбатан ҳаддан ташқари кўнгилач, уни аёвчан, керагидан ортиқча раҳмдил бўлиб, уни ўз билганига, ўз ҳолига қўйиб қўйсанг, нима қилса, нима деса — индамасанг, ахири бориб-бориб у сенга «бўй бермайдиган», сўзингга қирмайдиган, ўзбошимча бўлиб кетади. Шунинг учун болага қаттиқроқ туриш керак», дейилмоқчи); «Отаси қулон отолмаганининг боласи қўён отолмас»; «От кифтининг яғири боласига мерос қолади» (яғир кўчма маънода айб, камчилик, Мақолада шу кўчма маъно назарда тутилган ва: «Тўғри йўлни қўйиб, эгри йўлдан юрадиган, айб-ғуноҳ ишларни қиладиган, баджаҳл ва ҳ.к. отанинг қасри болага ҳам уради», дейилмоқчи); «Ота харид қилгани, бола фуруш қилади» (фуруш қилмоқ — сотмоқ). Мақолнинг тўғри маъноси: «Ота билмай-нетмай, фарқига бормай, тажрибасизлик, қалтабинлик, нодонлик оқибатида бирор ёмон сифатсиз яроқсиз, кераксиз нарсани бекордан-бекорга пул сарфлаб, сотиб олган бўлса, уни боласи сотиб, пул қилишга мажбур бўлади». Мажозий маъноси: «Ота қилиб кетган хатони бола тузатишга мажбур бўлади. Бас шундай экан, авваламбор отанинг ўзи хато-камчиликларга йўл қўймасликка ҳаракат қилмоғи керак». «Ошхона мойли бўлса, меросхўр мойсиз бўлар» (Бу билан: ўз тириклигида толган-тутганини фақат ўз «жигилдонига

«...отамдан ё дўст-улфатларига устманлик қилди» қилиб бераверса, умуман қилинишига ўйласа, ундан ўғил-қизлар ҳеч қандай мерос қолмайди. Иккинчисида улар то ўзларининг ўнглаб нажарларича анча кийналадилар», деди моқчи; «Отам олган йўқ, кўмир-қоғондан йўқ, Менга мерос қолди Ушундан ачамдан қизил қайроқ» (Бу мол-мулкнинг келиб чиқишига сабаб бир-биринчю ёки хикоя бўлса керак-у, лекин ҳозирча бизга номаълум. Мақол болаларга ота-онадан мерос қолмаган тақдирда айтилади. Масалан, бир киши бир кишидан: «Бу мол-дурдон отангдан қолган бўлса керак-а?» деди сўраса, ёхуд: «Отангдан қолган мол-дурдонга нега бунча кериласан?» деди таъна қилса, у одам: «Бе, отамдан менга ҳеч вако қолгани йўқ, ҳамма-сининг ўзим ишлаб топганман», деган маънода юқоридаги мақолни ишлатади); «Ота моли қўшилмаса, бола бойимас», «Ота-онадан қолган — кўр-кут» (кўр-моя, бисот; кут — баряка); «Ота моли — болага уютқи»; «Уютқисиз қатик уюмас, Ачитқисиз — қимиз» (Бу кейинги тўрт мақол билан: «Ота моли болага уютқи» бўлиб кирмаса, бола ўнғала олмайди. Ота болага уй-жой солиб берса, уйлантириб қўйса, даставвалига рўзгорига қарашса, ўзидан бир парча бўлса ҳам экин экадиган ер, битта бўлса ҳам чорва — мол қолдирса ва ҳақ, бола аста-секин «оёққа туриб», унинг ўнглаб олиб, турмуш «аравасини» мустақил тортиб кетадиган бўлади. Шунинг учун ота болага озми-кўпми мерос қолдириши лозим, деди моқчи); «Ота тўни болага лойик бўлса, ота тўнинг тилайди» (Бола болага етиб, куч-қуваатга тўлишиб, озми-кўпми ҳаётини тажриба ортириб, «оқ-қорани таниб», «кўзи пишиб», «йиланиб-жойланиб, бола-чақа ортири бошлағач, одатда илгариги феъл-авори, гап-сўзи, дунёкараши сезиларли даражада ўзгара бошлайди. У дунёга келиб, эсини таниганидан буён ота-онасидан ийманиб, андиша қилиб ангамай юрган гапларини энди аста-секин айта бошлайди, турмушини мустақил бошқаришга майл қўя бошлайди. Мазкур мақол билан: «Боланг катта бўлиб, «ўз аравасини ўзи тортиш»га қурби етадиган бўлғач, унга

энчисини бер-у, ишонч билдириб, ўз ҳолига қўйиб қўй, токи у мустақилликка ўргансин, кўниксин, ҳаёт кечиришнинг масъулиятини сезиб, шунга яраша иш тутадиган бўлсин», дедмоқчи бўладилар. Энци — ота қартайғач, ҳаётлик вақтида фарзандларига тақсимлаб берадиган мероси: мол-мулки, уй-жой, экин майдони, чорва моллари, асбоб-анжом ва б).

Оталар сўзи — ақлнинг кўзи.

«Оталар сўзи» деганда, биринчи галда мақоллар, ибратли ва ҳикматли сўзлар минг йиллар давомида доно фикрни, ўткир ҳақиқатни, теран мазмунни, сўз хазинасининг гавҳарларини ўзида мужассамлаштирган сонсаноксиз ва ранг-баранг мақоллар яратган. Уларнинг кишилиқ жамияти ва ҳар бир инсон ҳаёти учун нақадир қимматли аҳамиятга эга эканлигини жаҳон донишмандлари қадим-қадимдан эътироф этиб, уқтириб келганлар. Милоддан аввалги IX асрда яшаган буюк мутафаккир Арасту (Аристотель) ҳикматларни юксак баҳолаган: «Барча кишининг кучи овқатдандир, ақлнинг кучи эса, ҳикматдандир». Бундан тўққиз аср муқаддам Унсур ал-Маолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмағир шундай деган: «Эй фарзанд, умидим шуки, сен шу пандларни қабул қилгайсан. (Бу билан) мен оталик вазифасин бажо келтирган бўлурман. Билгилки, халқнинг расми-одати шундайки, югуриб-елиб, кидириб-ахтариб, дунёдан бирор нарса хосил қиладилар ва (бу топган) нарсаларини ўзларининг яхши кўрган кишига қолдириб кетадилар» (Кайковус, Қобуснома). Кишини ҳайратлантирадиган ери шундаки, халқимиз ўзи яратган мақолларни улугловчи, уларнинг кадр-қиммати, тарбиявий аҳамияти беқиёс эканлигини, улар бежизга айтилмагани ва асло нотўғри, ёлгон фикрни билдирмаслигини таъкидловчи бир қатор мақоллар тўқиб, бу тафаккур дурдоналарига асрлар оша юксак баҳо бериб келган: «Эл сўзи — дил сўзи»; «Элнинг сўзи — ақлнинг кўзи»; «Яхши нақл, томири — ақл»; «Нақл, нақл таги — ақл»; «Нақл-ко-

ни ақл»; «Нақл — ибрат ўчоғи, Ақл — фикр пичоғи»; «Нақл қайдан чиқади — ўй бўлмаса, Кипгиз қайдан чиқади — кўй бўлмаса?!» «Каттанинг нақли — кичикнинг ақли»; «Чол, чолнинг сўзи — бол»; «Отанинг соқолига қарама, Айтган мақолига қара»; «Оғадан — ақл, Отадан — нақл»; «Силаб, тараб соқолни, Қарилар айтар мақолни»; «Оталар сўзи — болалар хазинаси»; «Эр газнаси — эски сўз, Эл газнаси — эски сўз»; «Тил газнаси — эски сўз»; «Билим билан ҳикмат — олтиндан қиммат»; «Халқ сўзи — денгиз тўлқини»; «Ҳар афсона, тагида — бир дурдона»; «Қисса, қиссадан — хисса»; «Сўз кўрки — мақол, Юз кўрки — соқол»; «Сўз кўрки — мақол, Эр кўрки — соқол»; «Сўзга мақол ярашар, Иякка — соқол»; «Сўз кўрки — мақол, Гузар кўрки — боққол» (гузар — қишлоқ ёки шаҳар маҳаллаларида одатда кўчаларнинг кесинган ерида, чорраҳаларда жойлашган, чойхоналари, қассоб, боққоллик каби дўконлари бўлган обод, гавжум ва серкатнов жой); «Гапнинг қавшари — мақол» (қавшар — металл буюм, деталь ва шу кабиларни бир-бирига улаш учун ишлатиладиган металл ёки қотишма; кўчма маъноси — гап, суҳбатни бир-бирига улаш, қовуштириш ва давом эттириш учун сабаб, восита); «Мақол — гулдир, сўз — чечак»; «Мақол отаси — сўз, Мато отаси — бўз»; «Мақол — сўзнинг бобоси, Мато — бўзнинг бобоси» «Бурчаксиз уй бўлмас, Мақолсиз сўз бўлмас»; «Ишонмагил соқолга, Кулоқ солгил мақолга» (Бу билан: «Мен қариб, соқолим оқариб, ҳаётда катта тажриба орттирганман, билмаган нарсам қолмаган, деб ўтирмагин-да, мақолга — яъни, ўзингдан илгари ўтган ва сендан кўпроқ нарсаларни кўриб, билиб, ибратли ҳикматлар қолдириб кетган ота-боболарнинг сўзига кулоқ сол, амал қил», дейилмоқчи); «Ақлинг бўлса, ақлга эргаш, Ақлинг бўлмаса, нақлга эргаш»; «Ўтган бўлса ҳам чиндан, Сабоқ ола бил ундан»; «Ўтганлардан сабоқ ол, Келажакка сабоқ бер»; «Ўтганлардан ибрат ол, Келажакка ибрат бўл»; «Ўтгандан улгу ол, Келажакка улгу сол» (улгу, улги — бошқалар ҳавас қиладиган, тақлид

қиладиган ҳаракат, ўрناق, намуна), «Ақл ўргатгунча, Нақл ўргат»; «Халқ айтгани — ҳақ айтгани»; «Халқ сўзи — ҳақ сўзи»; «Эл сўзи — эзид сўзи» (эзид — этикодий тушунчага кўра яхшилик маъбуди); «Халқ овози — ҳақ ноғораси»; «Халқ садоси — ҳақ нидоси» (ҳақ — худо; нидо — бирор қайфиятнинг, ҳис-туйғунини ифодаловчи овоз; чиқирик, даъват, уидов); «Халқ айтгани — ҳақликка чиқар»; «Халқ айтмас, халқ айтса — хато айтмас»; «Халқ айтмас, халқ айтса — қалб айтмас» (қалб — ёлгон); «Халқ айтса, элаб айтар, Ҳақ сўзини билиб айтар» (эламоқ — англамоқ, фаҳмламоқ, аҳамият бермоқ); «Мақолнинг боши очик» (боши очик — ҳали унаштирилмаган, ниҳоқ қилинмаган киз (жувон); бировга қарамлиги йўқ эрки, ҳуқуқи ўзида, деган маънода. Мазкур мақол билан: «Мақолнинг эрки — ўзида, бировга қарамлиги, муҳтожлиги йўқ. Шунинг учун ҳам ҳеч нарсадан кўрқмай, тап тортмай, андиша, истиҳола, юз хотир қилиб ўтирмай, бор ҳақиқатни тўғридан-тўғри, очикдан-очик айтади-кўяди, дейилмоқчи); «Масалда хато бўлмас»; «Масалда маноккиш бўлмас» (маноккиш — нақшланган, яъни юзакки безаб-бежалган, ташки кўринишидангина чиroyли кўринувчи, деган маънода); «Ёлгон масал турмас»; «Ёлгон масал ёпишмас» («Ёлгон, нотўғри, мантисиз, ўринсиз айтилган масал — мақол бўлиб турган гапга, суҳбатга ёпишиб, мос бўлиб, айни муддао бўлиб тушмайди, қовушмайди, тингловчининг дилига кириб боролмайди, аксинча энгасини қотиради», дейилмоқчи); «Мақол — ўрнига боқар»; «Нақлни бир айтмаса — ақлсиз айтмас, Ақлни сўзини нақлсиз айтмас»; «Ақли нақллаб сўзлар, Ақлсиз лақиллаб сўзлар»; «Саксон саккиз минг сарвар, Тўқсон тўқкиз минг машойих» (Халқимиз ўртасида шундай бир тушунча бор: «Оламдан саксон саккиз минг сарвар-у, тўқсон тўқкиз минг машойих ўтган. Уларнинг ҳар бири ҳикматли сўз айтиб қолдирган. Мазкур гапни: «Оламда нима кўп — мақол кўп» деган маънода айтадилар. Сарвар — йўлбошчи, раҳнамо; машойих — ҳикматли сўзларни айтиб ўтган улуг ота-боболар); «Ёзган би-

«...мақол битмас, Кўса юзига сокол битмас»; «Оталар сўзи — китоб эмас, оталардан ҳоли эмас»; «Оталар сўзи эмас бўлур, Ани йигсанг китоб бўлур»; «Халқона ўткир иборалар, чуқур маънавий мақоллар — нутқнинг жонли қирини безакларидир» (Ойбек, Нур қўриб).

Отанг — бозор, онанг — бозор.

Бу мақолни бирор нарсани кўни-кўшгани, таниш-билишдан ва ҳ.к. топишмай, овора бўлиб, бу ҳақда ҳасрат қилиб юрган одамга: «Бозорга боринг, танахсиз. Бозорда йўқ нарсанинг ўзи йўқ», деган маънода айтадилар.

Отанг ким — носқовоқ, онанг ким — носқовоқ, Сенга ким кўйипти ноз-фироқ?!

Вар.: «Отанг нечилик — игначилик, Сенга ким кўйипти темирчилик?! «Отанг — кузгун, онанг — кузгун, Сен кимдан ўзгун?!» — («Сенинг бирор одамдан ўзгунлик, яъни ортиқдик еринг борми, нега бунча керилиб, ўзингни баланд оласан?!», дейилмоқчи). Бу мақолларни такаббур, манман, ўзини ўзгалардан устун деб билувчи, мағрур одамларга нисбатан қиноя ва истеҳзо тарзида қўллайдилар.

Отанг мироб бўлса ҳам, ариқни тозалаб сув ич.

Бобо деҳқонларимизнинг ибратли, энижаноб кадимий одатларидан бири шу эдики, ҳар йили эрта бозорда каттаю-кичик ҳамма анҳору ариқларнинг лойка олган, бегона йўқошган, хас-хашак, чўп-чўлан йиғиниб, тўсиқ-тўсиқчалар ҳосил бўлган ариқларини бошдан-оёқ тозалаб, қириб, қириб, қавлаб, сув тиниқ ва равон бўладиган ҳолга келтириб қўядилар. Бу иш зарурий, мажбурий ва хайрли амал бўлиб, унга ҳамма барабарига қўшилиб, катта хашар эълон қилинар, айтаётган анҳору ариқнинг бошидан

одоғигача яшаб, деҳқончилик қиладиган аҳолининг» етти яшаридан етмиш яшаригача» кўлига бел, кетмон, ўроқ, хаскаш ва ш.к. кўтариб, ишга чиқарди. Ишлашга қурби етмайдиган кексалар, беморлар, эмизикли оналар ва б. ҳашарга кўшила олмаганлари учун узор сўраб, баҳоли қудрат бирор нима билан ёрдам беришга ҳаракат қиладилар, жуда бўлмаганда ҳашарчиларга овқат пишириб, нон ёпиб, чой дамлаб чиқазардилар. Кишилар бу зарур ва хайрли ишдан ўзини четга тортадиган дангаса, айёр, муғомбир, амалига ё бойлигига инониб, бундай «қора» ишни ўзига эп кўрмайдиган, бўйни ёр бермайдиган одамларни асло ёқтирмасдилар, юзхотир қилиб ўтирмай, айтадиганларини дангал бетига айтардилар, ҳатто койиб, уришиб, сўкиб ташлардилар. Юқоридаги мақол билан: «Отанг агар мироббоши бўлса ҳам, унинг амалига орқа қилиб, ҳашарга чикмай ўтирмагин-да, эл катори ишла, тер тўқ, ҳалоллаб ич!» демоқчи бўлганлар. Вар.: «Ариқ қазимасанг, отизга сув чикмас» (Отиз — дала, экин майдони); «Дарё чучук — ариқ чучук, Дарё аччиқ — ариқ аччиқ»; «Дарёга хизмат қилсанг, фойдаси биёбондан келади».

Отанг мироббоши бўлгунча, еринг қулоқ бошида бўлсин.

Вар.: «Отингни сот, тўнингни сот — қулоқбоши бўл»; «Сув кам бўлса, мироб подшо бўлур»; «Сувнинг оёғида бўлма, қулоғида бўл»; «Қулоқдаги сув ичади, Оёқдаги сув ичади» (оёқдаги — сувнинг «оёғи» даги, одоғидаги; ув-оғу, заҳар); «Қулоқдаги сув ичади, оёқдаги сув туншади»; «Ё еринг сероб бўлсин, Ё отанг мироб бўлсин»; «Аввал сувга боқ, Кейин ерга боқ» (Бу билан: «Бирор жойга чиқиб деҳқончилик қиладиган ё бирор жойдан ер сотиб оладиган бўлсанг, энг биринчи галда у еринг суви борми ё йўқми, камми ё кўпми, қулоқнинг бошидами ё оёғидами — ана шу томонига эътибор бер. Чунки, экиннинг тириклиги — сув билан, сув бор ерда ҳаёт бўлади, Ана ундан кейин еринг қандайли-

гига — унумдорми ё унимсизми, текисми ё нотекисми, кумлоқми, тошлоқми, ўтлоқми ва ҳ.к. эътибор берсанг ҳам бўлаверадилар, дейилмоқчи). Мироб — катта ариқдан, анҳордан сув тақсимлаш вазифасини бажарувчи киши, уни «арбоб» деб ҳам атаганлар. Мироббоши — миробларга бошлиқ бўлган мансабдор. Кулоқ — катта анҳор-ариклардан бир неча тарафга тармоқланиб кетадиган кичик сув шоҳобчаси, шу шоҳобчанинг бошланиш жойи; буни «даҳана» ҳам дейдилар (Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозим, халқнинг сўзлашув тилида тез-тез учраб турадиган «Даҳанаки жанг» ибораси ўтмишда шу «даҳана»да, яъни кулоқ бошида кишилар кўпинча сув таллашиб, бир-бирлари билан жанжаллашиб, «жанг» қилиб турганлари муносабати билан юзага келган бўлиши — эҳтимождан ҳоли эмас). Кулоқбоши — сувнинг «кулоғи» да туриб, тақсимловчи, Юқорида келтирилган мақолларни филология фаилари доктори, профессор Ҳошимжон Раззоқов шундай изоҳлаган: «Ўрта Осиё, айниқса Кўқон хонлиги (шунингдек, Бухоро, Хева хонликлари — Ш.Ш) шароитида деҳқонларнинг тириклиги сувга боғлиқ эди. Феодаллар, амал мансаб эгалари ариқ, канал қозишда халқни мажбурий равишда ишлатиб, меҳнатқиларнинг манғлай тери эвазига келган сувни ўз хусусий мулкига айлантирар ёки даромад манбаи килиб олар эдилар. Сув тақсимловчи мироблар эса феодал ҳукмдорлар, бойларнинг «ўз кишилари» бўлиб, улардан ортиб қолсагина, пора эвазига халққа сув берардилар. Экинлари сувсизликдан куриб кетса ҳам, камбағалларнинг арз-додини биров эшитмас эди (Ҳ.Раззоқов, Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор). Халқ ана шундай тенгсизлик ва ҳақ-ҳуқуқсизликларни назарда тутиб, мазкур мақолларни яратган.

Отанг ўлса, юзини ёп.

Бу мақол билан: «Отанг оламдан ўтса, албатта, руҳий ғам-аламга

биноан азасини тут-у, аммо кеча-кундуз «куйиб-ёниб», «қўксингни захм бериб ётиб», бетиним йиғлаб-сигахтаб, бошингни тошга ургудай бўлиб асабинга захм етадиган даражада кайғу зулмати ичра чуқур кириб кетма. Ўз сийхатингни ҳам ўйла. Соғлигинг — ўзинг учун, онланг бола-чақаларинг учун, жамият учун, келажагинг учун энг бебаҳо бўлган бойликдир. Ўлган одам эса, минг ох-воҳ қилганинг билан, қайтадан тирилиб келмайди. Нима ҳам қил олардинг, ўлим — табиий қонуянинг раҳм-шафқатсиз, аёвсиз ҳукмидир. Бас шундай экан, хафагарчиликка ўз вақтида чек қўйиб бу ёқдаги тирикчилигингни ўтказиш ҳаракатида бўл», деган маънода тасалли бериб, насиҳат қиладилар.

Отаси бошқа, отдан туш, оталашим, отга мин.

Оталаш — эски туркий сўзлардан бири бўлиб, маъноси шундай: хотин биричи эри ўлиб ё талоқ қилиниб, ундан қолган бир-икки боласи билан бошқа эрга тегади. Бу эридан ҳам бола кўради. Эрининг ҳам аввалги хотинидан қолган боласи бўлади. Бу хотинидан бўлган бола билан аввалги хотинидан қолган боланинг иккаласини (ота бир, она бошқани) «оталаш» деб атайдилар. Она эргаштириб келган болалар билан эрининг аввалги хотинидан қолган болаларни бир-бирига «ўғай» деб атайдилар. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги ҳикоя билан боғлиқ: «Бир замонларда қабилла-уруғлар бир-бирларига ёв бўлиб қоладилар. Ўртада уруш чиқади. Шунда бир одамнинг иккинчи хотинидан бўлган паҳлавон йигит жанг майдонида юрган экан, ёв орасида қолиб кетган ўғай укаси уни кўриб қолиб: «Акажон, мени қутқазиб, олиб кетинг», деб ёлворибди. Акаси унинг кўлидан олиб, отига мингаштириб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетаётса, итғифоқ олдиан оталаши чиқиб қолибди-да, у ҳам «қутқазинг», деб ёлворибди. Отга бир йўла икки кишини мингаштириб бўлмайди. Акаси нима қилишини

«...» қилиги мингаштириб келадилар. «Отасини укасига қараб: «Отаси бундан туш!» дебди-да, туғишган яқинининг кўлидан оламан!» «Оталашим, отга мингаштириб қўлай қилиб, ўғай укасини қўлдириб, оталашини мақзаб кетибди...» Халқ ақлини мақоли билан: «Ҳар бир бўлса ҳам, туғишган туғишганини қилади, ўғай — ўғайлигини қиломоқчи бўлади. Вар.: «Киндикдошиним, бери кел, Томирдошиним, бери тур!» (киндикдош — бир нағани туғилган болалар; томиринг — мақсама, ёмон чиқса қайтасан?!) «Киндикдош — нима қиласан»; «Киндикдошга кек тутма, Этакдошдан кўтма» (этакдош — бировнинг отасини тутган», яъни бировга суяниб, суяниб, унинг ёрдамига муҳтож бўлиб, қолган одам. Сўзининг туғи маъноси шуки, эндигина «так-чечак» қилиб юра бошлаган кўлак бировнинг этагидан туткилатганина, бирмунча жойгача юриб бера олиши мумкин, бўлмаса дарров оёғи чалишиб йқирилиб тушади. «Отанин тутмоқ» иборасининг мажозий маъноси, юқорида айтганимиздай, бировга суяниб, ёрдамига муҳтож бўлиб қолмоқ, демакдир. Ҳундай одам суянган одамидан ажраб қолса, мушкул аҳволга тушади. Қисқаси, мазкур мақол билан: «Киндикдошингдан бўлар-бўлмас нарса учун кек сақлаб, гина, қилиб юрма. У сенга бирор ёмонлик қилган, «ундан ўтган» бўлса ҳам, сен бундан хафа бўлма, ундан бутунлай юз ўгирма. Негаки, киндикдошинг — минг қилса ҳам туғишганин, яқинингдир. Аммо, этакдошингга бунчалик қатъий ишонч ҳам билдирма, бутунлай суяниб ҳам олма. Негаки, этакдош минг қилса ҳам сенга бегона, ёт одам, хушига келса ёрдам қилади, хушига келмаса, сўзингни ерда қолдириб, саяниги ўлдириб, обрўингни бир пақир қилиб кетиши ҳам ҳеч нам эмас. Бас шундай экан, ўз бирликчилигингни бировларга суяниб, улардан «дам кутиб», умид бўлиб ўтказма, ўзинг мустақил ҳаёт кечиришга, ўз меҳнатинг ва ҳарқатинг орқасида яшаш пайида

бўл! «деган маънода насиҳат қилдилар; «Оталашининг совғаси ойида қайтади» («Оталашининг, яъни туғишган яқинингга инонавер: мабодо сендан (масалан, туёна, совға, ҳаёда ва б.) ўтиб қолган бўлса, у бу омонатингни «еб кетмайди», вақти соати, ой-кунни келганда албатта қайтариб беради», дейилмоқчи); «Отаси бошқа билан куён овлама» (куён овлама — умуман, бирор нозик, мураккаб, қийин ишни биргаликда, ҳамкорликда қилма). У бундай қийинчиликда сенга охиригача чинакам мададкор, ҳамкор, ҳамрад, содик, вафодор бўлмай, ёлғизлатиб ташлаб кетиши мумкин», дейилмоқчи); «Отаси бошқа эл бўлмас».

Отасини айтма, бўтасини айт.

Одатда бу мақолни: «Агар бирор одам ўз ақл-заковати, илми, билими, маҳорати туфайли эл-юрт орасида алоҳида эътибор топиб, «кўзга кўриниб», танилиб қолган бўлса, сен унинг отаси кимлигини сўраб-суриштириб ўтирма, ўзининг кимлиги ва қандайлигини суриштир; ёхуд: «Ҳа, фалончимми?! Унинг отаси аравакаш эзи, ё киморбоз, беданавоз, кўкнори, ўғри, коровул ва ҳ.к. эми, дейишинг — яхши эмас. Отасининг ким бўлгани билан сенинг нима ишинг бор?! Ундан кўра, обрў-эътибор топган фарзанднинг оқилу доолигига, моҳирлигига холисона, бегараз, ҳақиқат ва адолат юзасидан баҳо бер, вассалом!» деган маънода айтадилар.

Отга тақа қоққанда, курбақа оёғини кўтарар.

Вар.: «Отга тақа қоққанда, эшак оёғини кўтарибди»; «Отга тақа қоққанда, той оёғини кўтарар»; «От арпа еса, эшак қулоғин солади». Бу мақолларни биров нима қилса, шуни қилгиси, биров нима қилса, шуни қийгиси ва ҳ.к. келадиган, бировга кўр-кўрона эргашишга «ўлиб-тирилиб» ҳаракат қилувчи, ичиди: «Ҳаи сеними, шошмайтур! Сендан ўзмасам, отимни бошқа қўяман!» дейувчи ва шунга монанд

хагги-харакатлар қилувчи одамларга нисбатан киноя, истехзо тарзида қўллайдилар. ...Хон Ашур маҳрамга қараб кўз қисиб қўйди. Маҳрам товозе билан бош қимирлатди. Кекса сардор руҳияси хонши қулишга мажбур этди. Хон хириллаб қулди-да, одатдагидек аччиқ ҳазил қилди — Отга тақа кокса буроқ ҳам оёқ кўтарар экан». (Мирмуҳсин, Чўри)

Отган ўқ тошдан қайтмас, элчи хондан тилин тортмас.

Бизнингча, бу мақол — кўпинча қисқагина қилиб айтиб юриладиган «Отган ўқ қайтмас»; «Отган ўқ орқага қайтмас»; «Йўлга чиққан — йўлдан қайтмас, Отилган ўқ тошдан қайтмас» мақолларининг тўлиқ ва тўғри варианты бўлиб, у билан: «Элчи ўз ваколатига, яъни ўз давлати номидан катъий бир сўз айтиш, иш кўриш учун ўзига берилган ҳуқуққа биноан, ўзга давлатнинг бошлиғига бор гапни, бор ҳақиқатни очикдан-очик, тўғридан-тўғри айтади. Бунда у ҳеч нарсадан кўркмай, андиша, истиҳола қилиб ўтирмайди. Аслида ҳам, шундай қилиш элчининг вазифаси ва бурчидир», дейилмоқчи.

Отдан айрилсанг ҳам, эгар-тўқимидан айрилма.

Вар.: «Отдан айрилсанг айрил, тўқимидан айрилма». Бу билан: «Отинг йўқолса, ўлса, бундан ҳафсалани пир бўлиб, унинг эгар-жабдуғини, тўқимини ва ш.к. абзалларини бир чеккага улоқтирма, ё сотиб, бировга бериб юборма, эҳтиёт қилиб, олиб қўй — бошқа отга эга бўлганингда керак бўлади. Умуман, биргина от абзали эмас, ҳар бир нарсани эҳтиёт қил, сақла — бир кун бўлмаса, бир кун керак бўлиб қолади», деган маънода насихат қиладилар. «Кетаман деб, ўтингни ўчирма» деган мақол ҳам борки, бу билан ҳам кишини ҳар бир нарсдан умид узмасликка, умидсизланмасликка даъват эгадилар. Мақолда «ўтингни ўчирма»

дейлиши — унинг қадимийлигидан далолат беради. Негаки, гугурт шунга ўхшаш дарров олов ҳосил қиладиган воситалар бўлмаган узоқ ўтмишда одамлар чақмоқ тош чақмоқ ва бошқа шу каби ибтидоий усулларни қўллаб, машаққат билан ўт, олов ҳосил қилганлар ва уни ўчириб қўймаслик чораларини кўрганлар. Ўтти муқаддас деб билиш унга сиғиниш, оташпарастликнинг заминини ана шу ҳолга бориб тақдлади.

Отдан отнинг чопиши ортиқ эрдан эрнинг топиши ортиқ.

Бу билан: «Дунёда ҳамма бир хил одам эмас: биров ҳар бир ишга моҳир, уддабурон, чапдаст, топармон-тутармон бўлса, бошқа биров эпсиз, бўшашган, лапашанг, қўлидан бир пақирлик иш келмайдиган, ношуд бўлади», дейилмоқчи.

Оти бирнинг — жони бир.

Бу мақол «Кемага тушганинг жони бир» мақоли билан маънодош бўлиб, «бир отга мингашиб олган ҳар иккала одам ҳам: «олиб кочмасмикин, ерга кўтариб урмасмикин» деган ҳаёлга бориб, хавфсираб, «жон ҳовучлаб» туради», деган маънода қўлланилади.

Оти ёмон — ойпора.

Халқ ўртасида бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган шундай бир ҳикоя бор: «Ўтган замонда Чиркиной деган чиройли бир қиз бўлар экан. Уни бир бойга икки хотин устига узатганлар. Эр бу ёш хотин билан бўлиб кетиб, бошқа хотинларига камроқ қарайдиган бўлиб қолган. Кундошлар бу ҳолга чидай олмай, кенжа хотинни ҳар тарафлама камситиб, «нинадай айбини туядай қилиб кўрсатиб», эртало-кеч ёмонлашга тушганлар. Ҳатто унинг исми Чиркин, яъни «чирк деган, ифлос, жирканч, тубан» деган маънода бўлганлигини бетўжа солиб, камсита бошлаганлар. «Бу яшшамагурнинг оти зотида

«Чиркиной эди-ю, бу ерга келиб бундай бўлиб қолдимиз энди?» деган сўзлар билан ҳақоратлаб, уларни «Ой ёмон — Ойпора» деб кўриш қўйгалар... «Бу гап кейинчида ҳалқ ўртасида мақолга айланган гапдан бўлиб, ҳозир ҳам рақиб рақиблар, келип-кеватлар ўрталарида жанжал-низолар чиққан йилларни асабий ҳолатда мажозан, бошқача тарзида айтиб қолинадиган дўшлар ҳам ахён-ахёнда учраб туради. Юқорида келтирилган хитобни кундошлар кепжа хотинни «Чиркиной» «Ойпора» бўлади, деб кўришганларида шуни назарда тутиб ўтириш керак: Ойпора — осмондаги «гўё» атамик рамзи бўлмиш сулув Ойнинг йўли, яъни бир парчаси, деган маънони англатади. Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, қаддан ташқари яхши кўрган, жондилларидан суйган одамларини, айниқса кичкинтой болаларни эркаклар, эъзозлаш маъносига, гарчи уларнинг бурни пучук бўлмаса ҳам, жўртгага «Вой пучугей!» гарчи ишар, шум бўлмай, мўмин-қобил, юмшоқ бўлса ҳам, «Ха, шайтон!» «Ха, шумтака!» деб қўядилар. Бундай аксинча иш тутиш ҳолини болаларга исм қўйишда ҳам кўриш мумкин; масалан, агар қиз бола сулув, жуда чиройли бўлса, уни «Ойнинг», эрқалаш ёхуд «ёмон кўз» деган асраш мақсадида «Чиркиной» деб от қўядилар. Аксини атамай, кўридан-тўғри аташни лозим кўришларида эса, бундай сулув нима «Ойпора», «Ойпарча», «Барчинной» (бу асли — «Парчинной», яъни Ой парчинни, парчаси, деган маънонинг талаффузда бузиб айтиладиган кўринишидир, деган тахмин), шунингча, ҳақиқатдан йироқ эмас) нисбини берадилар.

Ой йўқ — арпа ғамини емас.

Бу билан «Бола-чақаси йўқ (ё кам бўлган) одам уларни боқиб, ош-пош, қийим-кечагини топиб бериш зарурисида қайғуриб, селиб-юғуриб орамайди; умуман, кишини хоҳлаб-хоҳламаса ташвишланишга мажбур этадиган, бир нима беришни, бериш нима қилишни талаб этадиган

нарсаси ё кимсаси бўлмаган одам кўп-да ғам емай, бамайлихотир юраверади», демоқчи бўладилар.

Ой йўқ — охир тузар.

Бу мақолнинг маъносига мос келадиган, «Узукка кўз қўйгандай» ёпишиб тушадиган бир латифа бор: «Машина олдингизларми, дугонажон?» деб сўрабди дугонаси бир ўртоғидан. «Йўқ ҳали, энди олмоқчимиз», дебди буниси. «О, жуда яхши! Ундай бўлса, эрингиз гараж кураётгандирлар?» дебди униси. «Гаражни аллақачон қуриб қўйганлар. Энди машинани ремонт қилиш тўғрисидаги китобларни мук тушиб ўқияптилар, дугонажон. Эр-хотин, бола-чака — ҳаммамиз ҳаётимизни суғурта қилдириб ҳам олдик...» Ҳали мавжуд бўлмаган, қўлга кирмаган, юзга-келмаган, рўй бермаган, бўлиш-бўлмаслиги ҳали номалум, ноаниқ бўлган нарса, воқеа ва ҳодисага олдиндан шов-шув кўтарадиган, «подадан олдин чағи чиқарадиган», керилиб-мақтанадиган, дангу дароз қиладиган, ховлиқиб, кераксиз сарф-харажатлар қилиб тараддуд қўриб, ўзини ўзи беҳудуга овора қилиб юрадиган ховлиқма, енгилтак одамларга нисбатан истехзо оҳангида айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Боласи йўқ — бешик тузар»; «Тугилмаган болага — тилло бешик»; «Тугилмаган Тиловга — тилло бешик»; «Тугилмаган тойга — темир инғирчоқ» (инғирчоқ — болаларга мўжалланган эгар. Унинг олди ва кети баланд бўлади. Болани тойга «урилган» инғирчоққа ўтқазиб, йиқилиб тушмасин учун унинг икки оёғини тойнинг қорнидан ўтказилган айилга қўша боғлаб қўядилар); «Эқилмаган теракка лайлак уя қурибди»; «Эқилмаган теракка лайлак келиб қўнибди»; «Шуди йўқ — ҳамён тикар». Юқоридаги баён этилган қилиқлари, хатти-ҳаракатлари тўфайли одамлар ўртасида қулгига қоладиган, мазах-масхара бўладиган кишиларга: «Тугилмаган тишини санама»; «Тугилмаган бузоққа охур солма»;

«Подадан один чанг чиқарма» ва б. мақоллар билан насихат қиладилар.

Оти — улуг, супраси — қу-
руг.

Вар.: «Оти улуг — қовургаси қу-
руг». Бу мақоллар кўпинча ўзи
донги кетган бой бўла туриб,
зиқналик қиладиган, «тўртта» одам-
ни бундоқ уйига чакириб, дастур-
хон ёзмайдиган, фақат ўзининг
«фалончи»лигидан керилиб, магрур-
ланиб юрадиган одамларга нисбатан
киноя тарикасида қўлланади.

Отига кучи етмаган — шот-
тини тепкилайди.

Буни мажозий маънода ўзидан
зўрларга гапини ўтказга олмаган,
улардан гап эшитган ё зарб еган
одам бунинг аламини ўзидан кичик,
ожиз бўлган одамлардан олса,
уларнинг айби бўлмаса ҳам сўкса,
койиса, урса аччиқ киноя тарзида
қўллайдилар. Яна «Исони аламини
Мусодан олади» ҳам дейдилар.

Отим — овул, ҳар не де-
санг — қовул.

Халқимизда ўғил болаларга «Овул»,
«Овулбой» деб исм қўйиш одати
ҳам бўлган. Қовул қофиялашган
қабул. Бу мақолни ниҳоятда камта-
рин, одобли, ҳар кимнинг ҳар
қандай гапини маъқуллаб турадиган,
ким нима деса — йўқ демайдиган,
ким нима иш буюрса, «хўп бўлади»
деб, дарров бажара қоладиган мўмин-
қобил одам тилидан ва шундай тон-
фадаги одамларга нисбатан қўлла-
йдилар.

**Отинг борида ер тани, ошинг
борида эл тани.**

Вар.: «Ошинг борида эл тани, Кучинг
борида ер тани»; «Отанг борида эр
тани, Отинг борида ер тани»; «Отинг
борида йўл тани, Эсинг борида эл
тани»; «Ошинг борида эр тани, бериб
бориб, Отинг борида ер тани, елиб

юриб»; «Ўз кучингни елга бер-
ма, ерга бер, Жамгармани селга
берма, элга бер». Бу мақоллар билан:
«Умр — ўткинчи. Унинг ҳар бир куни,
ҳар бир лаҳзаси-ю фурсати ганимат,
Шунинг учун умрингни беҳуда, зов
ўтказиб юборма. Куч-имкони янинг
бор пайтда уларни ишга солиб қол;
узоқ-якинга сафар қил, дунёни кўр;
ошна-огайни, дўст-ёр орттир», деган
маънода насихат қиладилар.

**Отинг хўра бўлса — берди
худо, хотининг хўра бўлса —
урди худо.**

Бу билан ҳазил-мutoйиба тарзида:
«Отинг хўра, яъни серовқат бўлса —
яхши, чунки, семириб, тўлишиб,
кўркам ва кучли бўлади. Аммо
хотининг хўра бўлса, топган-тутган-
нингни «еб қўяди», биринг иккинги
бўлмайди», дейилмоқчи. Вар.: «Ях-
ши келин келса — берди худо,
Ёмон келин келса — урди худо».

**Отлиққа салом бериб, эшак-
ликдан дам кутма.**

Бу мақолни бой, амалдорларга
хушомадгўйлик, лаганбардорлик
қилиб, улардан озми-кўпми ман-
фаатланиб юрган, шундай «омади
юришиб турган» пайтларида ўз
тенгқурларини, амал-мансаби, пул-
маблагни бўлмаган оддий одам-
ларни менсимай, «оёқ учи»да кўрса-
тиб юрган; вақти келиб, бой,
амалдорларнинг қаҳр-ғазабига уч-
раган, уларнинг даврасидан четла-
тилган ва илгари менсимай юрган
одамларидан ёрдам, нажот сўраб
келган кишига нисбатан аччиқ
киноя тарзида қўллаганлар. Ҳозир
ҳам шунга ўхшаш ҳолларда ишла-
тилади.

**Отни кўрса — оқсайди, сувни
кўрса — сувсайди.**

Буни дангаса, ялқов, ишга бўйни
ёр бермайдиган, аммо ўз манфаати
йўлида ҳар қандай хийла-найранг-
дан, айёрликдан, «паст кетиш» дан

...иди диган ярамас шахсларга
...киноя, истехзо тарзида
...дилар.

**Отни тепмайдн дема, итни
бонмайдн дема.**

Итнинг аччиғи куйругидан би-
дилар, Отнинг аччиғи кулогидан
бонилар» («Итнинг аччиғи келиб,
ишни бузилиб, кишини қолмоқчи
бўлиб, думини гажак қилади. Отнинг
аччиғи келиб, кишини темпоқчи бўл-
са, кулоқларини дингайтиради. Бу
хот сенинг улардан эҳтиёт
бўлиш, сакланиш чораларини қўри-
шниг учун белги бўлмоғи керак»,
дедилмоқчи); «Ювош отнинг теп-
киг қаттиқ бўлади»; «Ювош мушук
каттиқ тимдалайди» (Булар билан:
«), у от, ит, мушук ва уму-
ман, ҳар бир нарса ва кимса
(ювош, мўмин-қобил, бировга озор
бермайдиган-ку, деб ишониб, ба-
майлихотир яқинлашиб, истаган
гап-сўзингни, жавоб-муомалангни
қилиб юраверма. Ҳар бир нарса
ва кимсадан доимо оғох, соқ-хушёр,
эҳтиёт бўлиб юр», деб таълим
берадилар).

Отнинг аччиғи — тизгинига.

Тизгин — от, эшак ва бошқа ҳай-
вонларни боғлаш ёки қантариб қўй-
иш учун хизмат қиладиган, учи
сувлуққа ёки бошвоққа бириктирил-
ган узун тасма ёки чизимча; жилов.
Отни, эшакни ва бошқа ҳайвонларни
юргизмоқчи ё тўхтатмоқчи бўлса-
лар, тизгинни тортиб, силтаб қўя-
дилар. Бу ҳол кўчма маънода «ўз
амрига, иродасига бўйсундирмоқ,
итоат қилдирмоқ, жиловлаб олиб
бошқармоқ»ни англатади. Тизгин
ҳадеб тортилавергач, силтанавергач,
бундай ҳайвонга оғриқ, азоб етади.
Шунинг учун ҳам у тизгиндан «аччи-
ланади». Бу — мақолнинг тўғри маъ-
носи. Биров бировдан беҳудага хафа
бўлса, аслида эса бу хафаликнинг
сабабчиси у эмас, бошқа одам бўлса,
шундай ҳолда ва шунга ўхшаш
ҳолларда юқоридаги мақол мажоз-
ан қўлланади.

Отнинг думи — ўзига қўрғич.

Бу мақолни: «Бировда бир нима
кўриб қолсанг, «Э, унга бунинг
нима кераги бор, ортиқча бўлиб,
бекордан-бекорга ётибди-ку, ундан
кўра менга бера қолмайдими?!» деб
ўйлама ҳам, сўраб юзингни шувит
қилиб ҳам ўтирма. Бера — хўб-хўб,
бермаса, уни-буни баҳона қилиб
рад этса — икки ўртада ўзингнинг
уялганинг, қизарганинг, хижолат
торгганинг қолади», деган маънода
насиҳат қилмоқчи бўлганларида
қўллайдилар. Мақолда «думи
ўзига қўрғич» деганда шуни назарда
тутганларки, от баданига ёпишадиган
«хира» пашша, сўна каби
ҳашаротларни думи билан уриб,
елиб ҳайдаб, ўзини улардан қўриқ-
лаб туради. Демак, унинг думи —
ўзига керак бўлган нарса.

**Отолмагanning ўқи олти
қулочдан ошмас.**

Бу мақол камон отувчининг ҳолати-
дан олинган бўлиб, мажозий маъно-
да эпсиз, гап ва иш билмайдиган
одамларга нисбатан қўлланилади.
Мақолнинг «Отолмагanning сопоқо-
ни ҳам бетга тегар, ҳам — кетга»
деган варианты ҳам борки, уни
Завкий куйдагича ишлатган: «Бу
масалким, отолмаган сопоқон — Бо-
шу кетга тегар отган он».

**Отхонада айвон бўлмас, бол-
хонада — ҳайвон.**

Ўз-ўзидан маълумки, кишилар ҳеч
қачон отхонага айвон қуриб, унда
ўтирмайдилар ва болхонада ҳайвон
боқмайдилар (болхона, болохона —
юқори хона). Мазкур мақол билан
мажозан: «Ҳар бир нарса ўз жойига
ярашади, ўз жойида «узукка кўз
қўйгандай» мос, монанд, кўркем
бўлиб туради. Жойига тушмаган
нарса эса беўхшов, бежо, ноўрин,
номувофик, хунук, кишининг гашига
тегадиган бўлиб кўринади ва тую-
лади», демоқчи бўладилар ва уни
шундай ҳолларда қўллайдилар.

Офтоб кирмаган уйга табиб киради.

Бу халқ — табобати қарашларидан келиб чиққан мақоллардан бири. Кишилар ўз ҳаётий тажрибаларида куёш нурининг, шунингдек соф ҳаво ва пок сувнинг инсон саломатлиги учун ниҳоятда зарур эканлигини пайқаб, синаб келганлар ва ўз мақоллари, ибратли, ҳикматли сўзлари воситасида куёш, ҳаво ва сувдан имкони борича кўпроқ бахраманд бўлиш зарурлигини уқтирганлар: «Куёш, сув, ҳаво — энг яхши даво»; «Куёш, ҳаво — танга даво»; «Соф ҳаво — танга даво»; «Тоғ ҳавоси — дард давоси»; «Қавс суви — дардга даво, куёши, ҳавоси — танга даво» (қавс — куёш йили ҳисобида тўққизинчи ой, 22 ноябрь билан 22 декабрь орасидаги даврга тўғри келади); Куёш, ҳаво ва сувдан бахраманд бўлиб қолиш зарурлигини таъкидлабгина қолмай, бунинг амалий тадбирларини ҳам кўрганлар. Масалан, уй-жой қурганда иморатни «қушгай» қилиб, яъни эшик-деразалардан уйнинг ичига куёш нури тушиб турадиган қилиб қурганлар. Чунки, халқимиз меъморчилигидан маълумки, «терскай» қилиб қурилган уй заҳ, ҳавоси бузуқ бўлади ва кишини касалга чалинтиради.

Офтобда оқ айнайди, сариқ қайнайди.

Кўпинча ҳазил-мутойиба тарзида қўлланиладиган бу мақол одамнинг рангига нисбатан айтилган, ҳамда: «Офтобда оппоқ одам (бундайларни баъзан истеҳзо йўсилида «нозик ниҳол» деб атайдилар) аийнайди, яъни қорайиб, хунуклашади. Сариқ (яъни, бугдойранг) одам эса қайнайди, яъни ранги янаям «пишийд», кўркамлашади», дейилмоқчи.

Оч итнинг кетиши тўқ ит ялайди.

Вар.: «Оч ўлганнинг қўйнидан тўқ тўқоч қидира» (тўқоч — қулча нон); «Оч итга ош берсанг, тўқ

ит гингшийди»; «Туя сўйган — эчки сўйгандан эт сўрабди»; «Оч бўридан тўқ бўри ёмон». Бу мақолларни ўтмишда «ўзи бой бўлса ҳам, мол-мулки ортиб-тортиб ётса ҳам, шўринг қургур камбағалдан тама қилади, юлиб-юлқийди, талайди-я, поинсоф!» деган маънода аччиқ, киноя, заҳарханда қулги ва қаҳр-газаб билан айтганлар. Ҳозир ҳам «ўзига тўқ», бировга ҳеч қандай мухтожлик жойи бўлмаган аммо ўзидан моддий, маънавий, жисмоний ва х. к. жиҳатдан қучсиз, ожиз бўлган одамлардан бир нима умид этувчи, тама қилувчи, ҳар қандай йўллар билан, ҳатто насткашикка бориб бўлса ҳам, улардан бир нима ундириш, манфаат кўриш мақсадида ва ҳарқатида бўладиган айрим шахсларга нисбатан мажозий маънода қўллайдилар.

Оч қоринга — аччиқ саримсоқ.

Вар.: «Оч қоринга — сассиқ саримсоқ»; «Оч қоринга — аччиқ айрон»; «Оч қоринга — аччиқ сув»; «Оч қоринга — намақоб»; «Оч қоринга гап ёқмас». Бу мақолларни кишининг қорни очиб, қучи қочиб, жаҳди чиқиб турганида олдига ош-нон ё бирор егулик нарса қўймай, ҳадеб қуруқ чойнинг ўзини узатавериб, ичишга қистайверсалар; қорни «сурнай чалиб», қулоғига гап ёқмай турган одамга қаёқдаги бўлмагур гапларни эзмалик қилиб гапираверсалар, ё жиддий, ё ҳазил-мутойиба мақомида айтадилар.

Оч қорним, тинч қулоғим.

Вар.: «Оз томоғим, тинч қулоғим»; «Оз ошим, гавғосиз бошим»; «Ёвғон ошим, бегалва бошим» (ёвғон — гўштсиз, ёғсиз тайёрланган суюқ овқат); «Ёвғон ошим, олтин бошим»; «Ғамсиз ошим, даъвосиз бошим»; «Яримта ноним — ороми жоним»; «Яримта нон — роҳати жон, Бутун нон — балойи жон»;

«Тара понга — қорним тўқ»; «Кам-басанинг айрони — ўзига тотди»; «Қайноқ сув ич, Кулогинг совди»; «Очлик — ялинишдан яхши» («Тўқ юрсанг ҳам, тинч юр!»). Бу мақоллар билан: «Ҳаётингда ҳар қандай етишмовчилик сезганинг, кийинчилигинг тақдирда ҳам бировдан кўиб сўрайверма, тиланма. Негаки, бировнинг нарсаси миннатли бўлади, ўзинга айтолмас ҳам, орқа-юрғидан ҳаммага гапириб, обрўйинини тўкади. Оз бўлса ҳам, ўз маънатинг, пешона теринг билан боғлиқдан ҳалол, беминнат нарсанга қавоат қил. «Озимни кўпайтираман, ошириб-тошираман» деб, «беш пан-жанини оғзинга тиксанг», одамлар ўртасида шармандайи-шармисор бўлишинг, уларнинг қаҳр-газабига, қўнатига, таъна маломатига қолишинг, ҳатто биров бало-қазога олиқишинг — турган гап», деган маънода насиҳат қиладилар. Нафиса даъво қилиб борган эди, биттаси «Оч қорним, тинч кулогим» деб юриб турсангиз-чи, дея унга меҳрибонлик қилган бўлди (Шуҳрат, Жаннат кидирганлар). Қасрда қилва кўпса қочаверинг: оч қорним, тинч кулогим. Кимни ҳимоя қиласиз (Ойбек, Кутлуг қон).

Очилмас омборнинг калити — осмонда.

Бу мақолни киноя, қочирим мақомида зикна, хасис, бировга бир нима бергудай бўлса худди танидан жони чиқиб кетаётгандай бўлиб туюладиган, «томса ялайдиган», қаттиқ кўл, биров бир нима сўраб келса, минг мил баҳонани рўқач қиладиган одамларга карата айтадилар.

Очиқ дил — гулистон, ёпиқ дил — зимистон.

Бу мақолда очиқ дил — яъни, кўнгли очиқ, дилида кири йўқ, хушчақчақ, олашовур, бегараз, бекудур одамни — кўмарга нур ва сурур, кўнгилларга олам-олам севини ва шодлик бахш этувчи гулистонга; ёпиқ дил — яъни, динмо «қовоғидан қор ёғиб», тилидан наҳар томиб турадиган, дилгир, дилозер, «шўртумшук», тумтайган, ин-намас, «ичимдагини топ» дейдиган,

кўрс, бадфезъл, жавоб-муомалада бўладиган ҳар бир одамнинг дилини «хуфтон» қиладиган ярамас одамни — аччиқ аёзи билан кишининг жонига азоб бергувчи совуқ кишига — яъни зимистонга ташбиҳ этганлар.

Очкўз лочин тирноғидан айриллар, танобчига тил теккизган — чорбоғидан айриллар.

Танобчи — таноб, яъни ер ўлчашда ишлатилган узун чилвир, режа ип тортиб, экин майдонларини ўлчовчи; солиқ олиш учун ер ўлчовчи лавозимига эга бўлган киши. Инқилобдан илгари деҳқонлар ва боғбонлардан турли-туман солиқлар, шу жумладан ернинг неча таноблигига қараб, «танобона», «нақдина» деб аталганш пул ҳамда ҳосил билан тўланадиган ер солиқлари мажбурий равишда ундириб олинарди (Қаранг М. Абдураимов, Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века). Бундай солиқларнинг ҳамжи ер ўлчаган танобчилар чиқарган хулосага қараб белгиланарди. Маъжур мақол билан: «Танобчи — «нозик» одам. У билан ўчакишиб, талашиб, адик-бадик айтишиб, ўз гапингни маъқуллаймак, ўзинг ҳақлигингни исботлаймак, деб овора бўлиб ўтирмаёқ кўяқол. Чунки, бунинг бари-бир фойдаси йўқ. Унинг сенга ўз ҳукмини, зуғумини ўтказишга, «танобингни тортиб қўйишга» (яъни, адабингни бериб қўйишга), солиқ миқдорини атайлиб ошириб юборишга қурби етади. Натижада ўзинг зиён-заҳмат чекиб, катта солиққа гирифтор бўлиб, мол-мулкнингдан ажраб, хонавайрон бўлишинг — ҳеч гап эмас», деган маънода огоҳ-лантирганлар.

Очкўзнинг ўзи тўйса ҳам, кўзи тўймас.

Вар.: «Очининг қорни тўйса ҳам, кўзи тўймас»; «Ўзи тўймаснинг кўзи тўймас»; «Оч тўяди, суқ тўймайди»; «Жў-хориёпа ўқ бўлмас, Кўзи оч тўқ бўлмас»; «Сўзига қарасанг — тўқ кўри-

нар, Кўзига қарасанг — оч кўринар»; «Очнинг кўзи — ёмоқда», «ичмоқда»; «Атон юки озиқ бўлса ҳам, оч кўзга оз кўринур» («Очкўз одамнинг кўзига бир туя озиқ-овқат ҳам оздай бўлиб кўринади», дейилмоқчи); «Очган чирманда нон бўлиб кўринар»; «Ит ялогини яламагунча, ёлчимас»; «Нон кўрмаганининг жағи тинмас»; «Нон кўрмаганининг кўли билан жағи тинмас»; «Балиқнинг сувга тўйганининг ким кўрган?!» «Балиқнинг ўзи сувда, кўзи кўкда» («Балиқ ўзи сув ичида юрса ҳам, ёмғир томчисини кумсаб, кўзини кўкка тикади. Шунингдек, ўзининг катта мол-мулки бўлса ҳам, очкўз, суллоҳ, юлғич, тамағир одам бировнинг озгина молига, бир парчагина ерига ва х.к. кўз тикиб, «Шу ҳам меники бўла қолсайди», деган ниятда бўлади», дейилмоқчи); «Бақанинг ўзи чўлда бўлса ҳам, кўзи — кўлда»; «Ҳознинг ўзи чўлда бўлса ҳам, кўзи — кўлда»; «Ўзи — эгарнинг қошида, Кўзи — қозоннинг бошида» («Суллоҳ одам бирор жойга отлик борса, хали эгардан тушмай туриб, «Қани, нима овқати бор экан?», «Нима овқат қилаётган экан?» деган ҳаёлда икки кўзини ўчоқ бошидан узмайди»; дейилмоқчи); «Ақлли ўтга қарар, Аҳмоқ қозонга қарар» «Ақлли, сабр-қаноатли одам нафсини тийиб, овқат қилаётган одамга қарашади, ўтинини ёриб, ўтини ёқиб беради. Аҳмоқ, очкўз, суллоҳ одам эса «тайёрга айёр» дейилмоқчи»; «Очатқи кўз ош ахтарар, Ишчан кўл иш ахтарар»; «Очнинг кўзи экмақда, Тўқнинг кўзи ҳикматда» (экмақ — хамирни суяк қилиб, қозонга солиб, димлаб, ғуппақ қилиб пиширилган нон. «Тўқ, маиший тарафи таъминланган одам бу ёғидан хотиржам бўлиб, маънавий тарафни кўзлайди. Оч одамнинг эса доимо эс-хуши бирор егулик нарсда бўлади», демоқчи); «Очнинг кўзи нонда, Тўқнинг кўзи томда»; «Ош бор жойда бош бор» (бош-одам маъносида); «ош» деган жойга қоқвош югурар»; «Ош» деганда, қуруқ калла югурар» (уйланмай, дунёдан сўққа бош бўлиб ўтиб кетаётган одамни «қуруқ калла», «қоқвош», «қоқ бош» деб атайдилар). Бундай одамнинг уйида овқат пиширадиган аёли йўқ, доим кўча томоғидан тама қилади,

тўй ё маъракага ошга айтилса, ҳаммадан бурун югуриб қолади. Кейинги икки мақолда шунга шама қилинган. «Тўй бўлса, мечкайнинг куни тугди» (мечкай — еб тўймас, юхо); «Ош ҳар ерда, Бош бир ерда»; «Ош кўп бўлса, ит кўп бўлур»; «Ош келса, имон кетар»; «Очкўз эшак тўрвани тешади» (Ем солинган тўрвани бандидан отнинг, эшакнинг бошиган илиб, оғиз-тумшугини тўрваннинг ичига тиқиб қўядилар. Шунда очкўз, еб тўймас ҳайвон тўрвага солинган емнинг ҳаммасини еб бўлганидан кейин ҳам, бунга қаноат қилмай, тўрваннинг тагини ғажиб, тешиб қўяди. Бу холини мажозан еб тўймас, очкўз, суллоҳ кишиларнинг феъл-атвориға ташбиҳ этганлар); «Очарчиликда бой боласи бурун ўлади» (бойларнинг ўзлари бўлгани хаби, болалари ҳам ҳар қанча «ошиб-тошиб» ётмасинлар, барибир зикна, хасис бўлиб, бор нарсаларини ўзгалар тугул, ўзларига сарфлашдан ҳам қизғанадилар. «Очарчилик бошланса, ҳаммадан бурун бойнинг боласи ўлади», деганларининг боиси ана шунда); «Ойда еган — тўқ бўлур, Кунда еган — сук бўлур» (Бунда «ойда еган» деганда қорни ҳар замонда бир тўйиб қоладиган камбағал, бева-бечоралар; «қунда еган» деганда бойлар назарда тутилган ҳамда; «Камбағаллар ойда есалар ҳам, бирор жойга борганларида, таниш ё нотанишлар дастурхони устида нафсларини тийиб, гарчанд оч бўлсалар ҳам ўзларини тутиб, одоб сақлаб ўтира оладилар. Аммо, кунда-қунда лаззатли таомларни истаганларича ейдиган бойлар эса бундай қила олмайдилар, уларнинг «ўрганган кўнгиллари ўртаниб», — емасликка, нафси тийишга, одоб сақлаб ўтиришга йўл қўймайди», дейилмоқчи); «Оч ит кезагон бўлур, Очикан — ўғри бўлур» («Очикқан, очкўз одам нафсини тийиб, одоб сақлаб ўтириш у ёқда турсин, бировнинг нарсасини ўғирлаб бўлса, ҳамки, қорин тўйдирриш пайида бўлади», дейилмоқчи); «Ошга — ўртоқ, Бошга — тўқмоқ» («Нафс бандаси, айёр, очкўз, суллоҳ одам сенинг егулик-пчгулигинг бор бўлгандагина »хўжа кўрсин»га сен билан дўст, ўртоқ бўлиб юради-да, орқангдан барибир ўша ёмонлигини

«Ош» деганда: сени одамларга ёмонликни айбингни ошириб, устингдан кичикчилик қилиб юради», дейилмоқчи); «Ош» деганда — оч биқини», «Тўш(т) деганда — тўк биқини», «Сендан манфаатланиб турганини номига «дўст» бўлиб юради», «Сендан манфаат тегмай қолгани ҳар қандай ёмонликни ҳам раво қиладиган одамни яхши билиб, «санаб, таниб ол-да, бирор нима умиди яна сенга суйкалиб кела бош-чандида боллаб адабни бер, «оч биқин»ига ҳам, «тўк биқин»ига ҳам умидатиб ур!», дейилмоқчи); «Қоринни тўйгазиш осон, Кўзини тўйгазиш кийин»; «Очофат тиши билан ўзига гўр қазийди»; «Одамнинг кўзи тупрокка тўяди» (Бунда на егулик-ич-гусакка, на мол-дунёга тўядиган одамларга қочирим қилинган ҳамда: «Бундай одамларнинг кўзи тупрокка-гина «тўяди», яъни ўлиб, гўрга кир-гандагина нафси тийилади», дейил-моқчи); «Оч бўлсанг ҳам тўкдай бўл, йўк бўлсанг ҳам бордай бўл!»; «Бол тотли деб, бармогингни чайнама!»

Ош берганга бош берсин, қозон тўла ош берсин, кетмас давлат, кенг феъл, ёстиқ тўла бош берсин

(бош берсин — бола берсин). Бу — ота-боболаримизнинг кишиларга яхши ният, азгу тилак билдирганда айтадиган олқиш мақомидаги мақолла-ридан биридир.

Ош — каттадан, сув — кичикдан.

Халқимизнинг қадимий одадларидан бири шуки, хоҳ оила даврасида бўл-син, хоҳ тўй-зиёфатларда бўлсин, дастурхонга ош ёки бошқа овқат кел-тириб кўйилса, уни ейишни энг би-ринчи бўлиб тўрда ўтирган ё бош-қалардан ёши катта одам бошлаб бе-ради, кичиклар одоб сақлаб ўтириб, ундан кейин ошга қўл узатадилар. Шунингдек, халқимизда меҳмондор-чиликка кириб келганда ва овқатла-ниб бўлиб чиқиб кетаётганда меҳмон-ларнинг қўлига сув кўйиб туриш

одати ҳам бор. Бу хизмат кичиклар-дан бўлади. Мазкур мақолни айтиш билан ёшларга шу тартиб, удум эс-латилади ва унга амал қилишга даъ-ват этилади.

Ош кўп бўлса, қаъда кўп

(қаъда — вафот этган одамни эслаб, қариндош-уруғларни, ёр-биродарлар-ни, кўни-кўйишларни, маҳалла-кўй-даги қарияларни уйга таклиф этиб, меҳмон қилиш одати; марҳумнинг таъзиясини у вафот этган уйдан бир-ор яқин қариндошлариникига ўтка-зиш маросими). Мазкур мақол би-лан: «Тинчлик-омонлик, тўқлик-фа-ровонлик бўлса, бундай қаъдалар ҳам кўп бўлаверади, вафот этган одам-нинг хотираси учун яқин қариндош-лардан ташқари узокроқ қариндош-лар ҳам қаъда қилаверадилар», де-йилмоқчи.

Ош — отлиники, тўй — тўн-линики.

Бунда «ош» деганда, вафот этган одамнинг «йигирма»си, «йили»и му-носабати билан кўпчиликка берила-диган катта маърака оши назарда тутилган. Бундай маъракага узок-яқиндан, камбағаллар эмас албатта, бош ва амалдорлар отга миниб, қим-матбаҳо ва кўркам кийимлар кийиб, савлат тўкиб келардилар. Алоҳида иззат-икром ҳам, жойининг тўри ҳам, ошнинг сергўшт, серёғи ҳам ўшалар-га раво кўринарди. Камбағал, йўқ-силларга эса паст назар билан, қара-ларди. Мазкур мақолни шу тенгсиз ҳолатга нисбатан аччиқ киноя тар-зида айтганлар.

Ош ошлигини қилсин, чой — чойлигини.

«Палов ош еяётганда ва еб бўлган-дан кейин дарров чой ичмаслик керак, токи ош ўз «кучи»ни кўрсатсин. Чой ордан бир оз вақт ўтгандан кейин ичилса, у ҳам ўз «кучи»ни кўрсатади», деган маънони билдирувчи бу ма-қолни одатда ош еяётган пайтда ё еб бўлинган заҳоти кетма-кет чой

куйиб узатадиган, ҳадсб чой ичишга кистайверадиган одамга ярим ҳазил, ярим насихат тарзида айтадилар.

Ошга борган — отидан кўнгли қолар, тўйга борган — хотинидан.

Ҳазил-мутойиба тарзида айгиладиган бу мақол билан: «Кўнчиликка, юртга бериладиган ошга от миниб борган одам бошқаларнинг яхши-яхши, зотли, кўркам отларини кўриб, ўз отидан кўнгли қолади. Тўйга борган одам ясан-тусанни, пардоз-андозни жойига қўйган, «ялтир-юлтир» кийинган, гўзал хотин-қизларни кўриб, ўз хотинидан кўнгли қолади», дейилмоқчи.

Ошган бўлсанг — осарлар, юмшоқ бўлсанг — босарлар, ўрта бўлсанг — эл оғаси ясарлар.

Вар: «Ёмон бўлсанг — осарлар, Ювош бўлсанг — босарлар, Яхши бўлсанг, агарда, Эл оғаси ясарлар»; «Осмон бўлсанг — осарлар, Пас(т)мон бўлсанг — босарлар»; «Кўп эгилма — босарлар, Кўп бўй чўзма — осарлар»; «Энгашсанг — иладилар, Чалкайсанг — чаладилар». Бу мақоллар билан: «Жамиятда яшаётган экансан, босар кадамингни билиб бос, айтар сўзингни билиб айт! Ўзингни ҳаммадан баянд олиб, кеккайиб, такаб-бурлик қиладиган бўлсанг — «популингни пасайтириб», «ўнкангни босиб», «тавбангга таянтириб», адабингни бериб қўядилар. Ҳалдан ташқари юмшоқ, ювош, кўнгилач, бўшанг бўлсанг, ким нима деса «лакка» ташадиган бўлсанг, сени менсимай, «оёқ ости» қилиб, «босиб-янчиб», хўрлаб қўядилар. Ўртамиёна бўлсанг, сени иззат-ҳурмат қиладилар, ҳатто ўзларига ога — яъни, боғлик, сардор, сарқор қилиб сайлайдилар», дейилмоқчи.

Оши йўқ ашавасига зўр беради, лачаги йўқ қасавасига зўр беради.

Вар: «Иштони йўқ қасавага зўрлар, Оши йўқ мешовага зўрлар» (ашана,

ошова, ошоба — суюқ ош: лачак — бош узра икки чекадан кўкракка қадар осилиб турадиган мато — сурп ё дока). Қасава — К. Шоний-зовнинг маълум қилишича: «Шўрчи районидаги қарлук қизларининг қадимий бош кийимларидан бири. Коллективлаштириш давригача мавжуд бўлган, ҳозир ҳам онда-сонда учрайди. Қасава картондан ёхуд эски матодан цилиндрсимон қилиб ясаладиган, сиртига шойи ёки оддий мато қопланади ва устидан рўмол ўраб юрилади. Қасаванинг олд томонига турли тақинчоқлар тақиб қўйилади. Бош кийимнинг бу тури Бухоро атрофида яшовчи аҳоли орасида, шунингдек Амударёнинг қуйилиш ерида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам мавжуд бўлган» (К. Шаниязов, Ўзбеки-карлуки. Историко-этнографический очерк), «Қасава (арабча «қасоба») — картон ёки қалин матодан цилиндр шаклида тайёрланиб, атрофини узун оқ ёки оқ шойи бўлаги билан ўраб-ўраб ҳосил қилинган; пешона томонига турли безаклар тақилган, устидан яна бир бор оқ дока ёки шойи рўмол ташлаиб ўраладиган, никоҳ тўйи маросимида никоҳланаётган қизнинг бошига кийдириладиган бош кийими (буни «шоҳқулоҳ» деб ҳам атаганлар)». (М. Асомиддинова, Кийим-кечак номлари). Юқоридаги мақолларни ейишга ош-нони бўлмаса ҳамки, олифта кийиниб, кишиларнинг кўзига ўзини яхши кўрсатишга; суюқдан-суюқ, «шўлдир-шўлдир» овқат қилиб беришгагина қурби етса ҳамки, уйига кўп меҳмон чақирувчи, тўйига «ошак миниб» хабарловчи ва шу билан гўё ўзининг «кимлигини кўрсатиб қўйиш»га зўр бериб уринувчи одамларга қарата киноя, қочирим, истеҳзо тарзида қўлайдилар.

Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич.

Вар: «Иши тўғри бўлган — ошини мишбарда ер» («Мишбарда ер» дейили билан «ҳеч қимдан яширмай-нотмай, ҳамманинг кўз ўнгига еяверди», дейилмоқчи); «Эр молли ҳалол бўлса, йўлда ер»; «Ҳалол ошга ич тегса ҳам — тегмагандай, Эликса ҳам —

«...бемагандай» (эликмоқ — ёпишмоқ, илакишмоқ, эргашиб юрмоқ); «...мадогар моли бешубха бўлса, йўлданга ёйди»; «Чолвори бутун хоҳишларини ўтира олади». Чолвор — шолворнинг сидирга сатин, шойи матодан тайинладиган почаси бўғиқ кенг лопчи (М. Асомиддинова, Кийим-кечакчилари). Мазкур мақоллар билан: «Тўғри, ҳалол одам бўлсанг, беҳавомир бўласан, ҳар бир кимдан чўчиб, халқисираб юрмайсан», дейилмоқчи. «Хўп, гапингиз тўғри, лекин бу ерда эмас-да. — Ие, ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич» (Шухрат, Жаннат билдирганлар).

Ошингни бермасанг берма, тошинг билан урма!

Вар.: «Ошингга тўйғазмасанг ҳам, оқ шиятингга тўйга!»; «Бўғдой нонинг бўлмасин, «Бўғдой» сўзинг бўлсин!». Бу мақоллар билан: «Бировга яхшилик қилсанг — нур устига нур. Яхшилик қилмасанг ҳам майли-ю, аммо инҳор ёмонлик қилма, ёмонликни риво ҳам кўрма!» деган маънода насихат қиладилар.

Ошингни е, ишингни қил.

Бу билан: «Сенга ҳеч қандаи алоқаси бўлмаган ишга «бош сукиб», сенга тегишли бўлган-бўлмаган гап-сўзга аралашиб нима қиласан?! Қайтага ўз бошингни ўзинг галгага солиб кўйган бўласан. Ундан кўра, топган-тутганингни еб, тинчгина ўз ишингни қилиб юравер! Дунёда сенга шундан яхши, шундан хотиржам нарса йўқ», демоқчи бўладилар.

Ошиқ ўйнаган озар, тўпик ўйнаган тўзар, ҳаммадан ҳам қўй боқиб, қуйруқ еган ўзар

(Ошиқ — қўй, эчки, туя ва ш. к. ҳайвонларнинг орқа оёғи тизза бўғимидаги бириктирувчи чоркирра суякча). Ошиқ ўйини — шундай суякча (одатда қўй ошиғи) воситасида йўндаладиган (баъзан пул ёки буюм тикиб, киморга айлантириб юбориладиган) ўйини. Тўпик — болдир суягининг

пастки учигаги ён томонга туртиб чиққан дўмбоқ қисми. Тўпик ўйини — тўпик суягини ўйинчилардан бирига, сўралганда дарҳол кўрсатиш, акс ҳолда ўйновчиларнинг истақларини бажариш (масалан, зиёфат қилиб бериш) шарти билан бериб ўйналадиган писандални ўйини. Мақол: «Бундай бемаъни, ҳар жиҳатдан зарarli ўйинларни ўйнаш билан шуғулланган одам тўғри йўлдан озади, ёмон йўлга кириб кетади. Қўй боқиб, қуйруқ еган — яъни, меҳнат қилиб, унинг орқасида кўлга қиритилган моддий неъматлардан баҳраманд бўлган одам эса, ҳар жиҳатдан ютиб чикади», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Қиморнинг пули — ўчоқнинг кули»; «Қимордан келган қиморга кетар»; «Қиморбознинг омади чўнтагига ўхшар»; «Қиморбоз ҳам ютар, ҳам ютказар»; «Қиморбозга дўст бўлма — кўрган ерда пул сўрар»; «Қиморбоз бой берганда Жамшидни ёдлар, бой бўлганда — қочишни».

Ошиқнинг дарди — маъшукнинг васли.

Вар.: «Ошиққа икки дунё — бир қадам» («Унга маъшукаси билан дийдор кўришмоқ учун ҳар қанча узоқ ернинг ҳам олислиғи билинмайди, кетаверади», дейилмоқчи); «Ошиққа таёқ ўтмас» («Севгилисининг васлига етишмоқ йўлида уни ҳар қанча урмасинлар; сўкмасинлар, барибир писанд қилмайди ва ўз максалидан қайтмайди», дейилмоқчи); «Ошиқлик — шармандалик» («Ошиқ маъшукасига етишмоқлик ниятида ҳаракат қиларкан, ҳеч кимдан уялмайди ҳам, ҳеч нарсадан тап тортмайди ҳам», дейилмоқчи); «Маъшук қаёда бўлса, Ошиқ шунда бўлар»; «Қичиган ердан қўл кетмас, Суйган ёрдан кўз кетмас»; «Кўз қарашин қўймас, Кўнгил дийдорга тўймас»; «Ўрдақ билан суксурнинг сув кечишгани — хўбдир. Ошиқ билан маъшукнинг кўз боқишгани — хўбдир» (суксур — суксук, суксун деб ҳам атайдилар. Ўрдақлар онласига мансуб, ёввойи ўрдақдан кўра кичикроқ қуш; хўб — яхши); «Муҳаббат — бир балойи шайдир, гирифтор бўлмаган билмас»; «Севгиси бўл-

са бировни (нг), Кулга тўлар ўтови» («Ишқ-муҳаббат «оташи» кишини «куйдириб, кул қилиб» юборади, дейилмоқчи); «Ошиқ билан ўйнасанг, ошиғингга ўт тушар, маъшук билан ўйнасанг, қошиғингга тут тушар» (бундаги биринчи «ошиқ» — ўйналадиган ошиқ; иккинчи «ошиқ» — кишининг оёқ тўпиғи; киши қошиқни тутиб турса-ю, унга тут тушса — бу катта бахт, омад ҳисобланади); «Хамма дардга бор даво, Ишқ дарди — бедаво»; «Хамма дардга бор даво, Менинг дардим — бедаво» (Кейинги мақол ошиқнинг тилидан айтилган); «Висол қанчалик яхши бўлса, видо шунчалик ёмон» (видо — айрилиш, махрум бўлиш); «Пўлат оловда синалса, севги ҳижронда синалади»; «Мард йигитга севги — синов».

Ошни хўрлама — қустирар, эрни хўрлама — сустирар.

Бу билан: «Эр йигитни хўрласанг, хор билсанг, у газабига чидай олмай, сени сустиради, яъни сусайтириб, кучсилантириб, ҳолдан тойдириб, «адабингни бериб» қўяди», демоқчи бўлганлар.

Ошнинг «сочиғи» — нон.

(Одатда ош (палов) ни еб бўлгач, лаганнынг тагида қолган ёғни бир бурда нонга суркаб олиб ейдилар, токи исроф бўлмасин учун. Қўлнинг ёғини сочиқ билан артадилар, оғиз бўшлиғидаги ёғ юқини кетказмоқ учун эса, бир тишлам нонни чайнаб, еб юборадилар. Буни «суннати» деб атайдилар. Мақолда шу ҳол ифода этилган ҳамда исроф қилмасликка даъват қилинган.

Ошсиз уй бор, уришсиз уй йўқ.

«Ошсиз уй бўлса бўлар, уришсиз уй бўлмас», «Уришсиз уй йўқ, Азобсиз гўр йўқ» деб ҳам кўлланиладиган маъкур мақол билан: «Тириқчиликда ҳар қандай уйда ҳам унча-мунча уриш-жанжал гинахонлик бўлиб ту-

ради. Бу — табиий бир ҳол. Шунинг учун вақтинча бўладиган ва тез ўтиб, унутилиб кетадиган бундай келиш-мовчиликни деб турмушни, бузиш, юзкўрмас бўлиб кетиш ярамайди», деган маънода эр-хотинга тасалли берадилар.

Ошхонадан айвон яхши, дангасадан ҳайвон яхши.

Бу мақолни фақат дангасаларнигина эмас, балки айнан такрорлаган ва «дангаса» сўзининг ўрнига «чақимчи», «виждонсиз», «ноинсоф», «нокаста», «сахройи», «беномус», «кўрнамак», «бевафо», «беадаб», «безори», «бетамиз», «алдамчи» ва б. сўзларни ишлатган ҳолда салбий иллат эгаларини қоралайдилар, лаънатлайдилар, улар устидан заҳарханда билан куладилар.

Оқ бадан, қора бадан — сувга тушганда маълум.

Бу мақолни мажозан: «Ҳар нарса ва кимса асли зотига тортади» деган маънода ҳам, «Кимнинг қандайлиги — кўнгли оқ ё қоралиги, вафодор ё бевафолиги, сахий ё бахиллиги, феъли кенг ё торлиги, иродали ё иродасизлиги ва ҳ. к.— кези келганда маълум бўлади» деган маънода ҳам кўллайдилар.

Оқ дарёнинг ул юзида бир игнага — бир сигир.

Бу мақолга қуйидаги ҳикояни келтирадилар: «Қадим замонда бир алдамчи ўғри бўларкан. Шу ўғри бир қанча вақт ўз юртидан йўқ бўлиб кетибди-да, бир кун битта сигир етаклаб келибди. Одамлар: «Бу сигирни қаёқдан олдийкин?» деб хайрон бўлишибди. Ўғридан сўрашган экан, у шундай деб жавоб қилибди: «Бисотимда йиртик-ямоқ тикиб юрадиға. биттағина игнам бўларди. Иттифоқо Оқ дарёнинг у юзига бориб қолдим. У ерда игна деган нарса бўлмас экан. Хамма жуводдизда тикаркан. Бир ку-

«...шундан ҳалиги игнамни сўраб қорайди. «Майли, сотаман-у, лекин буни қиммат-да», дедим мен. «Қанчага сотасан?» дейишди улар. «Бир сўртга алишаман» дедим мен. Улар қўли бўлишди. Шундай қилиб, бир кунгина мана шу сигирни алишиб келди. Уша вақтнинг содда одамлари бундан ишона қолишибди. Кейин улар ҳам қизиқиб кетиб, аллақанча иш харид қилиб, Оқ дарёнинг у юзи-га равона бўлишибди. Боришса, иш бундай тесқари: игна у ерда ҳам қолди, сигирнинг баҳоси бўлса, худди уларнинг юртларидаги баҳо билан баравар экан. Улар алданганларини билиб, қарғай-қарғай қайтиб келишибди... Шундан кейин ўша юртда «Оқ дарёнинг ул юзида бир игната — бир сигир» деган кинояли гап тарқалиб кетибди. Шу йўсинда бу гап ҳақ ўртасида мақолга айлашиб кетган экан». Бу мақолни мажозий маънода ишлатадилар. Масалан, баъзи одам хиёнатлар қилиб, катта маблағ тўплаб олади. Кейин ховлиқиб кетиб, сарғашам иморатлар қуради, машина олиб олади, бутун шаҳарга довруғ солиб катта-катта тўйлар қилади ва ҳоказо. Одамлар унга шубҳа кўзи билан қарай бошлайдилар. Шунда у хиёнатгар: «Заёмдан ютдим», «Лотерейдан ютдим», «фалон нарсдан бунча фойда кўрдим, писмадон нарсдан бунча фойда кўрдим...» деган сўзларини тўкиб, ўзини «қўй оғзидан чўп олмаган» киши қилиб кўрсатади. Ана шундай муғамбир, айёр, «ичидан пишган», ўғри, хиёнатгар эгри қўл одамга нисбатан киноя тарзида юқоридagi мақолни айтадилар.

«Оқ» деса — оқ, «кўк» деса — кўк.

Бундан лаганбардор одам тилидан: «Хўжайин мени «яхшисан» десалар ҳам, «монсан» десалар ҳам, «маъқул» дейман», деган маънода киноя ва иссеҳзо тарзида айтадилар. «Хўк» деса — хўк, «Чўк» деса — чўк» мақолини ҳам лаганбардор одам тилидан: «Хўжайин «Тур!» десалар — тураминиз, «Юр!» десалар — юраминиз, «Ўтир!» десалар — ўтираминиз. Хуллас, у киши

нима десалар, шуни бажо келтира-миз», деган маънода айтадилар.

Оқ иштоннинг балоғи қора иштонга ярашмас

(балог, болог — иштон почаси). Мазкур мақол билан мажозан: «Яхши одамнинг ёмон одамга ҳамроҳ, ҳамкор, ҳамтовоқ ва х.к. бўлиши — тўғри эмас», демоқчи бўладилар.

Оқ танга — қора кунга.

«Қора кунингни — яъни, оғир, йўқчилик бўладиган ёхуд кўп сарф-харажатлар қилишга тўғри келадиган кунингни ўйлаб, олдиндан пул, маблағ ва бошқа зарур нарсаларни жамғариб қўй», деган маънода маслаҳат бериб айтилади. Вар.: «Оқ танганг ортиқ бўлса, келар кунингга сақла»; «Эҳтиётинг бўлса — эҳтиётинг бўлмас (эҳтиёт — жамғарма); «Ўзингда бўлса, кунингга ярар»; «Тўқликда очликни ўйла»; «Оч бўлсанг — тўярингни ўйла, Тўқ бўлсанг — очарингни ўйла»; «Бугун ўтди овқатим, Эртага керак сарқитим»; «Кузда йиғсанг, кишда ейсан»; «Ёз қоқиси — кишга дори»; «Чўпчак деган — чўп бўлар, Тераверсанг кўп бўлар» (бунда кишга эринмасдан, битта-битталаб бўлса ҳам, ўтин ғамлаб қўйиш лозимлиги уқтирилган); «Сақла самонни, келар замони»; «Керагингни кунда йиғ — ҳеч кимга зорланмайсан»; «Керакли нарсани кераксизиди ол»; «Керакли тошнинг оғирлиги йўқ»; «Ортиқча давлат бош ёрмас»; «Бўйра чўп-ла тишларингни қавлама, Калтак олиб, давлатингни қувлама»; «Оғизга солган ошини юта билмоқ керак, Қўлга кирган давлатни тута билмоқ керак!»

Оқ товуқ сомон сочар, ўз кетини ўзи очар.

Вар.: «Икки хўроз хирмон сочар, Ўз кетини ўзи очар»; «Сарик товуқ сомон сочар, Ўз айбини ўзи очар». Одатда сомон ичига тухум туғиб, бе-

китиб юрган товук шу сомони ўзи титкилаб, сочиб, тухумини очиб кўяди. Мақолда шу ҳолни мисолга келтириш билан, мажозий маънода: «Айёр, муғомбир: «Сиримни ҳеч ким билмасин» деб, уни бошқалардан ўз кўнгилида бекитиб юрган бўлади-да, бир кунмас-бир кун оғзи бўшлиқ қилиб, ўз сирини ўзи очиб кўяди. Барибир унинг «ёпиклик қозони ёпиклигича» қолиб кетмайди — килмиши фош бўлиб, шармандаси чиқади», дейилмоқчи. «Туяқуш бошини кумга тикиб, мени ҳеч ким кўрмаяпти, дермиш» деган мақол ҳам шунга ўхшаш маънода қўлланилади.

Оқ уйда бўлган киши олачикда ҳам бўлади

(оқ уй — устига оқ кигиз ёпилган ўтов). Бундай ўтов одатдаги ўтовлардан катта (тўрт, беш, олти, ҳатто етти «қанот»ли — яъни, керакали) бўлар ва унда хону беклар, кўчманчи чорвадорларнинг катта бойлари имтикомат қиладилар. Олачик — олди очик — энг кичик (икки «қанот»ли) ва энг кўримсиз, ҳатто олдида эшиги, чийи ҳам бўлмаган ўтов; қапа; кулба. Мазкур мақол билан: «Ҳар қанча бойиб, давлатманж бўлиб кетган бўлсанг ҳам, бойлигинга керилма, мағрурланма, шининма! Бойликни кишига боғлаб бериб кўйган эмас. Бир кунмас-бир кун бойлигиндан ажраб, ночор аҳволга тушиб қолсанг, унда ким деган одам бўласан-у, кишиларнинг юзига қандай қарай оласан?!» демоқчи бўлганлар.

Оқ уйим, қоқ уйим, теварак четига боқ уйим.

Халқ бу мақолни «оқ уй»да истикомат қиладиган, меҳмонни хушламайдиган зикна бойлар тилидан айтган ва: «Мана, менинг оқ (яъни, чиройли, кўркам) уйим. Ичига кирмагин-у (яъни, меҳмон бўлиб келмагин-у), теварак-четига боқиб, томоша қилиб кетавер!» демоқчи бўлган. Вар.: «Оқ уйим, боқ уйим, Гар боқмасанг — қоқ уйим»; «Оппоқ бўлган оқ уйим, Ош-нони йўқ қоқ уйим».

Оқ шунқорнинг боласи емлигига қарамас, емлигига қараса, шунқорликка ярамас.

Вар.: «Оқ шунқорнинг боласи, Олдига кўймай ем емас» («олдига кўйма» — олдига кўймағунга); «Оқ шунқорнинг боласи, Сарқит бермай ем емас». Одатда мард, ботир, ор-номусли одамни эпчи, чапдастов қушлари бўлмиш лочинга, шунқорга ташбиҳ этадилар. Мазкур мақоллар билан: «Оқ шунқорнинг — яъни, асл шунқорнинг боласи эгаси қўлдан берадиган емга қараб, ундан умид қилиб ўтирмайди-да, ўзи парвоз этиб, ўз чангали билан сайд овлаб ейди. Шунингдек, мард ор-номусли одам ҳам бировдан бир нима умид қилиб ўтирмайди, ўзи ҳаракат қилиб, елиб-югуриб, ҳалол меҳнати, пешона тери эвазига ўз охтиёжини кондиради», дейилмоқчи.

Оқ қоптол от отбоши ўтин ўтламас.

(Отбоши — жой номи). Отнинг эгар, жазлик (эгарнинг икки қаноти) турар ерини — елкасини «қоптол» деб атайдилар. От агар яғир бўлса-ю, яғири битса, шу битган ўрнининг жуни одатда оқ бўлиб чиқади. Шунга кўра, бундай отни «оқ қоптол» деб атайдилар. Бундай яғир бўлиб тузалган (яъни, азоб кўрган) от «юррак олдирган», ўзини аяйдиган, безанглайдиган, устига одам миндирмайдиган, оқ юртирмайдиган бўлиб қолади. Оқ қоптол от бирор ерда задаланган, шикастланган бўлса, ўша ерининг ўтини емайди; бирор ариққа ботиб тикилиб қолган бўлса, ўша ариқнинг сувини ичмайди. Отнинг бу ҳолатини мажозан одамга кўчирганлар: дунёнинг «аччиқ-чучуғини» кўп тотган, «пих ёрган», «ичидан пишган», ўзига пухта, тadbиркор, ҳеч кимга алданмайдиган, «бир чўқиб, ўн қарайдиган», соқ, хушёр, зийрак, ўз жонини койитмасликка ҳаракат қиладиган, «жон-жон — ўзининг жоним» дейдиган. Юқоридаги мақолни шундай одамларга нисбатан кинояли истеҳзо тарзида қўллайдилар.

Оқ кўйни ҳам ўз оёғидан осадилар, қора кўйни ҳам ўз оёғидан осадилар.

Бар: «Кўйни ҳам ўз оёғидан осадилар, Эчкини ҳам ўз оёғидан осадилар»; «Оқни ҳам қора тупроққа кўмадилар, Қорани ҳам қора тупроққа кўмадилар»; «Оққа қора йўқ, Қорага қора йўқ» («Оқ, яъни айбсиз одамни ҳар қанча қоралашга уринмасилар, бари бир у оқибат-натихада оқ бўлиб чиқади ва оқлигича қолади; яъни айб қилиб қўйган одам ўзини ҳар қанча оқлашга уринмасин ё уни оқлашга, айбини яширишга: ҳар қанча уринмасилар, бари бир у «қоралигича», айбдорлигича қолади, уни бутунлай оқлаб юборишининг чораси, имкони ҳам йўқ», дейилмоқчи); «Ҳар ким қилмишига қараб топади». Халқ ўртасида оқ кўй ва қора кўй мисолга олиб айтилган юборидаги мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикоя бор: «Бир ака-ука бўларкан. Акаси золим ҳоким, укаси эса динга қаттиқ ишонган мутаассиб экан. Укаси акасининг қонхўр-золимлиги туфайли у дунёда иккаламиз ҳам бунинг жазосини тортамиз деб қўриб, ҳамisha хавотирда бўлиб, сира чехраси очилмай, кўнгли ёришмай, егани-ичгани татимай юаркан. Кунлардан бир кун у иттифоқо кушхонага кириб қолади-да, сўйилган оқ кўйларни ҳам, қора кўйларни ҳам ўз оёғидан осиб қўйганларини кўриб, севиниб кетибди ва бирдан балинд овоз билан: «Оқ кўйни ҳам ўз оёғидан осарканлар, қора кўйни ҳам ўз оёғидан осарканлар!» деб юборибди». Кейинчалик бу сўз халқ ўртасида мақолга айланиб, мажозан: «Бировнинг қилмиши учун бировни жазоламайдилар, ҳар ким ўз қилмишига яраша жазосини тортади», деган маънода қўлланиладиган бўлиб кетган. Мазкур мақолни XV асрда Навоий ишлатганки, бу — унинг қадимийлигидан далолат беради. Ҳар эсанг, тут бу нафас яхши пос, Ҳар кўйини ўз аёғидин ос.

Оқар ёшдан — отар тош яхши.

Бу билан: «Ёв агар юртинга бостириб кириб, ўз зулмини ўтказайтган бўлса, сенинг қўриб-писиб, йиғлаб-сихтаб, кўз ёши қилиб ўтиришингдан нима фойда?! Ундан кўра, ёвга қарши тик чиқиб, қўлингга битта тош олиб отсанг ҳам — ўша фойда», деган маънода далда берадилар, жасоратга даъват этадилар.

Оқбошдан ўтин бўлмас, ўйнашдан — хотин

(оқбош — бўйи ярим метрча келадиган, сербарг, майда оқ тўпгулли ёввойи ўт). Яна бир мақол борки: «Ўйнашга ишониб, эрсиз қолдим», дейдилар. Бу мақоллар билан хоҳ эрга бўлсин, хоҳ хотинга: «Кўнги-хушлик йўлига кириб, ўз оилангга, турмуш ўртоғингга, бола-чақангга бевафалик қилма! Бундай дилхушлик — боқий эмас, бот фурсатда, елдай ўтиб кетадиган нарса; ўйнаш эса қачон «жуфти-халолнинг»дек сенга умрбод содик, вафодор, чинакам дўст, «ҳам суяринг, ҳам куяринг» бўла олмайди. Бас шундай экан, бу омонат, бебақо, нопок, ножўя, гуноҳ, айб, бешарм, беҳаё, уятли, қолаверса — шармандай йўлга асло ва асло қадам қўя кўрма! Бу ифлос йўлда сен ҳамма нарсдан — ор-номусдан, виждондан, вафо ва садоқатдан, одамлиқдан, обрў-эътибордан, бор буди-шудингдан, ўла-ўлгича ҳамроҳинг, ҳамкоринг, ҳамдардинг, ҳамнафасинг бўладиган турмуш йўлдошингдан, онла, бола-чақангдан, умуман чин инсонлик бахтидан жудо бўлишинг — ҳеч гап эмас!» деган маънода насихат қиладилар.

Оқи — оқ, қизили — қизил.

Қадди-басти келишган, хушрўй, ранги тоза, соғлом, чехраси очик. «Ўзидан фаришта ёғилиб турадиган» ва х. к. бирор кишини (хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл) таърифлаганда қисқалина қилиб шундай дейдилар.

Оқин сув ҳаром бўлмас.

Вар.: «Сув етти юмаласа — ҳалол». Окмай, туриб қолган сувни — масалан, нотаниш ердаги синашта бўлмаган қўлнинг, ховузнинг, қудуқнинг ва ш. к. сувини ичиш киши саломатлиги учун хавфлидир. Ким билсин, балки у узок вақтлардан буён «туриб» қолгандир, ичига бирор жонивор тушиб, ўлиб қолгандир, сасигандир, ачигандир, макруҳ бўлгандир, захарлангандир ва ҳ. к. Бундай сувни аввал обдан текшириб, билиб, сўраб-суриштириб, синаб кўриб, тозаллиги ва ҳалоллигига тўла ишонч ҳосил қилгандан кейингина ичиш керак. Зеро, сувдан захарланиб ўлиш ҳоллари ҳаётда кўп бўлган. Оқадиган сувдан — дарё, анҳор, ариқ булоқ сувларидан кўпда шубҳаланиб ўтирмай, кўрқмасдан ичаверса бўлади. Негаки, одатда оқар сув тоза, пок, ҳалол бўлади. Мазкур мақоллар билан шуни ифода этганлар.

Оққўнгиллининг юзи — кўркам.

Киши оқ қўнғил, дилида «кир» и йўқ, беғараз, белгидир (бекудур), бўлар-бўлмагга кек сақламайдиган, очик қўнғил, яхши шиятли, ҳар бир нарса ва кимсага, ҳар бир ҳолатга ҳолисона (объектив) муносабатда бўладиган ва ҳ.к. бўлса, ўзи ҳам хамиша руҳан энгил тортиб! ўзини «қушдай энгил» сезиб, «қўнғили семириб», ҳеч нарсанинг ғам-ташвишини тортмай, ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан кўрқмай, ҳадиксирамай, ёруғ юз билан юради, одамлар ҳам уни иззат-ҳурмат қиладилар, қадрлайдилар, ундан ибрат олишга ҳаракат қиладилар. Юқоридаги мақолни айтганда, ана шу фикрни билдирмоқчи бўладилар. «Оққўнғилли одамга бировнинг сирқови ботади» деган мақол ҳам! бор (сирқов — оғрик). Бунинг маъноси шуки, мевали дарахтга кўп тош отганлари каби, оқ қўнғил, ювош, қўнғили юмшоқ, бировга каттик-қуррум гапирмайдиган, бировни уриб-

туртмайдиган, юксак ахлоқ ва маданият эгаси бўлган кишини ноҳақ ранжитувчи, айтган гагини рад этувчи, унга туҳмат «тош»ини иргитувчи, жўрттага жигига тегиб, асабини бузувчи, унинг «пайини» қирқувчи ва ҳ. к. қора шиятли, дилғир, ахлоқ-одобсиз жоҳил одамлар ҳам кўплаб топилади. Улардан кишига зиён-заҳмат етиши — табиий ҳол. Мазкур мақол билан: «Гарчанд шундай бўлса ҳам, сен қўнғилингни оқ, ниятингни пок қилавер! Бургага ачиқ қилиб, кўрпангни қуйдирма. Чумқудан кўрқкан — тарик эмас», деган маънода насиҳат қиладилар.

Оқлик бор уйга оғрик дори-мас.

Вар.: «Оқлик бўлса, очлик йўқ»; «Оқлигим — тўқлигим»; «Оқлик истасанг, шохлик иста». Шохлик ҳайвонга (масалан, сигирга) эга бўл, дейилмоқчи: «Сигири кўпнинг — оқи кўп»; «Сигири бор — оч ўлмас»; «Сигири бор — касал бўлмас»; «Сигирли уйда сил бўлмас» (Шунинг учун ҳам сигирни етти хазинанинг бири, деб ҳисоблаганлар); «Агар бўлса оқлигинг, Билинмайди йўқлигинг». Оқлик — сут, катик, пишлоқ, қаймоқ, сузма, чалоб, айрон, қимроқ, қимиз, курт ва б. Бу маҳсулотларнинг киши саломатлигига фойдаси катта. Буюк ҳаким Абу Али ибн Синонинг ёзишича, турли ҳайвонлар (қўй, эчки, туя, бия, айникса сигир)нинг сути хилтларни муътадиллаштиради, бадани бақувват қилади, семиртиради, ... ички яраларни қуюқ хилтлардан тозалайди, уларни етилтиради ва ювади, ... теридаги хунук изларни кетказди, терининг рангини яхшилайдди, ... юзнинг рангини, айникса хотинларни қиройли қилади, ... кўз оғриғига, ... йўталга, сил ва қон туфуришга, ... астма ва нафас қисийшга, ... сарик касалига, ... талоқ ва жигардаги кўп касалликларга ... қарши фойда қилади. (Ибн Сино, Тиб қонунлари). Халқ ўртасида «Оқлик сотган — оқармас» деган мақол ҳам борки,

сининг келиб чиқиши ота-боболарининг бир қадимий одатларига алоқиб тақалади: ўтмишда деярли ҳар бир хонадонда (айниқса кўчманчи ва қорвадорлар хонадониди) ситир, сиз, очки, туя, бия ва шу каби сиз берувчи хайвонлар боқиларди. Сизни, қатикни, қимизни ... умуман «қилиқ»ни бировга пулга сотмасдилар ё бирор нарса эвазига бермадилар, текинга, ё жуда бўлмаганда қарзга берардилар. Қарзга шактинча оқлиқ бериб туриш ҳолатини «новатор» деб атардилар. Бу шундай: бир идишга сутни (ва бошқа оқлиқни) қуядилар-да, ичига бир чўпни тиккасига солиб, сут қаергача келса, ўша ерини бирор нарса (ип, латта ва ш. к.) билан ўраб, белги қилиб қўярдилар. Қайтиб оларда шу «ўлчов» билан ўлчаб олардилар. Натижада ҳар икки томоннинг ҳам бир-бирига ҳақи кетмас, бир-бирининг кўнглида ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмас эди. Ўтмиш авлод-аждодларимиз: «Оқлик сотган одамнинг» касоси оқармайди» (яъни, «бири икки бўлмайди»), уйдан барака қочади», деб, қаттиқ ирим қилардилар. Ҳатто, бирор одамнинг оқлиқ сотганини билиб қолгудай бўлсалар, ундан ҳазар қилиб, «борди-келди», «олди-берди»ни узиб, уни яккалаб қўярдилар, қабила-уруғ бошлиқлари бундай одамга «тўққиз айб» қўйиб, жарима солардилар.

Оқсоқ қўй тушдан кейин маърайди.

Вар.: «Оқсоқ кўзи тушдан кейин маърайди» (Одатда эрталаб қўзиларни онасига эмизиб, тўйгазиб олгач, қўйларни бир ёққа, қўзиларни бир ёққа ҳайдаб кетардилар-да, тушда яна олиб келиб эмизадилар. Шунда оқсоқ (ношудлигидан, оёғини бирор жойга тикиб, оқсоқ бўлиб қолган) кўзи онасини эмадиган ерига вақтида етиб келолмайди, то у етиб келгунича онасини бошқа қўйларга қўшиб, яна яйловга ҳайдаб кетадилар. Натижада қорни очган, онасини қўмсаган оқсоқ кўзи тушдан кейин маърай бошлайди. Бу — мақолнинг тўғри

маъноси. Мажозда ношуд, қўлидан бир иш келмайдиган, бунинг устига эришчюк бўлган одамни оқсоқ қўй-қўзига ташбиҳ этадилар. Бундай одам бир ишнинг уддасидан чиқолмай, азбаройи қийналиб кетганидан кейин «ух тортади», дод-фарёд қилади, «ҳасратидан чағ чикади». Мазкур мақолни шундай одамларга нисбатан қўллайдилар); «Оқсоқ қўй — овул қошида ё қудук бошида»; «Оқсоқ қўй ётиб семирар»; «Оқсоқдан — ҳазар, Кўрдан — офат»; «Оқсоқнинг охирига боқ» («Охири вой!» дейилмоқчи).

Оққан ариқ оқмай қолмас.

Вар.: «Оққан ариқ оқмай қолмас, Оқмай қолса, икки кўзинг боқмай қолмас»; «Оққан ариқдан яна сув оқар» (Бу билан мажозан: «Пул пулдорга қараб «оқади», демоқчи бўладилар); «Оқар ариққа сув келади»; «Оқар сув ўзига йўл топиб олади»; «Оққан ариқ қуримас»; «Оқар сувнинг тўхтагани — тингани»; «Оққан ариқни қуритган — қурийдн». Тутармен кўзга, кўрсам оразингни, Ки дерлар: «оққан ариққа оқар су» (Лутфий).

Оға-ининг тотув бўлса — от кўп, опа-синглинг тотув бўлса — ош кўп.

Ота-боболаримиз ўзларининг бир туркум мақолларида фарзандларнинг бир-бирлари билан иноқ, тотув, чинакам дўст, меҳрибон, ҳамқор, ҳамнафас, ҳамдард, ҳамроҳ, меҳри-оқибатли бўлиб яшашлари — ҳаётда қанчалик муҳим, қанчалик самарадор эканлигини уқтирганлар; турмуш тақозоси туфайли ака-укалар, опа-сингиллар ўртасида баъзан «нари-бери гап»лар, келишмовчилик, англашилмовчилик, ҳатто уриш-жанжал бўлиб туриши — табиий бир ҳол эканлигини, аммо бу ҳол вақтинчалик, юзаки, «чуқур илдиз отмаган» бўлишини, туғишганлар бир-бирларига кадрдонлик қилишлари, кези келганда бир-бирларига ҳар жиҳатдан қўмақлашиниларини қайд этганлар ва ҳамавақт тотув

бўлишга, бир-бирини иззат-ҳурмат қилишга даъват этганлар: «Оға-ини тотув бўлса, тоғни талқон қилар, Опа-сингил тотув бўлса, уйни бўстон қилар»; «Оғриқ — ошдан, дов — қариндошдан» (дов — даъво). «Ёмон овқат меъдани бузиб, кишини касалга чалитиргани каби, ёмон қариндош ҳам бир нарсадан (масалан: ота-боболардан қолган мол-мулкда, меросда менинг ҳам ҳақим бор, деб) жанжал чиқариб, даъво қилиб, сени қозихонага судрайди», дейилмоқчи. Мазкур мақолнинг «Етдан ёв чикади, Қариндошдан — дов»; «Томир таги — дов, Қариндош таги — ёв»; «Оғриқ — ошдан, Дов — қариндошдан, Тоз — танишдан, Қўтир — қамишдан» деган вариантлари ҳам бор. «Оға-ининг бўлса — душманим йўқ дема, Овсининг бўлса — кундошим йўқ дема»; «Оға-ини — аччиқ, мол — чучук»; «Ота-бола уришар, оға-ини юлишар»; «Ака қадрини ука билмас, то қамолга етмагунча»; «Овулни олалик бузади, Орани қоралик бузади»; «Ортки айилнинг ботганини эгаси билмас, от билар, Оға-инининг озганини ўзлари билмас, ёт билар»; «Қозилашган — қариндош бўлмас»; «Ёмон қариндошнинг қорнига — қора дасталик пичоқ»; «Жон қариндош — мол қариндош эмас»; «Меҳр билмас қариндошдан — меҳр билган ёт яхши»; «Оға-ининг ёмонлаб, қани туққан топганинг, Аргумоқни ёмонлаб, қани тулпор топганинг?!» (Бу мақол ўз оиласини, туғишганларини, ёр-биродарларини, эл-юртини «ёмон отлик» қа чиқариб, бошқа юртларга кетиб қолган, аммо буларга тенг келадиган ёр дўст тополмаган одамга қарата киноа тарзида айтилади. Худди шу мазмунни ўзбек халқ кўшиқларидан бири қуйидагича қад этади:

Оқ илон, оппок илон,
Ойдинда ётганинг қани?

Мен ёмондин айрилиб, Яхшини топганинг қани?!);

«Ака-ука қимда йўқ, Сийлашмас — ётча йўқ»; «Яхши бўлса оғаси, инисин кўнглин қолдирмас»; «Оға-иним оқариб олдимда бўлмасин, қорайиб ортимда қолмасин»; «Огани кўриб ини ўсар, Олани кўриб сини (гл.) ўсар»; «Оға-инига қараб мол ўсар, Қарайга қараб тол ўсар»; «Оға-ини

араз(ли) бўлса ҳам, ғараз(ли) бўлмас»; «Олишмоқ — бор, отишмоқ — йўқ»; «Туққан жигарнинг озори бор, безори йўқ»; «Оға-ини талашса, ёв чопганда ярашар»; «Тулпорнинг туёғи — ўзига дори» («Тулпор отнинг туёқлари тақа-тақ, тақа-тақ қилиб чопгани билан, бир-бирига халакит ҳам бермайди, зиён ҳам келтирмайди. Шунингдек, туғишган яқин қариндошлар, гарчанд бир-бирлари билан баъзан «нари-бери гап» га борсалар ҳам, тезда яна ярашиб, ҳеч нима кўрмагандай апоқ-чапоқ бўлиб кетадилар», дейилмоқчи); «Овул ити ола бўлса ҳам, бўри келса — бирлашар»; «Овул ити талашар, Бўри келса ярашар»; «Бўри кўрган итнинг оғзи бир бўлар»; «Терак томирларига суянар, Одам — туғишганларига»; «Туққан туққандан умид тутар»; «Туғилмаган тутишмас»; «Туғишмаганинг туби — тош»; «Туғишганининг қадри омонликда эмас, ёмонликда билинар»; «Қариндош қора кунда маълум «бўлар»; «Қоронғида кичқирсанг, қариндошинг товуш берар»; «Қайрағоч қалин бўлса, ёмғир ўтмас, Оға-ини тотув бўлса, хўрлик етмас»; «Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдиар, Тўртовлон тугал бўлса, унмагани ундирар»; «Уйда кишиси борни, Тузда киши уролмас» (туз — дала); «Косовинг узун бўлса, қўлинг куймас, Оға-ининг омон бўлса, ҳеч ким тегмас»; «Йиртиқ уйни томчи сйди, Оғасиз эрни қамчи «сйди» (Бунда «йиртиқ уй деганда, тепаси йиртиқ кигиз ўтов назарда тутилган; «сйди» — қийнайди, азоблайди, адоий тамом қилади деган маънода); «Тоғдан орқаси бўлганинг — тоғдай юраги бўлар»; «Озиқли от хоримас, Қариндошли — қаримас»; «Оз ҳам битар, кўп ҳам битар, Тотувликка не етар?!»

Оғзи ботирнинг ўзи ботир бўлмас.

Вар.: «Оғзи ола элга ёв келар» («оғзи ола» — бир-бири билан келишмаган, аҳил, тотув бўлмаган, бирининг гапига бири кирмаган, деган маънода); «Кўп гапирган —

«...бошига кўл келади» (Чунки, «Оғиз
«...дан ел олади» деганларидек ҳар
«...ни ҳар кимга гапираверса,
«...дан-оғизга ўтиб, қулоқдан ку-
«...да етиб, эл-юртнинг сир-асрори
«...» душманининг ҳам қулоғига
«...» боради, бу эса унга кўл ке-
«...», дейилмоқчи); «Сўз билмаган
«...» — Эл бошига ёв келтирар»;
«...» — бийрон, Амалда — хай-
«...»; «Оғзи билан «ўроқ ўрган» —
«...» билан «машоқ теради»;
«...» — сўзга мохир, Ишга —
«...» (коҳил — сусткаш, ялқов,
«...»); «Оғзини очгунча, Кў-
«...» оч!»; «Оғиз югуруги — бошга, Оёқ
«...» — ошга» («Кўп гапирган
«...» одам бошига бало орттиради, кўп
«...» кезган одам ошга етишади,
«...» устидан чиқиб қолади»,
«...»); «Оғизликка — сўз,
«...» — йўл»; «Сўз отаси —
«...» кўлоқ, Йўл отаси — тўёқ»; «Сув
«...» — булоқ, Сўз онаси — ку-
«...»); «Оғиз — бир, қулоқ — икки,
«...» Бир сўзлаб, тингла қирқ икки»;
«...» Бир сўзла, қирқ тингла»; «Оз
«...» сўзла, кўп тингла»;

Оғзи куйган — қатиқни ҳам пуфлаб ичади.

Бу мақол эҳтиётсизлик ё ношуд-
лик билан бир иш қилиб ё гапириб
қўлиб, панд еб қолган ё зиён-заҳ-
рат кўрган, кейин ҳар бир ишда
«...» ҳаётда эҳтиёткорлик қиладиган
«...»нинг ҳолатини ифода этади
«...» шундай одамга нисбатан қўлла-
«...»лади. Вар.: «Сутдан оғзи куй-
«...»ган — совуқ сувни ҳам пуфлаб
«...» ичади»; «Оғзини куйган оғзи пуф-
«...»лаб ичи»; «Тикан босган — қадами
«...» пуфлаб ташлар»; «Тиканининг заҳари-
«...»ни берган — оёгини биллиб боса-
«...»ди»; «Илоҳ чакдан — ола арқондан
«...»»; «Илоҳдан кўркан — ола
«...»дан хатламас»; «Оловдан
«...»дан — тутундан ҳам қонар»;
«...»дан қан — пашшадан ҳам кўр-
«...»дан»; «Томоғини қилганок кетса,
«...»нинг ҳам чайнаб ичса»; «Оғ

хурккан еридан ўтмас, Эр — кўрк-
қан еридан»; «Тузоқдан бир марта
кўркан қуш, қирқ йилгача айри
ёғочга қўнмас» ва б.

Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг қизи куёв танлайди.

Вар.: «Тиртиқ бўлса ҳам, бойнинг
қизи чиройли». Ўтмишда бу мақол-
лар билан бойларнинг эрка, тан-
тиқ, инжиқ, «кўлини совуқ сувга
урмайдиган», «бу ердаги чўпни у
ерга олиб қўймайдиган», жиндекки-
на ишини ҳам чўриларга қилдиради-
ган, нозикойим, ялтир-юлтир қий-
нишга, пардоз-андоз қилишга «мук-
касидан кетган», турмушга чиқарга
келганда у йигитни «ўпоқ», бу
йигитни «сўпоқ» деб, куёв танлайди-
ган (бу ўринда «Хўжанинг қизи
эрга теккунча, Туянинг думи ерга
тегади» мақолни эсга олмоқ — ки-
фоя), хунук бўлса ҳам — ўзини
аллаким деб билувчи ва ўзгаларни
назар-писанд қилмовчи қизларни
орқаваратдан мазах қилганлар, улар-
нинг устидан кинояли истеҳзо ва
заҳарханда билан қулганлар.

Оғилда ҳўкизим йўқ, элимда обрўйим йўқ.

Бу мақолни ўтмишда ҳеч вақоси
бўлмаган, шу боисдан ҳеч кимга
ҳеч бир гапи ўтмаган, иззат-хур-
мат қилинмаган, паст назар билан
қаралган, ҳар жиҳатдан камситил-
ган камбағал, бева-бечоралар тили-
дан афеусланиш мақомида айтган-
лар.

Оғир гапни эшитгандан — кутган ёмон.

Вар.: «Отнинг ёли йўғон камчилан
хурқади, Одам қулоғи — ёмон ха-
барчилан». Олата ҳушхабар кел-
тирган, яхши гапни айтган одамни
чин юракдан севедилар, миннатдор-
чилик билдирадилар. «Оғзини-
га — шакар! деб олқинилдилар,

ҳатто кучиб, ўпиб-ўпиб оладилар, «суюнчи» берадилар. Нохуш (масалан: ўлим-йитим тўғрисидаги) хабардан эса қаттиқ изтироб чекадилар, қайғурадилар, йиғлайдилар, асабланадилар, ҳатто бирор касалга ҳам чалинадилар. Бундай хабарни келтирган кишига одатда ҳеч ким ҳеч қачон раҳмат демайди. Аксинча, бундай одам киши кўзига «бало қазодай» кўринади. Ирим юзасидан бундай одамдан четланадилар. Нохуш хабарни келтирган, маълум қилган одамнинг ўзи ҳам хижолат тортади, қандайдир ноқулай аҳволга тушиб қолади, ўзини қатта гуноҳ қилиб қўйган одамдек ҳис этади. Мазкур мақолларда шу ҳолни ифода этганлар.

Оғир тошни сув оқизмас.

Вар.: «Оғир тошни сув элтмас»; «Пишган қовун палакда ётмас, Оғир тошни сув олиб кетмас»; «Оғир босилгунча, енгил кўрарилади» (бу мақолда тарози мисолга олинган: унинг оғир палласи босилганда, енгил палласи кўтарилади. Оғир, босик, чуқур мулоҳаза билан иш кўрадиган, ўйламасдан сўймайдиган, «етти ўлчаб, бир кесадиган», тилини тия биладиган, сир сақлай оладиган, «оғзига мақкам» одам билан енгилтак, сат нарсага «пов этиб ёнадиган», ҳар қандай гапни ҳам ўйламай-нетмай гапириб юраверадиган, сирини сақлай олмайдиган, «оғзи бўш», бемулоҳаза одам тарозининг оғир ва енгил палласига ташбиҳ этилган); «Оғир ботгунча, енгил қалқад»; «Оғир карвон — оғир кўчар»; «Йигитликка етишсанг, енгилтак бўлма»; «Оғирлик — ҳаё пардаси»; «Оғирлик — донолик, енгиллик — нодонлик»; «Оғирлик — раҳмонлик, енгиллик — шайтонлик»; «Оғир бўлсанг, ютасан»; «Дунёда ким енгади! Оғир енгади!»

Оғримаган бошга — олтин таёқ.

Вар.: «Оғримаган бошимга оғир таёқ»; «Оғримаган бошимга олтин

таёқ орттирдим»; «Оғримаган бошимга олтин таёқни на қилай?!»; «Оғримаган кулоқка — олтин исирға». Баъзи одам ўзининг тиңчига беғалва-бета швишгина шуғулланиб турган касб-корига қаноат қилмай, уни ташлаб, бандроқ мартабага «минмок» ё кўпроқ фойда орттирмоқ ниятида бошқа ишларнинг кетига тушиб кетади. Аммо, кўзлаган мақсадига эришолмайди, қайтага баттар аҳволга тушиб, урилиб-сурилиб, чекка-чеккадан туртки еб, гап-сўзга қолиб ўз бошини ўзи ғам-ташвишга солиб қўяди. Мазкур мақолларни шундай одам ўз қилмишидан афсусланганда, бировга ҳасрат қилганда айтади: «Ҳуд бошқалар шундай одамларга қарата киноя қилиб айтадилар, «Дардсиз бошингни дардга солма!» деган мақол ҳам борки, бу билан ўшандай одамларни нотўғри йўлдан қайтармоқ мақсадида насиҳат қиладилар.

Оғриқ кўпайса, эмчи кўпаяр.

(эмчи — эмловчи, даволоччи, табиб). Бу билан: «Одатда киши касал бўлса, ё фалон ерим оғрияпти, писмадон ерим оғрияпти» деб унлабунга дардини айтиб, шикоят қилиб юрса, «ундай қилинг, бундай қилинг», «уни енг, буни енг», «уни ичинг, буни ичинг» ва ҳ. к. деб биларбилмас маслаҳат берувчилар кўп бўлади. Сен ҳар кимнинг маслаҳати-га кириб, касалингни ҳар хил эмини қилмагин-да, биладиган одамга кўрсат, даволат, деган маънода насиҳат қиладилар.

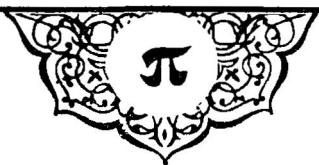
Оғриқ тишинг давоси — омбир.

Одатда кишининг тиши оғривса, аввало даволашга ҳаракат қиладилар, агар даволашнинг имкони бўлмаса, омбир билан шартга суғуриб ташлайдилар. Шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: «Агар ёр-дўстинг ёмонлик тарафига бурилса, зиён-заҳмат етказа бошла-

... аввало уни бу йўлдан қайтариш-
... тартибга чақиришга ҳаракат
... ниб кўр. Бунинг уддасидан чиқол-
... анг, унга гап-сўзинг, ҳаракатинг
... қилмаса, аввалгидек ёмонлиги-

ни қилаверса, ҳар қанча кадрдонинг,
кўп йиллик дўсту кадрдонинг бўл-
ган бўлса ҳамки, ундан юзингни
ўгир, алоқангни уз, воз кеч!»
деган маънода насиҳат қиладилар.

Пайти келганда дарахт гуллайди.

Бу билан: «Дарахт ёзин-кишин гуллайвермайди, гуллаш пайти келгандагина гуллайди. Шунингдек, ҳаётда ҳар бир нарса ўз вақти соати етганда бўлади. Сабр қил, шошма, ховлиқма!» дейилмоқчи.

Пайшанбанинг келиши — чоршанбадан белгили.

Бу мақолни: «Келгусида бўлажак (хоҳ яхши-ю, хоҳ ёмон) воқеалар (тўла бўлмаса ҳам, қисман) олдинроқ маълум бўлиб боради», деган маънода қўлайдилар.

Пакана фитна бўлур, новча — аҳмоқ.

Вар.: «Найновнинг ақли товонида бўлади»; «Новчанинг ақли кеч қира»; «Ўта овсар — бўйига ўсар». Булар, албатта, ҳаётий ҳақиқатдан бирмунча йироқ бўлган хулосалардир. Зеро, жамиятда не-не бўйи паст одамлар борки, улар — «фитна» одамлар эмас; не-не бўйи баланд одамлар борки, улар — аҳмоқ, овсар, эси паст, тентак одамлар эмас. Мазкур мақолларни «туядай бўй бериб, тугмадай ўй бермаган» айрим ўйламай сўйлайдиган, юзаки фикр-мулоҳаза қиладиган, бирор нарсани обдан ўйлаб кўрмасдан, шонилинч равишда, енгилтаклик билан хулоса чиқариб юбораверадиган «найнов» одамларнинг устидан кулганда, мазах-масхара қилганда истеҳзо тарикасида айтадилар.

Палахмон тоши — тушган ерига оғир.

Бу мақолни қисқароқ қилиб: «Тош — тушган ерига оғир» деб ҳам ишлатадилар. Палахмон, фалохмон — тош отиш учун ишлатилган қадимий, ибтидоий уруш қуроли. «Палахмондан отилган тош бориб тушган ерини хонавайрон қилади, у ердаги одамлар бошига оғир мусибатлар келтиради, бирор одамнинг, бирор оиланинг бошига кулфат, мусибат тушса, ўша одамнинг ўша оиланинг ўзигагина оғир бўлади, ўзгаларга бунинг кўпда оғирлиги тушмайди, улар чинакамига қайгуриб, азият чекмайдилар», дейилмоқчи.

Палла-палла — шу палла, адолатда — бир калла.

Адолат — одилона ва холисона иш туттиш, ҳаққонийлик, ҳаққоният, одиллик. Мазкур мақол билан кишини ҳар бир нарса ва кимсага нисбатан одилона муносабатда бўлишга, ҳар бир ишни адолат юзасидан қилишга даъват этадилар.

«Палов» деса — пайшанбага чопади, «дўлма» деса — душанбага

(Пайшанба, Душанба — Тожикистондаги шаҳарлар номи; дўлма — гўшт қиймасини ток, қарам баргига ўраб ёки помидор, бақлажон ва шу кабиларнинг ичига солиб пиширилган овқат). Бу мақолни текинтомоқ, очкўз, тамағир, суллоҳ, «тутун чиққан ердан қуруқ қолмайдиган, тўй, зиёфат га маърака оши деса — «Хирот» га бўлса ҳам бораверадиган

одамларга нисбатан киноя ва истехзо сифатида қўллайдилар. Бундай одамларга қарата: «Эшонбозорда ит бонди, «йиғирма»сидан куруқ қолмайиб» деган гапни ҳам хазил-мutoйиба тариқида айтадилар (Эшонбозор — Ғабдулӣ Қозогистондаги катта бир қишлоқнинг номи).

Паловнинг қамчиси — чой.

Палов — миллий таомлар орасида энг тўйимли, кишини узоқ вақт оқ-тутадиган, чанкатадиган овқатлардан бири. Мазкур мақолни кўшамча паловни еб бўлганларидан кейин, чой қуяётган одамга: «Чойнинг кетини ўзмай қуяверинг, ука, бу паловнинг даммини чой қайтармаса, бошка нарса қайтара олмайди, қуяверинг!» деган маънода хазил аралаш гап қилганларидан айтадилар.

Пардали қиз — парига тенгсиз

Пардали — ҳаёли, ифбатли; париги — гўё нурдан яратилган, кишиларни инс-жинслардан сақлайдиган афсонавий сулув. Гўзаллик, позаналик, поклик, нафосат рамзи). Мазкур мақолда фарзандларнинг, айниқса қизларнинг юксак одоби, ҳаёли, ифбатли бўлиши — энг яхши ва энг зарур фазилат эканлиги таъкидланади. Вар: »Қиз — килиги билан иссиқ»; «Қизнинг қилиги яхши, Сутнинг — илиги»; «Сулувдан жилуви яхши» (жилув — «ж» ювчи шевада гаплашувчилар сўзи бўлиб, илиқ демакдир). Бу мақолчилан: «Қизмонанднинг ҳусн-жамолидан ҳам кўра кўпроқ одоби, илиқ қилиги, фазли-камолти, ёқимли феъл-атвори яхши», дейилмоқчи. «Мевани пардаси сақлайди». Маълумки, меванинг (олма, нок, беҳи, анор, узум ва ш. к.) устки қисми, пардаси захланса, задаланса, у ердан ҳаво кириб, мевани фўлади, иритлади, чиритади, Прадаси «хўтун, шикаст емаган мева эса хўк вақт — бутун киши бўйи, ҳатто у пишқичликдан бу пишқичликка-

ча бузилмай, яхши сақланади. Кишининг юз, ҳаё «парда»си ана шу мева пардасига ташбиҳ этилиб: «Ифбат, ҳаё пардасини кўз қорачиғидек асраш, авайлаш, асло ва асло шикастлантирмаслик — кишининг энг бирламчи вазифаси, олий бурчидир», дейилмоқчи. «Қизини урмаган — тизини урар» (Баъзи одамларда айниқса аёлларда, бошга бирор мусибат, ғам-алам, кулфат, айрилик, жудолик, «фарзанд доғи» ва ҳ. к. тушганда, бирор жойга ўтириб олиб, икки қўли билан икки тиззасига уриб-уриб, ҳасрат-надоматини айтиб, афсусланиб, йиғлаш одати бор. Мазкур мақолда шу ҳол мисолга олиниб, «Қизни ўз вақтида тийиб, йўлга солиб, юриш-туришини назорат қилиб, ёмон «дугона» лардан қайтариб, керак бўлса ҳатто уриб-сўкиб турмаган ота-она кейин беҳаё, бешарм, беандиша, юзсиз, уятсиз одобсиз бўлиб кетган қизидан «куйиб», пушаймон бўлиб, афсусланиб, йиглаб-сихтаб юриши мумкин», дейилмоқчи); «Ҳаё кетди — бало етди» («Кишидан ҳаё кетса, унга ҳамма бало келиб ёпишавради», дейилмоқчи).

Баҳор, баҳор, дейдилар,
Баҳор шамоли яхши.
Қизни ҳаёси бирла,
Фазли-камолти яхши.
Хузну жамолти бирла,
Меҳру вафоси яхши...

(Халқ кўшиғи).

Пардозчини уйда кўр, хотинингни тўйда кўр.

Бу билан: «Кўча-кўйда зиёфату тўйда ясашиб-тусаниб, пардоз-андоз қилиб юрган бегона хотин-қизларни кўриб, «Оҳ, қандай кўркем, қандай гўзал, қандай чиройли экан-а!» деб, ўз хотинингдан кўнглинг совиб юрмасин. Ўша «пардозчи» ларни ҳам ўз уйда кўргин, биласан аслида қандай эканлигини! Ўз хотининг ҳам «уйчи кийимда», пардоз-андоз қилмай юрганда сенга кўрнмсиз бўлиб туюлади. Аммо,

уни ҳам кийиниб-тараниб, тўйга борганда кўрсанг, биласан қандай гўзаллигини!» деган маънода хотинни қадрлаш, иззат-ҳурмат қилишга даъват этадилар. «Пардозни пардоз бузар» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Пардоз ҳаддан ташқари, ортиқча бўлса, кишининг асл хуснини бузиб қўяди қайтага», дейилмоқчи.

«Паст» билан бўлган ишнинг охири ҳам пастлик билан тугайди.

«Паст» — яъни, пасткаш, кўнгли, феъли тор, зикна, хасис, «таг кўрмаган» ва ҳ. к. одам билан муносабатда, муомалада бўлсанг, ҳеч қачон обрў-эътибор тополмайсан, қайтага бор обрўйингни ҳам йўқотиб, эларо шармандайи-шармисор бўлишинг — турган гал. Шунинг учун бундай «паст» одамларга зинҳор ёндаша кўрма!» — деган маънода насихат қиладилар.

Пахмоқ қизнинг бахтини берсин.

Пахмоқ қиз — сочини ювмай, тарамай, тўзигиб, ҳурпайтириб юрадиган, умуман, бефаҳм, бефаросат, бетартиб, беадаб, кир-чир бўлиб юрадиган, покизаликка риоя қилмайдиган қиз. Одатда бундай қизлар «кўзга яқин» бўлмайди, эшигини тақиллатиб совчилар ҳам келмайди. Мазкур мақолни шундай қизларга нисбатан киноя ва истехзо тарзида қўллайдилар. «Девонанинг ишини ўзи ўнгласин» деган мақолни ҳам шунга яқин маънода ишлатадилар.

Паша «ғинг-ғинг» этади, Марғилонга этади.

Вар.: «Пашшанинг маҳмадонаси (чечани) ахлатга қўнар». Маълумки, пашша (айниқса ёз кезларида) кишининг у ер-бу ерига ёпишавериб, ҳайдаганга қарамай, яна қайтиб қўнавериб, ҳаловатни бузади, ором бермайди, ухлагани қўймайди, безорижон қилади, ичиб турган

овқатга ё чойга тушиб, таъбни хира қилади, гашга тегади, асабни, кайфиятни бузади. Мажозда хира, безбет, бефарк, бефаросат, бировнинг уйига ҳадеб бетакаллуф кириб, бораверадиган, шилқим, ориятсиз, «бети қалин» одамларни пашшага ташбиҳ этадилар ва уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида юқоридаги мақолларни, шунингдек «Хирапашша», «Пашшахўрда», «Ошга пашша тушди» сингари ибораларни қўллайдилар. Куракда турмайдиган галларни гапирман! «Пашшанинг маҳмадонаси ахлатга қўнади» (Мирмуҳсин, Жамила).

Пес пес билан қоронғида топишар.

Пес — пигмент етишмаслиги натижасида киши терисида пайдо бўладиган оқ доғ. Мажозда ўғри, муттахам, юлғич, тамагир, «қўли эгри», нияти қора, дилғир, тухматчи, игвогар, хасадгўй, фитначи, бузғунчи... умуман, ярамас одамларни «пес» га ташбиҳ этадилар. Бундай одамлар одатда ўзларининг ярамас ишларини кишилардан бекитқча, қоронғида, паскам жойларда қиладилар, бир-бирлари билан тунда ва шундай кимсасиз жойларда учрашиб, ўз ниятларини амалга ошириш ҳаракатида бўладилар. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган. Вар.: «Икки яланғоч ҳаммомда топишар»; «Сўкир отга — кўтир от уюр» (сўкир — кўр, кўтир — баданда пуфакчалар ҳосил қилиб, қаттиқ кичиштирадиган юкумли тери касаллиги). Мажозда «сўкир», «кўтир» сўзлари ёмон, ярамас одамларга нисбат бериб айтилади. (уюр — орасида бир айғири бўлган биляр тўдаси); «Песнинг чекига мохов тушибди».

Пешонасини силасанг, бўйи ўсади.

Вар.: «Бошни силовчи бўлса, бўй ўсар». Бу мақоллар бола тарбияси ҳақида бўлиб, «Болани ота-она авайлаб, ардоқлаб, аъзозлаб, «си-

ни сийпаб», эркин ўстирса, у соғина, дуркин, бўлали, норгул, баранга, бакувват, кўркам, асаблари мустаҳкам, хушчақчақ инсон бўлиб оқишади», деган маънода насихат қилинади.

Пиёз сотганининг мурч сотганидан хабари бор.

Бунга: «Қийинчилик кўрган одам қийинчилик кўраётган одамнинг аҳволини билади, тушунади, ҳис этади», деган маънода қўллайдилар.

Пиёзни мард артсин, сабзини — номард.

Вар.: «Пиёзни бой боласи артсин, Сабзини — камбағал боласи» (Бой боласи иқтисод қилишни, тежашни кўнда билмайди, орқа-ўнгига қарамай, «ғарра-шарра» сарфлаб юбораверади. Камбағал боласи эса ҳар бир нарсанинг қадр-қимматини билади ва шунга кўра, тежамкор бўлади. Мазкур мақолда шунга шама қилинган) Пиёзнинг боши каттароқ олиниб, пўсти ҳам бир-икки қават ортиқроқ ташланиши керак. Бу — биринчи галда ҳифзисихат учун, қолаверса таомнинг таъми учун фойдали. Сабзининг пўстини ниҳоятда юка қилиб артеа ҳам бўлаверади, қалин артилганда эса, кўпи чикитга чиқиб кетади. Мақолда «мард артсин», «номард артсин» деганда «пиёзни аяб ўтиришни билмайдиган одам артсин», «сабзини тежамкор одам артсин», демокчи бўлганлар.

Пиёзнинг пўсти кўп, ёмоннинг дўсти кўп.

«Ёмон, беадаб, бемаъни, дайди, саёқ, «кўча — хандон, уй — зиндон», «рост кўчани кўйиб паст кўчадан юрадиган» одамнинг ўзига ўхшаган дўстлари, улфатлари, шериклари, ҳамтовоклари, ҳамниятлари ҳам кўп бўлади», дейилмоқчи. «Бемаза қовуннинг уруғи кўп» деган мақолни ҳам шу маънода қўллайдилар. Вар.: «Бемаза қовун-

нинг уруғи кўп, Қув одамнинг йўриғи кўп»; «Қув — яъни, айёр, муғомбир, устомон, кўзбўямачи одам бировни алдаб, «чув тушириш»га ниҳоятда уста бўлади. Бундай одам бировнинг ҳақини ейиш, бировдан бир нима ундириш мақсадида турли ҳийла-найранглар ишлатади, турли йўл-йўриқларни ишга солади-да, бир нимани «хамирдан қил суғургандай» осонгина, жўнгина, сездирмайгина олади-кетади», дейилмоқчи.

Пичан пишгунча от ўлиб бўлади.

Ҳаётда баъзан шундай ҳодисалар ҳам рўй бериб турадики, масалан: ўт ўчирувчилар то етиб келгунча, ўт тушган уй ёниб тамом бўлади; ваъда қилинган нарса етиб келгунча, бу ёқдаги иш тамом бўлади ва х.к. Мазкур мақолни шунга ўхшаш ҳолларга нисбатан айтадилар.

Пичоқ ўткир бўлса ҳам, ўз-сопини кесмайди.

Бу мақол билан мажозан: «Кучинг ҳар қанча ошиб-тошиб кетган бўлса ҳам, ўз яқинларингга, ёр-биродарларингга, ватандошларингга кучингни кўрсатма; ҳар қанча гапга чечан бўлсанг ҳам, ўз яқинларингнинг дилини оғритадиган, ранжитадиган, кўпчилик олдида обрўйини тўқади-ган, гал-сўз қилма. Ҳар қанча кучинг, гап-сўзинг бўлса, душманга ишлат!» деган маънода насихат қиладилар. «Минг қилса ҳам қайнатам-да, деб кўйдим. Ахир, отангиз менга ёмонлик кўзлама, ё пичоқ ўз сопини кесади-ми?» (Шухрат, Балоғат).

Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса — бировга!

Вар.: «Бировга жуволдиз сукмоқчи бўлсанг, олдин ўзингга игна ур»; «Ўтти ўзингга бос, ўтмаса — ўзгага». Бу мақоллар билан кишини одамларга зинҳор ёмонлик қилмаслик, ёмонлик соғинасликка даъват этадилар.— Оҳо! Оҳ! Қалай экан-

сиз? Пичокни аввал ўзинга ур, огримаса бировга ур» (Ҳамза, Вай ила хизматчи).

Пиширгулигинг бўлмаса ҳам, куйдиргулигинг бўлсин.

Бу мақол билан, худди «Бугдой нонинг бўлмасин, «бугдой» сўзинг бўлсин!» дегандек, меҳмонни очик чеҳра билан кутиб олиш, уни лаззатли, тансиқ таомлар ёхуд одатдаги ош-нон билан меҳмон қилишдан қатъи назар, хушмуомала, ёқимли, ширин гап сўзлар билан иззат-хурматини жойига қўйиш зарурлигини уқтирадилар.

Пода боқишига қараганда ҳақ олишига қара!

(қараганда — «нисбатан» маъносида). Бу мақолни қилган арзимас ишига кўп ҳақ олувчи ё кўп ҳақ талаб қилувчи дангаса, ишэкмас, аммо айёр, ўз манфаатини яхши билувчи одамларга нисбатан киноя ва истеҳзо тарзида айтадилар.

Подачига — ёрдамчи, темирчига — босқончи

(босқончи — темирчининг босқон — катта, оғир болга билан ишлайдиган ёрдамчиси) Бу мақол билан: «Ҳар бир касб эгасига ёрдамчи, ҳамкор, мададкор, кўмакдош одам керак, шундагина унинг иши осон кўчади», дейилмоқчи.

Подачининг қизи пода қайтарда ғайратга минади.

(пода қайтар — кеч соат олтиларни билдиради). Подачилар одатда шу вақтда молларни хайдаб, даладан қайтиб келар эдилар. Мақолнинг тўғри маъноси шуки, подачи эрталаб далага кетаётганида қизига у — бу ишни тайинлаб кетади. Қиз ўйинга қизикиб кетиб ё ҳафсаласи келмай, отаси айтиб кетган ишларни кун бўйи қилмайди-да, пода қайтар маҳалида бирдан эсига тушиб, ё гап эши-

тишдан кўркиб ёинки отасининг кўзига яхши кўриниш учун апир-тапир ишга киришиб кетади... Мазкур мақоли ва унинг «Подачининг қизини кўр, Аяб босган изини кўр»; «Қўйчининг қизи қўй келганда иш қилади» каби вариантини шунга ўхшаш ҳолларда киноя ва истеҳзо тарзида қўлайдилар.

Подшо золим бўлса, юрт тўзар, подшо одил бўлса, юрт ўзар.

Асрлар давомида подшолар, хон, беклар зулмидан азият чеккан халқ оммаси асосий кўпчилигининг онги тарихан чекланганлиги сабабли, улар тенгсизлик, адолатсизлик ва ҳақ-ҳуқуқсизлик асосига қурилган ижтимоий тузумни таг-туғи билан кўпориб ташлаб, унинг ўрнига ўзлари орзу қилган бахтиёр турмушга кенг йўл очиб берувчи бошқача ижтимоий тузум ўрнатиш зарур, деган фикрга кела олмаган эдилар. Халқ ўзининг бирмуноча мақолларида эксплуататорларни адолатли ва шафқатли бўлишга чақирганлигининг, одил шоҳларни орзу қилганлигининг, ҳоким синф вакилларига қарама-қарши ҳаракатда бўлмаслик лозим, акс ҳолда зиён-заҳмат етиши мумкин, деган фикрни илгари сурганлигининг боиси ҳам ана шундадир. Аммо, халқ оммасининг ҳаммаси ҳам шундай фикрда эмас эди. Эзилувчи синфнинг илгор дунёқарашдаги вакиллари мавжуд ижтимоий тузумнинг бузуқлигига сабаб — биринчи галда, мамлакатни бошқариб турганларнинг ўзи бузуқлиги, адолатсизлиги, калтабинлиги, порахўрлиги ҳамда халқни нотўғри йўлга бошлашлигида эканлигини бир қадар тушуниб етганлар ва улардан шафқат кутиб ўтиришнинг сира фойдаси йўқ эканлигини уқтирганлар, эзувчи синф вакилларикини кирдикорларини очиб ташлаганлар, уларни мазах-масҳара қилганлар. Буни қуйидаги мақоллар мисолида ҳам кўриш мумкин: «Хон яхши бўлса — эл яхши»; «Подшо — фуқаро билан подшо» (фуқаро — мамлакат аҳолиси, халқ); «Ҳоким бўлсанг,

«Ташки билгин!»; «Подшо келар-келар, омма колар»; «Пода адашмас, боллач адаштирар» («Халқ оммасининг ўзи адашмайди, уни бошлаб борган одам адаштиради», демоқчи бўлганлар); «Подшонинг амри — вожиб» (вожиб — бажарилиши зарур, мажбурий); «Подшо боласин босиб утмас»; «Подшонинг қўлтиги кенг, кучи узун» («Подшонинг кучи кўп, кудрати зўр. Шундай экан, у билан олинмиш — ҳалокатдан бошқа нарсани олиб бормади», дейилмоқчи). «Подшонинг моли — денгиз, Емаган — тўнғиз»; «Замонанинг зиндонини — подшонинг «адолати»; «Подшонлик — конхўрлик»; «Хон-хонлик — хунрезлик»; «Хон бор ерда — кон бор»; «Асфандиёр хон бўлди, Оғзибўринимиз кон бўлди». Асфандиёр — Хива хонларидан бири. У хукмронлик қилган давр (1623—1643) да туркманларга ён босиб, ўзбек уруғларига асло кун бермаган. Тарихчиларнинг есишича, унинг хонлик даврида қарикартанлар, хотин-халажлар, ҳатто бешикдаги гўдаклар бўлар-бўлмаста ваҳшиёна азобланганлар. Ўзбек уруғлари Асфандиёр дастидан ҳар тарафга — баъзилари Мовароуннаҳрга, баъзилари Мангишлоққа, баъзилари қозоқ даштларига бошпана излаб, қочиб кетганлар. Орадан бир оз вақт ўтиб, ўз юртига қайтиб келган ва Амударёнинг Орол денгизига қўйилиш еридаги соҳилда истикомат қила бошлаган ўзбек уруғларидан 300 хонадонни Асфандиёр батамом кириб ташлаган...; «Хонни одил дедилар, Хонунмондан айрилдик, Бойни хайрли дедилар, Бору йўқдан айрилдик» (хонумон — уйдаги мол-мулк, бор висот, бойлик), «Холини ҳокимга айтган — Бор-йўғини ташлаб кетар»; «Подшо тахтидан тойса, вазири бўлғай гадо»; «Подшонинг ҳоли танг бўлса, гадони ахтарур, Гар гадонинг ҳоли танг бўлса, худони ахтарур» («Гадонинг ҳоли танг бўлса, унинг бошқа таянадиган, умид қиладиган одами йўқ, шу боисдан у худодан нажот тилайди, холос», дейилмоқчи); «Подшо гадо бўлса, подшолигин кўймас»; («Отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди», дейилмоқчи); «Подшонинг кети чопилди — калнинг

кўнгли очилди» (Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги афсонага боғлиқ: «Қадим замонда бир подшонинг бир қизикчиси бўларкан. У яхши хизматлар қилиб, доим қулдириб юрса ҳам, подшо уни «кал, кал» деб хўрлаб, мазах-масхара қилаверар экан. Калнинг бундан кўнгли ранжиса ҳам, подшога ҳеч нима деёлмай, аламини ичига ютиб юравераркан... Кунлардан бир кун подшо боғдаги оромгоҳида оғзини катта очиб, хуррак отиб ухлаётган экан, бир қуш боласи «пирр» этиб учиб келибди-ю, унинг оғзини ин фаҳмлаб, кириб кетибди. Подшо бирдан чўчиб уйғониб кетибди. Ичида бир нима ғимирлайверганидан безовта бўлиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб, дод-фарёд сола бошлабди. Чор атрофдан аъёнлари югуриб келишибди. Улар нима гап бўлганлигини билишгач, подшога шундай маслаҳат солишибди: «Энди, тақсир, бу баччагар қушнинг боласи оғзингиздан чиқиб кетмайди, аммо, орқангиздан чиқиб кетса, эҳтимол...» Шундай деб, подшонни кетини очиб ётишга кўндиришибди-да, тепасида ойболта кўтариб, қушчанинг учиб чиқишини қутиб туришибди... Бир вақт қушча «вирр» этиб учиб чиққан экан, ўша заҳоти ойболтани тушириб қолшибди. Қушча қутулиб кетибди, подшонинг эса кети чопилди. Шунда бу воқеани кузатиб ўтирган кал қизикчи бирдан чапак чалиб, хахолоб кулиб юборган экан...» Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, бир кишининг ёмон кўрган одами иттифоқо бирор муваффақиятсизликка, фалокат-ҳалокатга учраса, у киши хурсанд бўлиб кетади. Юқоридаги мақолни ана шундай ҳолга нисбатан мажозий маънода қўллайдилар).

Пойга олмаган кулукдан, бели йўғон бия яхши.

(кулук — пойга оти; чопкир, кучли, баққувват от). Бу мақолни «катта» гапиришдан ва ташки кўринишидан — кишига бақувват, полвон одамдай туюладиган, аслида эса «тўрт қадам»га югурса ҳарсиллаб

қоладиган, биров бир урса гуппа ағдариладиган, «пўк», «хомсемиз» одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Пойгачининг кўзи — ғовда.

Пойгачи йўлдаги ғов, тўсиқларни ўз вақтида, тўғри мўлжалга олиб, отини омон-эсон сакратиб ўтиш пайида бўлади. Шу мақсадда у кўп машқ қилади, маҳоратини ошира боради. Ана шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: «Сен ҳам ҳар бир ишни қиларда пойгачи сингари зийрак, хушёр, эпчил, чаптаст, тадбиркор бўл», деган маънода насиҳат қиладилар.

Поклигинг — соғлигинг.

Кишини доимо покиза, озода бўлиб юришга даъват этувчи мақол. Вар.: «Тозалик — соғлик гарови»; «Соғ юрай десанг, озода бўл», «Оқ бўлмаса бўлмасин, пок бўлсин», «Жанда бўлса бўлсин, ганда бўлмасин» (Бу кейинги икки мақол кийим-кечакни озода тутиш ҳақида айтилган. Жанда — дарвеш ва қаландарларнинг улоқ-қуроқ тўни; ганда — ифлос, нажас), «Қарамаган бошни бит ейди»; «Кўлинг терли бўлса, кўл олишиб кўришма!» (Ўтмишда ота-боболаримиз бир-бирлари билан кўллари кўксиларига қўйиб кўришганларининг боиси ҳам шунда).

Пора еган — пона ер.

(пора — лавозимли кишига қонунга хилоф тарзда бирор ишни битириб бергани учун берилган буюм ёки пул; пона — ёриш, кериш ёки бириктириш учун ишлатиладиган бир учи тигли ёғоч ёки темир парчаси). Пона емоқ — кунини кўрмоқ, адабини емоқ, тавбасига таянмоқ, жазосини тортмоқ деган маънода. «Пора дўзах эшигини очади» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Пора олган одам гуноҳга ботади, «у дунё»да дўзахга тушиб, азобланади», дейилмоқчи.

Пул бўлди — кул бўлди.

Бу билан: «Ўзингга керак бўлиб, бир кунингга яраб турган ёки ҳозирча керак бўлмаётган, аммо бир кунмас-бир кун керак бўлиб қоладиган нарсанг (буюминг, кийим-кечакнинг, асбоб-анжоминг ва б. ни) сотиб, «пул қилиб» юборма!» Чунки, ундан орттирган пулингни унга-бунга сарфлаиб, бот қунда йўқ бўлади-кетади, икки орада сотилган нарсангдан ажраганинг қолади, деган маънода насиҳат қиладилар. Вар.: «Олдинг — битдинг, Сотдинг — йитдинг»; «Пул тўпласанг — кул бўлар, Сомон тўпласанг — пул бўлар». (Мирзақаримбой:) Чакки бўлибди, жиян, Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди. Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақл пулни жарақ-жарақ санаб оладилар. Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам — қанотли одам. Бу қанот билан мағрибдан машриққа учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан... Пул асов қушга ўхшайди. Сал бўш тутдингми, кўлингдан учади-кетади. Ер ҳам туғади, ҳам пулга кишан солади. Ер олган кўнаради, ер сотган қурийд. Мана бу гапнинг магзини чак, жиян!» (Ойбек, Қутлуғ кон).

«Пул бўлса — чангалда шўрва.

«Пул бўлса — чангал бошида шўрва»; деб ҳам кўлланиладиган бу мақолдаги «чангал» сўзи «одамининг ё ҳайвонотнинг чангали, яъни панжалари ораси» маъносида эмас, балки «чангалзор — тиканакли буталар билан қоплаган майдон» маъносида келтирилган ҳамда: «Агар пул бўлса, кимсасиз чангалзорда ҳам шўрва топиб ичса бўлади»; мажозан эса: «Агар пул бўлса, «йўқни йўндириш», топишнинг имкони бўлмаган нарсани ҳам топиш мумкин ва х. к.» деган маънода муболага қилинган. Мазкур мақолнинг бир талай вариантлари ва маънодошлари борки, уларда кишиларнинг пулга нисбатан бўлган

объектив ва субъектив қарашлари, объективатлари ҳамда тушунчалари ҳақиқиятидан топган: «Пул — қувват, бошга — тож»; «Гавҳар белини бақувват қилади»; «Пул белини бийрон, дастни дароз қилади» (тавқини дароз қилади) — «кўлни узун, яъни узатган ерга етадиган қилади», деган маънода); «Нақд пули — қарчиғай». Қўлдаги қарчиғай (теги куши) ни бирор сайдга солинса, бирпасда олади-келади. Қўлдаги нақд пул ҳам шунақа: бирор нарса урғаса, шартта оласан-кўясан, дейилмоқчи. «Давлат келса — ақл келар. Давлат кетса ақл кетар» (давлат — пул, мол-дунё маъносида); «Пулликка — бозор, пулсизга — мотар»; «Пулсиз бозорга боргунча, Кафронсиз мазорга бор»; «Пули борнинг юзи бор» («Кимга шима деса, сизни ўта қолади; одамлар ўртасида обрў-эътибори бор», дейилмоқчи); «Пули борлар — йўрга-йўрга, Пули бўқлар — зўрга-зўрга», «Пули борнинг оғзи ўйнар, Пули йўқнинг кўзи ўйнар», «Пул замбурнинг нишини қайтарар» (замбур — ковоғари); «Пуллик — ботур, пулсиз — етур» («Пуллик одам мол-дунёга ботади, пулсиз одам эса егулик нарса ҳам тополмай, очдан-оч ётаверади», дейилмоқчи); «Пуллик битар, Пулсиз йитар» (битар — мол-дунёси тобора ортиб, мўлиқиб, «битиби» кетади, деган маънода); «Пуллим, пулим бўлса — кимлар бўлмайдилар кулим?!»; «Ҳамма нарсанинг отаси — пул»; «Пулдорнинг ота-онаси — пул»; «Пулнинг кўзи йўқ»; «Пули кўпнинг — кўзи кўр» (Бу билан: «Аксарият пули кўп одам кишилар кўзига ўзини мард, сахий қилиб кўрсатмоқ, «обрў-эътибори» ни йўқотмаслик мақсадида пулни «пўчокча» билмай, гарра-шарра сарфлаб юбораверади, бирор нарсанинг нарҳини кўпда суриштириб, савдолашиб ўтирмай, сотувчининг айтганига олиб кетаверади», дейилмоқчи); «Пул жигардан бунёд бўлади»; «Пулнинг бир учи — биллакда, Бир учи — юракда»; «Пул дарди — кабоб» «Пул топиш дардида киши не ишларни қилмайди, не қўйларга тушмайди, ўзини «ўтга-чўғга уриб» бамисоли кабобдай

қовурилиб, «жизгинаги чиқиб» кетади, дейилмоқчи.» — Қадимгилар дердики, Гавҳар белини бақувват қилади. Ҳатто бир ҳикоя ҳам бор бу тўғрида.

— Қани эшитайлик.

— Мирзо Улуғбек бир мадрасами, саройи куришга фармон берибди. Жамики машҳур усталар йигилиб, ишга тушибдилар. Мирзо Улуғбекнинг ўзи ҳар куни у ерга борар экан, олтин курсида ўтириб ишни томоша қилар экан. Бир вақт унинг кўзи бир кишига тушибди — ишда у ҳаммадан чаққон, ҳаммадан бақувват. Мирзо Улуғбек тажжубланибди-ю, ёнидагилардан бунинг сабабини сўрабди: «Таксир, бу одамнинг белида гавҳар тугулик бўлса керак». Мирзо Улуғбек ҳалиги чарчамасни ўз қошига қақиради, дарров унинг белини пайпаслайдилар. Дарвоқе белидан бир тугунчада гавҳар топишибдилар» (Ойбек, Олтин водийдан шабадалар).

Пул топгунча, ҳисоб топ!

Иқтисод ва тежамкорликка даъват этиб айтилувчи мақол. Вар: «Пул топгунча, ақл топ!»; «Пулни берсанг, пулга бер — пулинг куймас» («Пулнинг сарфлайдиган бўлсанг, беҳуда, зое кетадиган, ҳеч қандай фойдаси тегмайдиган нарсаларга эмас, бирор ҳолатнинг чиқарадиган, эҳтиёжнинг қондирадиган, фойда келтирадиган нарсаларга сарфла», дейилмоқчи); «Пули куйган — қалампир чайнар» (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида юрадиган куйидаги бир ҳикоя билан боғлиқ: «Бир ношуд, тажрибасиз, «бозор кўрмаган» сахройи одам бозорга кириб қолибди-да, айланиб юриб, бир жойга келса, бир одам қип-қизил, ялтирок-ялтирок нарсаларни сотиб ўтирган экан. Ҳалиги одамнинг хаваси келиб, иштаҳаси кўзгаб: «Шундан олиб, тўйгунча еб, бир маза қилай!» деган ҳаёлга борибдида, «дунё»нинг қалампирини сотиб олибди. Кейин иккита нон билан чойхонага олиб кириб, бир чеккадан ея бошлабди. Бирдан оғзи ловуллаб, кўзларининг «олови» чиқиб кета бошлабди. Яна ей деса —

олган нарсаси нақ захри котилнинг ўзгинаси, ёмай деса — пули куйган. «Э, нима бўлса-бўлсин!» деб, қалампирни чайнаб-чайнаб, пок-покиза тушира бошлабди. Унинг бу ҳолатини кузатиб турган одамларнинг кулгидан «ичаклари узилди-ёзибди...» Мазкур мақолни мажозий маънода шунга ўхшаш ношуд, бетамиз, бефаросат, яхши нарса нима-ю, ёмон нарса нима — фарқига бормаидиган, пул-маблагини қаёқдаги бўлмағур нарсаларга сарфлаб қўйиб, кейин хасрат қилиб, афсуслини юрадиган одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одамларга: «Ўзинг пиширган ош, Айланаиб ич, чайналиб ич!» деган мақол билан ҳам танбеҳ берадилар; «Пул тугамай, ақл кирмас» Баъзи одам пули борида «қўли очқоқ» қилиб, керак-керакмас нарсаларга катта-катта сарфлаб юбораверади. Пули тугаб, арзимаган, арзонгина нарсани ҳам сотиб олишга қурбн етмай, кийнаиб, ноилож бўлиб, бировдан қарз сўрашга, ёлворишга, ҳатто тиланчилик қилишга мажбур бўлиб қолганидан кейингина «кўзи очилади», ақли киради, пул-маблагнинг қадрига етадиган, тежайдиган бўлиб қолади. Мазкур мақолни одамларга нисбатан ишлатадилар; «Пул топиш ўнғай, Тута билиш кийин»; «Ҳисобини билмаган — ҳаменидан айрилар»; «Санамаган ёлчимас»; «Пулнинг онаси — тийин»; «Тома-тома қўл бўлур, Тийинлардан сўм бўлур» (Бу мақоллар билан: «Тийинни — яъни, озгина пулни назар-писанд қилмай, ҳуда-беҳудага сарф қилиб юбораверма, тежаб қол ва жамғара бер. Ҳар нарса ҳам оз-оздан кўпаяди», деган маънода насихат қиладилар).

Пул — қўлнинг кири, ювса кетади.

«Пул, мол — боқий нарса эмас, кишининг қўлига келаверадиган-кетаверадиган нарса, Шундай экан, пулни ўзгалар у ёқда турсин, ҳатто ўзингдан ҳам қизганиб, «тўп-тирик» қилиб, «наमत танига босиб» ётмагинда, зарур-зарур нарсаларга (тежаб-тежаб, албатта)

сарфлайвер. Пулим тамоm бўлиб «икки қўлимни бурнимга тикиб» қоламан, деган ҳаёлга бориб, қўрмай қўяқол, пул, мол — топиладиган нарса. Одабийликни, сихат саломатликни эса ҳар қанча пулга ҳам топиб бўлмайди» деган маънода насихат қилиб айтилади. Вар: «Мол деган — қўлнинг кири, ювса кетади»; «Мол — хас»; «Дунё моли дунёда қолар»; «Тирик қўлга мол битар, ўлган — кетар»; «Мол битарига келганда — ошиқ бўлган қиздай, Кетарига келганда — қўлга ушлаган муздай»; «Камбағалнинг пули — пешона тери»; «Пулни сен топасан, Пул сени топмас» (Пул топаман деб, ҳаддан ташқари кўп уришиб, ўзингни «ўққа-чўққа» уриб юрма, бу йўлда касалга чалинишинг, зиён-заҳмат кўришинг, бирор балоқазога йўлиқишинг — ҳеч гап эмас! Шундай экан, аввало ўз танисихатингни, хотиржамлигингни ўйла» деган маънода ҳам, «ўз тирикчилигинг, ўз сихатинг учун сарф бўладиган пулингни, мол маблагингни кўп қизганма, зикна, хасис бўлма!» деган маънода ҳам шу мақолни айтадилар); «Пишиқ бўлиб нетарсан, Содда етар бошингга»

Қизларжон, қайнар булоққа бошламанг,
Моли кўп деб, бой боласин хушламанг.
Мол деган — қўлнинг кири, ювса кетар.
Тирик қўлга мол битар, ўлган кетар.

(Халқ қўшиғи)

Пулига яраша — дуоси.

Вар: «Фатво ҳам пулингга яраша берилади». Фатво — шарият ва дин қонун-қоидалари асосида руҳонийлар томонидан бирор ҳуқуқий масала юзасидан чиқариладиган ҳулоса, қарор ёки бирор ишнинг нуқтаи назаридан амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма, буйруқ. Ўтмишда руҳонийлар ана шу фатво бериш ҳуқуқидан ўз шахсий ман-

фосатлари йўлида фойдаланганлар; бирер жанжалли масалани ҳақсизийлик билан, одилона ҳал этмай, «бир нима» беришга қурби етмай-лиган камбағал, бева-бечоралар фойдасига эмас, «бир нима» бериб «рўзи» қиладиган бой ва амалдорлар фойдасига ноҳақ бўлса

ҳам, ҳал этиб юбораверар эдилар. Бу мақсадда шариатдан «йўл» ҳам топа қолардилар. Халқимиз «Пул пулни топар, Шариат — йўлни»; «Пул пулни топади, Мулла йўлни топади» деган мақолларини ҳам шундай ноҳақлик, ноинсофликка қарата айтган.

Ражаб «тулки» қоровул бўлди, хотини эровул бўлди.

Вар.: «Ражаб туллак тегирмончи бўлди, Хотини умармончи бўлди». Эровул — бирор ерга қўшинлардан олдин бориб, жой тайёрлаб турувчи; илгорбоши; отлик разведкачи; лашкарнинг олдинги қисмларидан илгари боровчи отлик аскар. Умармончи — тегирмонда ғаллани тортиб берганлиги эвазига чиккан уннинг маълум қисмини ўзига олиб (ўмариб) қолувчи. Бу мақолларни мажозий маънода ўзини эридан ҳам ортик деб билувчи, эридан ошириб иш ва гап-сўз қилувчи, эрининг бойлигига ё амалига керилиб, катта гапирувчи ва унча-мунча одамни менсимовчи хотинларга нисбатан қинов тарзида қўллайдилар.

Ранг кўр, ҳол сўр.

«Биров билан муомала қиладиган бўлсанг, унинг ранги-рўйига — яъни, соғ ё носоғлигига, кайфиятининг яхши ё ёмонлигига, унга айтадиган гап-сўзинингнинг ўрними ё ўрни эмаслигига, вақтини ё вақти эмаслигига ва х. к. қараб иш кўр. Масалан, сўхбатдошинг носоғ бўлса, ундан шунга яраша ҳол-аҳвол сўра, унга тасалли берувчи, кўнглини кўтарувчи гап-сўз қил, юрагига ваҳима соладиган, асабини бузадиган гапларни, хабарларни айтиб, унинг касалига баттар касал қўшма!» деган маънода насихат қиладилар. Вар.: «Тоби қочганининг тафтини кўр». Соат тўққизларда Расулжон кириб келди. «Ранг кўр, ҳол сўр» дегандек, Роҳат унга бир қаради-ю, раҳми келди, ўйлаб қўйган гапини унутди (Ё. Шукуров, Ғунча гуллаганда).

Раҳмат олган омондир, лаънат олган ёмондир.

Буни тасдиқловчи ва қувватловчи «Раҳматнинг ҳам чеки йўк, Лаънатнинг ҳам чеки йўк», «Бир раҳматнинг заҳматдан қутқазади» деган мақоллар ҳам борки, булар билан: «Кишиларга яхшилиқ қилиб, ўзининг хуштабиати, ёқимли феъл-атвори, ширинсухани, умуман, яхши ахлоқ-одоби билан улардан раҳмат эшитган, уларнинг миннатдорчилигига, иззат-эҳтиромига сазовор бўлган киши эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонади, доимо унинг номи яхшилиқ билан тилга олинади. Бунинг аксича, бадфеъл, қўпол, кўрс, дилгир, чакимчи, тухматчи, сотқин, бевурд, беҳаё, бевафо ва х.к., кишиларга ёмонлик соғинувчи ва ёмонлик қилувчи одам уларнинг лаънатига қолади, ҳақорат эшитади, ҳамавақт (ҳатто ўлганидан кейин ҳам) номи ёмонлик билан тилга олинади», дейилмоқчи.

Режасиз иш — қолипсиз гишт.

Вар.: «Режасиз дарахтзор — чангалзор»; «Режали иш — хамиша беш»; «Қолипсиз гишт (т) битмас, Режасиз иш битмас». Булар билан: «Ҳар бир ишни олдиндан пухта ўйланган режа асосида қилмоқ зарур, акс ҳолда у иш кўнгилдагидек бўлиб чиқмайди, «хом», сифатсиз, муваффақиятсиз, чидамсиз бўлади, кўп ҳолларда бузиб, қайтадан қилишга тўғри келади», демоқчи бўладилар.

Ризқим — манглайим.

Вар.: «Ризқим — манглайим, Ошнам — белбоғим»; «Улфатим — белбоғим»; «Ризқ камимас, Банда очи-

«...ўлмас»; «Кул ўлмас, ризки камимас»; «Карвон кўп, Ризки бошқа»; «Ризк камимас, Олтин чиримас». Ризк — ҳаёт учун бўлган озуқа, овқат; бирор иш, ҳаракат ва ш.к. учун олиб берилган нарса; диний эътиқодларга кўра, худо ҳар бир киши, жонивор учун атаган насиба. Мангалай — пешона — юзнинг қошдан соғача бўлган қисми; диний-хурофий тушунчага кўра — қисмат, тақдир, ёзмиш, пешонага худо томонидан олдиндан «ёзиб қўйилган» тақдир. Белбоғ — бу ерда «пул», «маблағ» маъносига (Ўтмишда аксарият кийим-кечакнинг чўнтаги бўлмасди. Пулни, маблағни, қимматбаҳо нарсалар бўлмиш олтин, дур, гавҳар ва шу кабиларни, баъзилар ҳатто нонни белбоққа чигиб (туғиб), белбоғ қатига ўраб, белларига боғлаб юрардилар. «Ошнам — белбоғим», «Улфатим — белбоғим» деган мақолларни пул, мол-дунёга ҳирс қўйган, уни ҳамма нарсадан бирламчи, ҳамма нарсадан афзал деб билувчи, уни бошқалардан қизганувчи; пул, мол-дунё деганда ҳар қандай разилликдан қайтмовчи шахсларга нисбатан аччиқ киноя, кесатиқ тарзида қўлланганлар). Умуман, юқоридаги мақоллар гарчи диний-эътиқодий тушунчалар асосида юзага келган бўлсалар, аксарият ҳолларда кишига, айниқса моддий жиҳатдан қийналаётган кишига: «Кўп хафа бўлаверманг, ризкингиз топилади, топилмай иложи ҳам йўқ», деган маънода тасалли берганда қўлланилади.

Ризқли меҳмон ош устидан чиқар.

Халқимизнинг кўпдан-кўп одатларидан бири шуки, яхши бир лаззатли таом (айниқса палов ош) ни тайёрлаб, энди сузай деб турганларида ё эдингина сузиб, дастурхонга келтириб қўйганларида, қутилмаганда бирор меҳмон келиб қолса, суюниб келиб: «Э, келинг-келинг, қайнонанинг суяр экан, мана ошнинг устидан чиқдингиз», деб очик чеҳра билан қабул қиладилар. Мазкур мақол билан шу ҳолни ифода этганлар.

Руҳи тетикнинг — иши тетик.

Вар.: «Руҳи сўлгиннинг — иши сўлгин». Бу билан: «Ҳамавақт руҳингни тетик, кайфиятингни яхши тутиб, ўйнаб-кулиб, хушчақчақ бўлиб юришга ҳаракат қилсанг, ҳам ишинг юришгандан-юришиб кетаверади, ҳам сиҳат-саломатлигинг жойида бўлади, ҳам ҳамманинг кўзига яхши кўринасан. Бўлар-бўлмас нарсага хафа бўлаверсанг, тажанг бўлиб, асабингни бузаверсанг, қиладиган ишинг ҳам «олдинга босмайди», юришмайди, унуми ва сифати бўлмайди, ўзингнинг эса саломатлигингга зарар бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Рўзингни сот, рўшнолик ол.

Вар.: «Ризкингни сот, рўшнолик ол, Қолганига совун ол» (рўшнолик — ёруғлик, равшанлик, оқлик, поклик, бахтли, фаровон ҳаёт). Бундан ташқари, мазкур сўз «бировга яхшилик қилиб, ўз кўнглини равшан қилиш; бировга қилган яхшилигидан ўзи шодланиб, «кўнгли семириб», ич-ичидан қувониб, фахрланиб юриш», деган маънони ҳам англатади. Юқоридаги мақол билан: «Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, ҳатто ўзингнинг кундалик ризк-насибандан кечиб ё турмушинга яраб турган маблағингни сарф қилиб бўлса ҳамки, рўшноликка эришиш, бировга қўлингдан келганча яхшилик қилиб, унинг раҳматини, миннатдорчилигини олиш ҳаракатида бўл», деган маънода насиҳат қиладилар.

Рўзғор тушди бошга, қўл тегмади ошга.

Вар.: «Рўзғор — ғор»; «Рўзғорнинг нимаси йўқ — бўздан халтаси»; «Уйга уй бўйи уйсанг ҳам оз», «Рўзғори каттанинг — ташвиши ҳам катта». Булар билан рўзғор «тебратиш» осон эмаслигини қайд этиб, чидамли, бардошли бўлишга даъват этадилар ва бу борада қийналаётган одамга тасалли берадилар.

Сабабсиз оёққа тикан кир-мас.

Вар.: «Сабабдан сабаб, балчиқдан иморат»; «Сабаб билан зиёрат, Балчиқ билан иморат»; «Сабаб билан сават аравага минар»; «Сабаби бўлмаса, тентак теракдан тушмайди»; «Сабабсиз қуш ҳам учмас». Булар — халқимизнинг фалсафий дунёкарашини акс эттирувчи маълумотлардан бўлиб, табиатда ҳам, жамиятда ҳам рўй берадиган ҳар бир воқеа-ҳодиса у ёки бу объектив сабабга бевосита ёхуд билвосита боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

Сабзи тўғрашни билмасанг, ўтни пуфла.

Вар.: «Ош қилишни билмасанг, олов ёк». Сабзини палов ош учун сомон шаклида тўғраш, ош қилиш — ўзига хос бир ҳунар. Буни биров билади, биров билмайди. Айниқса, юртга бериладиган «катта ош»лар (тўй ва маърака ошлари) учун қоп-қоп сабзи тўғраш керак бўлади. Бунинг учун эса кўп одам, «кўп қўл» бўлиши талаб этилади. Шу боисдан, халқимизда тўй ва маърака бўладиган хонадонда ош тортилишидан бир кун аввал «қозон қураш», «сабзи тўғраш» деб аталмиш ҳашар бўлади. Бунда маҳалла-қуйдаги кўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар, дўст-биродарлар йиғилиб, кўплашиб сабзи тўғрайдилар, ўчоқ қавлаб, қозон қурадилар, асбоб-ангорларни ташиб келтирадилар, меҳмонлар учун жой ҳозирлайдилар ва ҳ.к. Юқоридаги мақолларни кўпчилик иштирок этаётган ва ҳамма бирон-бир иш билан шуғулланиб турганда бирор одам: «Бу иш менинг кўлимдан келмайди», деган

баҳона билан ўзини четга тортса ё дангасалик қилса, унга: «Фалон иш қўлингдан келмаса, фалон ишни қил. Ишқилиб бекор турма, жамоатга қўлингдан келганча ёрдамлаш», деган маънода айтадилар.

Сабзининг фойдаси шолғомнинг кетига кетди.

Вар.: «Тегирмон, обжувоз қизнинг сепига кетди». Бир нарсдан фойда қилинса-ю, бошқа бир нарсдан зиён кўрилса, фойда зиёни қоплаб кетса ва кишининг ўзига ҳеч нима қолмаса, шундай ҳолда мазкур мақолларни қўллайдилар.

Сабр таги — сари олтин.

Ота-боболар бу ва бу каби бир талай мақолларида кишининг ҳаётда сабр-тоқатли, чидамли, қаноатли бўлиши-нақадар яхши, нақадар қимматли фазилат эканлигини таъкидлаб, бунинг акси ёмон оқибатларга олиб келишини уқтирганлар. «Сабр — умр ҳазинаси»; «Ақл — одамнинг кўрки, Сабр — унинг шериги»; «Ақлнинг кўрки — сабр»; «Ақл сабрни сақлар»; «Қамоли имон — сабр»; «Сабр сўнги — соф олтин»; «Қаноат — қизил олтин»; «Сабр туби — сариқ олтин, Саргайиб турсанг — бари олтин»; «Сабр туби — сари олтин, саргайган — етар муродга, сабрсиз қолар уятга» (саргаймоқ — бу ерда «зорикиб кутмоқ, маҳтал бўлмоқ» маъносига келтирилган); «Сабр таги — сарёғ»; «Сабр этган — муродга етган»; «Сабр — шодлик қалити»; «Одоб билан бахт топилар, «Сабр — аччиқ, меваси — ширин»; «Сабр таги — раҳмон, Шошган иши — шайтон» (раҳмон — худонинг сифатларидан бири; шайтон — одамларни

«Бундан оздирувчи афсонавий мах-
 сат»; «Сабрлилик — худонинг ояти,
 Сабрсизлик — шайтоннинг сифати»;
 «Сабр — раҳмондан, куфр — шай-
 тондан»; «Таанний — раҳмондан,
 таъжил — шайтондан» (таанний —
 вақтмаслик; таъжил — шошилиш);
 «Сабр тоғни йикитар»; «Тоқатлига
 боллар эгар бошини, Тоқатсизнинг
 ишлар еяр лошини» (лош — ўликнинг
 жасади; ўлакса); «Биров жабр, этса,
 сен сабр эт»; «Бориға — қаноат,
 Ўстиға — сабр»; «Озига шукр қил-
 санг, кўпи келур»; «Қаноат қорин
 гулдирар, Беқаноат ёлғиз кўзисин
 сундирар»; «Сабр қилсанг, ғўрадан
 халво битар, Сабр қилмасанг, ғўра
 тандан йитар» (ғўра — хом мева;
 халво — ширин-шакар, мева. «Мева-
 нинг пишиб етилгунича сабр қилмай,
 хомлигидаёқ еб қўядиган бўлсанг,
 келгусида «халво»га айланадиган ғў-
 раси йўқ бўлади-қолади», дейилмоқчи);
 «Сабр қилсанг, ғўрадан халво
 битар, Бесабрлар ўз аёғидан йитар»;
 «Сабр қилсанг ғўрадан халво пишар,
 Япроқдан — ипак»; «Бесабрнинг
 нафси шовар, Тусагани кузда пи-
 шар»; «Сабр қилсанг, туянинг юкини
 бута кўтарайди»; «Оғирға чидасанг,
 сипилғи кўрасанг»; «Сабр — аччиқ,
 меваси — чучук»; «Сабр қилган мой
 ошар, Олқиш олган кўп яшар»; «Бар-
 дошлига — ёғлиқ ош, Сабрсизга ош
 ҳам — тош»; «Сабр қилсанг, бой бў-
 ларсанг»; «Сабрли бўлсанг — ўзарсан,
 Сабрсиз бўлсанг — ўсал —
 тугалишига умид қолмаган оғир ка-
 салт»; «Сабрлининг бошига олма би-
 тар, Сабрсизнинг бошига ғовға би-
 тар»; «Сабрли минг яшар, Сабрсиз
 аз яшар»; «Сабрли — чидар, Сабр-
 сиз — ёнар»; «Сабрли қул муродга
 етар»; «Кунти йўқ кўра ҳам қурол-
 мийди» (кўра — ёғоч, шох-шабба,
 танжара ва шу қабилардан қилинган
 ёршиқ, девор; шундай девор билан
 ҳўланган, чорва моллари сақланадиган
 жой); «Бесабр — ўзига жабр»; «Со-
 вди кирни очади, Сабрсиз сирни оча-
 ди»; «Сабрсиз балиқ сағасидан или-
 нар»; «Сабрли — чидар, сабрсиз —
 яитар» ва ҳ.к. Кишини сабр қаноат-
 ни бўлишига даъват этувчи мақоллар
 бундан юзларча, мингларча йиллар
 муқаддам яшаб, ижод этган шоирлар

томонидан зўр маҳорат билан қўл-
 ланилганки, бу — уларнинг қадимий-
 лигидан далолат беради:

Аччиқдир «Сабр қил» деган панд,
 Аммо сабр қилсанг, бўлур қанд.

(Носир Хиров)

Сабр билан тенгри берур коми дил,
 Сабр қилу сабр қилу сабр қил

(Дурбек)

Тааммул била ком пайдо бўлур,
 Тахаммул била ғўра халво бўлур.
 Кимки, бир шиддат аро сабру
 тахаммул айлади,
 Бахт анинг нишони нўшу хорини
 гул айлади.

(Навоий).

Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
 Нафис кўйина юруб соил бўлур.
 Сабр қилсанг ғўрадан халво битар,
 Сабрсизлар ўз оёғидан йитар.

(Абдулла Авлоний)

**Савалаб ёққан ёмғир ёндан
 ўтар, севалаб ёққан ёмғир
 жондан ўтар.**

Бундай деганларига сабаб шуки,
 савалаб (шиддат билан) ёққан ём-
 ғир узокқа чўзилмай, тезда тугайди.
 Аммо, севалаб (шивалаб, майдалаб,
 симиллаб, «эзиб») ёққан ёмғир ҳа-
 деганда тинмай, ҳамма ёқни ивитиб,
 (тупроқ томли) уйлардан чакка ўт-
 казиб, кийим-кечакнинг чок-чокига-
 ча ўтиб, кишини безорижон қилиб
 юборади. Вар.: «Севалаб ёққан ём-
 ғир ёмон, Майдалаб ёққан қор ёмон».

Савдо ғавғосиз бўлмас.

Бу ва бу каби бир туркум мақол-
 ларида халқ савдо-сотикқа, сотувчи
 билан олувчига, савдогарлар ва улар-
 нинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатига
 нисбатан бўлган ўз муносабатини
 билдиради, олди-сотдида қандай иш
 тутиш, нималарга аҳамият бериш

зарурлиги юзасидан кишига тегишли маслаҳатлар берилади: «Савдо ғавғосиз бўлмас, Полвон гавдасиз бўлмас»; «Савдо кўп ерда ғавғо кўп»; «Савдогарнинг шуҳрати — чўнтагида»; «Савдогарнинг ўзи бунда, хуржуни унда»; «Савдогар, иши доим хийлагар»; «Савдогарнинг ёмон моли йўқ» («Яхши молини ҳам, ёмон молини ҳам мактаб сотади, дейилмоқчи»); «Сотмаснинг моли қиммат»; «Туркистонда кўй — бир сўм, Келакела ўн бир сўм» (Туркистон — Жанубий Қозоғистондаги шаҳар номи); «Савдогарнинг ошнаси бўлмас» («У иложи борича кўпроқ фойда орттириш йўлида ҳеч қимми, ҳатто энг яқин одамларини ҳам «танитайди», уларга бир тийинини ҳам ўтказмайди, кўзига фақат пул, мол-дунё кўринади», дейилмоқчи); «Савдогарга сунма бўйинингни, Пуч ёнгоққа тўлдирди кўйинингни» («Ундан бир нима сўраб, илтимос қилиб ё ялиниб-ёлвориб ўтирма — барибир бунинг фойдаси йўқ, у «хўп-хўп» деяверади, қуруқ ваъда қилаверади-ю, аммо ўла қолса сенга бир нимасини текиндан-текинга ўтказиб қўймайди», дейилмоқчи. Бу ўринда Алишер Навоийнинг савдогар, олибсотарлар тўғрисида ёзган қуйидаги сўзларини келтирмоқ — жоиздир: «... Саёхатчи савдогар ўлкалар ва шаҳарлар ҳолидан хабардор бўлади... Бундай кишининг мақсади-буткул фойда бўлмаса, савдо учун денгизга кема сурмаса, инжу учун наҳанг оғзига қадам қўймаса, мол ва эчкини улўғлигига сабаб қилмаса, ...лаззатли овқатни кўзи қиймай қуруқ нон емаса, ...кимки, молини азиз асраб ўзини хор этса ...бундай киши савдогар эмас, мардикордир, ўзининг хасис ва пасткашлигидан ҳамниша қийноқдадир... Шаҳар олибсотари — хиёнатчи, ўзига фойда ва мусулмонларга қаҳат истовчи. Халққа зиён — унинг фойдаси, арзон олиб, қиммат сотмоқ — унинг орзуси» (Маҳбуб ул-қулуб; ҳозирги адабий тилимизга яқинлаштирилган текети); «Савдо — соқол сийпагунча» (Бу билан: «Савдо бир-пасда ўтиб кетадиган нарса. Керакли нарсангни учраганида олиб қол. «Э, кейинроқ оларман, турибди-ку»

деган хаёлга бориб, олмай ўтиб кетсанг, бир айланиб келгунингча қолмаган, сотилиб кетган бўлади», деган маънода насихат қиладилар); «Савдолашув — савдонинг ярми» («Бирор нарсани бозордан сотиб оларда сотувчи билан савдолаш, нархини камроқ сўра, бунинг учун уялиб ҳам ўтирма, эриниб ҳам. Ҳамма нарсани айтганига олиб кетаверсанг, чўнтагиндан баража қочади. Харид қилган ҳар бир нарсангдан оз-оздан бўлса ҳам пулингни тежаб қоладиган бўлсанг, бу тежаминг йиғилиб-йиғилиб, анчамунча маблағ бўлади ва ўзининг бирор қор-қолинга ярайди», дейилмоқчи); «Сотувчи «саккиз»га ҳам сотмайди, Олувчи «олти»га ҳам олмайди»; «Бозордан нарх қочса, Харидордан инсоф қочади» (Бу мақолни асосан сотувчилар: «Тавба! Мол ўтмай, нархи одатдагидан анча-мунча пасайиб турган бўлса ҳам, харидорлар савдолашиб, бир оз пасайтиришни сўрайдилар-а!» деган маънода айтадилар); «Мол арзон бўлса олувчидан инсоф кетади, Қиммат бўлса — сотувчидан» («Арзон бўлса, олувчи яна ҳам арзонроқ қилишни сўрайди; қиммат бўлса, яъни сотувчи ўзининг сотаётган моли бозорда камроқ, «бозоргир», «харидоргир», «чаққон» бўлиб, одатдагидан юқориқ нархда «кетиб турган» бўлса, яна ҳам устига нарх қўяверади, инсоф деган нарсани билмайди», дейилмоқчи); «Саломга бўшлик йўқ, Савдога дўс(т)лик йўқ» («Бировга салом беришда уялиб, бўшлик қилиб ўтирма. Бирор нарса сотаётганда пишиқ-пухта бўл, ҳатто дўстинг харидор бўлиб келса ҳам, ҳаммага сотаётган нархингда сот», деган маънода насихат қиладилар).

Савобнинг таги тешиқ.

Савоб — 1) диний эътиқодга кўра, худонинг марҳаматига лойиқ иш ва шундай иш учун худонинг марҳамати; 2) эзу иш, эзгулик, яхшилик. Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладикки, бир одам бир одамга ҳолис яхшилик қилади. Аммо, у одам

оралигидан, «нонкўр»лигидан, ифодалигидан, дилгирлигидан вақт келиб, бу яхшилик қилган одамнинг мөнлик қилади. Шунда мазкур саврнинг дачик киноя тарзида айтадилар. Вар: «Савобга қорин тўймас». Бу одам бир одамга: «Фалончига савоб бер» ёхуд «У фалон ишни қил, савоб бўлади, раҳмат эшитасан» деса, у одам (агар илгари қилган яхшиликни эсе кетиб, «огзи куйган» бўлса) «У менга бундан нима фойда?! Қўра, «раҳмат»идан кўра, озгина бўлса ҳам «бир нима» бергани яхши!» деган маънода шу мақолни айтади; «Савоби ошқорадан — гуноҳи пинҳоний яхши». «Хўжа кўрсин»га «савобди ишлар қилган бўлиб, кишилар биланга ўзини одамоҳун, одамшаванди кўнилчан, сахий ва ҳ. к. қилиб туркатиб, обрў-эътибор қозонишга «қилиб-қутулиб» иштилувчи ва қилган «яхшилиги»ни «икки гапнинг бири» билан пеш қилувчи, ҳамма ерда, ҳаммага айтиб, мактаниб, керилиб турувчи одамларга нисбатан: «Бундан кўра, ҳеч қимга билдирмай, пинҳоний равишда гуноҳ ишлар қилган яхши!» деган маънода муболағи қилиб, заҳарханда билан айтадилар.

Савр кирди — экинларга давр кирди.

Савр — қуёш йили ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 24 апрель билан 21 май оралигидаги даврга тўғри келади. Бу ойда экинлар авж олиб ўсиш ва ҳесил тутиш вақтига киради. Савр ойининг ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи мақолдаги мақоллар ҳам бер: «Саврнинг ўтидан — ҳамалнинг тафти «қилин» (ҳамал — қуёш йили ҳисобида ойнинг ойнинг арабча номи бўлиб, 21 март билан 21 апрел оралигидан даврга тўғри келади). Ҳамал ерда, ҳаво қундан-қун исий бориб, ер юзидан тафт кела бошлайди. Бу ойдан кенни келадиган савр оқида (уни «ёмғир оқи» деб ҳам атайдилар) эса ҳаво дам исийб, дам совиб, момақалдирок бўлиб, «қўқмоқ» чақиб, қучли шамол-бўронлар туриб, ёмғир, жала, ҳатто

дўл ёғади, сел келади. Бу ҳолни «Саврнинг саногида кишининг ёғини бор», «Савр деган — сонли киши, Мен жавзондан кўрқаман» деган мақоллар билан ифода этганлар (жавзо — саврдан кейин келадиган учинчи ойнинг номи бўлиб, 22 май билан 22 июнь оралигидаги даврга тўғри келади. Мақолда: «Саврни-ку қўявер, ҳатто жавзо ҳам хатарли кунлардан ҳоли бўлмаслиги мумкин», дейилган) «Савр ёмғири — сари(к) олтин» (Бу ойда ёғадиган ёмғирни олтинга тенглаштирганларига сабаб шуки, савр ёмғири деярли ҳамма экинларга, айниқса галлага, ўт-ўланга айни керак пайтида фойдаси тегиб, дехқонлар ва чорвадорларга аскотади); «Савр келса, қун гуркирар, Қун гуркираса, кўк дуркирар» (кўк — ўт-ўлан, экин-тикин); «Савр бўлмай, тавр бўлмас» (тавр — яхши, дуруст); «Савр бўлмай, сайрон бўлмас, Сайрон бўлмай, айрон бўлмас» (сайрон — сайр қилиш, яйраш. «Савр оқи кирмагунча чорва моллари яйловда чинакамга яйрай олмайд», дейилмоқчи); «савр тугса, сайр тугади».

Саёк юрган таёк ер.

Вар: «Саёк юрсанг, таёк ерсан»; «Юрсанг саёк, ерсан таёк»; «Саёк кетди, саёк кетди, Саёк кетидан таёк кетди»; «Чакки юрсанг, дакки ерсан»; «Чаккига — дакки», «Шалп юрсанг, Шалпаки ерсан». Саёк, чакки, шалп юрмоқ — ёмон йўлларга юрмоқ, бежо қадам ташламоқ, ноҳўя хатти-харакатлар қилмоқ. Мазкур мақоллар билан бундай қилишнинг оқибати ёмон бўлишини уктириб, кишини оғоҳ-лантирадилар ва ёмон йўлдан, ёмон ишлардан қайтарадилар.

Саёҳат — дилга роҳат.

Ота-боболар фарзандларга ўз турмушларини яхши, мазмунли кечириш учун нималар қилиш юзасидан панд-насихатлар берарканлар, ҳаётлик даврида дупёни кўриб қолишни, вақти-вақти билан узоқ-яқинга саёҳат

қилиб туришни тавсия этганлар ва сафар-саёҳатнинг қанчалар фойдали эканлигини таъкидлаганлар. «Сафар айрилиққа учраганларни матлабга етказувчи ва маҳрумларни мурад уйига киргизувчидир, хомларни пиширувчи ва овқатларни сингдирувчидир. Ажойботлар дунёсидан баҳра етказувчи ва дунё ажойботларидан хабардор қилувчидир. Сафар кўнгилни ҳар томонга майл қилишдан ором бергувчидир. Мусофирни турли жойлардан хабардор қилувчи ул ва йўлларга йўллагувчи ул. Иссиқ-совуқдан жонга кўзғалиш берувчи ул, аччиқ-чучукдан кўнгилни огоҳ қилувчи ул. Сафар водийсида мусофир оёғига дард-бало тикани кўп санчилади, лекин ҳар тикандан мақсад гули очилади (А.Навоий, Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги адабий тилимизга яқинлаштирилган матни). Шунга ўхшаш фикрлар халқимизнинг бир туркум мақолларида билдирилган: «Юрган — дарё, Ўтирган — бўрё»; «Юрган йўл кезар, Ўтирган ер чизар»; «Юрган ўзар, Юрмаган тўзар», «Сув бир жойда тураверса, сасийди»; «Олти яшар йўлда бўлса, Олтмиш яшар йўлдан чиқсин» («Сафар қилишга чоғланган одамга ҳеч ким тўсқинлик қилмай, йўл бермоғи лозим», дейилмоқчи); «Олти яшар йўлдан келса, Олтмиш яшар кўргани келар». Саёҳатдан қайтган одамни (гарчи у ёш бўлса ҳам) ёшлар у ёқда турсин, ҳатто кексалар ҳам келиб кўриши қайд этилган.

Сайр қил, сайр ичра ширин комлиғ ҳосил бўлур.

Талх ўлур бир ерда гар мақс айласа
 бисёр сув
 (Мунис Хоразмий).

Сайёҳнинг орзуси — довон ошмоқ.

Бу билан мажозан: «Сен ҳам бирор мақсадни мўлжаллаяпсанми, қандай бўлмасин, унга албатта эришишга ҳаракат қил, бу йўлда учрайдиган қийинчиликлардан чўчима ҳам, кўрқма ҳам!» деган маънода насиҳат қилдилар.

Сайил ҳам — сайил, саргардон ҳам — сайил.

Сайил хусусида филология фанлари доктори, профессор Ҳошимжон Раazzoков шундай ёзади: «Сайил-томошалар йилнинг тўртгала фаслида баробар ўтказилиши мумкин бўлган оммавий кўнгил очиш маросимидир. Сайил— томошаларда халқнинг ҳамма табақадаги кишилари, ҳамма синф, ижтимоий гуруҳ вакиллари баробар иштирок этади... Сайил-томошалар вақтида бозорлар ёпилиб, халқнинг бозор-ўچار, олдидиотди муомалалари сайилгоҳларга кўчирилган. Сайил-томошалар рамазон, қурбон ҳайитларида ўтказилганидан ташқари, ҳукмдорлар, катта бой, савдогарларнинг «келин туши», бешиқ, суннат тўйлари муносабати билан ҳам чакирилган». (Х. Раazzoков, Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор).

«...Бизлар Шайхантовурдан йўлга тушдик. Сарт эркаклари ва аёллари кўчаларни тўлдириб, ҳар тарафдан сайилга ошиқишади. Баъзи аёллар эмизикли болаларини қулларида кўтариб, баъзилар эса гўдакларни орқаларига опичиб кетишапти. Ана, қаранг,-деди менинг ҳамроҳим,- ҳасса таянган кампир ҳам сайилга кетаяпти!...Биз бутун йўл бўйи яسانيб-тусаниб сайилга кетаётган кишиларни кўрдик. Турли-туман қопонлар кийиб, оқ, қизил, ҳаворанг саллалар ўраб олган эркаклар-у, паранжи ёпинган аёлларнинг ўзаро гап-сўзлари, сотувчиларнинг бақир-чақир, девоналарнинг қий-чуви...— буларнинг ҳаммаси ниҳоятда ўзига хос бўлган бир манзара касб этарди ...» А.П.Хорошхин, «Сборник статей, касающихся до Туркестанского края»). Сайилгоҳда ҳофизлар, машшоқлар, аскиячилар, масҳарабозлар, полвонлар, дорбозлар ва бошқа ҳар хил ўйин кўрсатувчилар халққа ўз хунарларини намойиш этганлар, сотувчилар турли-туман моллар ва озиқ-овқатлар билан савдо қилардилар. Киши буларнинг ҳаммасини кўриб, томоша қилиб, сайилгоҳни бир айланиб чиққунича кун чсшгоҳ бўлиб, қайтгунича кеч бў-

ларди. Сайилдан очикиб, хориб-чарчаб қайтаётган одамлар бирор одам: «Ҳа, биродар, хоргин кўринасиз, қалёқлардан келаясиз!» деб сўраб қолса, у: «Э, нимасини айтасиз?! Сайил ҳам — сайил, бизга ўхшаган саргардонлар ҳам — «сайил» экан!» дейди у бу кейинги «сайил» сўзини «сайилни томоша қиламиз деб, ўзимиз сайилбоп, яъни томошабоп бўлиб қолдик» деган маънода айтади. Кейинчалик бу мақол мажозий маънода шунга ўхшаш ҳолларда қўллашладиган бўлиб кетган.

Саксовул ёниб қизигунча, саксондаги чол ўлар, саксовул ёниб қизигач, қизивуга қиз ўлар.

Саксовул бошқа ўтинларга нисбатан «огир»роқ, секинроқ ёниб чўғ бўлади. Аммо, чўгининг тафти ниҳоятда иссиқ бўлади. Мазкур мақолда шунини афода этиб, «Саксовул то ёниб қизигунча, саксон яшар чол ўлиб қолиши; бир қизиб олганидан кейин эса, унинг иссиғига қизнинг ўз «иссиғи» кўшилиб ҳаддан ташқари иссиқдан у ҳам ўлиб қолиши мумкин», деган маънода муболага қилганлар.

Саксон кун—санокда, тўқсон кун—товокда.

Бу—бобо-деҳқонлар бугдой экиннинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, айтган мақолдир. «Бугдой эрта баҳорда ерга тушганидан бошлаб, саксон кунни «санайди»-да, «ўроққа келади». Кейин ўн кун ичида ўрилиб, янчилик, тегиримонда тортилиб, ун бўлиб, ош-нон бўлиб, «товокқа тушади»-яъни, егулик таомга айланади», дейилмоқчи. Буни қувватловчи «Саломатлик бўлса, саксон кунда юз кўришамиз» деган мақол ҳам бор. Бу сўзни гўё бугдой уруғи ерга сепилаётганда деҳқон билан ҳайрлаша туриб айтар эмиш.

Салобатли бўлгунча, саботли бўл

(салобат — улугвор кўриниш, савлат; сабот — ўз сўзида, маслағида мустаҳкам туриш, буқилмас ирода, чидам, кунт. Вар.: «Куруқ савлатдан — куруқ сават яхши»; «Савлат десанг менда бор, Аммо жаҳон менга тор» Бу мақолни савлатига мағрурланиб юрадиган, шунга ишониб, орқа қилиб, ўқимайдиган, ўрганмайдиган, бирор нарсага эришмоқ учун астойдил ҳаракат қилмайдиган, буни натижасида эса қўлидан бирор иш келмайдиган, ҳар жиҳатдан «куруқ» одамнинг ўзига қарата аччиқ киноя тарзида қўллайдилар; Савлатлидан сабли зўр»; «Чидамли эр лочин тутар». Бошқа қушларга нисбатан лочинни тутиш анча қийин. Лочин тутишнинг «йўл»ларидан бири шундай: сайёд узун тўрнинг икки бошини омонатгина ўрнатилган, салга ағанаб кетадиган узун қозикларга боғлаб, унинг у ер-бу ерига чумчуқ, чуғурчуқ сингари қушчаларни тириқлайин бир оғидан боғлаб, осиб қўяди. Лочин типирчилаб ётган бу қушчаларга човут солмоқ ниятида бирдан отилиб келиб, тўрға урилади. Шунда омонат қозиклар ағанаб тушиб, лочин тўрға ўралашиб қолади-да, сайёд уни тутиб олади. Аммо, буни натижасида анча вақт кўтиб ётиши, «тишини тишига қўйиб» сабр-тоқат қилиши керак бўлади. Мақолда шу ҳол ифода этилган; «Дала ичинда хут кирмайин ют кирди, Чидами йўқ икки кўзга қурт кирди» (Кўёш йили ҳисобидан далв — ўн биринчи ой бўлиб, 22 январь билан 21 февраль оралиғидаги даврга тўғри келади; Хут — иккинчи ойнинг номи, 21 февраль билан 21 март оралиғидаги давр; Ют — дон-ғалла унмаган йил, очарчилик, қаҳатчилик; чорва молларининг очарчилиги, ўлат; «Кун кўришда қийинчиликни енгмай, тириқчиликни эплаб бўлмас».

Салом ҳам — фарз, алик ҳам — фарз.

Вар.: «Салом ҳам — қарз, Алик ҳам — қарз»; «Ассалому алайкумга-Ваалай-

кум ассалом»; «Салом бермоқлик — катта-кичикка баробар»; «Аввал — ассалом, Бўлмаса — вассалом» (вассалом — гап тамома, бошқа гап йўқ, бошқа гап бўлиши мумкин эмас; «Одоблилик белгиси — эгилиб салом бергани, Яқинлилик белгиси — келиб — кетиб тургани». Фарз — бажарилиши зарур бўлган вазифа, бурч. Бировга салом бериши уни ҳолис ҳурмат қилиш, десмақдир. Халқимизнинг қадимий одатларидан бири шуки, болани ёшлигиданоқ, тили чиққаниданоқ салом беришга ўргатадилар. Одоб юзасидан, ёшлар ўзларидан катта ёшдагиларга аввал салом беришлари, улар алик олинлари лозим. Ўзидан катта ёшдагиларни қаерда бўлмасин, кўрганда салом бермай, индамай ўтиб кетиши — хоҳ ўғил учун, хоҳ қиз учун ниҳоятда нохуш ҳисобланади. Мазкур мақолларни айтиш билан ана шу тартиб-қоидалар юзасидан таълим берадилар. Одатда офтоб ҳам, Саломдан бошлар йўлини. Салом янграган ердан, Узокка қочар ўлим (Мирмуҳсин).

Сан — солор, ман — солор, отга чўпни ким солар?!

Бу мақолнинг келиб чиқиши қуйидаги ҳикоя билан боғлиқ: «Хонлар замонида икки сипоҳ-солор (асқар бошлиғи) бўлган экан. Иттифоқо улар йигитсиз (яъни, адыотантсиз) сафарга чиққанлар (одатда солорлар «йигит»сиз юрмас эдилар). Бир манзилга етиб келгач, тушланмоқчи бўладилар. Хар иккиси қанжигасидаги пиширилган овқатларни, нонларни ўртага қўйиб, еябошлаган. Қоринлари тўйгач, ёнбошлаб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ётишган. Бир маҳал отларининг оёқ қолгани эсларига тушиб қолади. Ҳозир йўлга тушинлари керак, отларга хашак солмаса бўлмайди. Лекин ким солади? Иккови ҳам асқар бошлиғи — ҳуқуқи бир. Улар сипоҳлик қилиб, отга қарашни ўзларига ор билиб, жим ўтираверганлар. Агар йигитлари бўлганда, одатлари бўйича: «Тур отга чўп (беда, хашак) сол!» деб буйруқ берадилар. Энди отга чўпни ким

солади? Ахири биттаси чидаёлмай, ҳамроҳига: «Сан (сен) — солор, Ман (мен) — солор, отга чўпни ким солар?!» деган... «Бу гап халқимиз ўртасида мақолга айланиб кетган. Агар икки киши манманликни ташламай, «Мен фалончи бўлатуриб шуну қиламанми?!» деса, иккинчиси ҳам шундай деса, ишлар «сансолорлик»да қолиб кетади. Мана шундайларга ёқоридаги мақолни ишлатадилар ёки қисқача қилиб: «Сан солор, ман солор қилмаларин!» деб қўядилар. «Сиз турибсиз тиккайиб, Биз турибмиз тиккайиб, Ерга тушган қамчини, Ким олади энкайиб?!» деган мақолни ҳам сипойи ман-ман, бир ишга бўйни ёр бермайдиган, бир ишга дарров эгилиб-букилиб, қовушиб кета қолмайдиган, «дўпписи ерга тушса, пул бериб олдирадиган» одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида қўллайдилар.

Санамай саккиз дема.

Бу мақол Афанди латифасидан олинган: «Афандига ҳамқишлоқлари: «Сиз шаҳарга кетаётирсиз, биратўла бизларнинг ҳам хожатимизни чиқазса қолинг» деб, еттита эшакка дон-дун ва мева-чеваларни юклаб, кўна бериб юборишди. Афанди бир жойга келиб, тушланиб олибди-да, «қани, бир санаб кўрайчи, тугалми, йўқми?» деб, эшакларни санабди: саккизта. Кўнгли хотиржам бўлиб, яна йўлга тушибди. Анча юргач, йўлда кетатуриб яна санабди, еттита чиқибди. Афанди бирдан ховлиқиб кетиб, у ёқ-бу ёққа алангаб турган экан, бир йўловчи сўраб қолди: «Ха Афандим, безовта кўринасиз?». «Э, биродар, битта эшагимиз йўқотиб турибман. Саккизта эди, еттита бўлиб қолди». Халиги йўловчи эшакларни санаб кўриб: «Ие, саккизта-ку. Тагилиздаги эшакни санамайсизми?» дебди. «Ха, дарвоқе...» деб хижолат тортибди Афанди. У шаҳарга бориб, молларни эгаларига омон-эсон топширибди-ю, кўнгли жойига тушибди. Шу-шу бўпти-ю, яқлиб қолиб, хар бир нарсани қўли

«Билан бирма-бир санашга одат-тинибди... Бир куни ҳазилкаш ўр-ноғи: «Афандим, эшагингизнинг оёғи нечта?» деб сўраб қолибди. Афанди эшагидан сакраб тушиб, кўлидаги таёғи билан эшакнинг оёқларига бир-бир уриб: «Бир, икки, уч, тўрт. Тўртта!» дебди. Одамлар бирдан қулиб юборишибди: «Э, Афандим тушмагур-эй! Ахир ҳамма биладики, эшакнинг оёғи тўртта бўлади». «Санамасдан «саккиз» деб қўйиб, ялқиб қолган-ман. Айбга қўшмайсизлар», дебди Афанди...» Мазкур мақол мажозан: «Хар бир ишни аниқ, равшан билиб, ундан кейин қилиш керак. Бир нарсани гапиришдан олдин олди-кетини бундоқ ўйлаб олиш лозим ва ҳ.к. маънода айтилади. Вар.: «Санамай саккиз дема, Ўйла-май ўттиз дема»; «Санамай саккиз дема — санаб кўрган эмассан, Мен биламан дема — санаб кўрган эмассан», «Санасанг, савоб кўп».

Саратон — сара экиш, қола-верса — тари(қ) экиш.

Саратон — куёш йили ҳисобиди тўртинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 22 июнь билан 22 июль оралигидаги даврга тўғри келади. Бу ой — экин экишнинг кечки, сўнгги муддати ҳисобланади. Чунки, кунлар исиб кетган бўлиб, янги экилган экиннинг нозик ниҳоллари то «ўзини тутиб олиб», илдиз отиб кетгунча иссиқ ҳарорат таъсирида қуриб, қовжираб қолиши мумкин. Шу боисдан, мазкур мақол билан саратон ойида экин экишга тўғри келса, иссиққа чидамли, ёш ниҳоли иссиқ ҳароратда ҳам «тутиб» кетадиган экинни танлаб экиш зарурлигини уқтирганлар. Тариқ — шундай экинлардан бири эканлиги қайд этилган. Саратондан кейин келадиган асад ойида эса экин экиш муддати аллақачон ўтиб кетган бўлади. Шунинг учун ҳам «Асад — парасад». Асадда расад қилиб, яъни экин экиб бўлмайдиган, деганлар. «Саратонда сув қуй, Асадда тек қуй» деган мақол ҳам деҳқонларнинг тажрибага асослан-

ган, насихатомуз мақолларидан бири бўлиб: «Экинни саратон ойида қондириб сугориш ва бўйига ўстириш керак-у, аммо асад ойида сув қуйишга эҳтиёт бўлиш керак. Чунки, экин говлаб кетиб, камҳосил бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун экинни сувдан «тийиб», тагига яхшилаб ишлов бериш, «Асад — экиннингни ясат» дегандек, уни ҳосил билан бойитиш, ҳосилини «семиртириш», пишириш тадбирларини кўрмоқ зарур», деган маънода насихат қилганларида қўлланилади.

Саримсоқ, саримсоқ еганнинг тани соғ.

Саримсоқ пиёзда кўпгина шифобахш моддалар бўлиб, у антибиотик вазифасини ўтайди, кишининг иштаҳасини очади, ичак-қорин фаолиятининг нормал ишлашини таъминлайди. Халқ медицинасида саримсоқдан тайёрланган дори-дармонлар меъда-ичак, нафас олиш йўллари, ўпка, жигар, бошмия, кўкрак қафаси касалликларини, ҳатто илон, чаён чакқан кишини даволашда ишлатилади. Мазкур мақол билан саримсоқнинг киши саломатлиги учун нақадар фойдали эканлиги эслатилади.

Сариштали уй — фаришталали уй.

«Қизи бор уй — доим саришта»; «Хотиннинг сариштаси — Одамнинг фариштаси» деган мақоллар ҳам бор (фаришта — малак; асосан яхши хулқ-атворга эга бўлган ва гўзал аёллар тушунилади). Яхши, хушмуомала, хуштабиат, ширин-сухақ, ҳалол, покиза, қолаверса кўркам, ҳосиятли, киши эътиборини ўзига жалб қилувчи одамни «фаришталали», «юзидан фаришта ёғилиб турадиган одам» деган иборалар билан таъриф қиладилар, бундай фазилатларга эга бўлмаган одамни эса «фариштасиз», «фариштаси йўқ» дейдилар. Мазкур ибораларни ун-жойга нисбатан ҳам ишлатадилар. Юқоридаги мақол билан: «Уйингни,

ховли-жойингни доимо супуриб-сидириб, ювиб, артиб, «ёғ томса, ялагудай» килиб, покиза, озода сақласанг, жиҳозларни, асбоб-анжомларни жой-жойига қўйиб, «чумчақирдай», саранжом-саришта килиб қўйсанг, ўзингнинг ҳам, хонадонингга ташриф буюрадиган меҳмонларнинг ҳам дили равшан тортади, ҳамма сенга: «Баракалла, қўлинг дард кўрмасин?» дейди, деган маънода насиҳат қиладилар.

Сариқ ит совға тилар.

Вар.: «Оқсоқ ит соғ итдан совға тилар». Бу мақолларни ҳадди сиққан-сигмаган одамдан уялмай-нетмай «бир нима» сўрайверадиган, умидвор бўлаверадиган, тама қилдиган, «борсам нима берасан, келсанг нима олиб келасан? қабилида иш тутадиган, «ўрганган кўнгил ўртанса қўймайдиган» тамагир, юлғич, порахўр одамларга нисбатан мажозий маънода аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Саригим — саймоқ, егани — қаймоқ.

Бу мақол болалар ошиқ ўйнаганда кўпинча ютуқ келтирадиган сариқ ошиғини мақтаб айтадиган гапидан олинган бўлиб, мажозий маънода кишига омад келтирадиган ҳар бир нарсага ва кимсага нисбатан қўлланилади.

Саройбонга йўловчининг нишхўрди қолса ҳам — бас

(саройбон — савдо карвонлари қўналдиган сарой эгаси; нишхўрд — мол ем-хашагининг чиқиндиси). Саройбонлар одатда йўловчиларнинг от-уловидан қолган нишхўрларни йиғиб-йиғиб, қуриштиб қўяверардилар. Карвонсарой хоналаридан бирининг таги тўрт тарафга арикча килиб қавланган ва унинг усти тахта-ёғочлар билан бекитилиб, супа қилиниб, суваб қўйилган бўларди. Қишда ўша йиғиб, қуриштиб қўйилган нишхўрд, хазон, тезакларни бир чеккадан ёкардилар.

Унинг тутуни ҳалиги «арикча»лардан айланиб чиқиб кетаверар ва супани иситиб турар, устида эса ўзлари ўтирар эдилар. Демак, улар арзимаган нишхўрддан ҳам самарали фойдаланганлар. Мазкур мақол билан: «Озгина, арзимайдиган, бир қарашда назарга илинмайдиган нарса бўлса ҳам, зое кетказмай, ундан имкони борича фойдаланиб қол», деган маънода насиҳат қиладилар.

Сафар ойи — хатар ойи.

Вар.: «Сафар ойи — сариқ кун». Ой йили ҳисоби бўйича иккинчи ой. Бу ой хусусида Абу Райҳон Беруний куйидагиларни ёзган: «Сафарнинг «сафар» деб аталишига сабаб, уларда (арабларда — Ш.Ш.) шу ой вабо пайдо бўлиб, касал бўлганлар ва ранглари саргайган. Бу ойнинг биринчи кунда Хусайн алайҳиссаломнинг калласи Даманик шаҳрига келтирилди. Шунда язид (ибн Муовия) уни олдига қўйди ва қўлидаги таёк билан озиқ тишларига туртиб, (бир) шеърни айтди... (Шу кун) имом Зайд ибн Али ўлдирилиб, Фурот соҳилида дорга осиб қўйилди, кейин танаши куйдирилди ва кули сувга сочиб юборилди. Ўн олтинчида — расулulloҳнинг... вафот этишига сабаб бўлган касаллиги бошланди... Йигирма тўртинчида — пайғамбар алайҳиссалом Маккадан ҳижрат қилиб, Абу Бакр Сиддик... билан биргалликда кофирлардан яшириниб горга кирди... (А.Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Мусулмон халқлар, жумладан ўзбекларнинг «ёмонлик келтирувчи ой» деб турли ирим-сирим қилганларининг боиси бир жиҳатдан ана шунда бўлса керак. «Ўзбеклар эътиқоди бўйича сафар ойида тўй қилмайдилар. Тўйни мумкин қадар бошқа ойлarda, хусусан, муҳаррам ойида ўтказадилар. Ҳатто тўй учун баъзи нарсалар етмай қолса, етишмаган нарсани сафар ойида олмай, раби ул-аввал ойида шу камчиликларни тўлдирдилар. Сафар ойининг тезроқ кетишини орзу қилиб,

мана шу ойда бир итни тутиб, ёмнига эски челак ёки латта боғлаб, унга ўт тутатиб, итни кўриқтардилар ва орқасидан калтак кўтариб, хой-хой сурон солишиб, итни кувлайдилар. Иг кўриқиб, қоча бошлайди. Мана шу воқеани «сафар қочди» дейдилар. Ёв қочса ёки бирор амалдор ўрнидан кувилса, «сафар қочди» иборасини ишлатадилар» (Ш. Шомаксудов, С. Долимов, Кенг ўйнинг келинчаги). Худди ана шу ирим тўғрисида этнограф Г.П.Снесарев қуйидагича ёзди: «Ислон қириб келгач, янги диннинг рухонийлари аввалги диннинг маросимларини, жумладан, қардустийликнинг урф-одатларида кенг ўринни эгаллаган ит билан боғлиқ барча расм-русмларни таг-туғи билан йўқотишга ҳаракат қилдилар. Хивада мусулмонликнинг маъмур реакцисидан қолган шундай одат эдики, сафар ойининг сўнги чоршанбасида шаҳарда итлар оммавий суратда калтакланарди. Шафар ёшлари бунинг учун олдиндан махсус қурол — учи думалоқ таёқлар ҳозирлаб қўйишарди. Айтишларича, итлар ҳам гўё буни фахмлагандек ўша куни ҳар тарафга қочиб кетишаркан. Кишилар динанага кўра гулхан ёқабошларлари ва идиш-товокларни чала бошлашларининг ўзи ҳам итларнинг қочиб кетиши учун кифоя бўларкан» (Г.П.Снесарев, Реликты домусульманских верований и порядков у узбеков Хорезма). Халқичи ёки юқоридагидан ташқари, «Сафар ойида берсанг, топар ойида олисан» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Сафар (яъни, ёмонлик) ойда бировга бир нимани қарзга берсанг, кейин ундиролмайсан, унинг ўша нарсани топар (топган) ойдагина сенга қайтариб берса, оқтимол», демуқчи бўлганлар.

**Сахий топса, бўлиб ер,
Бахил топса, босиб ер.**

Юқорида — «Бахилнинг боғи кўкармас» мақолига ва унинг бир ойдагина сенга қайтариб берса, оқтимол», демуқчи бўлганлар.

халқ ўзининг кўпгина мақолларида сахийлик, жўмардлик, очиқ қўллик — нақадар олижаноб фазилат бўлса, бунинг акси бўлмиш бахиллик, зиқналик, хасислик, қизғанчилик шу қадар тубан, ифлос, ярамас иллат эканлигини турли тамсиллар воситасида ифода этиб, сахийликни улуглайди, бахилликни қоралайди, ҳар иккисининг яхши ва ёмон оқибатларини кўрсатади: «Ботир топса, барча ер, Бахил топса, босиб ер»; «Бахилда бор бўлса ҳам — йўқ, Сахийда йўқ бўлса ҳам — тўқ»; «Ботир топади, ботмон ейди» («Ботир, мард, сахий одам меҳнат ва ҳаракати эвазига кўп топади ҳам, кўп ейди ва едиради ҳам, дейилмоқчи»); «Сахий булут боғга ёмғир қуяди», «Мард бир ўйлар, Номард юз ўйлар» («Мард, яъни сахий, қўли очик одам бировга бир нимани берадга кўп ўйлаб ўтирмайди-да, шартта беради-қўяди. Номард, яъни бахил, зикна, хасис одам эса «берсаммикин, берсаммикин?» деб, кўп ўйлайди, орқага суради, пайсалга солади бермасликнинг турли-туман баҳоналарини излайди», дейилмоқчи); «Пайсалга соладиган сахийдан — тез жавоб берадиган бахил яхши»; «Сўрамай бергани — йўмард деса бўлади, Хайдамай юргани — югурук деса бўлади» (йўмард — жўмард, сахий, қўли очик одам); «Мард бериб хурсанд бўлади, Номард — олиб»; «Сахий бергани айтмас, Эр айтганидан қайтмас»; «Сахийнинг ўнг қўли берса, чап қўли билмас» («Сахий одам бировга берган нарсасини едамларга гапириб, мактаниб юрмайди, миннат ҳам қилмайди», дейилмоқчи); «Қўли очикнинг — йўли очик»; «Сахий билан бахил бир булоқдан сув ичмас», «Тошни тошга урса, ўт чиқади, Бахил сахийга қўшилса, ўти чиқади» (Бундаги «ўти чиқади» ибораси «юраги ёрилади», деган маънодадир. Киши организмда бир парда орасида ўтқир захар бўлади. Уни «ўт», «ўтака», «захра» деб атайдилар. Шу «ўт» ёрилса киши қаттиқ азоб тортади, ҳатто ўлади ҳам. Тилимиздаги «ўтакаси ёрилади», «захраси учди» ибора-

лари шундан келиб чиққан. Мазкур мақол билан: «Агар бахил сахийга кўшилиб, шериклик иш қилса-ю, сахий ўртадаги нарса устидан саховат қилиб қўйса, буни кўриб, бахилнинг ўти чиқади»; «Сахий билан бахилни эшагининг тўқими билдиради» (Сахий одам кўлидаги маблағни эшагига қимматроқ баҳода сотиладиган яхши тўқим сотиб олиб ёпишга аямайди. Бахил одам эса, маблағи бўла туриб, уни ўз эшагига сарфлашдан ҳам қизганадидек, қасқдаги жудур тўқимни ёпиб юради. Эгасининг сахий ё бахилигини эшагининг тўқимидан ҳам билиб олса бўлади», дейилмоқчи); «Сахийнинг хайрига бахилнинг боши оғрир», «Сахийнинг ишига бахилнинг тиши қамашар», «Биров қимизак ейди-ю, Бировнинг тиши қамашади» (қимизак — нордён, тишни қамаштирувчи, хом, гўр мева). Мазкур мақол билан мажозан: «Сахий бировга хайр-эхсон қилса, бунга бахилнинг юраги ачишади», дейилмоқчи); «Қизганчиқ бузоқ улоқ эмганини кўролмас», «Қизганчиқ қийиқча боғлаганини кўролмас», «Бер-бер» дейди раҳмон, «берма» дейди шайтон»; «Тангрининг берганига шайтоннинг бахиллиги келибди»; «Тангрининг молини султон қизганар»; «Бер» дер эди субҳон, Берар эди султон, «Бер» демаса субҳон, Нечук берсин султон?!»; «Бор нарсани йўқ дема!»; «Бор нарсани йўқ демоқ — қабоҳат»; «Айрон сўраб келгандан челагинини қизганма»; «Сеники-меники» — кўнгил торлиги, «Нари ёт-бери ёт» — тўшак торлиги»; «Тўшак торлиги — торлик, Кўнгил торлиги — хорлик»; «Сув қаттиқ ерда тўхтайди» (Мажозий маъноси: «Сув қаттиқ ерга сингиб кетмай, туриб қолганидек, мол-дунё ҳам бировга бир нима бермайдиган, ҳатто ўзидан ҳам қизганадиган зикра одамларнинг кўлида тўпланади»); «Ёмоннинг моли уйида қуяр, Яхшининг моли йиғида қуяр»; «Бир танга — бия бўлмас, Икки танга — туя бўлмас, Биров молин қизганган — Ўз молига эя бўлмас» (эя — эга); «Сафарда йўлдошларинг оёғи бўл, Сарфда тенгдошларинг олдоғи бўл»

(«Сафарда йўлдошларинг орасида ўзингни ниҳоятда камтар тут. Тенгдошлар ўртасида бир нимани сарф қилишга тўғри келиб қолса, сен ҳамманинг олдоғи (яъни, олди, олдингиси, илғори, биринчи бўлиб сарфлайдигани, бошқалардан кўпроқ сарфлайдигани бўл), дейилмоқчи); «Сахий бўлмаса, бахил ҳаром ўлар»; «Сахий хор бўлмас, Бахил бихиштга кирмас» (бихишт — жаннат); «Сахийнинг кўли очик, Кўли очикнинг — йўли очик» («Кўли очик, сахий одам бошқалардан бор нарсасини аямайди, мардлик қилиб сарфлаб юбораверади. Бошқалар эса буни эътиборга олиб кўядилар, ҳеч қачон унутмайдилар, кези келганда улар ҳам сахий одамдан ўз нарсаларини аямайдилар, уни хурмат-эҳтиром қилдилар, ўз давраларига тортадилар. Шунинг учун ҳам кўли очик одамнинг йўли очик бўлади, яъни бировларга «ўтқазиб» қўйганлиги туфайли, бировлардан бир нима сўрашга, бировларнинг хузурига кириб бораверишга ҳадди сиғади», дейилмоқчи). Одамлар тўрт хил бўлади: очкўз, бахил, олижаноб, сахий. Очкўз ўзи ҳам емайди, бировга ҳам бермайди. Бахил ўзи ейди, бировларга бермайди. Олижаноб ҳам ўзи ейди, ҳам ўзгага беради. Сахий ўзи емай, ўзгага беради. (Юсуфий).

Бахил кўп йиғди ҳаромдин олтиную кумуш, Қарғиш олиб юрди, устига эшитди сўкиш. Ўзи ўлди, тақсим бўлди моли душманлар аро, Бахил хисса елди: кишилардан сўкиш. Бахиллик дори билан даволаб бўлмас касалликдир, Бахилнинг кўли саховат, ҳада учун бутунлай ёпиқдир.

(Аҳмад Юзпакий).

Саъва иши — сайрамоқ, хўкиз иши — хирмон янчмоқ,

Бу мақол билан: «Ҳар ким ўзи билган, ўзининг ақли, кучи етган

ишни қила олади. Кучлининг ишини кучсиз одам, хунарлининг ишини хунарсиз одам ва б. қиламан, деб уринса, бари бир килолмайди, акки ўртада хижолат тортгани, дарманда бўлгани қолади. Шундай экан, қўлингдан келмайдиган ишга уринмаёқ кўяқол!» деган маънода насиҳат қиладилар.

Сақлансанг — сақлайман, сақланмасанг, ўтга қоқлайман.

Кишини ҳаётда ҳамиша хушёр, серлак, эҳтиёткор бўлишга, ўзини бало-казолардан, замонанинг турли хаводисларидан, мол-ҳолини эса утри-ўтрукдан сақлашга даъват этиб айтиладиган мақол. Вар.: «Сақлангани худо сақлар»; «Соқликда хўрлик йўқ, Сақлансанг — сақларман»; «Соқ бўлсанг, сақлайман»; «Офат кўрмай десанг, хушёр бўл!»; «Соғликка шошил, Соқликка шошилма» («Тансихатингни сақлашга, касаллиқнинг олдини олиш, касалиқни даволашга шошил-у, аммо соқлик, хушёрлик, эҳтиёткорликда зинҳор бошилма, ҳар тарафини атрофлича ушлаб иш кўр», дейилмоқчи); «Сақлансанг, соғ коларсанг»; «Сақланган соғлом бўлар»; «Сен балога тегмасанг, Балонинг сенда не иши бор!»; «Бўладиган балога — эганининг ўзи сабабчи»; Сақланган — соғ, Сақланмаганининг юраги доғ»

Саҳрода янтоқ ҳам дарахт бўлиб кўринади.

Ўзининг мажози: «Каерда бирор нарса нуқ ё камёб бўлса, ўша ерда астада ёмон, кўримсиз, сифатсиз, кадрисиз нарса ҳам яхши, кўркам, кадр-кимматли бўлиб туюлади», деган маънода кўллайдилар. Вар.: «Сувсаганга сароб сув кўринар». Сароб — атмосферанинг турли қатламлари турлича кизиган, ҳаво оқик ва тинч кунларда уфқ ортидаги кўзга кўринмайдиган нарсаларнинг ҳавода акс этиб кўринишидан иборат ҳодиса.

Секин эшсанг, боғ бўлур, от-эшагинг соғ бўлур.

Ўтмишда «ярим чорва», дехкон, боғдор шахарликлар ўзларининг шахар чеккасидаги боғларига чиқиб, кун бўйи ишлаб, кечкурун от, эшакларига озука бўладиган ўт-ўланларни ўриб, ўша уловларининг ўзига ортиб, уйларига қайтардилар. Шунда ўт-ўланни боғламоқ учун ўтнинг ўзидан «арқон» қилиб эшардилар. Агар ўтлар шошилмай, аста-секин эшилса, маҳкам бир арқондек бўлиб, ўт-ўланни боғлашга ярар эди. Агар шошқоқлик ё укувсизлик билан эшилса, ўтлар бир-бирига илашмай, қовушмай, «хом» бўлиб қолиб, боғлашга ярмас эди. Ундай «арқон» билан боғланган ўт-ўлан боғларини от-эшакка ортиш ҳам ноқулай, «шода-шўнғула» бўлиб, йўл-йўлакай ечилиб кетиб, кишини овора қиларди. «Арқон»ни яхши эшиб, ўт-ўланни пишиқ боғлаб, нес-нобуд қилмай уйга келтирилса, от, эшак уни еб, тўйиниб, эртасига яна ишга ярарди, соғ-саломат бўларди... Мазкур мақол билан: «Умуман, ҳар бир ишни шошилмай, пишиқ-пукта қилсанг, ниятингга етарсанг», деган маънода насиҳат қиладилар.

Семиз қўйнинг умри қисқа.

Вар.: «Орик боқилар, семиз сўйлар»; «Семиз қўй пичоққа бот учрайди»; «Семиз қўй ўзини қапорда кўради». Одатда қўй семирди дегунча, дархол уни сўядилар, умри қисқа бўлади. Орик бўлса, яна бир оз боқиб, семиртириб, кейин сўядилар. Юқоридаги мақолларнинг тўғри маъноси шунини ифода этади. Мажозан эса: «Хиёнатгарлик, жипояткорлик, «эгри қўл»лик, юлғичлик, пора-хўрлик ва шу каби нопок, ҳаром-хариш йўллар билан топилган «бебилиска» пуллар ҳисобига бот-фурсатда бойиб, «ошиб-тошиб», «семириб», «битиб кетиб», босартусарини билмай қоладиган одамнинг бу «даври-даврони» узоққа чўзилмайди, қилмишлари ошкор

бўлиб, қўлга тушиб, шармандаси чиқиб, тегишли жазосини олади, деган маънода қўллайдилар.

Семизликни қўй кўтарар.

Вар.: «Семизликни қўй кўтарар, Ориқликни — булбул»; «Семизликни қўй кўтарар, Оғирликни — ер»; «Ўлани тўй кўтарар, Семизликни қўй кўтарар»; «Мол семирса — фойда, Одам семирса — зиён»; «Мол семирса эгиз топар, Одам семирса зиёнга чопар»; «Тўла йўғон пўла бўлар»; «Семизлик — ҳаммолик» («Ҳаддан ташқари семирив кетган одам ўзининг оғир вазини ўзи ҳаммолга ўхшаб кўтариб юради», дейилмоқчи). Қўй ҳар қанча семирса ҳам, бу семизликни кўтаради. Ҳатто думбаси 2-2,5 пуд бўлса ҳам, кўтариб юраверади. Бундай қўйни «кетмон қуйруқ» дейилади. Юқоридаги мақоллар: «Семизликни қўй кўтара олади, аммо одам кўтара олмайди. Ҳаддан ташқари семирив кетган одам касалга тез чалинадиган ва унча-мунча касалликни кўтара олмайдиган бўлади», деган маънода қўлланилади. «Семизлик инфаркт хавфини икки марта оширади» (Донолар саломатлик ҳақида, Афоризмлар тўплами).

Семизнинг оёғи — саккиз.

Вар.: «Семиз, семизнинг оёғи — саккиз»; «Семизнинг оёғи — сегиз, Қўзиси — эгиз»; «Семизнинг оёғи — саккиз, Ҳурқаннинг туёғи — тўққиз». Бу мақоллар кўпроқ қўйга нисбат бериб айтилган. Оёғи саккиз деганларининг боиси биринчидан шуки, битта (тўрт оёқли) семиз қўй иккита (яъни, саккиз оёқли) қўйнинг ўрнини босади; иккинчидан, одатда семиз қўй эгиз (яъни, «саккиз оёқли» иккита қўзи) тугади. Мажозда бойлар «семиз»га, камбағаллар «ориқ»қа ташбиҳ этилади. Юқоридаги мақоллар билан кўчма маънода: «Бойларнинг оёғи чаққон, қўли узун, гапи чечан, омади юришган, айтгани-айтган, дегани-

деган» бўлади, деб қочирим қилдилар. Бу фикрни қувватловчи қўйидаги мақоллар ҳам бор: «Дунёда ким чиройли? Семиз чиройли!»; «Ким кўркам! Семиз кўркам!»; «Семиз — кўркам, Бой — чечан»; «Семизнинг сирти — силлиқ» (Семиз отнинг, молнинг сирти силлиқ бўлиб, ялтираб туради. Бу билан мажозан: «Ортиб-тортиб, «битиб кетган» бой ва бойваччалар ташқи кўринишидан, кийган кийим-кечагидан ҳам маълум бўлиб туради», дейилмоқчи); «Семиз куртнинг уяси — ёнғокнинг қавағи» («Бойлар хузур-ҳаловатда, роҳат-фароғатда яшайди, машат қилишни кўзлайдилар ва шунинг ҳаракатида бўладилар», дейилмоқчи).

Сен ҳам дерсан: «гаримдори», мен ҳам дерман: «гардим — дори».

Халқ бу мақолни гармдори (қалампир) тилидан айтган. Мақолнинг кенгроқ мазмуни шундай: Гаримдори айтаёпти — «Сен (одам) мени «гаримдори» (яъни, аччиқ нарса) деб мазаҳ қиласан-у, аммо менинг гардим (яъни, жуда озгина миқдорим) ҳам сенга дори бўлади». Дарҳақиқат, халқ медицинасида баъзи касалликларни даволашда гаримдоридан фойдаланганлар. Вар.: «Нортуя-туяларнинг нори, Вақти келса, гаримдори ҳамдори».

Сендан ҳам ўтар бу бойлик, мендан ҳам кетар бу йўқлик.

Вар.: «Чорванинг ҳам моли туғар, Бир қораси икки бўлар». Бу мақолларни ўз бойлигидан мағрурланиб, ўзгаларни назар-писанд қилмайдиган, камситадиган, одам ўрнида кўрмайдиган, «оёқ учиди кўрсатадиган» одамга қарата: «Сен бу бойлигингга ишониб, кўп керилаверма, уни сенга «боғлаб» бериб қўйган эмас, бир кунмас-бир кун ажраб ҳам қоларсан, бу дабдабангдан ҳам тушарсан. Ме-

бу йўқлигим, мухтожлигим
мен мангу эмасдир, ахир. Кези
келиб, менинг ҳам «қўчамда байрам
қилар» колар». Ушанда сен ким
кейин одам бўласан?! Бас шундай
экан, бойлигингга керилма!» деган
маънода киноя тарзида қўллай-
дилар.

Серваъда киши ёлғончи бў- лади.

Бу билан: «Жамиятда яшайсанми,
кимнинг қандайлигини кўра бил
на шунга қараб жавоб-муомала
қил! Одамлар орасида айёрлар,
муғомбирлар, «туллак»лар, «пихини
ёрган»лар, «илоннинг ёғини ялаган»
лар оз эмас. Агар хушёр, эҳти-
ёткор бўлмасанг, бундай одамлар
сени алдаб, «чалиб йикитиб», «чув
тушириб» кетиши, панд бериши,
ишён-заҳмат етказиш ҳеч гап эмас!
Жумладан, кўп ваъдалар бериб,
сени бирор нарсага кўндирмоқчи
бўладиган одамга кўпда ишонма,
бундай одамларнинг аксарияти ёл-
ғончи, фирибгар бўлади!» деган
маънода огоҳлантириб, насихат
қиладилар.

Сигир сув ичгунча, бузоқ муз ялайди.

Одатда киш кунларида сигирга
сувини бир идишда (челакда) олиб
келиб ичирадилар. Сигир сув ичиб
бўлгунча бузоқ ингилаверса, уни тин-
читмоқ учун челак бетидаги музни
ташлайдилар. Бузоқ шу музни ялаб,
овуниб туради. Сигир ичиб бўлгандан
кейин бузоққа ҳам сув олиб келиб
ичирадилар. Вар.: «Бузоқ муз ялайди,
Тўрпоқ туз ялайди» (тўрпоқ — олти
ойликдан бир ёшгача бўлган бузоқ).
Булар билан мажозан: «Ош-нон,
иззат-икром, хурмат-эътибор олдин
катталарга (яъни қарияларга),
қолаверса ёшларга», деган маънода
насихат қиладилар.

Сигир ҳам ўз охурини та- нийди, эшак ҳам.

Бу мақолни мажозан: «Хар ким
корни тўядиган, бирор фойда
кўрадиган жойини яхши билади»,
деган маънода қўллайдилар.

Сиз буғдо-ю, биз сомон, сиз яхши-ю, биз ёмон.

Баъзи одам ўзини яхши, ўзгаларни
эса ёмон деб ҳисоблайди; ўзини
бошқалардан баланд олиб, ўзгалар-
ни паст кўради. Мазкур мақолни
ана шундай такаббуриликка, мағ-
руриликка берилиб кетган, шу яра-
мас феъли туфайли эл кўзига
ниҳоятда хунук кўринадиган одам-
нинг тўғидан-тўғри юзига ёхуд
орқаворатдан киноя, кесатиқ тарзда
айтадилар.

Агарчи мен ёмон, сен яхшидурсан,
муътариф дурмен.
Ўзини яхши тасаввур айлагон
мендин ёмон эрмиш
(Навоий).

Сиз кўрган катта толлар кесилиб кетган.

Вар.: «Сиз кўрган айвон уйга
айланиб кетган»; «Сиз ўтган ке-
чувларни сув олиб кетган». Бу
мақоллар илгариги яхши аҳволи
кейинчалик ёмонлашиб қолган
(масалан: илгари бадавлат бўлиб,
кейин камбағаллашиб қолган;
оиласидаги илгариги хушчақчақлик
ўрнини ғам-ғусса эгаллаган ва ҳ.к.)
одам томонидан суҳбадошининг:
«Фалон нарса ҳалиям ўшандайми?»
деган мазмундаги саволига жавобан
айтилади.

Сиздан — угина, биздан — бугина.

Ё ошқора, ё хуфиёна ёинки шама
қилиб: «Аввал сиз «бир нима»
берсангизгина (ёки «фалон ишимни
битириб берсангизгина») иннэйке-
йин мен ҳам фалон ишингизни
битказиб бераман», деювчи пора-
хўр, юлғич, тамагир одамлар тили-
дан айтилган бу мақолни шундай

одамларнинг ўзига ишкбатан аччиқ киноя ва кесатик мақомида қўлайдилар.

Сийлаган сийлими бўлар.

Вар.: «Сийласан, сий кўрарсан».

Бу мақоллар билан: «Сен бошқаларни сийласанг, яъни иззат-эҳтиром қилсанг, унингга меҳмон қилиб чақирсанг, бирор воқеа муносабати билан совга-салом берсанг, йўқлаб турсанг ва х.к., улар ҳам сени сийлайдилар, иззат-хурмат қиладилар, уйларига меҳмон қилиб чақирадилар ё уларнинг хонадонига вақт-бемаҳал боришга хаддинг сийлайдилар, улардан совга-салом олсан ва х.к.» деган маънода кишиларга яхшилик қилишга даъват этадилар.

Сийлаганини сийир билмас, сийлаганини — ҳўкиз.

Вар.: «Сийпаганини сийир билмас, «Хўк» деганини — ҳўкиз»; «Сийир сийпаганини билмас, Ёмон — сийлаганини»; «Эшак сийпаганини билмас, Ёмон — сийлаганини»; «Ит иззатни билмас, Хўкиз — хурматни». Бу мақолларни ўз иззатини билмайдиган, бирор томонидан ўзига қилинган яхшиликни билмайдиган, кадрламайдиган, яхшиликка жавобан яхшилик қилиш у ёқда турсин, ҳатто ёмонлик билан жавоб қайтарадиган ярамас, бадфеъл, бадхулк, нонкўр, итвогар, тухматчи, чақимчи, дилгир ва х.к. шу каби жирканч иллат эгаларига нисбатан қўлайдилар.

Силасанг — сирт ялоғи, силамасанг — ит ялоғи.

Бу билан: «Уй-рўзгор асбобларини, идиш-оёқни эҳтиётлаб, озода, пок-за тутиб борсанг, унинг ичи тугул, сиртини ҳам яласанг бўлади. Аксинча, вақтида ювиб, артиб, тозалаб турмасанг, бора-бора ифлос, ирkit, жирканч бўлиб, унга солинган нарсани егинг, ичинг келмайди, ирганасан, у бамисоли ит ялоғидай бир нарса бўлиб қолади», деган

маънода озодалликка, покизаликка даъват этадилар.

Синамаган отнинг сиртидан ўтма.

Киши ўзини бало-қазодан, замонанинг турли хаводисларидан эҳтиёт қилиши, ҳамавақт, сок, зийрак, хушёр бўлиб юриши зарурлигини уқтирувчи мақол. Вар.: «От, бир қилиги ёт»; «Тишлоғич от тишини кўрсатмас»; «Отни тепмайди, дема, Итни қопмайди, дема»; «Итни қопмас деб бўлмас, Отни тепмас деб бўлмас»; «Тепмас от бўлмас, Қопмас ит бўлмас»; «Синалмаган фариштадан, синалган шайтон яхши» (Бунда яхши нарса ва кимса фариштага, ёмон нарса ва кимса шайтонга ташбиҳ этилган бўлиб, «Ёмон деб ҳисоблайдиган нарса ва кимсалар билан қандай муносабатда бўлишни ўзингиз биласиз, албатта. Аммо, яхши деб ҳисоблайдиган нарса ва кимсаларга нисбатан ҳам ортиқча ишонган ҳолда бепарво бўлманг, уларни ҳам аввал синаб кўринг-да, кейин ўшанга яраша муомала қилинг», деган маънода огохлантирилади); «Синалмаган қаймоқдан, синалган қатик афзал»; «Сафар борсанг, сарисин сина, Сарисин синамасанг, барисин сина»; «Йўлдошинг «ит» бўлса, таёгининг берк тут»; «Бўри билан дўст бўлсанг, итинг ёнингда бўлсин»; «Айикни йўқласанг, таёқни қўлга ол»; «Айикдан ошнанг бўлса, ёнингда ойболтанг бўлсин»; «Арслонни минсанг, камчининг қилич бўлсин»; «Бетида туки бор нарса кишига дўст бўлмас» (Бетида туки бор нарса, яъни ҳайвон ҳар қанча қўлга ўргатилган бўлса ҳам, барибир одамга дўст бўлмайди, бир кунмас-бир кун зиён-заҳмат етказиши мумкин. Шунинг учун ундан ҳамавақт эҳтиёт бўлиб юр», дейил-мекчи).

Кимники айлай дер эсанг маҳраминг. Кўп синамай айламагил ҳамдаминг

(Навоий).

Чап бериб, пойлаб тепарга усти-хон йўк этида,
Ёндашиб бормай йироқ тур охурнинг четида

Бўлмайду — масал — туклук
нимарса бетида,
Оқидин келсанг оғиз солгай, мабо-
до кетида —
Билалур хохи чукурлик хоқ том, ўл-
сун бу от

(Муқимий).

**Синган — кулолнинг кўзаси,
тўкилган — бўза гарнинг бў-
заси.**

Бу билан: «Ҳа синган бўлса — ку-
лолнинг кўзаси синибди, тўкилган
бўлса — бўзагарнинг бўзаси тўки-
либди. Шунга ҳам хафа бўлиб,
қайгуриб, изтироб чекиб ўтирасан-
ми?! Бўлар-бўлмаста қайгуриб,
тавишланиб юрма, асабингни буз-
ма, ўз сихатингни ҳам ўйла», де-
ган маънода насиҳат қилдилар.
«Кўшмининг ситири думсиз тугди,
деб ҳам ема!» деган мақолни ҳам
шу маънода қўллайдилар.

**Синган қўлнинг оғирлиги бў-
йинга тушади.**

Одатда кишининг қўли синса, уни
боглаб, бўйинга осиб қўядилар. Де-
мак, ўз қўлининг оғирлиги ўз бўй-
нига тушади. Мазкур мақол бил-
ан мажозан: «Бировнинг дарди
учун биров кўнда азият чекмайди.
Ҳар ким ўз дардининг (ўз муваф-
фақиятсизлигининг) азобини, зи-
н-заҳматини ўзи тортади», дейил-
моқчи.

— Шунини унутманки, Абулбарақа,
синган қўлнинг оғирлиги бўйинга ту-
шади. Менинг бўйним сенинг дар-
дингни энди кўтаролмайди» (Шухрат,
Жаҳнат қидирганлар).

**Синиқ кўзани синдирганга
бер.**

Бу билан: «Бирор одам бирор нар-
сангни синдириб, бузиб, ярқисиз қи-
либ қўйса, уни ўша одамнинг ўзига
бер, токи ўзи зиён келтирибдими,
заҳматини ҳам ўзи тортсин!» дейил-

моқчи. «Кизингни ўйнашганга бер»,
деган маънода ҳам қўллайдилар.

**Синиқдан бошқасининг бари
юқади.**

Маълумки, касалликларнинг ҳамма-
си ҳам юқумли эмас. Аммо, сани-
тария ва гигиена қоидаларига риоя
қилинмаган, касалликларнинг олди
олинмаган, бунинг натижасида кўп
касалликлар кишидан кишига юқиб,
оммавий тус олиб кетган замон-
ларда одамлар: «Суюк сингандан
бошқа касалликнинг ҳаммаси юқа-
ди», деган тушунчалар бўлган.
Мазкур мақол шундай тушунича на-
тижасида юзага келган. «Синиққа
силтов топилмас» деган мақол ҳам
борки, бу билан: «Суюк синганнинг
«ини» кийин. Суюк «чикса»-ку, уни
табиб ё бирор биладиган одам
бир силтаб, жойинга солиб қўяди-я,
аммо синган суюқни ҳар қачна
силтаган билан асли ҳолига келти-
риб бўлмайди. Умуман, бутунлай
ишга ярқисиз бўлиб қолган нарсани
қайтиб ярқил қилиш — амри ма-
ҳол», дейилмоқчи.

**Синмасни қулол ясамас, ўл-
масни худо яратмас.**

Вар: «Ўтмас умр бўлмас, Синмас
темир бўлмас»; «Ўлим — шоҳу га-
дога баробар»; «Ўлим — ҳақ, ме-
рос — ҳалол»; «Ўлган келмас, Ўчган
ёнимас»; «Қафан кийган қайтмайди,
Қапанак кийган қайтади»; «Кетган
келар, Кетмонлаган келмас»; «Сув-
га кирган қурук чикмас, Гўрга
кирган тирик чикмас»; «Ўлмак,
Ўлмақнинг иши — кўймак»; «Қари
ўлса, ҳафта сақла, Ўлигини қонда
сақла»; «Ўлган учун ўртама»;
«Ўлганга ўқинма, Қолганга барақа
берсин»; «Ивллаган билан ўлик
тирилмас, Ямаган билан чурик
тикилмас». Бу мақоллар билан
бирор яқини вафот этган кишига:
«Дунёга келган олам дунёдан ке-
тади ҳам. Бу — табиат қонуни. Бас
шундай экан, ўлган учун кўп
қайгуриб, кўз ёши қилиб, ғам-ғус-
сага ботиб, қуйиб-ёнишининг фойда-

си йўқ. Бундай қилган билан барибир ўлган одам қайтадан тирилиб келмайди. Киши ўз сихатини ҳам ўйлаши керак» деб тасалли бериб, юпатадилар.

Синч уйим — тинч уйим.

Вар.: «Уйим синч — кўнглим тинч». Биология фанлари кандидати А. Усмонов бу мақоллар хусусида шундай ётади: «Тарихий манбалардан маълум бўлишича, аجدодларимиз неча-неча зилзилаларнинг шохиди бўлишган ва, натижада, улар уйларни зил-зилага бардош берадиган қилиб қуриш — синчли уй солишни кашф этишган. Тошкентда бўлиб ўтган зилзилада (муаллиф 1966 йил 26 апрелда бўлган зилзилани назарда тутган — Ш. Ш.)... ҳатто зилзила ўчоғи устидаги синчли уйлар ҳам кулаб тушгани йўқ, фақат деворларида ёриқлар пайдо бўлди холос. «Синч уйим — тинч уйим» халқ мақолининг ҳаққонийлиги яна бир бор исботланди. Демак, синчли уйларни кўпроқ қуриш лозим» (Фан ва турмуш, 1967 йил, 2-сон.)

Сипоҳ сирин яширолмас, пучук — бурнин

(сипоҳ — хон, амир саройида узок хизмат қилган лавозимли киши; амалдор; кўчма маънода — ўзини катта олиб юрувчи, такаббур, мағрур, манман, олифта одам). Юқоридаги мақол билан: «Бурни пучук одамнинг пучуклиги шундай кўришиб тургани, у бу айбини яширолмагани каби сипоҳи ҳам ўзини катта олишини, кибри, гуруриятини ҳар қанча сездирмасликка ҳаракат қилмасин, барибир аторофдаги кишилар буни шундай сезиб, фаҳмлаб турадилар, у сирини яширолмайди» демоқчи бўладилар. Сипоҳи одамларнинг қандайлигини ифода этувчи ва улар билан қандай муомалада бўлиш лозимлигини уқтирувчи бошқа бирмунча мақоллар ҳам бор: «Сипоҳ сирин бермас, Аҳмоқ тўрин бермас» («Аҳмоқ уйнинг тўрида ўтирган бўлса-ю, ўзидан катта ёшдаги одам келиб қолса, унга

хурмат юзасидан ўз ўрнини бўша-тиб бермайди. Аҳмоқлигидан, бунинг фарқига ҳам бормайди. Сипоҳи эса ҳар қандай вазиятда ҳам сипоҳгарчилик, бировга — хоҳ таниш бўлсин, хоҳ нотаниш — сирини бермасликка ҳаракат қилади, дейилмоқчи), «Сипоҳи совқотмас, қалтирар», У камоли такаббурлиги ва олифталигидан, гарчи совқотса ҳам (яъни, қийналса, ўзганинг ёрдамига муҳтож бўлса ҳам) буни сездирмасликка ҳаракат қилади. Лекин барибир аторофдаги одамлар унинг қалтираётганидан — совқотаётганини фаҳмлайдилар, дейилмоқчи; »Йўқлигидан тегиримончидик қилади-ю, Такаббурлигидан ҳақ олмайди»; «Сипоҳини уйда кўрма, тузда кўр» (туз — дала; бу мақолда «кўча-кўй» маъносига ҳам тўғри келади. »Сипоҳи ўз уйида одатдаги одамлардек юрса ҳам, бутун «хунари»ни, сипоҳгарчилиги-ю, олифтагарчилигини кўча-кўйда, яъни одамлар орасида кўрсатади», дейилмоқчи); «Сипоҳнинг савлати — савсар телпағи»; «Сен» деган — сипоҳга ўлим»; «Ер ёмони — бозор жой, Чўп ёмони — қовга, Одам ёмони — сипоҳи» (бозор жойнинг ҳамма ёғи банд бўлиб, «тиқилиб» ётади. Бундай жойда яшайдиган одам ортиқча уй сололмайди, ҳовлисини, томорқасини бирор қарич ҳам кенгайтира олмайди. Шунинг учун бундай ерни «ёмон ер» деганлар; қовга, кўрга — ичи қовак ва юмшоқ, бардига ўхшаш узун бўлиб ўсадиган кўп йиллик ўсимлик. Бундай чўпни — ўтти моллар суйиб емайди); «Сипоҳнинг қариси, аргумоқ отнинг қариси»; «Нор туянинг қариси шумшук бўлар»; «Қорин гўшт бўлмас, Сипоҳ дўст бўлмас»; «Сипоҳнинг ошнаси бўлмас»; «Сипоҳидан ошнанг бўлса, Ёнингда болтанг бўлсин»; «Сипоҳнинг боши кўприк бўлса ҳам, босиб ўтма» («Сипоҳ, яъни юқори мартабали амалдор гарчанд ўзини ҳамма босиб ўтадиган кўприк мисоли хоксор қилиб кўрсатишга уринса ҳам, сен уни босиб ўтма, яъни унинг бу найрангига учма. Чунки, у ўзининг бирор мақсадини кўзлаб, атайдан ўзини шундай қилиб кўрсатади», деган маънода огоҳлантир-

сирлар); «Сувга суянма, сипойига ширма!»

Сирка сўрашга ҳам силиқа керак.

Силиқа, силиқ — юмшоқ маъносили билдиради). Мазкур мақолнинг олиб чиқиши куйидаги ҳикоятга боғлиқ: «Бир деҳқон бўлар экан. Деҳқон ўзини табибларга кўрсатибди. Табиблар етти йиллик сиркани истеъмол қилишни буюрибдилар. Деҳқоннинг икки ўғли бор экан. У катта ўғлига: «Сен фалон кишлокка бориб, у ерда менинг бир ўртоғим бор, шундан сирка олиб кел», деб буюрибди. Катта ўғли кишлокка борибди, вадасининг ўртоғини топибди. Бу кекса одам ер хайдаётган экан. Деҳқоннинг катта ўғли салом ҳам бермабди, ҳол-аҳвол ҳам сўрамабди. Тўғридан-тўғри: «Бобо, отам сизда етти йиллик сирка бор, шундан олиб кел, деб айтдилар», дебди. Бобонинг эпаси қотиб, жажли чиқиб, «Менда бундай сирка йўқ», деб қайтариб юборибди. Деҳқоннинг кичик ўғли: «Қани, мен ҳам бориб кўрайчи, зора олиб келсам», деб жўнаб кетибди. У тўғри бобонинг олдига борибди. Бобо ер хай — даётган экан. «Ассалому алайкум, бобо, ҳорман! Сиз бир оз дам олинг, мен кўш хайдай» деб, ерини хайдаб берибди ва дам олгани бобонинг ёнига бориб ўтирибди. Бобо сўрабди: «Болам, нима қилиб юрибсан, кимнинг ўғлисан?». Бола: «Ўртоғингиз фалончи деҳқоннинг ўғлиман. Отам ботоб бўлиб ётибдилар. У кишининг касалларига сирка дори экан. ҳаммадан сўрадим. Сизнинг кўш хайдаётганингизни кўриб, раҳмим келди, қарашиб юборай, деб ўйладим. Мен сиркани тез топиб, отамнинг хузурига боришим керак. Отам бечора йўлимга тикилиб ўтиргандир», — деб ўрнидан кўзгалган экан, бобо: «Сен бирпас кўш хайдаб тур, мен уйга бориб, сирка олиб келаман», деб жўнаб кетибди. Бир оздан сўнг чол бир шишада сирка келтириб берибди. Кичик ўғил сиркани олиб, бобога раҳмат айтиб, отасининг олдига жўнабди. Отаси кичик ўғлидан

хурсанд бўлибди ва катта ўғлига қараб: «Сирка сўрашга ҳам силиқа керак, ўғлим», дебди...» Вар: «Сирка тиламакка ҳам усул керак».

Сирка хом бўлса, идишни ёради

Вар: «Сирка ўткир бўлса, шишани синдиради». Сирканинг хусусияти шундайки, хом (яъни, ҳали етилмаган) бўлса ҳам, ўткир (яъни, обдан етилган) бўлса ҳам, солинган идишни ёриб юборади. Мазкур мақоллар билан мажозан: «Киши «хом» бўлса (яъни, хоҳ касб-хунарда, хоҳ илмда, хоҳ бирор ишни бошқаришда билмасиз, тажрибасиз, уқувсиз бўлса), ишни бузади, «кош қўяман деб, кўз чиқазади». Шунингдек, киши «ўткир» яъни, ўта «пишиқ», ўта тажрибали) бўлса ҳам, ўз манфаати йўлида одамларга бирор зиён-заҳмат етказиши мумкин», дейилмоқчи.

Сирингни сиртга чиқарма.

Бу мақол билан ички сирни сақлаш бениҳоя зарурлиги, бировга айтилмаслиги керак бўлган сирни ошкор қилиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги уқтирилган. Вар: «Темирнинг кичиги ҳам — темир, Сирнинг кичиги ҳам — сир» («Ҳа, шуни айтсам нима қиларди, деб кичик сирингни ҳам бировга айта кўрма!» дейилмоқчи); «Сиринг — сенинг асиринг» (сир — қаттиқ туриб сақланадиган, қўлдан чиқариб юбормасликка ҳаракат қилинадиган асирга ташбих этилган); «Юрак дастурхон эмаски, ҳамманинг олдига ёзилаверса»; «Уй сир — ёпиғлик қозон»; «Эр йигитнинг ичида эгарлоғлик от ётар». Бу билан мажозан: «Ақлли, эҳтиёткор одам юрагини кенг қилиб, «оғзига маҳкам» бўлиб, ҳар қандай катта сирни ҳам сиртга чиқармай, ичида сақлай олади», дейилмоқчи; «Туяни ют, думи оғзингдан кўринмасин»; «Қулон бошига иш тушса, қуйруғига сир айтмас»; «Сирни сукут сақлайди»; «Сир учини сўз очар, Сир очгандан эл қочар»; «Содда сир — тилида, Писмиқ сақлар дилида»; «Кўнгилдаги сирни

эмас»; «Уч киши билган сир — сир эмас»; «Ёйилган гап йирилмас»; «Ўз юрагинга сиғмаган сир — ўзганинг юрагинга сиғмас»; «Ўттиз тишининг орасидан чиқкан сўз ўттиз уруққа ёйилади»; «Томчи томиб бўлгунча, Дарё оқиб битади, Ет кишига сир айтма, Ҳар томонга етади»; «Ёмонга айтсанг сирингни, Мингта қилар бирингни»; «Овулга айтсанг ошар, Қўшнингга айтсанг қўшар»; «Қўшнингнинг билгани — оламнинг билгани»; «Ич сирингни отанга ҳам айтма»; «Синамаган дўстингга сир айтма»; «Ўз дўстим деб сир айтма, Дўстингнинг ҳам дўсти бор»; «Дўстга айтдим сўзимни, Душман билди сиримни»; «Сиртинг синса ҳам, Сирингни ёвга берма»; «Сар берсанг бер, сир берма!» («Душман билан олишувда бошингни берсанг ҳам, яъни ҳалок бўлсанг ҳам, унга асло сирингни бера қўрма», дейилмоқчи); «Оғзинг тўла қон бўлса ҳам, Душман олдига тупурма» («Зиён-заҳмат кўрганингни, зарба еганингни душманга асло билдирма, бу нарса сирлигича қолсин», дейилмоқчи); «Ёвга сўзинг чин айтма, Чин айтсанг ҳам, сир айтма», «Номард сиринг билмасин, Билиб бағринг тилмасин»; «Ёмон билан йўлдош бўлма, Нодон билан сирдош бўлма», «Ёмон билан бўлсанг сирдош, Бошга тушар оғир тош»; «Сир берувчи бўлма, Сир олувчи бўл»; «Сир сақлаганга бало йўқ, Сақламаганга даво йўқ», Яширмоқчи бўлган сирингни энг яқин дўстингга ҳам айтма, чуқки ҳар бир дўстингнинг дўсти ва дўстининг ҳам дўсти бордир» (Саъдий, Гулистон).

Сирти ялтироқнинг ичи қалтироқ.

Бу мақолини ташқи кўринишига зеб бериб, башанг кийиниб, пардоз-андоз қилиб, бўяиб, тараниб, «илоннинг оғзидан чиққандай» бўлиб, ўзини кишиларга кўз-кўз қилиб юрадиган, «қўлини совуқ сувга ургиси» келмайдиган, меҳнатга бўйин қўймаган, ўз илм-билиминини, касб-хунаринини оширишга ҳаракат қилмайдиган олиффа, сатанг, таннозларга қарата киноя ва истехзо тарзида айтадилар.

Сичқон-мушук дўст бўлса, омборни худо урди.

Бу билан: «Юлғич, ўғри, хиёнатгарлар бир-бирлари билан дўст бўлиб, тил бириктириб, ҳамкорликда иш қилсалар, эл-юртнинг мол-мулки талон-торож бўлади», дейилмоқчи.

Сичқон сиғмас ишига, галвир боғлар думига.

Вар.: «Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани кирибди». Бу мақолларни (аксарият ҳолларда) айтилмаган ёхуд ҳадди сиғмаган ерга бир ўзигина эмас, бола-чақасини ёки ўроқларини ҳам бошлаб келувчи орсиз «меҳмон»ларга нисбатан айтадилар. Топ уни сичқонга солиб эрди ғам, Қуйруқига боғлади гирбол-ҳам (Навойи).

У тилағига етган бир кимсадек қувонч ичиде отлик кишлоққа кириб келади. Ҳамдард дўстлари унинг қувончига шерик бўлишади. Унинг қўчадан отлик ўтганининг кўрган Ола-хўжа хайрон бўлади: — Ўзи сиғмас ишига, галвир бойлар думига ... Қишда бу отни қаерда сақлаб, нима билан боқар экан?... Бостирмаси, пичани бўлмаса (П. Турсуц, Ҳўкутвўи).

Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашади.

«Бўладиган балога аксарият ҳолларда кишининг ўзи сабабни бўлади: ўзидан жисмоний, моддий ё мавкe жихатидан қучли бўлган, юқори турадиган одам билан олишади, унинг жаҳлини чиқаради, «жнги»га тегади ва х. к.», деган маънода қўлланади. Вар.: «Сичқоннинг ўлгиси келса, мушукнинг четини китқалайди»; «Умри битган сичқон мушукка чанг солади»; «Ажали етган сичқон мушукка ганга солар»; «Ажали етган сичқон мушукнинг думини тишлайди»; «Ажали етган қарга бургут билан ўйнайди»; «Эчкининг қалтак егиси келса, Чўпоннинг тағига сурканади»; «Эчкининг орқаси кичиса, Чўпоннинг ноини ёйди»; «Эчкининг ажали етса, қассобни сузади»; «Ажали етган кийик адрга

«...»»; «Ажали етган кийик мерган-
га уч келади»; «Ажали етган тулки
овининг олдида чиқади»; «Илон-
нинг ажали етса, катта кўчага чиқиб
кетсин»; «Илоннинг ўлгиси келса, ши-
ғирга ётар» (шиғир — арава гилдира-
нининг изи). Одатда кишилар илонни
кўрганлари замони ўлдириш харака-
тига тушадилар. Йўл юзига чиқиб
ётган илон ўзини ўзи ўлимга мах-
дум етган бўлади. Кейинги икки
мақолда шунга шама қилинган);
«Итлагиси келган бола дадасининг
соқолини ўйнайди»; «Ўлгиси келган
чинин болга кўнади»; «Парвона-
нинг ўлгиси келса, шам билан ўйна-
шади».

Совуқдан кўрққан — қишви ёқтирмас.

Буни тўғридан-тўғри шу маънода
ҳам, «қийинчиликка чидамайдиган,
сизил-елпи ҳаёт кечирришга одатлан-
ган одам қийин ишдан қочади», деган
маънода ҳам қўллайдилар.

Совуғинг ошса — бўстон, ис- сиғинг ошса — гўристон.

Вар.: «Совуғинг ошса не давлатдур,
Иссиғинг ошса — қиёматдур». Ота-
болалар ўзларининг тиббни қарашла-
рида: «Кишининг «совуғи» ошса, сат
нарса билан (масалан, асал еса, нов-
вог чой ичса) тўғри бўлиб кетади.
Аммо «иссиғи» ошиб кетса, уни тўғ-
рилаш анча мушкул ва оқибати ёмон
бўлади», деган хулосага келганларки,
юқоридаги мақоллар ана шу хулоса-
синг маҳсулидир.

Созли тордан нозли садо чи- қади.

Тор ва умуман ҳар қандай чолғу
асбоби яхши созлансагина ундан ях-
ши, ёқимли садо чиқади. Мазкур ма-
қол билан мажозан: «Тирикчилигинг
учун керакли бўлган ҳар бир асбоб-
анжом, иш қуроллари ва б.ни яхши
сақлаб, яхши созлашга одатлансанг,
ишинг унумли ва сифатли бўлади,
қийналмайсан», деган маънода насихат
қиладилар.

Сочганда сўзлашмасанг, хир- монда хириллашасан.

Бу мақол деҳқонлар ҳаётидан олин-
ган. Тўғри маъноси: «Бирор ки-
ши билан шериклашиб деҳқончилик
қиладиган бўлсанг, у билан бошида,
экин экилаётганда (уруғ сочаётган-
да) ҳамма шартларни келишиб ол.
Агар бошида шартлашмасанг ёки
пухта келишиб олмасанг, ҳосил пи-
шиб, хирмон кўтарилгач, уни бўлиб
олишда шеринг билан гапинг бир
жойдан чиқмайди-да, жанжаллашиб
қоласан». Мажозий маъноси: «Уму-
ман, ҳар бир ишни, биров билан би-
рор нарса хусусида келишув, бити-
шувни ва х. к. бошдан пухта қил-
моқ керак».

Сочиё мақтанма, йигиб мақ- тан.

Тўғри маъноси: «Ана учна уруғ соч-
дим (эқдим), мана бунча ҳосил ола-
ман, деб олдиндан мақтанма. Кўтар-
ган ҳосилнинг кутганингдек бўлмаса,
кўпчилик олдида уялиб қолининг
мумки. Олдин ҳосилни кўтар, дуруст
бўлса, ана ундан кейин бу ҳақда га-
пирсанг, ҳатто мақтансанг арзийди». Мажозий маъноси: Умуман, ҳар бир
ишни қиларда олдиндан катта гапир-
ма, аввал уни ниҳоясига етказ, на-
тижаси гапирришга арзигulik бўлса,
ана ундан кейин гапирсанг бўлади».

Сояга қараб тўн бичма.

Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки,
ўтмишда ислом хотин-қизларнинг бе-
гоналарга, яъни «номахрам»ларга кў-
ринишни қатъий ман етган. Кийим
бичувчи-тикувчиларнинг аксарияти
эркаклардан бўлган. Хўш, хотин-қиз-
ларга тикиладиган кийимни қандай
ўлчаб, бичиб олиш керак? Бунинг
чорасини топганлар: хотинни ё қизни
парда орқасига қўйиб, шу пардага
тушган сояга қараб, ёхуд баланд жой-
га чиқазиб, ерга ё сувга тушган соя-
га қараб кийим бичганлар. Буида,
албатта, кийим қоматга жуда мос
бўлиб, ёпишиб тушмаган. Бу ҳол юқо-
ридаги мақолнинг тугилишга сабабчи

бўлган. Мақол мажозан: «Ҳар қандай ишни ҳам пухта аниқламай, ҳар тарафини ҳисобга олмай, тахминлаб, қиёслаб, таваккалига қилма», деган маънода қўлланилади.

Соғ олма шохидан тушмас.

Олмага касал тегсагина. курт есагина, «оғриб», тўкилиб тушади. Соғ олма шохида туриб, обдан пишганидан кейингина узилиб тушади ёки узиб олинади. Мазкур мақолни мажозан: «Бирор одам «кўлга» тушибдими ё амалидан кетибдими — демак, унинг бирор сабаби, хиёнати, жинояти бор. «Соғ» бўлса, тўғри бўлса, ҳақ бўлса, бундай бўлмас эди», деган маънода қўллайдилар.

Сув бир лойқамай тинимас.

Бу мақол асосан эр-хотин муносабатига тааллуқли бўлиб, «Сув янги ариққа келганда олдинга лойқаб, кейин тиниб оққанидек, янги турмуш қурган эр-хотин ҳам дастлаб бир-бирининг феъл-атворига, келин янги келган уйининг шарт-шароитларига кўникалмайди. Натijaда нари-бери гап-сўзлар, аччиқ-аразлар бўлиши мумкин. Аммо, бу вақтинча ҳодисага бардош бериш керак. Тез орада ҳаммаси изига тушиб кетади», деган маънода қўлланилади.

Сув бор ерда ҳаёт бор.

Ота-боболар бир туркум мақолларда «ҳаёт суви» деб эъвозлангучи сув инсоният ва табиат ҳаёти учун нақадар зарур, нақадар қимматли нарса эканлигини турли тамсиллар воситаси ила уқтириб, унинг қадрига етиш, тежаб-тергаш, ифлослантирмай, тоза, покиза сақлаш лозимлиги юзасидан насихат қиладилар: «Сув — олтиндан азиз»; «Сув — зар, Сувчи — заргар»; «Ой сулуви — нур, Сой сулуви — сув»; «Сув келди — нур келди»; «Сув келди, сув келди, Ариқ тўла нур келди»; «Сувнинг қатраси — офтобнинг зарраси»; «Сув — ёруғлик»; «Эл ҳаёти ер билан, Ер ҳаёти сув билан»; «Ариқдан сув узилмаса, са-

ватдан нон аримас»; «Сув йил оқар, Оламга гул тақар»; «Сув таралар тупроққа, Оро берар япроққа»; «Томчи сувда тол кўқарар»; «Сувсиз ерда тол бўлмас, Қовоғарида бол бўлмас»; «Сувсиз ер — мазор, Сувли ер — гулзор»; «Сувсиз ер — жонсиз жасад»; «Сувсиз ерга қуш кўнмас, Ўтсиз ерга юрт кўнмас» (Бунда «юрт кўнмас» деганда, Утмишдаги кўчманчи чорвадорлар назарда тутилган); «Сувсиз ер — етим, Молсиз эр — етим»; «Сувсоқнинг ўйи — сувда»; «Ташнанинг тушига сув кирар»; «Сувни қум тагидан қидир»; «Қум бор жойда сув бор, Сув бор жойда жон бор» (Дашту биёбонларда, қум саҳроларида юрганларга сувсизлик, ташналик балосидан кутулиш юзасидан шундай деб насихат қилганлар); «Сув тиласанг, Сулаймондан тила». Хоразм воҳасининг хўжалик ҳаётида катта роль ўйнайдиган барча асосий каналлар у ёки бу авлиёнинг номи билан боғланган. Бундай авлиё гоҳо каналнинг ҳомийси сифатида қадрланса, гоҳо Амударёдан муъжизавий равишда сув чиқариб, каналнинг бевосита асосчиси бўлган киши сифатида қадрланган ... Авлиё Сулаймонни Хонқанинг жануб томонидаги каналлар тармоғининг ҳомийси деб ҳисоблаганлар (Модира яқинидаги мазор), шу каналларда сув камайиб қолган пайтларда унинг мазорига сўгинганлар. «Сув диласанг, Сулаймондан дила» деган мақол ҳам мавжуд эди» (Г. П. Снесарев, Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма); «Сув — султонники, Ер — худоники, Осмонинг ўзинг ол!» (Утмишда ерсиз, сувсиз камбағал деҳқонлар азоб-уқубатли ҳаёт жон-жонларидан ўтиб кетганидан, шундай дея аччиқ киноя билан нола қилганлар); «Сувга — ариқ, йўлга — чорик»; «Экин экмोक — осон, Сув келтирмоқ кийин» (Илгариги замонларда канал қазиб, сув келтиришдан оғир нарса йўқ эди. Мақолда шу ҳол ифода этилган); «Сув келтирар мард киши, Экин экар ҳар киши»; «Сув келтирган мард, сув бермаган — номард»; «Сув қадрини қудуқ қазиган билади»; «Сув ичсанг, қудуқ қазиганни унутма»; «Сувни севган сув келтирар, Сўзни

«Ичан сўз келтирар»; «Сув берган — оғдоб, Ўт берган — кавоб»; «Сув ича-
рига илон ҳам тегмас»; «Сув она-
ни — булок, Сўз онаси — кулок»;
«Сувни ич, чашмани булгатма!»;
«Сув ичадиган кудугнингга тупурма»;
«Сувга тупурган — коски, Кудукка
тупурган — кофир» (коски — дево-
на, телба; кофир — ғайри дин; «Куф-
роша ишларни қилувчи, неъмат кад-
рини билмовчи, кўрнамак, нонкўр»);
«Кудукка тупурма, қайтиб ичаринг
бор» (Бу кейинги мақолларни тўғри-
дан-тўғри ўз маъносида ҳам, мажоз-
лик: «Хаёт кечиришингда манфаати
тегиб турган нарса ва кимсанинг кад-
рига ет, уни хор қилма», деган маъно-
да ҳам қўллайдилар).

Сув йўғида — таяммум.

Ислоҳ динининг шартига кўра, на-
моз ўқишдан олдин таҳорат қилмоқ
лозим. Сув йўқ жойда икки қафтни
тупроққа уриб, бетларига суртадилар.
«Таяммум» деб аталмиш бу тадбир
гўё сув билан қилган таҳоратнинг
ўрнига ўтар эмиш. Мазкур мақолнинг
тўғри маъноси гарчи ана шу ҳолни
ифода этса-да, ота-боболаримиз уни
ва унинг мажозий маъносига мос ке-
ладиган қуйидаги бир қатор мақол-
ларни кишига турмуш кечириш юза-
сидан панд-насихат қилганда: «Ях-
широқ нарса топилгунча ёмонроқ
нарсанинг кадрига етиш, ундан фой-
даланиб туриш лозим», деган маъно-
да қўллаганлар: «Офтоб чиккунча
ойдиндан фойдалан»; «Эти бўлмаса,
шўрваси» («Шўрванинг эти — гўшти
ейилиб, тамом бўлган бўлса, Шўрва-
сига нон тўғраб бўлса ҳам қорнингни
тўйгазиб олавер. Э, бунинг гўшти йўқ
экан, деб аччиқ-араз қилиб, оч ўтир-
ма», дейилмоқчи); «Қори бўлмаса,
ёмғири»; «Суви бўлмаса, шудринги»;
«Челак тешик бўлса ҳам, сув сепишга
ярайди»; «Болта ўтмас бўлса ҳам,
суяк синдиришга ярайди»; «Қозон
йўқ жойда ёриқ қозон ҳам — қо-
зон»; «Ўтин йўғида тезак ҳам —
ўтин»; «Хўкизинг бўлмаса, ўзинг чоп,
Омочинг бўлмаса, кетмон топ»; «Хў-
кизга пар топилмаса, эшакни пар
қил» («Ер ҳайдаганда хўкизинг жуфт
бўлмаса, бир тақасига эшакни қўшиб

бўлса ҳам ишингни битириб ол. Учу-
ман, яхши нарса топилгунча беқор
қараб ўтирма, ёмон нарсадан бўлса
ҳам фойдаланиб тур», дейилмоқчи)
«Сигир йўғида эчки ҳам — сигир»;
«От топилгунча оёқ ҳам улов»
(улов — миниб юриладиган ҳайвон);
«Яхши уловнинг йўғидан, Ёмон улов-
нинг бори яхши»; «Йўғинг топилгунча
боринг йўқотма»; «Бўлмагандан бўл-
гани яхши, Ўлганидан қолгани ях-
ши».

Сув келтирган — хор-зор, кў- за синдирган — азиз.

Классик шоирларимиз асарларида
фойдаланилганлиги мазкур мақол-
нинг қадимийлигидан далолат бера-
ди:

Рақиби синдуруб кўнглину мен
ийглаб анга, лекин
Сув келтурмак ҳамону кўза синдурмак
ҳамон эрмиш,
(Навойи)
Кимга дод айлай бориб, шум
толсимни дастидин,
Кўза синдирган азиз-у, сув келтирган
хор-зор.
(Муқимий)

Сув кетар, тош қолар, ўсма кетар, қош қолар.

Вар.: «Ўсма кетар, қош қолар,
Сурма кетар, кўз қолар». Ўсма —
узун чўзинчоқ тўқ яшил баргли икки
йиллик ўтсимон ўсимлик баргидан
сикиб олиниб, қош ва киприкларни
бўяш учун ишлатиладиган қора-яшил
рангли суюқ бўёқ. Сурма — кимёвий
элемент, кумушсимон оқ мўрт металл;
таркибида шу элемент бўлган қорам-
тир пардоз бўёғи (қош, киприкларни
бўяш учун ишлатилади). Мазкур ма-
қоллар билан мажозан: «Бу сураётган
давру давронинг, амалу мартабанг
ё мол-дунёнг, ёинки хусну жамол-
линг ҳам ўтар-кетар, оддий одам-
лар қаторига тушиб ҳам қоларсан.
Бас шундай экан, Бу бақоси бўлма-
ган, ўткинчи устунликларинг билан

керилма, мағрурланма, бошқаларга паст назар билан қарама, камтар бўл, дейилмоқчи.

Сув — тилсиз ёв.

Вар.: «Ўт билан сув — тилсиз ёв»; «Сувнинг иши — ўпирмоқ, Ўтнинг иши — куйдирмоқ»; «Сув бузади ҳам, Тузади ҳам»; «Сувнинг кўриниши мулоим, бағри — тош» («Сув гарчи секин, мулоим, беозор оққани билан, сузишни билмаган ё эҳтиёт бўлмаган кишини гарқ қилади», дейилмоқчи); «Сувнинг ози ҳам бир бало, Кўпи ҳам бир бало»; «Даройи ола бўлди. Дарё бир бало бўлди» (даройи — узум). Сувнинг, ўтнинг ана шундай хавфлигини таъкидлаб, ундан сақланиш чораларини кўриш зарурлигини уқтирганлар: «Овчининг ўлими — овда, Сувчининг ўлими сувда»; «Денгиздан ўтиб, сойда чўкма!»; «Ўт балосидан, сув балосидан ўзинг сақла»; «Сув ўпириб кетган тўғонни дўппи билан бекитиб бўлмас»; «Сув келмай, банд ташла», «Сердарахт қишлоқни сел олмас».

Сувга солсанг, сув кўтармас мисқол темирни, олтин билан олиб бўлмас, қолган кўнгилни.

Бу билан кишининг кўнгли ниҳоятда нозик бўлади. Бировга қаттиқ-қурум гапириб ё ёмонлик қилиб, унинг кўнглини ранжитсанг, жароҳатласанг, кўнглини совутсанг, кейин ундан ҳар қанча узр сўраганинг, кўнглини овламоқчи бўлганинг билан бари-бир илгариги ҳолига қайтара олмайсан, кўнгил доғи бутунлай йўқ бўлиб кетмайди» дейилмоқчи. Вар.: «Зарра билан кўнгил олинади, Зарра билан кўнгил қолади»; «Қолган кўнгил — чиққан жон»; «Қолган кўнгил — отган ўқ» («Отилган ўқни орқага қайтариб бўлмагани каби, қолган кўнгилни ҳам қайтиб олиб бўлмайди», дейилмоқчи); «Очарчиликда еган куйқанинг дами кетмас, Қора қайишда сўққан туянинг доғи кетмас» (куйка — кўй ё эчкининг куйдирилган қалла териси; қора қайиш — хом қайишдан тўқилган йўғон қамчи). Туя кек

сақлайдиган ҳайвон. Бир марта қаттиқ урилса, у узоқ вақтгача буни эсидан чиқармай, кек сақлаб юради. Ҳатто қалтаклаган кишини халок қилиши ҳам мумкин. «Бир марта туңурсанг, уч марта юбсан» («Бировнинг кўнглини қолдирсанг, олиш учун кўп овора бўласан»; дейилмоқчи); «Киши кўнгли — бир шиша, Тош отма — қилма пеша» (пеша қилмоқ — одат қилмоқ); «Бурдаланган нон бирикмас»; «Синган қўл ишлар, Парчаланган юрак ишламас». Чун Навоий кўнгли сенид эмди лутфунг не асир, Ким ушатса шишани бутмас яна пайванд ила

Синса кўнгул шишаси, тадбир ила бўлмас бутун Устихон эрмаски, оин рост қилса мумиё (Фазлий Намангоний).

Сувни кўрмай, этик ечма.

Бу — қадимий мақолларимиздан бири бўлиб, уни XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарий шундай изоҳлаган: «... Бу мақол ишларда мулоҳазали бўлишга ундолган кишиларга нисбатан қўлланади» («Девону луготит турк», 3-том). Ҳозир ҳам мазкур мақолни: «Ҳар бир ишни аниқ-равшан билмай туриб, унга уринма, қадам қўйма. бир соҳада мулоҳаза билан, пухта ўйлаган ҳолда иш тут», деган маънода насихат қилганларида айтадилар.

Сувнинг секин оққанидан кўрқ, одамнинг ерга боққанидан кўрқ.

Бунда «Ерга боққан одам» деганда писмиқ, айёр, муғомбир одамни назарда тутадилар. Вар.: «Писмиқ — телба фарқ қилар, Тинч оққан сув гарқ қилар»; «Ҳамма гап писмиқдан чиқади»; «Писмиқдан ҳамма нарса чиқади»; «Писмиқдан йўғон чиқар»; «Секин ёққан ёмғирдан кўрқ, Қулиб боққан ҳокимдан кўрқ»; «Қулиб-қулиб ношим олдинг, Сўриб-сўриб қошим олдинг».

Сузоғич сизирга мугузиниң хожати йўқ.

Сизир зотида сузоғич бўлса, мугуз (шохи) бўлмаса ҳам, боши билан сузаверади. Шунинидек, урушқок одамга арзимаган бир нарса ҳам бахона. Бўлмаган бир бахонани топиб, у одамнинг айбли-айбсизлигидан қатъи назар, кучи бўлса-бўлмаса уришаверади. Мазкур мақолни ва ушнинг куйидаги вариантларини шундай одамларга қарата аччиқ киноя тарзида айтадилар: «Тўкол сизир — сузоғич, Оксак бил — тепогич» (тўкол — шохсиз); «Сузадиган сизирга таңгри мугуз бермас»: «Эшакнинг феълини билиб, унга шох ато қилмаган»; «Хукизини сузинга ўргатмайдилар (Сузини — хўкизиниң табиатида бор бўлиб, у ўзиниң бу феълини бировдан ўрганмасдан қилаверади, дейилмоқчи); «Сузагон сизир шохидан айрилади» (Бу кейинги мақол билан: «Бировга ёмонлик қилувчи, зиён-заҳмат етказувчи одамнинг ўзи оқибат-натияжада зиён-заҳмат кўриши муқаррар», демоқчи бўладилар).

Сулаймон ўлди, девлар кутулди.

Бу мақол диний афсонага асосланган. Сулаймон пайгамбар «Байтул муқаддас»ни қурдирганда девларни мажбур қилиб ишлатган эмиш. У то иморат битишга қадар ҳеч қайққа кимирламай, ҳассасига таяниб турганмиш. Девлар Сулаймондан қўрққанларидан ҳеч қайққа кетмай, понлож ишлайверишибди. Сулаймон турган жойида ўлиб қолибди. Девлар бунини пайқамай, ишлайверишибди. Ниҳоят, жасади бир ёққа аганаб тушгач, девлар ҳар тарафга қочиб кетишибди... Мазкур мақол мажозий маънода қўлланади: бирор юрт ё оила бошлиғи ўз юрти ё оиласини қаттиққўллик билан маҳкам ушлаб, тиғитиб турган, вақти соати етиб оламдан ўтгач, юрт ёмонларини ёхуд ноқобил фарзандлар ўз ёмонликларини қила бошласалар, одамлар уларга қарата: «Ҳа, Сулаймон ўлиб, девлар кутулибди-да», деб қўядилар.

Султон суягин хўрламас.

Вар.: «Султон суягин хор қилмас». Султонлар (подшолар, хонлар, беклар) гарчи тирикликда бир-бирлари билан тахт талашиб, юрт, мол-мулк, мерос талашиб, ўзаро урушиб, аччиқ-араз бўлишиб, «юз кўрмас» бўлиб кетишган, ҳатто бир-бирларини қатл этишдан ҳам қайтмаган бўлсалар-да, ўлгандан кейин жасадини хор қилиб қўймай, иззат-икром билан, тантанали равишда ўз хилхоналарига, яъни ота-боболари дафн этилган маҳсус мақбарага қўмганлар. Ана шу ҳол мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан мажозан: «Ҳоким синф вакиллари бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар, ўз яқинларини асло хорзор қилиб қўймайдилар», демоқчи бўлганлар. Ҳозир ҳам бу мақолни ўз мансабини сунистеъмом қилиб, яқин қаринодош-уруғларини юқори лавозимларга (у бунга лойиқми, нолойиқми — бундан қатъи назар) жойлаштириб қўядиган ва аксинча, уқувли, ишбилармон, ишда ижобий ўзгаришлар қила оладиганларни («беғона»лиги учун) яқинига йўлатмайдиган шахсларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Сунбуланиң кўраги — гўсаланиң хўраги.

(сунбула — қуёш йили ҳисобида олтинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 23 август билан 23 сентябрь оралиғидаги даврга тўғри келади; гўсала — бузук). Бу мақол деҳқонларнинг қўп йиллик тажрибалари, кузатишлари натижасида келиб чиққан мақоллардан бири. «Сунбула ойида, яъни мuddатидан анча кеч бунёд бўлган гўза кўраги ўзига зарур бўлган ҳароратни етолмайди ва мавсумнинг энг охиригача ҳам пишиб етилмайди, пахтаси очилмайди. У фақат молга ем бўлишгагина ярайди ҳолос. Шунинг учун ҳосилни эрта мuddатларда ейтириш чораларини кўрмоқ керак», дейилмоқчи.

Сунбуланинг туққанини сув билади.

Вар.: «Сунбуланинг суви тиниқ, ўзи совуқ»; «Сунбула туғса, сув совир, Тарози туғса, тоғ совир» (тарози — мезон, яъни сунбуладан кейинги еттинчи ой бўлиб, 23 сентябрь билан 23 октябрь ораллигидаги даврга тўғри келади); «Сунбулада сув совийди, Мезонда — кун». Сунбула ойи туғса, яъни бошланса, ариқлардаги сув тиниб, тагида нимаики бўлса, ҳаммаси аниқ-равшан кўринадиган бўлади. Шунингдек, сув совий бошлайди, қўл тикилса совкогади, баданга терса кишини сескантиради. Ариқларнинг чети захлайди, кунлар ҳам тобора совий бошлайди. Бу — куз фаслининг бошланаётганидан нишона. Мазкур мақоллар билан шу холини ифода этганлар. Сунбуланинг ўзига хос хусусиятларини билдирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Сунбула туғса, от семирар». Бу мақолнинг вариантлари бошқа туркий халқларда ҳам мавжуд. Масалан, қозоқлар: «Сунбула туғар сумпайиб, От семирар қампайиб», дейдилар. Қозогистонлик мақолшунос Х.Абишев буни шундай изоҳлайди: «Бу мақол шунинг англатиқини, жазирама ёз ўтади, отларни кийнайидиган сўна ва бошқа хашаротлар йўқолади, кунлар салқин бўлади, ўтлар пишиб етилади, тўйимлилиги ортади, натижада моллар семиради, уларнинг жуни силлиқ бўлади» (Х.Абишев, Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казахов); «Сунбула — думбула» Сунбула ойида ҳамма экилларнинг ҳосили пишади. Жўхори ва кунжут эса думбул бўлади. Шунда думбул сўталарни қўрга тоблаб ё кўмиб, «жўхори кадоб» қилиб ейдилар.

Сут билан кирган — жон билан чиқар.

Вар.: «Қон билан кирган — Жон билан чиқади»; «Қоринда пайдо бўлган қилиқ, Қора ерда қолади»; «Йўрғада теккан касал ўлганда ҳам кетмайди»; «Сут билан кирган мижоз — Суяк билан бирга кетар» (мижоз — кишининг ўзига хос табияти, хулқ-атвори; киши организмнинг ўзига хос тала-

би — масалан, иссиқ мижоз организмга «иссиқлик» ёқади; совуқ мижоз — организмга «совуқлик» ёқади); «Сут билан кирган яхши қилиқ — Ўлгунча ҳам айнамас»; «Она сути билан кирмаса, Тана сути билан кирмас» (тана — бир-икки ёшли урғочи бузук. Мақолда «сигир» маъносига келтирилган); «Тўққизда бўлмаган ақл, Тўқсонда таги бўлмас». Инсоний иллат эгаларининг характерини асрлар давомида синаган халқ: «Улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди», деган хулосага келиб, мазкур мақолларни тўқиган. Булар ҳам қадимий мақолларимиздан бўлиб, XI аср мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб қуйидагича ишлатган:

Ўрунг сут била кирса адгу қилиқ,
Ўлум тутмоғинча овурмас йўрик.

Мазмуни: соф сут билан кирган яхши қилиқ, ўлгунча ҳам айнимайди.

Қаринда турумиш қилинж ўрратик,
Яғиз ер қатинда кетар, ай тетик.

Мазмуни: она қорнида пайдо бўлган қилиқ, эй тетик (киши), фақат қорз ер остида йўқолади (Н.М. Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи).

(Мастура:) Бир оёғи гўрда-ю, ҳалиям паранжи ёпиниб хотин-қиз ахтаради. (Гулжон:) Сут билан кирган жон билан чиқади, болам» (Ҳамза, Паранжи сирлари).

«Махдум... Анварнинг бирор камбағал билан «эзилишиб» ўтирганини кўрса, «... сут билан кирган, жон билан чиқар» мақоли кўп тўғри сўз, деб ўйлар ва энсасти қотиб, четга кетар эди» (А. Қодирий, Мехробдан чаён).

Сутсиз сигир кўп маърайди.

Илм-билими кам, қўлидан бирор дуррустроқ иш келмайдиган, аммо ҳеч кимга гап бермайдиган, маҳмадонлик қиладиган, қатта гапирадиган, мактанадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида айтиладиган мақол. Вар.: «Қисир сигир кўп маърайди»; «Сутсиз сигир сузағон келар»; «Тухум

эмас товук кўп қақолар»; «Маъроқи шир сут бермас»; «Сут бермаган ширни этга сўядилар» («Ишламай-ниган-кучламайдиган, бирор фойдаси нетмайдиган, дангаса, ишэкмас кишини одамлар ёқтирмайдилар, уни «тирик тово» деб, бир ўлик жасад хисоблаб, ўз ораларидан четлаштиришга ҳаракат қиладилар», дейилмоқчи); «Ногаранинг ичи пук, овози баланд»; «Сурнай чалишни билмаганининг оханги кўп»; «Эписиз сонда созин чўзар»; «Саёз дарё шовқин оқар, Чуқур дарё сокин оқар»; «Тийран дарё тин оқар»; «Дарё қанча чуқур бўлса, шунча жим оқади»; «Тигч оқар сувнинг таги тийран бўлади» (Бу кейинги мақоллар билан: «Ақлли, илм-билимли одам ўзини оғир-вазмин, камтар тутади, кўп тинглаб, кам гапирди, бўлар-бўлмасга вайсақилик қилавермайди, мактанмайди, керилмайди», демокчи бўладилар). Сатторкул чиқиб «ундоқ қиламиз, бундоқ қиламиз деб аравани курук олиб қоча берган эди, Охунбобоев «Қиср сигир кўп маърайди» дедилар. (А. Қаҳхор, Қўшчинор чироклари).

Суяк бутун бўлса, эт битиб кетар.

Йиқилиб, мертилиб, эти узилган-у, аммо суяги синмай, омон қолган одамга, шунингдек бирор зиён-захмат кўрган, муваффақиятсизликка учраган одамга: «Бу дардингиз, бу кийинчилигингиз узоққа чўзилмайди, тез орада ҳаммаси яхши бўлиб кетади», деган маънода тасалли берганда шу мақолни айтадилар.

Сўз қадрини билмаган — ўз қадрини билмас.

Кишилиқ жимиятида сўз, сўзлаш ва қандай сўзлаш жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ота-боболар ана шунинг учун ҳам ўзларининг кўпдан-кўп мақоллари орқали авлодларга сўзлаш одоби юзасидан қимматли маслаҳатлар, насиҳатлар айтиб қолдиришган: «Сўз — кишининг ўзаги, Одоб — унинг безаги»; «Сўзнинг бойлиги — Одамнинг чиройлиги»; «Таом

лаззати — ўзида, одам лаззати — сўзида»; «Ошнинг таъми туз билан, одамнинг «таъми» сўз билан»; «Хусн — сўзда, уят — кўзда»; «Юзинг чиройли бўлгунча, Сўзинг чиройли бўлсин»; «Эрнинг эрдан неси ортик, Эплаб айтган сўзи ортик»; Сўзнинг мағзига бок, Мағзи бўлмаса, этак қоқ»; «Сўз — киличдан ўтқир»; «Куч эрмагани сўз эгар»; «Сўзни қогозга ёзгунча мияга ёз»; «Сўз эшитсанг уқиб ол, Халқа қилиб тақиб ол»; «Сўзнинг Лукмон тилидан айтилгани — хўб» (хўб — яхши). «Сўз чимилдикдаги келин» («Чимилдикдаги келин ўзини ниҳоятда одобли, ҳаёли, ифратли, уятчан тутгани каби, киши ҳам айтадиган гапини, ҳар бир сўзини ўйлаб, одобли, «пардали» қилиб айтмоғи, «бепарда», уятсиз сўзларни айтишдан ўзини тийиши керак», дейилмоқчи). «Сўз маъқулдан ошмас, Девор сархоқдан» (сархоқ — деворни ёғиндан саклаш учун устига қўйиладиган серсомон лўмбоз); «Сўз — бир, сайқал қирқ»; «Сўздан сўзнинг фарқи бор, Ўттиз икки нархи бор»; «Сўзга тушмаган сўзни айтма, Созга тушмаган — газалини»; «Сўгат толга қуш кўнар, Сўзамолга сўз кўнар» («Сербарг, салқин сугат толга ҳар тарафдан қушлар келиб кўниб, салқинида сайраб, ором оладилар. Шунингдек, сўзамол, гапдон одамга сўзнинг ўзи қўйилиб келаверади. Одамлар унинг маънили, қизиқ сўзларидан баҳра оладилар», дейилмоқчи); «Сўздан сўз чиқар, Сўзламасанг не чиқар» («Бирор жойга борган вақтингда ён-верингдаги одамлар билан у-бу хусусда гаплашиб ўтирсанг, гапдан гап чиқиб, суҳбат тобора қизиқ бораверади. Гаплашмай-нетмай ўтирсанг, орага сукунат чўқади, нокулай ҳолат туғилади, ўтириш хунук бўлади», дейилмоқчи); «Сўзни сўрагандан сўра»; «Сўзлаганга қарама, Сўзлатганга қара»; «Сўз берганга эргашма, Бўз берганга эргаш» («Сўз берганга, яъни курук ваъда бериб, қўйининг пуч ёнгоққа тўлдирадиган одамга эмас, сенга бирор фойдаси тегадиган одамга эргаш», дейилмоқчи); «Сен гапир-у, биров кулсин» («Ўзинг гапириб, ўзинг хиринг-хиринг кулма, эшитаётганларнинг энсаси қотади», дейилмоқчи); «Сўзни ўл-

чаб, кулгини мисқоллаб сот»; «Сўзи ўлганининг ўзи ўлар»; «Сўзинг қайтар ердан ўзинг қайт»; «Сувни сеп сипгар ерга, Сўзни кил сифар ерга»; «Сув ўз йўли топар, Сўз ўз эгасин топар»; «Жўяли сўз жўясин топар, Жўясиз сўз иясин топар» (жўяли — ўринли, бамаъни, маъкул; жўясиз — ўринсиз, бемаъни, ножўя, номаъкул; ияси — эгаси). Бирор суҳбат даврасида кинояли, қочирим сўз бевосита бирор одамнинг афтига қараб айтилмаса ҳам, бу сўз кимга тааллуқли эканлигини одамлар дархол фаҳмлаб оладилар. Кейинги икки мақолда шу ҳол ифода этилган; »Сўзига эга турмаган — ўзига эга турмас»; «Сўзининг боши қаттиқ бўлса, Охири тотлиқ бўлар» (бунда «Танқид — келгусининг меваси» деган маъно яширилган); «Сўз — эмгак бўлар, Бўз — кўйлак бўлар» (эмгак — меҳнат, машаққат, қийинчилик). «Ўйламай-нетмай айтилган, ноўрин, ножўя сўз кишига зиён-заҳмат келтиради», дейилмоқчи. «Сўз ёқмаса, эсоқ келар, Дарс ёқмаса — уйку»; «Сўзинг кумуш бўлса, Тингловчи тилла бўлсин» («Гапни шундай одамга гапиргинки, у сўзингнинг маъносини ўзингдан ҳам яхшироқ биладиган бўлсин. Гапнингнинг маъносини билмайдиган одамга нима қилсан бекорга оғзингни чарчатиб гапириб! дейилмоқчи); «Сўзлагувчи нодон бўлса, Тинглагувчи доно бўлсин»; «Нодон сўйлар, доно тинглар»; «Нодон сўзлар, доно ибрат олар»; «Соқов сўзининг сўнгини кут» («Соқов қийналиб, тутилиб-тутилиб сўзлайди. У сўзини тугатгунча сабрчидам билан тингла, қани нима демоқчи экан. Умуман, ҳар бир ишда ҳам шошқалоқлик қилмай, узоқни кўзла», дейилмоқчи); «Сўз — яхши одам тилида кундан ёруғ, ёмон одам тилида тундан қора»; «Яхши гап ҳам бир оғиздан чиқади, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади» («Модомики шундай экан, ёмон гапни гапиргандан кўра, яхши гапни гапир, бу сендан ош-нон сўрамайди», ҳақнинг ҳам кетиб қолмайди», дейилмоқчи); «Сен» ҳам бир оғиздан чиқади, «Сиз» ҳам»; «Сиз» деган — сипойилик, «Сен» деган — апоийилик; «Сиз» деган — одоб, «Виз» деган — кўмак»; «Сиз» дан «Сиз» чиқади, «Сен» дан — «Сен»

(«Ўзгаларни хурмат қилсанг, ўзинг ҳам хурмат кўрасан, бунинг аксини қилсанг, аксини кўрасан», дейилмоқчи); «Сўкишдан сўкиш чикар, Уришдан — уриш» («Сўкишдан тилигини, уришдан қўлигини тий», дейилмоқчи); «Тоққа нима деб қичқирсанг, шуни эшитасан»; «Ҳа»га «ха» келади, «Хў»га — «ху»; «Сўзи нодурустнинг ўзи нодуруст»; «Сўзи тўмтоқнинг ўзи тўмтоқ»; «Сўзи тўннинг ўзи тўн». Мазкур мақол «сўзи совуқнинг — ўзи совуқ» деб ҳам қўлланилади. «Сўзлагани — сўккандай, Елпигани — тўккандай»; «Сўзи сўзга ўхшамас, Оғзи сўздан бўшамас»; «Оғзини бекитсанг, Қўлтиги билан гапирди»; «Босиб турсанг бопиллайди, Қисиб турсанг қимирлайди»; «Сўзласам, шақ-шақ дейди, Сўзламайсам, аҳмоқ дейди»; »Сенинг гапинг — шўрва, Менинг қулогим — тўрва»; «Саҳройини урма — сўкма, сўзлат»; «Саҳройининг хушодамидан дашном чикар» (саҳройи — тарбия кўрмаган, кўрс, тўн, деган маънода); «Сўзли шаллақидан-сўзсиз писмиқ ёмон»; «Сўз билан аққа-баққа, Иш билан ҳеч ёққа»; «Сўз билмасанг, сўзлама!» «Оғиздан сўзи тушганининг — қўлидан бўзи тушар»; «Сўз билмаган кишидан — хура билган ит яхши»; «Сўз ожизи бўлгунча, Кўз ожизи бўл!» ва б.

Билмаган ўз қадрини не билгуси сўз қадрини,
Хайфдур доно земак нодону беирфонга сўз.

(Оғаҳий).

Сўйма саккизни, сўйил семизни.

Бу билан: «Саккизта ориқ молни сўйгандан битга семизни сўйган яхши», деб чорва молларни худа-бехудага сўйиб юборавермаслик, яхшилаб боқиб семиртириш, тежамкор бўлиш зарурлиги уқтирилади.

Сўк ошига — сурнай, ун ошига — карнай.

(сўк — тозаланган тарик). Ўзини эл кўзига бой қилиб кўрсатмоқ учун зўраки кучанувчи, ҳол-қудрати ет-маса ҳам данги-дароз билан тўй ва зиёфатлар қилиб, кўп одамларни таклиф этувчи куруқ мақтанчоқларга киноя тарзида айтиладиган мақол. Вар.: «Тор кўчага — кўш сурнай»; «Уйида чекса ун йўк, Том бошида кўш тандир» (чекса — ўтмишдаги ўлчов бирлиги бўлиб, турли жойда турлича миқдорни аңглатган. Масалан, Фарғонада уч чекса бир пудга тенг бўлган); «Тўйингдан ҳам карнайингга завқ қилдим».

Сўнгги пушаймон — ўзингга душман.

Вар.: «Сўнгги пушаймондан наф чиқмас»; «Пушмаймондан фойда йўк»; «Кейинги аттангни мол сйди»; «Сув пешонадан ошган сўнг, хоҳ бир карич-у, хоҳ ўн қулоч»; «Сув пешанага чиққандан кейин, пушаймондан фойда йўк»; «Иш ўтгач, боини тошга ур, ё тошни бошга ур». Бу мақоллар билан: «Қиладиган ишингни, гапирадиган гапингни олдин обдан ўйлаб ол, бошқалар билан маслаҳатлаш, билмаганингни сўра, Акс ҳолда оқибати чакки бўлиб чиқади. Кейин аттанг деб, пушаймон бўлиб ўтиришининг ҳеч бир фойдаси йўк», деган маънода насихат қиладилар.

Ҳар иш айларда аввал эҳтиёт айлаб тафаккур қил,
Кўлингдин ўтса вақти, сўнгра суд этмас пушаймонлик.
(Шавкий).

...Ўйланг, ўйлаб иш қилинг. Етти ўлчаб, бир кес деганлар. Кейинги пушаймон асқотмайди (А. Қаждор, Кўшчинор чироқлари.)

Сўраганинг айби йўк.

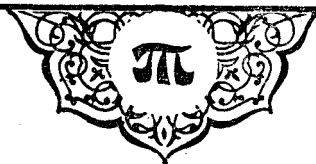
Вар.: «Бузганинг айби бор, Сўраганиннг айби йўк»; «Сўрагандан сўрамаган ёмон»; «Сўраб билган — камтарлик, Сўрамаган — хумпарлик»; «Билмаганин сўраб билса — уяти йўк»; «Билгандан сўра»; «Сўраб-сўраб, Маккани топибди»; «Сўрай-сўрай билиб олибди, Уяла-уяла кейин қолибди»; «Кўп юрганга эргашма, Кўп билганга эргаш». Бу хусусда Шайх Саъдий ўзининг машхур «Ғулистон» асаринда шундай ёзади: «Имом Ғазолийдан: «Илмда бундай юксак даражага қандай етишдинг?» деб сўрадилар. У: «Билмаган нарсамни сўраб ўрганишдан уялмайдим», деди. Навойининг куйидаги сўзлари эса халқимиз ўртасида мақолга айланиб кетган:

Билмаганин сўраб ўрганган — олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

Сўраганинг бир бети қора, бермаганиннг икки бети қора.

Вар.: «Сўраган бир қизарар, Бермаган икки қизарар». Булар билан: «Биров сендан ҳожати учун бирор нарса сўрагудек бўлса, неча хижолатлар тортади, уялади, «бормикин, йўкмикин, берармикин, бермасмикин, нима деркин...» деган ҳаёлларга боради. Шундай ҳолатдаги одамнинг ҳожатини имконинг борича чиқаз. Йўк бўлса, афв мақомида йўк дегин. Бор бўлатуриб бермансанг, бу сенинг қизганчиқлигинг, зикналигинг, бети қоралигинг аломати бўлади», деган маънода насихат қиладилар.

Табиб — табиб эмас, бошидан ўтган — табиб.

Ўтмишда азайимхон, парихон, мулла, эшон ва б. табиблик ниқоби остида касалга чалинганларнинг бор-йўғини шилиб олардилар-у, аммо дардини даволай олмасдилар. Хавфли юкумли касалликлар (вабо ва б. ёш болаларнинг кўплаб нобуд бўлишига сабаб бўлган чечак, қизамиқлар)ни олдини олиш, даволашни билмаганлар. «... Саводсиз табиб жаллод шогирдидир, у тиг билан, бу захар билан азобловчидир. У шубҳасиз бундан яхшироқдир: у гуноҳкорларни ўлдирур, бу бегуноҳларни. Ҳеч гуноҳкор унинг кўлида хорланмасин ва ҳеч бегуноҳ бунинг кўлига касал бўлиб тушмасин» (А. Навоий, Маҳбуб ул-қулуб). Юқоридаги мақол нодон табибларга нисбатан бўлган ана шундай муносабатнинг маҳсулидир. Халқ мазкур мақоли ва унинг қуйидаги вариантлари ҳамда мазмундошлари билан: «Нодон табиблар сенинг дардингни чинакамига билмайдилар ва бутунлай тузатиб юбора олмайдилар. Қайтага ўз дардингни ўзинг яхши биласан, уни ўзинг бартараф қилиш ҳаракатида бўл. Агар ўз ақлинг етмаса, биладиган, ўз бошидан кечирган одамлардан сўра», деган маънода насиҳат қилган: «Тани бошқа — дард билмас»; «Ош қадрини тўқ билмас, Оғриқ қадрини — соғ»; «Дардни дард чеккандан сўра»; «Дардни дардқаш билади»; «Дарддиларнинг дардини дарддилар англайди»; «Боши оғриганнинг дардини боши оғриган тушунади»; «Кўли синганнинг дардини кўли синган билади»; «Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади»; «Ўзингдан ўтганини ўзагинг билади»; «Ҳар ким қичишган ерини ўзи билади»; «Дардни дардингдан сўра»; «Дардини яширган ўнгмас»; «Дардини

яширганга дори юкмас»; «Куф-суф» билан касал тузалмас»; «Эмини қилгунча, эвини қил» (эм — ирим-сирим, яъни дардга даво топиш мақсадида дам солиш, кўчирик қилиш, чиллаёсин ўқитиш, кинна солиш, суқлаш, тумор тақиш, шам ёқиш, «худойи» қилиш ва ҳ. к. Мазкур мақолда шундай «эм-димини қилгунча, эвини қил, яъни касалингни биладиган одамга қарат, дори-дармон қил, умуман, тузатишнинг амалий чора-тадбирини кўр», демоқчи бўлинган); «Оғриққа эмчи кўп» (бу мақолни: «Фалон ерим оғрияпти» десаг, «ундай қилинг, бундай қилинг» дейдиганлар кўп бўлади, ҳамманинг ҳам гапига кираверма, биладиган одамга қарат» деган маънода қўллайдилар); «Дарднинг қатга-кичиги бўлмайди»; «Дард бир хил, Даво минг хил»; «Авом табиб офати жон»; «Оғриқни отини топганга боқир» («Касал бўлсанг, касалингни нималигини биладиган, даволаш кўлидан келадиган одамга ўзингни қарат», дейилмоқчи); «Касални табиб эмас, ҳабиб тузатар» (ҳабиб — дўст, қадрдон); «Ҳамдарди бор дард — ярим дард»; «Дардни бардош енгади»; «Дард топ, лекин дармон топ»; «Дард даволаш билан тарқалади».

Таваккални тошга ур, бахтингдан кўр.

Вар.: «Таваккал тоғни йиқар»; «Таваккал қил, тош ют»; «Таваккалчининг кemasи ботмас»; «Таваккал андиша билмас»; «Таваккал — нар, Андиша — мода»; «Андиша қозон қайнатмас» (андиша — кетини, оқибатини ўйлаб юритилган мулоҳаза; бунда «ўта даражада мулоҳазага бориб, бирор ишга «юрак ютиб» ботинмаслик, кўрқоклик қилиш» деган маънода

ишлатилган); «Иккиланиш ҳам — ўлим»; «Таваккал — эрининг йўлдоши»; «Ўйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битиради»; «Ўйчи ўйига етгунча, Таваккалчи бориб келибди»; «Ўйчининг ўйи битгунча, Таваккалчининг тўйи битар»; «Ўйчи ўйига етгунча, Ўн ёргучок ун тортдим» (ёргучок — кўл тегиримони). Бу мақоллар билан ҳар бир ишни қиларда иккиланиб ўтирмай, дадил ҳаракат қилиш кераклигини уқтирадilar. Лекин, ҳамма нарсанинг меъёри бўлгани каби, таваккалнинг ҳам меъёри бор. Ҳар бир ишда таваккал қилавериш, орқа-ўнгини обдан ўйламаслик яхши оқибатга олиб бормаЙди, албатта. Буни «Таваккалнинг таги тахир»; «Таваккалнинг таги вой»; «Таваккалнинг туби тош, Бошингни урсанг ёрилади» деган мақоллар билан ифода этадилар. (Гулжон:) О, болам, юраксизнинг ўйи кўраксиз бўларкан. Ўйчи ўйига етгунча, таваккалчи ўйига етибди. Имонинг комил бўлгандан кейин, худодан кўркма... (Ҳамза, Паранжи сирлари).

Така бўлсин, сути бўлсин.

Вар.: «Эчки бўлсин, така бўлсин, сути бўлсин»; «Така бўлса ҳам сути бўлсин, Қуён бўлса ҳам эти бўлсин»; «Эшак бўлсин, хайри бўлсин». Бу мақолларни фойдани ниҳоятда яхши кўрадиган, фойда деса ҳаром-харишни, яхши-ёмонни фарқ қилмай иш кўраверадиган, «фойдаси тегса — бас» дейдиган одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Тани соғлик — туман бойлик

(туман — ўн минг; ҳад-ҳисобсиз). Вар.: «Соғлигинг — бойлигинг»; «Кимхоб тўнинг бўлгунча, Олтин бошинг бўлсин»; «Соғлик бўлса, беклик бўлар»; «Соғликда ҳўрлик йўқ»; «Тани соғинг — жони соғ»; «Тан саломати — жон роҳати»; «Соғлом танда — соғ ақл»; «Соғ юрак — тоғ юрак»; «Тотли ҳаёт — тани соғликда»; «Тани соққа — кунда тўй»; «Соғ одамга Сукротнинг кераги йўқ» (Сукрот — қадимги юнон файласуфи); «Сок куш донинг топиб ер, Соғ эр нонин

топиб ер»; «Совлик тўйда керак, Соғлик кунда керак»; «Тегара-тошинг ёв бўлсин, Уйинг ичи сов бўлсин» (сов бўлсин — соғ бўлсин; тегара-тошинг — теварак-атрофинг); Тани-жонинг соғ бўлса, теварак-атрофинг ёв бўлса ҳам писанд қилмайсан, кийналмайсан, турмушингни ўтказаверасан», дейилмоқчи. «Соғ бўлсин, ўчоғидан ўт бермасин» («Сенга бирор фойдаси тегмаса ҳам майли, ишқилиб соғ бўлса бас», дейилмоқчи); «Душманинг бўлса ҳам, дард кўрмасин»; «Соғлигим — бойлигим, Хасталигим — манглай қоралигим»; «Оч бўл, яланғоч бўл, Соғсаломат бўл»; «Мол кетсин, пул кетсин, эсон-соғлиққа не етсин?!»; «Молинг кетса-кетсин жонинг кетмасин»; «Молга баломат, Бошга саломат» («Молга бало урса-урсин, бош омон бўлсин», дейилмоқчи); «Молингта ачинма, Жонингта ачин»; «Касалнинг яхши-ёмони йўқ»; «Оғриқда кўз оғриғи ёмон, Ҳар кимнинг ўз оғриғи ёмон»; «Тан оғриси, жон сезар»; «Оғриқ қаерда бўлса, жон ўша ерда»; «Дард келар-у, дард кетар, Жон қадрини англа-тар»; «Дард филни пайшадек қилади»; «Дард томирни ейди, Ҳасрат — умрни»; «Дарди борнинг дармони йўқ»; «Сўнган кўзга султон кўринмас»; «Кун кўрайин десанг, сихатинг сақла!».

Тарбия тақани тўғирлайди.

Тақани оддий кўл билан тўғрилаб бўлмайди. Бунинг учун махсус асбоб-ускуна ва тадбир керак бўлади. Мазкур мақол билан: «Чинакам тарбия билан «тузалмас» одамни ҳам, жумладан «қулоқсиз» ўжар, гож, ўта шўх болани ҳам тузатиб, одобли қилиш мумкин», дейилмоқчи. Ота-боболар бола тарбиясида агар сўзнинг, панд-насихатнинг ўзигина қор қилмайдиغان бўлса, дўк нўписа қилиш, калтакни ишга солиш фойдадан ҳоли бўлмайди, деган фикрни илгари сурганлар: «Пайғамбарда ҳам озгина нўписа бўлади». Мақолнинг тўғри маъноси шундай: «Пайғамбар ҳам ҳадеб юмшоқ гапириб, «сени жаннатга киргизаман» деявермайди, дўзах билан ҳам кўрқитиб, нўписа

килади». Мазкур мақолни кўпинча мажозан: «Бировни, айниқса болаларни тарбиялашда ҳам жуда юмшоқлик қўл келавермайди, бир оз қаттиқлик ҳам керак», деган маънода қўллайдилар. «Таёқ айиқни ҳам мулла қилади»; «Токни «так» демасанг, Қашқарга етади» (Оғни «так, так!» деб тўхтатадилар. Шунингдек, токни ҳам «так» демаса, яъни вақти-вақти билан қирқиб, хомтоқ қилиб турилмаса, тўхтовсиз ўсиб кетаверади, бўйига зўр беради-ю, ҳосилига куч бера олмайди. Мазкур мақол билан ҳам мажозан: «Болани яхши парвариш қилмасанг, ҳаддидан ошганда қайтариб турмасанг, бора-бора ҳеч тузатиб бўлмай-диган безори, беодоб бўлиб кетади», дейилмоқчи). «Болани сўкаверсанг бети қотар. Ураверсанг эти қотар» («Болага таъзир бериш керак, лекин эви билан. Ҳадеб жеркиб ташлайверилса, сўкаверилса, қаттиқ гапираверилса, ураверилса, бола бора-бора бунга кўникиб, унча-мунча гап-сўзни ҳам, калтакни ҳам писанд қилмайдиган бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Отаси қилса зўрликни, Боласи кўрар хўрликни».

Тарёкинга инониб, захар ичма.

Тарёк — захарга қарши тайёрланган махсус маъжун (ҳар хил дорилардан таркиб топган) дори. Мазкур мақолни мажозан: «Ўз кучингга, имкониятингга инониб, хавфли, хатарли ишга қўл урма. Балки кучинг етмай ё инонган имкониятинг иш бермай қолар-да, сен эъён-заҳмат кўрарсан», деган маънода қўллайдилар.

Тариғи пишганнинг товуғи бўлгинг келади.

Бу мақолни ўзи ишламай-кучламай, ўз егулик-ичгулигини ўзи топмай, ўзгаларнинг топганидан умид қилувчи дангаса, тамағир одам тилидан айтганлар ва шундай одамларнинг ўзларига нисбатан киноя ва истехзо тарзида қўллайдилар.

Тарки одат — амри маҳол.

Амри маҳол — амалга оширилиши гумон, жуда қийин, имкони бўлмаган иш. Бу мақолни кўпинча: «Ёмон одам ўзининг ярамас, ёқимсиз, беўхшов қилиқларини, одатини ташламайди, ташлай олмайди ҳам», деган маънода айтадилар.

Тарозига қараб тош кўйган яхши.

Тарози ҳар хил бўлади: баъзиси пуд-пуд тошни кўтара олади, баъзиси (масалан, заргарлар тарозиси) бир қадоқ тошни ҳам кўтара олмайди. Шунингдек, баъзи одам ҳар қанча оғир гапни, қаттиқ ҳазилни ҳам кўтара олади, баъзи одам эса нозик таъб бўлиб, унча-мунча гапни кўтара олмайди, дарроў хафа бўлиб, ўпкаланиб, гина қилиб юради. Мазкур мақол билан: «Ҳар кимга ўз табиати, феъл-атвориға қараб жавоб-муомалада бўл», деган маънода насихат қиладилар.

Таъна йўли тордир, тайгалари бордир.

Вар.: «Таъна йўли тайғанок, Тайғана кетманг жон келин. Бизники ҳали бўқачок, Бу ҳам бўлар моячок». Бировнинг устидан ва бировнинг айбига кулмасликка, бировни камситмасликка даъват этувчи бу мақолларни кўпинча аёллар қўллашади. Масалан, болалари улғайиб қолган аёл боласи (ё болалари) ҳали гўдак, йўртмоқчиликдан чиқмаган аёлга: «Болангиз мунча йиғлайди-я?!», «Болангиз намуноча хархаша қилади-я?!», «Э, болангиз булғанди!». сингари сўзлар билан таъна қилса, у аёл бунга жавобан мазкур мақолларни айтади. Қушинг боласи тухумдан янги очиб чиққанда кетида бўқачоғи бўлади. То шу бўқачоғи тушмагунча, оғир бўлиб, учолмайди. Гўдак, йўртмачок (яъни, ҳали ўтирган, ётган ўрнини булғаб кўядиган) болани «бўқачок» деб ҳам атайдилар. Таънага учраган аёл юқоридаги мақол билан: «Боламнинг бундайлигидан

таъна қилманг. Таънанинг йўли тай-
ғинок бўлади, тойиб кетасиз (яъни,
кейин уялиб коласиз). Бизнинг бо-
ламиз хали бўкачок, ўзини эплай
олмайдиган вақти. Бу ҳам улғайиб,
чочоқ бўлиб колар» (моячок —
туянинг уч яшар боласи) демоқчи.
Вар.: «Таъначининг ёғидан — дўс-
тининг таёғи яхши»; «Таъна қилма,
тавба қил!»

Тақлид билан тонг отмас.

Тақлид қилмоқ — иш-ҳаракатда,
юриш-туришда, гап-сўзда ва ҳ. к.
бировга ўхшаш, бировниқига ўхша-
тиш учун зўр бериб ҳаракат қил-
моқ. Мазкур мақол билан: «Би-
ровга тақлиб қиламан, деб, вақтин-
ги зое ўтказма, ўзинг ўрган, ўзинг
ҳаракат қил» деган маънода насихат
қиладилар. Вар.: «Тақлидни тилдан
тушмас, Ҳасадчи хузур кўрмас».

Тегиб турса — «мўҳ-мўҳ», тегмай қолса — «хўк-хўк!»

Бу мақол молни чақириб ва ҳай-
даш ҳолатини мисолга олиб айтил-
ган. Одатда молни ушлайдиган бўл-
салар, унинг кўзига эм ё хашакни
кўрсатиб, «мўҳ-мўҳ» деб чақиради-
лар. Мол агар экин экилган ерга ё
гарамга яқин келадиган бўлса, қўл-
ларига говрон олиб, «хўк-хўк!» деб
ҳайдайдилар. Мазкур мақолни ва
унинг «Томиб турса — қулингман,
Томмай қолса — қулимсан» деган
вариантини мажозий маънода фой-
даси тегиб турган одамни иззат-ҳур-
мат қилувчи, зиёфатлар қилиб чақи-
рувчи, фойдаси тегмай қолганда эса,
уни ҳайдовчи ва унга тескари қараб
кетувчи одамларга нисбатан қўллай-
дилар.

Тегирмон — навбати билан.

Вар.: «Обжувознинг навбатига ка-
ра». Тегирмонга ғалла олиб борган
киши навбат кутади. Навбатига
қарамай, тегирмон бўшаши билан
донни дўлга солиб юборса, ўртада
жанжал кўтарилади. Мазкур мақол-
лар билан мажозан: «Ҳар бир ишда
агар навбат кутиш керак бўладиган

бўлса, навбатнинг келишгани кут. Нав-
батдан ташқари иш қилсанг, гап
гапирсанг, агрофдагилардан гап эши-
тасан», дейилмоқчи.

Текин еган — кўзга тикан.

«Ўзи ишламай-кучламай, ўзи топ-
май, ўзгалар топганини безбетлар-
ча текиндан-текин северадиган одам
бошқаларнинг кўзига шумшук кў-
ринади, бамисоли тикандек када-
лади», дейилмоқчи. Вар.: «Текин то-
моқ танни тоза қилади» (Буни
кинса, кесатиқ мақомида қўллайди-
лар); «Тушнинг оши — тишга дори»;
«Тушлик ошга тушлик ердан киши
келур» (тушлик ер — ярим кун
йўл юриб келинадиган жой); бу
ерда «узок жой» маъносидан кел-
тирилган. Одатда кечкурун ҳамма
хонадонда қозон қайнайди, аммо
тушда (пешинда) ҳамманиқидан ҳам
қайнайвермайди. Шунинг учун ҳам
тушки овқат тансиқ туюлади. Тушлик
ошга тақлиф этилган одам (айниқса
у текин томоққа ўрганган бўлса)
ҳар қанча узок жойдан бўлса ҳам
стиб келади, дейилмоқчи). «Кўр-
дингки ош, Кўтарма бош»; «Кўрдинг-
ки текин, Уравер секин»; «Мохов
қошдан гапирар, Мечкай ошдан га-
пирар»; «Текин томоқ тотлиқ келар»;
«Текин сирка болдан тотлик»
(мазкур мақолларни текинхўр, та-
магир, очкўз, баднафс одамлар ти-
лидан айтганлар ва шундай одамлар-
га нисбатан киноя тарзида қўллайди-
лар); «Текин шаробни қози ҳам
ичар»; «Шароб текин бўлса, ҳамма
ичар, Текинхўр виждонидан кечар»;
«Итнинг дарди — суякда»; «Тама-
гин — қунда гамгин» (тамагин —
тамагир). «Тамагир одам қаердан
бир текин овқат ё текин ўлжа
чиқиб коларкин, деб қунига гам
тортгани-тортган», дейилмоқчи.
«Тўймас, одатин қўймас»; «Текин
томоқ топилганда смоқ керак, Те-
кин қафан топилганда ўлмоқ ке-
рак» (Буни киноя тарзида айтади-
лар); «Текинхўр — харомхўр», «Те-
кин томоқ — одамнинг тузоғи, Еди-
рилиб айтади: амманнинг бузоғи»;
«Текин томоқнинг тиканати тикила-
ди»; «Текин томоқничагини теша-
ди»; «Текин гўшгини суяғи бурун

йиртар»; «Текин томоқ тиш синди-
рар»; «Текин томоқнинг таъми бошка,
Еганларнинг боши қашқа»; «Текин
еган — кетга зиён». Бу кейинги
мақоллар билан: «Текин томоқ мин-
натли бўлади. Миннати эса кишига
каттик ботади», дейилмоқчи. «Те-
киннинг миннати кўп, Меҳнатнинг
зийнати»; «Текин тўн қимматга
тушар» («Олмоқнинг бермоғи бор»
дегандек, халқнинг урф-одатига кў-
ра, бировдан бир нима олинган
бўлса, ундан кўпроқ, ундан ях-
широқ қилиб қайтариш керак бў-
лади. Мазкур мақолда шунга шама
килинган); «Олғирлик одат кел-
тирар, Баднафс — халокат»; «Суяк
ғажиган кучук қассоб болтасининг
тагида ўлар»; «Тама нониға қўл
очгандан — ўл оч!»; «Текин егунча,
экиб е!».

Текинга мушук ҳам офтобга чиқмайди.

Вар.: «Насияга маймун ўйнамайди»;
«Қўл билан қуш тутилмас»; «Куруқ
қўлга қуш кўнмас». Бу мақолларни
«Сиздан угина, биздан бутина»
қабилда иш кўрувчи поражур, та-
магир одамларга нисбатан киноя тар-
зида қўллайдилар.

Текканга — туя боши, тег- маганга — қуён боши.

Вар.: «Кимга бармоқдай, Кимга
тирноқдай». Бирор нарса ҳаммага
баравар тақсимланиши шарт бўлса-
ю, тақсимловчи ўз манфаатини
кўзлаб ё таниш билишликка бориб,
бировга кўп, бировга эса турли
баҳоналар билан кам берса, шундай
пайтда юқоридаги мақолларни
кесатик мақомида айтадилар. «Ба-
робарлик — биродарлик»; «Тенг-
лик — кенглик»; «Тенг еганни танг-
ри суйибди, Ортик еганни арвоқ
урибди» деган мақоллар ҳам бор-
ки, булар билан ноинсоф, олғир,
юғич одамлар инсофга, адолатга
чақирилади.

Тенг тенги билан, тезак қопи билан.

Мазкур мақол халқ ўртасида: «Хар
ким ўз тенг-туши билан мулоқотда
бўлиши (масалан: дўстлашиши, ул-
фатчилик қилиши, ҳазиллашиши,
куда-анда бўлиши ва х. к.) лозим.
Акс ҳолда (масалан: қариялар
ёшлар билан, ёшлар қариялар билан
улфатчилик қилса, ҳазил-хузул қи-
лишса) ярашмайди, қовушмайди,
кулги бўлади», деган маънода қўл-
ланилади. Вар.: «Тенг тенги билан,
Тўн енги билан»; «Одам одам билан,
Писта бодом билан»; «Бош — бошга,
Ёрғучоқ — тошга»; «Тезакчининг
тенги бор, Ўроқчининг ўрни бор».
«Бу ҳийлакор киз жуда қув киз...
Унга ўйин керак. Тенг тенги билан,
тезак қопи билан. Мирзакаримбой-
нинг кизи билан менинг ошиқ ма-
шуклигим эртака ҳам сизмайди».
«— Ота, бу синглим, — табассум би-
лан деди Йўлчи, — Қишлоқдан олиб
кеганимни эшитгандингиз. Бойниқ-
да яшаши маъкул кўрмадим. — Ях-
ши қилибсан. «Кабутар бо кабутар,
жинс бо жинс». Маъносини тушуна-
санми? Тўғри, улар қариндошинг.
Лекин улар сани ўз жинсига қўш-
майди» (Ойбек, Қутлуг қон).

Терга ботган — зарга ботар.

Халқ ўзининг жуда кўп мақолларида
«Тер тўккан — демакки, кийнаиб,
машаққат чекиб меҳнат қилган одам
асло кам бўлмайди, ўзининг ҳаётий
эҳтиёжларини таъминлайди. Меҳнат
қилмаган одам эса хор-зорликда
яшайди», деган фикрни илгари
суради: «Ерга томган тер — гав-
ҳар»; «Кумушдек тер тўксанг, Гав-
ҳардек дур олурсан»; «Ернинг
қаймоғи — меҳнат қилганники»; «Тў-
килса манглай теринг, Унимли бў-
лар еринг»; «Тер тўкиб сочсанг
уруғ, Ер сени қўймас қуруғ»; «Тер
тўкмаса, эр эмас, қўл тегмаса, ер
эмас»; «Тер тўкканга ер тўкади»;
«Тер тўксанг, дон тўқасан, Дон
тўксанг, нон тўқасан»; «Бирни бер-
санг менга, Мингни бераман сенга»
(Бу мақолни ернинг тилидан: «Агар
бир дона дон эксанг, минг дона қи-

либ оласан, яъни менга озгина меҳнатингни аямасанг, мен сендан кўп исъматимни аямайман», деган маънода айтганлар); «Тани — тупрокдан, Ҳосили — кетмондан» («Экин қувватни тупрокдан олса, ҳосилини кетмон чоғидан, яъни меҳнатдан олади», дейилмоқчи); «Тўқсон кун лой кечасан, Тўққиз ой мой ичасан». Гуё шол и дехқонга шундай дер эмиш. Мазкур мақолни қувватловчи куйидаги халқ кўшиги бор:

От кетидан эргашгани той
дейдилар,

Шоли эккан эр йигитни бой
дейдилар.

Тўқсон уч кун ботқоқ кечиб
лой тепгани

Тиззасидан бўйнигача мой
дейдилар.

«Тиндим тунда, тинмадим кундузи, Бўлди кўй телпагим кундузи»; «Тинмасанг тинасан» (Тинмай ҳаракатда бўлиб турсанг, меҳнат қилсанг, қорнинг тўқ, устинг бут, рўзгоринг фаровон бўлади, натижада тиниб-тинчиб, роҳат-фароғатда яшайсан, дейилмоқчи); «Тиришган тоғдан ошар, Тер тўққан бахтли яшар»; «Тиришган — оч қолмас»; «Тиришдим, тоғдан ошдим, Асир эдим, қутулиб қочдим»; «Тиришдим, тумандан қочдим, Ёруғлик сари йўл очдим»; «Тиришган — эр, Тиришмаган — қора ер»; «Жадалсиз эр — қора ер»; «Тиришган ер устида яшайди, Тиришмаган — ер остида»; «Тер тўққанга — беш ёнғок, Тўқмаганга луч ёнғок»; «Эр толикмай, мўликмас» («Эр киши меҳнат қилиб толикмаса, бойликка мўликмайди», дейилмоқчи); «Хазина ғойибдан эмас, меҳнатдан»; «Хурматинг — савлатинг, Меҳнатинг — давлатинг»; «Тирикликда шухрат билан кун кечириб бўлмайди» (Кишининг бир вақтлари шухрати кетган бўлса ҳам кейинчалик аввалги шухрати орқасида тиркичилигини ўтказа олмайди, ўзи меҳнат қилиши, ҳаракат қилиши керак бўлади, дейилмоқчи); «От оёғидан топади, Одам — қўлидан»;

«Товуқ ҳам тирмалаб тўйинади»; «Арслон ўз кучи билан тўйинади»; «Бўрининг қорнини оёғи тўйгазида»; «Бўрининг ризки — оёғида»; «Тинмас кампирнинг оёғи ойдинда чарх йигирар»; «Эрнинг ғайрати тоғни кўзгатар»; «Эр тоғи урса, талқон қилади»; «Ғайрат қилган — тоғни тешар»; «Тиришган — тошга мис қоқар» (Мис бошқа баъзи металлларга — пўлатга, чўянга, темирга нисбатан юмшокроқ бўлади. Мисдан ясалган миҳни тошга қоқиб, киргазиб бўлмайди. Мақолда: «Тиришган, астойдил ҳаракат қилган одам имкони бўлмаган мушкул ишнинг ҳам уддасидан чиқа олади», дейилмоқчи); «Тиришганинг тўқмоғи тошга чега қоқади»; «Тўқмоғи кучли бўлса, юнг қозик ерга кирар»; «Тиришмаган — улғаймас»; «Тиришқокликни чумолидан ўрган, Дангасаликни — қурбақадан»; «Тиришқокнинг тери чиққунча, Ишққмаснинг жони чиқар»; «Меҳнатнинг нони ширин, Ялқовнинг жони ширин»; «Таралла бедод, Жон ғанимат» (Меҳнатга бўйин эгмай, ўз хузур-ҳаловатини кўзловчи, «дўпписини яримта қилиб юрувчи» ишққмас, дангасаларга нисбатан киноя қилиб шундай дейдилар); «Созанда созини созлар, Ишққмас ўзини нозлар»; «Тек турганга шайтон таёқ тутқазар» (ҳама ишлаб, ҳаракат қилиб юрган жойда тек турадиган, яъни ишламай-кучламай, бировга ёрдамлашмай, томошабин бўлиб, бир чеккада қаққайиб турадиган ишққмас-хушққмасга шайтон ҳам «меҳрибонлик» қилган бўлиб: «Тик туравериб, белинг қотиб кетди. Ма, мана бунга таяниб, ишлаётганларга қараб, томоша қилиб туравер!» деб, қўлига таёқ тутқазиб кетади, дейилмоқчи); «Тер тағида дард қолмас»; «Тер чиққандан жон чиқмас» («Ишласанг, меҳнат қилиб машаққат чексанг, ўлиб қолмайсан, қўрмаёқ қўяқол», дейилмоқчи); «Одам ишдан чиқмайди, Одамдан иш чиқади»; «Тилак бўлса, билак чиқайди» («Кишида яхши тилак, умид, орзу-ҳавас бўлса, шунинг ўзи унинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади, чарчатмайди, саботли, матонатли қилади», дейилмоқчи); «Интилан

эрга денгиз түпигидан келади»; «Тишинг борида тишлаб қол, Кучинг борида ишлаб қол!».

Тешик мунчоқ ерда қолмас.

Одатда бўйи етган қизга ҳадеганда совчи келавермаса, унинг ёши катталашиб бораверса, бундан ота-она ташвишлана бошлайди. Шунда мазкур мақолни айтиб, уларга: «Кўп ташвишланаверманг, қизингиз ёлғиз қолиб қетмас, бирор муносиби топилиб қолар», деган манода тасалли берадилар. Вар.: «Қизга эр топилади, Йигитга ёр топилади»; «Тирик илон инсиз қолмас, Пулат пичоқ қиссиз қолмас»; «Ҳар ишнинг ҳам вақти бор, Ҳар қизнинг ҳам бахти бор»; «Қиз боланинг бахти қулнинг тагида ётади» (Бунда қизнинг бахти қул остида ётган чўгга ташвиҳ этилган); «Йиғлама, қиз, йиғлама, тўйинг бўлар, Олтин бешик, гўшанга, уйинг бўлар»; «Тўй бўлса яхши бўлар, Йигит-қизнинг бахти қулар».

Тешик кулоқ нелар эшитмас.

Бевосита бировдан ё орқаворатдан ўзи хақида ёмон гап, тухматли сўз, ҳақорат эшитиб хафа бўлган, газабланган одамга тасалли берганда шу мақолни қўлайдилар.

Тиз чўкиб яшагандан — тик туриб ўлган яхши.

Бу мақол «Душманга бўйсуниб, боти эгиб, итбат қилиб, ялиниб-ёлвориб, ҳор-зорликда, тутқунликда, «оёқ ости» бўлиб яшагандан кўра, унга қарши курашиб, мардонавор ўлган афзал», деган маънода қўлланилади. Вар.: «Ер бўлиб яшагандан — Шер бўлиб ўлган яхши»; «Юз йил қул бўлиб яшагандан — Бир кун ҳур бўлиб яшаган яхши»; «Тутқунлик — турғунлик». «— Жамил, тиз чўкиб яшагунга тик туриб ўлган яхшироқ! Номуссиз ҳаётдан номусли ўлим минг маротаба орттироқ» (Ҳамза, Бой ила хизматчи).

Тикан бўлиб оёққа қадалгунча, гул бўлиб чаккага қадал.

Бу билан: «Ёмон сўзинг, кўпол муомаланг, хатти-ҳаракатинг билан қишлар дилига озор бергувчи бўлма, яхши гап-сўзинг, жавоб-муомаланг, ёқимли ҳулқ-атворинг билан эл-юртнинг иззат-хурматига сазовор бўл», деган маънода насиҳат қиладилар.

Тикан захри учида, Душман захри ичида.

Бу билан ташқи ва ички душманлардан ҳамиша — тинчлик пайтида ҳам, жангу жадал пайтида ҳам, ёв қувиб юборилганидан кейин ҳам ҳушёр, сергак, эҳтиёт бўлиб туриш, душманинг хийла-пайрангига алданмаслиқни уқтирганлар. «Тузоқни сен унутсанг ҳам, тузоқ сени унутмас» деган мақол билан ҳам ҳушёрлик, сергаклик, эҳтиёткорликка даъват этадилар.

Тиккан чевар эмас, бичган — чевар.

Ҳар қандай кийим ҳам аниқ ўлчаб, ўйлаб, маҳорат билан бичилса, тикилгандан кейин кишининг жумласига лойиқ ярашиқ, кўркам ва бежирим бўлиб чиқади. Шунингдек, ҳар бир иш бошидан пухта ўйлаб қилинса, натижада қўнилдагидек бўлиб чиқади. Мазкур мақол билан шунга шама қиладилар.

Тил билан тикан тортиб бўлмас.

Тил билан тикани тортиб олиб бўлмайди. Мазкур мақол билан мажозан: «Дўст биродарининг бошига бирор қулфат, мусибат, машаққат туншудек бўлса, уни тил учида, оғзики юнатиб, далда берганинг кифоя қилмайди, унга амаллий моддий ёрдам берсанггина дардига малҳам бўлиб, мушкуллини осон қила олсан», деган маънода насиҳат қиладилар.

ҒИЛ — ҚИЛИЧДАН ҮТКИР.

«Ота-боболар: «Киши жамиятда яшаркан, сўзлаш одобига ниҳоятда қаттиқ риоя қилиши, ҳамма нарсани бил деб гапиравермаслиги, ўйлаб гапириши, бўлар-бўлмаста сўз қотмаслиги, тилини тийиб юриши зарур. Акс ҳолда бошига бало ортиради, ўзига зиён-заҳмат етказар», деган фикрни билдирганлар. Вар: «Қилич кесолмагани сўз кесади»; «Тил тиги қилич тигидан ўткир»; «Тиг жароҳати битар, Тил жароҳати битмас» (тиг — пичоқ, қилич ва б. кесган яра тезда битиб кетади, аммо тилнинг билан бировнинг дилини яраласанг, бу жароҳат сира ҳам тузалмайди. Кейин у одамнинг кўнглини олишинг жуда қийин бўлади. Шунинг учун аввало ёмон сўзлама, дейилмоқчи); «Тил билан тутилган тугун тиш билан ечилмас»; «Кўз етмаган ерга сўз етади»; «Кишининг ўзи етмаган ерга сўзи етади»; «Ел киролмаган ерга сўз киради»; «Куч эголмагани сўз эгади»; «Ғил кўтармагани тил кўтаради»; «Ғил кучли, ғилдан ҳам тил кучли»; «Тил кичик бўлса ҳам, дунёни бузиб, тузатади»; «Тоғ-тошни сув бузар, Эл орасин сўз бузар»; «Тилга ихтиёрсиз — Элга элтиборсиз»; «Бошга бало недан келур? — Икки элик тилдан келур»; «Ўн балонинг тўққизи тилдан тугар»; «Бахтли қиладиган ҳам — тил, Бахтсиз қиладиган ҳам — тил»; «Севдирган ҳам — тил, Бездирган ҳам — тил»; «Тил бор — бол келтиради, Тил бор — бало келтиради»; «Тилдан бол ҳам томади, оғу ҳам»; «Шакар ҳам — тилда, Заҳар ҳам — тилда»; «Дунёда энг чучук нарса ҳам — тил, Энг аччиқ нарса ҳам — тил»; «Тил эрин гўрга солар, Норни — қозонга»; «Бир сўз тўрга элтар, Бир сўз — гўрга»; «Бир сўз кулдиради, Бир сўз ўлдиради»; «Кулдирадиган ҳам — тил, Ўлдирадиган ҳам — тил»; «Йиғлатадиган ҳам — тил, Юпатадиган ҳам — тил»; «Суйдирган ҳам — тил, Куйдирган ҳам — тил»; «Дўстинг ҳам — тил, Душманинг ҳам — тил»; «Ўқ бирни ўлдиради, Сўз — мингни»; «Сув тошни ёради, Сўз — бошни»; «Таёқ

этдан ўтади, Сўз суякдан»; «Оза югуруги ошга, Тил югуруги бошга»; «Очиқ тил ош едирар, Аччиқ тил тош едирар»; «Сигир ўз тилидан қирчанги бўлади» (сигирнинг одати шуки, тили билан танасининг у ер-бу ерини ҳадеб ялайверади. Унинг қирчанги (қўтир) бўлишига ўз тили сабабчи бўлади. Мақоланинг мажозий маъноси шуки, одам ҳам тилига эҳтиёт бўлмаса, ахири бир кун ўз бошига бир бало ортиради); «Одам сўзидан ушланади, Мол — мугузидан»; «Эл лафзидан, Қўй бўғизидан (кесилади); «Қўтир қўлдан юкар, Бало — тилдан»; «Тилнинг бўшлиғи бошга етади»; «Узун тил — бошга тўқмоқ, бўйинга сиртмоқ»; «Тили узуннинг умри киска»; «Тили узуннинг — иши хуржун»; «Оёғидан қулаган — туради, Оғзидан «қулаган» — турмайди»; «Оёқ тойса тузалар, Тил тойса тузалмас»; «Тоққа нима деб қичқирсанг, шуни эшитасан» («Бировга яхши гап гапирсанг, ундан ҳам яхши гап эшитасан, ёмон гапирсанг, кўпол муомала қилсанг, ҳақоратласанг, сўксанг, шунга яраша жавобини оласан. Шунинг учун бировга гапирадиган гапини билиб, ўйлаб, ақл тарозусида ўлчаб, ана ундан кейин гапир», дейилмоқчи). «Ҳа» га «ха» келади, «ху» га — «ху»; «Аччиқ савол бериб, ширин жавоб кутма»; «Ғаразли савол берсанг, Ғазабли жавоб оласан»; «Ёмон сўз эгасига қайтар»; «Туянинг буйдаси ўз чуйдасидан» (Буйда — туянинг чилвири, бурундугига тақиладиган тизимча арқон. Чуйда — туянинг бўйни ва тиззасидаги ўсик юнглари. Уни қирқиб, эшиб, арқон қиладилар). Мақоланинг тўғри маъноси: «Туянинг ўз чуйдасини олиб, ўзининг бурнига тикиб, судраб юрадилар. Туя ўзини ўзи боғлаб беради». Мажозий маъноси: «Киши ўйлаб сўйламаса, тилини тийиб юрмаса, ўз тили ўзини боғлаб беради»; «Саодат бахш руҳ зулолига манбаъ ҳам тил, шақоват наҳс кавкабига матраъ ҳам тил... Тилнинг ихтиёрингда асрағил, сўзингни эҳтиёт била дағил!... Хусну жамолсиз киши ширинкалем эса, Сайд айлар элни, нуқта фасоҳат била деса... Не сирфа деган киши тили қотим-

лидур, Алқиссаки, кимсанинг балоси тилидур... Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажот, Ҳам сўз ила топиб ўлуг тан ҳаёт»; «Тил илдамидин тўлур гаромат ҳосил, Юз навъ маломату радомат ҳосил» (Навой). «Тилининг суяги йўқ». Вар.: «Тил — суяксиз»; «Тилининг суяги йўқ, Оғизнинг жияги йўқ»; «Филининг ияги йўқ, Тилининг суяги йўқ»; «Дарвозасиз — оғиз, Суяксиз — тил»; «Оғиз — айғок, Тил — тайғок»; «Тил — бўғимсиз, Ҳай — тубсиз»; «Тил кетидан от билан ҳам етиб бўмас»; «Оёққа кишан солиб бўлади, Оғизга кишан солиб бўлмайди»; «Тилга тиргак йўқ». Мазкур мақолларнинг вариантлари бошқа халқларда ҳам бор. Ҳаммасида ҳам айтилмоқчи бўлган гап битта: «Тилининг суяги йўқ, қаёққа бурсанг, шу ёққа бурилавереди. Шунинг учун тилинга эрк берма, эҳтиёт бўлиб, атрофлича ўйлаб сўзла»; «Суяксиз тил суяк синдирар»; «Тилини тийган — бошини қутқарар»; «Тилининг тия тут — тишинг синмасин, бу юрган халойиқ сенга кулмасин»; «Кўлингни ювиб юр, нима еяринг билмайсан, Тилингни тийиб юр, нима деяринг билмайсан»; «Тек юрган — тўқ юрар»; «Индамаган — уйдаи балодан қутилади»; «Юмуқ оғизга пашша кирмайди»; «Тилга — тиш қалъа, Кўзга — қош»; «Тил — бало, Тиш — қалъа»; «Бир энлик оғизга — икки энлик қопқок»; «Тилини боғла дил билан, Дилини боғла тил билан»; «Фойдасиз сўзни айтма, фойдали сўздан қайтма»; «Тилингни ботир қилмай, Ҳизингни ботил қилма» (ботил — бўш-баёв, сохта); «Юрганда оёгингни эҳтиёт қил, Гапирганда — тилингни»; Кишининг хурмати — тилида, Қудрати — қўлида»; «Тил сақлаган ўйлар, Тилдан озган бойлар»; Оғиз билан ҳамёни ёпиқ тут»; «Оғзи «қулоқ» канд ейди, Оғзи шалоқ панд ейди».

Тилаб олган боламни туя тепиб ўлдирди.

Вар.: «Тилаб олган боламни така тепиб ўлдирди»; «Тилаб олган боламни эчки сузиб ўлдирди»; «Тилаб олган

эримни эчки тепиб ўлдирди»; «Қараб турган ёримни қароқчиға олдирдим». Бу мақоллар аранг етишган нарсадан ажраб, махрум бўлиб қолган одам тилидан нолиш мақомида айтилади.

Тилаб олган ёмғир — бошга бало.

Одатда кишилар (айниқса деҳқонлар) ҳаво қуруқ келган пайтларда: «Бир ёмғир ёгса яхши бўларди-да», деб орзу-умид қиладилар. Ёмғир ёгади ҳам, аммо, баъзан бир бошлаган ёмғир ҳадеганда тинмай, ҳаддан ташқари қўп ёғиб, ерни захлатиб, пилчиратиб, ишни орқага суриб юборади ё экин-тикинга зиён-заҳмат етказди. Шунингдек, киши «фарзанд кўрсам», «келин кўрсам», «куёв кўрсам»... деб орзу қилиб юради. Вақтсоати келиб, кўради ҳам. Аммо, бу «тилаб олган» фарзанди, келини ё куёви кўнгилагидай бўлмай, номмақул, беодоб, дилозор... бўлиб чиқадиди-да, уни «куйдирди», дилини ранжатади, эл-юрт ўртасида ган-сўзга қолдириб, шарманда қилади. Мазкур мақолни ана шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда айтадилар.

Тилинг билан дилингни бир тут.

Вар.: «Тил — дил қалити»; «Дилда нима бўлса, тилга шу келади»; «Тилдан чиққан — дилдан чиққани»; «Дили қинғирнинг — тили қинғир»; «Тилини боғла дил билан, Дилини боғла тил билан»; «Тилинг билан дилингни бир тут — сенга ўлим йўқ»; Булар билан: «Дилингда бошқа нарсени ўйлаб, тилингда бошқа нарсени гапирма, айёр, муғамбир, тилёғламачи, ёлгончи, юккиозламачи бўлма, тўғри ўйла, тўғри сўйла, ростгўй бўл!» деган маънода насиҳат қиладилар. Ёр улдуқим тилию кўнгли онинг бўлса бир, Ким тили ўзгаю кўнгли ўзгадур ул ёр эмас. (Навой).

Тилини билсанг, дилига йўл топасан.

Вар.: «Тилни билиш — дилни билиш»; «Тилни бил, дилни билишга йўл очилади»; «Тил топилса, душман ҳам дўст бўлар»; «Тил — дил тилмочи»; «Тил билган навкар — бол билан шакар, Тил билмас навкар обрўни тўкар»; «Тил билган йўлда қолмас»; «Қардош тилин билмоқ — кадрдонлик белгиси». Булар билан ота-боболаримиз киши ўз она тилисини яхши билишидан ташқари ўзга эллар тилини ҳам ўрганиши лозимлигини уқтириб, бунинг аҳамияти катталлигини, ўзга эллар тилини билиш — уларнинг дилини билишга, улар билан жавоб-муомала, бордикелди қилиш, дўстона алоқалар ўрнатиш сари йўл очиб беришини қайд этганлар.

Тириклигимда қилмадинг шод, ўлганимдан кейин хоҳ қил-у, хоҳ қилмагил ёд.

Вар.: «Борида қилмадинг шод, Ўлгандан кейин хоҳ қил ёд, хоҳ қил фарёд»; «Борингда кадринг билмадим, йўгингда излаб топмадим»; «Ўлгандан кейин — раҳматлик»; «Тиригимнинг сардори, Ўлигимнинг хардори»; «Тирикликда сийлашган яхши, Ғарибликда — мунглашган»; «Тиригини сийлаган бий бўлар, Ўлигини сийлаган бой бўлар» (бий — қабила ёки қабилалар иттифоқининг бошлиғи); «Тириклигда сийламансанг, ўлганида йиғлама». Бу каби мақоллари билан халқ фарзандларга ота-онани кўз тириклигида иззат-ҳурмат қилиш, асло ранжитмаслик, дилини огритмаслик зарурлигини уқтиради. Ҳоликим, жондан асар бордур, соғингил бандани, Мен чу ўлсам хоҳ унутгил, анда хоҳу ёд қил. (Лутфий).

Тирикчилик — тирриқчилик.

Тирикчилик ўтказиш йўлида тирриқчилик қиладиган, харом-ҳариш ишларга қўл уришдан ҳазар қилмайдиган, ёлгон-яшиқ гапиришдан,

туҳмат қилишдан ва ҳ. к. тоймай-диган одамлар устидан заҳарханда билан кулганда, аччиқ киноя қилганда, масхаралаганда шундай дейдилар.

Тирикчилик шерни ҳам тулки қилади.

Вар.: «Тирикчилик тошни ҳам ёради»; «Тириклик — тошдан қаттиқ»; булар билан: «Дунёда тирикчилик ўтказиш осон эмас. Тирикчилик кишини ҳар қўйга солади, меҳнат қилиб, машаққат чекишга, хоҳлаган ишини ҳам, хоҳламаган ишини ҳам қилишга, баъзан «катта бошини кичик қилишга», яъни ўз мавқеидан паст одамларга бўйсунушга, ялиниб-ёлворишга мажбур этади. Тирикчилик — ана шунақа. Бундан хафа бўлиб, ўпкालаниб, ҳафсалани пир қилиб, тушкунликка тушиб юрмасдан, яшаш учун курашиш керак», демоқчи бўладилар.

Тирноқни этдан айириб бўлмайди.

Астойдил айираман дейилса, тирноқни этдан айириш мумкин, лекин ҳеч ким ўлақолса бундай қилмайди. Чунки, тирноқни этдан айиргандан ортиқ огрик дунёда бўлмаса керак. Мақолда ота-онани болалардан, болаларни ота-онадан, туғишганлар ва яқин қариндош-уруғларни, чин дўсту кадрдонларни бир-биридан айириб бўлмаслиги, айириш кийинлиги, айирилган тақдирда эса уларнинг қаттиқ изтироб чекишларини мажозий маънода ифодаламоқ учун шундай дейилган.

Тирноғи бўлмаса, йўлбарс ҳам ожиз.

Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақоллар воситасида эл-юртни душмандан мудофаа қилиш, бунинг учун эса ҳаммаша ҳушёр ва сергак бўлиб, ёвнинг ҳужумини даф қилишга пухта шайланиб туриш зарурлигини уқтирганлар: «Қуролсиз, ярқсиз сарбоз — Думсиз, оёқсиз гоз»; «Оти йўқ той

кўшар, Куроли йўк асир тушар»; «Куроли бор қулон топар, Куроли йўк булон бўлар» (булон бўлмок — асир тушмок); «Тўқол така сузишса, енгиледи» (тўқол — шохи йўк, шохи синган); «Ботир милтиксиз бўлмас, Балик — қилтиксиз»; «Темир таққан — термулмас» (темир — қурол-яроғ); «Куроллансанг, куrolинг шай, бекаму-кўст бўлса, ёвга термулмайсан, яъни унга асир тушиб, қарам бўлиб қолмайсан, дейилмокчи); «Найзанг узун бўлса, ёв йироқдан ўтади»; «Ёвга яроғим бор, Не гамим бор?!»; «Куроода қирқ кишининг кучи бор»; «Таёк топилгунча — юдурук» (юдурук — мушт); «Ёв кетса ҳам, қиличингни заңглатма»; «Тоғдаги тулкини тобидаги този олар» (бу билан мажозан: «Аскар обдан ўқитиб-ўргатилса, машқ қилдирилса, чиниқтирилса, ҳар қандай кучли ва айёр душманини ҳам енга оладиган бўлади», дейилмокчи); «Чиниқмаган хўроз бир чўқишда қочади»; «Тегиримонда туғилган сичқон момақалдиrqдан кўркмайди» («Ёшлигидан чиниқтирилиб, қийинчиликларга кўникма ҳосил қилдириб бoрилган фарзандлар оғир, мусибатли, жангу-жадалли қуларда кўркиб-писиб, пана жойга буқиниб ўтирмай, мардонавор ҳаракат қиладилар», дейилмокчи).

Тирсак яқин бўлса ҳам, тишлаб бўлмас.

Яқин қаридош-уруғдан ҳеч қандай фойда тегмаса, ёрдам сўралганда у ёрдам бермаса, мажозан шу мақолни қўлайдилар.

Товус танасига қараб яйрайди, оёғига қараб йиғлайди.

Товуснинг парлари ва патлари ниҳоятда чиройли бўлиб, ранг-баранг товланиб туради, ҳамманинг хаवासини келтиради. Аммо, унинг оёқлари ола-пес бўлиб, кўрган кишини жиркантиради. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Баъзи одам юқори мартабали, давлатманд, егани — олдида, емагани кетида» бўлиб, ҳеч бир нарсага муҳтожлик сезмайди. У бу

жиҳатдан мамнун, хурсанд бўлиб, кўнгли тоғдек кўтарилиб юради. Аммо, бошқа бир жиҳатдан камчилик-нуқсонли бўлади (масалан: бeфарзанд бўлади, фарзанди жисмоний нуқсонли ё номаъқул бўлиб чиқади; хотини ё эри ёмон бўлади; ўзи бедаво дардга чалинган бўлади ва х. к.); у бу жиҳатдан доимо хафа бўлиб, изтироб чекиб, асабланиб, афсусланиб юради. Мазкур мақолни мажозий маънода ана шундай кишиларга нисбатан айтадилар.

Тоза ҳаво — дардга даво.

Вар.: «Тоғ ҳавоси — дард давоси», «Ҳавоси қандай бўлса, навоси шундай»; «Яхши ҳордиқ — танга озик». Ота-боболар тансоғли юзасидан таълим берарканлар, бу ва бу каби мақолларда киши вақти-вакти билан ҳаво алмаштириб туриши, соғ, мусаффо, тоза ҳаводан баҳраманд бўлиши, яхшилаб ҳордиқ чиқариши зарурлигини уқтирганлар.

Тойлигида туёғи сиңган — узоққа чополмас.

Бу билан: «Ёшлигида ёмон йўлларга кириб, ёмонлар билан дўстлашиб, номаъқул ишлар қилиб, уришиб, жанжаллашиб, ёқалашиб, бирор ерни шикастлаб олган одам умрбод касалманд, ногирон бўлиб, кўлидан дурустрок бир иш келмайдиган бўлиб қолади: ёшлигида ёмон йўлга кириб, ёмонлик қилиб, қўлга тушиб, қамалиб, номи булганган одам эл-юрт ичидан умрбод юзи қора бўлиб юради, ҳамма ундан нафратланади, жирканади, ўзини олиб қочади, бирор яхши сўз ва яхшиликни унга раво кўрмайди, натижада у одам яккамоҳов бўлиб, ҳорзорликда кун кечириб, дунёдан ўтиб кетади», демоқчи бўладилар.

Тойни от қилгунча, эгаси «ит» бўлади.

Болани боқиб ўстириш, тарбиялаб, одам қилиш — осон эмас. Бу йўлда ота-она катта қийинчиликларга дуч

келади. Вар. : «Бола ўстириш — тош кемириш»; «Гулчи бир гулчи ўстиргунча, юз тикап захрини тортади»; «Тойчоқлар от бўлгунча, юраклар лат бўлади»; «Туя қочиб, юкдан қутулмас» (Туяни кўпинча отага ташбиҳ этадилар. Мақолда: «Ота бола-чакани боқиш, оила эҳтиёжини таъминлаш йўлида турмуш уринишларидан, меҳнат машаққатларидан, слиб-югуришдан қочиб қутулолмайди», дейилмоқчи); «Атоп туя юк остида қарийди»; «Той от бўлгач, От озод бўлади»; «Той улғайса от тинар, Ўғил улғайса ота тинар»; «Ўзи ўнга кирса, Ота сонга киради»; «Бола бола бўлгунча, Она момо бўлади»; «Яланг оёқ яр кечдим, Қизил оёқ қир кечдим»; «Сув келса симирдим, Тош келса кемирдим»; «Бошимда баркаш бўлди, Елкамда обкаш бўлди»; «Қарғаликка қоқитмадим, Чумчуқликка чўқитмадим»; «Туяликка тептирмадим, Итликка қоптирмадим» (Бу кейинги беш мақолни ота-оналар ноқобил бўлиб чиққан, кексайган чоғларида қарамай қўйган фарзандларидан бировга нолиганда, ҳасрат қилганда: «Ахир буни қатта қилгунча озмунча ҳаракат қилиб, озмунча қийналганмидим?!» деган маънода айтадилар); «Тукқан ҳисоб эмас, Боққан ҳисоб»; «Тукқан — она эмас, Боққан — она»; «Тайлогим — таянчоғим» (Ота-оналар: «Жоним, сен — кўзимнинг нури, белимнинг қувватисан, қатта бўлганимда таянчигим, суянчигим бўласан», дея кичкинтойларини севиб, ўпиб, эркалаб, яхши орзу-умидлар қиладилар).

Тома-тома кўл бўлар, тийинлардан сўм бўлар.

«Киши тирикчилик учун зарур бўлган нарсалар ва маблағларни оз-оздан бўлса ҳам жамғара бориши, тежаб-тергаб сарфлаши лозим», деган маънода айтилади. Вар.: «Тома-тома кўл бўлар, Биринбирини минг бўлар»; «Тома-тома кўл бўлар, Кема юрар йўл бўлар»; «Тома-тома кўл бўлар, Оқа-оқа сел бўлар»; «Тома-тома кўл бўлар, Ҳеч томмаси чўл бўлар»; «Кўп

томчидан кўл бўлар»; «Сувининг беши — қор, Ботмоннинг боши — мисқол»; «Тийинлардан сўм бўлар, Мисқоллардан — ботмон»; «Танга тийиндан ўсар, Йилки қулудан ўсар»; «Мол тўлдан ўсади»; «Той отга етказар, От — муродга»; «Ўтин деган — чўп бўлар, Тераверсанг кўп бўлар»; «Чўпчиласанг чўп бўлар, Арқонга солсанг кўп бўлар»; «Ўтин йиғсанг пул бўлар, Ўтга ёқсанг кул бўлар»; «Чораклаб йиғилади, Ботмонлаб ейилади» (чорак — баъзи жойларда беш пудга, баъзи жойларда беш кадокка, яъни икки килограммга тенг бўлган оғирлик ўлчови бирлиги; В. Хинц, Е. А. Давидович, Мусульманские меры и веса. Мазкур мақолда «чорак» сўзи «оз», «жуда оз» маъносида ишлатилган); «Тийин қадрини билмаган — Сўм қадрини билмас»; «Тийин тангани саклайди»; «Тийин, тийиннинг иши кийин»; «Кўр бўлмаса, қут бўлмас»; «Кўр кетди — қут кетди» (кўр — жангарма, қут — барака).

Томдан тараша тушди, бўйимга яраша тушди.

Қилмишига яраша гап эшитган ё жазосини тортган одам ўз айбига икром бўлиб, пушаймон қилиб шундай дейди.

Томчи тошни тешади.

Вар.: «Томчи тошни ёрар, Кичкина тош — бошин»; «Тўқилгандан томчиллаган ёмон»; «Томчига тош чидамас»; «Томчи тошни тешар»; «Ёмгирдан чакқаси ёмон». Булар билан: «Ғаму-қайғунинг қатта-кичиги бўлмайди. Оз-оздан бўлса ҳам, кишининг асабини бўзиб, ич-этвини кемириб, умрини «эговлаб», ахири адоин-тамом қилади», дейилмоқчи. «Фалак пайқони зулми, ваққи, тешмиш хаста кўнглумини, Нечукким томчи бир ер узра кўп томиб маъсек этмиш» (Навоий).

Топган гул келтирар, топмаган — бир боғ пиёз, топган күй келтирар, топмаган — жүжа хүроз.

«Биров сени сийлаб, бир нима совга қилса, у каттами, кичикми, яхшими, ёмонми — олавер, рад этма, арзимаслигидан хафа бўлма, келтирган одамни ранжитма ҳам. Негаки, ҳар ким ҳол-қудратига яраша совга, ҳа-д-я қила олади», деган маънода ай-тилади. Вар.: «Топган — ниёз, Топмаган — пиёз», (ниёз — хайр-садақа); «Чумолининг совгаси — чигиртка-нинг оёғи»; «Совганинг катта-кичи-ги бўлмас»; «Игна ҳам — ниёз, Инган ҳам — ниёз» (инган — она туя); «Туя ҳам — совга, Тугма ҳам — совга»; «Дўстдан ҳар нима тегса — сав-гот»; «Сийлаб сув берса ҳам — ич».

Тор жойда ош егандан — кенг жойда муш(т) еган яхши.

Вар.: «Тор ерга тана боши сиғмас» (тана — икки ёшли бузук); «Ошҳонанг кенг гўрхонанг кенг». Булар билан: «Ҳар бир нарсанинг — уй-нинг, ҳовли-жойнинг, кийим-кечак-нинг, киши феълининг ва х. к. кенг-лиги, мўл-қўдлиги, бемалоллиги яхши. Қисилиб-қимтиниб яшаш кур-син!» дейилмоқчи.

Тотув турмуш — узоқ умр.

Вар.: «Ёринг билан аҳил бўлсанг — ошинг олчи»; «Оила аҳил бўлса, битмайдиган иш қолмас»; «Яхши кўрсанг боласин, Иззат қилгин онасин»; «Қозонда — жиз-биз, Кўрпада — сиз-биз» («Рўзгорингни бут, егулик-ичгулик нарсаларни би-сёр қилиб кўйсанг, хотининг сени янаям яхши кўради, иззат-хурмат қилади», дейилмоқчи); «Темирнинг бир боши иссиқ бўлса, Бир боши — совук» (Асли темирчилар тарафи-дан тузилган бу мақол мажозий маънода хотинларга тасалли бер-ганда айтадилар. Масалан: хотин эридан шикоят қилиб бировга гапирса, кекса аёллар унга: «Эркак

деган кўмадан хафа бўлиб, жаҳли чиқиб келса, бирпасдан кейин жаҳлидан тушади, хафалиги тар-кайди. Шундай кизиб турган вақ-тида сен унинг баттар жаҳлини чиқазиб, кизитиб юборма, ўзингни бос, сабр қил, тишингни тишингга қўй, бу асабий ҳолат тезда ўтади-кетди. Эркакининг бир тарафи ёмон-лик бўлса, бир тарафи — яхшилик» деган маънода тасалли бериб, му-роса-мадора йўлини кўрсатадилар); «Оилангнинг иззати — Ҳаётингнинг лаззати»; «Турмуш фаровон бўлса, Кўнгул — чарогон»; «Яхши рўзгор — жаннат, Ёмон рўзгор — дўзах»; «Ёмон турмуш яшатмас»; «Эрда вафо бўлса, хотинда жафо бўлмас»; Эрдан — садокат, хотиндан — итоат»; «Эрдан хато, хотиндан узр, Хотиндан хато, эрдан узр»; «Эрингга ёксанг, элингга ёқасан»; «Бирлик бўлмаган ерда барака бўлмас»; «Тотув элнинг томоғи тавсилмас» (томоғи — озиқ-овқати); «Оз ҳам битар, кўп ҳам битар. Тотувликка не етар?!» «Бу дунё ўтар-кетар, Тотувликка не етар?!».

Тоғ тоғ билан қовушмас, одам одам билан қовушар.

Вар.: «Икки эл кўшилар, Икки тоғ кўшилмас». Мазкур мақолни XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Махмуд Қошғарий шундай изоҳ-лаган: «Икки тоғ бир-бирига қовушмайди, чунки улар жойларида турғундилар. Одамлар, кўп вақт ўтиб кетса ҳам, бир-бирларига қовушадилар. Бу мақол узоқ вақт-дан сўнг дўстини кўрган одам ҳақида айтилади» («Девону луғотит турк», 3- том, 167- бет).

Тоғни баланд дема, талаб қилсанг чиқарсан, ёвни кучли дема, ғайрат қилсанг йиқарсан.

Ота-боболар бу ва бу каби кўп-гина мақолларда она-тупроқни душман оёғи остида топатмаслик, ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш, ундан асло кўркмаслик, юрт-

нинг даҳлсизлиги, озодлиги ва мустақиллигини таъминлаш, бу олижаноб йўлда ҳатто жонни ҳам аямасликка даъват этганлар: «Юртини кўри, элинг ўсар, Қўримасанг, уйинг тўзар»; «Ватанга фалокат — ўзингга ҳалокат»; «Она-юртинг омон бўлса, Раиғ-рўйинг сомон бўлмас»; «Ажал олиб келса ёв, Ўлдир уни беаёв»; «Душманга омон берма!»; «Тушга нималар кирмас, Душман нималар демас» (бу билан: «Тушга ҳар нарса кирганидек, душман ҳам «ундоқ қилодурман-бундоқ қилодурман» деб, оғизига келганини валдирайверади. Сен бундан чўчима, жангга қўрқмасдан кирaver», деб далда берганлар); «Душманнинг ғавғоси — эшакнинг савдоси» (эшакнинг савдоси бошқа молларнинг савдосига нисбатан осонгина битади). Мазкур мақол билан «Душманнинг кўтариб келаётган ғавғоси — эшакнинг савдосидай аҳамиятсиз, арзимаган бир нарса, кўрқмай, мардонавор ҳаракат қилсанг, уни даф этиш — ҳеч гап эмас», деган маънода жангчиларга далда берганлар. «Тўнғизни ботқоқда бос»; «Йиртқични уясида янч»; «Тирик бўлсак — бир ерда, Ўлик бўлсак — бир гўрда»; «Ўлсак — гўримиз бир, Чиксак — тўримиз бир»; «Дўстлар билан бирга ўлиш — тўй»; «Эл ни-ма бўлса, сен ҳам шу»; «Рортишган — эр, Тортишмаган — қора ер».

Тузоқ қўйдим пиёзга, илинса — шу ёзга, илинмаса янаги ёзга.

Пиёз уруғи қуруқ тупроқда бир йил қолиб кетса ҳам чирмайди, кейинги йилда униб чиқаверади. Дехқонлар шунга асосланиб, юкоридаги мақолни тўқишган ва мажозан: «Сен бирор хайрли иш қилсанг-у, ўз даврида одамлар унинг қадрига етмасалар, ҳеч ўқсинмай яхшилигингни қилавер. Ахири бир кун ажрини топасан», дейилмоқчи.

Тузсиз хамир тандирда турмас.

Вар.: «Тузсиз кази тез сасир»; «Тузсизни кўзсиз ҳам билади»; «Тузсиз ошни ит ичмас»; «Тузсиз ошнинг эпи осон, Тузсиз гапнинг эпи кийин». Бу мақоллар бемаъни, бемаза, «курақда турмайдиган» гапга ва шундай гапларни гапирувчиларга нисбатан қўлланилади.

Тулки инига қараб хурса, кўтир бўлади.

Вар.: «Тулки ниндан нолиса, ўзига номус». Булар билан: «Ўзининг униб-ўсган ерини, элини, Ватанини ёмонлайдиган, ношуқурчилик қилиб ташлаб кетадиган одам ўнғалмайди, хор-зорликка учрайди», демоқчи бўладилар.

Тулки тулкилигини қилгунча, териси қўлдан-қўлга ўтади.

Халқ бу ва бу каби бир қатор мақолларида айёр, муғамбир, хийлагар, қаллоб, хиёнаткор шахслар ҳар қанча усталик, удабурунлик, эҳтиёткорлик билан иш кўрмасинлар, барибир бир кунмас-бир кун қўлга тушиб, тегишли жазоларини олишлари муқаррар эканлигини уқтиради: «Тулкининг касби — туллкари»; «Тулкининг ўттиз икки найранги бор, энг яхшиси — кўримаслик»; «Тулки тулкилигини тунда кўрсатар»; «Тулкининг ҳийласи кўп, яхшиси — қочмоқ»; «Тулки қанчалар қочмасин, борар жойи — мўйнадўзнинг дўқони»; «Тулки тулки билан мўйнадўзнинг дўқонида топишади»; «Тозининг бу келиши бор, Тулкини пўстин бозоридан топ»; «Тулки тумшугидан илинар»; «Бурунги тулки — бугунги кулки»; «Ўхшамагил тулкига, Қоларсан кўп кулкига»; «Туллакни тузоққа тушириш осон эмас» (туллак — бултурги, қари, икки, уч йиллик туллаган бедана; кўчма маънода — айёр, маккор, фирибгар одам. Мақолда: «Бундай одамлар пихотда айёрлик ва эҳтиёткорлик билан иш кўрадилар. Уларни

қўлга тушириш осон эмас. Лекин, бири бир вақти-соати келиб, қўлга тушмай қолмайди», дейилмоқчи); «Туллак тилидан илинар»; «Зийрак қуш тумшугидан илинар»; «Тулкининг тавбасидан қўрк, Муғамбирнинг — навҳасидан» (навҳа — йиғи. «Айёр, муғамбир одам кўз ёши қилиб, ялиниб-ёлворганига раҳм қилиб, айбини кечирсанг, ўз вақтида адабини бермасанг, кейин ўзингга қийин бўлади», дейилмоқчи); «Кулли муғамбир — пандхўр» («Хамма муғамбирлар ахири бориб панд сийдилар», дейилмоқчи).

Тулки ўз қуйруғин мақтар.

Тулкининг қуйруғи (думи) бошқа ҳайвонларникига нисбатан чиройли ва баҳоси юқори бўлади. Мажозий маънода мазкур мақолни ўзининг арзиган-арзмаган нарсаси билан ҳамма ерда мақтаниб юрувчи одамларга нисбатан истехзо тарзида қўлайдилар. Вар.: «Тулки қуйруғин мақтар, Аҳмоқ — уруғин»; «Калнинг нимаси бор — Темир тароғи бор»; «Тозининг нимаси бор — темир тароғи, Гадоининг нимаси бор — хуржуи, таёғи»; «Лўли эшагин мақтар, Гадои — тўрвасин».

Тулкининг тушига товук киради, товукнинг тушига тарик киради.

Одатда киши бирор нарсани ўнгида кўп кўрса, кўп ўйласа, шу нарса унинг тушига ҳам киради. Мазкур мақолни: «Ҳар ким ўз нияти, мақсадига етишиш орзусида бўлади, шу ҳақда ўйлайди, қайғуради, шунинг ғамида юради», деган маънода қўлайдилар.

Тулкининг ўзига қараб эмас, терисига қараб баҳолайдилар.

Вар.: «Тулкининг ўзи эмас, териси пул». Булар билан: «Кишини афти-ансорига, ҳусн-жамолига, кийиб олган қимматбоҳо кийим-кечагига қараб эмас, ахлоқ-одобига, гап-сў-

зига, илм-билимига, қилган ишларига қараб баҳолайдилар», дейилмоқчи.

Туманда бурган санаб бўлмас

(бурган — бир йиллик ўсимлик; ундан катта супурғи қилинади). Мазкур мақол билан мажозан: «Ҳали ноаниқ, туманли, ғойибона, «узун кулоқ» гапларга кўра иш қўриш, бир хулосага келиш керак эмас», деган маънода насихат қиладилар.

Турки бузуқдан хулқи бузуқ ёмон.

Бу билан: «Кишининг турки, яъни ташқи қиёфаси, афғ-ангори хунук, кўримсиз бўлса-ю, ўзи олижаноб, камтар, камсуқум, дилқаш, сахий, очиқ кўнгил, ширинсухан ва ҳоказо шу каби ижобий хусусиятларга эга бўлса — бу яхши, уни ҳамма иззат-хурмат қилади, қадрига етади. Аммо, ўзи чиройли бўлгани билан хулқи бузуқ, ахлоқ-одобсиз, дилғир, кўрс, айёр, муғамбир, эгриқўл, тамағир, очкўз, бахил, бетамиз, безори, урушқоқ, беҳаё ва ҳоказо шу каби иллатларга эга бўлган кишини эса ёқтирмайдилар, иззат-хурмат қилмайдилар, ўзларини ундан олиб қоцадилар, ўрни келганда, адабини бериб ҳам қўядилар», дейилмоқчи. Вар.: «Турк бошқа-ю, кўрк бошқа».

Тухумининг оқини оқлаб е, саригини сақлаб е.

«Оқлаб е дегани ҳам, «сақлаб е» дегани ҳам — «кўп е» демақдир. Чунки, тухумнинг оқи ҳам, сариги ҳам киши организмга, кўпгина касалликларга фойдалидир. Ибн Синонинг ёзишича, тухумнинг «энг яхшиси — товук тухумининг янғисидир. Ундаги нарсаларнинг энг яхшиси — магзи (ичдаги сариги) дир... Тухумнинг мижози муътадилга яқин. Оқи — совуққа ва сариги — иссиққа мойилдир... Оқи елимлаш хусусияти билан ачитадиған оғриқларни боса-

ди... Тухумнинг оқи ва сариги нервларни юмшатади, бугин оғрикларининг ҳаммасида... тумовда... сариги қулоқдаги иссиқ шишларга фойда қилади... оқи кўздаги оғрикни босади, сариги... кўзнинг лўқиллашида фойда қилади. Тухумнинг саригини аталаб, илпқ ҳолида ичиш йўтал, қовурга плевраси, зотилжом, сил, иссиқдан овоз бўғилиши, диққинафас ва қон туфлашда... буйрак ва қовуқ яраларига фойда қилади» (Ибн Сино, Тиб қонунлари).

Тушга ишонганнинг умри уйқуда ўтар.

Ўтмишда кишилар (ҳозир эса баъзилар) тушга ва туш таъбирига қаттиқ ишонганлар. «Одамнинг тақдири, яқин ва узоқ келажағи унинг кўрадиган яқши ё ёмон тушига боғлиқ», деб ҳисоблардилар. XIX асрда Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилган рус сайёҳи А. П. Хорошхин бу хусусда шундай ёзади: «Тушда қон кўрса — қариндошидан айрилади; эгарланмаган отда юрса, лойқа сувда сузса, қовун еса — ёмон, тиниқ сувда сузса — эркинлик; эгарланган отда юрса — яқши... (А. П. Хорошхин, Сборник статей касающихся же Туркестанского края). Эл орасида айтиб юриладиган куйидаги мақоллар ана шундай тушунчалар маҳсулидир: «Мусулмоннинг туши — нисоф қаромат» (нисф — ярим); «Туши ўнгнинг иши ўнг»; «Яқши-яқши ерга ётсанг, Яқши-яқши туш кўрарсан, Ёмон-ёмон ерга ётсанг, Ёмон-ёмон туш кўрарсан»; «Яқши тушга ҳам — садақа, Ёмон тушга ҳам — садақа» (Халқда шундай бир одати-қадима ҳам бор эдики, яқши туш кўрсалар, бунга яқшиликка йўйиб, суюнчисига гадоиларга садақа берардилар. Ёмон туш кўрсалар, бунга ёмонликка йўйиб, шу ёмонликка йўликмаслик учун садақа берардилар. Мазкур мақолда шу одат ўз аксини топган); «Тушингни сувга айт!» (Бировга: «Бу гапинг билан мени лақиллатиб» бўбсан! Бунақа гапингни бориб қимга айтсанг айт-у, лекин ментга эмас», деган маънода

қўллайдилар); «Тушингни ҳазилкашга айтма» (Бу билан: «Тушингни ҳазилкаш кишинга айтқўрма, у одатдаги ҳазилига қўра тушинга тесқари таъбир берса, ёмонликка йўйса, ёмонликка йўлиқасан», демоқчи бўлганлар). Илғор фикрли кишилар бундай эътиқодий тушунчаларга, сафсаталарга ишонмаганлар ва тушга нисбатан ўз муносабатларини билдирганлар: «Ақлли ишига ишонади, Аҳмоқ тушига ишонади».

Туя бўйига инониб, йилдан қуруқ қолибди.

Маълумки, Осиё халқларида қадимдан ўн икки ҳайвон (сичқон, сизир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз)нинг номи билан аталадиган ва ҳар ўн икки йилда янғидан такрорланадиган йил ҳисобини юритиш системаси (мучал) қўлланиб келинган. Кишилар туғилиш, ўлиш, жанглар, буюқ воқеалар, йилнинг яқши ё ёмон келиши ва бошқаларни шу мучал асосида «йил ағдариб» ҳисоблаганлар. Мазкур мақолнинг келиб чиқиши мучал билан боғлиқ бўлган халқ афсоналарининг бирига бориб тақалади. Унинг қисқача мазмуни шундай: «Ўн икки йилни бир мучал деб атаб, шу йилларнинг ҳар бирига бирор ҳайвоннинг номини қўймоқчи бўладилар-да, ҳамма турдаги ҳайвонларни бир дарё бўйига ҳайдаб келишни буюрадилар. Қайси ҳайвон кўзга биринчи кўринса, мучалнинг йили ўшанинг номи билан аталади, деб шарт қўйганлар. Шунда туя бўйига инониб: «Биринчи йил бизнинг номимиз билан аталади-да!», деган ғурурият билан бўйини чўзиб келаверган. Сичқон бундоқ қараса, ҳамма ҳайвонларнинг оёғи остида кўринмай қолиб кетадиган. У эпчиллик билан бир сакраб, туянинг устига чиқиб олади-да, қулоғининг учига ўтириб кетаверади... Манзилга яқинлашгач, ҳаммадан баланд бўлиб келаётган сичқон биринчи бўлиб кўринади. Шартга мувофиқ мучалнинг биринчи йили «сичқон» деб аталади. Туя эса йилдан қуруқ қолади...» Шунингдек, баъзи одам ўзининг бой-

лигига, кучига, савлатига, амал-мансабига ва ҳ. к. ишониб, мағрурланиб: «Фалон нарса менга тегмай, кимга тегарди?!», «Фалон жойга мен айтилмай, ким айтиларди?!» деган ҳаёл билан ўзини катта олиб, ўзгаларни менсимай юрадида, бирдан айтиладиган жойга айтилмай қолади ё берилладиган нарса берилмай қолади-да, мулзам бўлиб, шармандаси чиқади. Юқоридаги мақолни мажозий маънода шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда мағрур, манман одамга нисбатан истехзо тарикасида айтадилар. «Буйига ишониб, қамиш буйра бўлибди» деган мақол ҳам шу маънода қўлланади.

Туя — минг танга, мана минг танга! Туя — бир танга, қани бир танга?

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, кишининг ёнида пул бўлмаганда, аксига юриб, бирор керакли нарса арзон нарҳда сотилаётган бўлади. Ёнда пул бўлганда эса, қидириб юрилган зарур нарса қиммат баҳога ҳам топилмайди. Агар топилгудек бўлса, камоли зарурлигидан, ҳар қанча баланд нарҳга ҳам сотиб олинади. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўллайдилар.

Туя минган узоқни кўзлар, эшак минган — яқинни.

Бу билан мажозан: «Ақл-идроки баланд, мулоҳазали, кўп ўқиган, кўпни кўрган одам бирор ишни қиларда, бирор гапни гапирарда узоқни кўзлаб, орқа-ўнгини ўйлаб, ақл-фаросати билан билиб иш тутаяди, сўз қотади. Ақли калта, фаросати йўқ одам эса иш қилишда ҳам, гап гапиришда ҳам атрофлича мулоҳаза қилиб ўтирмай, оқибати нима бўлишини ўйламай, калтабинлик билан иш кўради», демоқчи бўлади-лар. Вар.: «Туя манзил кўрар, Эшак — оёғин остини»; «Туяга минсанг, узоққа кўз ташлаб юр»; «Туяга мингач, узоқни ўйла»; «Эшак миниб

туёқнинг ичини кўрма, Туя миниб олиб, ичинни кўзла».

Туя тўпини ҳам — тўпик, қўй тўпини ҳам — тўпик.

Ҳар иккиси ҳам «тўпик» деб аталади-ю, аммо катта-кичикликда фарқи бор. Бу билан мажозан: «Ҳамма одам ҳам «одам» деб аталаверади-ю, аммо одамда ҳам одам бор — бири яхши, бири ёмон; бири ақли, бири аҳмоқ; бири дилқаш, бири дилгир; бири саҳий, бири бахил; бири дўст, бири душман ва ҳ. к. дейилмоқчи.

Туя устида қатик уйимас.

Қатик бир жойда қимирламай турсагина уйийди. Шунингдек, киши тинч, осойишта, хотиржам бўлсагина қилладиган иши унумли, сифатли бўлади, ўйлайдиган фикр ҳам, гапириладиган гап ҳам тайинли бўлмайди. Мазкур мақол билан мажозан шуни ифода этадилар.

Туя элакка қолганда бўқирибди.

Вар.: «Туя элакка қолганда «вой белим!» дебди»; «Бутун рўзгорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилибди»; «Туя элакка қолганда оқсар». Бу мақоллар билан: «Киши ишлаб, чарчаб турган пайтда енгил, арзимаган иш ҳам оғир ва мушқул бўлиб туюлади, «қилмайман!» деб рад этади ё оғриниб, малол келиб, зарда қилиб, жаҳл билан қилади»; «Кишининг ўз иши, ғам-ташвиши етиб ортиб турганда бировнинг қичкина, арзимаган, енгилгина ишини ҳам қўша қилиш, ғам-ташвишини қўша тортиш унга малол келади, оғирлик қилади, рад этади ё зарда-писанда билан қилади», дейилмоқчи. Баъзи ҳолларда шундай одамга нисбатан истехзо а киноя тарзида айтадилар.

Туя ўйин тушса, қор ёғади.

Бу — халқнинг асрлар давомида олиб борган кузатишларидан, ҳаётий тажрибасидан, халқ астрономияси, космографияси, метеорологияси қарашларидан келиб чиққан кўпдан-кўп мақоллар ва аломатларнинг биридир. Ота-боболар ўзларининг бундай мақоллари ва аломатларинда қачон, қай ҳолларда ҳаво айнаши, ёғингарчилик бўлиши, ёғингарчиликнинг тиниши, ҳавонинг исини ё совини бирмунча олдиндан «айтиб берганлар»ки, бу фикрлари кўпинча тўғри бўлиб, чиқади. Жумладан, бу хилдаги мақоллар ва аломатларда қайд қилинишича: бурга қутурса, асалари уясидан чиқмаса, қалдирғоч паст учса, қора қарға ўйнаса, от хирилласа ва ҳ. к. — ҳаво айнаши; ҳавода чивин ўйнаса, қумурсқа қанотланса, ўргумчак тўр тўкиса, чувалчанг ер юзига чиқса, қисқичбақа қуруққа чиқса, қурбақа қаттиқ қурилласа, илон исинса, қалдирғоч чўмилса, қарға паст учса, турна сайраса, мушук эшик тиндаласа, от тепинса, сигир сутини тортса, тутун ҳавога кўтарилмаса, буғдой ўрганда ўроқ кўкарса, ўримдан кейин анғиздан сув чиқса, сув кўпикланиб оқса, шудринг тушмаса, кун чиқар тарафдан ел эсса, юлдузлар кичкина кўринса, камалакнинг икки боши сувга «тушса», кун қаттиқ қизиса ва ҳ. к. — ёмгир ёғади; камалак кўринса — ёмгир тинади; қушлар қугурлашса — ҳаво очилиб кетади; қушлар паст учса, қарға қарилласа, туя ўйин тушса ва ҳ. к. — қор ёғади: ит қорда ўйноқласа, от йўлга ётса ва ҳ. к. — бўрон бўлади; чувалчанг ерга кирса, қалдирғоч баланд учса, бойўғли сайраса, ўрдак чўмилса, гоз бошини яширса, тумшугини тақиллатса, тумшугини ё бир оёғини қанотига тикса, ит қорга аганаса, сигир орқа оёғини қалтиратса, эрталаб қуёшни туман қопласа булут сийрак бўлса, камалакнинг икки боши тоққа «минса» ва ҳ. к. — совуқ бўлади; чигиртка чирилласа, гоз ювинса, ўрдак қичқирса, турна ўйинга тушса, ит йўлга ётса, от

пишқирса, сигир ётса ва ҳ. к. — кун исийди... (Мазкур аломатларнинг кўпчилиги А. Жабборовнинг «Халқ каромати», номли мақоласидан — «Фан ва турмуш», 1969 йил, 12-сон — олинди. Айримлари эса бево-сита эл оғзидан ёзиб олинган).

Туя қанча — яраси шунча.

Вар.: «Филнинг яраси филча бўлади; «Улкан бошнинг улкан бўлур гағвоси»; «Қатта бошнинг оғриғи ҳам қатта бўлади». Бу мақоллар билан: «эл-юрт оғасининг, йўлбошчининг, раҳбарнинг, оила бошлиғининг ва ҳ. к. ташвиши, масъулияти, жавобгарлиги бошқаларникига нисбатан қаттароқ бўлади. Модомики шундай экан, «қатта» ларга маза-да — ҳамма имкониятлари бор, кўллари қайқа узатсалар етади, айтганлари — айтган, деганлари — деган, буйруқ берсалар — бас, деб ўйламаёқ кўяқол», дейилмоқчи.

Туя кўтир бўлса, бўтасини бўлғайди.

Вар.: «Кўзи — кўчқордан нишон, ўғил — отадан»; «Тана таниғи бука-сидан маълум»; «Тана-тўрпоқнинг турки — туққанига тамға». Мазкур мақоллар билан: «Ота-онанинг афтангори, феъл-атворидан нишона болаларида ҳам у ёки бу даражада бўлади. Ота-она ёмон (дилзор уришқоқ, шаллақи, экина, қўли эгри, тамагир, киморбоз, хотинбоз, суюқ оёқ ва ҳ. к.) бўлса, бунинг касри озми-кўпми болаларига ҳам уради. Агар ўғил ё киз эл-юрт ўртасида яхшилик билан ёки ёмонлик билан ном чиқазса, одамлар буни ота-она-сидан ўтган наслий нишондир, деб баҳолайдилар. Фарзанд яхши бўлса — «ётанга раҳмат», ёмон бўлса — «падарингга лаънат!» дейдилар. Бас шундай экан, аввало ота-онанинг ўзи ёмонлик йўлига кирмаслиги, яхши одам бўлишга ҳаракат қилиши зарур», дейилмоқчи.

Туяга янтоқ керак бўлса, бўйинини чўзади.

Вар.: «Булоқ сувини истаган — белини букар»; «Шункор овни кўрса, ерга шўнгийди»; «Эшак — иши билан, Тўнгиз — тиши билан» («тирикчилигини ўтказади, дейилмоқчи»); «Бора билсанг, ола биласан»; «Бориб олсанг — фойда, Келгириб бермоқ — қайда?!» Бу мақоллар билан: «Ҳар ким ўз тирикчилигини ўтказиш учун ўзи меҳнат қилиши лозим. Бировнинг тирикчилигини биров ўтказиб бермайди», дейилмоқчи.

Туядан: «нега бўйнинг эгри» деб сўрасалар, «қаерим тўғри?» деган экан.

Вар.: «Туяда тўғри жой бўлмас». Ма-жозан, ёмон сдамнинг қай бир қилган иши яхши бўларди, деган маънода киноя қиладилар.

Туяни чўмич билан суғориб бўлмайди.

Вар.: «Чанқокни томчи билан кондириб, бўлмас». Булар билан: «Катта еб, катта ичиб, ўрганиб қолган одамни озгина, арзмаган нарса билан қаноатлантириб, кўнглини олиб бўлмайди», дейилмоқчи ва кўпинча порахўр, олғир, юлғич, тамагир одамларга нисбатан киноя тарзида қўлайдилар.

Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр.

Вар.: «Кўтонга бўри дориса, бир қўйликнинг шўри қуриydi»; «Ел турса, юнг тўзийди»; «Парнинг бир «пуф» лик холи бор». «Буларда эчки, бир қўйлик», юнг, пар — камбағал, бева-бечораларга, ожизларга, тирикчилигини зўрга «қўл учид», бир амаллаб ўтказадиган одамларга ташбих этилган ва «Замона нотинч бўлса, офат юз берса, очарчилик, қийинчиликлар бошланса, ўзига тўк, «қўли узун», эътибори катта бой ва амалдорлар бир оз қийинчиликка

йўлиқишлари мумкин-у, ammo камбағал, бева-бечораларнинг шўри қуриydi», демоқчи бўлинган.

Туянинг думи калта бўлса ҳам, тулқидан дум сўрамайди.

Бу билан кишини ор-номусли, чидамли қаноатли бўлишга, ҳар қандай эҳтиёж туғилган чоғида ҳам бировдан, айниқса пасткаш, берган арзимас нарсасини ҳам ҳар ерда миннат қилиб юрувчи одамдан бир нима сўрамасликка даъват этадилар.

Туянинг ҳазили ботмон гўзани ебди.

Ботмон — тахминан бир гектарга тенг ўлчов. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати», 1-том, 135-бет. Вар.: «Туяга. «ноз қил» деса, бир таноб гўзани ебди» (таноб — Ўрта Осиёнинг турли область ва районларида турлича бўлган ўлчов бирлиги). Бир таноб — 1707 квадрат метрдан тортиб 4097 квадрат метрга тенг бўлган (В. Хинч, Е. А. Давидович, Мусульманские меры и веса). «Такага: «ноз қил» деса, тол шоҳига осилибди»; «Туянинг ҳазили бир тахта гўзани ебди» (тахта — марза билан ажратилган ер бўлаг; карта); «Туянинг ҳазили ботмон кўзани бузар»; «Қўполдан тўнғак айлансин»; «Қўполнинг ўпганидан — тўқолнинг тепгани яхши» (тўқол — шохи синк ё шохи йўқ ҳайвон). Бу мақолларни ўзи ва сўзи кўпол, дагал, қилиги совуқ, гап-сўзи ва хатти-ҳаракати билан кишиларга озор берувчи, ёқимсиз одамларга нисбатан истехзо ва киноя тарзида қўлайдилар.

Тукқанига суюнма, турганига суюн.

Вар.: «Тукқани ҳисоб эмас, тургани ҳисоб». Бу мақолни халқимиз янги туғилган болаларнинг кўпи узоқ яшамай, гўдаклигидаёқ бирор касалга чалиниб, ўлиб кетишлиги туфайли аччиқ изтироб билан айтган. Гуё бунинг олдини оладигандек халқ бола туғилгач, турли ирим-

сиримлар қилар, хатто «ўлмай, сов-саломат ўссин» деган ниятда болаларига Тўхтасин, Тўхтамурод, Тўхтаниёз, Турсун, Турсуной, Тургул, Турғуной, Хаёт сингари исмлар қўярди. «Тўғиб қутилиш — ўлиб тирилиш» деган мақолда аёлларнинг туғишидаги азоб-укубатлари чексиз эканлиги ифода этилган. «Болаининг боши — бойлик»; «Тўнғич бола — туғ бўлур» деган мақолларда аёллар аёлларга (айниқса, янги келинларга): «Биринчи туғиладиган (яъни тўнғич) болани аёл ҳар қанча кўйилса ҳам, яхши сақлаши зарур. Агар аёл (айниқса, биринчи болага) хомиладорлик даврида ўзини яхши сақламаса, қолидан ташқари ишларга уриниб қўйса, натижада аёла қоринида ўлиб қолса ё чала туғилса, кейинги бола (ё болалар) ҳам қоринида ўлиб қолиши, чала, носоғ ё нуқсонли туғилиши, касалманд бўлиши, кўп яшамай ўлиб қолиши мумкин», деган маънода насихат тарзида айтганлар. Туғиш билан боғлиқ бўлган кўпгина урф-одатлар, расм-рўемлар, аъёнчалар халқ ўртасида аввалдан, мавжудки, айрим мақолларда шулар ҳам ўз ифодасини топган: «Туккан уй — тўй»; «Туғулик сўрамоқнинг ҳам аъмоли бор» (аъмоли — амаллар, ишлар, тадбирлар. Урф-одатга кўра, туккан хотиннинг худурига «Эсон-омон кўлулиб олдингизми?» деб кўнгил сўрагани қориндош-уруғлар, кўни-кўннилар, ташин-биянлар, асосан, хотин-қизлар келишади. Шунда аъёлга кўра, улар «сунонча», «соқчи», «сининг хони», чақалоққа кийим-кечак, вон ширинликлар ва х. к. келтирадиларки, буни «аъмол» ё «аъоим омади» дейдилар); «Тукканнида сўрамасанг, ўлганида сўрама!» (Бунда туккан хотинни йўқлаб бориб, кўнгил сўраш — бениҳоя зарур эканлиги уқтирилган).

Тухмат тош ёради, тош ёр-маса — бош ёради.

Бу ва бу каби бир туркум мақолларда халқ тухматнинг киши учун нақадар зарарли эканлигини таъкидлайди, тухматчилардан жирка-

нади, уларнинг аёл башарасини очиб ташлайди ва улар оқибат-натижада тегишлича жазоларини олмай қолмасликларини уқтиради: «Тухмат — аршдан улут»; «Сув тоғи эмиради, Тухмат — одами»; «Ошқора дўкиникдан кўркма, Яширин тухматдан кўрк»; «Тухматнинг тоши ёмон, Гийбатчининг — гилофи»; «Бўхтоннинг қолпи йўк, Ёлгонинг — талаб» (толиб — талаб қилувчи, хоҳловчи, изловчи). «Бировга тухмат, бўхтон қилувчи одам қандай бўлмасин, бировга бир нарсани олиб келиб «ёшиштиради». Ёлгонинг эса кимга ҳам кераги бор, уни ким ҳам талаб қиларди, изларди?» дейилмоқчи. «Тухматчи ўлгини туювоҳ тугади»; «Бўхтоннинг эги йўк, Макрининг — чеки» (эг — яхшилик, эзулик); «Жала ёнган жалага йўлиқар» (жала ёнмоқ — тухмат қилмоқ); «Тухматнинг умри қисқа»; «Тухматчи тухмат билан ўлади».

Тўйга борсанг тўйиб бор, ёмонлигини кўйиб бор.

Бу мақол «Жамоат йиғилдиган жойга — тўйга, меҳмондорчиликка «алмойи-аажойи» бўлиб борма, дурустроқ ийиғининг кийиб бор; жамоат йиғилган жойда ёмонлик қилма, ниҳоятда одоб сақла; тўй-зиёфатда овқатни бўктуғини орқа-ўнтинга қарамай ема» деб насихат қилинганда айтилади. Вар: «Тўйга борсанг тўйиб бор, Тўрқа тўйинг кийиб бор» (тўрқа тўй — шойи матодан тикилган). «Тўйга борсанг бурун бор, Бурун борсанг ўрин бор», «Туя, чўкса, жой топан» (Бу билан кўннича: «Тўй-зиёфатларда, йиғинларда жой торроқ бўлиб, одам кўпроқ бўлса, ўтирмай, тиккатик қараб турма, бошқаларнинг кўзига ҳунук кўрмасан, одамлар бир оз суринишса, сенга ҳам жой топилади», дейилмоқчи); «Тўйга борсанг тўйиб бор, Бўз халтанги кўйиб бор»; «Тўй оши — тўпалон оши». Тўй оши кўпчиликка тайёрланадиган ош. Мўлжалдан бир оз янглишилса ё одам қутилганидан кўпроқ келса, ош сунтароқ сузилиши мумкин. Шунда тўяр-тўймас бўлиб

қолсанг, бундан хафа бўлма, гина ҳам қилиб юрма», дейилмоқчи. «Тўйдан — тўпиқча — («Тўйдан сенга тўпиқча, яъни озгина, кичкина нарса тегиб қолгудай бўлса, бундан ўпқаланиб юрма. Тўйчилик-да», дейилмоқчи); «Тўйган ҳам — бир, Тотган ҳам — бир» («Олдимга ош келди деб, орқа-ўнгинга қарамай еяверма, одоб сақла. Тотиб кўрсанг ҳам тўйгандек бўласан», дейилмоқчи); «Тўйганга — тўй, тўймаганга — томоша»; «Тўйда сўз бер бахшига, Харидор бўл яхшига».

Тўйдан олдин ноғора қоқма.

Вар.: «Подадан олдин чанг чиқарма»; «Хамир қормасдан бурун тандирга ўт ёкма»; («Уруғни) сочиб мактанма, йиғиб мактан»; «Қораси кўрингандан қолдим дема, Кўлингга тегмаганни олдим дема». Бу каби мақоллар билан: «Бир ишни бошламасдан, у иш ҳали бир ёқлик бўлмасдан туриб мактанма, кейин мактовинга лойиқ бўлмади қолса, кўпчилик ўртасида шарманда бўлиб қоласан», деган маънода насихат қиладилар.

Тўйдирганинг — қорнига.

Баъзи ноқобил фарзанд, нонкўр, кўрнамак, ноинсоф одам ўсиб-улгайиб, илмли, хурнарли бўлиб, қўлидан бир иш келади деган бўлиб, топармон-тутармон бўлганидан кейин ота-онасини, мураббийини, устозини кийналиб, мушкул аҳволга тушиб юрган пайтларида ёрдам қўлини чўзган одамани ва ҳ. к. назар-лисанд қилмай, менсимай, ҳурмат қилмай, тесқари қараб кетади, кези келганда унга ҳам ёрдам қўлини чўзиш у ёқда турсин, ранжитиб, хафа қилади, ҳатто уриб-сўкиш даражасига ҳам бориб етади. Мазкур мақолнинг «Томоғини еб, товоғини теп» деган вариантини ҳам ана шундай ярамасларга қарата аччиқ киноя ва заҳарханда тариқасида айтилади.

Ки бордур эшит дарҳ эли ҳолига,
Масал бор: кимки тўлдири —
қурсоқиға
(хиромий).

Тўйнинг боши — бошлангунча.

Одатда тўй қиладиган одам қаттиқ ташвишга тушиб, «қандай ўтаркин, етишмовчилик бўлиб, уялиб қолмасмикиман...» деган хаёлларга бориб, «ич-эттини еб» юради. Мазкур мақоли билан халқ тўй қилувчи одамга; «Кўп ташвиш тортманг, тўй то бошлангунча шундай оғир туюлади, бошлангандан кейин ишлар ўз-ўзидан юришиб кетади, қариндош-уруғлар, қўни қўшнилар, ёрдўстлар қўл қовуштириб турмайдилар, сенга ҳар томонлама қўмақлашадилар», деган маънода тасалли беради ва уни дадил бўлишга даъват этади. Шунингдек, тўй ва тўй қилиш, унинг ўзига ҳос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган, тўй эгаларига ва меҳмонларига насихат қилувчи қўйидаги мақоллар ҳам бор: «Тўйнинг бўлганидан — «бўлади-бўлади»си қизиқ»; «Тўйнинг «бўлди-бўлди»си қизиқ, Келиннинг «келди-келди»си қизиқ»; «Тўйликнинг тўйича ташвиши бор, Уйликнинг уйича ташвиши бор»; «Тўй кистови билан тўн битар». «Ў-ҳў, ҳали қанчадан-қанча ишим битмаган», деб кўп ташвишланаверма. Тўйнинг кистови, тиғизлаб келиши баҳонаси билан битмаган чала ишларинг битиб кетади, дейилмоқчи. Бу мақоли биргина тўй эмас, умуман бир катта воқеа баҳонаси билан анча вақтдан бери битмай келаётган ё қаралмай, ўз ҳолига ташлаб қўйилган иш (масалан: янги уй солиш, уй-жойни таъмир қилиш, янги кийим-кечаклар, жиҳозлар, асбоб-анжомлар сотиб олиш ва ҳ. к.) юришиб кетганда ё битиб қолганда ҳам ишлатадилар. «Кўй семизи — қўйчидан, Тўй тамизи — тўйчидан»; «Тўйнинг овозаси қарнайдан маълум»; «Тўйи бор уй тутунидан маълум»; «Ўлганига чидасанг қўй қил, Еганига чидасанг тўй қил»; «Ҳар ким тўйган тўйини мақтар»; «Тўй қимники — тегишлиники»; «Тўй — тегилликини, Ҳайит — ҳамманики» («Ҳайитга ҳамма бораверади. Аммо, тўйга таклиф этилган бўлсанг, ўзингнинг у ерга хаддинг

сигадиған бұлса бор, айтилмаған бұлсанг, түй эгасининг сенга тегишли жойи бұлмаса, борма», дейилмокчи); «Түйинг бұлса, томошагуй топилар»; «Бол бұлса — чивин, Түй бұлса — йигин»; «Түй — худонинг хазинаси»; «Түй ўгиллининг ўглидан, Қизлининг кизидан кайтар» (бу мақол — тўёна ҳақида). Бошқаларнинг түйига тўёналар килиб борган одамнинг ўзи ўгил уйлантирса, киз узатса, урф-одатга кўра у одамлар ҳам тўёна килиб келадилар. Бир вақтлар килинган тўёна ўгил-кизининг түйида қайтиб келади, дейилмокчи. «Түйим ўзди, Тўним тўзди»; «Қоққанда қозик, Осганда хурмача қолмади» (Бу мақолларни ўзининг ҳол-қудратига қарамай, «ном чиқар» га түй-зиёфатлар қилиб, охири бор буди-шудидан ажраб, қийналиб қоладиган одамларга нисбатан истеҳзо ва киноя тарзида айтадилар); «Туядай киз узатиб, Тугмадай жаз емадим» (Бу мақол киз узатганларга тааллуқли. Ҳар қандай «дасти қиска» одам ҳам: «Қизим хурсанд бўлсин, қудам, куёвим ранжимасин» деб, қўлидан келганча, бориин аямай сарф-харажатлар қилиб, очиги — топган-тутганидан ажрайди. Лекин, баъзи қудалар икки ўртади бўладиган харажатларга унча бош қўшмайдилар. Қиз узатган одам бундан хафа бўлади, лекин дамини чиқармай, аламини ичига ютиб юради. Шунда ундан: «Қалай, түй ташвишларидан омон-эсон қутулиб олдингизми? Куёв боладан хурсандмисиз? Түйда қудангиз сизни толиқтирмагандир, қўл қоқиштириб юборгандир?» деб сўраб қолган одамга у: «Бе, қайда? Туядай киз узатиб, тугмадай жаз емадим!» дейди); «Түй ўпкаси ўтмас». Түй — кўпчилик билан битадиган маросим. Унга ҳар хил одамлар келишади, улар билан бўладиган муомалада ҳар хил гап-сўзлар бўлиши, дастурхонда у — бу нарса етишмай қолиши, натижада гина, ўпка қилишлар ҳам бўлиши мумкин. (Бу — табиий бир ҳол, Шунинг учун бундан хафа бўлма, деб түй эгасига ҳам, меҳмонларга ҳам насихат қиладилар, тасалли берадилар. «Тўйликнинг түйи ўтар, Тўйсизнинг — қуни»; «Түй бўл-

са яхши бўлар, Йигит-қизнинг бахти кулар»; «Түй устига түй бўлсин, Бало-қазо йўқ бўлсин».

Тўкилмаган ким бор, сўкилмаган ким бор?

Мушкул аҳволга тушиб қолган, оғир дамларни бошидан кечираётган, бирор яқини вафот этган ва ҳ. к. кишиларга тасалли берганда юпатганда, сабр-тоқатга ундаганда шундай дейдилар.

Тўкисники — тўққиз кам.

Ўзи тўкис, бой бўла туриб, камоли зикналигидан тўй, зиёфат ва маъракаларни суптагина қилиб, ноз-неъматлар, егулик-ичгуликларни етмайдиган қилиб ўтказадиган кишиларга нисбатан киноя тарзида қўлланади. Вар.: «Камбағалнинг тўйи тўкис бўлур, Бойнинг тўйи юпун бўлур»; «Камбағалнинг тўйида яйрайсан, Бойнинг тўйида чарчайсан»; «Камбағалниқидан интилиб ейсан, Бойниқидан — қимтиниб»; «Судхўрнинг тўйидан — камбағалнинг маъракаси яхши»; «Қўй семирса, туғиши қийин бўлади» (қўйнинг ва товукнинг бу ҳолати бойинг сари пулни яхши кўрадиган уни қўлида маҳкам сақлаб, бировга бир тийин бергиси келмайдиган бахил, хасис кишиларга ташбих этилган); «Бой боёғон бўлса, Ичаги тороғон бўлар».

Тўнғиздан — бир тук.

Вар.: «Дарёдан — бир томчи, Тўнғиздан бир тук»; «Тўнғиздан бир тук узган наф»; «Тўнғиздан бир туккина ҳалол». Ислом қонунига кўра, тўнғиз (чўчка) нинг бутун аъзоси ҳаром ҳисобланади. Амма, намоз ўқиганда мабодо кишининг кийимига тўнғизнинг бирор туки ёпишиб қолган бўлса-ю, буни намозхон пайкамаган бўлса, ўқиган намози жоиз бўлаверармиш. Пойабзал тикувчи қосиблар шарият қонунининг ана шу нуқтасидан фойдаланиб, тўнғизнинг тукини сўзан (игна) ўрнида ишлатардилар. Тўнғизнинг ўлидан олинган тукнинг учи айри бўлади. Тикилади-

ган ипни шу айрининг орасига қис тариб, кейин уни тиззага қўйиб, қўл билан ҳимариб, чийирадилар. Шунда тук билан ип чирмашиб, битта бўлиб қолади ва биғиз урилган тешикдан равои ўтади. Юқоридаги мақол билан мажозан бировдан (айниқса, ҳеч нарса чиқмайдиган кишидан) ниманки унадиган бўлса ундириб қол; ҳар бир ганимат нарсадан имкони борича фойдаланиб қол, дейилмоқчи.

Тўрамга салом бердим, тўрт тага товон бердим.

Ўтмишдаги амалдор, тўраларнинг мағрур ва манманлигини, инсофсизлигини, қаҳри қаттиқлигини, маиший бузуқлигини ва х. к. фош этувчи маъқур мақолнинг куйидаги маънодошлари ҳам бор: «Тўрага ишинг тушди — Ўрага путиги тушди»; «Тўрага ишинг тушса, чайнамай ютади» «Муттаҳамдан гап сўрасанг — бермаси кўп, Тўрадан гап сўрасанг — эртаси кўп»; «Тўрадан чўп сўрасанг, эртаси кўп»; «Тўрага яқин юрсанг, тўрвасин оркалайсан» («Тўрага яқин йўлағудек бўлсанг, сени ишлатиб, текин кучингдан фойдаланади», дейилмоқчи).

Тўрга тушган балиқ қармоқдан кўрқмас.

Бу билан: «Бирор айб билан қўлга тушиб, камалиб чиққан одам қаттиқроқ жазодан кўрқмайди, айб-ғуноҳнинг баттароғини қилаверади», дейилмоқчи, жамиятда буни тасдиқловчи воқеа-ҳодисалар тез-тез учраб туради.

Тўрт оёқли от ҳам қоқилади.

Турмуш кечиришда янглишиб, хатога йўл қўйиб, суришиб, зиён-заҳмат кўрган, мушкул аҳволга тушиб қолган одамни юпатганда, тасалли берганда, сабр-тоқат қилиб, келажакка умид боғлаш зарурлигини уқтирганда шундай дейдилар.

Тўкайга ўт кетса, хўлу қуруқ баравар ёнади.

Вар.: «Қуруқнинг ўтига хўл қуяр»; «Қуруқ шохнинг оловига хўл шох ҳам ёнар»; «Ўғуноҳлининг ўтига беғуноҳ ёнар». Булар билан: «Замона нотинч бўлса, уруш бошланса офат-фалокат рўй берса ва х. к. ҳамма баравар азият чекади, зиён-заҳмат кўради, бало-қазога гирифтор бўлади», демокчи бўлганлар.

Ўқларнинг кўнгулмига тушгач қуйди хам кўз, хам бадан, Ким қуяр ўлу қуруқ чун найистонга тушти ўт (Навоий)

Тўқлик, тўқликдан чиқар шўхлик.

Вар.: «Тўқлик — шўхлик», «Тўқликка — шўхлик»; «Қорин тўқлиги — қутуртиради»; «Тўқликдан шўхлик чиқади, Очликдан — олов»; «Тўқлик нелар дедирмас, Очлик нелар едирмас»; «Тўқлик ишрат кидирар, Очлик ўлап едирар»; «Тўқлик сўқиштирар, Йўқлик сўқиштирар»; «Тўқлик — шўхлик, Йўқлик — сўқлик»; «Имон-ислом — тўқликда, Имон кетар йўқликда»; «Жангу гавго келса тўқликда келар, Ранжу-мехнат якка йўқликдан келар». Халқ бу мақолларида нули, мол-дунёси қутуртирганларнинг инсонийлик чегарасидан чиқиб кетадиган бузуқ ахлоқи, хатти-ҳаракати, феъл-атвори, маишитарастлиги ва х. к. устидан захарханда билан қулган, камбағал, бева-бечораларнинг эса аянчли аҳволини ифода этган. Тўқлуқ хирсин кўнгулдин йўқ қил, Ўзинг оч бўлиб, бир очни тўқ қил!» (Навоий). — «Тўқлик — шўхлик» деган бир гап бор. — деди Навоий ўз ҳақиқатиға ишонган товуш билан. — Баъзан ортиқча тўқлик ва бекорчилик янги орудулар, ҳаваслар тутдирур. Сиз йигитларингизга кенгаш берингки, улар ифрат май ичмасунлар, айш-ишратга ифрат шўнғимасунлар (Ойбек, Навоий)

Тўғри сўзнинг захри йўқ.

Халқимиз ростгўйликни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири деб, ёлгончилик, алдамчиликни эса энг ёмон иллатлардан бири деб билалдики, бу нарса бир қатор мақолларда ўз аксини толган: «Хақ гап — ҳақиқатдан қиммат»; «Чин сўз чиннидай жаранга лайди»; «Чиройимдир чиним, Нуриmdir куним»; «Сўзни чин тўхтатар, Сўзни чин тўхтатар»; «Туянинг бувраси яхши, Сўзнинг тувраси яхши» (бувра — эркак туя, беш ёшдан ошгандан кейин шундай деб атайдилар; тувра — «тўғри» сўзининг шевага мослангани): «Ширин ёлгондан — аччиқ ҳақиқат яхши»; «Тўғри сўз — қиличдан ўткир»; «Тўғри сўз аччиқ бўлади»; «Рост гап — шафтолининг данагидан аччиқ»; «Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор»; «Тўғри сўз туюқтиради»; «Тўғри сўз кулоққа ёқмас»; «Тўғри сўз тукқанингга ёқмас» (тукқан — туғишган қариндош); «Тўғри тилим тиёлмадим, Тукқаним билан туромадим»; «Тўғри сўз кўз уяр»; «Тўғри сўзликнинг тўғри йирлик» («Тўғри сўзлик одамни баъзилар ёқтирмайдилар, унинг гапини рад этадилар, хатто уриб-сўкиб, тўғрини йиртишгача бериб этадилар», дейилмоқчи); «Бошингда тегирман тоши айлангирса ҳам, тўғрисини гапир»; «Бошинга қилич келса, ҳам, тўғри сўзла»; «Бош кесмоқ — бор, Тил кесмоқ — йўқ» («Одатда бошни кесадилар, тилин кесмайдилар. Шундай экан, тўғри гапир», дейилмоқчи); «Рост гапга завол йўқ»; «Чин сўзни ёлгонга буллама»; «Эгри ўтирсанг ҳам, тўғри гапир»; «Тўғри сўзга тўғаноқ бўлма»; «Тўғри сўзга тан бер»; «Тўғри сўзга тан бермаган — нормар».

Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса: саволимга жавобим,
ким десун? (Муқимий).

(Раъно!) Қўяверинг, кеннойи. Тўғри гап тукқанингга ёқмайди, дейдилар. Юринг, анор еймиз (О. Ёқубов, Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим).

Тўғри — ўзар, эгри — тўзар.

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида халқ ҳалоллик ва тўғриликни улгайди, эгриликни қоралайди, уларнинг яхши-ёмон оқибатларини кўрсатади: «Тўғри — мақсадига етар, Эгри — мақсадсиз йитар»; «Тўғри юк манзилга етар, Эгри юк йўлда битар»; «Ҳалол мол зое бўлмас, Ноҳақ мол зое бўлур»; «Тўғрилик нажот йўлига бошлар, Эгрилик ҳалок чоҳига ташлар»; «Тўғри юрдим — етдим муродга, Эгри юрдим — қолдим уятга»; «Тўғри таёқ билан эгри таёқ кўтарганим ур!» «Тўғри таёқ — балога тўғаноқ»; «Тўғри ҳар офатдан кутулиб кетар»; «Тўғриликдан йўқолган киши йўқ»; «Тўғриликка ўлим йўқ»; «Тўғри бошин эгри қилич кесмас»; «Тўғрилик ҳақликка олиб боради»; «Тўғри ўсган — гул бўлар, Эгри ўсган — кул бўлар»; «Ёғоч тўғри бўлса, тўғри бўлар, Эгри бўлса, ўғин бўлар»; «Тўғри девор узокка чидайди, Эгри девор тезда кулайди»; «Тўғри бўлса ўзига, Чини кўнмас кўзига»; «Тўғри бўлса ошин ер, Эгри бўлса бошин ер»; «Тўғрига дуо ёғилур, Эгрига бало ёғилур»; «Адоват енгмас, адолат енгар» (адоват — ўзаро низо, душманлик, хусумат; адолат — одиллик, ҳаққонийлик, тўғрилик); «Адолат қиличи кескир бўлур»; «Адолат қиличи кесган қўл қонмас»; «Тўғрига завол йўқ»; «Тўғрилик тўғра тортар, Эгрилик — тўғра»; «Тўғри йўл — эл йўлдоши»; «Рост кўчани кўйиб, паст кўчадан юрма»; «Эгри йўлдан юрсанг ҳам, тўғри юр»; «Тўғри юрсанг, чанг чикмас»; «Тўғри юрган қийикнинг кўзидан бошқа айби йўқ».

Тўғриликдан келмиш ҳама яхши от,
Эгриликдан фойда кўрмади бир зот
(Фирдавсий).

Узоқ чайнасанг, узоқ яшайсан.

Бу — халқнинг тиббий маслаҳат берувчи мақолларидан бири бўлиб, озик-овқатни наридандан-бери, чалакам-чатти чайнаб, ютиб юбормаслик зарурлигини уқтиради. Акс ҳолда ошқозонга ва умуман саломатликка путур етади. Халқимизнинг баъзи мақолларида киши ҳаёти учун тишининг аҳамияти катта эканлиги қайд этилиб, уни эҳтиёт қилиш, даволаб туриш лозимлиги уқтирилади: «Тишининг бугунида бутун тишла»; «Тиши бутуннинг — ризки бутун»; «Тиши йўқнинг — ризки йўқ»; «Тишсиз оғиз — тишсиз тегирмон» (Бу мақолни қариялар тишсизликларидан нолиб айтадилар. Тегирмон тоши ғадир-будир бўлади. Агар унинг «тиши» ейилиб, силлиқроқ бўлиб қолса, донни эзиб-янчолмайди. Шунинг учун махсус тишовчи усталар тегирмон тошларини ой сайин пўла қалам (зубила) билан тишаб турадилар); «Тишинг оғриси тилингни тий, Кўзинг оғриси — қўлингни»; «Тишинг оғриси, оғзингга сўк сол» (Ўтмишда болаларнинг (баъзан катталарнинг ҳам) тиши оғриси, оғзига бир кафт сўк солиб: «Оғзингни очма, чайнама, ютма, бирпас жим ўтир», деб олдиларида қимирлатмай олиб ўтирардилар. Кўп ҳолларда бу тadbир тиш оғриғини босарди. Бунинг сабаби — сўк солинганч оғиз очилмай, унга ҳаво кирмай, тиш оғриғи ўз-ўзидан босилиб қолганида бўлса эҳтимол); «Тиш йилда бир марта сув ичади»; «Меҳмон жойи — тўр, Жавзо келмай, ровоч сўр» (жавзо куёш йили бўйича учинчи ойи, 22 май билан 22 июнь оралиғидаги даврга тўғри келади). Ро-

воч — ривоч — йирик баргли, илдизи йўғон ўтсимон кўп йиллик ўсимлик. Банди нордон, ейишли, илдиизидан дори сифатида фойдаланилади (Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1- том) Ота-боболар ровоч ейиш — тишни «суғориш» демакдир, деб ҳисоблаганлар.

Узоқдаги куйруқдан — яқиндаги ўпка яхши.

Бу ва бу каби бир туркум мақолларида ота-боболар нақднинг насиядан афзал эканлигини уқтириб, киши унмайдиган нарсани ундирман деб, асли тагида йўқ ё бор-йўқлиги даргумон бўлган нарсани, топининг имкони бўлмаган кўп нарсани топаман деб бекорга овора бўлмаслиги, озроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, нақдга, бор нарсага қаноат қилиши лозимлиги юзасидан панд-насихат қилиб қолдирганлар: «Қачонги кўйруқдан — ҳозирги ўпка яхши»; «Бугунги нақд ўпка — эртанги куйруқдан яхши»; «Эртанги думбадан — бугунги шалҳак яхши»; «Насия сариёғдан — нақд ўпка яхши»; «Қачонги товукдан — ҳозирги тухум яхши»; «Йўқ товукдан — бор тухум яхши»; «Бугунги товук — эртанги ғоздан яхши»; «Уйдаги товук — осмондаги ўрдақдан ортик»; «Кўкдаги турнадан — қўлдаги чумчуқ яхши»; «Осмондаги шунқордан — қўлдаги турумтой яхши»; «Қачонги қизил паловдан — ҳозирги куюк кулча яхши»; «Пишмаган ошдан — хом ошқовоқ яхши»; «Узоқнинг хонидан — яқиннинг сомони яхши»; «Қор остидаги дондан — ер устидаги сомон яхши»; «Тотилмаган бўзадан — мириқиб ичган гўжа яхши» (бўза — оқишқоқ тарик, арпа ва шў кабылардан

солинадиган кайф берувчи ичимлик; гўжа — ўғирда туйиб оқланган жўхори ёки бўғдойдан тайёрланган суюқ овқат); «Йироқдаги сув билан сувоқлик конмас»; «Узоқдаги сув билан яқиндаги ўтти ўчириб бўлмайди»; «Узоққа тузоқ кўйма!»; «Фалон ерда олтин бор, Борсанг бақир топилмас» (бақир — кизил мис); «Насия тилладан — нақд чакча яхши», «У дунёнинг хуридан — ўзимизнинг хўримиз яхши» (хур — афсонавий гўзал киз. Мақолда: «У дунёнинг хуридан — хўрлайдиган бўлса ҳам, ўзимизнинг хотинимиз яхши», демоқчи бўлинган); «Кечнинг хазиначидан — эртанинг насибаси яхши»; «Узоқнинг узунидан — яқиннинг калтаси яхши»; «Олисдан аравалогунча, Яқиндан тўрвала» («Бирор нарсени олисдан аравалаб, яъни кўп ташиб келтиргандан — яқиндан тўрвалаб, яъни кам ташиб келтирган яхши», дейилмоқчи); «Узоқдан орқалагунча, яқиндан этакла».

Навоийё, бу эмас насия нақд бирлан тенг,
Беҳишт воиз бергуғау Ҳирот манго
(Навоий).

Узум оламан десанг, узун кес.

Бу билан токни кўмишда узун кесиш тавсия этилган. «Тўрт занг — қирқ маданг» деган мақол ҳам соҳибкорлардан чиққан. Токнинг йўғон танасини «занг», ундан ўсиб чиққан ва қаттиқлашгани «маданг», ундан ўсиб чиққан новдалар эса «панжа» деб аталади. Маданг ҳар йили қайтариқ қилиб турилса, зангта айланади. Мақолда токни кесаётганда ҳар тўртта зангта қирқта маданг қолдириш тавсия этилган.

Узумини егин-у, боғини суриштирма.

Ўтмишда боғдорларнинг узумини ўғирловчилар бўларди. Узумни кўпроқ мусалласхўр ўғирлашарди. Улар ўғирлаган узумларини қолга солиб олиб келишарди-да, яхшисини еб, зийланларини мусаллас

қилишарди. Мусалласхўр улфатлар мезбоннинг ўз тоқзори йўқлигини билишар ва ундан киноя тарзида: «Бу узум қаердан келди?» деб сўраб қолишарди. Шунда уй эгаси: «Э, узумини егин-у, боғини суриштирма», деб кўярди... Мазкур мақолнинг мажозий маъноси шундай: Ўғритабат бир одам хиёнат билан топган карохатли молини бировнинг олдига кўйганда, у одам: «Буни қаердан олдинг?» деса, у ўз хиёнатининг очилиб кетишидан қўрқиб, шундай деб кўяқолади. Куйидаги мақолларни ҳам шу маънода қўллайдилар: «Мевасини е, эгасини сўрама»; «Сутини ич-у, сигирини суриштирма»; «Болини е, арасини сўрама»; «Балиғини е, дарёсини суриштирма»; «Тухумини е, товуғини суриштирма». — Бизнинг фермада дарахт ўсмаса керак; — деди Баринёв, лекин ўзи биринчи бўлиб машинага чиқиб, кўчталарни тушира бошлади, — Барака бобо, буларни қаердан олиб келдингиз? — Узумини ею, боғини суриштирма, дурусти! — деди кабинадан чиққан Барака бобо (С. Абдуқаҳор, Ҳаётнинг бошланиши).

Узумнинг яхшисини ит ейди.

Вар.: «Меванинг яхшисини курт ейди»; «Қовуннинг сарасини ит ейди, Олманинг сарасини курт ейди»; «Темир қармоққа олтин балиқ илинибди»; «Тут яхшиси — ерга, Қиз яхшиси — кўрга». Ҳаётда баъзан шундай бўладики, яхши, ақл-камолли, ҳусн-жамолли киз ёмон, бадфеъл, бадбашара, нобоп, пасткаш, аҳмоқ одамнинг хотини бўлиб қолади. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбаган ярим ҳазил-ярим чин тариқасида айтадилар.

Уй оладиган киши уйни минорадан туриб кўрмайди.

Бирор нарсени сотиб олишда ва бошқа шу каби ишларда кишини пишиқпукта бўлишга, ўз кўзи билан кўриб, қўли билан ушлаб, обдан суриштириб иш кўришга, шошма-шошарлик,

пала-партишлик билан иш қилмасликка ундаганда шундай дейдилар.

Уй сири — ёпиклик қозон.

Бу билан: «Хар қандай уйнинг, оиланинг ҳам ўзига яраша — сирасори бўлади. Уни ташқарига чиқармаслик, дуч келган одамга гапиравермаслик зарур. Акс ҳолда оиланинг шаънига доғ тушади, киши шарманда бўлиб, одамлар ўртасида кулгига қолиши мумкин», дейилмоқчи. Вар.: «Уй ўзиники дема, Уй орқасида киши бор», «Уйдаги сири кўчада айтма, Кўчада айтиб, гамини тортма».

Уй тўла нон — оч-наҳорим болам, ариқ тўла сув — ташна-зорим болам.

Баъзи болалар уйда бор бўлган унча-мунча егулик-ичгулик нарсани менсимай, назар-писанд қилмай, қадрига етмай: «Нима бало, уйда ҳеч вако йўк?!» деб нолийдилар. Шунда ота-оналар: «Э боламеъ, бу бор нарсалар егулик-ичгулик эмасми?! Одам деган бorigа қаноат, йўғига сабр қилади-да», деган маънода юқоридати мақолни айтадилар.

Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди.

Вар.: «Уйдаги гап бозорга рост келмас»; «Уйдаги ҳисобни бозордаги нарх бузади»; «Уйдаги нархни бозордаги баҳо бузади». Бирор иш қутилгандек, ўйлангандек, олдиндан тасаввур этилгандек бўлиб чиқмаган ҳолларда шу мақолларни қўллайдилар.

Уйда угра кесмаган — кўчада даста кесади.

Вар.: «Уйда умоч кесмаган — Кўчада угра кесибди» (даста — ўқловда ёйилиб, даста-даста қилиб, майдалаб тўғралган қайла хаамири;

умоч — қўлда увалаб, укалаб майдаланган хаамири; угра — юпка ёйилиб, узун ва майда қилиб кесилган хаамири); «Уйда иштон бичолмаган — Кўчада тўн бичар». Бу мақолларни ўз уйида гўдайтиб, бир ишни «қотириб» қўймайдиган, аммо бегона жойда ўзини кишилар кўзига яхши, гайратли, уддабурон, ишбилармон қилиб кўрсатмоқ мақсадида огир, мурақаб ишларга ҳам уринадиган одамга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Уйда уни йўқ угралик, ўзганикида қилар тўралик.

Вар.: «Ўзиникида жинчирик ёкмаган — Бировникида шамчирик ёкиди»; «Бировникига борса, ўзи чойхўр бўлади, оти — емхўр». Ўзиникида ҳамма нарсани аяб, бировникида гарра-шарра сарфлайверадиган, ўзиникида ҳеч вақоси бўлмаса ҳам, бировникига борганда унча-мунча нарсани назар-писанд қилмайдиган одамни мазах-масхара қилганда шундай дейдилар.

Улоққа бостириб бормасанг, босилиб кетасан.

«Ёвга қарши курашганда ва умуман, ҳар бир ишни қилганда мард, гайратчан, ҳаракатчан бўлсанг — ютасан; бўш-баёв, лапашанг, сусткаш бўлсанг — ютқазасан», дейилмоқчи.

Улфатинг новча бўлса, сен паст бўл.

Вар.: «Улфатинг новча бўлса — паст бўл, Паст бўлса — хас бўл». «Ёрдўстлар ва умуман, одамлар орасида ўзининг ниҳоятда камтар олиб юр, бошқалар ўзини катта олиб, мағрурланиб, керилиб, «бурнини кўтариб» юрса ҳам, сен камтар бўл. Шундай қилсанг — ютасан, ютқазмайсан», дейилмоқчи. «Топсанг неча шохлар узра шохлик, фақир аҳлиги айла хокрахлик» (Навоий).

Умр савдоси — қийини савдо.

Уйланаётган йигитга, турмушга чиқаётган кизга ёхуд ўғил уйдантираётган, киз чиқазаётган ота-онага: «Келин ё куёв танилашда шовма-шошарлик қилманг, ўйтамай-ветмай, орқа-ўнгини суринтирмай, таваккалига иш қилманг. Ҳар тарафлама мос келадиганини танилаб, қандайлигини ўз кўзингиз билан кўринг, билсинг, синанг, таби-тахтининг, «етти пуштини» сўраб-суринтиринг. Ахир икки ёшни бир-бирига қўшиш — ҳазилакам иш эмас, бир умрга кетадиган иш!» деган маънода маслаҳат берадилар, насиҳат қиладилар.

Умр ўзади, ҳусн тўзади.

Бу билан: «Умр — бамисоли оқар сув, ана-мана дегунча ўтади-кетеди. Ҳусннинг ҳам умр каби бақоси йўқ; ёшнинг улгайган сари соч-соқолининг оқаради, тишинг тушади, қадди-қоматинг букилади, афтингни ажни босади. Бас шундай экан, буларга ишониб, мағрурланиб юрма!» дейилмоқчи.

Урвоғига чидаган юпқа қилсин

(урвоқ — ҳамир муштлаётганда, ёяётганда ҳамирнинг тахта ёки супрага ёпишиб қолмаслиги учун сепадиган уш). Айниқса, «юпқа» деб аталувчи таом тайёрланаётганда урвоқ учун нисбатан кўпроқ уш сарф бўлади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Бирор иш қилмоқчи бўлсанг, чиқимдан қочма, чўчима, қадил қилавер!» дейилмоқчи. Вар.: «Чиким чикмагунча, кирим кирмайди»; «Чикимдан қочган — киримдан қолар»; «Озин аяган кўпдан қуруқ қолади»; «Зарар кўрмай, фойда кўрилмас».

Ургандан туртган ёмон.

«Ҳой, менга қара..», деб бировнинг эътиборини ўзига жалб этмоқ мақсадида елкасига ё бошқа бирор ерига туртиш, «Ҳей, тур ўрнингдан, фалон ишни қилиб кел...» деб буюрган-

да уни қўл ё оёқ билан туртиб гапирриш — у одамни менсимаслик, назар-писанд қилмаслик, пастга уриш ва ҳақоратлаш аломати бўлиб, энг ёмон одатлардан бири ҳисобланади ҳамда у одамга ёмон ботади, қаттиқ тазсир қилади», деган маънода кишини бундай қилмасликка даъват этадилар. «Уринсиз қилиқдан — ўришли юмрук яхши» (юмрук — мушт) деган мақолни ҳам шунга ўхшаш маънода қўллайдилар.

Уришсанг, мард билан уриш.

«Ҳар қандай муомала, мулоқот ва муносабатда бўладиган бўлсанг — мард одам билан бўл, номард, кўрқок, қочоқ, пасткаш одамлар билан алоқа қилма, яқинига ҳам йўлама», деган маънода қўлланиладиган бу мақолни мазмунан давом эттирадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Енгилгадан бўлгунча, Енгил магадан бўл»; «Йиқилсанг, қучлдан йиқилсанг»; «Шақалга ем бўлгандан — Бўрининг оғзига тушган яхши»; «Ит еганидан кўра, бўри егани яхши»; «Бўқтаргининг соясида бўлгандан — Бургутининг панжасида ўлган яхши» (бўқтарги — қарнигайсмонлар оиласига мансуб қўчманчи йирткич қуш; мажозда номардларга ташбиҳ этилади. «Ана шундай номарднинг соясида, яъни паноҳида, ҳимоясида бўлиб тирик қолгандан — мард билан олишиб, қаҳрамонларча ҳалок бўлган афзалроқ», дейилмоқчи); «Ўлдирса ҳам, мард ўлдирсин».

Кишига бахт эмас номард ила дўсту биродарлик,
Саодат шул эрур мард олдида мардона жон берса
(Чархий).

Уришқоқ хўроз семирмас.

Вар.: «Уришқоқ хўрозга жир битмас»; «Сузагон сигир шохидан айрилади». Булар билан: «Уришқоқ, жанжалқаш, «текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган», «ўтганнынг ўроғини, кетганнынг кетмонини оладиган» безори, шум, хира одам кўзга ёмон кўриниб, ҳамманинг

гашига тегиб юради», дейилмоқчи. «Уришмоқ итга яхши» («...одамга эмас», дейилмоқчи); «Уришма, ичма, чекма, Обруйинг ерга тўкма».

Уруш — хунрезлик

(хунрезлик — конли тўкнашув, киргин). Халқларимиз доимо урушни коралаган, эл-юртга уруш, хунрезлик, киргин-барот, вайронгарчилик ва нотинчилик олиб келган ёвга қарши қаттиқ туриб курашиб, бу йўлда ҳатто жонни ҳам аямаслик заруригини уқтирган: «Уруш урушни келтириб чиқаради»; «Урушнинг кенгаши йўқ» («Уруш кенгашиб, маслаҳатлашиб, розиликни олиб, оғохлантириб ўтирмайди, дабдурустдан ёпирилиб келаверади», дейилмоқчи); «Эл омонлик тилар, Ёв — ёмонлик»; «Хавфнинг қайдан бўлса, хатаринг шундан»; «Олов куйдирар тушган ерини, Душман куйдирар тутган ерини»; «Уруш бўлса, туриш йўқ» («Уруш бўлиб турган жойда, жанг майдониди, ҳамма жон олиб-жон бераётган бир пайтда бир чеккада қўл қовуштириб қараб туриш, панада киқиниб ётиш — ўтакетган номардлик ҳисобланади. Қараб турма, жангга кир, душманининг адабини бер!» дейилмоқчи); «Эр юраги пок бўлса, Ёв ҳийласи хок бўлар»; «Отдан йиқилсин, ёв ўлсин!»; «Қиргин қилган қирилсин, Қир тепага йиғилсин» (Илгари асосан қирлик, тепалик ерлар мазор қилинарди. Халқ бу мақоли билан: «Уруш бошлаганлар, босқинчилар, қон тўкканлар қирилиб битсин, уларнинг ўлиги кир тепага (яъни, мазорга) йиғилсин!» дейилмоқчи); «Урушнинг боши — ўйин, Охири — ўлим»; «Ўқ ўлим қўмсайди»; «Ажал эсон-соғлик суриштирмайди»; «Учган ўқнинг ақли йўқ» (Бу кейинги уч мақол билан: «Урушмоқ, урушганда ҳам чинакамига урушмоқ керак, айни вақтда киши ўзини ўқдан, ўлимдан сақлаш чораларини ҳам қўриши керак», дейилмоқчи); «Ҳар курашда қурбон муҳаққақ» (муҳаққақ — таҳқиқлаган, тўғрилиги исбот этилган, рост, аниқ); «Уруш қурбонсиз бўлмас» (Бу кейинги икки мақол билан фарзандлари ёхуд яқинлари урушда

халок бўлган кишиларга, шунингдек, урушдан ярадор бўлиб (қўл ё оёғидан ажраб) қайтганларга тасалли берганлар); «Уруш айиради, Тинчлик топиштиради»; «Тинчлик бўлса, эл кўпаяр, уруш бўлса, сел кўпаяр»; Тинчлик — роҳат, уруш — офат»; «Қилич билан қазиган ерда гул унмас»; «Урушнинг оти ўчсин!». Балки катта курашда Сўнагулга ўхшаган баъзилар қурбон бўлиши табиийдир. Кураш қурбонсиз бўлмайди, дейдилар (А. Мухтор, Давр менинг тақдиримда).

Уруғ ташласанг — намга ташла, намга ташламасанг — томга ташла.

Бу билан: «Ҳар қандай экин уругини нами қочмаган ерга эк. Уругни куп-куруқ тупроққа ташласанг, ҳосил ололмайсан», деган маънода насихат қиладилар.

Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар.

Бу мақол ўзбек мақоллари манбаларининг деярли ҳаммасида, жонли ва адабий тилда учрайди. Чуқурроқ ўйлаб қараганда, бу гап мантиққа тўғри келмайди: нега энди уста кўрмаган, унинг таълимини олмаган одам ҳар қандай мақом (қуй, оҳанг) чалинса ҳам, йўрғалаб (ўйнаб, рақсга тушиб) кета оларкан? Ўтмишда ногоғачи ва доирачилар шогирд тушган раққос ва раққосаларни ногоранинг «так-туми», доиранинг «ғиж-банги»га ўргатардилар. Орадан маълум вақт ўтгач, шогирдлар ҳар бир мақомнинг ўзига хос оҳангига монанд ҳаракатлар қилиб рақсга тушадиган бўлиб кетардилар. Мазкур мақолнинг тўла ва мантиққа тўғри келадиган варианты ўтган асрда Ўрта Осиёга келган европалик олим А. Вамберининг 1867 йилда Лейпцигга нашр этилган «Чигагой грамматикаси» номли китобида учрайди: «Уста кўрган шогирд ҳар мақомга йўрғалур, Уста кўрмаган шогирд андин-мундин қармалур». Архивда Н. П. Остроумов фондида

сақланаётган мақоллар қўлёзмалари орасида ҳам шу вариант бор, ammo унинг биринчи қисми сал бузилган: «Уста кўрган шогирд ҳар ерга борса овқат қилади, Уста кўрмаган шогирд ундан-мундан қармалади». Бу мақолнинг А. Вамбери ёзган вариантыни тўла ва мантқан тўғри деб биламиз. Дарҳақиқат, уста кўрган шогирдларгина ҳар мақомга йўғғалай оладилар, уста кўрмаган шогирдлар эса бирон-бир мақом чалинадиган бўлса, унинг ўзига хос йўлини билмай, унда-мунда бир қармалиб (яъни, ҳаракат билан доира ясаб) қўяди (ёхуд аҳён-аҳёнда мақомга монанд бир ҳаракат қилиб қолади). Хуллас, ота-боболар бу ва бу куби мақоллар воситаси билан авлодларга турмушни яхши ўтказмоқ учун илм-хунар эгалламоқ, уни имли-билимли, тажрибали устозлардан ўрганмоқ, бундай одамларнинг қадрига етмоқ ва иззат-хурмат қилмоқ зарурлиги ювасидан насихат қилиб қолдирганлар: «Отбоз кўрган от танир, Устоз кўрган — хат танир»; «Ўргатилмаган айик ўйнай олмас», «Шогирд бўлмай уста бўлмас»; «Дарахтига қараб — меваси, Устасига қараб — шогирди»; «Доно устоздан аъло шогирд чиқади»; «Шогирдинг оқил бўлса — бошингдаги тож»; «Устаси қандай — Шогирди шундай»; «Ишини кўриб устасига баҳо бер, Устасини кўриб — шогирдига»; «Иш ўргансанг, ишчан устадан ўрган»; «Шогирд устасидан ўзмаса, қор йитар»; «Устасидан шогирди ўзибди»; «Қобил шогирд уста бўлур устадан»; «Устаси — гаранг, Шогирди — фаранг» (Фаранг — француз; кўчма маънода — ҳар бир иш қўлидан келадиган, моҳир, уста), «Устаси — салмоқчи, Шогирди — сайроқчи»; «Устаси вавақласа, Шогирдлари бит-биликлайди» (Шогирдлар устадан ҳам ўзиб, моҳирроқ бўлиб кетадилар, дейилмоқчи); «Бурун чиққан қулоқдан, Кейин чиққан мугуз ўзади»; «Халқ кўзида — мен уста, Иков қолсақ — у уста» (Баъзи одам устанинг ёнида шогирд бўлиб юради-да, бошқа жойда кишилар кўзига ўзини уста қилиб кўрсатиб, «мен — устаман» деб, мақтанади.

Устасининг хузурида эса «попути пасайиб», тилини тийиб, айтганини чакқон-чакқон қилиб юради. Ана шундай қуруқ мақтанчоқларни мазах-масхара қилганда, мазкур мақолни ишлатадилар; «Шогирднинг бефаросати устозни муттаҳам қилар»; «Шогирдинг эрка бўлса — бошга таёқ»; «Шогирдига тош берган тош олар, Бош берган бош олар»; «Илм устози — ота мақомида, Хунар устози — она мақомида» («Илм-хунар ўргатган одамни ота-онангдек иззат-хурмат қил», дейилмоқчи); «Устоз меҳри, она меҳри — эгизак»; «Устоз кўрибсан — сенга пир йўлиқибди». Диний тушунчага кўра, пирга йўлиққан одам кўнглида нимаики мурод-мақсади бўлса, шунга етишар эмиш. «Уста борида қўлингни тий, Устоз борида — тилингни» («Илм ва хунар ўргатган ё ўргатаётган уста-устозларинг олдида бошқаларга илмингни, хунарингни кўрсатмоқчи бўлиб, ишбилармонлик, гапбилармонлик қилма. Бу — одобдан эмас», дейилмоқчи); «Ота меҳридан — устоз жабри афзал» («Агар устозинг: «Мана бунинг бундоқ қилибсан» деб койиса, бундан хафа ҳам бўлма, устозингдан воз ҳам кечма. У сени «одам бўлсин, илм-хунарни пухта эгалласин», деган ниятда шундай қилади», дейилмоқчи); «Уста бўлсанг, устозингни унутма». «Ҳақ йўлинда ким сенга бир ҳарф ўқитди ранж ила, Айламак бўлмас ҳаққин адо юз ганж ила» (Навоий). «Саодатхон битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйчан сўзлай кетди: «Отанинг меҳридан устознинг жабри афзал, деганлари жуда тўғри. Баъзи ота-оналар болаларни аяган бўладилар-да, уларни ҳаёт учун яроқсиз, жисмоний заиф қилиб қўяётганликларини билмай қоладилар» (С. Зуннунова, Повесть ва ҳикоялар).

Уста овчи бекорга ўқ отмас.

Вар.: «Уста овчи чумчуққа ўқ отмас». Уста овчи арзимаган нарсага ўқни сарф қилиб отавермайди, арзийдиган ов учраганда, қулай пайти келганда отади. Мажозан: «Ишнинг кўзини бил, тежамкор бўл» деган

маънода ҳам, «Ақлли киши бўлар- бўлмас, кадр билмас, гап уқмас, нодон одамларга гап кетиб, ўзига гап орттирмайди, обрўйини тўкмайди», деган маънода қўллайдилар.

Ухлаганга улуш йўқ.

Киши ҳадеб гафлат уйқусида ёта-верса, умри вақти зос ўтади, қиладиган ишлари қолиб кетади ё кейинга тегадиган улушдан, ризк-насибасидан қуруқ қолади. Вар.: «Уйку уйку келтирар»; «Уйку — уйқунинг ше-риги»; «Уйку — уйқунинг мояги»; «Уйку ўрин тилмас»; «Уйку қисса, ёстиқ ҳам керак эмас»; «Уйку ёстиқ тагида»; «Уйку касал чақирар»; «Уйку арслонни ҳам йиқитади»; «Уйку — ўлим билан тенг»; «Уйку — ўлимнинг қардоши»; «Ухласанг уйку оларсан, Ухласанг йилки оларсан»; «Уйқунинг ози ҳам — чакса, Кўпи ҳам — чакса» (Чакса — оғирлқ ўл-чови бирлиги. Турли ерларда турли-ча вазини аниқлатган. Масалан, Фарғонада уч чакса бир пулда тенг бўлган. Мазкур мақол билан: «Уйқу-нинг ози ҳам, кўпи ҳам — барибир», дейилмоқчи); «Уч кун барвақт турган — бир кун ютар»; «Эрта тур, Бир пишмакин ортқ ур» (пиш-мак — уй-рўзгор асбоби); «Уйку гаф-латдир, меҳнат роҳатдир».

Кўз очмассен, дебон — келан қўлум- дур, Масал чин бўлдиким: «Уйку — ўлумдур» (Навоий).

«Эй фарзанд, билгилки, дониш- мандлар уйқунни кичик ўлим деганлар... Кўп ухламоқ ёмон одат- дирки, баданини суст, табиатни вай- рон қилади, юзни касалга ўхшатиб қўяди». (Кайковус, Қобуснома).

Уч ойлик — кўкча бойлик

(кўкча — полиззор). Дехқон полиз экинларининг уругини ташлагандан кейин орадан уч ой ўтгач, қовун-тар- вузи пишиб, ҳосилга, демакки бой- лияка эга бўлади. Мазкур мақол билан: «Э, бунинг уругини эksam, ҳосили қачон бўлиб, бирор фойда кўрардим?! — деб эринма ҳам, ноум- ид ҳам бўлма. Эк, ўстир, меҳнат

қил, сабр-тоқат қил — бўлади, тез фурсатда бўлади!» деган маънода насихат қиладилар.

Уч пулим — куч пулим, бир фақир — жоним фақир

(уч пул — бир тийин; бир фақир — икки тийин). Бу мақолни зикна, хасис, бировга бир тийини ўтиб қолгундек бўлса, нақ, жони халқу- миға келадиган ҳарис одам тилидан айтганлар ва шундай одамларга нисбатан истехзо, киноя тарзида қўллайдилар.

Учқундан кўрққан — темирчи бўлмас.

Биргина темирчиликда эмас, умуман ҳар бир соҳада ҳам киши унинг қийин, оғир, мушкул, хавфли, но- кулай тарафларидан кўркса, чўчиса, ёликса, ўрганмоқчи бўлган касбини эгаллай олмайди ҳам, иши унмайди ҳам, дейилмоқчи.

Уюрма шамол учирса, дўп- пиини осмонда кўр

(уюрма — ўралиб ҳаракат қилувчи кучли шамол; бўрон). Уюрма шамол кум-тупроқни, уас-чўчини, унча-мушча сипил-елпи нарсаларни (хатто кўзи, улоқ сингариларни) ўраб учириб, осмонга олиб чиқиб кетади. «Туяни шамол учирса, Эчкини осмонда кўр», деган мақолда шундай уюрма шамолни назарда тутганлар. Ю- хоридиги мақол билан мажозан: «Уруш, жангу-жадал бошланса, замонанинг тинчлиги бузилса, табиий офат, зил- зила, сув тошқини, ёнғин рўй берса ва х.к. ҳолинг хароб бўлади», дейил- моқчи.

Уялган — буюргандан қуруқ қолибди.

Вар.: «Уялган йигит қиздан қуруқ қолибди»; «Эмайман деб ўтирган — бошин қашиб қолаверади»; «Юзи юпкалик — ризкка зарар», «Ор эл- ган — армони қетар». Булар билан: «Уялиш, орланиш, торғиниш, кам-

тар-камсукум бўлиш кераг-у, лекин эви билан. Ута уятчанлик, тортинчоқлик кишини кўп нарсадан маҳрум қилади», деган маънода насихат қиладилар.

Уят — ўлимдан қаттиқ.

Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақоллари билан: «Жамиятда яшаётган экансан, авваламбор кейин кишилар ўртасида уялиб, шармандан-шармисор бўлиб қоладиган иш, хатти-ҳаракат ва гап-сўз қилма. Агар шундай қиладиган бўлсанг, ёмон уялиб, қизариб, шарманданг чиқиб, бениҳоя ноқулай аҳволга тушиб, кўзингни ва ўзингни олиб қочгани жой тополмай қоласан. Бу эса — киши учун ўлимдан ҳам баттар!» деган маънода насихат қилиб қолдирганлар: «Эман дарахтининг эгилгани — сингани, Эр йигитнинг уялгани — ўлгани» (Эман — ёғочи оқиш ва жуда қаттиқ, кенг япроқли, жигарранг узунчоқ ҳосилали дарахт; дуб); «Оқар сувнинг тўхтагани — тизгани, Эр йигитнинг уялгани — ўлгани»; «Қизил юзли йигитнинг қизаргани — ўлгани»; «Эр йигитга икки номус — бир ўлим»; «Куёни қамиш ўлдирар, Эрни — номус» (куён — ҳайвонот оламида энг кўроқ, энг сезгир, шарпанг сездиган дегунча қирдан-қирга қочадиган ҳайвонлардан биридир. Мақолда: «Куён қамишнинг шитирлашини эшитса ҳам, юраги ёрилиб ўлади», деган маънода маболоға қилинган ва «Номус — ҳамма нарсадан, ҳатто ўлимдан ҳам кучли. Эр йигит — яъни, ҳақиқий инсон номусининг буқилгани унинг ўлгани билан баробар», дейилмоқчи); «Номус — ярим ўлим»; «Номус — ўлимдан ёмон»; «Номус — балодур, Утга-сувга солодир»; «Одамни очлик эмас, ор ўлдирар»; «Йигитни ор ўлдирар, Туяни — сарвар» (сарвар — оғир юк); «Майна бўлмоқ — тирик ўлмоқ»; «Ўлимдан ҳам уят

ёмон»; «Не ёмон — ор-номус ёмон»; «Иза — бир қозон жизза»; «Ўсал бўлганинг — ярим ўлганинг»; «Уят юзга бўлади, Мехр — кўзда», «Кўз кўзга тушса, юз уялар» («Аввало бировни орқасидан ёмонлама, бировнинг ҳақини ема. Бир кунмас-бир кун бу нарса аён бўлиб қолади, иттифоқо у одамга рўбарў келиб, кўзинг кўзига тушса, ўзинг уялиб қоласан», дейилмоқчи); «Юз юзга тушар, Уят — ичга» («Уят, хижолат кишини қаттиқ эзади, киши ич-этнини еб юборади», дейилмоқчи); «Юз қизили кетар, Юз хижили кетмас» (Уялганда кишининг юзи қизаради. Юзнинг қизили тезда кетади, аммо кейин қоладиган хижили кетмайди); «Уяти йўқ ўғил ёмон, Қилиғи бузуқ киз ёмон»; «Юзи қизилни уялтириб бўлмас»; «Юз қизарса, қоронғу тўсар» (Уялганидан бетини қўли билан тўсувчи, ўзини панага олиб қочувчи одамга киноя қилганда, унинг устидан қулганда шундай дейдилар); «Уялмагандан — уял»; «Тоғ бошида қор бўлар, Эр кишида ор бўлар»; «Ярли бўлсанг ҳам, орли бўл» (ярли — камбағал); «Мол учун талашма, Ор учун талаш»; «Орим куйғувча, Имоним куйсин!»; «Жигдонни ошдан сақла, виждонни — бошдан»; «Кийимни янгилигидан сақла, Обруни — ёшлиқдан»; «Номусни йўқотгандан — Бошни йўқотган яхши».

Лекинки, мабодо хижолат этар, Хижолат эрур юз ўлимдан баттар (Хиромий).

(Майсара) Бошингни кўтар! Эр йигитнинг бош солгани — ўлганидир (Ҳамза, Танланган асарлар). — Қизаришдан ўлим афзал, — деди раис оғир сўлиш олиб, — аммо санамай саккиз дейишдан кўркаман. Бироқ хотиринг жам бўлсин, мақсадга етиш учун қўлимдан келганини аямайман. Мабодо қизаришга тўғри келса, иккимиз баравар қизарамиз-да, шундай эмасми! (Ойбек, Олтин водийдан шабадалар).

Фарзанд — жонга пайванд.

Фарзандинг оила кувончи, ота-она таянчи, бахти, иқболи, бебаҳо бойлиги эканлиги тараннум этилади. Вар.: «Фарзанд — белнинг қуввати»; «Фарзандим — асал-қандим»; «Одамнинг меваси — бола»; «Она билан бола — Гул билан лола»; «Хотинни яхши кўрсатган — кўлидаги боласи, Дарахтни яхши кўрсатган — шохидаги меваси»; «Фарзандга отанинг меҳри кетмонча бўлса, онанинг меҳри осмонча бўлади»; «Қиз бола — гул-лола»; «Бола — кўнгилинг гули, кўзнинг нури»; «Бола — гул, Тили — булбул» («Ҳар бир ота-онанинг боласи ўзига бамисоли гулдек, ширин тили эса булбулнинг сайрашидек завқ-шавқ бағишлайди», дейилмоқчи); «Бол — ширин, Боддан — бола ширин»; «Йигитнинг чироғи — кизи билан ўғли»; «Давлатнинг боши — фарзанд»; «Фарзандинг — давлатинг, Фазилатинг — зийнатинг»; «Давлатинг — ўғил-қизинг»; «Давлатинг — ота-онанг, Савлатинг — ўғил-қизинг»; «Қизи борнинг бахти бор, Уғли борнинг тахти бор»; «Ўттизга кирган йигитнинг ўтин олғудай ўғли бўлсин»; «Ўғил билан қизинг — мисоли икки кўзинг»; «Ўғил — уйнинг булбули, Қиз — уйнинг гули»; «Ўғил қанотли от бўлса, қиз қанотли қушдир».

Фаросат — нисф каромат

Фаросат — ақл-заковат, дид, фаҳм, кишининг бир нарсани дарров сезиб, билиб, фаҳмлай олиш қобилияти. Нисф — ярим. Каромат — бирор воқеа-ҳодисанинг қачон ва қандай бўлишини олдиндан билиш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилиш; кишининг ақли бовар қил-

майдиган, мўъжизавий ишларни қилиш). Мазкур мақол билан: «Илми, касб-хунарни ўқиб-ўргансанг, ақли, фаросатли, моҳир, уддабурон, салкам мўъжизакор одам бўлиб етишасан», демоқчи бўладилар. Бошқа баъзи мақолларда фаросатсизликнинг оқибати ёмон бўлиши уқтирилади: «Фаросатсиз одамдан — тил билмас ҳайвон яхши, Эшиги йўқ уйдан — уч ёғоч айвон яхши»; «Фаросатсиз фалокатга йўлиқар».

Фақир киши панада.

Вар.: «Фақир киши панада, Пўстини — сомонхонада»; «Фақир киши панада, Сўқир киши далада»; «Фақир киши панада, Қилар иши далада»; «Фақир киши панада, Қўтир эчки далада»; «Фақирчилик — фойдачилик, Сипоҳчилик — қондачилик». Бу мақолларни: «Биз — бир фақир, кичкина, камтар, камсуқум одамимиз, «катта»ларнинг ишига аралашиб нима ҳам қилардик?! Ҳеч ким билан ишимиз бўлмай, бир чеккада юрганнимиз маъкул», деган маънода ишлатадилар, шунингдек унча-мунча даврага аралашавермайдиган, бўлар-бўлмасга бошини сукавермайдиган, кўпинча ўзини четга олиб юрадиган ниҳоятда камтар, камсуқум, тортинчоч, уятчан одамларга қарата айтадилар.

Фил учмайди, мулла учиради.

Бу билан: «Ўқимишли, илмли-билимли, олим одам сира имкони йўқдай бўлиб туюлган, кишининг ақли бовар қилмайдиган жуда мушкул ва мураккаб ишларнинг ҳам уддасидан

чиқа олади», деб илм-хунар эгаллашга даъват этадилар.

Фил ўлса, тиши ўлмас.

Филнинг тиши кимматбоҳо бўлади. Ундан турли ёдгорлик бўюмлари ясаб, узок вақт сақлайдилар, ҳатто авлоддан-авлодга қолади. Мазкур мақол билан мажозан: «Киши ўз ҳаёти давомида одамларга яхшиликлар қилса, китоб ёзса, иморат-иншоотлар курса ва ҳ.к., унинг ўзи оламдан ўтиб кетса ҳам, бу қолдирган ёдгорликлари эл-юрт орасида абадий яшайди», дейилмокчи.

Фирибгарга шайтоннинг ҳам ҳаваси келади.

Фирибгар — алдамчилик, товламачилик, ҳийлагарлик, кўзбўямачилик билан шуғулланувчи ва шунинг орқасида одамларни «чувтушириб», бир нима ундирувчи «устаси фаранг» шахс. «Бундайларга ҳатто шайтоннинг ҳам ҳаваси келади; уларнинг олдида ҳатто шайтон ҳам «ип эшолмай» қолади.

Фойдаси йўқ фариштадан — ошна дев яхши.

Вар.: «Фойдаси йўқ ёрдан — Иссиқ ўчок яхши»; «Фойдасиз тулпордан — той яхши, фойдасиз шунқордан — турумтой»; «Фойдадан фойда чикмаса, қора сигир қайда?!» «Хира ёнган чироқдан — эсиз қоронғи яхши»; «Фойдаси йўқ бойдан қоч, Панаси йўқ сойдан қоч». Агар сойга сел келиб қолса, унинг пана жойи бўлмаса, кишига ҳалокат келтиради. Мазкур мақоллар билан: «Номи

улуғ, кўркам, кимматбоҳо бўлгани билан бирор фойдали нарсага ярамаса, кишига нафи тегмаса, ундай нарсадан оддий, содда, арзон, кўримсиз-у, аммо ишга яроқли, кишига фойдаси тегадиган нарса яхшироқ», дейилмокчи.

Фолга ишонма, сувга суянма.

Вар.: «Маддоҳнинг ваъзига ишонма, фолбиннинг — сўзига», «Фолчи билан қончининг гапига ишонма»; «Фолчи ёлғончи»; «Фолбиннинг сўзига аҳмоқ ишонар»; «Ромчининг ромидан — ўзининг хом хаёлинг яхши» (фолбин — бирор нарсага: қўлга, китобга, майда тошларга, ойнага, ўйнайдиган картага ва ҳ.к. қараб, киши билишга кизикқан нарса ё ҳодисаларни гўё олдиндан «айтиб берувчи», «башорат» қилувчи ва шунинг эвазига одамлардан у-бу нарса олиб, кун кечирувчи шахс; ромчи ҳам худди шундай шахс). Диний таълимотлар, ирим-сирим, расм-русм ва эътиқодий тушунчалар таъсири кучли бўлган ўтмиш замонларда ҳам илғор фикрли кишилар юқоридаги каби мақоллар тўқиб, бемаъни гап-сўзлар, хатти-ҳаракатлар қилиб, алдам-қалдамлик билан текинхўрларча кун кечирадиган фолбинлар, ромчилар, таъбирчилар, азайимхонлар, кинначиларга ишонмаслик, уларга алданиб қолмаслик зарурлигини уқтирганлар.

Фосиқдан ҳаё тилама, золимдан — вафо.

Вар.: «Золимдан пано(ҳ) тилама, Фосиқдан — вафо» (фосиқ — ёмон йўлга юрувчи; ахлоқи бузуқ, ярамас одам).

Хайр ҳам — хайр, далолат ҳам — хайр

(хайр — бировга қилинадиган холис ёрдам, яхшилик, саховат; далолат — бирор ишга ундаб бериладиган маслаҳат). «Бировга моддий ёрдам бериш — яхши. Унга руҳий ёрдам бериш, маънавий жиҳатдан кўнглини кўтариш, далда ва тасалли бериш, йўл-йўрик кўрсатиш, маслаҳат бериш ҳам яхши. Ишқилиб, қандай бўлмасин одамларга яхшилик қилган — яхши», деган маънода айтилади. Вар.: «Қўлингдан келса — кўлла, Қўлингдан келмаса — йўлла»; «Қўлингдан бермасанг, йўлингдан бер, Йўлингдан бермасанг, сўзингдан бер»; «Сийлагани пулинг бўлмаса, Сийпагани тилинг бор».

Хайрли ишга жарчи бўлсанг, хафа бўлма.

Жарчи — ўтмишда одамлар кўп бўладиган жойларда — кўча-кўйларда, гузар-бозорларда отга, туяга миниб ё пиёда юриб, баланд овоз билан ҳукуматнинг амр-фармонларини, расмий хабарлар ва эълонларни халққа маълум қилувчи шахс. «Хайрли ишга — яъни, одамларга яхшилик қиладиган, фойдаси тегадиган ишга қўл урган, жалб этилган бўлсанг, «чарчадим, қийналиб кетдим» ва ҳ.к. деб хафа бўлма, бировга нолима, қийналсанг ҳам қилавер», дейилмоқчи. Кишини хайрли ишлар қилишга ундовчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Хайр ишга истиҳола ҳожат эмас» (истиҳола — андиша, мулоҳаза, иккиланиш, тортиниш); «Хайрли ишнинг кечи йўқ»; «Хайрли ишнинг хайрихохи кўп» (хайрихоҳ — истовчи, қўлаб-қувватловчи, тарафдор); «Хайр

қилсанг, бутун қил»; «Хайрли қўл қайрилмас»; «Хайр қил ўладигандек, Иморат қур ўлмайдигандек». «Ибодат қил ўладигандек, Иморат қил минг йил турадигандек».

Халқ бор ҳақлик бор.

Ота-боболар бу ва бу каби кўплаб мақолларида халқнинг, кўпчиликнинг куч-қудрати бениҳоя буюк, элнинг иши, фикру қарори қанчалар тўғри эканлигини кўрсатиб, халқ билан бирга бўлиш, ундан асло ажралмаслик, унинг иродасига қарши юрмаслик, унга хизмат қилиш ва содиқ бўлиш зарурлигини уқтирганлар, акс холда оқибати ёмон бўлишини таъкидлаганлар: «Халқ иши — ҳақ иши»; «Халқ сўзи — ҳақ сўз»; «Халқ ҳукми — ҳақ ҳукми»; «Халқ пуфласа, бўрон бўлар, Халқ тепинса — зилзила», «Халқ нурғуни — денгиз тўлкини» (нурғун — жуда кўп, беҳисоб); «Эл кучи — сел кучи»; «Халқ кучига тўгон йўқ»; «Халқни хон ҳам енголмас»; «Халқ унаса, хон туясин сўяр»; «Халқ хоҳласа, хон қийгин беради»; «Хон халқдан катта эмас»; «Халқ меники дема, Сен — халқники»; «Халққа суянсанг — бўларсан, халқдан чиқсанг — сўларсан», «Яланишган очикмас, Суянишган йиқилмас»; «Халқдан қочма — яккалик курсин, Нондан қочма — очлик курсин»; «Халққа ишонган — ҳақликқа чиқар»; «Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма»; «Халқ қарғаса, хор бўласан, Халқ қўлласа, бор бўласан»; «Эл сенга этса надомат, Дунёда турулмассан саломат» (надомат — ёмонлаб айтилган, тарқатилган гап, маломат); «Элнинг назаридан қолма»; «Эл назаридан қолганинг эси кетар»; «Элдан ҳазар қилсанг, Кимса сенга назар қилмас» (ҳазар қилмоқ — бу ерда «ўзини тортмоқ» маъносига кел-

тирилган); «Халққа нима десанг, шуни эшитасан, Халққа нима қилсанг, шуни кўрасан»; «Эл сени қўлламаса, ўзингдан кўр»; «Дунёда нима оғир? — Эл таънаси оғир»; «Халқ хоҳласа тузишни, Ҳожати йўқ чўзишни ва б.

Халқ молини еган — ҳалку-мидан илинар.

Вар.: «Халққа хиёнат қилдинг — Ўзингга жинойат қилдинг»; «Кўпнинг ҳақи — камоннинг ўқи» («Камоннинг ўқидай бу ёғингдан кириб, нарёғингдан тешиб чиқади», дейилмоқчи).

Ҳамир етилса, кўпчийди.

Одатда хамир ошса, яъни етилса — кўпчиб тоғордан ошиб-тошиб кетади. Мазкур мақол билан мажозан: «Кишининг бойлиги, амалмансаби меърожига, яъни юқори нуктасига бориб етса, унинг «Айтгани — айтган, дегани — деган» бўлиб қола, пишиниб, босар-тусарини билмай, ҳеч кимни менсимай кўяди», дейилмоқчи. Вар.: «Сув кўпайса, дарё тошар»; «Сув кўп келса, ариқни бузади». Хас кам-у, жаҳон пок. «Булбул кўтарур-да ашёини, Гул дедикки: «Хас кам-у, жаҳон пок...» — У нима деганинг? — Жалилов хўмрайиб қаради. Кечирасиз, ҳўжайини, қофия келиб қолди. Булбул гулдан аразлаб ўз уясини кўтариб кетаётган вақтда, гул: «Майли битта хас кам-у, жаҳон пок» деган (С. Назар, Яшил бойлик).

Хасни хор кўрма, кўзингга тушса, кўр қилади

(хас — арзимас, кичик, жуда майда нарса бўлгани билан, шамол турса, ушиб келиб кўзга тушади, шикастлайди, ҳатто кўр қилади). Мажозан: «Душманининг каттаси ҳам — душман, кичиги ҳам — душман... «Э, кичик экан, кам экан, кучсиз экан», деб уни назар-писанд қилмасанг, унга қарши тарадудингни кўрмасанг, ногаҳон зарб еб, шикаст топиб қовшинг аҳтимождан ҳоли эмас», деган маънода огоҳлантирадилар. Вар.:

«Ласм қанча ҳақир бўлса, кўнгил кўзғатур, Хас қанча ушок бўлса, кўз булғатур» (хасм — рақиб, ганим, душман); «Ҳасан кўрсанг, Хизр бил» (хизр, афсонавий пайгамбар: у ҳаёт булоғидан «оби ҳаёт» ичган ва умри боқий бўлган; оғир аҳволда қолган кишининг мушкулнинг осон қилар эмиш; у билан учрашган, кўришган одам бахтли бўлар эмиш. Мазкур мақол билан: «Мен — фалончиман» деб, гурурланиб кетма, ўзингни ниҳоятда камтар тут, ўзингдан кичик, кучсиз, ожиз одамга ҳам паст назар билан қарама, уни улуг деб бил, иззат-ҳурмат қил», деган маънода насихат қиладилар ва хамиша камтар бўлишга ундайдилар.

Хатга тушдинг — ўтга тушдинг.

Ҳозир ҳазил йўсинида қўлланадиган мақол ўтмишда нима муносабат билан пайдо бўлган ва қандай ҳолатга нисбатан қўлланилган? Бу муаммо ҳуСУСИДА БИЗ УЧТА ФАРАЗ БИЛДИРМОҚЧИМИЗ: 1. Хонлар замонида маҳалла элликбошилари, танибчилар ва ҳ. к. уйма-уй юриб, аҳолини хатга (рўйхатга) олардилар-да, улардан «хонпули», «закот», «капсан» (деҳқонлардан олиннадиган маҳсулот солиқ), «ушр» (давлат ҳисобига ҳосилининг ўндан бир қисми миқдорида тўланадиган солиқ), «хосил пули», «ўлтон пули», «қовлиёна», «қозик пули», «қорсон пули» ва б. ундирдилар. Солиқ остида қолган халқ ўз меҳнати самарасидан тўла баҳраманд бўлмай, моддий жиҳатдан қийналиб, фақирликда кун кечирарди. Мазкур мақол солиқлар ундирши мақсадида хатга олиш муносабати билан юзага келган бўлиши мумкин. 2. Бойлар ёлтиб ишлатаётган хизматчиларига вақти-вақти билан бўнак берганларида, буни бир дафтарга ёзиб борадилар. Хизмат ҳақини тўлаш муддати келганда ўша дафтардаги ёзувини пеш қилиб, «фалон пайтда фалон сўм олгансан», «фалон пайтда фалон нарсага берганман» деб

бериладиган ҳақдан чиқариб ташлардилар. Дафтарга алдам-қалдамлик билан кўпайтириб ёзиш ҳоллари ҳам бўларди, албатта. Аксарияти саводсиз бўлган шўрлик меҳнаткашлар бойнинг гапига ишонишга ва аслида тегиши керак бўлган ҳақнинг өзгина қисмини олишга мажбур бўлардилар. Мазкур мақол шу муносабат билан юзага келган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Бу тахминий мулоҳазамизга мақолнинг «Чўтга тушдинг — ўтга тушдинг» деган варианты бир қадар асос бўла олади. 3. Юқоридаги мақол 1916 йилги воқеалар муносабати билан юзага келган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. «1916 йил 25 июнь куни подшонинг маҳаллий аҳолини фронт орқасидаги ишларга чақириш тўғрисидаги махсус фармони чиқди. Бу фармонга мувофиқ, 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркак аҳоли(ни) ... рўйхатга олиш бошланди ... Маҳаллий аҳоли қаттиқ норозилик билдирди, чунки ҳарбий хизматдан озод қилинганлиги учун ундан махсус ҳарбий солиқ олинмокда эди... Бунинг устига, шу вақтгача маҳаллий халқ ўртасида аҳоли рўйхати яхши йўлга қўйилмаган эди, унинг ёши аниқ ифода қилинган хужжатлар — метрика, паспорт, уй дафтари жорий қилинмаган эди. Шу сабабли кишиларни рўйхатга олиш вақтида маҳаллий маъмурлар жуда катта тартибсизликка йўл қўйдилар — пора берган кишиларнинг ёшини ўзгартирдилар ёки рўйхатга олмадилар ... Шундай қилиб, маҳаллий меҳнаткашларнинг кўпдан бери тўпланиб қолган ғазабии мардикорликка чақириш тўғрисидаги фармон туфайли очик қўйғолонга айланди ... Қўзғолончиларнинг широрларидан бири — мардикорликка олинган кишиларнинг рўйхатини йўқотишдан иборат эди. халқ бу рўйхатда барча адолатсизлик ва зулм ифодасини кўрди. Одатда, халқнинг чиқши рўйхатни йиртиб ташлаш ёки куйдириб юбориш билан тугарди. Рўйхатни беришдан бош тортган маҳаллий амалдорларни халқ калтаклар ва ҳатто ўлдиради... (М. Вахобов, Ўзбек социалистик миллати).

Хато қилмоқ бордир, тузатмаслик — ордир.

Ота-боболар бу каби мақолларида киши йўл қўйган хато ва камчиликлариини тезда тузатиш ҳаракатида бўлмоғи зарурлигини уқтирганлар: «Инсон хатодан ҳоли эмас»; «Билимсиздан ҳам бир иш ўтар, Билимдандан ҳам бир иш ўтар»; «Хатосиз мерган бўлмас»; «Баъзан донодан ҳам хатолик ўтади»; «Илинмаган ияк йўқ, Туртинмаган туёк йўқ»; «Хар тўқисда — бир нуқс»; «Хатонинг йўлдоши — жазо»; «Хато менадан, Ато сендан» (ато — бахшиш, инъом, ҳадя, хайр-эҳсон, саховат); «Адашганни орқадаги билади, Янглишганни — ёнидаги» («Агар биров сенинг адашганингни, янглишганингни айтса, ундан хафа бўлма, кўнглингда қаттиқ ҳам олма. Чунки, кишининг янглишганини, хатога йўл қўйганлигини ўзидан кўра атрофдаги кишилар тезроқ ва аниқроқ кўрадилар, пайқайдилар. Шунинг учун уларнинг айтганини назар-эътиборга ол-у, камчилигингни тузатишга ҳаракат қил», дейилмоқчи); «Адашганинг айби йўқ, сўраб йўдини топса, Очилганинг айби йўқ, билиб этагин ёпса»; «Кишининг янглишгани — қоқилгани, Янглишганни тузатмаса — йиқилгани».

Хашакдан ҳашам бичма, ёлфондан қасам ичма.

Ўз-ўзидан маълумки, хашакдан ҳашаматли бино қуриб бўлмайд. Мазкур мақол билан: «Амалга оширишнинг асло имкони бўлмаган ишга уринсанг, кўлингдан келмайдиган ишни «ундоқ қиламан-бундоқ қиламан» деб ваъда берсанг, кейин қилолмай, одамлар олдида уялиб, қизариб-бўза-риб қоласан», деган маънода насихат қиладилар.

Хашаки отни емга ўргатсанг, тўрванинг тагинни тешади.

Хашаки от — (буни «қозоқи от» ҳам дейдилар) паст зотли, жайдари

от. «Дунё кўрмаган, яхши-ёмонни фарқ қилмайдиган, ўз иззатини билмайдиган ахлоқсиз, пасткаш, еб тўймас, тамағир одамни сийлаб, зиёфат қилсанг, ҳади совғалар берсанг, у бунга ўрганиб қолиб, ҳадеб келаверади, сени ёлқитиб, безорижон қилади, одамлар олдида уятга қўяди», деган маънода айтилади. Вар.: «Тўнғизни мошга ўргатма, Қўшини — ошга» (тўнғиз мошга бир ўрганса, ҳадеб келавериб, экинзорингни пайхон қилиб юборади). Қўшинингни ҳам ҳадеб ошга чақираверсанг (айниқса у беорроқ бўлса), мазахўракка ўрганиб қолиб, чақирмаганинда ҳам чиқаверадиган бўлиб қолади», дейилмоқчи. «Харишни харига боғласанг, оғилни йиқитади» (хариш — қичима касалига мубтало бўлган, ҳар нарсага сурканаверадиган қирчанғи от). Мазкур мақол билан мажозан: «Хира, шилқим, суйкалғич одамни ўзингга ўргатсанг, сени хонавайрон қилади», дейилмоқчи. «Тўлмасга қуйма, Тўймасга берма».

Хизматга — тухмат.

Вар.: «Ҳам хизмат, ҳам тухмат». Бу мақолларни кишининг қилган хизмати, яхшиликларини тақдирламайдиган, дарҳол унутадиган, уни одамларга орқаворатдан ёмонлаб юрадиган, унга ёлғон тухматларни ёпиштирадиган ноинсоф, дилғир, нонкўр, ярамас одамларга қарата аччиқ киноя тарзида айтадилар.

Ҳол жойида азиз.

Бу билан: «Ҳар ким ўз юртида, ўзига яраша ишда азиз ва қадрқимматга, иззат-хурматга эга бўлади», дейилмоқчи.

Хомсан, пишарсан, дабдабангдан тушарсан.

Вар.: «Олма хомдир, пишади, Пишса, пастга тушади». Бу мақолларни: «Сен ғурурланаяпсан-у, аммо ҳали дунёнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрганинг йўқ, тотиб кўрганингдан кейин ҳуда-беҳудлага мағрурланмайдиган, ўзингни камтар оладиган

бўлиб қолсан», деган маънода кўпинча ёшлик ғуруриятига кетганларга қарата айтадилар.

Хон кийими ҳам ўлчаб бичилади.

Бу билан: «Кимсан — хоннинг кимматбаҳо матолик кийими ҳам ўзига лойиқлаб, ўлчаб бичилади. «Ҳа, хонники-ку, кетса-кетибди-да», деб ортиқча исроф қилиб, бўй-бастига нисбатан катта қилиб тикилмайди. Шундай экан, мол-дунёнг ҳар қанча ортиб-тортиб ётган бўлса ҳам, ҳар бир нарсанинг ўзига яраша сарфхаражат қил, орқа-ўнгинга қарамай, ғарра-шарра сарфлаб юбораверма», деган маънода тежамкорликка даъват этадилар.

Хон — хонлик — хунрезлик.

Узоқ тарихий давр давомида подшолар, амирлар, хон, бекларнинг зулми остида эзиллиб, ҳадсиз азоб-уқубатларни бошидан кечирган халқ ўзининг бир қатор мақолларида уларнинг золимлиги, тошбағирлиги, ноҳақ қон тўкиши, оммага ҳукм ўтказишда ҳар қандай қабохатлардан ҳам қайтмаслигини ва умуман, бутун кирдикорларини фош этган: «Хон йўли — қон йўли»; «Хон бор ерда қон бор»; Подшолик — қонхўрлик»; «Хон кўп бўлса — ёв кўп бўлади, Бек кўп бўлса — дов кўп бўлади»; «Хонни одил дедилар, Хонумондан айрилдик, Бойни хайрли дедилар, Бори-йўқдан айрилдик»; «Қор бошига қор етади, Хон бошига хон етади». Қор эрий бошласа, сувга айланиб, уймак бўлиб ётган ва кечроқ эрийдиган қорларнинг ҳам тагидан оқиб ўта бошлайди-да, эритиб, йўқ қилиб юборади. Мазкур мақолда хонларнинг, умуман, шохлар, подшолар, амирлар, бекларнинг кўпроқ ерларга ҳоким бўлиш мақсадида бир-бирлари (ҳатто туғишган ака-укалари, оталари, ўғиллари) билан тез-тез урушиб, бир-бирларининг бошига етиши — ана шу табиий ҳолга ташбиҳ этилган. «Хон хондан қўрқади, Хон — хотинидан»; «Хотин — эр орқасидан хотин, Хоним — хон орқасидан хоним»; «Бегимдан ҳам бегойим зўр»; «Хон тахтига тўймас.

Хотим — бахтига; «Хон одиллик қилмаса, хонумонидан айрилар, Бой хайрли қилмаса, бор молидан айрилар».

Хотинли рўзгор гулдир, хотинсиз рўзгор чўлдир.

Бир туркум мақолларда хотинларнинг оила ҳаётида қанчалик катта роль ўйнаши, уй-рўзгор юмушларини бажаришда, болаларни тарбиялаб ўстиришда уларга осон эмаслиги қайд этилиб, уларнинг қадрига еттиш, иззат-хурмат қилишасло ва асло хўрламаслик уқтирилади, хотинсизликнинг мушкулотлари кўрсатилади: «Ўтинсиз қозон қайнамас, Хотинсиз уй яйрамас»; «Рўзгор зийнати — ўтин, Уй зийнати — хотин»; «Уйни қирқ эркак тўдиролмайди, Бир аёл тўдирарди»; «Хотин — уйнинг қарови»; «Уйни бекасиз бежайди»; «Бекасиз уйнинг баракаси йўқ»; «Хотинли уй гулдир, Хотинсиз уй чўлдир»; «Аёлниг бўлмаса уйда, Хузур-ҳаловатинг қайда?!»; «Хотин — умр йўлдоши»; «Тоғнинг кўрғи қор билан, Эрини кўрки ёр билан»; «Хотиннинг чиройи — эрдан» («Эр яхши, вафодор, қадрдон, ширин суҳан, оиланинг гамхўри бўлса, хотин бот қаримайди, чиройи тобора очила бораверади», дейилмоқчи); «Эр яхши — хотин яхши, Хотин яхши — эр яхши»; «Хотиннинг ёмон бўлса, айб ўзингда» («Ўзинг беғам, бепарво бўлсанг, уй-рўзгор ишларига қарамасанг, дағасалик қилсанг, кўре ва бадфеъл бўлсанг, ўз маишатишни ўйлаб кўчадан бери келмасанг, хотин, бола-чақанг билан бундоқ очикқўнғил бўлиб гаплашмасанг ва ҳ. к. албатта хотиннинг ҳам «тўини тескари қийиб олади», арзиманган нарсага уриш-жанжал чиқаради, сени койиб-койиб ташлайди!» дейилмоқчи); «Келининг ёмон бўлса — ўглинган кўр, Кўвнинг ёмон бўлса — қизинган кўр»; «Хотинга бўздан сўз яхши» («Хотинга яхши қийим-кечаклару, зеб-зийнатлар олиб бериб, буни икки гапинг бирида миннат қилиб, юзига солиб, кўнгилини оғриганидан кўра, ҳеч нима олиб бермасанг ҳам, яхши-яхши гапириб,

кўнгилини кўтариб юрганинг маъқул», дейилмоқчи); «Хотинга мол берма, қол бер» («Қол — ширин сўз, илтифот» маъносид); «Хотинкизиниг ишини товук чўқиб битиролмас» («Хотин-қизларнинг уй-рўзгор юмушлари ниҳоятда кўп, бамисоли товук олдига солиб қўйилмаган тарикдай беҳисоб. Шундай экан, уларнинг ишини назарписанд қилмай ўтирма, қадрига ет», дейилмоқчи); «Кетмон чоймоқ — олмоқ, солмоқ, Қўн хайдамқ — бормоқ, келмоқ, Хай-хай хамир қилиб, олов ёқиб, томоқ қилмоқ» (Бу мақол хотинлар тилидан: «Эр-қакларнинг иши осон, хотинларники қийин», деган маънода айтилган); «Хотин — қамчи эмас, Қўлдан ташламасан»; «Янги ёр топилганда, эскидан кечмоқ керак!» (буни хотинлар бевафо эрларга нисбатан аччиқ кино тарзида айтадилар); «Хотинсиз уйни кўр — Қаро ерни кўр»; «Ўрта йўлда отинг ўлмасин. Ўрта ёшда — хотининг»; «Хотини ўлганинг хонаси қуяр»; «Хотин ўлди — қамчининг сени синди»; «Хотини ўлган — қизли сулуға қараб йиғлайди»; «Хотинсизлик — меҳнат, Хотинбозлик — лаънат»; «Хотинсиз ўтиш — хато, Бөласиз ўтиш — жафо». Уйда аёлниг бўлмаса, хузур-ҳаловатинг ҳам бўлмайди, дейишад. Тўй қилиш ниётида эдим, бу ҳам ўнганмайпти (С. Назар, Янги бойлик). «Унинг анчага бериб қолган бўлишига қарамай ҳали тетик ва ёш кўрнинишни эрига жўйди (Шухрат, Жаннат кидирганлар).

Хушёрлик — мустаҳкам кўрғон.

Бу ва бу каби мақолларда ташқи ва ички душмандан ҳаминша хушёр, сергак бўлиб туриш зарурлиги уқтирилади: «Хавфли ит хуримай қопади»; «Ит ўйин билан, Қурт қўйин билан» (бу мақол хоразмликлар орасидан (бу мақол хотинлар тилидан: «Эр-қикқан бўлиб, улар бўрини «курт» дейдилар. Тўғри маъноси: «Агар чўпоннинг қўриқчи ити ўйинга берилиб кетса, бепарво бўлса, қўйни бўри еб

кегади, чўпон беҳабар қолади». Ма- жозий маънос: «Кўрғон соқчилари бепарво бўлса, эл душман бости- риб келганини пайқаймай, гафлатда қолади»; «Хавфинг қайдан бўлса, хатаринг шундан»; «Унг кўзинг сўл кўзинга соқчи бўлсин»; «Синамаса эр алданур, Соқнимаса эл алданур» (соқинмөк — соқ, хушёр, эҳтиёт бўлмөк).

Хушомад сўзлаган тил ялаб- ялаб яра этади.

Халқ ўртасида шундай бир ҳик- матли сўз бор: «Агар хушомад киши- ни хароб қилишини билганимда, душманимга хушомад қилган бўлар эдим». Дарҳақиқат, хушомадгўй, ти- лёгламачи, лаганбардорлар ўз ман- фаатлари йўлида бирор фойдаси те- гадиган одамга чунонан яхши, илиқ- иссиқ муомалада бўладилар, чунонан ширинсуханлик қилиб, унинг оёғини ўнгундек бўладиларки, киши бундай сохталик, қалбакиликдан «эриб» ке- тиб, алданиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолади. Бирмунча мақолларда шундай ҳолдан эҳтиёт бўлишга даъ- ват этилади: «хушомадгўйнинг сало- ми тамасиз бўлмас»; «Хом кишини хушомад хароб қилади» (хом ки- ши — ҳаётий тажрибаси йўқ, яхши- ёмоннинг фарқига бормайдиган, ким нима деса, шунга лаққа тушавера- диган, инонаверадиган, сезгир, ку- ратувчан бўлмаган одам); «Хушо- мадгўйга кўй сўйдирма» (у сенга ла- ганбардорлик қилиб, кўзинга яхши кўриниш мақсадида ҳали сўйиш мўл- жалланмаган ортиқча кўйларингни ҳам сўйиб юбораверади, дейилмөк- чи); «Ширин гапга учма, Мақтагани кучма»; «Чиройли мактовдан — ху- нук ҳақиқат яхши».

Хушхабарнинг қаноти бор.

Кишини қувонтирадиган, мамнун эта- диган, кўнглини хотиржам қиладиган ҳар бир яхши гап, яъни хушхабар эл орасида қулоқдан қулоққа етиб, оғиздан-оғизга ўтиб, тез тарқалади, деган маънони аниқлатувчи мазкур ма- қолнинг куйидаги вариантлари бор: «Хушхабар қанотсиз учади»; «Ха-

бар — шамолдан тез»; «Сўз оёқдан илгари боради»; «Бир — хушхабар- нинг қаноти бор, Бир — нохуш ха- барнинг» (хушхабар каби нохуш ха- бар ҳам тез тарқалади).

Хўжанинг қизи эрга теккун- ча, туянинг думи эрга тегади.

Туянинг ўзи катта бўлса ҳам, думи калта бўлади, ҳеч қачон ўсиб бо- риб эрга тегмайди. Академик Яхё Фуломовнинг ёзишича: «Хўжалар жамиятнинг оқсуяк ва имтиёзли та- бақаси бўлгани учун оддий фука- ролар хўжа қизига уйланиш ҳуқуқи- га эга эмас эди» (Я. Фуломов, «Хўжа» сўзи қасрдан келиб чиққан? «Фан ва турмуш», 1970 й., 1-сон). Хўжалар оддий фуқаролар, яъни «ко- рача» лардан келган совчиларга рад жавобини берадилар. Шу туфайли ҳамда хўжалардан ҳадеганда совчи- лар келавермагани оқибатида хўжа қизлари вақтида турмушга чиқолмай, ота уйида «қари қиз» бўлиб, «ўтириб» қолардилар... «қорача»ларда қари қиз бўлиб қолган ҳоллари кам учрайди. Қари қизлар асосан хўжаларнинг қизлари орасида учрайди. Хўжалар ўзлари қорачаларнинг қизлари ва аёл- ларига уйланаверадилар, аммо ўз қиз- ларини фақат хўжаларга берадилар» (В. Наливкин и М. Наливкина, Очерк быта женишни оседлого туземного населения Ферганы). Халқ бу ҳол устидан куйидаги мақоллари билан ҳам кулган: «Хўжадан қиз олиш — Патирдан қил олиш» (патир оддий нонга нисбатан қат- тик бўлганлиги сабабли, унинг ичи- да қолиб кетган қилин сугуриб олиб бўлмайди, сугуришга урилиб кўрил- са, узилиб қолаверади); «Туянинг думи эрга тегар, Хўжанинг қизи эрга тегар» (бу билан: «Бир кун- мас бир кун тегар-да», деган маъ- нода киноя ва қочқирим қиладилар).

«Хўб бўлади»ни сб бўлади- ми?!

«Айёр, мугамбир, ваъдабоз, сен билан битадиган ишини битириб

олгунча сенга кўпдан-кўп куруқ ваъдалар бераверадиган, иши битгач, ваъдасини бажариш у ёқда турсин, тескари қараб бадар кетадиган одамлардан эҳтиёт бўл, уларга алданиб қолма», деган маънода насиҳат қилганларида шундай дейдилар.

Хўроз қичқирмаса ҳам тонг отаверади.

Вар.: «Хўроз: «Мен қичқирмасам, тонг отмайди», деркан»; «Хўроз йўқ жойда ҳам офат чиқаверади». Бу мақоллар билан «Мен аралашмасам, ёрдам бермасам, маслаҳат бермасам фалон иш битмайди, бошқалар унинг урдасидан чиқа олмайдилар» деб кериладиган манман одамга: «Кўп керилмай, ўз баҳонгни оширмай кўяқол. Бу иш сенсиз ҳам битиб кетади», деган маънода таъзир берадилар ё у одамнинг устидан мазах қилиб куладилар.

Хўтиклигида савағич тақиллади, эшак бўлганда юк ортилади.

Бу мақол, гарчи кўпол ташбиҳ қилинган бўлса ҳам, болага тааллукли. Хўтикни эркалатиб, унинг бўйнига бир қарич-бир қарич қилиб кесилган савағичларни ипга тақиб боғлаб кўярдилар. Савағичлар бири-бирига тегиб, шилдирагани сайин хўтикнинг завки келиб, диринглаб ўйнай бошларди. Катта бўлганда эса, уни аяб, эркалатиб ўтирмасдан, кўтарганича юк ортадилар. Мазкур мақол билан: «Болани ёшлигида эркалатиш, аяш кераг-у, аммо вояга етгач, унинг зиммасига тирикчилик «юки»ни юклаш керак. Шундай қилинмаса, у ҳаётда масъулият сезадиган ва тирикчилик ўтказишга тиришадиган бўлмайди», деган маънода насиҳат қиладилар.

Чаённинг касби — чақиш.

Вар.: «Чаённинг касби — ниш урмоқ, Хоҳ душман-у, хоҳ ўртоқ». Булар билан: «Ёмон, бадфёъл, бадхўй, безори, дилозор, дилгир, ичи қора, фиску фасодчи, тухматчи, чақимчи ва ҳ. к. одамнинг қиладиган иши ҳам, ўйлайдиган ўйи ҳам, мақсаду муддаоси ҳам — кишиларга ёмонлик қилиш, озор бериш, зиён-заҳмат етказишдан иборат», демокчи бўладилар.

Чама чамадан ўзмас, қимиз — савадан.

(сава — катта меш). Бия сути пиштилаётган пайтда тошиб кетмасин учун, сава жуда лиммо-лим қилиб тўлдирилмайди. Бия сути шу савада пишיתיб, ачитилгандан кейингина қимиз бўлади. Юқоридаги мақол билан: «Қимиз савадан ошиб-тошиб кетмаганидек, бир кишининг чамаси (мўлжали) бошқа бир кишининг чамасидан жуда ҳам ўзиб кетолмайди. Сен билганни бошқа ҳам билади, ўзингни жуда билагон олма», дейилмоқчи.

Чақимчига — чорак ўқ, қайтиб келса у ҳам йўқ.

Халқимиз чақимчиларни ниҳоятда қабих одам санайди ва уларни очикдан-очик нафратлайди. Бу мақол билан: «Сен чақимчига чорак ўқ ҳам — хайф!» демокчи. Ўқ — бу ерда «тақсим», «улуш» деган маънода келтирилган. Маълумки, жуфтини тоққа, тоқни жуфтга тақсимлаганда қаср қолади. Ана шу қасрни яна булақларга бўладилар. Охирида қолган энг кичик бўлакни «ўқ» деб атайдилар. Масалан, 11 та нар-

са 4 кишига тақсим қилинадиган бўлса, олдин икки яримтадан ўн-таси берилади. Қолган биттаси яна тўртга тақсимланади. Ана шу кейинги тўртдан бирини «чорак ўқ» деб атайдилар. Чақимчиликни ва чақимчиларни қоралайдиган, улар устидан заҳарханда билан қулинадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Мақтов ўздирар, Чақув тўздирар»; «Чақимчи — чипор илон, Заҳри — илондан ёмон»; «Чақма-чақуви ва фиск-фасоди билан одамни боқар» («Чақмачақар, иғвогар чақуви ва фиск-фасоди билан одамлар ўртасига нифоқ солиб қўйиб, ўзи билмаган киши бўлиб, четга чиқиб томоша қилиб туради», дейилмоқчи); «Чақимчининг афти — чорик»; «Чақимчи — нишхўрд киши»; «Чақимчи — бир гувала, Ерга қўйиб увала»; «Чақимчи — тухум пўчоқ, Унинг жойи — пақир ўчоқ»; «Чақимчининг жойи — жаҳаннам». Чақимчидан кўрқкил, чунки унинг бир соатда бузган ишини бир йилда тузатиб бўлмайди (Қобуснома).

Чақиниб турган чаёндан — буқиниб ётган ёмон.

Ота-боболар бир туркум мақолларда «дўст» никоби остида юрган ички душмандан сақлиниш, эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтирганлар: «Бўкириб турган арслондан — Буқиниб ётган илон ёмон»; «Олисдаги душмандан — анғиз юрган «дўст» ёмон» (ангзимоқ — изидан тушмоқ, зимдан кузатиб юрмоқ, пайт пойламоқ); «Олисдаги дўшмандан — қошингдаги қасд ёмон»; «Ошқора душман — яширин «дўст» дан яхши»; «Ташдаги душмандан — ичдаги душман ёмон»; «Хуриччақ ит тишламас»; «Хавфли ит хури-

май копади»; «Хуриган итдан кўрма, Хуримаганидан кўрк»; «Қовун ичидан ирийди»; «Ёғочни ўз ичидаги курт ейди»; «Қор ўз ичидан эриб биғади»; «Қалъа ичидан олинди»; «Ичдан бузилмаса кўшин енгилмас» (Бу кейинги мақолларнинг ҳаммаси ҳам ички душмандан, сотқинлар, хонилар ва айғоқчилардан эҳтиёт бўлиш, уларни фош этиш ва йўқотиш зарурлигини уқтиради).

Чақмоқ, чақмоқни отга алишган — аҳмоқ.

Вар.: «Эр кишига — пичогу чақмоқ, Чақмоқни отга алишган — аҳмоқ». Халқ ўртасида бир овчи йўловчининг отига ҳаваси келиб қолиб, чақмоғини шу отга алишгани, кейин эса ўт ёқолмай, отган овини пишириб еёлмай, оч қолгани ва минданминг пушаймонлар қилгани тўғрисида ҳикоя бер. Мазкур мақолнинг шу ҳикоя асосида пайдо бўлгани эҳтимолдан холи эмас. Бу билан: «Кунингга яраб турган керакли нарсанини сира кўлдан чиқарма, ҳар қандай қиммат нархга ҳам сотма, ҳар қанча қадрдонинг бўлса ҳам ҳади этма», дейилмоқчи.

Чекингга тушганга чекчайма.

Иллари замонда ҳоким, бек, амин сингари амалдорлар хонга бирор фойдали хизмат кўрсатиб, ёқиб қолган бўлсалар, хон уларга шаҳардан ташқари ерлардан бир ёки икки чек нийом қиларди. Бу чек минг ботмон, икки минг ботмон ёхуд ўн минг ботмон; беш минг, ўн минг, йигирма минг таноб бўларди. Табиий, бунча ерни уларнинг ёлғиз ўзлари оғлай олишмас, шунинг учун юз-икки юз ерсиз деҳқонни ёллаб, бўлиб беришарди. Албатта, бу ерлар бир текисда бўлмай, қирли-сойли, сувли, сувсиз, шўрхок, сизот, тепалик, чуқурликдан иборат. Шундай бўлгандан кейин, ер олувчилар текис ва сувли ерларни талашиб, жанжаллашувчилари турган гап. Шунинг учун танобчи ўн, йигирма ё ўттиз кишини мўлжаллаб аркон тортарди-да, бир

парча-бир парча коғозга одамларнинг номини алоҳида-алоҳида ёзиб, бирма-бир ўраб, қалпоққа соларди. Кейин ёш бола ё холис бир одам халғи ўроғлик коғозларни бирма-бир олиб, одамларнинг номини айттаверар, шунга қараб танобчи ерни бир чеккадан бўлиб бераверар эди. Қимга текис ва сувли, қимга қирли, сойли ер тушгани билан унинг иши йўқ. Чекига тушган ерни ўша одамнинг номига ёзиб, васика қилиб беради. Шунда ҳар қим ўз чекига тушганга рози бўлмай, жанжал кўтаргудай бўлса, атрофдагилар: «Чекингга тушганга чекчайма!» (яъни, чақчайма, кўзингни ола-кула қилма) дер эдилар. Бу гап мажозга ҳам кўчган. Масалан, учтўрт одам шерикчилик бир иш қилди-да, чиққан фойдани бўлиб олади. Агар уларнинг бирортаси теккан улушдан норози бўлса, шериклари шу мақолни айтиб, танибхерадилар. «Чекингга тушибди бир той, Тойга мингини-да, тиртой» деган мақолни ҳам шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда ишлатадилар.

Чивининг чечани ахлатга кўнади.

Вар.: «Пашинанинг маҳмадонаси ахлатга кўнади». Бу мақолларни ўзини билимдой, чечан, ҳамма нарсадан хабардор деб биладиган ва ҳар ерда ҳар бир гапга билса-билмаси аралашиб кетаверадиган, тўғрими-нотўғрими ўз гапини маъқуллайверадиган, «уриб» енгаверадиган маҳмадон одамларга нисбатан истеҳзолни киноя тарзида қўллайдилар.

Чивик тутган еридан синмайди, эгилган еридан синади.

(чивик — сурх новда); Мақолнинг тўғри маъноси: «Чивик қўлинг билан тутиб турган ерингдан синмайди, ўзининг эгилган, синадиган еридан синади». Мажозий маъноси: «Бир сўзли гош, бировнинг гапига унамайдиган, «тутган ерини кесадиган» одамни ўзингга маъқул бўлган сўз билан ийдириб, уната олмайсан, унинг ўзи

мойилланган тарафини топа билсанг-
гина кўйдира олсан».

Чийки эт эт келтирар, чийки хамир дард келтирар

(чийки — хом). Бу — халқнинг тиб-
бий маслаҳат берувчи мақоллари-
дан бўлиб, куйидаги варианты ҳам
бор: «Пиймаган этни егали бўлмас,
Қайшмаган чойни — ишали».

Чилла суви — тилла суви.

Бу мақолда ёз чилласида (яъни,
25 июнь билан 5 август оралигидаги
даврда) экинларни қондириб су-
ғориш, киш чилласида (яъни, 25 де-
кабрь билан 5 февраль оралигидаги
даврда) оза ерга яқоб суви бериш
тавсия этилган. Бобо деҳқонларнинг
кўп йиллик тажрибаларига кўра, бу
хар иккала тadbир ҳам мўл ҳосил
етиштиришда муҳим аҳамият касб
этади. Вар.: «Чилла кори — ерининг
қонни»; «Чиллада суғорилган бoғ
чил бетмон узум бeрар».

Чиллаки чиллакини кўриб,чу- мак уради.

Чиллаки — эрта пишар узум; чумак
урмоқ — ранг олиб, кизариб пиша
бўшмак. Одатда қизил чиллаки-
нинг бир бошидаги (хўшасидаги)
бир-эрта гужумга қизил ҳол тушса,
яъни у чумак урса, бошқа гужумлар
ҳам кетма-кет чумак ура бошлайди
ёки бир туп тоқдаги чиллаки бир
кун илгари чумак урса, эртасига
бошқа туплардаги чиллакилар ҳам
чумак ура бошлайди. Бу — мақол-
нинг тўғри маъноси. Мажозан:
«Одамлар ҳам бир-бирларидан ақл
ўрганиб, илму хунар ўрганиб бир-
бирларидан ибрат, ўрнат олиб,
камолотга эриша борадилар», деган
маънода айтилади. Вар.: «Қовун
қовундан ис олар»; «Олма олмани
кўриб, ранг олади»; «Урик ўрикни
кўриб, оқаради»; «Урик ўрикни кў-
риб ола бўлади, Одам одами кўриб
бало бўлади» (бало — уста, уддабу-
рон, моҳир, ўз ишига пухта деган
маънода). «Шароб узумдан ранг

олади, Одам одамдан онг олади»;
«Ақл ақлдан қувват олади».

Чилласи чироқ кўрмаган — мум шамини камситар.

Ўтмишда халқимиз бола туғилган,
кирк кунгача (яъни, чилласи чиққун-
ча) тепасига чироқ ёқиб кўрадилар.
Йўлғирма кунини «кичик чилла», кирк
кунини «катта чилла» деб атадилар.
Қирк кунгача шам ёқиб кўйишга бой
ва ўзинга тўқ одамларнинггина қурби
етарди, албатта. Камбағалликда кирк
кунгача шам ёқиб кўйиш қайда?!
Мана шундай камбағал оилада туғил-
ган, чилласида чироқ ёқилмаган одам
катта бўлган сал бойиб қолса-ю, шу
бойлигидан мағрурланиб, кишилар-
ни назар-писанд қилмай, менсимай
кўйса, биронинкида ёқиб кўйилган
жинчирокни кўриб: «Буни қаранг,
мум шам ёқмабди» деб камситса,
унга қарата аччиқ киноя тарзида
мазкур мақолни қўйлоганлар. Ҳозир
ҳам шунга ўхшаш ҳолларга қўл-
лайдилар.

Чин дўст — туғишганинг би- лан тенг.

Дўстлик — инсоннинг кучига куч,
қудратига қудрат қўшадиган, киши-
ни бахтли қиладиган, ҳаётини безай-
диган энг муҳим омиллардан бири.
Шунинг учун ҳам инсоният дўст-
лигини қадим қадимдан улуғлаб ке-
лади. Бу нарса қўплаб мақолларда
ўз аксини топган: «Қалин — ўр-
тоқ — қариндошдан ортиқ»; «Яхши
дўст — давлат»; «Яхши либос — тан-
га оройиш, Яхши йўлдош — жонга
осойиш»; «Яхши бўлса ўртоғинг —
Доим ёнда пичоғинг»; «Улфат қанча
кўп бўлса, Қулфат шунча оз бўлади»;
«Ақли кўпни дов олмас, Дўсти кўпни
ёв олмас»; «Яхшилар бўлса ўртоқ,
Қунда бўлурлар кўнок»; «Чин дўст
чин юракдан сўзлайди»; «Яхши билан
дўстлашсанг, Ўлгунингча хушлашар»;
«Арпа буғдой бир кунингга ярайди,
Содиқ дўстинг ўлгунингча ярайди»
ва ҳ. к.

Чин кўнгилдан йиғласанг, сў- қир кўздан ёш чиқар.

Бу мақол билан: «Ишга жону дилинг билан киришсанг, энг мушкул, қилиб бўлмайдигандай туюладиган ишнинг ҳам уддасидан чиқасан», деган маънода насхат қилдилар.— Чет тили ўқитувчиси келди,— деди Нишонов Саодатхонга ўғрилиб,— юборишибди. Чин кўнгилдан йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқар, деганлар. Қийин-қистовга олганингиз учун, мана, ўқитувчи ҳам топилди (С. Зуннуова, Повесть ва ҳикоялар). Вар.: «Хавас бўлса, анқонинг уруғи ҳам топилади» (анқо — гўё Қоф тоғида яшаган афсонавий катта қуш. Унинг ўзи ва уруғи (тухуми) йўқ, сира топилайдиган ёки гоят кам учрайдиган нарсанинг рамзи сифатида ишлатилади).

Чиниққанга чанг юқмас.

Киши ўзини ёшлигиданоқ ҳар тарафлама чиниктириб бориши зарурлиги уқтириладиган, чиникишнинг, пишиқ-пухта бўлишнинг фойдаси-ю, чиникмай, бўш-баёв бўлиб қолишнинг зиёни кўрсатиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Чиниққанга гард юқмас, Тиникканга — дард» (Бунда чиникишдан ташқари, ўз вақтида тиникиб ухлаш — киши саломатилиги учун фойдали эканлиги таъкидланган); «Қуш қаноти учганда чиникади»; «Токка чикса йиқилмаган — ерда юрса қоқилмайди»; «Том босганни бўғот туртмас»; «Пишган лойнинг чинниси тоза бўлади»; «Чийки терини ит тортар, Чийки эрни ёв тортар» (чийки — хом). Бу мақол билан: «Хом терини ит тортиб кетганидек, сен ҳам пишиқ-пухта бўлмасанг, бўш, лақма, анқов, хавф-хатарга олдиндан тараддусланмаган, шайланмаган бўлсанг, ёвга ем бўласан», дейилмоқчи; «Чиникмаган хўроз бир чўкишда қочади». — Йигит деган шунақа қилиб пишийди. Пишган лойнинг чинниси тоза бўлади. Уларнинг оёқ яланг лой кечиб, қолхознинг хизмати қиладиган пайти» (Шухрат, Балоғат).

Чиранма ғоз, ҳунаринг оз.

Вар.: «Керилма товуқ, Кетингдан урар совуқ». Товуқ кулга, иссиқ тупроққа ўтириб, ағанаб, кетидан чиққан ва патларига ёпишган ифлосларни қуритиб тушириб юборади-да, озода бўлиб, ўзига зеб бериб юради. Қишда эса бундай кул ва иссиқ тупроқ йўқ, одатига кўра ерга ўтириб, ағанаб, баттар ифлосланади. Мазкур мақоллар мажозий маънода вақтинча эришган муваффақиятларига керилувчи, ховликувчи одамларга нисбатан қўлланади.

Чиройинг борида чинорингни топ.

(чинор — абадийлик ва қудратли таянч рамзи). Кўпинча қизларга насхат тарзида айтиладиган мазкур мақол билан: «Чиройинг борида, яъни хусн-жамолга тўлишган даврингда умр бўйи сенга ҳамроҳлик ва суянгичлик қиладиган чинакам, вафодор ёрингни топиб ол, вақтни ганимат бил», дейилмоқчи.

Чиройли қизнинг нози бор.

Бу билан мажозан: «Кўлидан иш келадиган одамнинг нози, инжиклиги, қўядиган оғирроқ шартлари ва х.к. бўлади. Сен бундан хафа бўлмай, хафсалангни пир қилмай, кўнглингни совутмай, ундан «кўлингги ювиб қўлтигинга урмай» раъйига қараб, фойдаланиб қол», дейилмоқчи.

Чиқарга келса — эр ёмон, қўярга келса — хотин ёмон.

Одатда эр-хотиннинг ўртасидан «ола мушук ўтса» — яъни, бирининг гапи бирига тўғри келмай, уришиб, жанжаллашиб, аразлашиб қолса, ҳар қайсисининг ўз айби кўзига кўринмайди, эр хотиннинг, хотин эрининг яхши томонларини унутиб, нуқул ёмон томонларини бўрттириб, «юзига солаверади». Оқибатда иш

«кўйди-чиқди»га ҳам бориб етиши мумкин. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилиб, эр-хотинга: «Бундай қилиш яхши эмас. Бир-бирини тушунмоқ, иззат-хурмат қилмоқ, қизишган чокларда жаҳлга эрк бермай, «тишини тишга кўйиб», оғирроқ бўлмоқ керак. Икки ўртада турмуш бузилгудек бўлса, ундан ёмони йўқ», деган маънода насихат қилинади. Ушбу фикрни қувватловчи «Узилган ип қайта уланса, тугуни қолади» деган мақол ҳам борки, буни: «Бир бузилиб, қайта тикланган турмуш аввалгисидек бўлиб кетиши қийин, шунинг учун аввало турмушнинг бузилишига олиб борадиган хатти-харакатлар, гап-сўзлар қилмаслик керак», деган маънода қўллайдилар.

Чиққан қиз — чийдан ташқари.

Этнограф Б.Х. Кармишева бу мақолни Самарқанд вилоятидаги Намозгоҳ қишлоғида ёзиб олганлигини маълум қилади ва кишиларнинг тушунтирувига асосланиб, қуйидагича изоҳлайди: «...Модомики эркак уйга ва уйдагиларга хўжайин экан, хотиннинг қариндошлари айрим ҳоллардагина унинг турмушига аралашадилар. Чий — ўтовга ташқари томондан қопландиган қамиш тўсиқ» (Қаранг: «Этнографические очерки узбекского сельского населения»). Мазкур мақолни: «Турмушга чиқарилган қиз чийдан (яъни, ўтовдан демак, оиланинг аъзолigidан) ташқарига чиққан, шунинг учун у ўз тақдирини ўзи ва борган оиласидгилари ҳал қилсин. Бўлар-бўлмасга унинг турмушига аралашавериш керак эмас», деган маънода қўллайдилар. «Қайта чопган ёв ёмон, Қайта келган қиз ёмон; «Чиққан қиздан ота уйдаги супурги ҳам кўрқади»; «Кулунли бия овулга сиғмас» деган мақоллар ҳам борки, буларда, турмушга чиқазилган қиз у ердагилар билан уришиб, жанжаллашиб, аразлашиб, ота уйига вақтинча келиб ўтирса ёки эридан ажралишиб, кўч-қўлани ва бола-чақаси билан бутунлай қайтиб келса —

бундан хунук воқеа бўлмайди. Аксарият оилаларда қайтиб келган қиз ҳамманинг кўзига ёмон кўринади, уни чиқиштирмайдилар, хуллас, «ота уйига сиғмайди», дейилмоқчи.

Чорикор чораклаб олар, бой акам — ботмонлаб

(чорак — ботмоннинг 64 дан бир қисми). «Ўрта Осиёнинг турли ерларида ва турли даврларда турлича микдордаги оғирлик ўлчови бирлигини англаган». (В. Хинц, Е.А. Давидович, Мусульманские меры и веса). XIX асрнинг сўнгги чорагида В. Наливкин ва М. Наливкинанинг ёзишича, Фарғонада «кўпчилик ер эгаларининг ерини вақтинча, бир йилга ёлланган ишчилар — корандалар ишлаб берадилар... Чоракор ўз меҳнати эвазига ғалла ҳосилининг тўртдан бир қисмини, пахта ва жўхори ҳосилининг учдан бир қисмини олади, бунинг ҳам бешдан бир қисми солиққа ва ўроқчиларнинг иш ҳақига тўланади» (В.Наливкин и М.Наливкина, Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы). К.Шоннёзов «Ўзбек-карлуқларнинг ўтмиши тўғрисида ёзаркан, чоракорлар хусусида шундай дейди: «Чоракорлар ўзининг ери бўлмаган ёхуд бир озгина ери бўлган камбағал дехқонлардан дала ишлари бажариладиган бутун давр учун ёллаб олинарди. Ёллашнинг шартлари турлича бўларди: агар чоракор бойнинг ўз хўкизи ё оти иш асбоблари билан ишлаб берса, ҳосилининг тўртдан биридан тортиб, олтидан биригача оларди; агар у бойнинг хўкизидан ё отидан, иш асбобларидан ва унинг хизматкорлари кучидан фойдаланса, ҳосилнинг еттидан биридан тортиб, ўндан биригача оларди» (К. Шоннёзов, Узбеки-карлуки). Р. Я. Расудова эса ерли кишиларнинг (кексаларнинг) хикояларига асосланиб, Зарафшон водийсида XIX асрнинг иккинчи ярмида чоракорлар ҳосилнинг олтидан биридан то ўндан биригача олганлари, бойларнинг уларга нисбатан турли хийла-найранглар ишлатганлари, атайиб уларни қарз-

дор килиб қўйганлари ва хирмон кўтарилгач, қарзининг бирини икки қилиб ундириб олганлари, тоқзор ва поллизларда ишлаган чоракорларга «узум, ковуш, тарвузларни еганинг оладиган ҳақингни қоплаб кетди» деб, ҳақ Бермаганлари тўғрисида ёзади (Қаранг: «Этнографические очерки узбекского сельского населения»). Бундай ҳоллар чоракорларнинг боқилардан норози бўлишига, улардан газабланишига, қолаверса юқоридаги сингари мақолларнинг юзага келишига сабабчи бўлган.

Чорвага бўл миришкор, топарсан кушойишкор

(кушойиш — бирор қийин ишнинг осон ҳал бўлиши, муваффақият). Авлоддан авлодга ўтиб келаётган бир туркум мақолларда ота-боболаримизнинг чорвачиликка доир панд-насихатлари ўз ифодасини топган: «Молни уй — мойли уй»; «Молнинг эти — томогинга боп, Териси — оёғинга қоп, Мугузи — пичоғинга соқ, Ичаги — қўбузинга таноб»; «Ўлқининг минса усти, ичса сути, еса эти бор»; «Молнинг зотли бўлса, Рўзгоринг тотли бўлар»; «Чорванинг ити ҳам ургочи бўлсин» («Ургочи мол қанча кўп бўлса, чорва тугеи шулча кўпаяди», дейилмоқчи); «Ачаси кўп бўлса — бачаси кўп (ачаси — онаси; бачаси — боласи); «Молнинг боши — товук» («Кўй, сигир, от, туяга етишмоқчи бўлсанг, аввал арзон ва боқиш осонгина товук ол. Ундан жўжа очириб, кўпайтириб сотиб, бошқа молларни олишга маблағ жамгарасан», дейилмоқчи). «Бир товук бир эчкини саклайди» («Агар товунинг бўлса, қунига тугиб берадиган туҳумидан бахраманда бўласан, жуда зарур бўлганида ўзини сўйиб ейсан, натижада эчкини умуман, қатгарок молни сўйишга ё сотишга эҳтиёж қолмайди», дейилмоқчи); «Кучинг етса сигир боқ, Кучинг етмаса товук боқ»; «Етти хазинанинг бири — товук, бири — сигир» (Ота-боболар сигир, товук, асаларни, ипак қурти, ўрмон, тегиримон ва обжувозни «етти хазина»

деб билганлар); «Мол боқсанг — кўй боқ, Каймоқ кетмайди чорадан, Ит боқсанг — сиртлон боқ, Кўй олдирмайди кўрадан» (чора — қатта ёғоч товоқ; тогора); «Баҳорда қўйни тоза қирқ, Кузда эҳтиёт бўл» («Кўйининг жунини баҳорда обдан қиртишлаб қирқсанг бўлаверадил, чунки ёзга чиқади. Аммо кузда эҳтиёт бўл, чунки тез орада кишга киради, совқотиб ўлиши мумкин», дейилмоқчи); «Бия кўп бўлса — қулун кўп»; «Бия, топиб беради туя»; «Ёмон кунда от боқмасанг, Яхши кунда от чопмас»; «Ёмон отни яхши боқсанг — тулпор бўлар, Ёмон қушнинг тобини топсанг — шунқор бўлар»; «Мол боққанга битади»; «Чорва тўқ — ташивиш йўқ»; «Чорва мадори — ўт»; «Чорвани чоптирган ҳам — ўт, Қўйни қўндирган ҳам — ўт»; «Мол йиқсанг — қўншини топ, Ош есанг — идишини топ» («Яйловнинг серўт, серсув жойини топиб қўнсанг, молларинг семиради, кўпаяди», дейилмоқчи); «Ер қутли бўлса, Мол сутли бўлар»; «Ёзининг ўти — қишга ем»; «Бўрон бўрайди, Мол чўп сўрайди»; «Шувок бор жойда — туёқ бор» (шувок — майда оқини баргли, ўзига хос ҳидли кўп йиллик ёввойи ўсимлик, ушш мол хуш кўриб оиди); «Молни қишда қумга ҳайда, Ёзда чимга ҳайда»; «Молга берсанг саз еминг, Боқар сени ёзу қиш»; «Сигирнинг сути — тилида»; «Охурга нени солсанг, Хурмачадан шунинг олсанг»; «Ёрига қараб тел ўсар, Емига қараб мол ўсар»; «Озиқли от ҳоримас»; «Боқ отингни арпа билан, Боқар кази-қарта билан»; «Отни қамчи билан ҳайдама, Ем билан ҳайда»; «Отни қамчи билан ҳайдасанг, шунда қоларсанг»; «Отнинг ориқ бўлса, тўрвадан кўр»; «Ог тўрвадан қарийди»; «Отни боқсанг қашиб боқ, Еминг емга қўшиб боқ»; «Арпа еган от ўйнайди»; «Кўйни ўт ичидан ўтказма, Ўғни қўй ичидан ўтказ» («Кўйларингни нардан-бери ўтлатиб, ҳайдаб ўтиб кетма, яхши ўтли ерда обдан тўйдириб, ундан кейин нари ҳайда», дейилмоқчи); «Кўйининг оғзи тўймаса, қорни тўймайди»; «Гулсиз хашак — ёвгон хўрак»

(«Хашак гулсиз бўлса, қўйнинг тана-сига юкмайди. Гулли бўлса, дони бўлиб, қўйга ем ҳисобида юкиб, семиртиради», дейилмоқчи); «Қўй туз билан тирик»; «Ёмон қўйчи яйловин бир кун ейди, Яхши қўйчи яйловин минг кун ейди»; «Шафтолидан боғ қилма, Эчкидан мол қилма». Бошқа мева дархтларига караганда шафтолининг умри жуда қисқа бўлади, узоғи билан етти йилда қурийдн (Қаранг: «Табиат ва инсон». Тошкент, 1965). «Шафтолидан боғ қилма» деганининг боиси ана шунда. Эчкининг «капалак» деб аталмиш ўлат касаллиги бор. Агар бу касаллик биттасига дориса, биридан-бирига юкиб, ҳаммаси қирилиб битади. «Эчкидан мол қилма» деганининг боиси ана шунда. «Эчки юзга борса ҳам, Кузга бормас»; «Эчки юзга етганда, Териси мингга етар»; «Эси кетган эчки йигар, Эчки билан эсин еяр».

Чумсахдан чигит чиқмас.

Вар.: «Чумсахдан чигит кутма»; «Чумсахга чўмич тегса, чўмичда коқади» (чўмичда қокмоқ — бировнинг ҳақини, тегишини қоқиб «уриб» қолмоқ). Чумсах — зикна, ҳасис, бахил, қурумсоқ, арзимаган нарса-си ҳам кўзга жуда керакли бўлиб кўринадиган ва ҳеч кимга ҳеч нима бермайдиган, қизганчик одам. «Бундай одамдан ҳеч нима, ҳатто кичик, арзимаган нарсани ҳам кутма, умид этма, сўрама — барибир бермайди», дейилмоқчи. Халқ тилида шундай иборалар ҳам бор: «У шундай чумсахки, шишага қатиқ солиб, сиртидан ялайди»; «Чумсахлигидан битта қуртни ўн кун шимади» ва б.

Чумчук семирса, чакса келмас.

Вар.: «Чумчук ҳам ўз тошича ботмон»; «Чумчук семириб, ботмон бўлмас, Теша ўсиб, кетмон бўлмас». Буларни кўпинча ўз ҳол-қудрати йўқ бўлатуриб, «мен ундайман, мен бун-

дайман» деб мақтанувчиларга карата истехзо билан айтадилар.

Чумчук сўйса ҳам, қассоб сўйсин.

«Бировга бир ишни қилдирадиган бўлсанг, у иш арзимаган, кичкина бўлса ҳам — устасига, қўлидан келадиган одамга мурожаат қил», деган маънода айтиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Қўйни қассоб сўйсин, Ошни ошпаз пиширсин», «Қўйни қассоб сўйсин, Олтинни заргар сўксин»; «Қўйни қассоб сўйсин, Ўликни қассоб сўйсин»; «Қўйнинг қассобга сўйдир, Ўлигининг ювғучига ювдир»; «Ямоқчининг ишини сувоқчи билмас»; «Подачи ношуд бўлса, соғ отни чўлоқ қилади»; «Хар ким ўз касбига омил». — Хўжайин турганда пулиннинг менинг қўлимда тўпланиши муносиб эмас, — деди оқсоқол, — чумчук сўйса ҳам қассоб сўйсин, деганлар. Сарф ва харж йўлини хўжайин бошқалардан яхшироқ биладилар, кам-кўстини ҳам тўлдирадилар» (С. Айний, Дохунда).

Чумчукқа қўйсам кўзанақ, илинди унга сўзанақ

(кўзанақ — қуш тутиш учун қўйил-диган қил тузоқ; сўзанақ — ниначи). Вар.: «Тузоқ қўйсам лочинга, Кузғун тушар бахтимга»; «Балиққа қўйган домига қурбақа илинибди». Бу мақоллар кутган, умид қилган нарса-си тесқари бўлиб чиққан, омади юришмаган одам тилидан нолиш мақомида айтилади.

«Чўк!» деса, туя ҳам чўқади.

Буни: «Ўзингга етганча ўжар, гож бўлма. Бундоқ ўзингдан катталарнинг гапига ҳам қиргин-да!» деган маънода айтадилар.

Чўқаётган — чўпга ёпишар.

«Ҳалокатга учраётган одам ҳар бир кичик нарсадан ҳам нажот қутади», дейилмоқчи. Худди: «Чў-

каётган чўпга тирмашар» деганларидек, шошма-шошар ўзимни оқлайдиган фактлар қидира бошладим» (О.Ёкубов, Бир фельетон қиссаси).

Чўпоннинг таёғидан, келиннинг оёғидан.

Ўтмишда янги чўпон келгач қўйлар кўпайиб кетса, буни чўпоннинг қутли таёғидан деб; янги келин келган уйга қут-барака кирса, буни келиннинг қутли қадамидан деб билардилар. Аксинча, агар

қўйлар камайиб ё (бирор касалга чалиниб, ют бўлиб) кирилиб кетса, буни ҳам чўпондан кўрардилар: уйдан қут-барака учса, «шум қадам экан» деб, келиндан норози бўлардилар. Юқоридаги мақол ана шундай тушунчанинг самарасидир.

Чўтирнинг ҳам ўз хусни бор.

Бу билан: «У ери ундай экан, бу ери бундай экан, деб бировнинг устидан кулма, мазах-масхара қилма. Ҳар кимнинг ҳам ўзига яраша хусни бор», дейилмоқчи.

Шайтоннинг оздиргани — ўзиники.

Бу билан: «Жамиятда не-не айёр, мугомбир, алдамчи, каллоб, фирибгар, кўзбўямачи, маккор одамлар борки, улар кишини турли гап-сўзлар, хийла-найранглар билан авраб, алдаб, йўлдан оздириб, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаландилар. Шундай экан, сен ҳар кимнинг ҳам гапига лақ этиб тушаверадиган бўлма, ақл-идрокинги тарозиси билан ўлчаб кўриб, шунга яраша иш тут», деган маънода эҳтиёткорликка ундайдилар.

Шам ёруғи тубига тушмас.

Вар.: «Чирок туби — коронғу», «Теракнинг сояси тубига тушмас»; «Чирок тубига зиё бермас». Бу мақолларни бойликка ё амал-мансабга эга бўлган одам кези келганда ўз яқинларига кўлидан келадиган ёрдамчи бермаганида аччиқ киноя тарзида кўллайдилар.

Аёғинга тушар ҳар лаҳза гису
Масалдурким: «Чирок туби
коронғу»
(Лутфий)

Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қимирламайди.

Вар.: «Елсиз терак тебранмас»; «Ўт бўлмаса, тутун бўлмас»; «Ит қора кўрмаса, хуримас»; «Сабабсиз куш ҳам учмас»; «Бесабаб оёққа тикан кирмас»; «Булут бўлмаса, чакмоқ чакмас»; «Энгак қимирламаса, соқол ликилламайди»; «Чопган ердан чанг чикар»; «Тагсиз хабар тарқамас». Бу мақоллар халқнинг фалсафий қарашлари маҳсули бўлиб, «Табиатда

ҳам, жамиятда ҳам рўй берадиган ҳар бир воқеа-ходисанинг муайян сабаби бор. Сабабсиз ҳеч қандай оқибат бўлмайди. Масалан, халқ орасида бир гап тарқалибдими — демак, бир иш бор», деган маънода кўлланилади.

Шарманда — охир қолур армонда.

Шарманда — шарму ҳаёни йўқотган, ҳаёсиз, уятсиз, номуссиз, расво одам. «Жамият бундай одамларни ўз холига кўйиб кўймайди, ахири бир кун адабини беради», деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг куйидаги мазмундошлари бор: «Шармсизлик — шармандалик нишони»; «Шармандага — шаҳар кенг»; «Яхши алжимас, Ёмон ёлчимас»; «Ёмоннинг охирини кўр»; «Ёмонни худо топар»; «Товлаб бўйин қашолмади. Ёмонликдан яшолмади»; «Шарму ҳаёсиз бўлсанг, Ҳар ерда ерсан шатта, Маъқул, билимдон бўлсанг, Иззат-хурматинг катта».

Шаробнинг ози — дори, кўпи — оғу.

«Ичкиликни кўп ичадиган, унинг «кетидан кувадиган» одам ҳам аъзойи баданини, ҳам турмушини заҳарлайди, эл-юрт ичида обрў-эътиборини, иззат-хурматини йўқотади, шармандаи шармисор бўлади», дейилмоқчи Май мастга душману, ҳушёрга ёрди. Ози тарёк, кўпи бир заҳри мордир.
(Абу Али ибн Сино)

Шаф-шаф деган билан шаф-толи оғизга тушмас.

Бу билан: «Роҳатга эришмоқ учун фақат истакнинг, орзу-ҳаваснинг ўзигина кифоя қилмайди, меҳнат, саъй-ҳаракат қилиш керак», дейилмоқчи.

Шахарда «қуён қочди» бўлса, далада «туя қочди» бўлади.

«Кўпчилик орасида арзимаган бир гап тарқалгудек бўлса ҳам, одамлар уни бўрттириб, қўшиб-чатиб, лоф қилиб, қатъий ишонч ҳосил қилмагунча, бундай овоза гапларга ишонма ҳам, қўшилма ҳам», дейилмоқчи.

Шер кутурса, ойга сапчир.

«Мол-дунё ғуруриятига, амал-мансаб ғуруриятига ва бошқа шу каби ғуруриятларга берилиб кетган одам ҳаддидан ошиб, кутуриб, қўлидан келмайдиган ишларни ҳам қилгиси, имкони йўқ нарсаларга эга бўлгиси келиб, беҳуда уринишлар қилади-да, охири фалокат-ҳалокатга йўлиқади, ўзини нобуд қилади» деган маънода айтилувчи бу мақолнинг қуйидаги мазмундоши ҳам бор: «Чумоли ажали етганда қанот чикаради» (Одатда чумолига қанот битса, учади-да, қушларга ем бўлиб, ўлиб кетади. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан юқоридаги маънода қўлайдилар)

Шериклик ошни ит ичмас.

Одатла икки ит бир ялоғдан овқат еб қолгудек бўлса, бир-бири билан талашиб, ғриллашиб, урушиб кетади. Бу мақоли шериклик иш қилиб, ўзаро битишолмай, чиқишолмай, уришиб, жанжаллашадиган одамларга қарата истехзо ва киноя тарзида қўлайдилар. Шериклик ишларга доир яна шундай мақоллар ҳам бор: «Шериклик товукдан — ёлғиз тухум яхши» «Шериклашиб ишлаганининг юраги шердай бўлади»; «Шерикнинг ёмон бўлса шармадасан, Мақсад йў-

лин тополмай, армондасан»; «Авваламбор мингашма, Мингашган сўнг индашма» (Бу мақолда бир отга икки кишининг мингашиб кетиши мисолга олинган. Олдинги одам эгарга минади ва қулай ўтириб, қийналмай кетади. Мингашган кейинги одам эса эгарнинг орқасида ноқулай ўтириб, қийналиб кетади. Мажозан: «Авваламбор биров билан шериклашиб иш қилма. Ҳамонки шериклашдингми, энди чида, аразлашиб, жанжаллашиб, бировга ҳасрат қилиб, нолиб юрма», дейилмоқчи).

Шернинг ўлиги ҳам от ҳуркитади.

«Қўрқоқ, «юраги йўқ» одам мард, ботир, жасур, қўрқмас одамнинг ўзи тугул ўлигидан ҳам қўрқади, ҳайикади», дейилмоқчи.

Шолининг орқасидан курмак ҳам сув ичади.

Вар.. «Бугдойнинг баҳонасида қорамуғ ҳам сув ичибди»; «Гул туфайли тикан сув ичар»; «Кўлнинг орқасидан кўлмак ҳам сув ичади». Бу мақолларни бир одам туфайли ёмон одам ҳам (гарчи унинг бир нимани олишга, еб-ичишга, фойдаланишга ҳақи бўлмаса, ҳадди сифт маса ҳам) фойдаланиб, манфаатланиб қолса ва б. шу каби ҳолларда ё жиддий, ё ҳазил-мутўйиба тарзида айтадилар.

Шошқоқлик — аҳмоқлик.

Ота-боболар бу ва бу каби бир қатор мақолларида ҳар бир ишда ва ҳар бир нарсда асло шошма-шошарлик қилмаслик зарурлигини уқтирганлар, ошқиш, ҳовлиқиш, шошилишнинг оқибати ёмон бўлишини турли-туман мисоллар орқали кўрсатганлар: «Шошган — шамол билан баробар»; «Шошган — шайтоннинг иши»; «Шошган ишга шайтон қўшилар»; «Шошганининг иши унмас»; «Ошиққан ишини битирмас Ақли эр отини йитирмас»; «Ажал-ўлим қайда йўқ, Шошган ишдан фой-

да йўқ»; «Ошиққаннинг оёғи этаги-га ўраллади»; «Ошиққан — қоқилар, Қоқилган — йиқилар»; «Қўрқандан ховлиққан ёмон»; «Шошган ўрдак ҳам боши билан шўнғийди, ҳам думи билан»; «Шошган зулук япроққа ёпишади»; «Шошган зулук шולי поясиши тишлайди»; «Ошиққаннинг оғзи куяр»; «Ошиққан — ошга пишган» («Ошиққан одам қайноқ овқатни у ер-бу ерига тўкиб юбориб, куйиб қолган», дейилмоқчи); «Шошган пашша сутга тушар»; «Шошилган — лойга ботган»; «Шошганнинг кўзи тинар»; «Шошқалок тўғрамчи қўлини кесар» (тўғрамчи — нориннинг гўштини, кулчатойини, сабзи-пиёзни ва б. тўғровчи); «Ошиққан ошга етгунча, Боши тошга етади»; «Ошиққаннинг ови юрмас»; «Қистанмаган куёнга етади»; «Ошиқмаган аравали куёнга етибди»; «Ошиқмаган овчи хумо овлар» (Хумо, Хумой — афсонавий қуш, гўё бу қушнинг сояси кимнинг бошига тушса, бахтли бўлар эмиш); «Шошмаган эр окқуш тутар»; «Шошганда «лаббай» топилмас», «Шошган эр уйига етолмас»; «Шошган келин эрини «ойи» дебди»; «Шошган қиз эрга ёлчимас» («Қиз ўзига ёр танлашда шошма-шошарлик қилса, кувёнинг кимлигини, қандайлигини, феъл-атворини яхши суриштирмай, кўрмай, билмай, синамай, унинг чиройига, кийим-кечагига, топар-тутарига қизиқиб, ясама ширин гапларига, ваъдаларига «учиб», дарҳол розилик берса, кейин унинг асли кимлиги билинганча, ўртага совуқчилик тушиб, уриш-жанжал чиқиб, ажралишга тўғри келади», дейилмоқчи); «Ошиққан қиз эрга етмай-

ди, Эрга етса, этаги етмайди»; «Ошиққан — озар, Тўймаган — тўзар»; «Кутганнинг куни ўтмас, Шошганнинг иши битмас»; «Ошиққан — етмас, Буюрган — кетмас»; «Ошиққан сув денгизга етмас»; «Аста юрсанг, тез борарсан»; «Ошиқиб борсанг, ерга охиста борса ҳам бўлади»; «Чопсанг — чарчарсан, Елсанг — етарсан»; «Шошмасанг — тез етарсан, Шошгандан ўзиб кетарсан»; «Тез юрган — йўлда ҳордир, Тин юрган — Теловга борур» (Телов — Оҳангарон яқинидаги бир кишлок); «Мусулмончилик — астачилик»; «Яхши от кейин чопади» (Бу мақол от пойгасини назарда тутиб айтилган. Пойгада баъзи отлар олдиниға тез чопади-да, кейин тез ҳориб, аста-секин орқада қола бошлайди. Яхши, асл пойгачи от эса олдиниға секин-секин чопиб, кейин тобора тезлаша бошлайди ва ҳамма отлардан ўзиб кетиб, марраға биринчи бўлиб етиб келади ҳамда ўворинни олади. Мажозан: «Хар бир ишни шошмасдан, ховлиқмасдан, кучни беҳуда сарфламасдан қил», «демокчи бўладилар»; «Асл қуш туриб учар» (туриб учмоқ — шошилмасдан, сабр қилиб, қулай пайти қелишини кутиб туриб, кейин учмоқ); «Бир кун ошиққаннинг қирқ кун ақли қочар»; «Бир кун ошиққандан қирқ кун ақл сўрама»; «Ошиққан ўлмас, Ошиққан ўлар»; «Шошилган ишнинг пушаймони кўп»;

«Хар кимсаки, айламас ошиқмоқни хаёл,
Ёфроқни ифак қилур, чечак
баргини бол»

(Навоий)

Эгасини сийлаган — итига суяк ташлар.

Баъзи «пихини ёрган» хушомадгўй, лаганбардор бевосита тегишли одамнинг ўзига эмас, унинг хотин, болачақаларига хушомад қилиб, совға-саломлар бериб, шу йўл билан у одамнинг кўнглини ўзига мойиллантирмоқчи, ўз манфаатини кўзлаб илтимос қилиб борган ишини битирмоқчи бўлади. Мазкур мақолни кўпинча шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда истеҳзо билан айтадилар.

Севса агар Отойи рақибин ажаб эрмас Ким иясин огизлар, итига сўнғак солур.

(Отойи).

Эгачим элакли бўлди, элаги тилакли бўлди.

Вар.: «Лўли элакли бўлди, Элаги керакли бўлди»; «Тоз тарокли бўлди, Тароғи ярокли бўлди». Бу мақолларни бирор нарсани (масалан, асбобанжомни) вақтинча фойдаланиш учун сўраб келган одамга бор бўлатуриб йўқ дейдиган, уни-буни баҳона қилиб, қурук қайтарадиган қизганчик, зикна одамларга нисбатан киноя тарзида қўллайдилар.

Эгачим эрга тегди, эскиси менга тегди.

Қиз турмушга чиққанда эски кийим-кечақларини ота уйига ташлаб кетади. Бу эски кийимлар эгачидан сингилга қолади. Мазкур мақолни дастлаб опаси турмушга чиқиб кетган, ўзи эса хали ҳам уйда ўтирган, бунинг устига эгачисидан қолган эски кийим-кечақларни эгнига илиб юрган, дилида эгачисига нисбатан аллақандай ғараз пайдо бўлган сингил айтган

бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Вар.: «Эгачили қизга тўн қайда, Эчкили қўйга сув қайда?!» (Одатда олдин опасининг сепини ҳозирлайдилар, уни узатиб, хотиржам бўлганларидан кейингина сингилнинг ҳаракатига тушадилар); «Эгачим эрга тегди, Чўмичи менга тегди» (Бу мақолда сингил опаси эрга тегиб кетгач, уй ишларининг ҳаммаси — овқат пишириш, кир ювиш, уй супуриш ва х. к. бир ўзига қолганини маълум қилмоқчи бўлган); «Эгачимга ишониб, эрсиз қолдим». Опаси турмушга узатилмағунига қадар сингил совчилар устма-уст келавериб, қистаган чоғларида ҳам узатилмайди. Ўзига совчилар келаверган сингил совчи келмаётган опасини кўролмаслиги, ундан ғойибона хафа бўлиб юриши — табиий бир ҳол. Мазкур мақол тўғри маънода шуни ифода этса, мажозан шунга ўхшаш ҳолларда ишлатилади.

Эгилган бошни қилич кесмас.

Вар.: «Сунган бўйинни сугурилган қилич кесмас». Булар билан: «Киши мағрурлик, такаббурлик билан кеккайиб, «айтганим — айтган, деганим — деган» деб, ўжарлик, гождлик қилмай, бундоқ «пастроққа туша», ўзини нечоғли камтар тутса, ширинсухан бўлса, бировнинг айтганига кўнса, ҳар қандай қаҳри қаттиқ одамнинг ҳам кўнглини ўзига нисбатан ийдира олади ва ҳар қандай хавфли, мушкул ҳолатдан ҳам омон эсон, бешикаст, бенуқсон қутулиб кета олади», дейилмоқчи.

Эгри от, тўғри тегиз.

Вар.: «Ётиб-ётиб, ёнбошга от». «Ҳийла билан кучли арслон тутилар, Ҳаёл

билан кўриқчи ҳам тутилмас» (кўриқчи — экинни чумчуқлар ва бошка зараркунандалардан кўриқламоқ мақсадида бир ёгочнинг бошига қалпоқ, «эгнига» чопон кийдирилиб, экинзорга ўрнагиб қўйилдиган ясама «одам»); «Ҳийласиз ботир ўзини ёвга олдирар». Бу мақоллар билан: «Душман билан олишганда ҳарбий усул, ҳийла ишлат, унинг кўзини чалғитиб, гафлатда қолдириб зарба бер. Акс ҳолда ўзинг ундан зарба еб қолишинг мумкин», деган маънода насихат қилганлар.

Эгри қозикқа — эгри тўқмоқ.

Бир туркум мақолларда ёмон одамларнинг қандай бўлиши, ўзига хос хусусиятлари кўрсатилиб, улар билан ўзига яраша жавоб-муомалада бўлиш лозимлиги уқтирилади: «Эгарининг сояси ҳам — эгри»; «Қийшиқ дарахтнинг кўланкаси ҳам — кийшиқ»; «Эгри таёқнинг бутоғи бурун йиртар»; «Эгрибосар оёқ кавушни ҳам эгри қилади» («Ёмон одамнинг касри бошқаларга ҳам уради; ёмон одам яхшилари ҳам ёмон йўлга бошлайди», дейилмоқчи); «Қилиги кийшиқнинг қилмиши ҳам — кийшиқ»; «Қийиқ — қилдан кийиқ топади». Қийиқ (одам) — ўжар, қайсар, гапга кўнмайдиган, «тутган ерини кесадиган»; қилдан қийиқ топмоқ — тўғри гапдан, тўғри ишдан ҳам атайлаб бирор камчилик ва нуқсон қидириб топмоқ, тўғрини жўрттага эгрига бурмоқ. «Эгри таёқ кўтаргани эгри таёқ билан ур»; «Қалтак кўтарганга чўқмор кўтар» (чўқмор — тўқмоқ шаклидаги қадимий уруш қуроли; гурзи, шашпар; тош кесадиган оғир тўқмоқ); «Ўқлок ўқталганга тўқмоқ ўқтал» (ўқлок — ўқлов, ўқлогли). «Аҳмоққа — тўқмоқ»; «Эгри битгани — эл тўғрилар».

Эзгуликнинг кечи йўқ.

Вар.. «Эгриликнинг эрта-кечи йўқ»; «Ҳеч бўлмагандан — кеч бўлган яхши». «Одамларга яхшилик қилишининг, эзгу, хайрли ишлар қилишининг эрта-кечи йўқ. «Э аттанг, энди вақти ўтиб қолди-да», деб ўтирма,

кейин бўлса ҳам, кечроқ бўлса ҳам, яхшилигининг, яхши ишларининг қилавери!» дейилмоқчи.

Экин эккан — текин ўрар.

«Дехқончилик қилган, ердан меҳнатини аямаган одам роҳатини ҳам кўради» деган маънодаги маъмур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Эксанг экин, ерсан текин»; «Эксанг — ўрасан, ҳузурини кўрасан»; «Эккан — ўрар, тиккан — терар» (экан — дон эккан; тиккан — дарахт ўтказган); «Сепган хирмон қилур, Сепмаган армон қилур»; «Экмагунча унмас»; «Бир кун бурун сочсанг, Ҳафта бурун ўрасан»; «Эрта эккан бутун олур, Кечга қолган ўтин олур»; «Эрта эккан хирмон қилур, Кеч эккан — армон қилур»; «Кечки экиннинг хатари кўп» («Кеч қолиб экилган экин айни ўсиш, ривожланиш, ҳосил туғиш пайтига келганда ҳаво ҳарорати кундан-кунга пасая боради, қуёшдан етарли ҳарорат ололмайди. Натижада ҳосили кам ва кечки бўлиб, пишар-пишмас совуқ уради, қорёғир остида қолиб кетади», дейилмоқчи); «Экинни «эркалатсанг», эрта пишади»; «Эмгак экинда қолмас» (эмгак — меҳнат); «Миннат ерда қолса ҳам, Меҳнат ерда қолмас».

Эл овлоқ бўлса, тўнғиз тепага чиқади.

(овлоқ — одамлардан холи, кимсасиз, чет, хилват жой). Вар.: «Қуш йўқ жойда қурбақа — булбул»; «Мушук йўғида сичкон тепага чиқади»; «Мирза йўғида қул қиради кўрага, Ит йўғида чўчка хуради қаргага»; «Ғоз учса, қўлни ўрдак эгаллайди»; «Ўрдак йўқ қўлда — лойхўрак хон»; «Овлоқ қўлда — бақа хон»; «Балиқ йўғида бақа ҳам — балиқ»; «Қоронғи қолган юртга қорашақшақ подшо бўлибди». Бу мақолларни мажозан: «Олим, оқил, билимдон, суҳандонлар йўқ жойда илмсиз, билимсиз, ношуд, нодонлар; мард, ботир, паҳлавонлар йўқ жойда номард, кўроқлар ва ҳ.к. ўзларини аллаким деб билдилар, мақтандилар, керилдилар, ҳаммага бош-қош бўлмоқчи бўлади-

лар», деган маънода қўлайдилар. «— Гижинглаган йигитлар турганда шу кизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмас, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади» (А. Қаҳҳор, Синчалак).

Эл оғзига элак тутиб бўлмас.

Мажозан: «Сенинг қилмишингни одамлар гапириб, мазах қилиб юришса, «гапирманглар, айтманглар» деб, уларнинг оғзини тия олмайсан, эл-юрт ўртасида «отнинг кашкасидек» маълум бўлиб қоласан, шармандаи-шармисор бўласан. Шунинг учун аввало кўпчиликнинг оғзига тушадиган ёмон иш, хатти-ҳаракат ва гап-сўз қилма», деган маънода насиҳат қилиб айтилади. Вар.: «Юз қопнинг оғзини боғлаб бўлса ҳам, Юз одамнинг оғзини боғлаб бўлмас»; «Эл оғзини йиғиб, Челак оғзини бўғиб бўлмас»; «Эл оғзини ёпмоққа эллик қари бўз керак»; «Кўп оғзига қалқон тутиб бўлмас»; Бировнинг оғзига тугма қадаб бўлмайди»; «Эл қулоғи — эллик», «Юзта кўз бўлса, мингта қулоқ»; «Икки одам эшитса, етти иқлимга етади» (етти иқлим — шарқ географларининг қарашларига кўра, Ернинг етти минтақасидан ҳар бири); «Ўттиз тишининг орасидан чиққан гап ўттиз уруғ элга тарқалар»; «Эл бор ерда сўз бор»; «Одамларнинг оғзига тушсанг, чакич бўлиб чайналасан». Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан, ўйланмай босилган қадам шармандачилиги одам орасида анчагина гап-сўзга сабаб бўлади (М. Исмоилий, Ода мийлик кисеаси). Ўттиз икки тишли оғиздан чиққан гап қирқ элатли юртга тарқалгандек, Умматали билан Нафиса ўртасидаги муносабат ҳам албатта бунинг (Азимхўжаевнинг) қўлоғига етган» (Шухрат, Жаннат кидирганлар).

Эл қўзғалса, тахт қўзғалар.

Вар.. «Камбағалининг бахти бойнинг тахтини йиқар». Оламда элнинг, халқнинг кучидан ҳам қудратлироқ куч йўқ. Ота-боболар буни қўллаб

мақолларда, масалан: «Элнинг кучи — эллик ботмон» деган мақолда ёрқин ифода этганлар. Модомики шундай экан, эл билан, кўпчилик билан ўйнашиб бўлмайди. Унга зулм қилаверилса, жабр-ситамлار ўтказаверилса, ахири бир кун сабр қосаси тўлиб, қўзғолон кўтариб, золимларнинг адабини бериб, тахтидан ағдариб ташлайди.

Элакка кирган хотиннинг эллик оғиз гапи бор.

Вар.: «Ўтга келган хотиннинг ўттиз гапи бор»; «Икки хотин бош қўшса, бозор бўлади». Бу мақолларда аёлларга хос бўлган одат ифода этилган. В.Наливкин ва М.Наливкина бу хусусда ўтган асрнинг охири чорагида шундай деб ёзишган: «Сарт аёллари, ҳатто иш билан банд бўлганларида ҳам, бир жойда бир неча соат ҳеч ким билан гаплашмай, жим ўтира олмайдилар. Агар аёлнинг олдига бирор одам келмаса, унинг ўзи қўшнисиникига чиқиб, бирпасгина бўлса ҳам, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб кайтади... Уларнинг гапи мақоллар, иборалар, қочириклар, баъзан эса ўйноқи мазмунли эртак ва латифаларга бой бўлади. Буларин гап орасида едириб юборишга уларнинг ҳаммаси уста бўлади. Гапни топиб, гапириш, берилган саволларга ёки ташланган луқмаларга ўринли жавоб қайтариш ва суҳбатдошни гапга солиб қўйишни улар ўзлари учун фахр деб биладилар... «Шунингдек, «Хотин еттига чикса, етти уйнинг қалитини ола чикади» деган мақол ҳам борки, бу билан: «Баъзи хотин еттига борса (ва умуман, бир қўчага чиққудай бўлса), шу баҳонада бир йўла неча жойларин ҳам айланиб, кўнч-кўшичлари, таниш-билишлари билан бирпас-бирпас бўлса ҳам гаплашиб, кўнглини ёзиб келади», дейилмоқчи. Аксарият аёлларнинг бундай қилишлари — ўтмишда уйдан ташқарига деярли чиқмаганлари, сиққилиб кетганлари натижасидир, албатта.

Элга кўшилсанг эр бўласан, элдан ажралсанг эр бўласан.

Инсоннинг якка ўзи, жамиятдан ажралган, жамият билан алоқа қилмаган ҳолда яшамаган ва яшай олмайди ҳам. Шунинг учун ҳам шахснинг жамиятга, жамиятнинг шахсга муносабати ва таъсири масаласига инсоният қадимдан алоҳида аҳамият бериб келади. Халқимиз кўпдан-кўп мақолларида шахсга жамиятнинг, эл-юртнинг қанчалар кадр-қимматли, қудратли эканлигини уқтириб, у билан бирга бўлиш, унга хизмат қилиш зарурлиги юзасидан панд-насихат қилганлар. «Отанг — эл, Онанг — эл»; «Элли ер — бозор, Элсиз ер — мозор»; «Эр элида азиз, Гул — ерида»; «Туғилган жойинг кўзингга ўтдек кўринади»; «Ойдан ёруғ нарса йўқ, қора булут бўлмаса, Одамдан гариб кимса йўқ, қайтиб юртин топмаса»; «Хар ким — элига, Ўрдак — кўлига»; «Хар куш ўз уясига қараб учади»; «Турна ҳам қиблани ташлаб, қирига қайтади»; Булбул қафасда ўз қора толин кўмсаб сайрайди»; «Товушқонга — туғилган тегази»; «Тўйган ердан — туккан ер яши»; «Эр — туккан ерига, Ит — тўйган ерига»; «Элга кўшилган — оройиш топар»; «Элга эл қайрилса — қут, Элдан эл айрилса — ют» (қут — барака; ют — йўқчилик, очарчилик, ёппасига қирилиш, чексиз фалокат); «Элга эл кўшилса — қут, Елга сел кўшилса — ют»; «Эл билан довлашма, Эр билан ёвлашма»; «Зўрлик кўрсанг, эрга бор, Хўрлик кўрсанг элга бор»; «Юрт билан юрган — ютамас» (ютамас — ютоқмас, оч қолмас); «Эли кучлининг — бели кучли»; «Элда юрган — эл танир, Қирда юрган — ер танир»; «Элга киргил элингча, Сувга киргил белингча»; «Элнинг этаги кенг» («Унинг бағрига кўплар қатори сен ҳам кириб, сиғиб кетасан», дейилмоқчи); «Элга кўшилган мой ютар, Элдан айрилган қон ютар»; «Элдан айрилган — озар, Элга кўшилган — ўзар»; «Ўпқадан урган ел ёмон, Элидан безган эр ёмон»; «Элидан безган эр ўнгмас, Кўлидан безган гоз ўнгмас»; «Халққа суянсанг — бўласан, Халқдан чиқсанг — сўласан»; «Элатингдан ажрама — ёт домга тушар-

сан» (дом — тузук); «Эл билан бўлган — ютар, Элдан ажраган — нетар?!»; «Ердан айрилсанг ҳам, элдан айрилма»; «Йўлдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма»; «Тупдан чиқсанг ҳам, кўпдан чиқма»; «Отасидан айрилган — олти кун йиллар, Элидан айрилган эллик йил йиллар»; «Элдан айрилгунча, жондан айрил!»; «Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл»; «Эл бўлмаса, эр бўлмас»; «Эрнинг куни — эл билан, Элнинг куни — эр билан»; «Элим — куним бўлмаса, Ойим-куним бўлмасин»; «Элнинг бахти — эрнинг бахти»; «Эр туғилса — элнинг бахти, Ёмғир ёгса — эрнинг бахти»; «Эрлик бор ерда хўрлик йўқ»; «Эрингни гул орасидан изла, Эркингни эл орасидан изла»; «Элдан — вафо, Захардан — шифо»; «Эл бор бўлса, эр хор бўлмас, Эр бор бўлса, эл хор бўлмас»; «Экин ерида кўқарар, Эр элида кўқарар»; «Эр қалбини эл билар»; «Қимматингни эл белгилар»; «Ҳақиқий обрўни халқ беради»; «Эрнинг обрўни — элнинг обрўни»; «Элда обрўйинг бўлса, Ҷудда юкинг қолмайди»; «Эл сийлаган — эшикда ўтирмас»; «Эр қариса — эл ичида, Шер қариса — гор ичида»; «Элга боққан — ерга боқмас, Кўкка боққан — элга ёқмас» (кўкка боққан — ўзини қатта олган, бурни кўтарилган, мағрурланган, манманликка берилган); «Эл яхшиликни унутмас»; «Бел боғлагил белингча, Хизмат қилгил элингча»; «Элга хизмат — олий ҳиммат»; «Эр номуси — эл номуси»; «Элнинг ғами — эрнинг ғами»; «Эр йигит — эл ғамида»; «Булук суви сойга оқар, Эр ўғлони элга боқар»; «Эл бошига тушгани — Эр бошига тушгани»; «Эл бошига кун тушса, Эл яратган эр келар»; «Эли кўрғар эр бўлса, Элга ёвлар ёвушмас» (ёвушмас — яқинлашмас, доримас); «Элига вафо қилган — ёвига жафо қилар»; «Эрнинг эри бор, Эрнинг — ери»; «Эр йигит эл айбин очмас»; «Ботир элим дер, Кўрқок белим дер»; «Эр бўлганнинг иши бўлур эл билан, Эр бўлмагanning не иши бор эл билан?!»; «Эл куюнганда куюнган — ботир, Эл суюнганда суюнган — ботир»; «Йўлда юрсанг туя ишла, Элда юрсанг мия ишла»; «Эрнинг иши — элнинг бўйнида, Элнинг иши

— эрнинг буйнида»; Юк огирин нор кўтарар, Эл огирин эр кўтарар»; «Ернинг шўрин сел ювар, Элнинг шўрин эр ювар»; «Эрнинг сўзи — элнинг сўзи»; «Элга маъкул — сенга маъкул»; «Эл тутгани — эр тутар» («Элнинг эскидан тутиб келаётган удумини, урф-одатини, анъаналарини эр киши ҳам тутуди, амал қилади, давом эттиради», дейилмоқчи); «Эл тилагини тилагил, Синик кўнгил силагил»; «Элнинг йиртигига ямоқ бўл, Узуғига улоқ бўл» («Элнинг камчилгини тўлдиришга ўз хиссангни кўш, кўмаклаш», дейилмоқчи); «Элнинг эгаси бўл, Тобутининг чегаси бўл» (чега — темир ё ёғоч мих); «Элда бори — сенда бори»; «Эл тўқ — сен тўқ»; «Эрнинг моли — элнинг моли»; «Сенда бўлса — элга ўтади, Элда бўлса — сенга ўтади»; «Элли ерда элак бор» («Эл бор ерда ҳамма нарса топилади, дейилмоқчи); «Эл фойдасини кўзласанг, Зарарингни кўзда тут»; «Халк билан газот борсанг, ўлсанг пушаймонни йўқ»; «Бор қилса ҳам халк қилади, Йўқ қилса ҳам халк қилади»; «Халқни деган бўлар, Якка қолган сўлар»; «Халқумингни дема, халқингни де!» Одами эрсанг, демагил одамий, Оники, йўқ халқ гаமிдин гами. (Навоий).—... Сенга хозир ҳеч ҳам рўйхуш бермас... эски ўртокларингдан айрилгансан, янги ўрток орттиролмадинг... Элдан қолгунча эрдан қолган яхшироқ, деб шуни айтса керак-да (А.Қаҳҳор, Қўшчинон чироклари).

Элдан ошма, элдан қолишма. Кишини мағруриятга берилмасликка, камтар, камсукум бўлишга, аммо камтар бўламан деб ўзини жуда «ерга уриб» ҳам юбормасликка, ҳамма қатори бўлиб юришга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Эрдан ошмоқ — бор, Элдан ошмоқ — йўқ»; «Қозикнинг боши бўлма — тўқмоқ еясан, Учи бўлма — ерга кирарсан, Ўртаси бўл — кўриниб турарсан»; «Ошган бўлсанг — осарлар, ювош бўлсанг — босарлар, Ўрта бўлсанг — эл оғаси ясарлар». — Отам... козикнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам

бўлма, ўртаси бўл, учи бўлсанг ерга кирарсан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан, деганлар» (А.Қаҳҳор, Синчалак).

Элчига ўлим йўқ.

Элчини ўлдирмаслик кераклиги қадимдан халқаро қонун ҳукмига кирган. Мазкур мақол билан: «Сулх тузиш, бирор масалада келишиб олиш ё бирор хабарни маълум қилиш мақсадида қурол-яроғсиз, аскар-лашқарсиз келган элчини (ҳаттоки у энг ашаддий душман тарафдан келган, ҳар қанча оғир шартларни қўйган бўлса ҳам) ўлдириш — авваллабор қонунга, қолаверса инсофга, виждонга, инсонийликка хилофдир», демокчи бўлганлар. Халқимизда элчиларга ва элчиликка доир яна шундай мақоллар ҳам бор: «Эллаштирмоқ — элчидан. Ёвлаштирмоқ — ёвчидан»; «Донодан элчи қил, Чорводан йўлчи қил» (Бу мақолнинг биринчи қисми ўз-ўзидан маълум. Иккинчи қисмининг мазмуни шундай: «Қўрмаган-билмаган ерингга борадиган бўлсанг, йўл кўрсатувчини чорводан яъни, чўпондан, йилки боқардан, молбоқардан танла, у яқин ёхуд беҳавотир йўлларни яхши билади»); «Элчининг кечикканидан суюн» («Бирор масалада душман хузурига юборилган элчи кечикса, ҳадеганда келавермаса, бундан суюнавер, чунки уни қабул қилган ва маслаҳатлашадиган бўладилар. Агар элчи дарров орқасига қайтса, у қабул қилинмаган бўлади», дейилмоқчи).

Эма билган кўзи икки онани эмар.

Вар.: «Эма билган кўзи икки онани эмар, Эма билмаган кўзи ўз онасини ҳам эмолмас»; «Яхши бузоқ икки онани эмади». Бу мақоллар билан: «Эпчил, ишбилармон, уддабурон, ширинсухан, хушмуомала, хуштавозе, ёқимтой одам ҳар қандай кишининг ҳам кўнглига йўл топиб, ийдириб, унда ўзига нисбатан иззат-ҳурмат, ишонч ҳиссини уйғотиб, у билан битадиган ишини битириб кета олади; бир эмас, бир неча одамдан, бир неча жойдан фойдалана олади; унмайди-

ган нарсани ҳам ундиралади. Эпсиз, ношуд, гап-сўзга, жавоб-муомалага нўнок, ўта ийманчоқ ва ҳ.к. одам эса оддий ишнинг ҳам уддасидан чиқа олмайди, ҳатто ўзига тегиши керак бўлган нарсани ҳам ундириб-май, курук қолади», дейилмоқчи.

Эр бўл, эр бўлмасанг қаро ер бўл.

Вар.: «Эр бўлсанг шер бўл, Шер бўлмасанг ер бўл»; «Эрнинг юраги — шернинг юраги»; «Эрга навбат — шерга навбат»; «Эрнинг кучин эл синайди»; «Эрликда хўрлик йўқ». Бу мақоллари билан ота-боболар йигитларни мард, ботир, жасур, кўркмас бўлишга даъват этганлар.

Эр сўзидан қайтмас, шер — изидан.

Вар.: «Йигит сўзидан қайтмас, Арслон — изидан»; «Эр айтмас, айтса қайтмас»; «Ким мард бўлса сўзига, Ойдир она кўзига»; «Тупурилган тупук қайтиб оғизга олинмас» (Бу мақолни бир одам бир нарсани қилмайман деб аҳд қилган, қасам ичган, сўз берган бўлса-ю, яна ўшани такрорласа, шунда унга аччиқ киноя тарзида айтадилар. Шунингдек, фалон ишни энди қилмайман, деб ваъда берётган, қасам ичаётган одам бу аҳдида катъиян туражаклигига, сўзини асло ерда қолдирмай жаклигига кишини ё кишиларни катъий ишонтирмоқ мақсадида шундай дейилади); «Турсанг сўзингда — ҳурмат юзингда».

Эр-хотин — қўш ҳўкиз.

Бу мақол гарчи кўполроқ ўхшатиш қилинган бўлса ҳам, айтилмоқчи бўлган фикр теран: «Қўш ҳўкиз омочни баравар тортгани сингари, эр-хотин ҳам уй-рўзғор ишларини баравар қилиши, тирикчилик «юки» ни баравар тортиши, бир-бирига кўмаклашиши, ҳамкорлик қилиши керак». Бу фикрни тўлдирувчи ва қувватловчи, қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Эр-хотин — қўш қанот»; «Оила — қўш устунли

айвон» (Бу билан мажозан: «Қўш устуннинг бири олиб ташланса айвон қулаб тушгани каби, эрсиз ё хотинсиз рўзғор ҳам, рўзғор бўлмай қолади», дейилмоқчи); «Хотин — бўйин, эр — бош» Бўйинни бошдан, бошни бўйиндан жудо қилинса, киши ҳаёти тугагани каби, эр хотиндан, хотин эрдан ажраса, оила инқирозга юз тутади», дейилмоқчи. Шунингдек, бу мақолни: «Бошни бўйин у ёқ — бу ёққа буриб тургани каби, эрнинг хатти-ҳаракатини ҳам (аксарият ҳолларда) хотин бошқариб туради», деган маънода ҳам қўллайдилар. Мазкур фикрни «Эр хотиннинг тахти-занжирида бўлади» деган мақол ҳам қувватлай олади. «Эр — авра, Хотин — астар». Бу билан мажозан: «Кийим-кечакнинг, кўрпа-кўрпачанинг авраси сиртда, астари ичда бўлгани каби, уй-рўзғор эҳтиёжларини эр сиртдан, яъни кўчадан ташиб-ташмалаб келтириб, хотин эса ичдан (яъни уй-рўзғор юмушларини қилиб, «пул қилмоқ» мақсадида чарх йигириб, мато тўқиб, кийим-кечак тикиб, у-бу нарса ясаб, нон ёпиб, таом пишириб ва ҳ.к.) таъминлайди, дейилмоқчи»; «Эр вазири — хотин, Рўзғор оғири — ўтин»; «Уйни уй қилган — эрнинг топиши-ю, хотиннинг кўрпа тикиши»; «Эрнинг топганига хотинники кўр бўлар»; «Хотин — уй безакчиси, Эр — уй кўмакчиси»; «Эр — даладан, Хотин — уйдан»; «Эр қоплар, Хотин сақлар»; «Хотин қизганса, уй тузалар, Эркак қизганса, уй бузилар» («Чунки, нарсани уйга эр келтиради. У қизганмай, сахийлик қилиб олиб келаверса, уй бой ва обод бўлади. Хотин қизганса, яъни режали, тежамкор бўлса, уй-рўзғор қутли, баракали бўлади», дейилмоқчи); «Икки қўл қилган ишни бир қўл қилолмас»; «Хотин эри билан, Дехқон ери билан» (...тирик, қудратли ва ҳ.к. дейилмоқчи).

Эр-хотиннинг уриши — доқа рўмолнинг қуриши.

Вар.: «Эр-хотиннинг уриши — ёз кунининг ёғиши»; «Эр-хотиннинг ури-

ши — жўжа хўроз уриши (дока — юпка, харир ип газлама бўлганлиги учун бирпасда қурийди. Ёз ёмғири «эзиб» ёғмайди, бирпасда ўтади-кетади. Жўжа хўрозлар бир-бирлари билан чўкишиб, уришишади, аммо бирпасдан кейин қарабсизки, тагин бир-бирлари билан донлашиб кетаверишади. Мазкур мақолларда аксарият эр-хотиннинг бир-бири билан тез-тез уришиб, жанжаллашиб туриши ва бирпасдан кейин ярашиб, апоқчапоқ бўлиб кетиши — ана шу тез тугайдиган ҳолатларга ташбих этилган); «Икки ёринг уришгани — ўйнашгани»; «Эр-хотиннинг уришига уй остонаси кулади» (бу билан «Эр хотиннинг уришганини кўриб-билиб турган остона: «Ҳаҳ, буларнинг уришишгани нимаси-я! Бари-бир тез орада ярашиб кетишади-ку», деб уларнинг устидан кулади», дейилмоқчи); «Эр-хотиннинг ўртасига эси кетган тушад» («Эр-хотин бир-бири билан уришиб, жанжаллашган вақтда уларнинг ўртасига тушиб, панд-насихатлар қилиб, яраштириб қўйишга ҳаракат қилган одамнинг ўзи қайтага уялиб, улар кўзига шумшук кўриниб қолади, негаки эр-хотин уришгани билан, тез орада тил топишиб, ярашиб кетади», дейилмоқчи). Булардан ташқари, эр-хотинга бир-бири билан тотув, иноқ бўлиб яшади, бир-бирини иззат-ҳурмат қилиши, арзимаган нарсага аразлашиб, хафаллашиб юрмаслиги, оила ҳаётини шод-хуррамлик билан ўтказиши зарурлигини уқтирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Эр қайнайди, Хотин айнайди»; «Хотин авжийди, Эр алжийди» (булар билан: «Ё эр, ё хотин арзимаган нарсдан жанжал чиқазиб, «тирноқ орасидан кир излаб», бўлар-бўлмасга қаттиқ-қурум гапириб, шанғиллаб, асабни бузаверса, уларнинг униси ё буниси ҳар қанча огир, босиқ бўлгани тақдирда ҳам, одатидан ташқари қаттиқ гапириб юборишга, уришиб-жеркиб ташлашга мажбур бўлади», дейилмоқчи бўладилар); «Эри ўлиб, эрга борган — эл тўраси, Эри бўлиб, эрга борган — бет қораси»; «Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар»; «Эримга ёқдим — элимга ёқдим»; «Эр сева — эл севади».

Эрга берсанг ошингни — эрлар силар бошингни, итга берсанг ошингни — итлар тортар лошингни

(лош — жасад). Вар.: «Эр бўйнида қил арқон чиримас»; «Эр луқмаси эр қорнида қолмас». Бу мақоллар билан: «Яхши, мард, сахий, соф кўнгил, содик, вафодор одамларга яхшилик қилсанг, улар буни унутмайдилар, сенга ҳам яхшилик билан жавоб қайтарадилар. Ёмон, ит-фел, онқўр, бевафо, «тузингни ичиб, тузлгинга тупурадиган» одамларга яхшилик қилсанг, улар бунга яхшилик билан жавоб қайтариш у ёқда турсин, аксинча сенга ёмонлик қиладилар. Шундай экан, одамлар билан жавоб-муомала қиладиган бўлсанг, аввало уларнинг кимлигини, қандайлигини фарқлай бил», дейилмоқчи.

Эрга тегиш осон этик тортиш қийин.

Ўтмишда эрнинг (шунингдек, қайнота-қайнонанинг) этиги ва махсисини тортиб ечиб қўйиш — келиннинг вазифаси эди. Ана шу бирмунча қийин, баъзан кишига малол келувчи иш бўлган «этик тортиш» мақолда умуман уй-рўзгор ишларининг кўплиги ва огирлигини билдирмоқ мақсадида кўчма маънода қўлланилган ҳамда; «Эрга тегиш осон, келинлик вазифасини бажариш (уй ишларини қилиш, эр, қайнота, қайнона ва оиланинг бошқа аъзолари билан ҳар томонлама муомалада бўлиш, бола туғиб ўстириш ва х.к.) осон эмас. Келинлик — сенинг қизлик давринг эмас. Шундай экан, энди бундай қийинчиликларга кўник, чида», дейилмоқчи. Мазкур мақолни маълум қийинчиликларни бошидан кечираётган келинлар эрга тегишнинг ширин орзусида юрган қизларга: «Орзу қилаяпсан-у, аммо келин бўлганиндан кейин кўрасан, осон эмаслигини», деган маънода ҳам айтадилар. «Келинлик — Бедилхонликдан қийин»; «Эрга бордим, эмгак олдим» (эмгак — меҳнат, заҳмат, машаққат); «Эшикли бўлдинг — бешикли бўлдинг» (эшикли — уй-жойли) деган

мақолларни ҳам шунга яқин маънода қўлайдилар. Яна шундай баъзи мақоллар борки, уларда халқ эркатой, олифга, танноз, эринчак кизлар ва келинлар устидан истехзо билан кулади ҳамда бундай бўлмасликка, турмуш қийинчиликларига чидамли, саботли, матонатли бўлишга даъват этади: «Эрга мен тегсам-у, Туғишни онам туғса», «Эрга мен тегсам-у, Боламни онам бокса»; «Эринчак қизни эрга бер, Эр олмас эрга бер», «Эринчак қизни эр олмас, Эр олса ҳам, кўп колмас» (кўп колмас — «эри бот кунда уни қўйиб юборади», деган маънода); «Яхши бўлсанг келинчак, Бўлакўрма эринчак!».

Эрманлик уйда эр ўлмас, дарманлик уйда дард бўлмас.

Баъзи мақолларда дори-дармон ўсимликларининг, табиат неъматларининг шифобахш хусусиятлари кўрсатилиб, у ёки бу касаллик билан оғриган беморларга тавсия этилган. Юқоридаги мақолда тилга олинган эрман ва дарман (а) — ана шундай дори-дармон ўсимликларидан бўлиб, олимлар уларни шундай таърифлайдилар: «Эрман — кумушсимон рангли туқлар билан қопланган...кўп йиллик ўтдир ...Ўрта Осиёда, Кавказда, Ғарбий Сибирда, СССРнинг Европа қисмида тарқалган. Ўзбекистонда, ариқ бўйларида, йўл четларида, ялангликларда, тўқайларла, тоғ ёнбағирларида ўсади» (С. Саҳобиддинов, Ўсимликлар систематикаси). «...Меваси — ўткир учли, чўзинчоқ, кўнгир рангли писта. Июль-август ойларида гуллайди ...Эрман ўсимлиги иштаҳа очадиган ва овқат ҳазм қилишга ёрдам берувчи дори сифатида ишлатилади. Ўсимликдан олинган ҳамазулен бронхиал астма, ревматизм, экзема касалликлари ва рентген нури таъсирида қуйган ерларни даволашда қўлланади». (Х. Ҳолматов, З. Ҳабибов, Фармакогнозия). Эрманда «...шимдириш ва эритиш хусусияти ҳам бор... (Эрман) рангини яхшилайди. «Тулки касалиги» ва «Илон касалии фойда қилади. Кўз ости ва бошқа ерларда бўлади-

ган гунафша рангли изларни йўқотди...Суви билан хамир қилинса, ем (шаро)га фойда қилади...Қайнатилгандаги буғи кулоқ оғриғига фойда қилади ...Эрман, айникса унинг нобатий хили, эскирган кўз оғриғида ва кўзга тушган пардага қўйиб боғланса, фойда қилади ... (Йўқолган) иштаҳани қайтаради...Шароби меъдага қувват беради...Эрманни айникса ясмиқ ёки гуруғ билан қайнатилиб ейилса, гижжаларни ўлдиради...Уни меъда, жигар ва белга қўйиб боғланса, уларнинг оғриқларини қолдиради...Эскирган иситмага фойда қилади ...Денгиз аждахоси, чиён ва росу чакқанига қарши шароб билан ичилса ...фойда қилади (Ибн Сино, Тиб қонунлари). «Дармана — бўйи 40-70 сантиметрчага етадиган ярим бута ...Меваси — кулранг, туҳумсимон писта ...Бу ўсимлик ёввойи ҳолда фақат Жанубий Қозоғистоннинг Чимкент областида ҳамда Тоҷикистоннинг баъзи районларида текис ва тоғли ерларда ўсади...Гул гунчаси ва унинг препарати думалоқ гижжаларни (айникса, аскарисдаларни) ҳайдаш учун ишлатилади. Маҳсулотидан олинган эфир мойи — дарминол бактерицид таъсирига эга, у антисептик дори сифатида ҳамда бод, невралгия ва бошқа касалликларни даволашда қўлланади». (Х. Ҳолматов, З. Ҳабибов, Фармакогнозия); «Дарманнинг ҳамма хиллари парчаловчи ва ерларни таркатувчидир ...Унинг қилини зайтун ёғи, бодом ёғи билан қўшиб, «тулки касалиги»га суртиш фойдалидир. Унинг ёғи секин ўсадиган ва тўкилиб кетаётган соқолни ўстиради...Шин ва чипқонларни қайтаради...Кўз оғриғини қайтаради...Нафас олиши қийин бўлган кишига фойда қилади ...Чиён, қоракурт чакқанида ва умуман захарларга (қарши ишлатилса) фойда қилади» (Ибн Сино, Тиб қонунлари). Халқ эрман ва дарманнинг ана шундай мўъжизавий хусусиятларидан келиб чиқиб, юқоридаги мақолни тўқиган. «Бўз ўғим бўлганда, Бўз болам ўламасди» деган мақол ҳам борки, бунда «бўз ўт» деганда «бўзноч» ёхуд «бўзтиқон» ўтлари назарда тутилган бўлса, эҳтимол.

Чунки, бу ўтлар ҳам доривор ўсимликлардандир.

Эрнинг боши нелар кўрмас?

Мушкул аҳволга тушиб қолган, моддий ё маънавий жиҳатдан кийналаётган ва х.к. одамни юпатиш, тасалли бериш, чидашга, сабр-токат қилишга ундаш маъносида шу мақолни ишлатадилар.

Эртага қайғу келтирадиган шодликдан қоч.

Вар.: «Қайғу келтирар шодликдан — Ёмғир келтирар момакалдирок яхши». Одатда дабдурустан, кутилмаганда гулдурос соладиган момакалдирокнинг даҳшатли овозидан киши бир сесканиб, чўчиб тушади. Аммо, кейин ёмғир кўнгилни шодлантиради. Ҳаётда шундай шодликлар бўладики (масалан, бебилиска топилган пуллар ҳисобига қилинадиган қайғу сафо, маишат, хотинбозлик; ўғирлик ё порахўрлик эвазига келган маблаглар ҳисобига дангиллама уй-жойлар қуриш, «довруги довов ошадиган» тўй-зиёфатлар қилиш; «Кўча хандон» бўлиб, нукул ошхўрлик, ичкиликбозлик қилиб юриш ва х.к.), кетидан ғам, алам, қайғу, хафагарчилик, зиён-заҳмат, кулфат келтиради. Мазкур мақоллар билан кишини ана шундан сақланишга, ўзини тийиб юришга ундайдилар.

Эсинг борида этагингни ёп.

Одатда ёш болаларга иштон кийдирмайдилар, яланғоч ё битта кўйлақда чопқиллаб, «шаталок отиб» юраверади, катталар буни айбга ҳам санамайдилар. Гўдак каттароқ бўлиб, эси кира бошлагандан кейин ҳам шундай юраверса, энди буни айбга санайдилар ва уни мазах-масхара қиладилар, «энди эсинг кириб қолди, бундоқ этагингни ёпиб юрмасанг, уят бўлади», деб насихат қиладилар. Бу — мазкур мақолнинг

тўғри маъноси. Мажозан: «Ёшлигингда уятли, айбли ишларни қилган эдинг, майли, унинг кўпда айби йўқ. Энди катта бўлдинг, эс-хушинг жойида, мустақил ҳаёт кечириш йўлига кирдинг. Бундан буён уят бўладиган, одамлар устингдан куладиган, ҳаммага мазах-масхара бўладиган ишларни, гап-сўзларни қилма. Айбингни, камчилигингни сездингми ё сенга сездирдиларми — дарҳол унинг олдини ол, бартараф эт», деган маънода насихат қиладилар.

Эски йилнинг ҳисоби — янги йилнинг сабоғи.

Бу билан: «Эски йилда (умуман, ўтмишда) нимаки иш қилган бўлсанг, хоҳ у яхши бўлсин, хоҳ ёмон — сен учун сабоқ бўлади. Янги йилда (умуман, келгусида) йўл қўйган хато-камчиликларингни тузатишга, яхши ишларингни эса яна ҳам яхшилашга ҳаракат қиласан», демокчи бўладилар.

Эт бор ердан ит кетмас.

Вар.: «Калла солган жойдан ит аримас»; «Қозондан қопқок кетса, Итдан уят кетади»; «Эт» деганда — бет борми?!; «Эт тотлигини кўйса, Мен ўғрилигини кўярдим»; «Итнинг ёмони тўшакдагидан умид қилади» («Очкўз ит ўз овқатига ё олдига ташланган суякка қапоат қилмай, одамлар тўшакнинг устида еб ўтирган гўштдан ҳам умид қилади, дейилмоқчи); «Ёмон ит яйловдаги ёрмадан умид қилади» (ёрма — оқлаб, туйилган дондан тайёрланган овқат); «Ит ичмас ошидан умид қилади»; «Ёмон ит ёзги томоқдан тама қилади»; «Итнинг дарди — суякда»; «Дон бор жойда — сичкон бор»; «Ёғлиқ нарсани кумурска босади». Бу мақоллар текинхўр, юлғич, тамағир, очкўз, суқатой, суллоҳ ва нафс бандаларига, шунингдек бирор фойда чиқарадиган жойда айланишиб, ўралишиб юрадиган олибсотар, чайқовчиларга қарата киноя тарзида айтилади.

Эчки эгиз туғиб кўйдан ошмас, ит эгиз туғиб элдан ошмас.

Бу билан мажозан: «Ёмонлар, ўғирлик, порахўрлик, алдам-калдамлик, харом-харишлик билан пул, мол-дунё топадиганлар ҳар қанча бойимасинлар, барибир ҳалол меҳнати орқасида озроқ бўлса ҳам маблағ топадиган одамлар сингари барака топмайдилар», дейилмоқчи.

Эшагига яраша — тушови.

Эшакларни тушовлашнинг бир неча хил усуллари бўларди. Қиммат эшакларни ҳалқали занжир тушов билан тушовлаб, қулфлаб, калитини чўнтакларига солиб кетардилар. «Бундоқроқ» эшакларни ҳам теридан камчиға ўхшатиб тўқилган тушов билан тушовлардилар. Арзон, арзимаган (буни ким олиб кетарди, деб ҳисобланадиган) эшакларнинг олдинги оёқларини тизимча ё арқон билан боғлаб қўя қолардилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Маъжозий маънода арзимаган нарсага арзимаган ҳаракат, тараддуҳ қилинганда ё шундай қилиниши кераклиги уқтирилганда; иззат-ҳурматга арзимайдиган ёмон одам иззат-ҳурмат қилинмаганда ё шундай қилиш кераклиги уқтирилганда ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланади. Вар.: «Қозонга яраша — қопқоғи»; «Қозонига яраша — ўчоғи, Қизига яраша — мунчоғи»; «Ёриқ ҳованчага — синиқ соғи»; «Бўлмаган бугдойга — ўтмаган ўроқ».

Эшагидан тўқими қиммат.

Вар.: «Эшаги — уч танга, тўқими — беш танга»; «Эшагидан тушови қиммат»; «Эшаги — бир танга, тушови — ўн танга»; «Туясидан кўнги-роғи қиммат»; «Бошоғидан сомони қиммат». У ёки бу нарсанинг ўзидан ҳам бирор абзали, қисми, анжоми, сақлаб туришга, тузатиб беёришга ва ҳ. к. тўланадиган хизмат ҳақи қиммат бўлса, шундай ҳолларда маъжоз мақолларни қўллайдилар.

Эшак бахши бўлмас, ёмон яхши бўлмас.

Ота-боболар ёмон одамларнинг феъл-атворини, юриш-туришини, қилиш-қилмишини, гап-сўзини ва ҳ.к. асрлар давомида кўриб, билиб, синаб, «улар тузалмайдилар, уларни тузатиб ҳам бўлмайди», деган хулосага келганларки, бу нарса бир қанча мақолларда ўз аксини топган: «Эшакни урган билан от бўлмас»; «Эшак Маккага бориб ҳалол бўлмас, Яхши сўз кўп айрилса ҳам малол бўлмас»; «Эшакка атлас тўқим урсанг ҳам — барибир эшак»; «Кучук боксанг ит бўлур, ўтки боксанг — эшак»; «Илон пустини ташласа ҳам, қилиғини ташла мас»; «Ит ҳар қанча ўргатилгани билан, итлигича қолади»; «Ола оққа бўялса ҳам итлигича қолади»; «Ёмон ҳаргиз яхши бўлмас, Қорани ювсанг, оқ бўлмас»; «Қора кигиз ювган билан оқармас»; «Сувни минг қайна тсанг ҳам қуюлмас» («Асли суюқ» одамни ҳар қанча ҳаракат қилган билан «қуюлтириб» бўлмайди, дейилмоқчи); «Янтоқдан ёғ чиқмас, жағалдан — боғ»; «Бир туп жағални минг йил боксанг ҳам, боғи қорбоғ бўлмайди»; «Бир синаган ёмонни яна қайта синама, юрмайдиган чаманни юргизмоққа қийнама» (чаман — ўзи хоҳласа юрадиган, хоҳла-мас ярмайдиган, ялқов от). Ёмонлиги синалган одамни бирмунча вақт ўтганидан кейин: «Ҳа, энди тузалиб қоландир», деб қайта синамаёқ қўя қол, бари бир тузалмаган, ўша юмонлигича қолган бўлади, дейилмоқчи; «Яхшнинг ёмон бўлиши осон, Ёмоннинг яхши бўлиши қийин»; «Яхшидан ёмон чиқди деб қуюнма, Ёмондан яхши чиқди деб суюнма»; «Тагида бўлмаган одамга минг қилсанг ҳам нам ўтказолмайсан», «Қобилга тарбият қилмоқ — айбдир, Ноқобилга тарбият қилмоқ — хайфдир»; «Эгри битган дарахт тўғри ўсмас»; «Бўлим-сиздан улги чиқмас, Кўнглисиздан кулги чиқмас» (улги бошқалар хавас қиладиган, тақлид қиладиган ҳаракат; ўрнак, намуна); «Бўлимсизни бўлдиrolмадим, Хуржунини тўлди-

ролмадим» (бўлимсиз — тенгак, ландавур); «Ёмон одам тўймас, ёмонлигини кўймас»; «Замон тузалар, Ёмон тузалмас»; «Шўр тўнгмас, Аҳмоқ ўнгмас» (тўнгмас — музла-мас). «Шўр сув ҳеч қачон музламагани каби аҳмоқ одам ҳам ҳеч қачон ўнгалмайди», дейилмоқчи. «Қариб қуюлмаган — ачиб суюл-мас»; «Хўкиз ўлса ҳам, кўзининг олалиги қолмас»; «Ёмонни ўлипти деса — ишон, Ёмонлигини кўйипти деса — ишонма». «Ким кучук бирла хўдукка неча қилсанг тарбият, Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами» (Навой). «Атолур хожи, кофир Макка бориб ҳаж қилиб келса, Ки ҳаргиз ўзга бўлмас, ҳақ йўлин юрган билан эшшак» (Турди)

Эшак эти гўшт бўлмас, савдогар ҳеч дўст бўлмас.

Вар.: «Шиканба гўшт бўлмас, Савдогар дўст бўлмас» (шиканба — қорин; туя, қорамол, қўй, эчки ва бошқа ҳайвонларнинг қорин гўшти); «Юлғуннинг ўти бўлмас, Савдогарнинг — дўсти» (юлғун — гули майда оқиш, майди баргли бута. Мақолнинг биринчи қисмида: «Юлғун ўтинликка ярамайди, чунки яхши ўт бермайди», дейилмоқчи); «Саломга бўшлик йўқ, Савдога дўстлик йўқ» (Савдогарлар ўз фарзандларига, шогирдларига: «Савдо қилишда, пул топишда, фойда кўришда ҳеч қимни дўст билиб, аяб, ўтиб турган нархни пасайтириб ё молни ортқича бериб, сахийлик, бўшлик қила кўрма!» деган маънода насихат қилиб, шундай деганлар); «Савдогарнинг моли бешубҳа бўлса, йўл устида ёяди» (Одатда савдогарлар, олибсатар, чайковчилар бир нимани сотаётганда теварак-атрофга олазарак бўлиб, нимадандир ҳайкиб, олувчини олдашга, аврашга, кўзини шамғалат қилишга, унга молни тезроқ ўтказиб, тезроқ пулни чўнтакка уришга ҳаракат қиладилар. Мазкур мақол билан: «У шундай қияптимми — демас, моли ўгринча, шубҳали. Агар тўғри, шубҳасиз мол бўлганда очикдан-очик, ҳеч нимадан ҳайқмай сотаверади-да!» демоқчи бўлганлар);

«Қароқчи йўлни овлар, Савдогар гўлни товлар» (гўл — ҳар нарсага ишонаверадиган, содда одам). Мазкур мақол билан: «Бирор нарсани сотиб оларда пишиқ-пухта бўл. Соддалик, гўллик, лакмалик қиладиган, сотувчининг молни мақтаб айтадиган гапларига «учсанг», у сени «чу» тушириб» кетади», деган маънода кишини огоҳлантирадилар; «Савдогарда имон йўқ — орин сотар, Ёлгончида имон йўқ — жонин сотар».

Эшак эшакдан қолса, қулогини кесади.

Халқимиз ўртасида шундай деб қўллаиб кетилган бу мақол шу ҳолида мантқиққа тўғри келмайди: ҳеч вақтда эшакдан орқада қолган эшак ўз қулогини ўзи кесмайди, кеса олмайди ҳам. Мақолнинг: «Эшак эшакдан қолса, қулогини кесадилар», деган варианты борки, шуни тўғри деб биламиз. Туркман халқида: «Эшак эшакдан қолса — қулогин кес, бурнин тил», деган мўқолнинг мавжудлиги — мазкур вариантнинг тўғрилигидан далолат бера олади. Ўтмишда бедана уриштириш, хўроз уриштириш, қўчқор уриштириш, от пойгаси сингарилар билан бир қаторда эшак пойгаси ҳам бўларди. Бунда ўзағон эшакка тарафдорлар ҳатто пул тикиб гаров бойлашардилар. «Эшак пойгаси»да бир йўла йиғирма-ўттиз эшак саф қилиниб, бирдан қўйиб ҳам юбориларди, яккама-якка эшак билан «кимнинг эшаги ўзарга» ҳам ўйналарди. Бундай пул тикиб ўйналадиган пойгада ўзоямай қолган эшакнинг эгаси жаҳл устида унинг қулогини шартта касиб ташлашдан ҳам тоймаслиги — табиий бир ҳол, албатта. Юқоридаги мақол шундай ва шунга ўхшаш ҳолдан келиб чиққан бўлса — ажаб эмас. Ҳарқалай, бу мақолни мажозий маънода (кийинишда, юриш-туришда ва х. к.) чоғи келса-келмаса бировдан қолишмасликка, унга кўр-қўрона этишишга «ўлиб-тирилиб» ҳаракат қилувчи, тиришувчи, бировдан (орқада) қолиб кетгудай бўлса, «ич-этини еювчи» одамларга нисбатан

кўлайдилар. Бу мақолнинг «Эшак эшакдан қолса қулогини кесар, Хотин хотиндан қолса оёғини кесар»; «Эшак эшакдан қолса (ҳам), Одам одамдан қолмайди»; «Эшак эшакдан қолса, қулоги қамир»; «Той тойдан қолса, қулогини тишлайди», «Югурукдан югурук чикса, оёғи типир-типир қилади» каби мазмундагилари ҳам бор.

Эшак юрар қатқоқда, маълум бўлар ботқоқда.

Бу мақолни осон вақтларда ва осон ишларда эришган ютуқларига қариб, мактаниб юрадиган, аммо кийинроқ пайтлар ва ишларга дуч келганда бардош беролмай, ҳасратнадомат қилиб юрадиган одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида кўлайдилар.

Эшак қирққа кирганда қилиқ чиқаради.

Вар.: «Эшак ўйини — қирқ йилда, Ит ўйини — ҳар кунда»; «Эшак қирққа кирганда ёли оқаради»; «Қари бўз қартайганда йўрға чиқаради». Баъзи одам ёши улгайиб, соч-соқоли оқарганидан кейин ҳам «қуюлмайди», ёшлигидаги енгилтақлигини, безорилигини, ўйинқаролигини, уришқоқлигини, сўқагонлигини, «қуракда турмайдиган» бемаъни гап-сўзини ташламайди, аксинча баттар айнийди, хунук, ёқимиз қилиқларини авжига чиқаради. Мазкур мақолларни ана шундай «қариб қуюлмаган» одамларга қарата аччиқ кесатиқ тарзида айтадилар.

Эшак ҳанграмаса, «ханги» демаслар.

Вар.: «Эшакни бетамизлигидан — «эшак» дейдилар». Булар билан: «Кийининг ўзи ёмон бўлсагина, ёмонликлар қилсагина, уни ёмон одам деб ҳисоблайдилар, иззат-ҳурмат қилмайдилар, нафратланадилар, лаънатлайдилар, адабни берадилар», дейилмоқчи. Умуман, бир туркум мақолларда халқ ёмон одам-

ларнинг (хулқи бузук, шум, хира, безори, бетамиз, бефаросат, қалтафаҳм, яхши-ёмоннинг фарқига бормайдиган, бекордан-бекорга санғиб юрувчи, «қариб қуюлмаган» ва ҳоказоларининг) хулқ-атворини, юриш-турушини, кишиларга келтирадиган зиён-заҳматини турли тамсиллар воситасида ифода этади: «Эшакнинг танлагани — шўра»; «Эшак ўтда турмайди, шўрада туради» (шўра — ғовлаб ўсадиган ёввойи ўт, таъми аччиқ, тахир бўлади. Мазкур мақоллар билан: «Ёмон одам яхши ишлар турганда ёмон ишлар билан шуғулланади; яхши одамлар турганда ёмон одамларга бориб қўшилади»; дейилмоқчи); «Эшакка хашакдан пашмак яхши» (пашмак — шўралар оиласига мансуб, танаси қалин туқ ва тангачалар билан қопланган бир йиллик ўсимлик. Бу билан ҳам: «Ёмон одам яхшидан кўра ёмонни маъқул кўради», дейилмоқчи); «Эшак тўқим танламас»; «Эшакка гажимдан не фойда?!» (гажим — шокила; попук. Баъзилар кўркам кўринсин деб, тўқимга ипақдан ё юнғдан гажим қиладилар. Бефаҳм, бефаросат одамга — кўркам нарса ҳам, хунук нарса ҳам барибир», дейилмоқчи); «Эшакка гилам тўқим ҳам бир, жулдур тўқим ҳам бир»; «Эшак ўтга ағанамайди, қулга ағанайди» (Бетамизлиги, исқирт-ифлослиги туфайли яхши, озода, покиза жойларни қўйиб, ёмон, ифлос жойларда юради», дейилмоқчи); «Эшак эшакнинг ҳидини билади»; «Эшак эшакнинг хидини олса, ханграйди» (Ёмон одам ўзига ўхшаган, хулқи атвори, гап-сўзи, қилиғи ва х.к. тўғри келадиган одам билан учрашиб, қўшилиб қолса, хурсанд бўлиб, «очиқиб» кетади, дейилмоқчи); «Эшак маслаҳатлашиб ханграмайди» (Ёмон одам ёмонлигини қилади, биров билан маслаҳатлашиб ўтирмайди, кўнглига келдини — қилаверади, дейилмоқчи); «Эшакнинг ханграши тўйда авжга чиқади» («Ёмон одам ёқимсиз қилиқларини айниқса жамоат йиғилган жойларда, умуман «возик» жойларда ва пайтларда авжга чиқариб, ҳаммаининг энсасини қотиради, таъбини хира қилади», дейилмоқчи); «Ёмон йиғит

тўй бузар, Ёмон хотин уй бузар», «Ёмон — жойни билмас, Сўқир сойни билмас»; «Эшакнинг ёмони қозикни булгар, Отнинг ёмони — охурни»; «Ёмон от охур бузар, Ёмон ит оёқ узар»; «Итнинг иши — узмоқ, Ёмоннинг иши — бузмоқ»; «Эшак булоқни булғатиб сув ичади» (Эшакнинг одати — сувни кўрди дегунча, аввал олдинги икки оёғини тикадида, кейин тумшугини тикиб, тиниқ, зилол сувни лойқатиб ичади. Бу билан мажозан: «Бефаҳм, бефаросат одам ҳаром-харишнинг фарқига бормайди. Нима бўлса ҳам, қорним тўйса, бирор фойда кўрсам бас, деб ҳисоблайди ва шунга кўра иш тутади», дейилмоқчи); «Эшак бир-бири билан бекорга қашишмайди» («Ёмон одам ўла қолса бировга ҳолисона яхшилик қилмайди», дейилмоқчи); «Фоҳиш ота — ота эмас, айғир»; «Айғирнинг ўзи қариса ҳам ғамзаси қаримас» (ғамза — ноз-карашма, ишва); «Эшак мугуз истаб, кулоқдан ажрабди» (бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қуйидаги ҳикояга боғлиқ: «Эмиш, кунлардан бир кун эшак бир ҳўкиз билан учрашиб қолибди. Қараса, у ҳўкиз истаган жойида ўтлаб, истаган жойидан сув ичиб, маза қилиб юрган эмиш. Эшакнинг унга ҳаваси келиб, сўрабди: «Оғайни, сен бундай эркинликка қандай қилиб эришдинг?». Шунда ҳўкиз: «Бу — жуда осон. Агар одамлар келиб, мени тутмоқчи, ишлатмоқчи бўлсалар, бунга йўл бермайман. Орқамдан келсалар тепаман, олдимдан келсалар сузаман. Шунинг учун менга бетлаб келолмайдилар. Бу эркинликка, бу хузур-ҳаловатга шундай қилиб эришганман. Сен бўлсанг индамай, бўйсуниб тураверсан. Сенда бирор курол йўқки, ўзингни мудофаа қила олсанг ва ўшаларни кўркита олсанг. Мана шундан фойдаланиб, сени ўлғудай ишлатадилар-да», дебди. «Ҳа-ҳа, шундай дегин-а,— дебди эшак,— Тепиш бўлса-ку сенчалик тепа оламан, аммо дўқ қилиб, кўркитишга менда мугуз йўқ. Шуни қаёқдан топсам бўларкин? Мугуз бозори борми ўзи?» «Бозори йўқ, ўзинг қидириб, топиб оласан,

Кичкина бўлса ҳам майли, бошингга ёпиштириб қўйсанг, аста-секин ўзи эт олиб, пайванд бўлиб, қатта шох бўлиб ўсиб кетади. Ана ундан кейин сен менга ўхшаб маза қилиб юраве-расан...» Эшак берган маслаҳати учун ҳўкизга раҳматлар айтиб, мугуз қидира кетибди. Қирма-қир, сойма-сой юриб, ҳориб-чарчаб, қорни очиб, бир дехқоннинг бугдойзорига кирибди-да, етилиб турган бугдойнинг пайхонини чиқазиб, ея бошлабди. Бирдан дехқоннинг бунга кўзи тушиб қолиб, эшакни тутиб олибди-да, ўлғудек калтаклабди. Бу ҳам етмагандай, ёнидан пичоғини олиб, жаҳл устида эшакнинг икки кулоғини шартта кесиб ташлабди. Эшак ҳанграб, жон аччиғида унинг қўлидан бир амаллаб қочиб қолибди... Бир ерга борса, ҳалиги ҳўкиз маза қилиб ўтлаб юрганмиш. У эшакнинг ҳолини кўриб, роса мазах қилиб кулибди: «Э, эшагей, эшак! Эшаксан-да! Ҳеч вақтда сенга мугуз битармиди?!». Мажозий маънода мазкур мақолни ўзида йўқ ва эришишнинг имкони бўлмаган нарсаларни орзу-ҳавас қилиб, беҳудага уринувчи ўз касби-қорига, амалмансабига ва ҳ.к. каноат қилмай, тагин ҳам фойдалироқ, баландроқ нарсаларни орзу қилиб, шунга сари интилувчи ва оқибат-натихада мақсадига эришиш у ёқда турсин, бор буди-шудидан ҳам ажраб, зиёнзаҳмат кўриб, одамларга кулги бўлиб қоладиган кишиларга нисбатан истехзо тарзида қўллайдилар. «Эшак борга саналса ҳам, молга саналмас» («Ёмон одамлар билан шунчалик жавоб-муомалада бўлганлари билан, бари бир уларни одам қаторига қўшмайдилар, одам ўринда кўрмайдилар, иззат-ҳурмат қилмайдилар», дейилмоқчи); «Ёмонни жонга санама, Эшакни — молга»; «Яхшининг иши — сано, Ёмоннинг иши — ғовғо» (сано — мақтовга лойиқ, деган маънода).

Эшакнинг кучи — ҳалол, гўши — ҳаром.

Вар.: «Ўтин айирган болта майдонда қолади». Баъзи одам бировнинг

кучидан, берган ёрдамидан, маблағилан, у ё бу нарсасидан ва х.к. фойдаланади-ю, аммо ўзини иззат-хурмат қилиш у ёқда турсин, менсимайди, одам ўрнида кўрмайди, ҳатто хўрлайди, ҳақорат қилади. Мазкур мақолли шундай одамларга нисбатан кесатиқ мақомида айтадилар. Эшак бечора гарчанд бетамиздир, Оғир юклар кўтарганчун азиздир (Саъдий Шерозий).

Эшакнинг орқасига офтоб тушса, қўлингни иситиб қол.

Маълумки, офтоб бир жойда турмайди: ҳозир офтоб тушиб турган ерга бироздан кейин қарасангиз, соя тушиб қолган бўлади. Мажозан: «Ҳар бир ғанимат фурсатдан, ғанимат нарсадан ва имкониятдан ўз вақтида фойдаланиб қол», деган маънода насиҳат қилиб айтиладиган мазкур мақолнинг «Тўқилгандан ялаб қол» деган варианты ҳам бор.

Эшакнинг феълини билиб, унга шох ато қилмаган.

Вар.: «Эшакка мугуз битса, эгасини сузади, Туяга қанот битса, томингни бузади»; «Эшакка мугуз битса, хўкизнинг шўри қурирди», «Эшакка мугуз битса, от қорнини ёрарди»; «Хўкизнинг шохи эшакда бўлса, тирик зотни қўймасди»; «Эшакнинг туёғи туяникидек бўлса, тоғни кўтарарди»; «Сузагон сизирга шох битмас»; «Сузагон сизирга тангри мугуз бермас»; «Мушукка қанот битса, чумук зоти қурирди»; «Худойим билиб бақага қуйруқ бермаган». Бу мақолларни ёмон, ўз иззатини билмаган, бировни бир пақирга олмайдиган, назар-писанд қилмайдиган, такаббур, мағрур, манман, бошқалардан бирор-бир ортиқроқ жойи бўлиб қолгудай бўлса, нақ ўзини қўярга жой топа олмайдиган, босар-тусарини билмай қоладиган одамларга қарата: «Яхшиямки, унга мансаб-мартаба тегмаган. Бўлмаса кунингни кўрсатарди. Мансаб-мартабаси йўғида қилаётган

қилиги ҳали бу!» деган маънода аччиқ киноя, заҳарханда тарзида айтадилар.

Эшакнинг юки енгил бўлса, ётагон бўлади.

Эшакнинг одати шунақа: юки енгил ё йўқ бўлса, ҳадеб ётаверади, тупроққа ағанайверади. Юки оғир бўлса, дингиллаб юриб кетади. Уйғурларда: «Юки оғир эшак йўрғалайди» деган мақол ҳам бор. Юқоридаги мақол билан: «Ишқмас, дангасанинг иши енгил ё кам бўлса, баттар эринчоклик қилаверади. Шунинг учун унинг ишини қалаштириб ташлаб, зиммасига оғир-оғир вазифалар юклаш керак, шундагина елиб-югуриб ишлайди», дейилмоқчи. — Бола қалай экан? Оёқ-қўли чакқонми? — деди эшон. — Дуруст. Ҳозирча билиб бўлмайди, — деди отинойи. — Яхши бўлса ошини ер, ёмон бўлса бошини. Бизга унинг хизмати керак. Сира аяманг. Эшакнинг юки енгил бўлса, харомзодалик қилади, — деб уқтиради Эшон (П. Турсун, Ўқитувчи).

Эшоним деб, эшагимдан айрилдим.

«Ўтмишда тамагир пир ва эшонларнинг «мурид овлаб» дайдиб юришлари — табиий ҳол эди. Чунки улар борган ерларида назр-ниёз баҳонаси билан динга ишонувчи нодон кишиларнинг бор-йўғини шилиб олардилар» (Ҳ. Жўраев, Ўзбек халқ оғзаки ижодида динга қарши мотивлар). Уларнинг айёрлиги, тамагирлиги ва текин томоқлигини тушуниб етган илғор фикрли кишилар юқоридаги каби бир қанча мақолларни яратганлар: «Эшоним деб эшагимдан айрилдим, Тўрам деб тўрвамдан айрилдим, Хўжам деб хуржунимдан айрилдим»; «Мулла кўп бўлса, тўқли ҳаромга чиқар»; «Муриднинг ихлоси назиридан маълум» (бу мақол тамагир пир-эшонлар тилидан айтилган); «Эшон чиқса далага, Мурид қолар балога» (мурид — рўхоний, эшон, пирнинг шо-

гирди, мухлиси. «Эшон «мурид овлаш», улардан назр-ниёз ундириш мақсадида қишлоқма-қишлоқ юриб, бирор муридинокига «кўнса», уй эгаси уни қўй сўйиб, катта сарф-харажатлар қилиб кутиб олишга мажбур бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Қор ёғди деб қувонма — аёзлари бор, Эшон келди деб қувонма — ниёзлари бор»; «Қор ёғди деб суюнма — кирови ҳам бор, Сўфи келди деб суюнма — сўрови ҳам бор»; «Эшон топар олтинни, Назрга олар хотинни»; «Пирим, пиримда қолди бир мирим» (бир мири — беш тийин); «Эшонга берар назринга эшак олиб мин!».

Эҳтиёт — шарт!

Ҳаёт — жуда мураккаб. Унинг сон-саноксиз «сўқмоқ»ларида киши адашиши, янглишиши, жиддий қийинчиликларга, ҳатто фалокат-ҳалокатларга дуч келиши мумкин. Катта ҳаётий тажриба орттирган халқ шу боисдан ўзининг бир туркум мақолларида кишининг ҳамавақт ва ҳамма ерда зийрак, хушёр, эҳтиёткор бўлиб юриши зарурлигини қайта-қайта уқтиради: «Арслондай олғир бўл, Сичкондай — зийрак»; «Офат кўрмай десанг, хушёр бўл»; «Кўринмас бало — оёқ остида» (Диний таълимотга кўра, гўё бало, қазо, офат осмондан ёғармиш, яъни худо юборармиш. Мазкур мақолида халқ бундай идеалистик тушунчани рад этади ва материалистик фикрни илғари суради: «Фалокат, ҳалокат, кўзга кўринмаган бало-қазолар оёғининг остида туради. Шунинг учун қадамнинг билиб бос»); «Балоларнинг энг ёмони — қутилмагани»; «Бўладиган балога — эгасининг ўзи сабабчи»; «Кўрालи мол — элники, Кўрасиз мол — елники»; «Билмайин босдим тиканини, тортадурман жабрини»; «Ўйламай сойга тушим, Энди менга қир қайда?!»; «Нега едим бағирди, Емай ичим оғирди» (бағир — жигар; оғирди — оғриди); «Оёғи қуйган товук зир югуради» (Одатда ўчоқнинг қулини кўпинча совимасдан, қўри билан қултепага олиб

чиқиб ағдарадилар. Товуқнинг ахлат титиш одати бор. У билмай кўр аралаш қулни титади-да, оёғи қуйиб, қийкириб зир югуриб юради... Бу мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Баъзи киши зарарли оқибатини билмай, ўйламай-нетмай бир иш қилиб ё гап гапириб қўяди-да, кейин ўзи азобини тортиб, изтироб чекиб, ҳар тарафга елиб-югуриб, ҳар кимга ялиниб-ёлвориб, ҳасратнадоматлар қилиб юради. Ваҳоланки, бунга ўзи сабабчи, ўзи эҳтиёт, хушёр бўлмаган», деган маънода айтадилар); «Авайлаб учмаган қуш қанотидан ажрайди»; «Олдингга бир қарасанг, орқангга ўн қара»; «Бир чўқиб, икки қара» (Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қуйидаги масал билан боғлиқ: Қарга боласига: «Бир чўқиб, икки қара», деб насиҳат қилибди. Шунда боласи: «Бир чўқиб, ўн қарасам қандай бўлади? деб сўрабди. Онаси суюниб: «Барақалла, болам! Жуда яхши бўлади. Одамлар тош олиш учун ерга энгашгандаёқ учиб кет», дебди. «Энгашмасданок, кўнглига келган вақтдаёқ учиб кетсамчи?» дебди боласи. «О-о... Барақалла, зийрагим!» деган экан қарга); «Нарвонга чиксанг шошмай чик, Ўз ҳаддиндан ошмай чик»; «Нарвонга чикар бўлсанг, тушарингни ўйлаб чик»; «Қадам тўғри ташланса, кингир кетмайди»; «Токқа чиксанг, товонингга қараб чик»; «Босган изингни кўриб бос»; «Ҳар ким юрса йўлини билиб, Кетмас оёғи тойилиб»; «Оёқ остига қарамаган — жарга қулар»; «Ҳар на кўрсанг айта бор, Ёмон йўлдан қайта бор»; «Қиш куни кирга қўнма, Ёз куни — сойга»; «Сойда ётма — сел олади, Қирда ётма — ел олади»; «Далада тунагунча, мўлада туна» (мўла — гўр, мозор); «Муздан ўтсанг, олдин ўт — ўйлагунча ўтарсан, Сувдан ўтсанг, кейин ўт — оққанини кўрарсан»; «Денгиздан ўтиб, сойда чўққанлар кўп» («Сойни кичик деб писанд қилмай ўтирма, ундан кечинида ё чўмилишда эҳтиёт бўл», дейилмоқчи); «Эшишни билмасанг, қайикка ўтирма»; «Қибланоманг бўлмақса, кема бошин ушлама» (қибланом — компас); «Сузишни

билмасанг, сувга тушма»; «Суза билмаган — ўз ховузида ҳам гарк бўлади»; «Ўлчамаздан тўн бичма, Бўйламаздан сув кечма» (бўйламок — сувнинг чуқур ё саёзлигини билмок учун сувга тушиб, ўз бўйи билан ўлчаб кўрмок); «Сув бошдан ошса — хоҳ бир қарич бўлсин, хоҳ минг қулоч»; «Сув пешанага чиққандан кейин пушаймондай фойда йўқ»; «Инга кирсанг, чиқар еринг билиб кир»; «Туя қувса ўрга қоч, Илон қувса — шудгорга» (туя ўрга — тепаликка томон тез чопа олмайди, илон эса шудгор ўнгирларидан тез югура олмайди); «Огизликка олдирма, оёқликка тептирма»

(бу билан: «Ўзингни, оилангни бола-чақангни, мол-ҳолингни ва х.к. ёвдан, ўгри-ўтрукдан, ёмон одамлардан эҳтиёт қил», деган маънода эҳтиёткор, хушёр бўлишга даъват этадилар); «Дўстинг берган ошни пуфлаб ич»; «Сўл кўзинг ўнг кўзингга соқчи бўлсин»; «Соқликни сўқирдан ўрган»; «Амалин топган — ажалдан қутулар»; «Бир эҳтиёткор — ўн одамга тенг»; «Эҳтиётинг бўлса, эҳтиёжинг бўлмас» («Ўзингни эҳтиёт қилсанг, балоқазога йўликмайсан, қийин аҳволга тушиб қолмайсан, бировдан нажот сўрашга эҳтиёжинг ҳам бўлмайди», дейилмоқчи).

Югурганники эмас, буюрган-ники.

Халқимизнинг қадимдан тақдирга ҳамда омад ва омадсизлик, бахт ва бахтсизлик, толиҳ ва толиҳсизликка ишониб, бу юқоридаги каби бир канча мақолларда ўз аксини топган: «Буюрган олур, Югурган қолур»; «Ҳасиб — қилганники эмас, насиб қилганники»; «Насиб қилса — келур Шому Ироқдин, Насиб қилмаса — кетур қошу қовоқдин (бу билан: «Агар бахт-иқбол ато қилган бўлса Шом (Сурия)дан ва Ироқдан ҳам келади, ато қилмаган бўлса, ҳатто қўлга киритган, эришган бахт-иқболнинг ҳам сендан (қошу қовоғингдан) кетиб қолади», дейилмоқчи); «Берайин деган қулига, Чикариб қўяр йўлига»; «Берайин деган қулига, Ундан-бундан еткарур, Бермайин деган қулига, Қўлидагин кеткарур»; «Бераман деган қулига, Элтиб қўяр йўлига, Бермайман деган қулига, Излаб топмас пулига»; «Ўлмасин деган қулига ўлик балиқ йўлиқар»; «Буюрмаган ош оғиздан тушиб кетади»; «Буюрган ошга тиш тегар, Ёз тегмаса, киш тегар»; «Буюрганга — қуйрук, Буюрмаганга — юмрук» (юмрук — мушт); «Маҳаллақозон ярлақанганикига киради»; «Қутлукқа қўша ёғар» (қутлук — толиҳли, бахтли); «Берганга — беш қўлаб беради, Бермаганни қўш қўлаб уради»; «Берганга — қўша-қўша, Бермаганга — кўрук хурмача»; «Берганга — қўша-қўша, Бермаганга — ўша-ўша». (Очил:) Фалақнинг иши доим галвасозлик. Лекин мақол борки, буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса киш тегар. Замон ўзгариб туради. Камбағаллар, очлар, қашшоқлар бир кун келарки, албатта ёруғликка чиқар

(Ойбек, Болалик). — Қизи бор ҳовлини дарвозаси йўқ сарой дейдилар, униси келади, буниси келади, биронтасининг кўкрагидан итариб бўларканми, овсин, ҳаммасини қўлингни кўксингга қўйиб кутиб оласан-у, охири насиб қилгани илиб кетади. Югурганникимас — буюрганники, деб шуни айтадилар-да (Ж. Абдуллахонов, Тўфон).

Югурук тозини тулки суймас, оғриқ одам кулки суймас.

Баъзи «ичи қора» одамлар зеҳни ўтқир, ишбилармон, хунари зўр, қўлоғи чаккон ва ҳ.к. одамни ёқтирмайдилар, кўролмайдилар, чиқиштирмайдилар, ғайрилик қиладилар. Бу мақолни шундайларга қарата айтадилар.

Юз амри — ширин.

Баъзи одам бировга каттик ботади-ган гап гапиреди, зиён келтирувчи, дилини оғритувчи иш қилади, бирор керакли нарсасини сўраб олади-да, ҳадеганда беравермайди ва б. Шундай бўлса ҳам андишали одам юзхотир қилиб, тўғридан-тўғри юзига айтишга уялиб, орланиб, ичидан эзиллиб юради ё бошқаларга бу ҳақда ҳасрат қилади. Шунда улар: «Ие, айтавермайсизми?!» дейишса, у: «Қандай қилиб айтаман, юз амри ширин-да», дейди.

Юздаги яра ямоғини яшириш қийин.

Бу билан: «Кешининг қилган ёмонликлари доғини бутунлай яшириб бўлмайди. Ҳар қанча яширишга ҳаракат қилингани билан, барибир

буни одамлар кўрадилар, биладилар, эшитадилар ва шунга яраша жавоб-муомалада бўладилар. Шунинг учун, кишининг шахсига доғ туширувчи ёмонликни авваламбор қилмаслик керак», деган маънода насиҳат қиладилар.

Юзта «сиз-биздан битта «жизбиз» яхши.

Вар.: «Ўнта «ҳап-ҳап»дан битта чап-чап яхши» («Жиз-биз» — қозонда овқат ковуриладиганда ҳосил бўладиган овоз; «ҳап-ҳап» — оғиздан чиқадиган товуш, бу ерда «қуруқ гап» маъносига келтирилган; «чап-чап» — жуда юка пон, шапарак). Мазкур мақолларни: «Уйингга келган меҳмонга қуруқ мулозаматлар қилгунча, олдига топган-тутган ош-понингни, ноз-неъматингни қўй — кўнглини овлайсан, сендан миннатдор бўлиб кетади» деган маънода ҳам; «Қуруқ гап — қулоққа ёқмас» дегандек, бировдан бир нимани илтимос қилганда, унинг воситасида бирор ишингни битирмоқчи бўлганида оғзаки илтимос қилганиндан, ўтиниби сўраганиндан, ялиниб-ёлворганиндан кўра, уни меҳмон қил, «огзини мойла» деган маънода ҳам; «кўп насиядан — оз бўлса ҳам нақд яхши» деган маънода ҳам қўллайдилар.

Юк йиғилиб, тойлоққа қолди

(тойлоқ — бўталоқ) Ҳаётда баъзан шундай бўладики, оилани боқиш, тебратиш ҳали вояга етмаган бола еки киз зиммасига тушади. Мазкур мақолни шундай ва шунга ўхшаш ҳолларда қўлланади.

Юкни эшакка элт, ё эшакни — юкка.

Вар.: «Юкни эшакка орт, Ё эшакни юкка торт»; «Эшак юкка келмаса, Юкни эшакка элт»; «Юк туяга бормаиди, Туя юкка келади». Булар билан: «Бирор ишни қилмоқчи бўлганингда бунга бирор нарса монелик қилса, бошқа тарафдан ёндаш, бош-

қа имкониятни ишга сол, ишқилиб мақсадингга эришиш ҳаракатинида бўл», дейилмоқчи).

Юлғич юлиб тўймайди.

Юлғич — ўзгаларнинг, жамоатнинг мол-мулкни ўзлаштиришга, шу йўл билан бойлик орттиришга, қандай қилиб бўлмасин, бировдан бир нима ундириб, шундан фойдаланиб қолишга уринувчи, ҳаракат қилувчи, фақат шунинг фикру хаёлида яшовчи шахс. Бундай шахсларни қораловчи ва уларнинг қилмиши ёмон оқибатларга олиб боражагини уқтирувчи қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Ютоғич туяни юнги билан ютади»; «Отганин урар, Тутганин юлар»; «Юлғич борнинг молин юлқар, Йўқнинг номин булғар»; «Олғирлик офат келтирар, Баднафслик — ҳалокат».

Юмсам — муштимда, очсам — кафтимда.

Баъзи тошқўнғил, қаттиққўл, муштумзўр, урагон, сўкагон, бераҳм эркаклар бўладики, улар ошноағайниларига: «Мен хотинимни шундай қатик тутаманки, кўзимга тик қаролмайди, «гаҳ, десам қўлимга кўнади, чизган чизгимдан чиқмайди, гапимни иккита қилмайди, юмсам — муштимда, очсам — кафтимда туради...» деб мақтаниб, керилиб, ўзларини аллаким қилиб кўрсатмоқчи бўладилар. Мазкур мақолни шундайлар тилидан айтишган ва уларнинг ўзларига қарата аччиқ киноя, кесатик тарзида қўллайдилар.

Юмушнинг ёмони йўқ.

Бу билан: «Ўз юмушингдан, касб-корингдан нолима, кўнглингни совиқта, унча-бунча қийинчилиги бўлса чида, сабр-тоқат қил. Сен яхши, осон, қулай деб ўйлаган бошқа касбларнинг ҳам ўзига яраша қийинчиликлари, ноқулайликлари бор, бўлмасдан иложи ҳам йўқ», деган маънода тасалли берадилар, панд-насиҳат қиладилар.

Юрган — дарё, ўтирган — бўрё.

(бўрё, бўйра — тозаланган қамиш чўпидан тўқилган тўшама). Ота-боболар ёш бўғинларга ўз турмушини яхши кечириш юзасидан панд-насихат қиларканлар, ҳаётлик даврида дунёни кўриб қолишни, вақт-вақти билан узоқ-яқинга сафар қилиб туришни тавсия этганлар: «Юрган оёкка — йўл нима?!» (Бирор ерга бормоқчи булсанг, ё боришинга тўғри келиб қолса, «Ў-хў, жуда узоқ-ку» деб, иккиланиб ўтирма, дадил йўлга тушавер, юриб турсанг ҳар қанча олис йўлни ҳам енгасан», дейилмоқчи); «Йўлни юрган енгар»; «Илигинг қуриса ҳам, илдам юр!» «Йўртиб юрсанг, йўл унар»; «Йўртган — ўзар, Ётган — тўзар»; «Қимирлаган — қир ошар, Тигизлаган — тоғ ошар»; «Юрганнинг йўли ўтар, Ўтирганинг қуни ўтар»; «Юрганнинг йўли кўпаяр, Ўтирганинг — ўйи»; «Юрган — йўл кезар, Ўтирган — ер чизар» (ер чизмоқ — зериканидан нима қиларини билмай, ерга қараб, кўзини бир нуқтага қадаб, ҳаёл суриб ўтирмоқ, деган маънода); «Юрган — йўлдан топади. Ўтирган — қайдан топади?!»; «Йўловчининг озиги — йўлида»; «Йигитни йўл бокади»; «Йигит моли — йўлда»; «Юрган — ююкмас», «Кўп излаган — кўмма устидан чиқади» (кўмма — кўрга кўмиб пишириладиган таом); «Юрганга йўрган йўлиқар». Шоир Сидкий Хондайлиқий бу мақолни қуйидагича изоҳлаган: «Йўрган — энг лаззатли бир турли ош эрурким, эчкининг ё кўйининг чарвисини ёйиб, мурч, зира, зирк, турли дориворларни киймага кўшиб, киймани мазкур чарви билан ўрайдилар. Сўнгра чарвини тозаланган ичак билан ҳам ўраб пиширадилар, ейдилар. Бу ош энг қимматли кўрилган бир ош эрурким, бу қунларда барҳам топган (йўқолган) эрур. Бу — азиз меҳмонлар учун тортиб берилур. Халқ мақолида келурким: «Юрганга йўрган илинур». Халқимиз бу мақолда ва умуман, юқорида келтирилган мақолларда сафарнинг маънавий жиҳатидангина эмас, мод-

дий жиҳатидан ҳам фойдали эканлигини кўрсатиб, кишини сафар қилишга, дунёни кўришга, йўлга чорлайди.

Юрибсан бу сўқмоққа, чидарсан бу тўқмоққа.

Баъзи одам орқа-ўнгини ўйламай ёмон йўлларга юради, ман этилган ишлар билан шугулланади, айб-ғуноҳ қилиб қўяди-да, унинг ёмон оқибатлари бошига тушиб ёзоб-укубатини торта бошлагач, дод-вой солиб, оҳ-воҳ уриб, ҳаммага «ҳасратидан чанг чиқазиб» юради. Шундай одамга танбەҳ берганда, койиганда: «Ажаб бўпти! Айб — ўзингда. Аввало бундай ишларни қилмаслигинг керак эди. Ҳамонки қилибсанми, энди азобига ҳам чидайсан-да!» деган маънода юқоридаги мақолни қўллайдилар.

Юртда ўғри топилмаса, заргарни дорга ос!

Халқ заргарларни ҳам кишининг ҳақиқа хиёнат қилувчи ўғрилар қаторига қиритган ва уларга ёмон назар билан қараган, иззат-ҳурмат қилмаган. Этнограф Г. П. Снесарев Хоразм воҳасининг ўтмиши ҳақида ёзаркан, бу хусусда шундай дейди: «Ҳамма информаторлар (маълумот берувчилар — Ш. Ш.) бу касб эгаларнинг «ғуноҳкор» эканликларини тушунтирадилар. Чунки, заргарлар буюртмачиларнинг тилласини «уриб» қоладилар... Қачонлардир заргарларни эл-юртдан ажратиб, яккалаб қўйиш, улар ўлганда эса умумий мазордан чекка жойга кўмиш одати мавжуд бўлганлигини маълум қилувчи далиллар кўп... Заргарлар тўғрисидаги бундай гапларни бизга воҳанинг ҳамма ерида маълум қилинди... Қипчоқда ва бошқа жойларда ҳатто «Заргарнинг мазоридек айрилиб қолсин» ибораси ҳам сақланиб қолган» (Г. П. Снесарёв, Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма) «Заргар фарибгар бўлса олтин ҳам занглайди»; «Ер юзида бир хотин бўлса, заргарга иш топилади»; хотин бўлса, заргарга иш

Янгамнинг шўрвасини ширин қилган — акамнинг масалиғи.

Келинлар ҳақидаги мақолларга берилган изоҳларда айтиб ўтганимиздек, ўтмишда қайнона, қайнота, ор билан бир қаторда оиланинг бошқа аъзолари ҳам, айниқса қайнэғачи ва қайнсингиллар келинга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлардилар, унга ўз зуғумларини ўтказардилар, доим нордан ва тагдор гаплар, қилардилар, унинг ҳар бир ҳаракати ва гап-сўзини тергардилар, ҳатто унинг кўзга яққол кўриниб турган яхшиликлари (чеварлиғи, пазандалиғи, билимдонлиғи, гўзаллиғи ва ҳ.к.) ни ҳам назарга илмасдилар, кўра-билатуриб, атай камситардилар (афсуски, бу ҳол бирмунча оилаларда ҳануз сақланиб келмоқда). Мазкур мақол ҳам қайнсингил тилидан келинни камситиб айтилган. Вар.: «Янгамсану янгамсан, Иштон бичар билмайсан» («Оддий, осонгина иш ҳам қўлингдан келмайди, удалай олмайсан», дейилмоқчи); «Янгам санчади, мен тортаман»; «Акам кимни олса, янгам — шу». Халқнинг «Фоз аччиғи қарғага бўлади, Қиз аччиғи янғага бўлади» деган мақолларида ҳам келинга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлган қайнсингил ва қайнэғачилар устидан кулинган, захарханда қилинган.

Янгини эски сақлар.

Бу мақол — кийим-кечакни асраб, авайлаб кийиш ҳақида. «Эскириб қолган кийим-кечагингни назаринга илмай ташлаб юбориб, янғисини бўлар-бўлмасга қияверсанг, у ҳам тез орада эскириб, ишдан чиқади. Эскисидан имкони борича фойда-

лансанг, янғисини фақат зарур-зарур жойларга қиясан ва у узок сақланади», деган маънода икти-сод-тежамкорликка ундаб айтила-диган мазкур мақолни тўлдирадиган қуйидаги мақоллар ҳам бор: «Эскиси бўлмаганининг — янғиси бўлмас»; «Уйлигини топмаган — кўчалигин тўздирар»; «Уйлиги йўқ — Тўйлигидан ажралар»; «Эскини ямагунча, эсинг кетади»; «Эскини эплаб кий» (Бу кейинги икки мақол билан: «Эски кийим-кечакни ямаб-ясаб, эпакага келтириб кийиш кийин, албатта. Лекин шундай бўлса ҳам, бундан эринма, бир амаллаб, эплаб кийишга ҳаракат қил», дейилмоқчи); «Ямасанг — янги бўлади, Янгининг тенги бўлади».

Ясанчок мардона бўлмас, капалак парвона бўлмас.

Бу билан: «Капалак озода, танноз бўлиб, оловга (ўтга) ўзини парвонадек урмагани сингари, ясанчок олифталар «кийимим кир бўлиб қолади» деб бир ишга қовушмайдилар», дейилмоқчи.

Яхши бўлса — бола, ёмон бўлса — бало.

Бу ва шу каби мақолларда яхши ва ёмон фарзандларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, гап-сўзи, қилиқлари, ота-онага ва бошқаларга тегадиган фойдаси ҳамда зиёни ҳар томонлама ифода этилади: «Яхши қиз — ёқадаги қундуз, Яхши йигит — кўкдаги юлдуз»; «Яхши ўғил — эл обрўси, Яхши қиз — уй обрўси»; «Боланинг юввоши — онанинг хуш боши»; «Боланинг юввоши — отанинг роҳати»; «Қобил фарзанд — жонга пайванд»;

«Яхши киз эрта туриб соч тарар, Ёмон киз эрта туриб нон сўрар»; «Яхши ўғил уй тузар, Ёмон ўғил тўй бузар»; «Бўлгули бола рўзгор тебратар, Бўлғусиз бола рўзгор тўзгатар»; «Яхши бола нон келтирар, Ёмон бола ғам келтирар»; «Яхши бола шон келтирар, Ёмон бола қон келтирар»; «Яхши бола ёғ келтирар, Ёмон бола доғ келтирар»; «Яхши ўғил боғ қилур, Ёмон ўғил доғ қилур»; «Яхши ўғилга мол чикора, Ёмон ўғилга мол чикора?» (чикора — нимага керак, нима ҳожати бор. Бу мақол ота-она тарафидан ёхуд бошқалар тарафидан ота-онага қарага: «Яхши, ақлли, эсли-хушли ўғилга мол-дунё, мерос қолдиришининг нима кераги бор, унинг ўзи топиб олади. Ёмон, аҳмоқ ўғилга мол-дунё, мерос қолдиришининг нима кераги бор, у мол-дунёларни ёмон йўлга сарфлайди, кадрига етмайди, бадхаржлик билан бот фурсатда тугатиб юборади», деган маънода айтилади); «Яхши ўғил молга ўрток, Ёмон ўғил — жонга»; «Яхши фарзанд — ота-она чароги, Ёмон фарзанд — ота-онанинг доғи»; «Яхши бола — отага қувват, Ёмон бола — отага уқубат»; «Яхши ўғилдан раҳмат етар, Ёмон ўғилдан лаънат етар»; «Қобил ўғил отга миндирар, Ноқобил ўғил отдан индирар» (индирар — пастга туширмоқ); «Ёмон бўлса ботаси, Камон бўлар отаси» («Ёмон фарзанд отани, онани, қаритиб, қаддини камондек букчайтириб қўяди», дейилмоқчи); «Бола алжийди, ота ранжийди»; «Яхши бола тўрга тортар, Ёмон бола — гўрга»; «Яхши ўғил тиндирар, Ёмон ўғил ўлдирар»; «Яхши ўғил отадан олти ботмон зиёд бўлар, Ёмон ўғил отадан олти ботмон кам бўлар»; «Яхши бола — суюқ, Ёмон бола — куюқ»; «Ёмон ўғил боққунча, этагинини қок, Ёмон кизни боққунча, дўппингини қок»; «Яхши фарзанд — гул, Ёмони — бир пул»; «Ёмон боладан фойда йўқ, Яхши боладан кўнгил тўқ»; «Яхшидан ёмон тугилса — эми топилмас, Ёмондан яхши тугилса — тенги топилмас».

Яхши йил баҳоридан маълум.

Вар.: «Баҳор яхши келса, қари

терак ҳам куртак отади». Булар — ота-боболарнинг ҳаётий тажрибаси ва кўп йиллик кузатишлари натижасида келиб чиққан хулосаларни ифодаловчи мақоллардан бўлиб, аксарият ҳолларда тўғри бўлиб чиқади.

Улус чехраси олам афрўзидин. Билур йил келишин наврўзидин (Навоий).

Киши яхшилиги ишидан маълум, Яхши йил баҳору қишидан маълум (Биной).

Яхши ният — ярим давлат.

Ота-боболар кишига турмуш кечириш юзасидан панд-насихат қиларканлар, ҳаётда умидсизланмаслик, руҳни тетик тутиб, қўнгилга яхши ниятларни, орзу-истакларни жо қилган ҳолда келажак сари дадил бориш зарурлигини уқтирадilar: «Яхши ният — ярим мол» («...ёрти мол» ҳам дейдилар); «Яхши нафас — ярим мол» (нафас — ният); «Ниятинг — йўлдошинг»; «Бугунги ният — эртанги ҳақиқат»; «Кечани сўзлама, бугунни сўзла, Бугун ҳам ўтар, эртани кўзла»; «Эскини сўзла-гунча, янгини кўзла»; «Кам сўзла, кўп кўзла»; «Бугунни бир ўйласанг, эртани икки ўйла»; «Хаёлга келмаса, вужудга келмас»; «Юракда бўлса, билакда билинади»; «Хавас билан гайрат ўлчанади»; «Хавас бўлса, анқонинг уруги ҳам топилади»; «Талабли эрга нур ёгар»; «Тоғни тиласанг, тепадек беради»; «Қаноти синик мусича ҳам — баланд уя орзусида»; «Яхши ният билан бирор нарсага етишмоқни орзу қилмоқ — яхши». Аммо, «Бир орзу ўн орзу болалайди» дегандек, орзунинг ҳадди, чегараси бўлмайди. Кўнгилнинг хоҳишига берилиб, ҳар нарсани орзу-хавас қилиб, ҳар нарсанинг кетидан кетавериш — яхши эмас, дейилмоқчи. «Икки орзу бир топилмас» («Икки куёни қувлаган — бирин ҳам тутолмас» дегандек, киши бир йўла икки ё бир неча орзу-хаваснинг кетидан кетадиган бўлса, уларнинг ҳеч қайсисига эриша

олмайди); «Максадсиз ҳаёт — куши беканот».

Яхши сўз — жон озиғи, ёмон сўз — бош қозиғи.

Ота-боболар сўзлаш одобига қатъий риоя қилиш зарурлигини уқтириб, кўпдан-кўп мақоллар яратишган. Куйида келтириладиган бир туркум мақолларда яхши сўз билан ёмон сўз орасида «осмон билан ерча фарқ бор»лиги, яхши сўзнинг кишига тегадиган шарофати-ю, ёмон сўзнинг касофати турли хил мисолларда кўрсатилади: «Яхши сўз — кўнгил подшоиси»; «Яхши гап — дил давоси»; «Яхши гап — юрак дармони»; «Ширин сўзим — ризк-рўзим»; «Яхши сўзга жон семиради»; «Жоним» деса, жон семирар»; «Иссиқ, кийим танин илитар, Иссиқ сўз жонни илитар»; «Ширин сўз — шакардан ширин»; «Ширин сўз — шифо»; «Ширин сўз ўликни ҳам тирилтиради»; «Иссиқ сўз — шакар, Совуқ сўз — захар»; «Суйдирадиган ҳам — тил, Куйдирадиган ҳам — тил»; «Яхши сўз суюнтирар, Ёмон сўз куюнтирар»; «Мазали сўзга кулоқ чарчамас»; «Холис гап ҳаммага ёқар»; «Яхши сўз ерда колмас»; «Иссиқ сўзим — иситма, Совуқ сўзим — совутма» («Иссиқ сўзим ўзгаларнинг менга нисбатан бўлган кўнглини иситади, меҳрини оширади, муносабатларини яхшилайти. Совуқ сўзим эса, уларнинг кўнглини мендан совутади, меҳру мухаббатини газабнафратга айлантиради», дейилмоқчи); «Яхши сўзинг эсимга тушса, Бўйинингни кучгим келар, Ёмон сўзинг эсимга тушса, Гўррингни бузгим келар»; «Яхши сўзга учар кунлар эл бўлар, Ёмон сўзга пашша кучи фил бўлар»; «Тилингда бўлса бозинг, Кулиб турар икболинг»; «Ширин сўзли — шох касасида сув ичар»; «Аччиқ тил — захри илон, Чучук тилга жон қурбон»; «Яхши сўздан мой эрийди, Ёмон сўздан сой қурийди»; «Яхши оғизга ош келар, Ёмон оғизга — тош»; «Яхши сўз тош эритар, Ёмон сўз бош чиритар»; «Яхши сўз тўрга элтар, Ёмон сўз — гўрга»; «Тўғри сўз туриб

келар, Эғри сўз — туртиб»; «Ёмон сўз — пичокдан ўткир»; «Ўринсиз сўз — ўкдан ўткир» («кишининг нарёғ-берёғидан ўтиб кетади», дейилмоқчи); «Кўзнинг оласидан — сўзнинг оласи ёмон»; «Сўзнинг оласи ёмон, Ўтнинг — чаласи» (Ўтнинг чаласи бурксиб, аччиқ тутаб, кўзни ёшлантиради); «Ёмон тил ё жонга ургай, ё — имонга»; «Ёмон гап кулоққа яқин бўлади» («Ёмон гапни ҳамма дарров эшита қолади», дейилмоқчи); «Ёмон гапнинг оёғи олти»; «Ёмон гапни ёпиб бўлмас, Соғани кириб, чопиб бўлмас»; «Қаҳрли сўз қамал бузар»; «Ўткир сўз ўмганни тешар» (ўмган — кўкрак, тўш); «Ёмон гап — юзга тарсак»; «Тикон кирса, захри қолар, Аччиқ гапнинг қаҳри қолар»; «Кулоқдан кирган совуқ сўз, Юракка бориб муз бўлади» (Бировга совуқ гап қиладиган бўлсанг, сендан кўнгли совийди, қайтиб уни илтишинг кийин бўлади, дейилмоқчи); «Муз эриса — сув бўлур, Сув совиса — муз бўлур» (Бу билан мажозан: «Яхши гапирсанг — қаҳри каттиқ одамнинг ҳам кўнглини овлай оласан, ёмон гапирсанг — сени севган, хуш кўрган, иззат-хурмат қиладиган одамнинг ҳам кўнглини совитиб, ўзингдан бездириб юборасан», дейилмоқчи); «Чилланинг қори кетса ҳам, музи кетмас» («Бировга айтган ёмон сўзинг унинг кўнглидан узоқ вақтгача кетмайди, ҳатто умрбод сақланиб қолади ва сен билан шунга яраша муносабатда бўладиган бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Саратонда сув босар сувсираш, ташналикни, Битта совуқ сўз бузар, кадрдон-ошналикни»; «Жўяга туя ҳам чўқади» (жўя — ўринли, маъқул, хуш ёкадиган, бамаъни); «Ўрилли сўзга туя чўқади, Ўринсиз сўзга ҳамма сўқади»; «Илик-илиқ сўзласанг, илон инидан чиқар, Совуқ-совуқ сўзласанг, қилич кинидан чиқар». Бу мақолнинг иккинчи қисми: «Совуқ-совуқ сўзасанг, мусулмон динидан чиқар», «...хар ким динидан чиқар» деб айтиладиган вариантлари ҳам бор. «Яхши гап яхши қилар, Ёмон гап ваҳши(й) қилар»; «Оғриган жойга қўл югурар, Оғритар сўзга тил

ишини қилади, ҳам боласини бокади. Чакқонлигидан, миришикорлигидан — ҳамма нарсага улгуради», дейилмоқчи); «Яхши хотин жун қарз олар, Ёмон хотин ун қарз олар» (Бу ҳам кўчманчи чорвадорлик даврларидан қолган мақоллардан биридир. Яхши хотин рўзғор тебратишда эрига кўмаклашади. Агар ўз уйида бўлмаса, қўшнисидан қарзга бўлса ҳам жун олиб, уни эшиб, йгириб, шолча, гилам чакмон қилиб сотиб, рўзгорини яхшилайти. Ёмон хотин эса хушёқмас, дангаса бўлиб, то эри топиб келмагунча ўзи ишламайди, уйида бўлмаса, қўшнидан тайёр озик-овкатларни, масалан унни қарзга олиб, оиланинг обрўсини туширади. Мазкур мақолда шу ҳол ифода этилган); «Яхши хотин белгиси — хирмон қилар терини, Ёмон хотин белгиси — ерга букар эрини»; «Яхши хотин бетидан семирар, Ёмон хотин — кетидан»; «Шалтоқ хотин уй чангитар»; «Хотиннинг сариштаси — одамнинг фариштаси»; «Саришта бўлса хотининг, Ширин ўтар кун-тунинг»; «Олис йўлда от синалар, Оғир кунда — хотин»; «Хотиннинг ишчан бўлса, сафарда хатар бўлмас»; «Хотиннинг яхши-ёмони меҳмон келганда билинади»; «Ой минмай отингни мактама, Йил турмай — хотинингни»; «Билимли аёл бошингга қарайди, Билимсиз аёл ёшингга қарайди»; «Сени севган — йўлингга қарар, Севмайдиган — кўлингга қарар» («Кўлингга қарар — олиб келадиган нарсангга, топар-тутарингга қараб сен билан ё яхши, ё ёмон жавоб-муомалада бўлади», деган маънода); «Эр топувчан бўлса, Хотин такувчан бўлади» («Эр кўн пул топувчи бўлса, унинг олифта, таниоз хотини қимматбаҳо тақинчокларини ҳадеб сотиб олаверади ва яна сотиб олгиси келаверади», дейилмоқчи); «Ёғмас булут ерин алдар, Ёмон хотин эрни алдар»; «Ёмон хотин эри кетса кийинади, эри қайтса кўйинади» («Ёмон хотин эри бирор ерга кетди дегунча кийиниб, кўчага чиқиб пайига тушади», дейилмоқчи); «Ақлли хотин — уй кўрки, Ақлсиз хотин — кўча кўрки»; «Ёмон эркак тўй бузар, Ёмон хотин уй бузар»; «Ёмон хотин ҳайитда эрдан

чиқар»; «Нозсиз хотин — ёлқинсиз ўтин»; «Хотин эрка бўлса, Эрига серка бўлади» (серка қўйларнинг олдига тушиб, уларни ўзи юрган йўлдан бошлаб кетгани каби, эрка хотин ҳам эрининг «бурнидан ип ўтказиб», уни ўз йўригидан олиб юради, дейилмоқчи); «Ёмон деҳқон ер кўрир, Ёмон хотин эр кўрир»; «Хотиннинг зўри — эрнинг шўри»; «Яхши хотин ишли бўлур, Ёмон хотин тишли бўлур»; «Яхши хотиннинг қўли узун, Ёмон хотиннинг тили узун»; «Ўтарчининг ништари — енг ичида, Захар хотин «ништари» — тил учида» (Ўтарчи — от, мол та биби. Мол, отнинг «бадно» деган касали бўлади. Ўтарчи шуни ништар билан ёриб, ичидан безини олиб ташлайди. Шунда у от, молни ҳурқитиб, қоқириб юбормаслик учун унга ҳийлакорлик билан ништарини енгининг ичига бекитиб олиб яқинлашади); «Ўтиннинг ёмони — ширшр, Хотиннинг ёмони — вит-вит»; «Хотиннинг қақилдоғи — тегирмоннинг шакилдоғи»; «Уришқоқ хотин бор қишлоққа кўриқчининг ҳожати йўк» (кўриқчи — соқон отиб, жом чалиб, шовқин солиб, қушларни экинга кўндирмайдиган киши); «Эрни эр қиладиган ҳам — хотин, Қора ер қиладиган ҳам — хотин»; «Яхши хотин ёмон эрни эр қилар, Ёмон хотин яхши эрни эр қилар»; «Бир нўнокни бир эпчил эплайти» (Бунда кўпинча «нўнок» деганда — эрни, «эпчил» деганда — хотинни назарда тутадилар); «Бўз яхтак қичитар, Яхши хотин тинчитар»; «Хотин яхши — эр яхши»; «Эрнинг отини хотин чиқазар, Хотиннинг отини ўтин чиқазар»; «Яхши хотин кўпга кўшар, Ёмон хотин кўпдан чиқарар»; «Хотин сўзини қондирар, Эрни уругидан тондирар» (Ёмон, айёр, ичи қора, «одам иси ёкмаган» хотин эрининг бошини айлантириб, ўз сўзини қондириб (маъкул қилиб), унинг уруг-аймогини (ота-онасини, ака-укаларини, она-сингилларини ва х.к.) турли тухматлар, ёлгон-яшиқ гаплар билан ёмонлаб, ёмон қилиб кўрсатиб, уни улардан бездиради», дейилмоқчи); «Бўлдирадиган ҳам — хотин, Ўлдирадиган ҳам — хотин»; «Ёмон хотин олганининг ёви уйда.

Икки хотин олганнинг дови уйда» (дов — даъво, жанжал); «Хотиннинг яхши бўлса, тўйга бормоқ — на ҳо- жат, Хотиннинг ёмон бўлса, азага бормоқ — на ҳожат?!»; «Йўлдаги бў- ронга чидаб бўлади, Уйдаги «бўрон» га чидаб бўлмайди» (Мақолнинг ик- кинчи қисмидаги «бўрон» ёмон хотин- нинг бўлар-бўлмагга уриш-жанжал чиқариши, ҳархашаси, «минг-мин- ги», деган маънода); «Жон нима керак — жонона бўлмаса, уй нима керак — ғамхона бўлса»; «Уйнинг тор бўлса, жаҳоннинг кенглиги билин- мас» («тор уй» — уриш-жанжал ари- майдиган, бирининг гапи берига тў- гри келмайдиган, бирини бири хур- мат қилмайдиган, ҳуллас ғамхонага айланган уй, деган маънода); «Уйда ҳаловати йўқнинг, тузда фарогати йўқ» (туз — кўча-кўй); «Хотиннинг яхши бўлса ёқанг оқарали, Хотиннинг ёмон бўлса соқолинг оқаради»; Ях- ши хотин эрининг киймидан маъ- лум»; «Яхши йигит минган отин ҳоритмас, Яхши хотин теккан эрин қаритмас»; «Яхши хотин қари эрни ёшартар, Ёмон хотин ёш эрни қаритар»; «Ёмон от бел қаритар, Ёмон хотин эр қаритар»; «Отнинг ёмони — ола, Хотиннинг ёмони — бало»; «Хотиннинг ёмони — эрининг заволи, Хотиннинг яхшиси — эрининг камоли»; «Хотиннинг ёмони — тўн- гизнинг қабони»; «Хотиннинг ёмо- ни — умрнинг эгови»; «Яхши хо- тин — жаннати, Ёмон хотин — дўза- хи»; «Яхши бўлса хотиннинг — ёруғ дунё жаннати, Ёмон бўлса хоти- нинг — икки дунё дўзахи»; «Хотин азоби дўзах азобидан ёмон»; «Яхши келин — келин, Ёмон келин ўлим»; «Отинг хўра бўлса — берди худо, Хотиннинг хўра бўлса — урди худо»; «Отинг ёмон бўлса, армонинг кетар, Хотиннинг ёмон бўлса, дармонинг кетар»; «Боланг ёмон бўлса, дармо- нинг кетар, Хотиннинг ёмон бўлса, меҳмонинг кетар»; «Яхши хотин кул- масдан бурун кулдирав, Ёмон хотин ўлмасдан бурун ўлдиради»; «Севим- сиз» ердан — кезимлик от аъло»; «Отинг ёмон бўлса, сотиб қутулсан, Хотиннинг ёмон бўлса, қайтиб қуту- ласан?» (қайтиб — қандай қилиб); «Ёмон хотин ўлса, кенг тушак қолар, Яхши хотин ўлса ғам-меҳнат ко-

лар»; «Қиш кунининг хузури — ку- руқ бўлса ўтини, Эр кишининг хузу- ри — яхши бўлса хотини»; «Яхши ёр ёддан чиқмас»; «Отинг яхши бўл- са — бу дунёнинг фароги, Хотининг яхши бўлса — бу дунёнинг чароги» Қаргама, юрса тирикчиликнинг ға- мида юрибди, сенинг, менинг бола- ларимнинг ташвишидв юрибди, ўй- наб юргани йўқ. Қаноат қил, яхши хотин сув келса симиради, тош келса кемиради (Ойбек, Болалик)

Яхши кўшнингдан сўрагунча, ёмон уйингдан ахтар.

Вар.: «Кудангдан кўй сўрама, Кўш- нингдан ун сўрама»; «Ўз уйингда ошинг бўлса, Киши уйда қас (д)инг борми?!»; «Ёмонга ялингунча, Ётиб ёнигги кавла». Бу мақоллар билан: «Ўз тирикчилигинг учун зарур бўл- ган нарсаларни ўзинг ишлаб топ. Би- ровдан тама қилиш, тилаш, бировга ялиниб кун кўриш, бировнинг ҳисо- бига яшаш — ўтакетган ёмон хислат ва текинхўрликдир», деган маънода насиҳат қиладилар.

Яхшидан — вафо, Ёмондан — жафо.

Бу ва во каби бир туркум мақолла- рида халқ яхши одамлардан кишига ва жамиятга фойда тегишини, ёмон одамлардан эса зиён-заҳмат етишини таъкидлайди: «Яхшидан жафо келмас, Ёмондан — вафо»; «Яхши- дан — шарофат, Ёмондан — касо- фат»; «Яхши чечакка болари кўнади» (Бу билан мажозан: «Яхши одам- нинг хузурига яхши одамлар кўмсаб келадилар, унинг ширин-ширин ғап- сўзидан, ёқимли феъл-атворидан, саховатидан баҳра оладилар», де- моқчи бўлилади); «Яхшига гул — соя»; «Яхшиларда димоғ бўлмас»; «Яниса пичоқ кесади, Ялинса яхши кечади»; «Яхшидан ботир чиқса — тегиб бўлмас»; «Яхшининг яхшига бордур химмати, Ёмоннинг яхшига ортур иллати»; «Яхшига айтсанг — битирар, Ёмонга айтсанг — ер тит- рар»; «Яхши келар иш қошига, Ёмон келар ош бошига»; «Яхши — жонингга ўртоқ, Ёмон — нонингга» «Яхшининг ёти бўлмас, Ёмоннинг-

вети»; «Яхшида гина бўлмас, Ёмондан гина кетмас»; «Яхши киши — тегчил, Ёмон киши — кекчил» (тегчил — тегли-тахтли); «Яхшининг ёмондан ортиги — ори»; «Яхшининг иши — сано, Ёмоннинг иши — гавго»; «Яхшига гап гапирсанг, нинадек бўлар, Ёмонга гап гапирсанг, туядек бўлар»; «Яхшига айтсанг — билар, Ёмонга айтсанг — кулар»; «Яхши отга — бир қамчи, Ёмон отга — минг қамчи»; «Ақллига — ишорат, Аҳмоққа — тўқмоқ»; «Билганга — сўз оғир, Билмаганга — таёқ енгил»; «Яхшини сўксанг — суягидан ўтар, Ёмонни урсанг — терисидан ўтар»; «Ақллига бир сўз басдир, Ақлсизга минг сўз оздир»; «Яхшининг ўзи ҳам яхши, сўзи ҳам яхши»; «Яхшининг сўзи қафил, Ёмоннинг ўзи қафил» («Эл-юрт ўртасида яхшилик билан ном чиказган одамга ишондилар, унинг бир оғизгина сўзига ҳўп дея қоладилар, ундан тилхат, қафолат талаб қилмайдилар. Ёмон одам эса берган ваъдасида турмайди, алдайди, айтган гапидан тонади. Шунинг учун унга асло ишонмайдилар, тилхат талаб қиладилар, бировнинг ўртада қафил туришини сўрайдилар, дейилмоқчи); «Яхшининг сўзи — қаймоқ, Ёмоннинг сўзи — тўқмоқ»; «Яхши отнинг тишин кўрма, Яхши одамнинг ёшин сўрма»; «Яхши қариса — ёзиб қўйган хатидай, Ёмон қариса — бурқсиб ёнган ўтдай»; «Яхши йигит — давранинг боши»; «Яхши йигит билан яхши от — кўпники»; «Яхшининг қалби — қуёш, Ёмоннинг бағри — тош»; «Яхши — Ой билан кундай, Одамга бирдай»; «Яхшини кўрмоқ — жаннат»; «Яхши келди дегуҗча, сўзлик келди десангчи, Яхшиликнинг хабарин олиб келди десангчи»; «Яхши — яхшиликни кўзлар, Ёмон — ёмонликни»; «Яхшининг шарофати тегар тор ерда, Ёмоннинг калофати тегар ҳар ерда»; «Қора ишнинг уяти оқ итга тегар»; «Яхшидан — назар, Ёмондан — ҳазар»; «Яхши юрган ерига, Тинчлик солар ёнига, Ёмон юрган ерига, Ўт қўяди ёнига»; «Яхши одам ўйнаб-кулиб кечирар, Ёмон одам қону зардоб ичирар»; «Яхши ўз бошидан кўради,

Ёмон йўлдошидан кўради»; «Ёмон бойиса, яқинин танимас»; «Яхши бўлиб ер, Ёмон ўлиб ер»; «Яхши одам ой бўлар, Қайга борса жой бўлар» (жой бўлар — жойлашиб, сиғиб кетар, деган маънода); «Яхши одам юрт тузар, Ёмон одам юрт бузар».

Яхшилик тўрга элтар, ёмонлик — гўрга.

Халқимиз бу каби бир туркум мақолларида киши жамятда ўзини қандай тутиши лозимлиги юзасидан таълим берар экан, одамларга яхшилик қилиш зарурлигини қайта-қайта уқтиради, яхшилик яхши самаралар бераганини кўрсатади ва аксинча, одамларга қилнган ёмонлик ёмон оқибатларга олиб бораганини таъкидлаш орқали кишини ёмонликдан қайтаради: «Яхшилик икки жаҳонни орттирур»; «Яхшилик нур келтирар, Ёмонлик — зулмат»; «Яхши олқиш олур, Ёмон қарғишга қолур»; «Яхшилик қилсанг яшарсан, Ёмонлик қилсанг қақшарсан»; «Яхши бўлсанг яшарсан, Насибангни ошарсан»; «Яхши ошини ер, Ёмон — бошини»; «Яхши яхшига боқар, ёмон дарёга оқар»; «Яхшига қора юкмас, Ёмонга эл боқмас»; «Яхшига бош берарлар, Ёмонга тош берарлар» («Яхши одамга жонларини ҳам аямайдилар, ёмон одамнинг гўрига тош терадилар (қалайдилар) — яъни, унинг тириклигидаёқ ўлимни тилайдилар, дейилмоқчи), «Яхшига ипак илашур, Ёмонга — тикан»; «Яхшига — ёйдек, Ёмонга — доғдек»; «Яхши етар, Ёмон йитар»; «Яхши иш битирур, Ёмон иш йитирур»; «Яхшиликни унутма, Ёмонликни кўнгилда тутма»; «Яхшининг кўнгили қолдиргунча, Ёмондан мушт е»; «Яхшини мақтасанг ярашар, Ёмонни мақтаган адашар»; «Яхшининг қўли узун, Яхшиликнинг йўли узун»; «Яхшига ҳарна ярашар»; «Яхши бўлсанг, яқин кўп»; «Яхшининг касали — тўйга боргани, Ёмоннинг касали — гўрга боргани» («Яхши одам касал бўлса, уни йўқлаб, кўнгили сўраб келувчилар кўп бўлиб, уй тўйдек гавжум бўлиб кетади. Ёмон одам

касал бўлса, уни ҳеч ким келиб кўрмайди, бир ўзи гўрда ётган-дек ёлғиз ётаверади», дейилмоқчи); «Қадр билмасанг қадри йўқ»; «Ўжар ўзидан топар»; «Яхши иззат қилинар, Ёмон изза қилинар»; «Ортиқ деган ёмон той, Ёзга чиқиб от бўлур, Ёмонликни кўп қилсанг, Яқин киши ёт бўлур»; «Яхши бўлсанг отинг чиқар, Ёмон бўлсанг хотининг чиқар»; «Ёмон қарасанг, кўрангдаги мол қочар, Ёмон юрсанг, кўйинг-даги ёр қочар»; «Ёмонлик қилиб нетарсан, Обруйингдан кетарсан»; «Яхшилик кўзга кўринмас, Ёмонлик кўнмиб кўйилмас» («Қилган ёмонлигини кишилар кўмиб кўймайдилар, яъни унутиб юбормайдилар, ахири бир кун жазонини тортарсан», дейилмоқчи); «Яхшилик — оғоч бошида, Ёмонлик — оёқ остида» («Яхшилик кишини юқорига кўтаради, ёмонлик пастга тушириб, ер билан яксон қилади», дейилмоқчи); «Бир — яхшилик унутилмас, Бир — ёмонлик»; «Мушт урсанг, шапалоқ кут»; «Ҳар ким ҳимматига яраша топади»; «Бугун қилганингни эртага кўрасан»; «Олмос ерда қолмас, Яхшилик — йўлда»; «Эрга қилинган яхшилик — ерда қолмайди»; «Кишига қилган — кишида қолмас»; «Яхшилик бировдан қайтмаса, бировдан қайтади»; «Ёшлигингда бер, қариганингда оласан»; «Ёшлигингда яхшилик қилмаган — Қариганида қаттиқлик кўрар»; «Яхшидан ёд қолади, Ёмондан дод қолади»; «Яхши боғ қолдирар, Ёмон доғ қолдирар»; «Тулпордан туёқ қолар, Шунқордан — қиёқ»; «Суяк синса ҳам эт қолар, Жасад чириса ҳам от қолар»; «Яхшининг ўзи ўлса ҳам, сўзи ўлмас»; «Яхшининг қадри ўлганда билинар, Йўрганиннг қадри елганда билинар»; «Одамдан яхши ном қолсин!»; «Ёмон от билан тирилгандан — Яхши от билан ўлган яхши»;

Ўзинг эзгу бўлсанг, отинг мақтовга лойиқдир,
Агар ёмон бўлсанг, таҳқирга маҳкумсан эй латиф
(А. Югнакий).

Агар кимсадин зоҳир ўлса ёмон,
Кўрар ҳарнеким, зоҳир этди ҳамон
(Навойи).

Одам қаерда, кимлар орасида эка-

нини назардан қочирмаслиги, ўзининг хулқ-атвори, яхши фазилати билан бошқаларга ибрат бўлиши зарур. Тўғри-да: Яхшидан от қолади, ёмондан дод қолади (М.Исмоилий, Одамийлик киссаси).

Яхшилик қилсанг яшир, яхшилик қўрсанг ошир.

Бир донишманддан: «Нимани эсда сақлаб қолиб, нимани унутмоқ керак?» — деб сўрабдилар. У: «Агар кишилар сенга яхшилик қилган бўлсалар — уларни унутма, агар сен бировга яхшилик қилган бўлсанг — унут», деб жавоб берибди... «Берганингни озга сана, Олганингни кўпга сана»; «Ўнг кўлинг берсин, Чап кўлинг билмасин»; «Яхшилик қил, уйингга айтма»; «Яхшилик қил, дарёга от, Балиқ билар, балиқ билмаса, холиқ билар»; «Яхшилик қил, сувга сол, Сув билмаса, балиқ билар. Балиқ билмаса, холиқ билар» (холиқ — яратувчи); «Яхшиликни дарёга қил, бировдан топ»; «Ҳариз билан қилинган яхшиликнинг ёмонликдан фарқи йўқ».

Қил яхшилику демакни дохил қилма,
Миннат била яхшиликни ботил қилма
(Навойи)

Бўлди бағрим сув гамингдин, яхшилик,
сол сувга.

Охир, эй гул, хирманни албатта ҳар
эккан ўрар
(Оттой)

Яхшиликка яхшилик — ҳар кишининг иши, ёмонликка яхшилик — эр кишининг иши.

Ота-боболар бу каби мақолларида кишига яхшилик қилиш, яхшилик қилганларга ундан ҳам ошириб яхшилик қилиш, ҳатто ёмонлик қилганларга ҳам яхшилик қилавериш лозимлигини уктириб, чин инсонийликка даъват этадилар: «Ёмонлик — ҳар кишидан, Яхшилик — эр кишидан» (эр киши — чин инсон, мард, сахий, очиқ кўнгил, вафодор, содиқ дўст); «Ёмонлик қилгани яхшилик қилиб уялтир»; «Жафо қилганга ва-

«фо кил»; «Йўл берганга кўл бер»; «Жон берганга жой бер, Жой берганга жон бер»; «Ош берганга бош бер»; «Сув ичирмаганга сут ичир»; «Тош отганга ош от»; «Отангни ўлдирганга онагни бер» (Бу мақолда бениҳоя ёмонлик қилган одамга ҳам яхшилик қилиш лозимлиги муболага билан билдирилган); «Яхшидан ёмонлар ҳам ёмонликни кўз тутмас, Яхши ёмонларга ҳам яхшиликни унутмас»; «Яхшиликни билмасанг, яхшиларга қўшил».

Яхшини бил ўзидан, ёмонни бил кўзидан.

Бир туркум мақоллар кишилик жамиятидаги ўзаро муносабатларда яхши одамларни ёмон одамлардан фарқлай билиш ва шунга яраша иш тутиш лозимлиги юзасидан таълим беради: «Офтобнинг тафтига кара, Одамнинг афтига кара»; «Туси яхшидан тунгилма» (тунгилмок — шубҳаланмок); «Ёғ чўва сиртидан маълум» (чўва — кунжарадан ясалган ёғ идиш. Обдастага ўхшаган бандлик ва жўмраклик бўлади, синмайди. Мазкур мақол билан: «Яхши ва ёмон одам ташқи кўринишиданоқ маълум бўлиб туради», дейилмокчи); «Ой туғишидан белгили, Одам — юришидан»; «Яхши ўзини ёмоннинг ёнида танитар»; «Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади»; «Яхши олур сўзингни, лаб демининг бўлганда, Ёмон олур сўзингни, кўш емишинг бўлганда» («Яхши одам лабинг қимирлаши, яъни айтишинг биланоқ сўзингни кулогига олади, илтимосингни бажо келтиради. Ёмон одам эса кўш-кўш емишинг бўлсагина яъни, сендан моддий ман-

фаат кўрсагина, сўзингни эшитади, акс ҳолда сенга қайрилиб ҳам қарамайди. Яхши ким-у, ёмон ким — шундан ҳам билиб олсанг бўлади», дейилмокчи); «Ёмоннинг ҳаммаси бузуқ бўлмас, Яхшининг ҳаммаси тузуқ бўлмас» (Зохиран ёмон кўринган одамларнинг ҳаммаси ҳам ёмон, зохиран яхши кўринган одамларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўлавермайди. Алданиб, «чув тушиб» қолишинг мумкин. Ўзаро муносабатда бўлишдан аввал уни обдан сина, сўра, суришгир, дейилмокчи); «Қалпоғига караб, қадамга баҳо берма»; «Яхши кадрили яхши билар»; «Яхши кўз мардни номарддан ажратар, яхшини ёмондан»; «Арзон билан қимматнинг бозорда чиккан нархи бор, Яхши билан ёмоннинг осмон — ерча фарқи бор»; «Яхши-ёмоннинг фарқини билмаган — Арзон-қимматнинг нархини билмас»; «Ана-мана дегунча, яхши-ёмонни бил».

Яхшини кўриб фикр қил, ёмонни кўриб шукур ҳил.

Вар.. «Бирни кўриб фикр қил, Бирни кўриб шукур қил»; «Олдингдагини кўриб фикр қил, Оркангдагини кўриб шукур қил»; «Кавшсизликдан хафа бўлмагил, Оёқсизларга боқиб шукур қил». Бу мақоллар билан: «Ҳаётда сендан ўзиб кетган, сендан яхши яшаётган одамларни кўриб фикр қил (яъни уларга етиб олишга, улардан ибрат олишга ҳаракат қил, шу ҳақда ўйла), ҳаётда сендан ортда қолганларнинг, сендан ёмонроқ яшаётганларнинг ҳолини кўр-у, ўз туриш-турмушинга шукур қил, ундан нолиб, хафа бўлиб, қаноат қилмай юрма», деган маънода насихат қиладилар.

Ўз кўзинг ўлик тиргизар.

Киши бировлардан эшитган чалакам-чатти, «сузунқулоқ» гапларга кўпда ишонмаслиги, бундан қатъий ҳулоса чиқариб иш кўрмаслиги, бу ҳақда ҳаммага гапириб юравермаслиги, ўз кўзи билан кўриб, тўғрилигига ишониб ҳосил қилганидан кейингина бир ҳулосага келиб, иш кўриши ё гапириши лозим дейишмоқчи. «Ўз кўзинг ўлик тиргизур, Ўлик тиргизмаса, ётганни тургазур»; «Кўз билан кўр, Дил билан бил»; «Кўнглинг билан эшит — қулоқ алдайди, Ақлинг билан кўр — кўз алдайди»; «Чап кўз билан инон, Ўнг кўз билан текшир»; «Қулоқдан — кўз ҳақ»; «Эганинг кўзи — дори»; «Кўз — ўзингни, Қулоқ — ўзганини»; Эшитганга ишониб айтма, ёлғончи бўласан»; «Эшитган кўргандек бўлмас»; «Кўз кўрмай, кўнгили ишонмас»; «Қулоқ эшитса — кўнгили билар, Кўз кўрса — завқин берар»; «Икки қулоқ билан эшитгандан — бир кўз билан кўрган яхши»; «Юз марта эшитгандан — бир марта кўрган афзал». — Ерларингизку, чорикорлар кўлида. Яна нега ўзингиз югурасиз? — деди Рустам. — Тўғри, — деди осоқол, — менинг суғориладиган ерларимнинг кўпида чорикорлар ишлайди, шундай бўлса ҳам ўзим хабардор бўлиб турмасам, иш олдинга бормайди. «Эганинг кўзи — дори», деганлари бежиз эмас (С.Айний, Дохунда).

Ўз уйим — ўлан тўшагим.

Ўтмишда (баъзилар) қовгадан (ғиёҳ, ўт, ўландан) бўйра, бордонга ўхшатиб тўқиб, ундан кўрпа-кўрпача ўрнида фойдаланиб, тағларига тўшаб ўтирардилар. Мазкур мақол билан: «Бировнинг уйида, юртида юмшоқ

тўшакда ўтирганингдан кўра, тап-тақир ўлан тўшакда ўтирсанг ҳам ўз уйинг яхши», демоқчи бўлганлар. Ҳар кимга ўз уй-жойи, ўз она-юрти нақадар қадр-қимматли эканлигини ифодаловчи куйидаги мақоллар ҳам бор: «Исли уйим — ризқли уйим»; «Ўз уйимнинг хушлиги — Оёқ-қўлимнинг бўшлиги»; «Ўз юртининг қадри ўзга юртда билинади»; «Бир яхшининг қадрин билмас, бир ёмонга тушмагунча, Шоҳлар юртининг қадрин билмас, юрдан-юртга ошмагунча»; «Туккан ерга туғинг тик»; «Ўлсанг ўл, Ватанингда бўл!» (Чўпон.) Нима бўлса ҳамки жоним Ойхон, чет юртининг шоҳи бўлгунча, ўз юртининг гадоси бўл, дегандек, йўлдошим кўмилган тупроқ, ёш кучин синган боғ-роғ, ёш ўйнаб ўсган жўра, ўртоқларнинг доғ-ҳасрати ҳеч бир юрагимнинг очилишига қўймайдир... (Ҳамза, Майсаранинг иши).

Ўз қадрини билмаган — эл қадрини билмас.

Вар.: «Ўз қадрини билмаган — ўзга қадрини билмас»; «Ўзига бахиллик қилган — Ўзгага сахийлик қилмас»; «Ўзига енг бўлмаган — Ўзгага эн бўлмас»; «Ўзига ёл бўлмаган — Ўзгага куйруқ бўлмас» (Бунда отнинг ёли ва куйруғи (думи) мисолга олинган ва мажозан: «Ўзининг арзимаган, кичик ишини қилиш қўлидан келмайдиган ё курби етмайдиган одам бировнинг катта ишини қилиб бермайди, қилиб бера олмайди ҳам», демоқчи бўлинган); «Ўз уйин ёритмаган чироқ ўзганикида машъал бўлармиди?!»; «Ўзи учун қайгурмаган — ўзга учун қайгурмас»; «Ўз юзини аямаган — киши юзини чия қилур» (чия — олча, тоғ олчаси). Бу мақолда — юзини чия қилмоқ»

станда, болаларнинг бир ўйини на-
рда тутилган: лола очилганда ва
омада пишганда болалар бир-бирла-
рини масхара қилиб, кулмоқ мақса-
лида долани ёхуд олгани газаб, бир-
бирларининг юзларига, лешона ва
бурунларига суртиб қочардилар. Ма-
қолда: «Юзсиз, ориятсиз одам ўзи-
нинг бемаза, ҳақоратли сўзлари би-
лан бировни кишилар олдида уялти-
риб, қизартириб, хижолат қилиб кўяди»,
дейилмоқчи. «Ўз бошини аямаган —
Киши бошини дабдала қилади»; «Ҳар
ким ўзини аяса, бировни аяйди»;
«Ўзингдан кечмасанг, Ўзганинг кўнг-
лини ололмайсан»; «Ўзига боқма-
ган — Ўзгага ёкмас»; «Қадр билма-
санг — кадри йўк».

Ўзи бемалолнинг сўзи бема- лол.

Бу билан: «Бировнинг хизматини
ўзига малол олмай, бажонидил, хо-
лисона бажарадиган, бировнинг сў-
зини ерда қолдирмайдиган одам би-
ровга бирор хизмат буюрса, бирор
нарсани илтимос қилса, унинг ҳам
сўзи унга малол келмайди. Яхшилик
қилган одам яхшилик кўради ҳам,
демोकчи бўладилар. «Ўзинг ётиқ
бўлсанг, Ичганинг қатик бўлар»;
«Ўзи саховатли бўлган одам ўзга-
нинг ҳам саховатини қозона олади»,
деган мақолларни ҳам шунга ўхшап
маънода айтадилар.

Ўзи йўқнинг — кўзи йўқ.

Вар.: «Кўзи йўқнинг — юзи йўқ»,
«Ўзи борнинг — юзи бор»; «Ҳозир-
га — бор, Ғойибга — йўқ». Одатла
тўй, маросимларда ва бошқа тақсим-
моғ, улуш, ҳисса тақсимланадиган
пайтларда ўзи ўша ерда бор бўлган,
ҳозир бўлган одамларга тегишли
улушини берадилар-у, ачмо ўзи йўқ
бўлган одамга тегажак улушини «Ҳа,
ўзи йўқ-ку, буни кўриб, билиб ту-
рибдими?» деб, озрок қолдирадилар
ёки бутунлай қолдирмай, ўзаро бў-
лишни оладилар. Мазкур мақолларни
шу каби ҳолларга нисбатан киноя,
гина қилиш, ўпкаланиш тарзида қўл-
лайдилар. (Шокир ота:)... Тўғри,
улар қариндошинг. Лекин улар сани

ўз жинсига қўшмайди. Улар пул
жинсида... Ундай қариндошлардан
етти ёт бегона яхши. Ўзи йўқнинг
кўзи йўқ. Сен йўқсан — бу кизни
хўрлайдилар» (Ойбек, Қутлуг кон).

«Ўзим» деган — ўзаксиз ке- тади.

Бу билан: «Фақат ўзинигина ўйлай-
диган, ўз манфаатинигина кўзлай-
диган, бошқалар тўғрисида ўлақолса
қайгурмайдиган худбин одам ўзак-
сиз — яъни, томирсиз, ёр-дўст, та-
ниш-билиш орттирмай, «якка мохов»
бўлиб яшаб, шундайлигича оламдан
ўтиб кетади», демокчи бўладилар.
Ана шундай худбин одамлар тили-
дан айтилган куйидаги мақолларни
уларнинг ўзларига қарата ачқиқ
киноя тарзида қўллайдилар: «Мен
учун қайнамаган қозонда итнинг
каллеси қайнасин!»; «Мени чакмаган
илон минг йил яшасин»; «У эшақда
юким йўқ, Йиқилса — хабарим йўқ»;
«Меники битсин, Сеники йитсин»;
«Жон-жон — ўзимнинг жоним»;
«Ўзини «ака» дер, Эчкисини «така»
дер». Куйидаги мақоллар билан эса
худбилликнинг оқибати ёмон бўлажа-
гини уқтириб, бу ёмон йўлдан қай-
тишга даъват этадилар: «Ўзинг ўзин-
га қарасанг, Ўзга сенга қарамас»;
«Ўзингга карама, Оламга қара!»

Ўзимдан чиққан балога, қай- га борай даъвога?

Бу мақол ота-оналар тарафидан
ноқобил фарзандлардан шикоят қи-
либ айтилади. «Ўзакдан чиққан
ўт ёмон, Ўзингдан чиққан ёт ёмон»:
«Ўзининики ўзагинини узеди»; «Ях-
ши ота — ёмон балога қирқ йил
озик»; «Бир ота ўн ўтилни бока
олади, Ўн ўтигил бир отани бока ол-
майди»; «Ўғлимнинг суюқ оши,
Ичида қайроқ тоши». Халқ ўртасида
бу мақолнинг келиб чиқиши билан
боғлиқ бўлган куйидаги ҳикоя бор:
«Икки кўзи кўр бўлиб қолган бир
кампир бўларкан. Келинининг фал-
ли ёмон, кўнгли тор экан. Қайно-
насига доим овқатни озгина ва
суп-суюқ қилиб сузаркан-да, тўлик
турсин деб, косасига бир япалок

кайроқ тош солиб келаркан. Кампир буни сезса ҳам, «Агар айтсам, бундан ҳам баттар килади», деб ўйлаб, ўзини сезмаганга олиб, индамай овқатни ичавераркан. Бир куни келини одати бўйича ичига кайроқ тош солинган косадаги овқатни кампирнинг олдига дўк этиб қўйиб кетибди. Кампир озгинагина сузилган бу овқатни ичиб қорни тўймабди-да, коса тагидаги кайроқ тошнинг юки-юрумини тозалаб емоқ ниятида уни қошиқ билан у ёқдан — бу ёқка айлантириб, тақирлата бошлабди. Шунда ўғли хотинига қараб: «Ойимнинг қоринлари тўймаганга ўхшайди, яна сузиб олиб келиб бер», дебди. «Вон, бир косани лиммо-лим қилиб берганман, шунга ҳам тўймабдилар-да, тавба!» деб хотини эринибгина ўрнидан турибди-да, қайнонасининг олдига қориб, секин қулогига шивирлабди: «Ойи, ўсма қўясизми?» «Йўқ, болам, йўқ», дебди кампир овозини псайтирмасдан. «Бўлмаса, сурма қўясизми?» дебди келини. «Вой, болам, йўқ дедим-ку». Шунда келин эрига қараб: «Ана, эшитдингизми, йўқ деяптилар», дебди. Келиннинг бу найрангини фахмлаган ва унинг икки юзламалигини, тилеғламалиги, айёрлигидан хайрон бўлиб ёқасини ушлаган кампир: «Ўғлимнинг суюқ оши, Ичиди кайроқ тоши» деган экан...» Бу сўз халқ ўртасида мақолга айланиб кетган. Уни қайнона ўз бошига шундай ва шунга ўхшаш ҳоллар тушганда келинидан шикоят қилган тарзда қўллабди. Қарга айтган эмиш: «Бола-чакам ўсганда иссиқ гўнпта зор бўлдим» Мажозий маънода ўғил-қизлари катта бўлгач, қарамай қўйган ота-она томонидан нолиш мақомида айтилади. «Дарёнинг ирмоғи кўп, ўзига фойдаси йўқ»; «Эримнинг топганини ўйнаб ейман, Ўғлимнинг топганини ўйлаб ейман»; «Эримнига ҳокимман. Ўғлимнига боқимман» «Ўғлимнинг илик ошидан — Эримнинг урган тоши яхши», «Унта ўғлим бўлгуча, Битга чолим бўлсин» «Ўғилсиз ҳам йиғлайди, Ўғилли ҳам йиғлайди»; «Қаргай десам — ёлғизим, Қарғамай десам — ялмоғизим» (ялмоғиз — афсонавий мах-

луқ) У кишига назар ташласа, гўё кўзи билан еб қўйгудек бўлармиш. Бу сўзнинг кўчма маъноси — ёвуз ниятли, қаҳрли, шум, жуда зарарли одам, демакдир. Мақолда бу сўз шу кўчма маъносиде келтирилган ва ноқобил фарзандга қаратилган. «Ердан чиққан ҳосилини қопга солиб сотарсан, Ёмон чиққан ўғилни қайга бориб айтарсан?!»; «Дўстинг ёмон бўлса, кечиб қутулсан, Қўшнинг ёмон бўлса, кўчиб қутулсан, Хотиннинг ёмон бўлса, қўйиб қутулсан, Эчкинг ёмон бўлса, сўйиб қутилсан, Боланг ёмон бўлса, нетиб қутулсан?!» «Гўрингда сув чиқмасин, Уйингда қув чиқмасин» Дарди сирнинг лоқал қилма вужудингда аён, Ўз вужудингдин чиқон душман иши душвор экан (Ҳамза)

Ўзинг кесган угра ош, айланаиб ич, чайнаиб ич!

Одатда бирор одам шўр ё бемаза овқат пишириб келса-ю, уни ейишичишининг иложи бўлмаса, пиширган одамга зарда қилиб: «Ма, ўзинг пиширган овқатни ўзинг ич!» дейдилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозда эса ёмон хатти-ҳаракати, гап-сўзи ёхуд ўзбошимчилиги оқибатида бир ишнинг пачавасини чиқариб қўйган одамга қарата: «Буни ўзинг буздингми, энди ўзинг тузати!» деган маънода айтадилар. «Ўзинг ёққан ўтга ўзинг исин!» мақолини ҳам шунга ўхшаш маънода қўллайдилар. «— Кимларга ёрилай, кимга дардим сўзлай! Кимдан маслаҳат олай? Ким менга сирдош ҳам йўлдош бўла олади? Ўзинг пиширган ошни айланаиб ҳам ичасан, ўргилиб ҳам ичасан, Сурмахон, ўзингдан ўтди, ўзингдан. Энди на тиним, на уйку оор» (Б. Раҳмонов, Сурмахон)

Ўзинг ўйинда бўлсанг ҳам, ўйинг уйингда бўлсин.

Сўз ўйини асосида яратилган бу мақол билан: «Ўзинг ўйнаб юрсанг ҳам майли, ўйнайвер-у, аммо уйингни, оилангни, ота-она, хотин, болачакангни эсдан чиқарма, уларни

«киши ҳамиша ёдингда бўлсин», деган маънода насихат қиладилар.

Ўзингга раво кўрмаганни ўзгага ҳам раво кўрма.

Вар.: «Ўзингга соғинмаганни ўзгага соғинма»; «Ўзингга яхшилик тиласанг, кишига ёмонлик қилма». Халойикқа кўрма, қилиб бенаво, Ўзингга раво кўрмаганни раво (Навой)

Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнинг-ни ўғри тутма.

Бу билан: «Хар бир нарсангни аввало ўзинг эҳтиёт қил. Бирор нарсангни йўқотсанг ё қўйган жойингни эсепламасанг-у, «Сен олгансан!» деб бировдан кўрсанг, бу тухмат унга қаттиқ ботади, хижолатпазлик бўлади, ўртага совуқчилик тушади», демоқчи бўладилар. «— У ҳолда эшакнинг баҳосини биз тўлаймиз, — деди Навой. — Лекин бундан кейин эҳтиёт бўлмоқ керак. Элнинг бир сўзи бор: ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма» (Ойбек, Навой).

Ўзингда йўқ — оламда йўқ.

Кўпинча киши ўзида йўқ нарсани кимдан сўраса ҳам, йўқ бўлиб чиқаверади. Бу мақолда шу нарса уқтириладики, киши ўз эҳтиёжларини ўз меҳнати, ҳаракати, маблағи ҳисобига жамғариб, ҳозир у нозир қилиб қўйиши, бировдан ҳадеб ҳар бир нарсани сўрайвермаслиги, камроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, ўзида бор бўлган нарсдан имкони бори-ча фойдаланиши лозим. Вар.: «Ўзингда бўлса эски элак, Ўзгдан сўрамоқ не керак?!»; «Бировнинг мис қозонидан — ўзингнинг қора қозонинг яхши»; «Қариндошимда бўлгунча, Чирогдонимда бўлсин» (Бунда гап ёг ҳақида кетяпти. Ўтмишда чўйишдан қуйилган, сополдан, мисдан ясалган чирогдонлар бўларди. Унга янги ёғ солиб, ёғнинг ичига эса эшилган пахтадан ясалган пилта солиб, ёқардилар. Рўзғорда мабодо ёғ така-так тугаб қолгудай бўлса,

бировдан «саргайиб» сўраб ўтирмай, пиёздоғликка зарур бўлган бирикки қошиқ ёғни шу чирогдондан олиб, ишлатиб турардилар. Мазкур мақол билан: «Ўзгина бўлса ҳам ўзингда бўлгани яхши. Бировлар, бегоналар тугул, ҳатто қариндошингдан ҳам арзимаган бир нарсани сўрасанг, аввало ўзинг хижолат тортасан, уяласан. Шунинг учун ўз эҳтиёжингни ўзинг таъминлаш ҳаракатида бўл, дейилмоқчи); «Ўзингда бўлса, тўрва кўтариб кўй кезма» (кўй — кўча, маҳалла); «Яхши кўшнингдан сўрагунча, Ёмон уйингдан кидир»; «Ўзингда бўлса — ошайсан, Қўшнингда бўлса — тилайсан»; «Ётга ялингунча, қора ерни тирмала» («Йўқ нарсангни ўзинг топишга ҳаракат қил, ер тирмалаб экин эк — қорнинг тўяди, нима қиласан бировга ялиниб?! дейилмоқчи); «Меҳнат қилсанг қирга, Қарам бўлмасан қўлга»; «Меҳнат қилсанг эринмай, Қорнинг тўяр тиланмай».

Ўзингдан ўтган айб, қаерга борсанг — ҳайб

(ҳайб — хайф, суф, эссиз). «Айбни ўзинг қилиб қўйсанг, додингни қаерга бориб айтсанг ҳам, жон қулоқлари билан тингламайдилар, шикоятингни инобатга олмайдилар, сени ёқлаб, бошингни силамайдилар. Негаки, айб ўзингда! Қилмишингга афсусланиб, пушаймон бўлиб, ўз ўзингдан қийналиб, «ич-этингни еб» юраверсан. Шундай экан, аввало ўзинг айб қилма!» дейилмоқчи.

Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил.

Кишини камтар бўлишга даъват этувчи бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: «Ўзгани бугдой бил, Ўзингни — сомон»; «Ўзга муштини емаган — ўз муштини ботмон дер»; «Тош тошдан баланд, Бош — бошдан»; «Ўзингни доно санама — сендан ҳам донолар бор, Ўзингни нодон санама — сендан ҳам нодонлар бор» Дали бўш келмади: — Сайрама, қаннай, ўзингни эр билсанг, бошқани шер бил,

Сен билан эртага беллашаман!
(Х. Фулом, Танланган асарлар).

Ўйин билмаганга уй торлиги — баҳона.

Баъзи ношуд, нодон, бетамиз, бефаросат, қўлидан бир иш келмайдиган одам ўз айбини бўйнига олгиси келмай, ўзини оқламоқ учун турли хил «куракда турмайдиган» баҳоналар келтиради ё муваффақиятсизлигининг сабабини бировга тўнкайди. «Ўйин билмаганга этик кўнжи — баҳона» («Этикнинг кўнжи тор экан, оёғимни қисди, шунинг учун ўйнай олмадим, деб баҳона қилади», демоқчи); «Ўзолмаган отга узанги — баҳона»; «Отга минолмаган — узангидан ўпка қилган экан»; «Шайхнинг хўнари бўлмаса — хонақоҳ танг» (хонақоҳ — масжиднинг намоз ўқиладиган кенг катта хонаси); «Қофия тор келса — хонақоҳ танг»; «Отолмаган овчи ёйидан кўради»; «Отолмаган — ёй танлар»; «Нон кийшиқ эмас, бугдойи кийшиқ» (Бунга шундай бир ҳикоя келтиридилар: «Бир ношуд хотин нон ёпган экан, нонлари тандирда турмай, бирин-кетин «оқиб» тушаверибди. Хотин уларни кул орасидан олиб, у ер-бу ерини тўғрилаб, тандирга қайта ёпиб, бир амаллаб пишириб келибди. Эри: «Ие, ёпган нонларингнинг нега ҳаммаси кийшиқ?!» деса, у: «Нон кийшиқ эмас, дадаси, бугдойи кийшиқ экан», деб баҳона қилибди...»), «Ёқолмаган — ўтинидан кўради, Қайтиб келиб хотинидан кўради». Биздаям... сув шараклаб оқиб ётгани йўқ. Лекин фермада хар йили дарахт ўтказилади! Отга минолмаган ношуд, узангидан ўпка қилган экан!... (С.Абдуқаҳҳор, Ҳаётнинг бошланиши).

Ўйиндан ўқ чиқади.

Вар.: «Ўйин туби — ўт бўлур»; «Ел сўнги — ёниш, ўйин сўнги — уруш»; «Ўйиндан ўймоқ чиқар, Қозондан — куймоқ» (ўймоқ-ангишвона); «Ўлимнинг чочвоғи — ўйин»; «Ножўя ўйин синдирар бўйин». Бу мақоллар билан: «Бировга хазил-мазахни, қочи-

рим гап-сўзни, ёлгондакам уриш-туртишни ҳам эви билан қилиш керак. Акс ҳолда бу ҳазилнинг тағи зил бўлиб, уриш-жанжалга айланиб кетиши мумкин», деган маънода насихат қиладилар.

Ўйламаган — ўқинар.

Мақолларда шу нарса такрор ва такрор уқтириладики, киши турмуш кечиришда ҳар бир ишни обдан ўйлаб, тadbиркорлик, омилкорлик билан бошидан пухта қилиши зарур, акс ҳолда оқибати яхши бўлмайди, ўзи пушаймон еб, аттанг деб қолади: «Кун ишини тун ўйла»; «Иш аввалин бир ўйласанг, Охирини беш ўйла»; «Бир соатлик тафаккур — Бир йиллик тоатдан афзал»; «Қўлинг билан қилар ишни бошинг билан ўйла»; «Ақлли иш — қанотли кўш»; «Қолипсиз гиш(т) битмас, Режасиз иш битмас»; «Режали иш бузилмас»; «Етти ўлчаб, бир кес»; «Ўлчаган — ишин битказар, Ўлчамаган — кучин кетказар»; «Ҳар дарёнинг кемаси бор, Ҳар бир ишнинг чамаси бор»; «Улгусиз иш ўнгалмас» (ўлгу, улгу — намуна, андаза, мезон, ўлчам, вази, режа); «Улгусиз иш битмайди», Эринчоқнинг қўли етмайди»; «Ўйламай уришмоқ — мияга тўқмоқ»; «Ўйлаб қилинган иш битар, Ўйламай қилинган иш йнтар»; «Ўйламай қилган ишингда, Қунда гапго бошингда»; «Ўйламай қилинган иш, Бошга келтирар ташвиш»; «Ўй ўйласанг, кенг ўйла, Олди-кетин тенг ўйла»; «Кенг ўйлаган кам бўлмас»; «Кўп ўйнасанг бола бўласан, Кўп ўйласанг доно бўласан»; «Кўп ўйнасанг — кўп куюнарсан, Кўп ўйласанг — кўп суюнарсан»; «Кўп сўйлаган — ўлар, Кўп ўйлаган — бўлар»; «Ўйна болам, ўйна, Ўйла болам, ўйла!» (Бу билан ота-она тилидан: «Болам, майли ўйнасанг ўйнайвергин-у, аммо айни чоғда уй-жойинг, турмушинг, келажакнинг ҳақида ҳам ўйла, бош қотир, қайғур!» дейилмоқчи).

Ўйнашмагил арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан.

«...Арбоб сўзи илгари бошқача маънода бўлган: Бухоро хонлигининг

турма жойларида бутун бир район-
ни сугориш ишларини назорат
эчиб турган мансабдор шахс арбоб
эчирилган; мироблар ва сув ишлари
билан машгул бўлган бошка шахс-
лар арбобга бўйсунган. Тоғли район-
ларда эса, сайлаб қўйилган кишлок
окебоқоллари арбоб деб аталган. Суд-
лов, ясовулчилик (полиция) ишлар-
ини амалга ошириш, аҳолига маъ-
мурий йўл билан таъсир кўрсатиш
арбобнинг ихтиёрида бўлган. Арбоб-
лар ер сотиш, мерос бўлиш пайтида
«инъомлар» олиб турган» (С. Қора-
ев, Географик номлар маъносини
биласизми?). Қишлоқда қоранда-
лар — яъни ҳосилнинг чорагидан
тортиб ярмигача бўлган қисминиги-
на олишга, қолган қисмини ер-сув
масига (арбобга) бериш шарти би-
лан байлашиб ишловчи деҳқон ҳос-
илнинг тегишли қисмини, турли
хил солиқларни ўз вақтида тўламаса,
тўлашдан бош тортса ё арбобга қар-
ши хатти-ҳаракат қилса, қаттиқ-қурм
гапирса ва ҳ.к. — ҳоли хароб бўлар-
ди: ер-сувдан фойдаланиш ҳуку-
қидан маҳрум этилар, қонавайрон
қилинар, бало-қазоларга гирифтор
этилар эди (М. А. Абдураимов, Оче-
рки аграрных отношений в Бухарском
ханстве в XVI — первой половине
XIX века). Мазкур мақол дастлаб
шунга қарата айтилган бўлса ҳам,
кейинчалик: «Умуман ўзингдан хоҳ
модайд, хоҳ жисмоний, хоҳ маъна-
вий жиҳатдан кучли бўлган, амал-
мартабаси сендан юқори турадиган
кишилар билан асло олишиб-тор-
тишма. Акс ҳолда ўзинга чатоқ
бўлади. Улар сени ҳар қандай йўл
билан эзиб-янчиб, пачавангни чика-
риб ташлайдилар», деган маънода
қўлланадиган бўлиб кетган. Вар.:
маънодошлари: «Кучли билан ку-
рашма»; «Кучли киши чалиб ҳам
йиқади, олиб ҳам йиқади»; «Тиг
бетига мушт урма»; «Елга қарши
тупурма — ўзингга қайтади»; «Ос-
монга тупурсанг, юзингга тушар»;
«Осмонга отган тошинг, Қайтиб
тушиб ёрар бошинг».

**Ўлармон хўкиз болтадан той-
мас.**

Нафси бузук, очкўз, сукатой, сул-
лоҳ, шунингдек бир нарсага ўта

берилган, муккасидан кетган одам-
ларни «ўлармон» дейдилар. Мақол-
да: «Очкўз хўкиз ўлдираман деб
болта кўтариб борсанг ҳам, емга
интилишини қўймайди», дейилмоқ-
чи. Мажозий маъноси: «Ўлармон
одам ўз манфаати йўлида ҳеч нар-
садан тап тортмайди, уятни, ор-но-
мусни билмайди, ўлган-тирилганига
қарамай ҳаракат қилаверади». Шунга
ўхшаш маъноларда қўлланадиган
қўйидаги мақоллар ҳам бор: «Ўлар
тўнгиз қайноқ сувдан тап тортмас»;
«Ўлармоннинг кўзи ёмон»; «Ўлар-
моннинг ўзидан кўрқма, кўздан
кўрк»; «Ўлармоннинг жони — савил»
(савил — қаттиқ); «Ўлармон ўз ува-
дасига ўралиб ўлади» (бу мақолда
«ўлармон» деганда ўта зикра, ҳасис,
бор нарсасини ўзгалар тугул ўзидан
ҳам қизганадиган, «тишининг қири-
ни сўриб тирикчилик қиладиган»
одам назарда тутилган ва: «бундай
ўлармон емай, ичмай, киймай, қўли-
даги бор маблагини яхши овқат
ейишга, яхши кийим кийишга сарф-
лашга кўзи қиймай, жулдирвоки
кийим-кечагида искирт бўлиб, ува-
дасига ўралиб, ахири бир кун ўлиб
кетеди», демоқчи бўлинган)

Ўлганнинг устига — тепган.

Ҳаётда баъзан шундай ҳоллар бўла-
дики, киши ўлгудай қийналиб, ҳориб-
чарчаб, таг қолга тушиб турган бир
пайтда бошка бир одам келиб, уни
баттар қийинроқ бир ҳолга солиб
қўяди, уни юпатиш, ҳамдард бўлиш,
қўнглини овлаш, ёрдам қўлини чў-
зиш ўрнига дилга озор беради
сўқади, ҳақоратлайди, асабини бу-
зади. Шундай ва шунга ўхшаш ҳол-
ларда айтиладиган мазкур мақолнинг
қўйидаги вариантлари ва маънодош-
лари бор: «Ўлдирганнинг устига —
ўн таёк»; «Ўлдиргани — бир сари,
Тепгани — бир сари»; «Ўлганнинг
устига — кўмган»; «Ўлгани — ўлга-
ни, кўзини қарга чўкигани»; «Йиқил-
ганнинг устига — юдурук»; «Ўлган-
дан — хўрланган ёмон»; «Қўрликка
тузиб бўлади, Хўрликка тузиб бўл-
майди» (тузмок — бу ерда «чида-
мок» маъносига).

Ўлик бўлиб гўрда йўқ, тирик бўлиб тўрда йўқ.

Вар.: «На дон, на сомон»; Ҳеч бир ишнинг уддасидан чиқа олмайдиган, ношуд, эпсиз, оиласи у ёкда турсин, ҳатто ўз томоғини ҳам топиб ея олмайдиган одамни мазах-масхара қилганда шундай дейдилар. (Абдурахмонбой): «Ўлик бўлиб гўрда, тирик бўлиб сонда йўқ, деб шуни айтар экан, Мирзақул. Икки жаҳон овораси бўлиб қолдик» (Н. Сафаров, Танланган асарлар).

Ўнта бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса — қилиғи.

Фарзанд — оиланинг қувончи, ота-онанинг таянчи. Шунинг учун ота-боболар ўз мақолларида эр-хотинга фарзандларни кўпайтиришни ва бу билан жамиятнинг тараққиётига ҳисса қўшишни тавсия этганлар: «Давлатнинг боши — фарзанд»; «Кўй кўзичок билан чиройли, Хотин — чақалоғи билан»; «Хотинни яхши кўрсатган — қўлидаги боласи, Дарахтни яхши кўрсатган шоҳидаги меваси»; «Ийгитнинг чироғи — ўғил билан киз»; «Ўттизга қирган йиғитнинг ўтин олғудай ўғли бўлсин»; «Кизи борнинг бахти бор, Ўғли борнинг тахти бор»; «Ўғилли уй — фаришта, Қизли уй — саришта»; «Ўғил билан кизнинг — бамисоли икки кўзинг»; «Ўғил — уйнинг булбули, Киз — уйнинг гули»; «Ўғил — қанотли от бўлса, Қиз — қанотли қуш»; «Боласи кўп — буюк бой, Боласи йўқ — қуруқ сой»; «Боласизнинг моли увол, Имонсизнинг — жони»; «Кулунли бия — бўтасиз туйдан яхши»; «Боланинг йўғидан бори яхши, Очидан тўқи яхши»; «Хотинсиз ўтиш — хато, Боласиз ўтиш — жафо»; «Ўғли йўқнинг ўрни йўқ, Қизи йўқнинг қадри йўқ»; «Ўрада ёт-да, ўғил туг» (ўрада — ёмон, хароб уй-жой, кулба); «Ўғлинг тентак бўлса ҳам, омон бўлсин»; «Қийминг ёмон-бўлса ҳам ёгингга ярайди, Боланг ёмон бўлса ҳам бир кунингга ярайди»; «Қийшиқ бўлса ҳам йўл яхши, ёмон бўлса кам — ўғил»; «Тугилладиган болага тўғоноқ бўлма»;

«Болали уйдан бахт аримас»; «Болали уйдан ризқ аримас»; «Тўрт ўғилли — тўра хотин»; «Олти ўғилнинг — олти аршда моли бор»; «Бола бўлса, бешик топилар»; «Кўй эгиз тугса, чўпнинг боши айри тугади» (чўп — ўт-ўлан); «Оғилда ўғлок туғилса, адрда ўти униб чиқади» (ўғлок — эчкининг эмизикли бола-си). Халқимизнинг бу уч мақолида «Болам кўпайиб кетса, уларни боқишга қийналиб қоламан, деб қай-гуриб юрма, ҳар бир боланинг ўз ризқи бор», дейилмоқчи. «Ғам емағил бешикдан, Ризқи келар тешикдан».

Ўрганган кўнгил қўймас.

Вар.: «Ўрганиб қолсанг бегонанинг ошига, Қуида борурсан анинг қошига»; «Тегирмонни ялашга ўрганган ит одатини ташлаши қийин». Бу мақолларни тамағир, юлғич, очкўз, суллоҳ, ҳамиша бировдан бир нима ундиришнинг ўйида ва қўйида юрвчи одамларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўллайдилар.

Ўрганиш осон, ўргатиш қийин.

Вар.: «Ўрганиш яхши, ўргатиш ундан яхши»; «Ўрганиш — бир ҳунаре»; «Аввал ўрган, кейин ўргат»; «Билдириш учун билган бўлиш керак»; «Таълим бериш учун таълим керак»; «Билимнинг билими юкар, Билимсизнинг ирини юкар» (ирин — жирканч, расво, хунук сўз, қилиқ, одат, хатти-харакат). Мазкур мақоллар билан: «Ўқитувчи, устоз, мураббий бошқаларга бир нимани чинакамига ўргатмоғи учун аввало ўзи ўқиб-ўрганмоғи, ўзи ибратли бўлмоғи, таълим-тарбия беришда, ўқитиш-ўргатишда сабр-чидамли бўлмоғи зарур», демоқчи бўладилар.

Ўрдак билан топишган хўрознинг катагини сув босади.

Бу тамсилый мақолни мажозан қуйидаги маънода айтадилар: «Хўроз қуруқликда яшайди, ўрдак — сувда. Агар хўроз товукни қўйиб, ўрдак

билан топишиб колса, унинг раъйига кериши, унинг кўнглини оламан, уни сув билан хурсанд қиламан деб, катагини кўл килиб кўйиши керак бўлади. Шунингдек, эр киши ҳам ўз тенг-тушини кўйиб, олифта, сатанг, оймайтилла, пардоз-андозга берилган, «кўлини совук сувга ургиси келмайдиган», «пух-пух», эркатой хотин-қизга кўнгил кўйиб, унинг «этакини ушлаб» кетгудай бўлса, ҳоли хароб бўлади, бор буди-шудидан айрилади». «Ўз товугим чақирса, қайга қараб қичқирай?» деган мақол ҳам борки, унинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган куйидаги насрий масалга боғлиқ: «Эмиш, бир тўп ўрдак, ғоз, хўроз, товуклар бир хонадон қўлида боқилар экан. Улар бир-бирлари билан тотув яшар эканлар. Бир кун бир мода ўрдак хўрозни имлаб чақирибди: Буни фаҳмлаган товук хўрозни «бу ёкка кел!» деб, зарда билан чақира бошлабди. Шунда икки ўртала хайроналикда қолган хўроз: «Ўз товугим чақирса, қайга қараб қичқирай?» деган экан...» Бу мақолнинг замирида ҳам, «пардали сўз» бўлиб: «Киши ўзининг жуфти-халодли бўлатуриб, бошқа ножинсларга кўз ташламаслиги, кўнгил қўймаслигини даркор», дейилмокчи.

Ўт билан ўйнашган — ёнар.

Вар.: «Ўтни ким тутса, ўша куяди»; «Ўт билан ўйнашма — ёнарсан, Кўён билан қувлашма — толарсан»; «Ўт билан ўйнашма, Шамол билан муштлашма»; «Ўт билан ўйнашмоқ — тентакнинг иши, Юрт билан ўйнашмоқ — аҳмоқнинг иши»; «Халқ тинчлигин бузган — омон қолмас»; «Қилич кўтарган — қиличдан ўлади ҳам»; «Найзагарнинг ўлими — найзадан»; «Бало қувган — балога пулиқади». Ота-боболар бу мақоллари билан уруш бошлаганларнинг уш ўлимга юз тутиши муқаррарлигини уқтирганлар. («Мақул!»)... Булар халқ билан ўйнашади. Ўт билан ўйнашади. Ўт билан ўйнашган ёнади» (И. Султон, Асарлар).

Ўтган ишга ўқинма.

«Ўтганга ўқинма, Келажакдан чекинма»; «Ўтиб кетган ёмғирнинг кетидан ўпкалама»; «Ўтган ишдан туш яхши»; «Бўлар иш бўлди, Бўёк хуми синди»; «Ўтган ишга — салавот»; «Қолган ишга — баракот» (салавот — кечирриш, гуноҳидан ўтиш) Бу мақоллар билан: «Киши ҳаёт кечираркан, ҳар бир нарса учун куйиб-пишиб, ўқиниб, афсусланиб, қайғуриб, «ич-эттини еб», пушаймон бўлиб, асабланиб юрмаслиги лозим. Айниқса, ўтиб кетган нохуш, кўнгилсиз воқеа-ҳодисалар, гап-сўзларни деб ич-ичидан эзилиб, ўқиниб, ўз-ўзини қийнаб юрмай, уларни унутишга ҳаракат қилиши ва энди бундан буён бўладиган ишлар тўғрисида ўйлаши, шунга сари интилиши, унинг яхши, кўнгилдагидек бўлишини кўзлаб иш юритиши зарур», деган маънода насихат қиладилар.— Ўрмонжон, ўғлим, бела бечорага бир ёрдам қилгин, ўтган гапга салавот (А. Қаҳҳор, Қўйчинор чироқлари).

— Ке, кўй, Қаршивой! Ўтган гапга салавот. Бўлар иш бўлди, бўёги синди — деди Ҳаққул ота кўл сийтаб (Х. Назир, Сув гадоси)

Ўтган умр — куйган кўмир.

Вар.: «Ҳаёт ялтироқ, умр калтироқ»; «Ўтган умр — отилган ўк»; «Умр — ариқдан оққан сув»; «Ариқ бўйида ўтириб, умринг ўтишини кўр»; «Томчининг ҳар «чик» этгани — Бир кунлик умрининг кетгани»; «Умрим умр бўлди, Соқолим кўмир бўлди»; «Умр ўткинчи меҳмон, Семизлик — одамга душман» (булар билан: «Кишининг ўтган умрини асло орқасига қайтариб бўлмайти, бамисоли куйиб кул бўлган кўмирини асло ҳолига қайтариб бўлмаганидек ёхуд отилган ўкни, оқиб ўтган сувни орқасига қайтариб бўлмагандек. Бас шундай экан, умрнинг ҳар бир кунин, ҳар бир лаҳзасидан имкони борича унумли фойдаланиб қолиш, уни асло ва асло зое ўтказмаслик зарур», деган маънода насихат қиладилар); «Тугилган ой — тўрал-

ган мой («Тўғралган мой иссиқ кунда ёхуд қозонда тез эриб кетгани каби, тугилган ой (яъни, энди бошланган ой) ҳам тезда ўтади-ке-тади. Шунинг учун вақтни ниҳоятда ғанимат бил», дейилмоқчи); «Умр темир бўлса ҳам, бир кун эрийди»; «Синмаган соп қолмас, Йиртилмаган қоп қолмас»; «Ўтганини кайтариб бўлмас, Ўлгани — тиргизиб»; «Ўлган келмас, Ўчган ёнмас»; «Ўтган кунни эртан топиб бўлмас»; «Ўтган кун топилмас, Келар кун сотилмас»; «Умр қарзга берилмас, Олтинга сотилмас»; «Вақт билан умр — эгизак»; «Вақт қадрин билмаган — умр қадрин билмас»; «Дам — бу дамдир, Ўзга дами дам дема»; «Ғанимат тут бу дами, Яна бу дам топилмас». «Эй Навоий: «Дам бу дамдур — тут ғанимат, бода ич, Ўзга бир дамга етар-етмаска чун воқиф эман!» (Навоий). «Ғанимат тут жамоли ҳусни даврин Масалдур-ким: «яна бу дам топилмас» (Отойи).

Ўтмас пичоқ қўл кесар.

Бу мақол мажозан: «Киши писанд қилмаган, назарига илмаган, «ҳа, бу нима ҳам қила оларди?!» деб ўйлайдиган нарсадан ё кимсадан қутилмаганда зиён-заҳмат кўради, шикастланади», деган маънода қўлланилади. Мақол кўпинча эҳтиёт-корликка ундаб айтилади.

Ўттиз икки тишда — ўттиз икки иш бор.

Бу билан: «Гўдаклик давридан ўтиб, катта бўлиб, ўттиз икки тишнинг бутун чиқиб бўлганидан кейин, анча-мунча нарсага ақлинг етадиган бўлиб қолади. Энди ёш бола эмассан, энди турмуш тўғрисида, уни яхши кечириш ҳақида ўйла, бош қотир, шунга кўра иш юрит», деган маънода насихат қиладилар.

Ўхшатмасдан учратмас.

Эр билан хотиннинг (шунингдек, қудаларнинг, икки дўстнинг ва ҳ.к.) характери ҳар жиҳатдан бир-бирига мос тушса, яъни уларнинг иккаласи ҳам хушфёъл, хушмуома-ла, саҳий ё баҳил, очкўз, уриш-қоқ, ичи тор, қўполсўз, ғийбатчи, ғаразғўй ва ҳ.к. бўлса, шу мақолни истехзо билан айтадилар. Вар.: «Тенг этмай, дуч этмас»; «Эр-хотиннинг лойи бир ердан олинади»; «Бир ошганга — бир тошган» (Бу кейинги мақолни эр-хотиннинг иккаласи ҳам ҳовликма, тез, мактан-чоқ, «қуруқ аравани олиб қочадиган» ва ҳ.к. бўлса, уларга қарата истехзо тарикасида қўллайдилар). «Ўхшатмагунча учратмас, дегандек, хотини ҳам худди ўзига ўрхаш узун бўй қотмадан келган, қорча-гина жувон» (С.Абдуқаҳқор, Санамай саккиз дема).

Ўқи ўзганининг уни ўзар.

(ун — товуш, овоз). Бу мақолнинг келиб чиқиши ўқ отиш ўйини билан боғлиқ. Ўтмишда болалар тол ё олча новдасини оқлаб, учига қуш патини ёпиштириб, ўқ ясаб, «кимнинг ўқи ўзар»га ўйнардилар. Бунда беш-ўн бола ўз ўқини қўл билан силтаб ё камон билан отарди. Кейин ҳаммалари ўқ тушган ерга югуриб бориб, қарардилар. Ўқи энг олдинга ўзиб тушган бола кейинда қолган бошқа ўқларнинг ҳаммасини йиғиштириб, ўзиники қилиб оларди. Бунга ютқазган болалар бир нима деёлмай, тан берардилар... Шунингдек, ўтмишда шоҳлар, хону-беклар иштирокида мерганларнинг ўқ отиш ўйинлари ҳам бўларди. Бунда кимнинг ўқи ўзган бўлса, унга инъом ва «Ўқи ўзган» деган ёрлик бериларди. Бундан мерган бошқалар орасида имтиёзли бўлиб, ҳар бир кимса унинг ҳурматини бажо келтиришга маж-бур бўларди. «Ўқи ўзган» мерганнинг кўпчилик ўртасида юзи ёруғ, эътибори балинд, «тили узун» бўларди... Шундан келиб чиққан мазкур мақол кейинчалик мажозий

маънода қўлланадиган бўлиб кетган. Одатда бирор ишни қойил қилиб қўйган одам кўпчилик ўртасида бош кўтариб, ёруғ юз билан, хурмат-эътиборга сазовор бўлиб юради, гапирадиган гапини ҳам дадил-дадил айтади. Унинг айтган сўзини ерда қолдирмайдилар, рад этмайдилар, бажо келтирадилар, қисқаси унинг «тили узун» бўлади. Юқоридаги мақолни шундай ҳолга қарата айтадилар, шунингдек: «Ҳар бир ишни қойил қилсанг, эл-юрт ичида обрў-эътибор қозонасан, юзинг ёруғ тилинг узун, қўлинг баланд бўлади», деган маънода насихат қиладилар.

Ўқиган ўқдан ошар, ўқимаган турткидан шошар.

Инсон ўз умрини мазмунли ва маъмур-чамур ўтказиши учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни била билиши, юксак ақл ва тажриба эгаси бўлиши даркор. Бунинг учун эса илм олиши, ҳунар эгаллаши зарур. Оламда илмдан қудратлироқ куч йўқ. Халқ илмнинг куч-қудрати нақадар буюк эканлигини асрлар оша ўз тажрибасидан ўтказиб келган. Илм зиёси сари интилан, жаҳон маданиятининг равнаки учун олам ичра донг таратган буюк олим ва мутафаккирлар етиштириб чиқарган ўзбек халқи ўзининг кўпдан-кўп мақолларида илмни ва илм эгаларини, ақлни ва ақл эгаларини юксак даражада мадҳ этади; уларнинг ҳаётдаги ютуқларини кўрсатади; илмсизлик, жоҳиллик, ақлсизлик, фаросатсизлик, нодонликни қоралайди; буларнинг хунук оқибатларини тасвирлайди ва кишини илм олишга, бу йўлда учрайдиган ҳар қандай қийинчиликларга бардош беришга даъват этади: «Илм — ақл чироғи»; «Илм бахт келтирар, Билим тахт келтирар»; «Ўқиган ўгил — отадан улуг»; «Олим бўлсанг — олам сеники»; «Олимга олам ёруғ»; «Доно ҳар ерда хурматда, Нодон ўз элида кулфатда»; «Мулла бўлдинг — тилла бўлдинг»; «Ўқиган ўқдан ўзар, Ўқимаган кулдек тўзар»; «Ўқиганнинг ошиғи — олчи»; «Билимдан ақл чиқар, Ақлдан нақл

чиқар»; «Олтин — илм олдида дарёдан томчи»; «Олтин ерда қолса ҳам, Билимли ерда қолмас»; «Билим — булоқ»; «Билим — давлатдан қиммат»; «Давлат тугар, билим тугамас» (давлат — бу ерда «мол-дунё, бойиқ» маъносида келтирилган); «Севинмагил мол-таварингга, Севингил билим-хунарингга» (Тавар — қадимий туркий сўз — мато, мол) (Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит турк). «Куч — билимда, Билим — кучда»; «Эр кўрки — билик, Суяк кўрки — илик»; «Билармоннинг мушуқли ечилмай қолмас»; «Билаги зўр бирни йиқар, Билими зўр мингни йиқар»; «Билимли аёл — эр, Билимсиз эр — аёл»; «Билишим, билишимга тушар бир ишим»; «Билимликнинг билими юқар, Билимсизнинг нимаси юқар?»; «Билак билан битмаган — билим билан битар»; «Билимли — олим, Билимсиз — золим»; «Илми йўқнинг — кўзи юмуқ»; «Билимнинг йўли нур, Билимсизнинг кўзи кўр»; «Билган билганин сўзлар, Билмаган ёлгонни кўзлар»; «Илмсиз бир яшар, илмли минг яшар»; «Илмсиз киши ўлимга яқин»; «Ўқимаган — яланг оёқ, Баайни бир курук таёқ»; «Ўқиганнинг тили икки»; «Билимсиз тўлиб сўзлар, Билимли кулиб сўзлар»; «Фил учмайди, мулла учиради»; «Илми ҳикмат сувни ёндирар»; «Одамга — ўқимок, умқок, эртангини тўқимок, Ҳайвонга — емоқ, ичмоқ, подага бормок, келмоқ»; «Киши кийими билан эмас, билими билан — киши»; «Илм-хунарнинг пушаймонлиги йўқ»; «Илм ҳам бил, Билим ҳам бил»; «Олимлик ҳам — ошқиклик» (Бу билан: «Токқа чиқмасанг — Дўлона қайда, Жондан кечмасанг — жонона қайда» дегандек, илм олишга ҳам киши ишқу ҳавас қўймаса, жону дили билан берилмаса — фойдаси йўқ», дейилмоқчи); «Ўқиш — жафоли, кети вафоли»; «Ўқишга қанот керак, Ўқишга — токат»; «Илм олмоқ — игна билан қудук қазимок»; «Ҳар кимнинг иши эмас улоқ, амамоқ, Мадрасага бориб тупроқ яламоқ» («Ўқиш, илм олиш — осон эмас, унга ҳар ким ҳам чидайвермайди», дейилмоқчи); «Ўқимай мулла бўл-

мас, Чўқимай қарға бўлмас»; «Илигинг қуриса ҳам, илм йўлидан қолма»; «Илм ҳазилини ёқтирмайдими»; «Ўқиган — ўқиган эмас, Уққан — ўқиган»; «Ўқиган — яхши, Уққан — ундан ҳам яхши»; «Ўқиб билмаганини уқиб билса бўлади»; «Ўқиш билмасанг — уқиб ол, Қулоғингга тақиб ол»; «Уқмаган — уятга қолар»; «Уқуви бор улғаяр, Уқуви йўқ сарғаяр»; «Илм — қоғоз хатида эмас, Мия қатида»; «Деҳқон бўлсанг шудғор қил, Мулла бўлсанг такрор қил»; «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, Қатра-қатра йиғилиб дарё булур»; «Билимли ўлмас, Билимсиз қулмас»; «Билими бор ҳар балодан қутилар, Билими йўқ минг балога тутилар»; «Ўқисанг — ўзарсан, Ўқимасанг — тўзарсан»; «Ўқиш хомни пиширар»; «Билимнинг гапи ўнг, Билимсизнинг гапи тўнг», «Били бўлса — йўлдан адашмас, Улги бўлса — сўздан адашмас» (улги — кишининг бошқалар ўрناق оладиган, бошқаларга ибрат, намуна бўладиган ижобий хусусияти); «Билган — янглишар, Билмаган — адашар»; «Торсиз дуторнинг уни чиқмас» (Бу мақолни кўпинча: «Зотида илм-билими йўқ одам билимдонлар дўрасида гапиролмай, гапга аралаш олмай, жим ўтиради, деган маънода қўллайдилар); «Тўқиган билмас, ўқиган билар»; «Ўқиган — нур, Ўқимаган — кўр»; «Ўқиган — гулистон, Ўқимаган — ғўристон»; «Ўқиган — ёруғ, Ўқимаган — чоруг»; «Оз билганнинг чаласи кўп»; «Чаласаводнинг тагидан чириги чиқади»; «Чаласавод — чирик раво» (равот, работ — соқчилар турадиган мустаҳкамланган қўрғонлар; бир-биридан маълум масофада жойлашган истехком, қўрғон; савдо йўлларидаги мустаҳкамланган мазгил, карвонсарой); «Тешиқ идиш сувда билинар» (Бу билан мажозан: «Илм-билими йўқ одам кечи келганда маълум бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Пилиги йўқ чироқ ёрмайди, Билиги йўқ йиғит ярамайди»; «Жоҳиллик — жон азоби»; «Жоҳилликдан жон чиқар, Қобилликдан донг чиқар» (жоҳил — жажолатда қолган, илм-маърифатдан маҳрум, маданиятсиз, доно; қо-

бил — қобилиятли, лаёқатли); «Билган — ўқир, Билмаган — тўқир»; «Билмаган — айб эмас, Билишга тиришмаган айб»; «Билмаганини сўраб ўрганган — олим, Орланиб сўрамаган — ўзига золим»; «Ўрдақ бўлмай гоз бўл, Билим олиб соз бўл»; «Илм олишнинг эрта-кечи йўқ»; «Бешиқдан чиқиб, тешиққа киргунча илм ол» (тешиқ — гўр). «Таълим — йўлга юргунча эмас, Гўрга киргунча»; «Юз йил яшасанг юз йил ўқи!».

Ўғлинг гап уқмаса, келинингга уқтир.

Халқимизда «Эр хотиннинг тахт-занжирида бўлади» деган гап ҳам бор. Хотиннинг сўзи эрга таъсирчан бўлади. Шунинг учун ҳам мазкур мақолда: «Келинингга уқтир, келининг ўғлинига уқтира олади, гапини ўтказа олади ҳам», дейилмоқчи.

Ўғил бўлсин, қиз бўлсин, қўлоғи тез бўлсин.

Бу билан: «Фарзандинг хоҳ ўғил бўлсин, хоҳ қиз бўлсин — бундан қатъи назар, чаққон, эпчил, ҳаракатчан, меҳнатсевар, серғайрат, уддабурон, зеҳни ўтқир ва ҳ. к. бўлса — қандай яхши! Ўғил-қизинг бўш-баёв, ишەкмас, дангаса, эпсиз, «тепса тебранмас», сўтак ва ҳ. к. бўлса — бундан ёмони йўқ», дейилмоқчи.

Ўғил еб ўрга кетар, қиз еб қирга кетар.

Бу мақоли билан халқ: «Ўғил-қизингни боқиб катта қиласан, улар ейди-ичади-да, воёсига етгач, уйлангач, турмушга чиққач, ўзича алоҳида турмуш қуриб кетади, сен қолаверсан. Тўғри, ўғил-қизни боқиб, уларга қалб ҳароратингни, меҳринг булогини, кўзинг нурини, диққат-эътиборингни, топган-тутганингни бахш этгич — сенинг муқаддас бурчинг. Аммо, бир марта

кечирадиган умрингни батамом уларга багишлаб, факат уларни деб ўтказиб юборма, ўзингни ҳам бундоқ ўйла, сихатингга кара», деган маънода ота-онага насихат қилади. Вар.: «Ўғил — уйлангунча ўғил, киз — чиққунча қиз»; «Палапом воясига етгач, уясини ташлаб кетади» (палапом — учирма қанот бўлган қуш боласи. У учини қобилиятига эга бўлгач, тухумдан очиб чиқиб воясига етган уясини тарк этиб, бошка ёкка бориб уя қуради ва мустақил ҳаёт кечира бошлайди. Мазкур мақолда шу ҳол мажозан ўғил-қизнинг келгусидаги хатти-ҳаракатига ташбиҳ этилган); «Қиз этилиб, кирғоққа кетар, Ўғил этилиб, йирокқа кетар»;

Ўзунг сизғиурсан ўғил-қиз тею,
Бу эмгак билигли ўғил-қиз қаю,
Терирсан ҳарамиг, барирсан қалир,
Сан инжиқ лю бар, ул арзу ею.

Мазмуни:

Ўғил-қиз дея кийналар эр жони,
Бу кулфатни билган ўғил-қиз қани,
Тарарсан ҳаромни, ўларсан, қолар,
Фароғатда ўтсин ҳаётинг куни.

Ўғил-қизнинг савдоси, кетга тегди новдаси

(савдо — совдо — ўғил-қиз туфайли бошга тушган ташвиш, ғам-ғусса). Бу мақолни ота-оналар: «Ўғил-қизингни не-не машаққатлар билан боқиб ўстирасан. Бу ҳам етмагандай, улар катта бўлганидан кейин ҳам ўйли-жойли қилиш, мустақил ҳаёт кечиришининг чинакам йўлига киргизиб юбориш, ўғлинг билан келининг, кизинг билан куёвинг ўргасида бўлиб турадиган англашилмовчилик, келишмовчилик, гинахонлик, кўнғил совушлик, низо ва уриш-жанжалларни бартараф этиб, яраштириб, келиштириб қўйиш ва ҳ.к. йўлида қанчадан-қанча машаққатлар, изтироблар чекасан, ҳатто бундай қиламан деб одамлардан таъна-тазарулар ҳам эшитасан, уятли, шармандали ҳолларга

ҳам дуч келасан...» деган маънода айтадилар.

Ўғрилик, ўғирлик туби — хўрлик.

Бир туркум мақолларда ўғрилар жамиятнинг ашадий душмани сифатида кораланади, уларнинг бутун кирдикорлари, хатти-ҳаракатлари, феъл-атвори ёвуз нияти очиб ташланади ҳамда улар айрим шахсларнинг ва жамиятнинг мол-мулкини талон-торож қилганлари билан, барибир барака топмасликлари, бойиб кетмасликлари, аксинча бир кунмас-бир кун қилмишлари га яраша жазосини тортажаклари кўрсатилади: «Ўғриликка қўл ўрганса, Ақл унга йўл ўргатар»; «Ўғирликнинг боши — бир тухум»; «Тухум ўғирлаган — товук ҳам ўғирлар»; «Бузоқ ўғирлаган — сигир ҳам ўғирлар»; «Ўғирлик кўздан бошланар, Тўғрилик — сўздан»; «Ўғрининг кўзи — ўлжада»; «Ўғри кўзига ўзга моли олтин уймак кўринар»; «Ўғри кирар жойини эмас, Қочар жойини кўзлайди»; «Айёр сичқон икки тешик тешар» (Бу билан: «У шунчалик айёрки, «кирган жойимни кўриб қолган бўлсалар, донни ўғирлаб қайтиб чиқаримда ушлаб оладилар, деган ҳаёлга бориб, қочиб кетиши учун бошка тешик тешали», демокчи бўладилар); «Уста ўғри ҳам, қопини ола қочади»; «Ўғрининг кўнғли гумонда»; «Ўғри итнинг қуйруғи қисик бўлади»; «Ўғри — тун ошгунча, Бўри — дўнг ошгунча»; «Тун ўғрисиз бўлмас, Тоғ — бўрисиз»; «Тоғ бўрисиз бўлмас, Эл ўғрисиз бўлмас»; «Ой ёруғи ўғрига ёкмас»; «Ўғри ойдиндан кўрқади»; «Кўршапалак ёруғликни ёқтирмас» (Бунда ишини тун қоронғисида битирадиган ўғри ўз тирикчилигини қоронғида ўтказадиган кўршапалакка ташбиҳ этилган); «Сенгаменга кун ботса, Кўршапалакка кун туғар»; «Япалоққа кундан тун ёруғ» (япалоқ — бойўғли, бойқуш). Ўғри, қароқчи, хиёнатчи, жиноятчи, қораниятли одамларни шу қушга ташбиҳ этадилар. «Ўғри мушук кунда ухлаб, тунда кезар»; «Ўғри ўғри билан қоронғи кечада топишади»; «Ўғри

ўғрини қоронғида танийди»; «Пес-пес билан қоронғида топишади» (Бунда «пес» деганда ўғри, қароқчи, хиёнатчи, жиноятчи, хуфёна иш кўрувчи, ярамас шахслар назарда тугилади); «Икки қирчанғи бир тўқайда топишар» (қирчанғи — кўтир, дирдон от). Мажозда ифлос, ярамас шахсларга ташбиҳ этадилар; «Шум шумни намозшомда топади» (намозшом — қуёш ботиб, қоронғу тушган пайт); «Ит ойдинда топишар»; «Қора бўлмаган киши қоронғида юрмас»; «Ўғри бекитиб олар, Қароқчи — кўрқитиб»; «Ўғри том тешади, Қароқчи йўл тўсади»; «Ўғри ўғрига — холавачча» (холавачча — бир-бирига шерик, бир-бирини қўллаб-қувватловчи маъносиди); «Тулки, қарсоқ ини бир, Ғар-ўғрининг тили бир»; «Ғийбатчининг дили кир, Ғар-ўғрининг тили бир»; «Ўғрининг хотини ўзига лойик»; «Ёмон ўғри ёнидагин қармалар» (қармаламоқ — чўнтак қавламоқ); «Ўғридан ботир чиқса, чодирга қараб от кўяди»; «Осилган ўғри олмағуича кўймас» (осилган — бир нарсани ўғрилашга аҳд қилган, кўз тиккан, дилига туккан); «Эгаси минг пойласин, Ўғриси бир пойласин» (Буни: «Ўғри шунчалик уста, айёр, қузатувчи, чаққон, ишбилармон бўладики, эгаси ўз мол-холини, пулини ва ҳ. к. ҳар қанча пойлаб, кўриқламасин, у нарсанинг пайига тушган ва зимдан қузатиб, пайт пойлаб юрган ўғри, бир лаҳзагина бўлса ҳам қулай пайтини топади-да, ўғирлайди-кетди», деган маънода айтадилар); «Ўғри бир тунда бой, Бир тунда — гадои»; «Ўғрига мол қахатми?!» (Одатда ўғрилар ўлжаларини йиғиб, сақлаб ўтирмайдилар, бот фурсатда ғарра-шарра сарфлаб, қатта-қатта еб, маишат қилиб, кимор ўйнаб, йўқ қилиб юборадилар. Мабодо шериклари унга: «Нега бундай қиляпсан, ахир сал йиғиб, сақлаб, авайлаб ишлатсанг бўлмай-дими!» деса, у: «Э, менга пулу-мол қахатми?! Бугун бун ийқотсам, эртага бошқасини топиб олавераман», деди қерилади. Мазкур мақол билан шунга ифода этадилар); «Ўғрига ўғирликдан мол кирмаса, ўз бўркини ўзи

ўғирлайди»; «Ўғрини қароқчи урибди». Ўғри пулни, молни эгасига билдирмасдан, хуфёна равишда ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ўғирлайди. Қароқчи эса дангал бостириб кириб ё йўлни тўсиб, бўрқитиб, қурол ўқталиб, ё уриб ё биратўла ўлдириб олади. У бошқалар тугул ўғрининг ўғрлаб келаётган нарсасини ҳам олдида тўсиб чиқиб, шартта олади-қўяди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Бирор шахс хиёнатгарлик, муттаҳамлик, порахўрлик ва ҳ.к. йўли билан қўлга киритган маблағни ундан зўрроқ одам кўрқитиб, алдаб ва ҳ.к. олиб қўйса, бу ҳолга қарата мазкур мақолни мажозий маънода айтадилар. «Ўғридан қолгани — қароқчиники»; «Томоқ есанг тўйгунча, Ўғрилик қилсанг ўлгунча» (Буни ўғри, «қўли эгри» одамлар айтганлар ва шундай одамларнинг ўзларига қарата киноя, қочирим, кесатик тарикасида қўллайдилар); «Эт тотлигин қўйса, Мен ўғрилим қўярдим» (Буни ҳам киноя ва қочирим тарзида қўллайдилар): «Гўшт ширинлигини қўйса, Бўри бўрилигини қўярмиш»; «Ўғрилик ош баданга юкмас»; «Ўғрининг ишига тўғри уялади»; «Ўғри ўғрининг молини ўғирласа, тангрининг кулгиси келар»; «Ўзи ўғри ҳаммани ўғри билади»; «Ўғри ҳам полйиди, Ўғрилатган ҳам» (Бу билан: «Ўғри бирор жойни ўмариб қайтгач, «нафси ҳаққалак отиб» кетади-да: «Эҳ аттанг, яна фалон-фалон нарсаларни ҳам олиб кела олмадим-да», деб ўз-ўзидан нолийди. Нарсани ўғирлатган одам эса: «Эҳ аттанг, нарсаларимни ўғирлатиб қўйдим-а! Хушёрроқ, зийракроқ бўлишим керак экан-да асли...» деб, ўз-ўзидан нолийди, ўз-ўзини койийди», демоқчи бўладилар); «Ўғри зўр бўлса, даъвогар жавобгар бўлар»; «Ўғриси кучли бўлса, Эгаси айбдор чиқади». Мазкур мақол билан: «Қўлга тушиб қолган жиноятчи ҳукм қилувчини «огзини мойлаб» қўйса, жабрланган одамга йўқ ердаги тўхматлар «ёпиштирилади, унинг ўзи айбдорга чиқарилиб қолади», дейилмоқчи»; «Қарга чўкиб тезак ер. Тумшугин артиб, емадим дер»; «Ўзи ўғри-ю, хисоби тўғри»; «Кизилиштон тумшуги огри

гач, «Энди чўқимайман» дейди» (Кизилиштон — боши катта, тумшуги узун ўрмон куши); «Ўғрининг бош эгиши — айбига иқроор бўлиши»; «Ўғрининг ўзи тавба қилса ҳам, қўли тавба қилмайди»; «Ўғри қўли кесилмагунча ўғрилигин қўймас» (Ўтмишда ўғрини тутиб олсалар, бир қўлини шартта кесиб, билagini ёғ доғ қилиб турилган қозонга тикиб олардилар. Шунда ҳам ўғрилигини қўймаса-ю, иккинчи марта ушланиб қолса, иккинчи қўлини ҳам кесардилар. Бундай қўли кесилган одамни кишилар ўз давраларига қўшмас, тўй-зиёфатларга таклиф қилмас эдилар, уни одам ўрнида кўрмай, яккалаб қўярдилар. Ўғри хор-зорликда ўлиб кетарди); «Ўғри ўрганганин ўлгунча қўймас»; «Ўғри қариса сўфи бўлур, Ғар қариса — отин». Мазкур мақол билан: «Ўғри ҳам, ғар ҳам ёшлигида не-не номаъқулгарчиликларни қилади-да, қартая бошлагач ўзини эл кўзига «қўй оғзидан чўп олмаган», сутдай

оқ, беғунох, оқилу доно қилиб кўрсатмоқчи бўлади», дейилмоқчи. «Ўғри ўғрилигини қўйса ҳам, ўғри оти қолмайди»; «Игна ўғирлагандан сигир йўқотган гумонсирайди»; «Ўғри битта, гумон мингта»; «Ўғрининг ўзи битта, кўзи — юзта»; «Ўғрининг кўзи умочда»; «Ўғрининг уйи бўлмас, Уйида сири бўлмас»; «Ўғри қулиб енгар, Ғар — йиглаб»; «Ўғри ўла-ўлгунча «оқман» дейди»; «Ғарни ғар десанг, ори келар»; «Ғар бўл, ўғри бўл — инсоф билан бўл, Қозонни ол, чўмични қўй»; «Сук тўймас, Ўғри бойимас»; «Ёз ёмғири лой бўлмас, Ўғри асло бой бўлмас»; «Ўғрини уйга киргизма, Оёғин ерга тегизма»; «Ўғрига раҳм қилиш — тўғрининг шўрини қуритиш»; «Ўғри ўғирлаб йўлга тўшар, Охир бориб қўлга тушар»; «Ўғрилиқ қилиб ош есанг, Бир кун бориб тош ейсанг»; «Ўғрилиқ солсанг қўйнингга, Сиртмоқ тушар бўйнингга»; «Тўғрилиқ тўрга тортар, Ўғрилиқ — гўрга».

Қадрли нарсанинг қадри кўлдан кетгач билинади.

Бу билан: «Ҳар бир нарсани кўлингдан кетмасидан олдин, ҳар бир кимсани ундан жудо бўлмасингдан олдин қадрла, қадрига ет. Улардан ажралганингдан кейин аттанг деб, пушаймон бўлиб, оҳ-воҳ урганингнинг ҳеч қандай фойдаси бўлмайди», деган маънода насиҳат қиладилар.

Қазисан, қартасан, асли зотингга тортасан.

Вар.: «Қазидур, қартадур, Асолатига тортадур»; «Отнинг ичи қартадур, Ўз тагига тортадур»; «От қартаси ортади, Асл тагига тортади»; «Эт яхшиси қартадур, Ахир аслига тортадур». Бу мақолларнинг тўғри маъноси шуки, қазӣ, айниқса қарта ҳар қанча тотли таом бўлгани билан, барибир қандайдир хиди келиб туради. Мажозан: «Ёмондан тугилган, ёмонлар даврасидан чиққан одам минг яхши бўлиб кетгани билан, барибир асли зотига тортади (яъни, унинг хатти-ҳаракатида, юриш-туришида, гап сўзида аслинасидаги одамларга ёқмайдиган, улар дилини ранжитадиган ўша ёмонликдан қандайдир бир асорат сақланиб қолади)», деган маънода қўлланиладиган мазкур мақолларнинг куйидаги маънодошлари ҳам бёр: «Отдан — от, Эшакдан — эшак»; «Тулпор тубига тортар»; «Сувнинг боши булоқ бўлса ҳам, Оёғи қуяр денгизга, Ёмондан яхши тугилса ҳам, Тортмай қолмас негизга»; «Олмадан бодом бўлмас, Таги паст одам бўлмас». «— Қазисан, қартасан, ахир зотингга тортасан!— деди кампир омборни қулфлаётиб.

— Энди жир битди-да! Битта кўйлак иккита бўлди! Увада, ислиқи тўн, чилвир белбоғнинг хумориси тутгандир! ...» (А. Қаҳҳор, Қўшчинор чироклари).

Қайнона қайнайди, келини айнайди.

Ўтмишда ҳам, шу кунларда ҳам келинга нисбатан паст назар билан қараш, камситиш учраб туради. Айниқса қайнона (ёмон қайнона, албатта) келинга «кун бермайди», унинг «кўзини очирмайди», ҳар бир ҳаракатини, оғзидан чиққан ҳар бир сўзини тергайди, «ўтирса ўпок, турса сўпок» дейди, келин қанча елиб-югурмасин, «кўлини қосов, сочини супурги қилиб» ишламасин, қанча адаб сақламасин, барибир қайнона уни назарига илмайди, камситади, асабига тегади, унга бирор-бир яхшиликни, бирор-бир илиқ сўз айтишни раво кўрмайди. Бир туркум мақолларида халқ шу ҳолни ифода этган ҳамда ёмон қайноналарни инсофга, адолатга қақирган, келинларга эса муроса қилиш, сабр-тоқатли бўлиш юзасидан панд-насиҳатлар берган: «Итнинг ёви — девона, Келиннинг ёви — қайнона»; «Қайнона — гамхона»; «Қайғум йўқ, қайнонам — қайғу»; Қора товук қақиллайди, Оқ товук шақиллайди» (Бунда «қора товук» деганда кўпинча қайнона, «оқ товук» деганда келин назарда тутилади); «Яшириқ нарса келиннда бўлади»; «Қизига жони ачиган — келинини қарғайди»; «Қарга келса қарамадим, Зағизгон келса санамадим, Қўлдан келгани аямадим, Ҳеч қайнонамга ярамадим»; «Қиз чо-

гим — султон, Келин чоғим — ултон» (ултон — тагчарм); «Отам уйи — майдон, Қайн уйи — зиндон»; «Қайнонали келин — қарқара келин, Қайнонасиз келин — масхара келин» (қарқара — баланд бўйли, қадди тик, қомаги келишган, ўсиқ парли, узун тожли, турнани эсла-тувчи оплок, чиройли қуш). Утмишда унинг патини шоҳлар ва келинлар (қизлар) бош кийимларига санчиб, юрардилар. Умуман, қадди тик, қомаги келишган, кишининг кўзига чиройли кўринадиган ҳар бир нарсани (жумладан, одамни, айниқса тик қомаг, кушрўй хотин-қизларни, оқ теракни ва х. к.) ташбиҳан «қарқара» дердилар. Мақолда: «Сен (келин) қайнонанг туфайли шундай уддабурун, чевар, мохир бўлиб юрибсан. Чунки, у сенга уй ишларини, бола боқишни (уни бешикка белаш, овқатлантириш ва х. к.) ва умуман, турмуш юргизишни ўргатган (ёхуд буларни сен асосан ундан ўргангансан), Қайнонанг уй пойлаб, болаларингни боқиб қолгани учун сен ясашиб-тусаниб кўчага чиқиб (бирор ерга меҳмондорчиликка бориб), бош кўтариб, қаддингни кериб, (худди қарқарадай) кишиларнинг ҳавасини келтирадиган бўлиб юрибсан. Агар қайнонанг бўлмаса, бундай ҳар бир ишга мохир бўлолмасдинг ҳам, кўчага чиқиб бундай юролмасдинг ҳам. Аксинча, ҳеч балонинг уддасидан чиқолмай, ҳаммага масхара бўлиб, уй ишларидан ортмай, болалар билан ўралашиб ўтираверардинг. Шундай экан, қайнонангнинг каддини бил, уни ҳурмат қил», деган маъно яширинган; «Келинлик — Бедилхонликдан кийин»; «Қайнонага тош отсанг, тош оласан, Ош берсанг, ош оласан»; Кўркли келин, кўркли келин, Битта боланг бўлсин, кўрай, Ишли келин, ишли келин, Қайнонанг ўлсин, кўрай»; «Қайнота — ота бўлур, Қайнона — она бўлур»; «Эшикдан келин келди, Тешикдан — давлат»; «Келин кирган уйга нур кирар»; «Уришмайдиган ўғил йўқ, Керишмайдиган келин йўқ»; «Келинингни қарғама — ўғлинга тегар, Куёвингни қарғама — қизингга тегар».

Қайнсингил — қайнона сингил.

Ўтмишда (қисман ҳозир ҳам) оилавий ҳаётда келинни биргина қайнона эмас, балки оиланинг бошқа аъзолари ҳам, айниқса қайнэгачи ва қайнсингиллар ҳам камситадилар, хатто, келин, ҳар жиҳатдан — ахлоқ-одобда ҳам, фазлу камолда ҳам анча юкори бўлса-да, унга нордон ва тағдор гаплар қиладилар, атайлаб асабига тегадилар, атайин унинг кўзга яққол кўриниб турган яхши томонларини (чеварлиги, пазандалиги, билимдонлиги, гўзаллиги ва х. к.) ҳам назарга илмайдилар, ерга урадилар. Шунга кўра, келинларнинг ҳам уларга нисбатан бўлган қарашлари бирмунча мақолларда ўз ифодасини топган: «Қайнсингил — ярим қайнона, Қанэгачи — бутун қайнона»; «Қайнонам — қайнонам, Қайнэгачимдан кўрқаман»; «Қайнэгачим — пилтақачим» (пилтақач — қоғоздан пилта ўраб, уни дўппининг тепчиги орасига тикиш учун ишлатиладиган дастали ингичка сим); «Қайнэгачининг супургиси ҳам туртади»; «Қайнсингил — ярим қунош»; «Қайнсингил — чақмоқ тош» («У қақув гаплари билан келин ва куёв, қайнона ва келин ўртасида «ўт» чиқазади», дейилмоқчи); «Қайним — қаймоқ ёғим, Қайнсинглим — юрак доғим»; «Қайноға қайин бўлур, Қайини майин бўлур» (Қайин дарахт қаттиқлик тимсоли. Қайноғаларнинг аксарияти келинга нисбатан ўзини худди қайнотадек қаттиқ тутади. Қайинларнинг аксарияти эса, келиндан ёши кичик бўлгани учунми, ҳали ҳаётнинг паст-баландини яхши билмагани учунми ё ақаларига нисбатан кўнгилчанроқ бўлгани учунми, ҳарқалай келинга қаттиқ-қурум гапирмайди, юмшоқ муносабатда бўлади, агар келинойиси бирор иш буюрса ё бирор нарсани илтимос қилса, бажонидил бажаради. Мақолда шунга шама қилинган); «Келинойинг — кейинги ойинг» (Бу билан қайнсингилларни келинни иззат-ҳурмат қилишга даъват этадилар).

Қайтиб очар қопқангни қаттиқ ёпма.

Вар.: «Кирар қопқангни қаттиқ қоқма»; «Борадиган ерингга тош отма». Булар билан: «Одамларга, турдалик жавоб-муомалада бўлиб турадиган, ишинг тушиб турадиган одамларга зинҳор ёмонлик қилма, ёмонлик соғинма, қаттиқ-курум гапирма, уришма, сўкма! Акс ҳолда ўзингга яхши бўлмайди», деган маънода насихат қиладилар.

Қайғу қаритар, ғам ўлдирад.

Халқнинг тиббий қарашларини ифода этувчи бу каби мақолларда уқтирилишича, киши асабини сақлаши, бўлар-бўлмасга қайғуриб, куюниб, хафа бўлавермаслиги, хуш-чақчақ яшашга ҳаракат қилиши зарур. Негаки, ғам, қайғу, хафалик — умрнинг заволи, турли касалликларнинг сабабчисидир: «Умрни иш эмас, ғам емиради»; «Элни ихтилоф бузар, Дилни — изтироб»; «Дард томирни ейди, Ҳасрат — умрни»; «Одамни ғам қаритар, Темирни — нам»; «Темирни занг ейди, Эрни — ғам»; «Қуя кийимни ейди, Ғам — одамни»; «Кўп қайғурган — зил бўлур»; «Кўп қайғурдим — сил бўлдим, Кўп ялиндим — қул бўлдим»; «Ўрисиз ғазаб — ўзингга азоб»; «Ғам юки тоғдан оғир»; «Қаҳри борнинг — заҳри бор»; «Кишини ёши қаритмайди, ваҳм қаритади»; «Итсик чўпни қуритар, Қайғу эрни қаритар»; «Ўтда ёнган — қуяди, Ғамда ёнган — ўлади»; «Ўйласанг — қайғу кўп, Ўйламасанг — қайғу йўқ»; «Кўп учун йиғласанг, Кўздан ажрай-санг»; «Қайғуни кўз ёши юволмас»; «Кўз учун йиғласанг, Кўздан ажрай-санг»; «Қайғуни кўз ёши юволмас»; «Кўз ёш — қайғуга йўллош»; «Қайғу — фойдасиз, Йиғи — ёрдамсиз»; «Бехуда ўйларга йиғламоқ — Соғ юракни доғламоқ»; «Бехудага йиғлаганинг — юрагининг доғлаганинг»; «Бекорга кўз ёшламоқ — Жафо билан ўйнашмоқ»; «Қуйганга куйма»; «Қайғуни қайғурвчинга бер»; «Ғамингни дўстингга айтма — кўнади. Душманингга айтма —

суюнади»; «Одамни умид ёшартади, ғам қақшатади»; «Жаҳл қаритар, кулги ёшартар»; «Жаҳл — душман, Ақл — дўст»; «Жоҳилликдан жон чиқар, Қотилликдан — донг»; «Бугунги жаҳлнинг эртага кўй»; «Ғам ортидан ғам юради»; «Ғам келдими эшигингни оч!»; «Ғам егулча, нон е»; «Бу дунё ғамхонадур, Ғам еган — девонадур»; «Ғам ема, Беғам бў (л)ма!»; «Чап кўзинг йиғлаганда, ўнг кўзинг кулиб турсин»; «Табассум тошни эритади»; «Кўнгил яйраса, кавургага жир битади»; «Айикни енган чала ботир, Аччикни енган — тўла ботир». — «Садир ака, ўзингизни бундай қийнамаганг, занг — темирни, қайғу, армон — кишини адо-ю тамом қилади» (Шуҳрат, Балоғат). «Ғам ортидан ғам юради» дегандек бўлди. Мирҳожибой қочиб кетгандан кейин Дилдор билан бувиси негадир ётиб қолишди»; «— Отамнинг мазаси йўқ, ўсаллаяпти, — деди Эрали ух тортиб...— Ғамни оҳ-воҳ билан енгил бўлмайди, ука!»— деди Меликул насихат қилиб (Е. Шукуров, Қасос).

Бу дунёнинг Қувончи кам, Дарду
гами — Зиёда.
Аммо Ғамдан қочмоқнинг ҳам
тадбири кўп дунёда.

(Э. Воҳидов, Рухлар исёни)

Қаламнинг учи — қиличнинг кучи.

Вар.: «Қилич кесмагани калам кесади»; «Қалам қиличдан ўткир»; «Қалам кучи фармон билан, Қилич кучи дармон билан»; «Қалам ёзгани қилич ўчиролмас»; «Қаламнинг ишнини қилич қилолмас». Қалам билан ёзилган нарса абадий асарга айланиб, неча-неча асрлар, неча-неча минг йиллар оша инсониятнинг нодир мулки бўлиб қолади. Қора кучлар уларни йўқотмоқ ниятида ҳар қанча уринмасинлар, ҳар қанча зўрлик ва зўранонлик қилмасинлар, бирибир батамом йўқ қилиб юбора олмайдилар. Қўхна тарих бунинг

ғувоҳидир. Мазкур мақолларда шуни ифода этганлар.

Қалб қозони қайнамас, қайнаси ҳам қуюлмас.

Вар.: »Қалбнинг қадами қисқа»; «Қаллобнинг юзи қора». Қалб, қаллоб — қалбаки ишлар билан шуғулланувчи, алдамчи, сохтагар. Мазкур мақоллар билан: «Бундай одамлар ҳеч қачон барака топмайдилар, қилмишлари тез орада фош бўлиб, эл-юртнинг ғазаб-нафратига учрайдилар, тегишли жазоларини торгадилар», дейилмоқчи.

Қамишни бўш ушласанг, қўлингни қияди.

Бу билан: «Ҳар бир ишни қиларда пишиқ-пухта бўлмасанг, маҳкам ёпишмасанг, астойдил ҳаракат қилмасанг, мақсадинга эришолмайсан, аксинча ўзинг шикаст еб, зиён-заҳмат кўриб қолишинг мумкин», деган насиҳат қиладилар.

Қаноат қорин тўйдирар, беқаноат ёлғиз отни сўйдирар.

Вар.: «Қаноат қорин тўйдирар, Беқаноат ўзин ўлдирар»; «Қаноатчи доим тўқ, Беқаноат доим оч»; «Борига қаноат қилмаган — боридан ҳам ажрайди»; «Борига — қаноат, Йўғига — сабр»; Борига — барака»; «Қора қозон қайнаб турса, Қизил ўнғач қуриб қолмас»; «Қаноат — зўр бойлик». Булар билан кишини турмуш кечиришда қаноатли, сабот-матонатли, чидамли бўлишга, нисбатан озроқ ва ёмонроқ бўлса ҳам, қўлда бор бўлган нарсага қаноат қилишга ундайдилар. «Қаноат булоқдур — суви олган билан қуримайди», хазинадир-нақдинаси сочган билан камаймайди; экинзордир — уруғи иззат ва шавкат меваси беради; дарахтдир — шохи тортиқочлик ва ҳурмат меваси етқизади... Қаноатли дарвинининг курак нони тамағир шохнинг хитойча дастурхонидан яхшироқ...

Кимки қаноатга одатланса, шоҳ ва гадоӣ борди-келдисидан озод бўлади... Қаноат кўргондир — у ерга кирсанг, нафс ёмонлигини қутуларсан, тоғлиқдир — у ерга чиқсанг душман ва дўстга қарамлигини холос бўларсан» (Навоий, Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги адабий тилимизга яқинлаштирилган текст).

Қари бор уйнинг зари бор.

Бу мақолда қарияларнинг оқил донолиги, тажрибақорлиги, меҳрибонлиги, адолат эъзасидан иш кўриши ва б. қайд этилиб, уларни хурматлаш, қўлдан келган яхшиликни улардан аямаслик, айтган сўзларига кулоқ солиб, берган панд-насиҳатларига амал қилиш зарурлиги уқтирилади: «Қариси бор уйнинг париси бор»; «Қари билганни пари билмас». Бу мақолнинг келиб чиқиши халқнинг қуйидаги бир афсонаси билан боғлиқ: «Қадим замонда қариларни ўлим тоғига олиб бориб ташлаш одати бўлган экан. Шунда отасини жуда яхши кўрадиган бир йигит уни ўлим тоғига олиб бормай яширган... Кунлардан бир кун подшо кема билан дарё саёҳатига чиқибди. Иттифоқо кучли пўртана бошланиб, кемани дарёнинг чеккасига чиқариб ташлабди. Подшо ва унинг хизматкор йигитлари кирғоққа тушишибди. Бу ер парилар юрти экан. Улар атрофни айланиб юриб, дарё ёқасидаги бир тепаликка келиб қолишибди. Подшо дарёга қараса, тухумдай бир гавҳар ярақлаб турган эмуш. Дарҳол йигитларга шу гавҳарни олиб чиқишни буюрибди. Йигитлар бирин-кетин сув остига шўнғиб, гавҳарни тополмай, қуруқ қайтиб чиқаверишибди. Подшонинг жаҳли чиқиб, бошқаларни туширса, улар ҳам тополмай чиқишибди. Бу сирли гавҳарга кизиқиб қолган подшо: «Бу гавҳарни кимда ким топиб чикса, унга катта бойлик инъом қиламан.

Топа олмай чиққанларни ўлимга маҳкум этаман!» деб шарт қўйибди. Навбат ҳалиги отасини яширган йигитга келибди. У: «Оҳ, энди...

куним битди» деб, отасининг олдига кириб, видолаша бошлади. Шунда отаси: «Дарёга тушмасдан бурун тепани бир қарагин. Ҳеч вақтда гавҳар дарёнинг ичида бўлмайди. Қирғоқдаги дарахт шохида бир қушнинг ини бўлса керагу, гавҳар ўша инда бўлса керак. Шунинг шуъласи дарёга тушиб тургандир. Ўша дарахтга чиқиб кидир», деб маслаҳат берибди. Йигит отаси айтгандек қилиб, дарахтнинг дарёга эгилган шохига эҳтиёткорлик билан чиқиб борибди. Қараса, ҳақиқатан ҳам пастга энгашган бир инда гавҳар яраклаб турган эмиш. Дарҳол кўйинига солиб, олиб тушибди. Инда гавҳар борлигини шу юртнинг эгалари бўлмиш парилар ҳам билмас эканлар... Подшо йигитдан: «Буни қандай қилиб билдинг?» деб сўрабди. Йигит отаси ўргатганлигини айтишга мажбур бўлибди. Шунда подшо ўша чолнигина тирик олиб қолмай, умуман қарияларни ўлдириш тўғрисидаги қонунни бекор қилган экан». (Бу ривоят илмий манбаларда ҳам учрайди. Масалан, қаранг: Сб. — «Фольклор и этнография». Ленинград, изд. «Наука», 1970, 73-бет); Ҳар кексадан — бир накл»; «Қарида хислат кўп»; «Қарияли уй — мактаб»; «Бир қариянинг фикри — бир ёшнинг терисидан яхши»; «Ақли қария — оқиб турган дарё»; «Отанг ўргатса, доно бўласан»; «Катталар айтсин, Кичиклар эшитсин»; «Қарияли уйда кўй ҳам омон, бўри ҳам тўк» (одатда бир оила фарзандларининг феъл-атвори турлича бўлади: бири ювош, мулоим табиатли бўлса, бири баджаҳл, бадфеъл, каттик кўнгли бўлади. Ота-она уларни бир-бирига қовуштириб, ўртада келишмовчилик, жанжал-сурон кўтарилгудек бўлса, бости-бости қилиб, яраштириб, келиштириб қўяди. Мақолда шу ҳол тамсил билан ифода этилган); «Қария — қариндошлар мойтуғи» (мойтуғ — туғ, яъни байроқ ўрнатиладиган жой; мажозда: ҳамма йиғиладиган марказий жой). Қадимий одатимизга кўра, узок-яқин қариндош-уруғлар қария яшаб турган уйга вақти-вақти билан келиб, унинг ҳол-ахволидан хабар олиб турадилар ва шу баҳонада бир-бирлари билан ҳам учрашадилар.

Мақолда шу нарса ифода этилган. «Қариян бор — бараканг бор»; «Қарияда илоннинг шохида бошқа ҳамма нарса топилди» (одатда қариялар: «Бир кунмас-бир кун керак бўлиб қолар» деб, ҳар бир нарсани авайлаб, эҳтиётлаб, саклаб юрадилар. Улардан қачон нимани сўрасанг, топиб беришади. Мақолда шу нарса тамсил билан ифода этилган); «Қарга учиб ғоз бўлмас, Бошлиқсиз уй соз бўлмас»; «Ёш келса — ишга, Қари келса — ошга»; «Қарини томоқ саклайди» (томоқ — овқат, егулик-ичгулик); «Кичикни макта, каттани сакла»; «Қариларни қарғатма, Ёш жонингни оғритма»; «Қарини қафтда сакла, Ўлигини ҳафта сакла»; «Қарини «қари» десанг, Қарилликдан қарийди»; «Сен сийласанг қарини, Тангрим сийлар барини»; «Чолни кўрсанг, «бобом» де!»; «Ёшнинг ҳармати — қарз, Қарининг хурмати — фарз»; «Қарияни хурмат қилган — бахтли бўлур». «Кексалик — донишманлик, Кексаларга зўр хурмат. Кексалар қилса фикр — Афлотунлар бўлар мот» (Мирмуҳсин)

Қари ўлса — не давлатдир, ёш ўлса — қиёматдир.

Киши «ёшини яшаб, оқини ошаб», дунёдан кўз юмса, ўзига ҳам, яқинларига ҳам кўп-да алам қилмайди. Аммо, ҳали дунё лаззатларидан тўла баҳраманд бўлмаган одам гўдақлигида, ўспирилигида, йигитлиги ё қизлигида, ўрта яшарлигида бирор оғир касаликка чалиниб ёки бирор офат-фалокатга йўлиқиб ўлиб қолгудай бўлса, бу ўта аянчли ҳол унинг яқинлари тугул йироқларига ҳам, танишлари тугул ноганишларига ҳам қаттиқ таъсир этади, уларни ҳаддан ташқари хафа қилади, қайғуртиради, гам-алам гирдобига ташлайди. Мазкур мақолда шу ҳолни ифода этганлар. Вар.: «Ўлим — барчага навбатдур, Қари ўлса — не давлатдур, Ёш ўлса — қиёматдур»; «Бия ўлса — қулун ёш, Қулун ўлса — кўзинг ёш» (Қулун — бир ёшга тўлмаган тойча); «Гўдак жон бераётганда, алвасти ҳам қайғуради»;

«Гўдак бешикдан қулагунча, подшо тахтдан қуласин!».

Қарилик — хасталик.

Бир донишманддан дунёда энг оғир дард нима? — деб сўраганларида, у қарилик деб жавоб берган экан. Дарҳақиқат, қарилик — бедаво «дард» бўлиб, халқ уни қуйидагича ифодалайди: «Қариши келса қарилик, Қора норни чўқтирар» (қора нор — кучлилиқ тинсоти); «Эр қариса — эрки кетар, Хотин қариса — кўрки кетар»; «От қариса сўқим бўлар» (сўқим — чопишга, юк тортишга ярамай қолган, сўйиш учун боқиб семиртирилган мол). «Қарилик — қайғу»; «Қари суякда мой бўлмас»; «Қариган дорбозни киндикка чикқанда уйку босади» (киндик — дорбоз юрадиган арқонни ўртароқ жойидан кўтариб турувчи икки ёғоч учларининг бир-бири билан, шунингдек арқон билан туташган, кесишган жойи. Маъмур мақолни мажозан: «Қариган одам ёшлик даврида бемаълот қила оладиган ишларини қилишга энди қурбн етмай қолади», деган маънода қўллайдилар); «Қариганда қилга қоқиласан»; «От қариса эшак билан дўстлашади, Одам қариса — тўшак билан» («Одам қаригач, кўп юролмай, салга чарчаб, дарҳол ёнбошлай қолгиси, ёта қолгиси, ухлай қолгиси келади. Бундан ташқари, қари одам дардчил, касалманд бўлиб, кўрпа-тўшакдан бош кўтара олмай қолади», дейилмоқчи); «Ит қариса, кополмас, От қариса, теполмас»; «Туя қариса, бўтасига эргашади»; «Қарилик — болалик» (киши қаригач, феъл-атвори, юриш-туриши, куч-қуввати, фикрлаш қобилияти ёш болаларникидай бўлиб қолади, дейилмоқчи); «Ёшлик бир марта келади, Гўдаклик — икки марта» («Киши умри давомида гўдакликдан ўтгач, ёшлик даврини сурадида, қартайгач, яна гўдакдай бўлиб қолади», дейилмоқчи); «Қарилик даври — қишдай, Ёшлик даври — ёздай», «Нодон бош бўлмас, кўпик ош бўлмас, Қарилик қаттик, қайта ёш бўлмас»; «Йигитлик елиб ўтар, қарилик — чопиб»; «Ёш кетаман деб қўрқитар, Қа-

ри — ўламан деб»; «Кампир ўламан деб қўрқитар, Келин — кетаман деб»; «Етмиш, етмишдан кейин кетмиш»; «Саксонер билан яксон»; «Саксон, тўксон, Бир кун йўксан».

Қариндошинг ўлса-ўлсин, қадирдонинг ўлмасин.

Қадирдон — кўпдан бери таниш бўлган, хурматли, яқин киши, қалин, жонажон, бегараз дўст, ёр, биродар. Халқимиз бундай қадирдонларга юксак баҳо беради, муболага тарзида уларни қариндош-уруғлардан, ҳатто ота-онадан ҳам юқори қўяди ва уларни ниҳоятда иззат-хурмат қилиш зарурлигини уқтиради: «Ота-онанг ўлса-ўлсин, Қадирдонинг ўлмасин»; «Қадрдон — қирқ йиллик, Қимматдон — қирқ кунлик» (қимматдон — иши биттуғича, манфаатланиб қолгунча сени мактаб, ширини муомалада бўлиб, лаганбардорлик қилиб, атрофингда гирди қапалак» бўлиб юрувчи, иши битганидан кейин эса тесқари қараб, «ипини узиб» кетадиган сохта «дўст». Мақолда «қирқ йиллик, қирқ кунлик» деганда «энг узок, энг қиска давр» назарда тутилган); «Қадрдон билан кўршсанг, қадринг ошади»; «Қадрингни қадрдонинг билади»; «Қадринг билганининг қадрин бил»; «Қадрингга етгани бил, Қадрлабди, хурмат қил»; «Қадрласанг — қадринг ошар, Қадрсиздан ҳамма қочар».

Қариндошинг — қариндош эмас, касбдошинг — қариндош.

Бу мақолда ҳам кишига касбдоши қанчалик яқин ва қимматли эканлигини билдирмоқ мақсадида касбдош муболага тарзида қариндошдан юқори қўйилган.

Қарс икки қўлдан чиқади.

Вар.: «Бир қўлдан товуш чиқмас». Икки киши уришиб, жанжаллашиб қолса, «Айб — фақат унда ё бунда

эмас, ҳар иккисида ҳам бор. Бўлма-са, бунақа келишмовчилик, уриш, жанжал чиқмасди», деган маънода шу мақолларни айтадилар, шунингдек уларнинг орасига тушиб, келиштириб, яраштириб қўймоқчи бўлганларида, бир тарафга ён босмай, икки тарафни ҳам баравар кўриб, адолат юзасидан иш тугганларида ҳам қўллайдилар.

«Фард киши даврда топмас наво,
Елғуз овучдин ким эшитмиш садо»
(Навий)

Қарға бўлма — қайриласан, иссиқ жойдан айриласан.

Қарға кишда яйраб юради-да, кунлар исий бошлагач, совуқ жойларга қараб кетади. Унинг бу одатини мажозан инсонга ташбиҳ этадилар. Баъзи одам ўзининг кадрдон шахрини, кишлоғини, эл-юртини ташлаб, фойда, манфаат орқасидан ҳали у шахарга, ҳали бу шахарга, ҳали у жойга, ҳали бу жойга кўчиб, умрини дарбадарликда ўтказади, ўзининг «иссиқ» жойидан маҳрум бўлади. Мазкур мақолни шундайларга қарата ҳам насиҳат, ҳам кесатик тарзида қўллайдилар.

Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди.

Жаҳоннинг кўпгина халқлари орасида тарқалган бу мақол инсоният яратган энг қадимий мақоллардан биридир. Уни милодий V асрадаёқ латин адиби ва тилшуноси А. Ф. Макробий ўз «Грамматика»сида келтирган. Мақолнинг тўғри маъноси шуки, қарға-қузғунлар одамнинг ё бирор ҳайвоннинг очик ерда қолиб кетган мурдасини кўриб қолса, аввал унинг кўзини чўқиб еркан-да, кейин гўштини ея бошларкан. Аммо, тирик қарға ва қузғун ўлик қарға ва қузғуннинг кўзини чўқимас экан. Мажозий маъноси: «Золим, қонхўрлар бошқаларга ҳар қанча жабр-ситам ўтказсалар ҳам, бир-бирларига ёмонлик соғинмайдилар, бир-бирларининг ёнларини олиб, қўллаб-қувватлайдилар». Мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам мажозан шундай маънода қў-

ланилади: «Ит итнинг қуйруғин босмас»; «Илон илоннинг қуйруғин босмас»; «Ит итнинг этини емайди»; «Тўнғиз тўнғизни ёрмайди».

Қарғани қафасда боқмайдилар.

Баъзи қушларнинг сайраши ва чиройли кўриниши кишига роҳат бахш этади. Шунинг учун кишилар бундай қушларни қафасга солиб боқадилар ва улардан баҳра оладилар. Қарға, бойўғли сингари ноҳуш сайрайдиган ва кўзга хунук кўринадиган қушларни шунинг учун ҳам кўрган ерларида қувиб хайдайдилар. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан: «Кишилар бемаъни, бемаза, бадфеъл, оғзи коски, сўзи ва турқи совуқ одамни хушламайдилар, ўз хонадонларига, давраларига яқин йўлатмайдилар, ундан ўзларини олиб қочishга ҳаракат қиладилар», деган маънода қўллайдилар.

Қасд қилган — ўзар, ҳасад қилган — тўзар

(қасд — албатта амалга ошириш кўзда тутилган, жазм этилган қатий ният, азм-қарор, аҳд; ҳасад — кишининг муваффақиятини, устунлигини кўролмаслик туйғуси, ғайирлик, бахиллик). Вар.: «Таассуф қилсанг — битарсан, Ҳасад қилсанг — йитарсан»; «Таассуф қилган — муродига етар, Ҳасад қилган — ўз оёғидан йитар». (Таассуф — бировнинг аянчли аҳволига ачиниш, афсусланиш, куйиниш); «Қасд қилган — Қоф тоғига етар, Ҳасад қилган — ўз оёғидан йитар»; «Ҳасад кўчатини эккан — бало мевасини ер»; «Ёмон одам ўзи қилолмайди, қилганини кўролмайди»; «Кунчи куйиб ўлар» (Кунчи — бировни кўролмайдиган, ҳасадчи, рашкчи одам); «Босқинчи ўлжани деб ўлади, Кунчи қунда минг бир ўлади»; «Ғараз — мараздан ёмон» (Ғараз — қасд, ёмон ният; мараз — ҳеч тузалмайдиган эски яра, кейинчалик қичмага айланиб кетади); «Ҳасадчининг иши қасод бўлса, фасод кўзгайди» (фасод — игво, фитна). «Хашак ўти хонани қуйди-

рар, Хасад ўти танани куйдирар»; «Хавас қилган — етар муродга, Хасад қилган — қолур уятга» «Хасад қилма, Хавас қил».

Қассоб онасига ҳам суяк со- тади.

Қассобларнинг аксарияти қаллоблик билан иш кўргани, гўштга суяк кўшиб сотгани, тарозидан «уриб» қолгани учун кишилар уларни азалдан бировнинг ҳақиқа хиёнат қилувчи, ноинсоф шахслар деб билганлар ва бу хусусдаги фикрларини мақоллар ва иборалар орқали ифода этганлар: «Бесуяк — одамнинг тили» (Қассоблар харидорларнинг: «Нима мунча серсуяк қилиб бердингиз?! деган эътирозига қарши: «Гўшт суяксиз бўлмайди. Бесуяк (фақат) одамнинг тили!» деб, ўзларини оқлайдилар. Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган ва уни қассобларнинг ўзларига қарата киноя, кесатиқ тарзида қўллайдилар): «Қассоб танишини тузлар» (тузламоқ — бошлаб алдамоқ, «чув» туширмоқ): «Қассобнинг ош-наси бўлмас» (у ўз фойдаси йўлида ўзининг ён яқин одамларига, ошна-оғайниларига ҳам суяк сотади, дейилмоқчи).

Қассобга мой қайғу, эчкига жон қайғу.

Вар.: «Қассобнинг тушига эчки қиради»; «Қассобнинг кўзи — семизда, Чанқокнинг кўзи қимизда»; «Қассобга оқ қўй ҳам бир, Қора қўй ҳам»; «Бўрининг ўйлагани — ҳаромлик, Қўйнинг ўйлагани — омонлик»; «Қашиқнинг ўйи ёмонлик, Қўйнинг ўйи — омонлик». Бу мақолларни «Золимлар ўз манфаатлари йўлида мазлумларни ҳар тарафлама эзадилар, бутун жабру-зулмларини ўтказадилар, ҳатто уларнинг ўлиб кетгани билан ҳам ишлари бўлмайди» деган маънода пул, мол-дунё орттиришга хирс қўйган одам ўз фойдаси йўлида ҳар қандай қабоҳат ишлардан ҳам қайтмайди, инсофу-имонни унутади, одамларни — улар танишми ё бегона, барибир «чув» тушириш, қандай бўлмасин улардан бирор фой-

да кўриб қолиш фикрида бўлади деган маънода ишлатадилар. «Эчкига жон қайғуси, қассобга — ёғ, деганидек, Жангариларга даво-ю, роҳати жондур уруш» (Анбар Отин)

Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди.

«Чинакам дўстларинг, ёр-биродарларинг бўлса, ҳаётда қийналмайсан, улар сенга ҳар тарафлама кўмаклашадилар, қўллаб-қувватлайдилар, мушқулнинг осон қиладилар, деган маънода қўлланувчи мазкур мақолнинг куйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Нори бор, нори борнинг моли бор»; «Нор йўлида юк қолмас»; «Қуш қаноти билан, Эр оти билан (кучли)»; «Қуш қанотсиз бўлмас»; «Қушни қаноти учирар»; «Қушни осмонда тутиб турадиган — қаноти билан қуйруғи»; «Қуш қаноти билан учади, Қуйруғи билан тушади» (Қушни қаноти учиради, пастга тушаётганида эса қуйруғи (думи) ёрдам беради. Юқоридаги мақоллар билан ҳам: «Кишига ҳаёт кечиришда, мушқул ишларни бажаришда дўстлар асқотади, кўмаклашади», дейилмоқчи).

«Қизил»ни кўрса хизр ҳам йўлдан озади.

(қизил — олтин, тилла танга); хизр — афсонавий ҳомий, у ҳаёт булогидан «оби ҳаёт» ичган ва умри боқий бўлган; оғир аҳволда қолган кишининг мушқулчини осон қилар эмиш; у билан учғушган, кўришган одам бахтли бўлар эмиш... «Олтин — пул, мол-дунё, пора шундай қудратга эгаки, ҳар қандай «мана — ман» деган, «қўй оғзидан чўп олмаган», «бўзоқнинг ҳақи бор деб, сиғирнинг сутини ичмайдиган», тўғри, ҳалол одамни ҳам йўлдан оздиради, тўғри ниятини эгриликка буриб юборади, адолат юзасидан иш кўриши лозим бўлган одамни хиёнат, жиноят ва ноҳақлик йўлига киритади, деган маънода айтиладиган мазкур мақолнинг куйидаги вариантлари ва маънодошлари

бор: «Кизил» Хизрни айнатур»; «Молни кўриб, пайгамбар йўлдан чикибди»; «Олтинни кўрса, фаришта ҳам йўлдан тояди»; «Олтин йиғар саришта, Йўлдан озар фаришта»; «Тилингда — олло, Дилингда — тило»; «Кизил» дан кози ҳам уялади»; «Қози ришватсиз бўлмас, Қиз ишвасиз бўлмас» (ришват — пора, бир ишни битириш учун амалдорнинг яширин ва ноҳақ равишда оладиган мулк ва ашёси); «Одамнинг бузуғи ҳам — кози, Бузғунчиси ҳам»; «Қийшқ арава йўл бузар, Қозикалон эл бузар»; «Қозига берсанг, суяди, Бермасанг, сўяди»; «Қозининг қошида корнинг қашима» («Негаки, корнинг қашисанг, у: «Хамёнини қавлаб, менга бир нима бермоқчи шекилли» деб, сендан умидвор бўлади», дейилмоқчи); «Қози — пора билан рози»; «Қозига бора берма, пора бер»; «Қора булутни бўрон очади, Қози эшигини пора очади»; «Томизғисиз катик уюмас, Тотимсиз кози иймас» (тотими — замаси тотиб кўриладиган нарса; кўчма маънода: пора, ишни битказиб бериш эвазига бериладиган «бир нима»); «Овкат қошиқ билан силлик ўтади, Даъво пора билан силлик битади»; «Ақли пора берар, Ақлсиз бораберар»; «Қозига борсанг, кази пулин тугиб бор»; «Сенинг эллингдан ўтолмайман, Сенинг юзингга иложим йўк». Қози (элик сўм пора берган одамга қараб): «Сенинг эллингдан ўтолмайману, (юз сўм берганга қараб): аммо, сенинг «юз» инга иложим йўк, деган); «Чиннини буқа босиб кетди» (бу ҳам қозининг тилидан айтилган бўлиб, халқ ўртасида мавжуд бўлган бир ҳикоятдан келиб чиққан. Бу ҳикоятнинг қисқача мазмуни шуки, даъвогар қозига бир жуфт чинни лаган олиб келиб: «Фалончи менга тухмат қияпти, шуни тўғрилайсиз-да, тақсир», деб кетади. Ундан кейин даъволанувчи қозига бир буқача етаклаб келиб, шу даъводан қутултиришни сўрайди. Қози масалани буқача берган киши фойдасига ҳал қилади. Чинни келтирган киши: «Бу қандай бўлди?» деган мазмунда берган нарсасига шама қилганда, қози: «Э биродар,

чиннини буқа босиб кетди», деб жавоб беради. Кейинчалик унинг бу гапи халқ ўртасида мақолга айланиб кетган); «Оллога ёқайин десанг, азонинг бўлсин, Қозига ёқайин десанг, қозонинг бўлсин»; «Тозини оч қўйиб ўргат, Қозини тўқ қилиб ўргат»; «Хоннинг иши қорага тушади, Бекнинг иши порага тушади»; «Хонни худо ургани — халқига ёв бўлгани»; «Мингбошига мингни берсанг, мингиллар, юзбошига юзни берсанг, юз урар». («Уларда инсоф йўқ, ҳар қанча берсанг ҳам кам туюлади», дейилмоқчи); «Берган — бека ёқар»; «Арава мойсиз юрмайди»; «Қўргошинга мой қуйилса, тез эрийди»; «Кети мойланган эшак ханграй олмас» (халқ бу мақоли билан мажозан: «Пора еган, «орзи мойланган» қози бир нима деёлмайди», деган маънода истехзо билан кулган); «Тегирмон бўшга айланмайди» («Тегирмончи дон бўлмаса, тегирмонини бекордан-бекорга айлантириб қўймагани каби, қози ва амалдорлар ҳам қуруқдан-қуруққа ишининг битказиб бермайдилар, бекорга овора ҳам бўлмайдилар», дейилмоқчи); «Йўққа қалам юрмайди» (илгари қозихона, маҳкамаларда саводсиз авомга ариза ёзиб берувчи муфтилар, мирзалар бўларди. Улар ўз хизматлари эвазига «қалам учин», «қалам ҳақи» талаб қилардилар. Акс ҳолда қаламини беҳудага тебратмас эдилар. Мақолда шу ҳол ифода этилган); «Қуруқ кўлни ит талайди»; «Игна ўтган жойдан ип ҳам ўтади» («Даъвогарнинг сўзини, илтимосини қозига, амалдорга берган пораси ўтказга олади, инobatга олдиртира олади», дейилмоқчи); «Тангаллик ерда тенглик йўқ»; «Оқча очмайдиган кулф йўқ»; «Ош тошни эритар» («Пора, зиёфат ҳар қандай тошкўнгли, унча-мунчага унамайдиган одамнинг ҳам кўнглини юмшатиб, «эритиб» юборади», дейилмоқчи); «Пора, пора олганнинг икки бети қора»; «Пора берганнинг бир бети қора, Пора олганнинг икки бети қора»; «Пора еган — пона ер») пона — ўтин ёрганда қоқиладиган қоқиқча. Бу мақол билан: «Пора еганлар ахири

бир кун жазосини тортади», дейилмоқчи). «Қози беш бодиринг еса гар пора, Юз полиз хукмига юпада чора» (Саъдий Шерозий).

Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит.

Баъзан шундай бўладики, бир гапни (турли сабабларга кўра) тегишли одамнинг юзига бевосита айтмайдилар-да, унинг иштирокида (ёхуд у йўғида) бошқа бировга айтадилар. Тегишли одам зийрак, уқули бўлса, бу гап унинг ўзига тегишли эканини дарҳол фаҳмлаб олади ва шунга кўра иш тутади (йўл қўйган камчилигини тузатади; ноўрин гапириб қўйган бўлса, узр сўрайди; қочирим гап ноҳақ айтилган бўлса, шунга яраша тегишли жавоб кайтаради; ўзи айбдор бўлса, айтилган қочирим гап келиб етса ва таъсир қилса — кизариб-бўзариб ва ҳ.к.). Юқоридаги мақол билан ана шундай ҳолни ифода этадилар. «(Жабборов:) Хомсан, синглим, хомсан! «Қизим сенга айтаман, келиним, сен эшит!» деган мақол бор. Армияда биттасини газаблайди, мингтаси зириллайди (И.Раҳим. Фидойилар).

Қизли уй — фазилли уй.

Маълумки, бола туғилиши оилага катта қувонч бахш этади. Аммо ўтмишда ҳадеб қиз туғилишини баъзилар хуш кўрмаганлар, қиз туққан аёллар камситилган. Ўғил туғилганда қўй, ҳатто қорамол сўйиб зиёфат берганлар. Қиз туғилганида бундай қилмайдилар. Қуйидаги мақолларда шундай муносабат ўз ифодасини топган: «Қиз туғилди — гам туғилди»; «Қиз туққанга муз туғар, Ўғил туққанга кун туғар»; «Қиз туққунча, куз тут!» (куз — «луғати Чигатой»да «ғуз, соя, кўланка, моя, урвоқ» деган маъноларни ифодалайди дейилган); «Қиз боққунча, қисир боқ»; «Япалок-япалок қор ёғар, Ёмон хотин қиз туғар»; «Ўғил туғмаган хотиндан — ўғлокдан эчки ортиқ» ва б. Аммо халқимиз қизни ҳам ўғил каби тўлақонли фарзанд деб ҳисоблаганлар, қизларнинг юзига хос фазилатларини мадҳ этган-

лар, қиз кўрган ота-оналар келажакда эл-юрт ўртасида кадрли ва эътиборли бўлажакларини қайд қилганлар: «Мол топмас йигит бўлмас, Ўғил топмас аёл бўлмас» («Хотиннинг қиз туғса, кўп хафа бўлма. Бу сафар қиз туққан бўлса, янаги сафар ўғил ҳам туғиб қолар. Ўғил туғмайдиган хотин бўлмайди», деган маънода юпатганлар); «Хотиним қиз туғди деб ўпкалама, Шернинг эркак-урғочиси баравар»; «Ўғил ёққан чирокни қиз ҳам ёқади». Мазкур мақол билан: «Қизим бор-у, аммо ўғлим йўқ-да! Тириклигимни бир амаллаб ўтказарман-у, аммо ўлганимдан кейин мени етса олиб, қабримни зиёрат қиладиган кимсам йўқ, деб ўксинмаёқ кўяюл. Ўғил сени хотирлаб ёқадиган чирокни қиз ҳам ёқади» деган маънода тасалли берганлар «Қиз билагин шимира. Турли ипак ҳимирур»; «Тўнғич қиз бўлса — бир давлат, Ўғил бўлса — қўша давлат»; «Қизли киши қир ошар»; «Ўғил — уйнинг булбули, Қиз — уйнинг гули»; «Қизли уй — қизил гул»; «Қизнинг иси — гулнинг иси»; «Гул ўсса — ернинг кўрки, Қиз ўсса — элнинг кўрки»; «Қиз — овулнинг кўрки, Йигит — овулнинг эрки»; «Қизни ким сўймайди, Қимизни ким ичмайди?!»; «Қиз бола — уй зийнати»; «Қиз бор уй доим саришта»; «Қизли уй — қимизли уй»; «Қизли уй — бўстон, Қизсиз уй — гўристон». Ота-боболар ўз мақолларида қизларнинг бундай ажойиб хусусиятларини кўрсатарканлар, ота-оналарга қизни ахлокли, одобли, ҳар ишга моҳир ва меҳнатсевар қилиб тарбиялаш, бўйига етгач уйда «қари қиз» қилиб сақлаб ўтирмай, тенгини, севганини, ҳар жиҳатдан мос оилани топиб, узатиб, уйли-жойли ва бахтли-саodatли қилиш чоратадбирларини кўрмоқ юзасидан панднасихат қилганлар: «Қизин тиймаган — тизин кучоқлар» («Ота-она қизни тиймаса, унинг юриш-туришини назорат қилиб, ёмон «дугона»ларидан қайтариб турмаса, қиз бузилиб кетиши мумкин. Кейин ота-она тиззасини кучоқлаб, яъни нима қиларини билмай, афсус еб қолади», дейилмоқчи); «Қиз сақласанг туз сақла, Туз сақламасанг юз сақла» (туз — тўғри); «Қиз сақлай билма-

ган гунг этар, Ипак сақлай билмаган юнг этар» (гунг — чўри); «Қиз асролмаган тул этар, Уғил асролмаган кул этар»; «Қизни онаси тийсин, Уғилни — отаси». Бу хусусда педагогика фанлари кандидати О.Тўраева шундай ёзади: «Доно халқимиз турмуш тажрибаларига таяниб, киз боланинг бахти — кўп жиҳатдан она тарбиясига боғлиқ эканини уқтиради. Қиз боланинг бахти унинг ақл-идрокида, ҳар ишга эпчил, лобарлигида, одобиди, ҳаё-ибосидадир. Бу бахт йўлига қизни даставвал она етаклайди, ўз кетидан эргаштириб, уни ҳаёт сўқмоқларидан чиниктириб, авайлаб, ёруғ йўлга олиб чиқади» (О. Тўраева, Қиз бола — гул-лола. «Тошкент оқшоми»). «Яхши отга камчи керакмас, Яхши қизга совчи керакмас» («Қиз одобли, ҳаёли, ифбатли қилиб тарбияланса, кишиларнинг меҳрини қозонади, унга турмуш йўли ўз-ўзидан очилади», дейилмоқчи); «Қизнинг қилиги кўчада билинади»; «Қизим уйда, Қилиги тузда» (туз — дала); «Қиз бола ҳар жойда киз болалигига боради»; «Қиз бор — нап (ф) тегизар, Қиз бор — гап тегизар»; «Қиз бола — бировнинг хасми» (хасм — бировнинг ихтиёридаги нарса ёки қимса; шаръий хотин); «Қиз — кўнок («Қиз — ота уйида вақтинчалик меҳмон. Жойи чикса, ота уйини тарк этиб, турмуш қуриб кетади», дейилмоқчи); «Қиз бола — куш, Эр бола — туғ» (туғ — байроқ, яъни бир жойда барқарор турадиган нарса); «Қизнинг боши — палахмон тоши» (палахмон — тош отиш учун ишлатилган қадимий, ибтидоий қурол); «Бўйга етган қиз — учирма бўлган куш» («Бўйи етган, болига бўлган қиз вақтида узатилмаса, ёши қатта бўлиб кетгунча ота уйида туриб қолса, ҳусн-жамоли қайтиб, қаримсиқ бўлиб, феъли-атвори айниб, ҳатто жahlдор бўлиб қолади», дейилмоқчи. Бу мақол ҳам ота-оналарга қизни вақтида узатишни маслаҳат беради, шунингдек, қизини узатишга ҳадеганда унайвермайдиган ота-оналарга қарата совчилар томонидан айтилади); «Тўйи бўлмас киз бўлмас»; «Қизли уй қудасиз бўлмас»; «Савр келса, муз турмас, Қуда келса, киз турмас»; «Пишган овқатнинг умри

қисқа» («Пишган овқат лаганда, товоқда кўп сақлаб ўтирилмай, узатиб юборилиши керак», дейилмоқчи); «Етилган олма ўз саварфида турмас»; «Пишган қовун палақда ётмас, Оғир тошни сув олиб кетмас»; «Қиз — меники, Бахти ўзганики»; «Ҳар бир ишнинг вақти бор, Ҳар бир қизнинг бахти бор»; «Кал қизнинг бахтини кўр, Ўтирган тахтини кўр»; «Тешик мунчоқ ерда қолмас»; «Қизил юзли йигитга қизил юзли қиз битар»; «Қизли уй — юзли уй»; «Қизи борнинг — нози бор» («Қизи бор одам келган совчиларга ҳадеганда унайвермайди, ноз қилади, икки оёғини бир этikka тикиб олади», дейилмоқчи); «Қизли уй — қилиқли уй»; «Қизли уйнинг тили бийрон, Совчиларнинг тили тийрон»; «Қизли уй — қарвонсарой». Қарвонсаройга ҳар тарафдан турли йўловчилар келиб-кешиб тургани каби, қизли уйга ҳам турли оилалардан совчилар келиб туради. Қарвонсаройнинг эшиги ҳар қандай йўловчилар учун доим очиқ бўлгани каби, қизли уйнинг эшиги ҳам ҳар қандай (хоҳ яхши, хоҳ ёмон) оиладан келган совчилар учун очиқ бўлиши керак. Қиз берилмаган тақдирда ҳам, уларнинг кўксидан итармаслик, аксинча хуш қабул қилиш лозим, дейилмоқчи; «Қизли уйга қирқ от боғланади» («Қирқ от» деганда совчиларнинг оти назарда тутилган); «Қизим — қизим — Қиз киши, Қизимга келар юз киши»; «Қизли уйни шох ҳам сўратади, Гадо ҳам»; «Қиз сочи сайин совчи келтирар, Эшикни бой очиб, бойвучча бекитар» («Қиз сочининг толасидек кўп совчи келтиради», дейилмоқчи); «Уғилга ўттиз уйдан тилов бор, Қизга қирқ уйдан тилов бор»; «Қизли уйга отликлар қулиб боқадилар, Туяликлар букилиб боқадилар»; «Қайрағоч қаттиқ бўлур — ёриб бўлмас, Қиз отаси қаттиқ бўлса — бориб бўлмас»; «Қиз кўнгли — қизиган тандир»; «Шошган қиз эрга ёлчмас»; «Ўтирган қиз ўрнини топар»; «Қизни эркига қўйсанг, ўйинчига тегади» (Бу билан: «Қизни ҳар тарафлама назорат қилиб туришликка тўғри келади. Негаки, ҳали у ҳаётнинг аччиқ-чучуғини тотиб қўрмаган, «оғзи қуймаган», оқ-қорани танимаган, ҳаётий тажриба орттирмаган. Ўз эркига

ташлаб кўйсанг, кўнглининг хохишига юриб, кўр-кўрона хавас оғушига чулганиб, шартта бир нобоп йигитга кўнгил бериб кўяди-да, кейин ўзи ҳам «бармоқ тишлаб», догда қолади, ота-онани ҳам догда қоладиради», деган маънода насихат қиладилар); «Кизил этикликдан келмайди, Кўн этикликка бермайди» (Ўтмишда ўзига тўк одамлар, бойлар нархи қиммат юрадиган ва кўркам бўлган кизил чармдан тикилган этик, камбағаллар эса нархи арзон ва кўримсиз кўн (хом тери)дан тикилган этик кийиб юрадидлар. Бу макол билан камбағал йигитлардан келган совчиларни қайтариб юборадиган, аммо бой кишилар томонидан ҳадеганда совчи келавермайдиган, натижада кизнинг ёши ўтириверадиган ота-оналарни мазох қилиб кулганлар). «Давлат учун эрга теккандан — эрга теккан яхшироқ»; «Ёмон отни ёвга минма — ёли бор деб, Ёмон билан куда бўлма — моли бор деб»; «Куданинг моли бўлгунча, ори бўлсин»; «Тенгини топсанг, текин бер»; «Кизни ошиғига бер»; «Кизни сўраганга бер, Қимизни — сувсаганга»; «Кизни таплаганга бер»; «Кизинг кимни севса — куёвинг шу»; «Гулни гулга кўш»; «Беда берсанг тойга бер — Касир-кусир чайнасин, Кизни берсанг ёшга бер — Ишқи билан ўйнасин» (халқимиз бу каби мақоллар билан қизларни ота-онанинг ихтиёри билан, улар кимни лозим кўрсалар, шунга турмушга бериш одатига қарши чиққанлар ва ота-оналарга ҳар тарафини пухта ўйлаб, ақл билан ва адолат юзасидан иш кўриш зарурлигини уқтирганлар); «Кизга олтиндан тахт эмас, Бармоқдай бахт керак»; «Киз қариса қози бўлур, Қари чолга рози бўлур» (бу мақолнинг иккинчи қисми)... Қари итга рози бўлур» (мазкур мақолбор); «Ит қариса този бўлур, Қиз қариса қози бўлур» (Мазкур мақолларда «қози бўлур» дейиш билан: «инжик, унча-мунчани ёқтирмайдиган, ўз айтганидан қайтмайдиган, ҳаммани тергайдиган бўлиб қолади, демокчи бўладилар); «Қари киз эр танламас, Ўлган одам ер танламас»; «Оч киши мой танламас, Қари киз бой танламас» (Ўтмишда баъзи жой-

ларда эрни «бой» деб ҳам атаганлар); «Қар кимнинг ҳар дарди бор, Қари кизнинг эр дарди бор»; «Эриккан киз энагаси билан ўйнашар» (эрикмоқ — эрсираган. Энага — бировнинг кизини тарбиялаб, қатта қиладиган мураббий аёл); «Қари кизга тонг отмас»; «Қари киз овга чиқар, Кетидан говга чиқар» (Мақолда: «Вақтида узатилмай, уйда «қари киз» бўлиб ўтириб қолган киз мабода бирор ерга бориб келмоқ мақсадида кўчага чикса, уйдагилар — ота-она, ака-укалар: «Ёмон йўлга юрмади-микин?» деб, ундан шубҳаланадилар ва хоҳ асосли, хоҳ асоссиз равишда уни қойийдилар, говга кўтарадилар», демокчи бўлинган); «Пишган қовун палагида тураверса, чирийди»; «Туз сақлама — сув бўлур, Қиз сақлама — қув бўлур»; «Қори бўлмаса — киш хунук, Ёри бўлмаса — киз хунук»; «Ёмон бўлса, яқининг — ёв, Чаман бўлса, отинг — ёв, Тил олмаса, ўглинг — ёв, Эр олмаса, қизинг — ёв» (чаман — секин, имиллаб юрадиган, яқлов от. Тил олмаса — гапинга кирмаса, айтганининг қилмаса, «Қулоқсиз» бўлса, деган маънода); «Киз бола эрда яхши, Эр олмаса — гўрда яхши». Қиз совчи келмаганлиги ёхуд ўзининг бирор айби, ёмон хулқ-атвори тугайли турмушга чиқазилмай қолиб кетса, ота уйига сигмайдиган, оила аъзоларининг (шунингдек, қўни-қўшнилар ва қариндош-уруғларнинг) кўзига шумшук кўринадиган бўлиб қолади. Кейинги мақолларда шунга шама қилинган. Қиз деган ном — чиройли «муқова». Унинг ичида қиздан ҳам чиройли мазмун бўлиши, мутлақо ҳеч қанақа — мазмун бўлмаслиги ҳам мумкин (А.Қаҳхор, Ён дафтаридан) (Ачахон:) ўтирган киз ўрнини топар.
(У. Исмоилов, Пьсалар)

Қизники қийин билан битар, Ўғилники ўйин билан битар.

Халқимиз турмушида қадимдан ҳукм суриб келадиган урф-одатлар, расм-русмлар, тартиб-қондаларга биноан, киз узатиш — ўғил уйлантиришга нисбатан анча мушкул ва кўп маб-

лағ талаб қилади. Бу ҳолни ифода этувчи мақоллар талайгина: «Ўғилнинг тўйи — үйин, Қизнинг тўйи — қийин»; «Ўғилга бир керак бўлса, Қизга минг керак»; «Қумга сепган билинмас, Қизга берган кўринмас»; «Катта киз чўнтак қавлар, Кичик киз бурун қавлар»; «Тўнғичники — ташвиш, Кенжаники — ҳашам»; «Сепли қизим керилар, Сепсиз қизим серилар» (серилар — ўқинар маъносида); «Қизни бешикка сол, Сепини сандиққа сол»; «Олтида йиғсанг ошади, Еттида йиғсанг етади» (бунда «Қизинг олти ёшга кирганданок унинг сепини жамғара бошласанг, то узатилгунга қадар сепи мўл-кўл бўлади, ҳатто керагидан ортикча ҳам бўлиб кетади; етти ўшидан жамғара бошласанг, узатилгунча ошиб-тошиб кетмаса ҳам, хар ҳолда лозим бўлган даражага етади», дейилмоқчи). «Қизли уй қизилга тўймас»; «Қизнинг кўзи қизилда, Ёшнинг кўзи яшилда» (Одатда қизлар қизил рангли матолар ва бошқа нарсаларга ўчроқ бўладилар. Илгари қизлар сидирға қизил алвон, қизил шойи, қизил атласдан кўйлак киярдилар. Ҳатто, паранжилари, саллача ва рўмоқчалари ҳам қизил рангли бўларди); «Қиз деса қизикасан, Ҳай-ҳай унинг қалини!» А.Вамбери 1868 йилда Хоразм ўзбекларининг ҳаётини тасвирлаб ёзганда шуни маълум қилганки, қишлоқ жойларда қалин «тўққиз-тўққиз» ҳисобида тўланган. Туялар, отлар, сигирлар, қўйлар ҳам шу ҳисобга кирган. Бойлар «тўққиз-тўққиз»ни олти қарра кўп миқдорда тўлаганлар, яъни, қалинга эллик бошдан ортик қорамол берганлар. Шаҳарларда эса қалин пул билан тўланган (А. Вамбери, Очерки Средней Азии). «Саксон бия, саккиз туя — Сепли қизнинг қалини» (Муболага тарзида шундай деганлар); «Қиз қалини — қирқ йилқи»; «Қалин бергандан кейин ўлик куёв ҳам тобутда ётолмас»; «Қиз қалинсиз бўлса ҳам, қабдасиз бўлмайди» (қабда — урф-одат, тартиб-қоида расм-русми); «Балиқ тутмоққа тўр керак, Хотин олмоққа кўр керак» (кўр — жамғарма); «Қалам йўнсанг узун йўнғид учини, Хотин олсанг тўлдир кути йқини»; «Хотин олмоққа чўт

керак, Ботмон дахсар эт керак» (ботмон дахсар — жуда кўп); «Йигитга ё зар керак, ё зўр»; «Ё зўринг бўлсин, ё заринг»; «Ё зўр, ё зар, Ё шаҳардан сафар»; «Пулсиз ошиқ — қанотсиз қуш»; «Емга чидасанг от ол, Сарфига чидасанг хотин ол»; «Қарз узилга кетар, Хотин ёнга қолар» (қалиннинг дастидан ёши бир жойга бориб қолганида ҳам уйланомай, боши гаранг бўлиб, «юрагига қил сиғмай» юрган йигитга: «Уйланишга қурбинг етмаётган бўлса, қарз ол, кейин бир амаллаб узарсан, икки ўртада хотинли бўлганинг қолади», деган маънода далда берганларида, шуниингдек, қарз олиб уйланган ва энди қарзни узиш ваҳмига тушиб юрган йигитга тасалли берганларида мазкур мақолни қўллаганлар); «Қизли уй — қирон, Ўғилли уй — даврон» «Қизинг ўс-са — уйгают келади, Ўғил ўсса — уйга кут келади»; «Қизнинг бўйи етди — бошинга ёв етди»; «Мол ҳам ғарот, Жон ҳам ғарот» (ғарот, ғорат — талонторож қилиш, битириш, маҳрум қилиш); «Буғдойинг бор бўлса, молим бор дема, Азроил бор бўлса, жоним бор дема»; «Қиз чиқарган уй масжидга ўхшаб қолади». (бунда ота-онанинг топган-тутгани, бор буди-шуди узатилган қизнинг сепинга кетадиган уй деярли ҳеч қандай жиҳозли, асбоб-анжоми бўлмаган, бўмбўш, хувиллаб ётадиган масжидга ташбиҳ этилган); «Ўғил уйлантирганга ўн йил ёндошма, Қиз чиқарганга қирқ йил ёндошма»; «Ўғилли ўн йил оч, Қизли қирқ йил оч».

Қинғир ишнинг қирқ йилдан кейин ҳам қийғи чиқар.

Вар.: «Эгри иш эллик йилдан кейин ҳам эланар» (эланмоқ — элак-элак қилинмоқ, миридан-сиригача текшириб фош этмоқ); «Яширин нарса етмиш йилда топилади»; «Қор қанча қалин ёғмасин, барибир ёзга етмас» (буни аниқроқ англамоқ учун «Қор ёғди, излар босилди» иборасини эсга олмоқ қифоя. Мазкур мақол билан мажозан: «Ўғри, хиёнатчи, жинойатчи қилар ишини қилиб, «изи»ни йўқотиш чора-тадбирларини ҳар қан-

ча пухталиқ ва усталық билан кўриб кўйган бўлмасин, барибир орадан кўп вақт ўтмай фош этилиб, тегишли жазосини тортади», дейилмоқчи); «Қилмиш — қидирмиш»; «Қинғир иш — қирғин иш»; «Қинғирлик — тирриклик тўри, Эгрлик — умрнинг шўри»; «Буруннинг мазасин, Сўнги берур жазосин» («Хиёнат, жиноятлар қилиб, мўмай даромадга эга бўлиб, аввалига катта-катта еб-ичиб, яхши-яхши кийиниб, зеб-зийнатларга безаниб, дангу-дароз тўй-зиёфатлар қилиб, дангиллама уй-жойлар солиб, маишатини суриб, маза қилиб юрадиган одам охир-оқибатда қўлга тушиб, жазосини тортади ҳам» дейилмоқчи); «Найрағ билан иш қўрган, Кўп қийналиб жон берар»; «Қилмишини бекитган — охир бир кун вайрондир»; «Қинғир иш қилиб, сойда юрган — тўғри иш қилиб, қирда юрган яхширок» («Сойда», «Қирда» дейишдан мурад — яхши, тўқ, тўқин-сочин яшагандан — ёмонроқ, қийналиброқ бўлса ҳам, ҳалол, пок, виждонан яшаган яхши, деган маънони англатишдир).

Қирқ киши ҳам бир, қинғир киши ҳам бир.

Бу мақол ўзи билмаса ҳам, кўпчилик маъқуллаб турган гапни рад этиб, «ундай эмас, бундай» деб, қийиклик, маҳмадоналик қилувчиларга қарата айтилади.

Қирқига чидаган — қирқ бирига ҳам чидайди.

Ўтмишда подшолар, хону беклар гуноҳкор одамга таъзир бермоқчи бўлганларида шариат пешволарининг фатвосига биноан, уни 40 дарра ури-дирдилар. Халқ ҳикоятларидан бирида айтилишича: «Бир одамга бўҳтон қилиб, бўйнига гуноҳ қўйиб, 40 дарра уришга маҳкум этдилар. У «тишини тишига қўйиб», ғинг демай, дод-фарёд қилмай, 40 даррани ичида санаб туради. Аммо, даррачи ҳисобдан янглишиб, унга бир даррани ортик уриб юборади. Шунда у одам «дод!» деб юборади. Жазолаш жараёнини томоша қилиб ўтирган хон:

«Нега дод дейсан?! Нима, хон ҳукмига қаршимисан?!» деб ўшқиради. «Қарши эмасман-у, тақсир, аммо даррачингиз битта ортик уриб юбордида», дейди шунда «гуноҳкор». «Ахир қирқига чидаганидан кейин, қирқ бирига ҳам чида-да!» дейди хон...» Бу гап кейинчалик халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, уни мажозан қийинчиликларга чидамли, бардошли, сабот-матонатли бўлишга даъват этганда, бир нимадан қийна-либ, изтироб чекаётган одамни юпатиб, унга далла ва тасалли берганда қўллайдилар. Вар: «Қиши кетиб, ёзи қолди, Кўпи кетиб, ози қолди».

Қирқингга — бир қозон!

Бу мақолни XIX асрнинг иккинчи ярмида юзага келган, дейиш мумкин. Халқ ривоятларидан бирида ҳикоя қилинишича, қўқонлик Ёқуббек (тахаллуси Бадавлат) Қашқарни олғач, тунганларни бағамон тормор қилиш мақсадида зўр бериб уруш тараддудини кўра бошлайди. Қурол-аслаҳа, айниқса, тўп-замбараклар етишмасди. Уларни ясаш учун эса бу ерларда темир ва чўян танқислик қиларди. Шунда Ёқуббек халқнинг қозонларини йиғиб олиб, уларни эритиб, тўп-замбараклар ясашга қарор қилади ва шаҳар-кишлоқлардаги ҳар қирқ хонадонда битта қозон қолдириб, қолганларини йиғиб олиб эритиш тўғрисида буйроқ беради. Бунга қаршилик кўрсатганларни қаттиқ жазолайди, ҳатто ўлимга ҳукм қилади. Бу тadbир халқ бошига катта укубат келтиради. Дарҳақиқат, қирқта хонадонга биттагина қозон қолдирилса, нима бўлишини бир тасаввур қилинг-а! Кўпгина тарихчиларнинг асарларида, Ёқуббекни кўрган, унинг қўл остида хизмат қилган кишиларнинг эсдаликларида ҳикоя қилинишича, у ўз ҳокимлиги даврида (1863 йилдан 1878 йилгача) халқни ҳар томонлама эзган. Ёқуббек бадавлат дехқонлардан етиштирилган ҳосилнинг тўққиздан бир қисмини натура ҳисобида эмас пул ҳисобида тўлашни талаб қилган. Хирмон кўтарилган пайтда эса, улардан ҳам ўша қийматдаги

пулни ундирган; ҳам ўша миқдордаги ҳосилни. Натижада солиқлар икки баравар қилиб олинган. Ёқуббек ерларнинг ҳаммасини «давлат мулки» деб эълон қилиб, эгаларидан тортиб олган ва яна шу эгаларининг ўзига сотиб, пул қилган. Фуркатнинг ёзишича: «Ёқуббек хон бўлганидан сўнгра... фуқароларнинг хоҳ ёш, хоҳ қариси бўлсин, борин олиб ва аларнинг авқотига ҳам юк юкламоққа галлаларини ва ҳайвонотларини олди...» (Туркистон вилоятининг газетаси, 1897 йил, 13 декабрь). Илгари очиқ юрган хотин-қизлар Ёқуббек давлат тепасига келгач, паранжи-чимматга ўранишга мажбур этилганлар. Унинг ҳарамиди 300 канизак бўлган. Бундан ташқари, ҳар куни унинг ҳузурига Қашқарнинг энг гўзал қизларидан 15-20 таси келтирилган. У буларнинг ичидан биттасини танлаб олиб қолган. Ёқуббекнинг рухсатисиз бирорта қизнинг ҳам турмушга чиқишига ҳақи бўлмаган. Шу каби ҳаддан ташқари зулм-ситамлари учун халқ уни бенихоҳ ёмон кўрган. Юқоридаги мақолни халқ унинг тилидан заҳарханда ва аччиқ киноя тарзида «адабингни бераман!»; «мендан омонлик кўрмайсан!» «тавбанга таянтираман!», «қунигни кўрсатаман!» деган маъноларда қўллайди. Гарчи мен олиму шайхи замон, Қирқингизга эмди берай бир қозон (Муқимий).

Қирғиякда қиндаги ҳам пишади.

Бу билан: «Қирғиякда (яъни, август ойида) жамики экиннинг ҳосили пишади», дейилмоқчи. Мазкур мақолнинг «Қирғиякда етти сариқ пишади» деган варианты ҳам борки, бунда «етти сариқ» деганда, бугдой, арпа, тарик, ўрик, анжир, жийда ва беҳи назарда тутилган.

Қисқа ип қамровга келмас.

Одатда ипни бармоққа қамраб (ўраб) тугадилар. Қисқа ипни қамраб ҳам бўлмайди, тутиб ҳам. Мажозан: «Қишининг «қўли қисқа»

бўлса, пули, маблаги бўлмаса, дурустроқ бирон-бир ишга қурби етмайди, на ўзига, на ўзига ёрдам бера олади», деган маънода айтилади. Вар.: «Қалта ип боғловга етмас»; «Оз йиртиққа ямоқ бўлмас, тешиққа — тиқин».

Қиш қишлигини қилади.

Вар.: «Қишнинг куни қирқ турли, Қирқови ҳам қилиқли»; «Қиш қишлигин қилмай, Ёз йўригин йўймай қўймас»; «Қиш қишлигини қилмаса, Ёз ёзлигини қилмас»; «Қўлиги қараб гоғи, Қишга қараб ёзи»; «Ёз етса қуёш қиздирар, Қиш етса бўров тўздирар»; «Қиш келади, қиличин олиб»; «Қишнинг қаҳри қаттиқ»; «Қиш кунининг илганига инома»; «Қиш кетди деб, тўн сотма»; «Ёз: ёпинчигингни қўйма, Қиш: ўзинг биласан»; «Гуппинг қалин бўлса ҳам қишдан қўрқ, Дўппинг қалин бўлса ҳам муш(т)дан қўрқ» (гуппи — қалин пахтали чопон, тўн), «Қиш қўноғи — ўт»; «Қишнинг зиёфати — олов»; «Қишнинг гули олов, меваси — палов»; «Қишда ўчоқ ўзига тортар»; «Қиш ўчоғи тор, Тур уйингга бор!» (қишда кенг уй, кенг хонадон ҳам тор бўлиб кетади). «Қиш — қисилмоқ, Ёз — ёзилмоқ» деганларидай, қиш кунинда хонадонлар оила, бола-чақалари билан иситиладиган жойга, уйга йиғилишиб, қисиниб-қимтинибяшайдилар. Шундай пайтларда ортиқча одам ортиқчалик қилиб қолади. Мазкур мақол билан: «Модомики шундай экан, қиш кунинда ҳудубеҳудага бировниқига бораверма. Борган чоғингда ҳам, ҳаддан ташқари узоқ ўтириб қолмай, ё ётиб қолмай, ўз уйингга жўна», деган маънода насихат қилганлар.

Қовун деб экканим таррак бўлиб чиқди.

Вар.: «Қўйингга тасбеҳ деб солганим — илон бўлиб чиқди». Ҳаётда баъзан шундай ҳам бўладики, киши у ёки бу одамни яхши деб ўйлаб, ўзига яқин олиб, ҳурматлаб, эъзозлаб, кези келганда ёр-

дам бериб юради. Аммо, окибат-натихади у одам киши ўйлагандек бўлиб чиқмайди: «тузини ичиб, тузлуғига тупуради», хурмат ва садокатга хиёнат қилади, сирингни билиб олиб, сиртга чиқариб, шармандайи-шармисор қилади, ўзгалардан гап эшиттиради, зиён-захмат еткази ва х. к. Юқоридаги мақолларни ана шундай ҳолларда ишлатадилар.

Қозон олсанг қоқиб ол, хотин олсанг боқиб ол

(Қозон қоқиб олинса, унинг дарз ё дарз эмаслиги билинади). Бу каби бир канча мақолларида халқ кишига турмуш қуриш, муносиб ёр танлаш юзасидан насиҳат қилиб, бу ишда тажрибасизлик, шошма-шошарлик қилмаслик, бир умрга ёр, ҳамкор ва ҳамроҳ бўлгувчи маҳбубани сўраб-суриштириб, ўз кўзи билан кўриб, феъл-атворини билиб, синаб кўриш, ҳар жиҳатдан мос келгани тақдирдагина, унга кўнгул бериш ва ёр қилиш зарурлигини уқтиради: «Арқоғини кўр, бўзини ол, Онасини кўр, қизини ол»; «Қирғоғини кўр, бўзини ол...»; «Милқини кўр, бўзини ол...»; «Қарисини кўр, бўзини ол...» деган вариантлари ҳам бор. «Қиз берсанг, отасига қараб бер, Қиз олсанг, онасига қараб ол»; «Семиз кўзининг гўшти яхши, Оқил онанинг — қизи»; «Яхшининг кетидан қолма, Ёмоннинг қизини олма»; «Эшиги ёмоннинг уйига борма, Онаси ёмоннинг қизини олма»; «Қундош кўрганнинг қизини олма» (Одатда бир ё бир неча кундоши бўлган хотин уларга бас келаман деб, уришқоқ, жанжалкаш, «бетга чопар» бўлиб қоларди. Турган гапки, унинг қизи ҳам ўсиб-улгайғач, шундай феъл-атворга эга бўларди); «Теракка қараб тол ўсар, Онага қараб қиз ўсар»; «Она ўтган кўприқдан қиз ҳам ўтади»; «Ўталоқ туянинг бўталогини ҳам ёталоқ бўлади»; «Онаси сувга чўккан туянинг боласин олма»; «Синамасдан ёр қилма»; «Бўй-бўйлаб, Тенг-тенглаб»; «От олма пиёданнинг маслаҳати билан, Хотин олма бўйдоқнинг маслаҳати билан»; «От олсанг овулинг билан

кенгаш, Хотин олсанг уруғинг билан кенгаш»; «От олсанг, ой кенгаш, Хотин олсанг — йил»; «Синамай қилинган турмуш саккиз кундан ошмайди»; «Маслаҳатсиз турмуш тўйдан кейин бузилар»; «Бокмагил наслига, Бокқил аслига» (Бу билан: «Хотин оларда унинг наслига — яъни, эшонзода, хўжазода ё сайидзодалигига қарама. Чунки, «насли тоза» деб ҳисобланган оилалардан ёмон, бадфеъл фарзандлар ҳам чиқиб қолгани каби, «таги паст» деб ҳисобланган оилалардан яхши, хушфеъл, ахлоқ-одобли, фазли-камолли фарзандлар ҳам чиқиб қолади. Одам танлаганда, унинг аслига — яъни, хусусий ҳулқ-атвориға, феъл-қирдикориға, юриш-туриши, гап-сўзи ва ҳоказо шу каби томонлариға қара», деган маънода насиҳат қиладилар); «Ўтиннинг яхшиси янток, Хотиннинг яхшиси қалмок, Қайси номарднинг иши, Ёр устига ёр олмок?!». Мақолда уйланмоқчи бўлган кишига: «Агар от оладиган бўлсанг, аргумоқ (яъни, энг кучли от) ол — ҳоримайсан; хотин оладиган бўлсанг, қалмоқдан ол — у ҳамма ишларни тинчитади, сени қаритмайди», деб маслаҳат берилган. «Умр йўлдошининг маҳриға бокма, меҳриға бок». Арабларда ислондан олдин ҳам қиз эвазига бериладиган тўловни «меҳр» дейилган, бу одат ислонга кирган. Қуръонда тилга олинган, шариатда ҳам маҳр бериш белгиланган. Амалда бу ҳар кимнинг ҳоли қудратига қараб, қиз учун тўланадиган пул, мулк, хайвон, кийим, безаклар ва бошқаларнинг мажмуасидан иборат бўлган. Арабларнинг ислонда қонунлаштирилган бу одати Ўрта Осиё халқларида амалда бўлган «қолим» билан аралашиб кетган. Шунинг учун ўзбеклар, кирғизлар, туркманлар, қозоқлар буни «қалин», тожиклар, афғонлар, форслар, араблар «маҳр» дейди... Бу меҳрға шариатда фақат аёлниң ўзи эга ҳисобланган, маҳрға тушган мулкнинг (ер, тегириқ, ҳовли, боғ ва х. к.) даромади унинг ўз мулки ҳисобланган, аёлниң розилигисиз ҳатто унинг эри ҳам харажат қилишға ҳақи йўқ ҳисобланган» (М. Усмонов, Даҳрийлик ва қадрият, «Ёш ленинчи»). «Семизни

олма, Эплини ол» (сеп — узатилаётган киз момоли, бисот). «Сандиги тўла сепи бўлгунча, Юраги тўла эпи бўлсин»; «Киз хусни — юрагида»; «Эшик кўрганни олма, Бешик кўргандан қолма» (Бу билан уйландиган йигитга: «Эшик кўрган, яъни кўча-кўйга ўрганган, юрумсоқ, олифта, уй ишига хуши йўқ кизни олма; бешик кўрган, яъни бола боққан, уй ишига ўрганган кизни ол», деб маслаҳат берганлар); «Эшик кўрган — юрт бузар, Бешик кўрган — юрт тузар»; «Онаси мақтаган кизни олма, Янгаси мақтаган киздан қолма». Одатда янга (келинони) билан киз (янгага нисбатан — қайнсингил) бир бирини хуш кўрмайди. Мақолда: «Хуш кўрмайдиган янгасики мақтаган экан, демак киз хакикатан ҳам яхши экан. Ҳеч шубҳаланиб, иккиланиб ўтирмай, олавер», дейилмоқчи; «Ўзинг суйганни олгунча, Ўзингни суйганни ол»; «Сулув — сулув эмас, Суйган — сулув»; «Сулув бўлган билан ёр бўла билмас, Туя бўлган билан нор бўла билмас»; «Кўнглини суратга боқиб берма, Сийратга боқиб бер» (Сийрат — хулқ-атвор, хислат, одат, ҳолат); «Яхши кизга эш бўлганинг — Кундан-кунга эш бўлганинг» (Эш — ўрток, ҳамдам, йўлдош). «Қирма юз, терма қошга йўлама» («Уйланадиган бўлсанг, серпардозларга йўлама, чунки улар ўзига зеб беришдан бўшаймайди, ишга бўйни ёр бермайди», дейилмоқчи); «Чиройидан ҳам чиммати керак» (чиммат — парда. Бу ерда — юз пардаси, ҳаё пардаси, пок иффат маъносиди келтирилган); «Чиройга нон ботириб еб бўлмас»; «Чирой — хусни-жамолда эмас, фазли-камолда»; «От олсанг юришлигин ол, Хотин олсанг эс-хушлигин ол»; «От олсанг, ориқдан ол, Қиз олсанг, Қаллочдан ол» (қаллоч — қаллош — фақир; камбағал); «Ҳайитда хотин олма, Ёмғирда йилки олма» (Ёмғирда йилқининг чанг-чунги ювилиб териси ялтираб, гарчи ўзи ёмон бўлса ҳам, киши кўзига кўркам бўлиб кўринади. Ҳайитда хотин-қизлар пардоз-андозни, ясан-тусанни роса маромига етказадилар. Танлаган киши алданиб қолиши мумкин); «От олсанг яқиндан ол, Хотин олсанг йироқ-

дан ол» («Чунки, ота уйи яқин бўлган хотин худа-беҳудага «ғир этиб» уйига бориб келаверади, ҳедеб боргиси келаверади, кўнглининг бир чеккаси ўша ёқда бўлади», дейилмоқчи. Бу фикрни қувватловчи «Туркини яқиннинг тўшаги йиғилмас», деган мақол ҳам бор. Туркин — турмушга чиққан кизнинг ота уйи), «Яраб турар деб том солма, Яраб турар деб хотин олма»; «Ўтмас пичоқ такқунча, Тишлаб егин тўйгунча, Ём-он хотин олгунча, Бўйдоқ юргин ўлгунча»; «Бўлгусизни олгунча, Бўйдоқ ўтир ўлганча».

Қозон ҳам — мой, чўмич ҳам — мой.

Тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик бўлганда шундай дейдилар.

Қозонда бўлса, чўмичга чиқади.

Бу билан мажозан: «Ҳар ким илм-билими, касб-хунарига яраша гапира олади, ёза олади, иш қила олади», демуқчи бўладилар. Вар.: «Ҳар идиш ўз ичидагини тўкади». (Нафиса:) Ўқитувчи ўзининг келин ойинг бўлгандан кейин, сен кеккаймай, ким кеккайсин?! (Олим:) Кўп жигимга тегаверманглар. Қозонда бўлмаса, чўмичга нима чиқади?! (Б. Раҳмонов, Қилмиш-кидирмиш).

Қозони бошқанинг — қайғуси бошқа.

Вар.: «Тутуни бошқанинг — туйшаги бошқа» (туйшак — ғам, қайғу, қийинчилик, азоб-уқубат, ташвиш). Булар билан: «Ҳар ким ўз тирикчилиги, ғами, ташвиши тўғрисида қайғуради, елиб-югуради. Бировнинг қайғусини биров тортмайди», дейилмоқчи.

Қулоқдан — чўлоқ яхши.

Ишқмас, дангаса, боқи беғам, имиллаб юрадиган ва ишлайдиган, камоли суетворлигидан ҳаммадан орқада қо-

либ, «итнинг кейинги оёғи» бўлиб юрадиган, лапашанг одамларни мазах килувчи, уларнинг устидан истехзо билан кулувчи мазкур мақолнинг куйидаги вариантлари бор: «Кўли суст косибдан — Оёғи илдам гадо яхши» («Кўли суст — яъни, суст-кашлик, эринчоқлик билан имиллаб ишлаб, кам маҳсулот тайёрлайдиган косиб на ўзини, на оиласини дурустроқ таъминлай олади. Унга қара-гада оёғи илдам, чаққон, елиб-югурадиган, гайратли гадо тиланчилик қилиб бўлса ҳамки, ўзини ва оила, бола-чақасини дурустроқ таъминлай олади», дейилмоқчи)». «Кўнимсиз, кўнимсизнинг иши — унумсиз» (кўнимсиз бир ерда узок, муқим тура олмайдиған; бекарор, бардошсиз, сабр-чидамсиз одам).

Қон-қариндош — жон қариндош.

Бу каби бир туркум мақолларда кишига қариндош-уруғларнинг нақадар яқин, ҳамроҳ, ҳамнафас, ҳамкор, ҳамдари бўлиши, яхши-ёмон кунларда ёрдами тегиши кўрсатилиб, уларни кадрлаш, иззат-хурмат қилиш, ўзига яқин олиб юриш, ўзидан йироқлаштириб юбормаслик, яхшилигига ортиқроқ яхшилик билан жавоб қайтариш, асло ёмонликни раво кўрмаслик, қаттиқ-қурм гапирмаслик, уришиб-жанжаллашмаслик, кўнглини ранжитмаслик зарурлиги уқтирилади: «Уруғ-аймоғим — қуюқ каймоғим»; «Қариндошим — қора қозоним, Уруғим-уни чуволим» (чувол — катта қон); «Қилдай томир бўлса, туққанига тортади»; «Жон тортмаса ҳам, қон тортади»; «Туғишган омонликда эмас, ёмонликда билинар»; «Туккан тукқандан тутар»; «Қариндошингни қоронғи кунда сина»; «Қариндошинг уни қоронғида ҳам билинади»; «Қоронғида қичқирсанг, қариндошинг товуш берар» («Бошинга бирор фалокат тушганда ёрдам сўраб қичқирсанг, биринчи галда қариндошинг ёрдамга келади», дейилмоқчи); «Ёғ ичганда ёт яхши, Қон ичганда — қариндош»; «Сополчинни бўлмас, Бегона — ини бўл-

мас»; «Тод ёғоч маданг бўлмас, Бегона даданг бўлмас» (маданг — тут, қайроғоч каби дарахтларнинг қаттиқ ёғочи); «Жар йўл бўлмас, Бегона — эл»; «Бегона сўз беради, бўз бермайди»; «Ёт сени ётқизар, Ғамкулфатга ботқизар»; «Туккан-туккан топишар, Ётга бало ёпишар»; «Эшак минчоқ тож бўлмас, Ит узуми ток бўлмас, Эшак йиғилиб от бўлмас, Ўз уруғинг ёт бўлмас»; «Олтмиш қулон от бўлмас, Туғишганинг ёт бўлмас»; «Туккан жигарнинг озори бўлса ҳам, безори йўқ»; «Ўзга ўзингдек бўлмас, Ёт — яқинингдек»; «Манглайингга урадиган тошинг ҳам ўзингдан бўлсин»; «Ўзингникини ёмонласанг, ўзгадан меҳр кўтари-лар»; «Қаттиқ гапирсанг, қариндошингга ёқмайсанг»; «Қариндошингни ошга қақир, чошга қақирма» (чош — хирмон, уймак). «Қариндошингни ошга (яъни, зиёфатга, меҳмондорчиликка) қақир-у, аммо чошга (яъни, хирмон хашарига ва умуман, ишга) қақирма, кўнглига келиши мумкин», дейилмоқчи); «Қариндошинг келса-келсин, Бўз халтаси келмасин» (Бу мақол таъбир, ҳадеб бир умидида бетакаллуф келаверадиган, ҳали уни ҳали буни сўрайверадиган қариндошларга қарата айтилган); «Бор қариндош — қариндош, Йўқ қариндош — зиёндош»; «Қариндошингда қайғу бўлмасин»;

Қонни қон билан ювиб бўлмайди.

Вар.. «Ўтти ўт билан ўчириб бўлмас». Бу мақолларни: «Урушни уруш қилиб бостириб бўлмайди, сулҳ тузиб, тинчлик ўрнатиш керак» деган маънода қўллайдилар. Ҳар иккала мақол ҳам халқимизнинг энг қадимий мақолларидан бўлиб, ХI аср олими Маҳмуд Қошқарийнинг «Девону луғотит турк» асарида, шунингдек ўрта аср шоирлари ижодида учрайди: «Жафо қилда жингга януг қил вафо, Аримас неча юса қон бирла қон». (Аҳмад Юғнакий) «Лаълидин бағринг қоним ҳар дам Отойи сўрмаким, Чун аримас ҳар нечақим ювсалар қон бирла қон».

Қор ёғди — зар ёғди.

Бир туркум мақолларда ота-боболар ёғингарчиликка ўз муносабатларини билдириб, вақтида ёққан қор-ёмғирнинг фойдали, бевақт ёққан қор-ёмғирнинг эса зарарли эканлигини қайд этганлар: «Тоққа ёғса, чўл обод, Чўлга ёғса, эл обод»; «Тоққа қалин қор тушгани — Ернинг қониб сув ичгани»; «Чилла қори — ернинг қони»; «Эр туғилса — элнинг бахти, Ёмғир ёғса — ернинг бахти»; «Қор ёғди — нон ёғди»; «Қор — ош билан нон»; «Қишни қори безайди, Яйловни — отари»; «Қор — ернинг кўрпаси, Ёмғир — ернинг сўрваси»; «Ёмғир ёғса — ернинг ризки»; «Нон — новвойда, Калити — осмонда»; «Савол — осмондан, Жавоб — тегирмондан» (Бу мақолни: «Ош-ноннинг кўп ё кам бўлиши осмонга) яъни, осмондан ёғадиган қор-ёмғирга) боғлиқ», деган маънода қўллайдилар); «Қори қалин кишнинг ўлани ҳам қалин бўлади»; «Қора ерга қор ёғса, Қорни кўрган — не яхши, Қора ердан қор кетса, Ерни кўрган — на яхши»; «Қишда қор кўп бўлса, Ёзда ёмғир кўп бўлади»; «Яшин яшнаса, ер яшнар»; «Қиш қорли бўлса, Ёз ярили бўлмас» (ярили — йўқсил, камбағал); «Қишнинг қори — ёзга дори»; «Ёз ёмғири — киш озғи»; «Ёмғир ёғиб ёз бўлмаса, Бутун ёзинг хазон бўлар»; «Савр ёмғири — сари олтин» (Савр — қуёш йили ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи бўлиб, 21 апрель билан 21 май оралигидаги даврга тўғри келади. Бу ойни «ёмғир ойи» деб ҳам атайдилар); «Қирқ кун сирғок, Қирқ кун қурғок» (Бунда баҳорги ёғингарчилик ва ёзги қуруқчилик назарда тутилган), «Баҳор ёмғири — деҳқон ғам-хўри»; «Вақтида ёққан ёмғир — ош билан нон, Вақтсиз ёққан ёмғир — илон билан чаён»; «Қишдаги ёмғирдан — илон-чаён ёққани яхши», «Жавзодаги ёмғирдан илон ёғса яхши» (жавзо — қуёш йилининг учинчи ойи, 22 май билан 22 июнь оралигидаги давр); «Ёз ёмғири — илон билан чаён, Гармсел ундан ҳам ёмон»; «Ғанин ёмғиридан

қўрк, Қишнинг — қировидан»; «Кичик чиллада бол бўлса ҳам ёғмасин, Катта чиллада захар бўлса ҳам ёғсин»; «Қирғиякда қирқ томгунча, Мезонда бир томсин»; «Бевақт ёққан ёмғир, Деҳқон ичига ёғур».

Қора кўнгил — яра кўнгил.

Халқимиз ичи қора, дилгир, кўнгил ёмон, нияти бузуқ одамлардан жирканади, уларнинг асл башарасини очиб ташлайди ва қилмишарига яраша жазоларини тортажаклари муқаррар эканлигини уқтиради: «Қорадан ортиқ бўёқ бўлмас»; «Қиш ўтар, қоралик кўмирга қолар»; «Қиш ўтар, қоралик қаргага қолар»; «Қудуқ тубига қуёш тушмас» («Ёмоннинг, дилгир одамнинг қоронги, қора дилига яхшилик нури тушмайди, унга яхши гап, панд-насихат таъсир ҳам қилмайди», дейилмоқчи); «Қорасувда қор турмас» (қорасув — шўр сув. Бундай сув кишда музламайди, устига ёққан қор турмай эриб кетаверади. Бу ташбиҳ билан ҳам: «Қора кўнгил одамга қордек оппоқ, тўғри сўз, панд-насихат қор қилмайди», демуқчи бўладилар); «Кўнгил кири етти дарёда ювса кетмас»; «Тўни ёмонни ит қонар, Кўн (ғл)и ёмонни худо топар».

Қора товуқ ҳам оқ тухум қилади.

Ота-боболар киши жамиятда яшаркан, у кимга қандай муносабатда бўлиши лозимлиги юзасидан таълим берарканлар, у ёки бу одамнинг ташқи қўрилишига: чиррайли ё хунуклигига, басавлат, келган ё кўримсиз, ногиронлигига ва ҳ. к. қараб хулоса чиқариши, шунга кўра жавоб-муамала қилиши керак эмаслигини, аксинча ҳар одамнинг ақлу-заковатига, фазли-камалига, маъноли ва ёкимли гап-сўзига, қилган ва қилаётган хайрчи ишларини

жамиятда қозонган хурмат-этиборига, тутган мавқеига қараб муносабатда бўлиши лозимлигини уқтирганлар: «Қора сигир ҳам оқ сут беради»; «Қоҳати елин сутли бўлар» (қоҳати — кичик); Бу ташбих билан мажозан: «Баъзи назарга илинмайдиган, кўришишидан ёмондек туюладиган одамдан кўп фойдала ишлар ва маънили гаплар чиқади. Шунинг учун кишининг кўринишига қараб баҳо берма, шунга қараб у билан муомала қилма», демоқчи бўладилар. «Қора булутдан тиниқ сув томар»; «Қозондан қора нарса йўқ, Очсанг қорнинг тўйдирар, Қордан оппоқ нарса йўқ, Терсанг кўлинг тўнгдирар» (тўнгдирмоқ — музлатмоқ); «Тикандан — гул, Заҳардан — бол»; «Қийшиқ бутюкда ҳам қизил жийда битида»; «Қобиғи қаттиқ ёнғоқнинг мағзи ширин»; «Сиртин кўриб, ичидан тўнгилма, Қорасин кўриб, кучидан тўнгилма» (тўнгилмоқ — бировдан совимоқ, ҳафсаласи пир бўлмоқ, умид узмоқ): «Ташига қарама, ичига қара»; «Ҳар юзи оқнинг кўнгли оқ бўлавермас, Ҳар юзи қоранинг кўнгли қора бўлавермас».

Қорақурумга борсанг ҳам, қора қонингни тўкаман!

Бу мақол «Жангомаи Амир Темур Кўрагон» асари муаллифининг фикрича, XIV асрнинг охириги ўн йиллигида юзага келган. Тарихдан маълумки, Амир Темур 1395 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишга иккинчи бор ҳужум қилади. Бу курашда тор-мор этилган Тўхтамиш қочади. Юқоридаги «Жангома» муаллифининг тасвирида, Темурнинг ўғли Мирзо Шохрух тўра Тўхтамишни яккама-якка қувиб кетади. У «неча-неча элатлардан ўтиб, Қорақурум даштига етди. Унга яқин бир шаҳарни кўргони кўринди. Ул шаҳарни отини Узоққалъа дер эрдилар. Ул шаҳарга Залатовус ҳоким эрди... Залатовус ул ерда ол килиб юрар эрди. Ногоҳ бир

тарафдан чанг-тўзон пайдо бўлиб, кўрсаким, бир одам келадур. Ҳануз сўзга лаб очмай, орқасидан аслаҳа яроғ бирла яна бир йўғит келур.. Хон анда тўрани кўриб, отини камчилаб, ҳарчанд ҳаракат қилиб урди, бечора кўп чарчаб, юғурага мадори қолмади. Тўрани иккала кўзи ўтдек ёниб филҳол югуриб бориб, Тўхтамишхонни белига қилич бирла андоқ урдиким, Тўхтамишхон икки бўлиниб, ерга тушиб, шаҳид бўлди... «Сан қочиб Қорақурумга борсанг ҳам, қора қонингни тўкаман, узоққа бориб етолмайсан» деган мисол Тўхтамишхон биле Мирзо Шохрух тўрадан қолди». («Жангомаи Амир Темур Кўрагон». Форси забонида турк тилига таржима. Тошкент, типо-литогр. В. М. Ильин, 1328 хижрий таржима. Тошкент, типо-литогр. В. М. Ильин, 1328 хижрий — 1909 мелодий, 247-бет). Кейинчалик бу мақол: «Мендан қочиб, қутулиб бўлсан, қаерга борсанг ҳам кўлимга тушасан, адабингни бериб кўяман!» деган маънода қўлланадиган бўлиб кетган.

Қорни тўқнинг қорни очдан хабари йўқ.

«Бойлар ва амалдорлар моддий жиҳатдан ортиб-тортиб ётсалар ҳам, камбағал бева-бечораларга, оч-яланғочларга ёрдам қўлини чўзмайдилар, уларнинг ўлган-тирилгани билан ишлари ҳам бўлмайди, парво ҳам қилмайдилар», деган маънода айтилувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ва мазмундошлари бор: «Қорни очдан қорни тўқнинг не парвои бор?!». «Оч қайғусин тўқ билмас»; «Очлик зорини чекмаган, Тўқлик қадрини на билсин?!»; «Оч қадрини тўқ билмас, Оғрик қадрини соғ билмас»; «Бир уйнинг ёруғи бир уйга тушмайди» («Биров яхши, маъмурчамур кун кечираётгани билан, бунинг бировга фойдаси йўқ», дейилмоқчи); «Ётган устига турган келмас»; «Сувсизликдан балик ўлса,

дарёга нима гам?!»; «Хўжамизнинг қорни тўқ, Қули билан иши йўқ»; «Оч баччагар, оч баччагардан қоч, баччагар!»; «Оч тўнгиздан қоч, тўнгиз!»; «Оч офатдан қоч, офат!»; «Оч Ёнидан қоч»; «Йўқдан қочарлар, Ёмондан тонарлар»; «Қўйнинг кўз ёшидан кўрққан бўри очдан ўлади» (Хукмрон синф дунёкараши акс эттирилади, уларга нисбатан аччиқ киноя тарзида қўланади). «Қўй қарғиши бўрига ўтмас»; «Сичқоннинг қарғиши мушукка ўтмайди»; «Итнинг улиганини бўри эшитмас», Бўрининг улиганини тангри эшитмас». Кимки, неъмат ичра айлайди умр, Ундай одам очлар холин не билур; Ожиз аҳволин тушунгай шул одам, Гар ўзи ҳам бўлса ҳайрон дам-бадам (Саъдий Шерозий). Аҳбоб топди васлину ёд этмади мени, Чиндур бу сўзки, йўқ хабари тўқнинг очдин (Мунис). (Йўлчи:) Нега булар ўзи билганларича бермайдилар? Қорни очдан қорни тўқни нима парвойи бор, деган гап — ҳақ экан-да. Қишлоқда ўз жиянларининг оч, яланғочлигини билсалар керак эди (Ойбек, Кутлуғ қон).

Қорнимга йиғламайман, қадримга йиғлайман.

Вар.: «Қорнимнинг очганига йиғламайман, Қадримнинг қочганига йиғлайман»; «Киши очдан ўлмайди ордан ўлади». Баъзан шундай бўладик, киши елиб-югуриб ҳаракат қилади, имкони борича, қўлидан келганча ишлайди, шунга қарамай, унга раҳмат дейиш, миннатдорчилик билдириш у ёқда турсин; ҳатто қадрига етмайдилар, назарга илмайдилар, менсимайдилар, ҳатто ноҳақ уришадилар, қаттиқ-қурум гапирадилар, асабига тегадилар, ё кўролмайдилар. Мазкур мақолларни ана шундай аҳволга тушиб қолган одам ўз ҳолидан нолиганда айтади.

Қош қўяман деб, кўз чиқазибди.

Вар.: «Ортиқ қиламан деб, тиртиқ қилипти»; «Шапогини оламан деб,

кўр қилибди»; «Қилган ишинг гар бўлди, Шиллиқ эди, кўр бўлди». Бу мақолларни қўлидан келса-келмаса ҳар бир ишга аралашувчи, яхшилаш, тузатиш ўрнига бузиб, ишининг баттар пачавасини чиқарувчи ношуд, бефаросат, тажрибасиз, «уста-бузармон» одамларга истехзоли киноя тарзида айтадилар.

Қошинг қора, кўзинг қора, ўз ишингга ўзинг қара.

Вар.: «Буғдойингни ўзинг ўр, Тегирмонингни ўзинг торт»; «Бозорингни ўзинг қил, Тегирмонингни ўзинг торт»; «Қуш ҳам уясини ўзи қуради». Бу мақоллар билан: «Ўз зиммангга юкланган, ўзинг қилишинг зарур бўлган ишни, шунингдек, ўз турмушинг, тирикчилигинг учун керак бўлган ишларни ўзинг бажар, эринма, бировга орқа қилма!» деган маънода насиҳат қиладилар.

Қошиқ билан ош бериб, сопи билан кўз чиқазма.

Вар.: «Бошида — неъмат, Кетидан — миннат»; «Отингни берма, бергандан кейин: «Минди» дема!».

Бу мақоллар билан: «Бировга қилган яхшилигингни миннат қилиб, кези келганда «юзига солиб» юрма!» дейилмоқчи.

Қоқилсанг, тошдан ўпкалама.

«Бирор ишда ўзинг хато қилиб қўйиб, бошқа бировга тўнкама, сабабини бошқа бировдан кўрма; айбни ўзинг қилиб қўйиб, ўзгалардан ўпкаланиб юрма!» дейилмоқчи.

Қуда бўлгунча кўп синаш, қуда бўлгач кўп сийлаш.

Бу каби бир туркум мақолларда қуда-андачилик муносабатлари ўз инъикосини топган: «Қуданг қул бўлса-да, уни сийла, Қуданг келса,

унга қилмағил хийла»; «Куданг кул бўлса, кулдек бўл»; «Кудангдан кўй сўрама, Қўшнингдан уй сўрама». Халқимизда тўй қилаётган киши агар ўз уйлари етишмай қолса, қўшнинг уйини сўраб, унга мехмонларни ўтказиш одати бор. Мақолда: «Иложи борича қўшнингдан уй сўрама, кудангдан — кўй (ва умуман, бирор нарса) сўрама, ҳар иккисининг ҳам кўнглига келиши, ранжиши мумкин», дейилмоқчи; «Қудалашмоқ — кийин, Айрилишмоқ осон»; «Қуда бўлмоқ — кийин, Жудо бўлмоқ — осон». Ўғлига муносиб киз ахтариб топгунча, кизга муносиб куёв танлангунча, тўйни ўтказгунча, умуман биров билан куда бўлгунча, ота-оналар кўп кийналадилар. Агар улар келини бўлар-бўлмасга хафа қилаверсалар, унга ёмон муносабатда бўладиган ўғилларини тиймасалар, тартибга чақирмасалар, бора-бора келиннинг сабр косаси тўлади, оилада келишмовчиликлар бошланади, бу эса қудаларнинг қулоғига ҳам бориб етади, натижада улар ўртасида совуқчилик тушиб, бир-бирлари билан хафалашиб қолишлари, ҳатто ажралишиб кетишлари мумкин. Шунинг учун аввало бундай оқибатларга олиб келадиган хатти-ҳаракатлар қилмаслик керак», демоқчи бўладилар. «Шерикчилик — бир йилчилик, Қудачилик — минг йилчилик». Илгари деҳқонлар кўпинча бир-бирлари билан шериклашиб экин экиб, парвариш қилиб, кузда ҳосилини бўлиб олардилар. Шу билан бир йилги шерикчилик тугарди. Келаси йили яна бошқатдан (ё ўша одам билан, ё бошқа одам билан) келишиб, шартлашиб, шерик бўлардилар. Мақолда: «Қудачилик — бунақа шерикчилик сингари эмас. Ҳамон куда бўлиндими, энди ўртадаги яхши муносабатларни умр-бод бузмаслик, алоқани узмаслик керак», дейилмоқчи. «Қудамнинг қудаси — юмurtқамнинг шўрваси» (юмurtқа — тухум). Одатда шўрва гўшт, ёғ ва турли масалликлар билан мазали бўлади. Гўшт йўқ бўлгани такдирда, поиложликдан тухум солиб шўрва қиладилар. Бун-

дай шўрва шўлдир-шўлдир, унча мазаси йўқ бўлади. Мазкур мақолда қуданинг ўзи гўштли (лаззатли) шўрвага, қуданинг қудаси эса тухумли (мазасиз) шўрвага ташбиҳ этилган ва: «Қуданинг қудаси анча узокроқ ва қадрсизроқ бўлади», дейилмоқчи. «Қирқ уй куда бўлса, Қирқ йил киргин келмас» (ўтмишда қабилалар билан урушиб, ёвлашиб юрардилар. Бир элатнинг одамлари иккинчи бир элатнинг юртига тўсатдан бостириб келиб, ҳамма нарсани талон-торож қилиб кетардилар. Шунда агар элатнинг одамлари уюшган, бир-бирларига қадрдон, қариндош, куда-анда бўлиб, чатишиб кетган бўлсалар, ёв-ғанда бир ёқадан бош чиқариб жанг қиладилар, бир-бирларини қўллаб-қувватлардилар ва Ҳимоя қилардилар. Бундан ташқари, хонлар, беклар ё қабилалар бир-бирлари билан ёвлашиб юрган бўлсалар, ўртага аҳли оварлар тушиб, бир-бирларига киз бериб, киз олишни, қудалашини таклиф этардилар. Агар улар бу таклифга кўнсалар, қудалашгач, бир-бирлари билан апок-чапоқ бўлиб кетардилар, элларда тинчлик ўрнатиларди. Тарихда бундай воқеалар кўп учрайди. Бу нарса юқоридagi мақолда ҳам ўз изини қолдирган).

Қуданинг оши билан қудағайни сийлабди.

(қудағай хотини куда, эр ва хотиннинг ота-оналари ва уларнинг яқин қариндошларининг ҳаммаси). Мазкур мақолни айёр, маккор, хийлагар, устомон, «бировнинг дўпписини бировга», «бировнинг ўз тўнини айлангириб келиб ўзига» кийгизадиган, бировларнинг нарсаси ва маблағи билан бировларни сийлаб, кўнглини олиб, ўзини яхши, сахий одам қилиб кўрсатувчи, шунинг эвазига обрў-эътибор қозонувчи ва х. к. «учар» одамларга нисбатан аччиқ киноя, истехзо ёки ҳазил-мутойиба тарзида қўллайдилар.

Кулон кудуққа қуласа, қуло- ғида қурбақа қуриллар.

Вар.: «Кулон кудуққа қуласа, Чўл бақаси айғир бўлади»; «Арслон ўлса, озик тишини сичкон кемиради». Ботирлар майдонда ҳалок бўлсалар-у, кўрқоклар ўзларини ботир ҳисобласалар; эл ичидаги яхши, эътиборли одам орадан кетса-ю (вафот этса, ноҳақ камалса ҳ. к.) ёмон одам ўзини бек, хоким, хўжайин, олим, доно, мўтабар ҳисобласа; амалдор бирор сабаб билан амалидан тушса-ю, илгари ундан ҳайкадиган, унга бўйсунган, уни ҳурмат қилган одам энди унга таъна тошини иргита бошласа, унинг ўтмишдаги айбини бетига ошқора айтиб, мазах қилса, уни ҳурмат қилмай, беҳурмат қила бошласа ва б. шундай ҳолларда мазкур мақолни қўллайдилар.

Қурбақа ҳам вақти билан ва- киллайди.

Бу мақол билан одамлар орасида бўлар-бўлмас, маза-бемаза гапларни ўрни бўлса-бўлмаса гапира-верадиган, оғзи қоски, эзма-чурук, ҳаммани ялқитиб, эъсасини қотирадиган кишига танбех, таъзир берганда айтадилар.

Қуруқ гап қулоққа ёқмас.

«Бировдан бирор манфаат кўрмоқ учун уни ҳам бирор нима билан манфаатдор қилиш, қиримга эришмоқ учун чиқимдан қочмаслик керак бўлади. Акс ҳолда мақсадга эришиш — амри-маҳол», деган маънода айтилувчи бу мақолнинг бир қанча вариантлари ва маънодошлари бор: «Қуруқ қошиқ оғиз йиртар» (бу ўринда шунини айтиш керакки, кўпинча шундай деб айтиб юрила-

диган мазкур мақол — асл мақолнинг бузилган, мантиққа тўғри келмайдиган вариантыдир. Қуруқ қошиқ оғиз йиртмайди-ку, ахир. XI аср олими Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида бу мақол «Қуруқ қошиқ оғизга ярамас, Қуруқ сўз қулоққа ёқмас» тарзида учрайди. Бундаги ярамас сўзининг ўрнини ҳозир баъзи кишилар айтиб юрадиган варианты «йиртар», сўзи эгаллаган. 1933 йилда Тошкент яқинидаги Янгибозор қишлоғида истикомат қилувчи Х. Аминов тилидан ёзиб олинган вариант эса мана бундай: «Қуруқ сўз бош оғритар, Ёрик қошиқ оғиз йиртар». Кўриниб турибдики, мақолнинг шу варианты поэтик жиҳатдан пишиқ, мантиқан тўғри. Дарҳақиқат, (ёғоч) қошиқ агар ёрик бўлса, кишининг оғзини йиртиши мумкин); Ошу-шонсиз яшаб бўлмас, Қуруқ гапни ошаб бўлмас»; «Қуруқ нафас найдан наво чиқармас»; «Қуруқ қўлга қуш қўнмас» (Бунда қўлга ўргатилган ов қуши назарда тутилган. Овчилар қушнинг кўзига егулик бир нима (буни «талп» деб атайдилар) кўрсатиб туриб, қўларига қўндириб оладилар. Қуш қуруқ қўлга келиб қўнмайди. Бу — мақолнинг тўғри маъноси. Мажозан юқорида айтилган маънода қўлланилади); «Дон сепмаса, қуш тушмас» (бунда эса ов қуши эмас, балки бошқа ҳар қандай қуш назарда тутилган); «Қуруқ суякни ит ҳам гажимайди»; «Оши йўқ уйин ит ҳам суймайди»; «Мевасиз дарахтга маймун ҳам чиқмайди»; «Фойдасиз маслаҳат — эчкининг қулоғига танбур чертгандек гап»; «Қуруқ товоққа фотиҳа юрмас»; «Қуруқ супрага дуо йўқ, Сендан менга наво йўқ» (наво — наф, фойда, манфаат. (Мула Рўзи)... Тангрининг бихиштига ҳам қуруқ кириб бўлмайди, денг. (Мулладўст:) Тўғри-да, тақсир. Эшакка шўра бўлмаса, ётиб олади-ю, қуруқ сўз қулоққа ёқсинми?» (Ҳамза, Таиланган асарлар).

Сув оқару, сув оқар,
Қуруқ сўз кимга ёқар.
Севганимга бок десанг,

Уялиб ерга боқар.
Сув оқардан сув оқмас,
Курук сўз кулоққа ёкмас.
Сўлиб қолган гулим бор,
Булбулим унга боқмас.

(Халқ қўшиғи).

Курук савлатдан — курук сават яхши.

Вар.: «Курук ердан ел чиқар»; «Курук ёғочга япроқ битмас»; «Курук ёғоч ёнар, сўнар, Хўл ёғочдан хосил унар». Бу мақоллар билан: «Киши илм-хунар эгалламай, ҳаёт-тий тажриба орттирмай, нодон, ношуд, бефаҳм, бепаросат, қўлидан бир иш келмайдиган бўлиб, курук «савлат тўкиб» юраверса, на ўз яқинларига ёқади, на ўзгаларга, на ўзини ва оила, бола-чақасини таъминлаб, наф келтира олмайди, на ўзгаларни», демоқчи бўладилар ва шундай одамларга нисбатан аччиқ киноя, заҳарханда тарзида қўллайдилар.

Қутурган итнинг жазоси — ўлим.

(Халқ ўртасида «Қутурган ит қопса, одамни ҳам қутуртириб юборади деган гап ҳам юради»). Қутурган ит агар бировни қопса, у одамнинг организмни заҳарлаб, қаттиқ дардга гирифтор қилади. Шунинг учун одамлар қутурган итни дарҳол йўқ қилиш пайига тушадилар. Мақолда ёмон одамлар қутурган итга ташбиҳ этилган ва уларнинг жазосини бериш зарурлиги уқтирилган. Вар.: «Қутурган итнинг умри қисқа»; «Қопагон итнинг умри занжирда ўтади» («Дилозор, безори, хиёнатчи, жиноятчилар жамиятда эркин қўйилмайди, одамлардан ажратиб, ҳибсга олинади дейилмоғчи); «Булонги ёғочнинг жазоси — ўтин» (Булонги ёғоч — қинғир-қийшиқ ёғоч. У ўтин қилиб ёришдан ва ёқиб юборишдан бошқа нарсага ярамайди. Бундай ёғоч мажозда эгри, сира тузалмайдиган, ярамас одамларга ташбиҳ этилган ва уларнинг жазосини бериш зарур-

лиги уқтирилган); «Қуртнинг давоси — қайноқ сув»; «Ўлмоқнинг жазоси — кўммоқ, Ёмоннинг жазоси — урмоқ».

Қуш тилини қуш билади.

Вар.: «Туя тилини туякаш билур»; «Балиқ тилини бақа билади»; «Гунг боланинг гапини қар онаси тушунар»; «Гунг қизнинг тилини энаси тушунар»; «Аёл сирини аёлдан сўра». Ҳаёт қонуниятлари шундаки, ҳар бир касб эгасининг «тилини» — яъни унинг ҳол-аҳволини, сирасорини, ички кечинмаларини, ният-мақсадини, нуқсон-камчилигини, муллас, жамики ўзига хос хусусиятларини ўша касб эгалари; қариянинг тилини қариялар, аёلнинг тилини аёллар, боланинг тилини болалар ва ҳ. к. бошқаларга нисбатан яхши биладилар, яхши тушундилар, ҳис этадилар.

Қуш уясида кўрганини қилади.

Вар.: «Қуш уясида нимани кўрса, учганида шунини олади». Бу мақоллар билан: «Болаларнинг қандай ўсиб, вояга етиши, феъл-атворининг қандай бўлиб шаклланиши — биринчи галда ота-онанинг қандай тарбиялашига, ота-она уларнинг олдига ўзини қандай тутушига, ибрат кўрсатишига, ижобий ё салбий таъсир этишига бевосита боғлиқ», дейилмоқчи.

«Чумчуквой билан Чумчукхон уришиб қолди,
Бу ҳолни Чумчукчалар кўришиб қолди...

Эртаси улар ҳам бир-бирин юлар,
Чунки, қуш уяда кўрганини қилар!»
(О. Кучкорбеков. Куйларим ва ўйларим).

Қўй бир терининг ичида неча озиб, неча семиради.

Бу мушкул аҳволга тушиб қолган, моддий ва маънавий қийинчиликларга дучор бўлган, оғир дамларни бошидан кечираётган кишиларга тасалли-берилганда, улар сабр-тоқатга ундалганда, ҳаётдан умидсизланмай, истиқбол сари дадил қадам ташлашга

даъват этилганда айтиладиган мақоллардан биридир.

—Бир терининг ичида кўй неча озиб, неча семиради,— деб кўшиб кўйди Кутбиниса хола,—... Гапнинг мазмуни шуки, сен ўз ишинга қайтиб борасан. Ишни яна бошидан бошлайсан. Сенга маслаҳат шу, болам (Мирмуҳсин, Жамила).

Кўй семизи — кўйчидан.

Вар.: «Кўйни бокса, кўй туёғидан каттик чўпон боксин» («Кўй туёғи каттик бўлади. Чўпон ҳам шундай каттик, яъни меҳнат машаққатларига чидамли, матонатли, чиниққан, ёз жазирамалари-ю, киш изгиринларига бардош берадиган бўлиши керак. Шундагина иши юришади, кўйлари кўпаяди, семиради», дейилмоқчи); «Кўйга чўпон қарамоғи — эм бўлур, Қарамаса, бўриларга ем бўлур»; «Қалпогингни қайтоқи қилгунча, Кўйларингни бўрдоқи қил» (қайтоқи қилмоқ — қалпоқнинг, дўппининг бир томонини тепага қайтариб букиб, бошга қинғир кўйиб юрмоқ. Одатда олифта-сатанглар, чапанилар, дангаса-ялқовлар дўппи ё қалпоқларини шундай қайтоқи қилиб, ишламай-кучламай, беғам, бепарво бўлиб, мол-қолларига, рўзгорига қарамай, ҳеч бир ишга қайишмай, таралла-бедод» қилиб, қуруқ гап сотиб, ўз машаққатларини кўзлаб юрардилар. Ота-боболар мазкур мақол билан уларни фойдали иш қилишга даъват этганлар).

Кўйнидан тўқилса — кўйкига.

Кишининг мол-мулки, маблағи, жиҳоз-ажноми ва б. қўлидан кетса-ю аммо беҳудага кетмаса — ўғил-кизига, ўз яқинларига насиб қилса, бу ҳолни мазкур мақол билан ифода этадилар. Шунингдек, фойдали, манфаатли нарсаларни «беғона» қилмай, «ўз одамларига» — хотин, бола-чақаларига, қариндош-уруғларига, ошна-оғайниларига таниш-билишларига «буриб» юборадиган ноҳақ, ноинсоф одамларга нисбатан киноя тарзида айтадилар. (Эргаш:) Менга қара, сени ўз ательемга шогирд қилиб олиб

кўя қолай. Кўйнидан тўқилса, кўнжиги деганларидек, даромад бекорга кетмайди (Б.Раҳмонов, Қилмиш кидирмиш).

Кўйчивон кўп бўлса, кўй ҳаром ўлар.

Вар.: «Эрлар кўп бўлса — ўтин йўқ, Хотинлар кўп бўлса — сув йўқ»; «Хотин кўп бўлса, чўмични ит ялайди»; «Ишбоши кўп бўлса, иш кетига кетади». Агар кишилар бирор ишни қилишга эринсалар, «э, ман қилмасам, фалончи қилар» деган ҳаёлда бамайлихотир юраверсалар, ишни сансалорликка солсалар, оқибат-натижада ўша иш бажарилмай қолиб кетади ё пачаваси чикади, зиён-заҳмат кўрилади. Мазкур мақолларни шундай ҳолга нисбатан қўллайдилар. Хўблар тийғи етишмастин бурун бу зор ўлар, Чин эмишким, бўлса кўп қассоб, кўй мурдор ўлар (Навоий).

Қўл етмасга бўй чўзма.

Ота-боболар фарзандларга турмуш кечиришининг йўл-йўриқлари юзасидан панд-насиҳат қиларканлар, киши хоҳ жисмоний, хоҳ моддий, хоҳ маънавий жиҳатдан ҳол-қудратига қараб иш кўриши, қурби етмаган ишга уринмаслиги зарурлигини, акс ҳолда бунинг оқибати ёмон бўлишини уқтирадилар: «Бўйинг етмаган ерга осилма»; «Бўйингни етмаган ерга чўзма»; «Ойни қўл билан узиб олиб бўлмас»; «Тоғ аркон билан эгилмас, Денгиз қайиқ билан бекилмас»; «Қуюшқондан ташқари кучанма» (қуюшқон — эгар силжимаслиги учун отнинг, эшакнинг думи остидан айлангириб эгарга бириктириладиган қайиш). Мазкур мақол билан: «Ҳар бир ишни қиларда белгиланган чегарадан, ҳаддан ташқари чиқма, беҳудага уринма, кучанма, чиранма. Акс ҳолда ўзинга бирор шикаст етказишинг мумкин» деган маънода огоҳлантирадилар. «Қўлинг кўтара олмаган чўқморни бошинга бойлама»; «Беҳуда ҳаракат белни сиқидирар»; «Ҳолини билмаган — ҳалок

бўлади»; «Ҳолини билган — ҳоримас, Ҳориса ҳам, оримас» (оримас — ориклармас, озмас): «Кўлинг етган шохнинг шафтолиси — ширин»; «Йипит яхши сўзга қилсин амал, Кўлдан келмас ишга қилмасин жадал». Отойи, сен киму, ул сарв комат ким, Илик етмаса на ҳосил қўлни сунмоқ,

Қўл-қўлни ювар, икки қўл — бетни.

Бу билан кишига якка-ёлғиз яшамаслик, кўпчиликка қўшилиш, улар билан ҳамкорликда иш кўриш, ўзаро ёрдам бериш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш зарурлигини уқтирадilar.

Қўлдан берганда қуш тўймас.

Бу билан: «Қафасдаги эгаси бир нима берса ейдиган, бермаса оч қолаверадиган қуш тўймайди. Шунингдек, бировнинг қўлига қарам бўлиб қолган одам ҳам қисниб-қимтиниб ейди, озиқ-овқатга мирикмайди. Шунинг учун бировнинг берадиган лукмасини кутиб ўтирма, ўзинг меҳнат қилиб топ, шундагина яйраб ейсан, тўйинасан», демоқчи бўладилар. Вар.: «Тенг бўлмай туш бўлмас, Киши қўлига қуш тўймас»; «Қўлга ўрганган қуш кирда адашади» (бу билан мажозан: «Бирор одамга суяниб, унинг орқасида кун кечиришга ўрганиб қолган киши бирор-бир сабабга кўра бу «суянган тоғи»дан маҳрум бўлса (у одам вафот этса; у билан мурасиси тўғри келмай, ажралишиб кетса ва ҳ.к.), кейин ўзи мустақил ҳаёт кечириш йўлини билмай, адашиб, туртиниб-суртиниб, кўп қийинчиликларга дучор бўлади. Шунинг учун киши ёшлигиданоқ мустақил ҳаёт кечиришга ўрганиб бориши ва ўргатила бориши зарур», дейилмоқчи),

Қўли очикнинг — йўли очик.

Сахийликни мадҳ этувчи, унинг моддий ва маънавий афзалликлари ҳамда самарасини кўрсатувчи мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари бор: «Кўнгли очикнинг — қўли очик, Қў-

ли очикнинг — йўли очик»; «Кўлим очик — юзим ок»; «Ҳиммати йўқнинг — ҳурмати йўқ»; «Ҳимматли одам эл қайғусин ер, Ҳимматсиз одам, ўз қайғусин ер»; «Ҳимматли — Ҳимматдан топар»; «Ҳимматли кўкка кўтарилар, Ҳимматсиз — ерга кўмилар»; «Қўлинг мойли бўлса, қўнжингга сурт» (баъзи одамлар овқат еб бўлгач, қўлларининг мойини «юмшоқ бўлсин» деб, маҳси ё этикларининг қўнжигга суртадилар. Шу ҳолат мисолга олиб айтилган мазкур мақол билан: «Ортиқча маблагинг, ош-нонинг бўлса, ўз яқинларинг — қариндош-уруғларинг, дўсту биродарларинг билан бирга баҳам кўр. Шунда улар сенга яна ҳам яқинроқ ва қадрдонроқ бўладилар», деган маънода насихат қилганлар).

Одамий бадандур, Ҳиммат анга рух, Ҳиммат аҳлидин оламда юз минг футах;

Ҳимматсиз киши эр сонида эмас, Рухсиз баданни киши тириг демас; Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлғил,

Ҳам жонларига моя-йи дармон бўлғил.

Ани анга муфлиски, йўқ Ҳиммати, Чу йўқ Ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати; Бийлик келди Ҳимматдин нишона, Ки Ҳимматсизни паст этди замон (Навий).

Қўлингдан бермасанг, йўлингдан бер, йўлингдан бермасанг, сўзингдан бер.

Вар.: «Қўлингдан келса — қўлла, Қўлингдан келмаса — йўлла»; «Сийлагани пулинг бўлмаса, Сийлагани тилинг бор»; «Қоқилса — суя, Йиқилса — кўтар»; «Қайғурганга қайрилган — яхши». Бу мақоллар билан: «Киши жамиятда яшаркан, одамларга қўлидан келганча, озми-кўпми яхшилик қилиши лозим ва зинҳор ёмонлик қилмаслиги, ёмонликни соғинмаслиги зарур», деган маънода насихат қиладилар.

Қўрққанга қўш кўринар.

Қўрқоқлик — шахснинг ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам энг ёмон, за-

рарли иллат. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг кўпдан-кўп мақолларида кўрқокликни қоралайди, кўрқоклар устидан захарханда ва кинояли истеҳзо билан кулади, турли мисоллар ва тамсиллар воситасида кўрқокликнинг ёмон оқибатларини кўрсатади: «Кўрқокқа қўй боши кўш кўринар, Қўшмоғи билан беш кўринар»; «Кўрқанга кўш кўринар, Кўланкаси билан беш кўринар»; «Кўрқмас келин қўй бошидан кўрқади»; «Кўрққанга — сичкон фил кўринар»; «Сичконга мушук-арслон», «Сичкон назарида мушукдан зўр махлук йўқ»; «Кўрқокқа арқон илон кўринар»; «Кўрқокқа кўланкаси — Азроил»; «Кўрқок от ўз соясидан хурқар»; «Куёй ўз кўланкасидан ҳам кўрқади»; «Бир кўрққан куённинг қирқ кунгача ранги қирмайди»; «Хўрознинг сути йўқ, Кўрқокнинг кути йўқ»; «Куён кўрқмайди, ўзини сақлайди» (Бу билан кўрқоклар устидан истеҳзо ила куладилар); «Кўкдаги турна «турр...» этса, кўлдаги ғоз «пирр...» этади»; «Чумчук «пирр» этса, Кўрқок юраги «ширр» этади»; «Оловдан кўрққан — тутундан ҳам қочади»; «Кўрқок кўзидан маълум»; «Кўрқокни кўзи белги беради»; «Кўрқокнинг кўзи тўртта» (у кўрқув билан олазарак бўлиб туради); «Кўрқок итнинг қуйруғи қисик»; «Кўрқокнинг кўзи қатта, Аҳмоқнинг сўзи қатта»; «Кўрқокнинг одати — мақтанмоқ»; «Кўрқок кета туриб мақтанар, Ботир келатуриб мақтанар»; «Кўрқок бурун юлдуз урар»; «Куюн ўзин сел санар, Кўрқок ўзин эр санар»; «Кўрқок уятни билмас»; «Кўрқок кўрқоклигини обрў санайди»; «Кўрқок олдин мушт кўтарар»; «Кучи етмаган — қалтақ кўтарар»; «Сўқолмаган — сўйил кўтарар»; «Чўчиган — чўқмор кўтарар»; «Ура билмаган — ўқлов кўтарар»; «Ураман, десанг — қочади, Тек турсанг — ошади»; «Шарпадан кўрққан қоровул шакилдоқ чалар» (ўғри-ўғрук қоровулнинг ухлашини пойлар, қоровул эса ухламаганини билдирмоқ учун шакилдоқ чалиб юради); «Бир кўрққан ит уч кун хурар»; «Кўрқиш — енгилишнинг чопари»; «Қорғили ит овга ярамас, Юраги йўқ ёвга ярамас» (қорғи — қайиш бўйинбоғ); «Кўрқокни курка талаб ўлдирибди»;

«Арслоннинг бўкиргани-сичқоннинг ўлгани»; «Қийғирнинг қийкиргани — тулкининг ўлгани»; «Беш кўрқокқа — бир қарға»; «Кўрқок аввал тилдан қолади»; «Кўрқокнинг бошида қалтақ синади»; «Ялинган кўрқок эмас, Ёқалашган — кўрқок»; «Янтоқдан атир чиқмас, Кўрқокдан ботир чиқмас»; «Тулқидан шер чиқмас, Кўрқокдан эр чиқмас»; «Кўрқок, кўрқокнинг оёғи чўлок»; «Кўрқокнинг қўли қиска»; «Кўрқокнинг ўз қуроли — ўзига ёв»; «Кўрқокнинг қони чиққани — жон чиққани»; «Кўрқокнинг бошидан мушт кетмас»; «Кўрқокқа кун йўқ»; «Кўрқокни ажал қувлар»; «Кўрқув ўлимдан қутқармас»; «Кўрқса ҳам қўй ўлади, Кўрқмаса ҳам қўй ўлади»; «Кўрқок ўлмасдан бурун ўлади»; «Ўлимдан кўрққан — умр кўрмас»; «Ўлимдан кўрққан — ўлади»; «Кўрқок ўлмасдан бурун ўлар, Ўлиқдан нима кутиб бўлар?!»; «Ботир бир марта ўлар, Кўрқок — юз марта»; «Ўлгандан — кўрққан ёмон»; «Кўрққандан — ҳовлиққан ёмон»; «Ўти чиққан аскарнинг оти юрмас»; «Кўрқок кўрғон ололмас»; «Кўрқмас қийинни енгар, Кўрқок бўйинни эгар»; «Кўрққин — тутилдинг, Кўрқмадинг — қутилдинг»; «Кўрқок қочиб қутулмас»; «Ур!» деганда, номард қочар»; «Қочган йўл танламас»; «Кўрқок кўрқокқа ўртоқ»; «Қочган куён ётган куёни ола қочади»; «Қочган қўшан ёвни кўп деб ўйлайди»; «Ўнта қочоқ битта қувучидан қочади»; «Қочқинга бир «Ҳой!» кифоя»; «Бир қамчи минг хачирни хурқитади»; «Кўрқок кўрқоклик қилиб кўрқок бўлади»; «Кўрқокқа ўр ҳам — тор, Қир ҳам — тор»; «Қочқинга сичқоннинг ини — минг танга»; «Кўрқокни қувсанг, ботир бўлади»; «Кўрқмас қутилар, Кўрқок қутилар»; «Қочоққа шафқат йўқ, Кўрқокқа — ҳурмат»; «Ёвдан қочганга гўр йўқ». «Юзта кўрқокдан — битта ботир ортиқ»; «Юз номард — бир марддан садақ»; «Юз номарддан юз қайтар, Бир мардни ҳар ким мақтар»; «Бир кўрққанга бир кўрқмас керак»; «Эрлик — биллақда эмас, юракда»; «Куён билан бўлсанг ҳам, куён юрак бўлма». Кўрққанга сичқон фил кўринар дегандек, қарғанинг тарнов тепасида ўтириб ташлаган қичкина суюги бун-

га ўқ тушгандек бўлиб кетади» (Ойдин, Ҳикоялар).

Қўя-қўя есанг, қўй ортар, торта-торта есанг, той ортар.

Ота-боболар кишига турмушни яхши ўтказиш юзасидан таълим берар эканлар, ҳар бир нарсада, ҳар бир соҳада тежамкорликка риоя қилиш зарурлигини, акс ҳолда моддий кийинчиликларга, дучор бўлиб қолиши муқаррарлигини уқтирганлар: «Қириб есанг, қирқ кунга етади, Ҳийиб есанг, ўн кунга етади». Бунда озиқ-овқатлар, овқатга солинадиган масалликлар (масалан, оқ ёғ) назарда тутилган «Товуғини есанг, бир ейсан, Тухумини есанг, минг ейсан» («Тухум қилиб турган товугингни бесабрлик, беқаноатлик билан сўйиб есанг, бирпасда тамома бўлади-қўяди. Ана ундан кейин товугинг ҳам бўлмайди, тухуминг ҳам. Гўшт тақчил бўлганда бир оз сабру қаноат қилиб, товукни асраб қолсанг, яна анча вақтгача унинг тухумидан баҳраманд бўлиб юраверасан», дейилмоқчи); «Соғиб ичсанг, минг кунлик, Сўйиб есанг, бир кунлик» (бунда сизир, эчки, бия, туя назарда тутилган); «Каллак-лаб боксанг, қирқ йилга етади, Қўма-риб ёқсанг — бир йилга» (к.Қаллак-лаб турсанг, каллангдай бўлади). «Сақласанг, минг кунлик, Сақлама-

санг, бир кунлик» (Бунда ҳар бир нарса — хоҳ кийим-кечак бўлсин, хоҳ асбоб-анжом бўлсин, хоҳ мол-ҳол бўлсин ва ҳ.к. назарда тутилган); «Йўғонни йўниб е, Ингичкани чўзиб е»; «Қарадингки кўп — қашлаб е, Қарадингки оз — ошалаб е»; «Кўп бўлса, кетар, Оз бўлса, етар»; «Ошни аясанг — ошга, Нонни аясанг — нонга» (ошга ҳам, нонга ҳам зор бўлмайсан», дейилмоқчи). «Тежаб еган — дармонда, тежалмаган — армонда»; «Тежаб еган оч қолмас»; «Тежаган терга тушмас» («Тамома бўлгач, яна топиш учун ҳаракат қилиб, терлаб-пишиб меҳнат қилиб ўтирмайди», дейилмоқчи); «Тежамаганининг таги — танг»; «Ҳар кунни ема паловни, Ҳар кунни ёққил оловни» (палов яхши-ю аммо бошқа овқатларга нисбатан кўпроқ масаллик талаб қиладиган таом. Ҳар кунни палов қилиб саяверсанг, ошхонангдан ҳам, чўнтагингдан ҳам барака учади. Паловни сал оралатиб қилсанг, бошқа кунлари «бундайроқ» овқатлар қилиб турсанг ҳам бўлавереди», дейилмоқчи); «Қозонга тушган — қопга тушмас»; «Кам-кам есанг, доим ейсан, Кўп-кўп есанг, нима ейсан?! «Озни бежа, кўпни тежа»; Оз билан кўпни сақла»; «Отини аяган — от минар, Тўнини аяган — тўн кияр»; «Беҳисоб дунё йўқ»; «Таом туз билан, Туз ўлчама билан»; «Тежамкор зорикмас, Тежамсиз бойикмас»;

Ғайратлининг юраги қайнар, Ғайратсизнинг юраги ўйнар.

Халқ ўзининг бу каби бир қатор мақолларида меҳнатсеварлик, ғайратчанликни улугларкан, айна пайтда бунинг акси бўлган иш ёқмаслик, ғайратсизлик, сусткашликни энг ёмон иллат сифатида қоралайди, ишламай-кучламай, бекор лақиллаб юрвчи шахслардан ҳазар қилади ҳамда иш ёқмас-дангасаликнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: «Ер бойлиги юзида, Эр ғайрати кўзида»; «Ғайратлидан имон қочиб кутулмас» (Имон — бир нарсага бўлган қатъий ишонч, интилиш, эътиқод); «Ғайратсизнинг ғайрати иш битганда кўзийди»; «Ялқовнинг мақтаниши — иш бошига боргунча»; «Ғайратсиз билак — ўринсиз тилак»; «Ғайрати бор гишининг, Баракати бор ишининг, Ғайрати йўқ кишининг, Баракати йўқ ишининг»; «Ғайратлига — буюк ўлжа, Ғайратсизга — куюк кулча».

«Ғат-ғат» келганда — «ғум-ғум».

Халқ ўртасида бу мақолнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган қуйидаги ҳикоя бор: «Бир кампир кизини узатадиган бўлибди-да, чарх йиғириб, сепини тайёрлай бошлабди. Куёв тарафдан тўйни тезлатиш учун тикилинч қилинаверипти. Кампир: «Манинг ҳали кам-кўстим кўп, тўйни ёзда қиламиз», депти... Ёз ҳам ўтиб кетибди. Кеч куз келиб, қор учқунлай бошлайди ҳамки, кампирнинг «кам-кўсти» битмасмиш. Куёв тараф кўярда-қўймай, тўйни бошлаттириб юборибди. Куёв жўралари билан карнай-сурнай садаolari остида келиникка яқинлашиб келаётган эмиш ҳамки, кампирнинг

«ғум-ғум» қилиб чарх йиғириши тамом бўлмасмиш. Шунда бир одам: «Ҳой кампир, «ғат-ғат» келганда ҳам «ғум-ғум»ми?!», деган экан. Бу гап халқ ўртасида мақолга айланиб кетган бўлиб, вақтнинг кадрига етиш, ҳар бир ишни ўз вақтида қилиш зарурлигини уқтирганда қўллайдилар. «Товуқ тухуми тикилганда жой кидиради»; «Том сувоғи қор ёққанда авжига чиқади», деган мақоллар билан ҳам: «Олдинига вақтнинг кадрига етмаган одам кейин вақт тигиз келганда типирчилаб қолади», дейилмоқчи.

«Ғат-ғат» этган — карнайчи, балога қолган — сурнайчи.

Бу мақолнинг келиб чиқиши халқ ўртасида айтиб юриладиган қуйидаги ҳикояга боғлиқ: «Қадим замонда бир карнайчи билан сурнайчи бўлар экан. Кунлардан бир кун улар подшонинг тўйига таклиф қилинибдилар. Карнай-сурнайнинг шарофати билан тўй кўтаринки руҳ билан, шодиёна ва тантанали бир кайфиятда ўтибди. Подшо карнайчи-сурнайчиларнинг хизматидан гоят мамнун бўлиб, уларнинг ҳар қайсисига ўз чолғу асбобига сиққанча тилла беришни бузорибди. Мукофотни олиб, уйга қайтишгаётганида сурнайчи карнайчидан гина қилиб қолибди: «Дўстим, тўйда иккаламиз ҳам баравар хизмат қилдик. Шундайми? Берилган инъом эса тенг бўлмади: сенинг карнайингга кетган тиллаларни қара-ю, менинг сурнайимга кетганини қара! Ахир шу инсофданми? Кел, ҳамма тиллаларни ўртага қўйиб, баб-баравар бўлишиб олайлик». Шунда карнайчи сурнайчига дебди: Э, оғайни, шунга-ям «ота гўри — қозихона» қилиб ўтираммизи?! Нима кўп — подшонинг тўй-зиёфати кўп. Бу сафар менга кўп-

роқ теккан экан, янаги сафар сен карнай, мен сурнай чаламиз — сенга кўпроқ тегади... «Улар келгуси сафар ўз чолгу асбобларини алмашиб чалишибди. Бир вақт подшо бундай қараса, карнай-сурнайлардан беўхшов овозлар чиқиб, тўйдан файз кўтарилиб, ҳамма говур-ғувур қилаётган эмиш. У даргазаб бўлиб, ким нима чалган бўлса, шу билан кетига уриб адабини беришни буюрибди... Шундай қилиб, ҳар иккала ҳолда ҳам сурнайчи бечора ютказган экан». Мазкур мақол айбни биров қилиб, азобини бошқа биров тортадиган ноҳақ ҳолларда қўлланилади. Тарихдан маълумки, ишоннинг кадр-киммати пул билан, бойлик билан ўлчанадиган, мулкий ва ҳуқуқий тенгсизлик ҳукм сурган, ёмонлар, зўравонлар устуң бўлган, яхшилар, тўғрилар ва ҳалоллар оёқ ости қилинган. «Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортади» (Фурқат) ган замонларда адолатсизлик, шафқатсизлик, ноинсофлик, окни қора, қорани оқ дейишлик, ҳақни ноҳаққа, ноҳақни эса ҳаққа чиқаришлик — ҳаётий қонуният касб этган. Бу нарса халқнинг юқоридаги каби бир қатор мақолларида ўз инъикосини топган. Вар.: «Тарикни еган — чумчук, Балога қолган — бедана»; «Ўзани туя ейди-ю, Бўзчи балога қолади»; «Ўзани туя еди-ю, Бўзчининг қўли кесилди»; «Қатиқ ичган қутили, Хурмача ялаган тутилди»; «Сигир ўғирлаган қутили, Бошвоқ ушлаган тутилди»; «Қозон ўғирлаган қутили, Чўмич ушлаган тутилди»; «Кўмирни ўғирлаган — тсмирчи, Балога қолган — кўмирчи»; «Бурга кетди саёққа, Битни қўйди таёққа» (бу ташбиҳ билан: «Катта гуноҳ қилган, аммо айёрлик, эпчиллик хусусиятига эга бўлган одам қутилиб кетади-ю, ҳеч қандай гуноҳ қилмаган, аммо ўзининг табиати огир, содда эпсиз одам тухмагга учрайди, айбсиз айбдор бўлади ва азобини тортади», дейилгар. «Айб — бизда, Аравакаш гуноҳ қор»; «Отган қолмас балога, Айтган қолар балога»; «Ўғри қутилар, Тўғри тутилар»; «Сув келтирган — хор-зор, кўза синдирган — азиз»; «Баримтани бой олади, Балосига гадой қолади» (баримта — илгар

етказилган зиён-захмат, жабр-ситам эвазига зўравонлик билан босиб олиб келтириладиган мол-мулк); «Холвани ҳоким ер, Калтакни — етим». «Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора халқ, Ўзани сен еб, кесилди бўзчиники, ё эшон!» Завқий. (Мақкул:) Буни қаранг-а! Ўғлинг қилар ишни қилиб қўйгандан кейин айбни бечора қизимга ағдармоқчимисан ҳали! «Ғат-ғат этган карнайчи-ю, балога қолган сурнайчи» экан-да» (И. Султон, Асарлар).

Ўғнажин кўзини сузар, буқача ипини узар

(Ўғнажин — икки ёшдан ошган урғочи бузук).

Вар.: «Сигир куюкса, хўкизга чопар». Мазкур мақоллар билан «парда» орасида эркакларни, йигит-йигитчаларни йўлдан урадиган бузук, суюк оёқ аёлларга қочирим қиладилар ҳамда содир бўлган нохуш, шармандали, ғайри қонуний воқеанинг бирламчи сабабчиси — уларнинг ўзи эканлигини қайд этадилар.

Ўғурурлик ғурбатга солар.

Халқ ўзининг бир туркум мақолларида мағрур ва манман, такаббур, ўзини катта олувчи ва ўзгаларни мансимовчи шахслар устидан кулади ҳамда бундай ярамас феъл-атворнинг оқибати ёмон бўлишини уқтиради: «Сурур — бир бошқа, Кибри-ғурур — бир бошқа» (сурур — шодлик, хурсандлик); «Димоғдорга бир гап озлик қилади, Икки гап — кўплик»; «Амал оздирар, амалга мағрурлик — тўздирар»; «Ишингга бўлма мағрур, Охири бўлар оғур»; «Бошинг осмонга етса, Бўйнингни ҳам қил» (ҳам қилмоқ — пастга эгмоқ, қуйи солмоқ); «Бошинг осмонга етса ҳам, кеккайма!»; «Кеккайиш теракка ярашади»; «Гердайган дарахтни довул синдирар»; «Қамиш бош кўтарди — бўриё бўлди, Тупроқ бош эгди — тўтиё бўлди» (бўриё — бўрё — бўйра; тўтиё — илгари вақтларда кўз оғриғига қарши ёки кўзни равшан қилиш учун кўзга

суртилган дори; мажозда — жуда азиз, муқаддас нарса. Мазкур мақол билан: «Такаббур, мағрур ва манман бўлсанг, одамлар сени ўз холинига ташлаб қўймайдилар; «попугингни пасайтириб», ўпкангни босиб, тавбанга таянтириб, бир поғона пастга тушириб, «мулла минган эшакдай» ювошгина, мулойимгина қилиб қўядилар. Камтарин бўлсанг, одамлар сени қадрлайдилар, эъозлайдилар, иззату ҳурмат қиладилар, «бошларига кўтариб» юрадилар», демокчи бўлганлар. «Манманлик — худо урганлик»; «Манманлик шайтонга ярашур»; «Манманлигинг тукқан онанга ҳам ёқмайди»; «Манманга — бало, Югурукка — тўмор» (тўмор — томир, илдиз, саксовул илдизи, тўнка). Бу мақол билан: «Манман одам бир кунмас-бир кун тилидан «қоқилиб» бир балога йўликади. Югурук от югуруклигига ишониб чопавера-

ди-ю, лекин барибир бир кунмас-бир кун бирор тўнкага қоқилиб йиқилади», дейилмоқчи; «Манманга завол бор, Олғирга — чуқур» (Бу билан: «Олғир, яъни бировнинг, жамоатнинг, давлатнинг пулини, молмулкини юлиб, талаб олувчи юлғич одам ахири бир кун қўлга тушиб, жазосини тортиши; манман одам эса завол топиши, яъни маҳв бўлиши, халокатга юз тутиши, талофот кўриши муқаррар», демокчи бўладилар); «Камтарга — камол, Манманга — завол».

Гарчи шунча мағрур турса ҳам Пиёлага эгилар чойнак.

Шундай экан, манманлик нечун, Кибру ҳаво нимага керак? Камтарин бўл, ҳатто бир қадам Ўтма гурур остонасидан.

Пиёлани инсон шунинг-чун.

Ўпар доим пешонасидан.

(Эркин Воҳидов).

Ҳаддидан ошган кулгидан — йиғи яхши.

Кулги — яхши нарса. У киши дилига шодлик, роҳат бахш этади, кўнглини ёшартади, ғам-қайғудан, дарду аламдан фориғ этади, суҳбат давраларига файзу қувонч киритади ва б. Аммо, ҳамма нарсанинг меёри бўлгани каби, кулгининг ҳам ози, ўз вақтида ва ўз ўрнида бўлгани ширин бўлади. Бўлар-бўлмасга хоҳолаб ё хириглаб кулавериш, кулгили гап ё воқеа-ҳодиса тугаганидан кейин ҳам кулгини давом эттиравериш — атрофдаги кишиларнинг энсасини котиради, ранжитади, асабини бузади. Шу маънода панд-насихат қилганларда, тартибга чақирганларида ё танбиҳ берганларида юқоридаги мақолни айтадилар.

Ҳаёсизга — ҳар кун ҳайит.

Вар.: «Уятлига — уч кун ҳайит, Уятсизга — ҳар кун ҳайит»; «Иши борга — бир кун ҳайит, Иши йўққа — ҳар кун ҳайит»; «Ишчанса — йилда байрам, Ялқовга — кунда байрам»; «Орсизга — олти кун байрам»; «Танбалга — кунда тўй»; «Кунда кунда тўй бўлса, Ҳафтада ҳайит бўлса, Ўртада бир кун бўлса, У ҳам жума бўлса». Бунини дангаса, ялқов, ишёқмас, меҳнат қилиш, тирикчилик қилиш, бола-чақа боқишни ҳаёлига ҳам келтирмай, нуқул тўй-ҳашамни, ҳайитбайрамни, маишатни ўйлайдиган танбал одам тилидан айганлар ва шундайларга нисбатан мазак-масха-ра, истехзо, аччиқ киноя тарзида қўлайдилар (илгари жума — дам олиш кунини бўлган).

Ҳазил, ҳазилнинг тағи — зил.

Вар.: «Ҳазилдан зил чىқар, Зилдан — зилзила»; «Ҳазил, ҳазилни тушулмаган — кал фозил»; «Ҳазилни кўтарганга чىқарган» (Бу кейинги икки мақол билан: «Тенгқурларинг, ёр-дўстларинг сени ўзларига яқин олиб, ҳаддилари сизгиб, бир кулишиш, дил яйратиш мақсадида беғараз ҳазил қилибдиларми, сен бунини тўғри тушун, кўнглингга олма, шунчалик кулги учун, мutoйиба юзасидан сенинг гап-сўзингни, хаттиҳаракатингни ё бошқа жиҳатларингни танқид қилиб, муболага ишлатиб ҳазил этсалар — хафа бўлма, аччиқланма, гина-қудрат қилма, ўпкалама, жавобан қаттиқ-қурм гапирма, димоқчи бўладилар); «Ҳазилнинг бир шингили яхши»; «Яхши ҳазил — хуш бўлур, Ёмон ҳазил муш(т) бўлур»; «Яхши ҳазил гўшт келтирар, Ёмон ҳазил мушт келтирар». Булар билан эса, ҳазиллашувчи кишига: «Ҳар бир нарсанинг меёри бўлгани каби, ҳазилнинг ҳам ҳадди, меёри бор. «Ҳазил экан» деб, ҳар нарсани гапиравериш, кишининг нафсониятига тегиш, унинг бирор жиҳатидан (масалан, жисмоний камчилигидан) кулиш, ҳазил баҳонасида кишини одамлар орасида камситиш, «паста уриш», шурманда қилиш, сир-асрорини очиб қўйиш пичинг, кесатик қилиш, ундан алам олиш ва б.— одобдан эмас ва бундай қилиш ёмон оқибатга олиб келиши мумкин», деган маънода насихат қилдилар.

Ҳай-ҳай сени(нг) юришинг, бордир сени(нг) бир ишинг.

Киши ўз одатидан ташқари, гайри табиий юриш-туриш, хатти-ҳаракат, гап-сўз қила бошласа, бу нарса

атрофдаги одамлар назаридан четда қолмайди: улар унга ажабланиш, ишончсизлик ва шубҳа билан қарай бошлайдилар, унинг бу янги пайдо бўлган қилиқларини ижобийдан кўра кўпроқ салбий сабабларга йўядилар. Одатда алдам-қалдамлик, ўғирлик, фрибгарлик, қаллоблик, ҳаром-харишлик, хиёнатгарлик, жинояткорлик йўли билан мўмай, бебилиска пул топиб, бойлик орттира бошлаган одамнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати ва гап-сўзи бирданга ўзгаради-қолади: у данғиллама иморатлар солади, «ном чиқар»га, ҳамманикидан ўздириб тўй-зиёфатлар қилади, башанг кийинади, унча-мунча одами, хатто илгаридан кадрдон бўлиб келган ошна-огайниларини, ҳамкасб дўстларини устозларини назар-писанд қилмай, менсимай, пастга урадиган, манг урадиган, мазах-масхара қиладиган, уларни «оёқ учи» да кўрсатадиган бўлиб қолади ва ҳ.к. Мазкур мақолни шундай одамларга қарата: «Сен ҳозир шундай керилиб, бурнингни кўтариб; «гар-гар кекириб», тараллабедод қилиб юрибсан-у, аммо бу — вақтинчалик бир ҳол. Шошмай тур ҳали, бир кунмас-бир кун қилмишларинг очилиб, гуноҳларинг фош бўлиб, адабингни еб, тавбангга таяниб ҳам қоларсан!» деган маънода қўллайдилар.

Ҳайитдан кейин хинани кетингга қўй!

Ҳайит — йилда икки марта бўладиган байрам. Ҳайитлар арафасида аёллар қўлларига хина кўядилар. Бошқа вақт хина қўйиб юриш одат тусига кирмаган. Кимки ҳайитдан кейин қўлига хина қўйиб юрса, бу ҳол одамлар кўзига бамисоли саратонда пўстин кийиб юргандек нохуш, эриш, гајритабийй кўринар ва уни ҳамма мазах-масхара қиларди... Мазкур мақолнинг тўғри маъноси — шу. Жамият ҳаётида баъзан шундай бўлиб турадики биров-бировга бир нарсани ваъда қилади-да, аммо вақтида келтириб бермайди, қилиб бермайди ва ҳ.к. У вақт ўтгандан кейин келтириб берса ё қилиб

бермоқчи бўлса, бу ёқдаги одам: «Кераги йўк! Энди вақт ўтди. Энди бунинг сира ҳам фойдаси йўк. Бор, бу нарсани энди ўзингга ярат!» деган маънода унга зарда қилиб ё ундан ўпкалаб юқоридаги мақолни ишлатади. Умуман, ҳар бир ишни, ҳар бир нарсани ўз вақтида қилишга чорлаб, кечикиб қилинган иш эса танкид, мазах-масхара қилиниб айтиладиган мазкур мақолнинг қуйидаги вариантлари ҳам бор: «Ҳайитдан кейин — арафа»; «Тўйдан кейин — ногора»; «Ёв кетган сўнг, қиличингни ерга чоп!»; «Ҳар нарса ўз вақтида қизиқ».

«Ҳайт!» деган — туяга мадор.

Туяни юришга ундаганда: «Ҳайт» дейдилар. Бу мақолнинг тўғри маъноси шуки, туякаш туянинг юқини кўтариб, унга ёрдам беролмаса ҳам, вақти-вақти билан унинг «ҳайт, ҳайт!» деб тургани — туяга куч бағишлайди, рағбатлантиради, мадор бўлади. Мазкур мақол билан мажозан: »Бировнинг бирор мушкулини осонлаштириш қўлингдан келмаса ҳам, унга ёрдамлаша олмасанг ҳам, маслаҳатингни ёҳуд унинг кўнглини кўтарувчи ширин сўзингни аяма. Шунинг ўзи ҳам унга мадор ва мадад бўла олади». деб, одамийликка ундайдилар. Вар.: «Ҳорма!» деган — қўшчига мадор» (қўшчи — ер ҳайдовчи одам); «Ҳорма!» деган — ҳолга қувват».

— Яхшиям келганларинг-а! Анчагина фойдаларинг тегди.— Албатта-да, ҳайт деган туяга мадор,— деб қўйди Бобокул ота (Х. Назир, Сўнмас қақмоқлар).

«Ҳалво» деган билан оғиз чучимас.

Вар.: «Бол» деган билан оғиз тотли бўлмас»; «Тушда сув ичган билан ташналик қонмас». Бу мақоллар билан: «Киши ширин орзу-хаёллар билангина яхши яшашга, яхши нарсаларга, кўзлаган мақсадига, дилига туккан ниятига ета олмайди. Буларга эришмоқ учун ҳаракат қилиш, ишлаши, жон куйдириши.

елиб-югуриши, бу йўлда учрайдиган қийинчиликларга чидаши ва уни енгиши керак бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.

Асал демок бирла огиз чучимас, Ари нишин синаб кўрмай бир бора (Саъдий).

Комилаънинг хаёлидан кўнгили
козгонмади,
Тушта сув ичган билан лаб ташна
харгиз қонмади
(Навой)

Ҳам зиёрат, ҳам тижорат.

(Зиёрат — ҳурмат ё расмият, зарурат ё қизиқиш юзасидан бирор жойни, бирор кишини бориб кўриш; тижорат — савдо-сотик, савдогарчилик). Асосан бошқа бир мақсадда борилган жойда бир йўла яна бошқа бир ишни ҳам битирсалар ё шундай қилиш ниятида бўлсалар, буни юқоридаги мақол билан ифода этадилар.

Ҳамал кирди — амал кирди.

(ҳамал — қуёш йили ҳисобида йилнинг биринчи ойи бўлиб, 21 мартдан 21 апрелгача бўлган даврни ўз ичига олади). Маълумки, бу даврда «қиш уйқусидан уйғонган» табиат аста-секин чирой оча бошлайди, дарахтлар куртак отиб, ўсимликлар, ўт-ўтланлар амал ола бошлайди. Мазкур мақол билан ана шу хушҳол ҳодисани ифода этганлар. Шунга ўхшаш: «Савр — экинларга давр», деган мақол ҳам бор. Савр — қуёш йили ҳисобида иккинчи ой бўлиб, 21 апрелдан 22 майгача бўлгани даврни ўз ичига олади.

Ҳамроҳингга боқма, ҳам-ёнингга боқ.

Бу билан: »Ҳамроҳингга ишониб, унга орқа қилиб, унинг пул-маблағига, озиқ-овқатига умид қилиб, йўл харажатлари, йўл озиғи ва бошқа шу каби керакли нарсаларни олмай сафарга чиқма. Умуман,

бировга оғирлигинг тушадиган иш қилма», деган маънода насиҳат қиладилар.

Ҳар гулнинг ўз иси бор, ҳар элнинг ўз туси бор.

Вар.: «Ҳар гулнинг ҳиди бошқа»; «Ҳар супранинг нони бошқа. Булар билан: «Оламда ҳар бир нарса ва кимсанинг ўзига хос, бошқалардан озми-кўпми фарқ қилувчи яхши ё ёмон хусусияти, фазилати бўлади», деган фикрни билдирадилар. Мазкур мақолларда «гул» деганда, кўпроқ қизларни назарда тутадилар (Махсумов:) Эй, жинни, гўр экансан, гўр! Ахир ҳар гулнинг ҳиди ўзгача бўлади (И. Ақром, Фароғат).

Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу тарозу.

Вар.: «Ҳар ернинг ўз ботмони бор»; «Қайга борсанг ҳам, қозоннинг қулоғи тўртта»; «Хўроз ҳамма ерда бир хил қичқиради»; «Бормаган жойда олтин бор, Кўрмаган жойда — кумуш» («Кишига гўё шундай туюлади», дейилмоқчи); «Фалон ерда олтин бор, Борсанг бақир топилмас» (бақир — қизил мис). Бу мақоллар билан: «Яшаб, ишлаб, ҳаётингни ўтказиб турган ерининг шарт-шароитига, «иссиқ-совуғига», яхшиёмонига кўник, сабру қаноат қил. Агар бу шарт-шароитларни ёқтирмай, «иссиқ ўрнингни ташлаб, қўнимсизлик қилиб, яхшироқ ерни қидириб кетсанг, бари бир кадр-қиммат топа олмайсан. Негаки, ҳар бир ернинг ҳам яхши ва ёмон жиҳатлари, қийинчиликлари, камчилик ва нуқсонлари бўлади, бўлмай иложи ҳам йўқ. Шундай экан, ўз ўрганган ерини тарк этма, сабр қаноат қилсанг, шундайлигингча қолиб кетмайсан, бора-бора камолга етасан, биринг икки, ёмонинг яхши бўлади», деган маънода насиҳат қиладилар.— Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош ила тарозу», деганларидай, Бегимхон қаерга бормасин, уруш ғами унинг кетидан қувиб келаверади (И. Раҳим, Фидойилар).

Ҳар йигитга — бир омад.

Ҳаёт кийинчиликларидан, ишлари юришмаётганлигидан, омадсизлигидан, ҳаётда ўз йўлини топиб ололмаётганлигидан нолиб, тушқунликка тушиб, ҳафсаласи пир бўла бошлаганларга тасалли берганда, уларни умидсизлик «кўчаси»ни тарк этиб, ҳаётга комил ишонч билан қараш, олға қараб дадил одим ташлаш сари руҳлантирганда шундай дейдилар.

Ҳар каллада — бир хаёл.

Вар.: «Яхшидан қолган масал, Ҳар каллада — бир хаёл»; «Бир каллада — минг хаёл»; «Ҳар кимнинг боғи бор, юрагида доғи бор»; «Ҳар кимнинг ўз фикри бор, Қурбақанинг зикри бор»; «Ҳар кимнинг бир ўйи бор, Хаёлида минг кўйи бор»; «Ҳар кўнгилда — бир гавҳар». Булар билан: «Ҳар бир кишининг хаёлида ўйлаб юрган ўйи, ғаму-ташвиши, дарду-ҳасрати, нияти, кўзлаган мақсади, орзу истаги бўлади», дейилмоқчи.

Ҳар йиқилиш — ўлим эмас.

Ҳаётда муваффақиятсизликка учраган, бирор бало-қазога дучор бўлган, эҳтиётсизлик ё тажрибасизлик оқибатида панд еган, зарбага учраган, зиён-заҳмат кўрган одамга тасалли берганда, уни умидсизлик, тушқунлик «ботқоғи» дан чиқариб олиб, порлоқ истикбол сари йўлга солиб юбормоқчи бўлганларида шундай дейдилар.

Ҳар ким суйган ошини ичади.

Бу билан: «Ҳар ким ўзи ёқтирган, ўз кўнглига «ўтирган», ўз феъл-атворига, дунёқарошига мос тушадиган одамга кўнгили беради, у билан дўстлашади, борди-келди, олди-берди қилади ва х.к.», демоқчи бўлади-лар. «— Бировга бекордан-бекорга айб кўйиш яхши эмас.— Ҳар ким суйган ошини ичади. Насиҳат қиладиган ўлиб кетган, ёрдам берингиз келмаса, жойингизда тураверинг» (Х. Нуъмон, Ешликда берган кўнгили).

Ҳар ким ўз аравасини ўзи тортади.

Ўтмишда кўргон ва тўгонлар қурилишига «ҳашар» никоби остида бутун аҳоли мажбуран жалб қилинарди. Бунда ҳар бир маҳалла ва уругга ишнинг муайян қисми тақсимлаб бериларди. Ўз навбатида ҳар бир кишига ишнинг маълум бир улуши тегарди. Ҳар ким ўз улушини бажармагунинга қадар «ҳашар» дан қутулмас эди. Баъзилар қолда, баъзилар шериклашиб замбилда, баъзилар эса якка ўзи қўл аравачаларда (замбилгалтакларда) тош, тупроқ таширдилар. Ҳар ким ҳам ўз тирикчилигидан қолмаслик учун улушини тезроқ бажаришга ҳаракат қиларди. Бунда бировнинг ишини биров қилиб бермасди. Юқоридаги мақол ана шундан қолган бўлиб: «ўз аравангни ўзинг торт, яъни ўзинг учун ўзинг ҳаракат қил», дейилмоқчи. Мажозий маънода ҳар ким ўз тирикчилигини ўзи ўтказиши, ўз кам-кўстини ўзи тўлдириши, ўз заруратини ўзи таъминлаши ва х.к. лозимлигига даъват қилиб айтилади. Вар.: «Қайси бутага ўт тушса, ўша бута қуяди»; «Кимнинг этагига ўт тушса, ўша қуяди»; «Ҳар ким ўз бошига ёкқан қорни ўзи қурайдиган»; «Ҳар ким ўз бошини ўзи қашлайди».

Ҳар ким ўз кўмочига ўзи кул тортади.

(кумоч — кўрга ёки кулга кўмиб пишириладиган нон). Инсоннинг ҳам, ҳайвоннинг ҳам табиати шунанки: биричи навбатда ўзини ўйлайди, ўз тирикчилигини, ўз манфаатини, ўз ҳузур-ҳаловатини кўзлайди, деган маънода айтилади. Вар.: «Куним учун кул тортаман»; «Ҳар ким қилар ўзига, Илик суртар кўзига»; «Ҳар ким қилса, ўзига қилади»; «Ҳар ким ўзим бўлай дейди»; «Ҳар кимнинг ўз қўли ўзига қараб букилади»; «Тешанинг тиги чопувчининг ўзига қараган»; «Ҳар кимнинг жони ўзига ширин»; «Эчкига — жон қайғу, Қассобга — мол қайғу»; «Тулкига жон керак, Овчига тери керак»; «Овчи овчилик-

«Эшак ётаколсам дейди, Эгаси етаколсам дейди».

Тешани чопқай ўзига, расмдур шу,
хар киши,
Ўз кўмочига, масалким, тортадур кул
хар киши
(Муқимий).

Хар киши юк ўз отига ортадур.
Ўз кўмочига кулини тортадур»
(Рожий).

Хар ким ўз қаричи билан ўлчар.

Вар.: «Хар ким ўз алчини билан ўлчайди» (алчин — узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, кишининг бармоғи учидан кекирдагигача бўлган узунлик); «Ўйлаган — ўйини айтар, Ухлаган — тушини айтар» («Хар ким ўз ўйлаганича, тушунганича айта олади. Туш кўрган одам ўз тушинигина айта олади, бировнинг тушини айтиб бера олмайди», дейилмоқчи). Умуман, мазкур мақоллар билан: «Одамларнинг қаричи, алчини узун-қисқа бўлгани каби, ақл-идроки, дид-фаросати, илм-билими ва ҳ. к. ҳар хил бўлади. Биров сенинг кўнглингдагидек қилиб гапирса, фикр билдирса, биров энса котирма, суюк, бемаъни гап қилади. Шунинг учун бундан хафа бўлиш керак эмас», демоқчи бўладилар.

Хар ким ўзига хон, ўзига султон.

Вар.: «Хар ким ўзига хон, ўзига бек»; «Ирғик бўлса — тўнин ирғитқ. Кўнглим — подшодан ортиқ»; «Хамма одам — бир одам». Бу мақоллар билан: «Хар кимнинг ўзига яраша кадр-қиммати, иззат-нафси бор: хоҳ у шох бўлсин, хоҳ гадо; хоҳ у бой бўлсин, хоҳ камбағал; хоҳ у катта амалдор бўлсин, хоҳ оддий хизматчи ва ҳ. к. Ана шуни мулоҳазага олиб, кишилар билан муомала қил, бировнинг кўнглини оғритувчи, пастга урувчи гап-сўз қила кўрма!» дейилмоқчи.

Хар кимники ўзига, ой кўринар кўзига.

«Хар кимнинг ўз боласи ўз кўзига Ойдек равшан кўринади, яъни боласи яхшими, ёмонми, хушрўйми, хунукми, ақллими, телбами ва ҳ. к. — уни севади, ардоқлайди, ўзгалар боласидан ортиқ кўради», деган маънода айтиладиган бу мақолнинг қуйидаги вариантлари ва маънодошлари бор: «Хар кимнинг эшаги ўз кўзига от кўринар»; «Хар кимнинг улоғи ўзига така кўринади»; «Қарганинг гоз боласи, Хар кимнинг ўз боласи»; «Қарга боласин оппогим дер, Кирпи боласин юмшоғим дер» (бу мақол ва унинг бирмунча вариантлари бошқа туркий халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Мақолнинг келиб чиқиши бир диний афсона билан боғлиқ. Бу афсона «Дала вилоятининг газети»да (1899 йил, 13-сон) қуйидагича баён қилинган: Ер — дунёнинг подшоиси Сулаймон пайгамбар кирпи билан қаргага шундай деб буюрибди: «Сен қарга, бор, бир кечада ер-дунёни оралаб, бир яхши сайрайдиган қуш топиб кел-да, уйнинг тепасидаги қафасга солиб қўй. Тонг отганда бу қуш сайраган товуши билан мени уйготсин! Сен кирпи, бор, ернинг юзини тинтиб, бир юмшоқ нарса топиб кел-да, менинг ёстигим устига, бетим тегадиган қилиб қўй! Қушнинг сайраганига уйғониб, қафасга қарайман деганимда бу юмшоқ нарса бетимга тегадиган бўлсин...» Қарга кўп ерларни тинмай оралаб, турли қушларнинг сайраганини эшитибди. Лекин, бирорта қушнинг ҳам сайрагани унга ёқмабди... Овози ёқимли қушни тополмаган қарга: «Энди мени ўлдирди», деб қайгура бошлабди ва болалари билан видолашгани уясига келибди. Онасини кўриб палопонлар қарқирай бошлашибди. Шунда уларнинг қарқираган товуши қаргага жуда ёқиб кетибди. У қувониб кетиб, болаларини обориб, Сулаймоннинг қафасига солиб қўйибди... Кирпи ҳам туш бўйи тинмай ер юзини кезиб, юмшоқ нарса излабди, аммо кўнглига ёқадиганини топа олмабди. У ҳам: «Энди мени ўлдирди», деб қайгура бошлабди

ва болалари билан видолашгани унгурига келибди. Онасининг қай-гули ҳолатини кўрган болалари югуриб чиқиб, уни кучоқлай бошлашибди. Шунда кирпига болаларининг танаси жуда юмшоқ туюлиб кетибди: У: «Ер юзида ўзимнинг болаларимдан юмшоқ нарса йўқ эканку!», деб суюниб кетибди ва уларни обориб, Сулаймоннинг ёстиги устига қўйибди... Тон отгач, қарғанинг болалари қарқирай бошлашибди. Сулаймон «бу нима?», деб қафасга қарамқочи бўлганда бетига тиканақлар қадалибди... У аччиғланиб, қарға билан кирпини ўлдиришга ҳукм қилибди. Шунда уларнинг ҳар иккиси ҳам Сулаймондан ўлдирмасликни илтижо қилиб, бўлган воқеани айтиб берибди. Сулаймон: «Ҳар кимники ўзига болдан тотлиқ, ўтдан иссиқ, кундан ёруғ, момикдан юмшоқ кўринар экан-да», деб ўйлабди-да, қарға билан кирпини озод қилибди. «Кўнгиз боласин оппоғим дер, Хорпушт боласин юмшоғим дер» (хорпушт — тошбақа; «Кўён боласин ботирим дер»; «Ит боласин қоплоним дер, Қуш боласин — палапоним» (палапон — паррандаларнинг ҳали пат ва қанот чиқармаган боласи; жиш); Ҳар қуш ўз овозидан хушланади; «Ҳеч ким ўз айрониши аччиқ демас». «(I-совчи:) Оғзидаги тилла тиши бир йигитнинг давлатига тенг. (Фароғат:) Ҳа, макташ сизларнинг бурчингиз, холажонларим. Кўнгиз ҳам ўз боласини оппоғим дермиш» (И. Ақром, Фароғат).

Ҳар кимнинг кори аъмоли — ўзига

(аъмол — амаллар, ишлар, қилмишлар; кор — таъсир қилиш, «оқибат, натижа» маъносига ҳам тўғри келади). Мазкур мақол билан: «Ҳар ким ўз қилган ишига яраша ажрини (мукофотини) олади: яхши ишлари учун яхшилик кўради, ёмон ишлари учун ёмонлик кўради, таъзини ейди, жазосини тортади», демуқчи бўладилар.

«Муқимий, сенга ушбу сўз не керак, Бўлак ҳар кими қору аъмоли бор»

Ҳар кимнинг ҳузур — ўзига, отасининг гўрига.

Бу мақолни асосан қилган ҳузур-ҳаловатини, маишатини, роҳатини бошқаларга кўпиртириб мактайдиган, шу билан кериладиган қуруқ мактанчоқ одамларга: «Ҳузур қилган бўлсанг, сен қилибсан, бизга бундан нима фойда?! Бундай гапларингни бориб отангнинг гўрига айт!» деган маънода киноя қилиб айтадилар.

Ҳар садафдан дур чиқавермайди.

Вар.: «Ҳар ялтираган — олтин бўлавермас»; «Боши думалоқнинг бари одам бўлавермас»; «Зарҳал кўринар сохта, Роса билиб, сўнг мах (қ) та». Ота-боболар бу каби мақоллари билан: «Киши жамиятда яшаркан, одамлар билан муносабатда, мулоқатда, жавоб-муомалада бўлишдан аввал у одамнинг қимлигини, қандайлигини яхши билиб олмоғи керак. Ақс ҳолда панд еб қолиши, зиён-заҳмат кўриши мумкин», деган маънода насиҳат қилганлар.

Ҳар супрадан — бир қулча.

Вар.: «Ҳар чинордан — бир япроқ». Бир оиладан бир қиз олган бўлсалар-у, у яхши, кўнгилдагидек чиқмаган бўлса, «қелиндан қуйган» бўлсалар, боз устига қудалари иккинчи қизларини ҳам шу оилага бермоқчи бўлаётганларини бевосита ё билвосита маълум қилсалар, йигит тарафдаги қудалар: «Йўқ энди, бир оиладан — бир қиз-да, бошқасини ҳам бир кўрайлик», деган маънода рад этиш ишоратини билдириб, юқоридаги мақолларни айтадилар.

Ҳар тоғнинг қулонини ўз тозиси билан овла.

Вар.: «Ҳар ернинг бўрасини ўз тозиси билан овла». Булар билан: «Ҳар бир нарсани ва кимсани (ма-

салан, душманни, рақибни) қўлга киритмоқчи, қўлга олмақчи бўлсанг, ўшанинг кушандасини, сир-асрорини биландинг одамини топиб, уни ишга солсангинга, мақсадингга осонгина эриша оласан», дейилмоқчи.

Ҳаракат, ҳаракатда — баракат.

Вар.: «Ҳаракатда — баракат»; «Баракат — ҳаракатда»; «Баракатнинг онаси — меҳнат, Отаси — саъйи ҳаракат»; «Ғайрат — жонга мадад»; «Баҳорги ҳаракат — кузги баракат»; «Тушлик умринг бўлса, чошлик ҳаракат қил», (чош — чошт — чоштгоҳ — тушгача, пешингача бўлган вақт. Мақолда: «Умринг қанча бўлса, шунча ҳаракат қил», дейилмоқчи); «Тўхтаб қолса, сув ҳам сасийди». Ҳар тирик инсон агар қилса ҳаракат Ҳаракатга қараб топар баракат (Бинойи)

Бу сўзлар эрлардин қолгон масалдур, Ҳар ишнинг аввали саъю жадалдур (Сайёдий).

Ҳарамзининг қуйруғи — бир тутам

(Ҳарамза — ҳарамзода. 1. Дарахтнинг ҳали пишмай туриб, касалланиб, сарғайиб, сўлиб, «оғриб тушган» меваси. 2. Полиз экинлари — қовуц, тарвуз, қовоқ, бодринг ва б.нинг шундай «оғриган» ҳосили. 3. Одамнинг ва ҳайвоннинг бевақт, бемаҳал, бемавруд туғилган боласи. 4. Мажозий маънода — қаллоб, кўзбўямачи, айёр, фирибгар, ноинсоф, ифлос (одам); қуйруқ — дум; тутам — қабза — кишининг мушти (тўрт бармоғи) бўйига тенг бўлган узунлик ўлчови бирлиги бўлиб, (қиска маъносидан кўлланилган). Юқоридаги мақол билан: «Алдам-қалдам ишлар билан шуғулланувчи нопок, ноинсоф, фирибгар, қаллоб одамларнинг қилмиши бутунлай «ёпди-ёпди» бўлиб кетмайди, бот фурсатда фош бўлади ва улар тегишли жазоларини тортадилар», демоқчи бўлганлар. «Ҳарамза»ларни қораловчи, уларнинг ҳаром-ҳариси ишларини фош этувчи ҳамда бундайларнинг адабини бериб қўйиш зарурлигини уқтирувчи қуйи-

даги мақоллар ҳам бор: «Ҳарамза бугдой кўрсатиб, арпа согади»; «Ҳарамза сувдан ҳалво пиширар»; «Сувнинг ўзи суюқ эди, Нима қўшиб қуюқ қилдинг?»; «Икки ҳарамза дўст бўлмас»; «Ола йилки йўқолмайди, Ҳарамзода ўнгалмайди»; «Ҳарамзасин юлсанг, бихига зўр беради: (бих — илдиз, томир). Деҳқонлар полиз экинларининг ҳарамзасини юлиб ташлайдилар. Шунда ердан унга кетадиган қувват экинга ўтиб, ҳосили бўлик, йирик-йирик бўлади. Мазкур мақол билан мажозан: «Ҳарамза» одамлар жамият орасидан йўқотилса, қолган яхши одамлар эркин нафас олиб, бамайлихотир яшайдилар», дейилмоқчи.

Ҳаромдан йиғилган — ҳаромга кетар.

Ота-боболар ҳаётий кузатишлар ва ҳаётий тажрибадан келиб чиқиб: «Ўғрилик, фирибгарлик, алдам-қалдамлик, кўзбўямачилик, хиёнатгарлик, жинойткорлик, эгриқўллик, муттаҳамлик, порахўрлик, ноинсофлик ва ҳ.к. шу каби ҳаром-ҳариси йўллар билан осонгина, мўмайгина қўлга киритилган пулнинг, молнинг, бойликнинг бақоси, қут-баракаси бўлмайди, қўлга қандай тез келган бўлса шундай тез кетади, тўғрилиқча кетибгина қолмай, кишининг бошига бало келтиради», деган хулосага келганлар ва буни бир туркум мақолларда ифода этиб, кишини «ҳаром йўл»дан қайтишга ундаганлар: «Оломончининг йиққани оломонга кетади» (оломончи — қуролланган-яроғланган ҳолда кўплашиб келиб, тинч яшаб турган аҳолининг мол-ҳолини талон қилиб кетувчи, зўравон, қотил); «Қимордан келган — қиморга кетар»; «Ҳаром ҳаромни чақиради»; «Келишига яраша — кетиши»; «Давлат қандай келган бўлса, шундай кетади»; «Тез келган давлатнинг бақо-си бўлмас»; «Ҳаром қўл аралашса, Ҳалол қўлдан қут кетар»; «Ҳаром қўл бор жойда барака бўлмас» (ҳаром қўллик — бир нимани эгасига билдирмай, қўзни шамғалат қилиб, хуфёна равишда олиш, ўзлаштириш). «Ҳоҳ оилавий ҳаётда бўлсин, ҳоҳ ижтимоий ҳаётда бўлсин, бундай

харом қўллик ўртадан кут-баракани кўтариб юборад», дейилмоқчи. «Ўғрилиқ ош баданга юкмас»; «Харом иш тез қаритар»; «Ўнғай ўлжа ўнғалтирмас».

Ҳақ жойига қарор топар.

Кишилиқ жамияти тарихи давомида не-не ҳақсизлик, адолатсизликлар бўлмаган (Бу ўринда «Ҳақиқат — осмонда, Нарвони — ҳамёнда», «Ҳақни айтсанг урарлар, хушомадни суярлар»; «Ёлгон чинга чиққан замона, Чинга чечак чиққан замона», деган мақолларни эсга олмоқ — кифоя), лекин ҳаётини тажрибада ҳақиқат бари бир ҳақиқатлиғича қолишига, ҳақ ноҳақ устидан голиб чиқишига, ноҳақ иш тутганлар бир кунмас-бир кун бунинг азобини ҳам тортишига тўла ишонч ҳосил қилган халқ ҳақиқатни ёқлаб, ноҳақликни қоралайди, қишларни ҳақиқат йўлидан боришга даъват этади: «Ҳақ ерини топар»; «Ҳақ ўрнин топар»; «Ҳақ ҳамиша голиб»; «Рост сўз қарор топар»; «Ҳақиқат қилни қирқ ёради»; «Ҳақиқат ўтда ҳам қуймас, сувда ҳам чўкмас»; «Ҳақиқат — қуёшдир, яшириб бўлмас»; «Ҳақ ноҳақ бўлмас»; «Ҳақиқат эгилади, буқилади, лекин синмайди»; «Ҳақ эгилар, Ноҳақ синар»; «Ноҳақ ишга ривож йўқ»; «Ҳақ ҳақликка чиқар, Ноҳақни (нг) халқумидан сикар»; «Ҳақ ҳаққа чиқар, Ноҳақнинг бўйни синар»; «Ҳақ — куч, Куч — ҳақ»; «Ҳақ ишни халқ қўллар»; «Ҳамма ўтар, Ҳақлик ютар»; «Ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади». (Ойша:) Биласизми, бир мақол бор: Ҳақиқат қуёшдир — яшириб бўлмайди. Жуда тўғри, ҳақиқат албатта юзага чиқади» (Ойбек, Нур қидириб).

Ҳозирим — ҳузурим.

Фақат ҳозирги, бугунги роҳатини, ҳузур-ҳаловатининггина ўйлайдиган, эртанги кунини ўйламайдиган, кейин келадигани билан иши бўлмайдиган одамларга киноя тарзида айтилидиган бу мақолни қувватловчи ва тўлдирувчи қуйидаги мақоллар ҳам

бор: «Бир кунлик ҳузурингга учма!»; «Бир кунлик ҳузур, Эртанги роҳатини бузур».

Ҳосилинг кам бўлса, ҳаводан кўрма.

Ҳар қандай экиннинг ҳам ҳосили об-ҳавонинг қулай ё ноқулай келишидан кўра кўпроқ деҳқоннинг қай даражада меҳнат қилишига, экинни парвариш этишига, унинг маҳоратига боғлиқ. Мазкур мақол билан ана шуни таъкидлаб: «Ўзолмаган отга узанги — баҳона»; «Ўйин билмаганга уй торлиги — баҳона», дегандек, ҳосилинг кам бўлиб қолса, бунга об-ҳаво эмас, энг аввало ўзинг сабабчисан. Агар ўзинг қаттиқ туриб ишласанг, экинни «эркалатиб» ўстирсанг, маҳорат кўрсатсанг, ҳар қандай шароитда ҳам юқори ҳосил олишинг мумкин. Зеро, бошқа бир мақолда айтилганидек: «Тер тўкканга — ер тўкади», деган маънода насихат қилдилар.

Хунар — бир, пардоз — қирқ.

Косиб ва хунармандлар ўлчовда бир хил тикар, тўқир ва ясар эдилар-у, аммо маҳсулотларига пардоз беришда ўзларига хос услубда иш кўрардилар, молларини харидорғир қилиш мақсадида пардозга зўр берардилар. Усталар шогирдларига: «Хунар — бир хил хунар-у, аммо пардози қирқ хил, ҳаммадан ҳам пардозни ўрган», деб насихат қилардилар. «Онангини отангга бепардоз кўрсатма», деган мақолда шу фикр муболага тарзида баён қилинган.

Хунар, хунардан унар.

Бир туркум мақолларда хунар — турмушнинг моддий ва маънавий асосларидан бири эканлиги, хунарли киши ўз ризқини топа олиши, мушкул ишларнинг ҳам урдасидан чиқа олиши, хунарсиз кишининг эса турмушда ҳар томонлама қийналиши қайд этилади, шунинг учун хунар эгаллаш, эгаллаганда ҳам пухта эгаллаш зарурлиги уқтирилади: «Кунт би-

лан ўрган хунар, Хунардан ризкинг унар»; «Хунар тўйгазар, От миндириб, тўн кийгазар»; «Хунар — минсанг от, учсанг қанот»; «Кўлида хунари борнинг — белида камари бор»; «Хунар ошхўрга ош беради, Нонхўрга — нон»; «Касб, касб туби — насиб»; «Косиб — хабиби худо» (хабиб — дўст); «Хунар — оқар булок, Илм — ёнар чирок»; «Хунарли йигит — мевали дарахт»; «Хунари борнинг — олтин билаги бор»; «Хунар — туганмас хазина»; «Юз туман олтиндан — юз дирам хунар яхши». Туман — ўн минг; юз туман — бир миллион; дирам дирҳам — пул бирлиги, турли ерларда ва турли даврларда турлича бўлган. Масалан, 1 дирҳам Бухорода 3,36 граммга, Хоразмда — 3,185 граммга тенг бўлган. Дирҳам асосан қумуш тангаларнинг ўлчов бирлиги ҳисобланган. (В. Хинц, Е. Давидович. Мусулманские меры и веса); «Қирсиз ер бўлмас, Хунарсиз — эр»; «Хунарли эр хор бўлмас, Дўст-душманга зор бўлмас»; «Хунарли эр хор бўлмас, Бурда нонга зор бўлмас»; «Хунарли ўлмас, Хунарсиз кун кўрмас»; «Хунарлига ўлим йўқ»; «Хунар билган очга ўлмас, Йўл таниган кечга қолмас»; «Ақл кўпга етказар, Хунар — кўкка»; «Хунарлининг хунари муродига етказар, Хунарсизнинг юрари қаро ерга ётказар»; «Хунари йўқ — нон гадойи»; «Хунар бўлса қўлингда, Нон топилар йўлингда»; «Билмас кишига иш йўқ, Ишсиз кишига ош йўқ»; «Хунарманднинг нони бутун»; «Хунари йўқ кишининг, Мазаси йўқ ишининг»; «Уста, ишни қилар юзта»; «Хунарсизнинг қирқими узун, Бехунарниги — бичими»; «Билган — билганин ишлар, Билмаган — бармоғин тишлар»; «Билганнинг билаги толмас»; «Билганга — лапар, Билмаганга — дардисар» (у ёки бу иш — билган, хунари, укуви, дид-фаросати бор бўлган одамга осон, бирпасда қилади-қўяди. Билмаган, ўрганмаган, укувсиз, тажрибасиз, фаросатсиз одамга осона қийин иш у ёқда туриш, ҳатто оддий осонгина иш ҳам жуذا оғир ва мураккаб бўлиб туюлади, дейилмоқчи); «Билган — битар, Билмаган — йитар»; «Билмасининг катими узун»; «Хунар — зар, Хунарсиз — хар» (хар — эшак); «Хунар — ху-

нардур, Бехунар — хардур»; «Бўёқчининг бўёқчилиги — қўлидан маълум»; «Бехунарниги «хунари» — гап сотиш «Бехунарниги «хунари» — ялқовлик»; «Бехунарниги «хунари» — ўт ёқиш» (Ўтмишда хунари йўқ одам турмушда кийналиб, ҳеч бир ишнинг бошини ушлаб олмай, хор-зор бўлиб юриб, ахири «эл кўзидан панарок» деб, ҳаммомга ўт ёқар бўлиб хизматга кирарди. Бундай одамни «гўлахи» деб атардилар ва унинг ўзига ҳам, касбига ҳам паст назар билан қарардилар. Халқ тилида «Ха, гўлахи бўлгур!» деган қарғиш, «У етти гўлахга ўт қўйган» («Ундан яхшилик чиқмайди», деган маънода) деган ибора ҳам борки, бу юқоридаги фикримизни қувватлайди); «Қарғаниги хунари бўлса, тезак емасди»; «Хунари йўқ хунарнини кўролмас»; «Хунарсиз хунаридан минг бир айб топади»; «Чала-чала чалағон бўлар»; «Шогирднинг бефаросати устозни муттахам қилади» (бу билан: «Бефаросат шогирд бир ишни янглиш қилиб қўяди-да, устозининг номига доғ туширади»; дейилмоқчи); «Хунар тентакликни кўтармас»; «Хунари йўқ сўфидан — тухим туғар товук яхши»; «Хунари йўқ эркакдан — игнаси бор хотин яхши»; «Хунари йўқ кишидан — Бигизи бор ямоқчи яхши»; «Хар хунарниги бир гашти бор»; «Хар касбнинг ўз гашти бор»; «Касбнинг ёмони йўқ»; «Бир йигитга етмиш икки хунар оз»; «Йигит кишига етмиш хунар оз»; «Ортиқча хунар бошни ёрмайди»; «Ота касби — олтин касб»; «Ота касби — давлат касби» (давлат — пул, мол, бойлик) «Ота касби ўғилга ҳалол»; «Ота касби қорин тўйгазар»; «Ота хунари болага — мерос»; «Мерос моли тўзди, Меросли хунар ўзоди»; «Ота касбин эгаллаган — хор бўлмас»; «Ота касбин ташлаган — ўнғалмас»; «Хунар тагида хунар бор»; «Хунар ўрганишга ҳам хунар керак»; «Юз хунарни чала билагандан — Бир хунарни тўла билган яхши»; «Билмагандан билган яхши, Тўғри ишни қилган яхши»; «Гапдан кўра иш яхши, Хар ишни билиш яхши»; «Яхши билсанг ишининг, Яхшилар силар

бошинги». Бир донишманд фарзандларига шундай панду насихат қиларди: Азиз ўғлонларим, хунар ўрганинглар, зероки, моли дунёга эътиמוד йўқ ва олтин-кумуш сафарда хатарлидир. Қароқчи ўғрилаб кетади ёки эгаси еб-ичиб тамомлайди. Аммо хунар қайнар булок, туганмас давлатдир, агар хунароманд молидан маҳрум бўлса, қайғуси йўқдир, чунки хунарнинг ўзи давлатдир. Хунароманд каерга борса, кадрланади ва уйнинг тўридан жой олади. Хунарсиз одам эса, ҳамиша машаққат чекади, тиланчилик қилади (Саъдий, Гулистон).

Хусн — ярим давлат, ярим офат.

Кишилик жамиятида шундай ҳоллар тез-тез учраб турадики, кишининг, айниқса аёлларнинг гўзал хусни туфайли ишқибоз, шайдолари кўп бўлади. Улар кўп балоларга дучор қиладилар, ҳатто ҳалок этадилар. Тарихда бунга мисоллар кўп. Шунинг учун ҳам халқимиз ўзининг бир туркум мақолларида хуснга нисбатан салбий муносабат билдиради: «Хусн гоҳ бахт келтирар, Гоҳ бахтсизлик»; «Яхши отга ўғирлик кўп, Яхши хотинга зўрлик кўп»; «Ён ерни шамол қоқади, Чиройликка ҳар ким боқади»; «Булбул овозидан қафасга гирифторм»; «Гап — хуснда эмас юсунда»; «Хусн хулқи билан чиройлик»; «Яхши хулқ — кишининг хулқи»; «Хушхулқлик — жамол, Камтарлик — камол»; «Хушхулқлик фазилати — Одабийлик зийнати»; «Фойдасиз чиройдан — фойдали чўтир яхши»; «Умр ўзади, хусн тўзади»; Турк бошқа-ю, кўрк бошқа»; «Чиройлик — мурод эмас, Хунуклик — уят эмас»; «Хуснинг бўлгунча, бахтинг бўлсин». Кексалар ўгитига кулоқ солсангиз, «Гўзаллик юзда эмас, ақлда», дейдилар. Ҳа, авлодлар, замонлар ҳикмати бу. Дарҳақиқат, ақлу фаросатдан, инсоний ахлоқ ва фазилатдан маҳрум бўлган юз чиройи ёлғиз тажрибасиз, қўнимсиз кўзларнигина махлий қила олади (М. Исмоилий, Одабийлик қиссаси).

Хут кирди — деҳқон пайтавасига қурт кирди.

(хут — куёш йили ҳисобида ўн иккинчи ойнинг арабча номи, 22 февраль билан 21 март оралиғидаги даврга, яъни кишининг охири ва кўкларнинг бошланиш даврига тўғри келади). Мазкур мақол билан: «Хут киргач, деҳқонлар қизгин ҳаракат қилиб, экин экишга ҳозирлик кўра бошлайдилар, дейилмоқчи. Вар.: «Хут кирди — ер остига дуд кирди».

Хут — ют.

Вар.: «Яхши келса — хут, Ёмон келса — ют»; «Яхши келса хут — қут, Ёмон келса хут — ют»; «Хутман, ёмон келсам — ориқ молга ютман»; «Яхши келса хут — кади-кади сут. Ёмон келса хут — керага тўла пут» (кади — қовок, идиш маъносига; пут — қўй, эчки, қорамолнинг сони; керага — ўтовнинг четанга ўхшатиб ишланган девори). Мақолда: «Хут ойи қутли келса, ўт-ўлан кўп бўлиб, моллар тўйиниб, маҳсулдор бўлади. Хут ойи қутсиз келиб, «ют» бошлангундай бўлса, чорва моллари ёппасига қирилади бошлайди, чорвадорлар улгурганларини «ҳаром ўлмасин» учун мажбуран сўйиб, гўштини ўтовнинг керагасига қатор қилиб осиб ташлайверадилар», дейилмоқчи); «Яхши келса, хутни кўринг, Хурма-хурма сутни кўринг, Ёмон келса, хутни кўринг, Серрайиб ётган путни кўринг»; «Яхши келса хут, Қозонқозон сут, Ёмон келса хут, Керагада пут»; «Бўрон бўлмай, ют бўлмас»; «Қатқалоқ бўлмай, ют бўлмас»; «Ёмончилик бўлганда, қор устига муз ёғар». Баъзи йиллари хут ойида қунлар илиб, қорлар эрий бошлаганда бирдан қаттиқ совуқ бўлиб, ернинг бети қалин музлайди. Қишга жамҳарилган ем-хашақлар бу пайтга келиб туганган бўлади. Чорва моллари эса музлаган ердан бир нима топиб еёлмайди-да, очликка учраб, ёппасига қирилади бошлайди. Ана шу оғир дамларни чорвадорлар «ют» деб атайдилар. Халқ ўзининг асрий тажрибасига кўра, ют ҳар 10-12

Йилда бир такрорланишига ва кўпинча «куён йили» да бўлишига ишонч ҳосил қилган. Дарҳақиқат, архив материалларига кўра, кейинги бир ярим аср мобайнида бўлган оғир ютлар ҳар 10-12 йилда бир такрорланган ва асосан «куён йили»га тўғри келган. Масалан, 1867-1868, 1879-1980, 1891-1892, 1902-1903 йиллардаги (бу йиллар мучалда «куён йили»га тўғри келади) кишда бўлган оғир ютлар Окмўла (Акмолинск), Тўрғай ва Сирдарё областларидаги жами чорва молларининг 48-50 процентини қириб юборган. Бундан: «Ют фақат куён йилидагина бўлади», деган қатъий хулоса бўлади албатта.. Ют баъзан бошқа йилларда ҳам содир бўлади. Масалан, 1911-1912 йилларда, яъни тўнғиз ва қўй йилларида ҳам ют бўлган (бу ҳақда батафсил қаранг: «М.Исқақов. Халық календары, Алматы, 1963, 187-бет; Х. Арғынбаев. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографыялық очерк. Алматы, 1969, 56-58-бетлар).

Хўк деса — хўк, чўк деса — чўк.

Хўкизни тўхташга ундашганда, «Хўк!», дейдилар, туяни тиз чўкиб, ётишга ундаганда «Чўк!» дейдилар. Мазкур мақолни баъзи ўта содда, бўш-баёв, лапашанг, юраксиз, қўрқоқ одамларга нисбатан истеҳзоли киноя тарзида қўллайдилар. Бундай одам ўзича бир мустақил иш, хатти-ҳаракат қилолмайди-да, бировга суяниб қолади, бировнинг ёрдами ё қистови билан иш қилади. У одам унга: «тур» деса туради, «юр» деса юради, «ўтир» деса ўтиради ва ҳ.к. Мақолни «Бундай бўлма, ўзинг ақл юритиб, ташаббус кўрсатиб, мустақил равишда иш

қилишга ўрган, одатлан», деган маънода насиҳат қилганларида ҳам айтадилар. Халқ ўртасида шунга мос бир латифа ҳам бор: «Бир одам кўчада боласини уриб, бақиртириб келатган экан, бир одам ундан: «Хой биродар, бу болани нега уряпсиз?», деб сўрабди. «Э кўрмайсизми, буни,— дебди халиги одам,— бир ишни айтгандан кейин қилади!». «Ҳа, ундай бўлса, уринг-е буни, уринг!», дебди у одам...» «Хўк!», деган — хўкизга ўлим», мақоли ҳам борки, буни номуси кучли, бировнинг паства урувчи, таҳқирловчи, «пастроқ», ишга буюрувчи сўзини асло кўтара олмайдиган, «Ҳазм қила олмайдиган, дарҳол жаҳли қиқиб, фиғони фалакка кўтарилиб, «бир нима», деб юборадиган одамларга нисбатан қўллайдилар.

Хўкизга туққан кун бузоққа ҳам туғади.

Вар: «Хўкизнинг бошига тушган кун бузоқнинг бошига тушади». Булар билан: «Ота-онанинг бошига тушган кун, яъни тиричкиликдаги қийинчиликлар, бир кун ўғил-қизнинг ҳам (улар воясига етиб, оила бошлиғи бўлгач) бошига тушади», дейилмоқчи.

Хўкизнинг мугузи ўзига оғирлик қилмайди (мугуз — шох). Ёш бола катталашиб боргани сайин, уни қўлда қўтариб юриш — кишига оғирлик қила бошлайди. Аммо, ўз ота-онасига оғирлик қилмайди. Мазкур мақолни шу ҳолга нисбатан қўллайдилар ва умуман: «Бола-чақа ҳар қанча кўп бўлса ҳам, ота-она учун уларни боқиб, тарбиялаб, воясига етказиш оғирлик қилмайди, малол ҳам келмайди», демоқчи бўладилар.

Фойдаланилган асосий манбалар

- Абдуллаев В. А.* Ўзбек адабиёти тарихи. Қ-2.— Т., 1967.
- Абдурахмонов М.* Ўзбекча-русча афоризмлар лугати.— Т., 1976.
- Абишев Х.* Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казахов.— Алма-Ата, 1949.
- Абу Али ибн Сино.* Китоб ул-ишорат фил мантиқ вал ҳикмат. ЎзФАШИ, қўлёзмалар фонди.— Инв. № 2210.
- Абу Али ибн Сино.* Тиб конунлари.— Т., 1954.
- Авлоний А.* Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.— Т., 1964.
- Ажойибоглар оламида / Тўпловчи Э. Гулматов.*— Т., 1970.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати: Тўрт томлик.*
- Э. И. Фозилов таҳрири остида.*— Т., 1983; 1985.
- Арғынбаев Х.* Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк.— Алматы, 1969.
- Асомиддинова М.* Кийим-кечак номлари.— Т., 1981.
- Асқаров А. А.* Медицина, табиблик ва диний хурофатлар.— Т., 1961.
- Ақл ақлдан қувват олади: (Ҳикматли сўзлар, афоризмлар ва мақоллар) / Тўпловчи ва тузувчи М. Фозилов.*— Т., 1967.
- Аҳмадий А.* Туркча ой отлари // Маориф ва ўқитувчи, —1929 № 1.
- Аҳмедов Б. А.* Тарихдан қисқача изоҳли лугат.— Т., 1977.
- Бакиров Ф.* Чор Туркистонда суд, шариат ва одат.— Т., 1967.
- Бартольд В. В.* История изучения Востока в Европе и России.—2-е изд.— Л., 1925.
- Бердиев Х.* Расулов Р. Ўзбек тилининг паремеологик лугати.— Т., 1984.
- Беруний А. Р.* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. Т. 1.— Т., 1968.
- Бичурин Н. Я.* /Иакинф/. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2.— М.; Л., 1950.
- Богданов О.* Ўзбекистоннинг ҳайвонат дунёси: (Умуртқалилар).— Т., 1965.
- Вамбери А.* Очерки Средней Азии.— М., 1968.
- Вамбери Г.* Очерки жизни и нравов Востока.—СПб, 1877.
- Ваҳобов М.* Ўзбек социалистик миллати.— Т., 1960.
- Ваҳобова Б. А.* Ўрта Осиё медицинаси тарихига доир: (Ўрта аср).— Т., 1968.
- Веселовский Н. И.* Пословицы туземного населения Туркестанского края. Рецензия // Записки Вост. отд. Русск. арх. общ.-ва. Т. 3. СПб., 1889.
- Вяткин В. Л.* Самаркандские легенды // Справочная книжка Самаркандской области.— Вып. V.— Т., 1897.
- Гордлевский В. А.* Замечания на «Пословицы крымских татар» / Изд. П. А. Фалевым // Записки Вост. отд. Русск. арх. общ.-ва. Т. XXV.— Вып. 1—4.— М., 1921.
- Гордлевский В. А.* Из истории османской пословицы и поговорки // Живая старина.— Вып. II—III.— СПб., 1909.
- Гулханий.* Зарбулмасал ва ғазаллар.— Т., 1960.

- Даль В. И.* О русских пословицах // Современник.— 1847.— №6.
- Гребенкин А. Д.* Узбеки // Русский Туркестан: Сборник, изданный по поводу политехнической выставки.— Вып. II.— М., 1872.
- Донолар саломатлик ҳақида / Тўпловчилар:* З. Эгамбердиев, З. Эгамбердиева.— Т., 1970.
- Древне-тюркский словарь.— Л., 1968.
- Ермолов А. С.* Народная сельско-хозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах. Т. 1—4.— СПб., 1901; 1905.
- Жабборов А.* Халк каромати // Фан ва турмуш.— 1969.— 12-сон.
- Жангномаи Амир Темур Курагон.* Форси забонидан турк тилига таржима.— Т., 1328 /1909 мелодий/.
- Жуков В. П.* О словаре пословиц и поговорок // Словарь русских пословиц и поговорок.—2-е изд. /Сост. В. П. Жуков.— М., 1967.
- Жўраев Ё.* Ўзбек халқ оғзаки ижодида динга қарши мотивлар.— Т., 1965.
- Зарипов Ҳ. Т.* Ўзбек фольклори: [Педагогика институтлари учун хрестоматия].— Т., 1939.
- Захаров И. В.* Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии // Труды инс-та ист., арх. и этнографии АН Каз. ССР.— Алма-Ата, 1960.
- Золотницкий Н. И.* Корневой чувашско-русский словарь сравнёный с языками народов тюркских, финских и других племен.— Казань, 1875.
- Зоҳидов Т. З.* Зоология энциклопедияси: Сут эмизувчилар.— Т., 1960.
- Зоҳидов Т. З.* Зоология энциклопедияси: Кушлар.— Т., 1957.
- Иностранцев К. А.* Материалы из арабских источников для культурной истории сосанидской Персии: Приметы и поверья // Записки Вост. отд. Русск. арх. общ-ва. Т. XVIII.— Вып. II—III.— СПб., 1907.
- Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И.* Ўрта осиелик қирқ олим.— Т., 1961.
- Исмоилов И. А.* Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари.— Т., 1966.
- История Узбекской ССР:* В 4-х тт. Т. I: С древнейших времен до середины XIX века.— Т., 1967.
- Исқақов М.* Халық календары.— Алматы, 1963.
- Йўлдошев С.* Илмий фараз қилиш.— Т., 1968.
- Калонтаров Я. И.* Тожик мақоллари ва уларнинг ўзбекча муқоясаси. Душанба, 1969.
- Карақалпақско-русский словарь /* Под ред. проф. Н. А. Баскакова.— М., 1958.
- Каримов Г.* Вопросы реализма в узбекской демократической литературе // Вопросы узбекской литературы: Лит.— критич. статьи.— Т., 1959.
- Каррыев Б. М.* Туркменские пословицы и поговорки.— Ашхабад, 1961.
- Кары-Ниязов Т. Н.* Астрономическая школа Улугбека.— М., Л., 1950.
- Кассирский И.* Минг йиллари ортда қолдириб.— Т., 1969.
- Кисляков Н. А.* О древнем обычае в фольклоре таджиков. // Фольклор и этнография.— Л., 1970.
- Кисляков Н. А.* Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969.
- Ляцкий Е. А.* Несколько замечаний к вопросу о пословицах и поговорках. Оттиск из «Известия Отделения русского языка и словесности импер. Академии наук». Т. 2, Кн.3.— СПб., 1897.
- Мавлютов Р. Р.* Ислам.— М., 1969.
- Маллаев Н. М.* Ўзбек адабиёти тарихи.— Т., 1965.
- Малов С. Е.* Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы.— М.; Л., 1952.
- Маҳмудов К.* Меҳмоннома.— Т., 1967.
- Маҳмудов К.* Ўзбек таомлари.— Т., 1970.

1001 ҳикмат: (Форе-тожик классиклари афоризмларидан) /Тузувчи ва таржимон Ш. Шомухамедов.— Т., 1965.

Мишугин Д. А. Атмосферадаги «мўъжизалар».— Т., 1962.

Мўминов Ф. Об-ҳаво ва уни олдиндан айтиб бериш.— Т., 1962.

Набиев М. Ботаника атлас-лугати.— Т., 1969.

Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб: Ас. 15 томлик. Т. 13.— Т., 1966.

Навоий А. Хазойин ул-маоний Т. 11: Наводир уш-шабоб / Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Хамид Сулаймон.— Т., 1959.

Навоий А. Чордевон.— Т., 1940.

Навоий А. Ҳамса.— Т., 1960.

Навоий А. Ҳикматли сўзлар / Тузувчи Х. Сулаймон.— Т., 1968.

Навоий А. Ҳикматли сўзлар / Тузувчилар: А. Рустамов, М. Раҳматиллаева.— Т., 1985.

Назарян А. Г. Почему так говорят по французски: Происхождение и толкование идиоматических выражений.— М., 1968.

Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы.— Казань, 1886.

Наливкин В. П. Терма китоб.— Т., 1896.

Наршахий М. Бухоро тарихи.— Т., 1897.

Нақший Луготи Чигатой.— Истамбул, 1298 хижрий /1880 мелодий/.

Ниезов Т., Рустамўжаев Ш. Мучални синаб кўринг // Тошкент окшоми.— 1985.—2—3 январь.

Нозлий (Аваз Мухаммад).—(XIX аср шоири. Хўжандлик). Девон.— ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди.— Инв. № 12080.

Нурушев С. Н. Идейно-творческие истоки казахской литературы: К истории развития казахских народных пословиц.— Алма-Ата, 1967.

Остроумов Н. Мухаммеданский пост в месяц рамазан.— Казань, 1877.

Остроумов Н. Н. Современное правовое положение мусульманской женщины.— Казань, 1911.

Остроумов Н. П. Несколько замечаний относительно пословиц и поговорок сартов // Остроумов Н. П. Сарты: Этнографические материалы.— Вып. 3: Пословицы и загадки сартов.— Т., 1895.

Остроумов Н. П. Шарият.— Т., 1912.

Перельман Я. И. Кизикарли астрономия: Русча 8-нашридан таржима.— Т., 1958.

Перетц В. Н. Из истории пословицы: Историко-литературные заметки и материалы.— СПб., 1898.

Полочанин Н. Времена года в народных пословицах и приметах.— СПб., 1911.

Пословицы и загадки /Собранные и записанные Н. П. Остроумовым // Государственный Центральный архив УзССР /Фонд Н. Т. Остроумова.— Инв. № 1009.— Описание № 1.— Дело № 111.

Потапов Л. П. Очерки народного быта тувинцев.— М., 1969.

Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка.—3-изд.— Харьков, 1930.

Пропл В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров // Советская этнография.— 1964.—№4.

Раззоков Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор.— Т., 1965.

Рожий Сулаймонқул уста Суяруқул ўгли /Хўқондий/. Зарбулмасал.— ЎзФА Ф. Ғуломов номидаги Кўқон Адабиёт музейининг қўлёзмалар фонди.— Инв. № 1458.

Рустамов А. Сўз хусусида сўз.— Т., 1987.

Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века.— М., 1963.

Саломов Г. Рус тилидан ўзбекчага мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш масаласига доир.— Т., 1961.

Самадов К. Мақолларимиз моҳиятига доир // Ўзбекистон маданияти.— 1965.—5 июнь.

Самойлович А. Н. К вопросу о двенадцатилетнем цикле у турецких народов // Восточные записки. Т. 1.— Л., 1927.

Самородов К. Т. Тематическая классификация пословичных и других изречений Мордовского народа // Записки научно-иссл. института Языка, литературы, истории и экономики при Сов. Мин. Мордовской АССР. 18.— Саранск, 1959.

Саъдий. Гулистон.— Т., 1968.

Саъдий (Шайх) Гулистон. Муродхўжа Солихий таржимаси.— Т., 1328 хижрий (1909 милодий).

Саҳобиддинов С. Ўсимликлар систематикаси. Т-2.— Т., 1966.

Селешников С. И. Азбука звездного неба.— Л., 1963.

Сирожиддин Маҳдум Сидқий /Хондайлиқий/ га келган турли мактублар, ўз шеърлари ва хатлари мажмуаси.—ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлэзмалар фонди.— Инв. № 8073.

Скрипиль М. О. Вопросы научной периодизации русского народно-поэтического творчества // Русский фольклор: Материалы и исследования. Т. 1.— М.: Л., 1956.

Снегирев И. М. Русские в своих пословицах.— М., 1831.

Снегирев И. М. Русские народные пословицы и притчи.— М., 1848.

Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.— М., 1989.

Солизов М. Бузрук: Октябргача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти (фольклор): (Эртақ, дoston, матал, саҳна ўйинлари).— Т., 1935.

Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI—VIII веков.— М., 1965.

Табиат ва инсон.— Т., 1965.

Тревер К. В. Памятники греко-бактрийского искусства // Изд. АН СССР.— М.; Л., 1940.

Тўйчиев М. Ўсимликлар хазиnasi.— Т., 1969.

Усмоиий З. Юлдуз отилиши ва унинг сабаблари.— Т., 1934.

Усмоилов А. Синч уйим — тинч уйим // Фан ва турмуш.— 1967.— 2-сон.

Ушинский К. Д. Танланган педагогик асарлар.— Т., 1959.

Файзуллаев О. Табиатдаги ходисалар ҳақида фалсафий суҳбатлар.— Т., 1961.

Фозилов И. Медицина ва хурофий одатлар.— Т., 1969.

Фольклор и этнография.— Л., 1970.

Форрестер Ф. Тысяча и один вопрос о погоде: (1001 Questions answered about the weather. Ву Frank H. Forrester.— New York, 1961.) /Пер. с англ. Л. А. Зельмановой и Е. П. Школьного.— Л., 1968.

Хайтун Д. Е. Пережитки тотемизма у народов Средней Азии и Казахстана // Уч. зап. Тадж. Гос. университета, т. XIV.— Сталинабад, 1956.

Хамраев М. К. Основы тюркского стихосложения.— Алма-Ата, 1963.

Хиц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему /Пер. с нем. Ю. Э. Брегеля, Е. А. Давидович.— М., 1970.

Давидович Е. А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии.— М., 1970

Хорошхин А. П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края.— СПб., 1976.

Хрестоматия турецкая, персидская и узбекская: Часть 2 /Сост. М. Теретьев.— СПб., 1876.

Чернышевский Н. Г. Песни разных народов /Пер. Н. Берг // Полн. собр. соч. Т. II.

Шаниязов К. Узбеки-карлуки: (Историко-этнографический очерк).— Т., 1964.

Шевченко В. С. Астрономия ва дин.— Т., 1966.

Шокиров О. Мумийи асил.— Т., 1970.

Шомухамедов Ш. М. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм.— Т., 1968.

Элбек. Лапарлар // Билим ўчоғи.— 1922.— 1-сон

Этнографические очерки узбекского сельского населения.— М., 1969.

Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи ва тарж. Қ. Каримов.— Т., 1971.

Ўзбек адабиёти: Тўрт томлик. Т. 3.— Т., 1959.

Ўзбек Совет Энциклопедияси: Ўн тўрт томлик.— Т., 1971; 1980.

Ўзбек тилининг изоҳли лугати: Икки томлик /З. М. Маъруфов тахрири остида.— М., 1981.

Ўзбек халқ мақоллари: Икки томлик.— Т., 1987; 1988.

Ўзбекистон ССР тарихи Т. 1, К. 1 /С. П. Толстов, Р. Н. Набиев,

Я. Ф. Фуломов ва В. А. Шишкинларнинг тахрири остида.— Т., 1956.

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі — Алматы, 1966.

Қобуснома / Огахий таржимаси.— Т., 1967.

Қодирий А. Кичик асарлар.— Т., 1969.

Қорабоев Қ. Табиат ва дин.— Т., 1966.

Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми?— Т., 1970.

Қошғарий М. Девону луготит турк: Уч томлик /Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов.— Т., 1960; 1963; 1967.

Қурбон Али Ҳолат Товорих ҳамсаи Шаркий.— Қозон, 1910.

Ғафуров А. Т. Ҳайвонлар ҳақида фан ва дин.— Т., 1966.

Ғози Олим /Юнусов/. Ўғиз адабиётида синфий туйғулар // Аланга.—1930. 5—6-сон.

Ғулом Ғ. Халқ ижодий бойлигидан //уштум.—1964.—20-сон.

Ғуломов Я. «Хўжа» сўзи қаердан келиб чиққан // Фан ва турмуш.— 1970.—1-сон.

Ҳакимов М. Лирикада халқ ҳикматлари // Ўзбекистон маданияти.— 1967.—19 декабрь.

Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили: (Ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида мақол ва афоризмлар).— Т., 1971.

Ҳасанов Ҳ. М. Қошғарий: /Ҳаёти ва географик мероси/.— Т. 1963.

Ҳожиматов Қ., Пратов Ў. «Муқаддас» ўсимликлар борми?— Т., 1967.

Ҳолматов Х., Ҳабибов З. Фармакология.—Т., 1967.

ЎЗБЕК СОВЕТ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ БОШ РЕДАКЦИЯСИ:

Бош муҳаррир — *иқтисод фанлари доктори*
Н. Тўхлиев

Бош муҳаррир ўринбосари — *фалсафа фанлари кандидати* Д. А. Шораҳмедов

Нашрга масъул — *Илмий-методик ишлар редакцияси:*
мудир — М. Н. Аминов

Иштирок этдилар:

А. Мажидов, Э. Шерматов (*етакчи муҳаррирлар*),
А. Абдурахимов, Н. Розамуҳаммедова, М. Шарипова,
(*катта илмий муҳаррирлар*) Б. Абдумаликова, М. Зоирова,
Х. Низомова (*илмий муҳаррирлар*), Н. Ҳамроева (*библиограф*)

Муҳаррир — З. Т. Тохиров

Рассом — А. Баҳромов

Бадий муҳаррир — Ҳ. Меҳмонов

Техник муҳаррир — М. Саидова

ИБ 062

Теришга берилди 90.15.02. Босишга рухсат этилди 90.15.06. P.08329.
Қоғоз бичими $84 \times 108^{1/32}$. Китоб-журнал қоғозига юқори босма усулда
босилди. Шартли босма тобоқ 27,72. Шартл. кр.-отт. 27,93. Нашриёт-
ҳисоб тобоғи 40,0. Тиражи 150000. Буюртма № 52, Баҳоси 3 сўм 50 тийин.

Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 700000, Тошкент —
ГСП, Жуковский кўчаси, 52-уй.

Ўзбекистон Матбуот давлат комитети Тошкент «Матбуот»
полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмаҳонасида бо-
силди, Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44- уй.

Ш 77 Ҳикматнома: Үзб. мақолларининг изоҳли луғати.— Т.: Үзб. Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1990.—528 б.

Халқимиз асрлар давомида жуда катта ҳаётий тажриба тўплаган, шу тажриба мерос сифатида турли воситалар билан келажак авлодларга ўтиб боради. Мақол ва ҳикматли сўзлар ана шундай бебаҳо маънавий мерос ҳисобланади. Ушбу китобдан ўқувчи ўзбек халқининг асрлар мобайнида сайқал топиб, бизгача етиб келган ҳикматли сўзлари билан танишибгина қолмай, уларнинг тарихан қандай шаклланганини ҳамда мазмунини билиб олади.

ББК 82.3Ў3